USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ČETRDESETOSMA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DVADESETPRVA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

INICIJATIVNI ODBOR

Predsednik

KOČA POPOVIĆ

Članovi

Vera ACEVA, Spasenija Cana BABOVIĆ, Marko BELINIĆ, Anka BERUS, Petar BRAJOVIĆ, Savo BRKOVIĆ, Krste CRVENKOVSKI, Uglješa DANILOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Vinko HAFNER, Fadil HODŽA, Vlado JANJIĆ, Đuro KLADARIN, Slavko KOMAR, Voja LEKOVIĆ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Kosta NAĐ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Petar RELIĆ, Ivan RUKAVINA, Velimir STOJNIĆ, Lidija ŠENTJURC, Pal ŠOTI, Borko TEMELKOVSKI, Janez VIPOTNIK

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

ZBORNIK

KNJIGA DRUGA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

BEOGRAD

1963

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE
1941

DO ODLASKA IZ BEOGRADA

Posle kapitulacije kraljevine vratio sam se u Beograd. Raspoređen sam na partijski rad kao član Mesnog komiteta KPJ u Beogradu.

Prvih dana posle okupacije vladalo je neko čudno, neobično zatišje. Nemci su taktizirali. Nisu preduzimali neke drastičnije mere protiv komunista. Činilo se kao da je i beogradska policija zaboravila na nas. Bilo je jasno o čemu se radilo. Partija je upozoravala na krajnju budnost. Udar i masovni napad na nas mogli su otpočeti svakoga časa.

To zatišje trajalo je do naših prvih akcija.

U međuvremenu je Partija vršila intenzivne pripreme, pregrupisavala snage. Spremala se za odlučujuću borbu na život i smrt. U gradu su stvarane manje vojne formacije i udarne grupe. Nabavljano je oružje, sakupljan sanitetski materijal, simpatizeri i prijatelji davali su novčane priloge. Valja napomenuti da je odziv građana bio neobično velik. Bilo je čak i imućnih ljudi koji su nam davali: revolvere, municiju i znatna novčana sredstva. Odlukom Partije veliki broj kadrova iz beogradske organizacije upućen je u unutrašnjost za pripremanje ustanka.

Naše prve akcije delovale su kao signal za uzbunu.

Pokazalo se da je ponašanje okupatora i policije bilo sračunato da umanji našu budnost. To je bilo zatišje pred veliku buru što se prolomila kao već zakasneli odgovor na igru koju smo mi otvorili prvim akcijama. Gestapo i beogradska policija kidisali su svom snagom na komuniste.

Nisu nas iznenadili.

U borbu smo ulazili i dalje taktički, postepeno na sve širem planu, po već unapred utvrđenim metodama.

U prvom naletu pao je relativno mali broj drugova.

Već 18. juna izjutra naši aktivisti su napali i noževima izboli nemačkog oficira Juraja Kutnja. Kada je stigla policija, našla ga je onesvešćenog. Izvršioci napada bili su već van domašaja Abvera, Gestapoa i specijalne policije.

Sedmog jula zapucale su prve puške partizana u Beloj Crkvi. Iako je to bilo prilično daleko, njihov odjek stigao je još istog dana u Beogradu. Znalo se i ko je pucao i ko je pogođen.

Počeo je ustanak. Počeo je obračun.

»Svak će svoje da okaje grehe«, pravile su se šale. Spremanje za borbu se produžavalo.

Tih dana, van naše zemlje, besneo je rat.

Nemci su sa svih strana prebacivali snage na istočni front i nadirali svom silom. Jedinice Crvene armije povlačile su se sve dublje prema istoku. Nije nam to bilo jasno i veoma nas je zabrinjavalo.

»Novo vreme« i »Obnova« svakodnevno su objavljivali fantastične vesti sa istočnog fronta.

Radio-stanica je činila to isto.

Čitajući novine i slušajući emisije dobijao se utisak da fašističke jedinice nastupaju trijumfalno, tako reći bez otpora.

Beogradska štampa i radio postali su već nesnosni trubeći o velikim nemačkim pobedama. Svaki dan su objavljivali o zauzimanju novih sela i gradova, o osvajanju širokih područja.

Komunisti iz Beograda, kao i ostali komunisti naše zemlje, nisu verovali nemačkim vestima.

Nismo hteli.

Bili smo svesni da u to ne smemo verovati.

Ne verovati — značilo je boriti se. Verovati — značilo bi položiti oružje, pomiriti se sa sudbinom.

BAKLJE NA ULICAMA

No, i pored toga što nismo verovali, nemačka hvalisanja su nas dražila. Dosađivala su nam, jer smo osećali da su takve vesti počele demorališući da deluju na neke naše dalje simpatizere i prijatelje. Postalo je jasno da više nije dovoljno samo preporučivati građanima da ne čitaju takvu štampu. Okupatorska vlast je već zabranila svako slušanje radija, pošto se plašila da ljudi neće slušati nemačke »zondere«.

Iako se tiraž beogradskih listova smanjivao, nametala se potreba direktne borbe protiv dezinformacija koje su sejali »Novo vreme« i »Obnova«.

Prvih dana jula Mesni komitet doneo je odluku da se priđe organizovanom uništavanju beogradske okupatorske štampe. Sprovođenje tog zadatka preuzeo je Savez komunističke omladine Jugoslavije.

Počelo se sa pripremama.

Prvo se razgovaralo sa prodavcima novina. Veliki broj njih se odmah pridružio našoj akciji i prestao da rastura »Novo vreme« i »Obnovu«. Neki su i dalje prodavali, izgovarajući se da to moraju da čine, da se nalaze na spiskovima, da ih pozivaju i prisiljavaju.

Već 12. jula skojevci su kod Karađorđevog parka presreli neke od njih, oteli im sve što su nosili i spalili.

Bilo je još nekoliko sličnih akcija, posle kojih je i onaj deo prodavaca koji je nastavio sa rasturanjem prestao da izvikuje naslove prvih strana koji su govorili o nemačkim pohodima, to što je nama najviše smetalo.

Skojevci su, svaki na svom terenu, pratili ima li još takvih prodavaca i koji su to što izvikuju naslove.

Ponovo se prešlo na razgovore i ubeđivanja. Ako i to ne bi pomoglo, zapretilo bi se. Neki su od njih i premlaćivani.

Naše mere prema prodavcima nisu ostale bez uticaja. Oni su otada ćutke raznosili novine i davali ih samo onima koji bi sami zatražili. Tiho se gubila jutarnja i večernja vika prodavaca novina po beogradskim ulicama.

Po kioscima su prodavci, mahom invalidi iz prošlih ratova, prodavali mirno i nesmetano.

Odsustvo galame inače glasnih i užurbanih uzvikivača i njihov sve manji broj na šalterima »Novog vremena« i »Obnove« morali su pasti u oči vlastima.

Gestapo i Nedićeva policija počeli su da preduzimaju mere.

Pozivali su ih, pretili im i prisiljavali ih. Uzalud. Najveći broj listova rasturao se preko prodavaca po kioscima.

Skojevci su organizovali direktan napad na njih.

Za svaki kiosk određena je grupa koja je imala zadatak da spali svaki broj »Novog vremena« i »Obnove«.

Napravljen je poseban plan akcije za svaku prodavnicu.

Akcione grupe je sačinjavalo po pet-šest omladinaca i omladinki. Dvoje od njih prišli bi da kupe novine. Dok bi ih prodavac posluživao, oni bi zgrabili celu gomilu i bacili je pored kioska. Drugi koji bi stajao pored njih polio bi novine

benzinom i zapalio. Ostali su po uglovima susednih ulica čuvali stražu i priticali u pomoć, ukoliko bi se ukazala potreba.

Svi su bili naoružani revolverima.

Prva akcija je potpuno uspela. Tog nedeljnog prepodneva Beograd je ostao, tako reći, bez novina.

Naša akcija ne samo što je iznenadila, nego je prosto zbunila i gestapovce i beogradsku policiju. Po završetku zadatka omladinci su se razilazili kućama.

Niko nije pao. Kasnije smo organizovali još dve isto tako uspele akcije.

Policija je počela preduzimati mere. Već u trećoj akciji pali su nam neki omladinci. Uskoro smo posle akcije primećivali kako se agenti beogradske policije šunjaju pored prodavnica. Mi smo ih gotovo sve poznavali i znali smo zašto su tu. Uporedo s tim, a i ranije, vođen je čitav niz drugih grupnih akcija.

Na sve strane po Beogradu goreli su nemački kamioni, paljene garaže, ubijani agenti i nemački oficiri, vršena široka sabotaža u proizvodnji.

Dobijao se utisak da se čitav rodoljubivi Beograd digao u borbu. U toj kampanji, drugom polovinom jula, za nedelju dana upaljeno je na beogradskim ulicama 86 nemačkih kamiona.

Sećam se jednog popodneva: Grobljanskom ulicom prolazio je nemački kamion natovaren slamom. Pirkao je vetar. Neko od aktivista bacio je šibicu. Slama je buknula. Nemac je i dalje vozio. Ne znam zašto nije stao. Što je kamion brže jurio, to je vatra više besnela. Kamion se pretvorio u pravu baklju. Prolaznici su zastajkivali i sa zadovoljstvom se smeškali. Najzad Nemac je stao. Izašao je iz kola, izvadio pištolj i počeo da puca: levo, desno. Kamion je i dalje goreo, zapaljene bale, pothvaćene reskim vetrom, padale su po kolovozu i trotoaru. Upalio se i asfalt. Počeo je da smrdi. Prolaznici su žurili osvrćući se s osećanjem gordosti.

SABOTAŽE I DIVERZIJE NA SVE STRANE

Tih su dana naši aktivisti pronašli glavni podzemni telefonski kabl koji je vezivao Beograd sa unutrašnjošću i presekli ga. Nastala je trka. Unutrašnjost je bila odsečena. Teško je bilo pronaći mesto gde je diverzija izvršena. Tek posle nekoliko dana pronađen je šaht na sektoru kod Crvenog krsta gde je izvršena akcija.

U Masarikovoj ulici br. 3 bila je velika garaža »Krajsler« u kojoj su Nemci opravljali svoje luksuzne automobile. Odluka

o uništavanju garaža u Beogradu zahvatila je i nju. U garaži nismo imali partijsku ćeliju, ali je bilo skojevaca i simpatizera. Među skojevcima je najvredniji i najhrabriji bio Adolf Nekvasil, šegrt star 17 godina, rodom iz Daruvara. Jedan naš drug koji je dobio zadatak da organizuje akciju dao mu je zapaljive pilule. Adolf je uzeo da sve ostalo sam organizuje.

Dvadeset sedmog jula Adolf se sam zatvorio u garažu i postavio pilule na upaljivu materiju. Požar je buknuo i zahvatio garažu.

Adolf je i dalje ostajao unutra. Stigla je policija i počela da lupa u vrata. Mladić nije hteo da otvori. Bojao se da ne ugase požar. Žandarmi i požarnici razvalili su vrata i upali u garažu. Adolf je bio sakriven. Kad je počelo gašenje, on se izvukao na ulicu, ali su ga agenti uhvatili. Odveli su ga u logor na Banjicu i 15. avgusta streljali.

Tih dana upaljeno je i skladište nafte i benzina koje se nalazilo na Tašmajdanu blizu crkve sv. Marka. Skladište je bilo prilično veliko. Tu je bilo na stotine naslaganih buradi punih nafte i benzina. Požar je za tren oka zahvatio skladište i ceo prostor. Gorela je i zemlja oko skladišta natopljena naftom i benzinom. Prvo su se upalila burad koja su ležala na zemlji. Pošto su bila zatvorena počela su da eksplodiraju. Nastao je pakleni vatromet. Srušila se cela gomila. Bilo je buradi koja su se izvijala do 20 metara uvis i tad bi se raspukla, a ogromne zavese plamena su padale prema zemlji, dok su se druge dizale u oblake.

Nemački vojnici koji su bili tu i služili kao osiguranje dohvatili su puškomitraljeze i rafalima tukli po buradima. Onda nismo mogli da shvatimo zašto su to radili. Tek kasnije nam je to postalo jasno. Tih dana došlo je do eksplozije u Smederevu. Detonacije su trajale blizu dva sata. Tutnjava je bila strašna. Tresao se Beograd. Ljudi zatečeni na ulicama zgledali su se ćutke. Znali su šta je. Partizani.

Na putu za Pančevo izvršena je akcija na nemačkog oficira Kurta Valdmana. Naši aktivisti izrešetali su ga revolverskim zrnima, ali ga je njegova pratnja uspela da izvuče i u nesvesnom stanju odnese u Pančevo.

Sabotaže su vršene na sve strane. Privreda je na mahove bila paralisana. Vlada Ilić, koji je ranije bio napravio ugovor s Nemcima o isporuci velikih količina materijala za Hitlerovu armiju, otpočeo je sa proizvodnjom najboljih štofova. Radnici su brzo doznali za to i stupili u akciju. U odeljenje za apreturu su uneli neku kiselinu koja je strašno razarala tkanine. Nekoliko dana po izlasku iz apreture štofovi su se jednostavno raspadali. Nastala je gužva. Ekipe stručnjaka dovedenih iz

Nemačke nisu izlazile iz fabrike. Pretpostavljali su da je sabotaža izvođena u odeljenju za farbanje. Nastala su hapšenja i ispitivanja. Tek kasnije, kada su već bile upropašćene hiljade i hiljade metara štofa, ustanovljeno je mesto sabotaže, ali nikoga nisu mogli otkriti i uhapsiti.

Osmog avgusta izbila je vatra čak i u kasarni Autokomande u Zvečanskoj ulici. Požar je bio tako strašan da je uništio celu zgradu uprkos intervenciji vatrogasaca i nemačkih vojnika. Tek što je oganj oko kasarne legao, istoga dana buknuo je novi. I to u nemačkoj školi »Apšvic« komande.

U Garašaninovoj ulici br. 47 nalazila se stolarska radionica »Globus« koja je proizvodila skupoceni nameštaj isključivo za okupatora. Skojevci Krsta Četković i Ivan Blažić podmetnuli su eksploziv i upalili radionicu koja je do temelja izgorela sa ogromnom količinom materijala i već proizvedenog nameštaja spremnog za transport u Nemačku. Već sutradan, 9. avgusta, Beograd je osvanuo izlepljen antifašističkim plakatama koje su pozivale narod na borbu protiv okupatora i njegovih slugu, nedićevaca.

Tih dana je stigla vest da su naši drugovi, zatvoreni u kazamatu Mitrovice, provalili robijašnicu i pobegli. Ta vest zaprepastila je beogradsku policiju. Šta se sve pričalo povodom ovog bekstva nije lako opisati. Ocenjivali su, i to nisu krili, da će komunisti robijaši, koji su pobegli iz Mitrovice, značiti nov podstrek za borbu i akciju, da su oni najopasniji i najbeskompromisniji. U policiji je nastao lom. Sumnjalo se na sve i svakoga. Mi smo likovali. Tih dana sve nam je nekako išlo od ruke.

BILTEN

Kasnije, Centralni komitet i Vrhovni štab počeli su sa izdavanjem biltena. Bilten je štampan u Beogradu. Izlazio je redovno. Mi, komunisti, dobijali smo ga redovno. Pošto bismo pročitali, davali smo ga simpatizerima. U svakom broju bilten je donosio nove, ohrabrujuće vesti o akcijama partizana. Javljao je o formiranju novih odreda, o napadu na nemačke kolone, o zaplenjivanju oružja i municije, o ustanku u Crnoj Gori, Bosni i Sloveniji, o borbama u Hrvatskoj, o stvaranju narodnooslobodilačkih odbora, o aktivnosti tih odbora i pomoći koju pružaju partizanskim odredima itd.

Bilten je javljao o akcijama u Vojvodini. Partizani su na prostranim ravnicama Vojvodine palili i uništavali čitava područja pod zrelim žitom.

»Ništa ne sme pasti u ruke okupatora što bi mu olakšalo položaj«, javljao je bilten.

Smrt fašizmu — sloboda narodu! To je bila parola koju smo prvi put pročitali u biltenu i kroz celu borbu je ponavljali, sve do pobedonosnog završetka narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

U jednom broju biltena objavljena je vest o oslobođenju Krupnja i početku stvaranja slobodnih teritorija. U sledećem broju pisalo je da je na oslobođenoj teritoriji održano savetovanje partizanskih komandanata i političkih rukovodilaca.

VESTI IZ KRUPNJA

PK KPJ za Srbiju održavao je čvršće veze sa partizanskim odredima na svom području. Kurir za vezu sa Posavskim partizanskim odredom bila je drugarica Tadić. Prvih dana septembra kada se vratila sa poštom iz odreda, ona nam je sva uzbuđena ispričala:

»Krajem avgusta i početkom septembra partizanski odred pripremao je napad na Krupanj. Ja sam stigla u štab 29. avgusta. Poštu sam predala Vladi Zečeviću. Rekao mi je da ostanem do sutra u podne. U podne mi je opet rekao da pričekam još tu noć, možda ću imati šta da pričam kad se vratim u Beograd«.

Ja sam ga zapitala da li se možda radi o napadu.

— Kakvom napadu? Mi svakog dana vršimo napade.

— Mislila sam o napadu na Krupanj.

— Čekaj, pa ćeš videti, drugarice! Može odista biti i nekih napada. Ali o njima se ne govori pre vremena.

»Uveče 1. septembra naređen je pokret prema Krupnju. Čete su polazile sa svih strana. Ja sam se takođe kretala sa jednom četom. Tokom noći Krupanj je bio opsednut. Pred zoru, negde oko 3 časa, otpočeo je napad. Razvila se oštra borba, koja je trajala sve do 4. septembra. U zoru tog dana Nemci su napustili varošicu, izvukli se i pokušali da pobegnu. Kad smo ulazili u grad, pucnji su dopirali sleva, s puta koji vodi prema Valjevu. U oslobođenoj varošici partizani su ostali oprezni, očekivao se i napad iz vazduha. Izdato je naređenje da se iz grada izvuče sve što bi moglo biti oštećeno bombardovanjem. Vojska je povučena. Zadržan je samo jedan vod za održavanje reda. Većina građana takođe je izbegla.

Tokom prepodneva dva puta su nailazili nemački avioni i zasipali Krupanj bombama. Mnoge su kuće porušene, mnoge oštećene. Izginuli su neki građani koji su ostali u gradu. Uveče su sakupljeni leševi i odneti u obližnju crkvu. Pored leševa izginulih građana doneta su tela i one četvorice partizana koji

su poginuli u borbi za Krupanj. U crkvi je bilo poređano 11 sanduka. Trebalo je održati pomen izginulim. Pored partizana bilo je još dosta naroda. Neke žene su kukale naglas.

Noć.

U crkvi, za oltarom, pojavio se partizan-sveštenik Vlada Zečević i počeo snažnim glasom koji je odjekivao kroz noć da čita »upokojenije«.

Sve je bilo neobično, neočekivano:

Jedanaest mrtvačkih sanduka. Počasna desetina partizana. Mukla, nalegla noć bez mesečine.

Ljudi koji šapuću. Žene koje jecaju. Crkva što odjekuje.

Partizan koji peva »upokojenije«.

Kada je završeno opelo, jedna žena, čijeg su muža toga dana ubili partizani kao nemačkog šofera, prišla je svešteniku i zamolila da i njega opoju.

Sveštenik — partizan je odgovorio:

— Ja opajam tela svojih drugova, boraca i čestitih građana. Tvoj muž je služio Nemcima i u borbi protiv nas poginuo, neka ga oni i opoju. Nosi ga njima.

Ja sam sve to slušala i gledala. Kako je sve u toj noći izgledalo daleko od svakodnevnog. Kako je sve bilo puno neme strave!

Zar je takva revolucija? — nastavljala sam da se pitam i tokom sutrašnjeg dana.

Pop mi je nekako neobično izgledao; pitala sam se da li može biti ovakav pop. Izgledao je čudno u crkvi: šajkača, koporan, pištolj, bombe, sve je to bilo na njemu, a pred njim otvoreno jevanđelje. Čitao je. Pevao. Neobično je lepo pevao molitve. Glas mu je bio jak i prodoran.

Tako sam, drugovi, doživela tu jednu noć u revoluciji. I revoluciju u toj jednoj noći. Te noći 4. septembra u Krupnju su sahranili 11 partizana«.

U Beogradu se odmah saznalo za sve i prepričavalo kako su partizani oslobodili Krupanj i kako su ga Nemci napustili i pobegli. Uskoro se čulo i za noćnu službu u crkvi i za sve ostalo.

Reakcija i četnički elementi tumačili su to kao svoju akciju, a Vladu Zečevića nazivali svojim čovekom.

Međutim, nije trebalo dugo čekati pa da ti isti elementi počnu proklinjati Vladu Zečevića i nazivati ga najokorelijim zlikovcem i komunistom.

Akcije protiv saobraćajne mreže bile su svakodnevne. Bilten je nabrajao napade na železnice, navodio mesta gde su dizane u vazduh čitave kompozicije vagona punih okupatorske vojske.

Posavski partizanski odred izvršio je napad na jedan parobrod koji je plovio Savom. Nemci i žandarmi koji su se nalazili na brodu odmah su likvidirani. Na brodu su se našli i neki trgovci koji su nabavljali namirnice za Nemce. Njih je snašla ista sudbina.

Kad su prispeli u Beograd, putnici koji su bili na brodu nisu prestajali da pričaju kako su se partizani korektno i više nego korektno poneli prema njima i kako su samo tri trgovca, koja su ustala u zaštitu Nemaca, bila prinuđena da zajedno sa hitlerovcima napuste brod.

Uskoro zatim usledila je akcija Radivoja Jovanovića Bradonje koji je sa svojim odredom napao na železničku stanicu Lajkovac. O tim i drugim akcijama brujalo je onih dana po Beogradu.

Jedne večeri partizanski odredi zakucali su, tako reći, na vrata samog grada. Izvršili su akciju na železničku prugu ispod Avale, kod sela Beli Potok. Porušili su neke propuste i prekinuli saobraćaj. To su bili Kosmajci.

Beogradska reakcija bila je kao pokisla.

Jedini izvori iz kojih su se Beograđani tih dana mogli tačno obavestiti kako o prilikama u zemlji tako i o stanju na frontovima bili su komunisti. Ljudi su s njima vrlo rado stupali u kontakt i kad god im se ukazivala prilika razgovarali tražeći obaveštenja, nudeći usluge.

Ugled komunista naglo je rastao.

»Oni sve znaju!«

Njima se verovalo, vesti dobijene preko njih naširoko su prepričavane.

»Oni sve mogu!«.

Mi nismo bili svemogući ni sveznajući. Vesti sa istočnog fronta bile su teške. Spiker Radio-Beograda, promukao bariton, saopštavao je redovno vesti. Ređe se javljao i neki ženski alt.

Bariton je redovno zvučao nekako tužno, nevoljno. Dobijao se utisak da taj čovek trpi, da je nesrećan što mora i ove večeri da pročita izveštaj nemačke komande sa frontova.

Glas spikera poklapao se sa sadržinom vesti i upotpunjavao ono teško stanje koje je preživljavao Beograd. Mnogima, iako ga nisu poznavali, taj čovek nije bio antipatičan. Neki su

govorili da ga poznaju, ili da su čuli da je dobar čovek, a neki da je naš simpatizer. On je radio svoj posao, izgleda, bez volje, možda nesrećan što je prinuđen da se njime bavi. Hteli smo da ga lišimo tog posla. Spremala se akcija na radio-stanicu. Očekivali smo da njena postrojenja uskoro polete u vazduh. Međutim, do te akcije nije došlo. Osujetili su nas i sprečili.

Beogradska radio-stanica ostala nam je van domašaja. Neoštećena.

TREBALO JE OBJASNITI

Baš tih dana kad je pao Kijev i kad su Nemci besomučno grabili napred, jedan član našeg komiteta obratio se sekretaru:

— Molim te, druže, možeš li mi ti nešto više reći o tome da li se zna kakav je ovo đavo s Nemcima da tako brzo napreduju i osvajaju ogromne teritorije Sovjetskog Saveza? Šta je s Crvenom armijom? Ima li i trunke istine u onome što pišu »Novo vreme« i »Obnova«?

Sećam se dobro, sekretar se zamislio i počeo da iznosi razloge koji su se njemu činili uverljivi i realni.

— Teškoće su velike! — rekao je. — Kominterna nije još u mogućnosti da se u ovim uslovima sastane. Treba ipak očekivati da će se uskoro sastati, pa kada ona prodiskutuje i izanalizira situaciju, preduzeće se svuda pravilne mere i to će ujedno biti i kraj rata.

Mi smo se pogledali i svi uglas graknuli:

— Dobro, ali zašto se onda ta Kominterna već ne sastane jednom! Tri meseca kako traje rat protiv Sovjetskog Saveza.

Složili smo se, ipak, da sve zavisi od skorog sastanka Kominterne. Verovali smo u to. Poginuli bismo za to svoje uverenje.

KAKO SMO STICALI SARADNIKE

Bilo je potrebno da, pored brzih, letećih viđenja, izmena obaveštenja, instrukcija i prenošenja direktiva u prolazu, održavamo češće i sastanke Mesnog komiteta.

Uprkos velikom broju simpatizera i prijatelja koji su nam ustupali svoje stanove za sastanke, nije bilo lako organizovati redovne sastanke Komiteta. Bilo je ljudi koji su pristajali da nam daju svoje stanove, ali sa velikom zebnjom i strahom. Tako smo jednom prilikom zakazali sastanak na Voždovcu kod jednog simpatizera, stolarskog radnika. Ranije smo s njim utvrdili tačno vreme i obavestili drugove kojim redom treba da ulaze, neprimetno, u razmaku jedan po jedan.

Stigli smo prvo nas dvojica pred tu malu kuću od sobe i kuhinje, sa baštom i dvorištem. Dok smo prilazili, primetili smo našeg domaćina kako nervozno šeta ispred kuće. Kad smo stupili u dvorište, on nam se približio.

— Drugovi, ne može ništa danas, ne smem.

M smo bez reči prošli pored njega i ušli u kuću da se ne bismo zadržavali u dvorištu. Pravili smo se da nismo čuli ni razumeli ono što nam je rekao. Ušao je za nama i on. Bio je preneražen.

— Drugovi! Ja ne smem! Prekjuče je bila blokada, pobijeno je toliko ljudi. Bojim se. Može ko primetiti.

U sobici se nalazio omanji sto. S jedne strane klupa, s druge — dve stolice. Moj drug je seo na klupu. Izvadio je revolver, ostavio ga ispred sebe i rekao domaćinu.

— Uzmi tu stolicu i sedi!

Domaćin je izvršio naređenje. Tresao se kao u groznici. Moj drug mu je objasnio da mi danas moramo održati ovaj sastanak, i to ovde, i da ne smemo ljude zadržavati na ulici i objašnjavati im da se on, domaćin, uplašio, prepao i otkazao. Rekao je da će najbolje biti da oni, uprkos svemu, uđu neprimetno kako je dogovoreno. I da je to jedini način da se sve dobro svrši. Dalje je rekao domaćinu da ostane sve vreme tu s nama, a bude li pokušao da izađe da viče pucaće se.

Domaćin je posle ovog slegao ramenima.

— Pa dobro, šta bude s vama, neka bude i sa mnom.

Drugovi su počeli pristizati. Kad smo se svi skupili, utvrdili smo dnevni red i počeli sastanak.

Domaćin je sedeo i nemo gledao. Onda poče da se vrpolji dok najednom ne reče:

— Drugovi, ja nisam član Partije. Hoću to da vam kažem, da znate.

— Znamo mi — odgovori mu moj drug i pogleda ostale.

— Ti ne moraš da slušaš šta mi govorimo, sedi tu i budi miran kao što sam ti već rekao.

Posle dva sata sastanak je završen. Drugovi su po utvrđenom redu izlazili jedan po jedan.

Ostali smo opet nas trojica.

— Vidiš da se sve dobro svršilo.

— Znam, ali zamislite, drugovi, da se nešto dogodilo.

— U redu sad. Ti nisi ništa čuo ni video. A ako misliš da jesi, najbolje je da odmah sve zaboraviš. Nemoj da se prevariš pa da ma kome i ma kada o svemu tome išta kažeš, sve

dok traje ova borba, dok ne izvršimo revoluciju i ne osvojimo vlast. Znaj da bi to bila izdaja. Mi ti je ne bismo oprostili. Jesi li razumeo.

Domaćin je kroz plač ponavljao:

— Drugovi, pogrešio sam, izvinjavam se, vidim da sam pogrešio. Sada mi je jasno da se ovaj sastanak morao održati. Nemojte posumnjati. Ja i moja kuća stojimo vam na raspoloženju kad god vam bude potrebno. Neću žaliti ništa. Ni sebe, ni kuću, ni porodicu. A što se tiče one akcije oko paljenja garaže na Novom groblju koju ste odlučili da organizujete, eto, ja ću primiti na sebe da to izvršim. Imam dva druga koji rade u garaži. Možemo je uništiti kad god to želite.

— Ti ne smeš ići u takvu akciju. Ne smeš da kompromituješ ni sebe ni ovaj stan. On je na pogodnom mestu. I zasad nam je potreban.

— Računajte, drugovi, slobodno na mene.

Pozdravili smo se i otišli.

Ipak, nekoliko dana kasnije, obratili smo se našem stolaru da bi nam organizovao izradu kundaka za puške. Prihvatio je zadatak bez pogovora. Već sutradan našli smo kočijaša koji je bio kandidat Partije. Dali smo mu pare da kupi pola metra drva, pa da ispod drva postavi 18 pušaka sa polomljenim kundacima.

Kasno po podne odvezena su drva s puškama i sve je istovareno u dvorištu stolareve radionice. Petnaest dana kasnije dao nam je puške sa novim kundacima.

Na železničkoj stanici u Beogradu u to vreme su se još nalazila čitava brda pešadijskog oružja bivše jugoslovenske vojske. Potpuno novim puškama Nemci su polomili samo kundake i spremili da ih kao staro gvožđe transportuju u Rajh. Skojevci su otkrili to skladište i organizovali »krađu« pušaka. U jednoj akciji učestvovao je i naš stolar. U trenutku kad je bilo sve utovareno i kad je trebalo da kola krenu pojavio se, na nesreću, jedan nemački vojnik i naredio da se kola poteraju u policiju.

Nije se imalo kud. Kočijaš je morao postupiti po naređenju. Pošli su prema izlazu teretne železničke stanice, preko puta Karađorđeve ulice. Na kapiji, kao uvek, gužva. Puno kola. Puno ljudi. Kočijaš je mirno vozio. Za kolima je išao stolar, a za njim Nemac sa uperenom puškom.

U gužvi, na samoj kapiji, stolar se munjevito okrenuo i snažno udario Nemca pesnicom u vilicu. Puška je tandrknula. Vojnik je pao kao pokošen, kočijaš je snažno poterao napred. Dvojica nemačkih vojnika koja su stajala pedesetak metara

ulevo, ispred magacina, pripucala su. Jedan je pogodio levog konja. Kola su stala. Stolar i kočijaš su jurnuli među prolaznike i izgubili se u masi. Posle tog incidenta više se nije moglo prići brdu pušaka na železničkoj stanici.

OČEKIVALI SMO VIŠE

Pored pušaka, tamo na stanici su ležale naslagane ogromne količine svih vrsta municije.

Partijska organizacija u Sava-mali odlučila je da tu municiju uništi. Primio se da taj zadatak izvrši Vladislav Nikolić. U to vreme je radio kao trošarinski službenik na stanici. Bio je jedini član Partije među trošarincima. U uniformi, kretao se svuda slobodno. Okupatorski vojnici nisu sumnjali u ljude sa uniformama. Vlada je ovu okolnost umeo da iskoristi. Nabavio je dva kilograma eksploziva. Zapakovao ga i stavio u tašnu. Pored eksploziva stavio je flašu benzina. Sve je to trebalo postaviti na najveću gomilu municije. Problem je bio kako upaliti fitilj postavljen na eksploziv. Nađeno je rešenje.

Jedan naš drug, inženjer, ne sećam mu se više imena, ali znam da je radio u fabrici šećera na Čukarici, pravio je neke kolačiće koji su se sami palili i izazivali požar kada bi se ostavili na vazduhu. Tu zapaljivu masu smo čuvali u epruvetama hermetički zatvorenim.

Vlada je tog jutra 24. jula otišao na službu sa »nahranjenom« tašnom. Dogovorili smo se da se vrati kući čim postavi tašnu.

Nas dvojica smo čekali u njegovom stanu u Crnogorskoj ulici br. 2. Čekali smo svakog časa da otpočne eksplozija. Očekivali smo da će detonacija biti slična onoj u Smederevu. Uporno smo čekali. Eksplozija je kasnila.

Stigao je Vlada.

— Šta se desilo? — upitali smo ga.

— Ne znam šta je — sve sam uradio šta je trebalo. Stavio sam tašnu na najveću gomilu i otišao. Ne znam zašto nije eksplodirala. Idem da vidim.

Vlada se izgubi. Mi smo ostali i dalje čekali. Prošlo je oko 20 minuta. Tišina. Najednom je zagrmelo. Očekivali smo da će se eksplozija nastaviti, raširiti po celoj stanici i zahvatiti svu municiju kao u Smederevu. Ali posle one prve eksplozije nastalo je neko lako puckaranje. Ono je trajalo izvesno vreme. Zatim tišina. Eksplozija više nije bilo.

Opet se pojavio Vlada.

— Šta je, ovo se nešto slabo čuje!

— Ne znam — reče očajno. Izgleda da sam rđavo postavio, umesto na artiljerijsku municiju, stavio sam je na puščanu. Ono puckaranje mora da je bilo od puščanih metaka. Zavelo me je što je to bila najveća gomila.

To se zbilo 24. jula.

Sa tom akcijom se više nije moglo pokušavati. Nemci su odmah blokirali ceo stanični prostor. Ni trošarinci nisu mogli prići bliže municiji.

I POSLEDNJA GARAŽA GORI

Na sve strane, po celom Beogradu, tekao je proces neprekidnih akcija. Ubijeni su nemački oficiri i agenti, paljeni kamioni i druga vozila, kidane telefonske veze i instalacije, paljene garaže i druga slagališta ratnog materijala, rasturani antifašistički leci, pisane parole po zidovima kuća.

Akcije su bile uzele velikog maha, u njima su učestvovale hiljade naših aktivista. Nemce i beogradsku policiju činili su smešnim i nemoćnim naročito one mnogobrojne sitne akcije, tako reći na svakom koraku, koje su ponekad izvodili i beogradski mališani, deca osnovne škole, poneti primerom svoje starije braće.

Teško je sada naći odgovarajuće reči, izraziti ono neviđeno oduševljenje sa kojim je omladina išla u akcije. Svi su hteli da se bore, da doprinesu borbi. Bilo je akcija koje su izvođene bez našeg znanja.

Naši aktivisti bili su snabdeveni samo zapaljivim pilulama koje su davali omladincima, upućujući ih kako da ih upotrebe. Deca su ih ponekad dobijala, na ovaj ili onaj način, od skojevaca i vešto ih postavljala tamo gde je trebalo izazvati požar.

Najčešće su paljeni kamioni. Stavljali su pilule na gume nemačkih vozila parkiranih u dugim kolonama po beogradskim ulicama. Tek što bi ih u prolazu postavili, one bi se užarile i zarile u gume. Deca bi brzo zamakla za ugao prve ulice i ozarena gledala kako bi planuo kamion. Grupe nemačkih vojnika pokušavale su da izguraju kamione iz kolone kako se požar ne bi preneo i na ostala vozila.

Naše akcije su naizmenično tekle gotovo svaki dan.

Borba se sve više razgorevala. Akcija na garaže bila je pri kraju. Izgorele su gotovo sve i u njima ko zna koliko stotina nemačkih automobila i drugog materijala.

Hitlerovci su otad mogli samo delimično i sporo da vrše popravke svojih vozila, i to jedino zahvaljujući pokretnim garažama koje su vukli sa sobom.

Ostala je jedna još nelikvidirana garaža. Vodili smo je u evidenciji. To je bila garaža »Ford« u Grobljanskoj ulici. Doneta je odluka da se i ona uništi.

Gradski komitet je insistirao da se uništi ta garaža jer je bila prepuna vozila. Zadatak je dobila partijska organizacija koja je delovala na području Novog groblja.

Našao sam sekretara te organizacije Diklića, metalskog radnika, i upoznao ga sa direktivom koju je radosno primio obećavši da će je odmah ostvariti.

Vreme je teklo, prolazio je dan za danom, a garaža je radila. Ponovo sam se sastao sa Diklićem. On mi je rekao da su Nemci preduzeli sve mere i utrostručili obezbeđenje, jer im je stalo da sačuvaju bar tu garažu. Razgovarao je, kaže, sa drugovima koji rade tamo, oni su mu rekli da je kontrola Nemaca takva da je zasad teško išta preduzeti.

Produžili smo rok. Ponovo smo se našli. Rekao mi je da su u međuvremenu nekoliko puta pokušavali, da su ti pokušaji ostali neotkriveni, ali i bez rezultata.

Gradski komitet je odlučio da na licu mesta izvidi situaciju. Rečeno mi je da Pokrajinski komitet traži neodložno uništenje ove garaže. Ponovo sam se našao sa Diklićem.

Dogovorili smo se da predveče odemo u garažu. Tamo će nas čekati dva druga i s njima ćemo zajedno pogledati i videti šta se sve može učiniti.

Još se nije bilo smrklo kad smo stigli. Dva druga s kojima je bio ugovoren sastanak završavala su opravku nekog nemačkog vozila za koje je rečeno da mora biti osposobljeno do sutra. Jedan od njih nas je sačekao pred garažom i brzo uveo unutra. Nemci te noći nisu dolazili u garažu. Verovali su u efikasnost svog policijskog časa. Danju su kontrolisali ko tu dolazi i šta se sve radi u garaži. Garaža je bila krcata vozilima. Bilo ih je preko stotine. Prošli smo kraj njih i izašli u dnu na vrata koja su vodila levo u dvorište. Tamo je, pored zgrade, ležala, postavljena na dva betonska praga, velika vagonska cisterna puna benzina. Svuda okolo, u prečniku od dvadesetak metara, bio je rasut sitan, zamašćen, goli pesak, natopljen naftom i benzinom. Tu je sve intenzivno mirisalo na naftu. Okolo su se haotično dizala brda gvožđurije i drugog materijala.

Ova garaža je činila velike usluge Nemcima, zato je morala biti uništena.

Vratili smo se u halu i prodiskutovali o detaljima akcije. Učinilo nam se da će biti najsigurnije ako se usmerimo prema cisterni s benzinom. Cisterna se mogla otvarati. To je bilo dovoljno da napravimo plan.

Rešenje je bilo vrlo jednostavno i odmah smo se svi složili: uzeti kanap od dva do tri metra, jedan kraj će se gurnuti i zamočiti u cisternu, a drugi postaviti u pesak, zatim treba zapaliti svećicu i zabosti u pesak. Kada svećica dogori do masnog peska, sve će planuti i požar će se preko kanapa preneti u cisternu. Da bi stvar bila sigurnija, dogovorili smo se da se sveća stavi pod neku šuplju konzervu kako se ne bi sa strane primetio plamen.

Smatrali smo da je time sve bitno predviđeno i da se u toku narednih dana može preći na izvršenje akcije.

Pozdravili smo se i otišli. Drugovi su nas na rastanku uveravali da će uskoro garažu pretvoriti u krematorijum. Pošto je blizu groblje! Smejali su se. Usput, vraćajući se, razgovarali smo Diklić i ja o tome kako ovi mladići deluju nekako uverljivo i složili smo se da nam garaža neće izmaći.

Ovo su skojevci — govorio je Diklić — i šteta je što se odmah nismo na njih orijentisali. Imamo tu i nekih članova Partije, ali ja sam prvo govorio s jednim starijim drugom, a on je, eto, petljao, nije smeo da se poveri ljudima, a sam nije mogao da učini šta je trebalo. Da je rekao ovoj dvojici, oni bi garažu, kakvi su, zapalili i usred dana. Treba obavestiti Mesni komitet da će akcija biti brzo izvedena i da će zadatak ovih dana biti izvršen — završio je Diklić.

Rastali smo se. Ja sam morao te večeri da se vidim sa Mršom. Našao sam ga i ispričao mu odakle dolazim.

— Dobro je, ukoliko nisi sve upropastio — dodao je on ozbiljno. — Zar nisi mogao pretpostaviti da gestapovci paze na garažu.

— Mislim da će sve biti u redu!

— To ćemo još videti. Ako je išta primećeno, noćas će pohvatati onu dvojicu skojevaca. Ali — produži on — šta da sad saopštim Pokrajinskom komitetu? Oni se već žale na našu sporost.

— Mislim da se može sa sigurnošću očekivati akcija narednih tri-četiri dana, razume se, ukoliko se noćas ništa ne desi skojevcima.

On se morao videti sa Canom, pa ode prema Kalenića pijaci. Vraćao sam se sam i razmišljao, je li moguće ono što Mrša kaže? Ako bi ih pohvatali, siguran sam da bi ih streljali. Nisam mogao da se oslobodim te misli. Da li smo večeras upropastili celu akciju?

Još ranije sam dobio, zadatak da sutradan prisustvujem partijskom sastanku jedne ćelije u Kosmajskoj ulici.

Proveo sam noć misleći na garažu i skojevce.

Izjutra sam pravo otišao kod jednog trgovca na Savi, čini mi se da se zvao Dželebdžić. Bio mi je ranije obećao neki veći prilog. Zadržao sam se duže u razgovoru s njim. U zasebnoj sobi pored dućana zajedno smo doručkovali. Zatim mi je dao 65 hiljada dinara i obećao da će još sakupiti od nekih trgovaca.

Tokom dana se ništa značajno nije desilo. Predveče sam otišao na sastanak u Kosmajsku ulicu, a posle »kući«, nedaleko od savskog mosta u Crnogorskoj ulici.

Drugarica, naš simpatizer, kod koje sam stanovao, odlazila je rano na pijacu da bi što kupila. Najčešće se vraćala bez ičega. Pijace su bile potpuno prazne. Ništa se nije moglo kupiti. Niti su seljaci dolazili u grad, niti se prodavalo po piljarnicama.

Svakodnevno su kolone građana, mahom žene i deca, odlazile sa korpama i džakovima u sela da bi što kupili za hranu. Seljaci nisu hteli da prodaju za novac.

Znalo se da nemačke pare ne vrede ništa, da su običan papir koji oni po volji štampaju. Govorilo se kako Nemci u kamionima nose mašine i na ulicama štampaju pare.

I tog jutra, tek što je s praznom kotaricom ušla u našu sobu, žena je počela da priča šta je čula na pijaci. Govorila je da ceo Beograd priča kako je noćas upaljena neka garaža kod Novog groblja, da su izgorele hiljade nemačkih kamiona, vagoni nafte i benzina, da su Nemci blokirali čitav kraj i počinili strašne zločine; pričaju, veli ona, da su bacali decu sa trećeg sprata kroz prozore i niz stepenice.

To je bilo 16. jula. Te noći Nemci su napravili prvu totalnu blokadu čitavog jednog kraja, upadali u stanove, detaljno pretraživali, odvodili »sumnjive« i vršili masovnu odmazdu, ovog puta ne samo nad Jevrejima i taocima, nego nad celokupnim stanovništvom.

Oko podne, ni Diklić ni ja nismo mogli izdržati, a da u prolazu Grobljanskom ulicom ne pogledamo kako izgleda garaža. Tamo gde je juče bila garaža, štrčali su samo opaljeni zidovi i veliki broj olupina nemačkih vozila. Cisterna je zjapila rascepljena i razneta eksplozijom.

Posle ove akcije Nemci su pomerili početak policijskog časa od 8 na 7.

Bio je jul. Sunce je još uveliko grejalo, a beogradske ulice bile su već prazne, bez ljudi.

Moglo se videti kako nemački vojnici u grupicama po tri-četiri idu ulicom i pucaju iz šmajsera. Retko se tih dana mogao videti usamljeni nemački vojnik ili oficir. Naši aktivisti su uporno vrebali takve i redovno ih likvidirali.

Članovi Partije su bili manje-više naoružani, nosili su pištolje da bi u slučaju hapšenja na ulici ili ma gde mogli da se brane.

Sećam se jednog popodneva na Terazijama. Ispred kafane Atina išla su naša dva druga. Jedan je nosio pištolj u džepu od pantalona. Držeći prst na okidaču verovatno ga je nehotice povukao. Pištolj je iznenada opalio. Zrno je udarilo u asfalt, odbilo se, zvrknulo i nekuda nestalo. Njegov drug, snašavši se odmah, počeo je da viče i pokazuje rukom na prozore drugog sprata iznad kafane. Odmah su se stvorila dva žandarma. Jedan je utrčao u zgradu. Drugi je rasterivao ljude, mada nikom od prolaznika nije padalo ni na kraj pameti da se tu zadržava. Dvojica aktivista su nestala među prolaznicima. Jedan je spretno zaklanjao rupu i izgoretinu na pantalonama.

Naše akcije su naizmenično tekle, gotovo svaki dan. Nemačke odmazde, streljanja pojedinaca i čitavih grupa, nisu nas zastrašivale. Obrnuto, izazivale su otpor i gnev. Borba se sve više razgarala.

Gestapo i beogradska policija odlučili su da organizuju koncentracioni logor. Smestili su ga na Banjicu. Računali su da će masovnim interniranjima sprečiti dalje akcije. Hiljade naših ljudi uskoro su odvedene u taj logor. Mnogi su mučeni. Mnogi streljani.

Za prvog upravnika logora postavljen je zloglasni agent beogradske policije Vujković. Tek što je preuzeo novu dužnost, jedna grupa naših aktivista sačekala ga je na ulici kod Topovskih šupa i teško ranila u glavu.

Razgovarali smo sa drugovima koji su učestvovali u napadu na Vujkovića i pitali kako im je umakao i kako ga nisu dotukli. Mladić koji je pucao rekao nam je da je sigurno mogao tog gada dokusuriti, ali se bojao da ne pogodi nekog od one dvojice koja su se nalazila pored njega. »Nikakva šteta! To su njegovi pomoćnici. Gadovi i izdajnici kao i on«! Mladiću su zaigrale vilične kosti.

— Bilo mi je žao, mislio sam obični ljudi; nisam znao.

Bili smo još u ponečem naivni i sentimentalni.

Na Karaburmi je živela jedna Nemica koja je od prvih dan okupacije bila u službi Gestapoa. Potkazivala je naše drugove i drugarice koji su radili u fabrici Vlade Ilića. Nemci su ih hvatali i odvodili u logor. Rejonski komitet doneo je odluku da se ta žena likvidira. Zadatak je preuzeo jedan srednjoškolac, čijeg imena ne mogu da se setim. Nosio je naočare. Nao-

ružali smo ga pištoljem dobijenim od jednog veletrgovca sa Save koji se, čini mi se, zvao Zdravković. Omladinac je sačekao tu ženu na pijaci. Bila je nedelja i puno sveta. Bilo je, dabome, gestapovaca i domaćih agenata. Ugledavši potkazivačicu, prišao joj je mirno i svu je izrešetao. Zatim se okrenuo i probio kroz masu koja se sklanjala praveći mu prolaz. Policija je bila nemoćna.

IZBAVLJENJE DRUGA MARKA

U akcijama izvođenim u Beogradu uzimali su neposredno učešća i naši najviši rukovodioci, najodgovorniji ljudi Partije i pokreta. Tako je došlo i do hapšenja druga Marka (Aleksandra Rankovića).

Na sve nas je kao grom iz vedra neba delovala činjenica da se policija dočepala druga Marka.

Rečeno nam je da o ovome ne treba nigde van komiteta govoriti, jer bi tako Nemci mogli možda doznati koga su uhvatili.

Beogradski komunisti koji su to znali preživljavali su hapšenje druga Marka kao najveći udar. Kad bismo se negde sastali, samo bismo se nemo pogledali kao da se svako ćutke pitao zna li i njegov drug za *ono*, za ono o čemu nismo govorili jer nije trebalo da se govori, ali o čemu nismo prestajali da mislimo s gorčinom i bolom.

Kakva su naša osećanja bila tada, ne mogu ni pokušati da opišem. Znam da je to bio najteži trenutak za nas komuniste koji smo tu stvar znali, i to ne samo tada nego kroz celu narodnooslobodilačku borbu.

Srećam se susreta s Canom Babović. Čim mi se približila, zapitala me je:

— Jesi li čuo? — Okrenula je glavu na drugu stranu da sakrije oči pune suza.

Pokrajinski komitet za Srbiju doneo je odluku da se drug Marko mora spasti po svaku cenu. Sam Pokrajinski komitet je neposredno organizovao otmicu druga Marka. Cana je organizovala pripremu.

U to vreme bio sam sekretar rejonskog komiteta za Karaburmu. Pitali su me kakvim oružjem raspolažemo. Odgovorio sam da imamo, pored onih koje mi nosimo, još nekoliko pištolja i dve puške. Te dve puške nalazile su se kod partijske ćelije Pančevački rit. Rezervne pištolje smo čuvali na obali Dunava, kod Vilinih voda, gde je sada fabrika »Duga«. Tu je postojala neka radionici za preradu kože, čiji je vlasnik bio jedan naš

član. Zvali smo ga Lala. Video sam ga u petoj ofanzivi, mislim da je živ. Nosilac je »Spomenice«.

Ustupili smo dva pištolja drugovima koji su izvodili akciju. U osiguranju akcije učestvovao je jedan član našeg komiteta. Bio je građevinski radnik.

Akcija je dobro organizovana i sve se srećno svršilo.

Drug Marko je oslobođen.

Tek što je spasen iz zatvorskog odeljenja bolnice, dok se još nalazio u prvom skloništu, drug Marko je uputio pismo Pokrajinskom komitetu u kome je tražio da se jednom od odreda u Srbiji hitno pošalje 45 hiljada dinara po kuriru koji treba da prenese i direktive koje su stajale u pismu. Sećam se, to mi je pismo pokazala Cana: »Naš Leka«! Bila je srećna.

Posle otmice druga Marka postalo je jasno i Gestapou i beogradskoj policiji da smo ih nadmudrili i da su ispustili iz ruku veoma značajnu ličnost. Ali, bilo je kasno.

U akciji za oslobođenje druga Marka poginuo je jedan žandarm. Videći da je omrznut od naroda, Nedić je uz pomoć Nemaca hteo da iskoristi ovaj slučaj i da od nemačkog sluge napravi narodnog mučenika. Objavljen je dan nacionalne žalosti za izgubljenim žandarmom. Naređeno je isticanje crnih zastava, zatvaranje dućana.

Narod je od svega ovoga napravio novu pošalicu.

I AGENTI SE KOLEBAJU

Petu kolonu je, i pored mera koje je preduzimala, obuzela neizvesnost. Uprkos nemačkim uspesima i pobedama, priče o partizanima, koje su se neodoljivo širile, uterivale su im strah u kosti.

Više su pričali o partizanima oni nego mi.

Nemci su počeli otvoreno da prigovaraju Nediću da je nemoćan, neefikasan. Istovremeno su pribegavali novim i novim merama zastrašivanja. Počeli su da vrše blokade svake noći.

Obično su vršili blokadu oko dva sata po ponoći. Dok su agenti beogradske policije strašno lupajući upadali u stanove, dotle su nemački vojnici pucali, jurili kolima opustelim ulicama i dizali jezivu noćnu larmu.

Tih dana Beograd je bio pun ilegalaca. Dešavalo se da nekog zateče policijski čas daleko od stana. Tada se žurio najbližem poznaniku, no kako je tokom noći moglo doći do blokade, trebalo je snabdeti se policijskim prijavama. Kako smo dolazili do prijava?

Tih dana se otpočeo kolebati i jedan broj policijskih agenata. Neki su nam čak i činili usluge. Jedan od njih je uspeo da nam donese ceo »štos« od nekoliko stotina policijskih prijava snabdevenih pečatima Centralne prijavnice. Svaki od nas je imao jednu u džepu i popunjavao je prema mestu gde bi se to veče zatekao. Jednog dana redveče prolazio sam Dečanskom ulicom. Na uglu Nušićeve stajao je policijski agent Torbica. Išao sam drugom stranom ulice i primetio sam ga tek kad sam mu se približio. Neočekivano, skinuo je šešir.

— Dobro veče, gospodine.

Čvrsto sam stegao pištolj u džepu i zastao. Prilazio mi je. Gotov sam, pomislio sam. Moramo se obračunati, sevnu mi kroz glavu, jer sam znao da je Torbica pre rata bio zadužen da prati rad i aktivnost sindikata. Svima nam je tada dozlogrdio. Mrzeli smo ga kao skota.

Međutim, još mi se nije sasvim ni približio, a već je otpočeo:

— Gospodine, pretpostavljam da se i ja nalazim na listi onih koje vi želite da likvidirate. Ja sam hteo da vam kažem i da vas zamolim da obavestite vaše drugove da ja neću više da ostanem u policiji. Meni je jasno da se ne radi više o borbi protiv komunista. Reč je o uništenju Srba. Ja sam Srbin iz Like, pa ne bih hteo više da učestvujem u ovom stradanju moga naroda. Molim vas recite to vašim drugovima, a možete još dok sam ovde računati na mene, ukoliko vam budu potrebne neke usluge. Ja ću, inače, otputovati kući.

Gledao sam ga zaprepašćeno. Rekao sam mu da ništa ne brine. On mi je pružio ruku. Rukovali smo se i razišli. Razmišljao sam: došli su dani kada i oni traže zaštitu od nas. Posle rata su mi rekli da je Torbica otišao u partizane i da je poginuo. To nisam mogao proveriti.

Slučaj Torbice nije bio usamljen. Bilo je i drugih agenata i žandarma koji su nam se počeli pridruživati i činiti razne usluge. Tako je član našeg rejonskog komiteta za Karaburmu Mitra Mitrović uspela da pridobije jednog žandarma koji joj je i omogućio bekstvo iz zatvora.

BLOKADE I LEGITIMACIJE

Nemci su sve više usavršavali sistem zastrašivanja. Neko vreme bili su uobičajili da u popodnevnim časovima, kad narod izlazi na ulicu, puste čitave rojeve aviona koji su izvodili akrobacije nad gradom. »Štuke« su jezivo zavijale obrušavajući se direktno prema ulicama. Građani su ostajali nemi.

Nemci su blokiranje pojedinih rejona usvojili kao svoj stalni metod.

Za slučaj blokiranja moga stana napravio sam novu legitimaciju na ime Sime Taslaka iz Foče, činovnika Ministarstva za ishranu.

Tako je jedne noći, nekako ubrzo posle akcije na nemačke oficire kod Vukovog spomenika, blokada zahvatila i naš stan u Crnogorskoj broj 2. Tamo smo se nalazili Vladislav i ja. Oko dva časa posle ponoći agenti su žestoko zalupali i probudili nas.

Rasanivši se u tren, ustao sam i otvorio vrata. Upala su trojica. »Legitimacije«, razdrao se jedan. Pokazali smo im legitimacije. Dok su gledali legitimacije, na ulici su odjeknuli pucnji. Najzad me jedan zapita: »Jeste li vi bili kod nas?« »Ne razumem, gde kod vas?« »U policiji!?« »Nisam, nikad nisam bio u policiji«. Ispreturali su stvari, prelistali neke knjige i otišli. »Ala smo im podvalili!«, smejao se Vlada.

Iz susedne kuće izvukli su dvojicu, strpali u kola i odvukli sa sobom. Nismo znali ko su ti ljudi. Znali smo da nisu bili komunisti sa našeg terena. Posle smo utvrdili da su to bila dva Jevrejina iz Novog Sada.

Sutradan su o električne stubove na Terazijama obesili pet naših drugova.

»PERIVOJ«

Kad je Gestapo usvojio blokiranje i detaljne pretrese kuća kao sistem, uslovi za opstanak ilegalaca bili su znatno otežani. Trebalo je sačuvati kadrove za kojima su intenzivno tragali i Gestapo i beogradska policija, a istovremeno obezbediti kontinuiran rad Partije u ustanku kojim je rukovodila. Spisak drugova za kojima je policija tragala po Beogradu bio je vrlo velik.

Tih dana pao je u ruke policije Ratko Mitrović Šilja, slabo se držao i taj se spisak znatno proširio. Šilja je provalio i mene. Drugovi su mi preporučili da nađem neki stan na periferiji, blizu seoskog atara, kako bih se noću u slučaju blokade mogao lakše izvući.

Razume se, zbog potrebe ilegalnog boravka u Beogradu, nisam mogao uzeti stan na svoje ime. Pokušao sam da to rešim preko Vladislava Nikolića kod koga sam do tada stanovao.

Vlada je našao jednu kućicu na krajnjoj periferiji Beogrda prema Mokrom Lugu. Ne znam kako se ta ulica zvala. Kuća je bila mala: dva stančića od sobe i kuhinje. Malo dvorište. Napred bunar. Odmah iza kuće počinjale su njive kuku-

ruza. Kućicu smo prozvali »Perivoj«. Prvo smo se uselili Vlada i ja. Zatim je došao Miloš Matijević Mrša sa svojom drugaricom.

Stan je zaista bio na pogodnom mestu, baš kakav smo želeli. Drugovi iz Pokrajinskog komiteta rekli su nam da ga treba dobro čuvati: neka za njega zna što manji broj ljudi.

I pored tog upozorenja, lista stanara se proširivala. Bilo je tu mnogo susreta, mnogo kratkih sastanaka.

Prilike su zahtevale da se taj stan široko koristi ne samo za sastanke i viđenja, nego i za prenoćište. Činilo nam se jedno vreme da svi putevi vode u »Perivoj«. Koji put bi zanoćilo i predanilo po sedam, osam pa i devet drugova.

Jedne se večeri tako okupilo u »Perivoju« puno nas. Cana i Vukica uzele su da spreme večeru. Sećam se, pravile su palačinke. Smejali smo se i jeli. Mrša se šalio. »Trebali smo pozvati i Vujkovića na večeru«.

U »Perivoj« su dolazili na prenoćište ili svraćali drugovi: Marko, Cana, Ivan Milutinović i još puno drugih.

Budući da su u »Perivoj« dolazili i rukovodeći drugovi, Mesni komitet je doneo odluku da se stan što manje i što obazrivije koristi. Napravljena je lista ko može dolaziti u »Perivoj« koji je prestao da bude svratište. Vlada i ja smo ostali i dalje da stanujemo u njemu. Tako je to i ostalo do polovine septembra. Ja sam osmog septembra otputovao u Sandžak.

Uskoro zatim, možda samo desetak dana kasnije, jedna blokada zahvatila je i »Perivoj«. Upad policije u »Perivoj« usledio je posle hapšenja Luke Šunke. Luka se slabo držao pred policijom. »Perivoj« je provaljen. U stanu su bili Mrša i Vladislav, Mršina drugarica i Mile Radosavljević, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju. Nastala je pucnjava. Mile je iskočio kroz prozor i umakao u noć. Nemci su za njim pucali i sedam puta ga pogodili u kaput. Iako je kaput bio izrešetan, jedinu ozbiljniju povredu dobio je ispod ramena na levoj ruci. Tu sam mu ranu video kasnije kada je došao u Užice. Ostale drugove gestapovci su pohvatali i posle strahovitih mučenja u Glavnjači ubili.

»Perivoj« je tako prestao da bude naša baza. O njemu je »Novo vreme« posle naširoko pisalo.

PSIHOLOŠKI RAT

Nemačke jedinice prolazile su svakog dana beogradskim ulicama ričući jednu istu i svakom dosadnu pesmu. Kao pomahnitali, tukli su cokulama o beogradske ulice. Mislili su da nas time uveravaju u svoju disciplinovanu snagu i nepobedivost.

Ogroman broj kuća oštećenih bombardovanjem bio je sklon padu. Nemci su bili prinuđeni da te kuće miniraju da se ne bi same srušile. Ove poslove su bile prinuđene da rade kolone Jevreja, koje su Nemci sprovodili ulicama na rad i s rada. Tako je po ceo dan pucalo. Beogradskim ulicama su odjekivale detonacije.

Često je naša pucnjava na Nemce ili agente beogradske policije ostala zaglušena snažnim eksplozijama mina. Opšta atmosfera zbog svega toga bila je neverovtano mučna i napeto teška.

»Nešto se važno mora desiti 18. avgusta« — uporno su ponavljali engleski radio i cela engleska štampa. »Slom nemačkog Rajha. Hitler mora propasti, zapamtite 18. avgust«. Hiljade puta ponovljeno tvrđenje da se nešto mora desiti tog dana ostavilo je traga. Mnogi građani su poverovali. Počelo se javno govoriti da se nešto mora desiti 18. avgusta. Te priče su bile neprijatne gestapovcima, pa dabome i nedićevskoj policiji. Svako ko bi se zadržavao na ulici i ma o čemu razgovarao bio je progonjen.

To nije bilo dovoljno.

Hitlerovci su prešli u kontranapad na planu »psihološkog ratovanja«. Nasuprot Englezima istakli su svoju parolu »Viktorija«.

Uskoro je cela zemlja bila prekrivena parolama V — Viktorija. U nadleštvima, na plakatama, pored Hitlerovih slika, svuda je isticana parola V.

Na dan 18. avgusta Nemci su snažno bombardovali London i poveli žestoku ofanzivu na svim frontovima.

Tako je u nadmoćnim napadima Nemaca prošao 18. avgust. Drugo se ništa značajno nije desilo. Kod onih koji su verovali u čuda nastupila je izvesna malaksalost. Poklonici londonske izbegličke vlade ostali su bez aduta, gotovo praznih šaka.

Preostala im je još jedino parola: »Čekati! Nemce ne treba za sada napadati«.

HAJKA NA LJUDE

Četnici su počeli otvoreno da se protive partizanskim akcijama i da ih ometaju gde god su to mogli.

Nemci i Nedićeva policija nastavili su sa svojim čudovišnim represalijama, ubijali su i palili na sve strane. Kao odmazdu za akcije Posavskog partizanskog odreda, spalili su selo Skelu i poubijali veliki broj građana. Preko štampe i ra-

dija stalno su ponavljali da će za svakog ubijenog Nemca ubiti 100 Srba. Činili su to. Ubijali. »Teško je Srbin biti!« Nastala je uzrečica koja se nije završavala tom konstatacijom. Dodavalo se obavezno: »Ali i lepo!«.

Sećam se kako je Beograd bio revoltiran toga dana kada su naši drugovi bili obešeni o električne stubove na Terazijama.

Mrki, prolazili su ljudi. Demonstrirali su ćutanjem. Njihovi pogledi pokazivali su koliko preziru Nemce. Vozio sam se tramvajem od Terazija, Aleksandrovom ulicom prema Lipovom ladu. Niko u tramvaju ni reč nije progovorio. Kondukter bi ćutke zastajao pored putnika i bez reči, mukom tražio pare za karte.

Dva žandarma stajala su napred pored kočničara. Kondukter je i pred nas stao i pogledom, kao po sporazumu, tražio novac za karte. Jedan žandarm se razdera: »Jesi li mutav? Što ne išteš pare za karte«? Kondukter dugim začuđenim pogledom pređe preko žandarma i okrenu glavu na drugu stranu. »Tražim, tražim, gospodine. Evo gospođa priprema novac«. Svi smo prezrivo pogledali žandarme. Na susednoj stanici oni su napustili tramvaj. Naše gnevne poglede koji su se ubadali u njih nisu mogli da podnesu. Tramvaj je krenuo.

— Žgadija prljava, ne mogu više da ih vidim! — gnevno je protestovala jedna starija žena.

Svi smo se okrenuli prema njoj. Sreli su se pogledi ljudi koji se nisu poznavali, no koji su bili jedinstveni u mržnji i nadi.

Ogromna većina Beograđana podržavala je komuniste i radovala se njihovim podvizima.

Nemcima, Nediću i njegovoj policiji bilo je jasno da uticaj komunista raste iz dana u dan. Čim su toga postali svesni, započeli su političku akciju, ne napuštajući da muče, streljaju i terorišu.

Njihova zamisao bila je da skupe što veći broj potpisa najuglednijih ljudi: političara, društvenih i javnih radnika, književnika, naučnika i umetnika, da sa njihovim potpisima izdaju proklamaciju u kojoj bi osudili pokret otpora, akciju komunista.

Počela je hajka na ljude. Tekao je proces sakupljanja potpisa. Kako Nediću, tako i Nemcima bilo je mnogo stalo do potpisa Koste Pećanca. Izgleda i njemu do njihove blagonaklonosti. Tek, odmah je pristao da potpiše antikomunistički apel. Samim tim je postao i njihova zastava u toj akciji. Bio je ne mali broj i drugih »viđenih« ljudi koji su glatko davali

potpise. O njima neću da govorim. Hoću o onima koji su odbili da potpišu ovaj papir.

Nema sumnje da su ljudi koji su onda, u onim uslovima i pod onakvim pritiskom, odbili da učestvuju u toj akciji i da se potpišu bili od velike moralne čvrstine i vrednosti.

Ministar prosvete u Nedićevoj vladi bio je Jonić. On je organizovao tu akciju, njome rukovodio, neposredno razgovarao s pojedincima primoravajući ih svim sredstvima da je podrže.

Pritisak koji je vršen na Isidoru Sekulić bio je karakterističan. Pošto je odbila da se odazove na prvi opšti poziv, Jonić joj je uputio posebno pismo, pa kada je i to odbila, pozvao je kod sebe u kabinet i počeo da je uverava kako je srpstvo u opasnosti, kako je narod neobavešten i zaveden, kako danas treba više nego ikada pomoći narodu, da to i ona treba da uradi kao dobra Srpkinja...

Isidora Sekulić je sve to odlučno odbila i ostala pri svome.

Najzad je Jonić, otpuštajući Isidoru, rekao neka dobro razmisli, pa će je on za koji dan opet pozvati.

U nedelju pre podne zazvonio je telefon u Isidorinom stanu. Podigla je slušalicu.

— Ovde ministar prosvete Jonić, molim gospođu Sekulić.

— Gospođa Sekulić nije kod kuće! — odgovorila je Isidora.

— Ah, vi ste to, gospođo! Kako to niste kod kuće kad vam prepoznajem glas?

— Gospodine Joniću, urazumite se, ja za vas nisam kod kuće! — odgovorila je Isidora i spustila slušalicu.

Jonić je određenog dana pozvao sve one koji su dotle odbijali da potpišu. Poslužitelj ministarstva raznosio je pozive po kućama i davao ih uzimajući potvrdu o prijemu.

Određenog dana, uz »najuglednije« ljude koji su već dali svoj potpis za apel, našli su se u Jonićevom kabinetu i oni tvrdoglavi koji to nisu hteli da učine.

Žao mi je što ću se ogrešiti o sve one koji nisu dali svoje potpise, jer ne raspolažem njihovim imenima, ali zna se da se tamo kod Jonića nije toga dana nalazio, pored Isidore Sekulić, ni književnik Ivo Andrić. Profesor Beogradskog univerziteta Miloš Đurić bio je došao. Prisutne su prozivali. Ulazili su kod ministra. On je tražio potpise. To je bio ritual.

Pre nego što će biti prozvan da dođe ministru jedan muzičar, zabrinut za Đurićevu sudbinu u slučaju da ostane kod svoga i ne potpiše apel, nagovarao ga je da se ne šali glavom, gde može šut sa rogatim itd.

— Na taj vaš detinjasti i tvrdoglav način neće se izići na kraj sa velikom nemačkom silom.

Profesor Đurić je uporno odbijao. Prozvan, muzičar je ušao i potpisao, pa kada je izišao, ponovo se obratio Đuriću.

— Kolega, ja vas ponovo molim, nemojte srljati u propast, oni vam nelojalnost neće oprostiti. Ta upornost može da vas stane života. Urazumite se, ugledajte se na mene. Ja sam potpisao.

Profesor Miloš Đurić hladno je odmerio svog sabesednika i rekao:

— Gospodine, vi ste potpisali, u redu. Lako je vama potpisivati, vi ste celog života učili decu da sviraju u diple, a ja sam ih učio moralu i društvenoj etici. Zato ja neću i ne mogu da potpišem. Molim vas, da me razumete.

Početkom septembra pojavila se nemačko-nedićevska proklamacija sa potpisima mnogih, ali bez imena i prezimena Isidore Sekulić, Ive Andrića, Miloša Đurića i mnogih drugih. Apel je pretio, osuđivao i anatemisao narodnooslobodilački pokret, kao najveću opasnost za srpstvo.

No, ni ta proklamacija, kao ni mnoge druge, nije imala nikakvog dejstva na pokret i ljude privržene slobodi.

Tražili su i od patrijarha srpske pravoslavne crkve Gavrila Dožića da i on potpiše apel. Tih dana, kada su tražili da potpiše apel, patrijarh se nalazio kao zatočenik u manastiru Rakovici. Nemci su mu obećavali da će ga osloboditi ako potpiše.

Na poziv da potpiše proklamaciju patrijarh je odgovorio:

— Sužnji ne potpisuju.

To je bio dovoljan razlog da ga kao zatočenika ostave dve godine u manastiru Rakovici.

Kada se pokret razvio i kada su partizanski odredi krstareći po Srbiji dolazili do periferije Beograda, Nemcima se učinilo nesigurnim mesto u Rakovici, pa su patrijarha premestili u manastir Vojlovicu kod Pančeva. Sredinom 1944. godine kada je i to mesto bilo ugroženo, oni su ga internirali u Nemačku, u koncentracioni logor Dahau, gde je ostao sve do kraja rata i propasti Nemačke.

ODLAZIM U SANDŽAK

U to vreme dobio sam zadatak od Pokrajinskog komiteta za Srbiju da obiđem užički Okružni komitet Partije u vezi sa nekim problemima koji su se tamo javili.

Snabdeven legitimacijom činovnika Ministarstva za ishranu, otišao sam na železničku stanicu. Na stanici su mi rekli da

vozovi ne rade i da već nedelju dana nije došao nijedan voz iz Užica. Šest dana uzastopce dolazio sam na stanicu i dobijao isti odgovor.

Sedmog dana stigao je konačno voz iz Užica. Znači, pomislim, večeras se može putovati. Tek što sam kupio kartu, pogled mi je pao na peron kojim je nailazio moj drug Moša Bošković. Pokazao sam mu se i dao znak da bez zadržavanja izađe na ulicu, što je on i učinio. Zašli smo u onu, obično praznu uličicu iza uredske zgrade. Prišao sam Moši i zgrabio ga. Ljubili smo se. Nismo se videli od maja meseca. Moša je ostao u Sandžaku, a mene su pozvali drugovi u Beograd.

— Šta je? Zašto si došao? Kako si došao?

— Došao sam pešice iz Radoinje do blizu Beograda. U Ugrinovcima sam tek mogao sesti u vagon. Sve su pruge potrgane širom Srbije, takoreći nema više vozova. I ono malo što ima nesigurno je. Ljudi izbegavaju da putuju železnicom, jer često leti u vazduh iako nema krila...

— Zašto si došao?

— Došao sam za vezu. — Usput mi je pričao šta je sve čuo i video idući peške iz Sandžaka do Beograda

— Srbija je cela u vatri borbe. U Sandžaku je takođe počela borba. Bilo je lepih akcija. Narod je spreman da se bije. Jedan broj ljudi prešao je u Srbiju i stupio u partizanske odrede. Oblasni komitet za Sandžak nema nikakvu vezu. Zato smo se i dogovorili da ja dođem ovamo kako bih se povezao sa Centralnim komitetom.

Pričao mi je dalje da su na prve njihove akcije ustaše odgovorile strašnim represalijama. Pohapšena je masa ljudi, popaljena mnoga sela. Pod tim represalijama veliki broj ljudi koji je pošao u borbu i učestvovao u akcijama vratio se kući. I drugi se vraćaju. Sa Pokrajinskim komitetom za Crnu Goru celo leto takoreći nema nikakve veze.

— Oblasni komitet za Sandžak organizovao je 22. juna savetovanje na kome su učestvovali i neki drugovi iz našeg sreza. Savetovanju je prisustvovao i jedan član Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru.

Ceo dan se zasedalo i diskutovalo. Analizirajući opštu svetsku situaciju, najviše se diskutovalo o mogućnosti napada Nemačke na Sovjetski Savez. Ocena Oblasnog komiteta bila je da Hitler neće smeti da napadne SSSR.

Međutim, pred sam završetak savetovanja došla je jedna žena koju je poslala naša organizacija iz Prijepolja i javila da su prošle noći Nemci napali Sovjetski Savez.

Tada je odlučeno da se pristupi organizovanju oružanog ustanka. Tako su počele akcije. Rekao sam ti kako su se razvijale i kakvo je stanje sada. Nama je potrebna hitna pomoć.

Čini mi se da je najpotrebnije stvoriti partijsko rukovodstvo za to područje, jer toga nema.

Ono rukovodstvo što ga mi tamo nazivamo Oblasni komitet nije, u stvari, oblasni komitet. Pokrajinski komitet za Crnu Goru jednom odlukom je proglasio rukovodstvo bjelopoljske organizacije za Oblasni komitet KPJ za Sandžak, ali taj se Oblasni komitet van Bijelog Polja i uže okoline ne oseća.

Osim onog savetovanja, druge aktivnosti sa njihove strane mi nismo kod nas osetili.

Eto, zbog čega sam došao. Ne znam da li ću se moći ovde povezati sa rukovodstvom. To nekako moram rešiti. Inače, nemam kud da se vraćam. Tamo me drugovi jedva čekaju.«

Iste večeri povezao sam u »Perivoju« Mošu sa Ivanom Milutinovićem.

Moša je referisao. Ivan se ljutio. »Zašto nije ostvarena čvršća veza sa Pokrajinskim komitetom za Crnu Goru? Ni mi ovde već dugo nemamo vezu sa Crnom Gorom.«

Najzad se Ivan obratio meni: »Gde ste se vas dvojica našli? Odakle se vi poznajete?« Kada smo mu objasnili da smo odrasli zajedno i da smo iz istog sela, Ivan reče: »Nismo znali da si ti iz Sandžaka. Mi baš ovih dana tražimo nekoga koga bismo poslali tamo«.

»Sutra u 9 sati da se opet vidimo ovde, pa da se vas obojica pripremite da idete tamo. Tamo treba stvarati pokret. To je područje koje može biti veoma značajno za razvitak borbe«.

Sutradan smo se opet sastali. Ivan nam je davao detaljna uputstva. Videli smo da dosta dobro poznaje teren. On je naročito pridavao veliki značaj našem stavu prema muslimanima. Govorio je o mogućnim teškoćama ukoliko bismo nepravilno postupali.

»Na tim područjima gde postoji ta nacionalna mešavina više su nego povoljni uslovi za razvijanje četničkog i ustaškog pokreta, zato morate biti veoma obazrivi i stvarati politički vrlo široku platformu pokreta«.

Naglasio nam da moramo shvatiti kao posebno važnu stvar da stalno držimo čvrstu vezu sa Centralnim komitetom, da redovno šaljemo izveštaje o razvitku pokreta i o akcijama, da prenesemo njegovu poruku Pokrajinskom komitetu za Crnu

Goru i da kažemo da Centralni komitet traži što hitnije uspostavljanje čvrste veze, da Pokrajinski komitet odmah pošalje detaljan izveštaj o stanju i prilikama u Crnoj Gori. Dao nam je 10 hiljada dinara i rekao da odmah otputujemo, koliko još sutra, kako bismo što pre bili tamo. Na rastanku je meni rekao: »Pazite čuvajte ljude, mnogo smo kadrova izgubili u prvim borbama, a bez kadrova se ne može organizovati i uspešno voditi borba. Mi te šaljemo kao delegata Vrhovnog štaba. Zadaci su zamašni, odgovornost velika. Ti ćeš jedno vreme tamo živeti ilegalno. Kada bude dovoljno ojačao pokret, videćeš, prestaće potreba za ilegalstvom, ali moraš shvatiti da mi tebe šaljemo da pomogneš organizaciju ustanka, a ne da pogineš. Zato moraš shvatiti da sve zadatke koji ti se postvljaju moraš izvršiti i pametno uraditi. Ne smeš poginuti. Ovlašćen sam da ti kažem da će te Partija mrtvog isključiti iz svog članstva ako pogineš. A to je najveća kazna za jednog komunistu, ti to znaš«.

Voja LEKOVIĆ

ŽUPOPIVSKI PARTIZANSKI BATALJON U USTANKU 1941.

OKUPACIJA ŽUPE PIVE

Pred ustanak 1941. godine na teritoriji Pive nije bilo partijske organizacije, ali su ljudi znali za Partiju, cijenili su je i u ustanku se odazvali njenom pozivu[1].

Poslije kapitulacije bivše vojske u Pivi za izvjesno vrijeme nije bilo okupatorskih trupa. Mogli su se vidjeti samo bivši vojnici koji su se vraćali iz raznih jedinica »sa fronta«. Nosili su puške, a poneki i ponešto stvari do kojih je mogao doći u razbijenim magacinima prilikom napuštanja svoje ratne jedinice. I mnogi seljaci su nabavili puške, bilo da su ih našli ili kupili za hranu ili novac.

Bivša vlast po selima je još uvijek funkcionisala. Žandarmi, finansi i opštinari ostali su na svojim mjestima i čekali novog gospodara.

Kad su krajem aprila Italijani okupirali Pivu i uspostavili svoju vlast, ostavili su na svojim mjestima one koji su dotada

---

[1] Prije drugog svetskog rata u župi Pivi (Pivska župa) su bile tri opštine: Stabna, Goransko i Miljkovac (a ponekad je cijela teritorija obrazovala samo jednu opštinu sa sjedištem na Goransku). Sve tri opštine prostirale su se između Vojnika, lijeve obale Komarnice i Pive, Maglića, Lebršnika i Golije. Bile su administrativno vezane za sresko mjesto Šavnik, a više su gravitirale sjedištima graničnih srezova: Nikšiću, Gacku i Foči. Od jula 1941. godine do januara 1942. župa Piva je činila vojnoadministrativnu cjelinu. U vojnom pogledu imala je jedan partizanski bataljon od 6 četa, a u administrativnom jednu opštinu. Bataljon je bio neposredno potčinjen Durmitorskom narodnooslobodilačkom odredu, a opštinski narodnooslobodilački odbor Sreskom narodnooslobodilačkom odboru. Ona je i u partijsko-političkom smislu činila jednu cjelinu, jer je Opštinski komitet KPJ bio posredno vezan za Mjesni, odnosno Sreski komitet Partije preko RK KPJ za Pivu. Sa teritorije župe Pive u toku NOR-a poginulo je oko 200 boraca, a bilo je preko 1000 žrtava fašizma.

čuvali red i poredak za bivši režim. Radi kontrole teritorije utaborili su se na Goranskom i u Breznama. U prvo vrijeme činili su se bezazleni, čak i dobronamjerni. Odmah su obnarodovali da u Šavniku daju po 8 kg žita na člana onih porodica koje ga nemaju, a takvih nije bilo malo. Popis su vršili u opštini preko kmetova. Prvi utisci seljaka, posebno onih koji su bili gladni, nijesu bili loši. Treba hljeba. Stari činovnici su se razmahali kao da se nije ništa dogodilo. Oni koji su otišli u rat vratili su se. Malo je ko ostao na bojnom polju. Stari ljudi su se pitali kakav li je to rat. Govorili su da to neće tako dugo ostati, došla je tuđa vojska, zašto se naša vojska nije tukla kao u prvim ratovima, prodali su nas za pare itd.

U takvoj situaciji stupili su u akciju komunisti i drugi napredni ljudi. Od KPJ dobili su direktivu za rad. Mjesni komiteti šavničkog i nikšićkog sreza počeli su da ispoljavaju svoj uticaj na stanovništvo Pive i da pomažu komuniste koji su se poslije sloma bivše vojske vratili u svoja rodna mjesta, te se borbeno raspoloženje brzo širilo. Počinju se držati razni omladinski i drugi sastanci. Na njima se razjašnjava situacija i ukazuje na sramnu kapitulaciju bivše jugoslovenske vojske i vlasti. Skreće se pažnja na zbrinjavanje izbjeglica koje su ostale bez hljeba. Ukazuje se na borbu protiv špijuna, govori se o sakupljanju oružja itd. Sve to narod shvata i vrlo rado prima.

Od komunista prvi je na ovu teritoriju došao Veljko Mićanović[2], student druge godine na Pravnom fakultetu. Poslije povratka u Pivu Veljko se povezao sa Radojem Dakićem

---

[2] Njegova borbenost i revolucionarnost poznata je i iz gimnazije u Pljevljima i drugim mjestima. Potiče iz vrlo siromašne porodice sa Goranska. Njegov otac Božo služio je kod Muja Sočice, a njegova mala skromna majka Miluška podizala je i odgajala Veljka i Olgu.

Nalazeći se neposredno uz domaćinstvo koje je imalo svega u izobilju, Veljko je kao dijete gledao raskoš drugih i siromaštinu svoga oca upoređivao sa bogatstvom onih kod kojih je njegov otac služio. Nije to ostalo bez odraza na njega. Zbog toga je još u mladim danima stupio na pozornicu revolucionarnog pokreta, u borbu za radnička prava, zbog čega je kao organizacioni sekretar Sreskog komiteta u ilegalstvu 1942. godine i svoj život položio. Ubili su ga domaći četnici usred Pive. Opkoljen u pećini, nije se htio predati. Izdali su i njega i Milana Mićanovića, predratnog člana KPJ, seljaka rođenog na Goransku koji je prije rata živio na Kosmetu. Milan je prvi na vratima pećine pao od četničkih kuršuma, o Veljko nije sačekao da ga rane, ubiju i možda živa uhvate, već je na očigled svih skočio iz pećine niz strme litice prema r. Pivi i sebi oduzeo život. Tako je ostavio oca i majku bez jedinog sina, a Partiju bez člana koji je njene direktive i zadatke izvršavao mladalački i bez kolebanja.

Brkom[3], a preko Brka sa Mjesnim komitetom, u koji su i Veljka kooptirali. Odmah je pristupio izvršenju postavljenih zadataka i pripremama naroda za otpor protiv okupatora. Sa starim članovima Partije Gojkom Durutovićem i Milanom Mićanovićem stvara prvu partijsku ćeliju, a na prvom sastanku Mjesnog (kasnije Sreskog) komiteta kome je Veljko prisustvovao imenovan je za sekretara RK KPJ za Pivu. Bilo je mnogo zadataka. Trebalo je prikupljati, evidentirati i čuvati oružje i formirati gerilske grupe. Tako su krajem maja na teritoriji župe Pive formirane četiri takve grupe, koje su imale i po 30 boraca. Jednom grupom rukovodio je Živko Jovović[4]. Grupom u Goransku rukovodio je Lale Bakrač[5], veoma čvrst omladinac koji je zbog svoje aktivnosti među prvima postao član KPJ u župi Pivi. Druga dva rukovodioca grupa Obren Vukosavljević iz Seljana i Radoje Tadić iz Smriječna — završili su tragično.

U drugoj polovini maja Mjesni komitet u Šavniku je donio odluku da se formira Opštinski komitet za župu Pivu i imenovao Rejonski komitet, koji su sačinjavali Veljko Mićanović, Radivoje Dakić,[6] Pero Žarković[7] i Radoje Tadić (poslije prijema u Partiju). Osim toga, Mjesni komitet je postavio zadatak da se prime u Partiju Jagoš Đurković, Lale Bakrač, Radoje i Tadija Tadić[8]. U novoformirani Opštinski komitet SKOJ-a ušli su Radoje Tadić, sekretar, Blagoje Tadić[9], Solumija Blagojević[10], Ratko Lješević[11] i Milorad Tasović[12], a u Opštinski komitet: Veljko Mićanović, Gojko Durutović i Radoje Tadić. Neposredno poslije toga u Partiju je primljeno još nekoliko aktivnijih drugova, tako da su formirane tri partijske ćelije; i to: u Breznama

---

[3] Rođen u Crnoj Gori (Piva). Kao siromašno dijete otišao je na izučavanje zanata u Beograd. Svojim revolucionarnim radom istakao se i vrlo rano postao član KPJ i rukovodilac. Rukovodio je partijskom organizacijom u Beogradu, a po dolasku u Crnu Goru odmah postaje član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Poslije rata odlazi na liječenje u Moskvu, gdje je i umro.

[4] Seljak iz Bajova Polja, strijeljan u Nikšiću od strane Italijana i četnika (uhvaćen prilikom bjekstva iz zatvora). Iako nije bio član Partije, imao je odlično držanje u nikšićkom zatvoru i na strijeljanju, kao pravi revolucionar.

[5] Rođen na Goransku. Strijeljan na Žabljaku od strane četnika.

[6] Radnik iz Beograda, rodom iz Crne Gore.

[7] Student iz Beograda, rodom iz Nedajne.

[8] Pravnik iz Smriječna, došao iz Subotice.

[9] Student iz Smriječna, došao iz Beograda.

[10] Seljanka iz Bukovca.

[11] Đak iz Brljeva, strijeljan od strane četnika.

[12] Đak iz Miloševića — Plužine.

(Gojko Durutović, Jagoš Đurković, Mihajlo Bajagić[13] i Obren Blagojević[14]), na Goransku (Veljko Mićanović, Lale Bakrač i Milan Mićanović) i u Smriječnu (Radoje, Tadija i Blagoje Tadić).

ORUŽANE BORBE PIVLJANA

U maju i junu su vršene intenzivne pripreme za oružanu borbu. Naročita pažnja je poklanjana prikupljanju oružja, formiranju skojevske organizacije i pripremi najboljih ljudi za prijem u Partiju. Radi toga sam 6. juna, u dogovoru sa Veljkom, otišao u Avtovac kod svoga druga Velije Pašića, stolarskog radnika, koji je prije rata preko nekog poznanika iz vojnog magacina izvukao jedan puškomitraljez sa municijom i zakopao ga do zgodne prilike. Pošto smo u Avtovcu zajedno radili dogovorili smo se o borbi protiv bivše vlasti, misleći da tako komunisti treba da rade. Tamo je bio i obućar Rašid Pašić, za koga mi je Velija pričao da je komunista. Sve je trebalo raditi u strogoj konspiraciji. Da bih došao do puškomitraljeza trebalo je prethodno uhvatiti vezu sa Velijom i vidjeti da li i oni prikupljaju oružje i šta rade.

Kad sam došao u Lipnik, do kuće seljaka Obrena i Milorada Bjelogrlića, kazali su mi da su ustaše u Avtovcu. Odvraćali su me da ne idem tamo, jer će me ustaše ubiti. Ne shvatajući opasnost koja mi prijeti, nijesam ih poslušao, samo sam pušku ostavio i produžio prema Čengića kuli u Avtovcu. Kad sam se na putu preko Gatačkog polja srio sa dva konjanika nije mi bilo ni malo prijatno. Po slovu »U« na njihovim kapama vidio sam da su ustaše. Odmah se sjetih i onoga što mi rekoše pri prolazu kroz Lipnik. Vjerovatno su bili sa ustaške stanice u Jaseniku. Tek kad sam prešao most na raskrsnici puta koji vodi od Mulja prema Avtovcu srio sam se sa Velijom. Poznao me, iako se nijesmo vidjeli već nekoliko godina, jer sam ja radio u Đakovici, a on u Avtovcu. Začuđen, odmah me je upitao zašto sam došao. Kad sam mu odgovorio, reče mi da su puškomitraljez i municija spremni, ali da treba što prije da se udaljim iz Avtovca. Na rastanku me je upozorio da prijeti opasnost Lipniku i Samoboru i da su neki već poubijani. Povezujući to sa onim što su mi u Lipniku kazali nije mi bilo svejedno, ali se nijesam htio odmah vratiti. Kad sam ušao u radnju trgovca Muma Hasanbegovića, njegov sluga i nekoliko žena su me začuđeno gledali. Vjerovatno su i ove žene došle da vide šta ima novog u Avtovcu. Sigurno su i one čule za pri-

[13] Učitelj iz Brezana.

[14] Pravnik iz Bukovca.

preme i izvršenje pokolja. Na ulici nije bilo ljudi — vjerovatno su neki otišli da vrše pokolj, a drugi su očajavali kod svojih kuća.

Ubrzo sam izašao iz radnje i pošao nazad prema Lipniku. Kad sam došao tamo gde sam ostavio pušku, rekao sam im šta sam čuo. Izgleda da su oni to isto saznali i od nekog drugog. Ustaše su tih dana naredili Lipničanima da predaju oružje koje su donijeli iz bivše vojske. Kolebali su se šta da učine, ali, kad su saznali šta im se sprema, odlučili su da ga ne predaju već da sačekaju da vide šta će biti. Dogovorili smo se da postave stražu ispred sela, a ja sam produžio u Ravno u katun Pješčice (teritorija Pive), gdje sam krajem dana našao nekoliko poznatih Pješčića. Rekao sam im šta se sve sprema, te su na moj predlog postavili stražu na brdo Kovioc ispred Grgurske bare. Razgovarali smo i o prikupljanju pušaka i njihovoj nabavci. Bio sam umoran. Večerao sam u kolibi Obrena Plješčića (seljaka iz Ravnog) i legao da se odmorim. Kad sam pred zoru, 7. juna 1941. godine, pošao sa nekoliko Pješčića prema straži na Koviocu, na putu niz Grgursku baru sretosmo jednog seljaka iz Lipnika koji je evakuisao djecu prema Pivi. Reče mi da je borba počela, a i mi smo čuli pucnjavu. Znali smo o čemu se radi. Zato sam ga uputio da sa Glasovite što prije ispali nekoliko metaka iz puške i zove bilo koga iz Lisine da kaže seljacima da odmah idu u pomoć na Ravno.

Čim se čuo pucanj na granici Pive i Hercegovine, narod je sa svih strana hitao prema mjestu gde se vodila borba. Sa Kovioca su se čuli urlici, borci su jurili prema Pastini. Brzo sam izbio na Grebnice i vidio kako ustaše bježe prema Jaseniku i Avtovcu. Dva su mrtva ležala u Pastini. Glavni napad je usmjeren prema Jaseniku — ustaškoj stanici. Napad je bio munjevit, stanica je brzo zauzeta. Ustaše su se povukle prema Avtovcu, ostavljajući još jednog mrtvog.

U ustaškoj stanici bile su izvršene pripreme za dalja hvatanja i ubijanja nevinih ljudi. Spremili su konopce i lance za vezivanje, motke i maljeve za ubijanje. No, nije bilo kako su mislili. Otpor nasilju je dat i prva pobjeda je odnesena. Bilo je tu i slavlja i straha, mnogi su se ponosili na podvige, a neki seljaci su se plašili šta se uradilo.

Pomoć pristiže. Alarm je preko cijele Pive munjevitom brzinom prošao glasom čovjeka i puške. 7. juna uveče našlo se na Ravnom 250—300 Pivljana, sa onima koji su u toku dana vodili borbu. Bilo ih je sa i bez pušaka. Komandu nad njima još niko nije imao. Došli su i neki žandarmi koji su bili u službi Italijana, a bilo je i penzionera. Kasnje sam saznao da su i Italijani sa Goranska došli do Jezeraca. Na Ravnom je nastala

diskusija šta dalje raditi — neki penzioneri i žandarmi bili su protiv daljih napada i zgražali su se šta je tog dana učinjeno.

Poslije izvjesnog vremena i raspravljanja jedan dio se vratio kućama, a drugi je prihvatio predlog da se ide dalje u napad. Mnogi iz pograničnih sela Gacka već su bili na položaju prema Avtovcu, od Jasenika do Kazanaca, sa glavninom prema Čengića kuli i Avtovcu. Mi, koji smo bili za dalje akcije, spustili smo se do Gatačkog polja, ali smo se vratili prema Pivi kad su Božo Bjelogrlić (trgovac) i Milan Slijepčević[15], oba iz Avtovca donijeli spisak zatvorenika u Avtovcu i molbu da se odustane od borbe, jer bi svi ovi zatvorenici bili poubijani ako bi i jedan metak bio ispaljen.

U takvoj situaciji stigla je grupa ljudi iz okoline Jugovića — Nevesinja da traži pomoć i oružje, jer im je prijetila opasnost od ustaša iz Borča. S njima se nalazio i Vule Skoko[16], stariji čovjek, krupan i odvažan poput starih junaka. Nas 50 iz Pive i nekolicina iz sela oko Avtovca pošli smo prema Brajićevićima, s ciljem da se neprimjetno provučemo između s. Bahori i Gračanice. Kad smo stigli u Brajićeviće preduzeli smo mjere da naredne noći prikupljeni narod i stoku iz perifernih sela koja su bila ugrožena od Borča evakuišemo preko Gračanice u pravcu Pive. Pošto je to uspješno izvršeno uputili smo se prema Pivi.

Negdje oko 25. juna pronosili su se glasovi da treba ići u napad na Avtovac i Gacko. Prethodne dvije uspješne akcije, zatim saznanje o zločinstvima ustaša u Koritima (u jamu su bacili oko dvije stotine maljem ubijenih ljudi), napad Njemačke na Sovjetski Savez, prikupljanje oružja, formiranje udarnih grupa, slobodarske tradicije i mržnja prema okupatoru — sve je to doprinijelo da se okupi masa ljudi za dalje akcije. Tako je 27. juna uveče iz Pive krenulo oko 250—300 boraca. Oni su 28. juna noću, zajedno sa Gačanima, Golijanima, Banjanima i Korićanima sa uspjehom izvršili napad na Avtovac. Iako nije bilo jedinstvene komande, zločinstva ustaša u Hercegovini prethodnih dana ogorčila su mase i podstakle ih na borbu, tako da su ustanici bili jedinstveni i idejno spremni za obračun sa njima.

U ovom napadu na Avtovac poginuli su Pivljani: Jakov Adžić, seljak iz Lisine, Milovan Blečić iz Seljana, Vojin i Gavrilo Doder, seljaci iz Ravnog, dok je, prema raspoloživim podacima ubijeno 14 i ranjeno oko 50 ustaških i italijanskih vojnika i oboren jedan avion. Pošto su Italijani poslije ovog

---

[15] Bivši djelovođa opštine Avtovac.

[16] Seljak iz Jugovića, poginuo kao komesar čete na Borču 1942 godine.

napada brzo intervenisali jednom motorizovanom kolonom, morali smo se povući. Kolika je panika uhvatila ustaše vidi se i iz njihovog izvještaja o ovim borbama koji su poslali Oružničkoj pukovniji u Sarajevu, u komę se žale kako je na njih napalo 1500 ustanika, kako su se nalazili u vrlo teškoj situaciji itd. Počeli su i Gacko da evakuišu i nije trebalo mnogo pa da i ono bude likvidirano.

USTANAK U ŽUPI PIVI

Dok su se vodile borbe u Hercegovini, članovi Partije na teritoriji župe Pive su povezivali one koji su u tom vremenu došli iz drugih mjesta i najaktivnije ljude sa terena. Po selima se drže konferencije, formiraju skojevske grupe i prikuplja oružje.

Na zboru Pivljana i Gačana 18. jula na Ravnom[17], ljudi naklonjeni bivšem režimu, kao što su bili Marko i Milorad Popović i njima slični, pokušali su da raspiruju mržnju Srba prema muslimanima i da izazovu bratoubilačku borbu. Pošto su osjetili ustanak u Srbiji i Crnoj Gori i borbeno raspoloženje naroda, oni su na neki način htjeli da privuku pažnju na sebe i da se stave na čelo naroda. Međutim, komunisti iz župe Pive i simpatizeri Partije prozreli su ovu namjeru i preduzeli mjere da se spriječi raspirivanje bratoubilačkog rata, ali da se u isto vrijeme i ne otupljuje oštrica ustanka. Zato su na zboru u ime Partije govorili Veljko Mićanović i Obren Blagojević. Pošto su seljaci pozdravili stav Partije, na zajedničkom skupu je upućen proglas muslimana sa zahtjevom da se prekine bratoubilačka borba i da se vodi borba protiv okupatora i ustaša koji su pobili toliko nevinog naroda.

Toga dana je stigla direktiva za dizanje ustanka. Pošto je dan bio na izmaku, komunisti i ostali koji su se vratili sa Ravnog u Smriječno morali su brzo da rade. Gojko i Obren su sa drugovima iz Brezana odmah pošli preko Ledenice, kako bi je prešli za vidjela, a ostali su se razišli po svojim selima da obavještavaju narod da ide na određena zborna mjesta, odakle je po planu trebalo krenuti u napad na Italijane u Goranskom.

Na zbornom mjestu Presjeka okupilo se 100—150 ljudi sa puškama i bez pušaka. Obren Vukosavljević je dobio zadatak da okupi Seljane i Sinčane (oko 50 boraca) i udari na Goransko od Ošljika, dok su Veljko i Milun Gagović[18] otišli da sa Plužinjanima i drugima preko Okrajnika napadnu žandarmerijsku

---

[17] Po mišljenju nekih drugova zbor je održan 12. jula.

[18] Pravnik iz Bezuja.

stanicu. Tamo je bio i Vukosav Topalović[19], oficir bivše vojske iz Plužina.

Najjača grupa sa Presjeke, koju su sačinjavali seljaci iz Smriječna, Stolca, Zabrđa, Kovača i drugih sela prema Hercegovini, napala je preko Zavadišta italijansku kasarnu i brzo likvidirala njenu posadu. Italijani su pokušali da odstupe prema Nikšiću, ali su ih na Ošljaku dočekali Seljani, Sinčani i drugi i razoružali 31 karabinijera, bivšeg žandarma i finansa. Tu je zaplijenjeno: jedan mitraljez »fijat«, 2 puškomitraljeza, 40 pušaka, bombi, pištolja, municije i dr. Sjutradan ujutro (19. jula) Goransko je bilo slobodno. Ovoga dana je i na Breznama razoružano 6 karabinijera, a 8 žandarma se predalo i priključilo ustanicima, dok je ranjen samo jedan naš drug. Nastalo je opšte veselje, a Petar Dobrilović, trgovac iz Goranska kada je vidio da ga niko nije napao — iznio je vreću cigareta, pakliće duvana i bure rakije i podijelio ustanicima.

Toga dana je na Izvijetnjaku održan sastanak članova Partije i istaknutijih ustanika kome su pod rukovodstvom Veljka Mićanovića, pored ostalih, prisustvovali Radoje i Tadija Tadić, Obren Vukosavljević, Vukosav Topalović i Janko Tadić. Poslije kratke diskusije postavljeni su sledeći zadaci:

— da se uhvati veza sa Pivskom planinom, Golijom, Šavnikom i Nikšićem i da se ispita tamošnja situacija;

— da se čuva plijen i da se nađu pouzdani drugovi kojima će se predati mitraljez i puškomitraljez;

— da se pregleda i spali arhiva u opštini i žandarmerijskoj stanici;

— da se po selima formiraju straže i pojača budnost prema Hercegovini i Bosni;

— da se popiše oružje i ljudstvo po selima;

— da se formiraju narodni odbori i pomognu izbjeglice;

— da se zakaže zbor na Goranskom, na kome će se objasniti politička situacija i izabrati Vukosav Topalović za komandanta bataljona, a nikako Mitar Pejović[20], pošto je radio u obavještajnoj službi u Beogradu;

— da se u radnji trgovca Dobrilovića normiraju cijene po kojima će se roba ubuduće prodavati;

— da se od Muja Sočice uzme radio-aparat, itd.

Pošto su zauzete pošta i opština, Tadiji Tadiću je povjereno da preuzme vlast u opštini i uništi arhivu. Istog dana je

---

[19] Poginuo na Sutjesci.

[20] Oficir bivše vojske iz Beograda, ubijen kao četnički komandant bataljona.

određena komisija koja je normirala cijene svih artikala u radnji Petra Dobrilovića. Spisak artikala istaknut je na vidnom mjestu. Seljaci su to pozdravili. Zatim su Veljko i Radoje bez teškoća dobili radio-aparat od Muja Sočice.

ZBOR NA GORANSKOM I PRVA KOMANDA PARTIZANSKOG BATALJONA

Na zboru, koji je 2. avgusta 1941. godine održan na Goranskom, pod rukovodstvom komunista, prisustvovalo je oko 500 Pivljana iz župe Pive, zatim Radoje Dakić Brko, Obrad Cicmil[21] i Radivoje Dakić sa Pivske planine i još nekoliko drugova iz Hercegovine. Poslije govora Veljka Mićanovića, Obrada Cicmila, Obrena Blagojevića i Đura Vukotića (senator iz Beograda), uzeo je riječ Danilo Radojčić (poslanik iz Stabana). On se u početku svog govora pozvao na kralja i vladu, ali je odmah bio ućutkan i zamalo što nije još gore prošao. Zatim je na zboru odlučeno da se Župopivski bataljon formira na plemenskom teritorijalnom principu, kako je to rađeno u vrijeme stare Crne Gore. Pored Vukosava Topalovića, koji je izabran za komandanta bataljona, u štab su ušli: Janko Tadić kao zamjenik komandanta, Obren Blagojević kao komesar i Veljko Mićanović kao zamjenik komesara (lice za vezu sa narodom). Bataljon je imao šest partizanskih četa: *Brezansku,* pod komandom Pera Radojevića (iz Brezana), Mihajla Bajagića, Luke Jovovića (seljaka iz Bajova Polja) i Vasilija Pejovića[22]; *Goraždansku,* pod komandom Milutina Mićanovića (učitelja iz Goranska) Lala Bakrača, Obrena Vukosavljevića i Mija Adžića (seljaka iz Sinca); *Muratovačku* pod komandom Radoja Tadića, Janka Cicmila[23], Jovana Jovovića i Raka Radoičića[24]; *Glasovitsku,* pod komandom Vukašina Šumića[25], Radosava Bajagića (studenta iz Zukve) i Nikole Pejovića[26], *»Mutapa Lazara«,* pod komandom Blagoja Adžića (seljaka iz Plužina), Milorada Tasovca, Žarka Lješevića (seljaka iz Budnja) i Radivoja Kandića[27] i *Mratinjska četa* pod komandom Milete Ćalasana[28], Mihajla Mandića (seljaka iz Mratinja) i Ratka Lješevića. I čete su podi-

---

[21] Profesor iz Pišča, došao iz Makedonije.

[22] Đak iz Miljkovca, poginuo u NOB.

[23] Poginuo u NOB.

[24] Iz s. Kovački, poginuo poslije rata.

[25] Pravnik iz Jasena, umro poslije rata.

[26] Seljak iz Oraha, poginuo u četnicima.

[27] Oficir bivše vojske, poginuo u NOR-u.

[28] Podoficir bivše vojske iz Mratinja.

jeljene na vodove na teritorijalnom principu. U komande četa u to vrijeme su ušli najodaniji i najugledniji ljudi sa dotične teritorije (od kojih su samo neki kasnije otišli u izdaju).

Bataljon je imao oko 800 boraca, 1 mitraljez, 2 puškomitraljeza i oko 500 pušaka. Iz njegovog sastava formirana su i odlazila van Pive i po dva bataljona, jačine 200—300 ljudi. On je u osnovi imao svu vlast na teritoriji župe Pive. Iako su se njegovi borci nalazili u formacijskom sastavu četa, vodova i desetina, ipak se njegovo ljudstvo nikad nije u cjelini našlo na jednom zbornom mjestu. Naprotiv, na određenom zbornom mjestu se prikupljalo onoliko boraca koliko bi se odredilo za izvršenje predstojećeg zadatka ili koliko se dobrovoljno javi za neku akciju. Zbog toga su se privremeno formirale jedinice sa drugim nazivima, kao na primjer: bataljon »Bajo Pivljanin«, »Pivski bataljon«, samostalne čete itd., najčešće kombinovano iz Župe i Pivske planine. Po izvršenom zadatku borci su se u određenom vremenu vraćali u matični bataljon, a na njegovo mjesto su odlazili drugi i sl. Iz matičnog bataljona vršena je popuna i drugih jedinica u sastavu Durmitorskog ili Nikšićkog NOPO koje su dejstvovale van teritorije Pive.

Ovakvo formacijsko stanje potpuno je odgovaralo za ono vrijeme. Sve što se nalazilo na slobodnoj teritoriji bilo je pod upravom komande bataljona i odbora. Stoka, žito, odjeća i obuća seljaka služili su za izdržavanje bataljona i drugih jedinica i bolnica. Zbog toga su i borci morali raditi sa ostalim ukućanima. A čim bi im bio uručen poziv, ostavljali bi rad; uzimali puške u ruke i išli u borbu. Naši magacini su se nalazili u kućama seljaka, a seljaci su bez ikakve nadoknade dobrovoljno ili po razrezu davali za vojsku ono što je bilo nužno. U stvari, tu je bila u punom smislu sprovedena opšta mobilizacija. Djeca su čuvala ovce, a žene i djevojke su plele čarape i džempere i tkale platno i sukno za odijelo. Sa teritorije čete, odnosno bataljona, niko se nije smio udaljiti bez propisne dozvole, jer se redovno moralo znati ko je na licu a ko odsutan.

Vojna nastava se izvodila samo sa onima koji nijesu služili vojsku, naročito u rukovanju puškom, dok su članovi KPJ i izgrađeniji drugovi redovno obavještavali ljudstvo o situaciji. Najviše je govoreno o pravilnosti naše borbe, o tome kakvo će društveno uređenje biti poslije rata, kako napreduje Crvena armija, kakav je cilj Hitlera i fašista itd. Onima koje nijesmo mogli ubijediti oduzimali smo prehrambena sredstva, a onima koji bi se otvoreno suprotstavljali sudio je narodni sud.

Prema jednoj direktivi koja je dobijena krajem jula formirana je jedna kombinovana četa pod komandom Veljka Mićanovića i Janka Tadića, sa zadatkom da uspostavi vezu sa

Branko Šotra: KOLONA (linorez)

Gornjim Poljem, a eventualno da zajedno sa drugim jedinicama napadne na Nikšić, ili da pripremi odbranu Pive ukoliko bi Italijani krenuli prema Javorku. A da ne bi prodrli ovim pravcem trebalo je razrušiti put preko Javorka, na čemu je Brezanska četa već radila. Međutim, kombinovana četa nije otišla u Gornje Polje, pošto je Veljko Mićanović, koji je prethodnog dana išao u Šavnik, po povratku na Brezna preporučio da se još sačeka i da se i dalje zaprečava put preko Javorka. Do zadržavanja u Breznama došlo je zbog prodora Italijana od Nikšića prema Šavniku. Sjutradan nas je jedan kurir iz Šavnika obavijestio da Italijani već prodiru u Šavnik i saopštio nam da se vratimo u sela i sačekamo dok se vidi da li će Italijani krenuti od Nikšića prema župi Pivi. I dok se četa vraćala prema Goransku tri italijanska aviona su skoro čitav sat bombardovala Goransko. Tom prilikom su poginuli Petar Dobrilović i još jedan drug, a trojica su ranjena.

Poslije prodora Italijana od Nikšića i Pljevalja u Šavnik i Žabljak i bombardovanja Goranska, očekivao se njihov pohod i na župu Pivu. Ali pošto do toga nije došlo, ovdje se ranije no u drugim mjestima popravilo nepovoljno stanje koje su izazvali italijanski uspjesi. Tako smo ubrzo organizaciono sredili čete i izabrali i aktivirali narodnooslobodilačke odbore.

Narednih dana seoski odbornici su za predsjednika opštinskog narodnog odbora u župi Pivi izabrali Bećka Jovovića[29], a za sekretara Gojka Durutovića.

Izboru komande teritorijalnog bataljona i opštinskog narodnooslobodilačkog odbora prethodio je aktivan rad komunista po selima, u kojima su birani komandiri vodova, četa i odbornici. Moral naroda bio je na visini. Mnogi su se isticali aktivnošću i nepokolebljivošću. U partijsku organizaciju su primljeni novi drugovi (Rade Tadić, Radoš Radojević, Solumija Blagojević, Jovan Jovović), a širila se i skojevska organizacija. Opštinski komitet SKOJ-a bio je veoma aktivan. Omladina se sastajala i radila u svakom selu. Ona je bila nosilac poleta i rada na širokom frontu. Međutim, organizaciono se nije dobro radilo. Za prijem u SKOJ bio je vrlo oštar kriterij, a za prijem u Partiju još oštriji. Iako su postojali realni uslovi da se u Partiju i SKOJ primi veći broj aktivnih i narodnooslobodilačkoj borbi privrženih ljudi, ipak to nije iskorišćeno. Tada su formirane i stalne partizanske straže (od po 15 do 30 ljudi sa komandirom i komesarom) na Ravnom, u Mratinju i na Breznama, sa zadatkom da izviđaju u pravcu Gacka, Foče i Nikšića i da obezbeđuju normalan rad. Ove straže su bile organi komande bataljona.

---

[29] Poginuo na Sutjesci 1943.

Naši ljudi na teritoriji Gacka, kojima je svakodnevno prijetila opasnost od ustaša, tražili su pomoć. Tamo su se tih dana pojavili i neki četnički elementi, pljačkaši, kao što su Simo Eraković, Pop Jaramaz, narednik Lalić i dr. Zato je trebalo voditi borbu i protiv njih.

Krajem avgusta na teritoriju Gacka je stigao i Nikšićki gerilski odred, jačine oko 100 boraca a koliko mi je poznato na teritoriji Hercegovine su se nalazili drugovi Krsto Popivoda i Veljko Zeković. Za objedinjavanje napada na ustaško uporište Gacko — formiran je zajednički štab, u koji su ušli Radojica Rončević[30], za komandanta, a od Pivljana Tadija Tadić. Pored Nikšićkog gerilskog odreda, koji je obrazovao jednu četu, formirane su još tri čete — jedna gatačka (jačine oko 70 boraca) i dvije čete Župopivljana (prva oko 90, a druga oko 150 boraca).

Dok su Nikšićki odred i Prva pivska četa prodrli u neprijateljsku odbranu do samog grada, dotle su desnokrilna i ljevokrilna četa ostale zato što njihovi komandiri nijesu izvršili postavljene zadatke. Tom prilikom je iz Prve čete poginuo Luka Cicmil, a teško ranjeni Janko Tadić, komandir Prve pivske čete, i Mitar Govedarica. Iako napad nije uspio, zbog sabotaže oficira bivše vojske Rončevića, Bajagića i Lojovića, ipak se dolazak Nikšićkog gerilskog odreda, u kome je bilo dosta članova KPJ, pozitivno odrazio na stanovništvo ove teritorije.

Kad je krajem septembra jedna italijanska kolona, jačine jednog bataljona, bez otpora prodrla u župu Pivu mnogi drugovi su se povukli u planine. U to vrijeme su neki izdajnici pronijeli glas da se i mi, koji smo se sklonili, prijavimo Italijanima i da im predamo oružje, jer su vjerovatno računali da će Italijani duže ostati u župi Pivi. Oni su i aktivno propagirali da treba predati puške zato što Italijani u tom slučaju, tobože, neće vršiti nikakve represalije. Međutim, ta propaganda je ostala bez uspjeha. Italijani su stigli do Goranska i sjutradan se vratili u Nikšić, jer im se u župi Pivi nije ostajalo. Štaviše, njihov dolazak nam je pomogao da otkrijemo neke petokolonaše. Poslije povlačenja Italijana, komanda našeg bataljona, Narodnooslobodilački odbor i partijska i omladinska organizacija su imali pune ruke posla. Vršeno je sređivanje četa, prikupljanje hrane, držane su konferencije, raskrinkavani su petokolonaši, učvršćivana je vojna i politička vlast i objašnjavana situacija tako da su se mase još više vezale za Partiju

[30] Oficir bivše vojske iz Nikšića, kasnije pobjegao sa četnicima kao četnički komandant.

i pokret. Sem toga, u to vrijeme su na Ravnom, u Breznama i Mratinju formirane partizanske straže sa komandirom i komesarom na čelu.

PRIPREME ZA POHOD NA PLJEVLJA

U partijskom radu se ni ovoga puta nije dovoljno iskoristila diferencijacija. Odvažni i aktivni mladi ljudi nijesu prihvaćeni, jer je bilo sektaštva. U Partiju je primljen manji broj ljudi no što je trebalo. Na sreskom partijskom savetovanju, koje je tih dana održano, odlučeno je da se izabere Sreski narodnooslobodilački odbor. Pravo glasa su imali svi muškarci i žene počev od 18 godina, izuzev onih koji su naklonjeni okupatoru.

Do ovog vremena direktive i zadatke je postavljalo nekoliko foruma — Mjesno odnosno Sresko partijsko rukovodstvo u Šavniku (direktno), Okružni komitet Nikšić i Komanda partizanskog odreda iz Gornjeg Polja. Ovo je bilo uslovljeno gravitacijom župe Pive prema Nikšiću i tadašnjim organizacionim stanjem. Sjedište Okružnog komiteta bilo je u Gornjem Polju, a sjedište sreskog rukovodstva za srez Šavnik u okolini Žabljaka. Na taj način su se ukrštale ocjene i zadaci. Zato partijsko i vojno rukovodstvo u župi Pivi nije moglo temeljito izvršavati sve zadatke koji su mu postavljeni, a često je i sputavano u radu, zbog dupliranja zadataka.

Akcija za prijavljivanje dobrovoljaca za pohod na Pljevlja odlično je uspjela, jer je odziv bio vanredan. Poslije povlačenja Italijana u Nikšić, narod je vojnu i civilnu vlast sve više prihvatao i pomagao a moral je naglo rastao. I skojevska organizacija je proširena skoro na sva sela.

Tada su se u partijskim ćelijama nalazili:

— *u Brezanskoj:* Jagoš Đurković, Mihajlo Bajagić, Radoš Radojević, Pero Radojević, Luka Đurković, Luka Jovović i Solumija Blagojević (sekretar ćelije i sekretar SKOJ-a);

— *u Goranskoj:* Lale Bakrač, Veljko A. Mićanović, Milan Mićanović (sekretar) i Milorad Marković[31];

— u *ćeliji pri komandi bataljona:* Veljko Mićanović, Obren Blagojević, Gojko Durutović, Milorad Tasovac, Radosav Bajagić i Janko Tadić;

— u *ćeliji Tadića:* Radoje Tadić, Tadija Tadić, Blagoje Tadić (sekretar) Rade Tadić[32], Obren Tadić[33], Jovan Jovović,

---

[31] Poginuo u NOR.

[32] Strijeljan u G. Polju.

[33] Strijeljan od Nijemaca.

4*

Milorad Jovović, Janko Cicmil i Jovica Jović. Mjesni komitet su sačinjavali: sekretar Gojko Durutović, članovi: Radoje Tadić, Solumija Blagojević, Milan Mićanović i Lale Bakrač; članovi komiteta SKOJ-a bili su: Solumija Blagojević, Blagoje Tadić i Ratko Lješović, a u Rejonskom komitetu Veljko Mićanović i Obren Blagojević iz župe Pive (pored drugova iz Pivske planine).

Na Pljevlja je otišao veći broj komunista. Iz župe Pive su formirane dvije čete koje su krenule prema Pivskoj planini, gdje su iz Planinopivskog bataljona takođe čekale dvije čete. Od ovih 260 odličnih boraca formiran je bataljon »Bajo Pivljanin« od tri čete i prištapskih dijelova. Bataljon je u s. Crna Gora položio zajedničku zakletvu i produžio prema Žabljaku, a odatle sa ostalim crnogorskim bataljonima za Pljevlja. Komandant bataljona bio je Vukosav Topalović, komesar Veljko Mićanović, zamjenik komandanta Mitar Kecojević i zamjenik komesara Radivoje Dakić.

Četa iz Župopivskog partizanskog bataljona »Lima Barjaktara«, pod komandom Ljuba Blagojevića i Mihajla Bajagića, napala je i likvidirala italijansku posadu u Bučju. Tom prilikom je poginulo 6 i zarobljeno 25 Italijana. U borbi su se naročito istakli komandiri vodova čete iz Župopivskog bataljona. Od njih trojice dvojica su teško ranjeni (Petar Osmaić iz Miloševića ubrzo je podlegao ranama, a Vasilije Pejović, kao teški ranjenik, prenešen je u bolnicu na Žabljak).

Poslije akcije na Pljevlja Vukosav Topalović je postavljen za načelnika štaba ili operativnog oficira u štabu Durmitorskog odreda na Žabljaku, tako da su u štabu Župopivskog bataljona ostali Janko Tadić i Obren Blagojević.

AKCIJA U BOSNI

Krajem novembra 1941. godine Italijani su predali Foču četnicima, jer su zbog napada narodnooslobodilačke vojske na Pljevlja težili da preko Čajniča privuku jače snage i da pomoću četnika osiguraju svoju pozadinu. Pošto je obaviješten o ovoj situaciji, komandant Planinopivskog partizanskog bataljona, Obrad Cicmil je sa jednom grupom boraca odmah krenuo prema Drini i na Šćepan-Polju formirao bazu na mjesto ranije partizanske straže. Kako je u to vrijeme veliki broj boraca bio angažovan u borbi kod Pljevalja, on je tražio da neko iz komande Župopivskog partizanskog bataljona takođe dođe na Šćepan-Polje kako bismo se dogovorili i koordinirali snage za dejstvo prema Foči. Komandant Župopivskog bataljona Janko Tadić se odazvao tom pozivu, spustio se sa jednom grupom na

Bastase i povezao se sa komandom Planinopivskog bataljona. Tu je sastavljen zajednički plan, po kome je Obrad sa 20 boraca krenuo ka Foči, gdje su četnici — prema postojećim vijestima — bili voljni da pregovaraju o saradnji sa partizanima, dok je Janko Tadić sa borcima Planinopivskog bataljona: Amzom Mostićem, Petrom Delićem, Radomirom Popovićem, Božom Žarkovićem i Jovanom Muminom krenuo prema Ćurevu radi organizovanja vlasti i vojnih jedinica. Pošto smo najprije na Kosmanu, na konferenciji u kući veoma energičnog i poletnog seljaka Mua Veja, ličnog Amzinog prijatelja, formirali narodnooslobodilački odbor, otišli smo u Ćurevo, na Igoču, i u kući Kovačevića održali širu konferenciju, na kojoj je trebalo formirati partizansku jedinicu i odbor. Odziv je bio vanredno dobar. Mlađi ljudi su došli sa puškama, a mnogi su prišili petokrake, tako da smo bili posve zadovoljni. Tada se javio i komandant nekog četničkog bataljona Miloš Vladičić iz Popova Mosta, tražeći da idemo kod njega radi dogovora o zajedničkoj akciji. (On je ranije bio žandarm u Pivi i lično je neke od nas poznavao.) I dok sam držao konferenciju sa muslimanima na Igoču i govorio im o ciljevima NOB, o zajedničkim interesima muslimanskog i srpskog življa, o sprečavanju bratoubilačke borbe, o formiranju jedinica i odbora, Petar Delić, član Partije, otišao je sa Amzom, Božom, Muminom i Popovićem da stupi u kontakt sa Vladičićem i da tamo pripreme zbor. Pored toga, naređeno je jednom vodu iz Mratinjske čete Župopivskog bataljona da dođe kod Popova Mosta, dok nas je jedan brezanski vod obezbeđivao sa pravca Foče.

Obaviješteni o ovakvoj situaciji, ustaše iz Borča su prethodne noći prikriveno izišle u Ćurevo, postavile zasjede i opkolili Ćurevo. I kada je Delićeva grupa naišla na zasjedu bila je iznenađena i uhvaćena, dok su ostale ustaše izvršile napad na Igoč, gdje se držala konferencija. Pošto je napad bio neočekivan, puškomitraljeska i mitraljeska vatra sa više strana unijela je pometnju među muslimanima koji su u apsolutnoj većini bili na konferenciji. Iz kuće je sve brzo izašlo i krenulo u pravcu Ćureva, odakle je sipala ustaška vatra. Vidjelo se da su i oni iznenađeni. Svak je pojurio svojoj kući, jer je svakog interesovala porodica. Pošao sam sa njima, ali sam se zadržao u ćurevskim stranama, dok je Muo ostao u kući Kovačevića. Zatim sam, praćen kuršumima, krenuo ka najbližoj šumi prema Vučevu. Kad sam sišao na Sutjesku, čekao sam pored puta da neko naiđe da me obavijesti, jer još uvijek nijesam znao o čemu se radi. I tek kad mi je jedna muslimanka (koja je ubrzo naišla) kazala da su Borčani uhvatili one ljude što su išli prema Po-

povu Mostu, krenuo sam u pravcu Bastasa, jer mi je situacija bila jasna. Nadao sam se da ću tamo naći Obrada kako bismo se dogovorili o preduzimanju mjera za njihovo oslobođenje. Pošto ga nijesam našao (jer je otišao u Foču na pregovore sa četnicima) dogovorio sam se sa drugovima koji su se nalazili u bazi da u pravcu Popova Mosta pošaljemo tri hodže da izvide šta je sa zarobljenim drugovima. Malo smo im i priprijetili ako ne obave zadatak. Oni su otišli i vratili se neobavljena posla, jer su — kako kažu — ustaše i njih napale. Zbog toga smo poslali kurire u Mratinje sa zadatkom da se na ovu teritoriju odmah pošalje što više boraca partizanske čete, kako bismo protivnapadom oslobodili zarobljene drugove. Pošto je Obrad još uvijek bio u Foči, krenuo sam prema Ćurevu da bih ispitao situaciju. Tamo ispod Igoča trebalo je da dođu Mratinjci.

U međuvremenu su počeli da pristižu i borci iz bataljona »Bajo Pivljanin«, koji su učestvovali u napadu na Pljevlja. Od njih smo saznali da napad na Pljevlja nije uspio i da je bilo mnogo poginulih. U pravcu Popova Mosta zavladala je panika kod pravoslavnog življa, tako da je masa naroda počela da se evakuiše prema Šćepan-Polju i Zlatnom boru. No, bez obzira na tu nepovoljnu situaciju trebalo je sa prikupljenim snagama krenuti u akciju na ustaše. Kad smo došli do Sutjeske nizvodno od Igoča ugledasmo Boža Žarkovića. Nije ga bilo lako prepoznati. Imao je neko drugo, staro i poderano odijelo, više uvijeno oko njega no obučeno, a osim toga bio je sav izubijan i crn od uboja. Ispričao nam je šta se sa njim odigralo, kako je vezanih ruku skočio niz strminu i pobjegao sa strijelišta, kako je Mumin pobjegao prije strijeljanja, šta su od njih ustaše radile dok su ih sprovodile i kako je lično vidio da su Amza, Petar i Popović strijeljani. Pošto smo ocijenili da napad nas 20 drugova na ustaše u toj situaciji ne bi imao uspjeha, odlučili smo da ostanemo na Sutjesci da bismo mogli odbiti napad ustaša. A kad se i Obrad ubrzo vratio na Bastase, trebalo je da se povučemo na bezbjednije mjesto — na Šćepan-Polje.

Neuspjeh kod Pljevalja je vrlo negativno djelovao. Stavljaju se zamjerke zašto je vršen napad i zašto je došlo do Amzine pogibije i ostalih drugova. Pronose se i glasovi o daljim napadima ustaša. Sve je to nametalo potrebu da se obezbijedi slobodna teritorija i učvrsti stanje u bataljonima. Hitno su me pozvali u komandu Župopivskog bataljona, gdje je bilo okupljeno ljudstvo koje je trebalo da ide u Hercegovinu. A kad sam stigao u komandi bataljona sam zatekao i ostale drugove sa Pljevalja, izuzev Vukosava, koji je ostavljen u odredu.

Situacija se i u Hercegovini pogoršala. I tamo su dospjele nepovoljne vijesti o događajima kod Pljevalja. Neprijatelji narodnooslobodilačkog pokreta su digli glavu, prijete sa ustašama iz Borča i sa četnicima iz Foče.

U takvoj situaciji formiran je jedan prilično malobrojan bataljon, koji je drugom polovinom decembra 1941. godine pošao u Hercegovinu, sa zadatkom da drži položaje prema Borču, da bi zaštitio sela Izgore, Čemerno i Vrbu od napada Borčana. Zato smo jednu četu — sa Radojem Tadićem, Lukom Nenezićem i Rankom Mihićem, članovima komiteta KPJ za Gacko — poslali u Bodežišta, dok su druge dvije čete, pod komandom Minje Bajagića[34] i Dreke Tijanića, bile na položaju prema Izgorima, Čemernu i Vrbi. I dok smo tako držali položaj prema Borču, u Hercegovinu je iz Bosne došao major bivše jugoslovenske vojske Boško Todorović sa jednom grupom četnika i pozadi nas neometano, ili bolje reći zaštićeno, prešao u Vrbu. Nije se određeno znalo kakav stav da zauzmemo prema njima, jer su govorili da su voljni da vode zajedničku borbu i da su sa Arsom Jovanovićem o tome pregovarali. Na konferenciji. koju su držali 4. januara 1942. godine u Vrbi raspravljali su o stvaranju jače četničke organizacije i ispoljavali »volju« za saradnju sa partizanima. Toga dana se naša 1. četa nalazila na teritoriji Gornjih i Donjih Bodežišta, a 2. i 3. četa prema Borču i Bahorima. Za taj isti dan su Marko Subotić i Božo Grković zakazali sastanak sa uglednim ljudima — muslimanima iz Bahora, kome je prisustvovao i komandant Župopivskog bataljona, sa ciljem da se prekine bratoubilačka borba, da se formira narodnooslobodilačka vlast i da oni koji neće da stupe u partizanske jedinice predaju oružje. Međutim, pošto se među prisutne muslimane ubacio i jedan ustaša, koji je uspio da odvrati muslimane da nam priđu, naša dobra namjera je propala.

Poslije ovog neuspjeha vratili smo se u Vrbu, gdje je major Todorović držao četničku konferenciju. Za to vrijeme su dvije čete Župopivskog bataljona ostale na položaju Vrba — Čemerno — Izgori.

Istog dana ustaše su iz Borča napale 1. četu Pivskog bataljona kod Bodežišta. Pošto su raspolagale neuporedivo jačom snagom, a uz to iskoristili noć i maglu za prilaz selima, ustaše su potisnule ovu četu i druge jedinice prema Jugovićima i Brajićevićima. Tada je poginulo oko 10 naših boraca, među kojima Luka Nenezić i Ranko Mihić, članovi Sreskog komiteta KPJ za Gacko, a iz Bodežišta 56, od kojih 12 boraca. Iz 1. čete Pivskog

[34] Strijeljan od četnika.

bataljona teže su ranjeni Danilo Mićanović i Đurko Tadić[35] i još nekoliko boraca i seljaka, a selo Bodežište je do temelja spaljeno.

Zbog udaljenosti s. Vrbe od mjesta borbe morali smo prvo likvidirati ustaše u s. Bahorima i Mrđenovićima (gdje su držale položaje, ne ispoljavajući tih dana neku aktivnost), da bismo mogli pružiti pomoć 1. četi i ostalim našim snagama u odbrani pomenutih sela. Zato smo prikupili 2. i 3. četu sa položaja prema Borču, tj. iz Izgora i Čemerna. Međutim, četnici nijesu htjeli da uzmu učešća u odbrani Tarin-Dola i Bodežišta, kako su to obećavali, već su iz Vrbe prešli u Dražljevo i nastavili konferenciju. Pošto se noću 4/5. januara 1942. prikupio u Dražljevu, Župopivski bataljon (bez 1. čete) probio se kroz Bahore i Mrđenoviće do Brajićevića i tu se povezao sa nekim dijelovima 1. čete. Poslije odlaska bataljona četnici su iskoristili paniku muslimana, popalili sela, a neki su sa opljačkanim stvarima otišli kućama. Zatim su noću sa prvim dijelovima Pivskog bataljona poslali Vidaka Kovačevića sa tri četnika u s. Brajićeviće, pronoseći vijest kako je to vojska Vidaka Kovačevića. Seljaci su, poslije događaja u Bodežištima, bili srećni zbog našeg dolaska. Iste noći neki seljaci iz Obješenika i Jugovića su došli da mole komandu bataljona da pošalje nešto snaga prema Borču da bi ih zaštitile od ustaša. A kad je bataljon na njihovu molbu izjutra krenuo, seljaci iz Brajićevića su takođe počeli da mole da im se ostavi bar jedna četa, jer su se uvjerili da to nije četnička vojska, tim prije što se Vidak Kovačević u međuvremenu negdje sakrio.

Sjutradan, (5. januara) u Brajićeviće je došao i major Todorović sa svojom grupom četnika. Iako smo ih tada gledali s prezirom i mržnjom, ipak ih nijesmo dirali, jer za to nije bilo nikakve direktive. Štaviše, oni su se hvalili kako još imaju čitavu diviziju kojom će napasti muslimansko selo Ravni. Pošto su to u povjerenju kazali nekim seljacima, ovi su saopštili muslimanima u Ravnima (jer su sa njima bili u dobrim odnosima) i preporučili im da bježe u Gacko, što su oni i uradili.

Izjutra 6. januara, četnički elementi su upali u prazno selo, gdje su po nešto opljačkali, a zatim su se počeli vraćati. Da bi se spriječilo pljačkanje i paljenje sela naređeno je da dvije čete Pivskog bataljona blokiraju selo i da sav materijal prikupe i podijele popaljenim selima od ustaša, u prvom redu Bodežištima, kojima je prethodnog dana sve izgorjelo. Toga

---

[35] Poginuo u NOR-u kao komandir voda u Sedmoj crnogorskoj brigadi.

dana su ovamo došli Dukica Grahovac[36] i Savo Medan, komandant i komesar Nevesinjskog bataljona »Prva nevesinjska puška«. Pošto ih je komanda Pivskog bataljona upoznala sa situacijom i obavijestila da će bataljon posjesti položaj prema Borču, oni su se složili sa tom odlukom.

Četnici ni dalje nijesu mirovali. Razaslali su kurire po selima sa zadatkom da saopšte narodu kako su Crnogorci došli da pljačkaju i da zato na Božić ujutru, 7. januara 1942. godine, treba biti na Ravnima, kako im se ne bi dozvolilo da odnesu plijen. Pošto su u to povjerovali, 7 januara došlo je na Ravno blizu 300 ljudi, žena i djece, koje je bilo teško uvjeriti u namjere partizanskog bataljona. Pošto je red ipak uspostavljen, izabrani su odbornici, a prikupljeni materijal i hrana su podijeljeni narodu.

Istog dana su Italijani i ustaše, sa dijelom muslimana koji su odbjegli iz Ravna u Gacko, krenuli u pravcu našeg obezbjeđenja na položaju prema Gacku. U takvoj situaciji odlučeno je da jedna naša ojačana četa pođe prema Gacku ususret neprijateljskoj koloni koja se kretala u pravcu Nadinića, sa zadatkom da je sa sjevera napadne u bok u momentu kad prvi dijelovi neprijateljskih snaga i Pivskog bataljona dođu u dodir.

Napad je uspio zahvaljujući iznenađenju, jer neprijatelj nije očekivao da se partizanska vojska može i smije spustiti na cestu između Gacka i Fojnice. Pošto se nije mogao razviti za borbu, neprijatelj je u paničnom bjekstvu satjeran u Gacko, a četnički major Todorović je prebjegao Italijanima u Fojnicu. Time je bila potpuno skinuta maska sa njegovog četničkog lica. Osim toga, preko Ilije Manojlovića seljaka iz Obješenika uhvatili smo četničku poštu u tom selu i ušli u kanal četničke veze sa Bosnom. Pošto su ovi materijali poslati u Okružni komitet Nikšića, odnosno u Glavni štab za Crnu Goru, ubrzo iza toga je na ovaj teren upućena jedna nikšićka četa sa Novakom Đukanovićem i komesarom Bajom Nikolićem, tako da su se u prvoj polovini januara na toj teritoriji i položajima prema Borču, Nevesinju, Fojnici i Gacku nalazile jedinice Pivskog bataljona Durmitorskog odreda, četa Nikšićkog odreda, Nevesinjski bataljon i gatačke jedinice.

Janko TADIĆ

---

[36] Teško ranjen prilikom napada na Mjednik 14. aprila 1942. i poslije desetak dana umro u Centralnoj bolnici u Izgorima.

DOLENJSKA 1941.

Kada je 6. aprila 1941. došlo do agresije fašističkih zemalja na Jugoslaviju, članovi Partije — po direktivi Vojne komisije CK KPS — u tim danima opšte pometnje organizovali su masovni odlazak dobrovoljaca u vojsku. Hiljade nenaoružanih dobrovoljaca okupljale su se u Novom Mestu, gde je trebalo da dobiju vojnu opremu. Oni su se povezali s partijskom organizacijom koja je organizovala demonstracije pred sudom, zahtevajući puštanje na slobodu uhapšenih komunista. Iz Novog Mesta dobrovoljci su upućeni delom prema Karlovcu, a delom prema Zagrebu. Naglo raspadanje jedinica jugoslovenske vojske, kapitulantska izdaja višeg oficirskog kadra i proglašenje Pavelićeve NDH naterali su ih na povratak. Kraljevska vojska je ostavljala za sobom ogromne količine oružja i vojnog materijala i pune magacine namirnica.

U danima kapitulacije u Novom Mestu su komunisti, simpatizeri i omladina organizovano odnosili u šume oružje koje je odbacivala jugoslovenska vojska. U Žabljoj Vasi, pored Novog Mesta, nalazili su se veliki magazini municije i bombi. Komunisti su kraj njih organizovali stražarenje u smenama i organizovano odnosili i prikrivali taj materijal. Na železničkoj stanici u Novom Mestu bilo je više kompozicija natovarenih namirnicama, a vojska je ostavljala i dosta zaprežne stoke.

Kapitulacija je došla veoma brzo i uskoro su kroz Dolenjsku prolazile okupacione trupe. No, komunisti se s tim nisu pomirili. Nakon primljene direktive o organizovanju priprema za ustanak, partijski forumi i organizacije pristupili su izvršenju zadatka. U svim partijskim komitetima su formirani specijalni vojni komiteti, koji su na svojim područjima rukovodili pripremama za ustanak. Organizovali su i borbene grupe. Delovali su vrlo konspirativno.

Odmah posle okupacije bilo je pojava političke neobaveštenosti, uglavnom u selima u kojima Partija nije imala jačih pozicija. Ljudi su nasedali nekim nazovi komunistima koji su odavno izgubili svaki kontakt s Partijom i sada tvrdili da je hitlerovski nacionalsocijalizam neka vrsta socijalizma. Tako je došlo do manifestacija za hitlerizam u nekim selima Dolenjske. Bilo bi pogrešno misliti da su one u suštini ispoljile političku podršku Hitleru, već ih treba oceniti kao nejasnu i neoblikovanu težnju za poboljšanjem teškog socijalnog položaja. Kada je tim ljudima pokazan put kojim će izaći iz teških socijalnih prilika, za vrlo kratko vreme pridobijeni su za NOB.

Sasvim je drukčija situacija u vreme kapitulacije bila na području Kočevja. U ovom kraju je preko deset godina, uglavnom iz Graca, sistematski sprovođena hitlerovska propaganda, koja je pretvarala Kočevare[1] u vojnički organizovanu petu kolonu. Kada se jugoslovenska kraljevska vojska raspala, Kočevari su se osetili pobednicima, i na svome području i u okolini pripremali su masovno istrebljenje Slovenaca. Njihova naoružana odeljenja su na svoju ruku preuzimala vlast. Ali, kada je umesto nemačke, područje Kočevja zaposela italijanska vojska, nisu mogli da vrše planirane zločine, iako je njihov teror nad antifašističkim Slovencima rastao. Oni su bili prepreka za or-

---

[1] Kočevari su bili nemački naseljenici, kolonizirani pre nekih 600 godina na području Kočevja. Još za vreme stare Jugoslavije ovu su nacionalnu manjinu, propagandom i materijalnom pomoći, Nemci pretvorili u organizovanu petu kolonu, koja je već tada terorisala Slovence na tom teritoriju. Pred aprilski rat i u toku njegovog kratkog trajanja ova manjina je, po direktivama hitlerovaca, još više pojačala svoju petokolonašku, subverzivnu aktivnost. Nakon kapitulacije odmah je preuzimala vlast na tom teritoriju, čekajući dolazak nemačkih okupacionih jedinica. Pošto je čitava Kočevska priključena italijanskoj okupacionoj zoni, prema nemačkim direktivama fašisti su pripremali iseljenje Kočevara s tog teritorija. Na Kočevare koji su se kolebali izvršen je jak pritisak, tako da su se za iseljavanje odlučili svi, izuzev nekoliko porodica.

Hitlerovska Nemačka je za Kočevare pripremila važan zadatak. Pošto je Hitler 1941. u Mariboru priključio čitav predeo severno od Save (Štajerska) nemačkom Rajhu, htela je stvoriti i čvrst granični pojas naseljen Nemcima. Razumljivo je da je ta uloga najbolje odgovarala Kočevarima. Zbog toga su Nemci u jesen 1941. počeli sa sistematskim iseljavanjem Slovenaca južno od Save u Dolenjskoj, između italijanske i nemačke okupacione zone. Slovenci iseljeni sa tog teritorija ostavili su svu imovinu. Nju su preuzeli Kočevari. Pored nemačkih posada taj teritorij čuvali su i vojnički organizovani i naoružani Kočevari. Imovinu Kočevara na teritoriju Kočevske (pored kuća, najviše stoke i poljoprivrednih artikala) preuzela je, prema ugovoru sa Nemačkom, italijanska organizacija »Emona«, s namerom da tu kolonizuje porodice iz Italije. Italijani zbog pojave partizana nisu uspeli da ovaj plan ostvare, a i materijalna dobra su vrlo malo iskoristili. Te zalihe su uglavnom poslužile partizanima za ishranu u zimu 1941/42.

ganizovanje Osvobodilne fronte na ovom području. Posle kapitulacije jugoslovenske vojske zbog njihovog terora su se Slovenci komunisti i antifašisti morali povući u ilegalnost. Bilo je otežano i prikupljanje oružja, jer su ga Kočevari već pokupili.

NOVO MESTO

Kada je 27. aprila 1941. u Ljubljani formiran Antifašistički front slovenačkog naroda, koji se posle nemačkog napada na Sovjetski Savez pretvorio u Osvobodilnu frontu slovenačkog naroda, njegovi članovi su dobili zadatak da, nastavljajući prikupljanje oružja i municije i formiranje prvih borbenih grupa, što više prošire mrežu OF po gradovima i selima. To je bio veliki zadatak partijske organizacije.

Posle puštanja na slobodu Vinka Kristana, sekretara Okružnog komiteta Novo Mesto, 10. aprila 1941. i posle njegovog odlaska na politički rad u Ljubljanu, u Novom Mestu je polovinom aprila poslove sekretara Okružnog komiteta preuzeo Dušan Jereb. Partijska organizacija ne samo da je sačuvala ranije brojno stanje, već je postala jača s obzirom da se veći broj meštana — članova Partije vratio svojim kućama iz raznih krajeva okupirane domovine. Prema direktivama CK Okružni komitet je već krajem aprila 1941. rukovodio organizovanjem borbenih grupa, u koje su partijci i skojevci povezali širok krug simpatizera. Te grupe su nastavile da prikupljaju oružje i municiju, vršile su vojne vežbe, rasturale ilegalnu literaturu i intenzivnim političkim radom širile ideje OF.

Uslovi rada na početku okupacije omogućili su vrlo brz razvoj OF i svestranu aktivnost u organizovanju masa i pripremanju ustanka. Svoje čvršće organizacione oblike u okrugu Novo Mesto OF je dobila osnivanjem Okružnog odbora OF, u junu 1941.

Posle partijske konferencije od 1. i 2. juna u Ljubljani, formiran je od članova Okružnog komiteta Vojni komitet od tri člana i njihovih zamenika. I cela partijska organizacija organizovala se u trojke i prilagodila ratnim potrebama. Specijalna pažnja je posvećena organizovanju rezervnih rukovodstava, koja bi u slučaju potrebe preuzela rukovođenje.

Kada je Okružni komitet 22. juna doznao za napad Nemačke na Sovjetski Savez, odmah se sastao i zaključio da treba formirati manje vojničke grupe koje će vršiti diverzije (rušiti telefonske stubove, presecati telefonske veze i slično). Takođe je rešio da se poznati komunisti povuku u ilegalnost. S ovim direktivama su odmah posle sednice upoznati sekretari ćelija u

Novom Mestu i okolini, a udaljenijim partijskim organizacijama kuriri su odneli poštu još istog dana. Komunisti u Novom Mestu i drugim krajevima Dolenjske prekinuli su na više mesta vojne i poštanske telefonske linije.

Pred kraj juna, ili početkom jula, u Novo Mesto je došao Miha Marinko i preneo odluku CK da treba preći na oružani ustanak. Sednica Okružnog komiteta je održana iznad mlina u Srebrniču. Na njoj se pokazalo da neki članovi nisu dovoljno čvrsti u odluci da slede direktive Partije i da počnu sa oružanom borbom. Zato je isključen veći broj članova Okružnog komiteta. Ta sednica ima poseban značaj, jer predstavlja odlučan obračun sa kolebanjem i oportunizmom nekih vodećih članova u trenutku kada je trebalo jedinstveno i sa punom odgovornošću stati na čelo oružane borbe. Ovo čišćenje je bilo potrebno da bi partijsko rukovodstvo i Partija mogli potpuno preuzeti tu svoju istorijsku dužnost. Do kolebanja je u prvo vreme došlo i u redovima pristalica OF, ali to nije uticalo na razvoj oslobodilačkog pokreta, jer je Partija odmah intenzivnim političkim radom uspela da ubedi ljude da treba podići ustanak protiv okupatora. Početne sabotažne i propagandne akcije su sve više podizale samopouzdanje stanovništva.

Šire savetovanje komunista je održano 20. jula u šumi iznad ciglane u Prečni. Na njemu se diskutovalo o formiranju rejonskih i seoskih odbora OF, o njihovom radu, a pre svega o mobilizaciji boraca za partizanske jedinice. Krajem jula u Novom Mestu je održan sastanak Okružnog odbora OF s predstavnicima svih rejonskih odbora okruga Novo Mesto, na kome je Okružni odbor proširen novim članovima i na kome su donete odluke o daljem širenju organizacije na selu. Kada je dr Franc Hočevar oktobra meseca otišao u Belu krajinu, sekretar Okružnog odbora OF je postao Dušan Jereb, a 2. decembra 1942. tu dužnost je preuzeo Viktor Avbelj Rudi.

Okružni odbor OF, sa Okružnim komitetom KP, starao se u toku leta 1941. o okupljanju svih poštenih i nacionalno svesnih ljudi, bilo iz katoličkog ili nacionalnog tabora, u redove OF. Značajno je bilo pridobijanje članstva sokolskog društva, čija se omladina, s jednim delom starijeg članstva, odmah uključila u OF, dok su se načelnik društva i njegov zamenik brinuli o uključivanju u OF seoskih sokolskih četa.

Sa razvojem OF rasla je i jačala partijska organizacija u Dolenjskoj. U članstvo i za kandidate KPS primljeni su najpožrtvovaniji aktivisti OF, a revolucionarni omladinci u SKOJ. Formiranjem novih ćelija partijska organizacija se sve više širila.

Primanjem novih članova među železničarima u Novom Mestu nastale su četiri nove ćelije. Tako ih je bilo ukupno pet: dve na samoj stanici, jedna u sekciji za održavanje pruge i dve u ložionici. Njihov zadatak je bio da povežu sve železničare Novog Mesta, da šire propagandni materijal, da prikupljaju vojnu opremu i obaveštavaju sve terenske političke i vojne forume o kretanju okupatora. Organizovali su kurirsku službu za prevoz materijala i pošte između Lubljane i Novog Mesta. Prebacivali su mnoge ilegalce koji su dolazili iz pojedinih okupiranih područja u partizanske jedinice. Ovaj kanal je dobro funkcionisao već od jeseni 1941. Istovremeno su obavljali razne sabotažne akcije, u prvom redu na lokomotivama, koje su onesposobljavali za vožnju.

U organizaciji KP i OF ženama su bili namenjeni specijalni zadaci. Odmah posle sastanka Okružnog komiteta, početkom jula 1941. žene su organizovane u specijalne kružoke. Oni su imali cilj da ih u prvom redu politički mobilišu, i zatim angažuju da pruže pomoć sve većoj partizanskoj vojsci. Svaka od pet članica prvog kružoka kasnije je postala jezgro novog kružoka. Organizovane su bile ili po nekadašnjoj političkoj pripadnosti (na primer sokolice), ili po strukama (na primer trgovačke pomoćnice), ili po komšijskim prijateljskim vezama. Kružoka je bilo ne samo u gradu, već i u selima i naseljima. Žene su prikupljale novac, pripremale i prikupljale odela, hranu, sanitetski materijal, a istovremeno širile ilegalnu literaturu i obavljale druge poslove. Formiran je i specijalni kružok za prvu pomoć. Sanitetski materijal je davala bolnica za muškarce u Kandiji. I u bolnici za žene je bila vrlo aktivna grupa lekara. U radu su se posebno isticale članice kružoka trgovačkih pomoćnica, od kojih su neke posle prijema u Partiju preuzele odgovorne zadatke. Grupe skojevki su uspešno radile u Šmihelu, Kandiji i u Drski. One su sa članicama ženske organizacije, zaduženim za ove poslove, rasturale ilegalnu literaturu i radile po liniji obaveštajne službe.

Tehnika, koja je počela da radi još pre rata, dobila je u Novom Mestu i okolini i u razvoju oslobodilačkog pokreta posebno odgovorno mesto. Širila je ilegalnu literaturu, koju je sama umnožavala, i na području Bele krajine. Nju je jedan član tehnike redovno odnosio u Črnomelj. Ilegalnu literaturu koju su dobijali iz Ljubljane drugovi su umnožavali u sopstvenoj štampariji, koja je izvesno vreme bila smeštena u prostorijama hotela »Metropol«. Početni tiraž je bio oko 200 primeraka, a kasnije je porastao na hiljadu primeraka. Štampani su i leci za potrebe pojedinih rejonskih komiteta i odbora OF, kao i propagandni listići sa parolama i revolucionarnim zna-

cima za pojedine akcije, a vršene su pripreme i za izdavanje prvih partizanskih pesama.

Kako se širila organizacija OF, tako je rastao i tiraž partizanske štampe i rasprostirala se mreža kurirske službe za rasturanje. Najveći obim je dostigla onda kada je iz Novog Mesta snabdevala teren do Stične i Mirenske doline — sve uz prugu, zatim naselja na putu Stična — Žužemberk — Dvor — Soteska — Straža — Toplice sa Dobrničem i Ajdovcem, Belu krajinu i donji deo doline Krke sa Krškim i Brežicama. Stična i Bela krajina su se uskoro osamostalile: prva je preuzela gornji deo doline Krke i sela uz prugu do varošice Trebnje, a Bela krajina je snabdevala svoje područje. U rasturanju materijala tehnici je pomagala železnička organizacija, dok je za donji deo doline Krke preuzimao pošiljke šofer autobuske poštanske veze.

Do kraja novembra 1941. sekretar Okružnog komiteta je bio Dušan Jereb. Tada je on određen za rad u Ljubljani, a u Novo Mesto je 2. decembra, po nalogu CK KPS, došao Viktor Avbelj Rudi i preuzeo mesto sekretara Okružnog komiteta KP i Okružnog odbora OF. Njegov dolazak je u to vreme predstavljao jaku pomoć CK i daljem razvoju partijske organizacije u okrugu Novo Mesto. Bogata iskustva iz revolucionarnog rada, koja je on unosio u rad Partije u Dolenjskoj, znatno su doprinela većoj političkoj sposobnosti partijskih organizacija i bržem razvoju oslobodilačkog pokreta. Njegovim dolaskom dobila je partijska organizacija čvršće organizacione forme i brzo brojno porasla. Partijske ćelije imale su organizacione kandidatske grupe i aktive SKOJ-a. Bilo je dosta skojevaca, ali još nisu bili povezani posebnom organizacijom u okviru okruga, niti je postojao okružni komitet SKOJ-a. Dotle se rad skojevaca odvijao u okviru rada sa omladinom pojedinih osnovnih partijskih organizacija.

Broj članova Partije se stalno menjao. Prelaženje na oružanu borbu stavljalo je pred članove Partije potpuno nove probleme i specifične odgovornosti. Zato su u ovom procesu otpali pojedini članovi koji nisu bili kadri da obavljaju nove teške zadatke. Istovremeno, u radu se afirmisao veći broj novih drugova, koji su dokazali da su vredni da postanu članovi Partije. U toku leta 1941, posle odluke o početku oružane borbe, isključeno je više članova sa dužim partijskim stažom. To pitanje se postavilo još oštrije u toku zime 1941/1942. Direktive Partije su bile da treba mobilisati za partizane što veći broj ljudi, bez odlaganja i bez obzira na zimu, da se svaki član Partije mora boriti na terenu ili u jedinici gde god ga Partija odredi. Okružni komitet ih je dosledno sprovodio naročito krajem 1941, što je prouzrokovalo dalje otpadanje nekih članova Partije. Tako se

broj članova znatno smanjio baš u trenutku kada je partijska organizacija imala zadatak da usred zime formira partizanske jedinice. Ali ova odlučnost je omogućila vrlo brzo uključivanje velikog broja novih članova u Partiju. U toku januara i februara 1942. znatno je povećan broj članova Partije. Primljeni su ljudi koji su bili spremni da izvrše sve zadatke na terenu i da odu u partizanske redove. S tim se nastavilo i u toku idućih meseci, te je krajem maja 1942. u okrugu Novo Mesto bilo već 129 članova, a isto toliko i kandidata Partije. Treba istaći da u ovaj broj nisu uračunati članovi koji su već otišli u partizanske jedinice. Potpuno je organizovana i skojevska organizacija sa svojim posebnim Sreskim i Okružnim komitetom. Partijska organizacija je tada imala osim okružnog još i sedam podokružnih komiteta i to: u Trebnju, Mokronogu, Šmarjeti, Škocjanu, Šentjerneju, Mirnoj Peči i Toplicama. Podokružni komiteti su imali svoje rejonske komitete.

Cela ova organizacija se odlikovala izvanrednom disciplinom i spremnošću da se izvrše zadaci Partije.

Potpuno jasno gledanje Partije na oružanu borbu pomoglo je uspešnom otklanjanju kolebanja, neodlučnosti i politike čekanja u organizacijama OF. Organizacija je krajem 1941. svuda postojala sa formiranim odborima: terenskim, seoskim i rejonskim. Terenski odbori su bili uglavnom organizovani u pojedinim preduzećima, ustanovama i zavodima. Osim okružnog odbora OF, tada je već bilo više rejonskih odbora: u Novom Mestu, Toplicama, Žežemberku, Trebnju, Mirni, Mokronogu i Šentjerneju. Odbori su najvećim delom formirani tako da su se pored komunista (i kandidata ili simpatizera) u njima nalazili sokoli, a gde je to bilo mogućno i predstavnici hrišćanskih socijalista. U svakom slučaju važna je činjenica da je krajem 1941. godine organizacija OF bila dobro formirana, da je imala sve svoje određene organe i da je na terenu praktično obuhvatala skoro svaki kraj okruga Novo Mesto. Težište celokupne aktivnosti, i pored saradnje predstavnika drugih grupa u oslobodilačkoj borbi, ipak je bilo na komunistima, a u nekim organizacijama, gde još nije bilo organizovanih članova Partije, na kandidatima, odnosno simpatizerima. Jednom reči, na ljudima koji su bili u najužem kontaktu s Partijom.

Po odluci Okružnog komiteta sa sastanka iznad mlina u Srebrniču, novomeštanski komunisti su počeli da organizuju prvi partizanski logor. U logor je preneto oružje koje su komunisti i skojevci odneli iz vojnih magacina u Žabjoj Vasi prilikom kapitulacije stare vojske. Odlučeno je da svaki poznati aktivista, koji više ne može da radi na terenu, ode u partizansku jedinicu. Prvi je otišao Jože Slak iz Dobrniča jer mu je

pretilo hapšenje. Kada je krajem jula, zbog izdaje, u Krškom razbijena partizanska jedinica, iz nje su partijskom vezom došli u Novo Mesto, a odatle u partizanski logor Jože Pacek i Milka Kerin. Došao je i bivši član topličkog komiteta Maks Henigman, a od črnomljeske partizanske grupe Janko Stariha, učenik gimnazije u Novom Mestu. Radnik i predratni komunista Jože Bartol oduzeo je oružje jednom italijanskom vojniku 3. avgusta 1941. na Kamenskom hribu, nakon čega se javio u logor. Ova prva grupa je odmah počela s manjim sabotažnim akcijama na telefonskim, telegrafskim i železničkim vezama. Grupa se iz logora iznad razrušenog zamka Luknje uskoro preselila u novi logor u blizini sela Brezova Reber. Njoj se krajem jula pridružio i ljubljanski student Jože Sašek Devi.

Pred kraj septembra se pokazalo da treba povećati aktivnost u ovoj partizanskoj jedinici. Zato je u nju upućen član Okružnog komiteta odgovoran za vojnu organizaciju. Jedinica je stalno patrolirala na području Ajdovca, Dobrniča, Dvora, Soteske, Straže, Prečne itd., vršila sabotažne akcije i više puta dolazila u sukob sa italijanskim patrolama. To su bile početne akcije koje još nisu pogađale živu snagu okupatora, ali čijenica da su se grupe partizana pojavljivale na glavnim putevima u dolini, jačala je samouverenje i borbenost stanovništva. Za partizansku grupu na Brezovoj Rebri ove akcije su predstavljale prekretnicu u načinu aktivnosti.

Kada je pred kraj oktobra pao dubok sneg, pa jedinica više nije mogla ostati u logoru, prešla je u selo Brezova Reber, koje se nalazilo u blizini. Partizani su se smestili u kući predsednika opštine. Seljaci su obavešteni da bez dozvole ne smeju napustiti selo. Seoski odbor se brinuo za hranu. Partizani su svakog jutra imali zbor, na kome se podizala zastava uz pevanje Internacionale. Održavali su i političke časove sa seljacima. Disciplina i svest seljaka je bila takva da ni u susednom selu Ajdovcu nisu čak ni pristalice OF znale za smeštaj partizana u selu Brezova Reber. Odatle je novomeška grupa, koja je pre odlaska formirana u Novomešku četu, otišla na pohod prema Bučki.

U prvoj polovini septembra 1941. Glavni štab je poslao borca Mokrške čete Milana Majcena i nekadašnjeg španskog borca Jožu Nose Špana sa sedam drugova u Mirensku dolinu sa zadatkom da se povežu sa partijskom i frontovskom organizacijom, da mobilišu borce u jedinicu i da počnu sa akcijama. Pre toga, 7. avgusta 1941, Majcen je pobegao iz zatvora u Šempeterskoj kasarni u Ljubljani. Grupa je ostala zajedno, obavljajući akcije, do polovine oktobra. Tada se podelila: Milan Majcen je sa pet drugova otišao prema Šentjanžu da prikupi nove borce.

U zaseoku Murnce, kod Tržišča, njega i Janeza Mevžlju su 28. oktobra 1941. napale nemačke pogranične straže. Borba je trajala dan i noć i završena je tek kada je stigla četa rezervnog policijskog bataljona i kada su obojica poginula. Ostali borci grupe otišli su na odredište dolenjskih partizanskih jedinica za napad na Bučku.

GROSUPLJE

Mreža OF je počela da se raspreda u celom okrugu Grosuplje još u toku maja i juna 1941. U leto 1941. u grosupljanski okrug su ubrajana tri područja: grosupljansko s rejonima Šmarje, Polica, Grosuplje, Šenturje, Račna i Zalna; stičko s rejonima Višnja Gora, Stična, Šent Vid kod Stične, Temenica, Krka i Zagradec; velikolaško s rejonima Velike Lašče, Rob i Turjak.

U vreme postavljanja temelja OF i njenih organizacija, koje su se brzo razgranale po celoj Sloveniji, bilo je značajno da je skoro svaki njen novi pristalica odmah postajao i njen organizator. Specijalnu zaslugu u tome ima Ljubljana, koja nije bila samo sedište rukovodstva oslobodilačke borbe, već i nepresušni izvor aktivista i boraca, vojne opreme, raznovrsnog propagandnog materijala i publikacija. Uticaj i pomoć Ljubljane obližnjim okruzima, među njima i grosupljanskom, svuda su se osećali u početnim fazama oslobodilačkog pokreta.

Na prve sastanke simpatizerske ćelije KP i prvog političkog aktiva OF u Grosuplju dolazio je iz Ljubljane instruktor CK Dolfe Jakhel. U prvoj polovini juna 1941. on je poslan za stalno u grosupljansko područje sa glavnim zadatkom da što pre organizuje okružni komitet KP Grosuplje. Komitet je formiran poslednjih dana juna i njegovi prvi članovi su bili: sekretar — Dolfe Jakhel, Ivan Kovač, mašinista u fabrici, Radko Polič, student prava, Janko Rode, zidarski pomoćnik i Ludvik Starič, sedlar. Septembra je njegov član postala i Anica Vodiškar Špela iz Hrastnika, koja je poslana u područje Grosuplja da radi po omladinskoj liniji.

Sa razvojem OF trebalo je misliti i na osnivanje okružnog odbora OF, u koji bi ušli najpoznatiji politički radnici okruga. Stičani su se odlučili za osamostaljenje. Četrnaestog septembra 1941. održan je sastanak organizatora OF sa područja Stične i Krke, kome je prisustvovao predstavnik Izvršnog odbora OF Josip Rus. Na tom sastanku je izabran Okružni odbor OF Stične u koji su ušli: Mirko Pušlar, učitelj iz Hudega — kao predsednik, Vili Šval, pravnik iz Ivančne Gorice — kao blagajnik, i članovi Jože Kovačić, radnik iz Stične, Franc Poljanec, seljak iz Krke,

Jože Kosec, krojač iz Ivančne Gorice, Edo Turnher, učitelj iz Višnje Gore i Franc Zupančič, radnik iz Pristavlje Vasi kod Šent Vida.

Kada je osamostaljeno stičko područje OF, koje je po partijskoj liniji i dalje ostalo u sklopu komiteta u Grosuplju, Okružni odbor Grosuplje, koji je formiran posle 14 dana, preuzeo je područje Grosuplja i Velikih Lašča. Samo dva meseca kasnije Velike Lašče su priključene okrugu Kočevje.

Sastanak za osnivanje okružnog odbora OF Grosuplje održan je 28. septembra 1941. u Račni. Delegati Izvršnog odbora OF iz Ljubljane bili su Josip Rus i dr Aleš Bebler. U Okružni odbor izabrani su: za predsednika Stane Valentinčič, veterinar iz Grosuplja, za blagajnika dr Franjo Podkoritnik, lekar iz Grosuplja, za vojnog referenta Dolfe Jakhel, za omladinskog referenta Ivan Kovač, za agitprop Radko Polič i za članove: Janez Zakajšek, stolar iz Šenturja i France Čuk, školski upravitelj iz Kopanja.

Prva partizanska jedinica na području Grosuplje — Stična bila je Stiška četa. Prvi partizani ove čete: komandir Miro Perc, politkomesar Srečo Zganjar i partizan Ciril, došli su iz Ljubljane 17. avgusta 1941. Neposredno iza njih iz Ljubljane su došli i partizani: Martin, Florja, Franc i Lojze. S drugovima Frankom Berdajsom i Milanom Mahnetom iz Pungerta, koji su kao temeniški politički radnici OF obavljali za četu kurirske, obaveštajne i intendantske poslove, Stiška četa je uoči svoje prve značajne akcije imala devet ljudi. Ta akcija je izvedena noću 1/2. septembra 1941. Četa je postavila zasedu na železničkoj pruzi između Radohove Vasi i Šent Lovrenca, iznad sela Brega, i napala italijansku patrolu. Poginuli su vođa patrole, potporučnik, i jedan vojnik. Ova akcija predstavlja prvi uspešni partizanski napad na okupatorovu živu silu u ljubljanskoj pokrajini, a sa uspešnim napadom Belokranjske čete, četiri dana kasnije kod Griblja, označava početak oružanog ustanka u ovom delu Slovenije.[2] Posle ove akcije Stiška četa je bivakovala u šumi iznad sela Mišjeg Dola, skoro uz samu italijansko-nemačku graničnu liniju. Pokušala je da ostane na ovom izloženom području, jer je imala zadatak da održava veze sa Štajerskom i da stavi na raspolaganje svoj logor štajerskim partizanskim jedinicama u slučaju eventualnih pomeranja na italijansko okupa-

---

[2] Komandant 11. armijskog korpusa, general Mario Roboti (Mario Robotti), baš pod utiskom ovih akcija i prvih pogibija italijanskih vojnika, izdejstvovao je naredbu Visokog komesarijata za ljubljansku pokrajinu o uvođenju vanrednog vojnog suda i smrtne kazne, sa datumom od 11. septembra 1941.

ciono područje. Četu su, međutim, na ovom mestu uskoro iznenadili italijanski pogranični stražari i razbili je. Svi borci, osim komandira Perca i partizana Lojza, prešli su na nemačko okupaciono područje i zakopali oružje kod zaseoka Pusti Malin; u Litiji su seli na voz i odvezli se u Ljubljanu. Komandir Miro Perc je tražio mesto za novi logor, koji bi bio manje izložen, a odakle bi četa ipak mogla da obavlja svoje zadatke. Izabrao je šumu na Kremenjeku, ispod zaseoka Srebotnice. Uskoro se stiška grupa ponovo okupila na Češnjicama iznad Sostra. Pridružila joj se i grupa novajlija, među kojima i kasniji poznati intendant Druge grupe odreda i Glavnog štaba Jože Draksler Povh.

Početkom oktobra Stiška četa je dobila naređenje da na desnoj obali Save, između Kresnica i Poganika, osigura prelaz Moravške čete. Na određenom mestu i u određeno vreme Stiška četa je čekala dve noći. Kada nije bilo dogovorenih znakova za prelaz Moravške čete, otišla je nazad na Kremenjek. Uz put se kod Poganiškog tunela sukobila sa nemačkom patrolom, jednog Nemca ubila, a drugog ranila. Po povratku u logor ponovo se osnažila novim borcima, među kojima su bili partizani Brkonja i Johan iz Trbovlja, a koji dan kasnije stigao je i Jože Kovačič, politički radnik iz Stične. Uskoro je četa otišla u akciju na Polževo, nadajući se da će tamo naići na italijanske oficire. Našla je samo turiste, među kojima je bilo čak i Beograđana, i priredila im partizanski miting. Kasnije se povezala sa Novomeškom četom, koja je u to vreme bila u selu Brezova Reber. Nastavila je da propagandno politički radi u selima oko Kremenjeka. Pred kraj oktobra trebalo je da ode na Trebelno, a zatim do odredišta dolenjskih partizanskih jedinica iznad Šmarjete, da bi učestvovala u napadu na Bučku. Međutim, zbog dubokog snega nije došla do predviđenog odredišta i vratila se u logor ispod Srebotnice. Poslednjih dana novembra italijanski hroničari divizije »Isonco« (»Isonzo«) i 11. korpusa su zabeležili primere »banditizma«, tvrdeći da se češće pojavljuju. To su bili napadi na železničke objekte (27. novembra kod Brega i 30. novembra u blizini železničke stanice Stična). Kod Stične je eksplozija mine pokidala šine, a iste noći je izvršen napad na stražarnicu kod tunela Peščenik u blizini Višnje Gore.

Posle 10. decembra u logoru na Kremenjeku je postalo mnogo življe. Dušan Kveder Tomaž je doveo sa Molnika Molničku četu, a Franc Rozman Stane sa dolenjske strane Mokronošku četu. Od ove tri jedinice — stiške, mokronoške i molničke — 15. decembra 1941. je formiran na Kremenjeku 2. štajerski bataljon.

Grosupljanska četa je formirana u vreme kada je Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica pripremao koncentraciju većeg dela dolenjskih partizanskih jedinica u Posavju.

26. oktobra 1941. Radko Polič je dobio pismo od Toneta Tomšiča, u kome grosupljanskom Okružnom komitetu saopštava, po prilici, sledeće: »Nemci pripremaju preseljavanje celokupnog slovenačkog stanovništva sa pograničnog područja Posavja i Kozjanskog. Mi nameravamo da se ovome suprotstavimo svim raspoloživim snagama. Izvršite odmah mobilizaciju u vašem okrugu; ustanovite novu partizansku jedinicu ili se pridružite Stiškoj četi. Povežite se sa Operativnim štabom u Novom Mestu, od koga ćete dobiti detaljnija uputstva. To je trenutno vaš glavni zadatak i za njegovo izvršenje odmah angažujte sav partijski i frontovski kadar.«[3]

Okružni komitet je još iste večeri na sastanku odlučio da formira Grosupljansku četu. Njeno jezgro su sačinjavali drugovi iz fabrike: komandir Janko Rode i politkomesar Ivan Kovač. Radko Polič je dobio zadatak da idućeg dana ode u Novo Mesto i da se poveže sa štabom. Povezao se sa komandantom Operativnog štaba Alešom Beblerom Primožem, koji mu je u glavnim crtama prikazao zamisao operacija i zadatke novoformirane Grosupljanske čete. Trebalo je da četa odmah ode na svoje odredište iznad Šmarjete i okupi sve novajlije iz okruga Grosuplja i Stične. Stiška četa bi uz put mobilisala borce u selima oko Žužemberka, Dobrniča i Čateža. Pripreme za mobilizaciju Grosupljanske čete su tekle u najlepšem redu sve do 29. oktobra po podne. Prema utvrđenom planu trebalo je da se partizani iz fabrike i grosupljanskih rejona okupe noću između 29. i 30. oktobra u Zagraškoj šumi. Odatle bi 30. oktobra pošli preko Ilove gore u pravcu Krke, gde bi im se pridružile grupe sa područja Stične i Velikih Lašča. Četa bi imala oko 40 ljudi. Bilo je predviđeno da se do 31. oktobra opremi i sredi na Krki, a da onda pođe na svoje odredište. Kojim putem i kuda, trebalo je da javi Radko Polič posle sastanka u Operativnom štabu i dolaska iz Novog Mesta. Međutim, 29. oktobra Italijani su uhapsili Radka Poliča i Dolfa Jakhela. Istog dana na stanici su uhapsili i Janka Rodea, koji je morao da preda kuriru za Stičnu pismo, nekoliko karti specijalki i još neke sitnice za četu. Sve su to našli kod njega. Italijani su svu trojicu zatvorili u ćeliju, odakle su oni noću pobegli kroz prozor. Idućeg dana su došli na zborno mesto u Zagrašku šumu. Tridesetog oktobra je počeo da pada sneg i četiri dana nije prestajao. Grosupljanska četa je tako ostala u Zagraškoj, odnosno Plešivskoj šumi. Ceo mobili-

[3] Citat prema sećanju Radka Poliča.

zacioni plan — odlazak na Trebelno i učešće čete u operaciji u Zasavju — pokvario je duboki sneg.

Prva tri dana posle formiranja u Grosupljanskoj četi je bilo 8 partizana. Nekoliko dana kasnije došla su još trojica. Tako je brojno stanje čete poraslo na 11 ljudi. Sedmog novembra je Grosupljanska četa bivakovala u šumi Ragljavki iznad Znojila. Odavde je pošla na prvu akciju. Morala je izvršiti smrtne kazne nad trojicom izdajnika u Grosuplju, Šmarju i Lipljenima. Zadatak je uspešno obavila samo patrola, koja je upućena u grosupljansku fabriku i tu 10. novembra uveče ubila jednog italijanskog konfidenta, vratara u fabrici.

Od Okružnog komiteta Grosuplje posle 29. oktobra ostala je na terenu jedino Anica Vodiškar Špela, dok su ostala četiri člana otišla u partizane. Špela je imala zadatak da u Velikim Laščama utvrdi šta je bilo sa tamošnjom grupom koja je trebalo da se pridruži Grosupljanskoj četi. Toj grupi je bila određena javka u školi sela Korinja. Špela je 16. novembra posetila četu i saopštila da je grupa seljaka odustala od svoje namere, ali da u Šmarju i Škofljici ima nekoliko mladića koji bi želeli otići u partizane. Na sastanku partijske ćelije je odlučeno da četa ostane u Korinju još nekoliko dana i da sačeka najavljenu grupu novajlija iz Šmarja i Škofljice, a zatim da pređe Krku i da se spoji sa Stiškom četom na Kremenjeku. Italijani su preko izdajnika Rakajeca iz Krke brzo za to saznali. Idućeg dana uveče četa je imala sastanak sa seljacima u Velikom Korinju. Dotrčao je kurir iz Krke i obavestio da su po mraku stigli Italijani iz Stične i Zagradeca na Krki i da će ih Rakajec u toku noći dovesti u Korinje. Četa se povukla iz Korinja.

Partizani su 22. novembra hteli u Podbukovju likvidirati izdajnika Rakajeca, ali je on u poslednjem trenutku izmakao zasluženoj kazni. Vest o ovoj akciji razbesnela je generala Robotija, pa je odmah energično intervenisao i naredio diviziji »Granatieri« da očisti zonu Kočevja, Korinja i Krke. Zadatak je poveren četi 11. mitraljeskog bataljona iz Velikih Lašča, s kojom će sadejstvovati grenadiri iz Ribnice i »crne košulje« iz Grosuplja. Ova grupa je sa lokalnim karabinijerima i drugim jedinicama četiri dana čistila prostor između Dobrog polja, Ilove gore i Krke i razbila Grosupljansku četu u njenom logoru ispod Mačkovog vrha. Razbijena četa se ponovo sastala na Plešivici, odakle je otišla u šenturski rejon. Ovde je ostala ceo decembar, dobila nove partizane i vrlo aktivno politički radila u okolnim selima. Kasnije se preselila u lovačku kuću na Debelom hribu, gde je dobila naređenje da se odmah priključi 2. štajerskom bataljonu, koji je pripremao napad na Litiju. Ovaj napad se izjalovio; Štajerski bataljon se vratio na Kremenjek,

a Grosupljanska četa je pripremala akciju na Perovo. Trećeg januara 1942. jedno odeljenje čete je pripremilo zasedu patroli italijanskih pograničnih stražara, koji su svakog dana na mazgama prenosili razne stvari iz Grosuplja na Policu. Akcija nije uspela. Posle neuspele akcije na Perovo, Grosupljanska četa je otišla na Plešivicu, a zatim preko Čušperka u selo Vodice, gde se 6. januara pridružila 2. štajerskom bataljonu. On je pošao s Kremenjeka s ciljem da na putu za zimovalište u Pogledu napadne na italijansko uporište na Turjaku. Ovaj napad nije imao uspeha. Komandira Dolfa Jakhela ručna bomba je ranila u nogu i on je dva dana kasnije umro od trovanja krvi, a politički komesar Ivan Kovač Vanja je poginuo.

Stiška i Grosupljanska četa su krajem 1941. i početkom 1942. godine ušle u sastav 2. štajerskog bataljona.

KOČEVSKO-RIBNIČKO PODRUČJE

Okružni odbor OF za kočevsko područje formiran je na sastanku u gostionici »Arko« u Ribnici. Njemu su prisustvovali u ime Izvršnog odbora OF dr Aleš Bebler i Jože Rus. Odbor su sačinjavali: Jože Šeško, predsednik, i članovi Ivan Selšek, član KP ribničke ćelije, kao vojni referent, Pizulin, načelnik »Sokola« u Kočevju, predstavnik sokolske organizacije, i Henrik Kužnik, hrišćanski socijalista iz Kočevja. U početku je literatura dolazila iz Ljubljane, a u toku leta 1941. Okružni komitet je organizovao sopstvenu tehniku, kojom je rukovodio Jože Rankl. Umnožavanje letaka i »Slovenskog poročevaleca«, kao i kolportažu, imala je u rukama omladina. Tehnika je umnožavala letke i na nemačkom za Kočevare.

Okružni komitet je organizovao posebnu tehniku u Ribnici, koja je radila u Knolovoj kući. Štampala je »Slovenski poročevalec« u hiljadu primeraka za Ribničku dolinu, Sodražicu, Loški Potok i Velike Lašče, a izvesno vreme i za Kočevje. Osim toga štampala je i drugi propagandni materijal, umnožavala letke na italijanskom za italijansku vojsku. Velike Lašče su se u toku leta 1941. odvojile od kočevskog područja i pridružile grosupljanskom.

U Kočevju i obližnjim selima bilo je na početku okupacije šest ćelija, koje su se u proleće i leto 1941. pojačale novoprimljenim članovima. Neki članovi su došli i sa drugih strana, tako da je u Kočevju bilo oko 40 članova KP. Brojnija je bila skojevska organizacija.

Partijski kadar je počeo organizovati u gradu i okolini OF, koja je za relativno kratko vreme (do početka maja) obu-

hvatila skoro sve ljude. Sve funkcije u OF su imali najpre komunisti, a kasnije su neke od njih prepuštene najaktivnijim članovima OF.

Noću 17/18. maja 1941. ispaljeni su prvi hici na italijanske okupatore u blizini rudnika Kočevje.

Naročito je bio aktivan skojevski aktiv, koji je na sastanku od 10. maja dobio zadatak da organizuje petorke OF. U toku jula je održan ponovni sastanak, na kome su skojevci referisali o obavljenom poslu i dobili zadatke da šire literaturu i prikupljaju oružje.

U leto 1941. godine Partija je organizovala demonstracije žena iz okoline Kočevja, jer porodice nisu dobijale namirnice na bonove. Akcija je uspela. Kada su u septembru Italijani počeli da pripremaju upisivanje radnika i službenika u Dopolavoro,[4] aktivisti OF su sproveli protivakciju, tako da su se samo retki pojedinci upisali. Sličan neuspeh su Italijani doživeli sa pokušajem da slovenačku omladinu organizuju u Đil (Gill).[5] Zbog toga su krajem 1941. zatvorili kočevsku gimnaziju.

Komunisti iz Kočevja i Črnog Potoka su u maju formirali terenski odbor OF u Mozelju, koji je imao seoske odbore i poverenike u svim selima, sve do Starog Trga, Spodnjeg Loga, Skrilja, Stalcarja i Kočevske Reke. Na ovom području je postojala i skojevska grupa koja je povezivala omladinu sa OF. Ona je početkom jula 1941. održala sastanak na kome je bilo odlučeno da omladina mora i dalje prikupljati oružje i širiti literaturu.

Terenski odbor OF Banja Loka sa sedištem u Novim Selima činile su 1941. godine tri grupe najaktivnijih pripadnika OF: banjaloška, kostelska i slavkolaška. One su imale svoje poverenike u svim selima na svojim područjima.

Prilikom preseljavanja Kočevara više aktivista je stupilo u službu italijanskog preduzeća »Emona«, koje je preuzimalo imanja iseljenih Kočevara. Na taj način su se lakše kretali po terenu. Tako su mogli da gospodare namirnicama i stokom iseljenih Kočevara, pa su ih pre Italijana prebacili na oslobođenu teritoriju s proleća 1942. Samo iz Mozelja prebacili su 45 grla stoke. Italijani su uspeli da odvedu stoku jedino iz Črnog Potoka.

Posle 22. jula — na poziv Partije — počele su da se nižu razne akcije na kočevskom području. Često su se ispisivale parole i rasturali leci, a sabotažne grupe u rudniku kvarile su

---

[4] Italijanska fašistička dobrovoljna radna služba.

[5] Italijanska fašistička omladinska organizacija.

električne instalacije i kočile proizvodnju. Sabotaže su se ređale i na železničkim uređajima i vozilima. Omladinci su u julu kod Livolda odneli mnogo telefonske žice, a u avgustu uništili gume na italijanskim automobilima parkiranim u dvorištu đačkog doma u Kočevju.

Uskoro posle osnivanja OF formiran je i odbor OF u Ribnici, a kasnije su komunisti osnovali odbore OF i u Gorenjoj Vasi, Hrovači, Dolenjim Lazama, Bukovici, Danama, Jurjevici, Goričoj Vasi, Nemškoj Vasi, Dolenjoj Vasi, Velikim Poljanama i Rakitnici. U nekim drugim selima su postojali poverenici OF.

U Sodražici je 1941. godine osnovana prva partijska organizacija. Član Partije, student Zajc iz sela Žimarice, organizovao je omladinu pre nego što je otišao u partizane početkom avgusta 1941. Jula 1941. je formiran aktiv od 10 skojevaca, kojim je rukovodio Lovro Klajndinst. Inicijativom Jože Šeška formirana je u avgustu prva partijska ćelija čiji su članovi bili: Ivan Fajdiga, sekretar, Alojz Šega i Zdravko Oberstar. Organizovani su odbori OF u Sodražici, Žimaricama, Gori, Vincama, Zamostecu i Lipovščici. Komunisti, skojevci i članovi OF su obavljali razne akcije sabotažnog i propagandnog karaktera.

U Loškom Potoku su omladinci iz Travnika i Šegove Vasi već krajem aprila 1941. skidali sa puta italijanske zastave, cepali fašističke letke i Musolinijeve slike. Zbog ovih akcija je došlo do sudskog procesa u Reci.

Na ribničkom području je vrlo uspešno sprovedena akcija prikupljanja oružja. Komunisti i skojevci su odmah posle okupacije krili oružje, koje su zatim kolima odvozili u šume Male i Velike gore. Iz tih skladišta su se kasnije dobro naoružale prve partizanske grupe ne samo na području Ribnice već i u susednom Kočevju i Notranjskoj.

Trinaestog maja 1941. došlo je do oružanog sukoba između antifašista i okupatora. Italijanski karabinijeri su u Maloj gori iznad Ribnice opkolili kuću u kojoj su se nalazila trojica antifašista, ilegalci organizacije Tigr. Bili su provaljeni. U borbi je poginuo Danilo Zelen, Ferdo Kravanja je teško ranjen, ali je kasnije pobegao iz ljubljanske bolnice i pridružio se partizanima, a učitelj Tone Majnik iz Ribnice je zarobljen. Njemu je pošlo za rukom da vezan pobegne i da se kasnije pridruži partizanima. Među Italijanima je bilo nekoliko ranjenih. Ovo je bio jedan od prvih oružanih sukoba u Sloveniji.

Prvi komunisti iz Ribnice, po nalogu Partije, otišli su 13. jula 1941. na Travnu goru, gde je formirana Ribnička četa pod komandom Filipa Tekavca Gašpera. U početku je imala osam ljudi, ali je krajem septembra porasla na 21 borca. Četa je

sprovela više akcija: 12. avgusta je pucala u Žlebiču na voz, 13. avgusta je u saradnji sa komunistima iz Velikih Lašča minirala potporni železnički zid kod Ortneka i srušila ga, 1. septembra je bacila bombu na voz kod Ortneka, 22. septembra je u Jelovici kod Sodražice likvidirala italijanskog konfidenta, 25. septembra je kod Dolenje Vasi napala italijansku patrolu, ubila jednog vojnika i povukla se, a 19. oktobra je minirala prugu između Ortneka i Velikih Lašča. Sa komunistima iz Ribnice u avgustu je iskopala ispod Boncara sakriveno oružje organizacije Tigr i prenela ga u skrovište na Travnoj gori. Minirala je stubove električnog dalekovoda u Slemenima i Jurjevici. Sa komunistima iz Sodražice u septembru je izvršila napad na karabinijere u Sodražici.

Polovinom oktobra na Travnoj gori je pao sneg u visini oko jednog metra. U isto vreme 22. oktobra Italijani su započeli prvu ofanzivu u Notranjskoj. 25. oktobra je poginuo prvi partizan Ribničke čete prilikom sukoba s njima između Travne gore i Jelenovog žleba. Pošto su italijanska smučarska odeljenja stalno pratila četu, ona se morala podeliti u više grupa, koje su se zatim smestile u sigurnijim kućama, dok su neki borci otišli u Ljubljanu. Zato četa nije otišla sa ostalim dolenjskim jedinicama na Bučku. Početkom 1942. godine jezgro čete je otišlo na Kočevski Rog.

Za vreme italijanske ofanzive i posle napada na Lož, Krimski bataljon na čelu sa Ljubom Šercerom povlačio se preko Velike gore. Komunisti iz Travnika i Loškog Potoka postarali su se za hranu i pokazali borcima put prema Debelom vrhu. Kada je bataljon razbijen, komunisti iz Ribnice i Sodražice prihvatili su pojedine borce i obezbedili im sigurna skloništa kod nekih građana, a zatim prevoz vozom u Ljubljanu. Komunisti iz Sodražice, pored ostalih, primili su i Staneta Semiča Dakija, a ribnički komunisti Ljubu Šercera.

Septembra 1941. italijanske okupacione vlasti vršile su pritisak na učitelje osnovnih škola u Ribnici i Sodražici i na nastavničko osoblje građanske škole u Ribnici za upisivanje omladine u Đil. Međutim, učitelji su se oduprli ovoj akciji i Italijani nisu uspeli da sprovedu svoju zamisao. Većina učitelja je tada sarađivala sa OF. Posledica je bila isključenje nekih đaka iz građanske škole i maltretiranje učitelja sve do njihovog otpuštanja iz službe u idućoj školskoj godini.

Kao protivakciju pokretu OF, potpukovnik bivše kraljevske vojske Dežman pokušao je da organizuje četnički pokret u Ribnici. Odmah posle kapitulacije Dežman je počeo da okuplja pripadnike kraljevske vojske, bivše aktivne oficire i podoficire. Akcija mu nije pošla za rukom, jer su je komunisti onemogu-

čili. U septembru je bilo novih pokušaja za organizovanje četnika iz redova ribničkih nacionalista. Četnici su pokušali da privuku u svoje redove članove OF, pa čak i partizane, sazivajući u tom cilju sastanke. Tim sastancima su prisustvovala, pored dvojice četnika koji su govorili srpskohrvatski, i četiri meštanina, bivše pristalice JNS. U toku 1941. godine četništvo se nije osećalo, ali je ponovo došlo do izražaja u vidu plave garde, koja će doživeti svoj kraj prilikom kapitulacije Italije. Slično je bilo i sa belom gardom, koja 1941. godine još nije postojala, mada je u toku jeseni i zime iste godine ribnički dekan u tom cilju organizovao nekoliko sastanaka sa pojedincima, za koje je smatrao da će biti sposobni da vode belu gardu.

U Velikim Laščama partijska organizacija je formirana 21. juna 1941. U njoj je bilo pet članova: Gačnik, Hočevar, Centa, Pikovnik i Gruden. Nekoliko meseci kasnije iz SKOJ-a su primljeni u Partiju Jože Zevnik i Ančka Hočevar. U ćeliju su uključeni i štajerski begunci Vlado Grbec i Mirko Dev. Posle reorganizacije okruga, kada su Velike Lašče avgusta 1941. ušle u sastav grosupljanskog okruga, u njih su dolazili Dolfe Jakhel, sekretar Okružnog komiteta i član CK KPS, Tone Tomšič, organizacioni sekretar CK KPS i Ida Sabo Kovač, član PK SKOJ-a.

Velikolaška skojevska grupa, formirana decembra 1940, organizovala je sa ribničkom skojevskom grupom 19. aprila 1941. zbor omladine na Starom Gradu kod Ortneka. Ovom zboru je prisustvovalo deset omladinaca i omladinki iz Velikih Lašča. Maja 1941. SKOJ je u svoje redove primio devet članova. Obuhvatio je sela Opalkovo, Stope, Dvorsku Vas, Rašicu. Juna meseca aktiv SKOJ-a u Velikim Laščama se podelio u dve grupe da bi lakše radio. Organizovao je omladinske sastanke u okolnim selima i upoznavao omladinu s ciljevima OF i zadacima omladine u borbi protiv okupatora. U julu je održano u Stopama šire omladinsko savetovanje, kome su prisustvovali predstavnici omladine sa celog područja Velikih Lašča. Na njemu se diskutovalo o uključivanju sve poštene omladine u oslobodilački pokret, o propagandnom radu, prikupljanju oružja i ratne opreme itd.

Odbor OF u Velikim Laščama je formiran krajem juna 1941. Pre toga, 22. juna, šest aktivista OF iz Velikih Lašča učestvovalo je na sastanku na Starom Gradu kod Ortneka, kome su prisustvovali i Miha Marinko, Jože Šeško, Dolfe Jakhel i Jože Rus. Uskoro su formirani i seoski odbori OF u Dvorskoj Vasi, Opalkovu, Karlovici, Robu, Rašici i Slemenima. Uspostavljeni su kontakti sa Dobropoljem i Velikim Lipljenima. Antifašistički savez žena počeo je da radi jula 1941.

Organizacije su bile čvrsto povezane sa Ribničkom četom na Travnoj gori, sa Šercerovom grupom na Mokrcu, sa Grosupljanskom četom i Štajerskim bataljonom, kojima su dostavljale hranu, oružje, opremu itd.

U toku 1941. godine na ovom području je izvršeno više akcija. Naoružani antifašisti su već 29. aprila 1941. ispalili prve hice na italijanske okupatore u blizini Rašice. Dobro su organizovali rasturanje propagandnog materijala, prikupljanje oružja, opreme, hrane, sanitetskog materijala i novca. Prestao je rad u ciglani u Stopama, odakle su Italijani uzimali ciglu za podizanje bunkera. U Mačkovcu je uništen veći broj gomila ćumura, te je onemogućen njegov izvoz u Italiju. Jula 1941. srušena su dva električna stuba u Laščama. Likvidirana su i dva člana jedne razbojničke bande, koja je pljačkala gostionice i trgovine pod imenom partizana. Avgusta 1941. je minirana pruga između Žlebiča i Ortneka. Novembra 1941. je likvidiran jedan izdajnik koji je bio kriv za smrt većeg broja partizana. Pred kraj godine su izvršene poslednje pripreme za odlazak drugova u partizane, ali je on sprečen teškoćama u kojima su se našle partizanske jedinice na Travnoj gori i Mokrcu zbog rane zime i neočekivanih masovnih hapšenja Laščana posle napada Grosupljanske čete na karabinijersku stanicu na Turjaku 7. januara 1942.

POSAVJE

U Posavju, koje je demarkacionom linijom između nemačkog i italijanskog okupacionog područja priključeno Donjoj Štajerskoj, kulturbundovci su imali jake pozicije u Brežicama, Krškom i Senovu. Tako su Nemci već prvih dana okupacije počeli s terorom i hapšenjem meštana. Sekretar Sreskog komiteta KP Maks Stermecki kao najpoznatiji komunista, morao je privremeno doći u Ljubljanu, dok su članovi Partije, povezani sa Pokrajinskim komitetom za Štajersku, počeli prikupljati oružje, formirati sabotažne grupe, širili ilegalnu literaturu i u dolini Save organizovati otpor.

Komunisti iz Krškog i okoline 28. jula 1941. su se povukli u ilegalnost, da bi formirali prvu partizansku jedinicu u Posavju. Bilo ih je 11. Zbog izdajstva, 10 članova krške partizanske grupe uhapsila je nemačka policija već 29. jula. Posle saslušanja i mučenja u toku cele noći, Nemci su ih streljali u Dobravi kod Brežica 30. jula 1941. To je bila prva slovenačka naoružana partizanska grupa koja je skoro sva zarobljena i kasnije streljana. Spasao se jedino Bizjak, koji je posle sa Pacekom, Milkom Kerin iz Velikog Podloga i Zidaričem, skojevcem iz

Senova, otišao najpre na Gorjance, a krajem avgusta se kod Brezove Rebri pridružio partizanskoj grupi iz Novog Mesta.

Tek 28. oktobra 1941, uoči akcija dolenjskih partizanskih četa i Stanetovog bataljona u pojasu za iseljavanje, formirana je Brežička partizanska četa, čiji je komandir bio Dušan Kveder, a komesar Rudi Janhuba. Kako ovoj četi nije pošlo za rukom da se spoji sa Stanetovim bataljonom, prešla je u novembru u područje Sotle, gde je u Gorjanama kod Podsrede 29. novembra 1941. pretrpela velike gubitke.

BELA KRAJINA

U Beloj krajini su počeli da organizuju OF uglavnom članovi Okružnog komiteta i partijskih ćelija u Črnomelju, Metliki, Semiču, Gradacu i okolnim selima. Oni su se u radu mogli osloniti na veći broj opoziciono i revolucionarno orijentisanih ljudi, koje je formiralo vreme političkih borbi, naročito poslednja decenija uoči rata. Tako su stvorena prva organizaciona jezgra na području Metlika — Suhor, Gradac, Adlešiči, Črnomelj — Vinica i Semič. Po uputstvu CK KPS, organizacija OF u Beloj krajini je poverena članu CK Tonetu Šušteršiču, dugogodišnjem političkom radniku u ovom kraju. Okružni odbor OF za Belu krajinu, formiran u Črnomelju, sačinjavali su: Tone Šušteršič, Milan Vrtačnik, Jože Kos, Branko Pantić i Jože Železnik. U Metliki je inicijator osnivanja mesnog odbora OF bio član OK Jože Slanc, koji je uskoro okupio 22 pristalice, najvećim delom iz redova mladih sokola. Na organizovanju OF na području Metlike naročito su oduševljeno radili Anica Ivec, prva žena član KP u Beloj krajini, Jože Sašek i Anton Kramarič, kasnije član AVNOJ-a, kao i čitav niz aktivista iz sela ispod Gorjanaca. Nov polet u tom radu osetio se posle osnivanja rejonskog odbora OF, koji je počeo da radi oktobra 1941, kada je u Metliku došao Jože Borštnar. Na području Gradaca OF su organizovali poznati članovi partijskih ćelija Jaka Butala, Niko Jakovčič i drugi, a u Črnomelju su članovi OK brzo uspostavili vezu sa nastavničkim kadrom građanske škole, kao i sa zanatskom i đačkom omladinom. U Vinici je u avgustu osnovana organizacija za područje Vinice, Sinjeg Vrha i Poljanske doline. Među glavnim organizatorima su bili Franc Špehar, Jože i Jurij Fortun, Janez Vitkovič i neki drugovi iz gornje i donje Poljanske doline. U Semiču i okolini radili su braća Brunskole, Žan Škrinjar iz Črešnjeveca, Niko Žunič iz Krupe, Karl Brunskole iz Kota, Jože Plut iz Gorenjca i drugi. Zahvaljujući intenzivnom radu ovih i mnogih drugih drugova, kojih je bilo sve više, rasla je i mreža terenskih odbora OF. Borba protiv hitlerovske

propagande, koja je prvih meseci okupacije bila vrlo jaka u Beloj krajini, i priprema naroda za oružani otpor bili su glavni zadaci aktivista Partije i OF. Plod njihovog rada su prve oružane partizanske grupe.

Belokranjska partizanska četa je stvorena od pojedinih partizanskih grupa, koje su se formirale u toku leta 1941. naročito u okolini Črnomelja, Metlike i Semiča. Odmah posle 22. juna 1941. otišli su u ilegalnost najpoznatiji članovi Partije: iz Črnomelja član OK Milan Šimec, iz Semiča član OK Jože Mihelčič, a iz Metlike njegov brat dr Lojze Mihelčič. Oni su formirali prve grupe koje su se brinule za prikupljanje oružja, uvežbavale se u rukovanju njim, a uskoro su počele i prve sabotažne akcije. Te pripreme za ustanak, kojima je rukovodio OK KPS za Belu krajinu, veoma aktivno je pomagao i podržavao Okružni vojni komitet u Novom Mestu. Usko povezan sa OK za Belu krajinu, Vojni komitet je u nekoliko mahova dao naoružanje za belokranjske partizanske jedinice. Vezu između ova dva komiteta održavao je đak Janko Stariha.

Kada je 16. jula 1941. Tone Šušteršič (Tine Železnik) preneo u Belu krajinu naređenje Glavnog štaba slovenačkih partizanskih jedinica za početak ustanka, počele su se stvarati male, poluilegalne grupe, čiji su članovi preko dana mirno obavljali svoje poslove, a noću odlazili u akcije: sekli telefonske žice, telegrafske vodove itd. Do kraja jula 1941. ove grupe u Beloj krajini su izvršile sledeće akcije: napale železnički most, vojničku patrolu, više puta rasturale letke, ispisivale parole, naročito često na području Črnomelja. Semička grupa, koju je vodio Jože Mihelčič, pokušala je noću između 31. jula i 1. avgusta da ošteti prugu ispod Semiča, i tako izbaci iz šina vojnički voz. Mada akcija nije sasvim uspela, zbog nedostatka potrebnog alata, mnoga hapšenja koja su usledila pronela su glas o njoj po celoj Beloj krajini. Pruga je 8. avgusta ponovo oštećena u blizini Semiča, a idućeg dana kod Primosteka, gde su eksplodirale dve mine. Ova poslednja akcija je delo metličke partizanske grupe, koju je vodio Ivan Kopinič, radnik na pruzi iz Rozalnice kod Metlike. Gradačku grupu vodio je Jaka Butala, krojač iz Gradaca.

Sve ove akcije su, međutim, bile samo uvod u prvu veću akciju, u kojoj je trebalo da učestvuju sve belokranjske partizanske grupe. Posle akcije one bi otišle u logor, koji je na Miklarjima izabrao Tone Šušteršič. U planu je bio napad na italijanski vojni voz koji je svake noći prolazio kroz Belu krajinu. Izvršen je noću 11/12. avgusta. Četom je komandovao Lojze Fabjan, a komesar je bio Milan Šimec. Semička grupa je bila određena za napad kod sela Rožnog Dola, a črnomeljska kod

železničkog podvožnjaka u blizini Vranoviča, dok je metlička trebalo da izbaci voz iz šina kod Dobravica, u slučaju da krene prema Metliki. U akciji je, u stvari, učestvovala samo črnomeljska grupa, koja je napala voz i italijansku patrolu u blizini podvožnjaka. Posle napada ova grupa je otišla u logor.

Vezu između logora i aktivista sa terena, drugovima iz Poljanske doline i okoline Črnomelja, održavao je uglavnom sam Lojze Fabjan. Prva akcija, izvršena iz ovog logora, bila je prodor u skladište eksploziva rudnika Kanižarica, odakle su 24/25. avgusta borci odneli 270 kg eksploziva. Metlička grupa je 1. septembra u blizini Metlike minirala prugu, a grupa iz Miklarja je 6. septembra izvršila napad na italijansku finansijsku stražu, koja je iz Črnomelja vozila životne namirnice za pogranično uporište u Gribljama. U ovom napadu su ubijena 2 italijanska vojnika, 2 su teško ranjena, a 1 lakše. Partizanska trojka nije imala gubitaka, ali nije uspela ni da zapleni vojni materijal i hranu, jer su napadnuti brzo dobili pomoć. Ovaj napad je široko odjeknuo po Beloj krajini, a u okupatoru izazvao strah. Sledila su mnoga hapšenja civilnog stanovništva. Komanda italijanskog korpusa je podređenim jedinicama izdala najstroža uputstva da mogu u svim slučajevima odmah upotrebiti oružje. Tada je u Ljubljani formiran i preki vojni sud da bi sudio zarobljenim partizanima.

Nedelju dana posle napada u Gribljama došla je u logor ispod Debelog vrha kod Tanče Gore — gde je bila preseljena črnomeljska grupa — grupa boraca iz Metlike i najbliže okoline. Polovinom septembra partizanska patrola iz ovog logora likvidirala je hitlerovskog agitatora i denuncijanta, gostioničara (Šuteja) iz Brezovice kod Nemške Loke.

Semička grupa je 17. septembra, noću, prodrla u nezaštićenu zgradu mašinskog odeljenja pumpe za vodu, kraj železničke stanice u Rožnom Dolu, s ciljem da je minira. Međutim, eksploziv iz skladišta u Kanižarici nije eksplodirao.

Noću 3/4. oktobra dva borca gradačke grupe napala su karabinijersku patrolu u neposrednoj blizini stanice u Gradacu i jednog karabinijera ubili. Deset dana posle toga, noću 13. oktobra, semička partizanska grupa je napala kočevsko selo Blatnik na putu Semič — Črmošnjice, gde je baš tada boravila nemačka komisija za preseljavanje Kočevara na Krško polje. Tom prilikom zapaljene su četiri privredne zgrade. Nekoliko dana posle toga, 17. oktobra, patrola črnomeljske grupe je ubila konfidenta (Miheliča) iz Sodavca kod Starog Trga na Kupi.

Dvadeset osmog oktobra oslobodilački pokret u Beloj krajini, naročito na području Vinice i Starog Trga, pogodio je težak udarac. Tog dana su italijanski vojnici ubili Franca Špe-

hara iz Gorice kod Sinjeg vrha, omiljenog seljaka, koji je u toku čitave decenije bio jedan od najviđenijih naprednih političkih radnika u Beloj krajini. S njim je poginuo i Mihael Mukavec. Obojica su bili aktivisti OF.

Krajem oktobra grupa iz logora ispod Debelog vrha pripremala je nov napad na železnički vijadukt kod Otovca, s ciljem da ga potpuno sruši. U međuvremenu je došlo naređenje Glavnog štaba da se spoje sve belokranjske grupe i odu na odredište dolenjskih partizanskih jedinica iznad Šmarjete. Glavni štab je pripremao napad na nemačko uporište Bučku radi sprečavanja iseljavanja slovenačkog stanovništva iz Posavja.

Osim boraca koji su odlazili u partizanski logor i u jedinicama počinjali oružanu borbu protiv okupatora, i drugi borci su bili pripremljeni i osposobljeni za borbu, ali trenutno, iz bilo kojih razloga, nisu mogli otići u partizane, već su organizovani kao seoski zaštitnici. Seoski zaštitnici su bili delimično naoružani. Oni su aktivno učestvovali u raznim akcijama za pomoć partizanskoj borbi, a inače legalno živeli kod svojih kuća. Oktobra 1941. razvila se dalje specijalna formacija Narodne zaštite. Jedinice Narodne zaštite su često vršile zajedničke akcije sa partizanskim jedinicama. Tako su i za napad na Bučku mobilisani članovi Narodne zaštite iz Novog Mesta, iz doline Krke i Mirenske doline. Posle napada većina njih se vratila na svoj teren. Narodna zaštita se usavršavala i u organizacionom pogledu: 1942. godine je postavljen okružni komandant, a zatim i rejonski komandanti. Kad se govori o Narodnoj zaštiti, treba pomenuti i određene tendencije sa kojima se Partija morala odlučno uhvatiti u koštac. U zimskim mesecima 1941/1942. počelo je, pod uticajem izvesnih oportunističkih elemenata, u pojedinim krajevima preovladavati shvatanje, da osnovni oblik borbe mora postati zaštita, a ne partizanska jedinica, a njen osnovni zadatak je čekati i pripremati se za kraj rata. Partija je odlučno reagovala i politički razobličila takve tendencije. Članovi Narodne zaštite su stalno odlazili u partizane. Ona je bila aktivno povezana sa njihovom borbom i neposredno je sarađivala u rušenju pruga i puteva, u prevoženju materijala itd. Nekoliko pristalica linije čekanja i pripremanja za kraj rata isključeno je iz OF; oni su uskoro prešli na pozicije četnika, a neki u procesu zaoštravanja borbe i na pozicije bele garde, pa čak i »crne ruke«.

*

Nemci su u svojim imperijalističkim planovima još pre napada na Jugoslaviju predvideli preseljavanje Slovenaca. Ovu svoju nameru su počeli sprovoditi odmah posle okupacije. Plan je detaljno izrađen 4. juna u prostorijama nemačkog predstav-

ništva u Zagrebu. Radi sigurnosti doveli su u područje iseljavanja osim raspoloživih redovnih snaga i tri policijska bataljona.

Dvadesetog oktobra šef civilne uprave za Donju Štajersku dr Sigfrid Iberajter (Siegfried Überreiter) izdao je naređenje o iseljavanju Slovenaca iz pograničnog pojasa, koji je obuhvatao teritoriju sreza Brežice južno od Save, sa opštinama: Boštanj, Bučka, Reka, Leskovec, Krško (južno od Save), Cerklje, Čatež, Brežice, Kapela, Bizeljsko, Artiče, Sv. Petar i Globoko, osim nekih poreskih opština kod Laškog i Kozjeg. Iz sreza Trbovlje trebalo je da se isele opštine Radeče, Šent Janž, Šent Jurij ispod Kuma, Dole i Polšnik. Ova naredba je izdata na osnovu Hitlerove odredbe. Na tako ispražnjenu teritoriju trebalo je da se nasele Kočevari iz 600 godina stare nemačke naseobine u srezu Kočevje, koja je prilikom kapitulacije pripala Italiji. Da bi se sprečilo preseljavanje, Glavni štab je odlučio da podigne narod na opšti ustanak i prikupi 1. štajerski bataljon sa severne, a dolenjske čete s južne strane pojasa za preseljavanje. Rukovodstvo OF, koje je preuzelo istorijsku odgovornost vođenja slovenačkog naroda, povodom planova okupatora da taj narod postepeno fizički uništi, odlučilo je da se svim raspoloživim snagama bori protiv njih. Zato je Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica organizovao prvu jedinstvenu akciju partizanskih grupacija u Štajerskoj i Dolenjskoj. Izdao je naređenje da se za ovu akciju mobiliše i Narodna zaštita. Ova akcija predstavlja po svom značaju prvu jedinstvenu akciju partizanskih grupa koje su prerastale u vojne partizanske jedinice.

Po nalogu Glavnog štaba trebalo je da se Novomeška, Belokranjska i Borovnička četa koncentrišu u blizini sektora preseljavanja. Od njih bi se zatim formirao Dolenjski bataljon, kome bi se pridružili ustanici iz ovih krajeva.

Glavni štab je nameravao da koncentracijom partizanskih snaga podigne na ustanak stanovništvo koje su Nemci hteli da isele i tako spreči iseljavanje. Veća četa partizana pod rukovodstvom članova Glavnog štaba Mihe Marinka i Aleša Beblera izvršila je napad na Bučku, u kojoj su se nalazili okupatorska posada i zatvori. Partizani su prešli preko Vinjeg vrha i Škocjana, došli do Bučke i napali posadu. Uporište nije osvojeno jer nismo imali iskustva, a posadi je brzo stigla pomoć sa obližnjih nemačkih uporišta. Okupator je imao nešto žrtava, dok je od partizana poginuo Jože Sašek Davi. Dvojica su ranjena. Na ovaj napad Nemci su odmah reagovali i sa Italijanima pretražili ceo teren. Partizanska grupa se povukla na italijansku okupacionu teritoriju. Kada je kod Telča htela da se vrati na pojas predviđen za iseljavanje, konstatovala je da su Nemci i

Italijani velikim snagama zatvorili granicu. Krenula je okolnim putem iznad Šent Ruperta i prešla granicu. Nemci i Italijani su sve vreme pratili partizane. Oni su, međutim, pod rukovodstvom Mihe Marinka spretno manevrisali na prostoru Moravče — Litija — Kum — Šent Rupert. Na Moravičkoj gori su ih napali Italijani. U borbi je poginuo Maks Henigman. Zatim su krenuli u šume iznad Šent Ruperta, gde im se pridružilo nekoliko partizana iz Rašičke čete.

Krajem 1941. godine u celoj Dolenjskoj su bila dva značajnija logora: na Kremenjeku, gde je logorovala Stiška četa, i na Molniku, gde je polovinom decembra 1941. formiran 2. štajerski bataljon. Već u decembru Vojni komitet u Novom Mestu pripremao je odlazak novih boraca. Početkom januara 1942. prve grupe su odlazile u logore na Frati i u okolne šume, kao i na Rog, gde su se partizani najpre okupljali na Jelenici, a kasnije na Toploj rebri i na Gorjancima. Početkom februara 1942, dolaskom novih grupa, glavni logor je prenet na Toplu reber, gde su došli i preživeli borci Belokranjske čete sa nekoliko novih drugova. Tu su 3. februara 1942. formirane dve čete koje su činile jezgro Petog ili Dolenjskog bataljona. Kada je početkom marta došla treća grupa boraca, na Toploj rebri je i formalno osnovan Dolenjski bataljon, kome je Okružni komitet u Novom Mestu postavio za komandanta člana Okružnog komiteta Žana Morea, a za komesara Dušana Pirjeveca Ahaca. Bataljon je tada imao 172 borca. Oni su se politički i vojnički intenzivno pripremali za teže zadatke koji su ih očekivali. Krajem zime celo područje Dolenjske je bilo politički i organizaciono pripremljeno za opšti oružani ustanak. Kada su partizani prešli na Rdečem kamnu u ofanzivu — napad na Žužemberk — počeo je neverovatno brz razvoj partizanskih jedinica. U vrlo kratkom vremenu prešlo se na opšti ustanak. Cela Dolenjska je očišćena od okupatorskih snaga, osim pruge Ljubljana — Karlovac i Ljubljana — Kočevje.

Niko ŠILIH

USTANAK U BIRČU — BIRČANSKI PARTIZANSKI ODRED

PRIPREME ZA USTANAK

Pripreme za ustanak u Birču[1] otpočele su odmah poslije aprilskog sloma stare Jugoslavije. Pripremama je rukovodio Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast preko dva člana KPJ u selu Šekovićima, koji su se oslanjali na znatan broj pouzdanih i najborbenijih seljaka — simpatizera Partije, čiji je broj neprestano rastao, tako da se do ustanka popeo na preko 20. Od njih će se docnije formirati prve partijske ćelije i oni će istovremeno biti glavno kadrovsko jezgro za partizanske jedinice.

U toku priprema formirane su vojne desetine kao prvi oblik vojne organizacije, ojačavane partijske organizacije, prikupljano oružje, municija i druga vojna oprema, (pravljen je tačan popis oružja na koje se može računati za početak oružanih akcija) itd.

Formiranje desetina otpočelo je još u junu i do 5. avgusta (pred ustanak) formirano je ukupno 8 desetina koje su nosile nazive prema selima gdje su formirane: Šekovićka, Brajinačka, Strmička, Betanjska, Pobedarska, Stuparska, Sprečanska i Dubnička. Postojale su i pojedine grupe ustanika koje nisu bile formirane u desetine uslijed slabe veze partijskog rukovodstva sa njima. To su bile Planinska (kod Han-Pijeska) i Paprać̌ka grupa, kao i omladinska grupa u Vlasenici.

Način formiranja desetina bio je ovakav: najprije bi poimenično pozvali ljude na sastanak nedaleko od sela gdje se formirala desetina (obično u neki šumarak). Na sastanak su pozivani samo najborbeniji za koje se sigurno znalo da su raspoloženi za borbu. Poslije izlaganja situacije u kojoj se našla naša zemlja poslije aprilskog sloma i ukazivanja na jedini

---

[1] Birač je kraj koji se nalazi u tuzlanskom srezu i obuhvata skoro cio bivši vlasenički srez sem južnog, izrazito planinskog dijela, Han-Pijeska.

put kojim mora ići ko želi da se oslobodi — put borbe, pristupilo bi se formiranju vojne desetine toga sela. Odmah je biran desetar, a zatim bi se popisalo oružje, municija i ostala ratna oprema kojom se raspolaže u selu.

Borci tih desetina nalazili su se do početka ustanka kod svojih kuća, stalno spremni da se pozivu odazovu. Za to vrijeme sa njima su na raznim skrovitim mjestima održavani redovni sastanci na kojima je objašnjavana najnovija situacija, prenošene partijske direktive i ljudi su pripremani za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša.

Brojno stanje pojedinih desetina iznosilo je 20 do 30 ljudi, od kojih je samo 6 do 8 bilo naoružano puškama.

Ukupno brojno stanje ljudi, uoči ustanka, organizovanih u desetine i spremnih za borbu, iznosilo je oko 60 boraca naoružanih puškama i oko 200 nenaoružanih.

Situacija u to vrijeme u birčanskom kraju, kao i u ostalim dijelovima tzv. NDH, bila je nepodnošljiva. Ustaše su na sve strane hapsile i ubijale. Tako su u julu na svirep način poklale preko 80 ljudi u nekim jarugama kod Rašića gaja (5 km od Vlasenice prema Šekovićima). O tome se svuda okolo s jezom i stravom pričalo. U narodu je vladao strah i ogorčenje. Trebalo je strah razbiti, a ogorčenje pretvoriti u organizovanu snagu, sposobnu za borbu. I to su neumorno činili komunisti tih dana uoči ustanka. Raspoloženje za borbu je raslo. Neprijatelj nije mogao ništa saznati o pripremama, jer se u ustaničkim redovima nije mogao naći nijedan izdajnik. Ali, ustaše su ipak slutile da se u narodu nešto sprema. Počeo je prvi put da ih hvata strah. Tako je ustaški logornik u Vlasenici, negdje pred sam početak ustanka, kad su njegove slutnje postajale sve veće, pozvao jednog uglednog starca, Srbina iz ove varošice, i nagovarao ga da ode u Šekoviće s njegovom porukom »da se tamo ne igraju vatrom, a država će od sada da zavede bolji red«. Starac mu je odgovorio: »A što ću ja dolje ići i govoriti im! Ako pođu ovamo, srešće ih oni poklani iz Rašića gaja i oni će im kazati«.

Polovinom jula formiran je pri Oblasnom komitetu KPJ u Tuzli Oblasni vojni štab.[2] Odmah potom formirani su i sreski vojni štabovi za Majevicu, Ozren i Birač.[3]

Krajem jula prebacio se Oblasni štab iz Tuzle na teren Birča, u Šekoviće, i odatle je rukovođeno akcijama na cijelom području oblasti.

---

[2] Članovi štaba bili su: komandant Ivan Marković Irac, politički komesar Cvijetin Mijatović Majo, zamjenik komandanta Pašaga Mandžić Murat.

[3] Sastav Birčanskog štaba bio je: komandir Miloš Zekić, politički komesar Brano Savić, zamjenik komandira Drago Melezović.

Oblasni štab je izabrao Šekoviće za svoje sjedište iz više razloga: odatle su se najbolje mogle održavati veze sa svim područjima istočne Bosne (Majevicom, Ozrenom, Romanijom); Šekovići su blizu Drine, granice sa Srbijom, u tadašnjem graničnom pojasu NDH, tamo gdje okupator nije mogao da uspostavi potpunu kontrolu nad granicom, što je omogućavalo dobru vezu ustaničkog pokreta u Srbiji i istočnoj Bosni; u vojnogeografskom pogledu Šekovići i Birač su značajni jer su bili u neposrednoj blizini vrlo osjetljivih tačaka za okupatora: važne komunikacijske veze Bosne i Srbije (put Sarajevo — Vlasenica — Zvornik — Beograd) i vrlo značajnog privrednog centra — industrijskorudnog bazena Tuzle; i najzad, Šekovići i Birač okruženi su planinama Konjuhom, Javorom, Javornikom i dr. na koje su se jedinice u slučaju potrebe mogle osloniti.

POČETAK USTANKA I TOK BORBI

Vrijeme od dolaska Oblasnog štaba u Šekoviće pa do početka prve oružane akcije iskorišćeno je za poslednje pripreme i provjeravanje spremnosti desetina za borbu. U prvom redu provjerene su desetine koje su se nalazile na području Sreskog štaba za Birač. Razrađen je plan napada na okolne žandarmerijske kasarne. Međutim, 5. avgust nije bio određen za početak ustanka. U stvari, situacija u Šekovićima ubrzala je donošenje odluke da se počne borba. Naime, ustaše su 3. avgusta počele da hapse viđenije ljude po šekovićkim zaseocima. Ranije su hapsili po drugim birčanskim selima, a tada su počeli i u Šekovićima. Tom prilikom pohapsili su oko 15 uglednih seljaka i sproveli ih u šekovićku kasarnu. Pretpostavljalo se da će ih 4. avgusta sprovesti za Vlasenicu i tamo likvidirati. Radi toga je najbližim desetinama (Šekovićkoj, Brajinačkoj i Strmičkoj) naređeno da se istog dana — u nedelju naveče (3/4. avgusta) prikupe u jednom potoku, udaljenom oko 5 kilometara od šekovićke kasarne, a u neposrednoj blizini ceste Šekovići — Vlasenica, i da tu postave zasjedu. Odlučeno je da se po svaku cijenu oslobode pohapšeni seljaci. Desetine su bile u zasjedi čitavu noć 3/4. avgusta i sjutradan, ali ustaše nisu krenule iz Šekovića.

Pošto su se ustaše sa pohapšenim seljacima zadržale u Šekovićima, rukovodstvo je 4. avgusta odlučilo da prikupljene ustaničke desetine napadnu i zauzmu šekovićku kasarnu, oslobode pohapšene ljude, a poslije toga da otpočne široka akcija zauzimanja svih susjednih žandarmerijskih stanica i, na kraju, da ustaničke snage napadnu i oslobode i samo sresko mjesto — Vlasenicu.

Poslije ove odluke pristupilo se detaljnoj razradi plana napada na kasarnu. Na sastanku su bili svi članovi Oblasnog štaba i Sreskog štaba za Birač. U šekovićkoj kasarni bilo je 6 ustaša i 3 žandarma, od toga dvojica su bila na službenom putu, tako da ih je na okupu bilo 7. Ustanici su imali 12 boraca naoružanih puškama i oko 40 nenaoružanih. Bilo je više prijedloga o načinu zauzimanja kasarne. Jedni su predlagali da se kasarna zauzme i ustaše razoružaju lukavstvom: da grupa hrabrih boraca, prerušena u seljake, s pištoljima u džepovima, iznenada upadne u kasarnu i tako bez pucnja likvidira ustaše. To je bilo ostvarljivo. Ali većina prisutnih je bila za to da se izvrši napad, da se puške oglase i da to čuju sva okolna sela.

Konačno je usvojen ovakav plan: prići što bliže kasarni i napasti je sa dvije strane, a u cilju obezbeđenja postaviti dvije zasjede bliže i jednu dalje. Bespuškari su podijeljeni podjednako na grupe i zasjede. Početak napada utvrđen je u 3 sata ujutru.

Poslije izrađenog plana ustanici su u koloni pošli cestom prema Šekovićima. Usput je razoružan jedan lugar, čija je kuća bila pored puta i njegova puška data je jednom borcu, a kod Bjelašnice je porušen most (prva akcija rušenja). Uzbuđenje je sve više raslo što smo se primicali bliže kasarni.

Napad je počeo tačno u zakazano vrijeme. Najprije je bačena bomba na kasarnu, kao znak za početak, a odmah poslije toga otvoren je plotun iz pušaka. Tresak bombe i pucnjava odjekivali su dolinom Drinjače.

Poslije prvih plotuna kao po komandi prekinula se paljba. Zovnuli smo ustaše na predaju, ali komandir stanice je to energično odbio i odmah potom oni su odgovorili pucnjavom iz kasarne. Obostrana pucnjava je trajala skoro pet časova. I na još nekoliko ponovljenih poziva da se predaju, opkoljene ustaše odgovorile su paljbom.

Trebalo je izvršiti juriš, ali je zgrada kasarne bila od tvrdog materijala a prostor oko nje brisan. Ipak, morali smo izvršiti juriš, jer borba se odužila, a mi smo skoro utrošili municiju.

Zamisao za juriš bila je da se u jednom skoku priđe do kasarne, vrata poliju gasom i zapale — pošto su drvena, valjda će izgorjeti — a da istovremeno jedan bombaš priskoči do podrumskog prozora i ubaci bombu, jer se većina ustaša sklonila u podrum. Poslije toga da svi jednovremeno skočimo na juriš.

Trojici boraca koji su se dobrovoljno javili za izvršenje ovog zadatka dali smo detaljna uputstva. Oni su zaista izvršili skok onako kako je dogovoreno. Mi smo ih štitili vatrom držeći na nišan prozore kasarne. Gledali smo kako su vrata planula i

čuli kako je odjeknula bomba u podrumu. Ali je plamen na vratima trajao dok je bilo gasa, a onda je počeo da se gasi. Znači, vrata neće izgorjeti.

Već je bilo osam sati ujutro, kad smo svim borcima naredili da se pripreme za juriš. I poslije nekoliko minuta zagrmjelo je sa svih strana »ura«. Vrata su prsla kao da su bila od papira. Naša bujica uletjela je u kasarnu. Ali, unutra nije bilo nijednog ustaše. Nije bilo ni zatvorenika.

Poslije nekoliko minuta javio se iz grupe boraca jedan od onih uhapšenih seljaka. Ispričao je da su svi zatvorenici jutros, čim je borba otpočela, uspjeli da pobjegnu. A ustaše su prije nekoliko minuta, kad je bomba bačena u podrum, takođe umakle. No, ubrzo su bile pohvatane. Od njih 7, koliko ih je branilo kasarnu, svi su bili uhvaćeni sem jednog koji je zorom bio na straži i pobjegao odmah u početku borbe.

Poslije ovoga održan je zbor s narodom, koji se u velikom broju slegao na ovaj radni dan i na neuobičajen način — na pucanj ustaničkih pušaka. Na zboru je govorio komesar Oblasnog štaba Cvijetin Mijatović Majo. On je tada prvi put otvoreno govorio u ime Partije. Rekao je da je naša Partija na čelu ove borbe i govorio o ciljevima borbe. Narod je to s oduševljenjem prihvatio.

Poslije zbora izabran je Narodni sud koji je odmah sudio pohvatanim ustašama i žandarmima.

U toj borbi mi smo imali dva mrtva i jednog lakše ranjenog. To su bile prve ustaničke žrtve. Od plijena u kasarni je nađeno 18 pušaka i nekoliko sanduka municije.

Pristupilo se vojnom organizovanju ove još nesređene ustaničke vojske. Desetine koje su učestvovale u napadu nisu bile dovoljne da prime brojne ustanike, te je formiran veći broj novih desetina. Za desetare smo određivali one borce koji su se u tom prvom napadu istakli.

Najveći dio ovih snaga odmah je upućivan prema Vlasenici, a manji za obezbeđenje drugih pravaca (Papraća, Spreča, Stupari). Istovremeno su na sve strane iz Šekovića pošli kuriri s porukom da se narod diže na ustanak. Ali, njih je već bila pretekla vijest o zauzimanju šekovićke kasarne i narod se svuda listom dizao na ustanak.

Tako je 5. avgust — prvi dan ustanka — protekao u živim pokretima i grupisanju ustaničkih snaga.

Uveče 5. avgusta Oblasni i Sreski štab održali su sastanak na kome je pretresana situacija na prvi dan ustanka i razrađen detaljan plan daljih akcija. Planom je predviđeno sljedeće:

— glavnina snaga da produži nastupanje prema Vlasenici i da je zauzme. U nastupanju čvršće povezati sve snage, naročito lijevo krilo preko sela Cikota i sela Milića. Milićani da prethodno zauzmu žandarmerijsku stanicu u selu Milići (Johovac). Obavijestiti ustaničke snage sa planine Javor (Planinštake) da zauzmu Han-Pijesak i da preko Ploče napadnu Vlasenicu s juga, kao i da uspostave vezu s romanijskim partizanima;

— snage prema selu Paprači i Spreči da zauzmu žandarmerijsku stanicu u Paprači i da nastupaju prema drumu Zvornik — Tuzla. Prema Majevici da pošalju patrolu i pokušaju da uspostave vezu sa majevičkim partizanima;

— snage prema selu Stupari da krenu u napad na komunikaciju Tuzla — Kladanj, zaruše put i prekinu saobraćaj. Preko Konjuha da se uputi kurirska veza ozrenskim partizanima.

Borba za Vlasenicu trajala je od 6. do 10. avgusta i razvijala se ovako:

6. avgusta glavna grupa ustaničke vojske koja je pokrenuta od Šekovića nastupala je drumom i kosama oko druma prema Vlasenici i doprla na 5 kilometara do varoši.

7. avgusta ustanici su iz sela Milići, posle zauzimanja žandarmerijske stanice i opštine, uputili glavne snage prema Vlasenici, povezujući se sa Šekovićkom grupom, a dijelom snaga zatvarali su pravac od Zvornika.

8. avgusta obruč oko Vlasenice bio je zatvoren sa svih strana, sem sa pravca Han-Pijesak.

9. avgusta ustanici sa planine zauzeli su bez borbe Han-Pijesak pošto je preplašena domobranska posada (jedna četa) pobjegla u Olovo. Glavni dio snaga krenuo je u napad na Vlasenicu, a dio snaga zatvarao je pravac od Sarajeva. Na čelu planinštaka nalazio se Aćim Babić, bogat seljak iz Kusače, koji je sebe prozvao »vojvodom«, a ljude kojima komanduje — četnicima. Neki od njih nosili su četničke kokarde. Svetozar Kosorić — simpatizer pokreta i Partije — takođe se nalazio u Planinskoj grupi i imao je priličan politički uticaj.

Noću 9/10. avgusta uspostavljene su veze sa svim grupama i izrađen je plan napada na Vlasenicu. U planu je naznačeno koja će grupa kojim pravcem napadati. Čas napada zakazan je za 10. avgust u podne. Borbe je koordinirao Cvijetin Mijatović koji je izradio i plan napada.

10. avgusta u podne otpočeo je opšti napad na Vlasenicu. Čitavo popodne vođene su jake borbe. Vlasenicu je branio 4. bataljon (bez jedne čete) Vojne krajine i domaće ustaše, poja-

čane naoružanim civilima. Ukupna jačina neprijatelja bila je preko 500 vojnika sa 2 teška mitraljeza i 6 puškomitraljeza.

Ustaničke snage, formirane u tri osnovne grupe: Šekovićku, Milićku i Planinsku, brojale su ukupno oko 800 boraca sa 150 pušaka i jednim puškomitraljezom. Napadale su pravcima: Šekovićka grupa (Šekovljani, dio Brajinčana, Tupanarci, Cikoćani i Grabovičani), jačine 400 boraca sa 80 pušaka — drumom selo Šekovići — Vlasenica; Milićka grupa (Milićani, Zalukovčani i Dervenćani), jačine 200 boraca sa 30 pušaka i 1 puškomitraljezom — drumom selo Milići — Vlasenica; Planinska grupa, jačine 200 boraca sa 40 pušaka — drumom Han-Pijesak — Vlasenica.

Oko 19 časova Šekovićka grupa probila se u Vlasenicu i zauzela zgradu sreskog načelstva i sjeverni dio grada. Oko 20 časova prodrli su i dijelovi Milićke grupe i zauzeli istočni dio grada (do bolnice). Pola sata kasnije zauzeta je cijela varoš sem dvije kasarne koje su bile na pravcu Planinske grupe koja nije uopšte napadala, već se zadržala ispred grada.

Dijelovi Šekovićke grupe pod komandom Cvijetina Mijatovića formirali su grupu bombaša koja je, predvođena Dragom Melezovićem, na juriš zauzela kasarne. Tako je, oko 21 čas, cijela varoš bila oslobođena. Dijelovi razbijenog neprijatelja izvukli su se u pravcu Zvornika.

Jedna domobranska četa, upućena od Tuzle kao pomoć opsjednutoj Vlasenici, prispjela je dockan (pri kraju borbe), te je bila odbačena od dijelova na obezbjeđenju koji su je na ivici varoši dočekali u zasjedi.[4]

U borbama kod Vlasenice neprijatelj je imao oko 50 mrtvih, 30 ranjenih (koji su zatečeni u vlaseničkoj bolnici) i 150 zarobljenih. Zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, oko 400 pušaka, 30 sanduka puščane municije i mnogo druge ratne opreme. U borbi je poginuo i komandant domobranskog bataljona.

---

[4] Ova četa se 11. avgusta oprezno povlačila cio dan, istim pravcem nazad odakle je bila pošla i 12. avgusta izjutra izbila je kod sela Muzulja u dolini Drinjače. Odatle je namjeravala da se preko Papraće povuče na Caparde, tj. na drum Tuzla—Zvornik. Grupa ustanika iz sela Brajinaca i Papraće, koja je odmah poslije oslobođenja Šekovića posjela položaje na Borogovu radi zatvaranja paprаćkog pravca, postavila je zasjedu ovoj domobranskoj četi. Zasjedu je organizovao komandant Oblasnog vojnog štaba, Ivan Marković Irac, koji je tog jutra stigao na Borogovo. Zasjeda je bila jaka svega 17 pušaka, ali je domobranska četa bila dočekana iznenadnom bliskom vatrom i potpuno razbijena. Ubijeno je oko 20 domobrana, zarobljeno 22 (među njima 2 oficira i 4 podoficira), a zaplijenjeno 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, oko 40 pušaka i nekoliko sanduka puščane municije. Razbijeni ostaci domobranske čete izvukli su se u malim grupama i pojedinačno u pravcu druma Tuzla — Zvornik. Bio je ranjen samo jedan ustanik.

Ustanički gubici za oslobođenje Vlasenice bili su 8 mrtvih i 10 ranjenih.

Odmah poslije oslobođenja Vlasenice došlo je do nesporazuma sa četničkim komandantom Aćimom Babićem koji je u oslobođenoj varoši počeo da uspostavlja četničku komandu. Politički komesar Oblasnog štaba Cvijetin Mijatović pokušao je, prema partijskim direktivama za okupljanje i pokretanje svih rodoljuba u borbi protiv okupatora, da se postigne sporazum i sa Babićem, kako bi se očuvalo jedinstvo ustaničkih snaga. Pokušaji su nekoliko puta ponovljeni sa namjerom da se bar riješe momentana goruća pitanja kao što je pitanje vlasti u oslobođenim mjestima, pitanje raspodjele plijena i ostala pitanja koja su neposredno uticala na dalje izvođenje akcije. Međutim, »vojvoda« je odgovarao kako je on za »sporazuman rad i slogu« i obećavao kako će narediti svojima da tako postupaju, a u stvari je izdavao suprotna naređenja.

Oblasno rukovodstvo ocijenilo je da taj sukob ne treba dalje zaoštravati kako bi se izbjeglo cijepanje ustaničkih snaga bar po osnovnom pitanju — pitanju zajdničke borbe protiv okupatora.

Poslije oslobođenja Vlasenice stvorena je veća slobodna teritorija i izvršeno pregrupisavanje snaga, tj. snage od Vlasenice upućene su prema Kladnju i Zvorniku i na tim pravcima grupisala se glavnina ustanika, jer se pripremao napad na ta mjesta. Usput je zauzeto još nekoliko jačih neprijateljskih uporišta (Nova Kasaba, Drinjača, Papraća) i tako je slobodna teritorija obuhvatala sada cio vlasenički srez i znatne dijelove zvorničkog, kladanjskog i srebreničkog sreza. Prema selu Stupari (drum Tuzla — Kladanj) i prema Spreči (drum Tuzla — Zvornik) zadržane su manje snage koje su docnije pojačavane kad bi se vršio napad na tim pravcima.

Na granicama slobodne teritorije ubrzo su se ustalili položaji koji su dobili nazive »kladanjski front«, »zvornički front«, a frontovi su opet dijeljeni na sektore (Kladanjski, Stuparski, Zvornički i Sprečanski).

Najpreči zadatak bio je da se organizacijski učvrste ustaničke snage. U tom cilju pristupilo se formiranju Birčanskog partizanskog odreda. Odred je formiran u vremenu između 15. i 20 avgusta. U stvari, bila je to prva reorganizacija još nesređene ustaničke vojske, a konačnu fizionomiju odred će dobiti mjesec dana docnije prilikom druge reorganizacije (15. do 20. septembra).

Prilikom prve reorganizacije formirano je više manjih odreda. U stvari, dotadašnje »grupe« koje su se oformile kroz nastupanje ustaničke vojske preimenovane su u »odrede« i iz-

vršeno postavljanje komandira, političkih komesara i njihovih zamjenika. Odredi su dobili nazive po selima: Šekovićki, Brajinački, Tupanarski, Stuparski, Cikotski, Grabovički i Sprečanski. Jačina odreda odgovarala je jačini čete, ali naziv četa tada još nije upotrebljavan. Ukupna jačina svih odreda iznosila je oko 600 boraca, koji su raspolagali sa 450 pušaka, 2 teška mitraljeza i 4 puškomitraljeza. Odredima je rukovodio Sreski vojni štab za Birač.

Težište borbe, nakon oslobođenja Vlasenice, prenijeto je na »kladanjski front«, sa ciljem zauzimanja Kladnja. No prije nego što bi se otpočelo sa napadom na Kladanj neophodno je bilo osloboditi selo Stupare.

U Stuparima se nalazila neprijateljska posada od jedne domobranske čete sa nešto domaćih ustaša, ukupno oko 200, naoružanih sa oko 150 pušaka, jednim teškim mitraljezom i 2 do 3 puškomitraljeza.

Partizanske snage: Stuparski odred, ojačan dijelovima Šekovićkog odreda, ukupno oko 150 boraca sa 60 pušaka i jednim puškomitraljezom.

Plan napada bio je: u toku popodneva 15. avgusta proći sjeverno od sela Matijevići (preko brda Kusac i Lončić) i prikupiti se u šumi sjeverno od sela. Odatle izvršiti napad na selo Stupare u tri kolone: desna kolona pravcem južno od sela Matijevića sa zadatkom da izbije na drum od Tuzle i odatle izvrši napad na Stupare; srednja kolona pravcem brdo Požarna sa zadatkom da napada frontalno; lijeva kolona pravcem od sela Noćajevića sa zadatkom da izbije na drum od Kladnja, odakle da izvrši napad na Stupare. Težište napada predviđeno je na pravcu srednje kolone, radi čega je ona bila i najjača. S njim su pošli politički komesar Oblasnog i komandir Sreskog štaba.

Napad je otpočeo 15. avgusta u 17 časova. Razvila se borba oko brda Požarna i na ostalim dijelovima položaja ispred sela Stupara. Borba je trajala do u noć. Ustaničke jedinice su uspjele da ovladaju prvim neprijateljskim položajima. Poslije pada mraka kolone su se zadržale na dostignutim linijama gde su uspostavile tješnji kontakt. Produženje napada naređeno je za sutra ujutro u 6 časova — kad je napad i produžen. Borba je trajala do 11 časova. Otpor neprijatelja je konačno slomljen. Posada je razbijena, a dijelom uništena. Neprijateljski gubici bili su: 20 mrtvih, veći broj ranjenih i 14 zarobljenih. Zaplijenjeno: 1 teški mitraljez, 40 pušaka, 10 sanduka puščane municije, veći broj vojne odjeće i druge opreme. Ustanički gubici bili su 4 mrtva i 3 ranjena.

16. avgusta uveče povučene su snage iz sela Stupara pošto su prethodno zapalile zgradu u kojoj je bila smještena ustaška

opština i tabor. Mjesto je napušteno zbog nepodesne odbrane. Selo Stupari je poslije toga bilo neposjednuto dva dana i tek ga je 18. avgusta pred veče zaposjela jedna domobranska četa koja je stigla iz Tuzle.

Naše snage od Stupara prebačene su u selo Pepići radi sudjelovanja u napadu na Kladanj. Kod Stupara je ostavljena jedna desetina da uznemirava neprijatelja i da drži zasjede na drumu Tuzla — Kladanj.

Na Kladanj su izvršena ukupno četiri napada.

Prvi napad izvršen je 24. avgusta. Partizanske snage brojale su oko 250 boraca sa 180 pušaka i 2 puškomitraljeza. Bilo je predviđeno da učestvuje i dio četnika Aćima Babića (50—60 boraca), ali su u poslednjem trenutku otkazali.

U Kladnju se nalazila posada, sastavljena od domaćih ustaša pod komandom kladanjskog trgovca Avdage Hasića, i nešto žandarma — ukupne jačine oko 300 ljudi naoružanih puškama, sa 2 teška mitraljeza i 3 do 4 puškomitraljeza.

Planom je predviđeno da se napadne trima kolonama i to: desna — Stuparski odred pravcem Buševo — selo Plahović; srednja — Šekovićki odred pravcem selo Vitalj — kasarna u Kladnju; lijeva — dijelovi Tupanarskog i Grabovičkog odreda pravcem uz rijeku Drinjaču. Jačina desne i lijeve kolone bila je po 60 pušaka, a srednje oko 130. Četnički dijelovi trebalo je da napadnu sa linije selo Kovačići — selo Vučinići.

Po podne 23. avgusta izvršen je pokret i do mraka su kolone izbile na liniju selo Vitalj — brdo Buševo. 24. avgusta ujutro (nešto docnije od zakazanog vremena) otpočeo je napad sa svih strana, sem sa pravca kojim je trebalo da napadnu četnici. Borba se razvila odmah poslije polaska sa linije selo Vitalj — Buševo. Neprijatelj je u početku bio zbunjen i povukao se na ivicu varoši. Oko podne srednja kolona zauzela je kasarnu i djelimično prodrla do centra grada. Desna kolona zauzela je sjeverozapadni, a lijeva sjeveroistočni dio varoši. Pošto napad nije vršen sa istočne i južne strane, odakle je trebalo da napadnu četnici, neprijatelj je to iskoristio i grupisao se na sjevernoj strani varoši, tj. na pravcu napada partizana i najprije odbacio srednju i lijevu kolonu, a zatim i desnu. Oko 14 časova partizani su bili potpuno odbačeni od Kladnja. Naši gubici bili su 4 mrtva i 3 ranjena, a neprijateljski 7 mrtvih i nepoznat broj ranjenih.

Poslije prvog, neuspjelog napada na Kladanj, ustaničke snage su se povukle na ranije položaje (s. Trnovo — s. Pepići), gdje su se pripremale za ponovne napade koji su izvedeni: drugi 29—30. avgusta, treći 5. septembra i četvrti 14. septembra. Svi

ovi napadi takođe su se završili neuspješno kao i prvi. Glavni razlog neuspjeha bila je četnička sabotaža. Pored toga, kod drugog, trećeg i četvrtog napada nije se uspjelo zbog sve uspješnije odbrane kladanjskih ustaša, jer su bili ohrabreni uspjelim odbijanjem prvog našeg napada, a uz to su poslije svakog odbijenog napada dobijali pojačanje iz Tuzle. Još jedan od razloga što se nije uspjelo bilo je i šablonsko izvođenje napada od strane ustanika, jer su se sva četiri napada skoro bukvalno izvodila po istom planu.

REORGANIZACIJA ŠTABOVA I JEDINICA. DEJSTVA IZMEĐU ZVORNIKA, TUZLE I KLADNJA

Između 15. i 20. septembra rasformiran je, prema dobijenim partijskim direktivama, Oblasni vojni štab, kao i sreski vojni štabovi, a formirani su štabovi partizanskih odreda za Majevicu, Ozren i Birač. Dosadašnji komandant Oblasnog vojnog štaba Ivan Marković Irac određen je za komandanta Majevičkog odreda, politički komesar Cvijetin Mijatović Majo za političkog komesara Birčanskog odreda, a zamjenik komandanta Pašaga Mandžić Murat za političkog komesara Ozrenskog odreda.

Na osnovu toga prišlo se formiranju Birčanskog partizanskog odreda. U štab su ušli: komandant Mihailo Milosavljević Španac, politički komesar Cvijetin Mijatović Majo, zamjenik komandanta Miloš Zekić, zamjenik komesara Brano Savić.

Od dotadašnjih malih odreda formirane su čete. One su u početku bile direktno pod komandom štaba odreda. Docnije se pristupilo formiranju bataljona. Najprije je formiran Šekovićki bataljon (početkom novembra), zatim Sprečanski (koncem novembra), pa Stuparski (u decembru). Konačan izgled odreda bio je ovakav: štab odreda, tri bataljona i dvije samostalne čete (Cikotska i Udarna). Jačina odreda takođe se stalno mijenjala usled priliva novih boraca, gubitaka i djelimičnog prelaza u četnike, tako da je varirala između 500 do 700 boraca.

U drugoj polovini septembra težište borbi prenijeto je na »zvornički front«. Iako četničkim rukovodiocima nije bio cilj da vode borbu protiv okupatora, ipak su morali da popuštaju seljacima koje su bili okupili u svoje redove, a koji su tražili da se bore protiv okupatora i ustaša u saradnji s partizanima. Tako je bilo stvoreno stanje bar prividne saradnje sa partizanskim rukovodstvom. Zbog toga su četnički rukovodioci bili prisiljeni da dijelom snaga učestvuju u akcijama i na »zvorničkom frontu«.

Prema zajednički izrađenom planu trebalo je da četnici napadnu Zvornik, a partizani uporišta duž druma Tuzla —

Zvornik (sela Caparde, Memiće, Kalesiju i zaselak Jelovo Brdo). Napad je zakazan za 22. septembar u 6 časova ujutro.

Neprijateljska odbrana u Zvorniku bila je jačine do 2 bataljona (jedan domobranski i jedan ustaško-legionarski). Bili su još i dijelovi njemačkog (»Landesschützen«) bataljona. Ukupno oko 900 vojnika.

Jačina četničkih snaga u napadu na Zvornik bila je 400 do 500 naoružanih četnika.

Neprijateljske snage u uporištima duž druma Tuzla — Zvornik brojale su oko 400 domobrana i oko 200 ustaških milicionera. Bilo je i nešto Nijemaca (kod sela Capardi). Na njih su napadale partizanske snage od ukupno oko 250 naoružanih boraca. U napadu su učestvovale sledeće jedinice: Brajinačka, Sprečanska i Cikotska četa i vod Šekovićke čete (takođe je učestvovala i jedna Ozrenska desetina koja je tih dana došla u Šekoviće u pratnji Pašage Mandžića).

U zakazano vrijeme otpočeo je jednovremeni napad na Zvornik i uporišta duž druma Tuzla — Zvornik.

Partizanske snage su napadale u dva pravca. Desno sa linije selo Podborogovo — Rudnik napadale su na sela Caparde i Memiće Sprečanska (bez jednog voda) i Cikotska četa i vod Brajinačke čete, pod komandom Teše Petrovića. Lijevo je napadala Brajinačka četa (bez jednog voda), vod Šekovićke i vod Sprečanske čete pod komandom Žarka Mitrovića, s pravca selo Rakino Brdo na ustaško uporište Jelovo Brdo i dalje prema Kalesiji.

Borba je naročito bila jaka kod sela Capardi gdje je bilo i nešto Nijemaca. Oko 10 časova naše jedinice razbile su neprijatelja kod sela Capardi, Bulatovci, Memići i ovladale drumom na tom pravcu. Istovremeno su jedinice, koje su napadale lijevo, razbile ustaško-milicionersku grupu kod Jelovog Brda, zauzele ga i ovladale linijom selo Vukovina — Vis, odakle su kontrolisale vatrom drum kod sela Kalesija. U borbama kod Jelovog Brda učestvovali su i Pašaga Mandžić Murat i Hasan Brkić Aco sa Ozrenskom desetinom.

Neprijateljski gubici bili su oko 20 mrtvih i više ranjenih. Zaplijenjeno je: 1 puškomitraljez »šarac«, oko 30 pušaka, nekoliko sanduka municije i drugog materijala. Naši gubici bili su samo dvojica ranjenih.

Četničke snage koje su napadale Zvornik uspjele su oko 14 časova da se dijelom probiju u sam grad. Poslije početnih uspjeha one su se rasule po zauzetom dijelu grada i dale se u pljačku. Pred veče ih je neprijatelj, iskoristivši takvo rasulo kod četnika, iznenadnim protivnapadom izbacio iz grada. Uz

osjetne gubitke oni su se povukli sve do linije planina Velja glava — rijeka Drinjača, tj. do polaznih položaja.

Sjutradan, 23. septembra neprijatelj je, dobivši znatna pojačanja iz Bijeljine, izvršio jak protivnapad prema planini Velja glava — rijeka Drinjača, a istovremeno je izvršio napad i od pravca Tuzle.

Iznenađeni četnici u neredu su napustili položaje na Veljoj glavi odstupajući prema selima Glodi i Kamenica. Neprijatelj nije nastupao dalje sa Velje glave, a poslije se bez borbe povukao na svoje ranije položaje kod druma sela Snagovo — brdo Kosovača.

Partizanske snage vodile su oštre borbe duž druma Tuzla — Zvornik i bile odbačene od druma do linije selo Rakino Brdo — selo Osmaci. Neprijatelj je pokušao dalje da nastupa, ali je bio odbijen, a naše snage su svojim desnim krilom sa Kule u selu Osmaci držale i dalje drum pod mitraljeskom vatrom. I u ovoj borbi neprijatelj je imao oko 10 mrtvih i više ranjenih, dok su naši gubici bili 1 mrtav i 2 ranjena.

Poslije ovih borbi nastupilo je malo zatišje oko Zvornika i prema Spreči. Ustaško-domobranske snage su se spremale da jednom jačom akcijom odbace naše snage od druma Tuzla — Zvornik. To su i pokušale početkom oktobra, kada je došlo do vrlo žestokih borbi u rejonu s. Capardi — brdo Rudnik, koje su vođene od 6. do 12. oktobra.

Neprijatelj je počeo da napada 6. oktobra sa linije selo Snagovo — Capardi. U svom nadiranju postigao je u početku djelimičan uspjeh i zauzeo selo Osmaci i dio brda Rudnik. 7. oktobra prikupile su se partizanske snage (Sprečanska, Brajinačka i Cikotska četa) i oko 15 časova izvršile protivnapad. U snažnom naletu one su razbile neprijatelja i protjerale ga prema drumu. Razvila se žestoka borba kod sela Capardi i Snagova. U borbi je neprijatelj potpuno razbijen i protjeran prema Zvorniku. Gonjenje je prekinuto padom mraka. 8. oktobra u zoru partizanske jedinice produžile su da energično gone neprijatelja. Gonjenju su se pridružile i četničke snage sa linije Petrovića gaj — Velja glava, tako da je neprijatelj protjeran do samog Zvornika. Iz gonjenja nije izvršen napad na Zvornik, jer su jedinice na spoljnim prilazima gradu dočekane jakom vatrom, pa su se povukle.

9. oktobra neprijatelj ponovo vrši ispad iz Zvornika prema selu Capardi. Ovog puta bio je potpomognut i jednom kolonom od Tuzle, takođe prema ovom selu. Tako su se do pada mraka sakupile u rejonu Capardi — Snagovo neprijateljske snage u jačini jednog puka. Sjutradan 10. oktobra prije podne neprija-

telj je počeo da nastupa prema našim položajima (brdo Rudnik — selo Osmaci), podržavan jakom vatrom. Dijelom snaga napao je i četničke položaje kod Velje glave, ali je glavni udar usmjerio na brdo Rudnik. Razvila se žestoka borba koja je trajala čitav dan. Neprijateljeve napade podržavalo je nekoliko aviona. Do mraka on je uspio da ovlada samo dijelom položaja na brdu Rudnik (kod groblja). Desnim krilom zauzeo je selo Osmake, a lijevim dio četničkih položaja na Veljoj glavi.

Noću 10/11. oktobra partizanske jedinice su se sredile i pojačale Šekovićkom četom koja je prebačena sa »kladanjskog fronta«, pa su u zoru 11. oktobra krenule u snažan protivnapad. Glavni udar bio je upravljen prema neprijateljevim položajima na Rudniku.

Ustaničke snage bile su raspoređene ovako: Brajinačka četa napadala je preko sela Metkovca prema groblju na Rudniku. Dijelom snaga vršila je demonstrativan napad na selo Osmaci. Šekovićka četa napadala je preko sela Majdan na glavne neprijateljeve položaje južno od groblja na Rudniku. Sprečanska i Cikotska četa napadale su sa linije Malo Borogovo — selo Zidonje na južni dio Rudnika.

Borba se razvila odmah poslije polaska ustaničkih snaga sa polaznih položaja. Ona je bila veoma jaka, jer je neprijatelj očekivao protivnapad i dočekao je ustanike snažnom organizovanom vatrom. Naročito se razvila žestoka borba na pravcima Šekovićke i Brajinačke čete. Partizanske čete su uporno nastupale i osvajale stopu po stopu položaja. Oko 14 časova glavni položaji na Rudniku bili su preoteti od neprijatelja. Poslije podne borbe su nastavljene sjeverno od Rudnika i dalje prema selu Capardi. Uprkos podrške od strane artiljerije i nekoliko aviona, pred veče je svaki neprijateljev otpor bio slomljen, a njegove snage odbačene do samog druma. Istovremeno, neprijateljeve jedinice napustile su i selo Osmaci, kao i dio četničkih položaja na Veljoj glavi.

Borbe kod Rudnika spadaju među najuspjelije borbe Birčanskog partizanskog odreda. U njima je neprijatelj imao oko 70 mrtvih i veći broj ranjenih, a zaplijenjeno je: 1 protivtenkovski top, 2 puškomitraljeza (»šarci«), oko 70 pušaka, 8 sanduka puščane municije i veća količina razne vojničke opreme. Partizanski gubici su bili 2 mrtva i 7 ranjenih.

12. oktobra neprijatelj je odustao od daljih napada i počeo da se utvrđuje neposredno duž druma Tuzla — Zvornik. Na taj način ustalili su se položaji i na sprečansko-zvorničkom pravcu. Do jačih borbi nije dolazilo duže vrijeme, sem što je neprijatelj povremeno težio da ispravi svoje položaje kod s. Osmaci.

Aleksandar Prijić: MOŠTANICA (ulje)

Krajem oktobra oživjele su borbe na »stuparskom sektoru«. Sa Ozrena je došla jedna partizanska četa (oko 100 boraca) zajedno sa političkim komesarom Ozrenskog partizanskog odreda, Pašagom Mandžićem. Četa je trebalo da učestvuje u napadu na Kladanj, pa pošto se od ovog napada odustalo — jer je četnička komanda otkazala učešće u zadnji čas — pripremljena je koordinirana akcija dijelova Birčanskog odreda i Ozrenske čete na neprijateljsko uporište u selu Stupari.

Situacija kod Stupara bila je ovakva: u selu i na okolnim položajima nalazila se glavnina jednog domobranskog bataljona i veći broj naoružane ustaške milicije iz okolnih sela, ukupno oko 400 pušaka, 2 teška mitraljeza i nekoliko puškomitraljeza. Neprijatelj je držao položaje na liniji: selo Stupari — brdo Požarna (2 km sjeverno) — brdo Lončić i Kusac (kose sjeverno od s. Matijevići) — selo Brgule. Prema Konjuhu, odakle su došli Ozrenci, nije bilo neprijateljskih položaja. Međutim, neprijatelj je iz sela Stupara odvojio dio snaga i dočekao Ozrence kod sela Lupoglava i duž druma — Stupari — Tuzla u namjeri da spriječi spajanje ove čete sa jedinicama Birčanskog odreda. Ozrenska četa je 28. i 29. oktobra vodila borbe i razbila brojno jače neprijateljske snage, ovladavši drumom kod sela Klašnice gdje je porušila most preko rijeke Gostilje i uspostavila vezu sa jedinicama Birčanskog odreda. Prilikom tih borbi porušen je i tuzlanski vodovod nedaleko od Stupara.

Napad na Stupare i okolne položaje određen je za 30. oktobar u 6 časova. Plan je bio ovakav: Ozrenska četa dobila je zadatak da čvrsto drži zaposjednuti dio druma i da spriječi eventualnu intervenciju od Tuzle. Tupanarska četa postavlja se glavninom u zasjedu prema Kladnju na drumu kod sela Rastića, a manjim dijelom vrši demonstrativan napad prema selu Stuparima. Šekovićka i Stuparska četa izvršiće napad na glavni domobranski položaj kod sela Brgule, brdo Kusac i Lončić (Ozrenci će manjim dijelom potpomoći napad s leđa od pravca sela Crijevići). Poslije likvidacije ovih neprijateljskih položaja sve snage produžuju sa napadom na Stupare.

U zakazano vrijeme otpočeo je napad prema planu. Domobranska četa, ojačana ustaškom milicijom, pružila je snažan otpor iznad sela Brgula i na brdu Kusac. Poslije tročasovne borbe Šekovićka četa, potpomognuta ostalim snagama, zauzela je na juriš brdo Kusac. Domobranska četa potpuno je razbijena i ostavila je na bojištu 11 mrtvih, među kojima i komandira čete. Razbijeni ostaci čete izvukli su se prema selu Stuparima. Partizanske jedinice produžile su sa napadom na ostale položaje oko sela. Neprijatelj je davao otpor čitav dan. Pred veče je pokušao da se probije ka Tuzli, ali je dočekan na brdu Lončić (1

km sjeverno od s. Matijevići) i potpuno razbijen. Uz jake gubitke razbijeni bataljon se u grupicama izvukao prema selu Živinicama, a partizani su zauzeli Stupare.

Neprijatelj je u ovim borbama imao ukupno preko 30 mrtvih i veći broj ranjenih. Zaplijenjeno je: 2 teška mitraljeza, oko 30 pušaka, 5 sanduka puščane municije i mnogo druge vojničke opreme.

Partizanski gubici bili su: 1 mrtav i 3 ranjena. Poginuo je husinski rudar Pejo Marković. On je bio teško ranjen, pa je na nosilima umro na padinama Konjuha. Među ranjenima bio je i komesar Ozrenskog odreda, Pašaga Mandžić.

31. oktobra bilo je zatišje, a 1. novembra neprijatelj je jakim snagama poduzeo protivnapad prema Stuparima od pravca Tuzle. Istovremeno su neprijateljski dijelovi izvršili napad i od Kladnja. Poslije kraće borbe partizanske snage su odstupile od Stupara i od druma. Ozrenska četa je, poslije jačeg okršaja s neprijateljem kod sela Lupoglava, odstupila preko Konjuha za Ozren, a čete Birčanskog odreda povučene su na svoje ranije položaje.

Neprijatelj je — ohrabren odstupanjem partizanskih jedinica — pokušao da prodre dublje na teritoriju Birčanskog odreda i dijelom snaga izbio je na brdo Džebarska gradina. Istog dana pred veče Šekovićka i Stuparska četa protivnapadom su odbacile neprijatelja prema Stuparima, nanijevši mu gubitke od 6 mrtvih i više ranjenih.

To su bile posljednje jače borbe Birčanskog partizanskog odreda u 1941. godini. U toku novembra i decembra, uslijed potpune pasivizacije četničkih snaga, i Birčanski odred je morao da se ograniči na odbranu teritorije i izvodio je manje diverzije na komunikacijama Tuzla — Zvornik i Tuzla — Kladanj vršeći prepade i zasjede i kidajući TT linije.

STVARANJE NARODNE VLASTI I PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Odmah poslije zauzimanja šekovićke kasarne uspostavljena je naša komanda mjesta u selu Šekovići. Ona se u početku starala oko snabdijevanja vojske, održavanja reda u pozadini, prihvatanja zarobljenika itd. Njeni poslovi su se iz dana u dan proširivali. Druge vlasti u pozadini nije bilo. Zbog toga se još prvih dana osjetila potreba za organima narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji.

Prvi narodnooslobodilački odbor izabran je početkom septembra. To je bio NOO za bivšu opštinu Šekovići. Otada, pa kroz cio period NOB, u Šekovićima je neprekidno postojala na-

rodna vlast. Ni za vrijeme najvećih neprijateljskih ofanziva na ovu teritoriju ona nije prestajala da radi.

Tokom septembra izabrani su i seoski odbori po selima: Šekovići, Brajinci, Tupanari, Sučani, Pobedarje itd. U oktobru je izabran narodnooslobodilački odbor u Spreči (za bivšu opštinu Papraća i Vacetina). U oktobru je uspostavljena narodna vlast i u bivšoj stuparskoj opštini (kladanjski srez).

Tako je u prvim mjesecima ustanka postavljena široka mreža NOO-a koja će docnije sve više jačati. Odbori će biti od neocjenjive koristi za temeljit razvitak narodnooslobodilačkog pokreta, jer gdje god je posijana klica narodne vlasti, tu će partizani imati oslonac i podršku.

Uporedo s razvijanjem borbe stvarala se i razvijala partijska organizacija. Najbolji borci su odabirani za prijem u Partiju. 28. septembra politički komesar odreda (kao partijski rukovodilac) primio je prve borce Šekovićke čete u Partiju. To je bilo na Velikom brdu kod sela Kaštijelj. Nešto docnije, u oktobru, primljeni su u Partiju pojedini borci iz Brajinačke, Sprečanske i Tupanarske čete. Novoprimljeni su u početku bili pojedinačno vezani za partijskog rukovodioca odreda, dok nisu docnije formirane četne partijske ćelije.

Početkom oktobra formirana je prva partijska ćelija i na terenu. Tada je oformljen i Mjesni komitet KPJ u Šekovićima. U zgradi osnovne škole bio je Partijski dom u kome je otvorena i čitaonica. Tu je bila i partijska tehnika. Redovno su izdavane radio-vijesti. Borci sa položaja, prolazeći kroz Šekoviće, navraćali su u Partijski dom. Povremeno, uveče, davane su kulturne priredbe kojima je prisustvovalo po nekoliko stotina boraca sa položaja i mještana.

U Vlasenici je takođe formirana partijska ćelija i stvoren prvi skojevski aktiv. Partijska organizacija u Vlasenici bila je vrlo aktivna. Ona je organizovala rasturanje partijske štampe, vođenje usmene propagande, prikupljanje obavještajnih podataka, prihvatanje prolaznika kroz Vlasenicu; brinula se za ranjene partizane koji su se liječili u bolnici itd.

Skojevska organizacija počela se stvarati u novembru i decembru. Prvi aktivi formirani su u selima Mrkajići, Šupljaka, Vidakovići (Vrela) i Betanj.

Partijska organizacija u odredu i na terenu neumorno je politički djelovala, borila se protiv razorne propagande četničkog rukovodstva, protiv njihove izdaje i rovarenja; objašnjavala liniju naše borbe i ukazivala na perspektivu da se u borbi istraje do kraja.

rodna vlast. Ni za vrijeme najvećih neprijateljskih ofanziva na ovu teritoriju ona nije prestajala da radi.

Tokom septembra izabrani su i seoski odbori po selima: Šekovići, Brajinci, Tupanari, Sučani, Pobedarje itd. U oktobru je izabran narodnooslobodilački odbor u Spreči (za bivšu opštinu Papraća i Vacetina). U oktobru je uspostavljena narodna vlast i u bivšoj stuparskoj opštini (kladanjski srez).

Tako je u prvim mjesecima ustanka postavljena široka mreža NOO-a koja će docnije sve više jačati. Odbori će biti od neocjenjive koristi za temeljit razvitak narodnooslobodilačkog pokreta, jer gdje god je posijana klica narodne vlasti, tu će partizani imati oslonac i podršku.

Uporedo s razvijanjem borbe stvarala se i razvijala partijska organizacija. Najbolji borci su odabirani za prijem u Partiju. 28. septembra politički komesar odreda (kao partijski rukovodilac) primio je prve borce Šekovićke čete u Partiju. To je bilo na Velikom brdu kod sela Kaštijelj. Nešto docnije, u oktobru, primljeni su u Partiju pojedini borci iz Brajinačke, Sprečanske i Tupanarske čete. Novoprimljeni su u početku bili pojedinačno vezani za partijskog rukovodioca odreda, dok nisu docnije formirane četne partijske ćelije.

Početkom oktobra formirana je prva partijska ćelija i na terenu. Tada je oformljen i Mjesni komitet KPJ u Šekovićima. U zgradi osnovne škole bio je Partijski dom u kome je otvorena i čitaonica. Tu je bila i partijska tehnika. Redovno su izdavane radio-vijesti. Borci sa položaja, prolazeći kroz Šekoviće, navraćali su u Partijski dom. Povremeno, uveče, davane su kulturne priredbe kojima je prisustvovalo po nekoliko stotina boraca sa položaja i mještana.

U Vlasenici je takođe formirana partijska ćelija i stvoren prvi skojevski aktiv. Partijska organizacija u Vlasenici bila je vrlo aktivna. Ona je organizovala rasturanje partijske štampe, vođenje usmene propagande, prikupljanje obavještajnih podataka, prihvatanje prolaznika kroz Vlasenicu; brinula se za ranjene partizane koji su se liječili u bolnici itd.

Skojevska organizacija počela se stvarati u novembru i decembru. Prvi aktivi formirani su u selima Mrkajići, Šupljaka, Vidakovići (Vrela) i Betanj.

Partijska organizacija u odredu i na terenu neumorno je politički djelovala, borila se protiv razorne propagande četničkog rukovodstva, protiv njihove izdaje i rovarenja; objašnjavala liniju naše borbe i ukazivala na perspektivu da se u borbi istraje do kraja.

VEZE SA SUSJEDNIM PARTIZANSKIM ODREDOM I ŠTABOVIMA. VEZE SA SRBIJOM

Najčvršća veza bila je sa Romanijskim partizanskim odredom. Prvi kuriri otišli su za Romaniju odmah po zauzimanju šekovićke kasarne. Oni su odnijeli vijest o ustanku u Šekovićima. Nekoliko dana iza toga otpočeo je ustanak i na Romaniji. Stvoren je Romanijski partizanski odred sa legendarnim Slavišom Vajnerom Čičom na čelu. Vijesti sa Romanije podsticale su birčanske ustanike, jer je »Čičin odred« brzo rastao i dostigao brojno stanje od preko 2000 boraca. Kurirske veze između Birčanskog i Romanijskog odreda bile su redovne. U štabovima su izmijenjeni stalni kuriri jednog i drugog odreda.

Sa Ozrenskim partizanskim odredom veza je takođe postojala, iako slabija — uslijed velike udaljenosti i drugih prepreka. Prvi kuriri otišli su na Ozren 15. avgusta zajedno sa Pašagom Mandžićem koji je išao sa zadatkom da na Ozrenu ubrza ustanak. Kuriri su se vratili krajem avgusta i donijeli vijest da je i tamo buknuo opšti narodni ustanak i da je Ozrenski odred brojno narastao na preko 1000 boraca. Oko 20, septembra došao je u Šekoviće Pašaga Mandžić u pratnji jedne ozrenske desetine (u kojoj je bilo nekoliko husinskih rudara) i detaljno nas upoznao sa razvojem ustanka na Ozrenu. Pričao je o svakodnevnim akcijama i rušenju pruge Doboj — Sarajevo i Doboj — Tuzla. Tamo se četnici nisu mogli uvriježiti za prvo vrijeme. Ozrenska desetina zadržala se u Šekovićima desetak dana i učestvovala u nekoliko akcija zajedno sa jedinicama Birčanskog odreda.

Sa Majevičkim partizanskim odredom postojala je stalna veza, iako je kuririma bilo veoma teško da se probijaju kroz ustaški raspoložena sela duž druma Tuzla — Zvornik. Ustanak na Majevici takođe je počeo nekoliko dana iza ustanka u Šekovićima i masovno se razvijao. Ali, tamo su oficiri Draže Mihailovića, koji su se prebacili iz Srbije preko Drine, kao i u Birču i okolini, destruktivno djelovali i uspjeli da odvoje dio politički manje svjesnih ustaničkih snaga. Majevički partizanski odred u početku je brojao oko 350 boraca. Oko 20. septembra na Majevicu se prebacio Ivan Marković Irac, koji je preuzeo komandu nad odredom i otada je, pod rukovodstvom ovog prekaljenog revolucionara, odred stalno jačao i izvodio brojne akcije. Pod konac godine odred je imao oko 500 boraca.

Sa partizanima u Srbiji takođe je postojala veza. Još početkom septembra došli su od Krupnja iz Podrinjskog partizanskog odreda trojica kurira i donijeli na poklon puškomitraljez svojim bosanskim drugovima. Docnije su dolazili i drugi

kuriri, a i kuriri Birčanskog odreda slati su u Srbiju. Krajem septembra pošao je Cvijetin Mijatović u oslobođeno Užice do štaba Užičkog partizanskog odreda, kao i do Vrhovnog štaba. Iz užičke fabrike dobio je veću količinu pušaka. To oružje davano je borcima koji su bili još nenaoružani. Docnije je još u nekoliko mahova dobijano oružje i municija iz Užica, a jedan dio tog oružja otpreman je preko Birča i za Majevički odred.

Početkom oktobra smjestio se u selu Milićima Glavni štab partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu.

Gledano u celini Birčanski partizanski odred bio je povezan dobrim vezama sa susjednim partizanskim odredima, kao i sa ustanicima u Srbiji, a od Glavnog štaba,[6] koji je bio u neposrednoj blizini, dobijao je stalnu pomoć. Na taj način je štab odreda mogao lakše da se snalazi i da pravilnije rukovodi borbom. Blizina Glavnog štaba mnogo je doprinijela da se odred uspješno suprotstavi četničkoj izdaji, rovarenju i lažnoj propagandi koja je bila najjača na ovom prostoru istočne Bosne.

SITUACIJA KRAJEM 1941. GODINE

Krajem 1941. u istočnoj Bosni je postojala prostrana slobodna teritorija koju je držalo šest partizanskih odreda, i to: Romanijski, Kalinovački, »Zvijezda«, Birčanski, Majevički i Ozrenski. Ukupna jačina svih odreda iznosila je oko 6000 boraca. Pored partizanskih snaga u istočnoj Bosni postojale su i znatne četničke snage čija je jačina iznosila oko 4000 ljudi. Sa ovim snagama mogle su se izvoditi krupnije vojne akcije da nije bilo izdaje četničkog rukovodstva.

Najkompaktniji dio slobodne teritorije nalazio se na prostoriji omeđenoj linijom: Višegrad — Zvornik — Tuzla — Kladanj — Sarajevo — Višegrad. Na tom dijelu nije bilo nijednog neprijateljevog uporišta. Ali pozadina te teritorije bila je nesređena uslijed razularenosti i samovolje četničkih grupa koje su pljačkale, palile i ubijale po muslimanskim naseljima. Četnička propaganda radila je svim silama na razbijanju narodnooslobodilačkog pokreta. Novembar i decembar prošli su u beskompromisnoj borbi i intenzivnom političkom radu protiv razorne djelatnosti četničkog rukovodstva i njegove direktne saradnje sa okupatorom koju su prikrivali pred četničkom masom parolama o »spasavanju srpstva« i sl. No, pod konac godine četnički oficiri otpočinju sa otvorenim napadima na partizanske snage i rukovodstvo NOP-a. Zbog svega toga u partizanskim

---

[6] U Glavnom štabu bili su tada: Svetozar Vukmanović-Tempo, Rodoljub Čolaković i Slobodan Princip Seljo.

odredima istočne Bosne nastalo je izvjesno kolebanje i odvajanje nesvjesnih boraca. Razorni četnički rad osjetio se i u Birčanskom odredu iz čijeg sastava se takođe odvojio jedan dio boraca i stavio pod četničku komandu. Aktivnost protiv neprijatelja bila je skoro potpuno zamrla, a dezerteri su samovoljno napuštali položaje.

U takvoj situaciji dolazi na Romaniju drug Tito sa Vrhovnim štabom i Prvom proleterskom brigadom. To je značilo prekretnicu u razvitku oslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. Vrhovni štab je poduzeo mjere radi razbijanja četničke propagande. Jedinice Prve proleterske brigade zaposjele su napuštene položaje, a preduzimanjem oštrih mjera spriječena je dalja pljačka naroda i ubijanje muslimanskog stanovništva koje su vršili četnici. U pozadini fronta zaveden je red, na položajima se osjetila sigurnost, jer je u redove partizanskih odreda vraćen borbeni duh. Akcije protiv neprijatelja su ponovo oživjele. Tako e istočna Bosna postala nova baza oružanog ustanka u Jugoslaviji.

REZULTATI I ZAKLJUČAK

Rezultati borbi Birčanskog partizanskog odreda od početka ustanka do kraja 1941:

Neprijatelj je imao oko 330 ubijenih, 215 zarobljenih, oko 400 ranjenih — ukupno je izbačeno iz stroja preko 900 neprijateljevih vojnika, podoficira i oficira. Zaplijenjeno je oko 750 pušaka, 11 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, 1 protivtenkovski top i oko 70 sanduka puščane municije.

Ustanički gubici su bili 33 mrtva i 49 ranjenih.

Birčanski odred je krajem 1941. imao 2 bataljona sa po 3 čete, kao i 2 samostalne čete, a uslijed djelimičnog osipanja i prelaza u četnike, nešto smanjeno brojno stanje (oko 500 boraca sa 3 teška mitraljeza, 5 puškomitraljeza i 450 pušaka).

Jedan od najznačajnijih rezultata u prvoj godini ustanka je stvaranje solidnog i prekaljenog kadra od domaćih ljudi iz Birča. Iznikli su mladi komandiri i politički komesari — seljaci.

Komandiri su naučili da uspješno rukovode stotinama boraca. Mada još nisu dobro znali da se snađu u složenijim situacijama, oni su umjeli dobro da postave zasjedu, da izvrše prepad, da čvrsto povedu jedinicu na juriš itd.

Politički komesari su bili jedva pismeni ljudi. Ali su njihove riječi bile djela. Oni su se plameno borili protiv okupatora i četničke izdaje, neumorno su bdjeli i vodili brigu nad svakim borcem da bi ga sačuvali da ne poklekne ili da ne ode na put izdaje.

Na taj način i u odredu i na terenu Birča stvoreni su solidni uslovi za dalje vođenje borbe. Unutarnja monolitnost i čvrstina odreda omogućile su mu da u proljeće 1942. godine izdrži onu veliku krizu koju su preživljavali svi partizanski odredi u istočnoj Bosni, a koju mnogi nisu mogli da prebrode. U stvari, Birčanski odred će u toj krizi ostati jedini sačuvan partizanski odred u istočnoj Bosni. On će i docnije, kroz slijedeće godine narodnooslobodilačkog rata — sve do oslobođenja — ostati kompaktan i biti izvor popune mnogih naših jedinica, posebno Šeste proleterske istočnobosanske brigade, a sam će formirati 19. birčansku brigadu. Njegova slobodna baza (Šekovići) biće za okupatora neosvojiva.U toj bazi mnoge naše bolnice imaće sigurno skrovište, a brojne partizanske brigade za vrijeme svojih prolazaka i predaha moći će se sigurno odmoriti i pripremiti za nove akcije.

Miloš ZEKIĆ

U LICI 1941.

PRIPREME ZA USTANAK

Mučna i teška situacija zatekla se u Lici aprila 1941. možda kao ni u jednom kraju Jugoslavije nakon kapitulacije. Talijana je bilo skoro više nego Ličana. Mnogi mačekovci preko noći su postali gore ustaše nego stari zagriženi frankovci. Ustaše su organizovale pogrome nad srpskim življem i Hrvatima antifašistima. Članovi Partije u većini su bili poznati i ustaše su se najprije okomili na njih. Većina članova je pohapšena, dosta ih je stradalo, a među njima i nekoliko članova Okružnog komiteta (među njima i Jovo Rajčević). Prvi udarac partijskim organizacijama bio je težak.

No, ipak, uz pomoć članova CK KPH koji su došli na naš teren, Okružni komitet za Liku i partijske organizacije su se ubrzo oporavili i započeli aktivno raditi u narodu, a naročito intenzivno među srpskim življem.

Dok je neprijatelj još okupirao zemlju, mnogi ljudi, vraćajući se kući pješke, zaobilazili su življe saobraćajnice, ceste i puteve, kako bi izbjegli zarobljavanje. Tako je u Liku stiglo dosta komunista i simpatizera, radnika, koji su donijeli oružje. To je bilo dragocjeno za prve dane ustanka. Nevolja je u tome što novodošli drugovi nisu imali veza sa organizacijama. Isto tako organizacije nisu znale koji su među njima članovi Partije. Takvo stanje je kratko trajalo i veze su ubrzo uspostavljene, pa se intenzivno pristupilo pripremanju ustanka.

Masovna zvjerstva nad Srbima, ubijanja i klanja antifašista, bacanje živih ljudi u jame, puni gospićki zatvori, logor smrti na Jadovnom — to je slika Like pred ustanak. Sve je to utjecalo na daleko brže sazrijevanje svijesti, da je jedini izlaz iz takvog teškog stanja — ustanak.

Malobrojni članovi Okružnog komiteta, kao i svi ostali članovi Partije, morali su da djelaju danonoćno. Zahvaljujući

velikom ugledu i uloženom naporu na razjašnjavanju situacije i partijske političke linije, narod je bez rezerve prihvatio KPJ kao rukovodeću snagu i odazvao se proglasu od 4. jula 1941.

PLANOVI I RAD OK KPH

Ustaše su opljačkale sve radio-aparate. Njihova propaganda je bila veoma bučna — drugi se glas i nije mogao čuti. A Okružni komitet je od sve tehnike posjedovao samo geštetner[1] i baterijski radio i tako je hvatao vijesti, koje su oskudnim sredstvima pisane i rasturane najviše preko kurira. Narod je i usmeno obavještavan o događajima u zemlji i svijetu. Stvarane su i relejne stanice, pa su i na taj način stizale oskudne vijesti.

Tehnika je bila smještena u Divoselu, pod stogovima sijena braće Steve i Denija Vujnovića. Njihov otac i čitava porodica radili su za narodnooslobodilački pokret. Pod stogovima gdje se nalazila tehnika radili su Jakov Blažević i Mile Počuča. Tu sam i ja proveo nekoliko dana pred ustanak. Tu su izrađeni i detalji plana za ustanak u Lici, ispred nosa do zuba naoružanih ustaša, koji su tuda nadmeno prolazili.

Planom smo predvidjeli ljude na koje se u ustanku možemo osloniti, zatim formiranje više, manjih, gerilskih grupa, snabdjevenih suhom hranom za bar nedjelju dana; prvobitan zadatak bio im je da sačekuju i likvidiraju ustaše (kao odmazdu za teror koji su sprovodili). U ovoj fazi nismo mogli planirati dizanje cijelog naroda na ustanak zbog talijanske okupacije i mogućnosti da narod bude uništen od veoma jakih okupacionih snaga. Sada je bila osnovna borba protiv ustaških koljačkih formacija i spasavanje naroda. Predviđali smo i drugove koji su trebali da prenose direktive i održavaju veze s pojedinim krajevima Like i ustaničkim rejonima. Za sve krajeve, u općinama, pa i selima predviđali smo stvaranje inicijativnih odbora za pripremu ustanka.

Sve se velikom brzinom kretalo prema ustanku. Nicali su inicijativni odbori, narod je u zbjegovima hrabren; sve su to bile porođajne teškoće i embrioni nove vlasti, a jezgro i udarna snaga postali su gerilski odredi, koji su se naglo stvarali.

Pred ustaškim terorom većina srpskog življa nije išla u gradove. Izbjegavali su se susreti sa ustašama, po noći se povlačilo na spavanje što dalje od svojih kuća da ih ne bi ustaše iznenadile i izvršile pokolj. Kako sam već rekao u početku su ustaše na razne načine pobile dosta ljudi. Sad je to trebalo spriječiti i ukazati ljudima kako da ne padnu u šake ustaša-

[1] Danas se nalazi u muzeju NOB u Gospiću.

koljača. Dalje, narod se u zbjegovima pripremao na otpor. Formirani inicijativni odbori imali su zadatak da rade na formiranju gerilskih odreda, da odaberu ljude za komandno osoblje. Birani su bili oni što su imali bar nešto vojničkog znanja i dobrovoljno se sami javljali ustaničkim odredima.

Narod u zbjegovima živio je u posebnim teškoćama. Živežne namirnice i odjeća, što se moglo ponijeti, nošeni su po noći iz sela u šumu. No, u teškoćama i nevolji porasla je i svijest, međusobno povjerenje, trpeljivost i kolektivni život. Svi su se ispomagali samo da ne bude gladi. Razlike među ljudima svedene su na najmanju mjeru.

Nije slučajno što je Okružni komitet KPH za Liku bio isto onako popularan kao i štab ustanika, iako to niko nigdje nije isticao. Punu pomoć dobijao je od sekretara CK KPH, Rade Končara, a naročito Marka Oreškovića, člana CK, koji su istovremeno mnogo pomagali i partijskim rukovodstvima na terenu.

Na osnovu primljenih direktiva i analize stanja u Lici, OK je već u junu 1941. donio odluku da se prikuplja oružje i suha hrana, jer su se predviđale još veće teškoće. O tome sam razgovarao sa Stanišom Opsenicom u njegovu bunkeru u kući — da svojim ljudima prenese kao direktivu OK za Liku da prikupljaju oružje i suhu hranu — pršutu, slaninu, sir itd. Naročito se vodilo računa da se radi povezivanja i konspiracije, kuriri obezbijede sa svim potrepštinama, pa i suhom hranom, a da u težem slučaju budu osigurani za po nekoliko dana.

Na osnovu ovoga, Staniša Opsenica je ne samo izvezao hranu iz svoje kuće i kuća svoje braće, nego je kupio jedna kola žita, pršute, rakije i soli u Gospiću i sve natovario u dvorištu Jurice Frkovića — ustaškog velikog župana. Sve je prevezeno izravno na Ljubovo u šumu Palež. To je bilo sudbonosno za odred na Ljubovu, njegovo održanje i podvige koje je činio.

POČETAK USTANKA

Početak ustanka obilježen je i prvim vojničkim pobjedama. Stvarano je povjerenje u svoju tek rođenu vojsku, koja je značila spas za narod Like.

U to vrijeme sekretar Okružnog komiteta Jakov Blažević nalazio se sa tehnikom u Divoselu. S njim je bio Mile Počuča. Ja sam 2. avgusta sa sjeverne strane prešao rijeku Liku i zaobilazeći Gospić stigao u zoru u kuću braće Steve i Denija Vujnovića. Tamo već nikog nije bilo. Narod se masovno povlačio prema Velebitu. Naišao je i Joco Trešnjić, prepoznao me, jer me je vidio prije nekoliko dana baš nakon što smo završili izradu plana za ustanak. Tada smo predveče kraj stogova sijena

još razgovarali, gledali u Velebit i šalili se kako će tamo nama biti »lijepo«.

Joco se rukovao sa mnom i odmah mi reče da će me odvesti Jakovu i Mili. Nosio sam im pismo od Pavičića, podnarednika u domobranima, i jednog njegovog druga, koji je i ranije održavao vezu sa nama, a kasnije došao u partizane (u pismu je tražio da mu se da direktiva kako da organizuje puč, ili nešto slično, u gospićkom garnizonu; OK je zaključio da tako nešto u sadašnjim uslovima nema izgleda na uspjeh). Za razgovor smo imali malo vremena. Drugovi su donijeli odluku da preuzmem rukovodstvo u gornjem kraju Like i da tamo potražim Nedeljka Žakulu, člana OK. Računali smo da se on nalazi oko Udbine, a u stvari već je bio u Srbiji.

Istu večer napadnute su ustaše u školi u Divoselu. U Buniću je likvidirana ustaška posada, a više Bunića Staniša Opsenica je ubio čuvenog razbojnika — ustaškog žandarma Bevandu. Trajale su borbe sa ustašama na Ljubovu i Širokoj Kuli. Ustaše je zahvatila panika i bježanje, pa su u toj panici gonili civilno stanovništvo u centre gdje su bili jaki talijanski garnizoni. Tako su nagrnuli i u Gospić da se zaštite u gradu. A ustanici nisu imali dovoljno snage da bi se u isto vrijeme obračunali i sa talijanskim okupatorima.

U to vrijeme ustanici su držali većinu sela u svojim rukama. Gospić i ostala uporišta Talijani su ograđivali žicom i nastojali da spasu ustaše. U isto vrijeme Talijani se brzo i uspješno povezuju sa četnicima i zbližavaju ih sa ustašama, kako bi se zajednički borili protiv partizana.

DOLAZAK NA LJUBOVO

Na Ljubovu je postojao gerilski odred. Kad sam tamo došao, ocijenio sam da je prvi zadatak u odredu: organizaciono ga učvrstiti, izabrati komandno osoblje, uvesti disciplinu i stvoriti partijsku organizaciju. Za komandanta je izabran Staniša Opsenica, ja za komesara, za operativca Stevo Opsenica. Stevo Opsenica, Lukica Vukmir i još neki, kandidirani su za Partiju i tako je odmah stvorena i organizacija i otpočeo je politički rad. Odred se brzo širio i naoružavao.

Prve bombe napravljene su od durkavuza[2] pronađenog u izgorjelim seljačkim kolima, koji je u logor donio Bogdan Rakić. Kad sam to ugledao, sinula mi je ideja da bi se cijev mogla napuniti eksplozivom i poslužiti kao bomba. Bogdan se inače bavio popravkom kapislara i odmah je prihvatio moju ideju.

---

[2] Durkavuzom se u Lici naziva šuplji čelični valjak, konusnog oblika, koji se nalazi u sredini točka seljačkih kola i kroz koji prolazi osovina na kojoj leže točkovi.

Staniša Opsenica imao je dinamita i korde, a Bogdan kapisle od lovačkih pušaka. Bogdan se dade na posao i za dva dana je probna bomba bila gotova. Staniša je dobro zagledao ovu bombu, nasmejao se i rekao: »Oprobaćemo je na ustašama«.

Nije prošlo ni dva dana kad naiđe pošta iz Gospića za Bunić, u pratnji tri žandarma i ustaša. Kod kuća Rakića, na međi na Ljubovu, pošta je zaplijenjena i pratnja zarobljena. Stari žandarm Valentin ispričao je da za njima idu troja kola trgovca-ustaše Lukice Javora iz Podlapca, koju prate domobrani, žandarmi i ustaše u jačini od oko jedne čete.

Sada se Staniši pružila prilika da isproba »durkavuz«. Postavio je zasjedu kod Rakića, tik uz cestu, iza zidina izgorjele štale. Kad su kola s pratnjom zašla u zasjedu, Staniša je bacio na kola »durkavuz« bombu. Detonacija je bila silna — jača nego iz topa. Par konja je pobijeno, a nekoliko žandarma je teže ranjeno. Razvila se borba, pa su se žandarmi i pratnja povukli u pravcu Široke Kule.

»Durkavuz« se proslavio među partizanima. Nastala je trka za njim da bi se pravile nove bombe. Na neprijateljskoj strani pronijela se vijest kako ustanici imaju topove i kako se ne može preko »gvozdenog Ljubova«. Tajnu oružja i veličinu snaga brižno smo čuvali.

Ova akcija izvedena je oko polovice avgusta. Tada smo zaplijenili od žandarma 3 karabina, 4 kragujevačke bombe, 4 pištolja i municiju. Drugi dan, u zaselku Rastići, Hrvati su nam dali 3 puške. Naredne nedjelje u šumi Kozjanu, sačekan je jedan ustaša i likvidiran; zaplijenjena su kola, konji i karabin. Na Podlapcu je zaplijenjeno oko desetak pušaka. Istih dana u Kuljskoj stazi oduzete su dvije puške od ustaških kurira koji su krenuli iz Podlapca za Široku Kulu.

Sve ovo oružje bilo je raznog porijekla: od mauzerki i manliherki, do dugačkih francuskih pušaka. Borci su htjeli da imaju mauzerke, pa je oko toga nastao spor. Zbog toga sam se dogovorio sa Stanišom i Stevom Opsenicom da oružje dajemo u najsigurnije ruke. Pošto su se pojavili četnički orijentirani ljudi (policajac Serdar Jovica iz Široke Kule, Iso Stanić iz Švračkova Sela), to je bio razlog da se pokrene pitanje vojne discipline i davanje oružja u ruke onih koje odredi komandir čete.[3]

---

[3] Koncem avgusta 1941, u okviru Odreda formirali smo četu kao operativnu jedinicu, s vodovima. Za komandira čete izabran je Stevo Opsenica. Osim četa, u Odredu smo imali straže i naoružane grupe, koje su dejstvovale na području općine Bunić i dijela podlapačke općine. Ljubovo je Hrvatima iz Perušića bila baza za izlazak u partizane, pa je odigrao veoma važnu ulogu u razvijanju bratstva i jedinstva u Lici (kao i Divoselo).

U to vrijeme počinjemo s pravim vojničkim životom. Formira se ekonomat, kuhinja, isturena je straža prema neprijateljskim položajima. U jutro se obavlja redovna prozivka, a zatim počinje vojna obuka za mladiće koji nisu služili vojsku. Obukom je rukovodio komandir, Stevo Opsenica. Odred na Ljubovu, koji je u jesen 1941. izvršio mnoge akcije, postao je vrlo popularan, a imao je i veliku ulogu u razvijanju bratstva i jedinstva. To je bilo veoma značajno nakon narušenog povjerenja između Srba i Hrvata i onih zločina koje su ustaše vršili nad nedužnim narodom.

Navest ću samo jedan primjer. Kad je Staniša Opsenica u jesen 1941. došao sa svojim odredom u hrvatska sela oko Perušića nastalo je komešanje. Ustaški elementi razbježali su se uplašeni, a narod, naročito omladina, dočekivali su partizane. Pjevale su se partizanske pjesme, održavala prela, a djevojke su od komandanta tražile da ove kršne momke opet dovede.

Prvi dani ustanka krunisani su uspjehom i to je dalo podstreka za nove akcije. U prilog tome išlo je niz činjenica. Ustaše se razgalamile kako »više nema Srba u Lici«, kako su »komunisti gotovi«, kako »ostaju čisti Hrvati i Hrvatska«... Međutim, događaji su pokazali suprotno. Komunisti su ukazivali na ono što su ustaše počinile pod zaštitom talijanskih fašista, a slično njima i četnici pod okriljem istog gospodara. U razobličavanju njihove propagande partijske organizacije Like na čelu sa Okružnim komitetom odigrale su presudnu ulogu.

ČETNICI NA DJELU

Kada je izbio ustanak četničke vođe sklonile su se u Dalmaciju, u selo Žegar. Dok je narod krvario one su kovale planove za izdaju. Ta njihova izdaja došla je do izražaja kad su partizani htjeli da sruše vijadukt Bender na pruzi za Knin. Četnici na čelu s popom Đuićem spriječili su to, zbog saradnje s Talijanima. Talijani su imali jasne i određene planove sa četnicima. To se pokazalo prilikom povratka četničkih vođa iz Dalmacije u Liku. U propagandi su se naveliko služili lažima, kako »Talijani namjeravaju prijeći na stranu saveznika i boriti se protiv Nijemaca i NDH«... Narod je smatrao da su Nijemci najodgovorniji za sve što je najgore, a četničke izdajice su to koristile i tako prikrivale svoju saradnju s okupatorom.

Pajica Omčikus bio je izraziti saradnik okupatora. Stevo Rađenović i major bivše vojske Bogdan Rašeta izvršili su pripreme za stvaranje sporazuma s Talijanima — stvoren je tako-

zvani »Otrićki sporazum«. Talijani su išli tako daleko da su tražili i pronalazili sebi za suradnike ljude koji su nekad bili vjerni austrijskoj monarhiji. Takovi su lako stupali u službu okupatora i brzo nalazili zajednički jezik.

RAZDOBLJE OPREDJELJIVANJA

Pod raznim izlikama četnici su u početku pokušali da otupljuju oštricu narodnooslobodilačke borbe. Zatim počinju da pojedinačno ubijaju naše drugove i prelaze otvoreno na stranu okupatora. Četnicima je bila omiljena metoda da pljačkaju i ubijaju (kao na primer u Boričevcu i Pišaću kod Podlapca), pa da to pripisuju partizanima. Da bi teškoća bila još veća, u početku pod imenom gerilaca narod je podrazumijevao sve ustanike pod oružjem. Međutim, postojao je jedan dio koji je danas bio s nama, a sutra protiv nas.

Talijani su proglasima o zaštiti srpskog življa od ustaškog klanja uticali na neke malodušnike koji su napustili položaj s oružjem u ruci i vraćali se kućama da nastave svoje svakodnevne poslove. U isto vrijeme, Talijani su počeli dovlačiti raznu robu, živežne namirnice i slično. Proširili su svoju zonu za 30 kilometara istočno od ličke pruge. Švercu su široko otvorena vrata. Četnici su uz pomoć Talijana razvili uveliko propagandu, sračunatu na rasipanje borbenih jedinica — baš ono što su Talijani željeli.

U prvim danima ustanka, među ustanicima je vladalo mišljenje da nakon onolikih pokolja i stradanja ne bi smjelo biti Srbina koji bi bio izdajica. No, na žalost, pokazalo se da nije tako. Četnički nastrojeni elementi i ranije su bili angažirani u protivnarodnoj raboti, a sada se brzo prilagođavaju novim uslovima. Novi gospodar-okupator, bez teškoća povezuje u borbi protiv naroda dvije negativne grupacije — ustaše i četnike.

Septembar i oktobar su mjeseci pregrupisavanja snaga. Naoko, vladalo je zatišje. Ponegdje je bilo manjih akcija, pripucavanja i čarki i to svakog dana. A u isto vrijeme sabirane su snage za nove i značajnije akcije. Ustaše su dobile dobre batine. Talijanima je to poslužilo kao povod da prošire svoje okupaciono područje — do gornjeg dijela Like, gdje se pretežno nalazi srpski živalj.

Ustaše zbunjene, bez oslonca u narodu, sluganski slušaju što im Talijani naređuju. Četnici osjećaju da nailazi njihovo vrijeme, užurbano stvaraju vezu s Talijanima i kidaju s ustanicima. Četničke vođe prelaze Talijanima u žicu. Organiziraju

zavjeru protiv ustanika, pribjegavaju teroru: ubijaju Miću Radakovića iz Jošana, Marka Oreškovića, vođu ustanka u Lici, Pekišu Vuksana iz Počitelja, Vladu Cerina, zagrebačkog radnika; prave zasjede i svim ostalima, sve to »u ime kralja i otadžbine«...

Za to vrijeme talijanski fašisti trljaju ruke od zadovoljstva, jer im posao dobro ide. No, veselje tog šarenog društva nije dugo trajalo. Okružni komitet KPH za Liku bacio se na posao i energično pokrenuo partijsku i druge organizacije da mobilišu narod u borbu protiv združene bande — Talijana, ustaša i četnika. Trebalo je srediti vlastite borbene redove. Trebalo je spriječiti nicanje divljih, nekontroliranih odreda.

Razvitak borbi otkrivao je nužnost izmjene principa teritorijalnih ustaničkih jedinica. Nametalo se formiranje jedinice jače udarne sposobnosti.

PRVI SASTANAK OK POSLIJE POČETKA USTANKA

Dok smo 5. septembra održavali sastanak u oslobođenom Lapcu, a borbe se vodile na Drenovači, Rašetini ljudi šalju dva naoružana vojnika da vide šta se tamo radi, da nas upozore da se raziđemo. Ako nećemo — glasila je poruka — oni će upotrijebiti silu. Tri puta su dolazili i najzad smo se morali zavući u zgradu općine kako bi završili sastanak. No, to nam je bilo i upozorenje da se konačno povede računa o tome ko sve nosi oružje, i to oružje koje su u borbi oteli istinski borci.

Pored ostalog, na ovom sastanku je predloženo da se održi vojna konferencija svih predstavnika za Liku. Konferencija kojom je rukovodio Marko Orešković održana je 21. septembra. Izabrali smo Štab odreda za Liku. Za komandanta je predviđen major Rašeta, za komesara Marko Orešković, a za operativnog oficira Stojan Matić. U takvom se sastavu štab nikad nije sastao: prikriveni četnik Rašeta nije htio da se prihvati dužnosti. Nešto slično se i predviđalo, jer je OK tim taktičkim potezom htio da Rašetu istjera na čistac i lakše raskrinka.

Okružni komitet donosi odluku da formira udarni odred, koji ne bi bio vezan za svoje selo ili neku užu teritoriju, nego bi disciplinovano izvršavao zadatke tamo gdje bi se ukazala potreba. Borci Prvog udarnog odreda, koji je dobio ime »Čapajev«, bili su ti, koji su na svojim kapama nosili petokrake zvijezde sa srpom i čekićem. U odred su stupili isključivo dobrovoljci, i to odabrani. Vojna naobrazba i idejno-politički rad njegovi su svakodnevni zadaci. Način života, disciplina, borbenost i drugarstvo koji su vladali u to vrijeme među borcima

isticali su ovaj odred iznad svih drugih jedinica u Lici. Odred je formirao Đoko Jovanić.

Predloženo je da se odred odmah prebaci u unutrašnjost Like, gdje su bile povoljnije prilike za vojničko i političko djelovanje. Na ovome je naročito insistirao Marko Orešković, govoreći da će ga u Podlapcu uništiti četnici, a da odred treba po svaku cijenu sačuvati kao jezgro naših budućih jedinica.

Našu neaktivnost u donjolapačkoj kotlini obilato su iskorištavali Rašeta i njegovi ljudi. Rašeta se počeo ponašati kao gospodar situacije. On je išao tako daleko da je jednog dana Milu Počuči predložio da se povuče za Divoselo (gospićki kotar), i da će mu on, Rašeta, dati pratnju, kako bi mogao mirno otići. Svakako, Počuča je odbio Rašetin predlog i nije se povukao iz Donjeg Lapca, nego je i dalje nastavio da politički djeluje.

U to vrijeme dolazi do čvršćeg povezivanja i međusobnog pomaganja između Ličana, Krajišnika i Dalmatinaca. Ovo je bilo utoliko značajnije, jer su partizanske akcije u dobroj mjeri bile vezane za selo i kraj gdje su formirani odredi. Trebalo je razviti šire razmjere borbe, uliti narodu i borcima svijest da je to neophodno, da je to životno pitanje ustanka. Po tom pitanju presudnu ulogu imali su Okružni komitet i partijske organizacije.

SLOM ČETNIKA

Ustaše su ušle u Donji Lapac 6. ili 7. oktobra. Major Rašeta je pobjegao zajedno sa svojim četnicima. Njegov kukavičluk bio je očevidan. Žene i djeca su ga izrugivali. Partizani su za to vrijeme vodili borbu protiv ustaša. Najprije su ih opkolili, zatim su dobar dio likvidirali i raspršili. Zarobili su veću količinu oružja i jedan top. Rašeta je čekao svršetak akcije. On je poslao svoje ljude u Lapac da mu daju signal kad se može vratiti.

Poslije drugog oslobođenja Lapca, partizani su tu bili samo kratko vrijeme, »blagodareći« četnicima koji su pozvali Talijane. Umjesto da su u Lapcu partizani, došli su Talijani, a s njima i Rašeta.[4]

Pod ovakvim okolnostima nastala su i razna previranja: jedni su otpadali, a još više novih je dolazilo. Nezgoda je bila u tome što je sve to iziskivalo daleko veću budnost i u vlastitim redovima.

---

[4] Kad su partizani i po treći put oslobodili Lapac koncem februara 1942. (sada od Talijana), Rašeta se sakrio i tako ostao i dočekao Nijemce u jesen 1943. Poslije se s njima i povukao.

Političko rukovodstvo je pravilno uočilo stvarno stanje i ocijenilo da treba tražiti slabe tačke neprijatelja, da mu treba nametnuti svoju volju i tući ga po najosjetljivijim mjestima. Takva mjesta, na koja smo usmjerili svoje udarce bila su Plitvička jezera (izvršen je napad na ustaše) i Pogledalo (gdje su napadnuti Talijani). Ovo je bio i prvi napad na Talijane u tom dijelu Like. Zbog pretrpljenih gubitaka, za odmazdu, oni su zapalili 52 kuće u selu Vrelo kod Korenice, pa je Kotarski komitet Korenice poduzeo mjere za smještaj naroda, a istovremeno i za mobilizaciju. Formiran je bataljon »Ognjen Prica« u Krbavici (komandant je postao Bogoljub Rapajić, a komesar Srđan Brujić).

Razvili smo živ politički rad, stvarali čvrste veze s narodom. Borci smješteni po kućama pomagali su narodu i u poljskim radovima, a uz to i politički djelovali. Nisu izostale ni priredbe, skečevi. Korištena su i seoska prela. U stvari na prelu se plelo i šilo za vojsku i sve je to iskorišteno za povezivanje seljaka i partizana. Razvijan je borbeni duh, podstican tradicijama predaka. Sve je to usmjeravano na razvijanje ljubavi prema narodu, rodnoj grudi i mržnji prema okupatoru. Nicale su revolucionarne pjesme koje su se orile iz raspjevanih grla momaka i djevojaka Like. Nijedna akcija nije prošla bez borbenih pjesama.

Obavještajna služba, iako bez većeg iskustva, dobro je funkcionisala: imala je široku mrežu i postala je narodna služba, tako da pojedini neprijateljski elementi i agenti nisu mogli dugo da rade, a da ne budu otkriveni.

Darivanje boraca ručnim radovima uveliko je cijenjeno i moralno zaduživalo borce prema narodu. Svojim držanjem partizani su bili najbolji tumači bratstva i jedinstva, a to je u mnogome paralisalo ustaško-četničku propagandu. Kad su u hrvatska sela zapadne Like — Smiljan, Mušaluk, Lički Novi, Brušani i druga — došli partizani, izmiješani Srbi i Hrvati organizovali su pravo narodno veselje. Svaki put je omladina poslije ovakvih susreta odlazila u partizane. Isto tako je bilo kad se oko Korenice pojavila četa Hrvata-partizana iz Dalmacije. Ništa nije moglo biti dirljivije, nego kad su Šibeničani i Vodičani tukli Talijane i branili posjede Srba u Bjelopolju — da ih Talijani ne pljačkaju.

Za ustaše je bilo najteže što Hrvati odlaze u partizane. Zato, kad bi neko od Hrvata otišao u partizane, svirepo su se osvjećivali njihovim porodicama. No, sve to nije spriječilo 30 Hrvata iz Smiljana da odu u partizane, što je snažno odjeknulo u narodu i imalo povoljan politički značaj u čitavoj Lici — to je bio i znatan prilog bratstvu i jedinstvu.

U novembru 1941. formiran je i bataljon »Marko Orešković« na Kamenskom, sastavljen od dvije čete: jedne od ranijeg odreda »Čapajev« i jedne od Ličana iz gračačkog kotara. Za komandanta je postavljen Đoko Jovanić, a za komesara Milan Šijan. Kamensko, na visoravni Plješevice, odabrano je zbog terena podesnog za spuštanje padobrana. Tamo je predviđeno spuštanje oružja padobranima koje smo očekivali od Rusa, a koje nismo dočekali. Uzalud su nabrana drva da se zapale radi davanja signala.

Oružja je bilo malo, ali moglo se kupiti u Dalmaciji. Zbog toga se otvorio kanal za prebacivanje stoke preko Velebita. Tamo je stoka prodavana i kupovano oružje. Šverceri su se našli uslužni kao i obično, ali se i na taj način moralo doći do oružja.

Četvrti kvartal 1941. karakterističan je po borbi za svakog čovjeka, po borbi za narod. Četničke vođe oslanjale su se na okupatorsku silu i njome su plašile narod — ponašale su se kao da je to njihova sila. Hvalile su se mudrom saradnjom i trgovinom s Talijanima, a u isto vrijeme pozivale se i na kralja Petra i vladu u Londonu kako im poručuju neka »pametno rade« i neka »čekaju njihov znak«. Četnici su nastavljali sa svojim pričama kako će oni »mudro prevariti ‚Digiće'« i kako će oni biti »dobri saveznici«.

No, što je više naroda, naročito omladine odlazilo u partizane i što su izvođene smjelije akcije, to je sve više narod privlačen na stranu partizana. Ogorčenje prema okupatoru i onima koji mu služe sve više je raslo.

Konačno su se partizani iz bataljona »Marko Orešković« sreli s Talijanima u Mekinjaru 9. novembra. Ovi su pošli u selo da pljačkaju, pa se zapodjela borba.[5] Ubijeno je 17 Talijana, 4 je ranjeno i 22 zarobljeno. Talijani su uhvatili nekoliko civila za taoce. Jednog seljaka su poslije uputili s prijetećim pismom iz Breštana prema štabu grupe odreda za Liku u Srednjoj Gori, u kome za odmazdu nagovještavaju paljenja i uništavanje svega do čega dođu. U Srednjoj Gori je bio i OK. Talijanima smo odgovorili da ne zaborave da njihovi putevi vode kroz naše gudure i klance. Ako su voljni zamjenićemo zarobljenike, ako ne, mi se ne plašimo. Talijani su se urazumili i izvršili razmjenu, ali ne uredno kako je dogovoreno. No, to je tek bio uvod u borbu širih razmjera protiv Talijana u Lici. Ranije nije bilo lako dobiti podršku naroda za ovakve pothvate, ali upornim tumačenjem i uspješnim akcijama sve je krenulo naprijed.

---

[5] Borbu je započeo Srednjogorski vod pod Komandom Miloša Čankovića. Bataljon »Marko Orešković« uveden je u borbu uveče; s njim je bio i Vlado Ćetković.

Dolazak Dalmatinaca u Liku znatno je djelovao na suzbijanje šovinizma, koga su ustaše i četnici svaki na svoj način uporno propagirali. To vrijeme, moglo bi se reći, bilo je presudno u borbi za bratstvo i jedinstvo.

U Liku su Dalmatinci stizali u tri grupe: preko Bukovice, rijeke Zrmanje, pored Krupe, preko Velebita, Dubokog Dola, Vučipolja (Gračac), Glogova, Bruvna, Mazina, Arovaca, Kamenskog. No, od ove tri grupe od 120 boraca, druga grupa Franje Kursana putovala je do Klapavice (Udbina). Na putu su ih sustigli Ivo Družić i Gašpar Bergam sa direktivom OK Šibenik, odnosno Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, da se vrate natrag i da operiraju na terenu Dalmacije u Bukovici. Ova direktiva napravila je zbrku i zbunila borce, iako su joj se pokorili: od Klapavice su vraćeni preko Bruvna, Vučipolja i Dubokog Dola. Povratak ove grupe negativno se odrazio na srpski živalj tamošnjih sela. Četnici su to obilato iskoristili, govoreći da su to »dalmatinske ustaše koji dolaze u izvidnice da likvidiraju Srbe«. Kod neupućenog dijela srpskog življa četnička propaganda je imala utjecaja i nakon kratkog vremena počele su da niču četničke grupe i ponegdje da se osipaju naše seoske straže. Četnici su već ranije razvili svoj utjecaj na seoske straže i odrede u tom kraju, blagodareći nebudnosti ondašnjih drugova. Kad su Vodičani-partizani prolazili od Vučipolja prema Bruvnu i uz pomoć omladine nosili opremu i municiju na putu im je pokradeno više od polovine municije. To je bio prvi loš znak. Bilo je jasno da ta municija nije pokradena da tuče Talijane, nego nas — u leđa. To je u stvari prvi uspjeli potez četnika.

Četnici su u to vrijeme tijesno surađivali sa Talijanima, a talijanska obavještajna služba pobrinula se da napravi što više zamki borcima iz Vodica. Oni su dobro znali što u Lici znači prisutnost boraca Hrvata iz Dalmacije za bratstvo i jedinstvo naroda ovog područja.

Grupa Franje Kursara, njih 26, naoružanih sa 24 karabina i dva puškomitraljeza, pištoljima i bombama, vratila se do Velebita za Duboki Dol i tamo se smjestila u jedan mali zaselak, ali svi u jednu kuću. Nešto im je bilo sumnjivo. Kasna jesen, kiše su ometale bržu vezu, pa su tu ostali nekoliko dana. Četnici su u stopu pratili njihovo kretanje i pravili plan kako da ih razoružaju. Tu je bilo niz pokušaja i smicalica po planu četnika Špire Lukića. Govorio im je: »Talijani znaju za vaš boravak i oni će vas napasti« . . . »Dajte oružje pa ćemo ga mi sakriti u pećinu, a vi se presvucite u ovdašnju seljačku odjeću,

koju ćemo vam dati«... ili: »Mi četnici ćemo držati stražu; metnite oružje u kupu« — i tome slično. No, drugovi su dobro osjetili o čemu se radi, nisu se dali nagovoriti, nego su dobro pritegli oružje i sami držali straže. U ime grupe, Parmač je odgovorio četnicima: »Glavu dam, ali oružje ne dam«. Ove riječi cijela grupa je jednodušno prihvatila.

Kad ovaj plan nije uspio, četnici su stvorili drugi, sve tobože u dobroj namjeri da im pomognu da uspostave vezu s Dalmacijom. Nagovorili su grupu da pređe iz Dubokog Dola u Turovac, koji leži na obronku Velebita i ima svega dvije — tri kuće. Četnici su stvorili plan da im dadu vodiča koji bi ih iz Turovca vodio u pravcu Javornika, obronkom Velebita, preko jednog skoro neprolaznog stjenovitog kamenjara. Tu bi ih Špirini četnici sačekali, razoružali i likvidirali.

No, četnici su se u svom planu prevarili — za njihove namjere doznali su seljaci, pa je iz Turovca, iz kuće u kojoj su se nalazili Dalmatinci, došao jedan seljak u Vučipolje da saopšti kako »četnici imaju u planu da navečer povedu drugove Dalmatince preko Javornika, a u stvari da ih razoružaju i pobiju«. Isti seljak je napomenuo da još nije kasno da se drugovi upozore (to je bilo oko tri sata poslije podne). Odmah sam pozvao nastranu Ljubu Kneževića, španskog borca i Biću Kesića i naložio im da odmah odu za Turovac i da se cijela grupa, na moju odgovornost, odmah vrati natrag. Tako je i učinjeno i grupa se vratila.

Nakon mnogih poteškoća konačno se našlo svih 120 boraca iz Dalmacije u Bjelopolju, gdje su kao 3. četa ušli u sastav bataljona »Marko Orešković«. Svoj prvi ispit položili su u borbama kod Bjelopolja i Korenice i dalje redom protiv Talijana, ustaša i četnika. Većina tih divnih drugova položila je svoje živote za dobro naših naroda, za bratstvo i jedinstvo, za socijalizam.

OPSADA KORENICE

Decembar mjesec značajan je zbog donošenja definitivne odluke za napad na talijanski garnizon u Korenici. Odluka je pala 25/26. decembra 1941. u Šalamuniću, u kući Vuje Ratkovića gdje je održan sastanak OK. Sastanku su prisustvovali komandant i komesar štaba odreda za Liku, Vlado Ćetković i Šime Balen. Već 28. decembra došlo je do prvih borbi s Talijanima u selu Bjelopolje. Talijani su pošli na saonicama iz Korenice u selo, tobož da kupe hranu, ali u stvari u pljačku. Pred selom su iznenada napadnuti od partizana. U prvom sukobu poginulo je i zarobljeno više Talijana, zaplijenjeno je i nešto oružja. Borbu pred selom zapodjeli su borci Dalmatinci. Poginulo je i neko-

liko Dalmatinaca. No, borba se nastavila i 30. decembra. Talijani su navaljivali da bi pokupili mrtve i povratili izgubljene položaje. Partizani su sve žešće napadali, pjevajući svoje omiljene borbene pjesme. Talijani su vraćeni u Korenicu. Te prve značajne pobjede predstavljale su uvod u sve jače borbe protiv Talijana. To je bilo ono čega su se plašili malodušnici, i ono što su htjeli istinski borci.

Iza toga, slijedile su krupne pobjede nad Talijanima kod Šijanova klanca, na Pogledalu, kod Široke Kule i Ljubova — gdje su partizani zaplijenili 4 topa i 2 tenka (to su prvi zaplijenjeni topovi i tenkovi kojima smo se služili u kasnijim borbama).

Kad je počela borba s Talijanima oko Šijanova klanca, u Trnovcu kod Korenice održavao se partijski kurs, koji je prekinut zato što su slušaoci kursa otišli u borbu.

Početkom januara 1942. počela je razmjena zarobljenika s Talijanima — odnosno za naše civile-kurire. Ali, ubrzo se pokazala vjerolomnost Talijana. Tako, naša dva druga zarobljena kod Vrhovina (koje su četnici uhvatili i predali Talijanima) Talijani su odmah ubili, dok su za njih tražili svoja dva oficira.

U 1942. godinu ušli smo s tromjesečnim opsjedanjem talijanskog garnizona u Korenici. Bilo je dosta naših pokušaja da se likvidira taj garnizon, kao i od Talijana da prodru do garnizona, da ga izvuku. Sve je bilo bezuspješno. Opsada je potvrdila procjenu OK da se ne isplati tako zamašna akcija s ovim snagama. Trebalo je prethodno izvršiti akciju na Donji Lapac, gdje je talijanski garnizon bio mnogo slabiji. Ojačani zaplijenjenim oružjem u Lapcu, mogli smo poći na Korenicu.

Nakon dva mjeseca opsade Korenice, odvojena je glavnina i upućena ka Donjem Lapcu.[6] Raspoloženje boraca bataljona koji je tamo upućen iz Bunića, ulijevalo je vjeru u sigurnu pobjedu. Tako je elita ličkih partizana pošla po treći put da oslobađa Donji Lapac, što se moglo da zahvali četnicima, koji su se zajedno sa Talijanima borili protiv partizana. Kad je Lapac oslobođen, 27. februara 1942. i talijanski garnizon od 140 vojnika razoružan, došlo je na red kažnjavanje četnika. Bili su primjerno kažnjeni i od naše vojske i od naroda.

Tako je u Lici završena prva godina oslobodilačke borbe i narodne revolucije u kojoj su OK i ostali partijski forumi i organizacije odigrali presudnu ulogu i dali svoj doprinos u ustanku.

Tomo NIKŠIĆ

---

[6] U Lapac je upućen bataljon »Marko Orešković« (bez 3. dalmatinske čete) sa četom iz bataljona »Ognjen Prica«.

FORMIRANJE I SLOM PRVIH KUMANOVSKIH ODREDA 1941.

Početkom septembra 1941. godine, u kući Pere Nakova, održan je značajan sastanak Mesnog komiteta partijske organizacije Kumanova. Na tom sastanku je, pored članova komiteta, bio i Lazar Koliševski, sekretar PK za Makedoniju, koji je predložio da se na sastanku razmotri pitanje konkretnih priprema i organizacije oružanog ustanka u kumanovskom srezu. I pored toga što je partijska organizacija do tog sastanka, preko čitavog leta u agitaciono-propagandnoj delatnosti radila na pripremanju svog članstva za oružanu borbu, na ovom sastanku je trebalo doneti konkretne odluke za akciju, za formiranje partizanskog odreda i vođenje oružane borbe. Bilo je odlučeno da se odmah formira Vojni komitet (štab), koji će zatim organizovati partizanski odred, pripremiti ga za borbu i njime neposredno rukovoditi. Za vreme leta kumanovska partijska organizacija vodila je borbu protiv oportunističkih stavova Šarlovog rukovodstva u mnogim partijsko-političkim pitanjima, pa i o formi borbe u uslovima okupacije i situacije u kojoj se nalazila partijska organizacija. Odlučeno je, takođe, da u Vojni komitet uđu Panče Pešev, Pero Nakov, Dejan Aleksić i ja, i da Mesni komitet rukovodi Vojnim komitetom preko Panča Peševa.

Vojni komitet se već sutradan sastao i održao prvi sastanak u kući Milana Stevkovskog. I tom sastanku je prisustvovao Koliševski. Podneo je referat o vojno-političkoj situaciji u svetu i našoj zemlji, govorio o nekim iskustvima iz partizanskih akcija i borbi koje su se u to vreme vodile u našoj zemlji, a naročito o onima iz Srbije. Govorio je, takođe, i o revolucionarnim tradicijama makedonskog naroda. Na kraju je Vojnom komitetu postavio zadatke: da se što pre organizuje i pripremi partizanski odred za oružanu borbu protiv okupatora; da se brže pristupi prikupljanju oružja i municije, i da se učvrste i stvore nove,

bolje veze sa ljudima iz okolnih sela. Bilo je diskusije i o tome kako pristupiti organizovanju odreda i kako izvršiti odgovarajuće pripreme.

Odluka MK da se formira partizanski odred i povede oružana borba u našem srezu brzo je prenesena preko partijskih ćelija i skojevske organizacije. Među članovima Partije i Skoja, pa i kod bližih simpatizera, počela je da se oseća neka osobita živost. Prekraćene su one žučne diskusije o oružanoj borbi, koje su se vodile preko celog leta među članstvom. Svi su odjednom prešli na konkretan rad, usmeren na pripreme za podizanje ustanka.

Vojni komitet se, isto tako, odmah dao na posao. Svaki član Vojnog komiteta je dobio određene zadatke. Panče Pešev je zadužen za partijsko-politički rad, Dejan Aleksić za vojna pitanja, Pero Nakov za Skoj, a ja za organizacijska pitanja i naoružanje. Ta podela funkcija nije bila stroga. Praksa je kasnije nametala obavezu pojedinim članovima komiteta da izvršavaju i one zadatke, za koje nisu bili zaduženi. Ali — pred komitetom je svako odgovarao za ono zašto je bio zadužen. Panče Pešev se brinuo oko izvršavanja svih zadataka, nosio je, može se reći, najveći teret poslova komiteta.

Prvi, neposredni zadaci Vojnog komiteta bili su: da se razmotri kako formirati odred, zatim, da odredi brojno stanje odreda i ljude koji će biti u njemu, da odredi rukovodstvo itd. Pored toga je trebalo rešiti u koji rejon sreza izbaciti odred, na zemljište koje će mu, u početku, poslužiti kao baza za dejstvo, s obzirom na političke i taktičke uslove. Trebalo je, takođe, preuzeti oružje i municiju, koje su do tada bile prikupile partijske organizacije i pojedini drugovi, čuvati i organizovati dalje prikupljanje oružja. Isto tako je trebalo odrediti drugove koji dolaze u obzir da idu u okolna sela radi učvršćivanja i stvaranja novih veza sa seljacima.

U međuvremenu je MK, preko partijskih ćelija i skojevskih organizacija, razmatrao koje članove Partije i Skoja da uputi u prvi partizanski odred. Bilo je odlučeno da u prvom redu pođu oni drugovi koji su bili kompromitovani kao komunisti i za koje je postojala opasnost da budu uhapšeni od fašističke policije. Drugi su imali da pođu tek pošto odred ojača i stvori dobru bazu na terenu. Reorganizacijom partijske organizacije, međutim, bilo je rešeno pitanje novog MK i broja članova Partije, odnosno ćelija koje bi dejstvovale u gradu.

Drugovi određeni da stupe u partizanski odred javljali su se članovima Vojnog komiteta ugovorenom javkom, a vanpartijci, predviđeni za odred, bili su na neposrednoj vezi s pojedi-

nim članovima Partije iz odreda. Tako se, u kratkom vremenskom razmaku, za odred javilo preko 60 ljudi.

Vojni komitet je zatim odlučio da to ljudstvo podeli u tri grupe, tj. da formira tri oružana odreda, koji će u početku biti: jedan na planini Karadag, drugi na planini Kozjak, a treći u rejonu Kotorlak. Od formiranja treće grupe se u poslednjem trenutku odustalo, jer su neka lica zbog raznih izgovora otkazala da idu u odred, pa se ostalo na dve grupe: Kozjak i Karadag.

Vojni komitet je, na kraju, odlučio da prijavljeno ljudstvo podeli na još manje grupe, zato što je zauzeo gledište da se u početnom periodu dejstvuje iz više baza, kako bi se stvorila šira osnova za mobilizaciju ljudstva, uporišta za rasplamsavanje ustanka, i da bi se snage neprijatelja što više razvukle.

Partizanska grupa »Kozjak« je, na primer, imala zadatak da stvori bazu u širem rejonu planine Kozjak. S obzirom na to da je Vojni komitet raspolagao podacima da severno od planine Kozjak dejstvuju partizani Vranjskog odreda, to je grupi dat zadatak da se poveže sa njima radi koordinacije i zajedničkog dejstva. Pored toga je bilo i neproverenih vesti da u širem rejonu planine Kozjak dejstvuju četnici Jordana Kimića, pa je trebalo da grupa na terenu ispita i tu vest i, ukoliko stvarno postoje, da stupi u vezu s njima radi zajedničkih akcija (naravno, ukoliko se nađe zajednička akciona platforma). Grupa je imala i poseban zadatak: da stalno ometa saobraćaj na komunikaciji Kumanovo — Kriva Palanka — Sofija, koja je za bugarskog fašističkog okupatora bila od velike važnosti.

S obzirom na to da je ta grupa imala važnije i složenije zadatke, kao i na veće mogućnosti koje su se pružale za dizanje ustanka u tom kraju — uzimajući u obzir njegov geografski položaj i pogodan manevarski prostor i veliku mržnju naroda tog kraja protiv okupatora — to je rešeno da ova grupa bude najjača i da broji 26. ljudi. Za komandira grupe je određen Ljubo Gačo, a za politkomesara Kiro Fetak.

Partizanska grupa »Karadag« je imala zadatak da dejstvuje u širem rejonu planine Karadag, u kojem pretežno živi šiptarski živalj. Grupa je trebalo da među njima razgoreva ustanak, da održava vezu sa Skopskim partizanskim odredom koji će, prema obaveštenju Pokrajinskog štaba, takođe dejstvovati na Skopskoj crnoj gori (Karadagu). Ta grupa imala je zadatak da sa Skopskim odredom ometa saobraćaj na železničkoj i putnoj komunikaciji Skoplje — Vranje. Imajući u vidu da u tom rejonu pretežno živi šiptarski živalj, to su u tu grupu bila raspoređena dva druga šiptarske nacionalnosti: Ali Riza i Bajram Šabani, kao i još neki drugovi koji su imali lične i prija-

teljske veze s ljudima tog kraja. Grupa je brojala 16 ljudi. Za komandira je bio određen Boro Menkov, a za politkomesara Pero Čičo.

Pored svih drugih zadataka Vojni komitet je imao i pune ruke posla oko priprema koje su se morale obaviti do izlaska partizanskih grupa. On je preko komandira ili politkomesara pozivao pojedine drugove i davao im konkretne zadatke koje treba da izvrše. Tako su, na primer, često slate dvojke ili trojke na pojedine pravce da izvide rejone i objekte i da ispitaju gde su okupatorove vojne snage, posade, straže — da utvrde koliki je njihov broj i jačina, kakvih objekata ima od značaja za okupatora na putnim i železničkim komunikacijama i kakve ih snage čuvaju. Naročito se poklanjala pažnja onim objektima koji su dolazili u obzir za diverzantska dejstva. Takve izviđačke grupe je Vojni komitet često slao, tako da je imao potpuno jasnu sliku o lokaciji pojedinih delova okupatorovih snaga, njihovoj jačini i rasporedu na teritoriji sreza. Drugovi su te zadatke uspešno izvršavali, jer su im davana jasna i precizna uputstva o tome šta treba izviđati.

Takva delatnost je ovom komitetu veoma korisno poslužila u planiranju izlaska partizanskih grupa iz grada, koje su, kasnije, neometano i bez ikakvih posledica izašle i stigle u određene rejone i pored toga što su delovi bugarske vojske gotovo potpuno opasivali grad. Pored toga ta delatnost je dobro poslužila komitetu u realnom planiranju diverzantskih akcija na nekim objektima.

Vojni komitet je, takođe, u pripremnom periodu pripremao i podučavao drugove u vršenju diverzija. Uvežbavao ih je u rukovanju dinamitom, upaljačima, štapinom, i u tome kako se prave i postavljaju mine. Iz komiteta su za taj posao bili zaduženi Pančo Pešev i ja, jer smo i sami za njega prethodno bili obučeni. Obuku sa nama izvodili su jedan omladinac, mislim da je po narodnosti bio Čeh,[1] i Trajko Tarzan, koji su u Kumanovo dolazili po zadatku dobivenom od Pokrajinskog štaba. Diverzantska obuka se izvodila izvan grada, u Menkovoj kolibi, i u gradu, u kući braće Menkovi i Daneta Cekova.

Takođe su obučavani u rukovanju puškom i pištoljem oni drugovi koji to nisu znali. Čak su vršena i gađanja iz puške i pištolja. Stari revolucionar Dimče Jerebica organizovao je gađanje puškom u gradskim vinogradima i to puškom čuvara Tripka.

---

[1] Verovatno se radi o Robertu Gajdiku Slavku, Čehu, koji je ispred upada hitlerovaca u Čehoslovačku, biciklom prebegao u Jugoslaviju. Streljan je od fašista na Kosmetu 1943. (Prim. red.).

Najviše teškoća Vojnom komitetu je zadavala akcija oko prikupljanja oružja. Oružje prikupljeno do formiranja Vojnog komiteta bilo je nedovoljno, pa se zato za njim počelo intenzivnije tragati.

Tako je, na primer, komitet dobio obaveštenje da se u prizemnoj prostoriji opštinske zgrade u Kumanovu, zaključanoj običnim ključem, nalazi 35 pušaka. Istoga dana je stvoren plan, pripremljena jedna desetina naoružana pištoljima, koja je u toku noći imala da zapleni puške i da ih skloni u kuću Kire Fetaka, u prizemnu skrivnicu naročito uređenu za tu svrhu. Ključ od prostorije opštinske zgrade bio je nabavljen preko jednog službenika opštine — našeg simpatizera. Ali — i pored najboljeg plana i naše spremnosti — ta akcija nije uspela. Istoga dana, pre pada mraka, puške su bile iznete iz prostorije u kojoj su se do tada nalazile, jer se, verovatno, saznalo za našu akciju. Isto tako je bio propao i plan da se uzmu veće količine oružja iz jednog sela u okolini Sv. Nikole. Naime, Vojni komitet je preko partijske organizacije bio obavešten da se može »podići« veća količina oružja, samo se najpre treba povezati s nekim drugom iz Sv. Nikole, koji će dati podrobnije podatke o tome gde se to oružje nalazi i kako se može uzeti. Veza sa tim drugom bila je odmah uspostavljena. Zatim, pripremljeno mesto za sakrivanje tog oružja u kući druga Stojana Age u Kumanovu. Najmljen je auto taksi od jednog našeg simpatizera — Cimeta i pošlo se po oružje. Na izvršenje ovog zadatka pošli su drugovi Pero Nakov i Kiro Nakov. Međutim, oružje se nije moglo pronaći, iako su obaveštenja bila iz sigurnih izvora. Napravljen je pokušaj i po drugi put da se pomenuto oružje podigne. Najmljen je kamion od Blagoja Miškova za prenos istog, ali i ovo se završilo bez rezultata. I u selu Belanovca, u blizini Kumanova, jedne noći je bila preduzeta akcija iskopavanja oružja, jer je Vojni komitet došao do podataka gde se ono tačno nalazi. Nekoliko drugova su celu noć prekopavali jednu uvalu, jer se verovalo da je oružje u njoj zakopano, ali je nađena samo jedna puška.

I pored neuspeha u tim akcijama ipak smo, bar za prvo vreme, imali dovoljno pušaka, dva puškomitraljeza, veću količinu municije i bombi, koje su prikupili i predali Vojnom komitetu članovi Partije, Skoja i simpatizeri. Pored toga prikupili smo preko nekih drugova i nešto dinamita, koji su dobili od bugarskih vojnika, »trudovaka«, koji su radili u blizini grada.

Oružje, municiju i drugi vojni materijal sklonili smo u kuću Daneta Cekova, a jedan deo u kolibu braće Menkovih. To oružje je bilo očišćeno i podmazano i dobro smešteno, tako

da mu nije pretila opasnost od korozije i drugih kvarova, niti je moglo da lako padne u ruke policiji, ako bi slučajno došlo do pretresa.

Zanimljivo je, takođe, napomenuti da je, nekoliko dana pred izlazak partizanskih grupa na teren, Vojni komitet pripremio i izveo dve taktičke noćne vežbe. Vežbe su izvedene u neposrednoj blizini grada, na mestu zvanom »Kraste«, kod sela Biljanovci. U tim vežbama su učestvovali svi oni drugovi koji su bili određeni da idu u odred. Obadve vežbe su bile izvedene sa ciljem da se drugovi nauče orijentaciji noću, kretanju u koloni, razvijanju u strelce i zauzimanju položaju za borbu. Vežbe su u svakom pogledu bile korisne.

Vojni komitet je za vreme priprema izradio i jednu brošuru, koja je trebalo da posluži kao uputstvo komandirima grupa i drugim borcima o tome kako voditi borbu, odnosno o načinu dejstava partizanskih grupa. Brošura je izrađena na osnovu uputstava datih u »Biltenu Vrhovnog štaba POJ«, kojim je raspolagala partijska organizacija, a bila je umnožena na ciklostilu partijske tehnike Kumanova u dvadesetak primeraka. Na brošuri su radili Dejan Aleksić i Panče Pešev.

Posle tih i drugih priprema, Pokrajinski vojni štab je 9. oktobra naredio da organizovane partizanske grupe izađu 11. oktobra na teren.

Što se više približavao taj dan, nestrpljenje boraca je bivalo sve veće. Svi su kompletirali ličnu opremu — odeću, obuću i druge potrebe. A i Vojni komitet je s nestrpljenjem očekivao taj dan jer su i pored stroge konspiracije mnogi građani naslućivali, a neki i sigurno znali, da se nešto krupno priprema, te se zbog toga moglo dogoditi da odred bude otkriven pre vremena.

Međutim, i pored toga što su sve pripreme na vreme bile završene, i pored toga što smo bili spremni da partizanske grupe izvedemo na teren 11. oktobra — te večeri odred ipak nije izašao. U podne 10. oktobra iz Skoplja se vratio Kočo Popov i saopštio Mesnom komitetu i Panči da odluka Pokrajinskog štaba o izlasku odreda nije obavezna, odnosno da odred može i kasnije da izađe. Pored toga on je odbio da ide u partizane izgovarajući se kako mora da ide u Sofiju na specijalni zadatak koji mu je dao Pokrajinski komitet.

Znajući, međutim, da je Kočo Popov, koji je do poslednje reorganizacije partijske organizacije, bio član MK, i ranije bio kolebljiv u pitanju oružane borbe novi MK i Vojni komitet su tu vest primili sa rezervom i sumnjom, te je MK i Pokrajinski komitet odmah poslao Dimčeta Pekara da je proveri. Tako se

utvrdilo da je vest netačna, kako u pogledu vremena izlaska partizanskog odreda na teren, tako i u pogledu njegovog odlaska u Sofiju. Pekar se 11. oktobra vratio kasno uveče, te je bilo nemogućno obavestiti ljude da se te noći kreće, već je odlučeno da se na teren izađe 12. oktobra. Popov je odmah zatim pobegao u Sofiju, a kasnije je postao izdajnik.

Kako je bio organizovan izlazak partizanskih grupa na teren?

Partizanska grupa »Kozjak« trebalo je u 21. čas da bude na zbornom mestu Studene vode, 5 kilometara istočno od grada, a grupa »Karadag«, u isto vreme, na zbornom mestu Menkove kolibe, 4 kilometra južno od grada. Obadve grupe su odredile ljude koji će najpre doći u kuću Daneta Cekova i podići oružje i municiju prema unapred napravljenoj podeli. Trebalo je da dođu po oružje u određeno vreme — Kozjačka grupa u 19, a Karadaška u 20 časova.

I članovi Vojnog komiteta su bili podelili uloge: Dejan Aleksić je išao na zborno mesto kod Karadaške, a Penče Pešev na zborno mesto Kozjačke grupe. Oni su imali da izvrše smotru grupa i da pročitaju tekst partizanske zakletve koju je propisao Vrhovni štab POJ, a koja je bila štampana u Biltenu. Pri svetlosti baterijske lampe drugovi su reč po reč čitali partizansku zakletvu, a borci su je ponavljali. To je bio dirljiv i svečan trenutak, koji je kod svih boraca pobudio još veće saznanje o težini zadatka koji primaju na sebe.

Pero Nakov i ja smo dobili zadatak da izvadimo oružje i municiju iz skladišta kuće Cekova, da ga pripremimo i podelimo prema unapred napravljenom planu i da ga predamo drugovima koji je trebalo da ga odnesu u svoje grupe. Tačno u određeno vreme — i pored toga što je kiša lila kao iz kabla — drugovi su došli po oružje i municiju. Po hladnoj oktobarskoj kiši i blatu, pod teretom oružja i municije, drugovi su blagovremeno i neprimećeni stigli na svoja zborna mesta.

Tačno u 23. časa partizani grupe »Karadag«, u koloni po jedan, šibani hladnom kišom i vetrom, pošli su preko Romanovskog polja prema zapadu, prešli železničku prugu, i uputili se ka planini Karadagu. Ujutru su stigli u blizinu sela Belanovca, smestili se u jednu vodenicu da se odmore, a zatim su opet produžili pokret. Partizanska grupa »Kozjak« je sa Studene vode pošla prema selu Tromeđi i preko Crnog polja produžila ka selu Četirci na obroncima Rujena gde je osvanula, a zatim nastavila put ka obroncima Kozjak-planine.

U prvim borbama sa okupatorovom vojskom obadve grupe su bile razbijene. Pale su i prve žrtve u našem srezu.

Poginuli su divni drugovi iz Kozjačke grupe: Dimče Jerebica, Vase Gelev, Tome Suljo, a Boro Jovčev je bio lakše ranjen; iz Karadaške grupe su pali: Kiro Burnaz, Nace Buđoni, Pero Čičo, Boro Menkov, Magdalena Antova, Tonko Tišler i Bajram Šabani, dok su Bojčo Sekirar teže, a Blage Peckalija i Slavko Georgijev lakše ranjeni. Neki su drugovi uhvaćeni i osuđeni na smrt i tešku robiju, a neki su uspeli da se spasu.

Taj prvi neuspeh naneo je težak udarac partijskoj organizaciji i pokretu u Kumanovu. Partijska organizacija je odmah reorganizovana, formiran je novi MK, koji je izvukao potrebne pouke i dao se na rad. Povodom prvih žrtava i razbijanja odreda, MK je izdao letak koji je bio rasturen u gradu. Letak je nosio moto »Narodne žrtve nikad nisu uzaludne; ako odmah ne dovedu do pobede, one pripremaju put ka pobedi«. Ozdravljena partijska organizacija kasnije ponovo organizuje odred i rasplamsava narodni ustanak u srezu, koji više nije mogao biti ugušen.

Gojče STEVKOVSKI

KRAGUJEVAC U 1941. GODINI

Početkom 1941. godine Komunistička partija Jugoslavije imala je u Kragujevcu preko 100 članova u 20 partijskih ćelija i oko 300 članova SKOJ-a, a uz to i dvostruko veći broj aktivnih simpatizera KPJ koji su po svom ubeđenju bili komunisti. Najveći broj članova Partije bio je u Vojnotehničkom zavodu[1] a najveći broj skojevaca među srednjoškolskom i radničkom omladinom. Sem u preduzećima, postojale su partijske ćelije i u svim rejonima grada a skojevskih aktiva je bilo gotovo bez izuzetka u svim srednjim školama i preduzećima.

Partija je tada predstavljala u Kragujevcu revolucionarnu organizaciju očeličenu u vatri ilegalne borbe, očvrslu u borbi protiv klasnog neprijatelja. To najbolje govori činjenica da posle 1937. godine, iako je bilo čestih pojedinačnih i grupnih hapšenja, partijska organizacija nije nikada više provaljena. To je bila disciplinovana, čvrsta i iskusna organizacija sa sigurnim međusobnim vezama, sa izgrađenom i sposobnom samostalnom tehnikom, čvrsto vezana s višim partijskim forumima, spremna i sposobna da izvrši najteže zadatke. Neki članovi OK KPJ, koji je zajedno sa Mesnim komitetom KPJ u Kragujevcu rukovodio čitavom partijskom aktivnošću, nisu bili »kompromitovani« pred kragujevačkom policijom, što je bilo od značaja za uspešan rad OK i MK. U OK su od devet članova šestorica bili radnici. Sekretar je bio Mijalko Todorović Plavi. Sekretar MK je bio svršeni učenik vojnozanatlijske škole Toza Dragović.

U Kragujevcu je postojala široko razgranata organizacija Narodne pomoći koja je imala svoje odbore i poverenike (organizovali su prikupljanje pomoći za političke zatvorenike i nji-

[1] Pred rat je u ovom Zavodu bilo zaposleno 8—11 000 radnika iz cele zemlje, svih naših nacionalnosti, a i nacionalnih manjina.

hove porodice) u svim kragujevačkim preduzećima, školama i nekim društvenim organizacijama. U svim većim radionicama Vojnotehničkog zavoda postojali su odbori Narodne pomoći. Gotovo u svim odeljenjima viših razreda srednjih škola postojali su poverenici koji su organizovali prikupljanje pomoći. Nekada uska organizacija pod imenom Crvene pomoći promenila je svoje ime i platformu rada i započela nekoliko godina uoči rata široku akciju za prikupljanje materijalne pomoći od svih naprednih ljudi koji su bili protiv nenarodnih režima, protiv fašizma, a za slobodu i demokratiju. Neposredno uoči rata aktivnost Okružnog odbora Narodne pomoći, uz pomoć Pokrajinskog odbora, bila je već tako široka da su stotine naprednih ljudi u Kragujevcu bili obuhvaćeni u ovu organizaciju čija je aktivnost omogućila da hiljade ljudi, svakog meseca dobrovoljno daju materijalnu pomoć. Kao najbolji primer masovnosti Narodne pomoći može da posluži jedan razred učiteljske škole u Kragujevcu u kome je od 30 učenica 25 bilo obuhvaćeno davanjem pomoći. Iako je morala znati za ovo, jer su u tome učestvovale hiljade ljudi, policija nije nikada otkrila postojanje ove ilegalne organizacije.

U Kragujevcu je postojao i veći broj legalnih organizacija u kojima je uoči rata uticaj KPJ bio od presudnog značaja za njihovu aktivnost.

Iako ne naročito masovna, zbog terora nad radnicima, naročito nad radnicima najveće kragujevačke fabrike Vojnotehničkog zavoda, u gradu je postojala jaka sindikalna organizacija u kojoj je uticaj KPJ i njenih članova bio odlučujući za čitavu njenu aktivnost. Pojedine podružnice URSS-ovih sindikata predstavljale su ozbiljnu snagu i značajan faktor u radničkom pokretu Kragujevca. Mnogi štrajkovi i druge akcije ekonomsko-političkog karaktera, organizovani neposredno uoči rata, najbolji su dokaz za to. Treba naročito istaći masovno učešće zanatskih radnika, ne samo u svim akcijama sindikata, već uopšte u političkom životu grada.

Kulturno-umetničko društvo »Abrašević«, kao sastavni deo sindikata, zbog svojih javnih kulturnih priredbi sa naprednim sadržajem bilo je vrlo popularno u Kragujevcu i široj okolini.

Aktivnošću studentske organizacije, koja je okupljala veliki broj studenata i bila sastavni deo aktivnosti studenata Beogradskog univerziteta, takođe su rukovodili komunisti. Političke akcije kragujevačkih studenata i njihove kulturne priredbe u Kragujevcu i okolnim mestima bile su zapažen faktor u političkom životu grada.

KPJ vršila je pun uticaj na sportski klub »Radnički«, Udruženje esperantista, Učiteljsko udruženje itd. Nije postojala ni jedna legalna sportska ili bilo kakva druga društvena organizacija, a da na nju nije vršen manji ili veći uticaj KPJ, izuzimajući izrazito reakcionarne organizacije.

Kao najbolji primer elastičnosti i političke širine Partije u Kragujevcu može da posluži sudbina takozvane Zadruge za narodno prosvećivanje koju je vladajuća stranka JRZ stvorila. Predstavnici nenarodnog režima pokušali su da kroz ovu organizaciju izvrše uticaj u prvom redu na politički neopredeljenu omladinu. Po direktivi Partije, grupa naprednih omladinaca uključila se u aktivnost Zadruge, tako da je buržoazija bila prinuđena da je likvidira. Mesto njihovog uticaja na politički neopredeljenu omladinu i kroz Zadrugu, uspešno se sprovodio uticaj Partije.

Ženski pokret u Kragujevcu takođe je okupljao veliki broj naprednih intelektualki i radnica u skladu sa opštom političkom platformom KPJ i pod njenim punim uticajem.

Posebno treba podvući da je uticaj KPJ bio vrlo snažan na jednu od najjačih građanskih opozicionih partija u to vreme — Demokratsku stranku. Veliki broj članova ove stranke, naročito mlađih ljudi, neposredno pred rat u stvari je bio pod uticajem Partije, učestvujući u svim akcijama koje su komunisti organizovali kroz Narodni front.

Od naročitog značaja bio je rad Partije sa pristalicama Narodne seljačke stranke (levih zemljoradnika) od kojih su se najbolji ljudi, seljaci i studenti takođe sve češće vezivali za KPJ.

Saradnja KPJ sa opozicionim političkim partijama (demokratima, republikancima i zemljoradnicima) bila je od velikog uticaja pri zauzimanju političkih stavova lokalnih rukovodstava ovih stranaka i zato su se ti stavovi često, pod pritiskom snage radničkog pokreta u Kragujevcu, razlikovali u pozitivnom smislu od zvaničnih stavova vođstava tih stranaka.

Reakcionarne partije i vladine stranke nisu imale ni ugleda ni ozbiljnijeg uticaja u masama. One su okupljale šačicu politikanata i plaćenika koji su uoči rata, manje-više, služili narodu za podsmeh. Pred sam rat, iako sasvim mala (sa dvadesetak aktivnih članova) i bez ikakvog uticaja u masama, najznačajnija i najaktivnija reakcionarna organizacija bila je Ljotićev »Zbor« sa izrazito fašističkom orijentacijom. Naoružani kamama, bokserima i revolverima uz punu podršku policije, zboraši su izazivali samo mržnju naroda. Kao što ni režimska sindikalna organizacija Jugoras nije mogla da ispolji bilo kakav uticaj na radničku klasu, tako ni ova grupa ljotićevaca, uprkos

pune pomoći policije i podrške jednog od direktora kragujevačke gimnazije, nije mogla ozbiljnije da utiče ni na srednjoškolsku, a kamoli na radničku omladinu.

Policijski aparat, iako je bio prilično brojan i služio se surovim metodima, nije bio sposoban za uspešnu borbu protiv radničkog pokreta i naprednih snaga. Taj aparat je bio okružen dubokom mržnjom naroda.

U garnizonu jugoslovenske vojske u Kragujevcu, kao i u čitavoj zemlji, viši oficiri bili su uglavnom reakcionarno politički orijentisani. Ali njihova aktivnost i politički uticaj u ovom gradu nisu mogli biti veći jer je postojala opasnost da će se vojska u potpunosti kompromitovati u očima naroda.

OD MARTOVSKIH DANA DO OKUPACIJE

Uoči velikih i burnih zbivanja, pred napad Nemačke na Jugoslaviju, Kragujevac je jasno manifestovao svoju snagu, patriotizam i političko raspoloženje. Prve demonstracije u našoj zemlji kojima je narod ustao protiv Trojnog pakta, protiv stavljanja Jugoslavije u službu fašizma i sila Osovine, protiv takve nacionalne sramote, izbile su u Kragujevcu već 24. marta 1941. godine istog dana kada je objavljen proglas PK KPJ za Srbiju. Demonstracije su se nastavile i sledećih dana da bi dostigle kulminaciju 27. marta kada je srušena izdajnička vlada Cvetković-Maček. U tim burnim danima neki istaknuti političari opozicionih i reakcionarnih građanskih partija pokušali su da »kanališu« raspoloženje masa, da opravdaju pristupanje Trojnom paktu iako su se i sami pod pritiskom masa morali izjasniti protiv njega. Tada se čuo javno i slobodno, pred hiljadama Kragujevčana, glas Komunističke partije Jugoslavije u čije je ime govorio sekretar OK KPJ Mijalko Todorović Plavi. Nikada do tada u svojoj istoriji ovaj slobodarski grad nije tako jasno i snažno manifestovao svoje jedinstvo i visoku političku svest, nikada kao tada radnički pokret i KPJ nisu jasnije pokazali da su oni najdosledniji i najverniji izraz patriotskih i socijalnih stremljenja svoga naroda.

Od 24. marta do 6. aprila 1941. aktivnost komunista u Kragujevcu bila je gotovo legalna. Svima je bilo jasno kakvu ulogu i kakav politički uticaj ima u ovom gradu Komunistička partija Jugoslavije i radnički pokret.

Kada je beogradska radio-stanica objavila 6. aprila početak napada fašističke Nemačke na Jugoslaviju, u Kragujevcu je patriotsko raspoloženje za odbranu zemlje, koje je Partija razvijala naročito pred narastanje fašističke opasnosti, a posebno od početka II svetskog rata, bilo jasno i snažno manifestovano.

Raspoloženje za borbu protiv fašističke Nemačke postojalo je u najširim masama naroda. Komunisti i svi drugi građani ovog grada koje je obuhvatala vojna obaveza, pohrlili su u svoje vojne jedinice radi odbrane zemlje od agresije. Opšti haos, nastao zbog izdajničke uloge buržoazije i najviših vojnih krugova, imao je odraza i na stanje u ovom gradu. U tim teškim danima kada se raspadala jugoslovenska vojska, rodoljubi, radni ljudi ovoga grada uvereni da je jedino KPJ dosledni borac za odbranu zemlje, za interese naroda, zaustavljali su komuniste na ulicama uvek sa istim pitanjem: »A šta ćemo sada?« Evo jednog primera: 4. aprila bilo je suđenje trojici komunista pred Okružnim sudom u Kragujevcu, a nekoliko dana kasnije jedan od sudija koji je bio u veću koje je sudilo komunistima, sreo je posle nekoliko dana na ulici jednog od ovih komunista i zabrinuto rekao: »A šta ćemo sada? — Jedino vi (KPJ) ako nešto znate, ostalo je sve propalo«. Odgovor je bio uvek isti: »Treba uzimati oružje«.

Na dan-dva pred ulazak Nemaca u Kragujevac, po direktivi OK radnici i omladina uništavali su najskupocenije mašine i uzimali oružje iz Vojnotehničkog zavoda da bi se uključili u borbu protiv Nemaca. To su bili oni koje vojne komande kao dobrovoljce nisu primale u vojne jedinice.

Neposredno uoči ulaska Nemaca u grad policija i vojska su organizovano oduzimale oružje od svih građana koji nisu na sebi imali vojničko odelo. Ta je akcija bila brzo sprovedena, tako da je velika količina oružja oduzeta od građana. Tom prilikom je izvršen sistematski pretres u velikom broju kuća, naročito u radničkim naseljima. Pod vidom borbe protiv petokolonaša (kojih je u gradu bilo u veoma malom broju) kao poslednji trzaj policije i izdajnika domovine bilo je oduzimanje oružja od naroda. Iz pravca Jagodine 11. aprila su počele padati artiljerijske granate na grad. Jedna od prvih je pala na Oficirski dom, nekadašnji dvorac kneza Miloša, koji je tom prilikom izgoreo do temelja. Organizovane odbrane grada nije bilo. Samo su dvetri manje vojne jedinice samoinicijativno pružale otpor Nemcima, među njima naročito Pirotehnički bataljon, sastavljen od mobilisanih radnika Vojnotehničkog zavoda, u čijim je redovima bilo nekoliko komunista i veći broj naprednih ljudi. U gradu je bilo na više mesta otpora nemačkim trupama, naročito kod železničke stanice, ali su te male grupe i pojedinci ginuli smrću heroja u neravnoj borbi.

Komunisti i veliki broj građana napuštali su grad pred fašističkom vojskom sa nadom da će otpora ipak biti u drugim krajevima naše zemlje i da se u borbu svakako treba uključiti.

Nemci su ušli u grad 11. aprila sa veoma malo žrtava. Pljačka je odmah započela. Nemci su razbijali izloge i iz trgovačkih radnji uzimali što su hteli. U tome im se priključio i manji broj kriminalaca i deklasiranih elemenata, jedni zato što nisu mogli da shvate svu težinu tragedije koja je zadesila naš narod, a drugi pod izgovorom »da za Nemce manje ostane«.

Brzo su gradom počele da se šire parole da su pojedini komunisti i petokolonaši ulazili u Kragujevac zajedno s Nemcima sedeći na nemačkim tenkovima. To je bio pokušaj policije i domaćih izdajnika da na KPJ prebace odgovornost za gubitak slobode i nezavisnosti. Ali taj pokušaj nije dao nikakve rezultate.

U tim danima mogle su se videti grupe komunista i drugih naprednih ljudi sa oružjem ili bez njega po selima oko Kragujevca, u pokretu prema Užicu, Valjevu, u nadi da će dati svoj doprinos i ispuniti patriotski dug u borbi protiv hitlerovske sile. Ubrzo su razbijene i poslednje iluzije kada je 17. aprila potpisana bezuslovna kapitulacija jugoslovenske vojske.

PARTIJSKA AKTIVNOST U NOVIM USLOVIMA

Već posle nekoliko dana partijska organizacija u Kragujevcu je počela da radi u novim uslovima. Komunisti su se vraćali u grad, a brzo su pristizali i oni članovi Partije koji su bili mobilisani i izbegli zarobljeništvo. Krajem aprila je Okružni komitet funkcionisao u punom sastavu, a uspostavio je veze s Mesnim komitetom i partijskim organizacijama, kao i sa višim partijskim forumima.

Tih dana brzo su se i jasno izdiferencirala dva fronta: na jednoj strani narod i KPJ, a na drugoj okupator, šačica izdajnika svih boja (na čelu s ljotićevcima), malobrojna buržoazija i prilično zbunjena policija.

Nemci su odmah po ulasku u grad, po uobičajenoj praksi, odredili grupu talaca, među kojima i dva člana Partije i nekoliko istaknutih aktivista u radničkom pokretu i Narodnom frontu, kao Mihaila Ivešu, Dragišu Mihailovića, Dimitrija Jovanovića i druge. Dvadesetak dana su se oni javljali nemačkoj komandi dvaput dnevno. Pošto za to vreme nije u gradu poginuo nijedan nemački vojnik, oslobođeni su talaštva uz obrazloženje: »Pošto nemačka oružana sila u ovom gradu nije ugrožena, vlada red i mir, taoci su oslobođeni«.

Jedina snaga koja je tada mogla da podigne veru porobljenog naroda i ukaže na perspektive borbe za slobodu i nezavisnost bila je KPJ. Proglas CK KPJ od 15. aprila i Prvomajski proglas, a naročito Majsko savetovanje CK, ukazali su na za-

datke komunista u novonastaloj situaciji i na perspektivu borbe za slobodu i nezavisnost zemlje. Na toj liniji je partijska organizacija u Kragujevcu odmah razvila vrlo širok politički rad na pripremama za oružanu borbu protiv okupatora. Ona je stvarno tada bila u mobilnom stanju. Njena iskustva iz perioda stvaranja i aktivnosti Narodnog fronta veoma su doprinela stvaranju širokog narodnooslobodilačkog fronta u Kragujevcu. Otpočelo je okupljanje u Front nacionalnog oslobođenja svih građana koji su za slobodu i nezavisnost svoje zemlje, bez obzira na političku prošlost i pripadnost, bez obzira na sve druge razlike. Vernost narodu, organizovanost i visok politički nivo pokazala je u tim danima KPJ u Kragujevcu.

Taj širok patriotski rad komunista omogućio je da partijska organizacija gotovo legalizuje svoju aktivnost. Veliki broj sastanaka partijskih ćelija, SKOJ-a i simpatizerskih grupa održan je tada čak javno na poljanama, a narod je na svakom mestu izržavao podršku komunistima u pripremama za borbu protiv okupatora. Evo šta jedan ljotićevski funkcioner piše u to vreme Ljotiću:

»Došavši u Kragujevac zatekao sam haos kakav se retko može zamisliti. Rad komunista sa đacima bio je i ostao vrlo uspešan... na ulici i dvorištima, učionicama, za vreme časova — stalno agituju. Čak se išlo dotle da su pevane komunističke pesme, komunističke knjige i brošure stalno kruže. Komunisti su iskoristili dolazak velikog broja učenika izbeglica... Pred njima su se pokazali samilostivi primajući učenike na stan i hranu. Ovi su zato bili formalno kljukani komunističkim propagandnim spisima. Rad »zboraša«, mislim na omladinu, skoro nikakav. U gradu su komunisti uspeli da i demokrate okrenu protiv nas«.

U svako doba dana i noći rukovodstvo Partije je znalo gde se i na kojim zadacima nalaze pojedini njeni članovi. Nikad kao u tim danima narod nije tako jasno pokazao da jedino u Komunističkoj partiji vidi snagu koja može istinski stajati na čelu naroda. Ono što je KPJ radila za dve decenije svoga postojanja došlo je do punog izražaja i dalo svoje pune rezultate. S druge strane, partijska rukovodstva i iskusni partijski radnici, članovi Partije i SKOJ-a, bili su potpuno svesni svoje velike odgovornosti za dalju sudbinu svoga naroda. To se jasno manifestovalo na radu, u svakom postupku komunista.

PRIPREME ZA ORUŽANE AKCIJE

Pripreme za oružanu borbu protiv okupatora dobile su najkonkretnije vidove. Prikupljano je oružje, municija, eksploziv, sanitetski materijal, održavani su sanitetski kursevi itd.

Početak napada na SSSR 22. juna izazvao je radost na licima građana Kragujevca. Rat Nemačke protiv SSSR značio je

za narod blisku perspektivu borbe za slobodu i nezavisnost i stvaranje pravednijeg društvenog poretka.

Partijska organizacija u Kragujevcu spremno je dočekala borbu protiv fašizma. Gestapo je 22. juna, u saradnji sa domaćom policijom, organizovao hapšenje komunista i drugih naprednih ljudi u Kragujevcu. Uprkos munjevitoj akciji Gestapoa nije uhapšen nijedan član KPJ. Iako su svi članovi KPJ i sami došli do zaključka da će odmah otpočeti hapšenje komunista, zbog čega su odmah prelazili u ilegalnost, ipak je OK organizovao obaveštavanje svih komunista i simpatizera KPJ, poznatih policiji, da će biti hapšenja i da se treba odmah skloniti. Istog dana su svi kompromitovani komunisti smešteni u ilegalne stanove kod svojih prijatelja, simpatizera KP i nekompromitovanih partijaca. Komuniste su primali toga dana u svoje stanove i građani koji se pre 1941. nisu bavili politikom. A tada su bili spremni ne samo da prime komuniste u svoje stanove nego i da učine i druge usluge partijskoj organizaciji.

Toga dana je brzo kroz grad prostrujala vest o neuspeloj akciji Gestapoa i domaće policije. Uhapšen je samo manji broj simpatizera KPJ i nekolicina uglednih političara opozicionih građanskih partija, koji nisu poslušali upozorenje koje im je dala KPJ.

Posle Odluke i Proglasa CK KPJ o dizanju ustanka protiv okupatora, partijska organizacija u Kragujevcu pristupila je ubrzanim pripremama za izvršenje direktive CK. I tada, kao i ranije, PK i CK KPJ pružili su značajnu pomoć preko svojih delegata partijskoj organizaciji u Kragujevcu.

Stvaranje i akcije Kragujevačkog partizanskog odreda

Juna i jula 1941. godine u Kragujevcu su formirane vojne desetine kao prva pripremna faza za stvaranje partizanskog odreda. Glavninu i jezgro u ovim prvim desetinama sačinjavali su članovi KPJ i SKOJ-a. Već krajem jula ukupno je u njima bilo oko 500 radnika, đaka, studenata i drugih. Sve desetine su položile partizansku zakletvu, a sa većim brojem desetina vršena je u julu probna mobilizacija (odlazak na određena mesta van grada). Desetine su započele i sa akcijama protiv okupatora. Uništavani su putokazi nemačke oružane sile, na ulicama su paljene okupatorske novine, sečene telefonske žice, vršeni napadi na policijske agente i nemačke vojnike, zapaljena je mapa na zgradi krajskomande koja je pokazivala napredovanje Nemaca na istočnom frontu.

Okružni komitet je 12. jula doneo odluku o stvaranju partizanskog odreda i odredio njegov štab, a 5. avgusta je formiran Kragujevački partizanski odred sa tri čete. Da bi se čete odmah snabdele što većom količinom oružja, predviđena je za 7. avgust akcija izvlačenja veće količine oružja iz Vojnotehničkog zavoda. Ova akcija samo je delimično uspela. Vojni senjak na periferiji grada je zapaljen, što je trebalo da skrene pažnju Nemaca sa glavne akcije. Zapaljena je i sedlarnica u Vojnotehničkom zavodu, ali glavni zadatak — iznošenje oružja — nije uspeo.

Tri čete, koje su ubrzo prerasle u bataljone Kragujevačkog partizanskog odreda, dejstvovale su na rejonu Kragujevac — Gornji Milanovac, Kragujevac — Kraljevo i Kragujevac — Lapovo.

Treba napomenuti da je kragujevačka partijska organizacija pružila značajnu pomoć partijskoj organizaciji orašačkog sreza, poslavši na rad u taj kraj nekoliko istaknutih partijskih radnika, a dvadeset radnika članova Partije i simpatizera KPJ u Prvi šumadijski odred.

Odred je već u avgustu imao oko 200 boraca, a bio je uglavnom sastavljen od kragujevačkih radnika i omladinaca i manjeg broja seljaka. Sve tri čete odmah su započele sa rušenjem pruga, mostova, raskopavanjem puteva, paljenjem opštinskih arhiva, razoružavanjem svih žandarmerijskih stanica, demoliranjem železničkih stanica, organizovanjem zaseda na drumovima kojima su se kretale nemačke jedinice, mitinzima i sl. Tih dana su pale i prve žrtve u Kragujevcu. Prilikom pokušaja atentata na jednog od policijskih agenata 21. avgusta uhvaćeni su Stevan Zarić, član KPJ i Boža Petrović, član SKOJ-a. Posle teških mučenja streljani su 22. avgusta, a zatim obešeni nasred grada. Okružni komitet je izdao proglas povodom prvih žrtava, pozivajući sve rodoljube da pojačaju borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

U septembru i oktobru Kragujevački odred je već brojao oko 600 boraca. Iako bez vojničkog iskustva, bez dovoljno kadra sa vojnim obrazovanjem, sa uspehom su vođene borbe protiv Nemaca i domaćih izdajnika — nedićevaca i ljotićevaca, i to: kod Guberevca, Ravnog Gaja, Dulana, Adžinih Livada, Dobrovodice, na milanovačkom drumu, kod Rekovca. Uništene su železničke kompozicije u Kniću i Gruži. Izvršen je napad i na kragujevačku železničku stanicu, kojom prilikom je poginulo nekoliko Nemaca. Likvidirane su četničke grupe u Gledicu . . . Ove akcije su predstavljale značajan vojnički uspeh za Kragujevački partizanski odred i znatan gubitak u živoj sili i materijalu za nemačkog okupatora i njegove sluge.

Narod i njegov odred

Narod Kragujevca i okoline pružao je ne samo punu moralnu nego i najraznovrsniju materijalnu pomoć partizanskom odredu. Kako je rasla i razvijala se vojna i politička aktivnost, tako je pomoć i podrška sela bivala sve veća. Sve više seljaka je stupalo u odred. Seljaci su donosili hranu partizanima, iskopavali iz zemlje zakopane puške i municiju i predavali ih odredu. U akcijama na prekopavanju puta Kragujevac — Kraljevo učestvovalo je jedne noći preko 300 seljaka iz dva-tri sela neposredne okoline Kragujevca.

S obzirom da su jezgro odreda sačinjavali članovi Partije i SKOJ-a, odnos partizana prema narodu bio je potpuno pravilan, kakav nijedna vojska nije imala u prošlosti. To je bila istinski narodna vojska.

Iz Kragujevca je takođe stizala materijalna pomoć odredu koju je organizovao Narodnooslobodilački fond. Ta je organizacija imala svoje rukovodstvo, proizašlo iz Narodne pomoći. Sada je ona proširila platformu svoga rada, prikupljajući pomoć od svih kragujevačkih rodoljuba. U odred je iz Kragujevca stizalo oružje, municija, eksploziv, odelo, obuća, sanitetski materijal itd. Raspoloženje naroda za borbu protiv okupatora omogućilo je vrlo masovno prikupljanje pomoći za partizanski odred.

Pokušaji da se omladina mobiliše u izdajničku Nedićevu i Ljotićevu vojsku potpuno su propali. Isto tako nije uspeo ni pokušaj okupatora i domaćih izdajnika da ponovo organizuju proizvodnju u Vojnotehničkom zavodu. Na rad je došlo samo nekoliko stotina radnika, a među njima izvestan broj komunista koji su po direktivi poslati u fabriku. Zato je okupator odmah počeo demontiranje mašina i njihovo transportovanje u mirnije krajeve okupirane Evrope.

Fašisti strepe

Grad su u septembru i oktobru blokirale partizanske jedinice. Železnička pruga Lapovo — Kragujevac — Kraljevo — Skoplje nije više radila pošto je srušen veliki tunel na Vučkovici (12 km od Kragujevca). Deo iste pruge, koji je vezivao Kragujevac i Lapovo, takođe je samo povremeno radio zbog čestog rušenja. Jedino sigurno prevozno sredstvo na ovom delu pruge bio je povremeno blindirani voz. Put Kragujevac — Topola — Beograd bio je praktično neupotrebljiv, jer su na njemu delovali Šumadijski i Kosmajski odred.

Sve je to izazvalo strah u redovima policije i ostalih domaćih izdajnika, a i kod okupatora.

Kakva je atmosfera bila tih dana u gradu, najbolje će se videti iz ovog primera. U zatvoru je bila jedna grupa naprednih ljudi, među njima i nekoliko komunista za koje policija nije znala da su članovi KPJ. Jednog dana došao im je u posetu predstojnik gradske policije i rekao:

»Šta vam je, bre, ljudi? Sada su došli Nemci i mi treba da budemo sa njima lepo. Sutra ako dođu Rusi mi ćemo i sa njima lepo. Važno je glavu sačuvati. Nemci su obavešteni da će partizani napasti Kragujevac i nemački komandant mi je rekao da će oni znati da se izvuku iz grada, ali će posle toga grad biti sravnjen sa zemljom. Kažite to vašima, da ne prave nesreću«.

Kada su posle nekoliko dana ovu grupu puštali iz zatvora predstojnik policije im je na rastanku rekao:

»Mi smo se prema vama ponašali lepo, niko vas nije tukao, dobijali ste i »Nolitove« knjige da čitate. Poručite vašim drugovima partizanima da ako mi dođemo u takvu situaciju neka i oni budu prema nama takvi«.

Najviši ljotićevski funkcioner kragujevačkog okruga i komandant Ljotićeve vojske u gradu Marisav Petrović napisao je tih dana Ljotiću sledeće pismo:

Naše vlasti čine uslugu komunistima radi toga što veruju da će Sovjeti pobediti, pa da će im ovi te usluge posle revanširati. Organi naše vlasti to svoje uverenje ni pred kim ne kriju, oni meni to otvoreno govore, mada im je dobro poznato ko sam... Ja ti nikako nisam u stanju da opišem kako su i koliko komunisti uspeli da narod uvere da je sada na njih red, da njihovo vreme dolazi. Svi oni koji su im se nekom slučajnošću zamerili za ma šta, sada žive u strahu.

Povodom partizanskih akcija i opšteg raspoloženja naroda, ovaj ljotićevac kaže: »Ako se ova pojava ne preseče energično, ona će se kao epidemija brzo početi da širi. Ako bog da doći ću tamo u petak, ako dotle ostanem živ.«

Za sve to vreme, iako su partijska organizacija, SKOJ i organizacija Narodnooslobodilačkog fonda funkcionisali uspešno i izvodili čitav niz vrlo značajnih i masovnih akcija, nijedna od ovih organizacija nije otkrivena.

Jedno vreme, u septembru, u Kragujevcu je bilo i sedište Glavnog štaba za Srbiju. Kroz Kragujevac su tada prolazili i boravili po više dana članovi Vrhovnog štaba, članovi PK i CK Partije. Kragujevac je prihvatio veći broj istaknutih partijskih funkcionera prilikom njihovog dolaska na savetovanje vojnih komandanata Srbije u Dulanu, koje je održano 16. septembra 1941. godine.

U to vreme je ustanak u Srbiji uzeo široke razmere. Stvorena je i Užička republika. Od Kragujevačkog partizanskog odreda, tj. od njegovog položaja kod sela Vučkovice, deset kilometara od Kragujevca, moglo se preko slobodne teritorije preći do partizanske Romanije. Tim putem su i otišle bosanskim partizanima bombe »kragujevčanke«, koje su kragujevački partizani zaplenili posle eksplozije okupatorovih magacina.

Očigledno je bilo da Kragujevac — po svojoj prošlosti i aktivnosti u borbi protiv okupatora, po raspoloženju naroda prema narodnooslobodilačkoj borbi — predstavlja veliku snagu narodnooslobodilačke borbe. To je okupator shvatio, to je sasvim dobro znala i domaća policija.

Okupator je napravio plan da zaustavi dalje širenje ustanka i zaplaši srpski narod. Nemci su 19. oktobra streljali oko 400 seljaka u selima Grošnici, Maršiću i Mečkovcu, u neposrednoj okolini grada. Sledećeg dana blokiran je grad i pohapšeni su svi muškarci od 16 do 60 godina, pa i stariji. Istog dana streljana je grupa od oko 100 građana, među kojima je bilo nekoliko istaknutih kragujevačkih političara. Streljan je i Mihailo Ieveša, poznati dugogodišnji borac u radničkom pokretu, Dragoljub Milovanović Bena, vođ Demokratske stranke, Milorad Milić, vođ grupe republikanaca u Kragujevcu i drugi. U ovoj grupi streljano je više članova porodica istaknutih kragujevačkih komunista, koji su već bili u kragujevačkom odredu i izvestan broj simpatizera KPJ i NOP-a. Međutim, okupator je uz pomoć ljotićevaca i nedićevaca streljao 21. oktobra za jedan jedini dan oko 7000 građana Kragujevca. Među ovih 7000 građana streljano je preko 100 članova KPJ i SKOJ-a. Tada je poginuo i sekretar MK Toza Dragović i gotovo svi oni koj' su već bili položili partizansku zakletvu, a kojih je bilo oko 300.

Preživeli su ispričali kako se odigrao ovaj strašni zločin. Poruke streljanih, zapisane na njihovim legitimacijama, najbolje govore o masovnom heroizmu radnika i omladine prilikom streljanja. Na jednoj je zapisano: »Drugovi, pobijte gadove! Živela KPJ!« Na drugoj: »U ime svega što vam je najmilije, tražim osvetu!« Na trećoj: »Deco, osvetite oca!« itd. Toza Dragović i Nada Naumović su poslednji pozdrav uputili KPJ i SSSR-u. Direktor učiteljske škole Miloje Pavlović odbio je razgovor o mogućnosti da izbegne streljanje i otišao zajedno sa ostalim profesorima i đacima zagrljen na streljanje. Nebrojeni su ovakvi primeri. Oni koji nisu hteli da služe okupatoru, koji nisu hteli u Ljotićevu i Nedićevu vojsku, koji nisu hteli da se bore protiv svoje domovine — streljani su.

Teško je rečima opisati atmosferu u ovom slobodarskom gradu posle streljanja.

I posle svega ovaj grad je u svom partizanskom odredu gledao osvetnika i zato mu je i dalje pružao punu moralnu podršku.

Najteže stanje zavladalo je u ovom gradu početkom decembra, kada je posle prve ofanzive okupatora i domaćih izdajnika — četnika, nedićevaca i ljotićevaca — Kragujevački odred napustio svoju teritoriju i povukao se zajedno sa ostalim partizanskim odredima u Sandžak. Tek tada su se osilili izdajnici, tek tada je masovna propaganda o uništenju partizana stvorila tešku psihozu u gradu. Zavladala je glad i beda, a posebno kod partizanskih porodica i porodica streljanih.

Ali istina o nepobedivosti narodnooslobodilačke vojske nije mogla biti dugo skrivana. Kragujevac nije dugo ćutao ni posle streljanja rodoljuba i povlačenja partizanskog odreda. Vesti o formiranju Prve proleterske brigade, u koju je ušao i Kragujevački odred, stigle su i u ovaj grad. To je bilo onda kada je mali broj komunista i skojevaca koji su ostali u gradu započeo ponovo aktivnost i organizovanu borbu protiv okupatora. Ponovo su rasturani leci o partizanskim uspesima širom zemlje i o prvim velikim uspesima Crvene armije. Nicale su slobodarske parole po zidovima okupiranog grada. Prikupljana je pomoć za partizanske porodice i za Prvi šumadijski odred, koji je dejstvovao u okolini Aranđelovca.

Okružni komitet KPJ, čije je sedište bilo u to vreme u okolini Aranđelovca, pružao je pomoć malobrojnoj partijskoj i skojevskoj organizaciji u Kragujevcu u njihovoj herojskoj borbi protiv fašista, koja nije prestala sve do oslobođenja grada, 21. oktobra 1944. godine.

Nemanja MARKOVIĆ
Rade MITROVIĆ

BORBA U KOŠĆELAMA

(15. jula 1941)

U Košćelama, otprilike četiri kilometra od Rijeke Crnojevića, na putu prema Cetinju, nalazi se, na raskršću puteva prema Ljubotinju i Ceklinu, po svom izgledu više nego skromna, spomen-ploča na kojoj je uklesano:

»Ovdje su 15. jula 1941. godine
pedesetosam partizana u toku
osmočasovne borbe uništili fa-
šistički motorizovani bataljon
od osam stotina vojnika«.

U toj borbi, koja je trajala skoro deset časova, borci naših ustaničkih odreda iz Ljubotinja i Gornjeg Ceklina — njih četrdeset osam, koliko ih je bilo na njenom početku, pojačani u toku borbe sa oko trideset i pet boraca drugih naših odreda — do nogu su potukli i prisilili na predaju ojačan bataljon moderno opremljene i do zuba naoružane italijanske fašističke vojske.

*

S obzirom na značaj ovog događaja, na njegovu povezanost sa ostalim borbenim dejstvima, koja su se tih dana odigravala na području sreza cetinjskog, kao i na njegov uticaj na dalji tok ustanka, nužno je bar ukratko se osvrnuti i na događaje koji su mu prethodili. Upravo takav osvrt ukazuje na tijesnu povezanost i uslovljenost svih tih događaja, a borbu u Košćelama i pobjedu u njoj ističe kao krupnu i značajnu epizodu u tim zbivanjima.

Trinaestog jula u borbenim akcijama protivu neprijateljskih snaga na području sreza cetinjskog učestvovao je dvadeset

i jedan ustanički odred, i to: tri — Ljubotinj; četiri — Donji Ceklin; tri — Gornji Ceklin; tri — sokolska opština; dva — Njeguši; jedan — Majstori; jedan — Konak i četiri — Katunska.[1] Ukupan broj naoružanih boraca u svim ovim odredima kretao se oko 450 ljudi, od kojih veliki broj bez oružja. Toga dana ustanici su izvojevali pobjede nad neprijateljskim snagama na Obzovici, u Konaku, u Pavlovoj Strani, na prostoru Košćele — zaselak Oćevići, na Dobrskoj ploči i oslobodili Čevo i Rijeku Crnojevića. Odredi iz Donjeg Ceklina, na prostoru Carevog Laza vodili su upornu borbu sa jakim neprijateljskim snagama, pa je ta borba nastavljena i u toku narednog dana. Naporedo sa ovim dejstvima odvijale su se uspješno borbe u srezu barskom, koje su, između ostaloga, dovele i do oslobođenja Virpazara. Sva ta borbena dejstva, mada vođena na raznim pravcima, čine jedinstvenu cjelinu kako u pogledu organizacije i rukovođenja, tako i po ostvarenim rezultatima.

Svaki gerilski odred, posebno uzet, uspješno je izvršio borbene zadatke, ispoljavajući pri tom upornost i umješnost koja je upravo osiguravala uspjeh u svim tim akcijama. Kao rezultat tih dejstava, već prvog dana ustanka čitavo područje srezova cetinjskog i barskog, sa izuzetkom užih područja ova dva grada, bilo je u našim rukama i predstavljalo prvo, šire oslobođeno područje.

Pri izvođenju prvih borbenih akcija, susjedne jedinice su, u okviru konkretnih zadataka i koliko je njihovo izvršavanje to dozvoljavalo, nastojale da uspostave što tješnji međusobni kontakt i koordiniraju svoja borbena dejstva. Nedovoljno borbeno iskustvo i nedostatak nekih neophodnih znanja iz vještine vođenja rata nadoknađivano je sviješću boraca o obavezi izvršenja borbenih zadataka.

U tim prvim borbenim akcijama postavljeni su temelji na kojima se kovalo borbeno jedinstvo i učvršćivalo međusobno povjerenje boraca i ustaničkih jedinica. Između ostalog, ta vjera i saznanje da će druge jedinice po cijenu najvećih žrtava i do kraja savjesno vršiti svoje borbene dužnosti na pravcima svojih dejstava, omogućila je neposrednim učesnicima borbe u Košćelama da je muški vode i dovedu do pobjedonosnog završetka, i da, svojom odlučnošću, visokim borbenim moralom i upornošću znatno doprinesu ugledu i poštovanju ustaničkog oružja u prvim danima oslobodilačke borbe naših naroda.

---

[1] U gornji broj nijesu uračunati odredi u gradu Cetinju kojih je bilo oko dvadeset, zatim odredi iz Građana, Podgore i Brajića koji su u periodu priprema za ustanak bili vezani za partijsko rukovodstvo sreza barskog.

*

Najviše okupacione vlasti u Cetinju — civilni guverner i komanda italijanskih okupacionih trupa za Crnu Goru — bile su iznenađene organizovanošću, širinom i zamahom ustaničkih akcija i efektima njihovih borbenih dejstava od 13. jula. Iako su u Cetinju raspolagale sa dva bataljona pješadije (divizije »Mesina«), jednim divizionom artiljerije, dijelovima 108. legije crnih košulja, prištapskim dijelovima divizije — minobacači, vezisti, karabinijeri, OVR-a, komora i dr., u svemu oko 1800 — 2000 vojnika, hitno su pribjegle preduzimanju mjera koje su imale za cilj da im položaj učine što bezbjednijim. Na vijest o prvim našim akcijama pristupljeno je hitnom izvođenju fortifikacijskih radova i pojačavanju ranije izgrađenih prepreka na prilazima gradu (bodljikave žice, minska polja, reflektori i ugrađivanje artiljerijskih i automatskih oruđa). Po obavljanju najhitnijih poslova u tom pravcu, neprijatelj je predveče, 13. jula, otpočeo izviđanje iz vazduha Rijeke Crnojevića i prostora Dobrska ploča — Košćele, tukući jakom artiljerijskom vatrom sa pravca Cetinja ovaj prostor i zaselak Donji Kraj u Ceklinu. Radi jačanja svojih vojnih snaga u gradu, naređeno je dijelovima divizije »Mesina« lociranim u Podgorici da hitno upute jedan bataljon kao pojačanje garnizona u Cetinju. Usputno ovaj bataljon imao je zadatak da spriječi enventualna dejstva ustanika na komunikaciji Podgorica — Cetinje, i ukoliko na tom pravcu naiđe na naše snage — da ih rasprši. I drugo, ovakvim preraspoređivanjem svojih snaga neprijatelj je nastojao da stvori uslove koji bi mu omogućili manevarske pokrete sa pravca Cetinja.

Neprijateljska komanda nije ni pomišljala da taj bataljon neće obaviti dobijeni zadatak.

On je, čak, izvršio pokret iz Podgorice u pravcu Cetinja 13. jula oko 15 časova, u već poznatom štimungu fašističke bahatosti i drskosti. Međutim, njegovi prednji dijelovi brzo su naišli na prepreku. Kod Carevog Laza ustanici iz sela Rvaša i Bobije napali su ovaj bataljon i presjekli njegovo kretanje prema Cetinju. Započela je borba koja je bez prestanka trajala tog dana i sjutradan sve do oko 23 časa. Sva nastojanja neprijatelja, brojno i tehnički neuporedivo nadmoćnijeg, ostala su tog popodneva praktično bez rezultata. Do dvadeset časova neprijatelj je uspio da sa početnih položaja potisne naše odrede i svojim prednjim dijelovima stigne do sela Rvaša, pretrpevši pri tom osjetne gubitke (oko 40 mrtvih i ranjenih). Neprijatelju se očigledno žurilo pa je s nesmanjenom žestinom nastavio sa napadima i u toku noći. Međutim, naši borci, pojačani dijelovima Drušićkog, Materiškog i Riječkog odreda, i mimo sve njegove upornosti zadržali su neprijatelja do ujutro na položajima koje

je dostigao prethodnog dana. Upravo, u toku ove borbe neprijatelju je postala jasnija situacija u kojoj se našao. O tome su jasno svedočili rezultati ustaničkih akcija, njegovi sopstveni porazi i težak položaj u koji je dospio njegov bataljon od kojeg se očekivalo da popravi tu situaciju. Zato je hitno naređen pokret još jednog bataljona iz Podgorice u pravcu Cetinja. Njegov zadatak je bio da pomogne bataljonu koji je već vodio borbu u Donjem Ceklinu i da se što brže probije u pravcu Cetinja i deblokira grad. Istovremeno je, bataljonu, koji je već bio angažovan u borbi sa našim snagama u Donjem Ceklinu, izdat nalog da se zadrži na Rijeci Crnojevića i ostane kao posadna jedinica na ovoj, za okupatora, važnoj saobraćajnoj raskrsnici puteva na putu Cetinje — Podgorica i Cetinje — Skadar. U toku noći između 13. i 14. jula pristigao je na mjesto borbe i ovaj naknadno upućeni neprijateljski bataljon.

Naše jedinice zadržale su se i 14. jula na pravcima određenim uoči ustanka. Njihov broj se u međuvremenu uvećao formiranjem nekoliko novih odreda na sam dan 13. jula.

Njihov raspored na teritoriji tadanjeg sreza cetinjskog izgledao je ovako:

— na pravcu Cetinje — Njeguši — Kotor nalazili su se odredi sa Njeguša i odred Majstorsko-Čavorski, koji je imao poseban zadatak da likvidira neprijateljsku postaju na Ivanovim koritima (Lovćen);

— na pravcu Cetinje — Čevo — Danilovgrad su bili odredi iz katunske nahije;

— na pravcu Cetinje — Budva, na prostoru Konak — Brajići, nalazio se odred iz Konaka, grupa odreda iz Ljubotinja, grupa odreda Građani — Podgor i odred sa Brajića.

Na pravcu Cetinje — Podgorica delovalo je takođe nekoliko odreda: na Lipi Dobrskoj, Dobrski odred; na prostoru Dobrska ploča — Mekavac grupa odreda sokolske opštine i grupa odreda iz Gornjeg Ceklina; u Košćelama jedan odred sa Gornjeg Ceklina i jedan Ljubotinjski, s tim što se u Oraškoj Strani nalazio još jedan odred iz Ljubotinja sa zadatkom da sadejstvuje sa odredima u Košćelama; u Rijeci Crnojevića odred iz varošice i neposredne okoline; u Pavlovoj Strani dijelovi grupe odreda iz sela Donjeg Ceklina; na prostoru Rvaši — Carev Laz odredi neposredno angažovani u borbi iz Rvaša, Bobije, Dobrske Župe i Zagore kao i dijelovi odreda raspoređenih u Pavlovoj Strani, i na pravcu Rijeka Crnojevića — Virpazar odred iz Dujeve i Mracelja i odred iz Donjih sela (Ljubotinj).

Broj naoružanih boraca samo se u toku 13. jula povećao za oko 150 do 200, tj. za broj zaplijenjenih pušaka i automatskih

oruđa u borbama vođenim tog dana[2]. Naoružanje naših jedinica sastojalo se od desetak puškomitraljeza i lakih mitraljeza, dok su ostali borci imali puške sa dovoljno municije i bombi. Oko četvrtina ljudstva imala je pištolje, takođe sa dovoljno municije.

Neprijateljske snage u Donjem Ceklinu — dva bataljona pješadije ojačani artiljerijom i podržani avijacijom — otpočele su 14. jula u ranim jutarnjim časovima snažne napade na položaje naših boraca. Neprijatelju je tek u popodnevnim časovima pošlo za rukom da u žestokoj borbi, koja se vodila za svaku čuku, odbaci naše snage sa kolskog puta i pod stalnom borbom koju su mu usputno nametali naši odredi sve do njegovog izbijanja na prostor Pavlova Strana — Šinđon, nastavi svoje napredovanje ka Rijeci Crnojevića da bi je tek oko 23 časa ponovo zauzeo. U tom napredovanju neprijatelj je pokazao svu svirepost i nečovečnost fašističkih metoda ratovanja. U selima Rvaši, Drušići i Šinđonu spalio je oko 120 kuća i poubijao oko tridesetak žena, djece i staraca, bacajući neke od njih žive u već zapaljene kuće.

Izbijanjem na prostor Pavlova Strana — Šinđon neprijatelju je pošlo za rukom da se oslobodi pritiska naših odreda, i da nesmetano nastavi put prema Rijeci Crnojevića. Pri ulasku u Rijeku Crnojevića otvorio je paklenu vatru iz svih oružja, vjerovatno sa ciljem da zastrašujuće djeluje na mjesno stanovništvo i na ustanike koji se nađu u blizini.

Poslije kratkog zadržavanja u Rijeci Crnojevića ponova su zatutnjali motori brojnih kamiona i motocikala i neprijatelj je krenuo u pravcu Cetinja. Njega i nas je razdvajalo svega četiri kilometra. Kamionima se toliki put brzo prelazi. Uz svu obazrivost kojom se kretao, trebalo mu je najviše desetak minuta. Međutim, po izlasku iz Rijeke Crnojevića neprijateljska kolona je ponovo stala.

Bilo je jasno da nemamo mnogo vremena za razmišljanje. Na sastanku oba odreda odlučeno je da se hitno izvide snage neprijatelja i da se saobrazno rezultatima izviđanja izradi plan za napad. S obzirom na važnost ovog zadatka on je povjeren dvojici iskusnijih drugova. Desetak minuta kasnije, izviđači su podnijeli izvještaj da neprijatelj raspolaže sa oko tridesetak vozila od kojih oko polovina motocikala koji su pravili onu zaglušnu tutnjavu, za koju smo mislili da su tenkovi u pokretu. S obzirom na broj vozila, snage neprijatelja su procijenjene na

---

[2] U toku 13. jula formirani su ustanički odredi u Dobrskom Selu, na Rijeci Crnojevića, i u drugim mjestima.

oko četiri stotine vojnika[3]. U vezi s tim, a imajući u vidu prednosti koje su bile na našoj strani — noć, vanredan položaj za napad i momenat iznenađenja — izviđači su predlagali da se što hitnije pristupi izradi plana za napad i izvrši raspored boraca prije nego neprijatelj nastavi pokret u pravcu naših položaja. Predlog je prihvaćen pa je rukovodstvo oba odreda[4] donijelo sljedeći plan za akciju:

— neprijateljsku kolonu pustiti da nesmetano uđe u krivinu puta između crkvice na Cucinom Hanu i Košćela (do na oko osamdeset metara od mjesta gdje se od kolskog puta Rijeka Crnojevića — Cetinje odvaja krak puta prema Ljubotinju i Ceklinu);

— Ljubotinjski odred koji u svom sastavu ima i mitraljez da posjedne položaj duž puta prema Ljubotinju od kose u visini crkvice desno do ispred raskršća puta prema Ceklinu lijevo;

— odred iz Gornjeg Ceklina lijevo od ovog, s tim da jednim svojim dijelom posjedne položaj do kolskog puta prema Cetinju, uključujući i put, a drugim dijelom Opočnu glavicu i prostor prema crkvici na Cucinom hanu;

— neprijatelja napasti vatrom tek kad čelo njegove kolone izađe iz krivine puta, tj. kad izbije pred naš mitraljez koji je postavljen tako da može tući duž kolone čitavih sto metara i bočno po čitavoj koloni. U trenutku kada mitraljez otvori vatru na čelo kolone, puščanom vatrom napasti čitavu kolonu, a dio odreda postavljen na Opočnoj glavici, čiji je položaj u neposrednoj blizini puta, zasuće bombama začelje i dio neprijateljske kolone ispred sebe. U tom cilju ovu grupu od deset boraca snabdjeti sa što više bombi.

O ranjenicima i mjestu njihovog prihvatanja, o popuni municijom i drugim važnim stvarima koje iskusni vojnici ne bi u sličnoj situaciji ni smjeli ni mogli previdjeti nije bilo ni riječi. Prosto, toga se niko nije sjetio.

---

[3] Izviđači su namjerno prikazali snage neprijatelja znatno manjim od stvarnih, želeći da time pozitivno utiču na odluku o izvršenju akcije.

[4] Ljubotinjski odred, komandir — Jakov Kusovac oficir bivše jugoslovenske vojske, predao se Italijanima nekoliko dana poslije ove borbe. Kasnije je prešao na stranu neprijatelja NOP-a; Politički rukovodilac — Milo S. Lubarda. Poslije rata poginuo u avionskoj nesreći.

Ceklinski odred: komandir — Andrija Pejović, politički rukovodilac — Stevo P. Mašanović, član KPJ od 1919. godine. Poginuo u Katunskoj nahiji s proljeća 1942. kao komesar čete Prvog bataljona (bataljon »13. juli«) Lovćenskog NOP Odreda.

Ostvarivanju ovoga plana koji je u isto vrijeme predstavljao i zapovijest za predstojeću akciju pristupilo se odlučno i brzo. Još dok je neprijatelj — iz nama nepoznatih razloga — mirovao na izlasku iz Rijeke Crnojevića, izvršen je raspored boraca, postavljen mitraljez i mitraljescu još jednom podvučen značaj pravog momenta otvaranja vatre.

Borce raspoređene u streljačkom lancu dugom oko osam stotina metara sakrio je polumrak vedre ljetne noći. Ljuti crnogorski krš pružao je dobre zaklone. Puščane cijevi bile su uperene na put kojim će kroz koji čas naići neprijatelj. Oni u Opočnoj glavici pripremali su bombe.

Čekamo. U takvim trenucima vrijeme kao da zaustavlja hod. Ne smije se pušiti, jer bi nas mogli otkriti. Noć, neizvjesnost i svakojake misli kao pomahnitale lete po glavi. Sve to napreže živce. Neka unutarnja jeza nas prožima. Đavolski je teško biti sam u iščekivanju borbe. Srećom, noć prikriva sve, i to niko ne vidi.

Odjednom tišinu naruši zaglušni tutanj motora.

Kreću. Ne možemo ih vidjeti sve dok ne uđu među nas. Samo po tutnju pratimo njihovo kretanje. Kreću se polako.

Za deset minuta biće jedan sat 15. jula 1941. godine. Ukoliko ne naprave još koji zastanak, ovaj mir koji nas kida, pretvoriće se uskoro u zaglušni tutanj, u vrtlog borbe. Prošetaće se smrt ovim tjesnacem. Strašno je to. Ali, mi smo čiste savjesti. Mi branimo ognjište, sebe, svoju slobodu.

Napokon se pojavilo čelo neprijateljske kolone. Prvo motocikli; pa kamioni: pet, deset, petnaest, dvadesetak ih se već nalazi među nama. A tutanj vozila koji dopire iza brda jasno pokazuje da tu nije ni blizu kraj. Znači, naši izviđači su se pokazali »nedoraslim« za noćno izviđanje neprijatelja. Čelo kolone je prošlo dvije trećine krivine puta. Još stotinjak metara i oglasiće se naš mitraljez. Vozila se kreću jedno uz drugo, bez isturenog obezbjeđenja. Računamo da će se začelje naći u krivini i ući u našu zasjedu. Dugi rafal našeg mitraljeza je upravo u tom momentu zaustavio dalje kretanje kolone. U isto vrijeme planule su puške naših boraca, a zaglušne eksplozije bombi koparale su noć.

Neprijateljska kolona je stala i odgovorila pravom uraganskom vatrom. Preko pedeset automatskih oruđa i stotine neprijateljskih pušaka istovremeno je stupilo u dejstvo, a samo nekoliko trenutaka kasnije počele su eksplozije minobacačkih i ručnih bombi. Sve se to slilo u neprekidan tutanj. Stvoren je strahovit vatreni košmar, u kojem se vatra našeg oružja nije mogla razabrati. Ona je rijetka i slaba da bi se čula. Pedesetak

pušaka u tom krkljancu jedva da nešto predstavlja. Ali, neprijatelj je osjeća. On se pod njom grči, uvija. Ona mu onemogućava da se razvije, da organizuje svoju vatru, da je usmjeri na nas. Ne pomaže mu ni prilika stvorena preranim otvaranjem vatre iz našeg mitraljeza. A to je bila velika šansa, jer oko trećine njegovih snaga našla se izvan zasjede i izvan domašaja naše vatre. Neprijatelj je pokušao da to iskoristi. Taj dio njegovih snaga se neometano razvio za borbu na prostoru pozadi Crkvice i Opočne glavice. Tako stvorena prednost mu je omogućila da ubrzo izbije iza leđa našoj grupi koja se nalazila na toj strani tjesnaca i da je dovede u krajnje težak položaj. Rijetka prisebnost i odlično poznavanje terena omogućili su borcima ove grupe uspješno i blagovremeno izvlačenje iz ovako stvorene klopke i njihovo prebacivanje na položaj drugog dijela odreda. Tada je izvršena i preraspodjela naše vatre tako da su jednim njenim dijelom zahvaćeni i dijelovi neprijatelja na Opočnoj glavici. Time je, ubrzo, likvidirana prednost koju je neprijatelj — našom greškom — ostvario u samom početku borbe.

Otprilike, jedan sat poslije početka borbe nama su pritekli u pomoć dvadeset pet boraca sa Ljubotinja iz grupe odreda sa pravca Cetinje — Budva, a nešto kasnije i desetak boraca sa Gornjeg Ceklina iz grupe sa Dobrske ploče — Mekavac. Pored jačanja naše udarne snage, ova pomoć je imala i vanredan moralni efekat i sve više učvršćivala našu upornost, pa su sva nastojanja neprijatelja da popravi svoj položaj ostajala bez rezultata. Pored toga, u toku noći pristigli su na mjesto borbe i drugovi iz rukovodstva ustanka za područje OK Cetinje, Peko Dapčević i Bajo Sekulić sa još nekoliko drugova. Oni su uoči 13. jula došli na područje Ljubotinja i Ceklina da bi rukovodili ustankom, pretpostavljajući da na ovom pravcu može doći do najozbiljnijih oružanih sukoba sa neprijateljem. Ugled koji su uživali kod boraca i vijest o njihovom prisustvu među nama takođe su podizali povjerenje boraca u sebe i naše mogućnosti.

Oko četiri časa ujutro borba je po svom intenzitetu dostigla kulminacionu tačku. Neprijatelj je, sagledavši veličinu svojih gubitaka i kritičnost svog položaja, tražio izlaska u pokušaju da odbaci naše lijevo krilo koje je zatvaralo put prema Cetinju i da se probije u tom pravcu. U tom cilju on je na taj pravac usmjerio težište svoje vatre i svojih napada.

U to vrijeme naš mitraljez već nije dejstvovao. Prorijedila se bila i naša puščana vatra. Prijetila je opasnost da ostanemo bez municije, pa su je borci štedjeli. Uprkos tome efekat vatre je bio katastrofalan po neprijatelja. Dnevna svjetlost je i nama pomagala. Neprijatelj je bio na bliskom odstojanju, i malo je bilo promašaja. U tim časovima naročito je bila efikasna vatra

našeg desnog krila. Borci Ljubljanskog odreda djelimično oslobođeni pritiska neprijateljske vatre tukli su vanrednom tačnošću u nedovoljno štićeni bok neprijatelja i prisilili ga ponovo da se brani. Tada, kada smo zbog pomanjkanja municije ozbiljno strahovali od ponovnih sličnih pokušaja neprijatelja, u kratkom vremenskom razmaku, došlo je pojedinačno ili u grupicama desetak seljaka iz Ljubotinja i Ceklina, koji su nam donijeli oko 5000 metaka. Oni koji su imali oružja stupili su u borbu. Time je, mada neprijateljska vatra po svojoj zaglušnoj buci nije slabila i nastavila se punih šest sati poslije toga, sudbina ovog fašističkog bataljona bila zapečaćena.

Mi smo to osjetili. Našim streljačkim strojem je tada prostrujalo: prisiliti neprijatelja na predaju.

Iako je već tada bio praktično potučen, to je bio vrlo uporan protivnik. Bilo da je iščekivao pomoć, bilo iz očajanja, on je uporno produžio da se brani sve do jedanaest časova, tražeći naše slabe tačke i usmjeravajući težište svoje vatre čas na jedan čas na drugi sektor našeg položaja. Međutim, efikasnost naše vatre činila je te njegove pokušaje uzaludnim, i ukoliko je vrijeme borbe odmicalo njegovi redovi su se sve više prorеđivali.

Udarci koje smo mu zadavali, vrućina koja je u ovom kamenjaru postajala nesnosna, žeđ i jauci ranjenika kojih je bivalo sve više i napokon pojavljivanje sa prvca Kostadina (Crni vrh) jedne grupice naših boraca koji su prethodnog dana učestvovali u borbi u Donjem Ceklinu, poljulali su borbeni moral neprijatelja. Oko jedanaest časova i neprijatelju je bilo jasno da mu je svaki dalji otpor besciljan pa se odlučio da prizna svoj poraz. Kod Crkvice, gdje se nalazio komandant ovog već unakaženog fašističkog bataljona, pojavila se bijela zastava. Time je označen i kraj borbe u Košćelama.

Međutim, desno od nas, na prostoru između Riječkog Grada i sela Dubove i Začira, još uvijek je trajala borba. Neprijateljski bataljon, koji se poslije ponovnog zauzimanja Rijeke Crnojevića zadržao u varošici kao posadna jedinica, uputio je tim pravcem dio svojih snaga sa ciljem da izbiju na put Košćele — Ljubotinj, u rejonu sela Začira, i da pritiskom na naše desno krilo olakšaju položaj svojim snagama u Košćelama. Naš odred iz Ljubotinja koji se na početku i u prvim časovima borbe u Košćelama nalazio na položajima u Oraškoj strani, bio je hitno upućen na taj pravac, i svojom odlučnom i efikasnom intervencijom spriječio pokušaj neprijatelju da sa tog pravca ugrozi položaj naših snaga u Košćelama. Neposredno po prestanku borbe u Košćelama neprijatelj je razbijen i na tom pravcu i prisiljen na povlačenje.

Otprilike u isto vrijeme grupa naših odreda u Dobrskoj ploči prisilila je na predaju jednu neprijateljsku skupinu od oko 70 vojnika i oficira koji su se u Košćelama, vjerovatno još u toku noći, neopaženo provukli pored naših položaja i pokušali, izbjegavajući put, da se što prije dočepaju Cetinja.

Gubici neprijatelja bili su katastrofalni. Na bojištu se nalazilo oko 80 mrtvih, 110 teško i oko 300 lakše ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira. Od njih 800 preko polovine je bilo izbačeno iz stroja.

Jedan naš borac bio je lakše ranjen.

Ratni plijen je bio ogroman: oko 50 automatskih oruđa — teških mitraljeza »breda« i puškomitraljeza; 6 teških bacača; 4 pješadijska topa; oko 1200 pušaka; preko 100 pištolja; velike količine municije; odjeće, obuće i druge opreme. Napokon, tu je bilo i 48 kamiona i desetak motocikla. Na vozilima se nalazila hrana bataljona za nekoliko dana, nešto sanitetskog i hirurškog materijala i drugo[5].

To je bila stvarno velika pobjeda. Ali ona je za naše borce predstavljala samo dio obavljenog posla. Taj ogromni ratni materijal trebalo je iznijeti sa bojišta, skloniti ga na sigurno mjesto i sačuvati da korisno posluži potrebama našeg daljeg ratovanja. Mnoge naše jedinice su oskudijevale u oružju. Tako prestanak borbe za nas nije značio i odmor. Čak ni predah. Po vanredno vrućem danu, iscrpljeni naporima desetočasovne borbe i žeđi — to smo osjetili tek po prestanku borbe — trebalo je pristupiti poslu i hitno rješavati niz problema koji su iskrsavali jedan za drugim.

Neprijatelj je, na primjer, u trenutku kad se odlučio na predaju, oštetio veliki broj automatskih oruđa; na bojištu se nalazilo oko 400 ranjenika a postavljalo se pitanje sahranjivanja poginulih neprijateljskih vojnika, kao i pitanje — šta raditi sa zarobljenicima. Svemu tome trebalo je dati organizovan tok. Pri tome ni jedan od ovih poslova nije trpio odlaganje.

U vezi sa svim tim hitno je organizovano donošenje vode za piće za naše borce i zarobljene neprijateljske vojnike (prednost su imali neprijateljski ranjenici). Istovremeno se pristupilo pružanju pomoći ranjenim neprijateljskim vojnicima i oficirima, a svi teški ranjenici su kamionima hitno upućeni u italjanski garnizon na Rijeci Crnojevića i Podgorici. Formirana je ekipa od zarobljenih neprijateljskih vojnika za prikupljanje i sahra-

---

[5] U dokumentima koji se odnose na ovu akciju ima izvjesnih neslaganja u pogledu količine zaplijenjenog ratnog materijala. S obzirom da je isti sklanjan u više skladišta i da ga je, imajući u vidu uslove u kojima je to činjeno, preče bilo skloniti nego prebrojavati, ona su i moguća i razumljiva.

njivanje poginulih. Naporedo sa ovim dvije ekipe naših boraca, koristeći nekoliko neprijateljskih vojnika i podoficira, pristupile su pronalaženju razbacanih dijelova automatskih oruđa i njihovom kompletiranju. Borci ovih ekipa obučeni su i u rukovanju tim oružjem. Drugi su izvlačili oružje i municiju i ostali ratni materijal, dok je veoma mali broj boraca čuvao zarobljenike. Ubrzo se pojavila i neprijateljska avijacija koja je u niskom letu satima kružila nad bojištem. Međutim, iako je prisustvo neprijateljske avijacije — »savoje« su nas nadlijetale u borbenom poretku — nametalo pretpostavku o mogućnosti napada na nas, čak ga nagovještavalo, posao je nastavljen bez zastoja[6]. Tako je u toku dana izvučeno sa bojišta cjelokupno oružje, municija i druga vojnička oprema i dobrim dijelom, uz pomoć naroda, dopremljeno u skladišta u brdima oko Ceklina i Ljubotinja. Nekoliko mitraljeza sa potrebnom municijom upućeno je susjednim odredima i odredima u srezu barskom, Primorju i u Donjem Ceklinu[7]. Sklanjanje hrane i druge opreme koja nije imala isključivo vojničku namjenu, dolazilo je, s obzirom na ovakvu situaciju, tek u drugi plan. Međutim, za narod su to bile stvari koje je najhitnije trebalo »spasavati«, pa je u tom pravcu i ispoljena puna inicijativa.

Još dok su ovi poslovi bili u toku, prisutni drugovi iz Okružnog vojno-političkog rukovodstva su odlučili da se zarobljeni neprijateljski vojnici i oficiri puste na slobodu. Naime, oni su preko Ljubotinja i Crmnice sprovedeni i predati italijanskoj komandi u Budvi. Tom prilikom Peko Dapčević im je održao propagandni govor na španskom jeziku, u kojem je istakao ciljeve naše borbe, naša gledanja na italijanski narod, pozvao vojnike na neposlušnost i negativan odnos prema naređenjima fašističke komande, da sabotiraju borbu protiv crnogorskih ustanika i slično[8].

---

[6] Do napada nije došlo vjerovatno zato što bi on značio direktan napad i po svojim zarobljenim oficirima i vojnicima. Bili smo izmiješani.

[7] U toku avgusta i septembra 1941. godine po nalogu rukovodstva ustanka za Crnu Goru i Boku najveći dio automatskog oruđa upućen je ustaničkim odredima u drugim krajevima Crne Gore, a desetak mitraljeza i ustaničkim snagama južne Hercegovine.

[8] Na španskom zbog sličnosti italijanskog i španskog jezika.
Sastav ljudstva zarobljenog bataljona je omogućavao puno razumijevanja njegovih riječi: oko 80 vojnika i oficira fašisti — crne košulje (u času predaje bez ikakvih košulja); oko trećina ostalog ljudstva učesnici u ratu protiv Etiopije — njihove oznake duge brade i mnoga odlikovanja na grudima; približno toliko učesnika u ratu protiv republike Španije sa bojišta na Madridu i Gvadalahari — oznake prsten falange i puno odlikovanja; ostatak — kraljevska vojska. U njegovom sastavu nalazi se i odgovor na upornost koju je pokazao u borbi i koju je platio ogromnim gubicima.

Na kraju ostalo je da se unište zaplijenjena vozila, pa je i za taj posao određena jedna grupa odgovornih drugova. Međutim, to je bio posao kome nijesu bili dorasli. Ne znajući kako da ga temeljnije obave oni su sjekirama i maljevima lupali po motorima, sjekli gume, razbijali akumulatore i druge lomljive dijelove. No, time su ona bila samo oštećena ali ne i uništena[9].

Porazom koji je nanesen neprijatelju u Košćelama i uspješnim okončavanjem akcija koje su pratile ovu nejednaku borbu i sa njom činile cjelinu, naši borci su izvojevali zaista veliku i značajnu pobjedu. Otuda su borbe na Košćelama i 15. jul zauzeli dostojno mjesto u dokumentima koji govore o prvim oružanim akcijama crnogorskih ustanika 1941. godine, i u njima se, s razlogom, tretiraju kao krupan uspjeh ustaničkog oružja u borbama protiv italijanskih fašističkih porobljivača.

Andrija PEJOVIĆ

---

[9] Radi toga je na partijskoj konferenciji za srez cetinjski od 12. septembra iste godine oštro kritikovana partijska organizacija sa Gornjèg Ceklina a rukovodilac ekipe bio partijski kažnjen.

RAZVOJ NOB U NOTRANJSKOJ 1941.

Posle propasti austrougarske monarhije uticaji oktobarske revolucije su prodrli i u Notranjsku. Meštani iz Loške doline, vraćajući se iz rata naoružani puškama, mitraljezima i ručnim bombama, sastavili su u toku novembra 1918. godine revolucionarni odred i preuzeli vlast. Konfiskovali su imanja sopstvenika zamkova Snežnik i Kočavas. Republika je trajala tri nedelje. Ustanak je likvidiran tek kad je stigao jedan bataljon redovne vojske iz Karlovca.

Sličnih revolucionarnih akcija bilo je i u drugim krajevima, naročito na Blokama i u Cerkničkoj dolini.

Snažno revolucionarno raspoloženje manifestovalo se 1920. godine prilikom izbora za Konstituantu i na opštinskim izborima u Ložu, gde je pobedila lista koja se javno deklarisala za komunističku. Naravno, zbog toga je izabrani opštinski odbor raspušten i umesto njega je naimenovan komesar. Revolucionarno raspoloženje je počelo da opada posle 1924. godine.

U toku 1932 — 1933. godine počele su se u Notranjskoj pojavljivati nove komunističke organizacije. Formirane su ćelije u Logatecu, Vrhnici, Rakeku, Cerknici, Ložu, Begunjama kod Cerknice, Grahovu i na Blokama. Okružni poverenik za Notranjsku je bio Ignac Voljč Fric.

Juna 1933. godine uhapšena su 32 komunista i izvedena na optuženičku klupu u takozvanom notranjskom procesu. Ovo suđenje je snažno odjeknulo u celoj pokrajini i nesumnjivo mnogo doprinelo razvoju revolucionarne misli.

Iako partijske organizacije nisu postojale nekoliko godina posle suđenja, stalno su se osećala jaka politička strujanja, koja su se manifestovala u radu Sindikata drvodeljskih radnika i kulturnom radu »Svobode«, »Vzajemnosti«, »Kmečko-delavskog

pokreta« i »Društva kmečkih fantov in deklet«. Naročito su bili aktivni radnici u drvno-industrijskim preduzećima, koji su organizovali nekoliko štrajkova. Najuspešniji je bio štrajk u Kovačevoj strugari u Loškoj dolini: štrajkačima su pružili pomoć i seoski prevoznici — prestali su da voze drvo za strugaru. Baš je ovaj štrajk vidno doprineo povezivanju radnika i seljaka, što se ispoljilo prilikom sastavljanja seosko-radničke liste za opštinske izbore u oktobru 1936. godine, kada je ova lista odnela pobedu u Starom Trgu i Ložu.

Kada je »Svoboda« raspuštena 1935. godine, formirano je društvo »Vzajemnost«, u kojem se okupio širok krug čitalaca marksističke literature. Proučavajući ovu literaturu uzdizali su se naročito napredniji radnici, koji su kasnije postali članovi partijske organizacije i organizatori ustanka protiv okupatora. Društva su imala dobre biblioteke i kulturne kružoke. Kada je raspuštena i »Vzajemnost«, radnici su sakrili njenu kasu i ostalu imovinu, tako da vlasti nisu uspele da ma šta konfiskuju. Ovim novcem je 1941. godine kupljena sprema za partizane.

Kada je seosko-radnička lista pobedila na opštinskim izborima, raspoloženje masa se izrazilo i u manifestacijama, u kojima je, i pored terora žandarmerije, učestvovalo oko 1000 ljudi, sa muzikom na čelu.

Vladajući režim nije mogao da podnese ovaj poraz. S ciljem da klerikalci ponovo dobiju opštinsku vlast u ruke, spojene su obadve opštine u jednu: Stari Trg — Lož i 1938. godine raspisani novi izbori. I na tim izborima rezultat je ostao isti. Novoizabrani opštinski odbor u Starom Trgu, sastavljen od radnika i seljaka, odmah je doneo čitav niz pozitivnih mera. Na primer, sve odluke donete na opštinskim sednicama objašnjavane su radnicima u strugarama i seljacima po selima.

Ugled levičarskih grupa je posle izbora znatno porastao i kod ljudi koji su glasali za klerikalnu listu. Uticaj Partije u Notranjskoj je stalno rastao.

Dobro je uspela 1937. godine i akcija »Španska nedelja«. Ljudi su prikupili prilično novca i robe za borce u Španiji. U okviru Crvene pomoći prikupljani su prilozi za štrajkače i zatvorenike u Sremskoj Mitrovici. I u Notranjskoj su se 1939. godine prikupljali potpisi za proglas Saveza radnog naroda.

Posle razbijanja 1933. godine, partijska organizacija nije funkcionisala do 1939. godine, kada je ponovo uspostavljen organizovani kontakt sa ljubljanskim Okružnim komitetom.

Početkom 1940. godine je formirana partijska ćelija u Loškoj dolini. Članovima ove ćelije pošlo je za rukom 1940. godine da privuku više simpatizera, naročito na Blokama i u Cerkničkoj dolini.

Dvadeset sedmi mart 1941. godine pokrenuo je narod i u ovom području. On je javno manifestovao svoje raspoloženje.

Svestrana aktivnost Komunističke partije u staroj Jugoslaviji i revolucionarna svest naprednih snaga pripremili su povoljno tlo za uspešan rad u toku okupacije. Zahvaljujući njima i ovde je brzo planuo opšti ustanak. Ovaj narod nisu mogli da slome teror okupatora i domaćih izdajnika i sve neprijateljske ofanzive.

Okupacija je našla Notranjsku skoro potpuno spremnu. Zahvaljujući dugom političkom radu, pokretu otpora se pridružio ogroman deo stanovništva, koje je bilo svesno da se vodi oružana borba za nacionalno oslobođenje i pobedu socijalizma.

Čim je došao okupator, u Notranjskoj su počele i prve omladinske akcije. Preko ovog područja prolazila je stara jugoslovensko-italijanska državna granica, sa takozvanom Rupnikovom odbrambenom linijom. Kada se jugoslovenska vojska povukla sa ove linije, bunkere u okolini Rakeka su zaposeli omladinci i pucajući iz automatskog oružja zadržavali prodor Italijana.

Vrć prvih dana maja 1941. godine, Centralni komitet KPS je obavestio narod da Nemačka priprema napad na Sovjetski Savez. Između ostalog CK KPS je saopštio da se komunisti čuvaju i da naročito noću ne ostaju kod kuće, jer će fašisti pokušati prvo njih da uhapse. Komunisti su postali obazriviji, ali su svoj organizacioni i politički rad još više pojačali.

Maja 1941. godine je održano savetovanje užeg partijskog rukovodstva kod Žana Zalara u Borovnici, kojim je rukovodio Miha Marinko. On je na ovom sastanku istakao da su najvažniji zadaci Partije: priprema za oružani ustanak, povećanje partijskih redova, organizacija omladine i uključivanje ljudi u Osvobodilnu frontu. Kao najznačajniji zadatak je smatrao prikupljanje oružja i municije, prikupljanje podataka o strategijskim tačkama, o broju okupatorske vojske, njenom naoružanju i moralu, o radu i političkom mišljenju oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske itd. Istakao je da je potrebno početi sa osnivanjem vojnih komiteta, koji treba da preuzmu rukovodstvo oružanog ustanka. Osim toga, dao je pregled opšte situacije u Sloveniji.

Kada je usledio očekivani napad fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, posle proglasa CK KPS Okružni komitet je do maksimuma pojačao politički i organizacioni rad na terenu.

Počelo se sa sistematskim organizovanjem sastanaka. Stanovništvo se brzo upoznalo sa ciljevima oslobodilačke borbe. Stizalo je i mnogo više propagandnog materijala (»Slovenski

poročevalec«, razni leci, brošure itd.). Za nekoliko meseci je uspostavljena široka mreža partijskih ćelija, koja je uspešno obuhvatala ceo teren.

Posle nekoliko meseci sistematskog rada u svim selima su uspostavljeni kontakti, najpre sa pojedincima, a onda sa širim krugom ljudi, koje su oni privukli. Na političke sastanke je dolazilo 10 — 15, pa i više ljudi.

S jeseni su postojale partijske ćelije i u sledećim selima: Vrhnika (pri Ložu), Markovec, Viševek, Pudob, Babna Polica, Lož, Stari Trg, Podcerkev, Kozarišče, Hudi Vrh, Ravnik, Cajnarje — Kremenca, Nova Vas, Cerknica, Begunje, Rakek, Planina i Logatec. U septembru je formirana partijska ćelija i u Prezidu (Hrvatska). Organizovana su i četiri rejonska komiteta: logaški, cerknički, loško-bloški i viševski. Organizovan je i Okružni odbor OF.

Ovoliki broj osnovnih partijskih organizacija ukazuje na veliku političku aktivnost širokog partijskog aktiva. Bilo je slučajeva, i to prilično čestih, da su ljudi izjavljivali kako im nije potrebna OF, tvrdeći da veruju Partiji.

Na ovom području je bilo dosta ljudi, naročito mlađih, koji nisu bili pod uticajem klerikalaca. Oni su se brzo približili Partiji. Komunisti su, tumačeći ciljeve oslobodilačke borbe, često isticali da u borbu treba privući i ljude koji nisu za partijski program. Postepeno su ljudi shvatali da postajemo jači ukoliko je front širi.

U toku jeseni 1941. godine omladina je počela da se organizuje u SKOJ. On je uskoro obuhvatio mnogo omladine.

Treba istaći i saradnju u političkom radu stanovnika hrvatskih krajeva (Prezid), koja je bila rezultat političke širine i pravilne političke orijentacije komunista, kako u Sloveniji, tako i u Hrvatskoj. Ova saradnja se u toku celog rata produbljivala na ovom terenu i među političkim organizacijama i među partizanima.

Početkom juna 1941. godine u Notranjsku je došao Ivan Novak Očka, sa zadatkom da organizuje Okružni komitet. Ovaj je formiran na sastanku u Cerknici prvih dana juna, a njegov sekretar je postao Novak. Posle formiranja Okružnog komiteta rad je bio mnogo sistematičniji i organizovaniji. Krajem juna je došao u Notranjsku i Franc Popit Lokl, koji je tu ostao sa Novakom do kraja oktobra 1941. godine. Posle napada na Lož — krajem oktobra — obojica su uhapšeni u Cerknici i odvedeni u ljubljanski zatvor, odakle im je uskoro uspelo da pobegnu.

Članovi partijskih organizacija su pridobili mnoge građane, od onih koji nisu bili uključeni u odbore OF, da obavljaju

zadatke koje su imali i članovi OF. Oni su prikupljali oružje i municiju i krili ih na sigurna mesta. Velike zalihe oružja su bile dovoljne partizanima sve do kapitulacije Italije.

U prikupljanju oružja i municije, kao i ostalog materijala, naročito je bila aktivna omladina. Ona je tokom 1941. godine izvršila i neke uspele sabotažne akcije. Pod rukovodstvom Slavka Kovača Smelija[1] izvela je akciju na električni dalekovod, pokvarila transformator i više telefonskih centrala. Raznosila je propagandni materijal, pisala parole i rasturala letke.

U podzemnoj pećini iznad Veselevog mlina kod sela Žirovnice uskoro je organizovana ciklostilna tehnika. Ovo mesto su pronašli Novak i Ule. Tehnikom je rukovodio Ule, koji je jedno vreme radio isti posao u svojoj kući u Žirovnici. Novembra ili decembra 1941. godine ciklostil je prenet u Kožlješku četu. U međuvremenu se štampanje obavljalo na jednom rotociklostilu u Rakeku, ali se on uskoro pokvario. Na ciklostilu je 1941. godine štampan samo »Slovenski poročevalec«, za koji su u početku stizale matrice iz Ljubljane, a kasnije su drugovi pisali sami. Papir je stizao iz Ljubljane redovnim autobusom. Na rotociklostilu u Rakeku je štampano i nešto letaka.

»Slovenski poročevalec« je rasturan po cerkničkoj i loškoj dolini redovnim autobusom u specijalno izrađenim benzinskim kantama. Kada je u tehnici nastao zastoj, literatura je stizala iz Ljubljane redovnim autobusom.

*

Jula 1941. godine iznad Borovnice je organizovana grupa prvih vrhničkih partizana, od koje se već krajem jula formirala Borovnička četa sa komandirom Mirkom Bračićem[2] i politkomesarom Tonetom Žagarom.

Deo Molniške čete se odvojio u toku avgusta i otišao na Mokrc. Tako je formirana i Mokrška četa. Komandir čete je bio Ljubo Šercer[3], a politkomesar Slavko Židanek. Četa je ostala na Mokrcu do 15. septembra 1941. godine.

---

[1] Marta 1942. postao komandir Rakovške čete, a kad je ista prerasla u bataljon »Miloš Zidanšek«, postao prvi komandant bataljona. Poginuo početkom avgusta 1942. godine kad je vodio jedan novoformirani bataljon u Primorsku. Proglašen za narodnog heroja.

[2] Proslavljeni komandir Borovničke čete, zamenik komandanta bataljona »Ljubo Šercer«, komandant Notranjskog partizanskog odreda, Leškog odreda i 18. divizije. Na ovoj dužnosti herojski poginuo 1.V 1943. kod Kočevja. Proglašen za narodnog heroja.

[3] Komandir Mokrške, zatim Školske čete i komandant Krimskog bataljona. Jednom je s delom bataljona bio opkoljen, pa je pošto je jedinicu izvukao iz obruča, došao na rad u Ljubljanu, gde je izdajom uhvaćen i nakon zverskog mučenja streljan. Proglašen za narodnog heroja.

Nekoliko dana pre toga iz čete se izdvojila i grupa Primoraca pod rukovodstvom Ervina Dougana Janeza, koju je do bivše jugoslovensko-italijanske državne granice na Snežniku vodio Daki. Nekoliko dana se zadržala u šumama iznad Knežje Njive u Loškoj dolini. Posle toga Dougan je odveo preko Loške doline i Snežnika u okolinu Brkina, u Primorju.

Aktivnost partizanskih sabotažnih grupa znatno se povećala avgusta 1941. godine. Akcije Molničke i Mokrške čete su bile ograničene pre svega na područje Dolenjske, dok je u Notranjskoj u to vreme delovala Borovnička četa.

Borci ove čete su 7. jula izbacili u Rakeku jedan vagon iz šina, a istog dana su minirali jednu lokomotivu, što je prouzrokovalo veći zastoj u saobraćaju. Pored pruge između Brezovice i Verda skoro svakog dana su sekli telefonske i telegrafske žice. Pokušali su da miniraju prugu 1. septembra, ali je ovu akciju sprečila jedna italijanska patrola. Kada je general Roboti (Robotti) dobio izveštaj o ovoj akciji, napisao je na njemu svojom rukom: »Lepe stvari nas očekuju!«

Između Rakeka i Planine 7. septembra je montirana paklena mašina, koja je oštetila jedan kolosek.

Partizansku četu na Mokrcu su napali Italijani polovinom septembra 1941. godine, ali se ona blagovremeno povukla u Zalu ispod Osredka. Tu je formiran školski logor, u koji su počeli da pristižu mnogi novi borci iz Ljubljane. Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica je krajem septembra počeo sa pripremama za formiranje novog Krimskog bataljona. Broj boraca u školskom logoru je toliko porastao da su se morale formirati Preserska, Robska, Školska i Loška četa, od kojih je zatim formiran Krimski bataljon. Njemu je pridodata i Borovnička četa, formirana nešto ranije, ali je ona i posle formiranja bataljona ostala na ranijem području, u brdima iznad Borovnice i Verda, nastavljajući s akcijama. U sastav Krimskog bataljona je ušla i Ribnička četa, koja je dejstvovala u Dolenjskoj.

Preserska četa je otišla u šume između Rakitne i Preserja, Loška se povukla na Blošku visoravan, a Školska ostala u logoru Zala.

Borovnička četa je 4. oktobra 1941. izvršila uspešnu sabotažnu akciju na železničkoj pruzi kod Rakeka. Minirala je prugu, te su izbačeni iz koloseka lokomotiva i 12 vagona. Ovom akcijom partizani su hteli da spreče dolazak posetilaca na ljubljanski velesajam, koga je OF bojkotovala. Manja jedinica Loške čete, uz pomoć Narodne zaštite, pod rukovodstvom Dakija, spremala se da napadne italijansko skladište municije u selu Klance. Partizani su blagovremeno doznali da je neprijatelj pojačao stražu i zasede, pa se od akcije odustalo.

Zbog sve češćih minerskih akcija između Ljubljane i Rakeka, Italijani su bili prinuđeni da preduzmu odlučne mere za osiguranje pruge. Između 6. i 29. oktobra 1941. poslali su veće vojničke formacije, koje su čistile teren i osiguravale prugu Ljubljana — Rakek.

Pošto je Glavni štab zahtevao veće partizanske akcije i u Ljubljanskoj pokrajini, štab Krimskog bataljona je odlučio da napadne italijanska uporišta u Ložu i Bezuljaku. On je poslao u logor Loške čete i Pesersku. Polubataljon (Loška i Preserska četa) nekoliko dana kasnije, 19. oktobra, napao je Lož, a drugi polubataljon, sastavljen uglavnom od boraca Borovničke čete, napao je Bezuljak.

Plan napada na Lož je razradio komandant bataljona Ljubo Šercer u saradnji s meštaninom Slavkom Kovačem Smelim. Obojica su u civilu otišli u Lož i tu, na licu mesta, utvrdili raspored italijanskog uporišta, brojno stanje vojske i detaljni plan napada.

Pre napada borce su rasporedili u grupe, od kojih je svaka imala tačno određene zadatke. Određene su još dve grupe za zasede. U pravcu Starog Trga je postavljena zaseda od 5 boraca sa puškama i automatom, a sa druge strane Loža, gde je mogućnost italijanske intervencije bila manja, u zasedi su bila samo 3 partizana. Italijanska posada je napadnuta u nedelju 19. oktobra 1941. Šercer je računao da je najbolje izvršiti napad u trenutku kada italijanski vojnici budu na večeri. Tada bi ih iznenadili i lako savladali. Međutim, pošto je tog dana bila nedelja, vreme za večeru je promenjeno. Osim toga, Italijani su primetili partizanske grupe koje su se približavale Ložu i povukli su se u zgrade, spremni da vatrom dočekaju partizane. Naš plan o iznenađenju nije uspeo. Partizani su u više grupa napali neke objekte u kojima su bili Italijani i uskoro savladali pojedine položaje.

Od Starog Trga je naišao kamion sa deset naoružanih vojnika, koje je vodio italijanski potpukovnik. Oni su pali u partizansku zasedu. Tom prilikom su ranjeni potpukovnik i veći broj vojnika.

Prilikom napada je poginuo komandir Loške čete, Franc Hudej. Komandu je preuzeo mitraljezac Daki, koji je svim borcima — za koje je ovaj napad predstavljao vatreno krštenje — svojom hrabrošću ulio veliko samopouzdanje. On je s mitraljezom stajao nasred trga i pucao. Kada mu je mitraljez zatajio, u toku same borbe ga je demontirao i, ne pokrivajući se, brzo izvršio popravku i ponovo otvorio vatru na Italijane. Ljudi su dugo govorili o njegovoj hrabrosti. Partizanski napad je izazvao u stanovništvu veliko oduševljenje. I pored toga što su ih par-

tizani za vreme borbe upozoravali da se povuku, meštani su pokušavali da pomognu borcima, vodeći ih stranputicama pored kuća u pravcu italijanskih uporišta.

Komandant posade, italijanski kapetan, za vreme napada je bio u šetnji sa svojom porodicom. Partizani su ga zarobili, porodicu pustili, a njega odveli sa jednim zarobljenim podoficirom i petoricom vojnika. Italijani su imali i veći broj ranjenih i mrtvih, koje su idućeg dana sahranjivali na groblju u Ložu.

Partizani su imali 3 mrtva i 5 ranjenih, od toga dvojicu teže.

Komandant 11. armijskog korpusa general Roboti je izjavio da je napad bio odlično organizovan, razrađen do svih detalja i da je imao za cilj da posadu potpuno uništi.

Sa ranjenim drugovima partizani su se povukli u selo Knežju Njivu, gde su ih ostavili seljacima da ih neguju. Partizan Zlato Paulica je bio ranjen u grudi, a partizan Jaka u nogu. Kada su idućeg dana došli Italijani u Knežju Njivu, sve su pretražili, ali je seljak Lahme umeo da odvrati njihovu pažnju od mesta gde su bili sakriveni ranjenici. Iduće večeri njih su aktivisti odneli na Vrhniku. Jaku su sakrili u senjaku kod Janeza Zigmunda, a Paulicu u Janežičev mlin. Tu je on ostao šest nedelja. Dr Pavla Jerina je dolazila da ih leči.

Istovremeno, noću 19/20. oktobra, drugi polubataljon, pod rukovodstvom Mirka Bračića, napao je skladište municije u Vatrogasnom domu u Bezuljaku. Borci su pobili više Italijana, zaplenili njihovo oružje, odneli nešto municije, a zatim zapalili i digli u vazduh skladište.

Roboti javlja i o ovom napadu. Rekao je da je napad bio dobro pripremljen i da je partizana bilo mnogo, s obzirom da su istovremeno napali komandira čete u njegovom stanu, kancelariju čete, stan podoficira, kuhinju, stražu kraj skladišta itd.

Partizani su se posle napada na Lož povukli u Knežju Njivu, zatim u bivak na Racnoj gori, a odatle na Petelinjek iznad Zgornjih Poljana. Vodili su i zarobljene Italijane. Uveče su otišli u Zgornje Poljane, gde su im seljaci pripremili dobru večeru, a onda noću krenuli pored Loškog Potoka prema selu Podpreski.

Italijani su već u toku noći počeli opkoljavati ceo teren. Trećeg dana posle akcije pao je dubok i mokar jesenji sneg, koji je otežavao kretanje. Partizani su osećali da su opkoljeni, pa su se podelili u manje grupe da bi se lakše probili. Osetila se i nestašica hrane. Njihova situacija je bila još teža zbog toga što su se povlačili preko doline u kojoj su u svim selima, kako u Lazecu, tako i u Travi i Podpreski, živeli isključivo Kočevari.

Oni su bili fanatični hitlerovci i zbog toga su sve izdavali Italijanima. Posle njihovih izdaja Italijanima je uspelo da iznenade neke partizanske grupe i da im nanesu teške gubitke. Tako osakaćene, grupe su se zatim s velikim naporima probijale po dubokom snegu kroz šume, preko Travne gore, prema Sodražici i Ribnici. Na Travnoj gori su partizani zakopali oružje i pojedinačno se vozom vratili u Ljubljanu.

U međuvremenu nije prestajala živa politička aktivnost. U okolini Cajnarja i Šent Vida je bila organizovana dobro naoružana Narodna zaštita, koja je oktobra 1941. godine dobila zadatak da napadne Italijane, ako bi oni pokušali da prodru na taj teren. Zbog slabe obaveštajne službe. Italijanima je prodor pošao za rukom. Prodrli su u okolinu Šent Vida i 29. oktobra napali Borovničku četu u selu Osredak. Četa je uspela da se izvuče iz italijanskog obruča s manjim gubicima.

Posle ovih italijanskih napada partizanske jedinice u Notranjskoj su bile oslabljene, ali ne i uništene. Već posle nekoliko nedelja partizani su počeli da se okupljaju na Kožljeku, gde se pripremalo jezgro novog bataljona.

Napad na italijansku posadu u Ložu i Bezuljaku je imao veliki politički odjek. I pored hapšenja i mučenja stanovništva, moral je snažno porastao među pristalicama OF. Tu se prvi put manifestovala partizanska snaga, i ljudi su se uverili da partizani poznaju tehniku ratovanja i da se smeju uhvatiti u koštac sa većim jedinicama neprijateljske vojske. Ovi napadi su strahovito demoralisali simpatizere i saradnike okupatora.

CK KPS i Glavni štab partizanske vojske za Sloveniju izradili su krajem novembra 1941. godine plan po kome su partizanske jedinice imale da pripreme i podignu opšti ustanak na Bloškoj i Šentviškoj visoravni, kao i u okolini Rakitne. Planom je bilo predviđeno da partizani, kojima bi se pridružili i meštani sposobni za oružje, drže preko zime sve prilaze ovom terenu. U tom cilju je na ovo područje decembra 1941. došao Aleš Bebler i boravio ovde izvesno vreme održavajući sastanke sa domaćim aktivistima. Za pripremu ustanka je formiran odbor sastavljen od najboljih aktivista. Kada se Bebler razboleo, zamenio ga je Miloš Zidanšek.

Novembra 1941. godine je formiran Kožlješki logor pod rukovodstvom Toneta Žagara, koji je krajem novembra postao politkomesar, dok je komandant bio Stanko Semič Daki. Od boraca ovog logora je januara 1942. godine formiran bataljon »Ljubo Šercer«, čiji je komandant bio Miloš Zidanšek, a komesar Dušan Pirjevec.

Za sve to vreme su vršene pripreme za realizaciju plana o slobodnoj teritoriji. Celo područje je podeljeno na više vojnih sektora. Okružni komitet i štab bataljona »Ljubo Šercer« su zajednički obavljali sve pripreme.

Početkom januara je počeo da pada sneg, nastala je vrlo jaka zima. Bataljon »Ljubo Šercer« je počeo s akcijama i pored dubokog snega. Polovinom januara je vodio manje borbe sa Italijanima iznad Begunja. Drugog februara 1942. godine je napao stanicu Verd. Međutim, dalje akcije su bile onemogućene zbog velikog snega. Zbog toga je CK KPS, u sporazumu s Glavnim štabom, doneo odluku da se realizacija plana o slobodnoj teritoriji za izvesno vreme odloži.

Plan je konačno ostvaren maja 1942. godine, kada su se partizanske jedinice veoma razvile, tako da je broj partizana u Notranjskoj i na kočevskom području porastao na 2000 naoružanih ljudi.

Janez HRIBAR

Vito Globočnik: TALCI (linorez)

SJEĆANJA NA RAD OK KPH ZA BJELOVAR I DEJSTVA USTANIČKIH GRUPA[1]

I — PARTIJSKA ORGANIZACIJA

U sastavu bjelovarskog okruga u 1940. i 1941. bili su kotari: Bjelovar, Đurđevac, Križevci, Koprivnica, Garešnica, Grubišno polje i Virovitica. Okružni komitet KPH za Bjelovar rukovodio je partijskim radom na ovom području, a nekoliko mjeseci u 1941. godini i na području kotara: Podravska Slatina i Našice. U ovim sjećanjima osvrnut ću se na rad Partije u četiri kotara bjelovarskog okruga: Bjelovaru, Križevcima, Koprivnici i Đurđevcu, u kojima je pred rat bilo ukupno 262 člana KP obuhvaćenih u 47 partijskih ćelija.

Poslije 27. marta 1941. partijska i omladinska organizacija rasturale su letak u kome se objašnjavala politička situacija. Iako je stanovništvo u okrugu prilično strepilo zbog predstojećeg rata, ipak je negodovalo protiv sklapanja pakta sa silama Osovine, a podržavalo stav naše Partije u pogledu odbrane zemlje. Partijska organizacija je, po direktivi CK, formirala vojne odbore u skoro svim vojnim jedinicama u bjelovarskom okrugu. Ovi odbori imali su zadatak da podižu moral vojske radi odbrane zemlje od neprijateljske agresije. Partija je uspjela da i u najzabačenijim krajevima okruga ukaže na opasnost koja je prijetila od fašizma, vršila propagandu za mobilizaciju masa za vojsku i davala upute da se u slučaju rata sačuva oružje. Međutim, napad na našu zemlju došao je ranije nego što se moglo očekivati. Izgleda da ni veze OK sa CK nisu bile tih dana redovite, pa je Okružni komitet bio prilično zbunjen događajima i nije se u njima dovoljno snašao.

---

[1] Podaci prikupljeni u ovom napisu plod su vlastitog sjećanja i sjećanja niza ljudi, koji su učestvovali u partijskom radu i u aktivnosti oružanih jedinica na tom terenu, a s kojima je autor razgovarao ili koristio njihove bilješke.

Poslije podne 6. aprila pobunio se u Podravini 108. puk bivše jugoslovenske vojske. Neki oficiri, agenti neprijatelja, javno su otkazali poslušnost komandi puka i pozvali vojnike da se vrate svojim kućama. Pretežan dio vojnika bio je baš iz bjelovarskog okruga, a među njima se našao i izvjestan broj članova Partije i sekretara partijskih ćelija. Kada je oficirski kadar napustio 108. puk, oni su pozvali vojnike puka da se upute u vojnim formacijama prema Bjelovaru. Puk se zaustavio blizu Bjelovara i poslao patrolu u grad da ispita situaciju, pošto su frankovački elementi u puku govorili da u gradovima više nema vlasti, da su »Hrvati zauzeli vlast« itd. U toj patroli bio je i sekretar partijske ćelije u selu Vojakovačkom Oseku, Dragan Cetušić, zatim član partijske ćelije u selu Kapeli, Đuro Markešić i još nekoliko članova KP. Četušić je doveo patrolu pravo do kuće Milana Bakića Baje, člana Okružnog komiteta i pošao da ga pita šta treba da rade. U međuvremenu je na ulici pred Bakićevom kućom došlo do puškaranja između žandarmerijske patrole i patrole 108. puka. Jedan dio patrole je izginuo, a drugi dio se razbježao. Četušić se dugo zadržao kod Baje Bakića. Sklonivši u kući pušku presvukao se u civilno odjelo i bez nekih jasnih uputstava otišao u svoje selo.

108. puk je umarširao u Bjelovar i smjestio se na Vojnović platou. Frankovački elementi bili su vrlo aktivni. Čim je puk ušao u grad, počeli su sa svojom agitacijom. Dr Julije Makanec, poznati klerikalac i fašista, održao je vojnicima govor da treba da se raziđu svojim kućama, jer okupatorska vojska dolazi kao prijateljska vojska. Jedan od članova Partije iz Bjelovara, Đuro Šegović pokušao je da govori, ali mu to frankovci nisu dali. Puk je bio pred raspadom, vojnička masa nije znala šta sad treba da radi, iako se među vojnicima nalazio velik broj naših simpatizera. Neki vojnici su sa sobom ponijeli oružje, dok su ga drugi bacali gdje su stigli. U samom gradu je bilo bezvlašće, frankovci su razbijali vojne magacine i naoružavali križarsku omladinu i frankovačke elemente. Nijemci su u grad ušli 10. aprila.

Partijska organizacija nije iskoristila povoljnu priliku da skloni veću količinu oružja, koje se moglo dobaviti poslije razoružavanja 108. puka, a takođe i iz vojnih magacina. Manje količine oružja spremljene su u križevačkom kotaru u selu Virju, u đurđevačkom kotaru a inicijativom pojedinih članova KP i u bjelovarskom kotaru. Pokec, sekretar partijske ćelije u selu Patkovcu. spremio je 80 pušaka i nekoliko mitraljeza i čuvao oko 15 dana. Tražio je direktivu šta da radi s oružjem, ali uputstva nije dobio. Frankovci su znali da on ima oružje, došli su i odnijeli ga. Na đurđevačkom kotaru partijska ćelija u selu Šemovcu je sklonila 6 pušaka i nekoliko hiljada mauzer me-

taka; to je kasnije predano partizanskim jedinicama. Petar Ljubić, sekretar partijske ćelije u Virju, spremio je 40 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 sanduk sanitetskog materijala, 5000 mauzer metaka i desetak raketnih pištolja. I to je takođe kasnije predano našim jedinicama. Sačuvana je još tu i tamo po koja puška, ali ukupno uzevši sve je to bilo malo prema onom što se moglo učiniti.

Poslije 6. aprila pa sve do prvih dana okupacije, Kasim Čehajić, sekretar Okružnog komiteta povukao se u ilegalnost. I ostali članovi OK također su se sklonili, svaki na svoju ruku. U tim odlučujućim momentima Okružni komitet se nije osjećao kao rukovodeći organ. Slično je bilo i s Kotarskim komitetom Bjelovar. Negdje 14. aprila sastao se Okružni komitet u kući Julijusa Ekera. Komitet je razmatrao situaciju, ali se u njoj još nije snalazio. Donesena je odluka, suprotna jednoj ranijoj, da nitko ne ide od svoje kuće. Prije tog sastanka Okružni komitet je poslao Šandora Kiraljija u Zagreb da potraži veze sa CK KPH i da primi upute što treba da se radi. Vezu sa CK nije uspostavio, ali je s nekim razgovarao u Zagrebu, te izgleda da je taj razgovor utjecao na odluku OK. Izgleda da se u partijskim redovima računalo da bar prvih dana neće biti nekog većeg terora od strane Nijemaca, s obzirom na njihov pakt sa SSSR-om. Uglavnom, članovi Partije nisu još uvijek imali jasnu sliku o situaciji u zemlji, ni određenu predstavu što treba u tom momentu da rade.

HAPŠENJA I IZBOR NOVOG OK

Iznenada, 22. aprila ustaške vlasti su uhapsile većinu članova Okružnog i Kotarskog komiteta u Bjelovaru, kao i niz istaknutijih članova KP. Uhapšeni su: Julius Eker, Stevo Šabić, Baja Bakić, Šandor Kiralji, dr Franko Vinter i mnogi drugi. Milan Bakić Baja je nakon par dana pušten, pa ubrzo ponovo uhapšen, odveden u logor Danicu (kod Koprivnice) i kasnije u Jadovnu ubijen. Julius Eker i Stevo Šabić su otjerani u logor Danicu, odakle su nakon mjesec dana pušteni; u Bjelovaru su ponovo uhapšeni i kasnije u logoru Jasenovac ubijeni. Dr Franko Vinter je pušten nakon dva mjeseca, pa je odmah pobjegao na primorje zajedno sa članom KP Milanom Polakom (1943. su ponovo došli na bjelovarski okrug preko oslobođenog teritorija Luke). Šandor Kiralj je ubijen u Jasenovcu 1944. Veliki broj istaknutih članova Partije i članova partijskih foruma, koji su imali ogroman lični utjecaj na stanovništvo ovog okruga, otjeran je u logore i pobijen. Pojedini članovi Partije, kao, na primjer, Gustar Perl Benda, Đuka Prilika, Mato Kirin i još neki,

pobjegli su iz Bjelovara (Đuka Prilika je utekao iz zatvora). Oni su kasnije sačinjavali jezgro za formiranje prvih oružanih grupa. Na križevačkom kotaru su bili uhapšeni: Marenčić, član Okružnog komiteta SKOJ-a i član kotarskog komiteta Partije, Posavec, član OK Partije i oko 23 člana Partije. Posavec, Marenčić i 17 članova Partije uspjeli su da pobjegnu iz zatvora. Prebacili su se na Kalnik, pa kasnije su tamo formirali prvu kalničku oružanu grupu. U Đurđevcu je uhapšen član komiteta Mato Kodumija, a potom prebačen u logor Jasenovac. U Koprivnici je uhapšen sekretar KK sa još nekoliko članova, pa su svi poslani u logor. Najteže su hapšenjima pogođeni bjelovarska organizacija i Okružni komitet. Većinom su hapšeni poznatiji komunisti. Na policiji su se svi držali dobro i nije bilo provale partijskih organizacija, koje su uglavnom ostale nerazbijene, sem onih čije je članstvo skoro u cjelini pohapšeno (Križevci).

Tokom aprila i maja uslijed hapšenja i nedostatka jasne orijentacije, partijske organizacije na bjelovarskom okrugu nisu pokazale neku aktivnost. Polovinom maja su partijske organizacije počele da se sabiraju i uspostavljaju međusobne veze. Oko 20. maja CK KPH, zbog slabosti partijskih organizacija na bjelovarskom okrugu, poslao je na ovaj teren svog člana dr Pavla Gregorića. Odmah po njegovom dolasku je održano uže savjetovanje s članovima Okružnog komiteta i jednim brojem ostalih partijskih funkcionera. Tom prilikom je razmotrena situacija na okrugu i stanje u organizacijama. Odlučeno je da se u toku prve polovine juna održi okružna partijska konferencija. Svi aktivisti su poslani na teren da bi pripremili partijske organizacije za ovu konferenciju. Konferencija je održana u prvoj polovini juna na Kalniku, nedaleko od planinarske kuće, u atelјeu jednog slikara iz Zagreba. Na konferenciji je referat o stanju i radu partijskih organizacija podnio Kasim Čehajić Turčin, sekretar OK, a o narednim zadacima Partije i političkoj situaciji Pajo Gregorić. Razrađujući direktivu CK za pripremu oružanog ustanka, data su konkretna uputstva partijskim organizacijama za mobilizaciju ljudi i pripremanje ustanka, za sakupljanje oružja i municije, sanitetskog materijala itd. Date su upute za organizovanje diverzija i sabotaža, za politički rad u masama, za dizanje borbenog duha kod naroda protiv ustaškog terora i okupacije. Izabran je nov Okružni komitet Partije. Sekretar je ostao Kasim Čehajić Turčin, radnik, a za članove su izabrani: Franjo Prpić, namještenik, Tomo Vinković, radnik, Franjo Stepanović Švabo, radnik, Ivan Banić, seljak, Josip Bendak, seljak, Josip Posavec, stolar i Mato Kirin, radnik.

Do održavanja ove konferencije OK je pretežno bio u Bjelovaru. Imajući u vidu sve veći teror ustaša u gradovima, odlučeno je da se OK povuče na teren, kao i da tamo organizuje partijsku tehniku. Već u drugoj polovini juna OK je preselio svoju bazu u šumu Bedenik, ispod sela Hrgovljana, blizu Bjelovara. Istovremeno je organizovao i partijsku tehniku. Na tom mjestu je počelo okupljanje ljudi radi formiranja prve oružane grupe na bjelovarskom kotaru. U centar su, pored članova OK, došli Đuka Prilika, Gustav Perl Benda, Marija Kapusta, radnica iz tvornice keksa u Bjelovaru, Branko Bogojević, seljak iz Podgoraca, Tošo Gašić, trgovac iz sela Kobasičara, i mnogi drugi. Iz Kalnika je pozvano pet članova Partije. Franjo Gajski je otišao na varaždinski kotar da dovede petoricu drugova koji su se tamo krili od ustaških vlasti.

Iz tog centra u šumi Bedenik živo se počelo raditi na jačem povezivanju i aktiviranju partijskih organizacija, a takođe i na rasparčavanju partijskog materijala u kome se objašnjavala politička situacija i tumačila linija CK KPJ o potrebi dizanja ustanka. Tu su vršene i pripreme za oružanu borbu. Već prvih dana su svi ljudi koji su se tamo nalazili bili pod oružjem, tako da je odavde istovremeno djelovao i Okružni komitet Partije i mobilizacioni štab za formiranje oružanih jedinica. Okružna partijska konferencija je prilično podigla moral partijskog članstva, koji je bio pokoleban uslijed neodlučnog stava OK prilikom ulaska okupatora u našu zemlju. No, partijskim ćelijama je bilo teško podići moral masa, poljuljan zbog ustaškog terora i oružane snage okupatora, a i zbog ranijeg kolebljivog stava partijskih rukovodstava. Pored toga, u partijskim redovima nije više bilo onih ljudi koji su uživali ogroman autoritet u masama kao: Baje Bakića, Steva Šabića, dr Franka Vintera, Juliusa Ekera, Šandora Kiraljija i drugih. I pored tih teškoća rad se postepeno razvijao zahvaljujući velikoj upornosti članova KP. Ljudima je postojalo sve jasnije da ustaška vlast nije vlast hrvatskog naroda i da hrvatske seljačke mase nemaju što da traže od okupatora i njegovih slugu. Negdje krajem aprila ili početkom maja, pored hapšenja i progona komunista i drugih poštenih rodoljuba, ustaški zlikovac Dido Kvaternik je uz sudjelovanje nekolicine mjesnih ustaša — krvnika izvršio u selu Gudovcu pokolj nad srpskim življem. U toku jednog dana zaklano je 180 muškaraca od 12 do 70 godina. Osim toga, počelo je iseljavanje Srba iz drugih sela i tjeranje u logor. Pohapšeni su svi Jevreji u Bjelovaru, Križevcima, Đurđevcu i Koprivnici. Njihova imovina je bezobzirno pljačkana.

Hrvatske mase nisu odobravale ovakve postupke ustaša. I pored nastojanja desnog krila HSS-a da prikaže ustašku vlast kao vlast hrvatskog naroda, narod je nije smatrao kao svoju. Ustaše su mogle u gradovima da mobilišu u svoje redove nešto omladine, koja je pre toga bila organizovana u križarima (u Križevcima i Bjelovaru), kao i razne deklasirane i lumpenproleterske elemente, zatim nekoliko trgovaca i advokata. Ali, sveukupno uzevši, bio je vrlo tanak taj sloj odakle su mogli da regrutuju ljudstvo za ustaške jedinice. U pojedinim selima je, uz pritisak desnog krila HSS-a, prisilno upisivan u ustaše izvestan broj seljaka. Ipak, većina seljaka je otvoreno odbijala da se upiše u ustaške jedinice.

Iako većina stanovništva nije odobravala postupke okupatorskih vlasti i nije podržavala ustaše, ipak zbog ranijeg našeg neodlučnog stava i propusta učinjenih prvih dana poslije okupacije, nije bilo moguće u toku 1941. godine organizovati široki oružani ustanak u ovom kraju. Prve oružane jedinice bile su uglavnom sastavljene od članova Partije i Skoja. Prvu oružanu grupu na bjelovarskom kotaru formirao je krajem jula 1941. godine OK. Komesar grupe bio je Franjo Marenčić, član KK Križevci, a komandir Gustav Perl Benda, član OK SKOJ-a iz Bjelovara. Druga grupa formirana je na Kalniku od članova Partije i SKOJ-a koji su se pobjegavši iz križevačkog zatvora, tamo već nalazili. Toj grupi su se priključili članovi KP iz sela Vojakovačkog Oseka i Apatovca. Treća grupa je formirana od članova KP i SKOJ-a u selu Javorovcu, no članovi ove grupe, kojom je rukovodio Milivoj Marjan, član KK Koprivnica, ostajali su uglavnom kod svojih kuća, a povremeno su vršili akcije i diverzije. Na Bilogori su još postojale dvije »divlje« grupe sastavljene od ljudi koji su bježali od ustaških vlasti i okupatora. Jedna od tih grupa, na čelu sa Rezbarom (poginuo 1941. godine), kretala se oko sela Šandrovca, Ribnjačke i Bedeničke, dok je druga grupa na čelu sa Gecom Bogdanovićem boravila oko sela Sibenika i u istočnom predjelu Bilogore (u kotaru Grubišno polje).

U prvo vrijeme, tj. u julu i avgustu, grupama je direktno rukovodio Okružni komitet. Pretežni zadatak ovih grupa, koje su se već kretale pod oružjem i u uniformama, bio je da mobilišu nove ljude, da rasturaju partijski materijal, da održavaju sastanke po selima i da organizuju oružani ustanak. Uz put su pravljene manje akcije i diverzije. Pošto su bile napadane od neprijateljskih vojnih formacija, dolazilo je i do žešćih borbi već u julu i avgustu.

U avgustu je baza Okružnog komiteta bila preseljena iz šume Bedenik u šumu kraj sela Prnjavora i tu je ostala do polovine septembra. Oružana grupa Bjelovar, ili kako su je kasnije zvali: Bendina oružana grupa, otišla je iz baze OK i stvorila samostalnu bazu. U drugoj polovini septembra 1941. OK se preselio iz šume kod Prnjavora i stvorio bazu u selu Gornjim Sredicama. Tehnika je smještena u kući Anke Rauš. Partijske veze išle su preko Josipa Parage i Lončara. Članovi Komiteta su često mijenjali mjesto stanovanja. U bazi OK se uglavnom nalazilo malo ljudi. Pretežan dio je stalno bio na terenu. Sekretar OK Kasim Čehajić, krajem juna i početkom jula obišao je kotar Đurđevac. U avgustu je obišao kotarsku organizaciju u Koprivnici. Ove obilaske je vršio radi popunjavanja kotarskih komiteta, oživljavanja rada partijskih organizacija i pripremanje oružanog ustanka. Na kotaru Križevci, uslijed hapšenja kotarskog i mjesnog rukovodstva Partije, izvršenog od jula do septembra, partijske organizacije su malo radile. Radilo se uglavnom na prikupljanju oružja, municije i sanitetskog materijala za oružanu grupu na Kalniku. Početkom oktobra OK je poslao Milivoja Marjana u Križevce radi oformljenja novog partijskog komiteta. Ostavši u Križevcu oko tri nedelje, on je ponovo formirao kotarski komitet i aktivirao partijske ćelije. Te ćelije su se bavile rasturanjem letaka, ilegalne štampe i vijesti, vršenjem diverzija i sabotaža; naročito su bili aktivni omladinci i radnici. Ova organizacija je vrlo dobro djelovala sve do marta 1942. kada je iz Zagreba izvršena provala, pa su neki njeni članovi bili pohapšeni, a neki pobjegli na teren.

Na području OK Bjelovar na sređivanju partijskih organizacija i u organiziranju oružanog ustanka djelovao je član CK KPH Pajo Gregorić. On je povremeno odlazio u Slavoniju, ali se sve do kraja 1941. godine opet vraćao na ovaj teren.

Krajem septembra ili početkom oktobra 1941. CK KPH poslao me je za organizacionog sekretara Okružnog komiteta Bjelovar. U Gornjim Sredicama je početkom oktobra održan sastanak OK u kući Zvonka Lončara, člana KP. Sastanku je prisustvovao i Pajo Gregorić. Većina članova OK bila je odsutna. Prisutni su bili: sekretar Kasim Čehajić, Franjo Stepanovski Švabo, ja i još neki. Na sastanku je razmatran rad oružanih grupa i razvoj ustanka, kao i rad partijskih organizacija na kotaru Đurđevac i Koprivnica. Odlučeno je da se oružane jedinice više aktiviraju, da vrše napade na općine, da pale općinske arhive i da po selima likvidiraju organizatore ustaških bandi. Da bi se ovo uspješno sprovelo i da bi jedinice mogle

zadavati što jače udarce neprijatelju, odlučeno je da se fuzioniraju Bjelovarska, Javorovačka i Kalnička grupa. Osim toga je trebalo poraditi na uključivanju dveju bilogorskih grupa i pristupiti široj mobilizaciji novih ljudi. Iako uslovi za široku mobilizaciju momentano nisu postojali, ipak se moglo odmah učiniti bar toliko da se grupa udvostruči. Ovo formiranje veće vojne jedinice trebalo je da izvrši Bjelovarska oružana grupa. Radi naoružavanja novomobilisanih ljudi predviđeno je da se izvrši akcija na selo Novigrad, gdje su u općinskoj zgradi ustaše spremile za sebe 20 pušaka i odgovarajuću količinu municije.

Gornje Sredice bile su tada baza i OK i Bjelovarske oružane grupe. Neprijatelj u selu nije imao nikakvog uporišta. Skoro čitavo selo je znalo da tu boravi neka oružana jedinica. Isto tako je velik broj seljaka znao da se u kući Anke Rauš štampaju leci.

U toku oktobra i početkom novembra radilo se na pripremanju novigradske akcije i na spajanju grupa. Međutim, do tog spajanja nije došlo, zbog toga što je Milivoj Marjan sa još nekim članovima Javorovačke grupe otišao na Kalnik, te se sa grupom nije mogla dobiti veza. Petar Biškup Veno, koji je poslan da uhvati vezu s Kalničkom grupom, naletjeo je na zasjedu, bio ranjen i jedva se izvukao, ne uspjevši da izvrši povjereni zadatak.

Novigradsku akciju je izvela Bjelovarska grupa uz sudjelovanje članova KP iz sela Vlaislava, Novigrada, Srdinca i Plavšinca. Zaplijenjeno je 20 pušaka, oko 5000 mauzer metaka, 1 geštetner, 1 ciklostil i mnogo papira i boje za umnožavanje, a sem toga je uništena općinska arhiva. Poslije ove uspjele akcije Bjelovarska grupa pozvala je članove KP i simpatizere iz pomenutih sela da dođu u jedinicu, ali su oni odlagali polazak, tražeći dva-tri dana vremena da svrše neke poslove. Međutim, kako je prilikom akcije jedna od seoskih ustaša prepoznao Jovu Blažića iz Vlaislava, ustaše su ga odmah sutradan uhapsile. Nakon premetačine pronašli su kod njega izvjesne količine papira, pušku i nešto municije koja je tu ostala, jer grupa nije mogla sve da ponese. Strahovito ispremlaćen, on je odao ostale ljude koji su učestvovali u akciji. Neprijatelj je brzom akcijom uspio da pohapsi 15 članova Partije iz Novigrada, Hlebina, Plavšinca, Srdinca, Vlaislava i Borovljana. Jedan od uhapšenih iz Borovljana je izdao pod batinama člana KP Stevu Ivekovića, obućara iz Bjelovara, koji je bio veza sa OK. Iveković nije izdao nikoga, tako da se provala nije proširila.

Dvije nedelje prije novigradske akcije teško se razbolio sekretar OK Kasim Čehajić, pa je za vrijeme ovih hapšenja ležao u selu Borovljani. Čehajić je, onako bolestan također bio

na prepad uhvaćen. Pred Prijekim pokretnim sudom u Bjelovaru je održan zajednički proces protiv njega i novigradske grupe. Osuđen je na smrt i strijeljan 19. decembra 1941. godine u Bjelovaru.

Krajem oktobra ili početkom novembra neprijatelj je s jačim snagama došao u Gornje Sredice da izvrši premetačinu čitavog sela. U selu se nije nalazila oružana grupa, niti je bio neko od članova OK. Pošto je ovdje smještena tehnika OK, Zvonko Lončar, član partijske ćelije i Mira Jelinić, koja je radila u tehnici, uspjeli su da na brzinu spakuju sav materijal i da ga zajedno s mašinama izvuku iz sela ispred nosa ustaša. Ipak je u kući Anke Rauš ostalo tragova rada tehnike, pa su zato Anka i njen muž, zatim žena Zvonka Lončara, porodica Josipa Paraga i još izvjestan broj naših ljudi pohapšeni i mučeni na policiji, ali su se svi dobro držali. Rauš je ubijen, a ostali su nakon godinu dana dijelom pušteni, a dijelom otjerani u logor.

Zvonko Lončar i Mira Jelinić su, izvukavši tehniku iz Sredica, dio prikrili u jednoj šumi, a onoliko koliko su mogli ponijeli u selo Donja Velika kod nekog rođaka Zvonka Lončara. Međutim nisu znali da je taj rođak bio prikriveni ustaša. Zvonko je smjestio kod njega onaj dio tehnike koji su donijeli, pa je ostavivši pušku u kući, otišao po drugi dio materijala. Kada se vratio, ovaj rođak ga je ubio. Miru Jelinić, koja je počela da bježi, ranio je u grudi i onako ranjenu predao ustaškim vlastima, koje su je izvele pred sud i strijeljale u Bjelovaru.

Sve ovo je u priličnoj mjeri razbilo partijske organizacije na tom dijelu koprivničkog kotara. Za izvesno vrijeme (do početka 1942) tamošnje partijske organizacije bile su bez veze s višim partijskim forumima i vrlo malo su radile. U toku dva dana, 19. i 20. decembra, osuđeno je na smrt i strijeljano 95 ljudi. I pored mučenja, svi su pred policijom i na sudu imali dobro držanje. I Ćehajić se odlično držao pred policijom i na sudu. Kad su osuđene poveli na strijeljanje, pjevali su Internacionalu i izvikivali parole. Ova zvjerstva silno su razbuktala mržnju naroda protiv fašista na čitavom okrugu.

POVEZIVANJE ORGANIZACIJA

Poslije hapšenja Kasima Ćehajića Turčina preuzeo sam dužnost sekretara OK, a za organizacionog sekretara izabran je Tomo Vinković. Veći broj članova OK poginuo je u toku novembra i decembra 1941. Ubijen je Josip Bendak, član OK. Radi popune kooptiran je u Okružni komitet Vostrel, seljak iz Virovitice, ali je i on u decembru uhapšen. Ustaše su ga stra-

hovito mučile, živog zakopale do vrata, sekle mu nos, uši i vadile oči, te ga tako živog zakopanog ostavile. On se junački držao i ništa nije odao. Nakon nekoliko dana naši drugovi su pronašli mrtvog Vostrela kraj jedne šume u Bilogori. Franjo Stepanovski Švabo bio je poslan u Podravsku Slatinu po zadatku OK, ali je tamo na ulici prepoznat od jednog ustaše, koji ga je na licu mjesta ubio.

Zbog sve jačeg terora ustaša po selima, zbog neprestanog kontroliranja svih lica koja su se kretala van gradova (već duže vremena naši ljudi su se kretali samo noću i uz pomoć vodiča), OK je odlučio da preseli svoje sjedište u Bjelovar. To je i učinjeno krajem novembra. Sjedište je bilo uglavnom u kući Tome Vinkovića. Preseljena je također i novonabavljena tehnika i smještena u kuću člana KP Pere Kolibaša. Novi rukovodilac tehnike postao je Ante Dobrila Pepo, a s njim je radio i Pera Kolibaš. Mašine i sav materijal smješteni su ispod pomičnog poda. Kolibaš je zbog provale uhapšen 14. januara 1942; strahovito je mučen, ali se junački držao, nije odao štampariju, niti je koga izdao. Policija je znala da je u kući skrivena štamparija, pa je nekoliko puta vršila temeljite pretrese, ali je nije pronašla. Pero Kolibaš je ubijen u logoru Jasenovac. Njegova mati je naknadno iznijela sav materijal iz štamparije i predala Okružnom komitetu (između ostalog tu su bila i dva letka odštampana u po 5000 primeraka). Sve je to ponovo došlo u ruke OK. Ante Dobrila je uspio da prije dolaska policije pobjegne iz kuće.

U drugoj polovini decembra 1941. OK je rešio da odem na đurđevački kotar radi aktiviziranja partijske organizacije i pokretanja oružanih akcija. To je bilo potrebno, jer su tamo bili prilično neaktivni, iako kod njih nije došlo do većih hapšenja, niti do razbijanja organizacija. Negdje 26. decembra otišao sam na đurđevački kotar. Sastanak Kotarskog komiteta u Đurđevcu održan je 2. i 3. januara 1942. godine. Na sastanku su razmatrani stanje i rad partijske organizacije i politička situacija na kotaru. U samom Kotarskom komitetu je također trebalo izvršiti izvjesne izmene i dopune. Zato sam sa sekretarom KK Franjom Kokorom Grabom pošao na obilazak partijskih ćelija na kotaru. Negdje 4. januara održan je partijski sastanak u selu Virju, kojim je rukovodio sekretar ćelije Vranić. Rano ujutro, 5. januara, krenuli smo Kokor i ja iz Virja u Šemovce, gdje je trebalo da se održi partijski sastanak. Na ulasku u Šemovce, u zasjedi nas je dočekala patrola od tri žandarma. I pored toga što smo im pokazivali legitimacije i propusnice (naravno, falsifikovane), potjerali su nas do općinske zgrade. Pred općinskom zgradom iskoristio sam trenutak, pošto sam morao spustiti ruku

da otvorim vrata, naglo sam trgao svoj revolver, ubio dvojicu, a onog trećeg ranio, i otevši jedan karabin pobjegao sam, kao i Kokor, koji nije imao oružja. Kasnije nam se pridružila i Marica Bogdan Brnjica, član Partije iz Šemovaca. S teškom mukom probijali smo se kroz visoki snijeg preko Bilogore do sela Tomaša na bjelovarskom kotaru. Za nama je krenula potjera iz bjelovarskog i koprivničkog garnizona, ali smo ipak uspjeli da se probijemo u Tomaš.

Ovaj slučaj omeo me je u obilasku partijskih organizacija na đurđevačkom kotaru, a zbog bjekstva sekretara komiteta Kokora i hapšenja članova desetak naprednih porodica (među njima je bilo i 5 članova KP), na kotaru je privremeno nastao još veći zastoj u radu.

U decembru 1941. u OK su kooptirani: Ivan Banić, sekretar partijske ćelije u Tomašu i Iva Komar Maja, koja je bila član OK Nova Gradiška, pa je po odluci Paje Gregorića prešla na bjelovarski teren. Sem njih, mene i Vinkovića u komitetu je tada bio i Mato Prpić, namještenik bjelovarske bolnice.

JAČANJE ORUŽANIH GRUPA

Prvih dana januara Okružni komitet je na svom sastanku razmatrao situaciju na okrugu, rad partijskih organizacija i razvoj oružane borbe. Ustanovljeno je da se teror neprijatelja stalno pojačava i da se veći broj članova Partije i simpatizera, koji su ostavljeni na svojim mjestima radi političkog rada u pozadini, neće moći više tu održati. Zbog toga je zaključeno da se svi povuku u oružane jedinice i da politički rade s masama tamo kuda se bude kretala njihova jedinica. Odlučeno je također da se Bjelovarska oružana grupa prebaci sa terena Bilogore na Moslavinu i da se, primajući u svoj sastav veći broj novih ljudi, organizaciono sredi i pripremi za nove zadatke (Moslavina je također spadala pod OK Bjelovar, a bila je podesnija za kretanje veće jedinice zbog većih kompleksa šuma i povoljnijeg terena za borbu). Poslije prebacivanja, grupa se privremeno spojila s Garešničkom grupom.

Ni sjedište OK nije više moglo da ostane u Bjelovaru. Odlučeno je da se i komitet zajedno sa tehnikom prebaci u šume prema Moslavini. Međutim, do prebacivanja OK nije došlo iz više razloga. Po odluci CK KPH trebalo je da odem na novu partijsku dužnost u Zagreb. Za sekretara OK postavljen je Tomo Vinković. Zbog neaktivnosti iz OK je isključen Mato Prpić. Tomo Vinković, koji je do tada živio legalno u Bjelovaru, dobio je poziv da se odmah javi u domobrane. Komitet se dvoumio da li da se Vinković javi ili da istog dana nestane iz grada.

Pošto je postojala mogućnost da ostane u Bjelovaru i da se kreće legalno po gradu, riješeno je da desetak dana bude u domobranima dok ne izvrši predviđene zadatke: da izvuče što oružja i ljudi iz kasarne i prebaci do naše oružane grupe, da premjesti sjedište OK i tehniku na teren, pa zatim da 15. januara 1942. i sam dođe u novu bazu OK. U međuvremenu su bili provaljeni i on i njegova žena. Ona je 14. januara uhapšena u kući, a njega su istog dana ujutro ustaški oficiri opkolili u kasarni (tog dana je u radionici opravljao jedan puškomitraljez koji je hteo da kasnije izvuče). Kada je video da ne može izbeći hapšenje, izvadio je revolver i ubio se.

Neki članovi Partije i simpatizeri, koji su se prilično kompromitovali i koji su zbog toga trebali po nalogu OK da iziđu iz Bjelovara i da odu u oružanu grupu, nisu izvršili ovu odluku. To su bili dr Ante Kamenar, advokat, dr Vladislav Kalafatić, advokat (tada domobranski satnik u Bjelovaru), Đuro Šegović, zanatlija-bravar, dr Ema Holik i još neki. Ustaške vlasti su znale da su oni komunisti, ali ih do tada nisu dirale jer nisu ni bili aktivni (sem Eme Holik, koja je upravo puštena iz logora). Međutim, Okružnom komitetu bilo je jasno da će oni jednog dana biti pokupljeni i otjerani u logor ili strijeljani. S obzirom na njihov javni rad prije rata i na njihov ugled među ljudima, Partiji je bilo stalo da ih izvuče na teren. Oni su, pak, svoj stav opravdavali time da imaju dobre veze, da uživaju ugled i da im stoga ustaše zasad neće ništa učiniti, a sami oni mogu u gradu još korisno da djeluju. Ali u leto 1942. godine neprijatelj je po Bjelovaru pohapsio sve one koji su i malo nalijevo orijentisani i sve ih je bez ikakvog dokaznog materijala strijeljao, osim Đure Šegovića (on je osuđen na 20 godina i otjeran u Lepoglavu). Ovu čistku u Bjelovaru izvršio je VRP (Vrhovno redarstveno povjereništvo) iz Zagreba na čelu sa zloglasnim koljačem Viktorom Tomićem.

Po mom odlasku 18. januara 1942. u Zagreb, u Okružnom komitetu su ostali samo Iva Komar Maja i Ivan Banić. On je u septembru 1942. uhapšen i strahovito mučen, ali nije odao nikoga. Ubijen je u policiji. Tehniku OK na teren je prebacio Ante Dobrila Pepo, a Maja je prešla u Viroviticu, odakle je povremeno radila s nekim organizacijama na terenu OK Bjelovar.

II — AKCIJE ORUŽANIH GRUPA

Na terenu OK Bjelovar postojalo je u 1941. godini šest oružanih grupa: Bjelovarska (zvana Bendina), Kalnička, Javorovačka, Garešničko-moslavačka, Gecina i Rezbareva.

Polovinom juna 1941. Okružni komitet je preselio svoju bazu iz Bjelovara u šumu Bedenik. U bazi su se prikupljali članovi Partije i SKOJ-a koji su izbjegli od policijskog hapšenja. Pored njih, tu se nalazilo i nekoliko već kompromitovanih članova KP i simpatizera. Istovremeno se započelo i s prikupljanjem oružja. Poslije okružne partijske konferencije na Kalniku, OK je odlučio da pristupi formiranju prve bjelovarske oružane grupe. Svi ljudi u bazi bili su naoružani. Bazu je čuvala straža. Oni koji su išli van baze bili su naoružani pištoljima i bombama.

U bazi su se, sem članova OK, tada nalazili: Đuka Prilika, Gustav Perl Benda, Marija Kapusta, Branko Bogojević, Tošo Gašić, Pero (prezime ne znam) i Franjo Gajski. Od oružja su imali tri karabina, četiri pištolja i bombe. Oni su formirali oružanu grupu u drugoj polovini juna. U toku juna i jula grupa nije vršila oružane akcije, već je radila na prikupljanju novih ljudi i oružja. Grupa je pomagala i u radu tehnike OK, dijelila letke i drugi partijski materijal, održavala partijske sastanke po selima itd.

Negdje 10. avgusta OK Bjelovar je riješio da se i jedan dio Kalničke grupe pripoji Bjelovarskoj. Benda je dobio zadatak da dovede te ljude, ali je nakon 5—6 dana doveo samo trojicu, jer drugi nisu htjeli da idu s Kalnika. S njim su stigli: Franjo Marenčić, Branko Vitanović i Blagoje (prezime nepoznato). Na povratku sa Kalnika Perl je ubio ustašu koji je stražario na željezničkom mostu preko reke Glogovnice (pruga Križevci — Koprivnica) i uzeo mu karabin i municiju.

Oko 15. avgusta OK Varaždin je formirao prvu grupu, sastavljenu od šest ljudi, koja je bila naoružana sa pet karabina i dvije bombe. Pošto je OK Varaždin smatrao da se grupa teško može održati i omasoviti na njihovom terenu, riješeno je da se ona prebaci na naš teren i spoji s Bjelovarskom oružanom grupom. OK Bjelovar bio je o tome obaviješten, pa je Franjo Gajski otišao na kotar Ludbreg da dovede Varaždinsku grupu. Našao ju je kraj sela Sv. Petar. Na polasku im je Karlo Mrazović Gašpar dao potrebna uputstva, pa je grupa 21. avgusta stigla na bjelovarski okrug i ušla u sastav Bjelovarske grupe. Došli su slijedeći drugovi: Gabrijel Santo, August Kobal, Vilko Jurec, Antun Blažić Šimun i Drago Hladnik.

Oko 22. avgusta na bjelovarski okrug je došlo osam ljudi i to: Ante Dobrila Pepo, Petar Biškup Veno, Ivan Kuzmiak, Đuro Mirković Čiča, Branko Šragaj, Silvo Pelcl, Zvonimir Komarica i Branko Špalj. Oni su pripadali bivšoj Sesvetsko-zagrebačkoj grupi, koja je djelovala u blizini Zagreba, ali se zbog

velikog pritiska neprijatelja i zbog prekinutih veza sa partijskom organizacijom nije više mogla održati na tom terenu. Bili su naoružani sa šest karabina, četiri pištolja i nekoliko bombi. Tri su člana ove grupe (Pelcl, Komarica i Špalj), tražeći vezu, uhvaćeni od ustaša prije nego što se ona spojila sa Bjelovarskom. Istovremeno je u grupu došao i Zdravko Pečar, no pošto je bio bolestan, smješten je u jednu seljačku kuću u selu Markovcu kraj Bjelovara, gdje je ostao duže vremena na liječenju. Isto tako se razbolio i Ante Dobrila, te je zbog liječenja smješten u selo Šemovce na đurđevačkom kotaru. Od Sesvetske grupe su, u stvari, ušla u sastav Bjelovarske grupe četiri člana.

Ovako popunjena, bjelovarska grupa je brojala dvadeset boraca. Komandir je bio Gustav Perl Benda, a komesar Franjo Marenčić. Grupa je bila naoružana sa dvadeset karabina i nekoliko pištolja, a sem toga je i svaki borac imao jednu do dvije bombe. Skoro svi su bili uniformirani. Već sama pojava grupe od dvadeset naoružanih ljudi ohrabrujuće je djelovala, pogotovo na srpski dio stanovništva bjelovarskog kraja. Pojedini seljaci, čim su doznali za grupu, samoinicijativno su donosili hranu, pozivali borce u selo na razgovor, brinuli se za razne potrebe, obavještavali o kretanju neprijatelja, ukazivali na špijune u pojedinim selima itd. Mnogi ljudi su dolazili samo da vide partizane, jer im je njihov dolazak ulijevao nadu da sada postoji neko ko će ih spašavati od ustaškog terora. Oni su rado slušali o programu i liniji borbe KP. Pojedinci su se čudili da su u grupi većinom Hrvati, ali je baš ta okolnost povoljno utjecala na jačanje bratstva i jedinstva i na stvaranje svijesti kod Srba da nisu svi Hrvati ustaše. Vijest o postojanju partizanske grupe brzo se širila po selima Bilogore. Izolovane ustaše i njihovi agenti u pojedinim selima počeli su da bježe u Bjelovar. Zadržali su se samo u onim selima gdje ih je bilo više i gdje su se osjećali dovoljno jaki da se brane. Pošto je takvih sela bilo malo, stvorena je povoljna situacija za kretanje naše oružane grupe.

Napad na žandarmerijsku stanicu u selu Kapeli (na bjelovarskom kotaru) trebalo je izvršiti 4. septembra. Ova akcija, koju je pripremala partijska ćelija u Kapeli, nije izvršena. Partizani nisu dobro poznavali položaj žandarmerijske stanice i raspored njihovih zasjeda, a vodiči, članovi partijske ćelije, nisu došli, jer je uoči akcije žandarmerija uhapsila dva člana KP. Pošto je grupa već krenula, odlučeno je, poslije kratkog savjetovanja, da se napadne željeznička stanica u selu Veliko Trojstvo. Napad je izvršen 5. septembra. Neprijatelj nije pružio otpor. Razoružan je jedan stražar, nekolicini domobrana koji su se tamo našli održan je govor, stanica je demolirana i prekinute

PTT veze, a po selu su podijeljeni leci u kojima su se stanovništvu objašnjavali ciljevi naše borbe.

Neprijatelj je žestoko reagirao zbog ove akcije. Veće ustaške jedinice pošle su u potjeru za partizanima. One su uglavnom krenule u pravcu Trojstva, Mišulinovca, tunela na Bilogori i okolnih sela. Jedna veća grupa ustaša (80—100) patrolirala je oko sela Tomaša, Maglenče i Orovca. Partizani su se poslije izvršene akcije prebacili u šumu iznad sela Kašljevca. Tu nisu imali veze ni sa stanovništvom, ni sa partijskom organizacijom. Osmoga septembra Franjo Marenčić i Đuka Prilika pokušali su da dobiju vezu u selu Kašljevcu, ali su naletjeli na zasjedu. Marenčić je pobjegao, a Đuka Prilika je uhvaćen. Dok je njega čuvala nekolicina ustaša, ostale su pošle u potragu za Marenčićem. Đuka je iskoristio nepažnju svojih čuvara i pištoljem (koji mu je bio sakriven u pojasu) ubio jednog ustašu, oteo karabin i pobjegao.

Na tom dijelu Bilogore kretale su se dvije »divlje« oružane grupe: Gecina i Rezbareva. Vijesti o akciji partizana i o ustaškoj potjeri brzo su se pročule po svim selima. O dolasku partizana čule su i Rezbareva i Gecina grupa, pa su preko svojih veza uspjele da ih 6. septembra pronađu i da se povežu. Već 10. septembra izvršili su zajedničku akciju u selu Orovcu. Tom prilikom su ubili dvojicu ustaških zlikovaca, braću Halape. Nekoliko dana su svi zajedno boravili u šumi više sela Kašljevca. Tumačena je linija naše Partije i ciljevi borbe borcima i komandirima ovih »divljih« grupa, pozivani su da uđu u sastav Bjelovarske partizanske grupe. Rezbar je odobravao ciljeve i liniju borbe, ali se s nekim postupcima partizana nije slagao. Naime, partizani su u to vrijeme prilično gladovali, a nisu htjeli da seljacima oduzimaju hranu. Rezbar se sa svojim ljudima odvojio, govoreći: »Idemo nekud po hranu, jer nismo naučili da gladujemo«. Više se nisu vratili u sastav grupe. Geco je sa svojim ljudima bio voljan da se pridruži grupi ukoliko bi ona ostala na ovom terenu. Partizani su, međutim, odlučili da krenu na zapadni dio Bilogore i da opet uspostave vezu sa OK. Po dogovoru s grupom Geco je ostao u ovom kraju.

Život grupe postajao je na terenu Bilogore sve teži, a neprijatelj se spremao za jaču ofanzivu. Hapšenja naših simpatizera po selima bila su sve češća, a naročito na sektoru oko Gornjih Sredica, Kobasičara, Kapele itd., gdje je grupa već ranije imala nekakvih veza. Zbog toga je grupa poduzela marš prema Kalniku, da bi tamo uspostavila vezu sa partijskom organizacijom i istovremeno izbjegla udarce neprijateljske ofanzive. Duži marš, oskudica u hrani i odsustvo oružanih akcija pomalo su razjedali čvrstinu grupe, pogotovo što prilično vre-

mena nije imala vezu s partijskim rukovodstvom, niti s partijskim organizacijama. Kada je grupa došla na kotar Ludbreg, saznala je od seljaka da će 5. oktobra Mile Budak, poznati ustaški zlikovac, održati govor na nekoj ustaškoj paradi u Koprivnici. Gustav Perl Benda i Franjo Marenčić, komesar i komandir grupe, rešili su da odu u Koprivnicu i izvrše atentat na Budaka. S time se grupa nije slagala, ali su oni ipak otišli. Presvukli su se u civil i 5. oktobra ujutro stigli u Koprivnicu. Kada je parada počela oni su pokušali da se približe tribini, ali su kao sumnjivi i »čudni« ljudi primijećeni od ustaša, koje su ih htjele legitimisati. Ne uspjevši da izvrše atentat, Marenčić i Benda su za vrijeme parade otvorili vatru iz svojih pištolja i bacili bombe. Ustaše su također počele da pucaju na njih, pa je Benda poginuo, a Marenčić se bježeći zapleo u neke žice, te su ga živog uhvatili. Nakon nekoliko dana strijeljan je u Koprivnici.

Grupa se, na ludbreškom kotaru povezala sa OK Varaždin i sa Karlom Mrazovićem Gašparom, koji je tada bio na tom terenu. Izvršena je reorganizacija grupe. Jedan dio ljudi prebačen je na Baniju i Kordun, a nekoliko ih je ostalo da politički rade na terenu varaždinskog okruga. Dio grupe se vratio natrag na bjelovarski okrug i to: Đuka Prilika, Petar Biškup Veno, Bogdan Jelača, Gabrijel Santo i u međuvremenu pridošli Habek. Grupa se bazirala u Gornjim Sredicima, gdje se ponovo povezala sa OK. U Sredicama su im se pridružili Mato Šćurić, zatim Nojo i još dvojica, tako da je grupa narasla na 9 ljudi. Za komandira je postavljen Đuka Prilika, a za komesara Gabrijel Santo. U to vrijeme, dok se sređivala, grupa je pomagala u radu tehnike OK.

Po odluci OK Bjelovar, ovoj grupi je trebalo pripojiti Kalničku (koja je na Kalniku bila neaktivna) i Javorovačku grupu. Polovinom oktobra upućeni su Veno i Branko na Kalnik da dovedu kalničku grupu u sastav bjelovarske. Međutim, oni su na Kalniku naletjeli na zasjedu, te je Branko poginuo, a Veno je ranjen, ne uspjevši da izvrši zadatak, vratio, pa je u jednoj kući u Jakopovcu ležao više od mjesec dana. I tako do povezivanja ovih dveju grupa nije došlo. Sekretar OK Kasim Ćehajić je krenuo prema Javorovcu da pošalje u sastav bjelovarske grupe javorovačku grupu. Pošto je Milivoj Marjan, rukovodilac javorovačke grupe, sa još dva druga otišao na Kalnik u sastav kalničke grupe (bez odobrenja OK), nije došlo do spajanja grupa.

Krajem oktobra i početkom novembra OK Bjelovar je pripremao bjekstvo nekoliko rukovodećih drugova iz logora Danica kod Koprivnice. Pošto se bjelovarska grupa pripremala da

učestvuje u obavljanju tog zadatka, njene druge akcije su bile privremeno obustavljene. Međutim, zbog kolebljivosti drugova iz logora i slabih obavještenja, ta akcija nije uspjela.

Bjelovarska grupa je 27. novembra izvršila napad na općinsku zgradu Novigrad. Akcija je dobro uspjela; zaplijenjeno je dosta materijala: 2 pisaće mašine, 1 rotator, 1 ciklostil, oko 100 kg papira, 20 mauzer pušaka, 1 sanduk municije sa 5000 metaka i razna druga vojna sprema. U akciji je učestvovalo 9 boraca. Članovi KP iz sela Srdinca, Plavšinca, Borovljana, Hlebina i Novigrada obezbeđivali su izvršenje akcije, sjekli telefonske žice i pomagali kod iznošenja materijala. Općinska arhiva je uništena, a trojica neprijateljskih stražara, koji su čuvali općinu, bili su razoružani. Pošto grupa nije mogla da ponese sav materijal, jedan dio je sakriven. Sutradan, posle izvršene akcije jake neprijateljske snage pošle su iz Koprivnice, Virja i Bjelovara u potjeru za partizanskom grupom, ali se ona u redu povukla. Međutim, Jovo Blažić iz sela Vlaislava, jedan od učesnika u akciji, bio je prepoznat od nekih ustaša iz Novigrada. Uhvaćen kod kuće i strahovito premlaćen, on je izdao ostale članove Partije koji su pomagali u akciji. Tako je uhapšeno preko 20 članova KP, koji su kasnije u Bjelovaru strijeljani.

Ova grupa od 9 boraca sukobila se 12. decembra kod sela Reskovci, na kotaru bjelovarskom, sa jednom grupom od oko 80 žandarma. U borbi koja je trajala oko 6 časova bila su ubijena tri žandarma, a nekoliko ih je ranjeno. Partizani nisu imali gubitaka, ali se grupa razbila u tri dijela. Mato Šćulić i Gabrijel Santo su se u toku borbe odvojili od grupe, a kasnije se nisu mogli s njom da spoje, pa su otišli u pravcu kotara Ludbreg. Dvojica (Habek i još jedan) prebacili su se u selo Tvrda Rijeka, i tu su sutradan ponovo vodili borbu sa žandarmima. Jedan je tada poginuo, a drugi se, uspjevši da pobjegne, ponovo povezao s bjelovarskom grupom.

Poslije borbi kod sela Reskovaca i Tvrde Rijeke, šest preostalih partizana bjelovarske grupe su se prebacili u Novoseljane kod Bjelovara. Nakog par dana grupa je otišla u selo Tomaš, gdje je ostala do 15. januara 1942. godine. Za vrijeme boravka u Tomašu likvidirali su dvojicu seoskih ustaša. Po odluci OK Bjelovar, grupa se prebacila 15. januara 1942. u Moslavačke šume da bi se spojila sa Garešničkom i Moslavačkom grupom i primila u svoj sastav i ljude koji su trebali doći iz Bjelovara. Teren Moslavine je imao veće komplekse šuma i bio podesniji za manevriranje i za vođenje borbe, a sama grupa jača po broju i naoružanju, mogla je da zadaje snažnije udarce neprijatelju.

KALNIČKA GRUPA

Formirana je u drugoj polovini juna, poslije okružne partijske konferencije na Kalniku. U ovoj grupi su bili: Josip Posavec, Ivan Pavešić, Ivica Pavešić, Dragan Cetušić, zatim četiri člana partijske ćelije planinarskog doma na Kalniku, članovi Partije iz Vojakovačkog Oseka i 17 članova KP i SKOJ-a, koji su pobjegli iz križevačkog zatvora. Tačan broj ljudi ove grupe nije poznat, vjerovatno ih je bilo oko 29. Većina je bila naoružana mauzer puškama, a neki pištoljima, bombama i slično. Grupa se pretežno kretala oko planinarskog doma i po srpskim selima na Kalniku. Što se tiče oružanih akcija, grupa je dugo bila neaktivna i to sve do pred kraj 1941. godine kada ju je neprijatelj počeo da napada. Iz te grupe su još u junu trojica ušla u sastav bjelovarske grupe. Ostali su politički radili na terenu, ali nisu živjeli u čvrstom vojničkom sastavu (kao partizanski odred) ni vršili oružane akcije. Pred kraj 1941. i početkom 1942. godine ova grupa je imala žestoke borbe s neprijateljem, koji je nastojao da očisti Kalnik od njenog utjecaja. U grupu su posle počeli pristizati ljudi koji su bježali iz Križevaca, a takođe i neki koji su poslani iz Zagreba; ona je bila jezgro Kalničkog partizanskog odreda, koji je formiran 1942. godine uz pomoć Banijaca i Slavonaca.

JAVOROVAČKA GRUPA

Formirana je takođe po odluci OK poslije partijske konferencije na Kalniku. Ovom grupom, koja je brojala 5 ljudi, rukovodio je Milivoj Marjan. Borci su bili naoružani mauzer puškama i pištoljima. Uglavnom su boravili kod svojih kuća, a povremeno vršili manje oružane akcije. Više su politički djelovali i to u selima: Javorovac, Novigrad, Plavšinac, Srdinac i Borovljani. U novembru je Milivoj Marjan sa još dvojicom, otišao na Kalnik da se priključi Kalničkoj grupi; ona druga dvojica su ostala kod svojih kuća i tek u 1942. god. se pripojila Kalničkom partizanskom odredu.

GAREŠNIČKO-MOSLAVAČKA GRUPA

Ova grupa je formirana jula ili avgusta od članova KP iz Garešničkog Brestovca, Garešnice i nekoliko okolnih sela. Nju je formirao Pajo Gregorić u Jami kraj Garešnice. Djelovala je na sektoru Moslavine. U njen sastav je 15. januara 1942. ušla bjelovarska partizanska grupa.

GECINA GRUPA

Jovo Bogdanović Geco bio je podoficir stare jugoslovenske vojske. Zbog svađe i maltretiranja napao je nekog oficira i odmetnuo se u šumu (godinu ili dvije prije okupacije). Uglavnom sam, kretao se po srpskim selima na Bilogori, nosio je oružje, ali nije vršio bilo kakva nedjela. Sa seljacima je živio dobro, hranio se kod njih i sakrivao od vlasti. Poslije okupacije, kada je počeo teror ustaša nad srpskim življem na grubišnopoljskom kotaru, njemu se priključilo nekoliko seljaka Srba. Kada je bjelovarska partizanska grupa došla iznad sela Kašljevca, 9. septembra 1941, on se povezao s tom grupom i zajedno s njom učestvovao u jednoj akciji u selu Orovcu.

REZBAREVA GRUPA

Drago Vrbanić Rezbar, seljak iz sela Ribnjačke, Hrvat, bio je na robiji za vrijeme stare Jugoslavije zbog neke krađe. Uoči rata sakrivao se od vlasti, uglavnom po selima Kašljevcu, Šandrovcu, Ribnjačkoj i Bedeničkoj. Nakon okupacije oko njega se okupilo nekoliko srpskih seljaka i jedan Hrvat. Rezbar je imao jednu pušku, drugu su kupili od nekog općinskog stražara, a jednu im je dao Nikola Lalić, član KP iz sela Severina na bjelovarskom kotaru. To je bilo cijelo naoružanje grupe, koja je počela djelovati od juna 1941. Grupu su sačinjavali: Drago Vrbanić Rezbar, Mile Maršić Bićo, Jakob Valjevac Hrabri, Jovo Bosanac i Stevo Rajčević.

Aktivnost grupe je bila usmjerena na odbranu od napada ustaša. U tim borbama su ustaše više puta imale gubitke. Grupa je uspjela da likvidira dva ustaška tabornika. Oružje koje bi zaplijenjivali dijelili su pouzdanim seljacima, koji nisu ulazili u sastav grupe, već su ostali kod svojih kuća. I ova grupa je učestvovala u napadu na selo Orovac. U oktobru je od strane žandarma i ustaša napadnuta u kući jednog seljaka u selu Kašljevcu. Rezbar je poginuo, a živi su uhvaćeni Jovo Bosanac i Stevo Rajčević, koji su kasnije u Bjelovaru strijeljani. Njih dvojica su izdali policiji oko 25 seljaka, koji su ih pomagali i hranili. Mile Maršić Bićo i Jakob Valjevac Hrabri, koji su uspjeli da se izvuku iz te borbe, priključili su se kasnije Gecinoj, a odatle se prebacili Garešničko-moslavačkoj grupi, pokazavši se kao vrlo hrabri borci.

U septembru, Kasim Ćehajić Turčin poveo je iz sela Ivanske 12 članova KP i SKOJ-a da ih priključi Bjelovarskoj partizanskoj grupi. Pošto je nije odmah našao, krenuli su da potraže Kalničku grupu. Prije prelaska pruge Križevci —

Koprivnica naišli su na zasjedu, jer je neprijatelj primjetio njihovo kretanje. Skoro svi su bili bez oružja, osim nekih koji su imali pištolje. Kod te zasjede poginuo je Franjo Horvatić, a dvojica su uhvaćena. Ostalih 9 vratilo se u Ivansku, gdje su neko vrijeme živjeli polulegalno, a zatim su svi pohvatani od neprijatelja, otjerani u Zagreb i početkom 1942. godine strijeljani.

U Moslavačku partizansku grupu je krajem 1941. i početkom 1942. godine pridošlo mnogo članova Partije koje je OK, da ne bi bili uhapšeni, poslao sa terena bjelovarskog kotara. Iz te brojno ojačane grupe kasnije je izrastao Moslavački partizanski odred.

*

Na terenu OK Bjelovar nisu bili 1941. godine formirani narodnooslobodilački odbori. Po selima su postojali ljudi koji su se okupljali oko članova KP ili partijske ćelije, djelovali politički, sakupljali hranu i odjeću za partizane, obavještavali partizane o kretanju neprijatelja i neprijateljskim špijunima, brinuli se oko smještaja oružanih grupa, bili vodiči i učestvovali u manjim diverzijama i akcijama. Ali se tokom 1941. godine u nekim oformljenim narodnooslobodilačkim odborima i odborima fronta na bjelovarskom terenu ne može govoriti.

Linija naše Partije da se ide na oružani ustanak bila je na ovom okrugu dosljedno sprovođena u život. Međutim, razvoj same borbe je išao polako i teško, pa su u toku 1941. godine oružane grupe na ovom terenu uglavnom sastavljene od manjeg broja ljudi. Podnijete su teške žrtve, naročito u partijskim kadrovima, što je bitno utjecalo na tempo razmaha ustanka na ovom području.

Grga JANKEZ

OD PARTIZANSKIH GRUPA DO 4. KRAJIŠKOG NOP ODREDA U CENTRALNOJ BOSNI

U vrijeme kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, dio njenih jedinica se raspao na terenu centralne Bosne (planina Borja), prije nego što se i sukobio s neprijateljem. Ostavljeno oružje neprijatelj je pokupio kasnije kada je tuda prolazio. Dio oružja su, samoinicijativno ili na inicijativu članova Partije, sakrili mještani, pa se tako, zajedno sa onim što su neki vojnici vraćajući se kućama sobom donijeli, našlo dosta oružja i municije u rukama naroda.

Dolaskom ustaša na vlast, naređeno je da se sve oružje preda pod prijetnjom smrtne kazne. U jednoj naredbi je stajalo:

»Zapovjednik svih kopnenih snaga NDH proglasom 13. travnja 1941. godine, raspisan 19. travnja broj 262/41, odredio je rok za predaju oružja, u roku od 3 dana, počev od 1.VII 1941. godine. Tko u tom roku ne preda oružje, municiju i ostalu spremu koju drži neovlašćeno, biće predan pokretnom prijekom sudu. Za kažnjiva djela, koja sudi pokretni sud, zakonskom odredbom o pokretnom prijekom sudu od 24. lipnja određena su smrtna kazna strijeljanjem«.

Da bi postigle još veće dejstvo, uporedo s tim naređenjem, ustaše su preko svojih agenata širile glasine kako će Njemci pomoću specijalnih aparata i dresiranih pasa pronaći oružje ma gdje ono bilo skriveno. Ali, kada je narod počeo nasjedati tim glasinama, komunisti nisu ostali skrštenih ruku. Tako je, zahvaljujući intervenciji Partije, sačuvan dio skrivenog oružja, koje je docnije, početkom oružane borbe, dobro došlo.

Još prije napada Nijemaca na Sovjetski Savez, oblasno partijsko rukovodstvo za Bosansku krajinu formiralo je Vojno rukovodstvo koje je trebalo da pripremi i organizuje oružanu borbu u Bosanskoj krajini i centralnoj Bosni. Partijsko ruko-

vodstvo je, takođe, preduzelo mjere da se, koliko je to mogućno više, sačuvaju partijski kadrovi. Zato je veći broj članova Partije i partijskih rukovodilaca napustio Banjaluku i druga mjesta i našao se na terenu oko grada, u Podgrmeču, Kozari i Grmeču, ili su bili dobro sklonjeni u svom mjestu ne prekidajući rad na pripremi za oružanu borbu.

Mjesni komitet u Doboju je, takođe, razvio živu aktivnost na području ondašnjih srezova — dobojskog, tešanjskog i teslićkog — skrivanju oružja i pripremama naroda za oružanu borbu. Na području ondašnjih srezova derventskog i brodskog djelovao je Okružni komitet iz Slavonskog Broda.

Poslije partijskog savjetovanja, održanog na Šehitlucima početkom juna 1941. godine, kojim je rukovodio Đuro Pucar Stari i s kojim su počele neposredne pripreme oružane borbe, u Banjaluku je stigao Mahmud Bušatlija, član Pokrajinskog vojnog rukovodstva i delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, i tom prilikom održao sastanak s vojnim rukovodstvom za Bosansku krajinu: Osmanom Karabegovićem, Josipom Mažarom Šošom, Kasimom Hadžićem i Brankom Babićem. Na sastanku je razmotrena vojna i politička situacija u svijetu i doneseni su zaključci o neposrednoj djelatnosti. Data je, takođe, direktiva da se produži s prikupljanjem oružja i drugog vojnog materijala, otpočne s diverzijama i oružanim akcijama, da se uspostavlja dodir s naprednijim ljudima kako bi se i oni aktivirali na terenu.

Zato su u sva područja Bosanske krajine i centralne Bosne bile upućene grupe i pojedinci, članovi Partije. Partijskoj organizaciji Doboja, Teslića i Tešnja direktive je, na primjer, prenio Mahmut Bušatlija, koji je tada formirao i partijsku ćeliju u Tesliću.

Povezivanjem s naprednijim i uticajnijim ljudima na terenu, komunisti su pojačali organizovano prikupljanje oružja i municije. Zahvaljujući tome mogle su se naoružavati manje grupe (do desetak ljudi), čemu se odmah i pristupilo. U julu je na sastanku u Poniru formirano i Vojno rukovodstvo za Bosansku krajinu koje je imalo zadatak da objedini aktivnost partizanskih grupa i da rukovodi njima. Tada je donesena i odluka da se organizuje partizanski logor na Šehitlucima. Jedanaestog jula 1941. godine, da bi se nabavio materijal za diverzantske akcije, jedno odjeljenje od 4 čovjeka (Slavo Odić, Drago Lang, Mirko Kovačević i Jozo Nemec), iz partizanske grupe na Šehitlucima, izvršio je akciju na magacin u Jošavci, u kojem se nalazio materijal za izgradnju pruge Doboj — Banjaluka. Akcija je uspjela i pribavljeno je oko 150 kg dinamita i sanduk kapisli. Neki drugovi iz ove šehitlučke grupe su se nekoliko puta spu-

štali do groblja na periferiju Banjaluke da bi prikupili oružje. Na groblju su se krili Karlo Roje i još nekoliko drugova, dok su tražili oružje u Vrbasu, koje je tu bacano prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. U toku ovih akcija grupa je snabdjevena s desetak pušaka, 1600 metaka i prvim protivavionskim mitraljezom, koji je — zbog toga što nije imao nišanskih sprava i kundaka — bio nazvan »kuso«.

Šehitlučka grupa je ojačala na 60 boraca sa dvadesetak pušaka i jednim mitraljezom, pa je već predstavljala snažnu vojnu jedinicu, koja je razvila živu borbenu aktivnost na okolna manja neprijateljeva uporišta. Komandir grupe je bio Kasim Hadžić. U isto vrijeme su već u nekim selima na sektoru Tisovac — Osmača — Starčevac, formirani i prvi narodnooslobodilački odbori: Čelinac, Lipovac, Javorani, Popovac i Krmine. Kasnije, porastom slobodne teritorije u centralnoj Bosni, formirani su odbori i po selima na ovoj teritoriji, a pri kraju 1941. godine i opštinski NOO-i.

PRVE ORUŽANE AKCIJE

Drugog avgusta, s komandirom Kasimom Hadžićem i Dankom Mitrovom, grupa je napala Krupu na Vrbasu, u kojoj je bila posada od 25 žandarma. Neprijatelj je, međutim, bio obaviješten o napadu i pripremio se za odbranu. Ali, zahvaljujući snalažljivosti Danka Mitrova, grupa nije imala gubitaka. Jedan žandarm je bio ubijen. Kako je bila noć, a veza izgubljena, komandir Kasim se sa nekoliko boraca odvojio od grupe i uputio u Manjaču, na kojoj je i ostao da bi razvijao ustanak u tom kraju.

Akcije grupe su i dalje nastavljene.

11. avgusta napadnut je automobil na putu Jajce — Banjaluka i tom prilikom je bio ubijen jedan njemački potpukovnik.

12. avgusta je grupa, pod komandom Danka Mitrova, napala Skender-Vakuf, u kojem je bilo 20 žandarma. Iako nije uspio, napad je imao pozitivan odjek na sela oko tog mjesta. Ista grupa je 19. avgusta napala neprijateljevo uporište u selu Memićima i likvidirala ga. Borci su ubili i zarobili po jednog neprijateljevog vojnika i zaplijenili dvije puške.

9. avgusta je formirana i otpočela akcija partizanske grupe u Borji, pod komandom Ratka Broćete, aktivnog poručnika bivše vojske. Grupa je u početku imala 8 boraca od kojih su četvorica bili članovi KP, a jedan je bio član Skoja. Grupa je

imala 5 pušaka i 2 pištolja. Ubrzo se ta grupa spojila sa grupom iz Branežaca kojom je komandovao Voja Mitrov, a imala je 8 boraca sa 5 pušaka. Tako povećana grupa je brzo narastala. Tome je naročito doprinijelo savjetovanje, održano drugom polovinom avgusta u Lučicama (Čečava), kome su prisustvovali delegati iz više sela bivšeg teslićkog i prnjavorskog sreza. Na savjetovanju je donesena odluka da se pokupi sve skriveno oružje i naoružaju svi ljudi koji su voljni da se bore, a zatim da se napadnu neprijateljeva uporišta u Tesliću i u Klupama. U Tesliću je tada bila jedna satnija, a u Klupama (selo Pribinić) je bilo oko 20 žandarma. Ali uslijed razbijačkog djelovanja nekih četnički nastrojenih ljudi — kao što su bili Simo Miladić, Rade Mikanović, Marko Lukić, Mirko Delić i drugi, koji su pridošli grupi — akcija nije uspjela i ako je nekoliko dana poslije savjetovanja na Lučicama, grupa imala već oko 150 dobro naoružanih boraca. Međutim, 25. avgusta njenih 20 boraca je u zasjedi kod Solila (planina Borja), na komunikaciji Kotor-Varoš — Teslić, sačekalo jedan kamion i luksuzni automobil, u kojem su bili njemački oficiri. Tada su ubijeni jedan njemački podoficir i šofer — kulturbundovac iz Teslića.

Razbijački rad Sime Miladića i drugih četničkih elemenata i represalije koje su poslije akcija na Solilima izvršili Nijemci i ustaše u nekim selima oko Teslića, pokolebali su dio pridošlih boraca, te su neki otišli kućama i ponovo skrili oružje, a neki se skrivali s oružjem. Desetak boraca je ostalo u grupi Ratka Broćete, ali se i ta grupa krajem avgusta prebacila na sektor Tisovac — Osmača, radi hvatanja veze sa komandom u Ljubačevu.

U to vrijeme na terenu Borja — Javorova — Čavka, krstarile su dvije grupe: jedna pod komandom Uroša Boštrunića od 6 naoružanih boraca, a druga pod komandom Novaka Pivaševića od 7 naoružanih boraca. Ta druga grupa je u selu Vijačanima vodila borbu s ustašama koji su pošli da pljačkaju i hapse seljake iz tog sela. Te dvije grupe nisu tada bile pod rukovodstvom Partije, ali su u njima bili čestiti ljudi koji su bili voljni da se bore protiv okupatora. One su se zatim udružile i sa nekoliko naoružanih seljaka iz sela Očauša, njih oko 20, napali su neprijateljevo uporište u Šipragama. Ali zbog slabe organizacije, napad nije uspio i grupa se povukla s trojicom težih ranjenika, među kojima je bio i Uroš Boštrunić. U toku napada je ubijen jedan žandarm i zaplijenjena jedna puška. Borci iz ove grupe su kasnije svi prišli grupi Ratka Broćete.

Oružane borbe u cijeloj Jugoslaviji, naročito u Bosanskoj krajini i u istočnoj Bosni, i uspješne akcije partizanskih grupa na sektoru Tisovac — Osmača, ubrzali su razvitak oružane borbe i u drugim dijelovima centralne Bosne. Priliv boraca bivao je svakim danom sve veći.

Od boraca partizanske grupe na sektoru Tisovac — Osmača formirana je četa. To je bila prva četa na terenu centralne Bosne, sa komandirom Dragom Mažarom i političkim komesarom Nikom Jurinčićem.

Početkom septembra se grupa iz Borje — koja se drugom polovinom avgusta bila prebacila na sektor Tisovac — Osmača, pojačana sa oko 20 boraca 2. čete 3. bataljona, s komandirom čete Dragom Mažarom — povratila preko Lipovca na Borju. Te dve grupe su zatim napale stražu koja je čuvala pilanu Nijemca Kalfasa, porušile most na Vrbanji i pokidale telefonsku liniju na dužini od 500 metara, a onda likvidirale i stražu koja je čuvala magacin Destilacije drva u Gornjoj Šnjegotini. U tim akcijama je ubijen jedan ustaša; zaplijenjene su tri puške, 300 metaka i veća količina životnih namirnica.

Grupi Ratka Broćete je još u putu prišlo 20 naoružanih boraca, tako da ih je u grupi bilo oko 40. Oko 20 boraca, većinom rudara iz sela oko Maslovara, pod komandom Drage Dubića i Rade Ličine, politkomesara, upućena je na teren Borje. Te su snage, zajednički s grupom Ratka Broćete i potpomognute dijelom čete Draga Mažara, vršile akcije na komunikaciji Kotor-Varoš — Maslovare — Teslić i Kotor-Varoš — Obodnik — Šiprage. Isto tako su opkolile neprijateljevo uporište u Maslovarama s ciljem da ga likvidiraju. To je bilo jedno od jačih uporišta na terenu centralne Bosne.

Grupa Boštrunića i Pivaševića, neposredno poslije akcije partizana u Gornjoj Šnjegotini, izvršila je napad na stražu kod magacina Destilacije u Šibovskoj. U toj akciji ubijen je jedan lugar, ustaški zlikovac. Zaplijenjeno je 5 pušaka, pištolj i 300 metaka, kao i veća količina namirnica i novca.

Tim akcijama je prekinuta eksploatacija šume u tom području, a u isto vrijeme su nestala i mjesta preko kojih je ustaška vlast terorisala narod okolnih sela.

Poslije akcije na magacin u Šibovskoj, ista grupa sa oko 30 boraca likvidirala je i neprijateljevo uporište u Staroj Dubravi, u kojem je bilo 25 žandarma i ustaša.

Poslije svih tih akcija, mnoga sela: Velika, Srednja i Mala Šnjegotina, Stara i Nova Dubrava, dio Čečave, Brazičani

i dio sela Vijačana (Gornji Vijačani) — našlo se na oslobođenoj teritoriji.

Grupa pod komandom Novaka Pivaševića je zatim pristupila partizanima u Borji i ušla u sastav 3. krajiškog NOP odreda, kome su pripadale i druge jedinice u centralnoj Bosni, sve do formiranja 4. krajiškog NOP odreda. Treći krajiški NOP odred je dejstvovao na sektoru Grmeča i istočno od Vrbasa, uključivši i cijelu teritoriju centralne Bosne.

U pokretu prema Maslovarama, grupa pod komandom Novaka Pivaševića, izvršila je uspjelu akciju na voz na šumskoj pruzi Kulaši — Šnjegotina, koji kilometar dalje od stanice Kulaši. U toj akciji su ubijena 4 neprijateljska vojnika, a nekoliko ih je ranjeno. Jedan ranjenik, koji je ispao iz voza u pokretu, zarobljen je. Njega su borci previli i uputili u Prnjavor. To je pozitivno djelovalo i demantovalo priče koje su se smišljeno širile o divljaštvu partizana. U akciji su zaplijenjene 4 puške, 3 vojnička odijela i nekoliko stotina metaka.

Gotovo u svakodnevnoj aktivnosti, partizanske grupe Ratka Broćete i Drage Bubića su brzo jačale, brojno i u oružju. U njima je tada bilo oko 130 boraca sa 110 karabina. Odbivši neprijatelja koji je iz uporišta Kotor-Varoš pošao u pomoć opkoljenoj posadi u Maslovarama, borci te grupe su porušili šumsku prugu Maslovare — Kotor-Varoš i most u blizini stanice Obodnika i uništili 2 km telefonske linije.

Sve više se stezao obruč oko Maslovara. Vršene su i posljednje pripreme za napad na to uporište, u kojem je bilo oko 120 dobro naoružanih vojnika. Dvadeset četvrtog septembra, rano ujutro, četiri grupe borjanskih partizana, među kojima i grupa Novaka Pivaševića, pojačane vodom boraca 2. čete pod komandom Draga Mažara, sa oko 180 boraca — napale su uporište. U toku borbe neprijatelj je satjeran u nekoliko tvrdih zgrada, odakle je pružao ogorčen otpor. U jurišima, nekoliko puta ponovljenim junački su pali: komandir Drago Bubić, i borci Šinik i Milorad Mirković. Povukavši se, partizani su uporište držali u blokadi. Neprijatelj je tako bio prisiljen, da uz pomoć svojih jedinica, ubrzo iza napada napusti uporište.

Neposredno poslije napada, od partizanskih grupa je u Borji formirana Maslovarska (borjanska) četa — pod komandom komandira Milana Bubića Krcuna i političkog komesara Idriza Masle — koja je tada brojala oko 140 boraca, svrstanih u 3 voda.

U cilju političkog djelovanja i daljeg širenja oružane borbe iz sastava te čete su upućene dvije grupe: jedna na sektor Lipovac — Javorani — Čelinac u jačini od 13 boraca (pod

komandom Mirka Dukića i Mile Trkulje), a druga od 5 boraca na sektor Blatnica — Šiprage (pod komandom Vlade Filipovića). Te dvije grupe su bile određene kao jezgra budućih četa: Čelinačke i Blatničke.

Uslijed čestih neprijateljevih intervencija i napada iz Banjaluke, prva grupa se nešto kasnije povukla prema Skender-Vakufu i ušla u sastav tek formirane Skendervakufske čete, koja je bila pod komandom Đuka Komnenovića i političkog komesara Miše Stupara. Ta četa je dejstvovala na sektoru Šiprage — Skender-Vakuf — Čemernica — Bajevine, zajedno s Bajevinskim vodom, kojim je komandovao Miloš Dujić i vodom za vezu na Poniru, pod komandom Brace Potkonjaka i Slavka Odića.

Druga grupa je ubrzo imala 30 boraca i iz nje je, docnije, izrasla Blatnička četa.

Grupa pod komandom Novaka Pivaševića, poslije formiranja Borjanske čete, nije ušla u njen sastav, već se povratila na sektor Ljubić — Čavka i nastavila aktivnost u tom dijelu centralne Bosne, i na komunikacijama Prnjavor — Banjaluka, Prnjavor — Kulaši i na šumskoj pruzi Teslić — Gornja Šnjegotina.

Krajem septembra i prvom polovinom oktobra, borci te grupe su izvršili nekoliko manjih akcija, od kojih su značajnije: napad (predvodio ga je Kresojević) na neprijateljsko odjeljenje koje je pratilo sljedovanje posadi u Kulašima (Dragalovci), i likvidacija opštine u Vijačanima (izvedena pod komandom Milana Pivaševića). Po jednom zarobljeniku bilo je upućeno kratko pismo kotarskom predstojniku u Prnjavoru. Tim pismom, koje je bilo napisano nevještom rukom boraca, saopšteno mu je da više ne postoji ustaška opština u Vijačanima, ni ustaška vlast. Neprijateljeva akcija iz uporišta Prnjavor, koja je uslijedila poslije toga, neslavno je završila.

Zaplijenjenim i onim oružjem što su ga skrivali pojedinci — koji su shvatili da je vrijeme da ga izvade, očiste i stupe u partizane — ustanici su se naoružali i ubrzo je ta grupa narasla na oko 110 boraca sa 98 pušaka. U drugoj polovini oktobra je od nje formirana Prnjavorska četa.

Ali nešto prije napada na Maslovare, iz grupe Ratka Broćete, za vrijeme njenog kratkog boravka u selu Liplju (Borja), samovoljno se izdvojilo nekoliko boraca sa Radom Radićem, licemjernim i slavoljubivim starcem, i otišli u rejon Jošavka — Skatavica — Gornja Šnjegotina. Tu su na svoju ruku počeli da organizuju »borbu«. Već tada se počeo ocrtavati pravi lik docnijeg izdajnika. On će biti taj koji će, koji mjesec kasnije, početi

da zabija partizanima nož u leđa. Njegovo ime postaće sinonim podmuklosti i zločina.

Na sektoru Crni Vrh — Čardačani — Kadinjani — Dugavići, partizanska grupa od 12 boraca je izvela prve akcije, od kojih je napad na Slatinu bila jedna od najljepših i najsmelijih. U Slatini je bilo 15 žandarma. Iznenađeni, bili su brzo razbijeni i bezglavo su pobjegli. Ubrzo je zatim uslijedio jak napad neprijateljskih snaga iz Banjaluke, jer su akcije te grupe i njena blizina uz komunikaciju Bosanska Gradiška — Banjaluka, zadavale neprijatelju ozbiljnu brigu. Pod rukovodstvom vrlo snalažljivog i hrabrog komandira, Milana Radmana, grupa je izbjegla opkoljavanje. Ta grupa je ubrzo izrasla u četu od 90 boraca (komandir Duško Bojanić i politički komesar Duško Brković). Najprije je četa bila u sastavu 2. krajiškog NOP odreda (Kozaračkog). Kasnije, formiranjem 6. bataljona 3. krajiškog NOP odreda, ušla je u njegov sastav kao Crnovačka četa.

Početkom oktobra formiran je 3. bataljon 3. krajiškog NOP odreda, čiji je komandant bio Drago Mažar, a politički komesar Niko Jurinčić. U sastav tog bataljona su ušle: Skendervakufska, Javoranska (Tisovačka) i Borjanska četa, Boljvinski vod, vod za vezu i sve partizanske grupe centralne Bosne. U sastav bataljona je, takođe, ušla i Manjačka četa, pod komandom M. Brankovića i političkog komesara Muhameda Kazaza. Uspjele akcije tog bataljona su sve više uticale na razvoj NOB u tom dijelu Bosne.

PRVE AKCIJE »ČIŠĆENJA« I DALJI RAZVITAK BORBE

Sve češće i krupnije akcije partizana, jačanje njihovog političkog uticaja i osjetniji neprijateljevi gubici — zadavali su sve više brige okupatoru i njegovim ustaškim slugama. Zato Nijemci i ustaše počinju akciju čišćenja. Sa 500 vojnika iz garnizona u Banjaluci, jednom satnijom domobrana i ustaša iz Kotor-Varoši, ojačani sa 5 tenkova i artiljerijom — izvršili su napad na slobodnu teritoriju u rejonu Jošavka — Skatavica, na kojoj se nalazila Jošavačka grupa Rade Radića sa 40 boraca, koja nije bila u stanju da pruži ozbiljniji otpor. Brzom intervencijom Borjanske čete neprijatelj je bio zadržan u nastupanju i pretrpeo je osjetne gubitke. U toj se akciji naročito istakao vod pod komandom Huseina Alagića, koji je zarobio 15 neprijateljskih vojnika.

Deseta borjanska četa (Maslovarska) — pojačana s 20 boraca Prnjavorske grupe i dijelom boraca iz Jošavačke grupe — u jačini od oko 200 ljudi, naoružanih karabinima i jednim

puškomitraljezom, razbila je neprijatelje i osujetila njihovu akciju čišćenja.

Pretrpjevši neuspjehe u borbi s partizanima na sektoru Jošavka — Skatavica — Uzlomac, neprijatelj je pojačanim snagama, bez tenkova, produžio akciju u rejonu Tisovac — Osmača, tj. protiv glavnine snaga 3. bataljona, na kojem se nalazila i partizanska bolnica. U toku 11. i 12. oktobra vodile su se oštre borbe. Neprijateljev pokušaj da opkoli i uništi partizane nije uspio. Pružajući žilav otpor, partizani su uspjeli izbjeći opkoljavanje i, štiteći ranjenike, s njima se povući u planinu Čemernicu. Neprijatelj je »pročešljao« Tisovac i Osmaču i onda produžio akciju čišćenja u rejonu Manjače, koja se, takođe, završila neuspjehom.

Neuspjeh tih neprijateljevih akcija još više je uticao na aktivnost partizana. U toku oktobra nizale su se akcije jedna za drugom.

13. oktobra jedno odjeljenje Borjanske čete pod komandom B. Šljivića napalo je na opštinsku zgradu u Kokorima, razoružalo 3 stražara i zaplijenilo 3 puške i jedan pištolj. Spaljena je tada i opštinska arhiva. Likvidacijom tog uporišta slobodna teritorija se pomjerila do komunikacije Prnjavor — Banjaluka.

Istoga dana 15 partizana iz Jošavke, pod komandom Novaka Šelvera i Luke Radetića, sačekalo je u zasjedi niže sela Babića voz, koji je saobraćao na pruzi Banjaluka — Kotor-Varoš i srušila ga. Ubijeno je 10 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno 10 pušaka. Partizani nisu imali gubitaka.

15. oktobra 30 partizana blatničke grupe, sačekali su u zasjedi voz koji je vozio hranu za radilište Jezera. Ubijena su 2 neprijateljska vojnika, a nekoliko je ranjeno. Voz je izbačen iz kolosjeka.

Zaplijenjena je sva hrana, 1 puškomitraljez, 3 puške i nešto obuće i odjeće.

Toga dana je 6 boraca prnjavorske grupe oštetilo rezervoar na avionu koji je izviđao rejon Ljubić — Čavka. Pilot Nikola Sekulić bio je prisiljen da se spusti u dolinu Ukrine. Nekoliko mještana, prije dolaska boraca, zapalili su avion iako je bio upotrebljiv.

30. i 31. oktobra, oko 60 boraca iste grupe sa oko 300 mještana, porušili su prugu zapadno od Kulaša u dužini od 5 km i sjeverno od Memić brda u dužini od 6 km, zapalili 8 mostova i demolirali jednu stražaru. U istoj dužini su pokidali i telefonsku liniju. Neprijatelj je već sutradan reagovao, ali do borbe nije došlo jer se ubrzo i povukao.

Sve je brži bio i priliv boraca. Grupe su prerastale u čete, a nicale su i nove grupe na onim područjima na kojima ih ranije nije bilo. Tako se plamen borbe prenosio i na ta područja. Dogodilo se da su gotovo i svi borci Jošavačke grupe Rade Radića prišli partizanima. Nešto kasnije su, takođe, i drugi prišli, ali ni tada iskreno. Rade se »kajao«, »osuđivao« je svoj raniji postupak, ali mu se nije mnogo vjerovalo, što se kasnije pokazalo ispravnim.

FORMIRANJE NOVIH BATALJONA

U oktobru je došlo do formiranja novih bataljona. Tako je zapadno od Vrbasa formiran novi 3. bataljon, a dotadašnji 3. (u centralnoj Bosni) postao je — 4.

Ubrzo posle toga je, od jedinica u Manjači, formiran još jedan 4. bataljon, a dotadašnji 4. je postao 5. bataljon istog odreda.

Pored toga je krajem oktobra formiran i 6. bataljon od jedinica sjeverno od planina Uzlomca i Borja sa sjedištem u Lađevcu (Liplje), s komandantom Ratkom Broćetom i komesarom Radom Ličinom.

5. bataljon je imao sektor između rijeka: Ugra, Vrbasa i Vrbanje, i dejstvovao je prema Banjaluci, Kotor-Varoši i Travniku. U sastav tog bataljona su ušle: Skendervakufska četa, Baljvinski vod i vod za vezu.

Početkom novembra je formirana Imljanska četa (djevojačka) od 60 boraca, s komandirom Huseinom Alagićem i komesarom Petrom Gajićem. Nešto kasnije komandir te čete je postao Ilija Slavnić. Četa je, u sastavu 5. bataljona, dejstvovala prema neprijateljevim uporištima u Šipragama i u Gornjim Koričanima.

6. bataljon je imao sektor sjeverno i istočno od rijeke Vrbanje. U njemu su bile čete: Maslovarska (Borjanska), Crnovrška (komandir Duško Bojanić, komesar Duško Brković), Jošavačka (Duško Koščica i Adil Alagić), Prnjavorska (Novak Pivašević i Živojin Preradović) i Blatnička (Vlada Filipović i Željko Barić), i sve druge manje grupe (Čečavska, Pribinička, Buletička itd.).

Slobodna teritorija početkom novembra zahvatila je znatan dio centralne Bosne. Gotovo sve komunikacije za neprijatelja su bile nesigurne i njima se koristio samo uz jača obezbeđenja. Aktivnost jedinica obadva bataljona je u novembru bila usmerena na komunikacije i na neka uporišta koja je trebalo likvidirati.

U novembru su napadnute i opštinske uprave u Stanarima (1. XI), Nožičkom (8. XI), Potočanima (9. XI) i u Lišnji. Razoružane su straže i zaplijenjeno je 8 pušaka, nekoliko stotina metaka, 1 pištolj, 2 pisaće mašine i veća količina kancelarijskog materijala. Te akcije su izveli borci Prnjavorske čete.

ŠIRENJE SLOBODNE TERITORIJE

Sedamnaest boraca Prnjavorske čete s komandirom Novakom Pivaševićem poslije likvidacije opštine u Nožićkom, produžili su akcije u rejonu Otpočivaljka — Gumjera, sjeverno od puta Banjaluka — Prnjavor, proširivši slobodnu teritoriju prema Savi i planini Motajici.

Nekoliko boraca iz te čete i Čečavske grupe upućeno je početkom novembra u rejon Rastuša — Ukrinica — Vitkovci da dejstvuju na komunikacije Teslić — Jelah i Jelah — Kulaši i u pravcu neprijateljevih uporišta u Dragalovcima, Križu i Tesliću. Grupu je neprijatelj vrlo brzo (12. novembra) napao iz Teslića sa oko 450 vojnika, ali je bio prisiljen da se, uz osjetne gubitke, povrati natrag. U toj akciji je ubijeno oko 30, a ranjeno oko 40 neprijateljskih vojnika i zaplijenjen 1 teški mitraljez.

21. novembra je Blatnička četa izvršila akciju na šumskoj pruzi Teslić — Blatnica (u blizini Blatnice), sačekala je u zasjedi dresinu sa pratnjom. Tom prilikom su ubijena 3 neprijateljska vojnika, a zarobljen je jedan poručnik, 1 narednik i šofer. Zaplijenjeno je 5 pušaka, 2 pištolja, 5 vojničkih odijela i nekoliko stotina metaka. Dresina je uništena.

25. novembra je 50 boraca iz 5. bataljona, s komandantom Dragom Mažarom, napalo uporište na raskrsnici puteva Banjaluka — Jajce — Mrkonjić, u kojem je bilo oko 30 vojnika. Zavaravši neprijatelja, s desne strane rijeke Vrbasa veći dio grupe je neopaženo prišao uporištu i iznenadnim napadom ga likvidirao. Ubijeno je 15 neprijateljskih vojnika, među kojima i ustaški poručnik. Zaplijenjeno je 10 pušaka, 50 ćebadi, 70 šatorskih krila i druge spreme. Jedinice 5. bataljona su u novembru izvršile još nekoliko akcija, ali je ova bila najuspjelija.

Aktivnošću partizana i od komunikacije Prnjavor — Klašnice proširena je slobodna teritorija i u tom pravcu. A uslovi za razvoj NOB u tom kraju su bili povoljni. Priliv boraca je bio mnogo brži nego što su mogli biti naoružani.

Neki su borci sa sobom donosili oružje koje su imali skriveno. Tako je i ojačala grupa boraca Prnjavorske čete koja je dejstvovala u rejonu Otpočivaljka — Gumjera. I ukrajinska

manjina u tom kraju, zahvaljujući pravilnom odnosu partizana, dobrim dijelom je stala uz NOP i pomagala ga. Pojedinci su stupili i u partizane (kao Roman Kolenjuk i drugi).

Ovladati tom teritorijom značilo je zadati neprijatelju još jedan snažan udarac. Jer, bila bi mu ugrožena i posljednja slobodna komunikacija Derventa — Srbac — Banjaluka, kojom se nesmetano služio, kao i plovidba Savom. Zbog toga je neprijatelj brzo reagovao jačim snagama i postavio je jaka uporišta u Srpcu, Lepenici, Bosanskom Kobašu i Novoj Vesi.

Osim toga razvoj borbe u tom dijelu centralne Bosne uticao bi i na situaciju u Lijevču polju i na jedinstvo akcije sa snagama 2. krajiškog NOP odreda (Kozarskog) na, za neprijatelja, vrlo osjetljivom mjestu, na komunikaciji Banjaluka — Bosanska Gradiška. Osim toga je Lijevče i kao žitnica za neprijatelja imalo velik značaj.

Međutim, uspjelije akcije partizana ometale su neprijateljeva uporišta u Devetinama i Hrvaćanima, na komunikaciji Prnjavor — Klašnjice. Zbog toga se likvidacija tih uporišta i nametala kao neodložan zadatak, a i uslovi za to su već bili sazreli, jer su snage 6. bataljona bile dovoljno jake i sposobne da je izvedu. Isto tako i zlodjela, koja su ustaše iz tih uporišta činile u okolnim selima na slobodnoj teritoriji, negativno su uticala na aktivnije učešće naroda toga kraja u NOB. Likvidiranjem tih isturenih neprijateljevih uporišta, slobodna teritorija bi se proširila i učinila jedinstvenom. Zbog toga je štab Šestog bataljona i donio odluku o njihovoj likvidaciji. U Kokorskoj školi 22/23. novembra štab je razradio plan napada. U oba uporišta je bilo oko 100 vojnika, 30 žandarma i 70 mještana naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom.

U neposrednom napadu učestvovalo je oko 100 boraca iz Jošavačke i Prnjavorske čete i Čečavske grupe, naoružanih sa 98 pušaka i jednim puškomitraljezom. Osiguranje prema Banjaluci i Klašnicama dala je Crnovrška četa (90 boraca), a prema Prnjavoru je bilo 20 boraca Prnjavorske čete, s njenim komandirom Novakom Pivaševićem. U toku noći, uz pomoć stanovništva sela, neposredno pred sam početak napada porušeni su svi mostovi i telefonska linija. Podijeljeni u grupe, partizani su 23. novembra u 6 sati ujutru napali Hrvaćane i Devetine. Posle jednočasovne borbe neprijatelj je bio prisiljen da napusti školu i poštu i povukao se u centar uporišta, oko kasarne. Poziv na predaju, koji im je upućen, neprijatelj je odbio i borba je nastavljena. Neprijatelj je imao osjetne gubitke, ali kako se nadao da će dobiti pomoć, pružio je žilav otpor. Štićene jakom vatrom, oko 10 časova, grupe bombaša su u nekoliko navrata bacile bombe u žandarmerijsku kasarnu i ućutkale neprija-

telja, poslije čega je uslijedio juriš, i borbom prsa u prsa, uporište u Hrvaćanima je bilo likvidirano.

Istovremeno s napadom na Hrvaćane, otpočeo je i napad na Devetine. Neprijatelj se bio smjestio u dobro utvrđenim zgradama oko crkve i u crkvi i — odbio je napad. Partizani su pribjegli lukavstvu. Fingirajući odstupanje, oni su se povukli sjeverno od Devetine i postavili zasjedu na putu prema Hrvaćanima, cijeneći da će neprijatelj poći u pomoć napadnutom uporištu u Hrvaćanima, gdje se još vodila borba. Procjena je bila tačna. Neprijatelj, misleći da je odbio napad i da su partizani odstupili, pošao je prema Hrvaćanima u namjeri da partizane napadne s leđa. Međutim — naišao je na zasjedu i ni jedan se vojnik nije izvukao (bilo ih je oko 20).

Postavljena osiguranja su, takođe, dobro izvršila zadatak. Crnovrška četa je sačekala neprijatelja u Tutnjevcu i odbila ga pošto mu je nanijela osjetne gubitke, a potom je dio te čete (30 ljudi, s komandirom Bojanićem) jurišao i na kasarnu.

Dio Prnjavorske čete, posle višečasovne borbe, odbio je jednu neprijateljsku satniju, koja je intervenisala iz Prnjavora.

Neprijateljski gubici u uporištima su bili veliki. Ubijeno je 45, a zarobljeno 4 vojnika (među njima i komandir žandarmerijske stanice, zatim poznati zlikovac ustaša Luđak od koga je strahovalo stanovništvo onog kraja i dr.). Komandir stanice, za koga je narod tvrdio da je pošten čovjek i da nije pružao otpor, pušten je na slobodu, a ostala trojica su osuđeni i strijeljani. Partizani su imali 2 mrtva.

Zaplijenjeno je oko 60 pušaka, 1 puškomitraljez, nekoliko revolvera, 3 sanduka bombi, 5000 metaka; oko 60 vojničkih odijela, 50 ćebadi, 6 radio-aparata i mnogo druge spreme, kao i velika količina namirnica. Tom akcijom su jedinice još više ojačale. Novim borcima, naoružanim zaplijenjenim oružjem, popunjene su Pastuška, Motajička i Čečavska grupa, a nešto docnije su formirane Rastuška (65 boraca, komandir Mirko Dukić i komesar Milan Radman) i Čečavska četa (komandir Novak Prodić i komesar Edhem Pobrić). Slobodna teritorija se, poslije te akcije, protegla na sjever — do Srpca na Savi. Gubitkom tih uporišta, neprijatelj gubi i komunikaciju, na kojoj su porušeni svi mostovi od Gradine (5 km, zapadno od Prnjavora) do Klašnice. Neprijatelju je preko centralne Bosne bila ostala samo mnogo slabija komunikacija Derventa — Srbac — Banjaluka, uz desnu obalu rijeke Save, ali je i ona već bila ugrožena od partizana.

ŠIRENJE SLOBODNE TERITORIJE I FORMIRANJE NOVIH JEDINICA

Poslije te akcije, 27. novembra, održano je u školi na Karaču (Velika Šnjegotina) savjetovanje komandi četa i štabova 5. i 6. bataljona, kojim je rukovodio komandant Danko Mitrov. Na savjetovanju je pretresana vojna i politička situacija, kao i stanje i aktivnost jedinica bataljona. Tada je i odlučeno da se u vodovima uvedu dužnosti političkih delegata. Istaknuto je, takođe, i pitanje budnosti, u vezi s pojačanom neprijateljevom propagandom na slobodnoj teritoriji, i ukazano na podmuklost, dvoličnjaštvo i razbijački rad četničkih elemenata i njihovih saradnika, i na njihova nastojanja da prošire svoj uticaj u narodu i na borce u jedinicama. Podvučeno je, isto tako, da još jače treba razviti vojnu aktivnost, kao i politički rad i u jedinicama i s narodom. Savjetovanje je snažno uticalo na dalju aktivnost jedinica oba bataljona oko neprijateljevih uporišta u centralnoj Bosni.

U to vrijeme neprijatelj priprema akciju »čišćenja« na sektor Ljubić — Čavka. Tri neprijateljska vojnika iz uporišta u Dragalovcima, koje su zarobili borci Rastuške čete, potvrdili su te namjere. 26, 27. i 28. novembra neprijatelj koncentriše u Dragalovcima jednu bojnu domobrana i ustaša iz Teslića. Rastuška četa, pojačana sa oko 20 boraca Čečavske čete, napadima je ometala bržu koncentraciju neprijatelja. Ta četa je 29. novembra izvela vrlo uspjelu akciju, sačekavši u zasjedi jednu neprijateljsku jedinicu koja je pratila komoru. Poslije jednočasovne borbe neprijatelj je bio razbijen. Ubijena su 4 neprijateljska vojnika i 1 podoficir, a zarobljeno je 26 vojnika i jedan satnik. Zaplijenjene su 32 puške i 2 puškomitraljeza. Partizani su imali samo jednog ranjenog borca.

Dvadeset devetog novembra ujutro neprijatelj je avionom izviđao rejon Čavka — Ljubići — Otpočivaljka i bombardovao partizanski logor u Otpočivaljci, a zatim sa dvije bojne iz Dragalovaca, jednom satnijom ustaša iz Prnjavora i sa oko 120 kulturbundovaca iz Glogoca napao u pravcu Ljubić — Čavka. Dva voda Prnjavorske čete, pojačani sa 35 boraca Čečavske čete (oko 90 boraca), branili su prilaz Ljubiću i Čavci. U toku noći neprijatelj se povratio na polazne položaje i 30. novembra ujutro obnovio je napad. Tek oko 14 časova, kulturbundovci su uz podršku baterije minobacača uspjeli da potisnu vod Luke Vrhovca i dočepaju se obronaka Ljubića. Vodnik je onda pomjerio borce u pravcu neprijateljevog nastupanja, pustio ga na blisko odstojanje i plotunskom vatrom natjerao u bjekstvo. Ubijeno je 14 kulturbundovaca, a više ih je ranjeno. Zaplijenjeno je 6 pušaka

i 1 teški mitraljez. Neprijatelj je u neredu odstupao gonjen od partizana. Tako je propala i ta akcija čišćenja.

2. decembra se neprijateljska bojna, sa posadom iz Dragoslavaca, povlačila prema Tesliću u dvije kolone. Pobočnicu, koja se kretala preko Šušnjara, sačekala je u zasjedi Rastuška četa, s dijelom Čečavske čete, i razbila je. Ubijeno je 10 neprijateljskih vojnika, a zaplijenjene su 3 puške i 2 pištolja. Napuštajući uporište Dragolovce, neprijatelj je izgubio kontrolu nad većim dijelom komunikacije Teslić — Prnjavor, a slobodna teritorija se proširila na istok — prema Ljeskovim Vodama, Velikoj i Maloj Sočanici i Pojeznoj — na domak Dervente i Doboja. Oružane akcije prenose se i u te krajeve. Akcije partizana sa zapadne strane Doboja slile su se sa akcijama ozrenskih partizana. Sredinom decembra na tom području borbe vodi Ljeskovodska (Dobojska) četa, sa oko 80 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom (komandir Gostimir Kovačević i komesar Koja Jotić), i vod u Pojeznoj (komandir Ljubo Radić Gadža) sa oko 20 boraca naoružanih puškama.

Budući da nije uspio na sektoru Ljubić — Čavka, neprijatelj je prikupio snage u Prnjavoru i preduzeo akciju na sektoru Cer — Gradina — Careva gora, u cilju da ovlada komunikacijom Prnjavor — Banjaluka, i da onemogući razvoj NOB na sjeveru, prema Motajici, gdje su ranije upućeni dijelovi Prnjavorske čete (Motajička grupa) već vodili akcije.

6. decembra, ujutru, neprijatelj je otpočeo napad sa oko 500 vojnika. Dijelovi Prnjavorske čete i Motajička grupa (70 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom), dočekali su ih na liniji Muslimanska Mravica — Gradina — Careva gora. Skoro desetostruko brojnijem neprijatelju odolijevali su borci te čete, predvođeni svojim hrabrim komandirom Novom. Iako su bili udaljeni i do 200 m jedan od drugog, borci se nijesu micali sa svojih mjesta. Glas njihovog komandira, koji se čuo s vremena na vrijeme, ulijevao im je sigurnost. Dva kurira — Mastalo i Šuco — dječaci od nepunih 16 godina, trčkarali su s jednog na drugi kraj »fronta« prenoseći naredbe komandira, ispaljujući uz put po koji metak. Cijelo prije podne neprijatelj se gotovo nije ni pomakao. Ali, ponestajalo je municije. Borci su imali jedva po 5 do 10 metaka. Morala se zavesti štednja. Seljani iz okoline su donosili borcima ranije skrivene, od vlage već pocrnjele metke. Nije ih bilo mnogo, ali je borce radovala ta briga, i svak je osjećao da ih na »frontu« nije samo 70, nego mnogo više. Pogotovo je radost bila velika kada su, prevalivši kilometre na vijugavim kolskim točkovima, seljaci — Kriškovljani i Šeškovljani dovezli nekoliko limenih sandučića s mecima, koje su po Vrbasu tražili tog decembarskog jutra. A tu

municiju i oružje bacali su u Vrbas vojnici bivše Jugoslavije poslije kapitulacije.

Sunce je naginjalo zapadu kada je neprijatelj odlučno krenuo u napad. Lijevo krilo, ono do Careve gore, povuklo se ka selu Paramijama. Ubistvima i zapaljenim kućama neprijatelj je obilježavao svoj put. Ne napreduje lako, ali se borci, pod njegovim pritiskom, povlače ka selu Mijincima.

Sumrak se hvata. Mitraljez na Gradini razvezao je otegnuto i — ućutao. To je bio znak da je neprijatelj već ovladao Muslimanskim Glalipovcima i nadire ka Gradini, a da njegov susjed ide lijevo od Gradine. A onda su na Gradini ponovo zatreštali mitraljezi.

Učestano, silovito. I mrak je već ovladao. Kurir, koji je baš u to vrijeme stigao u Mujince, izvijestio je da su se naši sa Gradine povukli na vrijeme. A neprijateljski vojnici, u mraku, otvorili su žestoku vatru jedni na druge. Nastalo je dvostruko veselje. Jer — toga časa su stigli i Crnovršani, njih 50, s komandirom Bojanićem. Stigao je i Ratko Vujović Čoče iz Motajice. Čuo je borbu i pohitao.

Sada nas ima dosta. Ali — neprijatelj nije više došao. Te noći pokupio je 105 mrtvih i ranjenih. Istina, ovladao je Gradinom, ali ga je to skupo koštalo. Komunikacija je, međutim, i dalje ostala pod kontrolom partizana. Borci su bili ponosni. Njihov uspjeh je objavila i Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«.

Poslije tih borbi 6. bataljona još su više ojačale partizanske jedinice, a formirane su i neke nove. Na sektoru Teslića se, takođe, rasplamsala borba, a slobodna teritorija mu je bila na domak. Od pridošlih boraca formirane su čete: Pribinićka, Buletićka (komandir Spasoje Radić i komesar Edhem Leda Karabegović) i Vlajićka, kao i Vrućički vod, koji je brzo prerastao u četu (komandir Neda Nedić i komesar Eda Blažek).

DALJA LIKVIDACIJA UPORIŠTA U CENTRALNOJ BOSNI

Decembar je prošao u pojačanoj aktivnosti jedinica obadva bataljona, u likvidiranju neprijateljskih uporišta.

Osmog decembra su Rastuška četa i dio Čečavske čete (oko 100 boraca), napali uporište Križ na komunikaciji Teslić — Jelah — Prnjavor, u kojem je bila posada od 35 ustaša, smještenih u tvrdim zgradama s puškarnicama i s jednim bunkerom. U napadu je učestvovalo 65 boraca, dok je drugi dio bio u zasjedi prema selu Lončarima, u kojem je bilo oko 60 naoružanih mještana. Borba je trajala nekoliko sati. Međutim,

dobro utvrđeno uporište se nije moglo lako likvidirati i partizani su se povukli, uz gubitke od 3 mrtva i 4 ranjena. Ubijen je ustaški zastavnik, komandir posade.

Borci Imljanske čete su do kraja novembra držali blokirano uporište u Šipragama, koje se nalazilo duboko u oslobođenoj teritoriji. Oko 150 vojnika iz neprijateljskog uporišta u Kotor-Varoši, uz gubitke od 7 mrtvih, uspjelo je da izvuče posadu iz Šipraga u Kotor-Varoš. Odmah poslije likvidacije uporišta u Šipragama pripremljen je napad na uporište u Gornjim Korićanima i Skender-Vakufu. 11. decembra, u 6 časova ujutru, Imljanska četa i dijelovi Maslovarske, Blatničke i Skendervakufske čete, sa oko 200 boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom, napali su uporište u Gornjim Korićanima (Baltići), planinskom selu južno od Šipraga, u kojem je bilo oko 200 žandarma i ustaške milicije. Neprijatelj, oslonjen na crkvu i župski stan, pružao je žilav otpor. Uporište je likvidirano tek posle šestočasovne borbe. Ubijeno je 14, a zarobljeno oko 150 žandarma i ustaša. Zaplijenjeno je 60 pušaka i veća količina municije i bombi.

Dok je trajala ta borba, neprijateljeva posada u Skender-Vakufu je napustila uporište i pobjegla u Kotor-Varoš, izbjegavši tako sudbinu posade u Korićanima.

12. decembra je neprijatelj sa 200 vojnika krenuo iz Kotor-Varoši u pravcu Maslovara, da iz blokade izvuče posadu u Maslovarama. U isto vrijeme je i ta posada otpočela proboj, sadejstvujući snagama koje su iz Kotor-Varoši krenule u njihovom pravcu. Borba je trajala dva dana, a vodili su je borci Maslovarske čete ojačani vodom (do 25 boraca) Imljanske čete. Noću, 14/15. decembra, neprijatelj se uspio provući između zasjeda. Tom prilikom je ubijen 1, a zarobljeno je 18 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 18 pušaka i 1 puškomitraljez.

Nekoliko dana kasnije, 25 boraca Pribiničke čete su napali žandarmerijsku kasarnu na Klupama (Pribinić), u kojoj je bilo 20 žandarma. Neprijatelj je uspio da se izvuče bez gubitaka.

Neposredno poslije uspješne borbe na sektoru Cer — Gradina — Careva gora, formirana je Motajička četa (komandir Ratko Vujović Čoče i komesar Adem Hercegovac). Kratko vrijeme komandir te čete je bio i Stevo Samardžija. 17. decembra je 14 boraca te čete, pod komandom Ratka Vujovića, napalo neprijateljsko uporište u selu Kaocima na rijeci Savi, 14 km istočno od Srpca, u kojem je bilo 14 vojnika. Neprijatelj je pobjegao. Zaplijenjeno je 6 pušaka i sanduk ručnih bombi. Ista grupa je otvorila vatru i na šlep na Savi, u kojem su bile namirnice za neprijateljske jedinice, koje su se koncentrisale za akciju na Motajici.

20. decembra jedan bataljon SS — jedinice iz Dervente, sa snagama iz uporišta u Srpcu i Gornjoj Lepenici, napao je sa više strana tu grupu partizana, koji su se uspjeli probiti i odstupiti u pravcu Otpočivaljke, gdje je bio logor Motajičke čete. Uz put su likvidirali ustaškog zlikovca Iliju Božića iz Srpca, koji je počinio mnogo zlodjela u selima oko Srba. Ne uspjevši u akciji, SS-ovci i ustaše su iskalili svoj bijes na narodu okolnih sela. U selima Sitnešu i Donjoj Lepenici popalili su 32 kuće, ubili nekoliko seljaka, a njih 43 odveli sa sobom.

U decembru je Ljeskovodska četa likvidirala uporište u Velikoj Bukovici, u kojem je bilo 6 žandarma. Zatim je likvidirala i uporište u Stanovima (sa posadom u jačini jedne satnije) i gotovo svakodnevno vodila borbu oko Prisada, na Kladarima i sa jačim neprijateljskim snagama iz uporišta u Rudanci i garnizonu u Doboju. Ta četa je ugrožavala i veoma važnu komunikaciju Doboj — Derventa, pa je zato i neprijateljeva reakcija bila vrlo snažna. U tim akcijama su borci ubili oko 40 neprijateljskih vojnika, među kojima i jednog natporučnika.

Biletićka i Vlajička četa i Vrućički vod, takođe su izveli nekoliko ozbiljnijih akcija na šumskoj pruzi Teslić — Blatnica i svakog dana su vodili borbe na prilazima Tesliću.

U decembru su likvidirana gotovo sva manja neprijateljska uporišta: Dragolovci, Velika Bukovica, Stanovi, Pribinić, Maslovare, Šiprage, Gornji Korićani (Baltići) i Skender-Vakuf. Slobodna teritorija je zahvatila skoro čitavu centralnu Bosnu.

Ostala su samo veća uporišta Klašnice, Srbac, Prnjavor, Teslić, Kotor-Varoš, Tešanj i Doboj. Ali — i na neka od njih je došao red.

24. decembra su vršene pripreme za napad na Prnjavor, pod rukovodstvom Danka Mitrova, komandanta odreda. U tu svrhu su privučene jedinice 6. bataljona i dio jedinica 5. bataljona, u jačini od oko 760 boraca sa 12 puškomitraljeza. Te snage su bile dovoljno jake da savladaju dve satnije neprijateljskih vojnika. Ali akcija nije izvedena. Obaviješten o napadu, neprijatelj je višestruko pojačao garnizon (sa oko 2 bojne) i dobro se utvrdio na prilazima Prnjavoru. Neprijatelju je u prilog išao i dubok snijeg, a djelimično i razorno djelovanje četničkih elemenata, koji su već tada počeli sijati nevjericu u Pribinićkoj i Blatničkoj četi, koje su bile predviđene da učestvuju u napadu.

Partizani su sve do kraja decembra blokirali to uporište, pa su se zatim povukli u svoje rejone, sem Prnjavorske i Motajičke čete, koje su na prilazima Prnjavora vodile borbe s neprijateljem.

Česte borbe su povećale broj ranjenika, kojima se nije mogla pružati potrebna njega u četama i u bataljonskoj ambu-

lanti, a njihov transport u partizansku bolnicu, u rejonu 5. bataljona, bio je skopčan s ozbiljnim teškoćama. Zato je u prvoj polovini decembra izgrađena bolnica u planini Borji (Solila), u kojoj su radili Gojko Abramović i Tvrtko Matijević, komesar bolnice je bila drugarica Jovanča Čović Žuta.

Oskudijevalo se u sanitetskom materijalu i pored toga što su partijski radnici i simpatizeri organizovano slali materijal i najneophodnije instrumente. Da bi se snabdjeli sanitetskim materijalom štab 6. bataljona je odlučio da se izvrši diverzantska akcija na bolnicu u Kotor-Varoši. Akcija je povjerena Huseinu Alagiću, koji je, sa još nekoliko boraca — koristeći proslavu Nove godine — uspio da likvidira ustaškog stražara i da iz bolnice iznese nekoliko sanduka raznog sanitetskog materijala i kompletan pribor za operaciju, te da se neopaženo sa plijenom povuče. Tako je bolnica bila snabdevena instrumentima i materijalom, pa su se i teži slučajevi mogli uspješno liječiti. U bolnici su, na kraćim tečajevima, osposobljavani bolničari i bolničarke, koji su vodili neposrednu brigu oko ranjenika.

RAD IZDAJNIKA

Pretrpjevši gubitke i neuspjehe u borbi s partizanima, neprijatelj je pokušao da nađe izlaz u saradnji sa izdajnicima, kao što je to radio i u drugim dijelovima Jugoslavije. Želio je da preko njih unese razdor, i da tako postigne ono što nije mogao postići oružjem. Bilo je raznih pokušaja. Pored ostalog se i direktno obraćao pismima komandirima četa, pozivao ih na saradnju i obećavao im položaje, vlast na određenom teritoriju i sl. Takvo jedno pismo je bilo upućeno i komandiru Prnjavorske čete, Novaku Pivaševiću, u kojem je, pored ostalog, stajalo da mjesna komanda u Prnjavoru, u vezi sa naređenjima, dobivenim od svojih pretpostavljenih, ima da učini sve kako bi pomoglo srpskom narodu da se sačuva od uništenja; zato predlaže da se povedu razgovori o ustupanju uprave u Prnjavoru, i na cijeloj teritoriji sreza teslićkog četnicima pod rukovodstvom njemačke komande, uz uslove da: »četnička komanda preda njemačkoj komandi crvene komesare svojih jedinica, a da se sa drugim komunistima obračunaju sami pošteni Srbi — četnici«.

Komandir Prnjavorske čete Pivašević i komesar Živojin Preradović su odgovorili na to pismo da »ukoliko bi ova partizanska komanda imala i pravo na to, ne bi sa okupatorom pregovarala«. U odgovoru njemačkoj mjesnoj komandi je, takođe, istaknuto da je njihovo pismo pogrešno upućeno, jer ovdje nema četnika već su tu samo partizani, koji sa banditima

— kao što su to Nijemci, ustaše i druge njihove sluge — razgovaraju samo preko oružja. Takođe je ismijana okupatorova »briga« za sudbinu srpskog naroda. Na još nekoliko pisama slične sadržine nije se više odgovaralo.

Ako okupator nije našao izdajnike u Novaku Pivaševiću i u još mnogim drugim čestitim Srbima — našao ih je u Radi Radiću, Lazi Tešanoviću, Nikoli Forkapi, Simi Vladiću, Iliji Maliću, Mirku Deliću, Radi Mikanoviću, popu Tešiću i još nekim drugim četnicima kojima nije ležala na srcu borba naših naroda protiv okupatora.

Dok su jedinice 5. i 6. bataljona vodile svakodnevne borbe sa neprijateljem i stezale obruč oko Prnjavora, Kotor-Varoši i Teslića, četnici su rovarili u jedinicama i u narodu u pozadini sijući sjeme razdora. Agenti Draže Mihailovića su se s istim ciljem učestano prebacivali iz istočne Bosne na oslobođenu teritoriju i u jedinice, naročito u Blatničku četu. U toj i u Pribinićkoj četi došlo je do kolebanja i zato, početkom januara, Pribinićka četa ne vodi nikakve borbe. U isto vrijeme se proglašava četničkom četom, jer je u njoj znatan uticaj imao ustaški agent Franjo Rapo, koji je vrlo vješto potpirivao razornu djelatnost. Dok susjedne čete — Biletićka i Vlajićka, sa Vrućičkim vodom — vode česte borbe protiv neprijatelja iz Teslića, Pribinička četa se opasuje bunkerima duboko u slobodnoj teritoriji. Protiv koga? Namjere su bile jasne, ali su njene snage tada bile slabe.

Iako su u drugim krajevima zemlje već vođene oružane borbe između četnika i partizana, iako je bilo mogućnosti da se sa njima i ovde raščisti, štab 6. bataljona je u interesu očuvanja jedinstva, preduzeo sve da se izbjegne međusobna borba. Komanda Pribinićke čete je prihvatila uslov da i kao četnička četa ostane pod komandom štaba 6. bataljona i da nastavi borbu. Međutim, to nije suzbilo nego je samo odložilo sprovođenje u život podmuklih četničkih namjera u tom dijelu centralne Bosne. Ta je četa, međutim, bila i ostala leglo četništva. Po uzoru na svoje glavešine, komanda te čete je šurovala s neprijateljem u Tesliću, i nije uzela učešća ni u jednoj akciji protiv neprijatelja. Docnije će i partizani pasti kao prve žrtve baš od četnika iz ove čete.

Prvom polovinom januara 1942. godine, održano je partijsko savjetovanje u Karaću, pod rukovodstvom Kasima Hadžića. Analizirano je stanje na terenu i u jedinicama, a istaknuto je, pored ostalih važnijih, i pitanje budnosti i moralno-političkog učvršćenja jedinica, s obzirom na razbijački rad četnika. Podvučen je i značaj stalne vojničke aktivnosti, tj. da

treba izbjegavati držanje položaja. To savjetovanje je imalo znatnog uticaja na stanje u jedinicama i na njihovu aktivnost.

U to vrijeme dolazi i do napada na Klašnice, zajedno sa snagama 2. krajiškog odreda. U napadu su učestvovali borci Crnovrške, Prnjavorske i Motajičke čete.

Borci Vlajičke čete i Vrućičkog voda, s dijelom boraca Blatničke čete, likvidirali su neprijateljsko uporište Blatnicu i na nekoliko mjesta porušili prugu Teslić — Blatnica. U toj akciji je ubijeno 12 neprijateljskih vojnika, a 8 ih je zarobljeno. Zaplijenjeno je 20 pušaka i 1 bacač mina.

Nekoliko uspjelih borbi su vodile i jedinice 5. bataljona protiv neprijateljevih snaga iz garnizona u Banjaluci i uporišta u Kotor-Varoši.

FORMIRANJE ČETVRTOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA

Poslije tih akcija još više su ojačale snage 5. i 6. bataljona. To, kao i drugi razlozi vojno-političkog karaktera, omogućili su formiranje krupnije jedinice, pa je odlukom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, 22. januara 1942. godine, formiran Četvrti krajiški NOP odred, sa štabom u Jošavici. U sastav odreda su ušle jedinice ranijeg 5. i 6. bataljona Trećeg krajiškog NOP odreda. Jedinice su svrstane u 4 bataljona, jačine oko 2000 boraca, naoružanih sa 1700 pušaka, 25 puškomitraljeza i jednim minobacačem. Teritorija odreda se, uglavnom, poklapala s teritorijom na kojoj su operisali raniji 5. i 6. bataljon. Komandant odreda je bio Danko Mitrov, zamjenik komandanta Ratko Broćeta, a politički komesar Rade Ličina.

1. bataljon novoformiranog odreda je operisao na sektoru Manjače, sa komandantom Milanom Brankovićem i komesarom Muhamedom Kazazom. 2. bataljon je imao sektor južno od planine Borje, do rijeke Vrbasa i njegove desne pritoke Ugra, prema Vlašiću. U bataljonu su bile Maslovarska, Imljanska i Skendervakufska četa. 3. i 4. bataljon su dejstvovali na teritoriji sjeverno od planina Uzlomca i Borja, prema rijeci Savi. U 3. bataljon su ušle Crnovrška, Jošavačka, Prnjavorska i Motajička četa. Komandant bataljona je bio Novak Pivašević, a komesar Adem Hercegovac.

U 4. bataljonu su bile Buletićka, Vlajićka, Vrućička, Čečavska, Dobojska četa i Pojeznajski vod, i četnička četa u Pribiniću, koja je još tada priznavala partizansku komandu. Komandant bataljona bio je Duško Koščica, a komesar Živojin Preradović.

Na savjetovanju komandnog kadra novoformiranog odreda, koje je tada održano, istaknut je značaj formiranja te krupnije partizanske jedinice na terenu centralne Bosne. Ocijenjeni su dotadašnji uspjesi jedinica koje su ušle u sastav odreda i istaknuta potreba još jače vojničke i političke aktivnosti i učvršćenje moralno-političkog jedinstva.

U februaru su snage odreda nastavile akcije. U to vrijeme štab odreda vrši i pripreme za napad na neprijateljsko uporište u Kotor-Varoši. Napad je bio predviđen za 19. februar, uoči održavanja partijske konferencije za Bosansku krajinu u Skender-Vakufu. Snage 1. proleterskog bataljona (Krajiškog), koje su po zadatku Vojnog rukovodstva za Bosansku krajinu upućene u centralnu Bosnu, likvidirale su neprijateljsko uporište u Čelincu, pa se slobodna teritorija proširila na domak Banjaluke. Neprijateljsko uporište u Kotor-Varoši se našlo odsječeno duboko u slobodnj teritoriji, sa dve ojačane satnije domobrana i ustaša.

Podaci o razmještaju snaga i o otpornim tačkama, dobiveni preko saradnika iz samog uporišta, bili su štabu odreda dobro poznati. Za napad su bili predviđeni dijelovi 2, 3. i 4. bataljona Četvrtog odreda i 2. četa Proleterskog bataljona, u jačini od oko 800 boraca, naoružanih puškama i automatskim oružjem. Dio snaga Proleterskog, 2. i 3. bataljona su zatvorili pravac od Banjaluke. Očekivao se uspjeh dobro pripremljene akcije, s obzirom na to da se raspolagalo sigurnim podacima o neprijatelju. Osim toga domobranski satnik Husein Redžić, koji je bio saradnik NOP, pripremio je predaju svoje jedinice. Međutim, neprijatelj je, preko izdajnika Laze Tešanovića, bio obaviješten o napadu pa je pregrupisao snage i spremno dočekao napad. Iznenađenje je izostalo, a četnička izdaja je partizane stajala mnogo dragocjenih života[1]. I dubok snijeg je išao u prilog neprijatelju. Borba je trajala nekoliko sati i partizani su se povukli pod vrlo teškim uslovima. Neprijateljevi gubici nisu sigurno utvrđeni, ali, je prema našoj oceni, imao oko 20 mrtvih.

Poslije neuspjelog napada na Kotor-Varoš, partizanske snage su se povukle na obližnje položaje, blokirajući i dalje uporište. Neprijatelj je, gotovo svakog dana, vršio ispade iz uporišta, naročito u pravcu Vrbanjci — Večići i Bilice — Zabrđe, ali bez uspjeha. Pokušaj neprijatelja da iz Banjaluke ovlada komunikacijom Banjaluka — Kotor-Varoš i razbije blo-

---

[1] U napadu su poginuli: zamjenik komandanta odreda Ratko Broćeta, komesar odreda Rade Ličina, komandir Jošavačke čete Braco Radić, komandir Maslovarske (Borjanske) čete Milan Babić Kocum, komandant 4. bataljona Duško Koščica i još neki rukovodioci i borci.

kadu takođe je ostao bez uspjeha. Neprijatelj je bio prisiljen da avionima snabdijeva posadu u Kotor-Varoši.

Neposredno poslije napada na Kotor-Varoš, dvije čete Proleterskog bataljona, napadnute od četnika Laze Tešanovića u Lipovcu (koji su se dobro utvrdili u školi i oko škole), vodile su nekoliko časova borbu sa njima. U toj borbi je teže ranjen Mladen Stojanović, komandir čete Simo Ivanović i još neki drugovi, a 12 ih je poginulo. Hitnom intervencijom doktora Danice Perović u bolnici u Jošavici, otrgnuti od smrti, uspješno se oporavljao Mladen Stojanović. Tuga koja je zavladala poslije vijesti o njegovom ranjavanju, zamijenila je iskrena radost kada se saznalo da je njegov život van opasnosti. Mržnja prema četničkim izrodima je postajala sve dublja.

Dio Operativnog štaba za Bosansku krajinu, sa Kostom Nađom i Osmanom Karabegovićem, jedno vrijeme se, takođe, bio smjestio u Jošavici i neposredno je rukovodio akcijama jedinica 4. krajiškog NOP odreda i Proleterskog bataljona. Poslije pogibije Ratka Broćete, Rada Ličine i Dušana Koščice, za zamjenika komandanta odreda je došao Duško Bojanić, a za politkomesara Vojo Stupar, dok je za komandanta 4. bataljona bio određen Novak Prodić.

Ali četnici podmuklo nastavljaju sa izdajom. Rade Radić potajno šuruje s Lazom Tešanovićem i sa ostalim četnicima, a obojica i s okupatorom i ustašama. U jedinicama odreda i na terenu četnici pojačavaju svoju razornu djelatnost. Kolebljivi elementi počinju jače da dižu glave. I neprijatelj pojačava svoju aktivnost iz Prnjavora, Teslića, Klašnica, Banjaluke, Doboja i Srpca u pravcu slobodne teritorije. Svakodnevne borbe potpuno angažuju jedinice odreda i Proleterskog bataljona. Borci junački odolijevaju neprijateljskim napadima, a za to vrijeme četnički elementi neprekidno siju razdor i smutnju u pozadini i u jedinicama.

Neravnomjeran odnos snaga, okupatorova i ustaška izdašna pomoć, išli su u prilog četnicima.

Pučevima u jedinicama 4. krajiškog NOP odreda, podmuklim napadima na manje partizanske snage i bolnice, i zvjerstvima nad partizanima i nad ljudima odanim narodnooslobodilačkoj borbi — četnicima Rade Radića i Laze Tešanovića pošlo je za rukom da za kratko vrijeme ukoče razvoj NOB u centralnoj Bosni. Međutim ona se još jače razbuktala s dolaskom proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba u centralnu Bosnu, u drugoj polovini 1942. godine.

Adem HERCEGOVAC

POLITIČKA SITUACIJA I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA KOSOVU I U METOHIJI PRED RAT I U 1941. GODINI

Da bi nam bili jasniji događaji i situacija u aprilskim danima i pod okupacijom, da bismo bolje sagledali uzroke zbog kojih se u masama pojedinih nacionalnosti sporije stvaralo antifašističko raspoloženje, da bi nam bilo jasnije zašto su se na Kosovu i u Metohiji sporije i teže razvijali NOP i oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika — neophodno je da se prikaže nešto opširnije i stanje pred rat.

USLOVI POD KOJIMA SE PARTIJSKA ORGANIZACIJA BORILA I RAZVIJALA PRE RATA

U periodu pre rata Kosovo i Metohija su bili specifično područje naše zemlje, što je imalo odraza i na uslove stvaranja i razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u njemu. Zato ću u prikazivanju pokreta poći od ovih specifičnosti.

Prvo, u ekonomskom pogledu ova oblast je bila najzaostalije područje u ionako nerazvijenoj zemlji. Poznate su činjenice da je u predratnoj Jugoslaviji vladala svekolika ekonomska i privredna zaostalost u kojoj je strani kapital nalazio izvanredne uslove za eksploataciju ogromnih privrednih bogatstava i jevtine radne snage, koje je usled nerazvijenosti privrede bilo uvek na pretek. Samo je industrija, ionako nerazvijena (oko 50%), bila pod dominacijom stranog kapitala, dok je u ključnim privrednim granama njegova penetracija dostizala i do 90%, što je stvaralo naročito teške uslove za privredni razvitak zemlje. Ova situacija naročito se pogoršala u godinama pred rat, kada su profašističke vlade Stojadinovića i Cvetković-Maček orijentisale spoljnu politiku zemlje prema fašističkim silama, a njenu privredu pretvarale u njihov privesak. U takvoj

situaciji cela oblast Kosova i Metohije bila je još u težem položaju, iako je prirodno bogata. Naseljena sa više nacionalnosti, od kojih je šiptarska najbrojnija, ona je ostala potpuno zapostavljeno područje, u kome je glavna privredna grana bila poljoprivreda sa ostacima feudalizma, dok je jedini veći privredni objekat, rudnik »Trepča«, bio u posedu engleskog kapitala. Usled toga nacionalni dohodak u ovoj oblasti, u to vreme, bio je veoma nizak, što je uslovljavalo mizeran životni standard — nemaštinu i skoro glad najvećeg dela stanovništva.

Ovakvo stanje privrede imalo je odraza i na socijalnu strukturu stanovništva: pretežni deo stanovništva u ovoj oblasti, tj. 84,5%, činilo je seljaštvo i to uglavnom s posedima od 5 ha zemlje, dok je radnika bilo svega 8,6%, od čega najveći deo otpada na »Trepču«. Ostali deo je otpadao na druge privredne i društvene grane delatnosti. Na ovo se nadovezala, kao prirodna posledica, kulturna i sveopšta zaostalost koja je naročito pogađala šiptarsko stanovništvo. Na ovom području, koje je imalo 552 064 stanovnika, bilo je školske 1940/41. svega 290 osnovnih škola na srpskom jeziku, sa ukupno 25 535 đaka (od kojih 10 574 Šiptara), 6 gimnazija (tri potpune i tri niže), sa 3306 učenika, među kojima je bio neznatan broj Šiptara, iako je šiptarsko stanovništvo iznosilo 61%. Nepismenost Šiptara bila je veća od 95 odsto.

Socijalno stanje radnih masa i položaj nacionalnih manjina bili su veoma teški, kao i u celoj zemlji. To je dovodilo do krajnjeg zaoštravanja nacionalne suprotnosti, što je imalo opasne konsekvence, naročito u vreme izbijanja rata, kada su ovo stanje iskoristili fašistički osvajači za raspirivanje bratoubilačkog rata i uspostavljanje svoje krvave vladavine.

Od posebnog značaja za stvaranje političkog raspoloženja masa i uslova za delovanje KPJ na Kosovu i u Metohiji, bio je baš i ovaj faktor — težak položaj Šiptara. Reakcionarni režimi, u težnji da učvrste svoju vlast u ovom kraju, služili su se raznim metodima pritiska nad šiptarskim masama, lišavajući ih svih nacionalnih prava, počev od zabrane služenja maternjim jezikom u školama, štampi i uopšte u javnom i kulturnom životu, pa sve do onemogućavanja učešća u samom tom životu, do pokušaja odnarođavanja. Posebna mera pritiska, koja je najviše ozlojeđivala šiptarske mase, bila je tzv. agrarna reforma, koja je više puta obnavljana i imala čisto reakcionarnu političku svrhu. Njen cilj nije bio da se otklone ostaci feudalizma i zemlja preda seljacima koji je rade, već u prvom redu da se Šiptari nje liše i kod njih stvori još jače nezadovoljstvo i osećanje nesigurnosti, kako bi bili prinuđeni na iseljavanje, da bi se zadovoljili politički korteši i režimski ljudi. Činjenica da su najbolju

zemlju, pored samih gradova, dobijali radi korumpiranja razni penzioneri, službenici i drugi, koji se zemljoradnjom nisu ni bavili i da je najvećih korupcija bilo u agrarnim povereništvima, rečito o tome govori. Ovakav kurs je naročito imala Stojadinovićeva vlada koja se pripremala da sprovede fašizam u zemlji.

Kao sredstvo jačanja režima u ovom kraju i pritiska nad Šiptarima, trebalo je da posluže i kolonisti, koji su doseljavani iz najsiromašnijih krajeva Crne Gore, Like, Bosne i Hercegovine. Međutim, baš među njima, naročito u Metohiji, zahvaljujući njihovom teškom ekonomskom položaju u kome su se našli i u ovom kraju, jer tendencija vlasti nije bila da im se reši ekonomsko stanje — počeo je najjače da prodire revolucionarni radnički pokret. Tako su ovi kolonisti postali osnovni izvor naprednih revolucionarnih snaga u ovom kraju.

Posebno nesnošljiv pritisak nad Šiptarima vršila je žandarmerija, koja u tom pogledu ničim nije bila obuzdavana. Grubi postupci, premlaćivanje nedužnih šiptarskih seljaka i zastrašivanja bila su česta pojava, kao i korupcija i iznuđivanje mita od strane komandira žandarmerijskih stanica, opštinskih delovođa, agrarnih službenika i kojekakvih ćata. Stvoren je bio takav odnos između seljaka i vlasti da je svaka stvar rešavana uz mito — davanjem novaca, živine i stoke. U ovom kraju bila je gusta mreža žandarmerijskih stanica — bilo ih je oko 150. One su kao mora pritiskivale narod ovog kraja, a naročito pripadnike nacionalnih manjina.

Naročito tešku situaciju za Šiptare stvarao je nedostatak organizovanog masovnog otpora na revolucionarnoj platformi, te su apatično podnosili tegobe i nepravde od nenarodnih režima i čekali, muklo čekali, slom takve države, pa makar ko posle nje došao, ma šta se potom zbilo. Takvo njihovo raspoloženje bilo je uslovljeno nizom činjenica, od kojih su bitne: delatnost građanskih stranaka, aga i begova, hodža i raznih verskih organizacija — sekta, koji su ih raznim obećanjima i prevarama uljuljkivali i navlačili im zavesu na oči da ne vide zbivanja koja su ih životno pogađala.

Građanske stranke i njihovi korteši, koji su jedino legalno politički delovali, pred svake izbore su ih obilno zasipali raznim obećanjima, posle kojih je dolazilo još teže stanje. One nisu ni imale što drugo u svom programu, izuzev da održe takvo stanje, jer su bile nosioci buržoaskog sistema ili mu verno služile. Kod radnih šiptarskih masa, najzad, režim nije tražio oslonca (kojeg nije imao ni kod srpskih ni kod crnogorskih masa), on ga je tražio kod aga i begova, hodža i verskih organizacija, kojima je za uzvrat pružao mogućnost delovanja, slobodu veroispovesti

i mogucnost da pljačkaju radne mase. Najistaknutije glavare iz ovih redova velikosrpski vlastodršci i hegemonisti su raznim povlasticama podmićivali i uvlačili u svoju službu, dok su neke, još u to vreme pred rat, uspele da pridobiju strane špijunske službe i agenture i da ih iskoriste kao petu kolonu i eksponente interesa svojih država u ovom kraju. Takvi su bili Sefedin-beg, Dževat-beg, Ferat-beg Draga, Džafer Deva, Ibrahim Ljutvi, Mustafa Durguti, Iljaz Aguši, Ćazim Blaca i mnogi drugi.

Gotovo kao po pravilu sve ove slugenjare pripadale su građanskim strankama, koje su bile na vlasti, dok su na strani opozicije retko kad prelazile, bojeći se da ne izgube privilegije i ne navuku na sebe sumnju kao antidržavni elementi. Koliko su u tome išli i do kakvog ih je licemerja to dovodilo, rečit je primer slučaj sa Ferat-beg Dragom, kome su napredni studenti 1938. godine, pre izbora, prišli u Beogradu i ponudili mu pomoć u predizbornoj kampanji, ako priđe opoziciji. Ferat-beg Draga im je na ovo odgovorio da je »dušom i srcem za njih, da ih razume, ali da ne sme, da se boji da ga ne progone, da ne padne u nemilost« kod onih kojima je služio.

BORBA I RAZVITAK PARTIJSKE ORGANIZACIJE

U takvim uslovima počela je da deluje i delovala je na ovom terenu organizacija KPJ još od svog obnavljanja. Njen uticaj se dosta brzo širio među obespravljenim i ugnjetenim srpskim i naseljeničkim crnogorskim masama, a naročito među omladinom u Metohiji, radnicima »Trepče« i među omladinom u gradovima. »Trepča« je predstavljala posebno pogodan teren za rad Partije, jer je u njoj bila skoncentrisana velika masa radnika — preko 3000 rudara i dr.; pored toga u nju je došlo i više radnika iz drugih krajeva zemlje, gde su bili organizovani u revolucionarnom radničkom pokretu i stekle iskustva za revolucionarni rad i borbu. Samo nezadovoljstvo radnika svojim položajem i zbog eksploatacije, kao i njihova zainteresovanost za iznuđivanje od kapitalista većih dnevnica, smanjenje radnog vremena i bolje zadovoljenje ostalih zahteva takođe su doprinosili da se uticaj Partije lakše i nezadrživo širi. Zbog toga je Oblasni komitet posvetio veću pažnju pokretu na ovom terenu, posebno Mesnom komitetu KPJ u Kosovskoj Mitrovici i često mu pružao neposrednu pomoć preko svojih članova.

Na nekoliko godina pred rat, partijska organizacija je uspela da snažno prodre i u gimnazije, gde je stvorila jake omladinske revolucionarne centre, koji su joj bili izbor novog članstva i značajna podrška u svim akcijama i celokupnoj borbi koju je vodila protiv reakcije i režima. Svi pokušaji reakcije

da slomi pokret u ovim školama bili su bezuspešni. Ni isterivanje učenika iz škola, ni hapšenja, ni pokušaji infiltracije ljotićevaca — đaka, nisu joj u tome pomogli, već je stalno i nezadrživo, kao plima, među ovom omladinom rastao pod rukovodstvom Partije revolucionarni komunistički pokret.

U ovim masama (naročito u kolonističkim u Metohiji, radničkim u »Trepči«, srednjoškolskim i studentskim u gradovima) najpre su se i raspirile komunističke ideje u ovom kraju i počele da obnavljaju partijske organizacije — u Metohiji od 1930. godine, u čemu su naročitu ulogu imali napredni studenti iz kolonističkih sela u Peći, zatim u »Trepči« i Kosovskoj Mitrovici, od 1935. godine u Uroševcu i Prištini od 1937. godine, u Đakovici od 1937. godine i u Prizrenu od 1938. godine itd.

Iako mlade, ali borbene i čvrste, partijske organizacije u ovom kraju pravilno su se orijentisale još od prvih dana u mnogim pitanjima i sa uspehom razvijale revolucionarnu aktivnost i borbu protiv nenarodnih režima i vlada i plodan revolucionarni rad u masama, privodeći ih postepeno liniji borbe koju je KPJ vodila. Mnogobrojne su akcije i sukobi komunista s policijom iz tih dana — od 1934. godine do samog rata u aprilu 1941. godine. Štrajkovi radnika u Peći (1935. godine građevinskih radnika na železničkoj stanici i radnika na putu Peć — Čakor — Andrijevica, a kasnijih godina i zanatskih radnika koji su bili sindikalno organizovani); veliki štrajkovi u »Trepči« 1936. i 1939. godine, štrajkovi zanatskih radnika u Prištini, rudara na Golešu, rudniku »Ajvaliji« i rudniku »Kosovu«, demonstracije srednjoškolaca u Peći, februara 1935. godine i kasnije demonstracije na železničkoj stanici u Peći pri dočeku prvog voza 1936. godine; napad na fašističke studente i sokolaše u Peći, kada je ubijen nacistički student unuk fon Makenzena; demonstracije u Peći i Kosovskoj Mitrovici povodom okupacije Čehoslovačke, Albanije i drugih zemalja — žrtava fašističke agresije; demonstracije 1939. godine na Kosovu prilikom proslave 550-godišnjice kosovske bitke; razbijanje zborova profašističkih stranaka Ljotića u Peći i Kosovskoj Mitrovici i Hođere u Peći; krvave demonstracije u Peći 11. maja 1940. godine, kojom prilikom je bilo ranjeno preko 10 demonstranata i pohapšeno preko 20 komunista, među kojima i sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović; masovni protesti građana protiv hapšenja komunista i organizovanja masovnih delegacija kod vlasti da se oni puste; pisanje parola po zidovima; neprekidno i neumorno rasturanje mnogobrojnih proglasa i letaka u masama; proslave Prvog maja, praćene raznim akcijama itd. Sve ove akcije govore o revolucionarnoj delatnosti Partije i u ovom kraju.

Svim ovim akcijama i revolucionarnom aktivnošću, komunisti na Kosovu i u Metohiji, postizali su vidne rezultate u

osvajanju i organizovanju masa, pa ih ta aktivnost često dovodila i u zatvore po kojima je bila poznata i puna predratna Jugoslavija. Nije bilo zatvora u gradovima Kosova i Metohije kroz koje u predratnim danima nisu prošli komunisti, a u Peći i Kosovskoj Mitrovici gotovo nije bilo dana od 1935. godine, da u zatvorima nije bio bar jedan komunista. Ali do pred sam rat skoro ni jedne policijske provale u partijske organizacije ovoga kraja nije bilo zbog slabog držanja komunista, izuzev u Kosovskoj Mitrovici u februaru 1941. godine, kada je bilo uhapšeno 18 članova KPJ i SKOJ-a, među kojima i sekretar i neki članovi Mesnog komiteta.

Herojsko držanje Bore Vukmirovića, tada člana partijskog rukovodstva, u policiji početkom 1935. godine kada je bio podvrgnut teškom mučenju i torturama zbog partijskog materijala koji je bio pronađen pri pretresu njegovog stana, i držanje drugih komunista kao da su uneli nesalomljiv duh u partijske redove i učinili ih granitno čvrstim i nesavladivim. Iako je policija mnoge komuniste, zbog njihove neumorne i revolucionarne aktivnosti i učešća u ilegalnim akcijama na liniji borbe za demokratizaciju zemlje i poboljšanju položaja radnih masa, i aktivnosti u sindikatu i drugim vidovima političke delatnosti, znala, ipak je bila nemoćna da ih na revolucionarnom delu, koje je bilo po zloglasnom zakonu o zaštiti države kažnjivo, uhvati ili pak da od njih iznudi priznanja i osudi ih na robiju, već ih je mesecima mučila i držala u istražnim zatvorima, slala u Glavnjaču i logore da bi ih najzad pustila ili predala sudu koji ih je oslobađao u nedostatku dokaza.

Sprovodeći direktive sa VII kongresa Kominterne, a naročito novog CK sa drugom Titom od decembra 1937. godine, partijska organizacija se, i na ovom terenu, počela oslobađati izolovanosti od širokih radnih masa i prodirati u sve klasne radničke organizacije, bez obzira ko ih je organizovao i dotle njima rukovodio. Partija je intenzivno agitovala i okupljala mase na platformi stvaranja narodnog fronta za borbu protiv fašizma u zemlji, za demokratizaciju, i jedinstvo masa u borbi za njihove interese i prava, a protiv profašističkih vlada, za rešenje gorućih socijalnih i ekonomskih problema i nacionalnog pitanja ugnjetenih manjina itd. Ona je stvarala i organizovala nove polulegalne i legalne forme rada, narodne univerzitete (u Peći, Kosovskoj Mitrovici i Prištini), knjižnice i bibliotke, fondove marksističke i druge progresivne literature, društvo za prosvećivanje sela »Seljačko bratstvo« u Metohiji, partijske kurseve za teorijsko-političko uzdizanje članstva Partije i SKOJ-a, zborove i mitinge gotovo povodom svake agresije fašističkih sila u Evropi itd. Prilikom agresije na Čeho-

slovačku prikupljani su i potpisi rodoljuba koji su se javljali za odbranu ove zemlje, a povodom svakog većeg događaja izdavani su proglasi i leci.

Ovakvom svojom aktivnošću partijska organizacija se u ovoj oblasti i organizaciono znatno učvrstila. Međutim, već u 1939. godini ona je morala da izdrži veliku probu jer su se pojavile neke slabosti (frakcionaštvo i oportunistička grupa likvidatora). Potrebna je bila duga i uporna borba, uz pomoć CK KPJ da se i frakcija i grupa likvidatora eliminišu iz partijskih redova, izoluju od radnih masa i parališe njihova delatnost u masama. Ali, posledice njihovog pojavljivanja i razornog rada ostale su sve do rata: čitava partijska organizacija na Kosovu, osim u Kosovskoj Mitrovici, bila je zbog frakcija likvidirana, tako da se počela delimično obnavljati tek uoči rata, a pretežno pod okupacijom. Najizrasliji članovi OK morali su se angažovati u najvećoj meri u borbi protiv frakcija i to u vreme kada je partijska organizacija imala da izvršava niz zadataka na liniji borbe protiv fašizma, domaće reakcije i pete kolone i da okuplja mase na toj platformi.

Koliko su frakcija i grupe likvidatora bile štetne za partijsku organizaciju na Kosovu i u Metohiji i za njenu borbu, govore jasno dokumenti iz tog vremena: Okružnica koju je Oblasni komitet izdao te godine, a kojom je članstvo Partije informisano o njihovoj antipartijskoj delatnosti i o njihovom isključenju iz Partije, a posebno Rezolucija sa Druge oblasne partijske konferencije koja je održana u septembru 1940. godine, u kojoj se, između ostalog, kaže: »Od prošle konferencije OK je imao da izdrži oštru borbu sa frakcijom i antipartijskom grupom Petka Miletića i sa grupom desnih oportunista i likvidatora koji su se okupljali oko Andre Čupića i počeli povezivati sa trockistički nastrojenim elementima. Iz te borbe Partija je izašla ojačana, jer je izbacila iz svojih redova balast, koji ju je dugo pritiskivao i naučila da budno pazi na svako skretanje. Mesne organizacije i partijsko članstvo su se pokazali na dostojnoj visini u borbi protivu tih antipartijskih elemenata«.

Ovaj dokumenat govori o tome da je partijska organizacija imala snažne marksistički zrele snage koje su mogle energično da se razračunavaju sa antipartijskim elementima.

Nakon likvidacije antipartijskih grupa nastaje period naglog konsolidovanja i učvršćenja partijske organizacije, njenog proširenja i sve jačeg prodiranja u mase. U Rezoluciji sa Druge redovne oblasne partijske konferencije o tome se kaže: »Rad u ćelijama bio je organizovaniji i sa više odgovornosti, članarina je redovno ubirana, kao i partijska pomoć. Rezultat rada jeste povećanje članstva Partije za 100% na celom sektoru, broj

žena članova Partije se utrostručio. Rad među omladinom je dobro vođen na celom području. Među šiptarskom omladinom postignut je jedan mali uspeh. Tehnika je pravilno funkcionisala i redovno davala partijski materijal članstvu, koje ga je pravilno prenosilo drugima«.

Ovako ojačana partijska organizacija snažno je prodirala i u URSS-ove sindikate i preuzimala rukovođenje njihovim podružnicama, čime je ostvarivala još veći uticaj na radne mase. Takav uticaj i narasla klasna svest onemogućila je režimu da posle zabrane URSS-a obuhvati radnike u JUGORAS-u. Nisu izostali uspesi ni u radu sa omladinom; omasovljen je bio i organizaciono učvršćen SKOJ (samo sa opšte poznatim slabostima, s obzirom da je i u njemu bilo sasvim malo omladinaca Šiptara). Partijska organizacija imala je uoči rata preko 260 članova.

Tokom 1940. godine partijska organizacija je počela jače da prodire i u vojsku, naročito među rezerviste koji su bili na vežbi, među kojima je bio dobar broj komunista i nekoliko članova OK KPJ. Samo u 56. pešadijskom puku u Đakovici bilo je preko 50 članova KPJ, te je u njemu bilo formirano nekoliko partijskih ćelija i pukovski komitet čiji je sekretar bio član Oblasnog komiteta Krsto Filipović. To je bio puk čiji su pojedini delovi u aprilskom ratu 1941. godine, zahvaljujući baš komunistima, duboko prodrli na albansku teritoriju, goneći Italijane, i poslednji prestali s borbom, tek 23. aprila, 5 dana posle zvanične kapitulacije Jugoslavije.

BORBA PARTIJE ZA NACIONALNA PRAVA ŠIPTARA I POSTIZANJE UTICAJA NA ŠIPTARSKE MASE

Posebno poglavlje u istorijatu partijske organizacije na Kosovu i Metohiji, pre rata, jeste njena borba za pravilno rešenje nacionalnog pitanja Šiptara, budući da je šiptarska nacionalnost bila najugnjetenija u zemlji, a ove krajeve procentualno najviše naseljavala. Partijska organizacija na ovom terenu je, naročito po dolasku druga Tita na čelo Partije, kada su bili raščišćeni i zauzeti pravilni, dosledno marksistički stavovi po mnogim pitanjima, pa i nacionalnom, veliku pažnju posvećivala baš ovom pitanju i odlučno se borila za njegovu rešenje.

Partijska organizacija je pravilno ocenila da revolucionarni i radnički pokret na Kosovu i Metohiji ne može postati odlućujuća politička snaga u revolucionarnim danima koji su predstojali, ako u svoje redove ne obuhvati što više i Šiptara i preko njih prodre njen uticaj što jače u šiptarske mase. Koliko je partijska organizacija pridavala značaj ovom pitanju rečito govori Rezolucija sa Druge oblasne partijske konferencije (koju

je CK KPJ bio odobrio) u kojoj se kaže: »Glavni zadatak OK i članstva jeste prodor među Šiptare, njihovo okupljanje oko KP, a to se može uraditi tek pošto svi članovi Partije budu imali ispravan stav po tom pitanju i taj stav prenose na široke narodne mase. Treba šiptarske radne mase povezati sa naseljeničkom i ostalom sirotinjom u borbi za svakodnevne životne interese i odvojiti ih od uticaja begova koji se nalaze na antinarodnoj liniji sa ostalom reakcijom. Da se partijski materijal izdaje na šiptarskom jeziku«.

Na ovoj liniji počev od 1938. godine partijska organizacija je sve proglase i letke izdavala istovremeno na srpskom i na šiptarskom jeziku, iako ni sam šiptarski narod nije znao svoju azbuku, jer je svaka štampa na šiptarskom jeziku bila zabranjena. Zadatak komunista je bio da uče šiptarski jezik, da se njime služe u radu sa šiptarima, da komunisti Šiptari savlađuju šiptarsku azbuku. Po direktivi OK KPJ, organizacija naprednih studenata sa Kosova i Metohije na Beogradskom univerzitetu izdala je javni proglas koji je potpisalo oko 70 studenata, a kojim se odlučno tražilo da se prestane sa oduzimanjem zemlje od Šiptara i da se odustane od njihovog iseljavanja u Tursku, u kom cilju je bio i pooštren pritisak nad njim i obnovljena famozna agrarna reforma. Godine 1939. ista organizacija je ilegalno, tada i bez potpisa, izdala drugi letak u kome su bili određeno formulisani i postavljeni zahtevi za pravilno rešenje nacionalnog pitanja Šiptara i njihovo izjednačenje sa ostalim nacionalnostima u ovom kraju i zemlji u interesu samih Šiptara, u interesu jedinstva masa u zemlji i njene odbrane. U svim lecima i proglasima Oblasnog komiteta i u svakoj usmenoj agitaciji osuđivana je zlosrećna »agrarna reforma« i ukazivano na svu njenu štetnost i besmislenost. Komunisti su imali zadatak, a građani su pozivani, da ne primaju zemlju od šiptarskih seljaka koju agrarna povereništva raspodeljuju, već da se uporno bore protiv njenog oduzimanja. Partijska organizacija je iz svojih redova isključila nekoliko članova, čije su porodice posle ove direktive primile šiptarsku zemlju. U selu Glođanima u đakovačkom srezu komunisti su napali agrarnu komisiju, koja je bila došla da izvrši raspodelu zemlje, posle čega su nekoliko seljaka odbili da prime zemlju.

U tim godinama jedno od merila za ocenu zrelosti ljudi srpske i crnogorske nacionalnosti za prijem u Partiju bilo je — kako gledaju na pitanje Šiptara, kolika je njihova spremnost da se bore za njihova prava i koliko su kod njih razvijena osećanja bratske solidarnosti sa radnim ljudima šiptarske nacionalnosti. U tom pravcu Partija je u svojim redovima postizala značajne rezultate. Preko te borbe ona je kalila i podizala internacionalnu svest svojih članova.

I ne samo kod članova Partije, već i kod najširih narodnih masa, Partija je nastojala da razvija osećanje bratske solidarnosti, da ih zbliži i sjedini u zajedničkoj borbi za njihova prava i interese. O tome, pored ostalog, govori i proglas Oblasnog komiteta iz tog vremena u kome se osuđuje politika reakcionarne vlade, usmerena na razjedinjavanje narodnosti i raspirivanje nacionalne mržnje i netrpeljivosti:

»Protivnarodna vlada Cvetković — Maček sprovodi nad Vama nečuveni teror. Kao i sve vlade do sada huška Crnogorce na Šiptare, Srbe — i na jedne i na druge, jer joj nije u interesu da se vi složite. KPJ je stalno ukazivala da nema sreće ni za Crnogorce ni za Srbe — meštane, dok za Šiptare nema nikakvih prava ni slobode. Samo ravnopravni narodi mogu biti srećni. Zato nemojte dozvoliti da vas gospoština zavađa i gura jedne protiv drugih«.

I dalje:

»Ovaj dan neka bude opomena ratnim huškašima i napadačima, a pouka radnom šiptarskom, crnogorskom i srpskom narodu da zbiju svoje redove i stvore borbeno jedinstvo sa čitavim radnim narodom Jugoslavije«.

I dalje:

»Za punu ravnopravnost Šiptara sa ostalim narodima Jugoslavije«.

Rukovođena ovim ciljem, partijska organizacija je još od Prve oblasne partijske konferencije, uoči koje je bio i formiran prvi Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju, gledale na ovo područje kao na posebnu oblast naše zemlje, iako je ono administrativno-teritorijalno bilo podeljeno i potpadalo pod tri banovine: vardarsku, zetsku i moravsku. Već u 1938. godini u ovom smislu napredni studenti sa Kosova i Metohije spajaju ova dva naziva u jedan — Kosmet, koji je do danas ostao. Docnije se iskristalisala i definitivno sazrela na bazi marksističkog prilaženja nacionalnom pitanju ideja o autonomnosti ove oblasti, u jednoj novoj bratskoj zajednici naših naroda — socijalističkoj Jugoslaviji, koja je potvrđena i dobila svoj puni izraz na V zemaljskoj konferenciji KPJ u kom smislu je posle nje i Oblasni komitet bio povezan sa CK KPJ, umesto kao do tada za KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Na ovakav kurs i pravilne stavove po nacionalnom pitanju, partijsku organizaciju orijentisali su i drugovi iz CK KPJ, PK KPJ za Srbiju i PK KPJ za Crnu Goru, Sandžak i Kosmet, koji su je više puta obilazili i pružali joj dragocenu pomoć, kao: Ivan Milutinović, Moma Marković, Krsto Popivoda i drugi.

Međutim, i pored svih ovih mera i aktivnosti, pravilnih i duboko marksističkih, Partija nije uspela da šire prodre u šiptarske mase, da ih privuče na svoje pozicije i da ih politički aktivizira i uvede u borbu, već su one do kraja, u velikoj masi, bile pod uticajem aga i begova i drugih režimskih petokolonaških slugenjara, zavedene i obmanjivane. Partija nije mogla potpuno da razbije onu rezervisanost i nepoverljivost prema Srbima i Crnogorcima, koje su u šiptarske mase svojim terorom i obmanjivanjima, usađivali režimi stare Jugoslavije. Iako je Partija, poslednjih godina pred rat, svojim akcijama na ovom terenu i žrtvama koje su komunisti podnosili u borbi protiv režima, počela da stiče izvesne simpatije, ipak šiptarske mase nisu bile spremne da joj bliže priđu, da ih ona obuhvati i povede u borbu. U gradovima, gde su politički i kulturni nivo masa i socijalna struktura bili i kod Šiptara povoljniji za prodiranje partijskog uticaja nego na zaostalom selu, Partija je učinila i prve male prodore još u to vreme, tako da je rat zatekao sa oko 20 članova KPJ Šiptara. Ali, to je ipak bio neznatan broj u odnosu na stotine hiljada Šiptara koji naseljavaju ovo područje. Bio je to samo izvestan početni uspeh, i to u periodu kada su pred Partijom stajali sve teži i teži zadaci. Tako je, u stvari, do rata, nacionalni sastav u partijskoj organizaciji i uticaj u šiptarskim masama bio sasvim neznatan i slab.

Ova činjenica imala je za Partiju svoje vrlo nepoželine, negativne konsekvence u prvim ratnim danima i za vreme okupacije, kada je okupatoru i petoj koloni uspelo da preko zavedenih šiptarskih masa izazove na Kosmetu poznate nemile događaje, kao što su bile paljevine naseljeničkih sela, naročito u Metohiji, da još jače produbi jaz i antagonizam između šiptarskih, srpskih i crnogorskih masa.

STANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE PRED RAT I TEROR POLICIJE PROTIV KOMUNISTA

Članstvo Partije, sastavljeno od Srba i Crnogoraca, takođe je uoči rata bilo znatno smanjeno na terenu zbog odlaska u vojsku i zbog hapšenja i sprovođenja u Glavnjaču i koncentracione logore, što je bio odraz pojačanog terora policije zbog sve češćih partijskih akcija, kao i zbog pripremanja zemlje za potpisivanje trojnog pakta od strane vlade Cvetković-Maček. Većih hapšenja bilo je i u Kosovskoj Mitrovici u februaru 1940. i februaru i martu 1941. godine, u Prizrenu i Peći u maju 1940. Osim toga do samog rata hapšenja su vršena i u drugim mestima. Skoro uvek uhapšeni komunisti i simpatizeri KPJ bili

su pod torturom, protiv čega je Partija na razne načine davala otpor: mobilisala je poštene građane da protestuju protiv takvih svirepih i zločinačkih postupaka policije, izdavala je i rasturala letke u kojima je masama objašnjavala ciljeve zbog kojih komunisti podnose žrtve i tražila da se stane na put takvim nasiljima, organizovala je slanje protestnih pisama građana vladi i ostalim organima tadašnje vlasti itd. što je imalo uticaja na stvaranje još pozitivnijeg i aktivnijeg odnosa poštenih građana prema politici KPJ i njenoj borbi. U jednom takvom protestnom pismu koje je bilo upućeno kraljevskoj vladi posle jedanaestomajskih demonstracija u Peći i masovnog hapšenja demonstranata, a koje je potpisala masa građana iz pećkog kraja, najoštrije se osuđuju zločinačke mere vlasti i traži obustava progona najboljih sinova radnog naroda. U njemu se kaže:

»Jedanaestog maja u Peći došlo je do narodnih manifestacija protiv skupoće i rata, posle čega je policija zverski odgovorila naletom na goloruku masu, upotrebivši hladno oružje. Tom prilikom bilo je ranjeno preko 10 ljudi, a veliki broj je bio pohapšen, podvrgnut nečuvenom masakriranju od strane žandarma. Policija se nije zadovoljila time, već je nastavila sa hapšenjem i premlaćivanjem ljudi i žena, tako da se veliki broj morao skloniti ispred ove pobesnele hajke i dan danas bežeći od progona.

Na zahtev naroda da pohapšene puste, da se brane iz slobode, ako imaju krivice, vlast je odgovorila proterivanjem sedmorice ljudi u beogradsku Glavnjaču. Policija je i dalje vršila nečuveni teror nad nedužnim narodom pod raznim izgovorima, vrši stalne premetačine po stanovima noću i danju, pravi zasede, hapsi nevine ljude itd«.

Na završetku pisma upućuje se zahtev:

»Odlučno tražimo da se prestane sa policijskim progonima da bi se ljudi mogli vratiti svojim kućama, kod kojih skoro nikoga nema, da bi obavljali poljske radove koji su u najvećem jeku«.

Povodom ovog terora Mesni komitet KPJ za Peć, još iste noći posle demonstracije 11. maja obratio se radnom narodu Metohije, pozivajući ga na još odlučniju i žešću borbu protiv krvavog režima i njegove profašističke politike, rečima: »Radnici, seljaci, građani, omladino, žene, vi ste svedoci krvavog 11. maja u Peći, kada je pobesnela žandarmerija prolivala krv radnika, seljaka, građanina, omladine i žena, krv koja se ne sme i ne može zaboraviti«. U nastavku proglasa MK se obraća pojedinačno svim slojevima građana posebno, a naročito šiptarskom narodu:

»Radni šiptarski narode, krvoproliće koje je izvršeno 11. maja u Peći neka ti posluži kao dokaz da su radni crnogorski i srpski meštanski narod, i njegova omladina, spremni da se rame uz rame bore s tobom

i za tvoju slobodu. Zato stupaj u borbene redove sa ostalim narodima Jugoslavije za svoja prava i slobodu, za mir, za zemlju koja ti je oduzeta, za hleb«.

Šiptari su na ove demonstracije gledali sa simpatijama, što je imalo izvesnog uticaja na njihovo raspoloženje prema komunistima.

Protesti su se i dalje nizali, pokretali mase, pa i ako su redovi Partije na Kosovu i Metohiji bili proređivani, ostajao je za uhapšenim komunistima određeni uticaj Partije u narodu u koji je ona prodrla, tako da je narod spremno dočekao velike događaje koji su se odigrali 27. marta, kada je izišao na ulice i trgove grada da uzme masovnog učešća u patriotskim manifestacijama i demonstracijama protiv fašizma. Time je narod pružio, u granicama tadašnje moći, pomoć Partiji u njenoj borbi i nastojanjima da se sruši profašistički režim i zemlja upravi na put demokratizacije i slobode i pripremi za efikasniju odbranu od fašističkih agresora.

I 6. aprila narod Kosova i Metohije, na koji je Partija izvršila svoj uticaj, pravilno se držao i davao svoj doprinos u borbi protiv fašističke agresije.

APRILSKA RATNA KATASTROFA — SITUACIJA I DOGAĐAJI KOJI SU NASTALI S NJOM NA KOSOVU I U METOHIJI

Aprilski ratni dani i kapitulacija reljefno su potvrdili svu trulost sistema stare Jugoslavije i nesposobnost buržoazije da organizuje odbranu zemlje. Defetizam, kapitulanstvo i izdaja, i na ovom terenu došli su do izražaja u komandnom kadru i među vlastodršcima, a dojučerašnji oslonci režima u šiptarskim masama age, begovi i drugi petokolonaški elementi, brzo su okrenuli leđa dotadašnjim svojim gospodarima, velikosrpskim hegemonistima i zajedno sa ostalim fašističkim agresorima počeli s petokolonaškim dejstvom, stavivši se u izmećarsku službu novim, jačim gospodarima — fašističkim agresorima. S druge strane, moral komunista i patriotski nastrojenih srpskih i crnogorskih masa i spremnost da brane zemlju, bili su na dostojnoj visini. U gradovima: Peći, Kosovskoj Mitrovici, Prizrenu, Prištini itd. komunisti i napredni omladinci prijavljivali su se kao dobrovoljci i tražili od komandi oružje da idu na front. Jedan broj omladinaca komande su prihvatile, dok su većinu — videvši među njima komuniste — odbile pod raznim izgovorima. Kod jednog dela patriotski nastrojenog nižeg oficirskog kadra i kod vojnika takođe je postojalo raspoloženje za odbranu zemlje i spremnost za stupanje u borbu, ali u ovom opštem haosu

i dezorganizaciji to nije moglo doći do jačeg izražaja. Međutim, jedini mestimični otpori zavojevačima bili su njihova dela.

Prvog dana rata naše jedinice su prešle granicu Albanije i počele da prodiru u dubinu albanske teritorije, savlađujući otpor italijanskih jedinica, u čemu se naročito isticao 56. pešadijski puk, koji je nadirao sa sektora graničnog pojasa kod Đakovice. Međutim, Nemci su posle trodnevnih borbi uspeli da prodru iz pravca Bugarska — Kriva Palanka — Kumanovo — Skoplje kroz Kačaničku klisuru na Kosovo, odakle su preko Uroševca nastavili sa nadiranjem jednim krakom prema Prištini a drugim prema Prizrenu, gde su došli u pozadinu naših snaga na frontu protiv Italijana u severnoj Albaniji. Mali otpor ovim nemačkim snagama dala je jedna artiljerijska baterija kod Suve Reke. koja je uništena, a na inicijativu omladine i patriota u Prizrenu delovi Kosovske divizije stupili su u borbu s Nemcima i posle višečasovne borbe bili razbijeni. Nastalo je raspadanje stare jugoslovenske vojske i na ovom terenu. Jedino su delovi 56. pešadijskog puka, u kojima su komandu defakto preuzeli patriotski nastrojeni oficiri i komunisti, produžili da se bore na teritoriji Albanije do 23. aprila, kada su i oni položili oružje, nemoćni da se dalje sami održe. U prvim borbama ovog puka na herojski način, forsirajući Drim, poginuo je izvanredan komunist i član Mesnog komiteta Peći, metalski radnik Filip Strugar.

Peta kolona je od prvih dana napada agresora na našu zemlju organizovano delovala. Munjevito su prostrujale njene parole i lažne vesti, koje su destruktivno delovale na šiptarske mase na Kosovu i u Metohiji i paralisale im svaku pomisao na bilo kakav otpor fašističkim osvajačima. Naprotiv, tim parolama mobilisan je veliki deo šiptarskih masa u borbu protiv ostataka jugoslovenske vojske i za preuzimanje vlasti. I na vojnike rezerviste, šiptarske narodnosti, delovale su ove parole, pa su sa oružjem u ruci masovno dezertirali i stavljali se na raspolaganje petoj koloni. Kao prva najprihvatljivija parola za ove mase bila je stvaranje »Velike Albanije« i obećanja davanja svih prava Šiptarima. Pod tom parolom počeli su napadi na vojsku, zaposedanje javnih ustanova po gradovima, iseljavanje naseljenika i paljenje njihovih kuća. Još okupator nije ni stigao, a već su zgrade opština i sreskih načelstava zaposedali petokolonaši, pljačkani su vojni magacini, napadane vojne ustanove, vršena ubistva iako su na ovoj teritoriji još egzistirale jedinice stare jugoslovenske vojske. Bilo je slučajeva da je vojska intervenisala protiv ovih pojava kao u Suvoj Reci, Prizrenu, Orahovcu, Đakovici, Peći, Mitrovici, Uroševcu itd. U pećkim kasarnama vojska je, zahvaljujući pojedinim nižim rezervnim

oficirima i komunistima, plotunima dočekala fašističke manifestante koji su u ogromnoj rulji, još pre ulaska Nemaca u grad, pošli u kasarnu da je razoružaju. Kada su fašistički osvajači stizali u gradove, peta kolona je već imala vlast u svojim rukama i utrkivala se da što svečanije dočeka okupatora. Čak i oni koji su dotad verno služili velikosrpskoj buržoaziji učestvovali su u takvim dočecima, bili su u prvim redovima manifestanata koji su klicali Hitleru i Musoliniju, u slavu njihove pobede nad Jugoslavijom i stvaranja »Velike Albanije« pod skutom italijanskog fašizma. Kroz sve to okupator je slavljen kao pobedilac, kao nepobediva sila i oslobodilac šiptarskog naroda od velikosrpskog jarma i stare Jugoslavije. Krivica za položaj Šiptara u staroj Jugoslaviji prebacivana je na Srbe i Crnogorce, čime je još više razbuktavana mržnja Šiptara prema njima, što je konveniralo i okupatorima, jer su razjedinjene i zavađene mase mogli lakše da porobe.

Iz svih tih razloga, kao i ranije nagomilane mržnje prema staroj Jugoslaviji, gro Šiptara je dočekao okupatora kao oslobodioca, a u slomu stare Jugoslavije video ostvarenje svojih težnji. Ispunila im se najzad želja da se staro promeni, mada je posle njega došlo još crnje — fašistička okupacija. Ali peta kolona se nije na tome zadržala. Podsticana i podržavana od fašističkog okupatora ona je htela da do poslednjeg likvidira naseljenička sela i u tom cilju organizovala je rulje za napade na naseljenike, za njihovo iseljavanje, pljačku i paljenje njihovih kuća. Većina naseljeničkih sela u Metohiji i Drenici, a delom i na Kosovu bila je u vremenu od aprila do jula te godine popaljena. Bande su napadale na sela većinom noću, tako je izgledalo kao da je čitava Metohija u plamenu. Stravična je to slika bila. Kolonisti su se iseljavali, neki su se bez zadržavanja prebacivali za Crnu Goru i Srbiju, ostavljajući čitavu svoju imovinu, a drugi, najsiromašniji, zadržavali su se u gradovima bez imovine (po dve, tri i više porodice u jednom stanu), jer ni tu ni u starom kraju nisu imali ničeg svog. Samo sela Vitomirica i Dobruša, u kojima su postojale jake partijske organizacije uspele su da se u tim danima održe, pružajući jak otpor pritisku napadača. Docnije, u jesen, i Dobruša je bila pod pritiskom jakih naoružanih bandi iseljena i popaljena, ali uz otpor i borbu koja je trajala nekoliko dana. Seljaci iz ovog sela pod borbom su se povukli u Vitomiricu i Peć i tako spasili od uništenja.

Situacija je tada na Kosovu bila znatno povoljnija. Tamo su bila popaljena samo manja, usamljena naseljenička sela, dok su veća ostala čitava, zahvaljujući stihiji, organizovanoj odbrani i manjem pritisku.

U tim danima, osim iseljavanja naseljeničkih sela, iselio se izvestan broj srpskih i crnogorskih porodica iz gradova Kosova i Metohije usled straha, pritiska i raznih pretnji.

Neobičan i tragičan izgled pružala je tih dana ova oblast, a naročito Metohija. U njenom većem delu mogle su se tada često videti dve slike: s jedne strane, kolone izbeglica popaljenih i iseljenih sela, koje su se kretale u pravcu Crne Gore i Srbije, a, s druge strane, kolone zavedenih i prevarenih Šiptara, svečano obučenih i naoružanih, kako idu u gradove na fašističke manifestacije, koje su se vrlo često održavale.

DRŽANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE PREMA DOGAĐAJIMA KOJI SU USLEDILI POSLE KAPITULACIJE

Partijska organizacija nije zauzela stav za oružanu odbranu sela. Ona je htela da izbegne krvoproliće sa zavedenim Šiptarima koji su u masama napadali na naseljenička sela, pljačkali ih, palili i iseljavali. Partija u tim trenucima najzad nije imala nikakvog uticaja na šiptarske mase niti je mogla izmeniti tok događaja koji se neslućenom brzinom odvijao. U njenim redovima bilo je vrlo malo Šiptara (onda u čitavoj Oblasti nije bilo ni 20, koliko ih je bilo do rata), a komunistima Srbima i Crnogorcima te mase bile su u tim danima nepristupačne. Bilo je samo slučajeva da na komuniste nisu hteli da napadaju pojedini seljaci, znajući da su i oni stradali za vreme stare Jugoslavije. Jedino što su mogli da čine u to vreme komunisti Crnogorci i Srbi, a što su i radili, bilo je da objašnjavaju naseljeničkim i ostalim srpskim i crnogorskim masama razloge zbog kojih se sve to zbilo, da im ukažu da su za mržnju prema njima krivi predratni vlastodršci (velikosrpska buržoazija) sa svojom hegemonističkom politikom, nenarodni režimi koji su surovo ugnjetavali nezaštićene šiptarske mase, kao i fašistički okupator i peta kolona koji su produbili tu mržnju i nepoverenje, još jače raspirili šovinističke strasti prema nedužnom srpskom i crnogorskom radnom i poštenom življu. Ovako delovanje komunista u ovim masama kod kojih su do rata imali znatnog uticaja i koje su ih podržavale u borbi, bilo je potrebno zbog toga da se ne bi i one udaljile s pozicija bratstva i jedinstva koje je Partija postavila kao jedno od osnovnih načela svoje borbe, da se i kod njih ne bi raspirila šovinistička mržnja i želja za osvetom, što je okupator hteo i što mu je pogodovalo u planovima razjedinjavanja i porobljavanja naroda Jugoslavije. Srbima i Crnogorcima je objašnjavano da iza svih tih nedela, što čine zavedene mase, stoji ruka okupatora i nje-

govih slugu, dojučerašnjih slugu velikosrpskih hegemonista, aga i begova, pojedinih trgovaca i šovinistički nastrojenih intelektualaca. A da bi to masama bilo jasnije, komunisti u Peći su organizovali degelacije radi protesta kod okupatorskih komandi protiv paljenja, nasilnog iseljavanja i ostalog terora, ali su one, naravno, sve bile odbijene: okupator nije mario za nesreću naseljeničke sirotinje. S tim delegacijama se postiglo bar to da se mase osvedoče i na delu, da je to bila politika okupatora, jer je bilo i malodušnih, koji su počeli da govore da treba moliti okupatora da svojom silom spreči teror i paljevine, i nesvesnih pojedinaca koji su se komunistima, u trenucima očajanja i ogorčenja, obraćali: »Eto vam bratstva sa Šiptarima«.

U nastojanjima da spreči narastanje šovinističke mržnje kod srpskih i crnogorskih masa, naročito naseljenih, iako su bile najviše pogođene i najviše stradale, Partija je vrlo vidno i brzo uspela, na taj način što je ovaj narod postepeno ali relativno lako organizovala u NOP.

Ovo je bilo potrebno i stoga što su još u ovim aprilskim danima, kao i posle njih, reakcionarni srpski i crnogorski elementi bili počeli da delaju na svoj način i po starom običaju, da raspiruju nacionalnu mržnju prema Šiptarima i želju za osvetom, iako ni traga nije ostalo od građanskih stranaka kojima su pripadali, iako su one s početkom rata nastale. »Da će pobediti saveznici i da će se za sve ovo što čine Šiptari osvetiti, da je malo ono što je činjeno prema Šiptarima, da ih treba za ova nedela strogo kazniti i iseliti« — bile su njihove parole i njihova istupanja.

Ni pomisli o nekom otporu fašističkim osvajačima u petoj koloni kod njih nije bilo. Dok su šiptarski reakcionari, raniji pripadnici jugoslovenskih građanskih stranaka i poslanici na njihovim listama, u okupiranoj zemlji videli ostvarenje svojih iredentističkih težnji i prohteva i stavili se u službu okupatora, dotle srpski i crnogorski reakcionari nisu mogli legalno da nastave svoj rad na ovom terenu, sem u Kosovskoj Mitrovici i okrugu koji je ona zahvatala pod okupacijom. Zato su pošli u »Nedićevu Srbiju« i Crnu Goru i tamo nastavili izdajnički posao. Oni koji su ostali na Kosmetu pritajeno su maštali o povratku starog, a nešto docnije priključili su se četničkoj organizaciji ili sami radili na njenom organizovanju u ovom kraju i stupali u saradnju sa okupatorskom policijom. Pokušaji da omasove četničku organizaciju i prodru šire u mase propadali su im, jer su im komunisti to na vreme onemogućili.

DEOBA KOSOVSKO-METOHIJSKE OBLASTI IZMEĐU OKUPATORA I USPOSTAVLJANJE OKUPATORSKE I KVISLINŠKE VLASTI

Posle osvajanja, Nemci su se iz većeg dela Kosmeta povukli i ustupili ga svojim saveznicima: Italijanima i Bugarima. Tako je oblast bila podeljena na tri dela: Metohiju i veći deo Kosova dobili su Italijani i pripojili ih svom protektoratu (marionetskoj vladi u Tirani) takozvanoj Velikoj Albaniji; deo bivšeg gnjilanskog sreza s desne strane Binačke Morave, Kačanik i Siriničku Županu okupirali su Bugari, a zvečanski (Kosovska Mitrovica), vučitrnski i lapski (Podujevo) srez zadržali su Nemci, s tim što su Podujevo odmah, a Kosovsku Mitrovicu i Vučitrn s proleća 1942. godine, pripojili Nedićevoj Srbiji, stvorivši neku vrstu kvislinškog dvovlašća — bilo je tu i Šiptara i Srba izdajnika u vlasti. Cilj Nemaca je bio da »Trepču« sami koriste.

Na području koje su držali, Bugari su organizovali organe vlasti kakve su i u svojoj zemlji imali, smatrajući i ovo okupirano područje kao novi deo Bugarske. U tom smislu naređivali su srpskim seljacima da menjaju svoja prezimena u bugarska, otvarali škole na bugarskom jeziku, koje nisu mogli da održe.

Nemci su na području Kosovske Mitrovice i ostalih delova Kosova koje su zadržali, stacionirali treći bataljon 737 puka 717. nemačke divizije, formirali krajskomandanturu 838, jači centar Gestapoa i feldžandarmeriju. Skoro odmah organizovali su i kvislinšku vlast uz pomoć Džafer Deve i ostalih petokolonaških elemenata kao i veliko-albanski nastrojenih fašističkih emigrantskih grupa koje su sa »Kosovskim komitetom«, na čelu s Bedri Pejanijem i Redžepom Mitrovicom nagrnule iz Albanije za italijanskom vojskom, a potom se, u prvo vreme, skoncentrisale većim delom u Kosovskoj Mitrovici u težnji da je kao jak privredni centar zadrže za »Veliku Albaniju« i prošire što više njene granice. Formirana je bila i fašistička šiptarska žandarmerija u kojoj su primani najgori elementi, a za njenog komandanta postavljen je Bajazit Boljetinac, koji je kao pitomac kraljevskog dvora pre rata završio vojnu akademiju u Beogradu. Ostali komandni kadar u njoj sačinjavali su razni raniji emigranti, oficiri bivše Zoguove vojske i drugi. Osim nje, naoružane su bile i druge grupe u civilu koje su pljačkale i vršile teror nad srpskim življem i služile docnije kao udarna snaga protiv partizanskih jedinica u Srbiji i Crnoj Gori, a potom i na Kosmetu, pa čak i u Albaniji. Nešto kasnije formirana je bila i prefektura (okružno načelstvo) u Kosovskoj Mitrovici koja je upravljala kao organ kvislinške vlasti na teritoriji srezova zvečanskog, vučitrnskog, lapskog i novopazarskog, na čelu s prefektom Ibrahimom Ljutvijem iz Prizrena. Ova vlast je i

na ovom terenu, pa čak i u Novom Pazaru, gde se ne govori šiptarski, otvarala škole na šiptarskom jeziku.

Ovakvo brzo i organizovano preuzimanje vlasti i na ovom terenu koji nije bio zvanično pripojen »Velikoj Albaniji« već ostao kao posebno područje pod Nemcima sa šiptarskom kvislinškom vlašću, koja se kasnije zadržala i u takozvanoj Nedićevoj Srbiji — upečatljivo pokazuje da se velikoalbanska fašistička reakcija sa iredentističkim aspiracijama prema jednom delu jugoslovenske teritorije, pod okriljem fašističkih osvajača, još od ranije pripremala i organizovala za ovaj poduhvat. To pokazuje i ranija špijunska aktivnost iredente na ovom terenu, kao i poznata organizacija »Besa« koju je albansko poslanstvo u Beogradu formiralo uvlačeći u nju, putem stipendija i drugim podmićivanjem i neke studente šiptarske narodnosti. Posle okupacije Albanije istu organizaciju je preuzelo italijansko poslanstvo koje se preko nje informisalo o stanju u Jugoslaviji, naročito u pograničnim krajevima prema Albaniji, i delovalo na šiptarske mase. Bilo je slučajeva da su ovoj organizaciji pristupili i studenti koji su dotle bili tretirani od svojih drugova kao napredni i bili povezani s organizacijom naprednih studenata s Kosova i Metohije na Beogradskom univerzitetu. Posle okupacije Jugoslavije oni su se odmah stavili u službu okupatora i zauzimali odgovornije položaje u kvislinškoj vlasti.

Uskoro, pod okupacijom, velikoalbanski kvislinški elementi formirali su organizaciju »Ljilja kombtare Šhiptare« (Nacionalni savez Šiptara) na čelu sa Ferat-beg Dragom. S proleća 1942. godine, kada je ovo područje (K. Mitrovica, Vučitrn, Podujevo i Novi Pazar) pripojeno »Nedićevoj državi«, ova organizacija je delegirala u Nedićevu vladu za komesara sina Ferat-beg Drage Ali Dragu. Tako je na ovom terenu — posle svih zločina koji su počinjeni i s jedne i s druge strane, četnika nad šiptarskim življem i šiptarskih fašista nad srpskim življem, ne samo u haotičnim aprilskim danima, već i docnije pod okupacijom i uz podstrek okupatora — došlo do saradnje između srpke nedićevske i četničke i šiptarske fašističke reakcije pod okriljem Nemaca, na liniji borbe protiv NOP-a.

Potom je na ovom području, naročito u Kosovskoj Mitrovici i Trepči, stvoren čitav konglomerat kvislinških oružanih formacija: tu su bili i šiptarski fašisti, i nedićevci, i ljotićevci, i belogardejci, a docnije u Trepči i Bugari, koji su čuvali logor u kome su bili uhapšeni pripadnici NOP-a sa šireg područja naše zemlje, dovedeni da bi radili u rudniku.

Italijanski fašistički okupator, kome je pripao najveći deo Kosova i Metohije, takođe se brzo sredio. On je ovo područje

zaposeo delovima svoje divizije »Pula«, a u Prizrenu se nalazio štab 14. armijskog korpusa 9. italijanske armije, kome je pripadala i ova divizija. Osim toga Italijani su na ovom području držali i četvrti mobilni karabinijerski bataljon koji je imao oko hiljadu karabinijera. U svakoj opštini bila je po jedna karabinijerska stanica sa po desetak karabinijera, dok su u gradovima imali po 20 do 30. Ovde se nalazio i 7. finansijski bataljon, koji je, budući naoružan, takođe predstavljao oružanu snagu okupatora. Obavještajne službe SIM (Servicio informative militare — vojna obaveštajna služba) i OVR-a (kontraobavještajna služba, infiltrirana po fašističkim federatima) takođe su od prvih dana delovale protiv KPJ i NOP-a. Obe službe su imale svoje plaćene agente, a zavrbovale su na ovom području nove, koji su im služili za otkrivanje pristalica NOP-a.

Italijani su brzo organizovali i kvislinšku vlast, u čemu su im pomogli peta kolona sa Kosmeta, Kosovski komitet sa Bedri Pejanom i Redžepom Mitrovicom i drugim fašističkim elementima koji su se za njima odmah dovukli iz Albanije. Na teritoriji koju su okupirali formirali su tri okruga sa sedištem u Prizrenu, Peći i Prištini. U ovim okruzima bile su organizovane prefekture (okružna načelstva) na čelu sa prefektima — šiptarskim fašistima. U sreskim mestima bile su formirane nondprefekture (sreska načelstva), a po opštinama takozvane komune. Pri gradskim opštinama postojala je gradska policija, sastavljena od po 20 do 30 naoružanih plaćenih policajaca, dok je pri seoskim opštinama bilo po 10 do 15 takođe naoružanih i plaćenih policajaca — pandura, koji su bili vezani za opštinu, ali po političkoj liniji i sa karabinijerima i kvesturama. Pored toga ova vlast se oslanjala i na masu naoružanih ljudi (Šiptara) u civilu, koji su je pomagali kad god joj je trebalo, naročito pri pojavi naoružanih pripadnika NOP-a.

U središtima okruga bile su formirane direkcije kvestura koje su bile vezane direktno za kvislinško ministarstvo unutrašnjih dela Albanije, a horizontalno za prefekture. Njihov delokrug je bio uglavnom u gradovima: politički i kriminalistički. U svim kvesturama nalazio se po jedan savetnik Italijan, a imale su i po 30 do 40 naoružanih kvesturaca. Italijani su na Kosmetu formirali jedan bataljon fašističke milicije crnokošuljaša (kamiče nere) od domaćih izdajnika, krajnjeg ološa, koji je počinio razne zločine po oblasti. Oni su pomagali karabinijeriji u racijama, pretresima sela, tučama pristalica NOP-a itd. Ova jedinica u stvari je bila vojnička formacija fašističke partije, koja je imala neograničeno ovlašćenje za hapšenje, pa i za ubistva seljaka i građana.

Pored toga i masovne vulnetarske grupe koje je okupator organizovao protiv snaga NOP-a ne samo na Kosmetu već i na okolnim terenima, u Crnoj Gori i Srbiji, činile su znatnu oružanu snagu okupatora, s obzirom na njihovu brojnost, jer je okupator uspevao da mobiliše u njih i poveći broj zavedenih Šiptara.

Italijanski okupator je na vrlo vešt način pridobio za saradnju i do tad nekompromitovane, uglednije Šiptare, koji su imali u masama politički uticaj i bili smatrani kao patrioti.

Na Kosmetu su Italijani formirali i organizacije svoje fašističke partije. Tako su u sedištima okruga bili federati (organizacije f. p. za okrug), u sedištima srezova faše (sreske organizacije f. p.), u nekim opštinama opštinske faše a u pojedinim selima su postojale najniže instance fašističke partije »kapo nukla« (starešina jezgra). Federat u Prizrenu imao je pet faša: u Prizrenu, Orahovcu, Dragašu, Suvoj Reci i Đakovici. Federat u Peći šest faša: u Peći, Istoku, Srbici, Rožaju, Tutinu i Plavu, jer je pećka prefektura zahvatila i te krajeve Sandžaka i Crne Gore. Federat u Prištini imao je tri faše: u Uroševcu, Gnjilanu i Prištini.

Ovakva brza konsolidacija okupatora na Kosovu i Metohiji, naročito na području koje su držali Italijani, znatno je otežala rad Partije, pogotovu u prvo vreme. Sama deoba ove oblasti takođe je delovala u ovom smislu i onemogućila je Oblasnom komitetu da brže i uspešnije interveniše i pomogne partijskim organizacijama, naročito u Kosovskoj Mitrovici i okolini, gde su uslovi za rad bili teži, zbog prisustva Gestapoa i drugih neprijateljskih snaga, bez obzira na organizovane revolucionarne snage. Osim toga, pomoć toj organizaciji bila je potrebna i zbog unutarnjih slabosti koje je imala (osobito njena rukovodstva) i uoči rata i pod okupacijom.

Ovakva deoba oblasti posebno se nije dopala nacionalistički zatrovanim petokolonaškim elementima šiptarske narodnosti, jer umesto da se granice Velike Albanije prošire sve do Skoplja i do Niša, kako su oni želeli, uključujući i te gradove, oni su izgubili i veliki privredni centar u Kosovskoj Mitrovici i druge okolne krajeve. Zbog toga su više puta, uz blagonaklono gledanje i podsticanje Italijana, organizovali masovne fašističke demonstracije u gradovima Kosmeta koji su bili pod njihovom i italijanskom vlašću, na kojima je frenetički skandirano: Skoplje, Niš, Kačanik, Kosovska Mitrovica, Vučitrn, ujedno izvikujući imena Hitlera, Musolinija.

Odmah posle dolaska okupatora počele su da funkcionišu i druge javne službe, da radi trgovina, da se otvaraju škole, preduzeća i radionice počele su proizvodnju itd. Sve ovo zava-

Ive Šubic: KOLONA (linorez)

ravalo je mase i ulivalo im poverenje u snagu okupatora i tzv. Veliku Albaniju. Naročito je impresivno delovalo na šiptarske mase i podhranjivalo im iluzije da su oslobođene, to što je funkcionisala kvislinška administracija na šiptarskom jeziku, u kojoj su bili isključivo Šiptari, iako je bila fašistička. Delovalo je i isticanje šiptarske zastave, iako sa fašističkim amblemom i uz fašističku italijansku zastavu, zatim otvaranje škola samo sa šiptarskim nastavnim jezikom, bez obzira što se omladina vaspitavala u duhu ljubavi prema fašističkoj Italiji i Musoliniju, čijim su slikama udžbenici bili obilato ilustrovani. Impresioniralo je i vraćanje zemlje šiptarskim seljacima koja je bila oduzeta agrarnom reformom, kao i one zemlje koju su raskrčili i obradili naseljenici, zatim dozvola za nošenje oružja i dr.

Pored toga italijanski fašistički okupator je uz pomoć petokolonaških elemenata, veoma reakcionarnih i fašistički nastrojenih, koje je postavio na vlast kao prefekte, nondprefekte, predsednike komuna i na druga mesta i položaje u vlasti ili ih na drugi način koristio u svojoj službi, razvijao vrlo jaku propagandu, trovao mase fašizmom i razbuktavao šovinističke strasti protiv Srba i Crnogoraca. Pred raspaljene i zatrovane fašističke manifestante, Srbi i Crnogorci morali su se daleko sklanjati da ne bi bili napadnuti i pretučeni, jer noću su stalno fašističke bande napadale na preostala naseljenička i druga srpska sela i tu i tamo vršili po neko ubistvo i sprovodile opšti teror. U ovakvoj situaciji došlo je do formiranja oružanih snaga radi odbrane srpskih i naseljeničkih crnogorskih sela, koje je Partija ili organizovala ili docnije, ukoliko tada tu nije bilo partijske organizacije, priključivala narodnooslobodilačkom pokretu i dalje proširivala i organizovala u veće pozadinske vojne jedinice sa kojima je i politički i u vojnom pogledu radila, štitila s njima sela i svestrano pripremala u njima ljude, i muško i žensko, za oružanu borbu protiv okupatora. Preko njih je delovala i u smislu razvijanja bratstva i jedinstva sa šiptarskim narodom koji je odvajala od pljačkaša, palikuća i fašističkih grupa i formacija, bez obzira na njihovu masovnost. Partija je nastojala da mase sjedini u borbi protiv okupatora.

BORBA PARTIJSKE ORGANIZACIJE U USLOVIMA FAŠISTIČKE OKUPACIJE DO POZIVA CK KPJ NA ORUŽANI USTANAK

U ovako teškim danima i u ovom kraju naše zemlje, KPJ je jedino ostala verna narodu i s narodom, radila politički s njim, organizovala ga za borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih najamnika. Još u ratnim aprilskim danima, kada su se jedinice stare jugoslovenske vojske počele raspadati, komunisti

su, zajedno sa ostalim rodoljubima počeli da skupljaju i sklanjaju oružje, jer se nisu mogli pomiriti s tim da je protiv fašističkih osvajača rat završen i narodi konačno porobljeni. (Mada je direktiva o prikupljanju i sklanjanju oružja došla sa izvesnim zakašnjenjem, ipak je oružje bilo prilično sačuvano).

Bez obzira na komplikovanu i tešku situaciju, u partijskom rukovodstvu i organizacijama ni jednog momenta nije posustala volja, niti odlučnost, da se sa fašističkim porobljivačem, koji je na ovom terenu vrlo perfidno i rafinirano nastupao pred šiptarske mase, razračunava oružano i s krajnjim naporima svojih snaga.

U to se vreme partijska organizacija na ovom terenu našla u vrlo teškom položaju. U bivšem đakovičkom srezu ona je sa iseljavanjem naseljenika, od kojih je bila uglavnom sastavljena, gotovo potpuno nestala. Ostali su samo jedan komunist u Đakovici i nekoliko simpatizera Partije. Partijska organizacija u Prizrenu, odlaskom pojedinih članova bila je proređena, svedena na svega četiri — pet članova. U Kosovskoj Mitrovici i na Rudniku organizacija je takođe bila proređena i organizaciono nesređena, jer je uoči rata policija uspela da izvrši širu provalu u njene redove zbog slabog držanja nekih komunista na saslušanju, čime je ovoj partijskoj organizaciji još tada bio nanet osetan udar i što ju je znatno oslabilo, a zatim i zbog odlaska pojedinih članova Partije sa ovog terena u aprilu mesecu. U pećkom srezu partijske ćelije su ostale samo u gradu i u selima Vitomirici, Dobruši i Goraždevcu, jer su ostala naseljenička sela, u kojima su postojale partijske ćelije, bila u aprilu popaljena i iseljena. I u ovom srezu, zbog prisilnog iseljavanja i odlaska komunista u druge krajeve partijska organizacija bila je brojno smanjena. Gotovo u svim srezovima likvidirana je bila partijska tehnika, koju je trebalo iznova stvarati. Ovakvo stanje partijske organizacije tih dana na Kosmetu, prikazuje i tadašnji organizacioni sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović u izveštaju koji je poslao drugu Titu 23. marta 1942. godine:

»Naša organizacija je bila, kao što ste bili obavešteni, dolaskom okupatora razbijena. Najbolji kadrovi su otišli. Počelo se iznova, sporo je išlo organizaciono jačanje. Ostatak drugova nije mogao da da od sebe onoliko koliko je mogao, pošto nisu shvatili liniju i nisu se mogli snaći«.

U drugoj polovini aprila Oblasni komitet KPJ je doneo odluku da se privremeno skloni sa ovog terena u Crnu Goru, da ne bi pao u ruke fašističke policije, jer je doznao da je ona došla do spiskova jednog broja komunista koji su do rata bili hapšeni. Pre polaska, Oblasni komitet je formirao privremeno

oblasno partijsko rukovodstvo od mlađih i nekompromitovanih komunista iz Peći. Posle petnaestak dana svi članovi biroa Oblasnog komiteta, po direktivi CK KPJ, vratili su se u Peć i intenzivno nastavili politički da rade na svom terenu: da konsoliduju i proširuju partijske organizacije i uspostavljaju redovnije veze s njima, što je, međutim, išlo sporo, s obzirom na teške uslove za kretanje komunista.

U ovo vreme, u privremenom zarobljeničkom logoru u Skadru nalazio se među zarobljenim vojnicima i jedan broj komunista sa Kosmeta a naročito iz Metohije. Zbog toga me je Oblasni komitet uputio u Skadar da bih se s njima na neki način povezao, upoznao ih sa situacijom na terenu i preneo im direktivu da iz logora beže. Ja sam uspeo da dođem do Skadra i da razgovaram s njima u logoru, posle čega sam se vratio. Za kratko vreme i oni su uspeli da se svi izvuku i vrate ili na Kosmet ili u Crnu Goru, gde su uzeli učešća u ustanku.

Nešto kasnije Oblasni komitet je, po zadatku dobijenom od CK, prebacio jednim kamionom, ilegalno preko Peći za Crnu Goru, jednu veću partijsku štampariju iz sela Pantine, između Kosovske Mitrovice i Vučitrna, gde je bila uoči rata doneta iz Beograda.

U maju je sekretar OK KPJ Miladin Popović pošao u Beograd da bi se upoznao s direktivama CK KPJ o radu i borbi u novonastalim uslovima. Pri povratku je svratio u Kosovsku Mitrovicu, reorganizovao Mesni komitet KPJ i upoznao ga sa zadacima i direktivama, a zatim se vratio u Peć, gde takođe upoznaje partijsku organizaciju i Oblasni komitet sa stavovima CK KPJ poznatog Majskog savetovanja. U smislu ovih novih direktiva partijska organizacija nastavlja s pojačanim radom na okupljanju i organizovanju masa, na objašnjavanju političke situacije u zemlji i svetu i na njihovom pripremanju za borbu. Među srpskim i crnogorskim masama radi na objašnjavanju nemilih pojava koje su ih pogađale, na objašnjavanju uzroka držanja zavedenih Šiptara prema njima, što ih je ozlojeđivalo i izazivalo negativne reperkusije na njihovo raspoloženje prema njima. Kod šiptarskih masa partijska organizacija je nastojala da prodre i postigne svoj uticaj.

Na sastanku, održanom krajem maja, OK donosi odluku da partijske organizacije u srpskim i crnogorskim naseljeničkim selima organizuju i rukovode oružanom odbranom sela od fašističkih bandi i rulja, koje su ih napadale radi pljačke, terora i iseljavanja, da bi se dočepali njihovih imanja i zemlje. Tako su branjene Dobruša i Vitomirica u Metohiji i mnoga sela na Kosovu, kao Vrelo, Pomazatin, Staro Gracko, Tankosić, Softović, Grbole i druga.

U ovo vreme OK izdaje jedan proglas narodu Kosova i Metohije na šiptarskom jeziku, u kome ukazuje na lik okupatora i njegovu politiku usmerenu na rasplamsavanju bratoubilačke borbe, da bi lakše zavladao i držao u pokorenosti narodne mase, da bi skrenuo pažnju sa sebe na njihove međusobne razmirice, koje je podsticao i zaoštravao. Ukazivao je Šiptarima, a to je činjeno i kroz stalnu agitaciju i politički rad u raznim vidovima, da im srpske i crnogorske mase nisu krive za težak položaj koji su imali u staroj Jugoslaviji kako im to prikazuju okupator i njegove sluge, već velikosrpska i ostala reakcija stare Jugoslavije, koja je ne samo njih, već i te mase eksploatisala i socijalno ugrožavala. Ukazano im je da ih okupator obmanjuje kad im se prikazuje kao oslobodilac, a da je jedini put oslobođenja za njih i sve porobljene narode — bratstvo i jedinstvo svih nacionalnosti u borbi protiv fašističkog porobljivača. Zato treba da se ujedine zajedno sa Srbima i Crnogorcima i da pod rukovodstvom KPJ povedu borbu za pravo oslobođenja. Međutim, ovaj proglas nije široko prodro u šiptarske mase, jer nije bilo ni dovoljno ljudi da ga rasture. Šiptara, članova KPJ, bilo je vrlo malo, a i to su bili još mladi komunisti, bez iskustva i jačeg uticaja u masama, pogotovu što je situacija bila takva da je bilo nemoguće komunistima Srbima i Crnogorcima da priđu Šiptarima, sem izuzetno pojedinim ličnim prijateljima, da bi im izložili svoje poglede ili doturili letke i proglase.

Ali ne samo što partijska organizacija nije imala uticaja na ove mase, već nije uspela da ostvari minimalni uticaj ni na šiptarsku inteligenciju, koja je bila zaista malobrojna, ali ne i beznačajna u tom smislu, jer je samo na Beogradskom univerzitetu pred rat bilo preko 50 studenata Šiptara. Međutim, odmah po dolasku okupatora, oni su, sa neznatnim izuzetkom, pali na pozicije velikoalbanske reakcije i stavili se u službu okupatora, što svedoči o njihovoj niskoj političkoj svesti i neshvatanju karaktera fašizma i štetnosti fašističke okupacije. Treba istaći da je i kod njih italijanski okupator vešto nastupao, nudeći svima položaje u vlasti i šaljući ih na školovanje i šetnje po Italiji bez obzira kome su do tada politički pripadali. U ovom smeru davali su inicijativu i pripadnici ranije organizacije »Besa«. Partijska organizacija je preduzimala sve da ih odvrati od toga, ali u tome nije uspela sem u izuzetnim slučajevima. Nedvosmisleno od tih studenata, ne računajući nekolicinu koji su već bili oprobani komunisti, najbolje se držao i javno istupao Gani Čavdarbaši iz Prizrena. Takav je on bio i pre i u toku rata.

S obzirom na sasvim drugačiji položaj srpskog i crnogorskog naroda pod okupacijom, kao i na prodor koji je Partija

postigla pre rata kod njega, partijskoj organizaciji je bilo lakše da ih pridobije za svoje ciljeve i da ih organizuje. Osećajući se porobljenim, a usto ogorčeni na okupatora i fašistički poredak zbog terora koji je organizovao protiv njih, a ne želeći ni povratak na staro, Srbima i Crnogorcima je bilo prijemčivo sve ono za šta se Partija borila. Tako su oni predstavljali u ovom kraju njen siguran oslonac. Reakcija nije mogla među njima ostvariti bilo kakav uticaj, sem kod jednog dela koji je bio u aparatu vlasti stare Jugoslavije, ili ekonomski bolje situiran pre rata.

Oblasnom komitetu su pomogle u radu i zauzimanju pravilne orijentacije još prvih meseci posle kapitulacije, ne samo direktive koje je preneo Miladin Popović, već i proglas CK KPJ od 15. aprila i Prvomajski proglas CK KPJ. Sa ovim proglasima upoznali su se članovi KPJ i jedan deo naroda. Prvomajski proglas, koji je ukazivao na potrebu odlučne borbe protiv nacionalne mržnje, a za bratstvo i jedinstvo masa, imao je izvesnog odjeka u narodu. Posebno je bilo značajno što je proglas skrenuo pažnju narodu da u tom kraju postoje i rade organizacije KPJ koja ih poziva na otpor i borbu protiv okupatora. Ovaj proglas bio je rasturen širom Kosmeta i to na oba jezika.

Ovakva aktivnost partijske organizacije nije ostala nezapažena, pa je okupatorska policija nastojala da prodre u njene redove i da je likvidira. Neprijatelj se od prvih dana interesovao za aktivnost Partije. Poznato je da su Nemci još od pre rata sarađivali s policijom stare Jugoslavije i evidentirali pojedine komuniste, a svakako su znali i o delovanju revolucionarnog radničkog pokreta i na Kosmetu, a posebno u »Trepči« i u Peći, s obzirom na akcije koje su tamo vođene. Oni su tako uspeli da odmah angažuju neke ranije policijske agente i da prošire obaveštajnu službu novim agentima preko kojih su saznavali o pojedinim komunistima i pokretu. Zbog toga su docnije, naročito početkom 1942. godine, pa sve do završetka rata, izvršili više većih provala u organizaciju K. Mitrovice i nanosili joj vrlo teške udare. Italjani su takođe, još pre rata, ubacivali na Kosovo i u Metohiju svoje agente i interesovali se, pored ostalog, i za rad komunista i partijskih organizacija. Posle okupacije ovog kraja oni su nastavili da rade u tom pravcu, s tim što su malo kasnije počeli da traže agente i saradnike među Srbima i Crnogorcima, jer se nisu hteli ni ovakom saradnjom da zamere Šiptarima i stvore kod njih podozrenje prema sebi. Tek pojavom prvih četničkih organizacija javili su se kolaboracionisti i među Srbima i Crnogorcima, koji su služili okupatorskoj policiji kao denuncijanti svojih sunarodnika. Taktika Italijana bila je da se Šiptari pridobiju i vežu za njih. Oni su to radili na taj način što su sebe prikazivali kao njihovog oslo-

bodioca, a Srbe i Crnogorce kao njihovog zajedničkog neprijatelja. Namera im je bila da se na taj način svaka saradnja Šiptara sa Srbima i Crnogorcima onemogući.

Zbog ovakve situacije Oblasni komitet je još u junu izdao direktive da svi kompromitovani drugovi pređu u ilegalstvo, a da ostali žive i rade vrlo oprezno i polulegalno, da ne bi padali u ruke neprijatelja.

Teškoće za Partiju u prvim mesecima okupacije u ovom kraju bile su i te što nije bilo organizacije na celom području, već su se komunistički orijentisani drugovi, zajedno sa ostalim rodoljubima, sami snalazili i preduzimali izvesne mere da se organizuju i približe masama, radi očuvanja borbenog morala i spremnosti da se ne pokore okupatoru i njegovim slugama. Takav slučaj bio je u Uroševcu i Gnjilanu, gde su počele da se stvaraju grupe naprednih ljudi, rodoljuba, naročito posle izbijanja ustanka u Srbiji i Crnoj Gori. U prištinskom kraju, grupa kandidata za članove KPJ u gradu i partijska ćelija u selu Vrelu, bili su oformljeni još uoči rata. Neki komunisti koji su se posle okupacije zemlje našli na ovom terenu (Živojin Ćurčić Srđa, Aca Marović i drugi), iako nisu bili povezani ni s kojim većim partijskim forumom (ni sa Oblasnim komitetom), počeli su postepeno organizovano da rade po uzoru na rad u drugim krajevima i prema direktivama do kojih su dolazili u to vreme preko proglasa i ostalih materijala CK KPJ.

U Metohiji i u Kosovskoj Mitrovici, do početka jula, partijska organizacija se organizaciono sredila, mada joj je članstvo bilo prepolovljeno, s obzirom na stanje uoči rata. Ali partijska organizacija je do jula primila jedan broj novih članova, te je u to vreme imala preko 100 ljudi u svojim redovima: oko 60 u pećkom srezu, oko 40 u Kosovskoj Mitrovici, 10 u Prizrenu, 7 u Prištini i jednu partijsku ćeliju od nekoliko članova u Đakovici.

Krajem juna, Oblasni komitet je održao prošireni sastanak na kome je analizirao i ocenio svoj rad od okupacije zemlje i dao ocenu političke situacije u Oblasti, koja se uglavnom sastojala u ovome: da partijska organizacija među Šiptarima nema još nikakvog uticaja, tj. da je gro Šiptara na reakcionarnim pozicijama, dok je uticaj na Srbe i Crnogorce, onamo gde je postojala i delovala partijska organizacija, ojačan, naročito u Peći i »Trepči«. Konstatovano je bilo i to da je organizacija delimično razbijena i oslabljena, te je po broju spala ispod polovine predašnjeg i da je iz ovog kraja dobrim delom otišao najbolji kadar.

U vezi s napadom Nemačke na SSSR na ovom sastanku je bio određen niz zadataka: da se popularise SSSR; da se raz-

biju simpatije i vera šiptarskih masa u fašističku Nemačku; da se onemogući da šiptarski narod posluži kao vojska kontrarevolucije; da se pripreme uslovi i teren za akcije. Postavljeni su bili i drugi organizacioni zadaci: da se ojačaju oslabljene organizacije, povežu pojedini partijci, da se prodre u krajeve gde nema organizacije, ojača organizacija u »Trepči«, pronađu nove forme za okupljanje svih zdravih elemenata naroda u pokret, pojača rad među omladinom i stvore odredi koji će biti jezgro buduće vojske.

Na kraju je ocenjeno da je situacija izvanredno teška i da od komunista zahteva još veću snalažljivost, upornost i požrtvovanost u radu.

U to vreme, nešto posle sastanka, Oblasni komitet je dobio zadatke od CK KPJ: da se onemogući rad »Trepče« i po ceni velikih žrtava; da se na svaki način spreči ma kakav transport Šiptara za borbu protivu SSSR, kao i protivu ustanka u Srbiji i Crnoj Gori; da se učvrsti organizacija i da se na svaki način uspostavi veza sa komunistima u Albaniji.

Napadom Nemačke na Sovjetski Savez stvaraju se bolje perspektive za borbu i pobedu, nastaju uslovi za još šire okupljanje srpsko-crnogorskih masa oko Partije i njene političke linije, te su i okupatori zbog toga pojačali budnost. Radi dezinformacije okupator je Srbima i Crnogorcima zabranio držanje radio-aparata, ali je zato partijska organizacija u celom kraju organizovala izdavanje vesti sa frontova i o borbama u zemlji, koje su svakodnevno hvatane preko skrivenih radio-aparata, umnožavane na partijskoj tehnici i rasturane rodoljubima u gradovima i selima. Zbog naraslih potreba za štampanjem materijala, Oblasni komitet i partijska organizacija posvećuju posebnu pažnju organizovanju tehnike. Tako se prvih julskih dana organizuju partijske tehnike u Peći i Kosovskoj Mitrovici, a nešto kasnije i u Prizrenu, Đakovici i Prištini. Partijska rukovodstva ubrzano rade i na daljem proširenju i učvršćenju organizacije, na njihovom povezivanju i što jačem aktiviziranju za rad u narodu.

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA ORGANIZOVANJU ORUŽANE BORBE POSLE 4. JULA I PRVI PODUHVATI

Poziv CK KPJ od 4. jula narodima Jugoslavije na ustanak odjeknuo je i u ovom kraju i dao konkretnu smernicu Oblasnom komitetu za dalji rad i organizovanje oružane borbe. U tom smislu Oblasni komitet organizuje u prvoj polovini jula vojni komitet u Peći, kojim je rukovodio organizacioni sekretar Oblasnog komiteta Boro Vukmirović, a članovi: Mitar Radusi-

nović i Pavle Brajović. Vojni komitet je odmah počeo da radi na organizovanju vojnih desetina i priprema za oružanu borbu i ako su uslovi za izvođenje akcija, usled raspoloženja šiptarskih masa koje su bile najbrojnije, bili još vrlo teški. Pored toga, okupator je u Oblasti držao dosta jake vojne i policijske snage.

Međutim, baš u to vreme, uoči ustanka u Crnoj Gori, Oblasni komitet je dobio direktivno pismo delegata CK KPJ iz Crne Gore, kojim ga upoznaje sa zadacima o novonastaloj situaciji posle napada na SSSR i ustanka u Srbiji, koji je i na ovom području imao velikog odjeka. U pismu je stajalo da ne treba ići na oružani ustanak na Kosmetu, jer za to nema uslova, već da treba postepeno pripremiti narod i stvarati uslove za oružanu borbu; za sada, stajalo je dalje u pismu, treba izvoditi sitne sabotaže i diverzantske akcije. Na osnovu ovog pisma i procene situacije u oblasti, koja još nije pružila nikakve mogućnosti za veće oružane akcije, Oblasni komitet se orijentisao na brzo pripremanje naroda za oružanu borbu političkim radom, na proširenje i jačanje organizacije KPJ i SKOJ-a i formiranje ostalih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. Meseci jul, avgust i septembar bili su ispunjeni intenzivnim radom u ovom pravcu na većem delu terena koji su držali Italijani, dok je još sredinom jula na jednom sastanku Oblasnog komiteta bila doneta odluka da se na terenu Kosovske Mitrovice izvedu veće akcije, tj. da se onesposobi rudnik »Trepča«, veliki privredni objekat, koji je nemački okupator od prvih dana počeo punim kapacitetom da koristi u ratne svrhe. Takođe je bilo odlučeno da se formira partizanski odred u koji bi se povukao veći broj komunista i rodoljubivih građana sa tog terena, gde im je opstanak inače bio vrlo težak zbog jakih neprijateljskih snaga i velike budnosti Gestapoa zbog značaja rudnika. Zatim je bilo rešeno da se u tom pravcu prebacuju i komunisti i ostali rodoljubi iz Metohije i sa Kosova i tako stvori baza sa koje će se dalje razvijati oružana borba na Kosmetu.

Pri donošenju ove odluke Oblasni komitet se rukovodio naročito time što je smatrao da su na ovom terenu postojale znatne revolucionarne snage, koje su činili klasno svesni i organizovani rudari »Trepče«, kao i ostali rodoljubivi radni ljudi toga kraja, zatim što je ocenio da je ovaj teren sa prostranim zaleđem koje je činio susedni deo Srbije, naseljen stanovništvom koje je neprijateljski gledalo na nemačkog okupatora — vrlo pogodno za stvaranje partizanskih jedinica i otpočinjanje oružane borbe protiv okupatora na njemu, što nije bio tada slučaj sa ostalim krajevima Kosova i Metohije. Što se tiče onesposobljavanja »Trepče« za proizvodnju, smatralo se da to neće biti problem, s obzirom na postojanje jače partijske organizacije

rudara, na njihove revolucionarne kvalitete, kao i na relativno laku izvodljivost akcije: trebalo je samo onesposobiti pumpe za vodu, prekinuti električni vod koji je napajao elektromotore i za kratko vreme rudnik bi bio potopljen podzemnim vodama. Iscrpljivanje vode iz svih horizonata bilo bi vrlo teško i rudnik ne bi mogao dugo da radi. Time bi bili dovedeni i ostali, još neorganizovani rudari u situaciju da se bore, a i politički efekat, na širem okolnom području, bio bi veći.

Radi uspešnog sprovođenja ovako važnih zadataka na terenu Kosovske Mitrovice i Trepče, Oblasni komitet je 17. jula uputio tamo svog člana biroa Krstu Filipovića, koji je tamošnjoj partijskoj organizaciji trebalo da prenese direktive, s tim da se one, uz njegovu pomoć obavezno i izvrše. Međutim, Mesni komitet, zbog niza svojih slabosti, vrlo je površno i labavo prišao izvršenju ovog zadatka, uprkos svih nastojanja delegata Oblasnog komiteta. Štaviše delegat nije uspeo da se poveže ni sa partijskom organizacijom u rudniku iako je to izričito zahtevao. O svemu ovome delegat je odmah izvestio Oblasni komitet i predložio da se iz Peći uputi nekoliko izraslijih drugova koji bi pomogli u izvršavanju zadataka na onesposobljavanju rudnika. Ali, Mesni komitet Mitrovice nije se s tim složio, što je govorilo o neshvatanju ozbiljnosti ovog zadatka. Zato je Oblasni komitet odlučio da za Kosovsku Mitrovicu pođe i sam sekretar OK Miladin Popović. Međutim, i on je naišao na sličan prijem kod MK. Štaviše ni njemu ni Krsti Filipoviću nije bio obezbeđen ni smeštaj, već su se morali sami da snalaze, iako su u tom mestu mogli odmah pasti u oči policiji i biti uhapšeni. Smestili su se kod jedne komunističke porodice, vrlo kompromitovane još od pre rata. Na kraju, ipak, posle niza sastanaka i drugih mera, prišlo se delimičnom izvršavanju zadataka. Prvo je izvršena sabotaža na žičari kojom je prevožena ruda sa rudnika u topionicu u Zvečanu. Međutim, ovo nije imalo neki ozbiljniji značaj. Naprotiv ovo je samo opomenulo okupatora da preduzme jače mere obezbeđenja rudnika. Žičara nije radila svega nekoliko sati. Ovo je, u stvari, bio propust, jer je akcija mogla biti efikasnija da je rudnik potopljen, čime bi se okupatoru nanela veća šteta. Ovaj propust bio je jedan od većih neuspeha partijske organizacije u Kosovskoj Mitrovici, kao i Oblasnog komiteta, koji nije bio još uporniji u postavljanju i izvršenju ovog zadatka, kako je to situacija nalagala. Posle akcije na žičaru, 7 rudara komunista još iste noći je pošlo na Kopaonik, gde je 25. jula od njih i još od pedesetak boraca pridošlih sa rudnika, iz Kosovske Mitrovice, Ibarske doline i Raške, formiran Kopaonički partizanski odred, koji je operisao na terenu Kopaonika i ostalog jugozapadnog dela uže Srbije.

Odred se zatim dalje omasovljavao borcima s terena na kome je operisao, oslobodio je Rašku, učestvovao u blokadi i napadima na Kraljevo i u nizu drugih akcija. Krajem 1941. godine njegovi borci su ušli u sastav Prve proleterske brigade, u kojoj je od rudara bila formirana rudarska četa (u sastavu Kraljevačkog bataljona ove brigade).

Odred, a ni Mesni komitet KPJ Kosovske Mitrovice, nisu se više orijentisali na akcije na onesposobljavanju »Trepče«, sem što je izvedena još jedna mala sabotaža, tako da je rudnik radio celo vreme rata.

Namera Oblasnog komiteta da se na ovom terenu stvore snažna oružana uporišta i uslovi za izvlačenje jednog dela ljudstva sa Kosmeta u pravcu Ibarske doline i Kopaonika nije se ostvarila, pošto je odred brzo otišao prema Raškoj i Kraljevu, a veze s njim su bile sve ređe i na kraju se potpuno prekinule. Kada je početkom decembra iz Metohije upućen jedan odred od preko 40 boraca, pretežno komunista, ka Ibarskoj dolini da bi se povezao sa Kopaoničkim odredom i s njim delovao, a zatim uspostavio kanale i omogućio izvlačenje novog ljudstva sa Kosmeta i ostvarenje zadataka koje je Oblasni komitet imao u planu još od jula meseca, nije uspeo da bilo šta od toga uradi, jer su partizanske snage s tog terena već bile povučene, pa se ovaj odred, posle mesec dana, vratio natrag.

JAČANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE TOKOM DRUGE POLOVINE 1941. GODINE I NJENA BORBA

Tokom druge polovine 1941. godine partijska organizacija u Peći znatno se proširila i ojačala, tako da je imala oko 110 članova, ali još uvek nije uspela da prodre među Šiptare. Omasovila se i učvrstila i organizacija SKOJ-a, formirane su mnoge omladinske grupe pored aktiva SKOJ-a, formiran je i narodnooslobodilački fond koji je docnije, 1942. godine, ušao u sastav narodnooslobodilačkih odbora kao poseban sektor njihovog rada; organizovani su bili i sanitetski kursevi, obučavane su vojne desetine i spremalo se ljudstvo za borbu. Od pozadinskih vojnih desetina formirane su bile čete i bataljoni, a od njih Metohijski pozadinski partizanski odred pod komandom Petra Brajovića. Iako ovaj odred nije izvršio nikakav pokret iz Peći i Vitomirice, niti pak neku veću diverziju, njegovo organizovanje bilo je od značaja za političko i vojno vaspitanje rodoljuba koji su bili u njemu i koji su položili i partizansku zakletvu i osećali se prema NOVJ kao obveznici sve do oslobođenja. I onda, kada je odred, koji je brojao preko 700 ljudi, bio desetkovan hapšenjima u martu i aprilu 1942. godine, što su

Italijani učinili kao predostrožnost od oružanih borbi, ljudi su se i u logorima i u zatvorima osećali pripadnicima NOP-a, a po oslobođenju iz njih, nakon kapitulacije Italije, mnogi su pošli u Prvu makedonsko-kosovsku brigadu, koja je bila formirana 11. novembra 1943. godine u zapadnoj Makedoniji, ili su sačinjavali bataljon pod nazivom »Staljingrad« u sastavu garibaldijskih partizanskih jedinica u Italiji — od jeseni 1943. pa do druge polovine 1944. godine, kada su uspeli da se vrate u zemlju i nastave borbu do njenog konačnog oslobođenja. Ovi ljudi stupali su u partizane kao borci već izgrađeni u političkom i vojnom pogledu. Zahvaljujući tome jedinice u kojima su bili od prvih dana njihovog formiranja — bile su kvalitetne, po svemu na visini ostalih naših partizanskih jedinica, a u Italiji dostojno reprezentovali našu zemlju svojom borbenošću i političkom svešću. Jedinice u kojima su oni činili gro, kao i drugi borci sa Kosova i Metohije, bile su veoma cenjene na drugim terenima i pohvaljivane bilo u Makedoniji, na Jablanici ili drugde.

U Đakovici se partijska organizacija počela ponovo stvarati od nekoliko drugova koji su došli iz Albanije gde su živeli kao emigranti do kapitulacije zemlje. Ova organizacija je u pogledu prodiranja u šiptarske mase postigla najveće rezultate.

Partijska organizacija u Prizrenu takođe se postupno sređivala i proširivala tokom druge polovine 1941. godine, primajući u svoje članstvo nove ljude, u prvom redu omladince i omladinke. Iako je bilo organizacionih i drugih slabosti, njen politički rad se osećao na terenu. I u ovoj organizaciji bilo je više drugova koji su došli iz Albanije i mnogo doprineli njenom jačanju. Pored toga doprineli su i njenom prodiranju među Šiptare, tako da su ona, i u nešto većoj meri partijska organizacija u Đakovici, u ovom pogledu postigle njveće rezultate u oblasti.

Međutim, Kosovo, a posebno gnjilanski kraj, ostali su sve do pred kraj godine, odnosno do početka 1942. godine, slabo povezani sa Oblasnim komitetom, čime su bili prepušteni sebi i inicijativi i snalažljivosti drugova koji su se tu posle kapitulacije našli.

Ali i tu se, iako dobrim delom neorganizovano, ipak delovalo u smislu direktive CK KPJ, osobito njegovog proglasa od 4. jula 1941. godine koji je dopro i na ovaj teren. Iako je bilo izvesnih mogućnosti u to doba da se ljudstvo sa ovog terena prebacuje u pravcu Jablanice i Vranja, ipak to nije činjeno, jer se nisu snašli, pošto partijske organizacije tu takoreći nije ni

bilo. Ipak odlučujući razlog bio je orijentacija na odbranu sela i rad u narodu u pravcu pripremanja uslova za oružanu borbu. Tako je samo neznatan broj ljudi sa Kosova i to s terena Prištine, Uroševca i Gnjilana, otišao u partizanske odrede u Jablanicu i Toplicu.

Ne samo u Đakovici i Prizrenu, već i u drugim mestima gde su bili razmešteni kao službenici ili učitelji, drugovi koji su došli iz Albanije posle okupacije naše zemlje, a od ranije bili komunistički orijentisani, pristupili su NOP-u i KPJ. Njih je bilo oko 15. Većina ih je bila sa Kosmeta. Još za vreme predratne Jugoslavje oni su sa svojim porodicama ili sami bili emigrirali u Albaniju, u nameri da se tamo školuju, jer u svom mestu nisu imali mogućnosti. Partijska organizacija ih je odmah, bez ikakve rezerve, prihvatila i uključila u svoje redove, znajući da će njihova prisutnost i aktivnost na Kosmetu, u nedostatku većeg partijskog šiptarskog kadra, doprineti prodiranju Partije u šiptarske mase, što je u to vreme bio jedan od osnovnih njenih ciljeva. Neki od njih, kao Fadilj Hodža, Emin Duraku, Džavid Nimani, Ismet Šaćiri i drugi, odmah su se povezali sa Oblasnim komitetom i stavili mu se na raspolaganje. Svi su oni odigrali značajnu ulogu na Kosmetu u pogledu prodiranja NOP-a u šiptarski narod i njegovog snaženja. Na taj način, doprineli su partijskom radu na Kosmetu, a neki od njih su i živote položili u toj borbi. Sa nešto ranijeg članstva KPJ Šiptara, oni su bili prva snaga preko koje je Partija tu i tamo u Oblasti počela postupno da prodire među Šiptare, a posebno u Đakovici i Prizrenu. Tako je partijska organizacija na Kosmetu, krajem 1941. godine, imala oko 30 članova Šiptara.

Preko ovih drugova partijska organizacija je nastojala da deluje na šiptarski narod, radi sprečavanja da ih okupator i njegove domaće sluge mobilišu za borbu protiv partizana u Srbiji i Crnoj Gori. Mada su uspesi u ovom pravcu bili minimalni, jer je gro naroda bio pod veoma jakim uticajem šiptarskih fašističkih elemenata, koji su bili u vrhovima kvinsliške vlasti u svim srezovima, ipak i sami pokušaji odvraćanja i demobilizacije zavedenih masa, bili su od značaja, makar i toliko što su kod zavedenih Šiptara bar malo popustile odlučnost i volja za borbu protiv NOP-a.

U nemogućnosti da organizuje i razvije oružanu borbu širih razmera, partijska organizacija na Kosovu i u Metohiji orijentisala se na povremene diverzije, ukoliko je to tada bilo moguće: na sečenje telefonskih bandera, rušenje mostova, oštećenje pojedinih objekata, likvidiranje špijuna itd. Mada ove di-

verzije nisu imale neki veći efekat u materijalnom smislu, efekat je bio u moralnom pogledu — ove diverzije predstavljale su vidan izraz otpora okupatoru i borbenosti i organizovanosti komunista. U tako teškim uslovima na ovom terenu svaka ovakva akcija predstavljala je značajan uspeh u pogledu dalje orijentacije i priprema za oružanu borbu i druge akcije protiv okupatora.

Nemajući izvora za materijalna sredstva koja su joj bila neophodna za političko-propagandni rad i druge aktivnosti, partijska organizacija se neposredno, kao i preko organizacija NOP-a, u prvom redu odbora Narodnooslobodilačkog fonda, još od druge polovine 1941. godine, obraćala velikom broju antifašista za pomoć u novcu i tehničkim i drugim sredstvima. Odziv antifašistički raspoloženog stanovništva na ovu akciju bio je veoma veliki; ono je nesebično pružalo NOP-u pomoć i u ovom pogledu. Partija se obraćala za ovakvu pomoć i pojedinim imućnijim Srbima i Crnogorcima, trgovcima, ranijim bankarima itd., iako nisu bili u NOP. Prilikom postavljanja ovakvih zahteva njima se otvoreno iznosilo da je to za NOP, za njegovu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Izuzev pojedinaca, većina njih se u to vreme odazivala na ove zahteve bilo iz rodoljublja bilo iz bojazni zbog snage pokreta, mada na njih nije vršen nikakav pritisak u vidu ucena i slično.

Ovom akcijom partijska organizacija je ne samo rešavala problem sredstava za rad i borbu NOP-a, već se na taj način i povezivala sa rodoljubivim masama, koje su bile još neobuhvaćene u NOP, — a imućnije ljude na vreme odbijala od neprijateljskih organizacija i okupatora i pokušala da ih, u bilo kojoj meri, približi NOP-u.

Posebne teškoće za partijsku organizaciju bile su u tome, što je tokom cele druge polovine 1941. godine i još nadalje, bila skoro potpuno izolovana od drugih partijskih organizacija van oblasti. Oblasni komitet, od sredine jula ove godine, nije imao veze sa CK niti sa drugim višim partijskim forumima (posle dobijanja pisma iz Crne Gore od delegata CK KPJ i prolaska Mitra Bakića kroz Peć, na putu od Beograda za Crnu Goru), već se u svom radu oslanjao na direktive koje su drugim kanalima dolazile, zapravo na proglase CK i druge partijske materijale koji su sa zakašnjenjem stizali. Radi toga je Oblasni komitet stalno nastojao da dođe do veze sa CK KPJ i PK KPJ za Crnu Goru, radi čega je uputio dve naoružane grupe članova partije i SKOJ-a za Crnu Goru, ali su obe nastradale i bile uništene od šovinistički nastrojenih seljaka: jedna pri odlasku a druga pri povratku. Poginulo je 19 drugova i jedna drugarica.

UTICAJ PARTIJSKE ORGANIZACIJE U MASAMA I NJEN RAD S NJIMA

Aktivno delujući u masama, naročito u srpsko-crnogorskim, zbog povoljnijih uslova rada s njima, komunisti su postizali značajne uspehe među njima i masovno ih priključivali NOP-u. U ovoj godini su osobito bili masovno obuhvatani naseljenici u Metohiji, koji su bili najvećim delom grupisani u Peći i Vitomirici, gde su živeli u veoma teškim ekonomskim prilikama, naročito u Peći. Po dve-tri porodice živele su u jednoj kući. U patrijaršiji, na primer, bio je čitav logor naseljenika, koji su goloruki napustili svoja ognjišta i tu se zbili. I starešina ovog manastira Zečević bio je organizovan u NOP-u, zbog čega ga je okupator likvidirao. Sa ovim življem neprekidno se politički radilo, on je bio sav uz NOP, sav organizovan, rešen da se i pod najtežim uslovima, kada se nalazio potpuno opkoljen i pritisnut od neprijatelja, bez ikakvog oslonca na bilo koga izuzev na Partiju, bori na život i smrt protiv okupatora, da mu se ne pokori. Značaj ovakvog elementa za Partiju u ovom kraju bio je ogroman, ne samo do rata, već i u ratu, u razvijanju NOP-a i oružane borbe. Ogroman entuzijazam i odlučnost za borbu činili su da se na stotine i stotine boraca iz redova ovih ljudi našlo u mnogim partizanskim jedinicama ne samo na Kosmetu, već i u Makedoniji, južnoj Srbiji, Crnoj Gori, u Italiji (posle njene kapitulacije) i na drugim terenima. Procentualno ogromno učešće naroda u borbi i brojne žrtve koje je dao — svedoče danas koliko je bila visoka svest, kao i patriotizam ovih ljudi, vrlo siromašnih i pred rat, a u ratu izloženih okrutnim progonima i uništavanju od strane fašističkog okupatora i njegovih slugu.

Uzalud je neprijatelj pokušavao da izvrši provale u njihove redove — to mu nikada nije pošlo za rukom. Organizacija se s nekoliko reakcionarnih elemenata — Crnogoraca, koji su pokušali da se stave u službu okupatora, odmah obračunala. Pre nego što je uspeo da dâ spisak komunista Italijanima, bivši delovođa iz sela Vitomirice Perović, koji je i do rata vršio špijunsku ulogu, bio je likvidiran.

Partijska organizacija je počela da se obračunava i s drugim špijunskim elementima srpske i crnogorske narodnosti, što je imalo odjeka kod Srba i Crnogoraca, a delom i kod Šiptara, jer su ovi špijuni bili omraženi. Kod Srba i Crnogoraca ovakav postupak prema špijunima i izdajnicima, pored ostalog imao je i zato odjeka, jer su se osvedočili da prema slugama okupatora nema milosti, da je narodnooslobodilački pokret snažan i moćan, sposoban da se s neprijateljem odlučno razračunava, a kod Šiptara, jer su uviđali da postoji diferencijacija kod Srba i Cr-

nogaraca, da svi oni ne stoje na istim pozicijama, da u njihovim redovima i dalje radi i bori se KPJ, koja je za bratstvo i jedinstvo među narodnostima.

Sa Šiptarima je trebalo još duže, upornije i opreznije politički raditi da bi uvideli šta u stvari okupator želi od njih da stvori, pa da im je prema tome jedini put borbe za slobodu — bratstvo sa antifašističkim srpskim i crnogorskim narodom u borbi protiv okupatora. Jer je on — dejstvujući raznim materijalnim pomoćima u novcu i životnim namirnicama, zatim raznim primamljivim obećanjima i privilegijama, i na druge načine — vrbovao omladinu i inteligenciju da se upisuju u fašističku partiju, da oblače crne košulje, nose fašističke značke itd. Fašistički okupator je nastojao da stvara i podmladak od šiptarske dece i omladine, za koje je izrađivao i fašističke uniforme itd. Osim toga sama fašistička propaganda u tim danima, naročito dok su fašističke snage napredovale na istočnom frontu i u severnoj Africi, bila je vrlo intenzivna i bučna. Posle svakog većeg uspeha na frontovima, zauzeća nekog većeg grada, organizovane su bile masovne fašističke manifestacije, kojom prilikom su se slavile pobede. Pisanih parola i plakata bilo je na svim stranama. Korišćeni su bili svi načini i sva sredstva propagande, za koje okupator nije štedio novčane izdatke. Pored toga, štampa i radio razvijali su svestranu i snažnu propagandu koja je imala velikog odjeka.

STAVOVI OBLASNOG KOMITETA IZRAŽENI U PROGLASU OD 1.X 1941. GODINE

Partijska organizacija je nastojala da suzbije uticaj fašističke propagande na razne načine i da odbija mase od okupatora. U tu svrhu Oblasni komitet je tokom 1941. godine izdao više proglasa. Od posebnog značaja je bio proglas koji je izdat posle proširenog sastanka Oblasnog komiteta, u avgustu mesecu, u Vitomirici, a koji je bio širom oblasti rasturen. U tom proglasu Oblasni komitet se obratio narodima Kosova i Metohije s pozivom na oružanu borbu protiv okupatora i na razvijanje bratstva i jedinstva među njima. U njemu se kaže:

»Narodima Kosova i Metohije: Šiptari, Srbi i Crnogorci! Ovih dana se navršilo 3 meseca od kako je počela najkrvavija bitka u istoriji sveta koja se vodi na život i smrt, između Sovjetskog Saveza, zemlje socijalizma, otadžbine radnika i seljaka, s jedne strane, i hitlerovskih fašističkih čopora i njegovih slugu i pomagača iz Italije, Finske, Mađarske, Rumunije i Slovačke, s druge strane«.

A zatim dalje:

»Narodi Kosova i Metohije: Šiptari, Srbi i Crnogorci, kao sve narode Evrope, tako i narode Jugoslavije zadesila je teška nesreća. Nemačko-italijanski fašistički razbojnici nametnuli su svim narodima Jugoslavije najteže ropstvo. Stupanjem Sovjetskog Saveza u rat protiv krvavog fašizma nastupile su i nove perspektive za likvidaciju fašističkog ropstva nasilja i mraka. Danas se širom Jugoslavije bore Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i drugi, s oružjem u ruci protiv okupatora. Ta je borba sastavni deo antifašističko-oslobodilačke borbe svih porobljenih naroda Evrope. Dolaskom okupatorskih trupa naročito su pogođeni narodi Kosova i Metohije. Nad njima se sprovodi najcrnji teror, pljačka i ubijanje. Okupator i njegove sluge raspiruju šovinističku i versku mržnju među narodima dabi ih lakše pljačkali i održavali u ropstvu tupeći time oštricu narodnooslobodilačke borbe. Zato se pred vama, narodi Kosova i Metohije, radi svestranog nacionalnog oslobođenja, postavlja zadatak jedinstvene borbe i oružanih akcija, da bi se zajedno sa drugim narodima iz Jugoslavije oterao zajednički neprijatelj — fašistički okupator ... «

I dalje:

»... Šiptari, radnici, seljaci i građani! Fašistički nemački i italijanski okupator preko svojih slugu aga i begova, izdajnika šiptarskog naroda, naneo je sramotu na vaše ime. Vi ste im poverovali da ćete paljenjem, ubijanjem i isterivanjem naseljeničke sirotinje doći do svoje nacionalne slobode; to ste uradili i poslužili fašizmu. A šta vam je fašistički okupator dao za to? Dao vam je tzv. »Veliku Albaniju«, u kojoj vas hapse, premlaćuju, ubijaju, nasrću na čast vaših žena i kćeri, u kojoj besni besposlica, špekulacija, skupoća i oskudica najosnovnijih životnih potreba, u kojoj se povratio feudalni odnos kojim je seljak ponovo postao rob aga i begova.

Svakodnevno vas kljukaju raznim lažima protivu Sovjetskog Saveza i porobljenih naroda, govoreći da je ta borba uperena protivu vas. To se jasno videlo kada su vas prevarili i odveli protiv oslobodilačke borbe crnogorskog naroda, a danas vas lažu govoreći vam da su srpski partizani koji se bore za slobodu srpskog naroda došli u okolinu Mitrovice da pale i ubijaju šiptarske seljake. To je udešena obmana, da bi vas, mogli mobilisati i povesti protivu oslobodilačke borbe srpskog naroda kao ranije crnogorskog naroda. Bande koje su došle u okolinu Mitrovice nisu srpski partizani, nego izdajnici i plaćenici i izrodi srpskoga naroda na čelu sa Kostom Pećancem, koje je nemački fašistički okupator uzeo u svoju službu u borbi protivu oslobodilačkog pokreta srpskog naroda, kao što je italijanski fašistički okupator primio u svoju službu izdajice i izrode šiptarskog naroda, age i begove.

Šiptari! Najveći zakleti neprijatelj svih naroda, slobode i napretka jeste krvavi fašizam; ne podržavajte pljačkaške bande koje nanose sramotu šiptarskom narodu. Stvarajte partizanske odrede, povedite oslobodilačku borbu zajedno sa srpskim i crnogorskim narodima na Kosovu i Metohiji. Rušite mostove, dižite slagališta i magacine hrane i municije. Nedajte da okupator odveze ni zrno žita za svoju vojsku. Ometajte transporte trupa i materijala. Borite se po poljima i šumama za progon okupatora, uništenje fašizma a za stvarno nacionalno oslobođenje«.

Ovako se Oblasni komitet obraćao šiptarskom narodu u vreme kad je buktala borba na Istočnom frontu i hitlerovske trupe nadirale u dubinu Sovjetskog Saveza, kada je u Srbiji i Crnoj Gori i drugim krajevima naše zemlje plamteo oružani ustanak. U to vreme veći deo Šiptara nije verovao komunistima, mislio je da je fašizam nepobediv, jer su hitlerovci postizali pobede na Istočnom frontu, a da će u zemlji biti ugušen ustanak i likvidirani partizani. Većina šiptarskog naroda u to vreme još nije razlikovala partizane od četnika i drugih srpskih reakcionara. Nedela koje su pljačkaške bande šiptarske nacionalnosti činile, zatim prve borbe protiv partizana itd. ulivali su im još više straha od povratka starog, što je okupator zajedno s domaćim izdajnicima naročito podržavao i koristio. Potrebna je bila zato još mnogo upornija borba, trebalo je mnogo više snaga nego što je partijska organizacija tada imala, naročito iz redova šiptarske nacionalnosti, da bi se držanje Šiptara osetnije promenilo i okrenulo protiv okupatora. Mada su pojedini postupci okupatora i njegovih slugu nailazili kod Šiptara na hladan prijem i izvesno neodobravanje, ipak se nisu još odvajali od okupatora. Možda bi se njihovo držanje krajem godine nešto i izmenilo, bar zimi posle prvih uzmicanja i poraza Nemaca na Istočnom frontu, samo da je bilo malo jačih aktivnih antifašističkih snaga među Šiptarima, snaga koje bi pokrenule ovaj narod i pokolebale ga u njegovom gledanju na okupatora.

Ovakvo držanje šiptarskog naroda bilo je ocenjeno i na Oblasnom partijskom savetovanju u avgustu 1941. godine, kome su, pored članova Oblasnog komiteta, prisustvovali i delegati iz Kosovske Mitrovice, Đakovice i Peći. Na dnevnom redu savetovanja bila su sledeća pitanja: ocena situacije, postavljanje političkih zadataka i izvođenje akcija. Zaključeno je bilo, kako je to kasnije Boro Vukmirović izneo u svojim tezama za referat za Oblasno partijsko savetovanje u februaru 1942. godine da su »šiptarske mase na reakcionarnim pozicijama (odlazak dobrovoljaca za Crnu Goru, Srbiju, Nemačku)« i dalje:

»ali usled povratka feuda, neispunjenja onoga što su se nadali dobiti, nezauzimanja Rusije, pojavljuju se simptomi kolebanja, (slučaj u Kosovskoj Mitrovici na sastanku seljaka i begova). Kod drugih masa želja da pobedi SSSR. Da još ne postoje uslovi za izvođenje akcija«.

Slično iznosi Boro Vukmirović i docnije u svom izveštaju drugu Titu od 23. marta 1942. godine u kome kaže:

»Peta kolona je jaka. Tu se nalaze svi gradski elementi sem najsiromašnijih. Po selima imaju veze preko barjaktara plemena. Fašistički okupator i peta kolona uspevaju još da za sebe vežu dobar deo masa, da ih naoružaju »za odbranu otadžbine«.

U istom proglasu Oblasni komitet se posebno obratio srpskom i crnogorskom narodu pozivajući ga takođe u borbu protiv okupatora i na bratstvo sa šiptarskim narodom. U proglasu Oblasnog komiteta kaže se:

»Srbi! kao pomahnitale zveri bacili su se na vas krvavi okupatori, sprovodeći nad vama teror, hapseći vas i odvodeći u internaciju. U saradnji s njima nagrnuše begovi i age da vam opet nametnu srednjevekovne čivčijske okove, terajući vas s vaše vlastite zemlje, koju ste godinama radili i koja vam pripada. Razbojničko-pljačkaške bande podržavane od fašističkog okupatora noćnim napadima pustoše i pale vaše domove, prazne torove i ambare, ostavljajući vas i vašu decu u najvećoj gladi i bedi... stvorite borbeno jedinstvo s poštenim šiptarskim i crnogorskim narodom, idite u zajedničke partizanske redove jer će te se zajednički pre osloboditi«.

U istom proglasu Oblasni komitet se obraća i Crnogorcima:

»Crnogorci! Dvadesetogodišnju politiku nenarodnih režima Jugoslavije vi ste skupo platili. Takvom politikom nezadovoljne šiptarske mase bile su dolaskom okupatora iskorišćene i povedene u borbu protiv vas. Vaši su domovi popaljeni, vas hapse, interniraju i ubijaju. Ko je kriv za tu vašu nesreću? — fašizam. Ko je huškao nesvesne šiptarske mase na takva nedela: paljenje kuća, ubijanje ljudi? — Okupator i njegove sluge begovi i age...«

Na kraju proglasa upućen je poziv svim narodima Kosova i Metohije: »Ne dozvolite da makar jedan radnik ide u Nemačku, da ode jedan dobrovoljac protivu sovjetskog naroda i porobljenih naroda!«.

Bili su to konkretni stavovi i konkretna politika koju je partijska organizacija na ovom terenu neprekidno vodila.

USPOSTAVLJANJE VEZA OBLASNOG KOMITETA S KOMUNISTIMA U ALBANIJI I PRUŽANJE POMOĆI U ORGANIZOVANJU KOMUNISTIČKE PARTIJE ALBANIJE I NOP-a

I u ovakvim uslovima Oblasni komitet je našao mogućnosti da izvrši zadatak koji je dobio od CK KPJ, tj. da pomogne komunističke grupe u Albaniji kako bi zauzele pravilne pozicije, sjedinile se i formirale Komunističku partiju Albanije i organizovale narodnooslobodilačku borbu. Naročito važan doprinos u uspostavljanju i razvijanju prvih veza Oblasnog komiteta s komunistima, odnosno komunističkim grupama u Albaniji pružio je Fadilj Hodža, koji je još pre rata, zajedno sa Eminom Durakom, dolazio u kontakt s članovima Oblasnog komiteta. To je

omogućilo da oktobra 1941. godine, u selu Vitomirici, grupa članova OK KPJ (Boro Vukmirović, Dušan Mugoša, Ali Šukrija i ja) održi sastanak s trojicom komunista iz Albanije, među kojima je bio i Koča Taško. Na ovom sastanku diskutovano je o tome kako da se pomogne komunističkim grupama Albanije da se sjedine na bazi jedinstvene i pravilne političke linije i formiraju Komunističku partiju Albanije. Zapisnik sa ovog sastanka koji je vodio Boro Vukmirović sačuvan je. Iz njega se jasno vidi stanje ovih grupa i njihovi međusobni odnosi.

Na ovom sastanku bilo je odlučeno da se komunistima u Albaniji pomogne u raznim vidovima i — na njihov predlog — neposredno time što bi jedan član Oblasnog komiteta pošao na partijski rad u Albaniju i tamo ostao duže vremena, dok to bude potrebno. Posle kraćeg vremena u Albaniju je bio upućen Dušan Mugoša, član OK KPJ. Uskoro, uz pomoć komunista iz Albanije, bio je oslobođen iz logora Pećin kod Elbasana, sekretar OK KPJ za Kosmet Miladin Popović,[1] zajedno sa svojim bratom Mihajlom i Krstom Filipovićem, članom OK KPJ.

Miladin Popović i Dušan Mugoša radili su u Albaniji kao instruktori CK KPJ na formiranju KP Albanije, na organizovanju NOP-a i oružane borbe protiv okupatora. Posle obavljenog zadatka vratili su se u zemlju u drugoj polovini 1944. godine. Kakva je i kolika je bila njihova uloga u stvaranju Partije i organizovanju NOB-a u Albaniji, tema je to za sebe, a o njoj govore mnogi dokumenti iz tog perioda. Oba druga su časno izvršila povereni im zadatak, nesebično prenoseći u mladi komunistički pokret Albanije svoja bogata iskustva iz borbe i rada KPJ u svojoj zemlji. Međutim, još od ove godine saradnja sa komunistima u Albaniji razvijala se i na druge načine i u drugim vidovima: putem čestih kontakta sa tamošnjim komunistima, slanjem partijskih materijala i štampe, saradnjom komunista sa Kosmeta sa komunistima Albanije u zatvorima i logorima, u kojima su zatvarani i jedni i drugi, pružanjem pomoći antifašistima na području Ljume itd. Ova saradnja se neprekidno proširivala i na kraju došla do izražaja i u sadejstvu naših i njihovih jedinica u graničnom pojasu Jugoslavija — Albanija. Partijska organizacija je tokom celog rata nastojala da se odmah poveže i prihvati na platformi borbe protiv okupatora i sve antifašistički raspoložene Albance koji su dolazili na Kosmet zbog službe ili bilo kojim poslom.

---

[1] Njega su, zajedno sa ovom dvojicom drugova, u drugoj polovini jula, bili uhapsili italijanski karabinijeri posle napuštanja Kosovske Mitrovice na putu za Crnu Goru, gde su bili krenuli preko Raške i Sandžaka. Odatle su bili internirani u Albaniju.

POJAVA NEKIH NEPRAVILNIH SHVATANJA I NJIHOVO OTKLANJANJE

Organizaciono se učvršćujući i nastojeći da pravilno shvati i sprovodi političku liniju KPJ u novonastalim uslovima, koji su rađali nove zadatke i probleme, partijska organizacija na ovom terenu imala je da savlađuje u svojim redovima pojave izvesnih neshvatanja, oportunizma i nasedanja prohtevima i željama nacionalistički zagrejanih masa. Ovo se kod nekih drugova ispoljavalo u pokretanju, na primer, diskusije i zahteva da se partijski proglasi i ostali partijski dokumenti ne potpisuju sa: »Komunistička partija Jugoslavije«, već da se naziv »Jugoslavija« izbegava, pošto u šiptarskim masama postoji antijugoslovensko raspoloženje pod uticajem fašističke reakcije i usled ogromnog nezadovoljstva i mržnje prema buržoaskoj Jugoslaviji koja ih je ugnjetavala; zatim u postavljanju pitanja nekih manje uzdignutih drugova ili onih s neprevaziđenim opterećenjima nacionalističke prirode, o tome kakve će biti granice posle rata, mada je bilo jasno da se KPJ borila protivu svakog sankcionisanja fašističkog komadanja zemlje, da je vrlo jasno postavila i rešavala nacionalno pitanje na marksističkoj osnovi. Oblasni komitet je ovakve slabosti pojedinih drugova savlađivao na taj način što im je ličnim razgovorima kao i diskusijom na samim partijskim sastancima pomagao da pravilno shvate i sprovedu političku liniju KPJ.

Nedovoljno jasna shvatanja stavova KPJ, koji su, međutim, bili jasno određeni i formulisani na Majskom savetovanju CK KPJ, u prvo vreme su se ispoljila i kod pojedinih drugova koji su bili inače vrlo odani KPJ i takvi ostali. Pogrešna shvatanja ovih stavova dolazila su do izražaja i kod drugova koji nisu bili politički izrasli, koji nisu dovoljno jasno i određeno prečistili s pojedinim pitanjima i stavovima u pogledu perspektive borbe. Takva nejasna shvatanja ispoljila su se 28. novembra 1941. godine, na praznik dana albanske zastave kad su u nekim mestima komunisti Šiptari uzeli učešća u fašističkim manifestacijama na kojima se slavila zastava koju je okupator doneo na Kosovo i u Metohiju. Cilj im je bio da ove manifestacije pretvore u demonstracije protiv fašizma, da na njima demonstriraju izbacivanjem antifašističkih parola, cepanjem italijanskih zastava i skidanjem fašističkih amblema sa albanskih nacionalnih zastava, držanjem govora protiv okupatora u kojima je okupator demaskiran kao oslobodilac Šiptara, ukazivanjem da će Šiptari biti slobodni tek po njegovom izbacivanju itd. Ove akcije i parole nesumnjivo su bile ispravne i tačne, ali istovremeno i manjkave, jer neučestvovanje Srba i Crnogoraca antifašista u demonstracijama i nepominjanje KPJ i njene borbe, nejasnost

i nedovoljna određenost u istupanjima u pogledu oslobođenja Šiptara (a ona je mogla doći samo borbom koju KPJ vodi), ostajanje samo sa šiptarskom zastavom — nisu značili doslednu konkretnu primenu stavova KPJ sa Majskog savetovanja, već se u izvesnoj meri naselo, odnosno učinio izvestan ustupak, nacionalistički i antijugoslovenski raspoloženom većem delu Šiptara. Ipak, pored svega toga, najuspelija antifašistička istupanja bila su ona u Đakovici i Prizrenu, koja bi po svom karakteru bila potpuno na liniji KPJ da nije bilo ovih ustupaka nacionalno zagriženom delu masa i propusta u pogledu neučestvovanja i Srba i Crnogoraca antifašista. Međutim, smatram da bi bilo pravilnije da su se ove fašističke manifestacije bojkotovale, da su komunisti pozvali narod da ne ide na njih, s objašnjenjem da pod zastavom koju je okupator doneo, Šiptari nisu oslobođeni već porobljeni.

Na Oblasnom partijskom savetovanju krajem februara meseca 1942. godine manifestacije od 28. novembra 1941. godine na Kosovu i u Metohiji ocenjene su kao profašističke, a učešće komunista u njima kao pogrešno. U tezama Bore Vukmirovića za referat na ovom savetovanju stoji pod tačkom B) s naslovom: »Nedostaci, propusti i greške koje su se odrazile na rad« i teza: »Manifestacije za 28. novembar imale su profašistički karakter«, a na drugom mestu: »Manifestacije na poziciji fašizma«.

Ovo su bile slabosti koje je Oblasni komitet uviđao, a partijske organizacije u srezovima uz njegovu pomoć savlađivale, jer u ovakvoj specifičnoj komplikovanoj situaciji kakva je bila u ovom kraju, a koja je imala korene i u prošlosti, trebalo je uvek budno procenjivati i preispitivati svoje političke istupe i doneti konkretne stavove o pojedinim pitanjima borbe i rada, da se ne bi nesvesno nasedalo i odstupalo od osnovne linije, da bi se ona dosledno shvatila i sprovodila.

USPOSTAVLJANJE ČVRSTIH VEZA I POMOĆ ORGANIZACIJAMA U SREZOVIMA KRAJEM GODINE I NOVI ORGANIZACIONI PRODORI

Pred kraj godine pred Oblasni komitet se postavljao zadatak da se neposrednije poveže sa organizacijama u srezovima i pomogne im u radu. Tada su na ovoj teritoriji postojala svega dva mesna komiteta, dok je partijska organizacija imala ukupno 150 članova. Na sastanku Oblasnog komiteta, koji je održan početkom decembra u Vitomirici kod Peći, bilo je odlučeno da ja pođem za Đakovicu i Prizren, da se upoznam sa stanjem partijskih organizacija i pružim im potrebnu pomoć, tj. da ih upoznam sa situacijom i zadacima koji su se tada postavljali pred partijske organizacije, a zatim da pođem na Kosovo, gde

je trebalo da ostanem duže vremena s obzirom da Oblasni komitet od kapitulacije nije imao gotovo nikakve veze s komunistima na tom terenu, sem sa partijskom organizacijom u Kosovskoj Mitrovici. Moj zadatak na Kosovu bio je da s komunistima i simpatizerima KPJ pristupim formiranju partijskih organizacija i organizovanju NOP-a i da se povežem s partijskom organizacijom u Kosovskoj Mitrovici i sa antifašistima na ostalim terenima (Vučitrn, Podujevo itd.), koje su držali Nemci, radi organizovanog prodora. Dužnost sekretara MK KPJ u Peći, koju sam do tada vršio, preuzeo je Miloš Gilić, koji je do tada bio član ovog komiteta.

Za vreme boravka u Đakovici našao sam partijsku organizaciju još slabu što se tiče njene masovnosti. U njoj su bili ljudi koji su se vratili iz Albanije, gde su do rata živeli. Takvo stanje organizacije u ovom mestu potvrđuje kasnije, u februaru 1942. godine u svojim tezama sekretar OK KPJ Boro Vukmirović, u kojima kaže: »Đakovica 3—4 čoveka i to iz Albanije«. U Prizrenu sam zatekao partijsku organizaciju u boljem stanju ali ipak sa dosta problema i slabosti. Posle nekoliko sastanaka, održali smo i jedno šire sresko partijsko savetovanje kojom prilikom je formiran MK KPJ sa političkim sekretarom Predragom Ajtićem, a organizacionim sekretarom Džavidom Nimanijem. Prisutni drugovi su upoznati sa situacijom i zadacima koje je partijska organizacija na tom terenu trebalo da obavlja. S obzirom na takvo stanje ove organizacije, predložio sam Oblasnom komitetu, u izveštaju koji sam podneo, da uputi jednog druga koji bi pomogao komunistima na ovom terenu u partijskom radu i organizovanju NOP-a. Uskoro je OK poslao svog člana Miliju Kovačevića da kao instruktor radi na ovom terenu.

Na Kosovu, na terenu bivšeg gračaničkog i sitničkog sreza, našao sam, pored partijske ćelije u Vrelu, koju sam kao delegat OK formirao pred rat, još jedan broj partijskih ćelija, aktiva SKOJ-a i antifašističkih omladinskih grupa, koje su samoinicijativno formirali nekoliko komunista koji su se posle kapitulacije našli na ovom terenu, kao Aco Marović, Živojin Čurčić Srđa, Apostol Pršendić. I ovde sam organizovao sresko partijsko savetovanje u drugoj polovini decembra, kojem su, pored drugova s terena ova dva sreza, prisustvovala i dva druga iz Uroševca — Jovo Vučinić i Nikola Vidačić. Na savetovanju smo formirali MK KPJ sa sekretarom Apostolom Pršendićem, pretresali situaciju na terenu i odredili zadatke koji su se organizaciji postavljali kao najvažniji. Kao osnovno, trebalo je proširiti partijsku organizaciju i ostale organizacije NOP-a i u gradu i u selima, jer su i u ovom kraju naseljenički živalj i srpsko stanovništvo bili veoma ogorčeni na postojeće stanje i položaj u kome su se nalazili. S obzirom da je na ovom terenu

partijska organizacija brzo narasla (imala je već u januaru 1942. godine preko 50 članova i to većinom mlađih), organizovali smo na početku 1942. godine partijski kurs radi ideološkog uzdizanja članstva.

Tako su, krajem 1941. godine, u ovom kraju već postojala 4 mesna komiteta KPJ, dok je partijska organizacija imala oko 200 članova.

U Uroševac sam stigao tek početkom januara 1942. godine i formirao prve partijske ćelije, koje su bile jezgro za dalje širenje pokreta u nerodimskom srezu. U Uroševcu sam zatekao svega 2 člana Partije, koji su se tu zatekli posle kapitulacije zemlje. Uskoro potom formirao sam partijske ćelije i u Gnjilanu prvu od nekoliko Šiptara, a docnije drugu od nekoliko Srba. Kod Srba koje sam učlanio u Partiju osetio sam nepoverenje prema drugovima Šiptarima, koje je u kasnijem radu razbijeno. Pokret se i u ovom kraju počeo od tada brže razvijati i širiti.

RAD I BORBA PARTIJSKE ORGANIZACIJE KRAJEM GODINE

Pred kraj ove godine partijska organizacija je u svom radu sa masama naročito koristila prve neuspehe i poraze fašističkih agresora na Istočnom frontu. Posebno je i neprekidno popularisala borbu naše Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda i njihove uspehe u drugim krajevima zemlje. Sve je to činila usmenom agitacijom i štampanim vestima koje je svakodnevno izdavala. Time se još više podizao moral antifašistički raspoloženog stanovništva, dok se kod jednog dela stanovništva počela stvarati neodlučnost i rezervisanost prema okupatoru, veća obazrivost, tj. prelaženje na pozicije iščekivanja šta će biti. Ovakvo neutralisanje makar i manjeg dela naroda, bilo je ipak od koristi za NOP, jer su se time stvarale izvesne pukotine u masama, koje je okupator držao pod svojim uticajem i nastojao da ih iskoristi kao rezervu za razne svrhe, a osobito za gušenje ustanka u susednim krajevima naše zemlje.

Ovakvi prvi pozitivni rezultati postignuti su u prvom redu u Đakovici i Prizrenu, zaslugom drugova koji su došli iz Albanije i ostali na Kosmetu.

Situacija na frontovima posebno je ulivala optimizam komunistima i pripadnicima NOP-a, mada su moral i uverenost u pobedu bili kod njih, uprkos svih teškoća, uvek na visokom nivou. Ali bilo je ne malo drugova koji su duboko verovali da će se rat brzo završiti, pa su prema tome svoju aktivnost u nekim mestima orijentisali u tom smislu. Naročito je bilo iluzija u skori završetak rata posle Staljinovog govora od 7. novembra 1941. godine, kada je proklamovao da će se rat za nekoliko meseci, najviše za godinu dana, završiti i fašizam uništiti,

što se docnije pokazalo kao nerealna ocena. Ubeđenje u skori završetak rata naročito je došlo do izražaja 1942. godine, mada su tokom te godine vođene krvave bitke na svim frontovima i fašisti nadirali u dubinu sovjetske teritorije. Partijska organizacija je, međutim, nastojala, koristeći partijske materijale i izveštaje sa frontova, da što realnije proceni situaciju i objašnjava je narodu, da mu ukazuje na dalje borbe i napore koji su bili potrebni da bi se fašizam savladao. U to vreme Partija je ukazivala narodu da je fašistički agresor još jak i da će biti potrebno još žrtava i napora u borbi protiv njega. Ovako je trebalo istupati baš u našoj oblasti, s obzirom da se moralo još uporno boriti za stvaranje antifašističkog raspoloženja masa i drugih uslova za oružanu borbu protiv okupatora, koju je trebalo ovde tek razgarati.

Za raskrinkavanje okupatora i njegovih slugu sve jače su korišćene i razne mere koje je okupator preduzimao radi što većeg iskorišćavanja ovog kraja u ekonomskom pogledu, mere kojima je on još više povlastio feudalne odnose, da bi zadovoljio age i begove, kao i druge mere usmerene na eksploataciju i porobljavanje masa.

Međutim, okupator, u težnji da ovaj kraj učini svojim uporištem prema okolnim terenima — nastojao je da stvori i izvesne uslove za to. Tako se na Kosmetu zadržala relativno bolja ekonomska situacija, nego u mnogim drugim krajevima naše zemlje, koje su okupatori nemilosrdno pljačkali i pustošili. Tržišta su bila ovde, za ratne prilike, ipak dobro snabdevena robom, naročito životnim namirnicama. Izuzev nekih prehrambenih artikala, ostale životne namirnice (žito, povrće, meso itd.) mogle su se slobodno i neograničeno kupovati. Na tržištu ih je uvek bilo. Bilo je i industrijske robe u priličnoj meri, koja je dolazila iz Italije preko Tirane i Skadra. Sve je to naročito uticalo na sitnoburžoaski deo stanovništva koji je mislio da je i nacionalno oslobođen. Ovim se uticalo ne samo na to da se ostane inertan, već i aktivan na strani fašizma.

I pored toga, partijska organizacija je otkrivala slabosti okupatora i sve njegove vidove pljačke nad radnim narodom. U svojoj antifašističkoj propagandi partijska organizacija je okupatora svuda raskrinkavala. To se jasno vidi iz dokumenata tog perioda partijske organizacije, naročito Oblasnog komiteta, a osobito iz materijala sa Oblasnog partijskog savetovanja u februaru 1942. godine. Ovakvom usmerenošću svog političkog rada i razobličavanja okupatora, partijska organizacija je postizala uspehe u meri koju su joj objektivni uslovi omogućili.

Pavle JOVIĆEVIĆ

NARODNOOSLOBODILAČKA VLAST U RAĐEVINI 1941.

SLOBODNA RAĐEVINA

Sedmi jul 1941. Ispaljeni su prvi ustanički pucnji. Dva žandarma, izdajnika sopstvenog naroda, pokošena revolverskim hicima, ležala su ispod lipe pred opštinskom zgradom u Beloj Crkvi. Komandir žandarmerijske stanice iz Zavlake narednik Lončar i njegov pomoćnik kaplar Milenko Braković platili su životima za teror i nasilja koja su vršili. Tog dana je Žikica Jovanović Španac, komesar Rađevske partizanske čete, ispunio obećanje dato pred narodom Rađevine samo nekoliko minuta ranije i uputio opomenu svima onima koji su se suprotstavljali volji naroda.

Od tada počinje uspon Rađevske partizanske čete, formirane 2. jula 1941. Ona je ubrzo krenula na veće akcije: pored spaljivanja opštinskih arhiva, razbijala je žandarmerijske stanice, rušila puteve, mostove i telefonske komunikacije. U toku jula izvršen je napad na policijsku ispostavu i žandarmerijsku stanicu u Peckoj, likvidirana je žandarmerijska stanica u Valjevskoj Kamenici. Sredinom avgusta likvidiran je i jak nemački garnizon u Beloj Crkvi. Tako su za kratko vreme partizani Rađevske čete oslobodili gotovo celu Rađevinu, Azbukovicu i gornju Podgorinu, a nedugo iza toga izvršene su krupne akcije.

U noći između 1. i 2. septembra oslobođene su Stolice, a 4. septembra posle žestoke borbe koja je trajala tri dana i sresko mesto Krupanj, gde je uništen jak nemački garnizon.

Oslobođenjem Stolica i Krupnja stvorena je solidna baza za prvu slobodnu teritoriju zapadne Srbije. Razbijena je opštinska vlast; likvidirane su sve žandarmerijske stanice i sresko načelstvo; nestalo je svega onoga što nije služilo narodu i što se borilo za učvršćenje »mira, reda i poslušnosti«.

Stvorena je nova narodna vlast, iznikla na slobodnoj teritoriji. Formiran je Privremeni sreski narodnooslobodilački odbor, koji je u prvo vreme rukovodio svim seoskim odborima Rađevine i donje Azbukovice, a potom, kada je i u Peckoj organizovan odbor, samo seoskim narodnooslobodilačkim odborima Rađevine sve dok je postojala slobodna teritorija.[1]

Odluku o formiranju Privremenog SNOO doneo je štab Valjevskog partizanskog odreda u kući Bogića Vujića isto veče kad je Krupanj oslobođen. Donet je prvi dekret o narodnoj vlasti i imenovanju članova SNOO-a. Članovi odbora nisu mogli da se biraju na zboru građana, zbog opasnosti od čestih napada iz vazduha, kao i zato što se u toku borbe za oslobođenje Krupnja stanovništvo iselilo u okolna sela.

Na osnovu odluke štaba odreda sastao se Privremeni sreski narodnooslobodilački odbor 5. septembra pre podne u selu Kržavi pored Krupnja, na velikom tremu ambara Bože Lazarevića Babina, (dok je jedan nemački avion nadletao i mitraljirao) i održao svoju prvu sednicu u prisustvu instruktora PK KPJ Miloša Minića Crnog, zamenika komandanta Valjevskog partizanskog odreda Dragojla Dudića Čiče i zamenika komesara odreda popa Vlade Zečevića. Prvoj sednici odbora su prisustvovali svi njegovi članovi (izuzev Sretena Milovanovića koji je zadobio povrede prilikom zaplene nemačke komore) i to: Moša Mandilović magistar farmacije, Milan Jevtić trgovac, Rajko Mladenović šofer u topionici antimona i Mića Jeremić sudijski pripravnik.

Zato što je Sreten Milovanović bio povređen, povećan je broj članova odbora za još jednog, pa je na predlog Vlade Zečevića izabran inženjer Mića Milićević koji je takođe radio u topionici antimona. Tom prilikom je izvršeno i konstituisanje odbora, pa je za predsednika izabran Moša Mandilović, a za sekretara sam izabran ja.

Pada u oči da je u Privremeni narodnooslobodilački odbor izabran mali broj odbornika, našta je uticalo više razloga: bojazan da će odbor biti glomazan što bi otežavalo njegovu efikasnost i operativnost u radu; prema donesenoj odluci na prvoj sednici, sednicama odbora, kad se rešavaju pitanja od opšteg interesa, imali su da prisustvuju svi predsednici i sekretari seoskih odbora, tako da su oni u stvari sačinjavali plenum od-

[1] Do oslobođenja Krupnja narodnooslobodilački odbori u Rađevini zvali su se: narodnooslobodilački komiteti i oslobodilački komiteti. Na prvoj sednici Sreskog narodnooslobodilačkog odbora 5. septembra, Miloš Minić Crni preneo je direktivu CK KPJ da usvoji termin narodnooslobodilački odbori i od tada oni se tako nazivaju na slobodnoj teritoriji.

bora, što znači da bi navedeni sastav bio u neku ruku izvršni odbor i sl. Održano je nekoliko ovakvih sednica i raspravljano: o setvi, mobama, mobilizaciji, čuvanju šuma i drugom. Zaključeno je da se sa ovako organizovanim odborom radi, a docnije, ako praksa bude zahtevala, da se odbor proširi, što je i učinjeno pred početak prve neprijateljske ofanzive, kada su u Privremeni SNOO kooptirana još četiri člana i to: Rista Pantić Piklja, radnik, Franja Špehar Rista, pekarski radnik iz Zagreba i odbegli »robijaš« iz Sremske Mitrovice, Anđelko Blaženković, stolarski radnik i Tomica Milošević, upravnik pošte. Ovaj izbor je naknadno potvrđen na jednom od plenuma, kome je prisustvovala i većina seoskih odbornika.

Na prvoj sednici posle konstituisanja Miloš Minić Crni izložio je zadatke nove narodne vlasti i upoznao odbor sa prvim dekretom narodne vlasti.

ODLUKE ODBORA

Nova vlast je imala sada pred sobom raznovrsne i odgovorne zadatke. Do tada su seoski narodnooslobodilački odbori bili organi partizanskih odreda, odnosno jedinica. Sada, u novim uslovima, oni postaju i privremeni nosioci narodne vlasti. Privremeni sreski NOO imao je u prvom redu da sprovodi mobilizaciju novih boraca i sredstava potrebnih frontu, organizuje prikupljanje oružja, municije, odeće, obuće i druge opreme. Pored toga, odbor je imao da rešava sve zadatke koji se tiču učvršćenja pozadine i normalizovanja života naroda, — da obezbedi ličnu i imovinsku sigurnost građana.

Prve odluke, donete na ovoj sednici Privremenog NOO, koje su odgovarale željama i potrebama naroda u novim uslovima, bile su:

1. — da se 5. septembra uveče održi prvi narodni zbor u slobodnom Krupnju i prisutnim građanima predstavi nova narodna vlast, Privremeni narodnooslobodilački odbor, i zatraži saglasnost naroda o imenovanju članova odbora. Odlučeno je da se na zboru proklamuje i objasni prvi dekret narodne vlasti u slobodnoj Rađevini. Zbor je imao da sazove Privremeni NOO;

2. — da se usvoji metod kolektivnog donošenja odluka i na odborskim sednicama vode zapisnici i donose pismene odluke po svim pitanjima, koja se nalaze na dnevnom redu sednice i o kojima odbor rešava, a prvi dekret narodne vlasti da se obnaroduje, umnoži i rasturi po gradu i selima;

3. — da se kompetencije o nadležnosti Privremenog sreskog odbora prošire, pored sreza rađevskog, i na donji deo sreza azbukovačkog (ovo je bila privremena mera koja je imala da

traje do izbora Privremenog sreskog NOO u Peckoj ili Ljuboviji. U to vreme razmatrana je mogućnost da se formira privremeni NOO u Peckoj, jer su Ljuboviju držali četnici Koste Pećanca na čelu sa »vojvodom lepeničkim« Sretenom »Drinskim« i Miladinom »Podrinskim«);

4. — da se po svim selima i zborovima građana izaberu seoski narodnooslobodilački odbori od 3 do 5 članova, ukoliko ranije nisu izabrani, i svim izabranim odbornicima da se izdaju pismeni dekreti;

5. — da se konfiskuje imovina narodnih neprijatelja u korist naroda i preda na upravljanje narodnooslobodilačkom odboru. Konfiskovati, u prvom redu imovinu izdajnika Uroša Nedeljkovića, bivšeg poslanika JRZ;

6. — da se konfiskuje novac zaplenjen u poreskoj upravi, sreskom načelstvu i drugim ustanovama i nadleštvima stare uništene vlasti u korist NOR-a;

7. — da se preuzme imovina i inventar ukinute opštinske uprave, žandarmerijske stanice i sreskog načelstva i od određene komisije zapisnički da se konstatuje nađeno stanje;

8. — da se obustavi rad sreskog suda, poreske uprave, katastarske sekcije i drugih nadleštava i izvrši komisijski pregled i popis dotadašnjeg stanja, a celokupna arhiva i drugi materijal da se zapisnički preda na čuvanje jednom činovniku, ali da to ne sme biti bivši starešina ustanove;

9. — da se izvrši pretres okolnih šuma radi pronalaženja ostataka oružja, municije, neeksplodiranih avionskih bombi i leševa eventualno zaostalih iz borbe za Krupanj, kako bi se sprečili nesrećni slučajevi i epidemije. Neeksplodirane velike bombe (od kojih su neke bile teške i po 500 kg) da se obezbede, a manje da se sklone na sigurno mesto, nepristupačno stanovništvu;

10. — da se izvrši raščišćavanje ruševina nastalih od bombardovanja i da se oprave zgrade koje su nastradale za vreme borbi. Kao radna snaga imali su se upotrebljavati za teže radove Nemci, a za lakše da se koriste dobrovoljne akcije građana;

11. — da se obezbedi pomoć siromašnim građanima i izbeglicama, kao i porodicama boraca na frontu koje su bez sredstava;

12. — da se u prostorijama zgrade osnovne škole u Krupnju organizuje bolnica za lečenje ranjenika u kojoj će lekarska pomoć biti besplatna i za sve građane;

13. — da se uputi apel građanima radi prikupljanja dobrovoljnih priloga u odeći, obući i životnim namirnicama za potrebe NOR-a;

14. — da se na teret odbora izvrši sahrana partizana poginulih u borbi za oslobođenje Krupnja i građana stradalih od nemačkog bombardovanja.

Odmah po završenoj sednici, 5. septembra, Privremeni NOO izdao je proglas stanovništvu i pozvao ga da se vrati iz sela u koja je bilo pobeglo zbog bombardovanja. Odbor je u proglasu uputio i apel građanima da pomognu novu vlast u njenim nastojanjima, u prvom redu u osposobljavanju bolnice i dobrovoljnom stupanju u redove bolničarki. Pored rasturanja, proglas je i dobošem objavljen građanstvu u Krupnju.

Istog dana uveče na velikom zboru koji je održan pred zgradom bivšeg sreskog načelstva u koju je smeštena Narodna straža, predstavljena je narodu nova vlast — Privremeni sreski narodnooslobodilački odbor. Potom je Miloš Minić Crni proklamovao i objasnio prvi dekret narodne vlasti koji su građani burno prihvatili i odobrili.

PRVI DEKRET

Prvi dekret nove narodne vlasti »naređivao« je ukidanje stare vlasti i svih njenih organa, konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja, preuzimanje imovine ukinutih institucija, popis nadleštava i obezbeđenje dokumenata, a rešio je i mnoge druge probleme. Dekret je, između ostalog, »naređivao« i obrazovanje Narodne straže, kao organa nove vlasti za čuvanje lične i imovinske bezbednosti građana. Za nju su već na prvoj sednici bili odabrani rukovodeći kadrovi i ovlašćen Privremeni NOO da, u zajednici s Vladom Zečevićem, popuni stražu od partizana i pripadnika vojno-četničke jedinice[2], uglavnom omladinaca.

Na toj prvoj sednici Privremenog SNOO odlučeno je da se Narodna straža obrazuje i pri svim seoskim narodnooslobodilačkim odborima.

Raznovrsne su bile funkcije Privremenog SNOO na prvoj slobodnoj teritoriji. On je još u samom početku svog funkcionisanja izašao iz uskih okvira organa narodnooslobodilačke borbe za snabdevanje fronta i vojnih jedinica i odmah je postao organ narodnih masa i organizator celokupnog života naroda na slobodnoj teritoriji — privremeni nosilac narodne vlasti.

Pored pomoći vojnim jedinicama i rukovođenja seoskim narodnooslobodilačkim odborima, SNO je, iako u ratnim uslovima, rešavao i niz pitanja iz svih oblasti života naroda. Ovo

---

[2] Vojnočetnički odred Zečević — Martinović sarađivao je od početka avgusta 1941. s jedinicama NOV, a posle oslobođenja Krupnja ušao je u sastav Valjevskog partizanskog odreda.

najbolje pokazuju neke odluke donete u toku njegovog daljeg rada, koje predstavljaju i prve osnove nove narodne revolucionarne vlasti.

Mogla bi se napisati čitava knjiga odluka koje je Privremeni NOO doneo u to vreme na svojim sednicama. Navešću samo one koje su imale karakter naredbi:

— odlaže se plaćanje poreza i prireza do završetka rata;

— daje se moratorijum za sve seljačke dugove;

— garantuje se privatna svojina građana;

— obustavlja se privremeno rad osnovnih škola zbog bombardovanja neprijateljskom avijacijom;

— odlažu se svi sudski sporovi do završetka rata;

— zabranjuje se rušenje šuma, a za svaku seču za potrebe domaćinstva, kao i druge potrebe, dozvole će izdavati Privremeni sreski narodnooslobodilački odbor;

— određuju se cene životnim namirnicama kako pojedini špekulanti ne bi koristili ratnu situaciju i teškoće stanovništva;

— zabranjuje se šverc duvanom i raspodela istog se vrši preko službe narodnooslobodilačkih odbora. Svaki građanin je mogao dobiti tri liske duvana dnevno od zaliha kojima je raspolagao NOO, kao i od nabavljenog duvana iz Bratunca i Bajine Bašte,

— uvodi se sistem moba za pomoć u obradi zemljišta i drugim potrebama porodicama boraca koje su ostale bez radne snage kao i onih koji nemaju nikakve druge pomoći;

— zbog bombardovanja, radnje s namirnicama i drugim potrebama otvaraju se posle pet sati po podne;

— zabranjuje se izvlačenje robe, evakuacija i svako njeno skrivanje po selima pod pretnjom najstrožih kazni;

— proglašavaju se za važeće sve vrste novca bez obzira da li su do tada bile u opticaju. Zbog oskudice u sitnini doneta je odluka da svaki građanin može dobiti od Narodnooslobodilačkog odbora do 200 dinara sitnog novca.

Odbor je formirao svoje fondove kojima je rukovodio. Osnovan je fond narodnooslobodilačke borbe u koji su se imala ulagati sredstva dobijena od konfiskovane imovine narodnih neprijatelja i uništenih i ukinutih ustanova, kao i fond za socijalno obezbeđenje siromašnih i izbeglica, u koji su ulagana sredstva od dobrovoljnih priloga i kazni za istupe (kako su tada nazivani prekršaji).

Donet je i niz odluka iz oblasti socijalne zaštite, kao:

— odlaže se siromašnim građanima plaćanje zakupnine za stanove, a imućni imaju plaćati kao i do tada. Preko narodnooslobodilačkog odbora vrši se distribucija stanova, a u izvesnim

slučajevima čak i rekviriranje suvišnih prostorija s obzirom na potrebe nužnog smeštaja izbeglica, u prvom redu Slovenaca, kojih je priličan broj u Krupnju (docnije se ova potreba nametnula i za izbeglice iz Mačve u vreme prve neprijateljske ofanzive);

— zabranjuje se kockanje i igranje karata u ma kom obliku pod pretnjom najstrože kazne i upućivanja prestupnika na prinudni rad kao štetočinu i neprijatelja radničke klase;

— novcem koji je zaplenjen i konfiskovan prilikom oslobođenja rudnika Zajača isplatiće se zarada radnicima sa Stolica, u topionici antimona i rudniku u Beloj Crkvi;

— obrazuje se narodna kuhinja za ishranu izbeglica i drugih ugroženih građana koji su usled ratnih prilika ostali bez sredstava;

— vrši se rekvizicija ušura od vlasnika vršalica i mlinova; nešto kasnije rekviriran je parni mlin Đuke Živanovića iz Tomnja, koji je radio za potrebe fronta i pozadine.

U cilju zaštite zdravlja građana odbor je doneo i neke odluke iz ove oblasti:

— naređeno je čišćenje ulica i kontrola životnih namirnica, kako bi se sprečilo širenje zaraznih bolesti;

— lekari su pored ranjenika imali da leče besplatno sve građane koji budu tražili lekarsku pomoć;

— naređeno je najhitnije raščišćavanje ruševina i popravka zgrada, među kojima se imala popraviti i zgrada bivše bolnice, koja je bila u znatnoj meri oštećena u borbama za oslobođenje Krupnja;

— upućen je apel građankama za stupanje u bolničarke i davanje posteljine za potrebe ranjenika i bolnice. Naredbom br. 2 od 7. IX 1941. godine Privremenog narodnooslobodilačkog odbora, osnovana je bolnica, a naredba[3] glasi:

NARODNO-OSLOBODILAČKI ODBOR
Br. 2/41
7. septembra 1941. godine
u Krupnju

NAREDBA:

O organizovanju bolnice i sanitetske službe za potrebe Narodno-oslobodilačkih odreda.

Usled dizanja narodnog ustanka protiv okupatorske vlasti i operacija koje se vode u Rađevini, ukazala se potreba za organizacijom bolnice sa radnom ambulantom u Krupnju radi ukazivanja prve pomoći i lečenja ranjenih i bolesnih boraca na-

[3] Nalazi se u Muzeju NOB u Valjevu.

rodnooslobodilačkih odreda, kao i neprijateljskih zarobljenika, pa se za bolnicu rekvirira Krupanjska narodna osnovna škola u koju treba namestiti sav potreban bolesnički inventar biv. Banovinske bolnice kao i zaplenjeni sanitetski i lekarski materijal.

Osoblje bolnice sastoji se od:

1) Upravnika Dr Dušana Novakovića, lekara,

2) Zastupnika upravnika Dr Čakuljević Petra — lekara, i

3) zarobljenog lekara Dr Henc Ernesta — lekara.

Bolničara:

1) Andrić Živote, 2) Marković Sretena, 3) Stakić Spasoja, 4) Gajih Vase, 5) Radović Vladimira, 6) Maksimović Živka, 7) Jovanović Nemanje, 8) Miladinović Slobodana, 9) Nikolić Milivoja, 10) Živanović Jezdimira, 11) Mićić Drage, 12) Stanković Ljubiše, boln. berberina.

Sestara:

1) Ilić Radmile, 2) Tešmanović Vide, 3) Simović Radmile, 4) Munižaba Mile.

Radi održavanja reda i rada bolnice ovlašćuje se upravnik da prema ukazanoj potrebi vrši raspored rada sa stavljenim mu osoboljem na raspoloženje i prema njihovim sposobnostima.

Ako se ukaže potreba za većim brojem bolničkog osoblja, upravnik ima o tome izvestiti Narodno-oslobodilački odbor. Takođe će upravnik izvestiti Odbor ako se osoblje pokaže nespremno čime se šteti narodnooslobodilačkoj borbi.

Upravnik određuje i vrši raspored rada sa bolničkim osobljem, a odsustvo daje Narodno-oslobodilački odbor.

Upravnik će prema uputštvima Narodno-oslobodilačkog odbora organizovati i ishranu bolesnika.

Sve bolničko osoblje disciplinski je potčinjeno upravniku bolnice i to za manje krivice, a za veće krivice predložiti Narodnooslobodilačkom odboru za kaznu.

Upravnik disciplinski i krivično odgovara pred Narodnooslobodilačkim odborom, a preko ovoga za teže krivice pred Štabom Narodn. oslob. odreda.

7. septembra 1941. godine
KRUPANJ

(M. P.)

Za predsednika Nar. osl. odbora,
M. Jeremić

Prednje primili na znanje i dalji postupak:

20. IX 1941. god. Upravnik bolnice
Krupanj Dr. Novaković

Ekonom. bolnice
Vlad. Radović

S obzirom na predstojeće kišne i zimske dane i nedostatak opreme odlučeno je da se osnuju krojačke i obućarske radionice koje bi radile za potrebe fronta. Prvi opanci su izrađeni u radnji Bože Kostića. Rukovodioci ovih radionica bili su Dragiša Stefanović, obućarski radnik i Ratko Isailović, opančarski radnik. Krojačkom radionicom je rukovodio Časlav Petrović Čako. Svim radionicama je rukovodio partizan Boško Novaković, tašnerski radnik.

Radi obezbeđenja materijala za rad ovih radionica, izvršen je popis zaliha tekstila i obezbeđen magacinski prostor za smeštaj tekstila, žita i drugih namirnica. Sačuvan je jedan spisak[4] rekviriranih stvari iz tog perioda, neposredno pred ponovno okupiranje i paljenje Krupnja od Nemaca:

SPISAK

stvari primljenih od Dragiše Ljubinkovića trgovca iz Brezovica koje su primljene u magacin Narodne straže Narodno-oslobodilačkih odreda u Krupnju na dan 17, oktobra 1941. god.

Angina		Zeleni	17 m.
crvena	21,25 m	Crni sa cvet.	20,40 m
Kadifa 70 cm širina		Zeleni	11,20 m
Bordo	3 m	Šareni	10,20 m
Teget	4 m	Karo	9,30 m
Bordo Pres.	7,25 m	Bordo prskano	23,90 m
Prskana kadifa	2,90 m	Crveni sa ruž.	16,10 m

(Dalje se u dužem spisku navodi još niz drugih artikala: cica, krepona, delina, poludelina, pliša, somota, tobralka, štofa, bureta, svile, šajaka, platna, konca itd.)

Primio magacioner
Boško Novaković

Komandant mesta
Vlada Piperski

Sve pekare rekvirirane su i pekle hleb za potrebe fronta i pozadine. Svakodnevno je pečeno preko 2000 hlebova. Da bi se omogućilo normalno snabdevanje stanovništva najnužnijim potrebama, otvorena je u zgradi Zadružnog saveza radnja za prodaju onih artikala koji nisu bili potrebni za vojsku. Njome je rukovodio Cvetko Vićentić. U prvom redu je prodavana roba široke potrošnje.

---

[4] Original se nalazi kod autora napisa.

Pri odboru je formirana i komora za snabdevanje fronta namirnicama, na čijem je čelu bio komandir Steva Ivošević, partizan, bivši žandarm. Postoji potvrda komandira komore iz koje se vidi da je Privremeni narodnooslobodilački odbor za svaku izvršenu rekviziciju primao obaveze da u miru i slobodi obešteti građane za sve ono što je u ratu rekvirirano.

POTVRDA

Na (2) dva stoga sena koje sam primio od Damnjanović Milivoja iz sela Banjevca, koje je izuzeto po naređenju Narodnooslobodilačkog odbora u Krupnju za vojne potrebe.

Štab komore narodno oslob. vojske
Broj: službeno
Krupanj, 8. oktobra 1941. god.

Primio
Komandir komore,
St. N. Ivošević

Zapaženo je da po selima ima u priličnoj meri prikrivenog i nesakupljenog oružja, pa je odlučeno da se pozove stanovništvo da do određenog roka preda skriveno oružje, a narodnim stražama stavljeno je u zadatak da ga prikuplja.

NARODNA STRAŽA — IZVRŠNI ORGAN NOO

Jedna od prvih i najvažnijih odluka koja je doneta na prvoj sednici Privremenog NOO, po predlogu i u prisustvu članova štaba odreda, bila je da se u Krupnju obrazuje Narodna straža, koja je imala da obezbedi ličnu i imovinsku sigurnost građana sprečavanjem pljačke, krađa i slično. Donošenje te odluke proisteklo je iz prvog dekreta narodne vlasti koji je, između ostalog, naređivao i obrazovanje Narodne straže kao izvršnog organa nove vlasti. Već 5. septembra 1941. obrazovana je Narodna straža u oslobođenom Krupnju i istog dana počela da funkcioniše.

Narodna straža je smeštena u zgradi bivšeg sreskog načelstva, a brojala je 15 partizana zadržanih iz odreda, među kojima je bilo nekoliko tek prezdravelih od bolesti i ranjavanja. Nešto kasnije ona je popunjena većim brojem odabranih omladinaca, tako da je ukupno imala oko 50 ljudi. Za komandira je postavljen partizan Sreten Pantelić, koji je na dužnost stupio posle nekoliko dana, jer je sa svojom desetinom učestvovao u borbama za oslobođenje Koviljače i na Batru u suzbijanju prelaska ustaša preko Drine. Stražom je tada rukovodio NOO. Komanda mesta nije postojala. Desetak dana posle formiranja Narodne straže, partizan Vlada Piperski, sa nogom u

gipsu zbog rane zadobijene pri zarobljavanju Nemaca kod »Čotarove ćuprije« (kad su 4. septembra bežali iz Krupnja prema Valjevu), nije mogao ići na front. Ostao je do ozdravljenja u Krupnju da pomogne odboru i komandiru Narodne straže u obavljanju svakodnevnih zadataka. Pošto je on često zamenjivao komandira Narodne straže i preko seoskih odbora po kuririma upućivao pozive pojedinim licima, potpisivao se (radi većeg autoriteta — kako je govorio) kao komandant mesta, pa je docnije štab odreda prećutno sankcionisao stvoreno stanje. Tako je polovinom septembra stvorena i komanda mesta u Krupnju.

Narodna straža je odmah, između ostalog, preuzela na sebe obavezu: da obezbeđuje sedišta narodnih odbora, mostove, magacine za ishranu (kojih je tada bilo po selima), a imala je i da sprečava sabotaže i druge oblike neprijateljskog delovanja. Seoske patrole Narodne straže kontrolisale su nepoznata lica tako da niko bez propusnice nije mogao da se kreće preko slobodne teritorije. Svako nepoznato lice privođeno je komandi narodne straže i NOO.

Narodna straža je bila budan čuvar reda i bezbednosti i izvršilac odluka Privremenog narodnooslobodilačkog odbora. Sprovođenje odluke o zabrani kretanja građana posle 9 časova i odlazak u druga sela bez propusnice NOO bio je jedan od zadataka koji je Narodna straža sa uspehom sprovodila.

U Krupnju je uvedeno patroliranje po gradu, tako da niko nije mogao ući u mesta bez propusnice NOO. Kretanje noću bilo je dozvoljeno samo uz znake raspoznavanja i sa specijalnim dozvolama. Na ulazima u grad stražari nisu noću puštali nikoga, ni s propusnicom, sve do nailaska patrole ili odobrenja komandira Narodne straže.

U borbi za Krupanj Nemci, blokirani u bolnici i topionici antimona, nastojali su na sve moguće načine da se izvuku, pa su im u pomoć došli i avioni koji su naročito trećeg dana vršili žestoko bombardovanje. Time im je trebalo biti omogućeno izvlačenje u pravcu Valjeva. Za vreme ovih borbi i bombardovanja, građani su napustili Krupanj i sklonili se po okolnim selima. Nemačke »štuke« su napravile pustoš u gradu bombama i do 500 kilograma težine. Time su stvoreni i povoljni uslovi za krađe i pljačkanja. Tako su u toku prve noći, u kratkom razdoblju od oslobođenja Krupnja do sutradan, kada je nova vlast počela da funkcioniše, izvršene neke krađe i pljačke. Još za vreme borbi borci su u neposrednoj blizini Krupnja, po noći, nailazili na grupe i grupice Rujevčana i drugih seljaka sa džakovima, koji su išli u Krupanj. I kada su ih pitali kuda idu, odgovarali su otvoreno da idu u Krupanj radi »uzimanja ple-

na«. Ovo je donekle bilo i razumljivo jer je baš na tom terenu, prilikom kapitulacije i raspada bivše jugoslovenske vojske, ostavila oružje i opremu jedna veća vojna jedinica. Seljaci su svu tu opremu za kratko vreme razgrabili i razneli. I sada su možda očekivali da će okončanjem bitke za Krupanj doći na lak način do onog što im je potrebno. Moralo se zbog toga hitno intervenisati i zaštititi imovina i stanovi građana, uspostaviti red i nova zakonitost. Narodna straža je uspešno izvršila i taj zadatak.

Odgovorne i teške zadatke imala je Narodna straža još od samog formiranja. Nije bilo lako u to vreme biti budni čuvar imovinske zaštite građana. Pored toga, Narodna straža je bila i zaštitnik naroda od petokolonaša, panikera, raznih sabotera i suzbijač onespokojavajućih vesti, kojih je u to vreme bilo isuviše. Ukratko, — narodna straža je bila neumorni čuvar slobodne teritorije i bespoštedno se borila sa svim teškoćama i raznim nasrtajima neprijatelja da uništi ovo prvo ostrvo slobode u našoj zemlji.

Ovaj novi organ, izrastao iz naše revolucije, neumorno se borio da učvršćenjem pozadine pomogne i olakša borcima na frontu. Narodna straža je i kontrolisala sumnjiva lica koja su se kretala po oslobođenim selima, a postavljala je i zasede nemačkim kolonama za vreme prve neprijateljske ofanzive. Savesno je prikupljala oružje, municiju, odeću, obuću i druge potrebe za front, zaostale kod naroda u vreme raspada bivše jugoslovenske vojske, i nemilosrdno se obračunavala sa svim onim nesavesnim građanima koji su krili stvari potrebne za vojsku i njima špekulisali ili ih upotrebljavali protiv naroda. Ona je pomagala NOO u hvatanju švercera i crnoberzijanaca, raznih štetočina koji su oskudicu i teškoće naroda koristili da bi se brzo obogatili i po skupe pare prodavali životne namirnice, u prvom redu hleb, so i duvan, kojih nije bilo u dovoljnim količinama.

Narodna straža se uporno borila i privodila novoj narodnoj vlasti razne pljačkaše, lopove, kockare i pijance, te se s pravom može reći da je to društveno zlo za kratko vreme gotovo u potpunosti likvidirano. Čak je vršila i kontrolu čišćenja ulica radi sprečavanja epidemija i zaraza, jer lekara nije bilo dovoljno, a lekova još manje. Ona je imala uvid nad celokupnim životom u gradu: kontrolisala pojavu i kretanje sumnjivih lica, borila se protiv nabijanja cena životnim namirnicama koje su jednom odborskom odlukom bile određene, sprečavala izvlačenje u sela i prikrivanje tekstila, odeće i obuće od strane nesavesnih trgovaca i špekulanata; uporno je sprečavala uništenje državnih šuma koje su u ratnim uslovima bile ugrožene. Na-

rodna straža je kontrolisala setvu po selima, zalagala se u organizovanju moba i neumorno pomagala siromašne i porodice boraca na frontu.

Pripadnici Narodne straže izražavali su svoje divljenje i ljubav prema borcima na frontu, nesebično ih pomagali i bodrili. Mnogi pripadnici Narodne straže svakodnevno su se javljali svom komandiru ili predstavnicima narodne vlasti s molbom da ih pošalju na front i sa suzama u očima govorili da ih je sramota što njihovi drugovi ginu u prvim borbenim redovima, a oni su tu u pozadini, te im se čini da ne daju dovoljno od sebe za slobodu i uništenje neprijatelja.

Narodna straža nije obavljala i izvršavala samo one zadatke koji su joj odlukama narodnih vlasti bili određeni. Ona je učestvovala u celokupnom javnom i političkom životu. Naročito je bila neumorna u kulturno-prosvetnom radu, jer je mnogo njenih pripadnika bilo u kulturno-prosvetnoj omladinskoj sekciji, a bila je zastupljena i u odboru Omladinskog udruženja.

Svetao je primer zalaganja i hrabrog držanja pripadnika Narodne straže za vreme prve neprijateljske ofanzive. Pre svega, imala je vidnog uspeha u hvatanju neprijateljevih špijuna. Tako je uhvatila nekog Hitlerovog vojnika, Dizla, pre nego što je dospeo do nemačkih jedinica, koji je pobegao iz našeg zarobljeništva i sa sobom nosio planove svih važnijih objekata Krupnja i imena aktivista NOP. Za vreme ove ofanzive, kada su se u slobodni Krupanj i Rađevinu sjatile hiljade i hiljade izbeglica iz Mačve, Jadra i Pocerine, neprijatelj je ubacio i veliki broj špijuna i diverzanata, ali je Narodna straža uspela da među izbeglicama otkrije i pohvata veliki broj i tako ih onemogući. Među uhvaćenim bila je i sestra nekog lekara Jovanovića, koju je Gestapo preko sela Draginjca kao izbeglicu poslao u Krupanj sa vrlo ozbiljnim zadacima.

Narodna straža je takođe sa uspehom održavala red i pomagala Narodnom odboru pri smeštaju izbeglica i velikih rezervi hrane po selima. Pripada joj i zasluga za uspešnu evakuaciju ranjenika i građana iz ugroženog Krupnja, za uspešnu evakuaciju bolnice, oružja, municije i većeg dela robe i drugog materijala potrebnog našoj vojsci u zimskim danima.

UPAD NEMACA U KRUPANJ

Nemci su, 21. oktobra, u ranim popodnevnim časovima, prodrli u Krupanj, a samo nekoliko časova ranije četnički komandant Račić, koji je bio na sektoru Cikote — Zavlaka, javio je komandantu mesta Vladi Piperskom da je front stabilan i da nema potrebe za evakuaciju Krupnja. Račić je tvrdio da su dve

njegove jake čete preprečile Nemcima put i suzbile prodor kod Cikotskog grada. Nešto docnije ustanovljeno je da ove čete ne samo što nisu bile tamo, nego nisu na ovaj deo fronta ni upućivane, već su pobegle još pre prodora Nemaca više od 30 kilometara u duboku pozadinu.

Nemačke snage nastupale su prema Krupnju i jedna kolona je već bila tu, nadomak samog grada u selu Lipenoviću. U neshvatljivo kratkom vremenu pripadnici Narodne straže su po naređenju odbora uspeli da iz okolnih sela mobilišu potreban broj volovskih kola i pomognu u evakuaciji i poslednjeg našeg ranjenika u privremenu bolnicu koja se nalazila u kući Srećka Despotovića u selu Šljivovi. Sutradan su prebacili ranjenike u Donju Orovicu i obezbedili bolnicu.

Za uspešnu evakuaciju ranjenika umnogome je bio zaslužan predsednik Privremenog NOO sela Šljivove Sreten Milovanović Žmira, koji je pod najtežim okolnostima organizovao kopanje ogromnih jama i obaranje stoletnih hrastova na Grujinoj bari kao prepreku nemačkom prodiranju prema evakuisanim ranjenicima. Ovaj odbor je pod rukovodstvom Milovanovića prikupio dovoljan broj zaprežnih vozila za prebacivanje ranjenika u Donju Orovicu, a Žmira je sproveo jedan ešelon teških ranjenika preko Proslapa i još u toku dana snabdeo bolnicu potrebnim rezervama hrane. Narodni heroj Steva Filipović je s pripadnicima Narodne straže, lakšim ranjenicima i ostacima jedne mačvanske čete organizovao zaštitu bolnice.

Pri evakuaciji Krupnja prisebnost i držanje Narodne straže bilo je na velikoj visini. Ona se iz Krupnja povukla zadnja, gotovo u momentu kad je neprijatelj prodro u grad, obasipan mitraljeskom vatrom. U gradu je ostalo samo nešto žena, dece i drugog neboračkog stanovništva.

Nemci su zapalili Krupanj 22. oktobra. Odmah po njihovom povlačenju Narodna straža je pritekla da spasava što se moglo spasti: gasila je požare i pomogla nastradalom stanovništvu da se smesti, organizovala ishranu i vodila računa o drugim potrebama stanovništva.

Kada je slobodna teritorija napuštena a neprijatelj počeo po njoj harati, prvi na udaru su bili članovi NOO i pripadnici Narodne straže. Svetli su primeri herojskog držanja pred neprijateljem mnogih pripadnika Narodne straže koji su gubili živote uvereni da to čine za dobro naroda.

KAKO JE »SMENJENA« STARA VLAST

Radi lakšeg funkcionisanja i rukovođenja seoskim narodnooslobodilačkim odborima, uspostavljena je svakodnevna kurirska veza, a sa daljim odborima svaki drugi dan.

Bilo je pojava da pojedini odbornici nesavesno rade, naročito u nekim selima u kojima su četnici podzemno nastojali da ostvare svoj uticaj na članove odbora, a neki su odbornici po navici iz prošlosti bili skloni mitu i protekciji naročito kada se radilo o upućivanju ljudi na front. Narodnooslobodilački odbor doneo je odluku o opozivanju i kažnjavanju takvih odbornika.

Da bi se sprovele odluke sa prve sednice Sreskog narodnooslobodilačkog odbora o ukidanju stare vlasti i njenih organa što je »naređivao« prvi dekret narodne vlasti, Sreski NOO je još istog dana održao vanrednu sednicu na kojoj je doneo naredbu br. 1. o ukidanju stare vlasti i svih njenih postojećih organa. Tom naredbom su ukinuti opštinska uprava, sresko načelstvo i žandarmerijska stanica, a obustavljen je rad poreske uprave, sreskog suda, katastarske uprave, škola i drugih ustanova.

Svi činovnici su se imali javiti Narodnooslobodilačkom odboru. Jedna komisija je vršila klasifikaciju činovnika i sposobne upućivala u vojsku, a nesposobne stavljala na raspolaganje NOO radi rasporeda.

U duhu odluke sa prve sednice Privremenog narodnooslobodilačkog odbora i naredbe br. 1 obrazovane su komisije za pregled, popis i preuzimanje imovine ukinutih ustanova. Inventar, dokumente i elaborate onih ustanova koje su obustavile rad komisije su predale određenim službenicima na čuvanje. Tako su sve komisije sa uspehom, za vrlo kratko vreme, obavile određene poslove.

Evo dokumenata iz tog perioda, o primopredaji opštinske imovine[5] sa datumom od 8. IX 1941. godine i potpisom članova komisije.

ZAPISNIK

Sastavljen od strane Komisije određene naredbom Narodnooslobodilačkog odbora, za konstatovanje stanja u opštini krupanjskoj.

Prisutni su:

Članovi komisije:
1. Milijan Jeremić, sudij. priprav.
2. Dušan Pavlović, geometar
3. Dragiša Stefanović, obuć. radnik

Opštinski časnici:
1. Bogić Vujić, pretsednik
2. Sredoje Simić, delovođa-blagajnik

[5] Nalazi se u Muzeju NOB u Valjevu.

Na osnovu usmenog naređenja Narodnooslobodilačkog odbora, određena komisija sastala je se u opšt. zgradi i konstatovala sledeće stanje:

I. STANJE BLAGAJNE:

1. U gotovu novca nema ništa,
2. Uložna knjižica Uprave fondova . . . . 6642 din.
3. 15. kom. obveznica ratne štete 2 1/2 procenta držav. po 5000 din. i tri komada po hiljadu dinara serija 5287 br. O. 198-200, a od ovih je 15 kom. sa kuponom br. 25, a jedna sa kuponom br. 24 u nominalnoj vrednosti . . . . 68 000 "
4. Akcija agrarne banke, jedna sa kuponom br. 10 za 1940. g. . . . . 5000 "
5. Po dnevniku kase primljeno je u gotovu ukupno . . . . 15 448 "
6. A isplaćeno po novčanim dokumentima . 17 909,50

Blagajnik izjavljuje da se kod prihoda pojavljuje razlika usled greške u sabiranju, a da je isplata veća od primanja iz razloga što su nemačke vlasti vršile presiju na opštinsku upravu i blagajnik je iz svojih sredstava i pozajmicom od građana isplatio sumu od 2497 dinara, pa moli da mu se po mogućstvu ova suma vrati.

Potom je predata komisiji jedna uložna knjižica br. 8444 fonda siromašnih učenika u sumi . . . . 19 062 din.
U blanketima stočnih pasoša . . . . . . 35,30 din.

II. OPŠTINSKA POTRAŽIVANJA

Prethodno predsednik i blagajnik izjavljuju da su ranije knjige opštinske spaljene za vreme prošlog rata od strane biv. blagajnika Dragutina Simovića, pekara iz Krupnja, a iz koga razloga oni ne znaju, pa knjige sa kojima je do sada blagajnik rukovao ustrojene su 15. maja ove godine a zatim usmeno dodaju:

1) Opštini duguje na ime kasapske arende Velizar Pavčević, kasapin iz Krupnja za 1940. god. . . . . 11 000 din.

2) za 1941. god. duguje Živan Miladinović iz Tomnja, na ime zakupa za opšt. zemlju zv. »Luka« . . . . 1000 din.

3) za 1940. god. duguje Milivoje Cvetinović, iz Banjevca . . . . 800 "

4) u starom niklenom novcu primljeno je 10 kom. 10 para, 5 kom. po 5 para i jedan komad po 25 para.

III. OPŠTINSKA IMOVINA

Od nepokretne imovine opštinska je svojina zemlja zv. »Benakovina«, zemlja zv. »Luka« pod Čulumom, zemlja zv. »Donja i Gornja Damnjanovača«, zemlja zv. »Martinovača« i zemlja zv. »Šuma« u Paljevinama u istočnoj Boranji u veličini od 87 hektara pod obraslom šumom, a o veličini svih ostalih zemalja nalazi se opis u ovd, katastarskoj upravi.

Dalja je opštinska imovina: plac sa postojećom opšt. zgradom, opšt. klanica, opšt. pijaca sa postojećim kantarom i opštinski plac sa postojećim grobljem i kapelom i nedovršeni opšt. vodovod.

IV. NAMEŠTAJ

Opština raspolaže sa sledećim nameštajem: 1 kasa sa jednim ključem, 4 stola, 9 stolica, 1 klupa, 2 ormana, 2 furune, 2 šifonjera i 9 raznih slika.

Potom je stara opšt. arhiva nepregledana zapečaćena u jedan šifonjer.

Na kraju blagajnik dodaje da predsednik, delovođa blagajnik i kmetovi nisu primali platu usled neredovnih prilika.

Prisutni su od strane opštine:
Bogić Vojić
Sredoje Simić

ČLANOVI KOMISIJE
1. Milijan Jeremić
2. Dušan Pavlović

NARODNOOSLOBODILAČKOM ODBORU

Krupanj

Određena komisija po naređenju toga Odbora sastala se danas u opštinskoj zgradi i konstatovala sledeće stanje o čemu se izveštava Odbor radi znanja i dalje nadležnosti.

PREDSEDNIK
Mil. Jeremić

Shodno naređenju Štaba Valjevskog oslobodilačkog odreda od 4. septembra 1941. god. da prestaje rad opštinske uprave Odbor je doneo

ODLUKU

Da se celokupno stanje u opštinskoj upravi u Krupnju preda na upravu Narodnooslobodilačkom odboru, koji privremeno vrši vlast a opštinska uprava da se razreši dužnosti.

Sekretar — Predsednik
Mil. Jeremić

Članovi

1. Rajko M. Mladenović
2.
3.

Danas smo razrešeni dužnosti opštinskih časnika a svu imovinu i ostale opštinske stvari predali smo na upravu Narodnooslobodilačkom odboru.

Delovođa — Predsednik opštine
Sredoje Simić — Bogić Vujić

Primili smo svu opštinsku imovinu kao i ostalo prema gornjem zapisniku:

Sekretar — Predsednik
Mil. Jeremić — Mandilović Moša

Članovi

Milan Jevtić
Rajko M. Mladenović

MOBILIZACIJA I PRIVREDA

Radi što uspešnijeg obavljanja mobilizacijskih poslova formirano je mobilizacijsko odeljenje, koje je bilo smešteno pri narodnom odboru i bavilo se problemom mobilizacije ljudstva i sredstava za front. Mobilizacijskim poslovima rukovodio je Miodrag Krstić, učitelj.

Privremeni sreski narodnooslobodilački odbor doneo je i nekoliko važnih odluka od interesa za građane Krupnja, kao:

— da se dovede električna struja sa Stolica radi osvetljavanja Krupnja u koju svrhu bi se koristio materijal zaplenjen od Nemaca u Zajači i topionici antimona;

— da se dovrši započeti vodovod u Krupnju, za koje svrhe je obezbeđen materijal i druge potrebe;

— da se osposobi topionica antimona u čijim je prostorijama bila smeštena i radionica za opravku oružja i izradu bombi. Ovim radovima rukovodio je inž. Miodrag Đorđević;

— da se obezbedi jesenja setva i potrebna količina semena. Setvene površine imale su se poorati putem moba u onim domaćinstvima koja nisu imala zaprega. Poslat je i jedan izveštaj Vrhovnom štabu u Užicu o potrebnim količinama semena, koji je odneo kurir Rade Bosanac;

— da se obezbedi za zimu potrebna količina ogrevnog drveta iz Boranje.

Duboko su mi se urezale u sećanje neke okolnosti sa prve sednice privremenog NOO 5. septembra. Iz neposredne blizine, iz kuće, dopiralo je ječanje ranjenika koji su ležali po podu na senu. Povremeno je dopirao jauk jednoga teže ranjenog u glavu. Preko puta, pod brestom, stajala je grupa pohapšenih ruskih belogardejaca i petokolonaša, koje su čuvali partizani. Jedan nemački avion je kružio iznad kuće. Huku motora su s vremena na vreme presecali mitraljeski rafali iz aviona. Na svaki jauk ranjenog u glavu iz bolnice, Crni je zastajao u izlaganju i upirao pogled pun saosećanja prema otvorenim vratima, a Dragojlo je dodavao: »Drugu je mnogo teško«.

Na prvoj sednici, pored niza poslova koji su očekivali i Privremeni NOO, bilo je reči i o upravljanju topionicom antimona u Krupnju. Posle izlaganja Miloša Minića o ulozi i zadacima nove narodne vlasti i o upravljanju fabrikama na nov način koji ne sme ni po čemu podsećati na ono »trulo staro«, među značajnim odlukama doneta je i ona o obrazovanju Odbora radničke kontrole u topionici antimona od tri člana na čelu s predsednikom Dušanom Skorićem Dudom, radnikom — partizanom koji je povučen iz odreda.

Prezauzet nizom raznovrsnih poslova, odbor nije mnogo žurio sa sprovođenjem ove odluke i raspisivanjem izbora za Odbor radničke kontrole. Zbog toga je na jednom sastanku partijske organizacije, održanom u stanu u kome su uglavnom i održavani partijski sastanci (na spratu iznad kafane »Forkić«), kome su prisustvovali i članovi OK Milka Minić i Ljubomir Petrović Mingej — NOO oštro kritikovan. Na sastanku je zaključeno da se izbori odmah sprovedu, a za njegovo sprovođenje zaduženi su Milka Minić, Mingej i ja, kao sekretar NOO (istovremeno sam bio i sekretar partijske organizacije).

Sutradan, 6. septembra, održana je sednica Privremenog NOO, kada je doneta odluka o zakazivanju zbora radnika i sprovođenju izbora za Odbor radničke kontrole u topionici. Ova odluka je istaknuta na vidnim mestima[6] u gradu i krugu topionice, a pored toga je, radi veće sigurnosti, objavljena i dobošem radnicima.

Zbor je održan utvrđenog dana uveče (zbog opasnosti od neprijateljskog bombardovanja) u prostorijama topionice. Otvorio ga je stari ratnik-partizan Dušan Skorić Duda. On je odmah posle nekoliko uvodnih napomena o cilju sazivanja zbora dao reč Milki Minić, koja je u podužem izlaganju objasnila radnicima značaj izbora Odbora radničke kontrole i zadatke koji pred njim stoje. Posebno je ukazala na ulogu odbora u organizovanju proizvodnje bombi i opravke oružja potrebnog za front i u organizovanju kulturno-prosvetnog rada među radnicima i stanovnicima u krugu topionice.

Na ovom zboru izabran je Odbor radničke kontrole od tri člana. Prilikom konstituisanja, za predsednika odbora izabran je Dušan Skorić Duda, član KPJ.

Ovaj prvi Odbor radničke kontrole sa uspehom je radio za sve vreme postojanja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. On je sa uspehom nastavio da radi i posle paljenja Krupnja, sve do povlačenja naših jedinica (30. novembra 1941). U radu i donošenju odluka bio je potpuno samostalan.

Odbor je samostalno upravljao topionicom, svim uređajima i stambenim prostorijama u njenom krugu, organizovao sve poslove i donosio odluke o svim važnim pitanjima vezanim za front. Organizovao je, u prvom redu, radničku stražu za čuvanje postrojenja i izvršio popravku građevina i stambenih zgrada koje su bile oštećene za vreme borbi za oslobođenje Krupnja. Pored toga, Odbor se preko posebne radničke komisije starao o smeštaju izbeglica i raspodeli stanova u krugu topionice i organizovao ishranu i radničku kuhinju za radnike i izbeglice. Samostalno je isplaćivao zarade radnicima koji su imali porodice iz sredstava koje je dobijao NOO (ovaj novac je zaplenjen od Nemaca i njihovih pomagača prilikom oslobođenja rudnika Zajače). Odbor radničke kontrole je doneo nekoliko značajnih odluka, među kojima je najvažnija ona o organizovanju radionice oružja (u njoj se popravljalo oružje i pravile,

---

[6] Na prvoj sednici NOO usvojen je princip o javnosti u radu NOO pa je zaključeno da se po svim pitanjima donesu pismene odluke, da se objavljuju građanima, pa se i odluka o obrazovanju i izboru Odbora radničke kontrole imala objaviti.

između ostalog, bombe od olovnih cevi i kutija za konzerve, tzv. »dinamiterosi«) i o evakuaciji i sklanjanju svih instalacija i materijala koji bi mogli da koriste neprijatelju u slučaju upada. Na osnovu ove odluke razrađen je plan evakuacije ljudi i materijala, kao i eventualnog uništavanja svega onoga što se nije moglo izvući, skloniti ili sačuvati; određene su grupe koje su ovo imale da sprovedu. Zahvaljujući tome i dobroj organizaciji koju je sproveo Odbor radničke kontrole, prilikom ponovnog upada Nemaca u Krupanj, 22. oktobra, u topionici nije ostalo ništa što bi im moglo koristiti. Posebnu pažnju Odbor je posvetio borbi protiv sabotaže i uveo mere predostrožnosti u krugu topionice. Izdavane su posebne propusnice za ulazak u krug i ograničeno kretanje u blizini postrojenja i radionica.

Odbor radničke kontrole doneo je i pravilnik o svom radu. Pravilnik je izradila komisija na čelu sa partizanom Banom Lukićem, sudijom iz Loznice. Pravilnik je usvojen na konferenciji radnika u topionici, a prethodno je tri dana bio izložen na tabli postavljenoj za zidne novine i oglase. Na jednoj od sednica NOO Pravilnik je potvrđen i od tada je postao zakon za rad u topionici. Ovim pravilnikom je bilo, između ostalog, propisano da je Odbor radničke kontrole obavezan da svakih sedam dana saziva sve radnike; da ih upoznaje s važnijim pitanjima i da ih konsultuje o donošenju potrebnih odluka.

Veliku pomoć pružio je Odboru radničke kontrole svojim savetima Ivan Milutinović, koji je u to vreme boravio u Krupnju. Jednom od sastanaka Odbora radničke kontrole prisustvovao je Ivo Lola Ribar i baš tog istog dana je u komandu mesta došao i drug Tito.

Tako je stvoren prvi Odbor radničke kontrole u slobodnom Krupnju. Tako je on uglavnom radio u svojim prvim začecima i prvim danima na slobodnoj teritoriji. Tako su izgledale prve klice radničkog samoupravljanja još u vreme narodnooslobodilačke borbe i revolucije, septembarskih dana 1941. godine.

PODELA ZADUŽENJA

Partijska ćelija u Krupnju imala je devet članova i dva kandidata. Članovi Partije su bili Dušan Skorić Duda, obućarski radnik, Anta Marković, metalski radnik, Milan Tešić Selja, pekarski radnik, Dobrivoje Bošković, krojački radnik, Boško Novaković, tašnerski radnik, Franja Špehar Rista, pekarski radnik, Rista Patić Piklja, radnik, Vlada Piperski, vajar i ja (sudijski pripravnik). Tada sam bio sekretar ćelije. Kandidati su bili Anđelko Blaženković, stolarski radnik i Nešić, službenik — stražar Narodne straže.

Sastancima partijske jedinice redovno su prisustvovali članovi Okružnog komiteta Milka Minić i Ljubomir Petrović Mingej.

Na sastancima su razmatrana mnoga pitanja iz rada NOO i učvršćenja nove vlasti. Gotovo o svim važnijim merama i odlukama koje je Privremeni NOO preduzimao i donosio, prethodno je raspravljala partijska jedinica.

Odbor je po zaključku partijske jedinice pružao punu pomoć SKOJ-u i Omladinskom društvu koje je bilo formirano u Krupnju, u organizovanju kulturno-prosvetnog rada. Član NOO Anđelko Blaženković, kandidat Partije, brinuo se o svemu ovome i bio je u stalnom kontaktu s predstavnicima ovih organizacija. Obezbeđene su prostorije u narodnoj čitaonici za potrebe omladine gde su držane priredbe i usmene novine. Određena su mesta i obezbeđene table za zidne novine u bolnici, na narodnoj čitaonici, na komandi mesta, zgradi NOO i u topionici antimona. Oformljena je kulturno-prosvetna sekcija u kojoj su, pored ostalih, radili Boško Novaković, rukovodilac SKOJ-a, Dobrosav Bošković, partizan, Anđelko Blaženković, član Odbora, Mirko Spajić, učitelj, Iva Božić i drugi. Docnije je sekcija proširena iskusnim drugovima iz Mačvanskog odreda i nekim drugovima odbeglim iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici. Vidnu pomoć na ovom polju pružili su svojim iskustvima profesori Žika Popović i Moma Mihailović, Luka Tufegdžić, Radovan Vuković, Franja Špehar Rista, odbegli »robijaši« iz mitrovačke kaznione i Nebojša Maletić, advokat.

Prvih dana oktobra u sali hotela »Evropa« održana je konferencija omladine na kojoj su govorili Steva Filipović, Mića Jeremić i Vlada Zečević. Tada je formirano Omladinsko udruženje i izabran odbor koji je njime rukovodio. Predsednik odbora je bio omladinac Slavko Orlović, a članovi Borka Mucić, Ljubomir Stošić, Hakija Alimanović, Dobrivoje Bošković i jedan pripadnik Narodne straže. Udruženje je izabralo i delegate za Osnivački kongres USAOS održan oktobra u Užicu.

Radi rukovođenja i boljeg uvida u sve mesne delatnosti odbornici NOO su izvršili podelu rada po sektorima, o čemu je na svakoj sednici diskutovano i davani predlozi za donošenje novih odluka.

Sve odluke koje je Odbor donosio objavljivane su dobošom u gradu i isticane na javnim mestima, a dostavljane su i seoskim NOO-ima, ukoliko su bile od interesa za njih.

Nekoliko dana pre savetovanja u Stolicama, članovi Glavnog štaba Srbije Rodoljub Čolaković i Filip Kljajić, sa članom štaba Valjevskog PO Vladom Zečevićem, izvršili su pregled rada Sreskog NOO. Ovom prilikom je pohvaljen rad Odbora,

stavljene su jedino primedbe da treba istaći tablu s nazivom odbora na zgradi i formirati porotni sud, kao i to da odbornike koji greše treba opozivati javno na zboru građana, a ne odlukom NOO, kako je to do tada u praksi sprovođeno.

Na ovom sastanku je odlučeno da se isto veče održi zbor građana u Krupnju. Na zboru sam kao sekretar odbora položio račune o dotadašnjem radu i daljim planovima Privremenog NOO. O aktuelnim pitanjima govorili su Fića Kljajić i Vlada Zečević.

PRAVOSUĐE

Sutradan je formiran prvi porotni sud na slobodnoj teritoriji koji se sastojao od predsednika i 15 porotnika.

Održano je i nekoliko suđenja pre ponovnog upada Nemaca u Krupanj. Suđeno je Živku Maksimoviću iz sela Bogoštice, zaselak Gorice, u odsustvu, zato što je u svojstvu stražara Narodne straže obio magacin koji je čuvao i ukrao neke stvari. Osuđen je na smrt, pa je izdata za njim poternica svim seoskim NOO-ima. Zatim je suđeno dvojici Mačvana zbog šverca duvana, pa su osuđeni na doživotni prinudni rad i konfiskaciju duvana i novca koji je pri pretresu nađen. Zapisničar na ovim suđenjima je bio Đoka Popović, bivši činovnik suda, a ja sam predsedavao, jer sam na sednici odbora postavljen za predsednika Porotnog suda. Porotnici su bili: Franja Špehar Rista, pekarski radnik iz Zagreba, Ivan Grujičić, zemljoradnik iz Boljevca, Svetozar Maksimović, zemljoradnik iz Bogoštice, Rista Pantić, radnik iz Krupnja, Sreten Milovanović, zemljoradnik iz Šljivove i drugi.

Odbor je preko seoskih NOO, a u prvom redu preko Narodne straže, kontrolisao izvršenje pojedinih odluka i zbog izvršenih nepravilnosti ili zlonamernog kršenja izricao istupne kazne. Kao sekretar Sreskog NOO istupno sam kaznio: Velizara Pjevčevića, kasapina, sa 1000 dinara novčane kazne, zbog prodaje pokvarenog mesa; Nikolu Tadića, kafedžiju, sa 300 dinara, zbog skuplje prodaje duvana (ovoj dvojici je pored istupnog kažnjavanja, radi primera, sudio i Porotni sud); Jovana Blagojevića, abadžiju, zbog nečišćenja ulice ispred svoje radnje, sa 100 dinara novčane kazne; Peru Dimitrijevića Vrndaka sa tri dana zatvora zbog pijančenja.

POSLEDNJE ODLUKE

Sreski NOO je donosio i druge odluke koje su bile od interesa za građane, a između kojih treba pomenuti: pitanje razmene stoke za priplod; smeštaj stoke i žita po selima; smeštaj i ishrana izbeglica, naročito u početnom periodu prve ne-

prijateljske ofanzive; nabavke duvana i drugih stvari za potrebe građana, ukoliko su se mogle nabaviti.

I posle paljenja Krupnja i ponovnog njegovog okupiranja Privremeni sreski NOO je nastavio da funkcioniše i nastojao da organizuje i normalizuje život u gradu. Između ostalog, s obzirom na teške prilike i sredstva kojima je raspolagao, odbor je delio hleb stanovništvu, tako da je svaki građanin koji radi dobijao pola kilograma hleba, a ko ne radi jednu četvrtinu kilograma. Takođe su preduzete mere za smeštaj stanovništva, koje je ostalo bez krova, osposobljavanjem stanova i smeštajem u sela. Organizovana je i kuhinja za ishranu.

Sreski NOO je 17. novembra održao u Krupnju zbor odbornika svih seoskih NOO sreza rađevskog. Na sastanku je konstatovano da u srezu postoji 346 porodica koje nemaju ni malo hrane. NOO je podelio prvu pomoć od 16 800 dinara ugroženim građanima. Među porodicama koje su dobile pomoć nalazilo se i nekoliko kojima je neprijatelj popalio kuće. Isto tako prilikom upada neprijatelja u Krupanj veliki deo stanovništva je ostao bez igde ičega. Trideset porodica dobilo je pomoć od 200 do 400 dinara.

Posebnu ulogu odigrao je Sreski NOO, kao i seoski odbori u vreme mučkog napada četnika na naše odrede.

Na kraju pomenutog sastanka 17. novembra, posle diskusije o situaciji u kojoj smo učestvovali poručnik Ratko Martinović, komandant mesta Milovan Dudić i ja, na predlog komandira Narodne straže Sretena Pantelića doneta je sledeća rezolucija:

»Mi selski odbornici sreza rađevskog smatramo da je izdajnik srpskog naroda svaki onaj koji digne ruku protiv poštenih četnika i partizana, koji se bore protiv okupatora i njegovih slugu.

Mi smo poslali naše sinove i braću u borbu protiv okupatora za nacionalno oslobođenje, a ne u bratoubilačko klanje. Ako koji od starešina, komandanata, komandira i drugi bude pokušao da povede našu decu i braću u međusobno klanje, oni imaju pravo i treba odmah da ih napuste.

Mi zahtevamo od Štaba Valjevskog partizanskog odreda i popa Vlade Zečevića i poručnika Martinovića da se među sobom bratski slažu i nastave borbu protiv okupatora i svih onih koji mu služe.

Mi smo uvereni da se samo na taj način može sprečiti bratoubilački rat u srezu rađevskom«.

Rezoluciju smo u obliku zaključaka zbora odbornika formulisali Milka Minić i ja.

Tako je funkcionisala nova narodna vlast koju je organizovala i njome rukovodila KPJ na prvoj slobodnoj teritoriji zapadne Srbije.

Mića JEREMIĆ

PLAMEN USTANKA I REVOLUCIJE ZAHVATIO JE I NAŠ KRŠ[1]

PARTIJSKA ORGANIZACIJA I SKOJ PRED USTANAK

Stvaranjem Jugoslavije 1918. godine, naš krševiti kraj dobio je administrativni naziv opština rudinsko-trepačka. Uslijed nepovoljnih životnih uslova ovaj prostor je dosta rijetko naseljen (4—5 domova na 1 km^2) sa domovima udaljenim jedan od drugoga od nekoliko stotina metara do više od kilometra, bez većih, grupisanih naselja. Kraj je izrazito pasivan, rijetko koja njiva prelazi dan oranja drvenim ralom sa volovskom zapregom. Malo se koja porodica mogla obezbijediti hljebom za godinu dana, naročito kada naiđe sušna godina. Osnovni prihod stanovništva poticao je od stočarstva.

Nova državna tvorevina ubirala je poreze, gonila na kuluk i druge obaveze, a sva njena davanja i građenja ostajala su u predizbornim lažima. Cijene seljačkih proizvoda su padale u bescjenje, mogućnost zarade se sve više smanjivala, dugovi i nemaština rasli, a uporedo sa ovim raslo je nezadovoljstvo i ogorčenje radnih seljaka. Jedni sa apatijom, drugi sa mržnjom dočekali su Obznanu, 29. januar, 5. maj i sve ostale rabote korumpiranog, nezajažljivog i krvavog kraljevskog režima. Ogromna većina seljaka glasala je za opozicione stranke, dok je vrlo mali broj posjećivao zborove na kojima su demagozi iz vladajućih stranaka davali prazna obećanja. Nezadovoljstvo radnih seljaka ispoljilo se u njihovom masovnijem učešću na demonstracijama 1938. i maja 1940. godine u Nikšiću.

---

[1] Napis je sačinjen na osnovu sjećanja preživjelih boraca — partizana iz rudinsko-trepačke opštine: Nede Božinović, Vlada Mrvaljevića, Spira Mićunovića, Milenka Miljana Baletića, Božidara Perovića, Dušana Čolakovića, Vlada Čolakovića, Milivoja Miša Krivokapića i Vukosave Vuke Baletić. Napis se objavljuje uz njihovu saglasnost.

Posebno smo zahvalni Milinku Đuroviću na toploj, njemu svojstvenoj ljudskoj pomoći koju nam je ukazivao tokom oružanog ustanka, a koja ni sada — u miru, pri obradi ovog napisa, nije izostala.

Iako u našoj opštini nije postojala organizacija KP, osjećao se snažan uticaj partijske organizacije iz Nikšića i Grahova na omladinu i naprednije seljake. Veliki vaspitno-politički značaj imao je i lični kontakt seljaka sa naprednom srednješkolskom omladinom i studentima, naročito ljeti za vrijeme školskog raspusta i poljskih radova.

Već prvog dana rata mnogi nemobilisani drugovi, koji su bili na službi ili školovanju u Beogradu i po drugim krajevima zemlje, uputili su se u svoje zavičajne opštine. Pošto se vojna komanda u Nikšiću potpuno oglušila o njihov zahtjev da im se da oružje i da se upute na albanski front, oni su se iz Nikšića razišli po svojim opštinama.

Poslije raspada fronta i kapitulacije bivše jugoslovenske vojske vraćaju se u svoju opštinu i oni učesnici u ratu koji su se prije rata nalazili na službi po raznim mjestima Jugoslavije.[2]

Skoro svi oni školovali su se pod vrlo teškim materijalnim uslovima i ranije učestvovali i radili u raznim organizacijama koje su bile pod uticajem i rukovodstvom Partije. Tako su ne samo članovima Partije i SKOJ-a, već i ostalim bili poznati borba, značaj i linija Partije i njena presudna uloga u predstojećoj borbi naših naroda protiv fašizma.

Pošto ranije u opštini nije postojala organizacija Partije i SKOJ-a, to je prva i neposredna snaga u našoj opštini, na koju je mogao da računa MK Nikšić u svim predstojećim akcijama, bila ova grupa drugova i jedan broj seljaka za koje se od ranije znalo da su revolucionarno orijentisani.

Neda Božinović, član KP, sa bogatim političkim znanjem i iskustvom iz rada u studentskim i sindikalnim organizacijama, došla je u našu opštinu kao partijski radnik oko 12. aprila 1941. godine.

Karakteristično je za sve školovane ljude iz naše opštine da su se kroz borbu i revoluciju, sa vrlo malim brojem slučajeva kolebljivosti, pošteno odužili svom kraju i njegovim divnim i istaknutim borbenim tradicijama.

---

[2] Tokom aprila i početkom maja okupili su se u svojoj opštini službenici: Vlado Mrvaljević, Pavle Mićunović, Špiro Mićunović, Đuro Roganović, Dušan Čolaković, Janko Gardašević, Milenko Miljan Baletić, Krsto Roganović, Gojko Jošov Perović, Marko Vasov Perović, Veljko Lukin Perović; studenti: Marko Baletić, Milivoje Milo Vidović, Vlado Vidović, Tomaš D. Perović, član KPJ, Jovo Baletić, član SKOJ-a, Milosav Perović, Milivoje Mišo Krivokapić; maturanti i đaci: Vasilije Mujo Baletić, kandidat za člana KPJ, Radomir Mićunović, član SKOJ-a, Vukosava Vuka Baletić, član SKOJ-a, Božidar Vasov Perović, Ljubo Kosović, Zvonko Perović.

I veći broj izbjeglica imao je pozitivan odnos prema ustanku i čitavoj našoj borbi. Među njima su se isticali potpukovnik u penziji Duka Perović, komandant Vučedolske brigade u prvom svjetskom ratu, čestit starac i patriota, nesumnjivo jedan od najpoštovanijih ljudi u našem kraju; zatim stari kapetan u penziji Vaso Andrijin Perović iz Trepača i učitelj Mirko Nikolin Perović.

Za vrijeme kratkotrajnog otpora jugoslovenske vojske većina ovih drugova, koji su se tada nalazili u opštini, koristila je svaki trenutak da vojnicima, koji su u kolonama odlazili na front prema Albaniji, objasni liniju Partije o odbrani zemlje. Oni su zajedno sa naoružanim seljacima učestvovali u gonjenju ustaša-dezertera, koji su preko planina bježali sa albanskog fronta.

Pun zebnje za opšti ishod rata, narod je sa ponosom dočekao naše prve pobjede nad talijanskim fašistima u Albaniji. One su očigledno svjedočile o hrabrosti i želji našeg vojnika da se bori i da, iako slabo vođen i loše naoružan, odnese prve pobjede nad Musolinijevim fašistima.

Propast države, kapitulaciju i opšte rasulo narod je gledao sa ogorčenjem i očajem. Nekoliko dana ranije kralj je, sa najbližim saradnicima i zlatnim polugama, dobježao u Nikšić, odakle je hitao avionom za London. Jednu grupu kvislinških zločinaca okupator je doveo, a druga, koju je našao u zemlji, ponizno mu se uvijala. A narod je ranjena srca doživljavao komadanje svoje rodne zemlje.

Međutim, uticaj Partije se već ogledao i u činjenici što su svi seljaci iz naše opštine donijeli sa fronta oružje i municiju. Nikica Mrvaljević, seljak iz Donjih Trepača, prenio je, na primjer, sa svojim bratom Radosavom sa položaja u Boki Kotorskoj do svoje kuće puškomitraljez »zbrojovku«, sanduk municije i sanduk ručnih bombi. A na sam dan kapitulacije Špiro i Vlado Vidović prisilili su komandira žandarmerijske stanice na Trubjeli da im preda sve oružje i municiju koji su se nalazili u stanici. Našli su desetak novih pušaka, izvjesnu količinu municije i 12 sanduka ekrazita sa kapislama i fitiljem. Pošto su se naoružali, ostatak pušaka i municije razdijeljeni su omladincima koji nijesu imali oružja. Sredinom maja Tomaš Perović i Vlado Vidović, uz pomoć malog Milorada Miša Vidovića, prenijeli su ekrazit iz stanice i sakrili ga u jednu pećinu u planini Goštac. Nekoliko dana kasnije, Marko i Vasilije Baletić natovarili su ovaj ekrazit na konje i, naoružani pištoljima, prenijeli ga i sakrili kod svojih kuća na Torinama Baletića. Taj ekrazit posluž̌iće docnije diverzantskim partizanskim grupama za rušenje mnogih objekata od Nikšića do Huma.

Raznim oblicima veza i djelovanja Partija je stvorila takvo raspoloženje i želju ljudi za oružjem da su u našoj opštini svi muškarci sposobni za borbu već prvih dana okupacije bili naoružani puškom i ručnim bombama; poneki je imao i revolver.

Neposredno po dolasku iz Beograda, 12. aprila, Neda Božinović se povezuje sa MK Nikšić i odmah dobija zadatak da obrazuje prvu partijsku organizaciju u rudinsko-trepačkoj opštini. Iako je rodom iz sasvim drugog kraja, i nikada ranije nije radila na takvom ni sličnom terenu, Neda se, zahvaljujući svojim karakternim osobinama, taktu, dosljednosti i iskustvu, odlično snalazi i biva srdačno primljena u ovoj patrijarhalnoj sredini. Ona otpočinje s tim što je, uz pomoć Vasilija Muja Baletića, jedinog člana KP u opštini, obrazovala jednu grupu od najboljih aktivista. Pored Nede, Vasilija i Tomaša Perovića, nepovezanog člana Partije, u aktiv su ušli mladi seljaci i studenti, koji su se u to vrijeme već nalazili u opštini: Marko Baletić, Vlado Vidović, Danilo Mićunović, Jovo Baletić, Vidak Perović, Vlado Čolaković, Blagoje Vujović. Oni su se već osjećali komunistima i svojim dotadašnjim radom i držanjem stekli povjerenje Partije da će slijediti dug i trnovit put njene borbe. Članovi ovog aktiva su, po mjestu stanovanja i uticaju, obuhvatali veći dio teritorije.

U prvo vrijeme Trepča nijesu bila obuhvaćena radom ovog aktiva, iako se tu nalazio znatan broj seljaka, studenata i đaka koji se svojom borbenošću nijesu razlikovali od članova aktiva. Zbog prostorne udaljenosti Trepača od centra opštine u kome se aktiv okupljao i najaktivnije radio (Trubjela, Torine Baletića, Ponikvica) i zbog češćeg dodira drugova iz Trepača sa komunistima i naprednim ljudima iz Nikšića i njegove okoline, bliže upoznavanje i jače organizaciono povezivanje između aktiva i drugova iz trepačkog kraja prilično je kasnilo. Iz tih razloga Trepča su i tokom slijedeća 2 — 3 mjeseca bila prilično zapostavljena od aktiva i novoobrazovane partijske organizacije. Međutim drugovi iz Trepača su sami čitavo to vrijeme razvijali živu političku aktivnost u narodu svoga sela.

Mjerilo za prijem u Partiju drugova iz aktiva određivano je na osnovu njihovog ranijeg odnosa prema Partiji i aktivnosti na terenu pod uslovima okupacije. Tako je sredinom maja, poslije kraćeg kandidatskog staža, primljen u Partiju Vlado Vidović, a početkom juna i Vidak Perović. Tomaš Perović, koji je od početka prisustvovao sastancima partijske jedinice, definitivno je povezan krajem juna.

To je bila prva organizacija KPJ u našoj opštini. Neda je odgovarala za rad sa ženama i, kao sekretar i rukovodilac

partijske ćelije, održavala redovnu vezu sa MK Nikšić, čije se sjedište nalazilo u Gornjem Polju, kraj Nikšića; Vasilije je imao zadatak da organizuje i rukovodi radom SKOJ-a, Tomaš se bavio pitanjima vlasti, dok je Vlado dobio zadatak neposredno od člana MK, Voja Deretića, za rad po vojnim pitanjima, pa je za taj sektor rada bio odgovoran i u partijskoj jedinici.

U pripremi ustanka, u oružanoj borbi protiv okupatora, ustaša u Hercegovini, kao i kolebljivaca i neprijatelja ustanka i revolucije na našoj i susjednoj teritoriji, zatim u borbi za samostalniji položaj žena i omladine i za njihovo aktivno istupanje u političkim i drugim akcijama ispoljavao se odnos ljudi prema Partiji i oružanoj borbi. Iako je mjerilo Partije bilo vrlo strogo, partijska organizacija je stalno rasla i jačala. O prijemu seljaka u Partiju odlučivala je naša partijska jedinica, dok je odluku o prijemu intelektualaca donosio MK.

Od juna do kraja decembra 1941. godine primljeni su u Partiju: Marko Baletić, Danilo Mićunović, Vlado Čolaković, Jovo Baletić, Špiro Mićunović, Blagoje Vujović, Danilo Perović, Luka Perović, Pavle Mićunović, Nikica Mrvaljević, Novak Vojičić, Mihailo Bobić i Nikola Čolaković. Svetozar (Sveto) Radojević, svršeni maturant, postao je član Partije u Nikšiću i ostao tamo do avgusta, zatim je došao kod svojih rođaka u našoj opštini i uključio se u našu partijsku organizaciju. U oktobru 1941. godine Neda odlazi u OK Nikšić, a za sekretara partijske organizacije izabran je Vlado Vidović.

Za izgradnju i jačanje naše organizacije, pored stalne veze sa OK, bile su od velikog značaja i česte posjete sekretara i članova OK: Krsta Popivode, Radoja Dakića Brka, Save Kovačevića, Milinka Đurovića, Veljka Zekovića i drugih drugova. Pošto preko naše opštine vode putevi prema Grahovu, Hercegovini i Boki Kotorskoj, drugovi iz OK su se u prolazu za te krajeve ili prilikom dolaska neposredno u našu opštinu, do pojedinosti upoznavali sa našim prilikama, dajući nam detaljne savjete i instrukcije.

Izvršavajući sa ljubavlju i poletom najteže zadatke i služeći uvijek za primjer u prvim borbenim redovima, veći dio ovih drugova dao je živote za Partiju i revoluciju. Među njima se ističu divni likovi Marka Baletića, Nikice Mrvaljevića, Novaka Vojičića, Jova Baletića, Vidaka Perovića, Pavla Mićunovića i Danila Perovića.

Uporedo sa partijskom organizacijom obrazovana je i organizacija SKOJ-a. Pored članova Partije koji su imali određeni zadatak da rade u SKOJ-u i da na njega prenose liniju i direktive Partije, organizaciju i jačanje SKOJ-a pomagali su partijska jedinica u cjelini, kao i svaki član Partije. Pored toga

u formiranju prvih jedinica SKOJ-a učestvovali su i mladi drugovi koji su još prije okupacije primljeni u SKOJ u drugim mjestima, a poslije kapitulacije su došli svojim kućama ili pak kao izbjeglice u našu opštinu.

Prva jedinica SKOJ-a obrazovana je od drugova koji su živjeli na teritoriji sela Donji Broćanac, Ponikvica i Vonjin Do. Nju su sačinjavali Jovo, Radomir i Radojica Baletić, Tripa Čolaković i Vojo Delibašić. Istovremeno, ili nešto malo kasnije, obrazovana je jedinica SKOJ-a na teritoriji Smrduše i dijela Rudine, u koju su ušli: Danilo Milov Mićunović, Vukosava Vuka Baletić, Milorad Milić, Danilo Antov Mićunović, Mihailo Vujović, Obrad, Radosav i Ljubo Mićunović. Prvu jedinicu SKOJ-a u Donjim Trepčama sačinjavali su: Mihailo Babić, Milosav i Božidar Perović, Vojin Banićević i Ljubo Kosović, dok su jedinicu SKOJ-a u Bresticama, koja je obrazovana neposredno pred ustanak, sačinjavali pored Vidaka Perovića još i Milivoje Mišo Krivokapić, Danilo Jovović i Radivoje Perović.

Narastanjem borbe i akcija i sve jedinice SKOJ-a su postajale jače i masovnije, a njeni najaktivniji i najhrabriji članovi primani su u Partiju. Tako je krajem 1941. godine SKOJ obuhvatio svojim radom čitavu teritoriju naše opštine. Plamen oslobodilačkog rata i revolucije iskovao je i prekalio mnoge likove mladih komunista, članova SKOJ-a i omladinaca. Po svojoj hrabrosti, odanosti i junačkoj smrti među njima su se isticali Vojin Delibašić, Radosav Mićunović, Milena Baletić, Gojko Jovović. A Jovanku Joku Baletić, nepunoljetnu omladinku, četnički dželati vode na vješala i pitaju:

— Kazuj, kučko partizanska, svoju posljednju želju.

— Čućete je, izdajnici, od moje braće i drugova — odgovara im Joka, penjući se na vješala.

Partijska organizacija i SKOJ u cjelini, a i svaki njihov član, imali su zadatak da do tančina upoznaju prilike, zbivanja i ljude u svim selima naše opštine. Narod je upoznavan sa linijom Partije i aktuelnim događajima ličnim kontaktom, preko moba na poljskim radovima (kosidba, vršidba i dr.) i preko svih ostalih skupova.

Treba naglasiti da su od prvoga dana okupacije, komunisti prilazili ljudima bez ikakvih predubeđenja koja su se mogla stvoriti na osnovu političke, klasne, plemenske, profesionalne ili ma kakve druge pripadnosti i orijentacije ljudi između dva rata. Odnos prema beskompromisnoj borbi protiv okupatora, bio je osnovno mjerilo za grupisanje i diferenciranje ljudi. Komunisti su bili svjesni da će predstojeći sudbonosni događaji pružiti tako široku osnovu na kojoj će se ispoljiti, sasvim razgolićeni, sa-

vjest, odvažnost, požrtvovanje, inteligencija, klasna i nacionalna svijest svih naroda, svih partija i svakog pojedinca.

Stalni kontakt komunista i drugova bliskih Partiji sa seljacima i omladinom dao je mogućnost mladoj partijskoj organizaciji da, po direktivi MK, krajem maja pristupi organizovanju pripremnih grupa. Svaku grupu sačinjavali su borci iz nekoliko susjednih sela i zaseoka. Takve grupe su organizovane u Donjem Broćancu, Ponikvici, na Trubjeli, na Torinama Baletića, u Bresticama, Smrduši i Trepčama. Dakle, ukupno sedam. U svaku grupu ulazili su, pored članova Partije i SKOJ-a, i oni borci sa te teritorije koji su već tada ispoljavali želju i spremnost za borbu. Sastanci grupa održavani su po šumama; na njima je vršena vojna obuka mladih drugova koji nijesu služili vojsku; proučavan je vojni i politički materijal; dogovaralo se o svakoj predstojećoj akciji, o povezivanju sa što širim slojem ljudi, o podizanju borbenog raspoloženja kod naroda. Grupe su imale zadatak da vode borbu protiv pojave pljačke, špijunaže i svih provokacija okupatorovih eksponenata na terenu. Pred ustanak grupama je obuhvaćeno preko 100 boraca. One su svojim radom i uticajem pokrivale čitavu teritoriju naše opštine. U ustanku i daljim akcijama grupe postaju vrlo brz i efikasan organ mobilizacije i diverzantskih akcija na našoj teritoriji i jezgro manjih vojnih jedinica u borbama na susjednim područjima.

U opštini nije bilo ni jednog radio-aparata, te su braća Vidović prodali jednu kravu i stog sijena i za taj novac kupili radio. Špiro ga je kupio preko veze u Nikšiću i donio sa Nedom Božinović na Trubjelu, u prvoj polovini juna. Otada su redovno hvatane vijesti, zatim umnožavane rukom i preko kurira raznošene po svim selima naše i nekih susjednih opština. Pored redovnog i tačnog obavještavanja, radio je imao značajnu ulogu kao centar oko kojeg su se ljudi okupljali, među sobom bliže upoznavali i povezivali. Tu su zakazivani sastanci, davani komentari i uputstva. Poslije ponovnog blokiranja komunikacija prema Nikšiću, sredinom oktobra 1941. godine radio je prenesen u prostorije željezničke stanice Trubjela, buduće sjedište Opštinskog odbora i štaba bataljona.

On će tu da ostane sve do velike talijansko-četničke ofanzive, maja 1942. godine, i da vjerno i redovno obavještava narod i borce našeg kraja o krvavim zbivanjima u svijetu.

*

Jedna od prvih okupatorovih naredbi pozivala je narod da, pod prijetnjom smrtne kazne, preda cjelokupno oružje komandi u Nikšiću. Otpor okupatorskoj vlasti da se preda oružje pred-

stavlja jednu od prvih organizovanih akcija i prvu kariku u vojnoj i političkoj pripremi ustanka. Tako je okupator iz čitave opštine dobio samo nekoliko starih lovačkih pušaka.

Obaviješten od pojedinih žbira iz špijunskog aparata bivše Jugoslavije o aktivnosti komunista i patriota na terenu, okupator počinje, istovremeno sa naredbom o predaji oružja, da poziva pojedine drugove da se jave komandi u Nikšiću. Na to je odmah donijeta odluka da se niko ne javlja, te ni jedan od drugova nije ni pomislio da se odazove ovom pozivu.

Pored agitacije protiv predaje oružja i protiv odazivanja pozivu okupatora, svi drugovi na terenu učestvovali su i davali inicijativu u akciji oko prihvatanja, smještaja i stvaranja što je moguće snošljivijih uslova za život i opstanak znatnog broja izbjeglica koje su došle u svoj zavičajni kraj sa Kosova i Metohije, iz Vojvodine i drugih oblasti.

Da bi paralisao uticaj patriotskih snaga u narodu i stišao buru koja se pripremala, okupator je počeo da po opštinama dodjeljuje male količine namirnica koje je opljačkao iz magacina bivše jugoslovenske vojske. Korumpirani elementi iz opštinskog aparata bivše Jugoslavije, kao i poneki zelenaš, počinju već na ovom sljedovanju i na pitanju predaje oružja i prijavljivanju drugova u Nikšić da šire ropsko i kapitulantsko raspoloženje kod naroda. Na ovakve, istina rijetke i pojedinačne pokušaje, partijska jedinica organizuje oštar otpor. A kada se takvi elementi nijesu mogli ućutkati mirnim razgovorima, preduzimane su i oštrije mjere. Tako su, na primjer, braća Mrvaljevići, Mandići, Perovići i drugi u Trepčima dolazili naoružani u kuće ovakvih elemenata i stavljali im do znanja da će polagati račun pred narodom ako u selu bude špijunaže i ako iko preda oružje okupatoru. U isto vrijeme partijska organizacija i svi drugovi na terenu preduzeli su mjere da se podjela sljedovanja istrgne iz ruku ovih elemenata i spriječe njihova politička rovarenja i materijalne zloupotrebe.

Postavilo se pitanje šta treba raditi ako okupatorske jedinice počnu putem oružja i terora da nagone narod na izvršavanje njihovih naredbi. Već u to vrijeme, sredinom maja, raspoloženje naroda je bilo takvo da se na svaki pokušaj terora odgovori oružanim otporom. Drugovi u Trepčima, a djelimično i Bresticama, već tada su odredili zborno mjesto, znake raspoznavanja i borbeni raspored u slučaju ako se pojave Talijani.

Rješavanje svih ovih pitanja, kao i potreba za masovnijim političkim radom, zahtijevali su okupljanje ljudi na veće zborove. Naš rad i povezivanje sa narodom pružili su mogućnost da se takav zbor održi već krajem maja. Pošto su u Trepčima braća Mrvaljević i braća Mandić, već držali stvarnu vlast u

svojim rukama, partijska jedinica je riješila da se, po dogovoru sa Vladom Mrvaljevićem i još nekim drugovima iz Trepača, ovaj prvi veći zbor za narod iz trepačkog kraja održi 29. maja.

Tog lijepog, sunčanog dana okupilo se 80 — 100 ljudi na Velikoj gradini; došlo je i nekoliko drugova iz Rudina. Partijska jedinica stavila je u zadatak jednom svom članu da izloži političku liniju Partije i orijentiše zbor u pravcu postavljanja i rješavanja aktuelnih pitanja. Tokom razgovora koji su trajali 3 — 4 sata objašnjeni su događaji od marta i aprila; prvi put su ovdje javno izloženi značaj i uloga KPJ u ranijoj borbi za prava radnih ljudi, i da u ovim teškim danima KPJ istupa kao jedina organizovana politička sila koja je spremna da dijeli zlo i dobro sa narodom i da ga povede u organizovanu opštenarodnu borbu protiv fašističkih porobljivača. Osuđeni su svi kapitulantski pokušaji separatista, istican je značaj jedinstva i narodne solidarnosti, donijete su odluke o čuvanju oružja, o vojnoj obuci omladine i otporu na svaki pokušaj terora od strane okupatora.

Na zboru je dat predlog da se oformi jedan odbor za pomaganje izbjeglica, podizanje i podjelu sljedovanja i održavanja reda u čitavoj opštini. Iz Trepača su izabrani Radosav Mrvaljević i Marko Perović, a za rukovodioca Opštinskog odbora predložen je Milo Viđović. Ovi predlozi su usvojeni na manjim skupovima koji su uskoro održani i u drugim krajevima opštine i na kojima su izabrani odbornici iz tih krajeva. Na zboru je riješeno da se prinude bivše opštinske vlasti da daju pismeno odobrenje Odboru za podizanje sljedovanja.

Inicijativa za pomoć izbjeglicama naišla je na vrlo širok odjek. Nesebičnost, plemenitost i narodna solidarnost u tim teškim danima izrazili su se i u tome što su svi iole imućniji domaćini davali izbjeglicama da koriste po parče zemlje, kravu muzaru ili po nekoliko koza i ovaca.[3]

Zbor je protekao u potpunoj slozi i saradnji. Svi predlozi prihvaćeni su i u drugim selima naše opštine. Formiranjem Odbora počinje stvarno istiskivanje i stavljanje van snage bivše opštinske vlasti. Ljudi su se obraćali Odboru ne samo po pitanjima ekonomske prirode, nego i u svim drugim slučajevima koje je trebalo riješiti. Partijska organizacija zadužila je Tomaša Perovića da razmotri osnivanje narodnooslobodilačkog

---

[3] Kapetan u penziji, Radovan Kosović, izjavljuje na zboru: »Što kod mene, što po kesimu (napolici), imam 700 romica (koza i ovaca); dok i jedna traje, neću pustiti ni jedan Rudinjanin da gladuje!« Na zboru je usvojen predlog da se najveće količine sljedovanja daju izbjeglicama i sirotinji.

fonda. Odbor je za čitavo vrijeme svoga postojanja besprekorno funkcionisao.[4]

Nije na nama da razglabamo koliko je i zašto Staljin vjerovao Hitlerovoj datoj riječi i koliko je bio iznenađen Hitlerovom vjerolomnošću. Više je nego pouzdana činjenica da smo mi, sitni ljudi iz krša, već krajem maja i početkom juna očekivali taj napad. Pri prolasku jedne velike njemačke motorizovane kolone preko Trubjele, krajem maja, jedan naš drug stupio je, uz čašu mlijeka, u razgovor sa jednim esesovcem:

— Imate strašnu motorizaciju. Sa ovakvom vojskom i tehnikom osvojićete čitav svijet.

— O, da, odgovorio je Hitlerovac, sada idemo za Afriku, Englesku ćemo tući za tri mjeseca!

— Zar nije Britanija žilaviji protivnik? pitao je drug.

— Dobro poznam Englesku, radio sam tamo kao kelner i obavještajac dvije godine, Engleska će biti potučena za tri mjeseca — hvalisao se Hitlerovac.

— Šta mislite sa Rusijom u pozadini?

— Rusiju ćemo napasti kroz tri nedjelje i baciti je na koljena najdalje poslije šest nedjelja, precizirao je Hitlerovac određenim brojkama.

— Zar nije Rusija suviše debela starica da bi se tako lako i brzo spustila na koljena? drznuo se drug da zapita.

— Trula . . . za šest nedjelja, . . . Auf wiedersehen (dovićenja), rekao je Hitlerovac, trčeći prema tenku, čiji je motor već brektao.

— Strva vam se ne znalo! poželio im je drug na srpskom.

U nedjelju po podne, 22. juna, oko dvadesetak drugova, članova Partije i SKOJ-a i rukovodilaca pripremnih grupa razmatrali su situaciju u opštini na svom sastanku, na jednoj livadici pod Gošcem. Glas o napadu Njemačke na Sovjetski Savez donio je jedan omladinac. Nastalo je uzbuđenje koje se rijetko doživljava. Iz uzbuđenja se rađala radost i vizija uspješne borbe.

»Ovo je najveći događaj u istoriji čovječanstva« vikao je jedan drug, ne tražeći riječ. »Najznačajniji poslije oktobarske revolucije«, ispravljala je Neda. »Ja mislim da je sad najzna-

---

[4] Imamo jedan lijep primjer iz Trepača iz kojeg se vidi da su odbornici u tom kraju još prije ustanka vršili i sudsku vlast. Radi se o jednom pijevcu, kojeg je ukrao seoski šušnjar Mato Lalić, da bi ga pripremio za ručak svome bratu, nalickanom podnarednìku bivše jugoslovenske vojske, Raku Laliću. Krađa je otkrivena i kazna izrečena na licu mjesta: Mato Lalić je primoran da kuvanog pijevca danju prenese u kotlu preko sela i vrati vlasniku. To je bio prvi akt pravosuđa Vlada Mrvaljevića i Milovana Mandića u Trepčima.

čajnije da mi što prije napadnemo ove Talijane«, nestrpljivo je navaljivao jedan postariji brkajlija. Na to mu je odgovoreno: »Možda u našoj opštini postoje svi uslovi da još noćas masovno izađemo na prugu i cestu i potučemo neku talijansku kolonu. To bi bilo dobro, ali ustanak će podići istovremeno čitav crnogorski narod i svi narodi Jugoslavije; o tome će donijeti odluku Partija. Na nama je da i dalje ulažemo sve snage za pripremu ustanka«.

Isti borbeni zanos zahvatio je toga dana sve ljude u opštini. Ljudi su bili toliko zagrijani da bi istog dana sa pjesmom pošli u juriš za oslobođenje Nikšića.

Prema zdravom instinktu gorštaka, koji je bio naročito precizan pri procjeni ratnih zbivanja, stariji i iskusniji seljaci su osjećali da će rat biti dug, težak i krvav. Već toga dana mnogi seljaci su govorili da Njemačka, koja je pokorila gotovo čitavu Evropu i koja najozbiljnije ugrožava opstanak Engleske, ne bi zagazila u rat protiv Rusije bez nekog izgleda na uspjeh. Ali ti isti seljaci su isticali činjenicu da smo se ranije borili na strani Rusije u svim njenim evropskim ratovima, »da i sad treba da pomognemo Rusiju, za svoj spas i slobodu, za pobjedu Slovena i prve države radnika i seljaka«. Popularnost i ugled Partije, i do tada veliki, sada dolazi do punog izražaja. Komunistima i svima koji rade u organizacijama pod rukovodstvom partijske jedinice, ljudi se obraćaju za sva objašnjenja, ispoljavajući želju da se bore i rade »sa ovom našom djecom«. Ljudi su ponosni što ta njihova »djeca« služe kao primjer požrtvovanja, poštenja i hrabrosti, što su ostala sa njima u danima nacionalne katastrofe, bijede i poniženja, za koje nijesu bili krivi ni ti očevi, ni ta djeca i što su im ta »djeca« ukazala na put organizacije, sloge i borbe.

Poslije 22. juna, partijska jedinica, SKOJ i svi aktivisti nastavljaju rad, bez predaha. Radi se na omasovljavanju pripremnih grupa. Određuju se kuriri i mobilizacijska mjesta članova svake grupe i drugih boraca. Neprekidnim obilaženjem sela, drugovi blagovremeno obavještavaju narod o svim događajima u svijetu. Objašnjavanje i popularisanje stava Partije prema uzrocima kapitulacije, izbjegličkoj vladi, kvislinzima, nacionalnom pitanju, namjerama okupatora, opštenarodnoj oružanoj borbi, njenom vođstvu, ciljevima i mjestu u Antihitlerovskoj koaliciji stoje u centru političke aktivnosti drugova. Na ovim pitanjima raskrinkavaju se pojedine sluge profašističkog predratnog režima i po neki separatista i zelenaš, koji pokušavaju da ispolje sitnostranačke tendencije, kapitulantski i petokolonaški odnos prema okupatoru, šovinizam, nacionalnu mržnju, sa priželjkivanjem bratoubilačke borbe, pljačke i pokolja,

bilo u korist okupatora, bilo u korist poratnih ciljeva kralja i krupne buržoazije. Partija je stajala na bedemu slavne prošlosti toga naroda, davala je krv svojih najboljih sinova punih dvadeset godina u borbi protiv pljačke, korupcije i nacionalne izdaje, a sada istupa pred čitavi narod kao njegov vođa u najsudbonosnijoj borbi za njegov opstanak, nacionalnu čast i svijetlu budućnost. Svi argumenti prošlosti, zahtjevi toga vremena i perspektive budućnosti, bili su na strani Partije. Zbog toga je pred ustanak naša partijska organizacija, sa SKOJ-em i aktivistima, bila od naroda priznata, odlučujuća politička snaga.

DANI USTANKA, BORBE I AKCIJA DO KRAJA 1941. GODINE

OK Nikšić prenio je 12. ili 13. jula sekretarima svih partijskih organizacija odluku Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o oružanom ustanku. Tom prilikom OK je dao našoj partijskoj jedinici određeni vojni zadatak. Pošto na teritoriji naše opštine nije bilo nijednog Talijana niti naoružanog organa kakve druge vlasti sem naše, OK je naredio da članovi Partije, SKOJ-a, pripremnih gerilskih grupa i pouzdaniji seljaci zaposjednu 13. jula komunikacije — cestu i željezničku prugu — i napadnu svaki talijanski transport koji naiđe. Na sastanku naše partijske jedinice, 12. jula, koja je tada imala sedam članova, Neda je prenijela odluku i naređenje. Pored detaljnijeg razmatranja vojno-političke situacije u svijetu i prilika u našoj opštini, jedinica je odlučila da se pregrade pruga i cesta na Pandurici, Trubjeli, Bijelim Rudinama i Podbožuru. Računalo se sa 150 boraca koji su spremni da bezuslovno izvršavaju naređenja Partije. Određeno je da članovi Partije i SKOJ-a odmah pođu po selima, da održe sastanke aktivista, izvrše mobilizaciju i, predveče, 13. jula, zaposjednu određene položaje.

Neda je pošla sa Mišom Krivokapićem u selo Brestice. To je bilo prvi put u našoj opštini da jedna žena javno istupa na širem političkom skupu. Zahvaljujući Nedinom držanju od dolaska u našu opštinu i radu partijske jedinice i aktivista, njeno istupanje su toplo primili dobroćudni i hrabri seljaci iz Brestica.

Mobilizacija je izvršena brzo i uspješno. Borcima koji su bili određeni za ovu akciju pridružili su se i ostali seljaci sa riječima: »Zar ste vi bolji od nas da idete da se bijete, a da mi ostajemo kod žena kući?« Neda je bila pomalo iznenađena ovakvim masovnim odzivom. »Šta ćeš, Nedo, istorija nam je išla na ruku koju stotinu godina, a i mi smo nešto radili za ova tri mjeseca«, rekao je jedan drug.

U vrijeme priprema okupatora da sa šakom domaćih izroda proglasi nekakvu »slobodnu crnogorsku« državu, prodiranja Hitlerovih divizija u Sovjetski Savez i na dan objave opšteg ustanka crnogorskog naroda, na zbornim mjestima okupilo se, umjesto predviđenih 150, preko 400 naoružanih ljudi. Na oko 5000 do 6000 duša iz približno 1300 domova, koliko ih je u to vrijeme imalo u našoj opštini, moglo se mobilisati oko 500 ljudi sposobnih za borbu.

Pošto nije bilo nikakvog zvaničnog komandnog kadra, borci su se okupili oko komunista i članova pripremnih grupa i slušali njihova naređenja. Te tople, vedre julske noći, dok je mjesec izlazio iza Gošca i gonio mrak iz dolina, borci su zauzimali položaje u svom kršu i navaljivali stijene po drumu i pruzi da se tu suprotstave ognjenoj nemani koja je harala i palila po čitavoj Evropi. Raspoloženje i odluku tih napaćenih gorštaka u toj toploj julskoj noći izrazio je još prije sto godina njihov veliki pjesnik u stihovima neizmjerne epske dubine i stravične poezije:

»Treba služit česti i imenu
Neka bude borba neprestana!
Neka bude što biti ne može!
Nek' ad proždre, pokosi satana!
Na groblju će iznići cvijeće
Za daleko neko pokoljenje!«

Ovu divnu sliku prirode i ljudske sloge i solidarnosti pokušale su da poremete dvije grupice od po desetak kapitulantski raspoloženih račundžija. Jednu je vodio Ilija Damjanović, a drugu Blažo Pešikan. Ne željeći da ih izjednačimo ni žive ni mrtve, oba su se našla na istoj liniji razbijača ustanka i oslobodilačke borbe. Blažo Pešikan, čovjek neodređenog zanimanja, bio je sa nekom svojom braćom i rođacima špijun još u ranijoj austrijskoj okupaciji, zatim, između dva rata, primitivni seoski revolveraš i od režima najmljeni ubica. Drugovi na položaju u Bijelim Rudinama te noći odmah su ućutkali i izmrškali ovog izroda.

Sa Ilijom Damjanovićem i nekoliko njegovih jednomišljenika vođeni su razgovori i prepirke na Trubjeli sve do pred zoru. Ilija je bio komandant Rudinsko-trepačkog bataljona u staroj crnogorskoj vojsci, vrlo ugledan i poštovan čovjek i vojnik. Ovaj separatistički fanatik je toliko mrzio bivšu jugoslovensku državu, da je između dva rata živio gotovo asketskim, tvrdim seljačkim životom, odbijajući punih dvadeset godina da primi penziju višeg oficira iz ruku bivše jugoslovenske administracije. Ali kada se počelo govoriti o osnivanju »slobodne

crnogorske« države on je počeo sve više da pada u ruke OVR-e, te smo upotrijebili sva sredstva da ga pridobijemo za našu borbu.

Dug i mučan razgovor odvijao se te noći između njega i komunista na položaju kod Trubjele:

— Dižite ovo kamenje! Oćete š njim da zaustavite tehniku sila Osovine!

— Hoćemo, striko Ilija, i s njim, i svojim životima i svim do čega se dohvatimo.

— Sva Jevropa ćuti pod silom Osovine; ne mogu joj odoljet' ni velike sile, Rusija i Ingleška, a ne vi dječurlija.

— Mnogo se razvukla ta osovina, između Atine i Lenjingrada, pa će jednoga dana ciknuti i prsnuti kao caklo (staklo). Svi što se drže za nju upanuće s njom u ambis. Cio crnogorski narod noćas je pod oružjem, osim šake izdajnika što čeka makarone i slobodu od Italije.

— I daće Italija slobodu, a vi se pokupili da jopet gradite Jugoslaviju.

— Musolini je oglasio »građenje« Crne Gore bombama što ih je prosuo iz aviona po Podgorici i Boki, kao i »građenje« Abisinije, Španije, Albanije i Grčke. Noćas su svi Crnogorci stali iza busija, da mu se »zahvale na građenju«, a braća Srbi Hitleru za »građenje« Beograda. Noćas smo počeli, striko Ilija, da se borimo za slobodnu Crnu Goru u slobodnoj Jugoslaviji. Kad saveznici, i mi zajedno s njima, slomiju fašizam, o sudbini Crne Gore odlučivaće naoružani crnogorski narod, a o sudbini Jugoslavije svi njeni naoružani narodi. Neće se ponoviti 1918. godina.

— Rano je dizati ustanak! Italija nam ništa ne radi. Ko vas vodi da nas živijem ognjem popalite?

— Zar Crna Gora nije vazda hranila slobodu krvlju svojih sinova i grijala je plamenom iz svojih domova? Crnogorci su se vazda borili protiv višestruko brojnijeg neprijatelja, dočekujući na kuburu i jatagan turski nizam, Napoleonove grenadire i njemačko-austrijske divizije. Zar smo ikad i u jednom ratu izdali srpstvo i Rusiju? Sad nas je povela u borbu Komunistička partija i najbolji sinovi svih naroda Jugoslavije. Borba će iskovati borce i oficire. Ako hoćeš da se biješ protiv ove Musolinijeve gamadi, evo ti, striko Ilija, bataljon na okupu, pa ga vodi u borbu. Sramota je starom crnogorskom orlu da ćuka urmetin sa talijanskim kokoškama.

Zora je svitala. Borci su stajali na položaju. Ustanak crnogorskog naroda razbio je u paramparčad namjeru okupatora da osniva »slobodnu« »crnogorsku« državu. Ilija se povukao da i

dalje svojim stavom i riječju potkopava jedinstvo i slogu ustaničkih snaga.

Pošto ni te noći ni tokom sjutrašnjeg dana nije prošao ni jedan talijanski transport, a od OK nijesmo imali naređenje za pokret na neku drugu teritoriju, partijska jedinica je riješila da se borci vrate svojim kućama. Riješeno je da svi aktivisti i dalje ostanu u što tješnjoj vezi i da se, u slučaju potrebe, mobilišu za novu akciju.

Poslije opšteg ustanka crnogorskog naroda, u kome su postignuti značajni vojni uspjesi i snažno povezivanje Partije sa seljačkim masama, okupator preduzima novi ratni pohod na Crnu Goru sa nekoliko dobro opremljenih divizija. Partija rješava da partizani izbjegavaju frontalne borbe sa mnogostruko brojnijim i neuporedivo jače naoružanim neprijateljem. Tokom jula kolone fašističke vojske i motorizacije prolaze svim komunikacijama između gradova. Na osvojenom terenu duž komunikacija fašisti ubijaju nejač, pljačkaju i pale domove, naročito po mjestima gdje su njihove kolone i grupacije bile potučene u ustanku.

Smišljeno izbjegavajući jači teror u opštinama u kojima za vrijeme ustanka nije napadnuta okupatorska vojska, jer je u to vrijeme nije ni bilo na teritoriji tih opština, okupator je htio da razjedini narod i da pruži materijal kolebljivcima i petoj koloni u borbi protiv Partije i daljih oružanih akcija.

U našoj opštini grupica predratnih režimskih slugu, u zajednici sa nekim separatistima, diže glavu, objedinjavajući se u novu petu kolonu. Oni nalaze podršku kod malog broja seljaka, uglavnom onih čiji su domovi blizu komunikacija. Petokolonaški izrodi želeći da masovnu oružanu borbu naroda svedu na partijsku organizaciju i još nekoliko aktivista, cinično i »velikodušno« izjavljuju: »Talijani nas nijesu popalili, davaće nam opet sljedovanje, a mi ćemo kriti ovo nekoliko đaka i komunista sve do kraja rata. Staljin je punio Njemačku nekoliko godina žitom, pamukom i svim što mu je Hitler tražio, a sad struže pred Hitlerom i ostavlja mu tehniku i bogatstvo Ukrajine. A vi hoćete da popalite ovu sirotinju, da ni uva živog ne ostane!« Ovi izrodi jednom su se okupili u krčmi na Trubjeli i uz čokanj rakije počeli da viču kako neće trpjeti lacmane i strance u opštini. To se odnosilo na Nedu Božinović i Miliju Stanišića, kurira OK iz Nikšića, koji su se u tom času nalazili u kući Vidovića, preko puta od krčme. »Gdje su kolovođe, neka izađu!« urlali su izrodi. U tom trenutku istrčao je jedan drug iz kuće Vidovića i upao među njih u krčmu s revolverom u ruci: »Evo jednog kolovođe, a tamo su Neda i Milija Stanišić, dogovaramo se za borbu i akcije, da vidimo što nas tražite?«

»Ma nije, kume, nego vidiš sila, pa će nas popaliti... Rano je, da vidimo šta će učiniti Rusija i Engleska... pa ćemo se dogovoriti« stišavali su se izrodi. »Rusija i Engleska će učiniti sve što mogu, a mi se bijemo i bićemo se protiv Musolinijevih krvoloka i njihovih slugu dok i posljednji nestane. Crnogorcima nije nikad uvožena sloboda sa strane, pa neće ni ovog puta«, zaključio je drug, ostavljajući izrode da razmišljaju.

Tih dana komunisti su bili na okupu. Održavani su manji zborovi gerilaca i naroda po svim selima; objašnjavan je vojno-politički značaj ustanka; raskrinkavana je peta kolona, osuđivana izdaja i kolebljivost. U tim mučnim danima, kada su kolone fašističke vojske krstarile gradovima i komunikacijama Crne Gore, a Crvena armija se povlačila na istok, ni jednog člana Partije, SKOJ-a i gerilskih grupa nije zahvatila panika i kolebljivost. Borcima je predočavana mogućnost dugotrajnog rata i potreba da se naše akcije prilagođavaju svakoj novonastaloj vojno-političkoj situaciji.

Partijska jedinica je odlučila da se na pokušaj paljenja kuća otvori vatra na Musolinijeve palikuće i ubice bez obzira na njihovo brojno stanje. Pri prolasku fašističkih kolona gerilci su u grupicama od dva-tri borca, pa čak i pojedinačno, stajali iza stijena iznad svojih kuća spremni da pucaju na fašiste ako dođe do paljenja kuća i ubijanja nejači.

Na osnovu nepokolebljivog držanja aktivista i borbenog raspoloženja ogromne većine naroda, partijska jedinica se odlučila na sazivanje zbora čitave opštine. Na zboru je, između ostalog, trebalo izložiti značaj i uspjehe postignute u ustanku, dobiti najširu narodnu podršku i saglasnost za vođenje daljih akcija, politički razobličiti i napasti petu kolonu i izvući ispod njenog političkog uticaja kolebljive ljude, stvarno zaplašene represalijama okupatora. Za ove zadatke izvršena je temeljita priprema komunista i svih aktivista.

Ovaj prvi zbor čitave opštine održan je 30. jula na Trubjeli (Piskova lokva). Okupilo se oko 400 — 500 ljudi pod oružjem. Zbor je trajao od prvog mraka pa do pred zoru sljedećeg dana. Došla je i šačica petokolonaša, koji su se nadali da će, zahvaljujući vojnim uspjesima Osovine u Evropi i pritisku talijanskih divizija u Crnoj Gori, kao i ustaškim pokoljima u Hercegovini, bar djelimično okrenuti zbor protiv vođenja daljih akcija protiv okupatora. Komunisti su predviđeni program iznijeli u dobro pripremljenim govorima sa odličnim obrazloženjima. U svim izlaganjima akcenat je udaren na bezuslovnom nastavljanju akcija protiv okupatora. Istaknuta je potreba pružanja vojne pomoći bratskom narodu Hercegovine u borbi protiv ustaša i okupatora. Naglašeno je da ta pomoć može ići

samo organizovanim putem i po dogovoru između rukovodstva ustanika u Crnoj Gori i Hercegovini.

Na ovom zboru više su se isticali petokolonaši iz redova separatista svojim neprijateljstvom prema liniji Partije, nego predratni režimski špijuni i intriganti. Separatisti su bili naročito ozlojeđeni što im je ustanak istrgao mogućnost dobijanja bar toliko vlasti pod skutom okupatora sa kojom bi mogli da raščiste svoje stare račune sa predstavnicima predratnog režima i da sa okupatorom i u korist njegovih gorućih potreba glavni udarac i oštricu okrenu protiv Komunističke partije Jugoslavije kao opštenarodnog političkog vođe i organizatora oslobodilačkog rata. Okupator je separatistima pripremao u Crnoj Gori ulogu sasvim sličnu onoj koju su već igrale ustaše u Hrvatskoj.

Političko neprijateljstvo separatista i ostalih izdajnika zaodijevano je i na ovom zboru velom »brige« za narod: »Rano je dizati ustanak — okupator je svemoćan! Popaliće nas! Ni živoga uva neće ostati! Sile Osovine napreduju na svim frontovima!« I ovoga puta glavni nosilac novih parola bio je Ilija Damjanović.

Komunisti su oštro napali petu kolonu, pozivajući narod na jedinstvo u borbi protiv okupatora i novih poturica u našoj sredini. Opravdanost dalje i još masovnije borbe potvrđuju već potučene kolone Hitlerovih zlikovaca u Srbiji i Musolinijevih u Crnoj Gori. Zar i ovaj zbor nekoliko stotina naoružanih ljudi ne govori o slabosti okupatora? Narod u Bosni, Hercegovini, Lici i Baniji tuče ustaše i njihove gospodare u jedinstvenoj borbi pod vođstvom komunista. Na putu naše slobode, na putu slobode svih naroda Jugoslavije, svih slovenskih naroda, Francuza, Grka, Šiptara i svih ostalih naroda Evrope stoji njemačko-talijanski fašizam. Svi ti narodi žele slobodu, svi oni imaju svoje patriotske snage i svoje komunističke partije. Slaba je Osovina da se odupre organizovanoj sili tih naroda. Na našu majku Rusiju navalile su glavne snage fašizma. Od 13. jula postali smo ratni drugovi Crvene armije i svih slobodoljubivih naroda svijeta. I takvi ćemo ostati do sloma fašizma, do smrti evropskih dželata Hitlera i Musolinija i njihovih pomagača. Poslije njihovog sloma naoružani narod izabraće upravu kakva mu se bude sviđala. Bolje je junački poginuti u ovoj borbi za čast i potomstvo, nego pljunuti i na jedno i na drugo služeći dželatima svoga naroda. Neka fašističke ubice iza svakog drveta, iza svakog kamena svete zemlje Crnogoraca čeka zrno, nož i granata.

Oko pola noći nastala je urnebesna vika na petu kolonu. Glasovi pojedinaca i grupa orili su se Piskovom lokvom. Razjareni gerilci i većina ostalih seljaka bili su spremni da na

samom zboru pucaju u petokolonaše. Članovi Partije morali su da ih po grupama stišavaju i da im objašnjavaju značaj jedinstva naroda za borbu kao i neophodnost ubjeđivanja svakog pojedinca dok ne priđe borbi ili ne potone u potpunu izdaju. U opštoj vici čula se i parola: »Treba da se držimo svi za jedan štap!« U tom trenutku Novak Vojičić se popeo na jednu onižu stijenu i onako plećat i mrk, obasjan mjesečinom, odjeven u čakširama i džemadanu od bijelog sukna, počeo da viče iz svega glasa: »Taj štap će udarati po glavi okupatora i izdajnika, ili neće biti jedan!« Na to se javio za riječ stari, sijedi brigadir Duka Perović. Zbor se polako stišao da bi ga saslušao. Visok, prav kao svijeća, stari Duka je svoje kratko izlaganje, puno dostojanstva i patriotizma završio riječima: »Braćo, ja mislim da mi treba da idemo sa ovom našom đecom!«

Petokolonaši su na zboru politički potučeni i izolovani; narodu je do tančina razjašnjeno da kroz njihove parole govori okupator kome je u Jugoslaviji počelo da gori pod nogama.

Izuzev šake politički onemogućenih petokolonaša, čitav zbor je bio na okupu pri donošenju odluke o nastavljanju oružanih akcija protiv okupatora, kada je stigao delegat OK, Lazar Radojević. On je prenio uputstvo OK da se, s obzirom na brojnu nadmoćnost neprijatelja, za jedno vrijeme izvode diverzije, sabotaže i manje gerilske akcije protiv okupatora.

Zbor je poslije toga donio jedan uopšteni zaključak da će borci iz naše opštine učestvovati u svim oružanim akcijama koje bude vodio crnogorski narod protiv okupatora i njegovih slugu. Tog zaključka držaće se ogromna većina ljudi naše opštine tokom pune četiri godine oslobodilačkog rata i revolucije.

Poslije zbora na Piskovoj lokvi, nastavljen je intenzivan politički rad po selima. Pripremne gerilske grupe postaju vojnički dobro uvježbani, disciplinovani gerilski odredi.

Tog čitavog ljeta narod u Hercegovini vodi žilavu, očajničku borbu protiv nezapamćenih ustaških zločina: pokolja, pljačke, paljenja, masovnog bacanja Srba u jame. Spontani otpor naroda za održavanje golog života uskoro dobija oblik organizovane borbe na čije čelo staje Partija. Uspostavlja se veza i saradnja između OK Nikšić i partijske organizacije u Hercegovini. Stvaraju se kombinovane hercegovačko-crnogorske vojne jedinice sa operativnim štabovima za borbu protiv ustaša i okupatora na teritoriji istočne i sjeverne Hercegovine.

Početkom avgusta gerilski odred iz Trepača odlazi u okolinu Gacka. Odred su sačinjavali Nikica, Vlado i Božidar Mrvaljević, Milovan, Blažo, Lazar i Radovan Mandić, Milosav Perović, Vojin Banićević, Vidak Pejović, Blažo Roganović, Periša Radulović, Žarko Radović. Odred je bio dobro naoružan pu-

škama, jednim puškomitraljezom, bombama i znatnom količinom municije i borio se zajedno sa hercegovačkim jedinicama i gerilskim odredima iz ostalih opština nikšićkog sreza pod komandom operativnog štaba za sektor Gacko. Učestvujući u operacijama čišćenja ustaša iz gatačkog sreza i sabijanja ovih zločinaca u samo Gacko i Kulu Fazlagića, svi borci iz našeg odreda, kojima je to bila prva oružana borba, pokazali su izvanrednu hrabrost i disciplinu. U tim borbama je poginuo Žarko Radović.

Pošto su ove akcije uspješno završene, naš narod je dobio naređenje od Štaba sektora da se vrati u svoju opštinu.

Krajem avgusta jedna mala grupa naših gerilaca i seljaka učestvuje u žestokim borbama koje su vođene protiv ustaških i domobranskih jedinica oko Bileće i na Jasenu, između Bileće i Trebinja.

Po naređenju OK Nikšić, jedan gerilski odred iz Rudina od oko 20 boraca odlazi prvih dana septembra u pravcu Gacka. Sačinjavali su ga komandir stari Risto Baletić, zatim njegov sin Vasilije Mujo Baletić, Marko Baletić, Novak Vojičić, Špiro i Vlado Vidović, Špiro Mićunović, Janko Gardašević i drugi. Odred se zadržao nekoliko dana u Kazancima i drugim selima jugoistočno od Gacka, gdje su ga narod i borci iz tih sela lijepo i srdačno primili. Poslije toga uspostavljena je veza sa Štabom sektora koji se nalazio u jednom selu sjeverno od Gacka. Tih dana u Štabu sektora je boravio Radoje Dakić Brko. On je naredio našem gerilskom odredu da se vrati u svoju opštinu, pošto je situacija u okolini Gacka bila stabilna i nijesu za jedno kraće vrijeme bile predviđene neke šire vojne akcije na tom sektoru.

Krajem septembra i početkom oktobra oružane borbe i diverzije protiv okupatora dobijaju u Crnoj Gori i Hercegovini sve šire razmjere. Tendencija je bila da se očiste prostrane teritorije i okupator sabije i blokira po gradovima u kojima bi docnije bio napadnut i uništen.

OK i štab Nikšićkog odreda držali su našu opštinu u to vrijeme u rezervi, zbog njenog geografskog položaja i značaja komunikacija. Krajem septembra i početkom oktobra oko 30 gerilaca iz Rudina i Smrduše iskidali su jedne noći na dužini od jednog kilometra telefonske stubove i žicu i razorili cestu i željezničku prugu na više mjesta. Diverzije ove vrste nastavljene su i sljedećih dana. Takve akcije izvodili su gerilci i iz drugih opština duž pruge i puta, tako da je saobraćaj motorizacije i željeznice bio onemogućen ovim komunikacijama sve do juna 1942. godine. Tokom tog vremenskog perioda, od oktobra 1941. do kraja maja 1942. godine, naša opština je bila potpuno slobodna teritorija. Naši gerilski odredi tokom oktobra i novembra

nijesu učestvovali u akcijama na drugim sektorima, izuzev Trepačkog gerilskog odreda.

Pošto su borci iz kočanske opštine početkom novembra dočekali i potukli na izlazu iz Nikšićkog polja grupu Talijana i zelenaških pljačkaša i ubica na čelu sa zloglasnom braćom Poček, borci iz Trepača učestvovali su sa gerilcima iz okoline Nikšića u uspješnoj odbrani Kočana i Miločana od talijansko-zelenaških represalija.

Rad partijske organizacije bio je usmjeren na političku pripremu boraca za odlazak u dugotrajnije borbe na udaljenijim teritorijama. U okvir priprema za predstojeće oružane akcije šireg obima ulazila je stalna borba protiv pete kolone i stvaranje narodnih odbora. Onim što je rađala siromašna zemlja u kršu kao i stokom po pojatama i torinama trebalo je prehraniti stanovništvo i borce. Borba je tražila sve: samopregor, ljudske živote, odjeću, posljednje rezerve hrane. Već se u oktobru osjećala jaka nestašica soli i petroleja. Zato se pred seoske odbore postavljao kao glavni zadatak da sa narodom mobilišu sve izvore za pomoć oružanoj borbi i za stvaranje što snošljivijih ekonomskih uslova za život pozadine.

U to vrijeme OVR-a je polako gurala na poprište šaku predratnih špijuna i jerezovskih intriganata, koji su sa 3 — 4 bivša podoficira i žandarma u našoj opštini istovremeno željeli da predstavljaju i kraljevsku vojsku u otadžbini. Ovi izrodi počeli su po opštini da zuckaju o pukovniku Mihailoviću, ministru kraljevske vojske u otadžbini, o osnivanju neke »Narodne vojske«, pored partizanskih odreda koje je organizovala Komunistička partija Jugoslavije.

Partijska organizacija je izvršila pripreme za sazivanje narodnog zbora čitave opštine. Ovaj zbor održan je 3. novembra u Kamensku na prostranom gumnu ispred kuće Jova Vukovića.

Ilija Damjanović sa separatistima iz Gornjeg Broćanca nije došao na zbor. Prilikom govora komunista o velikim uspjesima srpskih partizana, o oslobođenju gradova i prostranih teritorija, o ogromnim borbama i žilavom otporu Britanije i Crvene armije, Blažo Pešikan je pravio upadice i aluzije na Dražu, »Narodnu vojsku«, čak i na to da je dizanje ustanka bez odobrenja vlade u Londonu nezakonit akt »djece« i komunista. Međutim, stari ratnici, brigadir Duka Perović, kapetani Radovan Kosović, Vaso Perović i drugi osuđuju ovakve bezočne pokušaje razbijanja jedinstvene narodne borbe. A Nikica Mrvaljević kaže:

— Dvadeset godina smo davali i crno iza nokta da tovimo pukovnike i generale, da spremamo oružje i punimo magacine,

pa su ih vaše vlade i generali predali u ruke Hitleru i Musoliniju. Neka se oni tove u Londonu, nikad se više ne vratili, a mi znamo kako ćemo se biti i kakvu ćemo vladu izabrati!

Razjareni mladi komunisti, Vidak i Luka Perović, utjerujući metak u cijev, naređuju Pešikanu:

— Odstupi, špijune austrijski i žandarmski sa tvojom »narodnom vojskom«! Ovo je zbor komunista i partizana Rudina i Trepača! Koliko si do sad ispalio metaka na Talijane i ustaše?

Pešikan je bio prinuđen da umukne i da sa 3 — 4 svoja jednomišljenika napusti zbor.

Dok se profesor Radovan Samardžić u svom istupanju zalagao za jedinstvo u borbi protiv okupatora pod rukovodstvom KP, učitelj Petrušić se jadao da mi ne možemo ratovati puškama protiv tenkova i aviona, bez snabdijevanja i saniteta. Na to mu je Tomaš Perović odgovorio: »Kako si, učitelju, mogao godinama predavati djeci da je srpski narod pod vođstvom Karađorđa goloruk otpočeo borbu protiv dahija i silne turske carevine i izvojevao slobodu, a od nas danas tražiš da sagnemo glavu pred fašističkom zvijeri? Zar borbe u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini već nijesu pokazale da nema te sile i tehnike koja može slomiti otpor složnog naroda?« Učitelj nije ni pokušao da odgovori na ova pitanja.

Stari kapetan Radovan Kosović, osuđujući ljude čije je ime nekad nešto značilo u opštini, a danas prema borbi imaju kapitulantski i petokolonaški odnos, završava riječima: »Čovjek može da živi 99 godina i jedan dan, pa svih 99 godina što je pošteno radio uprlja tim jednim danom. Čini mi se, braćo, da su neki krenuli tim putem«!

Cio zbor je insistirao na jedinstvu, na osudi stvaranja ma kakve druge vojske osim partizanske i na daljem vođenju oružanih akcija protiv okupatora. Zbor se izjasnio za stvaranje seoskih odbora, koji će organizovati fondove i magacine iz doprinosa prema ekonomskoj moći svakog domaćinstva. Mnogi domaćini su se već na zboru izjasnili da će pomagati borbu ne samo s puškom u ruci nego i svom imovinom kojom raspolažu.

Pošto se već primicala noć, zbor je izabrao i jednu komisiju, sastavljenu od po 2—3 člana iz svakog većeg sela, sa zadatkom da i pismeno formuliše odluke zbora. Komisija je to dan kasnije i učinila. Na taj način je u našoj opštini najdemokratskijim putem usvojeno vođstvo Partije u oslobodilačkom ratu i u samoj klici osuđen pokušaj stvaranja izdajničkih organizacija Draže Mihailovića.

Odluke zbora u Kamensku bile su značajan moralno-politički uspjeh i uslov za širok razmah rada na svim sektorima.

Oduševljena omladina stvara organizacije narodne omladine Crne Gore; žene se sastaju po kružocima i upoznaju sa ciljevima oslobodilačkog rata. One se masovno prihvataju obaveza da pletu čarape, rukavice, džempere, izrađuju opanke i druge potrebe za borce. Odbornici pronalaze kanale preko kojih trampom dolaze do soli i drugih neophodnih proizvoda. Partizanske straže kontrolišu sve puteve po opštini. Iz naših domova opet izlaze »vješti zvuci divnijeh gusalah«, a našim gorama ore se borbene pjeme omladine.

Oktobarska revolucija prvi put je slobodno proslavljena u našoj opštini. Omladina se na manjim skupovima upoznavala sa značajem ove revolucije za radne ljude čitavog svijeta, a posebno za našu borbu koju vodimo kao saveznici Crvene armije. Velike vatre, koje su te noći gorjele po svim vrhovima oko Nikšića, podsećale su okupatora da su ga okupirani uklieštili sa svih strana.

Iako u novembru još nijesmo izabrali Opštinski narodni odbor i štab bataljona, svu vlast u opštini držala je partijska jedinica i organizacije kojima je ona rukovodila. Partijska jedinica je mogla sprovesti u život sve potrebne mjere političke, ekonomske i vojne prirode. Mobilizacija boraca još je počivala na dobrovoljnoj bazi, ali se i tim putem pozivu za akciju odazivala pretežna većina boraca.

Krajem novembra OK i štab odreda naredili su da se u našoj opštini mobiliše jedan vod od oko 20 boraca za borbu na Pljevljima. Vod je bio spreman 23. novembra ujutro na livadi ispred škole u Donjim Trepčima. Iako su borci znali da ih čekaju dalek put i teške borbe, ime grada u kome će okupator biti napadnut držano je u strogoj tajnosti. Borci i narod sa radošću su nagađali da će naš vod imati sreću da se prvi sastane sa srpskim partizanima. Narodno kolo i pjesme omladine unosili su toplinu u vlažno i hladno novembarsko jutro. U Trepču je tog jutra stiglo i oko 80 grahovskih partizana, koji su sa našim vodom obrazovali 1. četu bataljona »Peko Pavlović«. Za komandira čete određen je Ilija Milović iz Grahovskog, a za komesara Vlado Vidović iz našeg voda. Odlazak čete narod i omladina su pozdravili sa pjesmom, a očevi i majke su poželjeli sinovima sreću u borbi.

Sjutradan četa je u okolini Nikšića ušla u sastav bataljona »Peko Pavlović« i ubrzanim maršem preko Šavnika, Žabljaka i Tare stigla u selo Adroviće, iznad samih Pljevalja. Zatim dobija zadatak da pred zoru, 1. decembra, napadne i zauzme Glavicu, na čijem su se vrhu nalazili talijanski rovovi i betonski bunkeri. Još u toku približavanja položajima, talijanska artiljerija je dejstvovala iz velikog broja oruđa. Dok su se bombaši sa vodičima

iz Pljevalja polako prikradali uz Glavicu, u gradu, ispod hladnog, vedrog decembarskog neba, punog zvijezda, praskalo je i vrilo kao u kotlu. Bataljoni iz svih krajeva Crne Gore jurišali su na položaje talijanske alpinske divizije.

Izbivši na Glavicu, naši bombaši zasuli su prvim bombama neprijateljske rovove i bunkere, a njihov komandir, stari Ilija Milović, seljak, komunista, trčeći ispred čete pozivao je borce na juriš. Glavica gori u paklenoj vatri ručnih bombi i bacača mina. Četa u naletu zauzima prve rovove i bunkere, ali se još uporno drži veliki betonski bunker. Međutim i borci naše čete su uporni: ćutljivi bombaš Pero Roganović, čije zelenkaste oči svjetlucaju kao u tigra, štedi bombe i stara se da svaka pogodi cilj; pored njega se stalno nalazi njegov golobradi komšija iz Brestica, Luka Perović; Vlado Mrvaljević puca i halače, a njegov brat Nikica, mrk, zasut zemljom i prahom, očiju uprtih u otvore na bunkeru, zasipa ih rafalima iz puškomitraljeza; Šujo Vujačić, vižljav mladić iz Grahova, hladnokrvno šeta ispod samog zida bunkera, tužan što su mu bombe na izmaku.

Talijani se očajnički brane. U rovu ispred samog bunkera, čučeći na jednom koljenu, u ratničkom stavu starih Crnogoraca, Ilija Milović, gađa precizno sve dok ne pade pogođen metkom u čelo i granatom u prsa; komesar je ranjen u glavu, uskoro gine i zamjenik komesara, ranjen je i neustrašivi bombaš Pero Roganović. Kada su Talijani zauzeli rov u kome je ležao mrtvi komandir, Nikica se sa nekoliko boraca baca na njih i izvlači mrtvog komandira, koji je istog dana sahranjen kod manastira u podnožju Glavice.

Četa je i dalje sa pjesmom i uzvicima napadala sve do izlaska sunca. Veliki bunker se i dalje drži. Kada su Talijani izbili na Bogiševac naša četa se definitivno povukla ka manastiru i dalje uz potok ka Crnom vrhu.

Mnogi borci prvi put su se našli u ovakvoj paklenoj vatri kakva je na Glavici trajala nekoliko sati. I pored toga, iz našeg voda, borbu do kraja nijesu izdržala samo tri borca.

O držanju boraca i njihovoj hrabrosti svjedoči dužina trajanja borbe i naši i neprijateljski gubici. Međutim, brojno i tehnički nadmoćniji, i dobro utvrđeni neprijatelj uspio je da se održi u svom bunkeru.

Poslije odstupanja ostaci čete vratili su se u selo Adroviće. Svi zdravi borci našeg voda izjavili su želju da uđu u sastav proleterskih jedinica od kojih će se 22. decembra formirati Prva proleterska brigada. Međutim, stiglo je naređenje da se jedinice sa teritorije Nikšićkog odreda vrate u Crnu Goru gdje su se vodile žestoke borbe protiv okupatora. Tako se i naš vod vratio u Rudine gdje je stigao oko 8. decembra.

Dok su crnogorski partizani bili na putu za Pljevlja, Sava Kovačević, komandant NOP odreda i Čile Kovačević, dočekali su sa svojim Grahovljanima kod Vilusa i do nogu potukli jednu talijansku motorizovanu kolonu koja se kretala pravcem Bileća — Nikšić. Tom prilikom Sava sa svojim najodvažnijim drugovima skače na talijanske tenkove i uspijeva da zaplijeni dva tenka i veću količinu ostalog ratnog materijala i da zarobi veći broj talijanskih oficira i vojnika.

Ova pobjeda grahovskih partizana imala je, poslije događaja na Pljevljima, ne samo vojni, nego i ogromni moralnopolitički značaj za čitav kraj od Nikšića do Boke Kotorske.

Partizani Nikšićkog odreda drže u to vrijeme u opsadi Nikšić i Grahovo s namjerom da prvo zauzmu Grahovo da bi došli do znatnijeg plijena u oružju i drugom ratnom materijalu. S druge strane krupne talijanske jedinice napadaju od Boke Kotorske pravcem preko Dvrsnika i Crkvica s ciljem da oslobode garnizon u Grahovu. Tako su se na tom području razvile oštre borbe koje su trajale tokom cijelog decembra. U njima su učestvovali partizani sa gotovo čitavog područja Nikšićkog odreda.

Po naređenju Štaba odreda, jedan naš vod od oko 20 boraca iz Rudina, sa komandirom Novakom Vojičićem i komesarom Markom Baletićem odlazi 2. decembra na položaj kod Crkvica. Vod je držao položaj oko same tvrđave na Crkvicama 7 — 8 dana. Kada su talijanske snage preduzele obuhvatni napad, vod dobija naređenje da se pod borbom povuče na nove položaje oko Jankova vrha.

U Rudinama se u to vrijeme mobiliše još jedan vod od oko 30 — 40 boraca koji, sa komandirom Špirom Mićunovićem, stiže na položaj 8. decembra. Od ova dva voda formira se Rudinska četa, koja ulazi u sastav Grahovskog bataljona. Za komandira čete postavljen je Špiro Mićunović, a za komesara Marko Baletić.

Jedna kolona Talijana koja se kretala cestom Risan — Crkvice, već je bila zauzela Crkvice, te četa dobija naređenje da zatvori put Crkvice — Dvrsnik do same tvrđave na Crkvicama. Poslije dva dana, položaj preuzima jedna četa Grahovljana i Rudinjana, pod komandom Marka Radova Kovačevića. Međutim, kada je kolona Talijana krenula cestom od Crkvica u pravcu Dvrsnika, Marko sa četom napušta položaj, koji ponova posjeda naša četa. Čak i predlog komandira naše čete da zajednički napadnemo Talijane, Marko kategorički odbija. Međutim, Rudinjani, koje je on doveo na te položaje, odmah se pridružuju nama i ulaze u sastav naše čete. Talijani su popalili selo Malojev Do; mi ih snažno napadamo s boka. Iz sela se ori

Savin glas: »Lijevo krilo naprijed!« želeći da našim napadom podstakne borce ostalih četa. Poslije OGCaSovne borbe, talijanska kolona je prinuđena da se, uz znatne gubitke, vrati u tvrđavu.

U zapaljenoj kući u selu ispod naših položaja vrišti dijete. Sava Kovačević i Savo Orović[5] nalazili su se zajedno blizu te kuće i čuvši vrisku djeteta, Savo Orović utrčava u zapaljenu kuću i iznosi dijete.

Poslije ove borbe održano je savjetovanje komandnog kadra u Štabu sektora. Sava je oštro opomenuo Marka Kovačevića zbog napuštanja položaja, dok je našu četu pohvalio za hrabro držanje i uspjeh u borbi.

Borbe se nastavljaju. Mi dobijamo zadatak da sprečavamo neprijatelju ulaz u Crkvice cestom od Risna. I ovdje Marko Kovačević, koji se nalazi lijevo od nas, samovoljno napušta položaj i odlazi na zbor u Podbožuru, na granici između naše i grahovske opštine.

Dok su se oko Grahova i Crkvica vodile žestoke borbe, pritiješnjeni okupator šalje iz Nikšića u našu pozadinu petokolonaša, dražinovca Novicu Kovačevića, iz Spile grahovske. Koristeći se svojim ranijim položajem i ugledom svoje porodice, ovaj bivši predsjednik Okružnog suda u Nikšiću, dolazi, vjerovatno po nalogu OVR-e, da održava zbor u Podbožuru. Na ovaj zbor se okupilo nekoliko petokolonaša i jedan broj zastrašenih kolebljivaca i zavedenih seljaka iz naše i grahovske opštine. Novica propagira obrazovanje »Narodne vojske«, koja treba da se tobože bori protiv okupatora uporedo sa partizanima. Međutim »borba protiv okupatora«, koju su oni u stvari po nalogu okupatora vodili, sastojala se u razjedinjavanju i demoralisanju fronta i pozadine, unošenju panike i intriga među borcima i napuštanju preuzetog dijela fronta u najkritičnijem trenutku borbe. Oni nijesu tada bili dovoljno jaki da i pucaju u leđa naših boraca na frontu. To su bili samo bedni eksponenti u našoj sredini sramnog sporazuma »ministra kraljevske vojske u otadžbini« sa okupatorom.

Na našim novim položajima odoljevamo oštrim napadima Talijana. U najžešćoj borbi na naš položaj dolazi Sava Kovačević i naređuje da se donese teški mitraljez. Savina pojava u prvom borbenom redu i vatra mitraljeza ulivaju borcima hrabrost, koji potiskuju Talijane oko pola kilometra, ali ne uspijevaju da ih utjeraju u tvrđavu. Tokom tri sljedeća dana

[5] Komandant puka bivše jugoslovenske vojske koji je tih dana izašao iz Boke Kotorske i odmah se priključio našoj borbi.

Talijani prikupljaju snage. Mi svake noći izvodimo noćne napade.

Borba se ponovo rasplamsava. Sava opet dolazi među nas.[6] Zadržavamo svoje položaje i nastavljamo noćne napade. U jednom takvom napadu, Špiro Vidović, veoma hrabar borac u četi, dolazi do samog talijanskog bunkera. Metak mu probija mišicu, ali on uspijeva da ubije Talijana u bunkeru i da iz bunkera izvuče jedno ćebe i jedan puškomitraljez.

Oko 20. decembra Talijani dobijaju pojačanje i pojačavaju vatru na naše položaje. Tuku nas šrapnelima, haubičkim granatama i bacačima. Ranjeno je teže i lakše oko deset boraca. Ponovo je ranjen i neustrašivi bombaš Pero Roganović, koji odlazi u borbu na Crkvice, čim su mu se zaliječile rane sa Pljevalja. Ranjen je u nogu i komandir Špiro Mićunović, ali ni za trenutak nije napuštao svoje borce i položaj, već ga tu na položaju previja komesar Marko Baletić. Ranjeni su Luka Milić, Radovan, Blažo i Đuro Mićunović i Dušan Čolaković. Komesar Marko Baletić se hrabro bori, previja naše borce i zarobljene Talijane i podiže moral i borbeni duh boraca. Četa se proređuje, ali Talijani ne uspijevaju ni koraka naprijed. Odstupili smo po Savinom naređenju tek pošto su Talijani probili položaje lijevo i desno od naše čete.

Naši, kao i borci iz ostalih jedinica, neprekidno bočno napadaju talijanske kolone koje se probijaju prema Grahovu. Talijani su uspjeli da se probiju u opsjednuto Grahovo gdje se nalazilo oko 500 njihovih vojnika. Međutim, uskoro ga noću napuštaju i brzo se povlače cestom prema Risnu. U slobodno Grahovo ulazi Sava sa kuririma i ostatkom naše čete. On u svom govoru iznosi da su Talijani u borbama od Risna do Grahova imali tokom mjeseca decembra oko hiljadu i tri stotine mrtvih i ranjenih vojnika.

Proboju Talijana do Grahova i njihovom izvlačenju iz ovog garnizona znatno je doprinijelo rovarenje Novice Kovačevića, koji je uspio da u kritičnom momentu odvuče sa fronta izvjestan broj boraca iz grahovske opštine. Zbog toga mu je kao i njegovim najbližim saradnicima uskoro suđeno.

Kroz borbe oko Grahova i Crkvica prošlo je iz naše opštine oko 100 boraca, čiji su moral, politička svijest, hrabrost i izdržljivost bili na primjernoj visini. Taj mjesec neprekidnog danonoćnog ratovanja imao je izvanrednog vojno-političkog

---

[6] Iz ovog perioda je poznati snimak Save Kovačevića na osmatračnici na kojoj ga je 11. decembra snimio Savo Orović.

značaja za čitavo područje Nikšićkog odreda, a za našu opštinu to je bilo najbolje provjeravanje cjelokupnog dotadašnjeg rada na pripremi i vođenju borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

Poslije uspješno završenih borbi na sektoru Grahova i Crkvica, stvorena je prostrana slobodna teritorija od Nikšića do Boke Kotorske. Naša partijska organizacija nastavila je rad na učvršćivanju narodne vlasti i partizanskih jedinica.

Rad seoskih narodnooslobodilačkih odbora, koji su obrazovani poslije zbora u Kamensku, trebalo je objediniti jednim opštinskim odborom. To je učinjeno 30. decembra 1941. godine. Toga dana sakupili su se u željezničkoj stanici Trubjela odbornici iz svih sela naše opštine. Delegat Sreskog odbora i neki drugovi iz naše opštine govorili su o značaju, funkciji i dotadašnjem iskustvu narodnooslobodilačkih odbora kao nosiocima i organima nove narodne vlasti u uslovima oslobodilačkog rata protiv okupatora i njegovih slugu.

Za predsjednika Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora izabran je stari i ugledni domaćin Nikola Andrijin Damjanović iz Donjeg Broćanca, a za sekretara Tomaš Perović.

Pošto su naši gerilski odredi i partizanske čete i vodovi, formirani na dobrovoljnoj osnovi, već dokazali svoje boračke sposobnosti, OK i štab odreda donijeli su odluku da se od boraca sa teritorije naše opštine obrazuje Rudinsko-trepački bataljon.

Prije zakazivanja zbora, partijska jedinica je na jednom sastanku razmotrila naše dotadašnje borbeno iskustvo, političku situaciju, plemenske i vojničke tradicije u našoj opštini i na osnovu tih elemenata dala predlog OK za sastav komandnog kadra bataljona.

Na zboru od 3. januara 1942. godine, koji je održan na peronu željezničke stanice Trubjela, okupili su se svi borci iz naše opštine. Bio je zabranjen pristup nekolicini koji su petokolonaškim rovarenjem i držanjem u ranijim borbama i akcijama dokazali da su nedostojni da se svrstaju u redove crnogorskih partizana.

Na zbor je došao i sekretar OK, Radoje Dakić Brko, koji je kao čovjek, borac i komunista neobične prodornosti, hitrine i inteligencije, uživao neograničenu ljubav i povjerenje boraca, omladine i svih poštenih ljudi u našoj opštini. Njegova pojava na stijeni iznad perona željezničke stanice unijela je još više borbenog elana u postrojene čete partizana na tom peronu, ispod krševitog, snijegom pokrivenog Gošca. Brko je u svom govoru iznio značaj i razmah oslobodilačkog rata svih naroda Jugosla-

vije[7]. Na kraju svog govora on je pročitao odluku štaba Nikšićkog partizanskog odreda kojim se za komandanta bataljona određuje Đuro Roganović, za zamjenika komandanta Špiro Mićunović, za političkog komesara Vlado Vidović, za zamjenika komesara Marko Baletić. Bataljon se sastojao od pet četa: Gornjotrepačke, komandir Radovan Kosović, komesar Pavle Mićunović; Donjotrepačke, komandir Rade Krivokapić, komesar Nikica Mrvaljević; Smrduške, komandir Novak Vojičić, komesar Danilo Mićunović; Broćanačke, komandir Marko G. Nikolić, komesar Blagoje Vujović; Rudinske, komandir Marko Nikolin Perović, komesar Danilo Perović.

Rađanje ovog novog bataljona narod i borci su proslavili pjesmom, kolom i opštim veseljem.

Poslije formiranja Opštinskog odbora i štaba bataljona partizanske jedinice iz naše opštine učestvuju u likvidiranju pete kolone, u borbama protiv četnika i Talijana oko Nikšića, u katunskoj nahiji, u Vasojevićima, kao i u borbama protiv ustaša, četnika i Talijana u Hercegovini.

Dr Vlado VIDOVIĆ

---

[7] Tom prilikom rekao je: »Mislili su talijanski fašisti da će ih u Crnoj Gori čekati pečene kokoške, dočekalo ih je zrno iza svakog grmena«! Ove Brkove riječi kasnije je ponavljao sa istim tonom i naglaskom šeret i vragolan Vojo Delibašić, koga su krasile najljepše osobine omladinca-partizana. Onižeg rasta kao i Brko, Vojo je osvježavao sjećanje naših partizana u najtežim trenucima njihove borbe na ovaj dan i na ovog divnog čovjeka i komunistu. Pored odvažnosti i poštovanja Vojo je, vjerovatno i zbog ovoga, bio Brku jedan od najdražih omladinaca.

POMURJE 1941.

U 4,45 časova 6. aprila na nemačkoj strani Radgone izbačene su u vazduh dve rakete. Bio je to znak za prodor Nemaca preko Mure. Prelazili su je u gumenim čamcima. Jugoslovenska vojska, koja je poslednjih dana dobila izvesna pojačanja, borila se vrlo kratko vreme. Prilikom prelaženja preko Mure Nemcima su pomagali kulturbundovci iz Gornje Radgone. Među njima se naročito isticao Klotar Bover, koji je prethodne večeri pozvao jugoslovenske oficire na veliku zabavu. Oni su se odazvali ovom pozivu, ne znajući šta se krije iza njega. Neki nemački vojnici, još oko jedan čas po ponoći, prodrli su na jugoslovensku teritoriju, krijući se kod članova Kulturbunda u Gornjoj Radgoni. Kada je počela borba, oni su zašli iza leđa jugoslovenskih jedinica. Borba za Gornju Radgonu trajala je samo 25 minuta. Nemci su zauzeli važnija uporišta: poštu, železničku stanicu i druga. U borbi je palo 6 nemačkih i 7 jugoslovenskih vojnika. Uskoro posle ove borbe preko radgonskog mosta Nemcima je otvoren put u unutrašnjost. Oni su hitali prema Ptuju i Lendavi. U rano jutro 6. aprila nemački avioni su napali grad Ptuj, smatrajući da će jugoslovenska vojska držati položaje na reci Dravi, gde su bila podignuta jaka utvrđenja. Jugoslovenska vojska, međutim, ni kod Ptuja nije pružila veći otpor. Ona se povlačila desnom obalom Drave. Tako su Nemci prodrli u Ptuj, gde su ih oduševljeno dočekali ptujski kulturbundovci.

Prilikom ulaska Nemaca u Prekmurje jugoslovenski graničari takođe nisu pružili veći otpor. Do manjeg sukoba došlo je kod Skakoveca, gde su ranjena dva jugoslovenska vojnika.

Do manjeg sukoba došlo je i u Veržeju. Tom prilikom ranjena su tri jugoslovenska i jedan nemački vojnik.

Iz Gederoveca u Prekmurju Nemci su prodirali prema Murskoj Soboti, a zatim prema Lendavi, Murskom Središču, Ča-

kovcu i Varaždinu. Oni su i Čakovec napali iz aviona, a 7. aprila su manje jedinice već prodrle u grad.

Domaći kulturbundovci oduševljeno su dočekali Nemce i u Gornjoj Radgoni i na Apaškom polju. S većim jedinicama Nemci su prodrli 7. aprila i u Ljutomer, gde su naišli na dosta hladan doček.

Jugoslovenska vojska je bacila u vazduh mostove na Muri i u Petanjcima, Veržeju i Murskom Središču.

STANJE U POMURJU POSLE OKUPACIJE

Pošto su Nemci znali (podatke su dobili od Kulturbunda) da im stanovništvo Pomurja nije naklonjeno, odmah posle dolaska u Mursku Sobotu, 6. IV 1943, gde su ih dočekali Kulturbund i sreski načelnik dr Bratina, zahtevali su listu od 40 talaca, u prvom redu Srba. Kako u Murskoj Soboti nije bilo Srba, predstavnici vlasti su sastavili listu sa imenima istaknutih građana. S predloženom listom nije se složio izdajnik i najaktivniji sluga fašista, kasniji gaulajter Jožef Polak. On je zahtevao da lista obuhvati više nacionalno najsvesnijih građana.

Istog dana oko 15 časova nemačke jedinice su bez ikakvog otpora zauzele Lendavu, gde su ih takođe dočekali kulturbundovci. U Lendavi je postojao jak promađarski pokret među trgovcima i kapitalistima mađarske narodnosti. Oni su već prvog dana posle dolaska Nemaca istakli mađarske zastave. Idućeg dana Nemci i kulturbundovci su u Murskoj Soboti uhapsili 25 politički sumnjivih lica. Uhapšene su zatvorili u sudski zatvor i sokolski dom. Među njima su bili aktivista Ali Kardaš i simpatizer Alija Zećirović. U Murskoj Soboti i okolnim selima Nemci su opljačkali jevrejske trgovine, a ovi su, zaplašeni, počeli da se kriju, dok su bogatiji pobegli u Mađarsku.

Petokolonaši u Murskoj Soboti i Lendavi, podeljeni na pristalice fašističke Nemačke i Hortijeve Mađarske, tražili su veze na svoj način. Prvi su tražili priključenje trećem Rajhu, a drugi Mađarskoj.

Stanovništvo je bilo iznenađeno brzim razvojem ratnih događaja. Posle kapitulacije počeli su da dižu glave, sem kulturbundovaca, Mađara i mađarona, i neki sezonski radnici, koji su poslednjih godina boravili u Nemačkoj i otuda dolazili zatrovani nacističkim idejama, jer su bolje zarađivali nego ranije u Francuskoj. Oni su među stanovništvom aktivno propagirali nacionalsocijalističke ideje. Neki radnici koji su naseli propagandi odmah su posle nemačke okupacije odlazili u Nemačku (pre svega u pojedine austrijske krajeve) da traže posao, ali su

se već posle nekoliko nedelja vraćali razočarani tamošnjim životnim prilikama. Oni su najubedljivije demantovali propagandne vesti o lepom životu u Nemačkoj.

Većina seoskog stanovništva pažljivo je posmatrala događaje. Nasedalo se i raznim zastrašivanjima. Proturane su vesti da dolaze četnici da povedu u Srbiju sve sposobne za vojsku, a ako se usprotive, da će im odseći glave.

Inteligencija i đaci, osim retkih izuzetaka, bili su nacionalno svesni i levičarski nastrojeni. KP je imala snažan uticaj na studente i đake. Levičarski je bilo orijentisano i prilično seoske omladine, što treba pripisati predratnoj delatnosti »Društva kmečkih fantov in deklet«.

U to vreme katoličko sveštenstvo se nije opredeljivalo, ali se evangelistička crkva, sa izuzetkom nekoliko mlađih sveštenika, uskoro posle dolaska Mađara opredelila za njih. Katoličko sveštenstvo je uglavnom ostalo nacionalno neopredeljeno.

Nemci su 16. aprila prepustili Mađarima vlast u Prekmurju. Mađarska vojska je stigla iz pograničnog mađarskog gradića Lenti.

Mađarskom okupacijom Prekmurja nisu bili zadovoljni kulturbundovci i germanofili: oni su na dan dolaska Mađara u ovaj kraj organizovali pronemačke manifestacije i tražili priključenje Prekmurja Nemačkoj.

Da ne bi ponovo izbile demonstracije kulturbundovaca i germanofila, mađarski pukovnik Jožef Radvanji zabranio je svako veće okupljanje građana u gradu i okolini. Zabranio je i demonstracije s nemačkim zastavama. Kao što su Nemci palili knjige na desnoj strani Mure, Mađari su počeli sa akcijama denacionalizacije. Pokupili su sve slovenačke i slovenske knjige iz javnih biblioteka, osim iz biblioteke Prekmurskog muzejskog društva, koje je zaštitio dr Pavel Avgust. Knjige su uništene u mađarskim fabrikama hartije.

POČETAK ORGANIZOVANOG OTPORA

Prilikom kapitulacije više članova KP bilo je odsutno, tako da nije iskorišćena pogodna situacija za prikupljanje i sakrivanje oružja. Posle okupacije, takođe, nije bilo veze sa CK. One su uspostavljene tek juna 1941. godine. Međutim, posle povratka Štefana Kovača, istaknutog komuniste, koji je pobegao iz zarobljeništva, članstvo je opet počelo da se sastaje i da samoinicijativno traži sadržaj rada. Za orijentaciju su mu služila uputstva, koja je Štefan Kovač doneo iz vojske. Ona su se sa-

stojala u tome da se treba boriti protiv fašističke vojske i okupatora. Međutim, kako bi se ta borba vodila nije bilo jasno. Prekmurje je bilo granicom odvojeno od ostale slovenačke teritorije: nije se mnogo znalo ni šta se dešava u ostalim krajevima Jugoslavije.

Štefan Kovač, sekretar Mesnog komiteta u Murskoj Soboti (koji je delovao kao Okružni komitet za područje celog Prekmurja) vratio se 20. aprila u Prekmurje, pošto je pobegao iz nemačkog zarobljeništva. Dva dana posle njegovog povratka Mađari su mu nudili službu u Lendavi ili u Budimpešti. Kovač je odbio.

Miško Kranjec, književnik i prvi urednik »Ljudske pravice«, član Mesnog komiteta, u to vreme se nalazio kod svoje kuće u Velikoj Polani. Na dan objave rata, 6. aprila, bio je u vojsci.

Istaknuti simpatizeri i članovi Partije bili su raspoređeni po čitavom terenu. Zbog toga se vidno osećao njihov neposredan uticaj u narodu.

Mađari su Prekmurje smatrali za sastavni deo svoje teritorije. Dok su meštane smatrali Vendima, učitelje, službenike i druge građane koji nisu rođeni u Prekmurju smatrali su Slovencima, ljudima opasnim za vendsku teritoriju. Zbog toga su odmah počeli da ih sele preko Mure. Prve mere Mađara nisu, dakle, bile usmerene protiv Partije, već protiv inteligencije koja nije bila rođena u Prekmurju, smatrajući da je neće moći tako brzo pomađariti. Domaći Mađari i mađaroni, koji su bili nosioci promađarske politike, a među kojima je najvidniju ulogu imao kapitalista Hartner sa svojim jednomišljenicima, dobro su poznavali neposredan uticaj Partije na prekmurski živalj još za vreme bivše Jugoslavije, i zbog toga su pokušali da uspostave kontakte s partijcima.

O tome Miško Kranjec govori:

»Pred kraj maja je Hartner uputio poziv, odnosno ponudu Partiji da iznese svoje uslove za saradnju na području Prekmurja. Posle okupacije Hartner je stvarno bio jedini pravi mađarski eksponent u Prekmurju, sebe je proglasio za gospodara ovog kraja i Mađari su ga kao takvog priznali. Ponuda Partiji bila je očita provokacija: ako Partija pristane na bilo kakvu saradnju, ili ako mu bar obeća da se neće mešati u razvoj događaja, diskreditovao bi je u narodu. U slučaju sporazuma Hartner je partijcima obećavao zaštitu. Tako su bili počeli u Budimpešti. i u neku ruku to im je uspelo. A ako Partija odbije saradnju, imaće dovoljno razloga za progone.

Na užem sastanku kod Čačinovića, u Rakičanu, kome smo prisustvovali Čačinovič, Kovač i ja, ponuda je svestrano razmotrena. Bilo je odlučeno da se Harteru odgovori. Bila je to prilika (kad smo druge prilike i akcije propustili) da Partija ovim odgovorom istakne svoje postojanje i da vlastodršcima kaže kakav je njen program; što je istovre-

meno značilo da Partija prihvata poziv na borbu. Niko nije ni pomišljao da će Hartner uzeti u obzir ovaj program (ne uslove!). Bilo je rečeno, da je Prekmurje slovenačka zemlja, deo Jugoslavije, da se Mađari ovde nalaze kao okupatori, koji su silom zauzeli tuđu zemlju i pomerili granice.

Partija ne može priznati ovo stanje. Zato zahteva da se Mađarska javno odrekne ove teritorije. Dok ovo stanje bude trajalo — pošto je Jugoslavija razbijena — da se u Prekmurju uspostavi domaća vlast sa punom autonomijom, slovenačkim školama i slovenačkim nadleštvima, a kad Jugoslavija bude ponovo uspostavljena, Prekmurje bi postalo deo države kojoj jedino pripada«.

Prvih nedelja posle mađarske okupacije Prekmurja, KP je razvila znatnu aktivnost. Međutim, Prekmurski akademski klub je već 4. maja postavio okupacionoj vlasti zahteve formulisane u »Memorandumu« koji je delegacija od tri člana predala podsekretaru Predsedništva mađarske vlade dr Bala Palu u Budimpešti. U »Memorandumu«, koji su pored predstavnika Prekmurskog akademskog kluba potpisali i predstavnici katoličkog studentskog kluba »Zavednost«, zahtevana je potvrda izvesnih tekovina koje je prekmurski narod stekao za vreme bivše Jugoslavije. Te su bile: uzimanje u obzir delimične agrarne reforme, nastavljanje regulacionih radova na Muri, poštovanje rešenja seoskih dugova, uzimanje u obzir katastra prilikom odmeravanja seoskih poreza, dalja upotreba slovenačkog jezika u nadleštvima, osnovnim školama i gimnaziji, učenje mađarskog jezika samo kao predmeta, dozvoljavanje izlaženja slovenačkog lista, čuvanje slovenačke knjige u novoformiranim bibliotekama i postavljanje slovenačkih službenika koji nisu rođeni u okupiranom Prekmurju. Zatim su zahtevali da se uredi studentsko pitanje, da im se priznaju dosadašnje studije i da im se omogući dalje školovanje.

Delegacija je odnela »Memorandum« u Budimpeštu početkom maja. Na »Memorandum«, međutim, nije dolazio nikakav odgovor iz Budimpešte.

Posle su se pojedini članovi Kluba uključili u rad Partije, dok su drugi priznali mađarsku okupaciju. Time se Klub diskreditovao, naročito u redovima đačke omladine, koja je u to vreme bila daleko revolucionarnija.

Slovenačku nacionalnu svest Mađari su gušili i na taj način što su već meseca maja sproveli veliku propagandnu agitaciju za slanje slovenačke školske dece i učitelja u Mađarsku, da bi za vreme ferija naučili mađarski jezik. U tome se u izvesnoj meri i uspelo.

*

Na desnoj strani Mure Nemci su počeli s hapšenjima već prvih dana okupacije. Čim su prešli radgonski most, u rano

jutro 6. aprila Nemci su u Gornjoj Radgoni uhapsili nekoliko civila, koji su se nalazili na spisku, ali su ih istog dana pustili. Ponovna hapšenja izvršena su 8. aprila. Već 19. aprila iz Gornje Radgone su iseljene prve porodice (oko 30 ljudi). U Ljutomeru su izvršili prva hapšenja noću 14/15. aprila. Uhapšene su zatvorili u građanskoj školi. Naterali su ih da potpišu izjave da će se dobrovoljno iseliti u Hrvatsku ili Srbiju.

Ponovo su hapsili 29. aprila. Tom prilikom su zatvorili i iselili 65 ljutomerskih građana. Drugom prilikom, 4 maja, Nemci su iselili iz Gornje Radgone 63 stanovnika. Velika preseljavanja su izvršili i 22. jula, kada su iz Gornje Radgone iselili 17 lica, a iz Ljutomera 23 porodice. Hapšenja i preseljavanja Nemci su vršili i po okolnim mestima. Ovo je prouzrokovalo veliku uzbunu među stanovništvom, osim, naravno, među kulturbundovcima. U strahu od preseljavanja mnogi su se upisali u »Štajeriše Hajmatbund«, naročito zbog toga što su se proširili glasovi da će biti iseljen svaki onaj ko se ne upiše u ovu organizaciju. Omladinu su počeli uključivati u »Hitlerjugend«. Obećali su im besplatna nova odela i druge beneficije.

Dok su s jedne strane iseljavali nacionalno svesnije Slovence kao i pristalice hegemonističke jugoslovenske buržoazije, među kojima je bila većina socijalno dobro situiranih, s druge strane su opljačkana dobra delili nekim Viničarima, kako bi ih podstakli na propagiranje ideja nacionalsocijalizma i time nacionalno razjedinili stanovništvo. Bila je to jedna od osnova za denacionalizaciju. Osim toga vršili su snažan pritisak na stanovništvo da uči nemački jezik.

Neki studenti i đaci s desne strane Mure, koji su se uoči rata vratili svojim kućama, otišli su u Ljubljanu odmah posle nemačke okupacije i kasnije se uključili u NOB. To dokazuje da nisu našli partijsku organizaciju, zbog čega su, i pored želje da se bore protiv okupatora u svom kraju, otišli u Ljubljanu, gde je ova bila jaka i uticajna. Na desnoj strani Mure partijska organizacija nije ni postojala, ali su pred kraj aprila bili na terenu neki članovi KPJ, veći broj simpatizera i dva skojevca.

Većina članova Partije nije bila kod kuće ni 27. marta, ni prilikom napada na Jugoslaviju, ni prvih dana okupacije. Po povratku najpre su uspostavljali međusobne kontakte. Nedostatak veze s višim partijskim forumima uticao je na aktivnost organizacije u Prekmurju i članove Partije na desnoj strani Mure.

Po nalogu sekretara Štefana Kovača u Ljubljanu je 26. maja otputovao Mirko Bager da bi se sastao sa organizacionim sekretarom CK KP Slovenije Tonetom Tomšičem i doneo prve direktive. Vratio se 4. juna. Skoro istovremeno Štefan Kovač je

uspostavio kontakte i sa Pokrajinskim komitetom u Mariboru. Partijska organizacija je u međuvremenu okupljala antifašistički nastrojene ljude, one koji su inače bili bliski Partiji, i tražila kod poverljivih ljudi utočište za ilegalce u slučaju potrebe. Osim toga počela je da prikuplja oružje, sanitetski materijal i novac za porodice progonjenih. Prvomajski proglas KPJ razmnožen je 10. maja u Rankovcima.

Posle uspostavljanja veze sa Pokrajinskim komitetom u Mariboru, odakle su zatim dolazile direktive za rad, Prekmurje je bilo obavešteno o celokupnom zbivanju u Sloveniji. Vezu sa PK u Mariboru, a i sa ljutomerskim područjem i Međimurjem, održavao je Matija Golob u Prekopi. U blizini su bile kuće porodica Hetetovih, Kosejovih, Senčarovih, Ivana Kovača, kao i Špindlerovih u Železnoj gori, gde su našli bezbedna utočišta članovi KP i aktivisti. Kuća Matije Goloba bila je pored same mađarsko-nemačke granice i na nacionalnoj granici između Slovenaca i Hrvata. Veze su postojale i u Juršincima, gde je radio dr Metod Špindler, u Kogu kod Jože Kerenčiča i u Novoj Vasi kod Ptuja kod Lacka (narodni heroj).

Rukovodstvo Partije u Prekmurju dobilo je zadatak da se poveže s mađarskom KP u Budimpešti radi zajedničkog rada. Kontakti su uspostavljeni, ali bez uspeha, jer je mađarska KP smatrala da još nije došlo vreme za akciju i da ona nije toliko jaka da bi se moglo računati na bilo kakve uspehe u borbi[1].

Štefan Kovač je održavao vezu i sa Stankom Zormanom, članom Mesnog komiteta u Čakovecu. Kovač je u Prekmurju organizovao razmnožavanje letaka za Međimurje, i oni su upućeni radnicima Čakoveca i okoline. Letke je u Čakovec odneo Stanko Zorman. Zbog slabe konspiracije u Čakovecu je 25. jula uhapšeno nekoliko omladinaca koji su pisali parole, a posle devet dana uhapšena je i većina komunista, među kojima iz rukovodstva Partije Stanko Zorman, koji je otkrio vezu sa Prekmurjem. Pre toga uhapšeni su Mirko Bagar, Ali Kardoš. Gustav Lutar, Tone Šadl, Ludvik Vlaj i drugi, dok su se Štefan Kovač, Miško Kranjec i Jeno Kardoš povukli u ilegalstvo.

Još pre napada Nemačke na Sovjetski Savez, uskoro posle okupacije, u Pomurju se organizuje Osvobodilna fronta koja svoju aktivnost proširuje i na Prekmurje. Formiraju se njeni odbori na terenu. Radi se na antifašističkom mobilisanju stanovništva. Ono se lecima poziva na akcije sabotaže. U mnogim mestima formirane su grupe koje su sekle telefonske veze, rušile putokaze, pripremale miniranje mostova itd. Njih ima i u tvornicama i među omladinom.

---

[1] Prema izjavi M. Kranjeca.

Prve sabotaže su izvedene već početkom juna, noću 5/6. Presečene su telefonske linije između Lendave i Čakoveca u okolini Murske Sobote i na goričkom području. Razbijene su table sa mađarskim natpisima u nekim selima. Ove prve akcije su izveli članovi KP.

Na radgonskom području još od prvih dana okupacije postojala je grupa otpora kojom su rukovodili skojevci Jože Holc i Ivan Hojs. Jezgro ove grupe, koja je planski okupljala nove pristalice, sačinjavali su, pored pomenuta dva skojevca, bivši đaci profesora Joža Kerenčiča. U toj grupi bili su i Jakob Vreče iz Črešnjeveca i Franček Pintarič Švaba iz Spodnje Ščavnice, prvi partizani sa radgonskog područja. Ovi omladinci su odmah posle okupacije počeli prikupljati oružje, municiju i sanitetski materijal. Već 20. aprila Franček Pintarič je izradio plakat koji je govorio da će Hitler propasti i da narod ne veruje Nemcima. Sa omladincima iz Spodnje Ščavnice izradio je već maja meseca bunker, za sakupljeno oružje, municiju i ostali vojni materijal. Mogao je biti sklonište i desetorici ljudi.

Druga samostalna grupa otpora nastala je na Kapeli. Nju je formirao skojevac Joško Talanji. Ona se početkom maja povezala s radgonskom, koja je proširila svoj uticaj na Radence i Turjance, gde je Janko Jurkovič formirao treću grupu. Dok su na području Gornje Radgone, Turjanca i Kapele grupe otpora formirali skojevci Holc, Hojs i Talanji, na ljutomerskom području antifašistički raspoložene građane okupljali su inž. Josip Nenad, član KP iz Razkriške Grabe, Janez Veroga, simpatizer KP u Ljutomeru i Jakob Babič, nacionalno svestan i antifašistički orijentisan hrišćanski socijalista. U ovoj grupi, koja je već imala elemente OF jer je udruživala pripadnike raznih političkih grupa, veliki uticaj je imao Janez Veroga. U nju su bili uključeni Slavko Ivančić, Stane Červič, Andrej Novak i Alojz Korošec. Svi ovi bili su kasnije borci poznatog Pohorskog bataljona (poslednja dvojica su poginula u borbi u kojoj je tragično uništen deo bataljona). Ova grupa imala je uticaja u Kamenščaku Cezanjevcima i na Moti, gde je radila Nada Rajh. Janez Veroga je u ovu grupu uveo Frančeka Šonaju i Janeza Topolnika, koji su već maja meseca premazali bojom nemačke napise i na tablama nacrtali srp i čekić. Neko je u to vreme zapalio na železničkoj stanici dva vagona slame upućene za potrebe nemačke vojske.

Ove ustaničke grupe u to vreme još nisu bile povezane sa KP. Ptujska partijska organizacija, koja je pre rata imala jak uticaj na ovo područje, sada nije pronalazila veze sa ovim terenom, nije čak imala kontakta ni sa inžinjerom Leopoldom Bercetom u Dravskom Središču, gde je formirao grupu otpora.

Vinko Megla (docnije proglašen za narodnog heroja) tražio je saradnike za organizovani otpor kod Kostanja. S njim su još radili i Branko Bokša, njegova sestra Milena, Gustek i Rudi Megla. Oni su posle napada Nemačke na Sovjetski Savez izveli prve akcije: sekli telefonske žice, obarali nemačke geografske natpise, a zaplenili su i jedan radio-aparat. Vinko Megla se povezao sa inžinjerom Josipom Hetetom iz Razkriške Grabe, a preko njega sa Štefanom Kovačem i partijskim organizacijama u Prekmurju i Međimurju.

PRVE CIKLOSTILNE TEHNIKE

Još pre povezivanja partijske organizacije u Prekmurju sa Pokrajinskim komitetom u Mariboru, rukovodstvo Partije je osetilo potrebu da osigura izvesna propagandna sredstva. U tadašnjim uslovima najbolje sredstvo bila je pisana reč — leci. Za ovaj posao najviše su odgovarali šapirografi. Prvo je već u maju kod inžinjera Cigita Kolomana u Rankovcima, i to na šapirografu KP Austrije, počelo umnožavanje proglasa KPJ »Narodima Jugoslavije«. Ovaj šapirograf je prenet u Trnje kod Štefana Horvata, gde je za vreme letnjih meseci umnoženo više letaka. U vinogradu Ivana Kovača u Banfiju organizovana je druga ciklostilna tehnika još u toku maja. I ovde je umnoženo više letaka. Taj posao su radili i za drugove u Međimurju. Materijalom su bili dobro snabdeveni. Tehnici u Trnju pomagali su hartijom i matricama. Tehnici je svojim znanjem i hemikalijama vidnu pomoć pružio apotekar Ivo Kovač, dok je finansijski pomagao trgovac Metod Senčar. Obojica su uhapšeni septembra 1941. godine.

Zbog stroge konspiracije na ovom poslu su radili gotovo isključivo članovi ili veoma poverljivi simpatizeri Partije. U Trnju su radili Štefan Kovač, Miško Kranjec, Ferdo Godina, Vinko Megla, Štefan Horvat, Martin Žalik i drugi, a u Banfiju Štefan Kovač, Ivo Kovač, Vinko Megla itd. Ova dva centra u znatnoj meri su razvijala i jačala antifašističko raspoloženje u Pomurju. Dosta letaka i propagandnog materijala prenosili su i članovi KP iz Maribora i Ljubljane.

FORMIRANJE ODBORA OSVOBODILNE FRONTE

U Tivadarovoj kući u Murskoj Soboti održana je 18. juna proširena sednica Mesnog komiteta na kojoj su razmatrana organizaciona pitanja i podeljen rad na terenu. Za formiranje odbora OF u pojedinim krajevima Prekmurja zaduženi su naj-

uticajniji komunisti i aktivisti u tim krajevima. Bilo je povezano i nekoliko mlađih sveštenika evangelističke i katoličke crkve. Centri za formiranje za obližnju okolinu postojali su u Murskoj Soboti, Lendavi, Puconcima, Gornjim Petrovcima, Kuzmi, Ropoči, Gornju, Šlaveči, Gradu, Pelanjcima, Rankovcima, Velikoj Polani, Nedelici, Trnju, Dolanskoj Bistrici, Štrigovi, Andrijancima, Šalovcima itd. U svakom od ovih centara obrazovana je grupa koja je oko sebe okupljala sve veći broj antifašista. Najaktivniji centri su bili u Murskoj Soboti, Lendavi, Velikoj Polani, Puconcima, Štrigovi, Nedelici — Trnju. Na ovom sastanku su, u stvari, osnovani odbori OF, dok su u nekim krajevima postojali još pre ovog sastanka, kao, na primer, u Rankovcima.

Za pomoć pri formiranju OF na desnoj strani Mure Mesni komitet i partijska organizacija u Prekmurju posle 22. juna poslali su studenta prava Štefana Kuhara Bojana. Grupe otpora koje su bile formirane u Gornjoj Radgoni i okolini nisu bile povezane i nisu ništa znale o formiranju OF, i pored toga što ih je posećivao Kerenčič.

U međuvremenu ljutomersko područje napustio je Nedet, koji se zaposlio u upravi rudnika u Murskom Središču. Sa grupama otpora koje su formirane na desnoj strani Mure povezao se Štefan Kuhar Bojan. Objašnjavao je ulogu OF. Uskoro je uspeo da poveže sve ove grupe. One su prihvatile program OF.

* * *

U šumarku između Trnja i sela Odranci u Prekmurju održan je 29. juna zbor aktivista sa ovog terena. Zboru je prisustvovalo preko 30 aktivista. Konstituisan je Okružni odbor OF, koji je dobio ime NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR ZA PREKMURJE. U odbor su ušli Štefan Kovač, Miško Kranjec, Vinko Megla, Evgen Kardoš, Štefan Horvat, Martin Žalik i Anton Špolarič. Osim ovoga odbora, formiran je i specijalni akcioni komitet, čiji je zadatak bio da direktno rukovodi akcijama sabotaže u Prekmurju i daje uputstva rukovodiocima trojki. U akcionom odboru bili su Štefan Kovač, Vinko Megla, Štefan Horvat i Anton Špolarič.

Posle ovog zbora u celom Prekmurju su počele akcije sabotaže i rasturanje letaka.

Štefan Kovač i Ludvik Raposa zapalili su najistaknutijem mađaronu u Lendavi velike količine raži i pšenice. Za ovu akciju Mađari su osumnjičili Primorce, kolonizirane posle prvog svetskog rata na lendavskom području. Njih su Mađari iselili 1942. godine u logor Šarvat (668 stanovnika).

Širi sastanak ustaničke grupe u Ljutomeru održan je 12. jula kod Vekoslava Šturna. Sastankom je rukovodio Jože Kerenčič, a prisustvovali su Leopold Berce, Stane Čevrič, Nada Rajh, Andrej Novak, Alojz Korošec, Martin Vaupotič, Slavko Čeh i drugi. Na ovom sastanku za rukovodioca pokreta otpora izabran je Jakob Babič. U toku jula grupa je uspostavila vezu sa Štefanom Kuharom Bojanom.

Štefan Kuhar Bojan i Jože Kerenčič radili su i ne znajući jedan za drugoga, sve dok se nisu videli 10. avgusta kod inžinjera Leopolda Bercea u Dravskom Središču. Na ovom sastanku Kuhar je obrazložio program OF. Kerenčič se povezao sa organizacijom KP u Mariboru, sa kojom je bio u stalnom kontaktu prenoseći direktive na ovom područje, dok se Štefan Kuhar više nalazio na terenu.

Već u avgustu Kerenčić je uspostavio kontakte sa CK preko Prijateljevih u Polju.

* * *

Za oslobodilački pokret u Pomurju od velike je važnosti i sastanak koji je održan 29. jula u Moravcima kod Pepike Špindler. Sastanak je organizovao član CK KPS Slavko Šlander. Prisustvovali su Štefan Kovač, Vinko Megla, inženjer Josip Hedet, Štefan Kuhar Bojan i Dana Ročnik. Na sastanku je izvršena analiza celokupne političke situacije u Pomurju. Šlander je insistirao da se u selima organizuju odbori OF i da se pređe na akcije sabotaže, koje bi izvodile manje grupe (trojke). Zahtevao je da se prikupljaju oružje i sanitetski materijal i govorio o pomoći naroda. Predložio je da se formira ljutomersko-radgonsko područje. Istakao je i potrebu za tešnjom saradnjom između Maribora, Prekmurja i Međimurja.

Uskoro posle ovog sastanka, prvih dana avgusta, održan je osnivački sastanak OF za područje Videm-Trbegovci u Rankovcima. Sastanku je prisustvovao član PK KPS iz Maribora Blaž Biba Rek. Na sastanku je doneta odluka: »Ne čekati, već odmah početi sa akcijama«.

Sličan sastanak održan je 13. avgusta u Kapeli i 14. avgusta u Gornjoj Radgoni. Do formiranja odbora OF za Gornju Radgonu i područje Kapele došlo je 1. oktobra, kada je sekretar PK KPS za mariborsko područje Rado Iršič, održao sastanke sa drugovima u Gornjoj Radgoni. Istog dana prisustvovao je i široj konferenciji u Kapeli, dok je Štefan Kuhar rukovodio skojevskim sastankom u Gornjoj Radgoni. Rado Iršič je početkom oktobra rukovodio i sastankom u Kuplenovom mlinu u Žihlavi.

Početkom septembra održan je prvi sastanak skojevaca kod Nade Rajh u Moti. Sastankom je rukovodio Vinko Megla. On je omladincima postavio zadatak da prikupljaju oružje, da kod seljaka podižu svest, pišu antifašističke parole i vrše sabotaže.

U Kostanju je krajem avgusta Vinko Megla ranio u desnu ruku jednog nemačkog žandara. Zbog toga su Nemci obećali nagradu od 5000 RM za njegovu glavu.

U septembru su izvedene veće akcije rasturanja letaka. Već 31. avgusta takve akcije su sprovedene u Lendavi, Bogojini i ostalim selima. 13. septembra su presečene telefonske žice u pravcu Martjanci — Fokovci i razbijeni putokazi na putu Puconci — Ropoča, a 20. septembra zapaljena je slama na veleposedu u Rakičanu. Ovu akciju izvela je trojka studenta Štefana Cvetka, koga su Mađari obesili 30. oktobra u Murskoj Soboti i Dane Šumenjak, đak iz Murske Sobote. Napad na mađarski notarijah u Turnišču izvršen je 25. septembra. Noću 25/26. septembra jedna grupa je tražila zakopano oružje kod Grada. U akciji je učestvovalo 15 već naoružanih ljudi, kojima je rukovodio Štefan Kovač. Oružje nisu našli. Na povratku su na više mesta presekli telefonske žice od Grada do Turnišča i razbili mađarske putokaze i razne natpise.

Akcioni komitet imao je u planu da sprovede više akcija sabotaže u Prekmurju, ali do njih nije došlo zbog hapšenja.

PRVA MASOVNA HAPŠENJA I PROVALE

Narodnooslobodilački pokret se organizaciono prilično razvio sa obe strane Mure. I to već u septembru. To je omogućilo čvrstu povezanost organizacije na celom terenu Pomurja, kao i sa PK KPS u Mariboru. Već prve, mada neznatne akcije sabotaže i rasturanje letaka u Prlekiji, Prekmurju i Međimurju, pokazali su okupatoru da se priprema pokret otpora, te je znatno pojačao svoju budnost. Zbog toga je organizovana i saradnja između Gestapoa i mađarske policije u Murskoj Soboti, pa je u Prekmurju lako došlo do većih hapšenja 27. septembra.

Septembra meseca na desnoj strani Mure formirani su Okružni odbor OF i Okružni partijski komitet za ljutomersko i radgonsko područje. Sekretar Okružnog odbora OF bio je Jože Kerenčič, a sekretar komiteta Štefan Kuhar Bojan. Kurirka obojice bila je Milena Bokša Boža.

Iz užeg partijskog rukovodstva 27. septembra još niko nije bio uhapšen, zahvaljujući najviše tome što su drugovi bili u ilegalnosti. Ali već 10. oktobra uhapšen je član užeg partijskog

rukovodstva u Brezovcima Evgen Kardoš. On je u ovom selu živeo u ilegalnosti. Bio je izdan.

Takođe su i na desnoj obali Mure izvršena mnoga hapšenja 15. avgusta. Izdajnik je bio agent Gestapoa u Ljutomeru Ferdinand Kikec, koji je imao vezu sa Jakobom Babičem. Izdaja se protezala i na radgonsko područje. Uhapšeni su strahovito mučeni u ljutomerskim zatvorima. Babič je ubijen prilikom bekstva 16. oktobra. Hapšenja i velika mučenja pripadnika OF potresla su i uzbudila stanovnike Ljutomera. Mladi Skojevci iz Cveta nekoliko dana kasnije rasturali su letke u kojima su upozorili na zverstva okupatora. Tom prilikom presekli su i telefonske žice.

Pod rukovodstvom Jože Kerenčiča u Spodnoj Ščavnici je održan sastanak 16. septembra, na kome je odlučeno da se preduzmu sve mere za sprečavanje novih hapšenja. Franček Pintarič i Jakob Vreče trebalo je tada da krenu u partizane. u Savinjsku dolinu.

NOVI TEŠKI UDARCI ZA NOB U POMURJU

Posle hapšenja Evgenija Kardoša, člana užeg rukovodstva, događaji su počeli da se razvijaju veoma nepovoljno po rukovodstvo Partije i NOB u Prekmurju.

Mađari su doveli Evgena Kardoša u Mursku Sobotu i strahovito ga mučili. Kod njega su našli notes u kome je bilo zaokruženo više datuma. Bio je zaokružen i 18. oktobar, dan kada je trebalo da se održi sastanak Mesnog, odnosno Okružnog komiteta za Prekmurje.

Kada je pala noć, tog dana, na dogovoreno mesto prvi su došli Štefan Kovač i Vinko Megla. Štefan Horvat, Miško Kranjec i Martin Žalik su se približavali dogovorenom mestu u Gančanima. Čuli su zviždukanje slovenačke narodne pesme »Na planincah«, što je bila lozinka za raspoznavanje. Zatim je odjeknulo »Ály!« (na mađarskom stoj), upaljeni su reflektori i prasnuli su pucnji. Štefan Kovač je pogođen i na mestu ostao mrtav. Vinko Megla, ranjen u ruku, uspeo je da pobegne.

Smrt Štefana Kovača predstavljala je najteži udarac za NOB u Pomurju i duboko je odjeknula među stanovništvom ovog kraja. Drugog dana Mađari su uhapsili još jednog člana komiteta, Štefana Horvata, malog seljaka iz Trnja. Ranjeni Vinko Megla posle ovih događaja povukao se izvesno vreme na područje Kostanja i tamo nastavio rad. Od celokupnog članstva sada je na terenu ostalo samo još nekoliko članova Partije.

Novi težak udarac doživela je NOB u Pomurju 27. oktobra. Pred specijalni sud (preki sud) mađarska okupaciona vlast, u saradnji sa Gestapom iz Maribora, izvela je 7 komunista iz Prekmurja. Bili su optuženi Štefan Cvetko, student iz Murske Sobote, Evgen Kardoš, trgovac iz Murske Sobote, Cigit Koloman, student iz Rankovaca, Bojan Gabrijelčič, student iz Murske Sobote, Rudi Zrinski, krojački pomoćnik iz Murske Sobote i Koloman Flisar, trgovački pomoćnik iz Murske Sobote. Optuženi su zbog borbe protiv mađarskog režima.

Suđenje je završeno 30. oktobra. Presuda je izrečena u 15 časova. Na smrt vešanjem osuđeni su Štefan Cvetko, Koloman Cigit i Evgen Kardoš. Ostala četvorica osuđena su na 10 — 15 godina robije i gubitak građanskih prava. Kardošu je izrečena i kazna konfiskovanja imovine. U 15 časova 31. oktobra presuda je izvršena u dvorištu zamka u Murskoj Soboti nad Štefanom Cvetkom i Evgenom Kardošem, dok je Koloman Cigit bio pomilovan i osuđen na doživotnu robiju.

Štefan Cvetko je herojski stao ispod vešala i pre nego što mu je dželat natakao omču oko vrata, povikao: »Braćo Slovenci, doći će sloboda. Živela ujedinjena Slovenija u slobodnoj Jugoslaviji!« Izvršenju presude prisustvovali su svi politički zatvorenici koji su se tada nalazili u zamku Murske Sobote.

Sličan proces bio je i u Čakovecu, gde su Mađari takođe obesili nekoliko komunista.

Ostale zatvorenike, kojih je tada bilo 16 (među njima i tri žene), Mađari su 1. novembra odveli u budimpeštanske zatvore, a zatim u Vac, u Mađarskoj, gde su bili osuđeni na 3 do 14 godina.

Izgledalo je da će NOB u severoistočnoj Sloveniji biti privremeno ugašena. Da bi se to sprečilo, 1. novembra je održana Pokrajinska konferencija za severoistočnu Štajersku i Prekmurje kod Kerenčičevih u Jastepcima. Konferenciji su prisustvovali sekretar PK za Štajersku (i Prekmurje) Rado Iršič, zatim Mima Kovač i Vinko Megla za Prekmurje, Štefan Kuhar i Jože Kerenčič za ljutomersko i radgonsko područje, Slavka Zemljič za Ptuj i inžinjer Leopold Berce za Međimurje. Na ovom sastanku proučena je politička situacija u severoistočnoj Sloveniji nastala posle hapšenja. Odlučeno je da se poveća aktivnost NOB. Jože Kerenčič je razdelio veći broj letaka, koji su zatim rasturani po terenu. Rado Iršič je poverio dužnost sekretara u Prekmurju Mimi Kovač, supruzi pokojnog Štefana Kovača.

Dalji razvoj NOP prekinula je nova izdaja. Početkom novembra kurirke PK KPS Greta Ranzinger i Sonja Omanova

postale su izdajice. Prouzrokovale su novi talas hapšenja u Mariboru, Prlekiji i drugim krajevima. Tako je 13. novembra pao u ruke mariborskom Gestapou Štefan Kuhar Bojan, koji je već 15. novembra streljan kao talac. Jože Kerenčič i Milena Bokša pokušavali su da ponovo uspostave kontakt sa PK u Mariboru. Prilikom povratka iz Maribora Kerenčič se zadržao u Pesnici kod svog strica, gde ga je Gestapo uhapsio 17. novembra, a već 25. decembra streljao u Mariboru kao taoca.

Posle izdaje Ranzingerove, 17. novembra je i u Gornjoj Radgoni došlo do novih hapšenja, koja su obuhvatila gotovo sve rukovodeće organizatore NOP. Uhapšeni su Jože Holc, Oto Jemc, Zora Kovačec itd.

Gestapo je zatim u Središču ob Dravi uhapsio 15. decembra inženjera Leopolda Berceta. Otkrio je 12. decembra i inženjera Rada Iršiča, koji je istog dana streljan.

Početkom oktobra u Prlekiju je došla Vera Šlandrova da bi uspostavila kontakt sa Štefanom Kuharom Bojanom. Vezu je dobila u Moti kod Nade Rajh.

Posle smrti Štefana Kovača na području Prekmurja i Međimurja delovala je u oktobru i novembru Mima Kovač. Pomagao joj je Vinko Megla, koji se više zadržavao u Prlekiji. Oni su organizovali prikupljanje sanitetskog materijala, oružja i hrane za pohorsku partizansku grupu. Mađari i Nemci su obećali veliku nagradu za glavu Vinka Megle, te mu je zbog toga kretanje bilo veoma otežano. Pred kraj novembra Mima Kovač je otišla u Zagorje, gde se sastala sa Tončkom Čečovom. S obzirom na situaciju u Prekmurju, dobila je uputstvo od CK KPS da ostane u Štajerskoj. Sergej Krajger ju je kasnije odredio da radi na ptujskom području.

Krajem 1941. godine okupatoru je uspelo da uništi gotovo sve istaknutije borce u severoistočnoj Sloveniji. Nemci i Mađari su postali još brutalniji, hteli su da pokret unište u korenu. Stanovništvo je bilo uplašeno i teško se moglo privući na saradnju. Ljudi su se mnogo plašili izdajnika. Sve veze sa PK i CK bile su prekinute. Tek u toku decembra 1941. Bokša je uspostavila vezu sa PK preko CK. Ona je s Vinkom Meglom pošla u Rogašku Slatinu, u blizini koje se tada nalazio PK. Na prolazu, u mestu Kostanju, došlo je 26. januara do oružanog sukoba. Vinko Megla je ubijen, pošto je prethodno ranio jednog nemačkog žandarma, a Milena Bokša je uhapšena.

Pogibijom Vinka Megle i hapšenjem Milene Bokše, NOP je izgubio još dvoje istaknutih aktivista. Na terenu su ostale pojedine nepovezane grupe: u Moti — Nada Rajh, u Gornjoj Radgoni — Milan Klemenčič, u Ljutomeru — Bojan Červič, Ivanšič i Vekoslav Šturm, u Tirbegovcima — Miha Vuk, Ciril

Mikl, u Murskoj Soboti — Talanji, u Velikoj Polani — Miško Kranjec i M. Žalik, u Lendavi — Ludvik Raposa itd. Jedino je Nadi Rajh pošlo za rukom da preko Mime Kovač dobije vezu s ptujskim područjem, gde se početkom 1942. godine formirala Lackova četa.

Godine 1941, naročito avgusta i septembra, u Pomurju se NOP znatno proširio i organizaciono obuhvatio gotovo ceo teren. Posle represalija okupatora, koji se služio najdrastičnijim merama — masovnim iseljavanjem, hapšenjem, zatvorom i smrtnim kaznama, rukovodstvo NOP je bilo u svom jezgru uništeno. I pored toga, naročito među omladinom, slobodoljubive ideje i želje za aktivnom oružanom borbom protiv okupatora nisu ugušene.

Uslovi za oružanu borbu u Pomurju bili su neobično teški i zbog toga što je Pomurje veoma udaljeno i odsečeno od širokog zaleđa u Sloveniji, jer se na severu najviše uvlači u srednju Evropu. Osim toga, ceo teren je protkan gustom mrežom puteva. Nije bilo ni većih, međusobno povezanih šumskih kompleksa; Pomurje je najvećim delom ravničarski kraj. Reka Mura je predstavljala nemačko-mađarsku granicu. Stanovništvo je uglavnom seosko, radnika je bilo veoma malo. Strani uticaji (mađarski i nemački) bili su dosta jaki. Sve ovo otežalo je razvoj NOP u širu oružanu borbu. Zato se glavni zadatak NOP u Pomurju sastojao u vršenju sabotaža, podizanju nacionalne svesti među stanovništvom, prikupljanju oružja, municije i sanitetskog materijala, obezbeđivanju prenoćišta ilegalcima, omogućavanju njihove delatnosti i slanju ljudi u partizanske jedinice. Tako je još pre represalija nekoliko omladinaca otišlo u partizane i u Ljubljanu (Branko Bokša). Za vreme represalija otišli su u Ljubljanu Ferdo Godina, Dane Šumenjak i drugi.

Iz Gornje Radgone su u oktobru otišli u partizane — Franček Pintarič i Jakob Vreča. Iz Murske Sobote otišli su novembra 1941. godine Jože Kramar Juš i Franc Škoberne, a nešto kasnije i Jerko Novak. Oni su se uključili u Kalnički odred.

I mnogi drugi omladinci odlazili su u krajeve gde je NOP bio razvijeniji i tamo se uključivali u NOB, jer je pokret u samom Pomurju bio za više od godinu dana gotovo potpuno onemogućen. Posle su se ti omladinci, obogaćeni iskustvima, vraćali i tada je ponovo počeo rad na organizovanju revolucionarnog pokreta. Bilo je to sredinom 1943. godine.

Franc ŠKOBERNE

PRIPREME ZA USTANAK I PRVE BORBE U BILEĆKOM SREZU

Partijska organizacija djeluje na teritoriji bilećkog sreza od 1936. godine. U aprilu 1941. postojale su tri osnovne partijske organizacije — dvije u Fatnici i jedna u Bileći. U jednoj ćeliji u Fatnici bili su Đuro Čubrilo, Čedo Popara i Vladimir Dučić, a u drugoj Vlado Radovanović, Boriša Andrić, Halid Čomić i Tripo Šarenac, dok su ćeliju u Bileći sačinjavali Hajrudin Selimović, Marko Albijanić, Nata Babić i Radovan Papić. Partijsku organizaciju u Fatnici osnovao je student Miro Popara i u njoj radio i živio za vrijeme ferija, a u toku predavanja na Univerzitetu u Beogradu gdje je studirao, slao je partijski materijal preko pošte na adresu crkvene opštine u Fatnici i Vranjskoj. Materijal je sa pošte na Divinu podizao pop Simo Radulović i predavao ga Halidu Čomiću.

Partijska organizacija bilećkog sreza okupljala je gradsku i seosku omladinu, preko narodne biblioteke »Vladimir Gaćinović« koju je 1936. godine osnovalo kulturno-prosvetno društvo istog imena.[1] Pored dozvoljene, preko biblioteke je rasturana i zabranjena marksistička literatura; formirane su sekcije radi doturanja knjiga na selo, a preko njih se uspjelo da se otvore čitaonice u selima Fatnici, Ljubomiru i Mekoj Grudi.

Među organizatorima biblioteke i prikupljanja knjiga, pored Mira Popare, bili su napredni studenti Vlado Vujović, Danica Bjelica i Mladen Kapor, zatim Vojislav Gaćinović, ta-

---

[1] Kulturno-prosvetno društvo »Vladimir Gaćinović« formirano je u Bileći još u periodu 1934—35. godine na inicijativu naprednih studenata i srednjoškolaca. U nju se učlanjavala napredna omladina iz varoši i okolnih sela. Zbog svoje aktivnosti i napredne orijentacije društvo je odlukom Sreskog načelstva ubrzo zabranjeno. Međutim ostala je biblioteka koja je ubrzo stekla veliki ugled i okupila veliki broj srpske i muslimanske omladine. Biblioteka je bila snabdjevena sa oko 5000 knjiga, uglavnom naprednih pisaca.

dašnji narodni poslanik, i njegova žena Milena. Mnoge knjige su dobivene od raznih izdavačkih preduzeća i biblioteka kao poklon. Posebna zasluga za organizaciju i rad biblioteke pripada njenom stalnom predsjedniku Marku Albijaniću. Veliku ulogu u širenju uticaja biblioteke odigrao je učiteljski kadar sa ovoga sreza koji je gotovo u cjelini bio na pozicijama Partije. Tu su se posebno isticali Radovan Papić, Stevo Miljatović, Vido Janetković, Tomo Vujović i Risto Milošević.

Biblioteka je razvijanjem raznih sekcija sve više postajala značajan faktor legalnih oblika rada partijske organizacije, zbog čega je Sresko načelstvo u Bileći nekoliko puta donosilo odluku da se njen rad zabrani. Međutim, kako je nosila ime nacionalnog revolucionara ovog kraja imala je podršku i jednog broja građana koji nisu bili na liniji Partije, pa se uz njihovu pomoć uspjela održati.

S obzirom da u bilećkom srezu nije bilo privrednih preduzeća, pa ni radničke klase, to je partijska organizacija težište svog rada prenela na selo, stvarajući punktove u pojedinim selima od ljudi voljnih da rade u duhu političkog programa Komunističke partije Jugoslavije. Miro Popara je, naročito od 1938. godine (koristeći posljednju izbornu agitaciju i ulazak njemačkih trupa u Austriju, te približavanje opasnosti od fašizma koja se bila nadvila na našu zemlju), razvio intenzivan rad na selu. On je povećavao broj seoskih punktova i povezivao ih sa partijskom organizacijom od koje su dobijali i partijske materijale. Članovi Partije su preko ovih punktova održavali uža seoska sijela na kojima su prorađivali partijske materijale i objašnjavali političku situaciju. Bez obzira što ljudi koji su sačinjavali punktove po selima nisu i formalno bili primljeni u Partiju, pored ostalog i zbog našeg tadašnjeg gledanja na prijem seljaka u Partiju, oni su izvršavali sve zadatke koji su im postavljani, kao da su bili članovi Partije. Naročito su bili aktivni punktovi u: Pađenima (Božo, Stevan, Vlado i Uroš Vukoje), Bijeljanima (Obrad i Vlado Vujović), Milovićima i Zasadi (Jefto, Milan i Jovo Popadić), Davidovićima (Nikola Vujović i Obrad Šakotić), Riocima (Risto i Aleksa Milošević), Gornjoj Mekoj Grudi i Hodžićima (Pavle i Miško Vuković, Dušan Gaćina i Risto Babić), Baljcima (Tomo, Vaso i Nikola Vujović), Vranjskim (Milidragović Petar, Kovačević Tripo i Prodanović Krsto), Krstačama (Vaso i Mirko Samardžić), Kukričju (Kostadin, Bogdan i Vaso Popara), Trnovici (Petar Babić), Zvijerni (Peko Milićević), Šobadinama (Dušan Bošnjak), Vlahovićima (Savo Maltez, član KPJ), Žrvnju (Mirko Sikimić i Simo Radić), Naratu (Gašo i Risto Kundačina) kao i nekim drugim selima.

Vrlo aktivan rad partijska organizacija razvija u periodu kada je u Bileći bio koncentracioni logor u kome su se nalazili komunisti iz cijele zemlje (među njima i članovi CK KPJ Ivan Milutinović, Moša Pijade, Lola Ribar i Kosta Stamenković). Čim je logor stvoren, ona se povezala sa komunistima koji su se u njemu nalazili. Organizovan je sastanak između Mira Popare, koji je po tom zadatku došao iz Beograda, i Toše Vujasinovića, koji je bio u logoru. Sastanak je održan u kući paroha Vasilija Savića i na njemu su utvrđene i precizirane veze sa logorašima, koje nisu prekidane za cijelo vrijeme postojanja logora u Bileći. Jedan od prvih zadataka partijske organizacije na terenu bio je da se objasni da se u logoru ne nalaze kriminalci i špijuni, kako su to zvanične vlasti htjele da prikažu, već borci — komunisti, koji se bore za slobodu naroda, za njegovu nacionalnu nezavisnost, protiv fašizma, za demokratska prava radnih ljudi. Partijska organizacija je upoznala javnost sa drastičnim postupcima prema logorašima i ukazala da je Austrija u Bileći sagradila logor da bi držala narod u okupaciji, a da se danas u tom istom logoru nalaze pod najtežim uslovima života borci za prava naroda. To je podstaklo mnoge ugledne seljake da idu kod upravnika logora sa zahtjevom da se logoraši puste na slobodu. Samo u jednoj peticiji, koja je upućena banu Zetske banovine, potpisalo se 70 seljaka koji su tražili rasformiranje logora i puštanje logoraša na slobodu. Pod pritiskom javnosti režim je bio prinuđen da rasformira logor. To je bio jedini logor u Jugoslaviji koji je u to vrijeme rasformiran i komunisti pušteni na slobodu.

* *
*

U aprilskom ratu 1941. godine gotovo svi vojni obveznici bilećkog sreza mobilisani su u ondašnju jugoslovensku vojsku. Pojedinci koji nisu dobili ratni raspored sami su se javljali, tražili oružje i zahtijevali od vojnih vlasti da ih upute na front, u čemu im nisu izlazile u susret. U kratkom vremenu rata kroz Bileću su prošle kolone automobila u kojima se povlačila Vrhovna komanda, kralj i ostala vladajuća klika u pravcu Crne Gore sa namjerom da bježi za Grčku. Narod je govorio »Gotovo je sa Jugoslavijom«, »Oni kojima smo 20 godina plaćali porez da bi branili našu nezavisnost sada bježe da sklone glave, a narod ostavljaju na milost i nemilost okupatoru«.

Kapitulaciju bivše Jugoslavije narod ovog kraja preživljavao je sa strahom za svoju sudbinu. Posmatrano je rasulo vojske, koja je bježala bez reda iz raznih krajeva ostavljajući oružje i opremu. Seljaci su kupili oružje i sklanjali ga, a bilo

ih je koji su ga i kupovali. Jedan broj vojnika iz ovog kraja probijao se sa fronta zaobilaznim putovima i po nekoliko dana da bi kući donijeli oružje, jer su znali da se rat nije završio. Pokušaj da se oružje i vojna oprema iznesu iz vojnog logora u Bileći spriječio je komandant garnizona i predao okupatoru.

U drugoj polovini aprila 1941. Hercegovinu je zaposjela italijanska divizija »Litorio« (»Littorio«). Držanje Italijana bilo je sračunato na dalje produbljivanje nacionalne mržnje među našim narodima. Srbima su obećavali da će pogranični dio Hercegovine, koji je ranije bio u sastavu Zetske banovine, pripasti pod pokroviteljstvo Italijana kao i Crna Gora i da će Srbi imati privilegije okupatora. Nagovarali su ih da idu na Cetinje kod italijanske komande da u tom smislu intervenišu. Muslimanima su govorili da će ovi krajevi pripasti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u kojoj će muslimani dobiti sva prava i uživati njenu punu podršku.

Italijani su se smjestili u Bileću, kontrolisali opštinske centre i komunikacije i držali svu vlast u svojim rukama. NDH je nastojala da uspostavi svoju vlast. Konačno rešenje da istočna Hercegovina pripadne NDH, postignuto je Rimskim sporazumom između Musolinija i Pavelića 18. maja 1941. godine.

Italijani, čim su se smjestili u Bileći, izdali su naređenje, pod prijetnjom smrtne kazne, da se svi mobilisani vojnici koje je zatekao rat u vojsci jave italijanskoj komandi u Bileći radi »popisa« i predaje oružja i opreme koju su donijeli poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Naredba je ponovljena više puta sa prijetnjama ne samo protiv pojedinaca koji ne izvrše naređenje već kolektivno protiv sela iz kojih pojedinci ne bi postupili po naređenju.

Partijska organizacija se aktivno angažovala na objašnjavanju da ne treba niko da se prijavljuje i da predaje oružje, da će svi oni koji se prijave biti otjerani u zarobljeničke logore, da će oružje biti jedini spas za narod, jer da se rat nije još završio, da će on tek početi pod rukovodstvom KPJ, a da Italijani protiv jedinstvenog naroda ne mogu i neće preduzimati ozbiljnije represalije. Partijska organizacija u svojoj aktivnosti je u potpunosti uspjela, tako da se niko sa terena sreza nije javio niti predao oružje Italijanima. Još jednom se na ubedljiv način potvrdio pravilan stav Partije. Italijani nisu preduzimali represalije, a iz susjednih srezova se saznalo da su se prijavljivani upućivali u ropstvo.

Kotarski predstojnik u Bileći, u vezi sa neodazivanjem naroda da preda oružje, u jednom svom izvještaju piše: »U naroda ima mnogo oružja, koje je posjedovao od prije i sada pri-

likom rasula bivše jugoslovenske vojske, mnogo svakovrsnog oružja i municije doneseno je i nije predano. Dok su ranije bile italijanske okupatorske vlasti iste su oružje tražili..., dočim Srbi nisu predali skoro ništa. Od naroda, s obzirom na ogromno prostranstvo područja i konfiguraciju terena, nemoguće je oduzeti oružje«.[1]

Poslije kapitulacije stare Jugoslavije, iz raznih krajeva naše zemlje došlo je na teren sreza više članova KPJ (Žarko Glogovac, Kosta i Emilija Grubačić, Danilo Šarenac), skojevaca i ljudi koji su bili aktivni simpatizeri KPJ (Rade Radan, Asim Pervan, Radovan Stijačić, Sejfudin, Abdulah i Bajro Selimović, Risto Gaćinović, Milan Čubrilo, Pavle Vukoje, Milorad Babić, Danilo Bošnjak, Andrija Stajić, Jovo Salatić, Slavko i Miro Vujović). Njihov dolazak u svoja rodna mjesta i povezivanje sa partijskom organizacijom, bilo je od velikog značaja u sprovođenju partijske linije na terenu. Njihovim dolaskom partijska organizacija se i brojno ojačala, a preko njih stvorena su i uporišta u nekim selima gdje ih do tada nije bilo.

Vraćali su se i iseljenici iz Kosova i Metohije, kao i dobrovoljci iz I svjetskog rata, naseljeni u Bačkoj i Banatu; dolazili su sa porodicama bez ikakvih sredstava za život i priklanjali se rodbini i ranijim komšijama. Pored ovih na teren bilećkog sreza došlo je 95 žandarma, policajaca i nekoliko bivših oficira, koji su kao Srbi otpušteni iz službe. Oni koji su se vraćali iz Bačke i Banata pričali su kako su im Nijemci oduzeli imovinu i o pokoljima Srba od strane Mađara. Iseljenici iz Kosova i Metohije pričali su o postupcima Šiptara, o pogibiji njihovih komšija i članova porodice. Žandarmi i policajci prepričavali su kako se tobože jugoslovenska vojska bori u planinama Grčke sa generalom Nedićem na čelu, kako će on ubrzo dobiti pomoć od Engleza, da će istočni dijelovi Hercegovine pripasti Crnoj Gori, i slično. Radio-stanica Zagreb poziva Hrvate i muslimane na osvetu protiv Srba. U maju je objavljena »Zakonska odredba o prelasku iz jedne vjere u drugu«, doneseno je i posebno uputstvo o sprovođenju ove odredbe. I ovaj gest ustaša je nagovještavao šta pripremaju Srbima, Jevrejima i drugim.

Stariji ljudi su se sjećali ranijih ustanaka u kojima se narod ovih krajeva dizao protiv turske tiranije — 1852, 1857. i 1861. godine, »Nevesinjske puške« od 1875. godine, pa ustanka 1882. godine protiv austrougarske okupacije. Obnavljala su se sjećanja na događaje i vođe koje je narod opjevao. Pričalo se o vješalima iz 1914. godine, te o borbi Mlade Bosne za

[1] V I I K. 220, broj 52/3-8.

nacionalno oslobođenje i njenom aktivisti Vladimiru Gaćinoviću, itd. Ljudi su se pitali na šta sve ovo može izaći, a ujedno govorili da se treba pripremiti za odbranu. Treba se boriti i braniti svim sredstvima. »Pogini bježeći, a nemoj na prevaru«, govorili su ljudi.

Polovinom maja u Bileću dolazi Miro Popara, održava sastanke sa partijskim organizacijama i nizom postojećih punktova po selima. Obilazi Sitnicu, Dabar, Meku Grudu, Hodžiće i Korita, sa aktivistima iz Fatnice i bliže okoline održava sastanke u Fatnici. Na ovim sastancima Miro upoznaje organizaciju i aktiviste sa novonastalom situacijom. Ukazuje na cilj okupatora — da pocijepa narode Jugoslavije stvaranjem vještačkih granica kako bi ih lakše podjarmio, a zatim da preko svojih slugu uništi i zatre sve što je rodoljubivo i progresivno. Govorio je o čuvanju i nabavci novog oružja. Posebno je podvlačio da partijska organizacija mora da učini sve da ne dođe do pokolja između Srba i muslimana, jer je to osnovno za dalju zajedničku borbu protiv okupatora. Pored ostalog partijskog materijala, Miro je sa sobom donio Proglas CK KPJ od 15. aprila u kojem se, pored ostalog, poziva narod i vojska da pruže otpor agresoru, ukazujući da će se borba protiv osvajača nastaviti bez obzira na ishod rata i da će komunisti i radnička klasa biti u prvim redovima te borbe; zatim tadašnji organ CK KPJ *»Proleter«* br. 3—4—5, za mart, april, maj 1941, u kome su bile objavljene odluke majskog savjetovanja CK KPJ. Pored ovih materijala koji su nedvosmisleno ocrtavali liniju Partije za otpor protiv okupatora, za pripremu oružanog ustanka (prikupljanje oruž a, sanitetskog materijala, obučavanje ljudstva u rukovanju oružjem, pa do sabotiranja neprijateljskih akcija), Miro nas je upoznao da je CK KPJ formirao Vojni komitet za pripremanje oružane borbe i rukovođenje istom i da je osnovni i neposredni zadatak Partije u uslovima okupacije pripremanje oružanog ustanka — borbe protiv okupatora.

Partijske materijale i najnovije direktive CK KPJ članovi Partije sa terena su prenosili i prorađivali gotovo po svim selima bilećkog sreza. Poziv za otpor i borbu protiv okupatora, koji je narodu upućivala KPJ, u uslovima kakvi su bili u Hercegovini, bio je vrlo popularan i prihvatljiv za ogromnu većinu stanovništva. Dotadašnji uporni i dugotrajni rad na političkom uzdizanju masa i ukazivanje na opasnost od fašizma, urodili su plodom. A da je u istočnoj Hercegovini došlo do ustanka nešto ranije nego u drugim krajevima, pored ostalog razlog je i u tome što su ustaše počele sa masovnim pokoljem srpskog življa, pa je situacija zahtijevala da se komunisti stave na čelo otpora, organizuju zbjegove i onemoguće uništenje naroda.

Poslije Rimskog sporazuma kojim je definitivno riješeno da NDH pripadnu dijelovi istočne Hercegovine, Italijani se povlače sa terena bilećkog sreza. Ustaše uspostavljaju vlast. Na dužnost ustaškog logornika postavljen je Kopriva, a zatim Ismet Čustović. Uspostavljaju tri ustaška tabora. Za tabornika u Bileći postavljen je Meho Zupčević, u opštini Plana Salko Avdić, zvani Boko, na Divinu Halid Čomić. Za vršioca dužnosti sreskog predstojnika postavljen je Salko Drljević, mjesto koga kasnije dolazi Marko Šakić, na dužnosti gradonačelnika u Bileći je Zaim Muštović, predsjednik opštine Plana je Arif Avdić, zvani Čolo, a predsjednik opštine Divin Meho Dedović. Za komandanta mjesta u Bileći postavljen je Jagić. Pored ovoga uspostavljene su oružničke postaje (žandarmerijske stanice) u Divinu, Planoj, Krstačama i Čepelici, dok je u Bileći bio oružnički vod. Oružničke postaje popunjene su sa oko 200 privremenih oružnika koji su došli iz okoline Varaždina, a bili su uniformisani i nosili na glavama fesove. Oružničke starješine u Bileći bili su: potpukovnik Muharem Aganović i natporučnik Avdo Zec. Pored oružnika u Bileći je stacioniran i 7. pohodni bataljon, čiji su manji dijelovi bili raspoređeni u Planoj i Mekoj Grudi. Radi uspostavljanja ustaške vlasti u Bileću dolazi Alija Šuljak, koji okuplja najreakcionarniji dio muslimanskog stanovništva, koristeći pored ostalog i elemenat nacionalne i vjerske podvojenosti i mržnje između Srba i muslimana. U svojim govorima Šuljak ističe da je došao momenat da se muslimani osvete Srbima za svu »nepravdu koju su im nanijeli kroz istoriju«, da treba pobiti sve ono što bi se moglo pobuniti i dati otpor, a ostalo stanovništvo raseliti u Srbiju i njihovu imovinu podijeliti muslimanima. On organizuje pozivanje muslimana u Bileću koji žele da stupe u ustaše, da polože zakletvu i prime oružje. Na zboru u Bileći, pred nekoliko stotina građana, Šuljak govori o pravima i obavezama ustaša prema NDH, osuđuje one koji se nisu odazvali pozivu apelujući da je dužnost i obaveza svih muslimana da se jave u ustaše i da vjerno služe NDH i poglavnika.

Jedna grupa naprednih omladinaca iz Zavođa, saznavši za uspostavljanje ustaške vlasti, pali žandarmerijsku stanicu na Vraćevici i opštinsku arhivu opštine Zavođe. Paljenje žandarmerijske stanice imalo je za cilj da se onemogući ustaškoj vlasti da uspostavi svoju oružničku postaju u Zavođu, a opštinsku arhivu pale da ustaše ne bi došle do raznih podataka, a naročito do vojne evidencije, matičnih i poreskih knjiga.

Uspostavljanjem vlasti NDH izdato je naređenje da Srbi moraju predati oružje i vojnu opremu, inače će svaki onaj kod

koga se bude našlo oružje ili dio vojne opreme biti na mjestu strijeljan. Izdaju i niz drugih naređenja, kao zabranu bilo kakvih skupova, otvaranje crkava i bogosluženje, zabranujuje se i svjetlo po kućama noću, odlazak od kuća bilo kuda, itd. Pored žandarmerijskih stanica u sprovođenju ovih mjera naročita ovlašćenja dobile su ustaše, koje su sa jakim patrolama (10—15 ustaša) počele da krstare po selima sprovodeći teror, naročito pri traženju oružja i pretresima kuća. Pod pritiskom ustaškog terora neki ljudi su predali oružje, ali većina počinje da se skriva od ustaša i uspostavlja seoske straže na skrivenim mjestima da bi se obezbijedili da ih ustaše ne iznenade i pohvataju. Među prvima su se sa oružjem odmetnuli u šumu Dušan i Mato Šarenac. Ustaše prijete da će pobiti i popaliti čitavo selo ukoliko se ne vrate i ne predaju oružje.

Kad je partijska organizacija saznala da se Halid Čomić nalazi na listi kandidata za ustaškog tabornika opštine Divin, smatrajući da će sa te dužnosti moći dosta da učini na sprečavanju ustaša u vršenju terora i saznavanju mnogih ustaških namjera, stala je na stanovište da se Čomić primi te dužnosti. Pokazalo se da je ova odluka partijske organizacije bila pravilna, jer je Halid na toj dužnosti kao član KPJ odigrao značajnu ulogu u predstojećim događajima.

Ubrzo po uspostavljanju ustaške vlasti u ovom kraju, u Bileću dolazi jedna grupa ustaša (stranaca) koja u mjestu hapsi sve odrasle Srbe muškarce i zatvara ih u logor sa namjerom da ih u toku noći likvidira. Plan ustaša bio je sračunat na to da u ovom pograničnom dijelu NDH otpočnu sa sprovođenjem istrebljenja srpskog stanovništva i da zavade narod na vjerskoj osnovi, pa da se međusobno istrebljuje. Znali su ukoliko to oni započnu, da će biti primorani da nastave i oni koji to nisu željeli. Članovi partije Hajrudin Selimović i Kemo Kapidžić organizuju omladinu i jedan broj najuglednijih muslimana da se odupru ovoj ustaškoj akciji. Pod pritiskom mještana muslimana ustaše su pustile zatvorenike na slobodu. Ovom svojom akcijom komunisti su postigli značajan politički uspjeh u borbi za bratstvo, što je imalo svojih pozitivnih posledica naročito u samoj Bileći.

Oružnička postaja na Divnu sprovela je za Stolac Dušana Milidragovića i Vasa Grubišića iz Vranjske, odakle se više nikada nisu vratili. A koncem maja i početkom juna počele su dolaziti izbjeglice iz stolačkog sreza, koje su pričale o pokoljima u tom kraju. Trećeg juna seljaci iz Drežnja (Nevesinje) dočekali su i razbili ustaše u blizini svog sela, pošto su bili obaviješteni da su dan prije pohvatali i poubijali seljake u Udrežnju i drugim okolnim selima. Vijest da su mještani Drežnja napali ustaše brzo se pronijela čitavim krajem. Noću između 4. i 5. juna došle

su ustaše iz Gacka u selo Korita, gdje su na prevaru pohvatale 180 ljudi, a sutradan u selu Zagracima 23 muškarca, pa ih sve poubijale maljevima i pobacale u jamu na Kobiljoj glavi. Zatim su ustaše zaplijenile svu stoku u Koritima i otjerale je svojim kućama. Saznavši za zločine koje su ustaše izvršile u Koritima i Zagracima, mještani sela Njemanica koje se nalazi između ova dva sela, napuštaju svoje kuće i bježe na Planu da bi tamo kod žandarma našli zaštitu. Međutim, ustaše sa Plane ih ubacuju u kamione i sprovode u Korita, gdje su najprije zatvoreni u osnovnu školu, a sutradan strijeljani.

Noću između 3. i 4. juna, odnosno dan prije hvatanja Korićana, Radovan Papić je održao širi sastanak sa aktivistima iz sela Meke Grude, Hodžića i Korita kod crkve u Hodžićima. Na sastanku je ukazano da treba čuvati postojeće i činiti sve da se nabavi još oružja; da oko sela na prikrivenim mjestima treba postaviti straže i obezbijediti se od nenadanog upada ustaša; da nije daleko dan kada će otpočeti oružana borba protiv okupatora i njegovih slugu. Tako je partijska organizacija blagovremeno upozorila na budnost prema ustašama, čije su namjere bile jasne iz njihovih postupaka u ostalim krajevima Hercegovine.

Na glas o ustaškim zločinima na Koritskoj jami, 6. juna su se digla na ustanak gatačka sela Dulići, Danići, Pržine, Stepen i Kazanci i napala žandarmerijske stanice u Stepenu i Kazancima. U pomoć oružnicima i ustašama u Gacku pošao je 7. posadni bataljon iz Bileća i ustaše sa Plane. Jedan dio vojske iz Bileće napao je gatačke ustanike sa leđa, a drugi dio i planjanske ustaše blokirali su sela Hodžiće i Meku Grudu da bi obezbjedili granicu između Gacka i Bileće. U ovoj akciji ustaše u Mekoj Grudi hvataju 75 mještana i zatvaraju ih u osnovnu školu sa namjerom da ih u toku noći likvidiraju. Na inicijativu partijske organizacije intervenisano je kod predstojnika u Bileći Marka Šakića, koji 7. juna dolazi na Meku Grudu i, koristeći odsustvo većine ustaša koji su se nalazili po selima, pušta zatvorenike govoreći im: »Ja sam vas sada pustio, pa radite šta znate. Više vam za život ne odgovaram«. Pošto su ovi već bili pušteni iz zatvora, a ostali se razbježali i sklonili, ustaše iz Meke Grude i okoline hapse i odgone u Bileću grupu od 10—15 žena koje zadržavaju kao taoce.

Prilikom zauzimanja položaja granicom bilećkog i gatačkog sreza od strane domobranske vojske i ustaša, jedna grupa naoružanih seljaka iz Meke Grude, koja je izbjegla blokadu, uspijeva da 6. juna razoruža i zarobi jedno odjeljenje od 13 domobrana na položaju između sela Korita i Golobrđa. Kada su saznali da su ustaše odvele grupu žena kao taoce, zadržavaju

zarobljene domobrane, a jednog od njih puštaju i šalju u Bileću sa pismom u kome traže da puste otjerane žene u zamjenu za zarobljene domobrane. Tako su domobrani iz Bileće 10. juna u kamionu dotjerali grupu pohvatanih žena i zamijenili ih za zarobljene domobrane. Razmjena je vršena u samom mjestu Mekoj Grudi. To je bila prva razmjena zarobljenika u ovom kraju između neprijatelja i ustanika.

Domobrani koji su se u to vrijeme nalazili stacionirani u Mekoj Grudi (među selima nastanjenim srpskim življem) bili su uglavnom iz Hrvatskog zagorja, koji su se vrlo korektno odnosili prema srpskom stanovništvu, grozili se na ustaške zločine i govorili, čak i oficiri, da oni nisu došli u ove krajeve da ubijaju narod, da to oni nikada neće raditi i da će mještane obavijestiti ukoliko saznaju za ustaške namjere prema stanovništvu.

Po selima su se munjevitom brzinom pronosile vijesti o zločinima ustaša u Gacku, Nevesinju i drugim okolnim srezovima. Pojedinci koji su pobjegli sa jame u Koritima, Rankovcima i drugim mjestima, krvavi i izmrcvareni pričali su šta su doživjeli i vidjeli. Svi ovi događaji stvorili su tako mučnu situaciju da su Srbe i muslimane, dojučerašnje komšije i kumove koji su u svemu jedni drugima pritjecali u pomoć, podijelili na dva neprijateljska tabora po vjeri.

Podnoseći izvještaj o tadašnjoj situaciji, predstojnik sreza u Bileći piše: »Po mišljenju potpisanog uzrok ovome stanju u susjednim kotarevima, pa i u Bileći je sledeći: za ustaške povjerenike sa specijalnim dužnostima su u kotarevima Gacko, Stolac, Ljubinje, Trebinje i Nevesinje postavljena lica iz drugih većinom prečanskih krajeva, koja apsolutno nisu poznavala teren, niti mentalitet ovdašnjeg življa. Cijelu akciju postavili su na pogrešne temelje i mjesto pozitivnih postigli negativne rezultate. I ukoliko su ta lica imala specijalne dužnosti, oni su trebali da najprije zavedu u svim kotarevima državnu vlast, da narod predhodno razoružaju, da pokupe svu državnu imovinu i da situaciju prvo uhvate u svoje ruke, pa su onda mogli da provode ovaj program koji im je eventualno bio namenjen. To su bili većinom mladići, neuki u državno-političkim poslovima, nisu pristupili svakom dobronamjernom savjetu i svakome ko bi im i jednu riječ rekao u pogledu njihovog rada, smatrali su saboterom i zaštitnikom Srba. Dešavali su se slučajevi da su državnim organima koji su im dobronamjerno skretali pažnju na njihove greške prinosili pištolj pod grlo, tako da se svak bio toliko ustručavao da se je bojao za svoj život. Ovi mladići nepoznavajući vjekovni antagonizam Srba i muslimana u ovim krajevima, nisu stupili u vezu sa starijim i iskusnijim dalekovidnijim muslimanima, nego su prikupljali one na koje su prvo

naišli, a to su skoro u svim mjestima bili uličari, lica koja po svojoj prošlosti nisu mogla biti ni obični namještenici, a kamo li ustaše. Takva lica su naoružali i dali im punu vlast života i smrti svih stanovnika. Ova lica rukovodeći se svojim mračnim instinktima i stoljetnom mržnjom, davali su posve negativne informacije svojim starješinama i oni su ih slijepo izvršavali. Svi pošteni i stariji muslimani sa kojima sam u dodir dolazio izražavali su mi svoju bojaznost od tih naoružanih lica, jer ni oni nisu u njih imali povjerenje«.[2]

Partijska organizacija bila je svjesna posljedica stvorenog stanja u kome se sve više zaoštravao odnos između srpskog i muslimanskog stanovništva. Zato su komunisti i aktivisti razvili široku aktivnost objašnjavajući cilj okupatora — da zavadi narod na vjerskoj i nacionalnoj osnovi pa da se međusobno istrebljuje, jer će jedino na taj način moći da ga drži u ropstvu, da su ustaše izdajnici i ološ koje okupator koristi u tu svrhu, ali da s njima nemaju ništa zajedničko pošteni muslimanski živalj i hrvatski narod. Odmah je preduzeta i akcija da ne dođe do panike u narodu, već da se uspostave stalne dnevne i noćne straže oko sela, da muškarci noćivaju skupa, a ako ustaše krenu u selo, da im se pruži otpor.

PRVE BORBE

U ovako napetoj i naelektrisanoj situaciji, čim su saznali da je Njemačka napala SSSR, noću 23. juna Lukavčani (srez Nevesinje) šalju pismo **Nikoli Vujoviću** u selo Gornje Davidoviće u kome pišu da će oni u zoru napasti žandarmerijsku stanicu u Lukavcu i da Davidovićani, u zajednici sa bližim selima, organizuju napad na žandarmerijsku stanicu Divin. Vujovići nisu čvrsto vjerovali da će već u zoru biti napadnuta žandarmerijska stanica u Lukavcu, te nisu ništa ni preduzimali. Tek, sjutradan, kada su saznali da je zauzeta žandarmerijska stanica u Lukavcu od strane ustanika, poslali su pismo u Bijeljane u kome su javili da će oni napasti žandarmerijsku stanicu na Divinu i tražili od njih da oni napadnu iz pravca Pešikanovih dolova, kao i da jave u Zasadu i Kuti da i oni učestvuju u napadu na Divin.

Vlado Vujević 25. juna izjutra polazi sa grupom od 20 naoružanih ljudi iz Gornjih Davidovića, a prolaskom preko Berberovine, pridružuje mu se Obrad Šakota sa još 20 boraca i zajednički kreću u napad na žandarmerijsku stanicu Divin. Idući u pravcu Divina ustanici su se u Moscu susreli sa ustaš-

[2] VII broj 52/3-8. K. 220.

kom patrolom, koja je išla od Divina prema Davidovićima. Nakon što se patrola pripucala sa ustanicima, pobjegla je na Divin i obavijestila žandarmerijsku stanicu o predstojećem napadu. Žandarmi i ustaše su na vrijeme zauzeli položaje za odbranu. Telefonom su obavijestili Bileću i tražili hitno pojačanje.

Ustanicima se pridružilo i nekoliko boraca iz sela Bijeljana i izvršili su napad na Divin, ali su naišli na jak otpor. Dok se vodila borba na Divinu, iz Bileće je upućeno pojačanje — jedan kamion vojnika i jedan kamion oružja. U međuvremenu je komandir žandarmerijske stanice pozvao odrasle muslimane iz okolnih sela da se najhitnije jave u stanicu. One koji su se odazvali pozivu, žandarmi naoružavaju i raspoređuju na položaj prema ustanicima. Sa pojačanjem koje im je stiglo iz Bileće, ubrzo su uspjeli da prisile ustanike na povlačenje i zauzimaju dominantne položaje oko Divina. U ovoj borbi kod ustanika su ranjeni Vlado i Velimir Vujović, a Marko Vujović je zarobljen i od tada se za njegovu sudbinu ništa ne zna.

Kotarski predstojnik u Bileći, u svome izvještaju o napadu na žandarmerijsku stanicu Divin, piše: »Kada je dana 24. lipnja 1941. godine u cijelom nevesinjskom i gatačkom kotaru, početkom njemačko-ruskog rata izbio otvoreni ustanak i kada su u isto vrijeme u tim kotarevima napadnute sve državne vlasti kao i vojne i oružničke postaje, izvršen je napad na oružničku postaju Lukavac na području nevesinjskog kotara, a u neposrednoj blizini granice ovog kotara. Iz Lukavca je došla jedna grupa u selo Davidoviće i javila kako je došla ruska vojska u Nevesinje..., te da je potrebno da se razoruža oružnička postaja Divin. Seljaci iz Davidovića napali su sa oružjem postaju Divin. Oružnička postaja je obavjestila telefonom potpisanog i isti je odmah otišao autom u Trebinje i po odobrenju zapovjednika Divizijskog područja iz Mostara dobio 150 komada pušaka i odgovarajući broj municije i za vrijeme trajanja borbe oružje i municiju dostavio je u Divin, a u isto vrijeme i pomoć u ljudstvu, te im je uspjelo napad na postaju Divin odbiti. Pošto se oko same oružničke postaje nalazi nekoliko muslimanskih sela, to je istim podjeljen dobiveni broj oružja i municije, te isti zajedno sa oružničkim organima osiguravaju postaju i svoja imanja«.[3]

U toku dana ustaše su uspjele da se koncentrišu i da zauzmu frontalno položaje od Vijenca iznad Bijeljana, pa sve brdom iznad Fatnice do sela Kačnja. Na tim položajima su zanoćili.

---

[3] V I I — K 220 broj 53/3-8.

U toku noći između 25. i 26. juna stanovništvo Gornjih i Donjih Davidovića se povezuje i ne ostavljajući stoku povlači se u zbjeg Lipnik i Duži. Radi odbrane zbjega ustanici zauzimaju položaj prema ustašama na liniji Suvi vrh — Suve gomile — Ružarica — Lipnik — Kosmatuša. Ustanici su položaj zaposjeli vrlo rijetko i na najvišim uzvišenjima, tako da su se jedva mogli dozivati. Sa jednom puškom na položaju su se nalazila 3 do 4 borca. Iste noći mještani iz Bijeljana povlače se u Zasadu, a iz Pađena i Kukričja u Kukun.

Ujutro 26. juna ustaše u gustom streljačkom stroju kreću sa svojih položaja Kačanj — Vijenac — Kosmatuša. Ulaskom u sela vidjeli su da se narod povukao u planinu. U zaseoku Berberovina našli su 60-godišnjake Luku Miloševića i Savu Rajčevića koji nisu htjeli da idu od kuća i obojicu strijeljali. U nastupanju ustaše izbijaju na Suvi vrh i Suve gomile i sukobljavaju se sa ustanicima. Borba je počela prvo na položaju gdje su se nalazili Dušan i Mato Šarenac. Odmah zatim se otvorila na čitavoj liniji Suvi vrh — Ružarica. Dok su ustanici na ovim položajima davali otpor i počeli da potiskuju neprijatelja, druga kolona ustaša kreće preko Gornje Meke Grude i istočnog dijela Suvog vrha da bi ih napali s leđa. Međutim, ustanicima u pomoć dolaze borci iz Bioca i Hodžića i zajednički uspijevaju da ustaše potisnu na čitavom frontu od Ružarice do Nakuči i da ih protjeraju na položaje Brusnik — Vranjevići — Kolašac. Ovaj položaj ustaše su držale sve do 25. avgusta, svakodnevno se prepucavajući sa ustanicima.

26. juna uveče zapaljene su vatre od Hrguda preko Kubaša i Sitnice sve do pred Bileću i preko Trusine, Lipnika i Suvog vrha do granice Crne Gore. Paljenje vatri i puškaranje bio je znak da su se sva srpska sela digla na ustanak i zajedničku borbu. Ustanicima, koji još uvijek nisu bili međusobno povezani, ovo je davalo snagu i odlučnost.

Seljaci iz Krstača i susjednih sela 27. juna razoružavaju žandarmerijsku stanicu u Krstačama u kojoj se nalazilo 9 žandarma. Poslije zauzimanja stanice žandarme sprovode za Bileću.

Sutradan, 28. juna, ustanici iz Ljubomira napadaju i zauzimaju žandarmerijsku stanicu na Zmincu.

Poslije ovih borbi u bilećkom srezu nastaju dva velika zbjega. Jedan na platou pl. Sitnice i Viduše, koji se povezuje sa zbjegom u pl. Iliji (u ovom zbjegu su se nalazili ustanici i narod iz Popova polja, okoline Ljubinja i jednog dijela stolačkog sreza) i drugi zbjeg u predjelu Babe planine u kome se nalazio narod gornjeg dijela bilećkog sreza, iz nevesinjskih i gatačkih sela koja gravitiraju prema ovoj planini i dijelom iz stolačkog sreza. U predjelima koje su obuhvatali zbjegovi, svaka

rupina, svaka koliba, zaseok i katun bili su puni naroda i stoke. Jedan broj izbjeglica sklonio se u pogranični predio Crne Gore.

U zbjegovima je bilo vrlo teško stanje. Veliki broj boraca bio je bez oružja, hrane nije bilo dovoljno, soli uopšte, a sa vodom najveće poteškoće. U velikim grupama borci odlaze u pogranične dijelove Crne Gore i nabavljaju oružje. Za pušku se daje po jaram volova ili posljednji kilogram žita, ostavljajući porodicu bez hrane. Neki jurišaju u prvim borbenim redovima da bi se dočepali oružja. Radi organizovanja života u zbjegovima se iz redova uglednijih i poštenih ljudi biraju odbornici, koji održavaju red, vrše raspodjelu hrane i organizuju snabdijevanje boraca na položaju; formiraju se čete koje drže položaje oko zbjega i održavaju veze sa susjednim radi zajedničke odbrane u slučaju napada; zavodi se stroga kontrola kretanja, svako sumnjivo lice privodi se na saslušanje. Prilikom izbora komandira, u selima gdje Partija nije imala jačeg uticaja, biraju bivše oficire, žandarme, seoske knezove, sa kojima će kasnije biti velikih poteškoća zbog njihovog špekulantskog držanja, a posebno neprijateljskog odnosa prema muslimanskom življu. Komunisti utiču da na položaje komandira i odbornika dolaze aktivisti i ljudi bliski Partiji, ali to pitanje ne zaoštravaju boreći se da se sačuva i učvrsti puno jedinstvo ustanika i naroda u zbjegovima.

Članovi Partije i više uglednih ljudi, koji su bili pod njihovim uticajem, iz zbjegova uspostavljaju i održavaju veze sa poštenim muslimanima u Milovićima, Bijeljanima, Fatnici i Đeču. Ovi muslimani im daju obavještenja o namjerama neprijatelja i obećavaju da neće biti napadnuti od ustaša, a da ih oni na vrijeme ne obavijeste. Ustanici opet poručuju da ih se pošteni muslimani ne treba da boje, samo zlikovci koji su uprljali ruke u krvi nevinih ljudi. Negdje polovinom jula u davidovićki zbjeg izlazi Asim Pervan, član KPJ iz Fatnice, koji je od partijske organizacije imao zadatak da radi među muslimanskom omladinom u divinskoj opštini. Kod Asima je bio smješten radio-aparat, koji je po naređenju ustaša oduzet iz kuće Mira Popare. Prilikom oduzimanja uspjelo se da se radio-aparat smjesti u kuću Asima kako bi mogao da sluša vijesti i da o novostima upoznaje partijsku organizaciju. Međutim, Asimov rad bio je otkriven od ustaša, pa je u poslednjem momentu uspio da pobjegne u zbjeg. U zbjegu je u početku bilo vrlo teško mnogima objasniti Asimov dolazak kao muslimana. Međutim, ubrzo je Asim u zbjegu stekao povjerenje i mogao vršiti dužnost kao i svi ostali borci. Njegov izlazak i boravak u zbjegu mnogo je doprinio u razbijanju sumnji i nepovjerenja kod ustanika u namjere poštenih muslimana.

Veliku moralnu podršku ustanicima i pomoć partijskoj organizaciji ovog kraja pružili su drugovi iz pograničnog dijela Crne Gore, koji su u tom kraju vršili pripreme i ubrzo poveli narod u ustanak. Mijenjala su se iskustva i dobivan propagandni materijal. Dali su i nešto oružja. Borci crnogorskih jedinica učestvovali su u odbrani zbjegova. Njihova pomoć bila je veliko ohrabrenje za ustanike. Ali pored vojne pomoći, oni su partijskoj organizaciji pomogli i politički, posebno uticajem na mase da se opredijele za liniju NOB-a. U vremenu od početka juna, pa do druge polovine jula, dok Miro Popara ponovo nije izašao na teren bilećkog sreza, partijska organizacija je vezu održavala preko drugova i partijskih foruma iz Crne Gore i preko njih dobivala partijske materijale.

Ali, među ustanike u zbjegove iz Crne Gore, počinju dolaziti i pojedine grupice takozvanih »komita«, koje predvode reakcionari Anto Bjeletić, Rako Lalić, Simo Eraković, Damjan Milićević i pop Risto Jaramaz. Oni se među ustanicima prikazuju kao prijatelji srpskog naroda, koji su došli da mu pomognu u borbi protiv ustaša. U teškim uslovima života u zbjegovima, kad su se jedan za drugim ređali proglasi NDH sa prijetnjom da će sve biti uništeno ako se narod ne povrati kućama i ne pokori vlasti, ove grupice su u prvo vrijeme od većine bile prihvatane kao dobrodošle. Međutim, njihovo kretanje po zbjegovima iskoristili su velikosrpski elementi (naročito bivši oficiri i žandarmi) da otvorenije djeluju i rasplamsavaju nacionalnu i vjersku mržnju između srpskog i muslimanskog stanovništva i istupe protiv komunista koji ubjeđuju narod da je za sve zlo kriv okupator i da se u prvom redu treba boriti protiv njega. Tako se u selima Lađevići i Preraca okuplja grupa velikosrpskih elemenata (Milorad Bjeletić, Dušan Popara, Srdan Vuković i pop Risto Bjeletić) i otpočinju svoju djelatnost. Oni oko sebe okupljaju žandarme i organizovano se suprotstavljaju svakoj aktivnosti koja je sa pozicije NOP-a. I to ne samo politički, već i fizički. Uspostavljaju svoje naoružane patrole sa zadatkom da onemoguće prisustvo »strancima« (odnosi se na komuniste) bez njihovog odobrenja. Uspostavljaju tajne veze sa reakcionarnim elementima u ostalim dijelovima sreza kao što su bili: Jefto Pešikan u Bijeljanima, Dušan Kapor u Mirilovićima i Jovan Mišeljić u Mirušama. Preko Jovana Mišeljića i Vasilija Komnenića sa Pilatovaca, uspostavljaju tajnu vezu sa reakcionarnim elementima u Crnoj Gori odakle dobivaju uputstva i odlaze im na savjetovanje. Uspostavljaju vezu i sa velikosrpskim elementima u Gacku, čije se sjedište nalazilo u Ravnom.

Ovi elementi u zbjegovima nastoje da zauzmu rukovodeća mjesta, kako bi što bolje učvrstili svoj položaj i raznim lažima

pokušavaju da raskrinkavaju komuniste. Naročito su se okomili na nastojanja da se ljudi iz zbjegova povežu sa poštenim muslimanima (njihovim komšijama) koji su se nalazili kod svojih kuća. Zato su potpomognuti »komitskim« grupama u mnogo slučajeva pokušali da raznim provokacijama zaoštre odnose između zbjegova i muslimanskih sela, pa i pokušajima da vrše upade u muslimanska sela. Tako je jednom prilikom jedna grupa ustanika iz Sitnice, pod uticajem ovih elemenata, pošla da napadne muslimane u selima Milovići i Kljenak. Njima su se suprotstavili ustanici iz Milovića, Kljenka i Zasade, koji su se nalazili u zbjegu u Zasadi, a bili su pod uticajem komunista. Došlo je do međusobnih prepirki i svađe. U jednom trenutku ugledni seljak iz Zasade Petar Popadić je rekao: »Nećete napadati naše komšije, koji nisu ni za šta krivi. To možete učiniti samo preko nas mrtvih«. Na to je Vlado Kašiković iz Vranjske potegao pušku, ubio ga i počeo bježati. Za njim su ustanici iz zbjega Zasade otvorili vatru i ubili ga. Odmah su i jedni i drugi zauzeli zaklone i malo je trebalo da dođe do borbe. Na intervenciju kaluđera Mirona Nikića i drugih pristalica NOP-a iz Sitnice spriječeno je da dođe do daljeg prolivanja krvi između ustanika iz ova dva zbjega.

Drugom polovinom jula u bilećki srez iz Mostara izlazi Miro Popara, odmah povezuje rad partijskih organizacija na terenu istočne Hercegovine i uspostavlja vezu sa rukovodstvom ustanika u Crnoj Gori, odakle se dobija i nešto oružja koje su crnogorski gerilci zaplijenili od Italijana. U selu Vrbici, na granici Crne Gore i Hercegovine, uspostavlja sjedište Oblasnog vojnog rukovodstva. Tu organizuje izdavanje proglasa, radiovjesti i drugog propagandnog materijala koji se vezama rastura po čitavoj istočnoj Hercegovini. Napisan je i rasturen i proglas u kome se pozivaju muslimani u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaških zlikovaca.

Drugog avgusta na Baljcima je održano savjetovanje kome su prisustvovali svi vojni rukovodioci ustaničkih četa sa terena bilećkog sreza. Savjetovanju je prisustvovao i Miro Popara. Cilj savjetovanja bio je da se izabere sresko rukovodstvo ustanika koje će obezbijediti jedinstveno rukovođenje i sprovesti liniju NOB-e. U sresko rukovodstvo izabran je Radovan Milićević, za komandanta, i Radovan Papić za povjerenika (komesara). Na ovom sastanku su se reakcionarni elementi (Jovan Mišeljić i Miloš Kureš sa nešto svojih pristalica) suprotstavili kako izboru rukovodstva, tako i ciljevima borbe. Komunisti su istupali sa stavom da borbu treba usmeriti protiv okupatora i ustaša koljača, da treba okupiti sve što je napredno i rodoljubivo bez razlike na vjeru i nacionalnost u zajedničku borbu protiv nepri-

jatelja, jer da je to jedini put koji garantuje pobjedu u borbi koju su poveli narodi Jugoslavije i da treba uvesti stroge mjere kažnjavanja protiv onih koji se ne budu pridržavali naređenja izdatih od vojnog rukovodstva. Grupa velikosrpskih elemenata istupala je sa stavom da su svi muslimani ustaše i da protiv njih treba usmjeriti borbu, a da ne treba napadati okupatora ističući njegovu snagu i uspjehe koje postiže na istočnom frontu. Ovakvim stavom ovi elementi su u nastupajućim borbama ometali dosledno sprovođenje u djelo linije NOB-e, a naročito u onim jedinicama gdje su oni imali rukovodeće položaje. Oni su u nastupajućim borbama, uz podršku komitskih grupa iz Crne Gore, bili nosioci nereda, pljačke i ubistava nevinog muslimanskog stanovništva.

Partijska organizacija je u cijelosti angažovana na održavanju zborova, formiranju vojnih jedinica, prikupljanju podataka o neprijatelju, podizanju borbenog morala i održavanju reda u zbjegovima, onemogućavanju neprijateljskih pokušaja da se probiju u zbjegove, povezivanju vojnih jedinica i objašnjavanju linije NOB-e.

Dvanaestog avgusta u Vrbici je održano zajedničko savjetovanje predstavnika sreskih komandi Nevesinja, Gacka, Bileće i pograničnog dijela Crne Gore. Na savjetovanju je zaključeno da se na svim sektorima otpočne sa napadom na neprijatelja. Istog dana u Vrbici je održan veliki zbor kome je prisustvovao narod pograničnog dijela Crne Gore, iz bližih sela bilećkog sreza i veliki broj izbjeglih ljudi iz Hercegovine koji su se sklonili u pogranični predio Crne Gore. Na zboru su govorili Sava Kovačević i Miro Popara pozivajući narod u borbu protiv okupatora i ustaša, a za bratstvo sa muslimanskim življem i hrvatskim narodom.

Poslije ovog savjetovanja Miro Popara obilazi mnoge zbjegove i održava zborove, od kojih su bili naročito značajni na Zaravištima u Sitnici kome prisustvuje narod iz Sitnice i Viduše, zatim veliki zbor na Dužima kome je prisustvovao narod iz zbjega Babe planine. Na ovim i drugim mjestima i skupovima koje svakodnevno održava objašnjava liniju NOB-e u kojoj učestvuju svi narodi naše zemlje.

Predstojnik sreza Bileća u jednom svom izvještaju iz tog vremena piše: »Ovi odmetnici koji su pod uticajem komunista u zadnje vrijeme su potpuno promjenili taktiku i svoj rad. Dok su se pobunjenici prije izgovarali da su u planine pobjegli samo od straha naoružanih ustaša, odnosno muslimana — Hrvata, sada to ne govore nego kažu da im je glavni cilj da otjeraju upravu NDH i u tu svrhu pozivaju u pomoć i muslimane da im se pridruže. Izdali su letak koji rasturaju među muslimanima

u kojima ih pozivaju u zajedničku borbu protiv ustaša... Pozvao sam prvake muslimane i skrenuo im pažnju da ne bi došlo do nastupanja opšte malodušnosti među muslimanima, jer je komunistička propaganda vrlo aktivna i smišljena. Potrebno bi bilo poduzeti izvjesne efikasnije mjere protiv pobunjenika, a naročito u sektoru sela Davidovića u pravcu Babe planine i Meke Grude, odnosno Korita, kotara gatačkog gdje je glavno područje pobunjenika među kojima djeluju komunisti... Ako se ne bi u što kraćem vremenu poduzele što efikasnije mjere, moral bi potpuno opao, jer već mjesecima na ovim ogromnim prostranstvima uz relativno vrlo malu pomoć vojske i oružnika, uglavnom sami seljaci muslimani drže danonoćno i bez ikakve zamjene položaje. Pobunjenička komunistička promidžba im ipak prijeti stalnim napadima većih razmjera na muslimanska sela i kaže da će sve biti uništeno, ako im se ne pridruže i muslimani. Ako im se pridruže da im ništa neće biti nego će i dalje živjeti u slozi kao što su i dosad živjeli. U prilogu šaljem dvije vrste letaka koji su uhvaćeni, a koji jasno potvrđuju gore navedeno[4]«.

OPŠTI NAPAD USTANIKA I RAZBIJANJE USTAŠKE VLASTI

Život naroda u zbjegovima postajao je sve teži, naročito zbog nedostatka hrane i vode. Uz to još i jesen se primicala, a narod (žene, starci i djeca) je bez krova nad glavom, pod vedrim nebom. U isto vrijeme pouzdanje ustanika u svoje snage sve je više raslo, jer su sve namjere ustaša da razbiju zbjegove i prodru u planine ostale bez uspjeha. Ustanici u zbjegovima, u međuvremenu, prilično su se dobro naoružali.

Pošto su zaključci sa savjetovanja u Vrbici od 12. avgusta samo djelimično sprovedeni (uglavnom na sektoru Viduša — Brda trebinjska i djelimično na Trusini), zbog nepripremljenosti za opšti napad na neprijateljska utvrđenja, pod rukovodstvom Mira Popare održano je drugo vojno-političko savjetovanje 21. avgusta u selu Ublima (Banjani). Savjetovanju su prisustvovali predstavnici sreskih komandi iz bilećkog, nevesinjskog i gatačkog sreza, kao i predstavnici pograničnih dijelova Crne Gore. Na savjetovanju je donesena odluka i razrađen plan za opšti napad na neprijatelja na svim položajima kako bi se onemogućila neprijateljska koncentracija na pojedinim uporištima. Na savjetovanje su bili pozvani i predstavnici iz ljubinjskog i trebinjskog sreza, koji su kasnije stigli, pa ih je Miro Popara naknadno upoznao sa odlukama savjetovanja i planom napada.

[4] V I I K. 220, broj 53/3-8.

Raspoloženje među ustaničkim masama u ogromnoj većini bilo je za borbu, tako da se nije nailazilo na poteškoće pri sprovođenju odluke za opšti napad. To je bio rezultat rada partijske organizacije, koja je organizovanjem i učvršćenjem četa narodne vojske kao i stalnim političkim radom podigla borbeni moral i vjeru ustanika u sopstvene snage. Oblasni vojni štab pod nazivom Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta za Hercegovinu, tih dana avgusta upućuje domobranskog vojsci proglas u kome je poziva da se ne bori protiv srpskog radnika i seljaka i da se ugleda na one Hrvate koji vode borbu sa ustaškim izdajicama za slobodu hrvatskog naroda. Proglas je pisan u selu Vrbici, a svi postojeći kanali i veze su upotrijebljeni da se proglas rasturi među domobrane. Proglas i niz drugih postupaka imali su velikog uticaja na držanje domobrana u predstojećim borbama — često su se predavali sa puškama iz kojih nije bio ispaljen ni jedan metak.

U sprovođenju plana opšteg napada na neprijatelja, najzamašnije borbe su se vodile od 22. do 29. avgusta duž komunikacija Trebinje — Bileća — Plana — Stolac. Poslije ulaska ustanika u Bileću uslijedila je intervencija italijanske vojske. Ovim borbama neposredno je rukovodio Oblasni vojni štab za Hercegovinu, a u borbi su učestvovale čete narodne vojske iz bilećkog, trebinjskog, stolačkog i nevesinjskog sreza i crnogorske jedinice iz Banjana i Vučjeg Dola pod rukovodstvom Mila Kilibarde i Petra Komnenovića.

20. avgusta upućen je iz Bileće u Zavođe jedan finans radi kontrole sađenja duvana, koji je ubijen u Mirušama. Pošto se finans nije vratio u Bileću, 23. avgusta oružničko krilo iz Bileće uputilo je jednu satniju u pravcu Miruša, sastavljenu od oružnika i finansa. O njihovim namjerama i pokretu partijski aktiv iz Bileće na vrijeme je obavijestio sresku komandu za bilećki srez, tako da im je postavljena zasjeda i onemogućen ulazak u selo. Kolona koja je krenula komunikacijom Bileća — Vlahinja, sačekana je i zaustavljena kod sela Vlahinje. U borbi je učestvovala Miruška i Zavođka četa i jedinice iz Banjana koje su se zatekle na tom terenu. Borba je trajala cijeli dan, i tek pred samu noć ustanicima je uspjelo da neprijatelja razbiju i povrate u Bileću. Slijedećeg dana, 24. avgusta, neprijatelj je sa jačim snagama krenuo u napad, jednom kolonom desnom stranom rijeke Trebišnjice u pravcu sela Čepelica — Panik (komunikacijom Bileća — Trebinje), a drugom komunikacijom Bileća — Viluse. Borba je trajala skoro čitavi dan. Neprijatelj je bio prisiljen da se u neredu povuče u Bileću. U borbi su zaplijenjena dva kamiona, jedan motocikl, jedan teški mitraljez, jedan puškomitraljez, nešto pušaka i municije. Zarobljena su dva neprijateljska vojnika. U ovoj borbi neprijatelj je imao

više mrtvih i ranjenih, dok je na strani ustanika ranjen Đorđo Šutonja. U ovoj borbi pored već pomenutih jedinica učestvovała je i jedna grupa boraca Viduškog odreda.

Sreski predstojnik Bileće o ovim borbama piše: »Oružničko krilo Bileća 23. kolovoza 1941. godine uputilo je ophodnu satniju od oružnika i organa finansijske kontrole, kako bi se nestali finans pronašao. Ova ophodna je napadnuta u selu Mirušama od strane odmetnika i razbijena. Dana 24. kolovoza 1941. godine upućena je od strane vojske u Bileći pomoć razbijenoj oružničkoj — finansijskoj ophodnji, u jačini od jedne satnije pod vođstvom časnika, ali je i ta satnija vraćena u logor u Bileću, jer je prema pobunjeničkim snagama koje su se prikupljale sa svih strana bila preslaba. Bilo je među vojnicima kao i oružnicima i financima žrtava. Tog istog dana pošao je i potpisani sa oružničkim potpukovnikom g. Aganovićem i satnikom Hališom zapovjednikom bojnice iz Bileće da na licu mjesta vide u čemu je stvar, ali su i oni bili dočekani kod mjesta Drakuljice (3 km od Bileće, primjedba T. Š.) na cesti jakom vatrom iz pušaka, te su se spasli zahvaljujući tome što su se sklonili za kamenje, odakle su se nakon dva sata pošto je pristigla pomoć od vojske i oružnika oslobodili«.[5]

24. avgusta u Klenku je napadnuta grupa od 50 domobrana, koja se iz Trebinja kretala za Bileću. Napad je iz zasjede izvršila Paničko-oraška četa. U borbi su ubijena 4 neprijateljska vojnika i zaplijenjen jedan puškomitraljez i 6 pušaka, a ostali su pobjegli u pravcu Trebinja.

25. avgusta grupa ustanika pod rukovodstvom Radovana Papića zauzela je položaj, tri kilometra daleko od Bileće, i zaustavila voz koji je išao od Trebinja. Zarobljeno je 17 oružnika i domobrana, zaplijenjena su dva vagona žita, a voz uništen. Putnici u vozu većinom muslimanske žene i djeca, u pratnji komunista, vraćeni su u Trebinje.

Istog dana je obaviješteno rukovodstvo ustanika da se u Trebinju vrši koncentracija ustaško-domobranskih snaga sa zadatkom da očiste teren između Trebinja i Bileće, a zatim zajedno sa ustaško-domobranskim jedinicama u Bileći, izvrše napad na zbjeg u Viduši.

U toku petodnevnih borbi (od 20. do 25. avgusta) ustanici Zavođa odnijeli su nekoliko pobjeda nad neprijateljem, dobro se naoružali zaplijenjenim oružjem i municijom od neprijatelja, što im je sve ulivalo snagu i spremnost za nove borbe.

Paničko-oraška četa se prebacuje sa položaja ispod Bileće na položaj kod sela Moska. Rukovodstvo ustanika Zavođa i Lju-

---

[5] V I I K-220, broj 53/3-8.

bomira se povezuje i zajedničkim snagama zauzimaju dominantne položaje oko ovog sela, spremni da po svaku cijenu onemoguće neprijatelja da se probije od Trebinja za Bileću. Miruška i Čepelićka četa i dalje drže položaje oko Bileće. Sa njima ostaju crnogorske jedinice kojima je rukovodio Petar Komnenić, a Mile Kilibarda sa svojom grupom prelazi u selo Dubočane da u zasjedi sa ustanicima Zavođa i Ljubomira zaposjedne položaje u pravcu Trebinja.

26. avgusta bilo je zatišje. Jedino se znalo da se jače ustaško-domobranske snage koncentrišu u selu Jasen. Kad je neprijatelj na Jasenu saznao da su ustanici Zavođa i Ljubomira jakim snagama zaposjeli komunikaciju kod sela Mosko, uspostavlja kontakt sa pojedincima iz sela Budoša i Vrbna i pregovara da mu se dozvoli miran prolaz kroz njihova sela za Bileću, obećavajući da neće nikog dirati. Jedan broj kolebljivih seljaka iz ovih sela bio je spreman da pristane na njihov zahtjev. Ustanici su se najenergičnije suprotstavili takvom zahtjevu i zaprijetili kolebljivcima iz sela Necviječa, Dubočana i Vrbna da bez borbe ne smiju propustiti neprijatelja. Jedna grupa boraca iz Ljubomira u toku noći je otišla u selo Dubočane, te su svjetlećim mecima pucali u pravcu neprijatelja koji se koncentrisao na Jasenu. Mještani ovih sela vidjevši odlučnost ostalih boraca, jedinstveno su se suprotstavili neprijatelju.

27. avgusta rano izjutra koncentrisane neprijateljske snage krenule su sa Jasena u napad na položaje ustanika. Prvo su sa položaja kod Jasena artiljerijom i bacačima čistili teren, a zatim u streljačkom stroju krenuli u pravcu sela Moska. Istovremeno su tri aviona mitraljirala i bacala zapaljive bombe na položaj ustanika i po selu Mosku, kako bi unijeli paniku i demoralizaciju među ustanike. Neprijatelj je stigao na Mosko i počeo da pali sela. I tad je otpočela borba. Bio je to dotad najteži okršaj ustanika ovog kraja sa brojno nadmoćnijim, naoružanijim i opremljenijim neprijateljem.

U početku sukoba neprijatelj je, koristeći avione, topove i bacače, uspio da zauzme neke položaje ustanika. Pod jakim neprijateljskim pritiskom jedan broj ustanika počinje da se koleba, napušta položaj i povlači u pravcu Viduše i preko rijeke Trebišnjice prema Crnoj Gori. Neprijatelj koristi pometnju među ustanicima i zauzima dominantan položaj na Gradini. Glavni cilj neprijatelja bio je da se probije u Bileću i u tom pravcu koncentriše sve svoje snage. Međutim. borci Paničkooraške čete, koji su se nalazili na pravcu kretanja neprijatelja, pružili su odlučan otpor. U međuvremenu se oko 150 boraca iz Banjana i Vučijeg Dola koji su, pod komandom Petra Komnenića i Mihajla Lalićevića držali položaje kod Miruša, prebacuju

na položaje oko sela Moska. Dolaskom ovih snaga ustanici su se sredili, iz svih pravaca prešli u protivnapad i vrlo brzo uspjeli da razbiju neprijatelja. Demoralisane neprijateljske snage pokušavaju da se probiju u pravcu Trebinja, ali im Mile Kilibarda sa svojom jedinicom i jednim odjeljenjem Paničko-oraške čete od pravca Vrbno — Dubočani uspijeva da presiječe odstupnicu kod Rogašine. Presijecanjem odstupnice prema Trebinju neprijatelj je u potpunosti uništen i razoružan, sa izuzetkom malog broja koji je, koristeći noć, uspio da se preko brda probije u grad. U ovoj borbi ustanici su izvojevali jednu od najvećih pobjeda u to vrijeme u Hercegovini. Neprijateljski gubici bili su oko 400 mrtvih i zarobljenih. Zaplijenjeno je 300 pušaka, 7 teških mitraljeza, 14 puškomitraljeza, 4 bacača, jedna haubica i kompletna komora, kojom je bila snabdjevena ova kombinovana jedinica 14. pješadijske pukovnije.[6]

27. avgusta dok se vodila borba na Mosku, ustaško-domobranske jedinice iz Bileće jakim snagama u nekoliko navrata nadiru u pravcu Zavođa da bi pomogle koloni koja se probijala od Trebinja, ali njihovi pokušaji bili su onemogućeni od ustanika koji su držali položaje jugoistočno od Bileće.

Progoneći razbijene dijelove bojne, 28. avgusta ujutru ustanici su zauzeli oružničku postaju na Jasenu i izbili na položaj iznad samog Trebinja.

Borbe koje su vođene na Trusini i u Dabarskoj kotlini završile su se pobjedom ustanika — zauzimanjem Berkovića i uništenjem ustaških uporišta u tom kraju. Zauzimanjem Berkovića i čišćenjem Dabra od ustaša, ustanici su krenuli u pravcu Bileće. 26. avgusta ujutru zauzeta je žandarmerijska stanica Divin bez borbe, jer je Halid Čomić uticao na oružnike da se predaju bez otpora. Predajom oružnika i zauzimanjem stanice razoružano je 16 oružnika i zaplijenjeno 15 pušaka i jedan puškomitraljez. Još prije opšteg napada, Halid Čomić i drugi članovi Partije muslimani bili su upoznati sa odlukama Oblasnog vojnog rukovodstva. Njihov zadatak je bio da ubijede sta-

---

[6] Zapovjednik 14. pješadijske pukovnije 29. avgusta obavještava zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja da su u ovoj borbi poginuli: 2 oficira i 18 domobrana, ranjeno 21 domobran, nestalo 5 oficira i 95 domobrana, a umrlo od iscrpljenosti 2 domobrana. U izvještaju poglavara sreza Bileće o ovoj borbi se kaže: »Dana 26 kolovoza 1941 godine upućena je iz Trebinja u Bileću pomoć od 4 satnije, koje su ojačane u topništvu i bacačima mina. Ova vojska je iz Trebinja pošla 26 kolovoza 1941 godine, s tim da u Bileću stigne istog dana, od koje bi se jedan dio u pješadiji i topništvu odvojio za odbranu Plane, ali nije uopšte stigla u Bileću, jer su je pobunjenici sa jakim snagama i na zgodnim položajima dočekali i svu je razbili. Mnogo vojnika, kao i samog zapovjednika pješadijskog bojnika Eluterija Čelara, kao još jednog časnika ubili, a još više zarobili i razoružali«. (V I I — K-220 br. 53/3-8.

novništvo da ne treba da bježi ispred ustanika već da mirno sačekaju svi kod svojih kuća, predaju oružje i prokažu ustaše. Pretpostavljalo se da će se moći suzbiti i onemogućiti svaki pokušaj terora nad muslimanskim življem, posebno zbog toga što na ovom području nije bilo težih ustaških zločina. Međutim, od samog početka događaji se nisu razvijali prema predviđenom planu. Većina naoružanih muslimana iz Bijeljana, Fatnice i Đeča povlačilo se ispred ustanika u pravcu Plane. Sa Divina su slate delegacije da ubjeđivanjem pokušaju odvratiti njihovo povlačenje. Međutim, ni postupci jednog dijela ustanika nisu išli u prilog tome da muslimani predaju oružje. Pojedini velikosrpski i šovinistički elementi pravili su ispade, što je davalo podstreka da se ogromna većina naoružanih muslimana iz ovih sela povlači prema Planoj.

Ustanici su nastupali prema Planoj. Zaplijenjeno je svega 20 pušaka. U zauzetim selima ostavljene su malobrojne patrole sigurnih boraca sa zadatkom da održavaju red. Upućene su i grupe NOP-u bliskih muslimana da u Planoj djeluju kako se ne bi dao otpor, već da se oružje i zločinci predaju narodnoj vojsci bez borbe. Istog dana se domobranska jedinica u jačini od 65 vojnika sa Meke Grude povlači i pridružuje garnizonu u Planoj.

O nastaloj situaciji predstojnik sreza Bileće tih dana izvještava: »26. kolovoza 1941. godine u rano jutro, pobunjenici iz sektora sela Davidovića, kog sam u zadnjem svom izvještaju od 10. kolovoza označio kao najopasnijeg, poslali su pismeni poziv zapovjedniku postaje Divin sa zahtjevom da im do 10 sati istog dana preda oružničku postaju Divin bez borbe. Zapovjednik postaje o ovome je izvjestio oružničko krilo u Bileći, ali pobunjenici nisu čekali dati rok, nego su u 8,20 sati, u velikom broju napali na oružničku postaju Divin i bez otpora je zauzeli, sve oružnike su zarobili njih 16, neke od njih su navodno poubijali (četvoricu) a ostale su poveli kao zarobljenike u pravcu Nevesinja. Narod sela koja spadaju pod Divinsku opštinu počeo je da bježi glavom bez obzira u pravcu Plane koja je bila prilično utvrđena i gdje je stalno stacionirana jedna satnija vojnika. Narod koji je pristizao u Planu unio je nemir i paniku među stanovnike, tako da je bilo jasno da se ni Plana neće održati. Ipak je zapovjednik satnije u Planoj poduzeo sve da se položaj oko same oružničke vojare što bolje utvrdi i to je učinjeno. Pobunjenici su se prikupljali iz svih krajeva okolnih sela kao i iz sela susjednih kotareva, Ljubinja, Stoca, Nevesinja i Gacka kao i iz Crne Gore primicali se Planoj«.[7]

---

[7] VII — K-220, broj 53/3-8.

U toku noći 26/27. avgusta komitska grupa Raka Lalića, koja je učestvovala u napadu sa ustanicima, uz pomoć ostalih šovinističkih elemenata upada u selo Đeč odakle odvodi 12 ljudi, koji su ostali i sačekali ustanike. Otjerali su ih podaleko od sela i pobili. Vijest o ubistvu ovih nedužnih muslimana u toku noći prenesena je u Planu. Njihovo ubistvo učvrstilo je uvjerenje odbjeglih muslimana da ne može biti ni pregovora ni predaje, nego samo da se odlučno odupru i brane Planu.

U toku 27. avgusta s Plane je dat žestok otpor ustaničkim jedinicama koje su napadale od Rogova i Njegohovića. U toj borbi poginula su tri ustanika (Ante Ilić, Vaso Čubrilo i Trifko Milošević), a bilo ih je više teže i lakše ranjenih. Pred ovakvom odbranom Plane, ustaničke jedinice su napustile obruč, izuzev Davidovićko-fatničke čete koja je držala položaj na pravcu Rogovi — Lađevići, a sa kojom se nalazila grupa od 20 drugova koji su prethodnog dana došli iz Mostara. Pronijela se vijest kroz Đeč i Fatnicu da je razbijen položaj oko Plane i da se neprijatelj kreće prema Divinu. Patrole koje su bile ostavljene radi održavanja reda u muslimanskim selima napustile su sela i priključile se borcima na položaju na Rogovima.

U toku noći vršen je jak pritisak na položaj ustanika Rogovi — Lađevići u namjeri povezivanja snaga sa Plane i ustaša iz Gacka, koji su nadirali preko sela Zagoraca i Brestice u cilju deblokiranja Plane. Međutim, svi neprijateljski napadi u ovom pravcu bili su odbijeni. U toku noći ustanici su se pregrupisali i izvršili pripreme za ponovni napad na Planu.

28. avgusta izjutra Planu su ustanici blokirali sa svih strana, a oko podne na juriš zauzeli. Većina naoružanih muslimana se probila u Bileću.

Predstojnik sreza Bileće u svom izvještaju o događajima na Planoj piše: »Dana 27. kolovoza 1941. godine počeli su pobunjenici od sela Pađana, Orahovice, Đeča, Njeganovića i ostalih sela napadati na Planu, koja je sve napade u toku cijelog dana odbijala, bez žrtava za sebe, a sa mrtvima na strani neprijatelja. Jedini uspjeh toga dana pobunjenika bio je što su zauzeli brda koja dominiraju dolinom u kojoj se nalazi živa voda sa koje se snabdjeva cijela Plana. U toku noći 27. na 28. kolovoza su ova brda povraćena u ruke branioca Plane. Zapovjednik satnije kao i općinski načelnik sa Plane tražili su neprestano pojačanje putem telefona sve do 28. kolovoza do 3 sata poslije pola noći, kada su ove telefonske linije — veze sa Planom od strane pobunjenika presječene, te je Plana ostala prepuštena sama sebi. Pojačanja u vojsci nisu se mogla uputiti jer . . . pomoć koja je u tu svrhu pošla iz Trebinja razbijena je i nije uopće stigla. Dana 28. kolovoza 1941. godine izjutra rano počeli

su pobunjenici sa svih strana napade na Planu. Pobunjenici su navalili tolikom snagom i u tolikom broju, da je otpor branilaca Plane uglavnom već prije podne bio skršen. Pojedini naoružani građani koji su sa vojskom činili u odbrani Plane jednu cjelinu, videći ogromno nadiranje pobunjenika sa svih strana, počeli su napuštati mjesta u cilju spašavanja porodica i počeli su bježati put Bileća. Pošto se nije mogao održati položaj koji nije mogao dobiti pomoć iz Bileće, to se zapovjednik satnije odlučio na povlačenje koje mu nije uspjelo«.[8]

U ovoj borbi je ranjeno i poginulo oko 30 ustanika; zarobljeno oko 80 domobrana, a zaplijenjeno oko 300 pušaka i 4 puškomitraljeza.

Zauzimanjem Plane najveći broj jedinica koje su bile pod uticajem komunista otišle su u pravcu Bileće progoneći neprijatelja. Njihovo odsustvo iskoristili su velikosrbi i šovinisti iz Preraca i Lađevića, i uz podršku komitskih grupa iz Crne Gore, počeli terorisati muslimansko stanovništvo i paliti im kuće. Malom broju boraca koji je ostao na Planoj, a koji su sprovodili uputstvo Oblasnog vojnog rukovodstva, jedva je uspjelo da spasu domobrane koje su preko Meke Grude i Rioca sproveli u Lukavac Dukici Grahovcu da bi ih on sproveo dalje za Trusinu.[9] Dok su spašavani domobrani, šovinističke pljačkaške grupe su palile muslimanska sela, ubijale nevino stanovništvo. Na Planoj i okolnim selima pobijeno je oko 40 ljudi i žena. Nastala je opšta pljačka muslimanske imovine. Netačno bi bilo reći da su ove zločine izvršile samo komitske grupe, ali je sigurno da su one bile podrška i podstrek ostalim da skrenu borbu narodne vojske sa linije borbe protiv ustaša na borbu protiv muslimanskog stanovništva. Pošteni borci iz redova narodne vojske su se suprotstavili masakriranju muslimanskog stanovništva, ali su bili nemoćni da ih vojnički spriječe, a svako ubjeđivanje je bilo beskorisno.

Događaji u borbi na Planoj najbolje se mogu vidjeti iz izvještaja Mira Popare koji je odmah poslao Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu,[10] a u kome piše: »Akcija koja je prije 10 dana počela na Divinu, uslovila je i izazvala takvo stanje u masama da se nije mogla izbjeći frontalna borba sa ustaškim vlastima u čitavom ovom kraju. Odredi narodne vojske, poneseni pobjedom na Dabru, krenuli su spontano praćeni ogrom-

---

[8] V I I — K-220, broj 53/3-8.

[9] Sa domobranima je Miro Popara prethodno dugo razgovarao i postavio im zadatak koji su 31. avgusta i izvršili, jer se na Trusini bez borbe predalo oko 340 domobrana, zaplijenjeno 340 pušaka, 3 teška i 5 lakih mitraljeza i 20 sanduka municije.

[10] Bilten broj 2. Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu.

nom masom naroda dalje preko bilećkog sreza. Bez borbe je razoružana postaja na Divinu, vojska je pobjegla sa postaje na Mekoj Grudi i pridružila se postaji na Planoj. Njima su se takođe pridružile odbjegle ustaše — muslimani i tu su se utvrdili i organizovali otpor. Bilo je uslova da se Plana likvidira bez borbe predajom ustaša zlikovaca Narodnoj vojsci, da se nisu umješale crnogorske čete — komitske, koje su počele da vrše pokolje nad svim muslimanima. Bitka je pošla krivim putem i postavila se kao borba Narodne vojske i muslimana. Krivicu za ovu stvar snose crnogorske komitske čete, a koje mi još nismo uspjeli savladati i rastjerati«.

Oko same Bileće je stezan obruč od strane ustanika sa sviju strana. Mještani Srbi u Bileći se organizuju da pomognu muslimanskim izbjeglicama sa Plane. Međutim, među muslimanima se nalaze ustaški elementi koji usred Bileće ubijaju dvojicu Stijačića, koji su izašli pred njih da im ukažu pomoć. Ovim se stvara još mučnija situacija. Ustanici u toku noći između 28. i 29. avgusta zauzimaju čitavu Bileću, sem logora koga drže domobrani i ustaše.

Dok su vršene pripreme za napad na logor, 29. avgusta, oko 10 sati u Bileću ulazi prethodnica italijanske kolone, koja je nastupala komunikacijom od Vilusa u pomoć opkoljenom garnizonu i oko 12 sati u Bileću je ušao bataljon alpinaca sa dva tenka, dok je motorizovana kolona Italijana koja je nastupala od Trebinja u Bileću ušla oko 13 časova. Ova je na svojim prvim tenkovima vodila dvojicu Srba iz Trebinja, koji su na sav glas dozivali ustanike govoreći im da ne pucaju na Italijane, jer da oni dolaze da uspostave red i spriječe ustaški teror. Pred iznenadnim napadom Italijana iz dva pravca (od Crne Gore i Trebinja), ustanici su napustili grad i povukli se na dominantne položaje oko Bileće.

O intervenciji Italijana zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije iz Sarajeva obavještava svoje nadležne u Zagrebu 29. avgusta: »Vod Trebinje javlja: pobunjenici bili zauzeli Bileću danas u 11 sati. Italijanska vojska stigla u Bileću. Potpukovnik Aganović, natporučnik Zec i poručnik Rušić povukli se u logor sa vojskom. Telefonske veze sa Bilećom još nema«.

U borbama koje su vođene od 22. do 29. avgusta čiji je završetak bio zauzimanje Bileće, kada su morale da intervenišu jake italijanske snage, razbijena je ustaška vlast na teritoriji bilećkog sreza i više nikada nije uspostavljena.

Garnizon u Bileći zaposjela je italijanska okupatorska vojska. Time je otpočeo drugi period razvoja ustanka u Hercegovini.

Tripo ŠARENAC

RAZVOJ I AKCIJE PARTIZANSKOG ODREDA „DEBELA KOSA"

FORMIRANJE I ORGANIZACIJA ODREDA

Poslije poziva CK KPJ od 22. juna 1941. godine na svenarodnu borbu protiv okupatora i njegovih slugu, organizacije KP na Kordunu otpočele su s intenzivnim radom na formiranju udarnih grupa. Prve grupe formirane su od članova Partije, SKOJ-a i drugih istaknutih antifašista.

U prvoj polovini jula na Kordunu je formirano više udarnih grupa. Jedna od jačih formirana je u Tušiloviću, a pošto se nalazila u blizini Karlovca, gdje je bilo i sjedište OK, imala je od njega i veliku političku i materijalnu pomoć. Druga udarna grupa formirana je u selu Trupinjak, u općini Krnjak, od mještana sela Trupinjaka, Burića Sela i Keserovog Potoka. Treća značajnija udarna grupa bila je u selu Svinjarici (sada Partizansko Žarište), a postojao je i niz drugih širom Korduna.

Početak ustanka i formiranje prvih udarnih grupa i partizanskih odreda na Kordunu spada u vrijeme najvećeg ustaškog pokolja i progona srpskog stanovništva. Masovni pokolji nedužnog stanovništva unijeli su opštu nesigurnost među ljude i otkrili pravo lice ustaške vladavine, pa je partijskim organizacijama olakšan rad na formiranju udarnih grupa i odreda i omogućeno angažovanje velikog broja ljudi za borbu protiv ustaša i okupatora. Mnogo teže je išlo s prikupljanjem oružja, kojeg nikad nije bilo dovoljno. Malobrojni članovi Partije danonoćno su obilazili sela i zbjegove, objašnjavali političku situaciju, govorili o namjerama okupatora i ustaša, o opasnosti koja prijeti od fašizma, objašnjavali potrebu oružanog ustanka, planski evakuisali narod ispred ustaških najezdi i davali direktive za život i rad u zbjegovima. Neprekidan politički rad na terenu stvorio je u kratkom vremenu uslove za oružani ustanak i pozitivno se odrazio na njegov dalji tok, kao i na organizaciju partizanskih odreda na Kordunu; čitav narod je podignut u NOB

i u daljem toku nije bilo većih grešaka i skretanja od linije NOP-a.

Formiranje odreda nije vršeno masovno, već postupno i s potrebnim oprezom. Nastojalo se da se za njihovo stvaranje na terenu izvrše blagovremene političke pripreme, da se obezbijedi provjeren i dobar komandni kadar i najminimalnija količina oružja za izvođenje početnih samostalnih akcija, kao i da borački sastav bude provjeren i pouzdan. Mi smo, na primjer, u odred »Debela kosa« primali jedino ona lica za koja smo imali provjerene podatke, pa čak smo išli toliko daleko da smo vodili računa i kojoj su političkoj stranci bivše Jugoslavije pripadali. Svaki onaj za koga se znalo da posjeduje neke karakteristične negativne osobine, bio je na pogodan način odbijen. Razlozi su obično bili da momentano odred nema rezervnog oružja, ili da je popunjen, te da se u dogledno vrijeme ponovo javi.

Formiranje odreda vršeno je po teritorijalnom principu. Jedno, dva ili više sela, što je zavisilo od broja stanovnika, formiralo je jedan odred. Baze su bile u najpogodnijim obližnjim šumama, a po imenima tih šuma, ili po imenima sela iz kojih je bilo najviše partizana, odredi su dobijali i svoje nazive. Na ovaj način je i naš odred »Debela kosa« dobio naziv po istoimenoj šumi, koja se nalazi 5 km jugozapadno od Vojnića, a sačinjavali su ga, u prvo vrijeme, borci iz sela Svinjarice.

Naš odred formiran je 26. jula 1941, a istog dana i partizanski odred »Tušilović«, u koji je ušla Tušilovićka udarna grupa, proširena sa još nekoliko ljudi i omladinaca iz okolnih sela i zaselaka. Odred »Tušilović« bio je 3. avgusta napadnut i skoro razbijen od jedne domobranske satnije, pa je komanda odreda odlučila da se zbog bolje bezbednosti odred prebaci iz šume Babine gore (desetak kilometara od Karlovca) u šumu Debela kosa i da se tamo fuzionira s našim odredom.

Ovako formiran odred, iako je u odnosu na ostale odrede na Kordunu imao nesrazmjerno veliku teritoriju (obuhvatala je rejon tri bivše opštine: Tušilović, Vukmanić, veći deo opštine Krnjak, kao i izvjestan dio opštine Vojnić), nije se strogo pridržavao teritorijalnog principa rada i dejstva, već je još od formiranja održavao političke i vojničke sastanke i izvodio diverzije i akcije i van svoje teritorije. Zbog ovoga, kao i velikih uspjeha u borbi, odred je bio vrlo omiljen i cijenjen od naroda Korduna.

Od formiranja do 20. oktobra, odred Debela kosa potpadao je pod komandu štaba I rejona.[1]

---

[1] U to vrijeme Kordun je bio podijeljen na tri vojna rejona, koji su imali svoje štabove. Štabovi su planirali i usklađivali dejstva partizanskih odreda i grupa na svom rejonu. Od 20. oktobra Odred je zvani-

Na dan formiranja odred je brojao oko 30 ljudi, naoružanih sa 13 vojničkih pušaka sa po 20 metaka i 20 lovačkih pušaka, većinom starog tipa (punile su se sačmom). U odredu je bilo još 8 pištolja, revolvera i kordunaških kubura, koje su ljudi na Kordunu izrađivali sami na najprimitivniji način (one su spadale u naše najslabije oružje). Koncem avgusta odred je već porastao i brojao 50 ljudi naoružanih sa 25 karabina, a ostali dio ljudstva bio je i dalje naoružan lovačkim puškama. Kad je odred zvanično ušao u sastav 1. čete 1. bataljona, 20. oktobra, brojno stanje odreda bilo je 55 ljudi naoružanih sa oko 50 vojničkih pušaka i jednim puškomitraljezom. Lovačke puške isključene su iz naoružanja i one su predate novoformiranim odredima i seoskim stražama. Zanimljivo je da se u odredu, pored Srba, tada nalazilo pet Hrvata i jedan Slovenac, da je bilo 14 radnika, jedan intelektualac i dva đaka (ostalo su bili seljaci), kao i da su 22 druga bili članovi KP, 10 skojevci, a 23 vanpartijci. Koncem 1941, pošto je tada odred još nezvanično postojao, brojao je 75 ljudi naoružanih sa 4 puškomitraljeza, jednim minobacačem 81 mm, a ostalo naoružanje sastojalo se iz vojničkih pušaka i pištolja.

Borački sastav odreda sačinjavalo je oko 85% omladinaca, koji nisu imali nikakvog vojničkog znanja. Zbog toga je komanda odreda posvetila posebnu pažnju njihovoj vojničkoj izobrazbi, naročito u rukovanju oružjem i gađanju, kao i nekim osnovnim taktičkim borbenim radnjama.

Prvi komandir odreda bio je Stanko Opačić. On je na toj dužnosti ostao do kraja avgusta, a potom je premješten. Izabran sam na njegovo mjesto, pošto sam do tada bio njegov zamjenik, a istovremeno i komandir 1. voda. Za politkomesara izabran je Vjećeslav Holjevac, koji je na toj dužnosti bio vrlo kratko vrijeme, jer je teže ranjen pri napadu na tušilovačku poštu, a za komesara je došao njegov zamjenik Milutin Košarić. Za sekretara ćelije KP odreda i ujedno za zamjenika politkomesara izabran je Mile Basara (poginuo u proljeće 1942. kao komesar 1. bataljona 1. kordunaškog PO). Sekretar SKOJ-a bio je Ratko Tabor, radnik iz Karlovca. Komandir 1. voda od formiranja

---

čno ušao u sastav 1. čete 1. bataljona Kordunaškog partizanskog odreda, kao 1. i 2. vod te čete. Međutim, iako su svi odredi na Kordunu u toku oktobra formalno preformirani u čete i bataljone, oni su još cijele 1941. djelovali i živjeli kao samostalni odredi. Poslije oslobođenja Vojnića, 12. januara 1942. odredi su i stvarno prestali da postoje; tek tada su čete i bataljoni formirani kao organizovane jedinice. Tada se konačno ugasio i odred »Debela kosa«, koji se do tog vremena ojačao u ljudstvu i naoružanju, tako da je u februaru 1942. sačinjavao jezgro 1. bataljona 1. kordunaškog PO.

do početka septembra bio sam ja, zatim su ovu dužnost vršili Milan Popović i Mile Ljepović. Komandir 2. voda u prvo vrijeme bio je Nikola Basara, a kasnije Đuro Martinović Čapajev. Prvih mjeseci postojanja odreda u vodovima nije bilo politdelegata. Tek negdje koncem septembra, ili početkom oktobra, oni su postavljeni u svim vodovima. Svaki vod je imao po dve desetine. Prva desetina 1. voda bila je jurišna. Desetar ove desetine bio je Grga Milašinčić, radnik iz Karlovca.

Slobodno vrijeme provodili smo u logoru koji se nalazio u šumi Debela kosa. Održavana su vojnička i politička predavanja, partijski i skojevski sastanci, ložene su vatre oko kojih se sjedilo, razgovaralo i pjevalo, slušale dnevne radio-vijesti i slično. Rukovodioci odreda i drugi izgrađeni drugovi odlazili su u sela, držali predavanja i masovne sastanke, pomagali u izboru i organizaciji prvih narodnooslobodilačkih odbora, odbora AFŽ-a, seoskih straža, rezervnih i novih partizanskih odreda. Jednom riječju, slobodno vrijeme je maksimalno upotrebljavano za politički i agitacioni rad. Zahvaljujući ovako intenzivnom radu odred je vidno napredovao, pa je po svojoj borbenosti, brojnosti, po broju članova KP i SKOJ-a, a i po broju izvedenih akcija, spadao među najbolje odrede na Kordunu.

Drugarstvo u odredu bilo je na zavidnoj visini — nikad nije bilo nesuglasica. Naročito dobar odnos ispoljavan je prema borcima Hrvatima, tako da je ovo bio očigledan primjer stanovništvu Korduna o bratstvu i jedinstvu Hrvata i Srba. Primjer o drugarstvu i jedinstvu u odredu ogledao se i u ovom: svaki borac dolaskom u odred donio je po jedan ili više pari rublja, koje je postalo opća svojina. Naime, čuvao ga je i s njim rukovao ekonom odreda Izidor Štrok, radnik iz Hrvatskog zagorja, borac iz Španije. Kako je koji borac trebalo da promijeni rublje, on je dolazio kod ekonoma i uzimao ono, koje mu se svidelo ili koje mu je pristojalo. Cigarete i duhan čuvani su takođe kod ekonoma, mada ih je u većini slučajeva nabavljao neko od boraca za vlastiti novac. Ekonom je svaki dan, poslije ručka, dijelio duhan pušačima, a nepušači su ponekad dobijali med, bombone ili slično. U odredu je među borcima vladala puna međusobna harmonija. Ovome su davale ton partijska i skojevska organizacija, brojno dosta jake, sa članovima, među kojima je bilo politički sposobnih i izgrađenih rukovodilaca, koji su primjere zdravih odnosa, poštovanja i drugarstva, prenosili iz rada u radničkim i drugim klasnim organizacijama, a i života i rada internacionalnih boraca Španije.

Prve akcije svih partizanskih odreda na Kordunu otpočinjale su manjim diverzantskim dejstvima, kao i napadima na neprijateljske transporte, patrole i manje posade. Što su odredi jačali, to su od malih prelazili na sve veće i složenije akcije. Tako je dejstvovao i naš odred.

Noću 2/3. avgusta odred je napao tušilovićku poštu da bi uništio poštansko-telegrafske uređaje i likvidirao ustaški nastrojenog upravnika pošte, Buždona. Poštu su obezbeđivali mještani svojom stražom i patrolama (slično obezbjeđenje organizovano je i u drugim mjestima Korduna u kojima nije bilo stalnih žandarmerijskih stanica i domobranskih ili ustaških posada). Na njih smo izvršili demonstrativni napad i razjurili ih. Vrata i prozori pošte bili su obezbjeđeni solidnim bravama i željeznim rešetkama. Nismo imali sredstva da ih provalimo, pa je odlučeno da se u zgradu kroz prozore ubace dvije ručne bombe, kako bi uništile uređaje. Jedan borac aktivirao je bombu i pokušao da je ubaci kroz prozor, ali je to tako nespretno učinio da se pri letu odbila od rešetke, pala van zgrade, blizu nekolicine drugova i eksplodirala. Jedno veće parče bombe teže je ranilo u kičmu komesara odreda Holjevca, u momentu kada je sjekao žicu na prvom TT stubu do zgrade. Nastala je pometnja. Ranjeni komesar iznesen je van mjesta, a potom je naređeno odstupanje preko rijeke Radonje u pravcu sela Mlakovca.

Akcija nije uspjela. Uspjelo se jedino da su rastjerane mjesne straže i patrole, koje se više nikad nisu skupile i od tada objekte u Tušiloviću obezbeđivala je domobransko-žandarmerijska posada. To je bila prva akcija odreda i nije bilo nikakvih iskustava.

Odred je 6. avgusta postavio prvu zasjedu na cesti Vojnić — Velika Kladuša, na mjestu zvanom Vilin točak (između sela Kuplensko i Miholjsko). Nakon kraćeg čekanja naišao je cestom od Vojnića motocikl sa dva ustaška oficira. Otvorena je paljba, ustaše su pobijene, a motocikl uništen; zaplijenjene su dvije puške i dva pištolja s municijom.

Vrijeme od 6. do 20. avgusta odred je koristio za podizanje logora i za održavanje političkih sastanaka sa narodom na svojoj teritoriji. 8. avgusta došli su u odred Srećko Manola Ivo i Stjepan Milašinčić Šiljo, španski borci, a nešto kasnije Ivo Rukavina, Savo Zlatić Mićo i Robert Domjani.[2] Ovi drugovi ostajali su po nekoliko dana u odredu, a zatim odlazili na druge du-

[2] Robert je u zimu 1941/1942. uhvaćen od četnika, ubijen i bačen u jednu bezdan u okolini Plaškog. Proglašen je za narodnog heroja.

žnosti. Za kratko vrijeme njihovog zadržavanja mnogo su uradili na prenošenju svojih iskustava iz građanskog rata u Španiji. Naročiti utisak na ceo odred ostavila su predavanja i razgovori Srećka Manole; on je obično uveče oko vatre okupljao ljudstvo odreda i pričao o borbama, radu i životu internacionalnih brigada u Španiji, kao i o utiscima iz logora u Francuskoj.

Jutro 21. avgusta je osvanulo s gustom maglom i kišom. U toku 19. i 20. avgusta neprijatelj je posio položaje duž komunikacije Vojnić — selo Miholjsko, u zaselcima sela Kuplenskog, odakle je povremeno otvarao vatru u pravcu šume Debela kosa i zaseoka Perići. Očekivali smo njegov napad, koji je 21. avgusta i uslijedio. Sa patrolom sam se prebacio u selo Kuplensko, zaselak Vile, odakle sam primijetio kretanje ustaških kolona od obronaka Petrove gore, prema cesti i prema šumi Debela kosa. Poslao sam o tome izvještaj.

Jedna neprijateljska kolona iz pravca Petrove gore izbila je na istočnu ivicu šume Debela kosa, gdje se zaustavila i počela s utvrđivanjem položaja. Istovremeno je druga kolona nastupala preko sela Vratnika i Poljane ka sjevernim padinama, a treća od Krnjaka kroz selo Budačku Rijeku i Svinjaricu ka zapadnoj ivici šume. Ove kolone bile su jačine od oko jedne satnije, a zadatak im je bio da opkole odred, spriječe mu proboj ka Petrovoj gori ili Loskunjskoj gori i unište ga u samom logoru, ili nabace na ostale snage. Ustaše koje su nastupale od Krnjaka, sa zapada, uspjele su da se neopaženo privuku do blizu šume, no tu ih je primijetio jedan omladinac iz sela Svinjarice, uletio u logor odreda i obavijestio o ulasku ustaša u šumu. Odred je trčećim korakom pošao ustašama u susret, koje su već izbile na Suvaču (kota 287), tako da su se kolone mimoišle (odred je bio u pokretu južno od Suvače za oko 100 metara). Skoro na izlasku iz šume jedan seljak je izvijestio odred da su ustaše ušle u šumu i otišle u pravcu Suvače. Komandir je okrenuo kolonu prema ustašama. Kretanje je bilo neoprezno i bez izviđača, tako da je poslije pređenih 100 — 150 metara iznenada izbio pred ustaše. Ovaj susret iznenadio je i ustaše, jer se ni one nisu bolje kretale kroz šumu. Nastala je vrlo žestoka bliska borba. Odred, iako daleko slabiji, odmah je preuzeo inicijativu i žestoko napadao. Nakon jednosatne borbe uspjelo mu je da ustaše natjera u panično bjekstvo. Tom prilikom ustaše su iznenada izletjele iz šume i naletjele na položaje druge ustaške satnije u selu Poljani, pa je ova, misleći da to bježe partizani u pravcu Loskunjske gore, otvorila na njih jaku vatru. Jedva su se sporazumjeli i prekinuli borbu.

U ovoj borbi teže je ranjen Milan Košarić, dok su ustaše imale jednog mrtvog i osam ranjenih. Vidjeli smo da se i da-

leko slabije jedinice mogu uspješno boriti, pa čak i pobijediti jačeg neprijatelja. Moral je još više porastao.

U avgustu su uhvaćena i likvidirana dva ustaška agenta, od kojih se jedan, preobučen u narodnu nošnju, pokušao da uvuče u logor zajedno s civilima koji su nam dolazili u posjetu. No, brzo je pao u oči nekim drugovima iz odreda i uhapšen. Drugi je uhvaćen na terenu.

RUŠENJE MOSTOVA

Diverzantske akcije odred je najviše izvodio na putevima Karlovac — Slunj, Barilović — Krnjak — Vojnić, Tušilović — Vojnić. Velike teškoće u ovome imali smo zbog nedostatka eksploziva i specijalnog alata za rušenje. Tako, na primjer, sem sjekira, pijuka, lopata i testera, drugog alata nismo imali, niti smo ga mogli nabaviti ili zaplijeniti; u njemu je i neprijatelj oskudijevao. Slučajno se 16. septembra borac odreda Stanko Mrkić Čane sjetio i ispričao mi da je njegov stric, kao vojnik za vrijeme aprilskog rata, zatrpao neke mine u jednom mostu između Krnjaka i Tušilovića. Trebalo je da taj most minira, no naređenje nije dobio, pa je prije napuštanja dužnosti izvadio štapine i kapisle sa upaljačima iz mina, njih dobro pokrio zemljom i tako ih ostavio. Istog dana Čane je od svog strica donio grubu skicu mosta, na kojoj su bila ucrtana mjesta mina. Noću 17/18. septembra 15 boraca pod mojom komandom otišlo je na zadatak. Most se nalazio kod zaseoka Pavkovići, na cesti Karlovac — Slunj. Bio je izrađen od armiranog betona raspona oko 20 metara. Postavljena su osiguranja od Tušilovića i Krnjaka, a ljudstvo određeno za rušenje otišlo je na most. Nakon desetak minuta mine su otkrivene. Prije no što su iskopane, odlučio sam da se pomoću jedne izvrši rušenje mosta (mina je imala oko 50 kg eksploziva), a da se druga iskopa i prenese u logor i čuva za druge diverzantske akcije. Oko 2.30 časova prva mina je bila izvađena, a druga pripremljena za rušenje mosta. Sklonili smo se u zaklone. Jedan borac je upalio štapin, a nedugo iza toga bljesnuo je plamen i prolomila se jaka detonacija, izmiješana s lomnjavom armiranog betona. Mi se radujemo, ali i dalje čučimo u zaklonima i vičemo: »Evo ti, Ante, pozdrava!« Kad je iz vazduha pao i posljednji komadić betona i željeza, poletjeli smo ka bivšem mostu. Njega više nije bilo — dijelovima se spustio u korito rijeke i zatvorio joj prolaz.

S drugom minom srušili smo most na istom putu, na rijeci Radonji, oko tri kilometra južno od Tušilovića. Ujutro 3. oktobra komanda odreda uputila je u pravcu sela Brezova Glava kod Tušilovića svog najmlađeg partizana, Vojislava Martino-

vića, koji je tada imao oko 15 godina (poginuo je negdje na Žumberku kao partizan 13. proleterske brigade »Rade Končar« 1943. godine), sa zadatkom da utvrdi da li se u blizini mosta nalazi neprijateljska straža i da li će most u toku noći biti posjednut. Oko 18 časova izvijestio je da u sumrak na mostu nije bilo neprijateljskih vojnika. U toku dana prešla je preko mosta samo jedna ustaško-domobranska patrola. Po primitku izvještaja odred je odmah krenuo na izvršenje zadatka. Na most smo stigli oko 23 časa, postavili osiguranja od Tušilovića i Krnjaka, odredili Zorka Opačića i Josipa Čuljata, sa još desetak partizana na rad oko miniranja. Oko pola noći mina je upaljena, čula se jaka eksplozija, lomnjava željezne konstrukcije i pad dijelova u korito rijeke. Jedan komad armiranog betona, težine oko sto kilograma, pao je u blizinu minera, no, srećom, prošlo je bez žrtava.

Zahvaljujući Josipu Čuljatu i Zorku Opačiću, kao i ostalim »stručnjacima«, rušenje oba mosta uspjelo je u potpunosti s minimalnim količinama eksploziva. Ovo su bile prve veće diverzantske akcije ove vrste na Kordunu.

PRVE VEĆE AKCIJE — PERJASICA

Nakon mjesec dana od formiranja, komanda je zaključila da odred može da pređe na veće i složenije akcije, pa su počele i pripreme za njihovo izvršenje. Jedna od prvih takvih akcija izvedena je na neprijateljsku posadu u Perjasici.

U zoru 29. avgusta naš odred i dio odreda »Gornji Skrad« prebacili su se iz sela Dvorišta preko rijeke Korane u jedan mali gaj kod Koranskog Sela. Vrijeme je bilo loše, no zabranjeno je loženje vatre, izlazak iz šumice i odlazak u obližnje kuće, kako bi se napad na posadu u Perjasici izveo u što većoj tajnosti. Odmah je uspostavljena veza s učiteljem Ljubom Vujičićem, koji je u to vrijeme bio član KP. Pozvan je u komandu radi dogovora i razrade plana napada. Stigao je tek oko 15 časova, poslije ponovnog poziva. On nije bio za to da se izvrši napad na Perjasicu, jer je kao član KP trebalo da prekine sa dotadanjim mirnim životom i da se priključi nekom odredu (kasnije se ispoljio kao neprijatelj NOP-a). Poslije dužeg natezanja dao je podatke da se neprijateljska posada u Perjasici sastoji od 13 — 15 žandarma i 13 naoružanih seljaka iz okoline Karlovca. Svi su naoružani vojničkim puškama i ručnim bombama, a smješteni su u žandarmerijskoj stanici, ispred koje je stalna straža. Pored toga noću su kroz mjesto slate patrole od 2 do 3 naoružana čovjeka.

Na osnovu ovih podataka izvršen je raspored odreda za napad. Prvi vod trebalo je da se neopaženo privuče žandarmerijskoj stanici sa zapada, da je u naletu zauzme i razoruža posadu, a

drugi vod da postavi osiguranje s jednom desetinom prema Bariloviću i Karlovcu, a s drugom desetinom i borcima iz odreda »Gornji Skrad« da blokira žandarmerijsku stanicu i spriječi pokušaj proboja iz zgrade.

U sumrak smo napustili šumicu i prebacili se u obližnji sjenik. Postavili smo osiguranja i podijelili po par pečenih neoguljenih krompira — to nam je bio doručak, ručak i večera; zatim smo legli da se odmorimo.

Rano u zoru 30. avgusta odred je krenuo prema Perjasici. U jednoj šumici sačekao nas je Vujičić, sa još nekoliko ljudi naoružanih starim lovačkim puškama, vilama i roguljama. Tu sam dao poslednje instrukcije za napad, a svakoj borbenoj grupi pridati su vodiči. Jedinice su krenule u napad.

S izlaskom sunca 1. vod je izbio na 60 do 100 metara od stanice u kojoj je posada još spavala a 2. vod je postavio zasjedu na predviđenim mjestima. Kad je 1. vod izlazio na čistinu, primijećen je od neprijateljskog stražara koji se nalazio ispred zgrade. Stražara je naša iznenadna pojava veoma zbunila, no ipak je pucnjem pozvao svoju posadu na uzbunu, a zatim je uzeo pušku na gotovs i potrčao u pravcu našeg streljačkog stroja, pravo na mene i komesara odreda, Košarića. Vidjevši ga ovako obezglavljenog, prišli smo mu, uzeli pušku iz ruku i predali ga na čuvanje jednom borcu. Žandarmerijska patrola, koja se zatekla u selu, takođe je primijetila naše kretanje, pa se vođa patrole sa još jednim žandarmom neopaženo izvukao i pobjegao u pravcu Slunja. Ostali žandarmi i njihovo ojačanje zauzeli su u zgradi pogodne položaje i otvorili vatru na streljački stroj voda koji je nastupao prema njima. Vatra im je bila slaba i neprecizna, pa sam došao do zaključka da je neprijatelj zbog iznenadnog napada dezorganizovan, sa slabim moralom i da puca u prazno. Dao sam signal za juriš, a neprijatelj je pozvan na predaju. Uskoro je 12 žandarma i 13 civila izišlo iz zgrade bez oružja, sa dignutim rukama uvis i predalo se. U zgradi je ostao samo komandir stanice koji je i dalje davao otpor. Pošto i poslije našeg poziva nije prekinuo s vatrom, bačene su dvije ručne bombe te je teže ranjen. Njemu je pružio prvu pomoć komesar odreda, jer nismo imali sanitetskog stručnjaka, pa smo ga predali jednom seljaku iz Perjasice da ga prebaci sa svojim kolima do prvog hrvatskog sela.

U ovoj borbi nismo imali gubitaka. Zaplijenili smo 23 vojničke puške, 40 lovačkih pušaka, dva sanduka ručnih bombi,

preko 2000 metaka, oko 20 vojničkih i žandarmerijskih odijela i dosta razne druge opreme.

Još za vrijeme borbe u jednom dijelu Perjasice sakupilo se preko 150 mještana, pretežno muškaraca, sa zastavama, a nakon njenog završetka pristigle su i prve grupe ljudi i omladinaca iz okolnih sela, pa su nastale prave manifestacije i narodno veselje. Manifestanti su iznijeli iz zgrade slike Ante Pavelića i bacali ih na naloženu vatru. Duž ceste koja vodi kroz mjesto narod je objesio crvene zastave, napravljene na brzinu od nađenog platna. Oko 11 sati u Perjasicu su počele da pristižu veće grupe ljudi, žena i omladine iz Koranskog Sela, Koranske Strane, Svojića, Potplaninskog Sela i drugih, koji su krenuli u Perjasicu netko da se raduje našoj pobjedi, netko da prvi put vidi partizane, a netko da vidi kako izgledaju žandarmi kada su zarobljeni. Oko podne trebalo je da se održi masovni zbor. Međutim, nešto prije toga, u vrijeme najvećih narodnih manifestacija, obavješteni smo od isturenih patrola da neprijatelj nailazi od Primišlja i Karlovca. Neprijatelj se mogao očekivati svakog časa, pa je savjetovano narodu da se odmah raziđe, a odred se povukao u pravcu šume Polojske kose.

Sa odredom je odstupilo i ljudstvo iz Perjasice i okoline koje je bilo predviđeno za formiranje partizanskog odreda »Perjasica«. Po dolasku u Polojsku kosu, odvojeno je nešto oružja iz našeg odreda, koje je bilo namijenjeno za naoružanje novog odreda, a zatim je komanda odreda održala sastanak s okupljenim borcima novog odreda. Poslije upoznavanja ljudstva s ciljevima NOB-e, s dosadanjim razvojem NOP-a na Kordunu i u zemlji, i sa zadacima partizanskih odreda, prešlo se na formiranje odreda. Za komandira je izabran Milutin Karas, a za politkomesara Ljubo Vujičić.[3]

Oslobođenje Perjasice bio je do tada naš najveći uspjeh; tada smo prvi put zarobili veći broj neprijateljskih vojnika i zaplijenili veću količinu oružja i municije. Ova se akcija po složenosti i načinu izvođenja bitno razlikovala od svih ranijih, koje su po obimu bile manje, jednostavnije, a i po tome što je izvedena na terenu gdje još nije bilo organizovanih partizanskih odreda. Zato je oslobođenje Perjasice imalo veliki politički odjek na Kordunu. Ovom akcijom stvoreni su politički i materijalni uslovi za formiranje odreda »Perjasica«, prve partizanske jedinice u ovom kraju.

---

[3] Mjesec dana kasnije smijenjen je sa ove dužnosti zbog kukavičluka u borbi; na njegovo mjesto određen je Izidor Štrok, naš dotadanji ekonom odreda.

Zlatko Prica: STRIJELAC NA POLOŽAJU

Poslije ovog napada neke manje neprijateljske posade, hitno ojačane ljudstvom i naoružanjem, počele su da se utvrđuju i izrađuju detaljnije planove za odbranu od partizanskih napada.

STANICA VOJNIC

Napad na domobransko-žandarmerijsku posadu na željezničkoj stanici Vojnić po broju partizanskih odreda koji su učestvovali, spada u prvu akciju takve vrste u početku ustanka. Ranije akcije odredi su izvodili pojedinačno ili u saradnji sa još jednim, ili najviše dva, a u napadu na stanicu Vojnić učestvovalo je ukupno osam odreda: »Debela kosa«, »Perna«, »Crna lokva«, »Trupinjak«, »Loskunja«, »Slavsko Polje«, »Pecka« i »Malička«. Odredi su ukupno imali oko 150 boraca, od kojih je oko 50 bilo u odredu »Debela kosa«.

Odredi su se sakupili 13. septembra u logoru odreda »Crna Lokva« u Petrovoj gori, na samom vrhu Petrovcu, gdje je pod rukovodstvom komandanta I rejona Korduna izrađen plan napada. Prema planu odred »Debela kosa«, ojačan s odredom »Perna«, dobio je zadatak da izvrši napad na neprijatelja u željezničkoj stanici, da ga likvidira i zapali stanicu, stanične objekte, sve vagone i lokomotive koji će se tu zateći, i uništi pilanu koja se nalazi u blizini željezničke stanice. Ostali odredi dobili su zadatak da obezbijede odrede, koji će vršiti napad, od eventualne intervencije neprijatelja iz Karlovca, Vojnića i Vrgin-mosta, onemoguće izvlačenje posade iz stanice i unište telefonsko-telegrafske linije u rejonu svojih zasjeda.

Napad je izvršen 14. septembra u zoru. Odredi »Debela kosa« i »Perna« približili su se stanici i sa oko sto metara otvorili vatru, na koju je neprijatelj odmah odgovorio, a potom se ućutao i povukao iz stanice. Pošto nije naišao na zasjedu, koju je trebalo da postavi odred »Crna lokva«, nesmetano je odstupio u pravcu Karlovca. Odred »Crna lokva« nije primijetio ovo izvlačenje i prolaz kroz svoj borbeni raspored zbog pomanjkanja budnosti, a i velikih međuprostora koji nisu kontrolisani.

Pri ovom napadu zapaljena je zgrada željezničke stanice sa svim pomoćnim objektima, zatim dvije lokomotive, skladište drva i jedna pilana. Odredi koji su se nalazili na osiguranju uništili su oko 40 telegrafskih stubova. Zaplijenjene su dvije puške, dva radio-aparata i 200 kg veoma potrebnog dinamita.

Poslije nekoliko uspješno izvedenih većih i manjih akcija na neprijateljske posade, Komanda I rejona za Kordun odlučila je da se napadne i razoruža neprijateljska posada u Tušiloviću. Ova akcija, pored likvidacije neprijatelja, imala je za cilj i da se hrvatsko stanovništvo uvjeri u veličinu i snagu narodnooslobodilačkog pokreta na Kordunu. Tušilović se nalazi u neposrednoj blizini Karlovca i nekih hrvatskih sela, koja zbog snažne ustaške propagande, nisu imala pravu sliku o tom pokretu.

Odredi »Debela kosa« i »Loskunja« stigli su u selo Brezovu Glavu noću 16. oktobra, gdje su zanoćili. S njima je bio i komandant I rejona. Ujutro 17. oktobra pozvao je komandire i komesare odreda na sastanak, upoznao ih sa zadatkom da se napadne posada od 19 domobrana, koja je naoružana puškama i jednim puškomitraljezom. Posada stanuje u jednoj zgradi, ispred koje stalno ima stražara, a noću i patrolu od dva vojnika, koja patrolira kroz mjesto. Zatim je dao zadatak da odred »Debela kosa« (ojačan puškomitraljezom iz odreda »Radonja«) izvrši napad na Tušilović od pravca sela Brezove Glave, likvidira domobransku posadu i uništi postrojenja u pošti. Odred »Loskunja« da posjedne kotu 262, oko kilometar sjeveroistočno od Tušilovića kako bi osigurao napad sa pravca Karlovca i spriječio eventualni proboj domobrana iz Tušilovića u tom pravcu.

Oko pet časova ujutro počeli smo da se približavamo zgradi u kojoj se nalazio neprijatelj. Zemljište je dosta ravno i otvoreno, no ipak smo se, puzeći po smrznutoj zemlji, privukli neopaženo na dvadesetak metara od zgrade, ispred koje se šetao domobranski stražar, s rukama u džepovima šinjela, s puškom o ramenu, a pošto mu je vjerovatno bilo hladno i dosadno, pjevušio je neku pjesmicu. Tako nije ni primijetio da se partizanski streljački stroj nalazi na svega desetak metara od njega, a kada ga je konačno opazio, ne opalivši metka, pobjegao je u kuću. Iz nje je skoro istog časa izletio na vrata komandir postaje s puškomitraljezom na gotovs, spreman da otvori vatru na naš stroj, ali ga je puškomitraljezac, Mile Basara, preduhitrio kratkim rafalom. Pao je preko praga ulaznih vrata, a domobrani iz zgrade izbacili su mrtvo tijelo sa praga i brzo zatvorili vrata. Nas nekoliko privukli smo se do zgrade i ispod prozora pozvali domobrane na predaju. Poslije našeg poziva iz sobe smo čuli razgovor domobrana, koji su se dvoumili. Pozvao sam ih opet na predaju i uskoro se iznutra čulo: »Predajemo se, predajemo, ne pucajte!«, i u isto vrijeme počeli su bez oružja i sa uzdignutim rukama da izlaze iz zgrade. Potražili smo u stogovima kukuruzovine kraj zgrade domobransku patrolu koja se tamo sakrila,

pa su pronađena dvojica domobrana, od kojih je jedan nehotice ranjen. Poslije razoružanja domobranima je govoreno o ciljevima NOB-e, o mjestu i ulozi hrvatskih masa u toj borbi i o odnosima partizana prema zarobljenim domobranima, ustašama i okupatorskim vojnicima. Nastojali smo da zarobljenike oslobodimo od straha, no to nam nije uspjelo, sem kod jednog. Kad smo im na koncu saopštili da su slobodni i da mogu ići gdje hoće, ali da se i od njih traži da što više pomažu NOB-u, onaj domobran koji nije pokazivao strah, odgovorio je: »Kaj hoćete više od mene, ja vas bogme dosta pomažem; ovo je do danas treća puška što sam vam je predao«.

Za ovo vrijeme naš stručnjak za »poštanska pitanja« Čuljat Joža (koji je 14. septembra poslije diverzije na glavnoj pošti u Zagrebu došao u naš odred s još nekim drugovima) uništio je, onako stručnjački, uređaje u pošti i demontirao jedan radio-aparat.

U ovom napadu ubijen je domobranski vodnik, jedan je domobran lakše ranjen, a 16 zarobljeno. Zaplijenjen je puškomitraljez »brno« sa priborom, zatim 16 vojničkih i jedna lovačka puška, preko 2000 metaka, nekoliko ručnih bombi, jedan radio-aparat i 20 pari vojničkih uniformi. U pošti su uništeni telegrafsko-telefonski uređaji, a zgrada demolirana. Povukli smo se oko 8 časova ujutro na ivicu šume Babina gora, gdje smo ostali cijeli dan.

Kada je italijanska komanda u Karlovcu saznala da je Tušilović napadnut i domobranska posada likvidirana, uputila je odmah motorizovanu kolonu od oko 500 vojnika u pratnji nekoliko tenkova. Po dolasku, ispitali su situaciju, razapeli šatore i postavili oko logora i Tušilovića jake straže. Mada su bili obaviješteni da se nalazimo na kilometar — dva od njih, nisu ni pokušali da nas napadnu. Istog dana popodne sastale su se obje komande odreda i odlučile da se, radi uznemiravanja neprijatelja u toku noći 16/17. oktobra, izvrši demonstrativni napad na Tušilović.

Uz politički i vojnički uspjeh koji smo postigli oslobođenjem Tušilovića, za nas je bilo značajno da smo dobili prvi puškomitraljez za naš odred (treći na Kordunu u ustaničkim rukama.). Zaplijenjene puške predate su odredu »Loskunja«, jer je on tada bio uglavnom naoružan starim lovačkim puškama.

PRVI SUKOBI S ITALIJANSKOM VOJSKOM

Neposredno nakon kapitulacije, stigle su na Kordun italijanske trupe i zaposjele sva opštinska i sreska mjesta. Italijanska vojska ostala je na Kordunu do polovine jula, a potom

se povukla. Ostao je samo garnizon u Karlovcu. Italijani su ponovo došli na Kordun 9. oktobra i zaposjeli zasjelak Božići, sela Veljun, Krnjak, Vojnić, Krstinju i Tušilović.

Italijanski agenti i agitatori već prvog dana su se razišli po selima i zaseocima počeli pričati kako se italijanska vojska vratila na Kordun da razoruža ustaše i spasi srpski narod od ustaškog klanja i terora.

Partijske organizacije na Kordunu odmah su na ovo reagirale. Tako je i partijska ćelija odreda održala sastanak na kojem se pretresalo o neophodnosti borbe protiv italijanske vojske. Zaključeno je da se odmah otpočne s pripremama za akcije protiv okupatora.

Zanimljivo je kakvim su se metodima služili pojedini italijanski agenti. Tako je 10. oktobra po podne došao automobilom u selo Svinjarice italijanski poručnik Đuzepe Blasi. U selu je okupio nekoliko ljudi i žena i govorio im o ulozi italijanske vojske u Hrvatskoj, o tome kako će razoružati ustaše, kako su Italijani prijatelji srpskog stanovništva i da on želi sa Srbima da održava prijateljske veze. Na koncu je rekao da će doći i sutra u selo, no da želi da na tom sastanku bude što više ljudi i žena, a bilo bi dobro da dođu i predstavnici iz partizanskog odreda »Debela kosa«. Nismo vjerovali da će on stvarno opet da dođe u selo. Pošto smo u toku noći 10/11. oktobra srušili most na cesti Krnjak — Vojnić na potoku Rijeka, pretpostavljali smo da će neprijatelj pokušati da ga ponovo osposobi za saobraćaj, pa smo s odredom krenuli u selo Budačku Rijeku da postavimo zasjedu. Kad smo stigli u blizinu sela Svinjarice, primijetili smo da u selo ulazi automobil. Komanda odreda izmijenila je prvobitni plan i skrenula odred u selo. U automobilu je zaista bio poručnik Blasi i jedan vojnik-vozač. Blasi nas je pozdravio i na čistom srpskohrvatskom jeziku rekao: »Dobro jutro« i upitao: »Kako ste?«, pruživši ruku. Začudio se kad mu je, umjesto pozdrava, rečeno da je uhapšen. Nastojao je da ostane hladnokrvan i da nas ubijedi kako nema razloga za njegovo hapšenje, a i da u toku dana mora svom pukovniku u Karlovcu da preda pismeni izvještaj o rezultatima sastanka s vođama partizana iz šume Debela kosa. Bez obzira na izgovore Blasi je uhapšen, razoružan i sproveden u logor odreda. Iz njegovih dokumenata utvrđeno je da služi u obaveštajnoj službi italijanske vojske, da je član fašističke organizacije od 1919. godine, da je učestvovao u italijansko-abisinskom ratu, u okupaciji Albanije i u grčko-italijanskom ratu.

Kada smo došli u logor, Blasi me je opet pitao da li imamo stvarne namjere da ga zadržimo u zarobljeništvu. Odgovorio

sam mu da će ostati do našeg daljeg naređenja, a ako se kolonelo baš bude ljutio, da ćemo za to mi odgovarati, a ne on.

Uveče tog dana jedna grupa partizana razgovarala je s njim o raznim političkim i ekonomskim pitanjima, o ciljevima borbe fašizma s jedne i narodnooslobodilačke borbe s druge strane. Tom prilikom Blasi je partizanima postavljao provokativna pitanja, a italijansku okupaciju pokušavao da opravda potrebom za »životnim prostorom« radi kolonizacije svog prekobrojnog stanovništva. »Ima izgleda da ćeš se ti prvi kolonizirati u Jugoslaviji«, odgovorio mu je na ovo komesar odreda. Blasi je pitao dokle se proteže zona dejstva odreda. U šali jedan od drugova mu je rekao da se zona odreda »Debela kosa« proteže čak na Italiju i da obuhvata i sam Rim. Blasiju je izgledalo smešno i čudno što tako mali odred ima tako velike pretenzije, pa je prestao da traži dalja objašnjenja. Pokušavao je i da laska i podilazi nekim drugovima, pa je i komandantu 1. bataljona jednom rekao kako je simpatičan kao čovjek, ali da je šteta što nije fašista.

Iz komande NOP-a za Kordun i Baniju istog dana došli su u odred Ivo Rukavina i Srećko Manola, razgovarali su sa zarobljenicima, a potom je Rukavina napisao pismo štabu italijanskih snaga, koje je poslato u Karlovac. U pismu je italijanska komanda obaviještena da je Blasi zarobljen i u zamjenu za njega tražena su 4 puškomitraljeza sa 4000 metaka. Italijani na ovo nisu pristali, već su nam uputili jedno pismo, karakteristično za njihov tadanji stav. Sadržaj pisma bio je:

»Komandiru neredovne čete koja operiše u zoni Krnjaka.

Može se reći tome komandiru da pusti na slobodu našeg poručnika Đuzepa Blasija, koga su zarobili partizani te čete. Poručnika Blasija dovedite na most u Krnjaku, a kao protuuslugu tražite novca koliko hoćete. Ujedno vam se može reći da predate vaše oružje i da se vratite vašim kućama u zagrljaj vaših porodica, kao što su to uradile vaše kolege iz Bosne i Crne Gore. U protivnom, ukoliko ne pristanete na ovaj naš prijedlog, talijanska vojna sila upotrijebit će sve svoje raspoloživo naoružanje i uništit će vas, vaše porodice i vaše domove.

Talijanska vojska došla je u Hrvatsku da zaštiti srpski živalj od ustaškog klanja i terora. U skoro vrijeme sve ustaše će biti razoružane ...« itd.

*

Ponovnim dolaskom Italijana pojačan je automobilski saobraćaj na putevima Korduna. Naročito se živ promet u oktobru osjećao na cesti Karlovac — Slunj, pa je komanda odreda

počela da ispituje mogućnosti za postavljanje zasjede na tim cestama.

Pažljivim izviđanjem došlo se do zaključka da je najpogodnije mjesto za postavljanje zasjeda u šumarku Petkovici, na cesti Krnjak — Veljun. Odred je 21. oktobra na tom mjestu postavio svoju prvu zasjedu. Padala je kiša i duvao jak i hladan vjetar. Postavili smo osmatrače i osiguranja u pravcu Krnjaka i Veljuna. Pero Peurača je na jednoj banderi kidao telefonske žice i tako prekinuo vezu između neprijatelja garnizona u Slunju i Karlovcu. Obišao sam položaj i dao posljednja uputstva. Kod boraca je vladalo veliko nestrpljenje i znatiželja da vide kako će izgledati prvi napad na neprijateljsku motorizaciju, a naročito kod puškomitraljezaca Mile Basare i Pere Peurače koji još nisu tukli brzopokretne ciljeve. Blizu položaja nalazila se grupa ljudi iz sela Bijelog Klanca i Breborine, koji su pozvani da prisustvuju akciji radi borbenog krštenja — kad se završi akcija od njih je trebalo da se formira novi partizanski odred u ovom kraju. Sati su prolazili, a neprijatelja nije bilo. Već nam je dosadilo da stojimo nepomično u vodi i blatu, na kiši i hladnom vjetru. Tek oko 14 časova začu se šum motora od pravca Krnjaka. Naredio sam pripravnost i odmah iza toga jedan neprijateljski kamion punom brzinom uletio je u zasjedu. Na komandu »pali!« čelična tanad sasu se u kamion. Od prvog rafala poginuo je vozač, kamion je naglo smanjio brzinu, zakrivudao po cesti i svalio se u jarak. Jurišom najbliže desetine zarobljena je pratnja kamiona. Na položajima je nastalo pravo veselje. Košarić, Grga Milašinčić, Mile Ljepović i još neki pripremili su se da zapale kamion, a ostatak odreda krenuo je prema Skradskoj gori. Ponovo se začula buka motora, opet od pravca Krnjaka. Drugovi, koji su još ostali na cesti da pale kamion pozvali su nas da se vratimo. Tek smo bili odmakli kilometar-dva. U streljačkom stroju trkom smo se vratili ka cesti, kad se pojavio drugi kamion, jureći još brže od prethodnog. Pošto je iznenada dojurio, a svi borci odreda još nisu bili na svojim položajima, to su oni najbliži cesti samoinicijativno otvorili vatru. Vatra je bila precizna — pogođen je vozač i kamion se survao u grabu. Žandarmsko-domobranska pratnja iz kamiona pokušala je vatrom da odbije napad, ali naš snažni juriš natjerao ih je brzo na predaju. Oba kamiona su zapaljena. Za vrijeme borbe ubijeno je osam domobrana i žandarma, među kojima i jedan oficir. Zarobljeno je sedam domobrana i žandarma, a zaplijenjeno 11 pušaka, 2500 metaka, 10 ručnih bombi i oko 20 vojničkih uniformi.

U istoj šumici, kilometar-dva sjevernije, ponovo smo postavili zasjedu 29. novembra. Pored našeg odreda u zasjedi su

bili još i odredi »Šlivnjak«, »Trupinjak« i »Crno Vrelo«. Oko 13 časova naišla su dva italijanska kamiona koje su vozili bersaljeri. U kamionima se nalazila hrana i odjeća za posade u Veljunu i Slunju i po 15 domobrana, pratioca transporta. Napad na kamione izvršen je sa 50 do 100 metara udaljenosti. Vatra iz puškomitraljeza Pere Peurače bila je tako precizna, da je prvim rafalom ranjen u glavu vozač prvog kamiona i ubijen pomoćnik vozača drugog kamiona, uslijed čega su oba kamiona stala, a domobrani poskakali napolje i pokušali da organizuju odbranu do dolaska pojačanja. No naša vatra primorala ih je vrlo brzo na predaju. Ovog puta naša radost je bila još veća, jer su uništena dva italijanska kamiona, zarobljena dva italijanska vojnika i 22 domobrana, dok je šest domobrana poginulo. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez i 28 karabina; tako je sada naš odred bio naoružan sa tri puškomitraljeza. Kada je italijanska komanda primila obavještenje o uništenju ovog transporta i njegove pratnje, u Karlovcu je nastala uzbuna, te je odmah upućena jedna motorizovana kolona u pratnji tenkova da na licu mjesta izvidi situaciju. Italijani su pokupili mrtve, uhvatili nekoliko ljudi iz sela Gornji Budački i Budačka Rijeka i odveli ih sa sobom u Karlovac, gdje im se izgubio svaki trag.

Zanimljivo je da je i neprijateljska posada iz Veljuna u isto vrijeme imala svoju zasjedu radi obezbjeđenja puta, koja se nalazila svega kilometar i po udaljena od naše zasjede. U oba slučaja smo uspjeli da izborom pogodnih mjesta i dobrim maskiranjem održimo naše položaje u punoj tajnosti sve do nailaska kamiona. Za vrijeme napada na kamione vršili smo demonstrativne napade i na neprijateljsku zasjedu, te na taj način onemogućili neprijateljskom obezbjeđenju da pritekne u pomoć pratnji koja je sprovodila transport. Oba puta neprijateljsko obezbjeđenje je pobjeglo prema Veljunu, glavom bez obzira, iako na njega nije izvršen direktan napad. Za vrijeme tog bježanja bacali su sa sebe svu opremu koja im je smetala.

U toku 1941. godine odred je s italijanskom vojskom vodio nekoliko borbi, od kojih je najznačajnija ona 2. i 3. decembra u selu Budačka Rijeka, na Čukuru. Naime, 1. decembra italijanske snage vršile su demonstrativne pokrete u rejonu Petrova gora radi razvlačenja naših jedinica, a 2. decembra njihove jedinice povukle su se u Vojnić, Vrginmost i Topusko. Istog dana jedna italijanska kolona od oko 500 konjanika i biciklista krenula je iz Karlovca preko sela Cerovca i Tušilovića u pravcu Krnjaka i Slunja. Uz put su Italijani pretresali sela, pljačkali i ubijali ljude koje su zatekli kod kuća. Tog dana rano ujutro odred »Debela kosa« sačekao je i zaustavio neprijatelja u selu Budačka Rijeka na Čukuru. Skoro cijeli dan odred je napadao.

Samo u toku prepodneva izvršeno je nekoliko uspjelih juriša i protivnapada. Položaji na Čukuru i zaselak Martinovići prelazili su dva puta iz ruku u ruke. Po podne je odredu stiglo u pomoć još drugih pet odreda i stotinjak seljaka iz sela Budačke Rijeke, Podgorja, Burić Sela, Trupinjaka i Partizanskog Žarišta, naoružani vilama, štapovima i sjekirama. Dolaskom pojačanja naše snage napale su s još većim poletom i odlučnošću i pred zalazak sunca bilo je očigledno da će neprijatelj skoro biti potpuno uništen. Međutim, baš tada je Italijanima stigla znatna pomoć u ljudstvu i tenkovima, tako da smo morali da obustavimo dalje napade u momentu, kad je pobjeda bila na pomolu. U ovoj borbi neprijatelj je imao preko 50 mrtvih, među kojima i jednog oficira, kao i više desetina ranjenih. Na našoj strani junački je poginuo Miloš Petrović Pek, član SKOJ-a, a dva borca su ranjena.

BILANCA NAŠIH USPJEHA

U toku 1941. godine odred je u borbama i diverzantskim akcijama koje je vodio samostalno ili u zajednici sa ostalim partizanskim odredima na Kordunu, postigao slijedeće rezultate:

zarobljen je jedan italijanski oficir, dva italijanska vojnika, dva domobranska podoficira, jedan ustaša i 128 domobrana i žandarma. Ubijena su dva ustaška oficira, jedan italijanski oficir, tri domobranska podoficira, 48 Italijana, 16 ustaša i 6 domobrana. Ranjen je jedan žandarmerijski podoficir, 14 ustaša, 15 domobrana i 31 Italijan. Ukupno smo ubili, zarobili i ranili 201 oficira, podoficira i vojnika neprijateljskih jedinica.

U istom razdoblju gubici odreda bili su četiri mrtva i pet ranjenih partizana.

Zaplijenjene su 122 vojničke i 43 lovačke puške, 5 pištolja, 4 puškomitraljeza, 1 minobacač 81 mm sa 5 mina, oko 100 ručnih bombi, oko 30 000 metaka, 1 putnički automobil, 4 radioaparata, 4 pisaće mašine, nekoliko desetina vojničkih odijela i ostale opreme.

Uništene su poštanske instalacije u Perjasici i Tušiloviću, željeznička stanica Skakavac i Vojnić, opštinske zgrade u Perjasici i Tušiloviću. Zapaljene su dvije lokomotive, četiri kamiona i jedan motocikl. Porušen je 181 telegrafsko-telefonski stub. Eksplozivom je uništeno pet mostova, dva propusta na cesti i na 25 mesta prekopana cesta.

Analizirajući ove skromne rezultate i upoređujući ih s uspjesima koje su postizale partizanske jedinice u nekim drugim krajevima naše zemlje, moglo bi se doći do zaključka da su bili neznatni. Međutim, zbog specifičnosti razvoja ustanka

na Kordunu upoređenje bi bilo teško i vršiti. Na Kordunu je ustanak počeo u uslovima masovnog ustaškog klanja i terora, narod je masovno bježao u šume da bi sačuvao gole živote i nije bilo teško da se pokrene u borbu. Ali, s obzirom da je Kordun bio isključivo zaostala poljoprivredna pokrajina, partijske organizacije na terenu bile su malobrojne, a i dobar dio malobrojnog partijskog kadra stradao je u ustaškim pokoljima još pri prvim naletima ustaša. Naoružanje i našeg odreda bilo je veoma slabo i sa tako slabo naoružanim jedinicama nije se moglo napadati na mnogobrojne i jake neprijateljske snage. A osim toga partizanske odrede Korduna sačinjavali su partizani regrutovani skoro isključivo sa ovog terena gdje je bilo veoma malo radnika, intelektualaca i profesionalnih vojnih kadrova bivše jugoslovenske vojske.

Zbog ovih, a i drugih okolnosti, ustanak na Kordunu se razvijao polako i postupno. Posebna briga partijskih organizacija na terenu bila je da se učvrsti i proširi bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog i muslimanskog življa, jer je od ovog zavisio i dalji tok razvoja ustanka. I u odredu »Debela kosa« o ovom pitanju partijska organizacija radila je stalno i intenzivno i za kratko vrijeme postignuti su vrlo dobri rezultati.

Uspjesima odreda »Debela kosa« mnogo je doprinio narod Korduna, koji je naročito 1941. godine podnosio ogromne ljudske i materijalne žrtve i davao veliku moralnu i materijalnu pomoć svojoj vojsci. Stanovništvo sela Budačka Rijeka i zaselaka Perići, Božići i Maćešić Potok, zatim Svinjarice, Kuplenskog i Poljane osiguravalo nas je svojim organizovanim stražama i izvidnicama od iznenadnog neprijateljskog napada, ili upada ustaških špijuna. Kad smo bili van njega, seoske straže obezbjeđivale su u zajednici sa odredskom stražom logor odreda. Čitav narod pomenutih sela izviđao je i prikupljao podatke o neprijatelju, te smo o svakom njegovom pokretu ili akciji bili na vrijeme obaviješteni. Tako su 23. oktobra 1941. prije svanuća, jače italijanske motorizovane, konjičke i pješadijske jedinice iznenadno krenule iz Vojnića, Karlovca, Krnjaka i Miholjskog u pravcu našeg logora da bi nas u toku noći, za vrijeme spavanja, opkolile i likvidirale. Mi smo baš te noći kasno legli, i pred zoru smo spavali mrtvim snom, a nismo imali ni isturene predstraže, tako da se neprijatelj mogao slobodno i neopaženo privući do samog logora. No seoske straže u selu Kupljenskom, Svinjarici i Burić Selu bile su budnije od nas; one su primijetile nastupanje neprijateljskih jedinica i na vrijeme nas obavijestile, tako da smo imali baš toliko vremena koliko je bilo potrebno za izvlačenje iz obruča. Neprijatelj je udario uprazno.

Žene i omladinke takođe su nas svestrano pomagale. One su njegovale ranjenike, spremale i donosile hranu, prale i krpale rublje, plele zimske vunene stvari i njima darivale partizane. Te žene, koje do tada nisu znale ni za što drugo osim za svoj mukotrpni i teški rad u kući i polju, sada su izlagale svoje živote za stvar čitavog našeg naroda. Zbog privrženosti naroda NOB-u, ustaška i italijanska vojska su čitave 1941. godine, a i kasnije, vršile veliki pritisak i sprovodile surovi teror nad stanovništvom tih sela. U bivšem srezu Vojnić prve uništene kuće zapaljene su u selima oko šume Debela kosa. Najviše je stradalo selo Kuplensko, koje je potpuno uništeno, dok su nešto bolje prošli selo Radlović Poljana i zaselci Perići i Božići, u selu Budačka Rijeka. Neprijatelj je palio kuće, ubijao stanovništvo, pljačkao i odvozio u svoje garnizone sve do čega je došao, računajući da će na ovaj način uništiti otpor naroda i tako lakše likvidirati odred. Međutim, svojim akcijama i nasiljem nad stanovništvom postigao je suprotan efekat: na sve patnje i stradanja narod je odgovorio pojačanom borbom.

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE

Dva mjeseca nakon organiziranja partizanskih odreda OK KPH Karlovac donio je direktivu o polaganju partizanske zakletve. Početkom oktobra počele su u odredima političke pripreme za polaganje zakletve. Negdje 8. ili 10. oktobra politkomesar odreda Košarić na jednom sastanku govorio je o značaju polaganja zakletve i napomenuo da se zakletva u bivšoj jugoslovenskoj vojsci polagala na vjernost kralju, dok naša, partizanska zakletva, obavezuje nas narodne borce da služimo narodu, da se borimo protiv okupatora i njegovih slugu, da ne ispuštamo pušku iz ruke do konačnog oslobođenja zemlje.

U pismu Okružnog komiteta KPH Karlovac od 10. oktobra 1941. godine, koje je upućeno komandantu NOP odreda Korduna i Banije, Josip Kraš, član CK KPH, javio je pored ostalog:

»Ja bih došao u utorak 14. X o.g. u Crnu Lokvu ili koje drugo mjesto gdje odredite. Javi mi po kuriru u utorak da li mogu odmah ići i preko koje veze... Ako možete mojim dolaskom organizirati skupštinu i prisegu partizana, bilo bi poželjno« ...

S tim u vezi, 12. oktobra u selu Mihajlović Poljani, kod šume Debela kosa, sakupili su se odredi »Debela kosa«, »Radonja« i »Crna lokva« radi polaganja zakletve. Ovo su bili prvi partizanski odredi na Kordunu koji su polagali zakletvu. Rukovodilac zakletve bio je Srećko Manola, a bilo je prisutno nekoliko stotina ljudi, žena i omladine okolnih sela. Oko 15 ča-

sova odredi su postrojeni u karu, a potom je Manola održao kraći govor o značaju partizanske zakletve i o načinu polaganja. Poslije ovog komandovano je »mirno«, a potom je Manola glasno izgovarao pojedine rečenice iz zakletve, koje smo mi naglas za njim ponavljali. U momentu kad smo završavali polaganje zakletve, dobili smo obavijest da italijanska konjica nastupa od Krnjaka preko sela Budačke Rijeke prema Debeloj kosi. Umjesto da nastave s narodnim veseljem i zabavom, odredi su pod komandom Manole krenuli u susret nastupajućem neprijatelju. Izgleda da je neprijatelj, koji je izbio u selo Svinjarice blagovremeno primijetio naše nastupanje, pa je počeo da se naglo povlači prema Krnjaku. Istog dana oko 17 časova dobili smo obavijest da je domobranska posada iz sela Breborina iznenadno napustila svoje položaje i povukla se prema Krnjaku, ostavivši iza sebe veliko skladište građevinskog materijala bivšeg poduzeća »Hofman«, koje je radilo na trasi željezničke pruge Krnjak — Slunj. Odmah smo mobilisali preko 40 zaprežnih kola i u toku noći 12/13. oktobra evakuisali u obližnje šume sav upotrebljivi materijal, nešto su evakuisali seljaci svojim kućama, a ostatak je zapaljen, tako da je cijelo skladište likvidirano.

Ljudstvo odreda »Debela kosa« svečano primljenu obavezu na dan polaganja zakletve časno je ispunilo u toku četvorogodišnje NOB-e: iz njegovih redova poginulo je 15 boraca i rukovodilaca, a ostali su u NOV-i i organima narodne vlasti samoprijegorno vršili svoje dužnosti i obaveze. Odred je mnogo pomogao i u razvoju oružanih formacija na Kordunu. Slično kao što je formiran odred »Perjasica« formirani su, uz pomoć našeg odreda, i partizanski odredi »Loskunja«, »Krnjački Grabovac«, »Bijeli klanac«, »Cvijanović brdo« i drugi. Oni su pomognuti i oružjem, i kadrom, a dio boraca iz odreda otišao je na razne rukovodeće dužnosti i u druge odrede. Tako je partizanski odred »Debela kosa« časno ispunio i izvršio svoj zadatak u ustaničkoj, 1941. godini.

Ignjatije PERIĆ

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U DUVANSKOJ STANICI U PRILEPU 1941. GODINE

Pre rata, kao i za vreme okupacije, u Prilepu je glavno zanimanje stanovništva bila proizvodnja duvana. Skoro svaka kuća bila je proizvođač. Bilo je i nešto zanatlija. Jedino preduzeće, u kome je bilo zaposleno više od 1000 radnika, bila je duvanska stanica »Monopol«.

Sindikalna podružnica te stanice bila je još pre rata jedna od najvećih i najaktivnijih Ursovih sindikalnih organizacija. Preko kulturno-prosvetnih priredbi, tarifnih akcija i štrajkova vaspitavalo se i kalilo radništvo u ovoj sindikalnoj organizaciji, koja je bila i škola za buduće članove Komunističke partije.

U »Monopolu« je radio i Ordan Debelomeso, neprijatelj radničke klase tipa Živka Topalovića. Taj se izdajnik predstavljao kao veliki komunista, koji je tobože održavao vezu sa CK KPJ. Širio je i mnoge druge laži, kojima smo u prvo vreme verovali. Uočivši njegov rad Mesni komitet KP je preduzeo mere da se sindikalna organizacija u duvanskoj stanici očisti od ovakvih elemenata. Ordan je bio razobličen pred članstvom i isključen iz rukovodstva sindikalne organizacije.

Godine 1940. u duvanskoj stanici bilo je nekoliko radnika, članova KPJ. Partijska ćelija još nije postojala. Formirana je početkom 1941. godine od sedam članova. Za sekretara sam izabran ja. Pošto se ubrzo brojno stanje povećalo na 13 članova, formirana je i druga ćelija. Za njenog sekretara je izabrana Vera Ciriviri (poginula jula 1944). U martu je formirana i treća ćelija, a sekretar je postao Stevan Ruseski. Već istog meseca formiran je i partijski biro kojeg su sačinjavali sekretari ćelija. U prvo vreme biro je vodio sekretar Mesnog komiteta Borko

Talevski (narodni heroj, poginuo 2. marta 1942), a zatim za sekretara partijskog biroa sam izabran ja. Na toj dužnosti sam ostao sve do hapšenja 8. oktobra 1941. godine. Posle toga sekretar biroa bila je Vera Ciriviri.

Glavni zadatak partijskog biroa bio je da se u duvanskoj stanici idejno-političkim radom i proverom kroz izvršavanje partijskih zadataka pripremi što veći broj ljudi za prijem u Partiju i stvori što širi krug simpatizera.

Duvanski institut je imao posebnu ćeliju u kojoj su bili: Sotke Sotiroski Džigidžig, sekretar ćelije (streljan septembra 1942); Stevan Zlateski, Vlade Lapecot (umro na lečenju kao partizan), Mara Stojanovska, Živko Dukoski i Dobre Trajkovski Džema.

Uporedo s povećavanjem broja članova u ćelijama povećavao se i sastav biroa; krajem 1941. godine u birou je bilo više od 10 članova.

Biro je, između ostalog, organizovao intenzivan ideološko-vaspitni rad. Predavači su bili teoretski uzdignutiji komunisti: Borko Talevski, Borko Velevski Levata i drugi. Pored marksističke literature (»Razvitak društva«, »Imperijalizam« od Lenjina i dr.) proučavani su i partijski materijali iz lista »Proleter«, proglasi i drugo. Svaki član je imao zadatak da oko sebe okupi grupu simpatizera, poštenih radnika, i da s njima proučava izvestan materijal. U tim su se grupama pripremali budući komunisti.

Odmah posle kapitulacije bivše Jugoslavije, komunisti duvanske stanice i grada prvi su, po uputstvu Mesnog komiteta, otvorili vojne magacine sa materijalom i prehrambenim artiklima, koje su počeli da dele stanovništvu, da ne bi sve to palo u ruke okupatorima. Oni su, isto tako, odmah počeli da skupljaju i oružje, koje su sklanjali u za to određena skloništa.

Po dolasku okupatorskih vojnika u grad, Mesni komitet je održao prošireno savetovanje sa više sekretara ćelija i dobrih komunista u kući Borka Petrovskog Simonota. Koliko se sećam, na ovom sastanku je bilo govora o odnosu partijske organizacije prema okupatorovoj vlasti.

Po odluci Mesnog komiteta formirane su i komisije za skupljanje oružja. Kasnije, iako je sekretar Pokrajinskog komiteta Metodije Šatorov Šarlo dao direktivu da se oružje pre-

daje okupatoru, komunisti Prilepa ne samo što ga nisu predali, već su ga i dalje prikupljali. U toj akciji naročito su se istakli Orde Čopela, Dimo Narednikot, Lazo Filipovski, Stevan Roskorot, Ilo Igevski, Gurov Gligor i drugi, koji su kasnije rukovodili vojnim komisijama.

U leto 1941. god. okupator je pripremao teren za stvaranje fašističkih sindikata. Radi toga su iz Bugarske u sve veće gradove Makedonije upućeni neki sindikalni funkcioneri BRS. U Prilep je upućen Metodi Cvetnoljubov, iz Loveča (Bugarska). On je sa policijskim načelnikom trebalo da organizuje takav sindikat i u Prilepu. Mesni komitet je rešio da po svaku cenu spreči formiranje ovakvih sindikata, a ukoliko ipak dođe do stvaranja fašističkih sindikata, komunisti i dobri simpatizeri će pokušati da preuzmu rukovodstvo i sabotiraju rad tih sindikata.

Pedstavnik iz Bugarske se odmah počeo konsultovati s načelnikom policijske uprave o tome na koji način i u kojoj privrednoj grani prvo da organizuje takav sindikat. Izgleda da je pala odluka da se takav sindikat formira najpre u »Monopolu«. Načelnik je počeo pojedinačno da poziva radnike u kancelariju i to one koji su već bili sindikalni funkcioneri u staroj Jugoslaviji. Među njima sam bio i ja. Prvo je počeo da nam nudi činovničku službu, a zatim zatražio da pomognemo u formiranju sindikata. Pošto niko od pozvanih nije prihvatio njegove ponude, rešili su da održe konferenciju sa svim radnicima duvanske stanice.

Na toj konferenciji oni su u sindikalno rukovodstvo predložili neke ljude koji su u staroj Jugoslaviji bili u Jugorasu. Radnici su jednoglasno, sa velikim protestom, odbacili predlog i u rukovodstvo izabrali komuniste: Stevana Ruseskog, Borka Velevskog, Jordana Dimovskog, Stevana Sekulovskog, Blaže Janičota, mene i još neke drugove.

To sindikalno rukovodstvo, kao što smo bili i zamislili, ostalo je samo na papiru, ne izvršavajući nikakve zadatke; nije izvršilo ni upis članstva. Kada je to uvidela policija ona više do kraja okupacije nije pokušavala da formira sindikate.

Krajem avgusta i početkom septembra 1941. u prilepskoj partijskoj organizaciji su uveliko počele pripreme za oružani ustanak. Komunisti iz duvanske stanice bili su najaktivniji u tim pripremama. Partijski biro je stalno održavao sastanke. Pri-

preme su bile u punom jeku. Tada je od najsmelijih komunista formirano nekoliko udarnih grupa. Delatnost komunista se naglo proširila, naročito u skupljanju oružja, odela, hrane, sanitetskog i drugog materijala. Sve se to otpremalo partizanskom odredu, koji je formiran još pre ustanka. Formirana je i jedna grupa, koja je imala zadatak da pronađe kuće za skrivanje ilegalaca, oružja, odela, hrane i drugih materijala. Za to su određene kuće Stevana Andonovskog, Vasile Pavlovskog, Lece Kotevskog, Blaže Jankovskog, Pavle Pavlovskog i dr. Sem toga, biro je doneo odluku da počnu sabotaže u »Monopolu«. Rečeno je da se ne pakuje više od jedne bale duvana, u njih da se stavlja gvožđe, a da se duvan kad se tovari u vagone i šalje Nemcima na front, poliva petroleumom. To je obavljao Velko Jankulovski sa dvojicom radnika. Bilo je organizovano i iznošenje materijala iz »Monopola« (platno, konopci i drugi materijal) kolima koja su vozila duvan na stanicu. Ubacivano je i po nekoliko bala više, pa su putem skidane. Sav materijal i bale duvana sakrivene su u određenim kućama, a zatim otpremane u odred. Bilo je nekompromitovanih komunista koji su radili kao pisari-računari pri otkupu duvana. Oni su nekim proizvođačima upisivali više duvana nego što su predali. Razlika u novcu, dobijenom na taj način, išla je u korist Partije.

Preduzete su mere za kovanje metalnog novca od 50 i 100 leva. Inicijatori su bili Volče Naumčevski i braća Velko i Pera Jankulovski, koji su poznavali taj zanat. Proba nije potpuno uspela. I danas se čuva sitan, nikleni novac od oko 70 kg.

Krajem septembra bilo je rešeno da se svi magacini u duvanskoj stanici zapale, da bi se onemogućilo slanje duvana Nemcima na front. Za ovu sabotažu je bio određen Pera Stojanovski Roskopot, sa još jednim drugom. Bilo je pripremljeno sve. U sve magacine je unet petrolej i idućeg dana je trebalo izvršiti paljenje. Međutim, ova je namera u poslednjem trenutku otkrivena. Posle je straža oko magacina bila udvostručena.

U duvanskom institutu su isto tako izvršene slične sabotaže, od kojih je najveća bila paljenje žita u snopovima, koje je bilo proizvedeno na velikim površinama oglednog polja.

Kao što se iz iznetog vidi partijska organizacija duvanske stanice u Prilepu bila je jedna od najaktivnijih u gradu. Zahvaljujući ovakvom radu ona je već krajem 1941. godine imala

60 članova KPJ[1] i nekoliko stotina simpatizera. Tokom 1941. godine četiri radnika iz te organizacije bili su članovi Mesnog komiteta KPJ.

Godine 1942. i kasnije, ta organizacija je bila još aktivnija. Iz nje su stalno upućivani novi borci u partizane. Mnogi od njih postali su vojni rukovodioci.

Pet članova te partijske organizacije proglašeno je za narodne heroje: Jordan Copela (poginuo), Borko Velevski Levata (poginuo), Lazo Filipovski (poginuo), Ilo Igevski Cvetan (poginuo) i Dore Damevski.

Asparuh KORUBINOVSKI

---

[1] Članovi partijske organizacije duvanske stanice »Monopol« bili su: Stevan Ruseski, Velko Jankulovski, Vera Ciriviri, Asparuh Korubinoski, Borko Velevski Levata (narodni heroj, poginuo septembra 1942) Dimko Mirisoleski, Dimče Jovanovski, Dimo Narednikot (poginuo), Orde Panovski Kabecot (poginuo), Borka Lopačot (poginuo 1942), Iljo Igevski (narodni heroj, poginuo 1944), Gligor Gurov (poginuo), Ordan Dimkovski (umro), Tome Cvetkovski Mlekoto (umro), Lazo Filipovski (narodni heroj, poginuo 2. marta 1942), Orde Čopela (narodni heroj, poginuo 1942), Boše Josifovski (poginuo 1942), Boca Ivanovska (umrla), Tase Nikolovski (umro), Rampo Ilievski, Trajko Šerbanovski, Dimče Mirčevski, Najdo Popovski, Blagoja Dimitrijevski, Stevan Stojanovski Roskopot, Pero Stojanovski, Dimče Garbe, Kosta Nečevski, Rupen Vartenisjan, Stevan Sekulovski, Stevan Sazdovski, Risto Tutevski, Koce Jovanovski Solunski, Dragan Damevski, Tode Dupjočanec Đulpida, Blaže Jankovski, Tode Krsteski Zadarot, Blaže Janičot, Ilo Andrejevski, Dragica Trajkovska, Gorica Atanasovska, Vera Menkovska, Venda Temelkovska, Anđa Nikolovska Trpevska, Dumče Mitrevski, Kiro Stevanovski, Vasile Pavlovski, Petre Džajko (umro), Gigo Menkovski, Lece Koteski, Dončo Temelkovski, Dimče Temelkovski, Ace Atanasoski, Ivan Trenkovski, Đore Damevski (narodni heroj), Dimče Nikolovski, Boris Petrovski Simono, Paca Ivanoska Narodot, Vesa Krstevska, Kiro Bardakovski.

ČAČANSKI OKRUG U USTANKU 1941.

Partijska organizacija okruga Čačak nastavila je aktivan rad i za vreme okupacije. Ona je ušla u ustanak sa oko 300 članova, organizovanih u 40 partijskih organizacija, s nizom partijskih uporišta i aktiva u radionicama, ustanovama i selima, s organizovanim sreskim i okružnim komitetom koji je formiran 1938. godine (pre toga je Mesni komitet Čačka vršio funkcije OK).

Period od dva meseca (maj—jun 1941), partijska organizacija je iskoristila za intenzivne pripreme ustanka. Ona je u prvom redu organizovala sakupljanje i sklanjanje oružja i ratnog materijala. Pored veće količine pušaka, municije i ručnih bombi, među prikupljenim oružjem je bilo i puškomitraljeza, avionskih mitraljeza (skinutih sa aviona na aerodromu u Preljini), teških mitraljeza i avionskih bombi. Kada je počeo ustanak, ove bombe su veoma korisno upotrebljene za miniranje mostova i drugih objekata i kao nagazne mine postavljene su na putevima kuda su Nemci imali da prođu. Zato u periodu dizanja ustanka nije postojao problem naoružavanja boraca, sve do momenta kada je ustanak prerastao u svenarodni.

Sprovodeći direktive CK KPJ, partijska organizacija je još uoči rata organizovala obuku članova Partije, skojevaca i simpatizera u rukovanju oružjem, ovladavanju vojnim veštinama i pružanju prve pomoći. U tu svrhu korišćene su streljačke družine i zdravstveni kursevi, koji su na sugestiju i inicijativu Partije organizovani pri bolnicama u Čačku i Milanovcu i pri zdravstvenim zadrugama u nekim selima. Ovaj rad je nastavljen i za vreme okupacije.

Početkom juna 1941. godine održan je plenum OK na kome su razrađene direktive i zaključci sa majskog savetovanja CK u Zagrebu. Sastanku je od strane Pokrajinskog komiteta za

Srbiju prisustvovao Milan Mijalković Čiča. Na plenumu je analiziran rad i postavljeni zadaci partijskim organizacijama u novim uslovima. Naročito je istaknuto: razviti širok politički rad na razjašnjavanju uzroka brze kapitulacije bivše jugoslovenske vojske; ukazivati na neophodnost organizovanja borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika koji su se već stavili u službu okupatora; organizovati bojkot i sabotaže, ne odazivati se na pozive vlasti, skrivati poljoprivredne proizvode, ne ići na rad u radionice i preduzeća koja su radila za okupatora, vršiti sabotaže na radu itd. Prikupljanje oružja, obuka u rukovanju njime i formiranje borbenih desetina, bili su među prioritetnim zadacima.

Posle ovoga organizovan je širok politički rad na objašnjavanju glavnih uzroka sramne kapitulacije jugoslovenske vojske. Objašnjavana je potreba pružanja odlučnog otpora okupatoru svim sredstvima i pripremanje za oružanu borbu.

Događaji su se odvijali vrlo brzo. Došlo je do napada Nemaca na Sovjetski Savez. Odmah zatim CK upućuje radnom narodu Jugoslavije proglas s poznatim pozivom: »Proleteri svih zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove«. Bio je to poziv Partije radnicima, seljacima, građanima, omladini; poziv komunistima da izvršavaju svoju dužnost. Proglas je išao od ruke do ruke, čitan je pojedinačno, proučavan na partijskim i skojevskim sastancima i među simpatizerima Partije. Brzo je prodro u najšire mase.

Nastavilo se sa užurbanim pripremama za oružanu borbu. Puške su izvučene iz skloništa. Noću su drugovi spavali s oružjem i patrolirali da ih neprijatelj ne bi iznenadio. Narod se tih dana otvoreno poziva u borbu protiv okupatora. O toj aktivnosti govori izveštaj policije odeljenju za državnu zaštitu u kome se kaže:

> »7 jula ove godine (1941) u Čačku i okolini po nepoznatim počiniteljima rasturani su komunistički leci pisani na pisaćoj mašini, ćirilicom, pod naslovom: »Radnici, seljaci, građani grada Čačka i okoline«, a završava se sa: »Da živi naša borba za slobodu, da živi Komunistička partija Jugoslavije! Okružni komitet Partije Jugoslavije, Čačak, 2. jula 1941. godine.«
>
> U letku se napadaju naši organi, organi nemačke oružane sile, a preti brzom pobedom SSSR-a i uništenjem okupatora.
>
> Sumnja se da su letke rasturali odbegli komunisti. Preduzete su mere da se rasturači ustanove i uhvate«.

Istaknutiji članovi Partije i antifašisti prešli su u ilegalnost. Poznatiji komunisti iz grada sklonili su se kod drugova u sela ili živeli skriveni u gradu. Kada je preneta direktiva o

stvaranju odreda, blizu 100 drugova iz ilegalnosti već se nalazilo pod oružjem.

Članovi i bliski simpatizeri Partije koji su živeli polulegalno, organizovani su u borbene desetine. Čim bi u selo naišli Nemci, ili žandarmi ili ma kakva druga vojska, ilegalci bi se povlačili u šume i skloništa. Noćivali su najčešće zajedno, van kuća, pod organizovanom stražom.

FORMIRANJE ČAČANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Posle odluke CK KPJ od 4. jula o dizanju ustanka, u čačanski okrug dolaze Branko Krsmanović i Milan Mijalković[1] Čiča. Oni prenose direktivu o oružanoj borbi i formiranju odreda. Štab čačanskog odreda »Dr Dragiša Mišović« formiran je 6. jula,[2] a idućeg dana održan je sastanak na kome su izabrani komandiri četa. Ovog dana se kod manastira Stjenika, na planini Jelici, održavao tradicionalni vašar. Okružni komitet je odlučio da ovo iskoristi i objavi narodu početak oružane borbe protiv okupatora. Vašar je pretvoren u zbor, na kome je govorio Bata Janković, član OK. Posle Batinog govora pročitan je proglas CK o sveopštoj narodnoj borbi za slobodu.

Na sastanku Okružnog komiteta koji je održan uoči 6. jula, razrađeni su neposredni zadaci Partije, od kojih je najvažniji bio: stvaranje odreda i mobilizacija boraca za odred. Određeno je da se u noći 12/13. jula borci okupe na određenim zbornim mestima, a to su bili: Stjenik za Trnavsku, Rožanj za Ljubićku, Jokovića potok za Takovsku i Zdravljak za Dragačevsku četu. Za nedelju dana trebalo je izvršiti mobilizaciju i okupiti čete. Članovi OK su posle ovog sastanka održali sastanke sreskih komiteta. Iz sreskih komiteta išlo se na sastanke partijskih organizacija, organizacija SKOJ-a, na sastanke sa grupama simpatizera i partijskim aktivima. Tih sedam dana je ispunjeno vrlo živom aktivnošću komunista. U partijskim organizacijama je dogovoreno ko će poći u odred, a ko ostati u pozadini.

Kako su sreski komiteti organizovali sprovođenje direktive za stvaranje partizanskih četa i kako su se pojedine partijske organizacije snašle u mobilizaciji i pripremanju boraca za odred pokazuje primer iz takovskog sreza.

---

[1] Branko Krsmanović, španski dobrovoljac, kapetan španske republikanske vojske, član Glavnog štaba NOPO Srbije, poginuo 8. avgusta 1941. na Kosmaju; narodni heroj. Milan Mijalković Čiča, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, poginuo 18. avgusta 1941. kod sela Gradine kraj Užica; narodni heroj.

[2] Štab odreda formiran je na sastanku istaknutih komunista okruga u selu Lipnici kod Čačka.

Odluka o formiranju Takovske partizanske čete prihvaćena je na sastanku sreskog komiteta koji je održan u zgradi osnovne škole u selu Svračkovcima kod Gornjeg Milanovca. Na tom sastanku je određena komanda čete i razrađen plan okupljanja boraca. Za ovo su određena tri mesta: u Svračkovcima — za Milanovac i neposrednu okolinu, u Belom Polju — za sela prema Gruži, i u Leušićima — za borce iz gornjeg kraja sreza. Trebalo je da borci sa ova tri mesta dođu na zajedničko zborno mesto u Jokovića potok, u Breznu, noću 12/13. jula.[3]

Evo kako su se prikupljali borci u Leušićima. Održali smo sastanak partijske organizacije na kome smo utvrdili ko će od komunista poći u odred, a ko ostati da radi na terenu. Dogovorili smo se da pođu dvojica, a da tri starija druga i jedna drugarica ostanu. Vodili smo računa da ne razbijemo partijsku organizaciju upućivanjem svih komunista u odred. Kada se rasplamsao ustanak nismo se toga držali, jer je dozvoljeno da gotovo svi komunisti odu u odred (to nam se kasnije, kada smo izgubili slobodnu teritoriju, teško osvetilo). Dogovorili smo se takođe koji bi drugovi iz ostalih sela mogli poći u odred. Na sastanku je zaključeno i kako da se najbolje organizuje dolazak prikupljenih boraca iz Leušića i drugih sela, a da to ostane u konspiraciji. Dogovorili smo se i da borce isprati izvestan broj drugova i drugarica, simpatizera Partije.

Posle sastanka partijske organizacije u Leušićima održani su sastanci partijskih organizacija Pranjana i Koštunića, na kojima je napravljen dogovor sličan onome u Leušićima. Odlučeno je da iz koštuničke partijske organizacije pođu dva člana Partije, a iz Pranjana jedan. Dakle, iz ove tri partijske organizacije trebalo je da pođu u odred pet članova Partije. Ostalo je svega tri dana za razgovor i pridobijanje drugih ljudi za odlazak u odred. Ipak, 12. jula uveče na zbornom mestu u Leušićima sakupilo se za nepun sat 13 drugova, spremnih da krenu u odred. Među njima je bilo svih pet za odred predviđenih članova KP. Svi su imali puške i dosta municije; jedan omladinac iz Brezne doneo je punu torbu bombi. Oko 20 drugova i drugarica je ispratilo u odred prve borce ovoga kraja.

Slična organizacija i rad obavljeni su i u drugim mestima. U Svračkovcima je, pak, izbila nepredviđena teškoća. Policija je otkrila pripreme, pa je uhapsila neke drugove. Oni što su izbegli hapšenje stigli su dan-dva kasnije, i 13. jula u zoru na zbornom mestu se okupilo oko 40 boraca. Tako je stvorena Prva takovska četa.

---

[3] Sastanak boraca trnavskog sreza održan je u Stjeniku već u noći **10.** jula, na kome su formirane Trnavska i Slatinska partizanska četa.

Brzo formiranje odreda i dobar odziv boraca svedoče o veoma uspešnoj aktivnosti partijske organizacije u pripremanju ustanka. Međutim, u samom početku je bilo nesnalaženja; zbog pogrešno shvaćene direktive o ulozi borbenih desetina u pozadini izvestan broj boraca koji nije bio kompromitovan vratio se kućama. To je veoma smanjilo odred i onesposobilo ga za akciju. Ni pre toga se odred nije snašao: više se zadržavao na sitnim akcijama i propagandno-političkom radu, umesto da odmah pređe u ofanzivu i povede krupnije akcije.

Ta slabost je brzo uočena pa je i početno nesnalaženje brzo prevaziđeno. Već prvih dana avgusta drže se sastanci sreskih komiteta i partijskih organizacija u četama i pozadini, na kojima se ocenjuje rad, kritikuju slabosti i razrađuju planovi za vođenje ofanzivnih akcija protiv neprijatelja.

Posle ove partijske intervencije akcije se organizuju na širem frontu. Čete i pozadinski radnici tesno sarađuju. Pojedine čete istovremeno vrše po nekoliko akcija. Dok bi jedna desetina uz pomoć pozadinskih radnika palila senjak, druga je presretala voz, treća napala žandarmerijsku stanicu; na četvrtom mestu bi partijska organizacija u pozadini organizovala paljenje opštinske arhive ili sečenje telefonskih stubova. To je stvaralo pravu zabunu kod neprijatelja. A sa akcijama rastao je i priliv u odred.

Krajem avgusta i početkom septembra ustanak se razbuktao svom silinom. Akcije iz dana u dan jačaju. Neprijatelj je sabijen u grad. On je izgubio svaku kontrolu i vezu sa selima. Žandarmerijske stanice povlači u gradove, jer se po selima ne mogu održati. Opštinske arhive su popaljene, opštine zatvorene, stvoreni su narodnooslobodilački odbori. Neprijatelj je blokiran u Čačku i Milanovcu odakle povremeno vrši ispade, ali već pred kraj septembra ni to ne može jer se naš obruč oko gradova čvrsto steže.

Uporedo s tim akcijama partijska organizacija je razvila jaku političku aktivnost: objašnjavani su ciljevi NOB-e, potreba mobilizacije novih boraca i pomoć partizanskim jedinicama, razobličavan je okupator i razotkrivan pravi smisao parole »treba čekati, još nije vreme«, koju su četnici sa Ravne gore uporno proturali i zastupali. Nosioci političke aktivnosti bile su čete, partijske organizacije u pozadini i narodnooslobodilački odbori. U opštinama i selima gde NOP nije bio izrazito jak i gde nije bilo uslova za ukidanje starih organa vlasti, samo je saopštavano da postoji ilegalni NOO. U prisustvu naroda spaljivana je opštinska arhiva. Održavane su manje konferencije, sastanci partizana i naroda, a naročito omladine. U selima kuda su čete prolazile ti sastanci su pretvarani u pravo narodno veselje.

Raspoloženje za borbu je stalno raslo. Naš uticaj se širio i u sela koja u početku, pod uticajem četničke propagande i usled neobaveštenosti, nisu bila naklonjena NOP-u. Sećam se jednog zbora u Koštunićima na čijem se ataru nalazi Ravna gora. Zbor su sazvali četnici. Bilo je došlo celo selo. Čuli smo za taj zbor, pa je došla i naša četa. Na zbor smo domarširali sa trubačem na čelu, koji je svirao partizanske marševe. Bili smo prava vojska.

Pored četnika, na zboru su govorili i naši drugovi, među njima i Ratko Mitrović, politički komesar odreda, koji je tu svratio na putu za Ravnu goru, gde je pošao da pregovara sa Dražom o zajedničkim akcijama protiv okupatora. Ratko je tako lepo govorio, da je oduševio prisutne i pridobio ih za NOP. Seljak koji je stajao pored mene, inače zagriženi četnik, ovako je prokomentarisao Ratkov govor i raspoloženje na zboru:

— Dođavola, ode sve za njima!

STVARANJE SLOBODNE TERITORIJE I NOVI ZADACI

Mnoge akcije koje su neprijatelju nanosile velike udarce i gubitke, likvidacija žandarmerijskih stanica, zatvaranje opština i paralisanje saobraćaja, uz živu političku aktivnost, stvorili su takvu atmosferu i mogućnosti da je zauzimanje Milanovca i Čačka snažno delovalo na širenje ustanka. Oslobođenje Čačka (1. oktobra) i Gornjeg Milanovca (29. septembra) i stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji postavili su pred partijsku organizaciju čačanskog okruga nove i krupne zadatke.

Još pre oslobođenja ovih gradova, zbog stalnog priliva boraca, prvobitne četiri čete odreda prerasle su u četiri bataljona. Oslobođenjem Čačka i Milanovca priliv boraca u odred bio je još snažniji; 50, 80 pa i 100 ljudi iz jednog sela odjednom je dolazilo i prijavljivalo se u partizane. Trebalo je sve te borce prihvatiti, organizovati, naoružati, prehraniti i rešiti niz problema vojske koja je već brojala oko 5 000 boraca. To je bilo utoliko teže što su iskustva bila mala, početna. Samo zahvaljujući velikom broju politički, pa i vojnički, sposobnog kadra, velika masa novih boraca brzo je vojnički organizovana i obuhvaćena aktivnim političkim radom. Neki komandiri četa bili su aktivni oficiri i podoficiri, kao: Rajko Tanasković, Radisav Janićijević, Tadija Andrić, Momir Tešić, Marko Mojović, Milomir Radulović i drugi. Imali smo i priličan broj rezervnih oficira komunista.

Od novopridošlih boraca posle oslobođenja Čačka i Gornjeg Milanovca i dotadašnjih partizanskih jedinica odred je

formirao: devet četa u Ljubićkom bataljonu, 6 četa u Trnavskom. po četiri čete u Takovskom i Dragačevskom bataljonu, dve čete milicije u Čačku, bateriju topova, tenkovsku, biciklističku i konjičku jedinicu,[4] sa oko 5000 boraca.

Jedan od krupnih problema bio je naoružanje boraca. Čete su brojale 150—250 boraca, a oružja je bilo jedva za polovinu. Obično se radilo ovako: dok su jedni bili na položaju, drugi su gradili prepreke na putevima i poslovali u pozadini, čekajući trenutak da smene zamorene drugove ili ranjene borce. Partijska organizacija je nastojala da slobodno vreme boraca (naročito nenaoružanih, jer su imali više slobodnog vremena) iskoristi za idejno-politički rad putem održavanja seminara na kojima su proučavani: Razvitak društva, Istorija SKP(b), Pitanja lenjinizma i drugo. U isto vreme čete nisu zanemarile vezu sa terenom. One su obilazile sela. Održavanjem zborova, konferencija, predavanja i davanjem raznih kulturno-prosvetnih priredbi, pomagale su partijskim organizacijama i NOO-ima u političkom radu.

Svestrana organizaciono-politička aktivnost partijske organizacije obezbedila je da se i pored naglog povećanja odreda, u svim jedinicama obezbedi primerna disciplina i visok moral i borbenost.

Drugi krupan zadatak Partije bio je organizovanje normalnog života na oslobođenoj teritoriji. Trebalo je pre svega nahraniti 5000 vojnika i obezbediti im najnužnije potrebe, zbrinuti njihove porodice, organizovati prehranu građana koji nisu imali od čega da žive, i sl. Na teritoriju čačanskog okruga došao je veliki broj izbeglica iz Slovenije i Bosne, pa je trebalo i njih zbrinuti. Kada je neprijatelj početkom oktobra spalio Milanovac, trebalo je stanovništvu obezbediti krov nad glavom i prehranu. Na položajima za odbranu slobodne teritorije na Rudniku, Rapaj-brdu, na opsadi Kraljeva, ginuli su i ranjavani borci pa je trebalo prihvatiti i lečiti ranjenike. Trebalo je brzo obnoviti privredni život i rad institucija neophodnih za normalan život i dalje uspešno vođenje NOB-e.

Stara državna mašina je razrušena, vlast je likvidirana ili se stavila u službu okupatora. Trebalo je stvarati novu vlast koja će se za rešavanje krupnih zadataka u prvom redu učiti na sopstvenim iskustvima. Pred partijsku organizaciju okruga postavio se ozbiljan zadatak: osposobiti narodnooslobodilačke odbore i komande mesta za borbu protiv svih tendencija koje su mogle da otupe oštricu NOB-e.

---

[4] Prema podacima D. Mitrovića (u rukopisu za hroniku o zapadnoj Srbiji) Ljubićki bataljon imao je 5 četa, Trnavski 4 čete, a formirana je samo 1 četa milicije.

Na rad u NOO-e i komande mesta poslati su najjači kadrovi. Okružni komitet, sreski komiteti i partijske organizacije aktivno su pomagali odborima i komandama mesta u zauzimanju stavova po važnijim problemima i kod sprovođenja svih zadataka. Zahvaljujući takvoj aktivnosti partijske organizacije, nova vlast je mogla da pokaže veliku umešnost u ovladavanju mnogobrojnim problemima pred kojima se našla. Upornost u rešavanju tih problema bila je osnovna karakteristika revolucionarne vlasti.

Na oslobođenoj teritoriji vrlo brzo je uspostavljen železnički i telefonski saobraćaj. Organizovan je rad bolnica. U Čačku i Milanovcu su danonoćno radile radionice za potrebe fronta i pozadine. Organizovano je snabdevanje ogrevom, hlebom i ostalim životnim namirnicama, koje su dobrovoljno skupljali NOO-i po selima ili su uzimani iz skladišta. Organizovane su kuhinje za siromašne i nezbrinute. Nije zaboravljena ni zaštita istorijskih i kulturnih spomenika, pa je imenovan komesar ovčarsko-kablarskih manastira sa zadatkom da manastire i njihovu imovinu čuva od pljačkanja i uništavanja.

Delovodni protokol čačanskog NOO-a, koji ima 600 zavedenih brojeva, najbolje ilustruje tu svestranu aktivnost odbora.

Iz prvog zavedenog akta, 7. oktobra, komanda mesta traži od narodnog odbora da se otvori kuhinja za ishranu siromašnih građana u Čačku i okolini. Istog dana odbor je komandi mesta podneo izveštaj po tom traženju. Pod brojem 7, od 10. oktobra, zavedena je Odluka odbora o sekvestraciji centrale »Jelica AD«, a zatim i »Prizada«. Zavedena je i Odluka o obaveznom kopanju skloništa u gradu. Jednim aktom narodni odbor preporučuje upravniku pošte da se normalizuje poštanski saobraćaj; drugim aktom komanda mesta naređuje da se organizuje odbrana od avijacije, a zatim dolaze propisi o regulisanju zdravstvene službe u gradu.

19. novembra narodnooslobodilački odbor je dostavio preporuku rukovodiocima: pošte, železničke stanice, bolnice, rasadnika i finansijske uprave u kojoj traži da se bore protiv protekcije i mita. U protokolu je zaveden niz predstavki, molbi i žalbi građana radi rešavanja ličnih problema: stana, dodeljivanja pomoći itd.

Narodnooslobodilački odbor našao je vremena da goni kockare; u protokolu je zaveden izveštaj o zapleni novca od kockara.

NOO je raspisao i narodni zajam. Evo teksta jedne od sačuvanih priznanica:

Čačak
Serija A br. 11

PRIZNANICA

Na Din. 10.000. — (deset hiljada dinara) koju su svotu Anić i Ocokoljić, trgovci iz Čačka, uplatili narodnooslobodilačkom odboru grada Čačka na ime raspisanog dobrovoljnog beskamatnog zajma za izdržavanje izbeglica, porodica zarobljenika, invalida, činovnika i penzionera koji žive u gradu Čačku.

Donosiocu ove priznanice isplatiće svaka državna blagajna ovu svotu za 10 dana po prezentiranju, kad se obrazuje centralna uprava i kad se pozovu nosioci priznanica na realizovanje.

BLAGAJNIK,
Dragomir Minić

PREDSEDNIK NOO
Dule Milosavljević

Oslobođena teritorija je, kao što se vidi, imala sve odlike nove države. To samo potvrđuje pojam — Užička republika.

Jedan od krupnih zadataka partijske organizacije čačanskog okruga bilo je ostvarenje jedinstva svih rodoljubivih i antifašističkih snaga u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Od rešavanja ovog fundamentalnog zadatka, na kome je zasnivana linija NOB-e, zavisila je snaga i uspeh ustanka. Uspeh nije izostao. Na stranu NOP-a i u redove boraca partizanskog odreda privučen je priličan broj lokalnih rukovodilaca i istaknutih pripadnika raznih građanskih stranaka, iako su vođstva tih stranaka zauzimala neprijateljski ili pasivan stav prema NOB-i.

Partija je strpljivo i uporno radila da sa četnicima Draže Mihailovića ostvari jedinstvo u borbi protiv okupatora, ali i pored svih nastojanja rezultati su iz poznatih razloga bili sasvim slabi. Sukob je bio neizbežan. Za ostvarenje jedinstva u borbi protiv okupatora, karakterističan je zbor u Čačku, 18. novembra 1941, sa koga je upućen zajednički apel narodu. Užička »Borba« je donela članak u kome se između ostalog kaže:

»Pošteni rodoljubi na okupu. Narodni zbor u Čačku za jedinstvenu borbu.

Od svog oslobođenja naš grad nije imao veće i lepše manifestacije nego što je bio današnji veličanstveni narodni zbor. Nije bilo Čačanina koji se nije pridružio ogromnoj povorci i toj velikoj životnoj snazi koja je u postignutom jedinstvu svih narodnih partija manifestovanih na ovom zboru, videla najveću zalogu odlučne borbe protiv okupatora i zalogu sigurne pobede«.

Opisujući atmosferu u kojoj je zbor održan, »Borba« piše:

»U takvom raspoloženju zbor počinje.

Bira se predsedništvo zbora u koje ulaze predstavnici radikalne, demokratske, zemljoradničke i komunističke partije, žena i omladine.

Zbor otvara g. Miloš Popović, učitelj u penziji, član radničke stranke koji ukratko izlaže značaj ovog velikog zbora.

Predstavnik narodne radikalne stranke g. Žika Vujičić, trgovac, naročito podvlači potrebu jedinstva svih narodnih snaga u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Predstavnik demokratske stranke g. Bojović, kafedžija, naglasio je od kolike je važnosti sloga srpskog naroda u borbi protiv prljavih neprijatelja.

U ime zemljoradničke stranke govorio je g. Đoka Popović, advokat, koji je oštro osudio sve one koji su pokušali da razbiju jedinstvo srpskog naroda, ističući pri tom da se zemljoradnici nalaze u redovima partizana, jer se partizani bore za slobodu srpskog naroda«.

Zbor se završio govorom Rada Minića, koji je u ime Komunističke partije pozdravio ovaj zbor narodnog jedinstva i izneo sve napore koje je Komunistička partija ulagala da dođe do jedinstva svih rodoljubivih snaga u borbi protiv fašističkog okupatora.

Posle zbora upućen je narodu apel, u kome se pored ostalog kaže:

»Narodne stranke, — narodna radikalna stranka, demokratska stranka, zemljoradnička stranka i komunistička partija preko svojih predstavnika u našem kraju izvršavajući ovlašćenja naroda sa velikog zbora u Čačku od 18. novembra 1941. godine upućuju apel narodu okruga čačanskog i štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i četničke jugoslovenske vojske.

Nečuvena varvarstva i zverstva neprijatelja i njihovih slugu nagnali su srpski narod na oružani ustanak. Shvatajući značaj ustanka okupator želi da popravi svoj težak položaj i pokušava da unese razdor i krvoproliće u narod. Pokušaj da se izazove bratoubilački rat, blagodareći visokoj svesti naših naroda sprečen je i jednodušno osuđen kao pokušaj najstrašnijeg zločina«.

Kao što se vidi, Partija je uporno i strpljivo radila na okupljanju svih rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora i domaćih slugu, ona je nemilosrdno žigosala pokušaj razbijanja tog jedinstva. Takav rad Partije dao je krupne rezultate; oni se pre svega ogledaju u masovnosti ustanka. Okupator i njegove sluge dobro su upoznali i iskusili silinu snage ustanka. Iskustva su pokazala da narod želi stvaranje nove države.

Partijska organizacija okruga čačanskog mogla je da uspešno ostvaruje tako krupne i odgovorne zadatke, koje su CK i drug Tito postavljali pred nju, samo zato što je dosledno sprovodila liniju Partije, podizala idejno-politički nivo svojih članova i negovala jedinstvo svojih redova. U tim redovima okupljeni su i izrasli dosledni i prekaljeni revolucionari. Komunisti su se nalazili tamo gde je najteže, gde se vodila odlučujuća bitka. 565 članova Komunističke partije i 269 članova SKOJ-a u čačanskom okrugu dalo je svoje živote u revoluciji iz koje je nikla naša socijalistička domovina.

Radisav NEDELJKOVIĆ

PRVI GERILSKI ODREDI I NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U ZETI

Partijska organizacija u Zeti[1] imala je i prije rata vrlo jak uticaj na narodne mase, naročito na omladinu koja je bila uvijek spremna da podrži i učestvuje u svakoj akciji koju je Partija organizovala. Da bi taj uticaj osujetilo, ondašnje načelstvo podgoričkog sreza je 1. januara 1941. godine interniralo u koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci deset najaktivnijih komunista iz Zete s motivacijom da se pozivaju na vježbu. U logoru smo ostali tri mjeseca (januar, februar i mart).

Događaji, koji su se odigrali 27. marta 1941. godine, omogućili su da se ovaj logor raspusti. Svi crnogorski internirci pošli su iz logora za Crnu Goru nekoliko dana poslije martovskih događaja. Naša grupa članova Partije iz Zete stigla je u Zetu 3. ili 4. aprila. Odmah po dolasku uzeli smo učešća u živoj aktivnosti Partije, koja se tada orijentisala na raskrinkavanje i razobličavanje profašističkog režima i na zahtjev da se sklopi vojni pakt sa Sovjetskim Savezom.

Na terenu Zete našli smo mali broj članova Partije, jer se većina njih već nalazila u vojnim jedinicama na položaju prema Albaniji. I sve članove Partije, koji su došli iz Smederevske Palanke, čekali su vojni pozivi u opštini u Golubovcima. Vojni pozivi su im odmah uručeni tako da su već sjutradan pošli na granicu prema Albaniji. Oni su to rado prihvatili, jer je direktiva Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru i Boku pozivala komuniste da se odazivaju vojnom pozivu i da budu na frontovima za odbranu svoje domovine u prvim borbenim redovima. Od te grupe komunista, koja je došla iz Smederevske Palanke, samo ja nijesam našao vojni poziv u opštini.

[1] Zeta je ravnica u blizini Podgorice ograničena s jedne strane Skadarskim jezerom, s druge rijekom Moračom, a sa treće ograncima planine Prokletije. Ona se prostire do granice sa Albanijom.

Baš na dan 6. aprila 1941. godine pošao sam u Podgoricu da potražim vezu sa Okružnim komitetom, ali je nijesam mogao uspostaviti uslijed čestog bombardovanja grada. Italijanski avioni su tog dana nesmetano bombardovali grad prouzrokujući ogromne ruševine i ljudske žrtve nezaštićenog stanovništva. Podgoricu sam napustio tek uveče. U Zeti sam isto veče održao sastanak sa članovima Partije koji nijesu bili na frontu. U toj teškoj situaciji postavili smo kao važan zadatak podizanje borbenog morala u masama i još veću popularizaciju Sovjetskog Saveza.

Kao što je poznato vojska bivše Jugoslavije je kapitulirala nakon kratkotrajne borbe. Kapitulacija je nastupila tako brzo da je iznenadila ne samo narod nego i nas članove Partije. Na sam dan kapitulacije pošao sam sa još dva člana Partije u Podgoricu da uspostavim vezu sa Okružnim komitetom. Ni tog dana se nije mogla uspostaviti veza, pa smo pošli pred silos na Pobrežju, koji je bio pun životnih namirnica. Našli smo masu seljaka i građana koja se kolebala da li da ga razbije ili ne. Mi smo ih nagovorili da ga razbiju i raznesu sve što u njemu nađu. Odatle smo pošli u vojni magacin, iznad Vezirovog mosta, i iz njega uzeli šest pušaka, nešto bombi i metaka i odnijeli ih u Zetu. Dobar dio radnika, kao i neki članovi Partije koje sam iz Podgorice lično poznavao, takođe je iznosio oružje iz ovog magacina.

Uskoro su stigli na teren Zete članovi Partije koji su bili na frontu prema Albaniji. Svaki je donio pušku, koju bombu i nešto municije. To su uradili i neki simpatizeri.

Odmah nakon kapitulacije — možda dva, tri dana poslije toga — uspostavljena je veza sa Okružnim komitetom KPJ za Podgoricu.

Na prvom partijskom sastanku, koji smo održali nakon dva-tri dana poslije kapitulacije, donijeli smo, između ostalog, i odluku da se oružje skloni na pouzdano mjesto. Tako se u skloništima uskoro našlo oko 200 pušaka, 3 puškomitraljeza, oko 25 000 puščanih metaka i priličan broj bombi »kragujevki«. Odlučeno je dalje da nijedan komunista ne smije pasti u ruke okupatoru — veoma kompromitovani članovi Partije ne smiju spavati kod svojih kuća i moraju biti vrlo oprezni. Bili smo svjesni da će okupator, preko svojih špijuna, uraditi sve da pronađe i likvidira komuniste. U tim, za rad partijske organizacije u Zeti teškim danima, nijedan član Partije nije, zahvaljujući budnosti, pao u ruke okupatoru i pored toga što su partijske ćelije bile možda politički aktivnije nego ikada ranije. Italijani su čitav teren Zete brižljivo kontrolisali, ali im nije uspijevalo da nas otkriju, pa su se partijske ćelije, na čelu sa Mjesnim

komitetom, zadržale na tom terenu, vršeći intenzivne političko-organizacione pripreme za oružani ustanak. Uporedo sa drugim zadacima — prikupljanje oružja i municije — partijska organizacija je radila i na organizaciji i formiranju pripremnih gerilskih odreda, koji su u početku obuhvatali po nekoliko sela. U njih smo najprije primali samo članove Partije i kandidate, a nakon kratkog vremena i skojevce. Drugom polovinom juna u ove odrede primani su i ljudi bliski Partiji, tako da su početkom jula 1941. godine na terenu Zete bila formirana četiri odreda sa preko 100 boraca.

U ovim pripremnim odredima bilo je u to vrijeme boraca koji nijesu bili odslužili vojsku pa nijesu ni znali rukovati oružjem. Iako je tada u Zeti zbog čestog upada okupatora, bilo vrlo teško održavati odredske sastanke, oni su ipak redovno održavani. Vojnu nastavu i obuku u tim odredima izvodili su članovi Partije, koji su u bivšoj jugoslovenskoj vojsci bili rezervni ili aktivni oficiri i podoficiri.

Okupator je, sam i preko svojih špijuna, nastojao da narod Zete neutrališe za svaku akciju. Odmah poslije okupacije, Italijani su u Golubovcima uspostavili karabinjersku stanicu sa oko 30 karabinijera. Oni su od prvih dana angažovali nekoliko špijuna koji su ih obavještavali o situaciji na ovom terenu. Da bi se što bolje prikrila i maskirala, ta šaka špijuna nije dostavljala obavještenja karabinijerima u Golubovcima, već direktno u Podgoricu. I pored toga Partija je tačno znala ko su ti špijuni, pa ih je počela javno raskrinkavati.

Kako se dan početka oružanih akcija, poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, očekivao svakog momenta, to je Mjesni komitet Zete bio u stalnoj vezi sa Okružnim komitetom u Podgorici od kojeg je dobio direktivu šta pripremni odredi u prvim danima oružanog ustanka treba da rade i kakve akcije da izvode. Pripremni gerilski odredi na ovom terenu imali su, s obzirom na nepovoljan teren, da izvode samo diverzantske akcije.

Na sam dan 13. jula pošao sam u Podgoricu da primim neki materijal i direktive Okružnog komiteta za Mjesni komitet u Zeti. Kada sam ujutru rano krenuo iz sela Bistrice čuo sam da se vodi borba na Virpazaru. Odmah sam pretpostavio da je otpočela oružana borba protiv okupatora. Istog dana uspio sam da nekako uskočim u Podgoricu i nađem se sa članovima Okružnog komiteta, Markom Radovićem i Ivanom Uskokovićem. Pričao sam im o borbi na Virpazaru koju sam lično čuo. Drugovi su mi odmah rekli da je otpočela oružana borba crnogorskog naroda protiv okupatora. Dali su mi i direktive šta da radimo u Zeti sa svojim gerilskim odredima. Mjesni komitet i partijske orga-

nizacije dužne su — naglasili su oni — da razvijaju još veću budnost prema okupatoru, da budu u stalnoj vezi sa Okružnim komitetom a da gerilski odredi izvode samo diverzantske akcije.

Istog dana uspio sam da se vratim u Zetu. U selu Golubovcima našao sam na okupu članove Mjesnog komiteta, čiji je sekretar bio Milan Vukotić. Uveče je održan sastanak. U vezi sa direktivama koje sam dobio od pomenutih drugova, donijeli smo odluku da Gornjozetski odred najkasnije za dan-dva, poruši željezničku prugu na jednom mjestu i pokida telefonsku žicu na relaciji Podgorica — Plavnica. Isto tako donijeli smo odluku da odred sela Mataguži pokida i poruši telefonsko-telegrafske linije i stubove na relaciji Podgorica — Skadar. Oba odreda su 15. jula uveče sa uspjehom izvršili primljene zadatke. Gornjozetski odred porušio je prugu u dužini od 350 metara, a pragove i šine bacio u rijeku Cijevnu. Okupator je tek poslije desetak dana uspio da ponovo uspostavi saobraćaj. Mataguški odred je prekinuo liniju i porušio telegrafske stubove u dužini od 500 metara na relaciji Podgorica — Skadar, a 18. jula uveče, na tri mjesta na relaciji Podgorica — Tuzi.

Dok je još vođena borba na Veljem i Malom brdu i Kaznovici dobili smo naređenje da se jedan kombinovani odred prebaci iz Zete i poveže sa Lješkopoljskim odredom da bi zajedno prekinuli komunikaciju Podgorica — Cetinje. Mi smo odmah formirali kombinovani odred u koji je ušlo oko 30 članova Partije. Odred se u toku noći 20. jula prebacio preko Morače u Donje Kokote na teren lješkopoljske opštine, u kuću Asanovića. Iste noći rukovodstvo ovog odreda povezalo se sa partijskim rukovodiocem tog terena, tražeći da nas poveže sa Lješkopoljskim gerilskim odredom. Međutim, umjesto da nas poveže sa tim odredom, on je odmah počeo da unosi paniku u naš odred, govoreći da su naše jedinice napustile položaje na Veljem i Malom brdu i da je povlačenje uslijedilo zbog toga što je ustanak preuranjen; da će se ustanak ponovo dizati tek kad Rusi dođu na Čakor i slično. Sa njim je bio još jedan drug koji je imao skoro isto držanje. Mi smo im vrlo oštro skrenuli pažnju na takav kapitulantski stav i zaprijetili da ovakve stvari ne smiju govoriti borcima. Sjutradan smo obavijestili Okružni komitet o stavu ova dva druga, pa je prvi isključen iz Partije, a onaj drugi partijski kažnjen.

Za vrijeme borbe na Veljem i Malom brdu i drugim mjestima oko Podgorice, Italijani su dozvolili albanskim kvislinškim formacijama da upadnu u Zetu i da je opljačkaju, vršeći pritom varvarske represalije nad stanovništvom. Pomoću ovih formacija oni su tih dana odveli oko 500 seljaka kao taoce, strpali ih u logor u Tuzima i držali sve dok je pljačka trajala.

Svim ovim mjerama Italijani su htjeli da zastraše narod ovog kraja i parališu svaku akciju i mobilizaciju naroda protiv njih i njihovih plaćenika.

U tome su kod jednog dijela masa i djelimično uspjeli, a bili su prilično zastrašeni i neki članovi Partije. Zbog toga je Mjesni komitet morao upornije raditi na raskrinkavanju namjera okupatora i njegovih slugu u narodu i obratiti pažnju na organizaciono-političko učvršćenje partijskih ćelija. U tom cilju, poslije svestrane pripreme i obilaska ćelija, održali smo u blizini Skadarskog jezera (Vijenca Gostiljskog) sastanak gotovo svih komunista Zete. Sastanku je prisustvovao i član Okružnog komiteta Jefto Šćepanović Čajo. Poslije svestrane diskusije isključili smo iz Partije šest članova od kojih su dvojica bili članovi Mjesnog komiteta.[2] Ostali isključeni članovi su se dobro držali i ostali su u partizanima. Šćepanović nas je na ovom sastanku upoznao sa konkretnom situacijom na terenu Okružnog komiteta.

Od ranije nam je bilo poznato da se u prostorijama tri zetske opštine nalaze i spiskovi komunista i da ih okupator može uvijek koristiti protiv nas. Da bismo uništili tu arhivu, oformili smo 25. jula jedan kombinovani gerilski odred od oko 40 boraca na čelu sa Dušanom Radičićem i Vasom Aligrudićem. Odred je imao zadatak da upadne u sve tri opštine i da svu arhivu pronađe i zapali, što je on i učinio noću 25/26. jula.

Italijani su tokom čitave 1941. godine sistematski raspirivali mržnju između Albanaca i Zećana. Da bi tu mržnju još više pojačao okupator je od mataguške opštine odvojio tri sela (Vranj, Vladne i Kodrabudan) i pripojio ih tuškoj opštini. Partijska organizacija Zete se u takvoj situaciji dosta zalagala na sređivanju ovih odnosa. Za taj rad ona je dobivala direktive i pomoć od Pokrajinskog komiteta.

Znajući ko su sve špijuni okupatora na terenu Zete, Mjesni komitet je dao nalog gerilskim odredima da one najaktivnije (njih osam) odmah likvidira. Likvidacija je izvršena u toku nekoliko sljedećih dana. Narod je to pravilno ocijenio i prihvatio. To je u isto vrijeme bilo i upozorenje onima koji su imali namjeru da sarađuju sa okupatorom, ali taj svoj stav još nijesu otvoreno ispoljili. Poslije likvidacije ovih špijuna situacija se naglo popravila a uslovi za rad su postali mnogo bolji.

Međutim, i pored toga neprijateljski rad nije prestao, jer su Savo Vuletić, Vaso Anđušić i drugi saradnici okupatora sa ovog terena živjeli i radili u Podgorici pod skutom i zaštitom italijanskih trupa. Najteži je bio Savo Vuletić, koji je od ranije

[2] Kasnije su pošli u izdaju i likvidirani.

bio vrlo poznata ličnost na ovom terenu pa i šire, pa se u njegovu izdaju narod vrlo teško ubeđivao.

Uporedo sa prerastanjem gerilskih odreda u čete i kasnije u bataljone, formirani su i seoski narodnooslobodilački odbori. Mi smo u Zeti drugom polovinom avgusta formirali 14 seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Mjesna konferencija je održana oko 15. septembra. Na njoj su bila prisutna kao delegati po dva-tri seoska odbornika iz svakog sela. Na toj konferenciji je izabran Mjesni narodnooslobodilački odbor od 20 drugova i drugarica. Istog dana Mjesni odbor se konstituisao i izabrao predsjednika, sekretara i blagajnika.

Odbornici su birani na seoskim konferencijama javno. Interesantno je podvući da je bilo primjera da neki ljudi, koje smo predlagali za seoske odbornike, nijesu uvijek prihvaćeni na konferencijama ako su prije rata bili u narodu kompromitovani po nekim, ponekad, neznatnim pitanjima. Od takvih predloga smo odustajali pa smo prihvatali predloge iz mase.

Odbori su u to doba vršili mnoge funkcije: rješavali seoske sporove, vršili mobilizaciju boraca, prikupljali dobrovoljne priloge za borce, starali se o obradi neobrađenog zemljišta, širili borbeno raspoloženje u narodu, prikupljali podatke o neprijatelju, širili propagandu da niko ne nosi svoje proizvode u Podgoricu itd. U svemu tome imali su prilično dobre rezultate. Veliku pomoć su im pružale skojevske i AFŽ organizacije.

Kao što se vidi, pred novim organima narodne vlasti stajali su u to doba krupni i odgovorni zadaci. Tako je zadatak Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora bio da objedinjava rad seoskih odbora, da im pruža svestranu pomoć u radu, da kontroliše izvršenje njihovih zadataka i da se stara o svim pitanjima i potrebama na svojoj teritoriji. Mjesni narodni odbor je, pored niza drugih zadataka koje je imao da sprovede u život, izvršio i niz zadataka ekonomske prirode. Tako je, za sve vrijeme borbi u 1941. godini, preko organa vlasti u Zeti nabavljana hrana za jedinice Zetskog narodnooslobodilačkog odreda. Postojao je i nalog Zetskog odreda i Okružnog komiteta da Mjesni komitet preko organa vlasti izbaci na slobodnu teritoriju što više odjeće i obuće za jedinice. U vezi s tim mi smo tada preko svojih ljudi organizovali kupovinu životnih namirnica i obuće iz Albanije. Put preko Jezera za Albaniju i obratno bio je vrlo rizičan, tako da su neki od naših ljudi padali u ruke Italijanima i Albancima koji su ih internirali u Italiju.

Mjesni narodni odbor je početkom oktobra preko seoskih odbora organizovao dobrovoljno pečenje hljeba za partizanske jedinice. Seljaci su ga pekli kod svojih kuća a u početku i od

svoga brašna. Hljebovi su bili teški 4—6 kilograma. Nije bilo gotovo nijednog domaćinstva koje je odbijalo da učestvuje u ovoj akciji. U prvo vrijeme ispečeno je i prebačeno u jedinice na položaju preko 500 hljebova, i to javno, volovskim kolima kroz Zetu pa preko rijeke Morače na Mišuricu, Donji Kokoti (u kuću Asanovića), a odatle je slato na položaj našim jedinicama.

Mjesni odbor je 30. septembra poslao štabu Zetskog narodnooslobodilačkog odreda 200 pari gumenih opanaka, koje je iz svoga fonda kupio u Albaniji. Pored toga je preko organizacije žena na dobrovoljnoj bazi pokupio u oktobru 1941. preko 300 pari vunenih čarapa i džempera i sve to istog mjeseca poslao pomenutom štabu.

Štab Zetskog odreda je preko mjesnih seoskih odbora kupovao u Albaniji životne namirnice i druge stvari. Na taj način je drugom polovinom oktobra mjeseca ilegalno kupljeno oko 14 000 kilograma kukuruza i drugih namirnica i artikala. Masa seljaka iz raznih krajeva podgoričkog i danilovgradskog sreza dolazila je u Zetu da kupuje žito. Najviše ih je dolazilo iz Bjelopavlića, Komana, Lješanske nahije i Kuča. Ovi ljudi su morali imati propusnice sa pečatom narodnooslobodilačkih odbora i štabova sa njihovih terena, inače smo svakog bez propusnice vraćali natrag sumnjajući da se ne bavi špijunažom.

Uticaj i značaj narodnooslobodilačkih odbora postajao je sve veći zavisno od opštih uspjeha narodnooslobodilačke borbe.

Dušan VUKOVIĆ

LOVĆENSKI BATALJON U PLJEVALJSKOJ BICI

Tih jesenjih dana 1941. godine po direktivi Partije sve ćelije i sve gerilske grupe na teritoriji opštine odabirale su borce za sastav Ljubotinjsko-građanske čete Lovćenskog bataljona.

Svakog partizana sa teritorije moje opštine prožimala je ista želja, ista misao — ući u sastav bataljona. Opštinski biro morao je da uzme aktivnog učešća u odabiranju boraca i da sa određenim predlogom izađe pred ćelije i partizanske grupe. Rukovodili smo se potrebom da vojnički i drugi kvaliteti izabranog ljudstva budu dobri. Dvojica iz jedne porodice, kao ni bolešljivi i suviše mladi, koji ne bi mogli da izdrže napore, nijesu mogli ući u četu. Na ovakav način izabrani su komunisti, skojevci i ostali od kojih je formirana četa koja je brojala 63 borca. Izabrani su komandiri i komesari čete, vodova i desetina.

Na sastanku članova Okružnog i Sreskog komiteta i opštinskih biroa na Crnom vrhu, u prisustvu Pera Četkovića i Đura Radomana, izabran je komandant bataljona. Kandidati za komandanta bili su Pero Četković, bivši oficir i Đuro Radoman, učitelj i rezervni oficir. Izabran je glasanjem, Pero Četković.

Poslije formiranja štaba bataljona i komandi četa, štab bataljona je naredbom izdao uputstvo da svaki borac mora imati: petokraku zvijezdu na kapi, fišeklije ili torbicu za municiju i bombe i ruksak koji može da napravi od džakova ili šatorskih krila. Pored toga svaki borac je morao da uzme 50 metaka i suvu hranu za dva dana.

Pošto je izvršen niz smotri na kojima je provjerena opremljenost novoformirane jedinice, četa je krenula iz Ljubotinja u pravcu Stavora, gdje je bilo određeno zborno mjesto bataljona.

Okupljeni u sjedištu naše opštine stanovnici i gerilci iz Ljubotinja i Građana pratili su nas veselo i sa riječima: »Budite

junaci!« To je bila kao neka vrsta zakletve na rastanku. Mnogi su, svakako, pomišljali da je to, možda, i posljednje viđenje, ali suza nije bilo. Samo dve-tri riječi koje bodre na junaštvo i one koji odlaze i one koji ostaju. Pred sam pokret ljubljenje, rukovanje, pozdravi. Tako je bilo u Caklinu, tako je bilo u svim drugim selima kroz koja smo prolazili. Narod je s puno dobrih želja pozdravljao svoje borce.

U Stavoru, zabačenom kraju, išaranom vrtačama, sakupljale su se sa čitave teoritorije barskog, cetinjskog i bokokotorskog sreza novoformirane čete. One su se uskoro postrojile spremne za dug marš. Tu su bili i članovi Sreskog i Okružnog komiteta, vršeći posljednje pripreme za ispraćaj boraca sa teritorije Lovćenskog odreda.

Po svom vojničkom izgledu, opremljenosti, naoružanju, koje je zaplijenjeno u ranijim borbama na Košćelama i Obzovici, i po svojoj formaciji (četiri čete i prateći vod), naš bataljon je djelovao kao dobro organizovana jedinica spremna za svaku borbu. Starješine su stajale na čelu svojih vodova, četa i bataljona. Ovakav izgled bataljona stvarao je i kod boraca i kod stanovništva optimizam i vjeru u našu pobjedu. Dugačku kolonu bataljona, koja se rastegla po crnogorskim puteljcima u dužini od dva do tri kilometra, narod je dočekivao i pratio sa velikim oduševljenjem.

Nezaboravni su dočeci na našem maršu u Nikšićkoj župi, Šavniku i Žabljaku. Tu su se sakupljali svi bataljoni iz čitave Crne Gore pripremajući se za napad na Pljevlja. Seljaci su se oduševljavali gledajući kolone naše vojske, kojima, kako oni to kažu, kraja nema. U svom oduševljenju oni su od čete vidjeli bataljon, od bataljona brigadu. O tome su rado pričali nesvjesno uveličavajući našu snagu i naše naoružanje.

Nove jedinice, izražavajući čvrstu riješenost za borbu, stvarale su i razvijale ljubav između partizanskih jedinica i naroda, koja je naročito dolazila do izražaja prilikom dočeka i ispraćaja. Revolucionarne pjesme koje su odjekivale kolonama pozitivno su djelovale na narod, podižući mu moral i vjeru. I borci su u toj situaciji zaboravljali sve teškoće na koje su nailazili.

U takvoj atmosferi nikakve prepreke, pa ni jačina neprijatelja, nijesu ni kod boraca, ni kod naroda stvarale bilo kakvu kolebljivost. Sve im je izgledalo savladljivo: i neprijatelj, i dugi marševi, i glad i hladnoća i svaka druga nedaća. Oni su i na taj način bili i politički i moralno pripremljeni za sve okršaje i najteže borbe.

S takvim moralom smo pošli u napad na Pljevlja.

Sakupljeni bataljoni iz čitave Crne Gore izvršili su na Njegobuđi pripreme za dalji marš i napad na Pljevlja. Izvršene su neke izmjene u sastavu naše čete — došlo je 20 novih drugova iz Crmnice. Izvršena je izmjena i u komandi čete: Đuro Radoman ostao je komandir a za zamjenika je izabran Zarije Jovetić, za komesara Vojo Biljanović, za pomoćnika komesara Đoko Vukićević. Odmah po dolasku na teritoriju Žabljaka dobili smo zadatke da likvidiramo neke petokolonaše u okolini i preko Tare.

Bataljoni su krenuli u pravcu Pljevalja. Maršovali smo u pravcu određenih sektora za napad. U prvi sumrak naš bataljon se približavao neprijatelju. Najpre je komandant bataljona Pero Četković izdao naređenje komandama četa, kao i čitavom bataljonu, ko će gdje napadati i kojim pravcem će ići ka centru grada. Da bi se što neprimjetnije ušlo u Pljevlja naređeno je bilo da se cipele skinu i da se ide u čarapama.

Prvog decembra oko 4. časa počeo je napad. Bio je to siloviti napad Lovćenskog bataljona od Debelog brda zahvatajući desno Senjak a lijevo kasarnu. Desno od nas na Mali Bogiševac napadao je bataljon »Bijeli Pavle«. Od bombi i vatre iz pušaka, od italijanske artiljerije i reflektora bila je osvjetljena čitava prostorija Malog Bogiševca i Senjaka, kao i dio Pljevalja. Bombaši naše čete išli su naprijed prema Senjaku, a za njima čitava četa. Osvojene su prve zgrade (konjušnica i magacini) dok borba na Malom Bogiševcu još nije bila završena, ali je uskoro i on zauzet. Prva žtrtva na Pljevljima na koju smo naišli bio je komandir Primorske čete. Lovćenski bataljon poslije likvidacije prvih prepreka ušao je u Pljevlja. Sa Lovćenskim ušli su i Jezero-šaranski i Uskočko-drobnjački bataljoni. Ova tri bataljona ostala su da vode borbu na život i smrt tokom čitavog dana.

Naša četa nastupala je prema kasarni OVR-e i drugim vojnim objektima. Ulice su bile osvijetljene. Prilazimo polako kasarni, ispred koje je postavljena bodljikava žica. Kasarnu su zaposjeli Italijani, čuje se njihovo žamorenje, ali niko ne otvara vatru. A mogli su nas vidjeti prema uličnom svijetlu — niko se od nas nije sjetio da razbije sijalicu. Dok je Gajo Vojvodić sa svojim vodom prilazio kasarni sa zadnje strane, dotle je Đuro Vujović na španskom jeziku (naučio ga kao španski borac) pozivao Italijane na predaju, govoreći im da vojsci »ređine« Jelene nećemo učiniti ništa, ali ćemo fašiste kazniti. Kad su to čuli Italijani su osuli paklenu vatru po nama na otvorenoj ulici. Tu su pale prve žtrve. Odmah je izvršen nov raspored za napad

na kasarnu OVR-e i nastavljeno prodiranje lijevo i desno u pravcu centra.[1]

Uskoro je počelo da sviće. Mi smo tada dobili naređenje da se zabarikadiramo u osvojene zgrade i da iz njih nastavimo borbu dok se ne vidi šta su drugi bataljoni učinili.

Italijani su prešli u protivnapad negdje oko 9 časova; nastupali su u pravcu Malog Bogiševca, lijevo i desno od naših zgrada i barikada, tako da smo se najednom našli opkoljeni. Između nas i njih bilo je 200 do 300 metara odstojanja pa smo se teško mogli prepoznati, jer smo i mi većinom nosili italijanske uniforme. Tako nam se dogodilo da smo za jednu kolonu mislili da je bataljon »Peko Pavlović« koji se povlači. Htjeli smo da provjerimo pa smo ih dozivali, ali nam nije odgovarano. Kad smo utvrdili da su Italijani otvorili smo koncentričnu vatru i nanijeli im osjetne gubitke. Zbog toga su obustavili nadiranje u pravcu bataljona »Peko Pavlović« i okrenuli front prema nama.

Čitav dan vodila se paklena borba bez predaha. Italijani su vršili juriš za jurišem na zgrade iz kojih smo se mi branili. Kada su se prvim jurišem probili do naše zgrade i kroz prozor počeli bacati bombe, nije nam preostalo ništa drugo, nego da kroz vrata i napravljene otvore na zidu izađemo napolje i jurišima odbijemo njihov napad. Mrtvi i ranjeni Italijani prekrili su ulicu. Jauci i vriska nijesu prestajali. Ponovo smo se vratili u kasarnu i čekali sa uperenim puškama i puškomitraljezima kroz prozore i na brzinu napravljene otvore na zidu. Italijani su izvršili još nekoliko juriša u toku dana, ali nijednom nijesu stigli do kasarne. Pozivali su nas na predaju. Odgovarali smo im da nema predaje do poslednjeg i da to mogu samo oni da učine. Poslije neuspjelih napada bili smo opkoljeni i tučeni sa svih strana. Iako su sva vrata i prozori tučeni sa bliskog odstojanja — sa nekoliko desetina metara, naši borci su slamali svaki juriš Italijana.

I artiljerija i minobacači dejstvovali su po našim kasarnama čitavog dana. Gotovo od svake granate ginuo je po jedan drug, a od granate koja je udarila u jednu kućicu, bilo je 20 mrtvih, ranjenih i kontuzovanih. Od najbližih smo čuli da je od parčeta granate poginuo Ljubo Dapčević, partijski instruktor opštinskog biroa u Ljubotinju, inače student medicine. Zatim Marko Laličić, zemljoradnik koji je Partiju i revoluciju volio više nego svoj život. Iz kućice je ošamućen i kontuzovan izašao

[1] U toku noćnog napada neprekidno smo ponavljali znak raspoznavanja da ne bismo jedan drugoga u mraku ubili. Čak su ga i Italijani prihvatili. To je bio samo još jedan dokaz koliko smo bili neiskusni u napadu na naseljena mesta.

komandir naše čete Đuro Radoman, napravio nekoliko koraka i pao. Mislili smo da je mrtav. Na naše pozive se nije odazivao, niti je davao ma kakve znake života. Situacija je bila veoma teška. Prići mu nijesmo mogli. Morali smo čekati pogodniju priliku za to. Prošlo je sat ili dva kada je on ustao i, po svojoj staroj navici, stavio ruke pozadi, pogledao prezirno na Italijane koji su bili okolo nas. Činilo nam se kao da je htio reći svojim pogledom i držanjem: »Kad čitava četa gine neka, prije nego svi izginu, vide i moju smrt«. Ubrzo je bio pokošen italijanskim rafalima. Teška srca smo to gledali. Nije padao lako oproštaj sa svojim učiteljem, sa divnim drugom, sa neustrašivim borcem. Svoj ponos, neustrašivost, i sve ostalo što ga je krasilo, ispoljio je i u poslednjem minutu svoga života, ostavljajući na sve nas, upravo, onakav utisak kakav smo o njemu uvijek imali.

Pored Đure Radomana, koji je kao vanpartijac, ostavljajući svoju porodicu, hrabro dao svoj život za pobedu revolucije, bilo je i drugih koji su tako završili.

Na Pljevljima su pali Nikola Lekić, bivši sekretar Mesnog komiteta Cetinja, kao i bivši članovi tog komiteta Bogdan Laković i Savo Popović. Iz objektivnih razloga njihovim željama da ponovo budu primljeni u KPJ nije udovoljeno, no, bez obzira na to oni su tražili da im se u napadu na Pljevlja povjere najteži zadaci. Tu su i izginuli, a svoje želje — da postanu članovi Partije — odnijeli su sa sobom.

Borba se nastavljala. Artiljerija nam je i dalje nanosila najveće žrtve. Od puščanih i mitraljeskih metaka ginulo se manje. Jedan italijanski artiljerijski izviđač, koji se nalazio u neposrednoj blizini naše kasarne iza jednog drvljanika, čitavog dana je davao artiljeriji elemente radi preciznijeg gađanja kasarne. Nastojali smo da ga uhvatimo na nišan ali nijesmo uspjeli.

Poslije neuspjelih napada Italijani su poslije podne dovukli brdski top za neposredno gađanje i jedan mitraljez koji su postavili iznad nas na padinama Malog Bogiševca tako da tuče čitavu jednu stranu i sve prozore kasarne. Plameni jezici granata zažarili su čitav prostor. To nas je prinudilo da se popnemo na krov, napravimo zaklon i pokušamo po svaku cijenu da likvidiramo posadu italijanskog topa i mitraljeza.

Artiljerija nas je u međuvremenu tukla i s drugog kraja grada. Na krov su stalno slata po dva druga, ali niko se nije vraćao. Smrt je bila neizbježna. To je znao svaki borac, ali se išlo bez riječi, bez dvoumljenja, jer, to je bio jedini način odbrane.

Od detonacije granata i bombi uši su zagluhnule, a od maltera koji se sručio na nas više se skoro nismo raspoznavali. Drugovi su ginuli svakog časa. Ginuli i klicali Komunističkoj partiji Jugoslavije i SSSR-u. Svaki je od nas želio da u tim zadnjim momentima uzvikne ove parole kao posljednji prilog revoluciji. Pri sjećanju na te dane i sada mi u ušima odzvanjaju reči Vlada Mićunovića kome je parče granate odnijelo dio lobanje. On je u padu vikao da živi Komunistička partija, da živi SSSR.

Svaki takav poklik značio je još jednu herojsku smrt.

Negdje popodne, poslije niza žrtava, uspjeli smo da likvidiramo posadu na topu i mitraljezu i da ne dozvolimo italijanskim vojnicima da priđu tim oruđima. Uzalud su bili svi njihovi pokušaji u tom pravcu.

Uraganska paljba se najzad stišala. Ranjeni drugovi tražili su da ih ubijemo samo da ne bi živi pali u ruke neprijatelju. Situacija je bila toliko ozbiljna da smo se u pojedinim trenucima dogovarali, čak i odluke donosili, da ako ne uspijemo da se izvučemo ili se ne obnovi napad od strane naših jedinica, posljednji koji ostane živ i nepovrijeđen ubije svakog ranjenika pa onda sebe. Bilo je predloga da u takvoj situaciji izvršimo juriš i da bar junački izginemo, misleći da ćemo time više doprinijeti uništenju neprijatelja nego da nas artiljerija jednog po jednog ubija. U takvoj, može se reći, za nas najtežoj situaciji u toku narodnooslobodilačkog rata, niko nije ni pomišljao na predaju, već samo na borbu do poslednje kapi krvi. Trajalo je to čitavog dana. Sve nas je bilo manje a Internacionala se neprekidno pjevala. Čekali smo tako noć, računajući da će jedinice koje su bile van grada obnoviti napad i da ćemo konačno zauzeti Pljevlja.

Dvadeset i četiri sata borili smo se bez sna, hrane i vode, ali niko nije mislio na to. Drugog izlaza nije bilo. Nada da će se obnoviti napad i da ćemo dobiti pomoć za izvlačenje i dalje su živjele u nama, iako ni napada, ni pomoći za izvlačenje, nije bilo. Ostalo nas je malo, sasvim malo. Tada smo donijeli odluku da se tokom slijedeće noći probijemo iz obruča. Odredili smo trojicu drugova za proboj u pravcu Senjaka, a trojicu za zatvaranje ulice i obezbjeđenje odstupanja. Ostali su nosili po jednog težeg ranjenika, dok su se lakši kretali sami. Zdravi borci su uzimali ratnu opremu ranjenika. Naređeno je da nijedna puška ne sme ostati neprijatelju. Sve je moralo biti iznijeto. Mrtve nijesmo mogli sahraniti, jer bi u tom slučaju imali nove žrtve.

Po smrznutoj kao beton tvrdoj zemlji otvoren je prolaz prema Senjaku. Artiljerijska vatra uperena na nas, neprekidno je dejstvovala ali noću je bila manje efikasna.

Tiho i nečujno izvlačili smo se iz kasarne sekući žice i stvarajući prolaze za nošenje ranjenika. Za to vrijeme naša zasjeda je otvarala vatru.

Najteže od svega nam je padalo što poginule drugove nijesmo mogli da sahranimo. U mislima smo se uvijek vraćali na onaj mali prostor na kome su oni pali i ostali. Ranjene smo izvukli, što me i danas, pri sjećanju na njih, čini ponosnim, jer ih nijesmo ubili, kako su to sami tražili, ni ostavili na milost i nemilost neprijatelju.

Kada smo došli do Senjaka, našli smo se u manje opasnoj zoni, ali nas je artiljerija i dalje pratila. Tu su nastupile nove teškoće. Trebalo je organizovati nošenje ranjenika a na svakog ranjenika trebalo je po dvojica zdravih. Zbog toga smo se kada na nosilima prenesemo po jednog ranjenog 50-100 metara, vraćali za drugog. Tako smo cijele noći do jutra prešli svega nekoliko kilometara. Pošto se odmicalo veoma sporo, odlučili smo da nas trojica u zoru požurimo do zbornog mjesta, odakle smo pošli u napad i ispitamo da li ima koga da nam pomogne u prenošenju ranjenika. U tom je i svanulo. Na zbornom mjestu nije bilo nikoga. Nije bilo ni cipela koje smo ostavili da bi što neprimjetnije ušli u Pljevlja. Zatekli smo samo nekoliko praznih i razbacanih ranaca. Sjedosmo sva trojica gledajući suznim očima neželjeni prizor.

»Znači svi su izginuli« — šta nam je drugo moglo pasti na pamet. Bili su to za nas trenuci velikog bola. Nijesmo u prvi mah znali šta da radimo. Jedan od drugova je, čak, predložio da se i mi vratimo u Pljevlja, pa da se borimo sve dok i posljednji ne pogine, ali taj predlog nijesmo prihvatili.

Kada smo se malo pribrali napustili smo zborno mjesto i pošli u jedno selo da vidimo nema li koga od boraca ili seljaka da nam pomogne u nošenju ranjenika. I ovaj poduhvat nije imao uspjeha jer u selu nije bilo ni seljaka ni boraca. Drugog rješenja nije bilo nego da se vratimo natrag i pomognemo drugovima koji nose ranjenike. Čitav dan smo ih nosili, cijepali košulje i zavijali rane. Nekoliko ih je usput umrlo. Tada bi zastali i sahranili druga opraštajući se obično Lenjinovim posmrtnim maršom, stisnutom pesnicom na čelu i ustaljenim poklikom: »Nastavićemo borbu koju smo započeli«.

U selu Adrovićima i Krnjači, prvi put smo se sreli sa našim drugovima iz bataljona. Poslije dva dana preživjeli borci Lovćenskog bataljona su se ponovo okupili, ali ne u punom sastavu (pošlo nas je na Pljevlja 344 borca i rukovodioca) jer oko 150 je bilo mrtvih i ranjenih. Bataljon, koji je imao 45 do 50% članova KPJ, oko 35% skojevaca, bio je sastavljen od radnika, seljaka, đaka i intelektualaca.

Lovćenski bataljon proslavljen u pljevaljskoj bici pronosio je sa istim elanom tu slavu i u sastavu Prve proleterske brigade. Bio je to bataljon uvek veselih boraca — i u borbi i na odmoru i maršu, uvijek uvjerenih da će u svakoj situaciji pobjediti. Takav je ostao do kraja rata.

Đoko VUKIČEVIĆ

VEZA JE USPOSTAVLJENA

Kad se pronio glas o ustanku u Drvaru nalazio sam se u Kninu po partijskom zadatku koji sam primio od Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju. Ubrzo, kao eho, počele su da u grad stižu vijesti kako se ustanici približavaju Kninu. Dizala se Kninska krajina — ustanak se kao plima iz Drvara, preko Bosanskog Grahova, razlio do Golubića, na desetak kilometara od Knina. S vijestima o ustanku širile su se i razne protivurečne glasine: da ustankom rukovode komunisti (u što smo i mi bili uvjereni), da su na čelu ustanka četnici i da kolju Hrvate (što su proturale ustaše) i slično. Bilo kako bilo, ustanici su bili na pragu Knina, panika je obuzela ustaše koje su se pokupile i pobjegle u Drniš, koliko se sjećam 31. jula, a već sutradan su stigle jake talijanske snage koje su preuzele svu vojnu i civilnu vlast u mjestu. U međuvremenu, nije nam uspio pokušaj da u Kninu preuzmemo vlast i uspostavimo vezu s ustanicima, mada je partijska organizacija sakupila i naoružala tridesetak svojih članova i simpatizera. Iznenadna pojava jakih talijanskih snaga onemogućila nam je da ostvarimo plan. Jedino je grupa od desetak drugova uspjela da razoruža posadu od dvadesetak domobrana, koji su se nalazili u kninskoj tvrđavi. Domobrani su se razbježali, mi smo oružje posakrivali i rasturili se. Ustanici koji su stigli do Kninskog Polja, iz nama nepoznatih razloga, nisu preduzimali nikakve akcije prema Kninu. Čini mi se da je ovome doprinijela jaka i uspješna četnička propaganda da su Talijani došli da zaštite srpski živalj od ustaških pokolja, što je u mnogome pasiviziralo elan ustanika iz srpskih sela Kninske krajine. Odlučujući momenat bio je propušten — ustanici nisu ušli u Knin, a ne dugo iza dolaska Talijana vratile su se i ustaše.

O svemu što sam mogao doznati izvijestio sam PK, a uskoro sam dobio zadatak da se povežem s drvarskim ustanici-

ma, da prikupim podatke o situaciji, o stanju u ustaničkim redovima, o njihovoj snazi, naoružanju, potrebama i slično, te da o tome što hitnije izvijestim PK. Iz ovoga sam zaključio da partijsko rukovodstvo Dalmacije nije upoznato sa situacijom.

U Kninu smo dobili prve informacije, da ustankom u Drvaru rukovode komunisti, a da je u Bosanskom Grahovu komandant Brane Bogunović (kasnije četnički vojvoda), koji je već tada ispoljavao šovinizam i četničko raspoloženje, a komesar Boško Krneta, jedini član KP. Dio ljudstva vezao se uz komandanta, a dio uz komesara (među ovima pretežno omladinci, radnici-drvosječe). U Strmičkoj dolini, do Golubića, vlast je bila u rukama četnika, pod rukovodstvom popa Momčila Đujića, kasnije zloglasnog koljača. Međutim, žandarmi su još patrolirali.

Da bi se uspostavila veza s ustanicima, partijska organizacija Knina uputila je fotografa Marijana Rebića, tada našeg simpatizera, koji je došao u vezu s komesarom gerilskog odreda u Bosanskom Grahovu, Boškom Krnetom i preko njega ugovorio mi sastanak s Ljubom Babićem, komandantom štaba gerilskih odreda u Drvaru. Pri povratku, Rebić umalo da u Strmičkoj dolini nije izgubio glavu, jer su ga neki četnici prepoznali. Znači, da bih i ja teško prošao ako bih se pojavio kao Hrvat. Zato je odlučeno da fingiram kao Crnogorac, a da sa mnom krene jedan omladinac iz poznate srpske porodice iz Knina.

Prvih dana avgusta, preko Golubića i Strmičke doline, stigao sam bez teškoća u Bosansko Grahovo, a sutradan su me ustanici motociklom prebacili u Drvar. Tu su me primili drugovi iz štaba gerilskog odreda, komandant Ljubo Babić i ostali. Upoznali su me sa situacijom. Prema onom što su mi iznijeli, u Drvaru je bilo preko 500 ustanika, od kojih je samo oko stotinu bilo naoružano, i to dobrim dijelom lovačkim puškama. Rekli su mi da su samo nekolicina članovi Partije, da im nedostaju partijsko-politički kadrovi i oružje i da to prenesem drugovima iz Pokrajinskog komiteta. Iz razgovora sam zaključio da rukovodstvo ustanka u Drvaru tada još nije imalo partijske veze s Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao ni sa PK KPH za Dalmaciju i da im je ovo prva partijska veza. Ljubo Babić je pozdravio Vicka Krstulovića, sekretara PK za Dalmaciju i zamolio da se ustanicima u Drvaru pomogne u partijskim kadrovima i oružju, a takođe i da PK po svojoj vezi obavijesti PK KPJ za BH, makar i preko CK KPJ, o situaciji kod njih.[1]

Nakon razgovora sa mnom članovi štaba produljili su sastanak, na kojem su razmatrali ulogu popa Đujića, koji se po-

---

[1] Mislim da su mi drugovi u Drvaru prikazali situaciju crnjom no što je u stvari bila, kako bi PK ubrzao svoju pomoć.

vezao s Talijanima i već s njima otvoreno surađivao. Odlučeno je, da se gerilski odredi na ovom području nazovu partizanski odredi, kako bi se i formalno obilježilo da ustankom rukovode komunisti. Tako sam se upoznao s najnovijim odlukama štaba odreda.

Pri odlasku od drugova, u Drvaru sam dobio nekoliko primjeraka letaka i biltene koje su oni izdavali, štampanih na ciklostilu i šapirografu. Dogovorili smo se i o kurirskoj vezi između Drvara i Knina, kako bismo se uzajamno obavještavali. Drugovi u Drvaru dali su mi propusnicu na ime Miloša Crnjakovića, bivšeg poručnika, Crnogorca, rodom iz Nikšića, kako bih se lakše kretao kroz četničke položaje do Knina.

U Bosanskom Grahovu sam se ponovo sastao sa Boškom Krnetom, komesarom tamošnjeg gerilskog odreda. Tu je situacija bila krajnje napeta. Komandant odreda Brane Bogunović, šovinistički i četnički raspoložen, htio je da sa svojim ljudima ubije učiteljicu Ružicu Marić,[2] jer je bila Hrvatica (radila je u štabu odreda), čemu se komesar suprotstavio.

Iz Bosanskog Grahova do Golubića išao je sa mnom i Krneta, jer se bojao da će me četnici napasti. U Strmici smo sreli žandarmerijsku patrolu koja nam je pregledala propusnice. U Golubiću smo zatekli popa Đujića sa dvadesetak četnika, koji su na šubarama nosili kraljevske i četničke kokarde. To su bili sve neki debeli, okrugli gostioničari, trgovci i posjednici. U sredini sela, na konopu visoko zategnutom iznad ceste, vijorile su talijanska i srpska zastava. Kada smo upitali Đujića zašto je izvjesio zastave, rekao je da tako mora, da je došlo do puškaranja između njih i ustaša iz hrvatskog sela Vrpolja, pa ako naiđu Talijani neka vide da im četnici nisu neprijatelji, već saveznici. Đujić nam je pokušao da objasni svoju »teoriju« kako se ne možemo boriti protiv Talijana, da su oni jaki, organizirani i dobro naoružani; da je dovoljno da se borimo protiv ustaša, da su Talijani zaštitili Srbe od ustaškog klanja itd. To je bio početak avgusta 1941, a već je bilo jasno kuda četnici kreću. Zaista, veza između njih i njihovog poglavara Draže Mihailovića mora da je odlično funkcionirala.

Zbog pomenutog puškaranja između četnika i ustaša nije bilo moguće da produljimo cestom za Knin, pa smo Krneta i ja morali da čekamo. U to je naišao kamion, pun talijanskih vojnika, koji su upućeni na osiguranje željezničkog vijadukta kod sela Pađana. Umjesto da krenu tamo, krenuli su, zabunom, prema Golubiću. Tu su se i zaustavili. Četnici su se postrojili i pozdravili ih. S talijanskim vojnicima bio je jedan vrlo mlad

---

[2] Čuo sam da je kasnije poginula, ali ne znam tačno.

potporučnik. Đujić mu je prišao, rukovao se i objasnio mu da je pogriješio put, te mu dao tačna obavještenja kuda treba da krene da bi stigli u Pađane. Pošto je Đujić znao da moram u Knin, predložio mi je da krenem s Talijanima. Bio sam pred alternativom: ili tu čekati u neizvjesnosti, među četnicima, da bih se mogao prebaciti u Knin, ili iskoristiti tu mogućnost. Kako mi se žurilo da podnesem izvještaj, posavjetovao sam se s Krnetom i pošto smo ocijenili da između Đujića i talijanskog oficira nije bilo nikakvog prethodnog dogovora, odlučio sam da prihvatim prijedlog. Tako je jedan komunist, pun ilegalnog partijskog materijala, s pištoljem u džepu, prebačen talijanskim vojnim kamionom, zahvaljujući prijateljstvu između četnika i Talijana.

Čim sam se vratio u Knin poslao sam pismeni izvještaj Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. Nedugo iza toga pozvan sam hitno u Split. Ivo Amulić, organizacioni sekretar PK, povezao me s Pavlom Papom Šiljom,[3] koji je od mene tražio detaljne podatke o ustanku i situaciji u Drvaru, Grahovu, Kninu, Drnišu i Kninskoj krajini. S njim sam imao dva sastanka (koliko se sjećam negdje oko 10. avgusta), na kojima sam ga detaljno informisao o svemu što sam doznao i vidio. Oba puta sastali smo se u Splitu na Bačvicama, u predjelu Viške ulice. Iznenadila me je njegova sigurnost i hrabrost. Jednom, šetajući se, izbili smo na Višku ulicu, kojom je upravo prolazio u stroju vod talijanskih vojnika. Vojnici su izgledali bijedno, nekako utučeni. Na moje veliko iznenađenje Šiljo im se je glasno, uz smijeh, obratio: »Što ne pjevate? Pjevajte!« i to im ponovio nekoliko puta. A kad su prošli, rekao mi je: »Vidiš, to ti je Musolinijeva vojska!«

Pošto sam mu na prvom sastanku dao tražene informacije, na drugom mi je povjerio da će se u Dalmaciji formirati partizanski odredi od članova KP i skojevaca, koji će se slati prema Bosanskom Grahovu i Dinari, da u prvo vrijeme pomognu tamošnjim ustanicima, a kasnije će se, prekaljeni i ojačani, vratiti na teren Dalmacije.[4] Ugovorena je i šifra na koju je trebalo

---

[3] Član CK KPJ, strijeljan koncem avgusta 1941, narodni heroj.

[4] Smatram da je PK KPH za Dalmaciju, na osnovu izvještaja koji sam podnio u poruke štaba odreda iz Drvara kojom je tražena pomoć, donio odluku da se *što prije* formira 6 odreda u Dalmaciji, da se naoružaju i pošalju u pomoć ustanicima u Drvaru. Na ovu brzinu vjerovatno je utjecala informacija o prilikama kod drvarskih ustanika, a naročito o nedostatku partijskih kadrova i oružja, što se pokazalo kao sudbonosno za odrede, jer veze nisu bile osigurane, niti prebacivanje obezbeđeno, pa su ubrzo na svom putu otkriveni i neprijatelj ih je razbio. Ne tvrdim da su činjenice o drvarskim ustanicima i situaciji koje sam iznio drugu Šilji bile sasvim tačne, no takve sam podatke dobio od članova štaba gerilskog odreda u Drvaru.

da se javljaju odredi koji budu u pravcu Drvara upućivani iz Splita i Šibenika. Odredi koji budu stizali iz pravca Šibenika trebalo je da mi se u Knin javljaju šifrom »Zarja — Zapad«, a oni koji budu dolazili iz pravca Splita i Sinja, šifrom »Isa — Istok«. Moj zadatak bi bio da organiziram njihovo dalje prebacivanje do Drvara. Kao što je poznato, prvi odredi iz Splita, Solina i Šibenika su stradali, a Kaštelanski se vratio natrag. Ipak je grupi od 11 drugova iz Šibenika uspjelo da se probiju do Drvara, a među njima je bio i komesar Odreda, Miro Višić.[5]

Veza koja je sa drugovima u Drvaru uspostavljena i kasnije je redovno održavana.

Gašpar BERGAM

[5] Sekretar OK SKOJ-a za sjevernu Dalmaciju, poginuo polovinom 1943, narodni heroj.

USTANAK U GLAMOČU

Posle kapitulacije jugoslovenske vojske mnogi ljudi koji su bili u vojsci vratili su se kućama sa oružjem. Istina, dobar broj nije doneo oružje, jer je uz put bio razoružan od ustaša, ili je jednostavno pobacao oružje da bi se lakše probio do kuće. Oni koji su doneli oružje nisu ga prvih dana krili, što je kasnije ustaškoj vlasti omogućilo da ga lakše oduzme.

Bilo je iskusnijih ljudi koji su savetovali da se oružje krije i da se municija ne troši uzalud. Međutim, mnogi se nisu obazirali na ovakve savete, razmetali su se puškom i natjecali u veštini gađanja. Ali što je vreme više odmicalo, sve se više uviđalo da su bili u pravu oni koji su govorili da se oružje sakriva. I tako se na početku ustanka kod glamočkih seljaka zateklo oko 400 pušaka i 2 puškomitraljeza sa dosta municije i ručnih bombi, mada su ustaše uspele oduzeti većinu oružja.

PRIPREME ZA USTANAK

Već u maju ustaše otpočinju s masovnim hapšenjima i najgrubljom pljačkom, pojačavajući teror iz dana u dan. Ovo je kod naroda izazvalo sve veće nezadovoljstvo i nagoveštavalo skori obračun s ustašama.

Partijska organizacija iz susednih srezova, pre svega iz Drvara, počela je, preko svojih članova, objašnjavati narodu da će vrlo brzo morati doći do dizanja ustanka i obračuna sa okupatorom i njegovim slugama — ustašama. Što se više govorilo o ustanku, kod naroda je raslo osećanje veće sigurnosti, a istovremeno se osećala i zabrinutost što nije sačuvano više oružja.

U ovom periodu naročito se isticao Nikola Bojinović iz sela Stekerovaca, koji je sve otvorenije govorio o ustanku i po-

trebi organizovanja mlađih ljudi, na prvom mestu onih koji su imali sakriveno oružje, u jedinice po vojničkom uzoru — u desetine i vodove. Nikola je već bio organizovao stražarenje oko sela kako ustaše ne bi mogle neprimećeno doći u selo i hapsiti ljude.

Raspoloženje naroda za ustanak bilo je veliko, ali u periodu priprema nije ni iz daleka iskorišćeno, pa se početak ustanka, dobrim delom, odvijao stihijski. Neposredne pripreme za ustanak ostale su u granicama pojedinačnog upoznavanja i nagoveštavanja da se ustanak bliži i da treba biti spreman. Nešto više organizovanosti bilo je u selima: Stekerovci, Hotkovici i Perduhovo Selo.

U Glamoču pre rata nije bilo partijske organizacije. U periodu razvoja ustanka omladina je bila najjači oslonac Partije i glavni izvor boraca za formiranje i popunu partizanskih jedinica.

Dvadeset osmog jula kroz glamočka sela i planine (u to vreme veliki broj ljudi nalazio se u planinama na košenju livada) prostrujala je vest da je ustanak dignut. Vest su prenosili kuriri od sela do sela, tako da je do podne 28. jula čitav glamočki srez bio obavešten o ustanku.

Ovog istog dana ispaljena je i prva ustanička puška u glamočkom srezu: u selu Rore likvidirana je jedna ustaška patrola. Tog dana posle podne ustanici iz sela Rora i Crnog Vrha uputili su se u selo Popoviće i zajedno sa Popovićanima poseli dominantne položaje istočno od sela, da spreče eventualni pokušaj ustaša da iz Glamoča prodru u ova sela.

Kako se vest o dizanju ustanka prenosila iz sela u selo tako su ljudi napuštali poslove, vadili skriveno oružje i vojničku opremu i okupljali se, kako bi u toku noći povezali sela i dogovorili se o daljem radu. (Danju je bilo riskantno kretati se iz sela u selo, jer su ustaše u prigradskim selima motrile na kretanje ljudi, zaustavljale ih i ispitivale kuda idu i zašto. Ipak su u toku noći uspostavljene veze između sela i sve je bilo spremno za obračun s neprijateljem.)

Neprijateljska posada u Glamoču verovatno je bila obaveštena o događajima u Drvaru, pa je popodne 28. jula upućena jedna satnija (četa) ustaša u sela Šumnjaci i Vagan, gde je uhapsila oko 40 ljudi koji su se našli u selima. (Vest o ustanku još nije bila doprla do svakog čoveka, jer ih je veliki broj bio na radu po livadama, pa su pojedinci pri povratku sa posla neočekivano padali u ustaške ruke). Pohapšeni su odvedeni u Glamoč i zatvoreni u bolnicu koja je bila pretvorena u zatvor, a ustaška satnija ostala je na prenoćištu u selu Vagnu sa name-

rom da idućeg dana produži isti posao u selima severozapadnog dela sreza.

Ujutro 29. jula ustaše su se uputile prema selima Popovići i Rore, ali su ih ustanici sačekali na pogodnim položajima i posle kraće borbe naterali u bekstvo. Tako snažan otpor ustanika prisilio je neprijateljske snage da se povuku u Glamoč i da organizuju odbranu grada.

Istog dana ustaše su iznenada upale u sela Rudići i Halapić i na prepad pohvatale oko 80 ljudi, koje su zatekli kod kuća i odveli ih u grad gde su zatvoreni.

OSLOBOĐENJE GLAMOČA

U toku noći 28/29. i ceo dan 29. jula ustanici su se prikupljali na položajima severozapadno od sela Glavice, na udaljenosti od grada 10—12 km. Ustanici su se organizovali u čete i vodove — svako selo je činilo vod ili četu. U toku dana su bili na okupu svi ustanici iz sela Popovića, Rora, Crnog Vrha, Vagana, Šumnjaka, Preodca, i jedan broj iz sela Glavice i Halapića.

Disciplina u tek formiranim jedinicama je bila slaba, ali su elan ustanika i radost zbog prve pobede nad neprijateljem nadvladali stihiju vrlo šarolike mase. Od oružja se nosilo ko je šta imao, ali se ipak sakupilo oko 200—250 vojničkih pušaka, nešto pištolja, lovačkih pušaka i ručnih bombi. Oni koji nisu imali vatreno oružje, naoružavali su se vilama, sekirama i raznim drugim predmetima.

U toku 29. jula sakupili su se svi ljudi na koje se računalo, izabrane su starešine jedinica. Posle dogovora starešina odlučeno je da se Glamoč napadne sutradan, 30. jula ujutro. Nakon odluke o napadu, prišlo se neposrednim pripremama — davanju zadataka pojedinim jedinicama i određivanju pravaca napada. Procenjeno je gde bi neprijatelj mogao dati otpor, pa se na osnovu toga i odlučivalo koja će jedinica gde napadati.

Prilikom procene situacije došlo se do zaključka da će neprijatelj pružiti ozbiljniji otpor na položajima udaljenim od grada 5—6 km i to na brdima Brezovači i Gradini, a zatim da će se taj otpor nastaviti na uzastopnim položajima, kojih oko Glamoča ima na pretek.

Na osnovu ovakve procene, glavni deo snaga određen je da likvidira neprijatelja na Brezovači i Gradini i da mu ne dozvoli organizovani otpor na uzastopnim položajima. Deo snaga upućen je u napad preko polja i kroz sela u Polju, sa severne i severozapadne strane.

Pokret jedinica počeo je oko 7 časova i do prvog kontakta sa neprijateljem došlo je na položajima gde se i očekivalo. Na Brezovači i Gradini neprijatelj je pružio otpor preko očekivanja. Razvila se žestoka borba, ali neprijatelj nije izdržao snažan nalet ustanika, pa je u paničnom bekstvu napuštao položaje i bežao u pravcu grada.

Uz put su bacali puške i municiju, pa čak i uniforme, a ostavili su i jedan teški mitraljez. Ustanici su u silovitom naletu, na neprijateljskim »leđima« upali u grad. Masa od oko 2500 ustanika se kao lavina sručila na grad. Njihovo »Ura« razlegalo se po okolini i nadjačavalo slabu vatru neprijatelja.

Otpor na prilazima i u samom gradu gotovo je potpuno izostao. Bežanje sa Brezovače prenelo se i na položaje u neposrednoj okolini grada. Sve je grabilo prema Livnu i šumi Busiji, u pravcu iz koga nisu nadirale naše jedinice. Koliko je bio silovit nalet ustanika najbolje pokazuje činjenica da ni ustaški logornik Baković nije uspeo da pobegne, već je zarobljen u jednoj kući. Naročito su loše prošle one ustaše koje su bile u gradu, jer očigledno nisu očekivale takav obrt situacije, pa ih je mnogo zatečeno u kućama i pohvatano.

Oslobođenjem Glamoča u ustaškim zatvorima je zatečeno preko 100 ljudi, uhapšenih dan ranije u Halapiću i okolnim selima. Ustaše ih nisu uspele prebaciti u Livno ili u neko drugo mesto, jer su se događaji posle 28. jula razvijali takvom brzinom da su morali misliti o spasavanju svojih glava. Ovih stotinak ljudi (verovatno ih je bilo i više, jer to onda niko nije mogao izbrojati), spaseno je sigurne smrti.

Očekivalo se da će se u Glamoču naći dosta oružja, ali se to nije ostvarilo. Sve vojničko oružje i oprema, koje su ustaše pokupile od glamočkih seljaka, podelili su međusobno te očekivanog magacina sa oružjem i vojničkom opremom nije bilo. Zaplenjeno je oko 200 lovačkih i 50 vojničkih pušaka i 1 puškomitraljez. Vojničko oružje je zaplenjeno uglavnom od onih ustaša koje su izginule u borbi ili su u bekstvu bacale oružje, dok su lovačke puške nađene u magacinu. Ali, za njih nije bilo municije, pa je bilo i malo koristi.

NAPAD NA MLINIŠTA

Ustanici iz sela Stekerovaca, Hotkovaca i Perduhovog Sela imali su zadatak da 29. jula napadnu i zauzmu žandarmerijsku stanicu i pilanu u Mliništima. Ustanici iz ovih sela su po brojnosti bili slabiji od snaga koje su napadale Glamoč. Raspolagali su sa 100 vojničkih pušaka i jednim puškomitraljezom.

U ovim selima je bilo više ljudi koji su se odmah, od prvog dana ustanka, svesno i nepokolebljivo priključili ustaničkoj borbi. U tome su, pored ostalih, prednjačili Nikola Bojinović, Dušan Krčmar, Dušan Ćubić, Vid Perduh i drugi. Za vrlo kratko vreme, svojim zalaganjem na organizovanju ustanka, disciplinom, spremnošću da podnose sve teškoće, a naročito ličnom hrabrošću, oni su postigli veliki autoritet među svojim borcima i sa uspehom ih vodili kroz sve okršaje.

I uticaj partijske organizacije iz Drvara i Prekaje u ovim selima osećao se daleko više nego u drugim selima glamočkog sreza, što je takođe imalo značaja da Stekerovčani budu bolje organizovani od ustanika iz drugih sela.

Na pilanu i žandarmerijsku stanicu Mlinište izvršen je napad 30. jula pošto je dan ranije sačekan i uništen jedan kamion koji je vozio municiju u Glamoč. Tom prilikom su ubijena dvojica ustaša i oslobođena tri zatvorenika. Otpor na pilani i žandarmerijskoj stanici bio je jači nego što se očekivalo. Međutim, nalet ustanika sa relativno dobrim naoružanjem i dosta municije, slomio je otpor ustaša i žandarma. Ovde je zaplenjeno 15 pušaka i nešto municije. Tada je razrušena i stanica šumske železnice u Mlinštima.

U borbama za Mlinište ubijeno je 8, a zarobljena 4 žandarma i ustaše. Takođe je oslobođeno iz žandarmerijske stanice 20 ljudi, koje su žandarmi toga i prethodnog dana pohapsili po livadama.

Time je trećeg dana ustanka ceo glamočki srez bio očišćen od neprijatelja.

ODBRANA GLAMOČA I POVLAČENJE

Kada je Glamoč 30. jula oslobođen, došle su do izražaja izvesne slabosti koje su postojale u organizaciji ustaničkih jedinica i u rukovođenju. Umesto da odmah produže gonjenje neprijatelja i obezbede se od Livna, ustaničke jedinice počele su se osipati i veliki broj ustanika razišao se po gradu. Istina, prilikom ulaska u grad ustanici su pokazali visoku svest u odnosima prema stanovništvu i njegovoj imovini, kao i u držanju prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima (naravno, ukoliko se nije radilo o poznatim ustaškim zlikovcima).

Međutim, Milan Rustanović,[1] koji se nametnuo za neku vrstu glavnog komandanta ustanika, nije se mnogo brinuo o

[1] Milan Rustanović Savić bio je jedan od otresitijih glamočkih seljaka iz Crnog Vrha, dosta spretan demagog, a u suštini velika kukavica i strašljivac. Uspeo je da se nametne ustaničkoj masi u prvim danima ustanka. Krajem marta 1942. godine Rustanović je streljan, jer se bio stavio na stranu neprijatelja.

najprečim zadacima — obezbeđenju od Livna i učvršćivanju velike, a slabo disciplinovane mase ustanika, nego je poveo razgovore s bivšim ustaškim logornikom Bakovićem. Baković je, kao vešt i lukav čovek, umeo maksimalno da odvrati pažnju Rustanovića od glavnih zadataka i zadrži ga što duže u razgovorima, jer je znao, ako padne u ruke ozlojeđenih ustanika, da neće lako izvući glavu. On je sa sigurnošću računao i da će ustaše iz Livna pokušati da se povrate u Glamoč. Zahvaljujući svojoj umešnosti i naivnosti Rustanovića, Baković je uspeo da ga Rustanović pusti, zajedno s još jednim ustaškim funkcionerom, da slobodno ode u Livno, navodno da bi izdejstvovao da se puste ljudi pohapšeni dan ranije.

Kada je Baković pošao za Livno na prevoju Korićna naišao je na ustaše. On im je objasnio situaciju u Glamoču. Naveče 31. jula ustaše su već doprle do sela Rudine, Podgradine i Kamena, na oko 3—4 km od grada paleći sela i ubijajući svakog na koga su naišli. Neki delovi ustaničkih jedinica na svoju su inicijativu bili pošli da posednu prevoj Korićnu 31. jula, ali je bilo kasno, jer ih je neprijatelj preduhitrio. Došlo je do borbe u šumi Tisovac, koja se kasnije prenela na položaje u neposrednoj okolini grada — Kuk, Gredu i Rajan. Ne može se reći da ustaničke jedinice nisu dale otpor, a još manje da nisu bile dovoljno snažne, ali su, očigledno, bile iznenađene brzinom neprijateljskog reagovanja iz Livna. Zato se otpor sveo na nekoliko kratkih i žestokih okršaja u šumama na prilazu gradu. Noć je zatekla neprijatelja na liniji sela Kamen — južne padine Rajna. Tu su ustaše zanoćile povremeno tukući artiljerijom grad. Bilo je očigledno da je Glamoč izgubljen, pa su se u toku noći ustaničke jedinice počele u neredu povlačiti u pravcu severozapada, ka selima Halapić i Glavice, dok je manji deo odstupio preko brda Homar i sela: Petrovo Vrelo, Dubrave, Hasanbegovci i Prijani. Odstupalo se, uglavnom, prema selima u kojima su jedinice formirane.

Neprijatelj je ušao u grad 1. avgusta oko 10 časova, kad neki naši delovi još nisu bili ni napustili grad. O toku borbi koje su vođene noću između 31. jula i 1. avgusta i o položajima naših jedinica, te jedinice koje su se nalazile u gradu niko nije obavestio, tako da su bile u ubeđenju da se borba vodi na severnim padinama prevoja Korićna. Ujutro, 1. avgusta, prilikom ulaska neprijatelja u grad otpor su dale samo manje grupe boraca, a delovi jedinica, koje su bile u gradu, jedva su uspeli da se izvuku. Čak nisu stigli da obaveste kuvare o upadu neprijatelja. Zatečeni su kako mirno rade svoj posao i ustaše su ih na licu mesta zverski poubijale.

Po osvajanju grada neprijatelj je odmah produžio da goni naše jedinice koje su odstupale prema selu Halapiću, ali se nije mnogo udaljavao od grada, niti je išao dublje u šumu.

Naši gubici u odbrani Glamoča iznosili su oko 30 mrtvih i 10 ranjenih.

PANIKA I TEROR PO SELIMA OKO GRADA

Stanovništvo sela iz neposredne okoline grada zahvatila je panika, pa je u toku noći između 31. jula i 1. avgusta počelo masovno da beži u udaljenija sela i bliže šumi. Izbegli su mlađi i sposobniji muškarci i devojke, dok su stariji ljudi, žene i deca većinom ostajali kod kuća. U selima, udaljenijim od grada, kao što su Pribelja, Halapić, Vagan, Hotkovci, Stekerovci, Popovići i Rore nastali su veliki zbegovi. Dok su srpska sela oko grada napuštali svi žitelji koji su se mogli micati, iz sela koja su udaljenija od grada u kojima su živeli muslimani i Hrvati, seljaci su takođe masovno odlazili, ali u pravcu grada. Jedni su dakle, bežali što dalje od grada, u šumu, a drugi dolazili u grad.

Drugi avgust protekao je relativno mirno. Ustanici su se prikupljali u planinama Staretini, Šatoru, Hrbljini, Vitorogu, Cincaru, oko Mliništa i u šumama severoistočno od sela Prijani i Pribelje. Sumirali su se rezultati i dogovaralo se za dalji rad. Počelo je ozbiljnije organizovanje ustanika i biranje starešina u jedinicama u kojima do tada nisu bili izabrani.

Ustaše su iskaljivale svoj bes nad nedužnim starcima, ženama i deci. Čulo se da su u selima Rudine, Podgradina i Kamen izvršili pokolj nad svima što su im pali šaka. Paljenje kuća u selima svi smo videli. Ovo je strašno pogodilo narod u zbegovima i unelo potištenost i duboku zabrinutost među borce u jedinicama. Mada se nije tačno znalo ko je sve ubijen, svak je gajio zračak nade da su njegovi ipak ostali u nekom šumarku, ili pak mislio da su baš njegovi pobijeni. Tako su se ljudi raspinjali između najcrnjih vesti koje ih mogu pogoditi i skrivene nade da će ih one ipak mimoići.

Treći avgust je valjda bio najteži dan za narod iz prigradskih sela. Tog dana doprla je vest da su ustaše (2. avgusta) izvršile pokolj u selima: Đulićan, Petrovo Vrelo, Dubrava, Brdo, Rajička, Jakir i u neposrednoj okolini grada. Prvi koji su doneli ovu vest isuviše su bili ošamućeni da bi mogli dati tačne informacije ko je sve ubijen. Što je dan više odmicao, napetost među narodom u zbegu i borcima u jedinicama sve je više rasla. Kuknjava je postajala sve glasnija i broj onih koji su saznali ko je od njihovih ubijen svakog časa je rastao. Prizori su bili stra-

šni. Pojedine porodice su prepolovljene, a neke do posleđnjeg člana uništene.

Dva dana posle zločina, preostali deo stanovništva, uglavnom žene i deca, iz sela iz okoline grada potpuno je izbegao u udaljenija sela i šume. Tako su sela ostala potpuno pusta.

Udaljenija sela od grada, planinske staje i košare dobili su dvostruko veći broj stanovnika nego što su do tada imali. Teško je bilo smestiti izbeglo stanovništvo, a isto tako i deo stoke koju su izbeglice uspele da spasu od ustaške pljačke. Svak se snalazio kako je znao, tražeći najnužniji smeštaj za starije i decu. U ovoj teškoj situaciji došla je do punog izražaja plemenita solidarnost. Oni koji su imali sreće da im ustaše do tada nisu napravile nikakvog zla, pokazali su se do kraja solidarnim u pomaganju izbeglica sa svim što im je stajalo na raspoloženju.

Izbeglice su svojim dolaskom unosile sve više nesigurnosti među narod iz sela gde ustaški teror još nije dopro. Počelo je napuštanje sela i tamo gde objektivno nije bilo razloga za to.

Ustaše su po ceo dan vršljale po opustelim selima i pljačkale. Počele su po baštama i obližnjim njivama pronalaziti, otkopavati i odnositi razne stvari koje su ljudi zakopali još pre ustanka. Noću bi se ustaše i ostala pljačkaška rulja povlačili u grad sa tovarima opljačkane imovine po opustelim selima. Kad se već nije imalo šta pljačkati, počeli su skidati prozore, vrata, krov, pa čak i patos iz kuća. Tovarili su na kola i odvozili u Glamoč, a zatim i u Livno.

UČVRŠĆIVANJE I MEĐUSOBNO POVEZIVANJE JEDINICA

U ovom periodu ustaničke jedinice su počele da se bolje međusobno povezuju i pripremaju za akcije, kako bi se u prvo vreme makar ograničilo područje dejstava neprijatelja. Uspostavljaju se čvršće veze s jedinicama iz okoline Drvara, Mrkonjića, Jajca i Livna. Naročito se poklanjala pažnja povezivanju sa Drvarom i Janjom (Šolajinim jedinicama).

Učvršćivanje i sređivanje jedinica sporo je odmicalo — ljudi je bilo dosta, ali oružja malo. Dobijao se utisak da se broj pušaka smanjuje, a ne povećava. Pojedini borci odlazili su sa svojim porodicama u druga sela ili zbegove i priključivali se tamošnjim četama. Tako je u toku avgusta stvoreno nekoliko ustaničkih grupa, slabo međusobno povezanih, koje su još slabije koordinirale svoje akcije.

U tom periodu stvorena je četa od ustanika sela: Halapić, Rudići, Branješci, Kovačevci, Ćoslije, Radaslije i jednog dela Kamena sa bazom u planini Staretini, koja je imala zadatak da

drži položaje na brđu Gradini, zapadno od sela Halapića, i onemogući ustašama da zalaze u sela Rudiće, Halapić i Branješce ili da prodru u Staretinu gde se nalazio veliki zbeg naroda.

Po brojnosti i naoružanju najjača ustanička grupacija je bila severozapadno, zapadno i jugozapadno od sela Vagan, u rejonu brda Kadinjača, Krnjevac, Junčkrava i Radovčevo brdo. To je bio veoma pogodan položaj za odbranu i vezu sa četom Halapćana na Gradini. Ovu grupaciju sačinjavalo je 5 četa formiranih od boraca iz sela: Glavice, Popovići, deo Vagana i Šumnjaka (jedna četa); zatim sela Vagan, Šumnjaci i Reljani (Druga) i Rore i Crni Vrh (Treća četa). Posebnu četu formirala su sela Preodac i Tičevo, a takođe i selo Prekaja.

Tako je ova grupacija imala 5 četa različite jačine, kako po brojnosti ljudstva, tako i po naoružanju.

U selu Popovićima je početkom avgusta formiran štab glamočkih gerilskih odreda sa zadatkom da objedinjuje dejstva svih jedinica na teritoriji glamočkog sreza.

Stekerovci, Hotkovci, Perduhovo, Prijani i Hasanbegovci formirali su vodove, koji su kasnije prerasli u čete. Ove jedinice su bile dobro organizovane, relativno dobro naoružane i uspešno su izvršavale svoje zadatke.

U selu Pribelji organizovana je četa od boraca iz toga sela, zatim iz Petrova Vrela i Dubrave. Ova četa je trebalo da onemogući neprijatelju prodor u Pribelju iz pravca Glamoča i Kupresa. Iako prilično slabo naoružana, uz pomoć Šolajine jedinice ipak je uspela da obavi svoj zadatak.

U planini Hrbljini formirana je četa od boraca iz sela Zajaruge, Skucana, Starog Sela, Jakira i Brda.

Ustanici iz ostalih sela, naročito iz onih koja su napuštena, priključili su se četama i vodovima gde su im bile izbegle porodice, uglavnom u čete u Staretini, Popovićima, Pribelji i Hrbljanima.

Disciplina u jedinicama još nije dobila potrebnu čvrstinu, ali se osećao napredak. No, ovaj napredak nije bio zadovoljavajući, jer su pojedini borci odlazili da obiđu svoje porodice. Teško stanje, naročito u pogledu ishrane, pogađalo je borce koji su odlazili u obilazak. Kada su se vraćali, bili su potišteni i prenosili neraspoloženje i na ostale borce, što je u krajnjoj liniji delovalo demoralizatorski na jedinice, otupljivalo borbenost i okupiralo misli ljudi brigom za porodicu.

U tom periodu učestali su dolasci pojedinih drugova iz Drvara u jedinice u Staretini, Popovićima i Mliništima. Ovi dolasci su imali prvorazredni značaj, jer su to u većini bili članovi KPJ, te su počeli planski delovati u jedinicama. Njihov rad

se osećao, ali to su bili tek počeci organizovanog političkog delovanja na glamočkom terenu. Mora se reći da i ovi drugovi nisu uvek bili dovoljno upućeni kako da se učvrsti disciplina i pokrenu jedinice u borbe, u kojima se borci prekaljuju, zato su tražili rešenja u dogovorima s pojedinim drugovima iz četa.

Ustanak u Glamoču tada je prolazio kroz jednu manju krizu, koja je donekle bila i razumljiva, s obzirom na brzinu razvoja događaja posle 28. jula. Ova kriza je ipak prebrođena, bez težih posledica i jedinice su bile spremne da se odupru neprijatelju u njegovim pokušajima daljeg zalaženja u sela.

UTICAJ PARTIJSKE ORGANIZACIJE I PRVE POJAVE ŠOVINISTIČKIH ISTUPANJA

Ceo avgust protekao je u sređivanju, organizacionom učvršćivanju i međusobnom povezivanju glamočkih četa, kao i u povezivanju sa ustanicima iz okoline Drvara, Jajca, Mrkonjića i Livna. Donesen je u pojedine jedinice i list »Gerilac« koji je štampan u Drvaru.

U ovo vreme u ustaničkim jedinicama počeo se osećati uticaj šovinističkih istupanja pojedinaca. Postavilo se pitanje kojim pravcem će krenuti dalji razvoj ustanka: linijom bratoubilačke borbe ili borbe protiv ustaša. O ovim pitanjima počelo je govorkanje među borcima. Svi su se slagali da borba protiv okupatora i njegovih slugu — ustaša predstavlja najvažniji zadatak, ali do razilaženja je dolazilo kad se postavljalo pitanje: da li pod ustašama podrazumevati sav hrvatski i muslimanski živalj, ili samo one koji nose pušku i bore se protiv nas? Bilo je kategoričkih zastupanja i jednog i drugog stava. Ipak, preovlađivali su oni, koji u hrvatskom i muslimanskom življu nisu videli ustaše, nego su tačno razgraničavali pojam ustaša od pojma Hrvata i muslimana.

Rad partijske organizacije izgledalo je da će dati dobre rezultate. Međutim, kad je stavljen na prvu probu, početkom septembra, pokazalo se da je to dalo slabije rezultate od očekivanih. Osnovna slabost u radu bila je u tome što se, čini mi se, polazilo od unapred predviđenog uskog kruga ljudi na koje je trebalo utjecati i preko njih učvrstiti jedinice. Teško se probijalo shvatanje da onaj ko je jednom izabran za komandira neke jedinice treba da bude smenjen čim se pokaže nesposobnim da njome rukovodi. Kroz borbu su se vidno isticali mnogi drugovi koje je odmah trebalo birati za starešine jedinica, ali se nešto čekalo, a šovinisti, kasniji četnici, nisu mirovali. U početku su neki ljudi vešto i demagoški istupali, a u suštini su bili prikriveni neprijatelji daljeg razvoja i učvršćivanja jedinica. Ovakvi

ljudi došli su na čelo pojedinih vodova i četa više stihijski nego što su svojim radom i znanjem to zaslužili. To se u punoj meri pokazalo početkom septembra, a naročito kasnije u daljem razvoju ustanka. Bilo je odlučnih drugova koji su ostali dosledni borbi protiv svih neprijatelja, kao što su: Peja Ivić, Nikola Bojinović, Vid Perđuh i mnogi drugi. Veliki broj drugova je za kratko vreme osvojio simpatije boraca ličnom hrabrošću. Treba napomenuti da se rad partijske organizacije odvijao u dubokoj ilegalnosti i oni drugovi koji su u ime nje govorili i uticali na glamočke ustanike su vrlo retko pominjali među širom masom naroda ili boraca da govore u ime Partije.

Objektivni uslovi za rad su, međutim, bili vrlo povoljni. Čak je i »Gerilac« nedovoljno i neracionalno korišten. U Pribeljskoj četi, na primer, u toku avgusta nije održana ni jedna konferencija sa borcima. Rad sa narodom je bio još slabiji. Glavno težište u radu bilo je na komandirima jedinica, dok je široka masa boraca vrlo slabo obaveštavana o razgovorima između drugova koje je slala partijska organizacija ili viša komanda i njihovih komandira. Ukoliko su sami komandiri obaveštavali svoje čete i vodove, oni su to činili nevešto, pojedini su čak iskrivljavali smisao razgovora. Tako su borci uglavnom bili slabo informisani o toku događaja, a naročito o široj platformi i ciljevima borbe. Dobijao se utisak da borci kao glavni cilj borbe smatraju odbranu sela i zbegova od ustaša.

POKUŠAJ PRODORA USTAŠA

Prvih deset do petnaest dana avgusta nije bilo ozbiljnijih borbi, jer neprijatelj nije pokušavao da prodire dalje od grada i neposredne okoline, a naše se jedinice još nisu bile dovoljno učvrstile i organizovale da bi mogle preduzimati napade na neprijateljske položaje. Neprijatelj je znao gde se mi nalazimo i nešto kasnije pokušavao je da se probije do sela u severozapadnom delu sreza, s namerom, da tamo nastavi akciju koju je počeo prvih dana avgusta.

Između 10. i 15. avgusta neprijatelj je u Glamoču organizovao jednu grupu u jačini od oko 70 ustaša, koji su se zakleli da će proći kroz sela u koja od dizanja ustanka nisu dolazili, i napraviti ono isto što su napravili u prigradskim selima. Ta se grupa uputila u pravcu sela Popovića i Rora. No, i ustanici su sada bili dovoljno organizovani: dočekali su ustaše na položajima zapadno od sela Vagna, gde se razvila žestoka borba. Ustaše su htele pošto-poto da se dokopaju Rora i Popovića, a naše jedinice su ih odbijale. U ovoj borbi, koja je trajala oko tri sata, naše jedinice su odnele potpunu pobedu i naterale ustaše u

panično bekstvo. Ukupni gubici ustaša u ovoj akciji iznosili su 17 mrtvih: broj ranjenih nije se mogao ustanoviti. Ovo je bila prva ozbiljnija borba naših jedinica posle pada Glamoča.

Neprijatelj je sada još više učvršćivao svoje položaje, ali se nije usuđivao da posle poraza kod Popovića, vrši veće ispade prema našim položajima. Karakteristično je da su se protivnici slabo međusobno poznavali. Obično su protivničke snage precenjivane. Postojale su veće mogućnosti za izvođenje većih akcija od strane naših jedinica i to prvenstveno ofanzivnog karaktera, koje bi ustaničke položaje primakle u neposrednu blizinu grada, jer je kod neprijatelja zavladao snažan strah. Međutim, do ovog nije došlo dobrim delom i zbog toga što i naše jedinice nisu znale snagu neprijatelja, a i zbog toga što je bilo teško pokrenuti pojedine čete i vodove da se odvoje od svojih sela i zbegova. Smatralo se da su posednuti položaji vrlo pogodni i da ih neprijatelj ne može lako zauzeti da bi ugrozio sela, koja su do tada ostala pošteđena.

U prvih dvadeset dana avgusta, pored sukoba kod sela Popovića, izvedene su još dve akcije. Jedna sredinom avgusta, koju su izvele snage iz Staretine u selima Kovačevci i Ćoslije. Tom prilikom je omogućeno evakuisanje stanovništva iz ovih sela, koje do tada nije uspelo da se skloni. Druga je izvedena na putu Glamoč — Livno u rejonu Korićne, u kojoj su učestvovale nešto jače snage. Ovu akciju su izveli delovi snaga sa položaja u Mliništima, zajedno sa četama iz Pribelje i Hrbljina. Sa Mliništa je pošlo oko 200 boraca s jednim puškomitraljezom. Snage koje su otišle po zadatku u pravcu Kupresa, pošto nisu uspele da organizuju akciju, vratile su se na svoje položaje u Mliništa. Preostali deo, sa četama iz Pribelje i Hrbljina, izveo je akciju na putu Glamoč — Livno. Bilo je predviđeno da se na pogodnom mestu na Korićni postavi zaseda i dočeka transport koji je iz Livna snabdevao neprijatelja u Glamoču. Planirano je da učestvuje oko 200 boraca sa oko 100 pušaka i jednim puškomitraljezom. Međutim, i ovog puta nije uspelo kako je zamišljeno. Pokret iz sela Pribelje izvršen je kasno, pa u toku noći nije postavljena zaseda. Jedinice su stigle tek oko 10 časova na planirano mesto. Zauzimanje položaja tek je bilo počelo. Većina boraca se još nalazila daleko od puta kada su naišla dva kamiona i jedna putnička kola iz Livna. Neočekivani nailazak izazvao je pometnju među borcima, te je počelo komešanje. Oni koji su već bili zauzeli položaje, otvorili su vatru na kamione i automobil, a Mirko Bošnjak je bacio drvarsku bombu[2] pod kamion. Jedan kamion i putnička kola su oboreni sa puta. U ovoj akciji poginula su dva neprijateljska vojnika i oslobođena su

[2] Bombe su izrađivali partizani u Drvaru.

dva civila koje su ustaše sprovodile u Glamoč. Ustaše iz neoštećenog kamiona uspele su da se vrate i sa pogodnog mesta otvore vatru po ustanicima koji su se nalazili u polju nedaleko od puta. Posle akcije neke jedinice su se povukle preko planine Slovinj u Hrbljinu i Pribelju, a neke su odstupile kroz šumu Tisovac i Businju u Staretinu i dalje na Mliništa.

JOŠ DVA NAPADA NA GLAMOČ

Naše jedinice sa položaja severozapadno od sela Vagan pokušale su nekoliko puta da likvidiraju neprijateljske snage na položajima severozapadno od sela Glavice, na Ozrenu i Gradini, ali bez uspeha. Neprijatelj se bio solidno utvrdio na svojim položajima, dovukao dosta municije, pa je svaki naš napad odbijao jakom vatrom po našim jedinicama, koje su pokušavale da mu se približe preko brisanog i dobro branjenog prostora.

Kad se videlo da se neprijatelj na Ozrenu ne može likvidirati, počele su pripreme za napad na Glamoč ostavljajući pri tom ustaše za leđima, zadržavane malim delom naših snaga. Ovo je bilo najbolje rešenje koje se tada moglo doneti. Jedan takav napad izveden je sredinom avgusta. Deo snaga koje su napadale sa zapadne i severozapadne strane uspeo je da dopre do prvih kuća u gradu. Međutim, ovaj napad nije uspeo pa su se naše snage morale povući na polazne položaje.

Neprijatelj je iz straha sam napustio Ozren nekoliko dana posle napada na grad. Napuštanje Ozrena omogućilo je našim najjačim snagama da posednu položaje kod sela Glavice čime je uspostavljena neposredna i čvrsta veza sa jedinicama iz Staretine. Ovo je znatno olakšalo dalja dejstva naših jedinica.

Slična situacija je bila i na Gradini gde su vršeni napadi nekoliko puta, ali su se završavali kao i napadi na Ozren. Na kraju, i nju je neprijatelj morao napustiti te su time poboljšani uslovi za dalja dejstva.

Negativna strana napada na Ozren i Gradinu, kao i neuspeh napada na Glamoč, bili su u tome što su naše jedinice trpele osetne gubitke. To je kod boraca unosilo sumnju u sopstvenu snagu i demoralizatorski delovalo na njih. Municija se trošila, a nova se nije zarobljavala, pa je i to imalo uticaja na raspoloženje boraca.

Krajem avgusta formiran je od svih ustaničkih jedinica Glamočki bataljon, kao 8. bataljon Drvarske brigade. Dotadanji štab u selu Popovićima preformiran je u štab Glamočkog bataljona gerilskih odreda. Komandant bataljona bio je Jozo Vukičević, radnik iz Splita, politički komesar Šaćir Maslić, kovač iz Jezera kod Jajca.

Posedanjem povoljnijih položaja, krajem avgusta, i približavanjem naših glavnih snaga gradu, omogućeno je izvođenje još jednog napada na Glamoč.

U napadu 2. septembra učestvovalo je oko 700 boraca, sa oko 400 pušaka i tri puškomitraljeza. Neprijatelj je imao 4 satnije (čete), vod haubica i vod mitraljeza. Jedinice koje su napale preko Skoka i iz pravca sela Asići uspele su da upadnu u grad i sateraju neprijatelja u nekoliko većih i tvrđih zgrada. Jedinice koje su napadale sa severne strane zakasnile su s početkom napada i nisu uspele da likvidiraju spoljnu odbranu grada. Teren kojim su ove jedinice napadale bio je nepovoljan. Upadom jedinica s južne, severozapadne i zapadne strane, Glamoč je bio gotovo oslobođen. Otpor neprijatelja je bio vrlo žilav, a pomanjkanje municije kod naših jedinica omelo je da likvidiraju i poslednja uporišta iz kojih se neprijatelj branio. Jaka neprijateljska vatra iz automatskog oružja prisilila je naše jedinice da gotovo oslobođen grad napuste.

Ovom napadu prethodilo je kidanje veza što je unelo paniku među neprijatelja i stanovništvo u Glamoču i Livnu. Sam zapovednik Jadranskog divizijskog područja, general Iser, o ovoj akciji piše:

> ... Kod Glamoča grupa Kopačin bila je 1. septembra napadnuta na svojim položajima na nekoliko točaka... Ovom prilikom prekinuta je veza Livna sa Glamočom što je izazvalo paniku u Livnu i okolišnjim naseljima.

Napad na grad izveden je 2. septembra.

> Poverenik Tomić iz Livna javlja: jutros u 4 časa Glamoč opkoljen. Prekinute i brzoglasne i saobraćajne veze. Vode se teške borbe — izveštava general Iser.

U toku izvođenja priprema za napad na grad mislilo se i na mogućnost da se požanje žito, koje do tada nije mogao požnjeti ni neprijatelj niti ustanici, jer je bilo na »ničijoj zemlji«, između zona dejstva naših i neprijateljevih snaga. Čim su naše snage krenule sa položaja kod sela Glavice i okolnih brda, iza njih su pošle jedinice s kosama i ostalim oruđima i počele sakupljanje žita. U toku noći i narednog dana požnjeveno je oko 80 kola žita.

BORBE NA MLINIŠTIMA

Ustaše su nastojale da učvrste svoj položaj u Glamoču, čime bi stvorile uslove za efikasnije dejstvo u pravcu Drvara. Pored toga veoma im je smetalo što nisu mogle koristiti drum Glamoč — Mrkonjić preko Mliništa.

Likvidiranje neprijatelja na Gradini i Ozrenu i poslednji napad na Glamoč, još više su zadali brige ustašama, pa je sam »vojskovođa« Kvaternik 5. septembra, naredio da se obezbedi saobraćaj na putu Glamoč — Mrkonjić preko Mliništa. Na ovom zadatku su angažovane i dve ustaške bojne u Mrkonjiću. Smenjen je i komandant posade u Glamoču.

Ove ustaške jedinice su imale zadatak da, pored obezbeđenja druma Glamoč — Mrkonjić, produže dejstvo u pravcu Drvara i Oštrelja. Dejstva neprijatelja su počela 6. septembra prodorom bojni iz pravca Mrkonjića u Mliništa. U tom času u Mliništima nije bilo naših jačih snaga, jer su se bile koncentrisale oko Glamoča, radi ponovnog napada na grad.

Ustaška grupa iz Glamoča pošla je 7. septembra drumom Glamoč — Mlinište s ciljem da se spoji sa ustašama u Mliništu. Prvi pokušaj nije uspeo i neprijatelj je odbačen natrag u Glamoč. U ponovnom pokušaju ustaše su, uz snažnu artiljerijsku podršku, uspele da se probiju u toku dana i u sam mrak dostignu liniju Gradina — selo Medena Selišta — Ozren. Time je neprijatelj opet zaposeo Ozren i Gradinu, što je otežalo kasnija dejstva naših jedinica. Ovom prilikom su ustaše zapalile selo Rudići. Istovremeno je izvršen pokolj i popaljene kuće u selima Odžak i Podgreda. Ustaše nisu poštedele nikoga.

Ustaše su 7. i 8. septembra pokušale da nastave svoja dejstva u ranije planiranim pravcima (Mliništa — Glamoč, Mliništa — Drvar i Mliništa — Oštrelj). Međutim, nije im išlo kako su planirale. Zbog toga su odustale od dejstva u pravcu Drvara i Oštrelja i sve snage iz Mliništa i Glamoča orijentisale na pravac Mliništa — Glamoč. U toku ovih borbi na Mliništima, neprijatelj je potpuno opkoljen, no zbog nedovoljne inicijative i koordinacije dejstava naših jedinica bio razbijen.

Borbe u Mliništima, koje su trajale od 7. do 14. septembra, predstavljaju najteže akcije koje su vodili glamočki partizani u 1941. godini. Neprijatelj je pokušavao da se po svaku cenu probije iz Mliništa do Glamoča, ali je otpor naših jedinica bio tako snažan, da je izgubio punih 7 dana da savlada razdaljinu od 15 kilometara. U ovim borbama su se istakli mnogi borci, kao: Peja Ivić, komandir Vaganske čete, Mile Bojinović, Dušan Krčmar, Vid Perduh, Dušan Ćubić Vatić i niz drugih boraca i rukovodilaca. Herojska pogibija Peje Ivića duboko se urezala u sećanje svih učesnika ove velike borbe. Peja je na čelu svoje čete pokušao učiniti nešto što je sa onim snagama bilo vrlo teško ostvariti. Ustaše su bile isuviše jake da bi ih mogle razbiti još uvek slabo organizovane, slabo naoružane i neiskusne glamočke jedinice. Lična hrabrost velikog dela boraca

i rukovodilaca nije mogla nadoknaditi slabu koordinaciju dejstava.

Prodor ustaša preko Mliništa skupo je stajao naše jedinice. Samo iz Stekerovačke čete poginulo je 8 boraca. I ostale jedinice su pretrpele osetne gubitke. Niko nije štedeo snage i živote, ali četvorostruka brojna nadmoć neprijatelja u ljudima i neuporediva nadmoć u naoružanju i municiji i ovde su došle do punog izražaja. Ustaše su na mliniškom poprištu ostavile oko 70 mrtvih.

U ovim akcijama sa naše strane učestvovalo je oko 350 boraca sa oko 250 pušaka i 4 puškomitraljeza ne računajući deo snaga koje su došle kao pomoć iz Ribnika i Mrkonjića. Neprijateljske snage su bile jačine dve ustaške bojne u Mliništima sa baterijom brdskih haubica i vodom brdskih topova, zatim 4 satnije sa vodom haubica i vodom mitraljeza iz Glamoča. Pri prodoru drumom od Glamoča do Mliništa neprijatelj se poslužio lukavstvom: nije nikog dirao, ni napadao na naše položaje za koje je znao gde su. Niže starešine naših jedinica, naročito pojedini komandiri vodova, koji su bili na ovim položajima nisu preduzeli ništa, jer su mislili da je bolje ne dirati u jačeg neprijatelja, da ga time ne izazovu da počne paliti sela.

Istovremeno s prodorom u Mliništa neprijatelj je preduzeo i akcije od pravca Kupresa na naše jedinice koje su se nalazile u rejonu sela Pribelja. Izgleda da mu je namera bila da razbije ustaničku četu u Pribelji.

Svoja dejstva neprijatelj je otpočeo 6. septembra ujutro napadom na naša obezbeđenja na južnim padinama planine Vitoroga. Što je dan više odmicao borba je sve više dobijala u žestini. Neprijatelj je postepeno potiskivao naše snage u pravcu sela. U sumrak, kada je neprijatelj prodro do proplanka Rupe, naše snage su izvršile protivnapad u kom se vodila borba prsa u prsa. Juriš je uspeo i neprijatelj je odbačen.

Pomoć, zatražena od Šolaje, stigla je kasno, kad je neprijatelj već bio u bekstvu. Toga dana i kod Šolaje je bila kritična situacija, ali je ipak našao mogućnosti da nam pomogne, uputivši nam jedan mitraljez s nešto municije. Četa je mogla u svako doba povesti u borbu i do 200 boraca, ali nije bilo oružja za sve njih. Imali su svega oko 35 pušaka i jedan puškomitraljez, dobijen od Šolaje dva dana pre napada.

Početkom septembra neprijatelj je i na ostalim pravcima izvodio napade. U to vreme su vođene vrlo žestoke borbe na teritoriji Jajca, Mrkonjića, Ribnika, Ključa, Bosanskog Petrovca, Grahova, Drvara i ostalih mesta u Bosanskoj krajini. Ove borbe nastavile su se na području Mliništa sve do dolaska

delova italijanske divizije »Bergamo« u Glamoč, 25. septembra. Tada nastaje drugi period u razvoju ustanka na području Glamoča.

*

Snabdevanje jedinica i zbrinjavanje ranjenika bili su posebna briga za ustaničko rukovodstvo. Za vreme borbi u Glamoču, pored ratnog plena, snabdevanje jedinica vršeno je namirnicama skupljenim od mesnog stanovništva iz okolnih sela. Starešine jedinica su tražile od odbornika određenu količinu hrane, a odbornici su hranu prikupljali u selima i doturali je do jedinica na položaje. U svakom selu su bili određeni odbornici koji su se, pored ostalog, brinuli da ovaj posao što bolje obave. Odbornici su savesno i uspešno rešavali svoje zadatke. Narod je bio spreman da sa borcima deli poslednje što je imao, pa tako odbornici nisu ni imali težak zadatak oko snabdevanja jedinica.

Ranjenici su zbrinjavani u samim jedinicama ili su evakuisani u sela koja su bila van domašaja neprijateljskog dejstva. Teži ranjenici su evakuisani u selo Prekaju u blizini Drvara i tamo lečeni u partizanskoj bolnici.

Nikola PILJAK

FRUŠKOGORSKI PARTIZANSKI ODRED 1941. GODINE

Bešenovački Prnjavor, fruškogorsko selo, imao je prad rat oko stotinu domova. Selo je bilo toliko protkano rodbinskim vezama da su momci i devojke u njemu retko između sebe sklapali brak. U selu, gotovo odsečenom od sveta, bez ceste i električnog osvetljenja, postojao je svega jedan radio-aparat na bateriju, koji je bio svojina škole. Pravi gospodar sela je bio manastir. On je postavljao i smenjivao mesnu vlast. Ljudi u selu većinom nisu bili religiozni, ali su bili gladni, goli i bosi. Kada snegovi pokriju zemlju ili kada u proleće zacari glad, u manastiru se moglo dobiti svega: pšenice, krompira, pasulja, masti i drva. Manastir je davao sirotinji namirnice i drva, a ona je to odrađivala uz minimalnu nadnicu od 8 do 10 dinara. Radni dan je počinjao kad sunce izađe, a završavao se kada zađe. Nije izrabljivana samo seoska sirotinja već i srednjak. Njemu su bili potrebni seme, sejačice i drva, pa je za sve to odrađivao manastiru i bio je večito dužan i zavisan kao i seoska sirotinja. Manastir je imao 850 jutara šume, 350 jutara oranice, vinograda i voćnjaka, na hiljade komada krupne i sitne stoke, a najviše tri kaluđera i nekoliko đaka. Imanje je bilo oslobođeno svih poreza i taksa.

Tako je izgledalo to malo fruškogorsko selo uoči rata. U toku rata je spaljeno do temelja, a njegovo stanovništvo prepolovljeno — sve zbog odanosti narodnooslobodilačkom pokretu i njegove oslobodilačke aktivnosti.

Socijalističke ideje došle su u selo mnogo ranije. Još 1905. godine postojala je socijalistička organizacija u Prnjavoru. Vođa te organizacije bio je Begojević Živan, seoski bezemljaš, pošten koliko i siromašan. Vlasti i kaluđeri nisu se plašili socijaliste-utopiste. Rado su se šalili s njim i njegovim idejama. Ali su nje-

Vjekoslav Parač: NJEMCI ULAZE

gove ideje ipak napajale ugnjetene, a on je bio za čitavo selo ideal poštenja.

Početak godine 1941, početak neposredne fašističke opasnosti, uzdrmao je selo. Ljudi su se skupljali oko školskog radio-aparata i diskutovali.

U to vreme je skojevsku organizaciju u Prnjavoru sačinjavalo 7 članova: Milan Blagojević, Sava Milojević, Zdravko Adamović, Živko Jovanović, Miodrag Ercegovac, Kaja Relić i ja. Organizacija je zajedno sa većom grupom omladinaca-simpatizera razvijala svestranu aktivnost među omladinom. U grupama po troje čitali smo razne materijale koje smo dobijali od skojevske organizacije iz Bešenova. Kaja Relić, Milan Blagojević i ja bili smo tada kandidati Partije i po određenom planu radili smo sa skojevcima; gotovo redovno su naši sastanci održavani van sela. U selu su odranije živela dva Nemca: Eduard Auer držao je kafanu i mesnicu, a Stevan Auer kolonijalnu radnju. Čim su Nemci stigli na našu granicu, u kafani je osvanuo radio-aparat na bateriju. Po godinama sam bio najstariji u našoj organizaciji. Zato sam najviše i odlazio među starije u kafanu i kolonijalnu radnju, gde su se ljudi uveče skupljali. Bez ustručavanja sam objašnjavao ljudima šta znači fašizam. To isto su činili Milan Blagojević i ostali skojevci i simpatizeri. Selo je bilo uzrujano, rat je bio na pragu. Ljudi u selu su nas rado slušali.

Rat me je zatekao na vojnoj vežbi u Beogradu kod Topovskih šupa. Ne sećam se kojoj sam artiljerijskoj jedinici pripadao; bio sam vezista. Bombardovanje Beograda zateklo me je na Avali: nemačke »štuke« su uz strahovit urlik ceo dan preletale preko naših položaja. Naši topovi su ćutali. Tu noć smo nekoliko puta kretali čas prema Mladenovcu, čas prema Beogradu. U zoru smo stigli u Mladenovac i smestili se u parku da predanimo. Tu smo bili bombardovani. Sledeću noć — pokret, niko nije znao kuda. Rat je tek počeo, a već je nastupila glad. Oficiri demoralisani, vojska nemoćna. Usledila je još jedna noć lutanja bez cilja.

Našli smo se u malom selu Glibovcu. Selo je na bregu, a u daljini i s jedne i s druge strane cesta. Njome su se kao zmije vukle nemačke motorizovane jedinice, a mi smo bez oružja — topovi su ostali negde u blatu, a artiljerci imaju malo pušaka. Ne zna se ko je iz koje jedinice, sve je izmešano. Ne zna se čak ni ko komanduje. Negde po podne — trubni znak zbor. Skupljamo se u krugu oko jednog majora, čoveka četrdesetih godina. On govori o herojskoj borbi Srba kroz istoriju, o Milošu Obiliću, o Kraljeviću Marku i poziva nas da se tu noć probijemo preko ceste, ne bismo li nekako stigli u Grčku, a odatle u Englesku. Obećava da ćemo se vratiti kao pobednici. Ljudi

plaču, plaču zbog izdaje, zbog izgubljenog rata. Tada mi je bilo najteže. Šta da radim — da li je izdaja poći ili ne poći? Rešio sam da ne idem u tuđu zemlju. Sem mene bila su još tri Sremca, ne sećam im se više imena: jedan je bio iz Putinaca, jedan iz Pavlovaca, a za trećeg ne znam odakle je bio. Predložio sam, a oni su prihvatili, da se vratimo u Srem preko Beograda. U Beogradu će krenuti svako na svoju stranu. Dugo gladno putovanje: šest dana i šest noći obilazimo ceste i sela. Sretamo grupe vojnika, svako traži civilno odelo. Oružje smo nosili sa sobom. Pred Belim Potokom nas je jedan stariji seljak upozorio da je tu negde ubijen jedan vojnik, navodno zato što je pobegao iz vojske. Kraj samog izvora zaista naiđemo na leš vojnika; ubijen je kamom u leđa. Prevrćemo ga, uzimamo vojničku bukvicu; rodom je iz nekog sela u Banatu.

Pred Beogradom bacamo oružje, razilazimo se. Posle kraćeg boravka u Beogradu prešao sam preko Save na sremsku stranu. U Zemunu vidim domaće Švabe. Naoružani i veseli šetaju gradom. Produžio sam put i uskoro stigao u svoje selo. Tu sam se ponovo zaposlio u majdanu kreča kod Gaje Ercegovca.

PRIPREME

Skojevska organizacija dobija tih dana mnoge zadatke: da nabavlja oružje i municiju za oružanu borbu, da prikuplja crvenu pomoć, da politički radi u selu sa omladinom i starijima. Na žalost, u našoj blizini nema cesta po kojima se vojska povlačila i bacala oružje, te moramo preduzimati posebne mere. Treba stvoriti nekakav plan da se dođe do oružja.

Neki Vilhamer, Nemac iz Sremske Mitrovice, imao je vinograd i kuću u blizini našeg sela. Sava Milojević, sposoban i poverljiv skojevac, znao je gde taj Nemac drži pušku. Jednog dana Sava je uspeo da je ukrade. Bila je to manliherka, bez magacina i šaržera, metak se stavljao direktno u cev, pa ipak je za nas predstavljala veliko blago. U daljem traganju za puškom maja 1941. smo doznali da Veljko Stolpin, koji je tada živeo u Beočinu, ima dve nove mauzerke sa kompletnim priborom i nešto municije. Veljkov očuh je dugo godina bio šumar u našem selu, poznavao je sve nas. Trebalo je naći pogodne ličnosti koje će s njim govoriti. Našli smo ih. Bili su to Đoka Gazibarić i Sava Jovanović koji ranije nikada nije imao veze s nama i koga je samo mržnja prema okupatoru vezala za nas. Od sakupljene crvene pomoći kupili smo te dve puške. One su bile kod mene i o njima sam vodio računa.

Municije smo imali jako malo. Preko Save Mundžića i Mitra Mićaševića iz sela Jaska doznali smo da u Jazačkom Pr-

njavoru ima u magacinima municije i bombi, koje je ostavila bivša vojska. Saznali smo da ustaše čuvaju magacine, čija su vrata još uvek bila razvaljena. Nije bilo lako, ali je bilo moguće doći do municije. Pre svega je bilo potrebno obučiti Kaju i Milana Blagojevića da rukuju oružjem, kako bi me mogli štititi od ustaškog stražara ako me primeti, pošto sam nameravao da pođem u magacin i uzmem municiju. Krenuli smo s oružjem i to noću, kako nas niko ne bi video na putu od sela do magacina. Njih dvoje su stalno držali na nišanu stražara, dok sam ja neopaženo ulazio u magacin i skupljao u džak metke i bombe. Sanduci s municijom bili su razvaljeni, a meci ležali po patosu. Takve tri akcije donele su nam oko 3000 metaka, 30 bombi i nešto eksploziva. Ovakve akcije se kasnije nisu mogle nastaviti, jer su vrata na magacinima bila popravljena, a straža pojačana.

Već negde u maju su u naše selo došle tri ustaše: Mate, Pero i Huso. Njihova prezimena ne znam. Kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, ustaše su počele da motre na nas.

Prva sabotaža u selu izvršena je u početku vršidbe. Stavio sam štamp (čeličnu šipku kojom se buši kamen u snop pšenice u guvnu Miše Živkovića. Dreš se pokvario i vršidba je nekoliko dana bila obustavljena. Ustaški poverenik kod mašine vodio je istragu uz pomoć ustaških žandarma. Ništa nije dokazano. Međutim, ustaše su sumnjale na nas. Naša opreznost je bila pojačana. Noći smo provodili van sela, po vinogradarskim kućama ili prosto u šumi, ne odvajajući se od oružja. Našu opreznost je znatno pojačao i proglas CK KPJ u kome se govorilo i o tome da se drugovi ne daju uhapsiti, a ako bi došlo do hapšenja da ne prezaju od oružanog otpora.

UPAD U MANASTIR

U to vreme su se ovde sklonili iz Rume i neki članovi sreskog komiteta: Milan Marović, Sava Varićak i Milivoj Savić Triva. Smestili su se u vinogradarsku kućicu Jove Miškovića, a stražu i obezbeđenje davala je naoružana skojevska grupa. Kada su se vraćali za Rumu, data je direktiva da se oružje skloni u bazu. Oružje smo smestili u stari majdan kreča zvani Cerik; za tu bazu znali smo: Kaja Relić, Milan Blagojević, Đorđe Nikšić Johan i ja.

Zbog prisustva ustaša naš politički rad nije mogao biti više tako masovan. Nemac Eduard Auer otvoreno je pretio silom. Skoj je ipak radio; noću su, uglavnom van sela, držani sastanci, a i parole protiv fašizma, pisane običnom olovkom, lepljene su po selu. Takav rad naše grupe odvijao se sve do 5. avgusta

1941. kada su počela hapšenja. Tog dana rano u zoru prvo je uhapšen Slavko Nikšić Mauki i doveden u Prnjavor, u manastir; zatim su uhapsili Živana Begojevića, a tražili su i mene. Mene je Kaja na vreme izvestila preko omladinca Gaje Anđušića i odmah sam otišao na zborno mesto. Pošto me nisu pronašli, uhapsili su Kaju. Sve troje su zatvorili u manastirski podrum. Oko 10 časova pre podne na zbornom mestu sam se našao s Milanom Blagojevićem. Otkopali smo oružje i zaseli na put Bešenovo — Prnjavor, spremni da dočekamo ustaše ako povedu uhapšene za Bešenovo.

U selo nismo smeli ući po danu, a zaplašeni narod nikuda se nije kretao van sela. Nismo znali kakva je situacija u selu. Čekali smo drugove iz Bešenova da zajednički napravimo plan za oslobođenje uhapšenih. Kada je pala noć, a niko nije došao, pronašli smo Đoku Gazibarića, dali i njemu jednu pušku i krenuli u selo. U mom dvorištu naišli smo na zasedu. Ustaše su pripucale, ali nikoga nisu pogodile. Odatle smo otišli u vinograd Cvete Belovića iz Bešenova čiji je sin bio član Partije. Mislili smo da ćemo nekako uhvatiti vezu s Bešenovom. Ponovo smo čekali na zbornom mestu, ali niko nije došao. Prenoćili smo više sela u šumi, na mestu zvanom Lipnja. Ujutro 6. avgusta naišao je moj komšija šumar Pera Jovanović, koji nas je izvestio da uhapšene strahovito muče i da će ustaše doći kamionom da ih prevezu u Sremsku Mitrovicu. Više se nije smelo čekati; pustiti da ih odvedu u Mitrovicu značilo je dozvoliti da ih streljaju. Odluka je pala: treba odmah osloboditi uhapšene.

Oko 12 časova stigli smo do manastira. Prilaz manastiru iz šume bio je jako povoljan za nas. Gazibarić je ostao na straži, posmatrajući iza bedema put do sela; ako ustaše naiđu otvoriće vatru. Milan i ja smo morali osloboditi uhapšene. Trebalo je najpre doznati u kojoj su sobi ustaše. Popeli smo se na prvi sprat i tu smo na našu sreću naišli na kuvaricu Jeku koja nam je pokazala ustašku sobu. Oslušnuo sam na vratima: ustaški islednik Pero saslušava Kaju. Zakucao sam, a kad je ustaša viknuo: »da«, udarcem noge otvorio sam vrata i sa uperenom puškom naredio mu da digne ruke uvis. Ustaša je od straha jedva podigao ruke. Kaja istog momenta dohvati pušku i uperi je u ustašu. Ključ od podruma bio je kod ustaše i mi ga poterasmo da otvori podrum koji je bio specijalno namenjen za povrće. Kad ustaša otvori podrum zapahnu nas težak zadah truleži. Čulo se bolno stenjanje.

Te noći kada su zatvorenike odveli u ovaj podrum, vezali su im spreda ruke, kroz vezane ruke proturili kolena, a ispod kolena provukli debele štapove. Od bola su padali u nesvest. Tukli su ih batinama gde su stigli. Po noći su ih provocirali, do-

lazili pod prozor i šapatom zvali po imenu, govoreći im: »Ovde je Sima«. Ustaški islednik Pero često je dolazio u podrum i nagovarao ih da sve priznaju, pa ih neće više mučiti. Pošto smo tu noć kod moje kuće naišli na zasedu, ustaše su im rekle da sam ubijen, kako bi im na taj način uništile nadu u spas. Kada smo ušli u podrum, viknem: »Zdravstvujte, tovariši«. Oni pomisliše da su i mene uhvatili pa hoću da se držim komunistički, te se zato i ne okrenuše odmah vratima. U mračnom podrumu nije se moglo videti da su vezani. Tek kad sam im rekao »ustanite, došla je sloboda«, oni su odgovorili da ne mogu jer su vezani. A kada ih je ustaša odrešio i oni izašli na svetlo dana, videli smo u kakvom su stanju. Bili su toliko premlaćeni da više nisu ličili na ljude. Tabani su im bili popucali od batina, tako da su za sobom ostavljali krvave tragove. Ja sam ostao u manastiru kao zaštitnica, a njih sve sam poslao u šumu na ugovoreno mesto.

Kad sam i ja tamo stigao doznao sam da Živan Begojević nije mogao dalje da hoda, te je ostao negde u manastirskoj bašti. Vratiti se po njega bilo je nemoguće jer su ustaše već stigle jednim kamionom iz Mitrovice. Kada su fašisti videli da su im žrtve umakle, razišli su se oko manastira i osuli paljbu prema šumi. Begojević se nekako noću dovukao do svoje kuće gde su ga ustaše sutradan našle i ponovo odvele u isti podrum. Strahovito su ga mučili: odsekli su mu nos i uši, odrali mu kožu s leđa i posolili, a zatim ponovo zašili. I pored tih užasnih mučenja stalno je vikao: »Napred, crveni! Mi ćemo pobediti«. Sahranili su ga seljaci iz našeg sela, po naređenju ustaša i uz njihovo prisustvo. Još je davao znake života kad su ga spuštali u grob. Batinama su ubili čoveka koji je prvi u našem selu širio ideje socijalizma i bratstva među narodima.

GRUPA I LOGOR

Naša grupa se smestila u blizini Crvenog čota, na mestu zvanom Čerevićka karlica. To je bila prva oružana grupa i prvi partizanski logor u Fruškoj gori. Od oružja smo imali četiri puške, municiju, nešto bombi i jedan pištolj, a imali smo i tri ustaška šlema. Jednu pušku i ove šlemove zaplenili smo u manastiru. Ubrzo se postavilo pitanje našeg snabdevanja hranom. Milan Blagojević Žicar određen je za kurira. Trebalo je da uhvati vezu sa organizacijom u Bešenovu. Usled naše akcije nastala je panika, drugovi su se krili van sela. Mnogo noći Žicar je odlazio u selo i vraćao se praznih ruku. To su bili najteži dani, bili smo odsečeni od celog sveta, gladni i nedovoljno obučeni. Jedne noći, dolazeći do Bešenova, Žicar nam je pričao kako je

uhvatio vezu s jednim članom Partije, ali umesto pomoći taj mu je rekao da smo izvršili ovu akciju na svoju ruku, da smo otpadnici od Partije i da nas ona neće pomagati. Za nas je ovo bio teži udarac od gladi i hladnih noći; za ovo smo znali samo nas troje: Kaja, Žicar i ja.

Desetak dana smo se hranili krompirom i mesom od ubijene divljači, a ustaški šlemovi poslužili su nam kao posuđe. Teško je bilo jesti meso i krompir bez soli i hleba. Slavko Nikšić Mauki je pravio opanke od sirove kože divljeg svinjčeta, ali bi se oni do mraka ucrvljali na nogama i on bi drugog dana počinjao iznova sa pravljenjem opanaka. U Karlici smo iskopali i uredili izvor i nazvali ga Crveni izvor. Desetak dana živeli smo tako, a zatim je uspostavljena veza s organizacijom. Naša akcija je ocenjena kao parvilna. Posle nekoliko dana dolaze Đorđe, Kosta i Draginja Nikšić, veza sa selom je normalnija, a prvi naš kurir postaje skojevac Sava Milojević iz Prnjavora, koji jedini zna gde je naš logor.

DOLAZAK »ROBIJAŠA«

Jednog dana dobijamo uputstvo i lozinku gde i kako da uhvatimo vezu s nekim drugovima radi oslobađanja političkih zatvorenika iz mitrovačke kaznione. Otišli smo na označeno mesto, Šuljamačku glavicu, ali se na naš znak niko nije javio. Gotovo cele noći davali smo signale, ali bez odgovora. Posle nekoliko dana ponovo dobijamo od Bore Nikšića, tada sekretara partijske organizacije u Bešenovu, vezu na istom mestu, sa istim znacima, ali ne noću nego danju, pa ipak veza nije uspostavljena. Krenuli smo Johan i ja. U šuljamskim vinogradima naiđosmo na Žiku Lazića iz Šuljma, ali pošto se nismo poznavali, veza nije uspostavljena. Zapravo nije trebalo da preko njega uspostavimo vezu, jer nas je na Glavici čekao Pinki.[1] Međutim, Žika je znao gde se Pinki nalazi, ali ga zbog konspiracije nismo pitali, a on sam nije nam rekao da ima vezu s Pinkijem. Ipak smo Žiki kazali da smo partizani. Posle nekoliko dana u naš logor ponovo dolazi kurir Sava Milojević i javlja da su politički osuđenici pobegli iz kaznione i da se nalaze na Istočnjaku, mestu u blizini Šuljamačke glavice. Johan i ja smo otišli i sastali se s njima.

---

[1] Boško Palkovljević Pinki, jedan od organizatora bekstva 32 komuniste iz zatvora u Sremskoj Mitrovici 22. avgusta 1941. Legendarni sremski partizan, prvi kurir koji je uspostavio vezu NOP-a u Sremu sa Vrhovnim štabom (u januaru 1942). Herojski poginuo 10. juna 1942. braneći narod sela Mala Remeta od ustaša. Za narodnog heroja proglašen 25. oktobra 1943.

Bilo je neobično videti 32 druga u beloj robijaškoj odeći. Zainteresovao sam se naročito za Spasoja Stejića koji je bacio bombu na kralja Aleksandra. Bio je odlično građen, pravi atleta, dok su mu reči i celo držanje bili blagi, isuviše skromni.

Trebalo je odmah da krenemo s tog mesta. Preko svih glavnijih puteva išli smo, po mom predlogu, unatraške. Bilo je pomalo i smešno i žalosno gledati bivše robijaše kako se nespretno kreću čak i u normalnom hodu, a kamoli kada koračaju unazad. Van puta se po šumskom lišću nisu mogli videti ostaci stopala. Pinki, koji je bio s nama, naročito se ljutio na tu njihovu nespretnost. Trebalo je razumeti dugogodišnje robijaše, ljude koji su proveli u ćeliji čak i 20 godina, kao Spasoje Stejić. Pinki to nikako nije mogao da shvati. Njegova logika je bila — čovek može sve ako hoće.

Zbog udaljenosti našeg logora i slabe pokretljivosti bivših robijaša, na cilj smo stigli noću. Plamen vatre i priče sa robije ispunile su nam logor. Radost zbog našeg susreta i međusobnog upoznavanja trajala je čitavu noć. A bivši robijaši su znali mnogo revolucionarnih pesama, od kojih mnoge nikada nismo ranije čuli. Pevali smo slobodi koja će doći i onoj što je za njih već došla. Sutradan se počelo sa uređenjem logora.

Sa bivšim robijašima su došli: Boško Palkovljević Pinki, Jovan Štokovac Džoja i Marko Peričin Kamenjar, sremski partizan. Nas »domaćina« bilo je sedmoro. Za sve nas je trebalo napraviti šator od granja, sakupiti suvog lišća za ležaje i drva za logorske vatre. Bio je to težak posao, jer nismo imali čime seći granje, sem nekoliko tupih bajoneta. Volja i sloga učinili su svoje i logor je do noći bio uređen. I pored prilično dobrih veza sa Grgurevcima, Šuljmom i Bešenovom, lov je predstavljao dobru dopunu oskudnih obroka. Jednoga dana smo pošli Stanko Paunović Veljko[2] i ja u lov u Potoranj (kod Krušaka), kako su se zvale livade 3—4 km udaljene od našeg logora. Izlazeći na te livade naišli smo na dva šumara, Nemca iz Čerevića. Prišli smo im s leđa tako neopaženo da nas nisu primetili sve dok im se nismo približili na nekoliko metara. Verovatno nisu ni sanjali da smo partizani. Bili su naoružani lovačkim puškama. Na naše veliko zlo, a na njihovu sreću, nismo znali da su Nemci. Veljko im je pričao o ciljevima naše borbe, da smo mi partizani, da im nećemo ništa i da ništa ne tražimo od njih, sem to da nikom

[2] Stanko Paunović Veljko, koji je s grupom komunista pobegao iz zatvora u Sremskoj Mitrovici (bio je osuđen na 16 godina robije), poginuo kao član Okružnog komiteta za Srem u avgustu 1942. na Fruškoj gori, prilikom velike neprijateljske ofanzive. Za narodnog heroja proglašen 25. oktobra 1943.

ne pričaju da su nas videli. Još toga dana oni su o svemu izvestili žandarmerijsku stanicu u Beočinu i Čereviću.

Naš osnovni problem i briga bilo je naoružanje. Od partijske organizacije iz Iriga dobili smo 15 pušaka, nešto bombi, ćebadi, šatorskih krila i drugog materijala.[3] Sve je to išlo preko partijske organizacije u Bešenovu. Oružje i ostalu opremu dopremili su Jovo Matić i još neki drugovi kolima do više Bešenovačkog Prnjavora u jedan vinograd na mestu zvanom Okop. Ne sećam se tačno, ali mislim da nas je iz logora pošlo oko 20. Svi smo bili koliko-toliko naoružani, a svega nas je 5 do 6 bilo dobro naoružano. Ostali su imali nešto oružja ili samo bombu. Pri polasku iz logora objasnio sam svima kako ćemo se kretati do onog mesta i šta ćemo činiti ako dođe do borbe. Veljko, Pinki i ja išli smo sredinom puta napred, a ostali jedni s jedne, a drugi s druge strane puta, u koloni po jedan i u razmaku od 2 do 3 metra. Ako bi došlo do borbe i jedna i druga strana morale bi se izravnati s nama i tako obrazovati streljački stroj.

U neposrednoj blizini gde se nalazilo oružje naišli smo na jednog Nemca koji je čuvao vinograd; bio je naoružan vojničkom puškom mauzerkom. Noć je bila mračna, rominjala je kiša. Odjednom je neko viknuo: »Stoj, ko ide?« Ja sam odgovorio: »Patrola«. Nemac je viknuo: »Kakva patrola?« i opalio metak prema nama. Ja sam takođe opalio jedan metak prema njemu, a pošto smo se nalazili u neposrednoj blizini, na 5—6 metara razdaljine, sasvim sam slučajno naleteo na Nemca, srušio ga i oteo mu pušku. Nastala je kratka nepotrebna pucnjava od strane naših drugova, koja je i mene mogla stati glave, jer sam se nalazio napred i rvao se s Nemcem. Na moju viku pritrčali su Veljko i Pinki, a zatim i ostali. Imali smo još jednu novu mauzerku, prvu koju smo zaplenili u borbi. Nemca smo pustili. Tek kada smo se postrojili, ustanovili smo da nam nema tri bivša robijaša. Dugo smo dozivali nestale drugove, ali i pored našeg ugovorenog znaka (udaranjem triput dlanom o dlan) i dozivanja po imenu, oni se nisu odazivali. Moralo se krenuti po oružje. Na zakazanom mestu su nas čekali i mi smo, opterećeni oružjem i opremom, kao i brigom za nestalim drugovima, kasno u noć stigli u logor. U blizini mesta gde su se drugovi izgubili ostavili smo Milana Blagojevića Žicara da pokuša ugovorenim znakom da uspostavi vezu s njima i da ih dovede u logor.

---

[3] Đura Matić u svojim sećanjima kaže da je bilo 40 pušaka, 2 sanduka municije, 2 sanduka bombi, 4 para cipela, 6 ćebadi i nešto druge vojne opreme.

Sutradan smo Veljko, Kamenjar, Pinki, ja i još neki drugovi pošli na mesto sinoćnog događaja ne bismo li nekako pronašli izgubljene drugove. U neposrednoj blizini logora sreli smo se s jednom većom žandarmerijskom patrolom. To su bili žandarmi iz Beočina i Čerevića koji su, po prijavi ona dva šumara, pošli da se uvere da li zaista u Fruškoj gori ima partizana. Čim su čuli lomljenje grana i bat koraka žandarmi su počeli da viču: »Stoj, predaj se!« Ja sam odmah viknuo: »Lezi!« Puške smo imali samo Veljko i ja, a ostali su imali pištolje i bombe.[4] Kad su čuli moj glas žandarmi pripucaše, a mi odgovorismo vatrom. Na ovom terenu je pre godinu dana sečena proreda, tako da je bilo dosta gomila drva. Neprijatelj se, koristeći ovu okolnost, privlačio ne prekidajući vatru. Jednog momenta sam opazio kako iza jedne gomile drva žandarm nišani na Veljka koji se nalazio levo od mene na 2—3 koraka. Istog momenta opalio sam na žandarma i ranio ga. To je bila sreća za nas, jer je to bio žandarmerijski narednik koji je komandovao patrolom. On je odmah počeo da beži, a ostali žandarmi za njim. Čim je počela borba, Kamenjar je otrčao po pomoć u logor, ali kada su naši stigli, borba je bila završena. Mi smo neprijatelja gonili jedno vreme, ali ga nismo mogli stići. Veljko nikada ranije nije imao pušku u rukama. Kada je opalio prvi metak, držao je pušku suviše labavo i ona ga je udarila u rame. Mislio je da je ranjen, ali je ćutao. Čim je prestala borba, on mi reče: »Ranjen sam«. Pritrčao sam mu i kada sam video da nije ranjen, objasnio sam mu šta se dogodilo. Veljka sam mnogo voleo. Omanji rastom, dobro građen, živih pokreta i očiju, čovek neobične hrabrosti i energije, primeran drug, uporan političar, skroman i dobar, bio je autoritet ne samo za nas partizane, nego i za ceo Srem sve do svoje pogibije.

Od prvog dana dolaska bivših robijaša život je nametnuo hitno rešavanje nekih problema. Prvo je trebalo obučiti drugove u rukovanju oružjem, razvijanju u strelce i zauzimanju položaja. Ali je za to trebalo imati kakvu-takvu vojnu organizaciju i vojno obrazovanje. Malo je bilo nas koji smo služili vojsku i imali neko vojničko znanje. Pa ipak smo se podelili na dve grupe, dva voda.

Velika smetnja za obuku bilo je nepoznavanje Fruške gore i slaba orijentacija i pokretljivost bivših robijaša. Mi tada nismo

---

[4] Veljko i ja smo u stvari pošli na drugi zadatak. U blizini Crvenog čota smo imali sastanak sa dva omladinca, Stevom i Đorđem. Trebalo je da oni prenesu za nas neku radio-stanicu iz Novog Sada koju nam je spremio Pokrajinski komitet Partije.

imali komandire vodova, nego ljude koji su obučavali te vodove. To smo uglavnom bili Kamenjar i ja. Disciplina je bila još slaba. Drugovima sa robije bile su neobične neke vojničke mere (egzercir i sl.), pa su se teško na njih privikavali. Osim toga preporučeno je da se, po mogućstvu, izbegavaju akcije dok su u Fruškoj gori, kako bi se sačuvali dok se ne prebace u Srbiju.

Neprijatelj je krstario kroz Frušku goru, pa je bilo malo vremena za obuku. Pa ipak smo iz dana u dan napredovali u tom pogledu. U prvom logoru smo imali tri stražarska mesta. Stražarilo se i danju i noću. Na svakom stražarskom mestu bila su po dva druga. Straža je smenjivana svakog dana.

Dvadeset šestog avgusta 1941. žandarmi iz Beočina i Čerevića konačno su otkrili naš logor. Naša straža prema Crvenom čotu nije bila na određenom mestu, nego na sredini puta, te su je tako žandarmi izdaleka primetili i pripucali. Straža se povukla, ali tako daleko da su žandarmi nesmetano došli do stražarskog mesta, uzeli jedno naše ćebe i zauzeli položaj. Odmah su u logoru određeni zadatak i pravac kretanja svake grupe. Grupa u kojoj sam bio morala je da se kreće u pravcu napadnutog stražarskog mesta, sve dok se ne sretne s neprijateljem. Druga grupa je trebalo da krene do stražarskog mesta broj jedan na Gracu, da pojača to stražarsko mesto preko koga je bio glavni ulaz u naš logor, a zatim da pođe prema napadnutom stražarskom mestu. Tako bi se neprijatelj našao između dve vatre. Za svaki slučaj bilo je određeno i novo mesto za logor (na Hajdučkom bregu), ukoliko bi nas neprijatelj primorao da napustimo dotadašnje mesto. Prva grupa je stupila u borbu sa žandarmima koji su se razbežali, a druga se izgubila. Vratili smo se u logor, pokupili stvari i preselili logor na unapred određeno mesto. Sa drugom grupom smo se našli tek sutradan. Odmah je sazvana opšta konferencija. Bilo je žučne diskusije o nedostacima i greškama. Posle te konferencije najozbiljnije se prišlo učvršćivanju discipline i intenzivno se radilo na vojnoj obuci. Neprijatelj nas nije duže vreme uznemiravao. Osim toga i snabdevanje odreda hranom postalo je mnogo bolje.

FORMIRANJE ODREDA

Posle nekoliko dana došao je kod nas organizacioni sekretar Okružnog komiteta za Srem Jusuf Tulić Todor, koji nam je preneo direktive i uputstva za formiranje odreda. Objasnio nam je da je odred najveća vojna partizanska formacija koja se deli na bataljone, čete, vodove i desetine. On nam je doneo i tekst zakletve koju polažu partizani u Srbiji. Na konferenciji nam je Tulić govorio o iskustvima partizanskih borbi u Srbiji

i potrebi polaganja partizanske zakletve i formiranja odreda. Nakon njegovog izlaganja živo se diskutovalo i o mnogim drugim pitanjima od interesa za ustanak i aktivnost odreda. Naročito su bile sadržajne diskusije Stanka Paunovića Veljka i Jovana Veselinova Žarka. Veljko je govorio o uslovima pod kojima se odvija naša borba, podvlačeći da je oportunizam najveća opasnost za tu borbu. Veselinov je dugo govorio o međusobnom neslaganju kapitalističkih zemalja (zbog ekonomskih interesa i podele kolonija), o neminovnosti pobede marksističkih ideja, o stavu kolonijalnih naroda, o demokratskim snagama u svetu uopšte i slično. Zaključak diskusije je bio da nema mesta strahovanju pojedinih drugova, bivših robijaša, da će se kapitalističke zemlje udružiti u ovom ratu s fašistima i da bi mogle da slomiju SSSR. Naša borba je perspektivna i treba da se vodi svim snagama.

Bivši robijaši su sa sobom doneli malu pisaću mašinu koju su imali još u kaznioni. Na toj mašini odštampan je prvi broj »Fruškogorskog partizana«. Prvi broj je štampan u malo primeraka, a uredio ga je Marijan Stilinović. Na prvoj strani je vrlo lepo crtanim slovima pisalo: »Fruškogorski partizan«, ispod toga štampanim slovima, sličnim rukopisu: »Organ fruškogorskih partizana«, a iznad svega gore: »Smrt fašizmu — sloboda narodu«. Prvi broj je izašao 8. septembra 1941. godine, uoči dana polaganja zakletve. Na unutrašnjoj strani, kao moto, pisalo je: »Biti kadar stići i uteći — i na strašnom mestu postojati«. Ovaj moto, kao i uvodni članak i pesmu na kraju članka, napisao je Stanko Paunović Veljko. Pesma glasi:

Razvijaj se, ružo, u gradine,
Da razvijem barjak u planine,
Da saberem baš sve dične Sremce,
Da izberem po izbor junake,
Koji može stići i uteći
I na strašnom mestu postojati
I za oštro gvožđe uhvatiti,
Od Berlina drume zatvoriti
I oteti Hitleru harače,
U Berlinu kučku zapitati:
Hitler kučko, pošto ti je carstvo.

Veljko je takođe napisao članak »Zadaci našeg odreda«, a članak »Dosadašnji sukobi s neprijateljem« napisao je Jovan Veselinov Žarko, dok se ne sećam ko je sastavio ovu pesmu sremskih partizana:

Po puteljku i po kršu,
Po šumarku zelenom
Napred stupa hrabra četa
Partizanskim korakom.

Partizani u boj zovu
Sve seljake, radnike,
Već se dižu sela sremska,
Za slobodu ona mru.
Smrt fašizmu krvavome,
Smrt dželatu ustaškom,
Neka živi narod Srema
U svom kraju slobodnom.

To je bila prva partizanska pesma u Sremu, a ovaj list prvi partizanski list štampan u Sremu. Prvi broj »Fruškogorskog partizana« kružio je od ruke do ruke, od sela do sela. Njega su naši aktivisti i simpatizeri u selima, zbog malog broja originalnih primeraka, rukom prepisivali i davali na čitanje.

Sutradan, 9. septembra, oko 60 boraca — drugova i drugarica je postrojeno slušalo Veljkov govor o značaju polaganja partizanske zakletve. Posle govora položili smo zakletvu. Veljko je s tekstom zakletve u ruci stajao ispred stroja i polako, reč po reč, čitao, dok smo mi u stroju, u stavu mirno, dignute desne pesnice, ponavljali glasno reči zakletve. Posle svečanog čina nastalo je čestitanje, grljenje i ljubljenje. Sećam se starog Stejića koji je, čestitajući nam, rekao: »Drugovi, prvi put u istoriji našeg naroda položili smo zakletvu narodu« — i udariše mu suze na oči.

Posle polaganja zakletve izabran je štab odreda: Veljko za komesara, ja za komandanta, a Pinki za zamenika komandanta. Zatim su formirana dva voda i četiri desetine. Komandir 1. voda bio je Ivan Maček, a 2. Radovan Popović. Desetar 1. desetine bio je Vukadin Vukadinović, a njegov zamenik Paško Romac. Ostalih imena desetara i zamenika ne mogu se setiti, jer su to uglavnom bili bivši robijaši. Odred je bio naoružan sa tri puškomitraljeza (zbrojovke), 50 pušaka, 100 bombi i oko 10 pištolja. Kada je pala noć nastupila je prava proslava. Čitavu noć su se orile Fruškom gorom revolucionarne pesme, a naročito naša prva partizanska pesma.

Po formiranju odreda nastaje intenzivna vojna obuka i politička nastava koju su držali uglavnom Trajko Stamenković i Jovan Veselinov. Vojna disciplina u odnosu na ranije bila je na visini. Pa ipak, bilo je na momente ozbiljnog otpora kod pojedinaca. Tada smo već imali kazane u kojima se spremala hrana, a svaki drug i drugarica imali su svoju porciju. Doručak, ručak i večera obavljani su u određeno vreme. Ličili smo na pravu vojsku. Beljanski Jovan Lala držao je kurs sa drugaricama, pripremajući ih za bolničarke.

Po direktivi CK KPJ većinu bivših robijaša trebalo je prebaciti u Srbiju kako bi bili raspoređeni na odgovarajuće položaje. U tom cilju uspostavljena je veza sa Srbijom i bio je u pitanju samo dan njihovog odlaska. Uveče 21. septembra veća grupa boraca našeg odreda nalazila se na Šuljamačkoj glavici radi prebacivanja ovih drugova u Srbiju.[5]

U logoru je ostalo nas oko 15. Od bivših robijaša su ostali: Stanko Paunović Veljko, Jovan Veselinov Žarko, Jovica Trajković i Slobodan Bajić Paja. Ujutru 22. septembra došao je u logor seljak Stevan Palanački, naš simpatizer. Žarko ga je ubeđivao da treba odmah da se vrati u selo i Palanački je otišao, ali tek posle nekoliko časova. Žarko je bio na straži, a ja sam oko 10 časova pošao da obiđem straže i da im donesem vode. Sa mnom je pošla i Stanka Munćan Seka. Kada smo došli do Žarka, ja sam ostao na straži. Ubrzo posle toga naišli su žandarmi i grgurevački Nemci, terajući pred sobom uhvaćenog Palanačkog i još neke seljake iz Šuljma. Naši drugovi na Glavici takođe su bili obučeni u razna odela i uniforme, pa misleći da se oni vraćaju zaustavio sam ih po propisu: »Stoj, ko ide?« Kada mi jedan glas odgovori: »Žandarmi« pomislih da je šala, te se malo podigoh iz zaklona da bolje vidim. Nekoliko zrna mi prozuja iznad glave, ja im odgovorih i paljba se zaori šumom. Prvi je do mene dotrčao Veselinov, ostavio sam ga na svom mestu, a ja otrčah u logor. Na brzinu sam postrojio sve koji su bili u logoru i u streljačkom stroju krenusmo u pravcu žandarma. Borba se vodila dobra dva sata. Žandarmi su se stalno polako povlačili. Tada rešismo da Veljko ostane s borcima na položaju, a ja s nekolicinom da se s puškomitraljezom privučem žandarmima za leđa. Kad smo bili blizu njih Slobodan Bajić Paja slučajno opali metak uvis, a mi pripucasmo i bacismo nekoliko bombi. Fašisti pobegoše glavom bez obzira. Posle su pričali po selima kako partizani imaju topove i da je nemoguće s njima se boriti, jer »niču iz zemlje i tuku sa svih strana«. Žrtava ni na jednoj strani nije bilo, ali pobeda je bila naša i našoj radosti nije bilo kraja. Palanački se više nije smeo vratiti u selo i ostao je kod nas, sve do svoje pogibije.

Grupa sa Glavice, pošto kurir nije došao da je sprovede u Srbiju, dobila je naređenje da krene u Jazački čestar na me-

---

[5] Relić spominje da je odred imao zadatak da bivše robijaše prebaci u Srbiju. Stvarno je CK KPJ postavio zadatak odredu da izbegava veće sukobe, kako bi se ti ljudi sačuvali. Ovo je potrebno napomenuti jer i to objašnjava zašto Fruškogorski odred 1941. godine nema većih akcija (primedba N. Petrovića).

sto zvano Anatema, koje je bilo određeno za nov smeštaj logora. Vođa te grupe bio je Milan Blagojević Žicar. Ja sam još po danu otišao u Jazački čestar radi izbora mesta za logor. Naše grupe su dobile znake raspoznavanja i određeno im je kretanje u pravcu Anateme. Grupa koja se kretala iz logora u blizini Cincarske ćuprije, ispod samog Crvenog čota, zalutala je pa se, i pored izričite zabrane paljenja svetla, koristila baterijskom lampom kako bi pronašla put. Tog momenta je naišla grupa sa Glavice koja je, videći da se prema njoj kreće kolona sa svetlom, otvorila vatru. Tada je Pinki ranio iz puškomitraljeza Jovana Štokovca Džoju u grudi. Bio je to najveći nesporazum između naših drugova. Nastala je mučna situacija u odredu. Ponovo je grubo narušena disciplina, najpre što je paljeno svetlo, a zatim što nije upotrebljena lozinka, pa tek onda da se, ukoliko bi bilo neophodno, upotrebi i oružje. Prvu ranu je na žalost, zadalo naše oružje.

Uskoro je uspostavljena veza sa Srbijom i drugovi su prebačeni u Mačvu. Sa 25 bivših robijaša otišlo je 7 naših drugova (kao sprovodnici), i to s najboljim oružjem. Vodio ih je Pinki. Od oružja su poneli 35 pušaka, dva puškomitraljeza, svaki po 3 bombe i dosta municije. U odredu je ostalo 15 pušaka, 1 puškomitraljez i nešto bombi.

PREMEŠTANJE LOGORA

Logor je, po odlasku drugova u Srbiju, premešten u Bešenovački čestar kod mesta zvanog Kraljevac.

Još ranije se diskutovalo o smeštaju i organizaciji naše tehnike. U uslovima u kojima smo živeli bilo je nemoguće normalno izlaženje »Fruškogorskog partizana« i »Vesti«. Stoga su nabavljeni šapirograf, matrice i radio-aparat, i sve je to smešteno u selo Šuljam. U tehnici su radili Slobodan Bajić Paja i Zora Potiparski Dara. U toj našoj tehnici štampana su tri broja »Fruškogorskog partizana« i vesti u vidu malog informativnog biltena pod naslovom »Vesti«, koji je potpisao štab Fruškogorskog partizanskog odreda. Bilten je preko kurira mesnih partizanskih jedinica dostavljan našim organizacijama po selima Srema. Prenošene su vesti radio-stanice Moskve i Slobodne Jugoslavije. Cilj im je bio da popularišu antifašističku borbu u svetu, a posebno borbu naših naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ta mala i slaba tehnika odigrala je veliku moralno-političku ulogu u Sremu. Polupismeni ljudi prepisivali su naše vesti i delili ih poznanicima i prijateljima po sremskim selima. Tada je već bio podeljen teren zbog boljeg političkog rada i određeni drugovi za pojedini sektor. Ipak, to je bila više ori-

jentaciona nego neka čvrsta teritorijalna podela. Veselinov je otišao u Manđelos, tj. u sremskomitrovački srez, Trajković u iriški i sremskokarlovački, a Jovan Beljanski u Krušedolski Prnjavor sa zadatkom da na tom terenu organizuje aerodrom za sletanje ruskih aviona, koji su, navodno, imali da donesu oružje i opremu za nas.

U logoru u Bešanovačkom čestaru odred je uzalud očekivao povratak sprovodnika. Pošto je, prelaskom bivših robijaša u Srbiju, bio oslobođen obaveze da ih čuva, trebalo je da odred pređe u akciju. Za taj zadatak smo bili preslabi i brojno i u naoružanju. Štab odreda je još ranije, preko Svete, Time i Žorža imao veze s nekim oficirima i podoficirima iz Petrovaradina. Odmah po polaganju zakletve i formiranju odreda, od te grupe oficira i podoficira dobili smo oko 15 pušaka, nešto municije i eksploziva.[6]

U petrovaradinskim podrumima ostala je veća količina oružja i municije od bivše jugoslovenske vojske, za koju ustaše nisu znale. To oružje i opremu trebalo je, po planu i direktivi štaba odreda, u određeno vreme prebaciti u Frušku goru. Žorž se jendog dana nepotrebno vrzmao oko tih podruma gde ga je naoružanog uhvatila ustaška patrola. On je izdao skladište oružja i oficira sa kojim je imao veze, pa i orijentaciono mesto logora našeg odreda. Odred ništa nije znao o toj izdaji.

Jednog dana je grupa od oko 1000 fašista gotovo opkolila naš logor. Glavnina fašističke vojske kretala se od Jabuke prema Crvenom čotu glavnim putem — Vencem, dok se paralelno s njom kretala manja grupa domobrana pored potoka između Bešenovačkog čestara i Sredelja, u pravcu Crvenog čota. Odred se našao između te dve kolone. Domobrani su naišli na naše staze koje su ih lako mogle dovesti u logor. Ali oni verovatno namerno nisu pošli tim stazama, te se odred neprimetno izvukao iz obruča u pravcu Bešenovo — Prnjavor i privremeno smestio u Kraljevački potok.

PRIPREME ZA ZIMU

Zima je bila na pragu. Naročito su noći postale hladne. Doneta je odluka da se odred premesti u vinogradarsku kućicu više Prnjavora, na mesto zvano Lipnja. Seljaci iz obližnjih sela: Prnjavora, Male Remete i Jaska sve češće su dolazili kod nas, a žandarmerijske patrole iz manastira Prnjavora sve češće su vršljale oko našeg logora. Na tom mestu je doneta odluka da

[6] Đura Matić je zabeležio da je tada sa svojim saradnicima izneo jedan puškomitraljez, deset pušaka, nekoliko pari vojničkog odela i nešto municije (primedba N. Petrovića).

Pinki organizuje u Stejanovcima, u kući Miše »klakerdžije«, radionicu za pravljenje partizanskih bombi. Na tavanu te kuće izrađene su 1941. godine prve partizanske bombe od običnih vodovodnih cevi napunjenih eksplozivom. Bombe su bile prilično nepraktične jer su se palile šibicom ili cigaretom, ali su za nas ipak predstavljale dragocenu vrednost.

Odlaskom Pinkija na novu dužnost Kamenjar je postao moj zamenik. Logor je ubrzo premešten u stejanovačke vinograde gde je bilo dovoljno većih vinogradarskih kućica, i neka jednospratna vila u kojoj je bio smešten odred. Na tom mestu su pisani materijali za treći broj »Fruškogorskog partizana«. Još mnogo ranije štab odreda je diskutovao o načinu rušenja glavne pruge Beograd — Zagreb, kojom su neprekidno prolazili vojni transporti za istočni front. Eksploziva, štapina i kapsli imali smo dovoljno, ali nismo mogli pronaći način automatskog paljenja mine. Pa ipak, doneta je odluka da se i na taj najprimitivniji način pokuša baciti u vazduh jedan transport vojnog materijala upućen za istočni front. Pošto sam ranije bio miner, napravio sam dve mine. Nije samo paljenje mina bilo problem: one su se palile šibicom ili cigaretom. Daleko veći problem bio je da se oceni daljina voza i dužina sporogorućeg štapina, kako bi do eksplozije došlo u momentu nailaska lokomotive na minu.

Jedne večeri odred je krenuo u akciju. Mesto akcije na pruzi bilo je između Vognja i Sremske Mitrovice. Mine smo postavili pod oba koloseka, ali pošto smo kasno stigli na prugu, akcija te noći nije izvršena. Predanili smo u blizini pruge, a odmah u sumrak ponovo postavili mine. Bilo je normalno očekivati voz od Zagreba desnim kolosekom, međutim, suprotno svim propisima voz od Zagreba prema Beogradu išao je levim kolosekom. Duvao je jak vetar, sa hladnom jesenjom kišom, pa ipak smo Johan i ja na vreme zapalili minu. Ona na desnom koloseku je eksplodirala na vreme i da je voz njime išao akcija bi u potpunosti uspela. Voz nije oštećen, ali su oba koloseka razrušena i saobraćaj prekinut do sutradan po podne. Ova akcija je imala velikog odjeka u Sremu. Okupator je posle ove akcije morao angažovati znatne snage za obezbeđenje pruge.

U okviru vrlo žive političke aktivnosti u odredu vodila se diskusija i o izdajniku Nediću. Kosta Nikšić je na jednom od tih sastanaka izrazio sumnju da general Nedić nije taj, nego neki drugi Nedić. Ovakva mišljenja ispoljavali su i neki naši drugovi u selima: naši iskreni patrioti nisu mogli verovati da se jedan general može toliko srozati da otvoreno služi okupatoru u borbi protiv vlastitog naroda. Bilo je neophodno raskrinkati pravi lik i razotkriti baš toga generala Nedića. U logoru je pisan materijal za treći broj »Fruškogorskog partizana«, a u uvodnom

članku: »Izdajnik Nedić na poslu« Veljko je razgolitio ulogu lažnog patriote i izdajnika srpskog naroda. Uoči proslave 24. godišnjice oktobarske revolucije u drugom broju »Fruškogorskog partizana«, u novembru, objavljen je Veljkov članak: »Živela 24-godišnjica oktobarske revolucije«. U ovom logoru je Veljko pisao pesmu »Svetski Oktobar se rađa«, koja je štampana kasnije, u trećem i poslednjem broju »Fruškogorskog partizana«.

Svečanu proslavu 24. godišnjice oktobarske revolucije održali smo u Fruškoj gori 7. novembra, na mestu zvanom Stejanovački čestar, više sela Male Remete. Za svečanost je pripremljen i mali program. Otpevana je Internacionala, a zatim pesma palim drugovima. Borci odreda, postrojeni ispred Veljka, jednim plotunom odali su poštu palim drugovima. Veljko je dugo govorio o značaju pobede oktobarske revolucije, o ulozi Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma, o našoj borbi i boljoj budućnosti posle pobede nad okupatorom i domaćim izdajnicima. Slobodan Bajić Paja recitovao je Veljkovu pesmu »Svetski Oktobar se rađa«. Zatim je diverzantska grupa odreda demonstrirala miniranje pruge. Stavljen je eksploziv u jedan panj, eksplozija je bila toliko jaka da su fašisti u Vrdniku pričali kako partizani imaju topove. Na proslavu su kao gosti pozvani naši najbolji aktivisti iz okolnih sela. I pored vrlo ružnog vremena, snega i košave, imali smo oko 200 gostiju iz Bešenova, Stejanovaca, Male Remete, Jaska, Vrdnika i drugih sela. Proslava je imala velikog odjeka u našim selima. Gosti su sa divljenjem posmatrali partizane koji su, disciplinovani, stajali u stroju ispred Veljka, više čije se glave vila crvena zastava sa srpom i čekićem. Mnogi su sa suzama u očima posmatrali tu vojsku koja je bila spremna da svakog časa da i svoj život za oslobođenje svoga naroda i zemlje. Posle svečanog dela proslave nastalo je pravo narodno veselje. Dugo u noć orile su se partizanske i revolucionarne pesme, a negde posle ponoći razišli smo se, po unapred utvrđenom planu, uz drugarski stisak ruku.

POSLEDNJA BORBA 1941.

Posle nekoliko dana jedna grupa partizana na čelu sa Kamenjarom smestila se u blizini Grgurevaca u jednu vinogradarsku kućicu radi akcije u Grgurevcima (trebalo je likvidirati jednog petokolonaša i oduzeti radio-apart). Žandarmerijska patrola iz Grgurevaca otkrila ih je i opkolila kućicu, ali blagodareći odlučnosti i ličnoj hrabrosti Kamenjara čije su bombe očistile prolaz, grupa se bez gubitaka probila i vratila u sastav odreda. Ta je akcija verovatno bila povod da fašisti donesu od-

luku o paljenju svih vinogradarskih kućica u blizini Fruške gore. Naš logor u stejanovačkim vinogradima je takođe bio kompromitovan. U našoj blizini živeo je jedan Nemac, čuvar vinograda, koji je često vršljao oko našeg logora, a o sumnjivim tragovima izveštavao žandarme u Bešenovu. Jednoga jutra naši osmatrači su ga naoružanog opazili u blizini logora. Uhvatili su ga i doveli u logor. U isto vreme fašisti su počeli da pale vinogradarske kućice. Odred se povukao na ivicu šume, na mesto zvano Velike ledine iznad Male Remete i zauzeo položaj. Iza leđa odreda, na nekoliko kilometara, postavljena je straža radi obezbeđenja od Beočina. Uskoro su fašisti krenuli iz Grgurevaca, Bešenova i Vrdnika našim tragom i oko 10 časova naišli na našu zasedu. Bilo ih je oko 200. Međutim, oni nisu išli svi zajedno nego po grupama. Na zasedu su naišli prvo grgurevački Nemci terajući pred sobom seljake, što nam je otežalo upotrebu bombi koje bi u toj borbi bile najefikasnije. Borba se vodila oko jedan sat, a po informaciji koju smo dobili, neprijatelj je imao 7 mrtvih, 8 teško i 3 lakše ranjena. U toku borbe izvestila nas je straža da jedna kolona fašista kreće od Beočina i da se nalazi u našoj neposrednoj blizini. Odred se neopaženo povukao u pravcu istoka, na susedno brdo. Međutim, dogodilo se ono što nismo očekivali. Te dve kolone fašista, misleći da su oni drugi partizani, stupiše međusobno u borbu. Tek ih je rečnik, kojim su se u borbi obično služili, opomenuo da su i jedni i drugi fašisti. Nastade užasna graja i svađa. Mirno smo posmatrali kako kupe mrtve i ranjene. Ovako besni naiđoše na dva čobanina — jedan je bio bez noge, invalid iz prvog svetskog rata. Obadva zaklaše i ostaviše nasred puta.

Posle odlaska fašista sastao se štab odreda da reši sudbinu zarobljenog petokolonaša, koga smo poveli sa sobom, a koga je štab odreda posle saslušanja osudio na smrt. Priznao je da je špijunirao u korist fašista, da je i sam fašista, pa ga je stigla zaslužena kazna. Streljan je na mestu gde se tog dana vodila borba, a te noći pao je debeo sneg i pokrio tragove borbe i pravac povlačenja odreda.

Odlukom štaba odred je razmešten po selima. Stvaranje partizanskih jedinica i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta po selima bio je osnovni zadatak odreda. Veljko, Kamenjar i ja bili smo u Jasku nekoliko dana, u kući Perice Kumrića. Nikada ne mogu zaboraviti tog čoveka. Srednje imućan seljak, stari socijalista, imao je sina jedinca i ženu.

Jednoga dana došli su u selo Nemci iz Vrdnika i pretresali detaljno svaku kuću, pljačkajući i maltretirajući narod. Mi

smo se nalazili na štalskom tavanu. Domaćin upita Veljka: »Druže Veljko, šta ćete vi raditi ako vas fašisti otkriju?« Veljko ga je hrabrio da možda Nemci neće doći na tavan, ali je njegova uporna logika ponavljala: »A ako ipak dođu?« Veljko mu reče da ćemo se boriti. Na naše zaprepašćenje domaćin reče: »Drugovi, udrite ih, crkvu im fašističku, pa neka pale kuću, samo neka ih je manje na svetu«. U to vreme nije bilo odviše takvih aktivista iz redova bogatijih seljaka, koji su bili beskompromisni i do kraja odani, spremni da žrtvuju sve, i svoje živote i imovinu. Takvu moralnu podršku, potrebnu svima nama, nalazili smo u najširim slojevima naroda Srema, zato smo nesebično i sve od sebe davali. To je bila naša zajednička podrška i moralna snaga.

Sima RELIĆ

FABRIKA U PRVIM DANIMA REVOLUCIJE

Neposredno pred II svetski rat i do kraja 1941. godine u fabrici plavog kamena i hemijskih proizvoda »Župa« u Kruševcu nije postojala partijska organizacija.

Radnici, koji su bili mahom sa sela, zabrinuto su pratili aprilske dane četrdeset prve. Pitali su se šta će biti s našom zemljom; da li ćemo uspeti da je odbranimo od nemačke agresije. Sa zebnjom su pomišljali na mogućnost okupacije i sve ono što fašizam donosi sobom.

Jedne večeri, posle bombardovanja Kruševca, u pogon proizvodnje plavog kamena došao je jedan od dežurnih sopstvenika fabrike. Oko njega su se odmah okupili radnici i pitali ga šta će biti s nama i našom zemljom. On je sasvim smireno odgovorio: »Nemci su kulturna nacija. Oni vole ljude koji dobro rade, koji su disciplinovani. Na nama je da nastavimo rad i da se ne bavimo politikom«.

Posle njegovog odlaska prišao sam drugovima koji su živo komentarisali gazdine reči i njegovo mišljenje. Preovladala je sumnja u ono što je fabrikant rekao. Stvorena je atmosfera u kojoj su ljudi iznosili svoja intimna mišljenja, suprotna onome što je vlasnik fabrike izrazio.

Neki su govorili da mi imamo i te kako dobre tenkove, avione, a jedan iz sela Dedine iznosio je kako mu je lično Mihajlo Živić, (rodom iz istog sela, inače inženjer i vazduhoplovni oficir, a kasnije prvi komandant Rasinskog partizanskog odreda), pričao o tome kako mi imamo neke specijalne lovačke avione koji mogu da se suprotstave svakom napadu nemačke avijacije.

Suprotno našim očekivanjima da će vojska uspeti da pruži otpor napadačima, događaji su vrtoglavom brzinom pokazali

sasvim drugu sliku. Jednog dana u prvi sumrak jedan iz grupe naših radnika koji su radili na istovaru rudače pirita na železničkoj stanici, došao je u fabriku i, sav zadihan, javio da se na stanici pojavio neki petokolonaš, da su ga radnici i seljaci iz Dedine uhvatili, odveli u Kruševac i negde kod rasinskog mosta ubili. Ta vest je pokazala pravo raspoloženje naroda koji je bio spreman da se žestoko obračunava s neprijateljem. Posao je odmah prekinut. Počelo je živo raspravljanje o tome kako likvidirati sve petokolonaše i prihvatiti se borbe. Radnici su bili više nego uzbuđeni, spremni da na prvi poziv krenu u okršaj.

Mnogi su prema okupaciji bili nepomirljivi. Govorili su da će Srbin opet, kao nekad, poći u hajduke. Već smo zamišljali sebe kako idemo u hajdučiju, pa su nam pred očima iskrsavale slike legendarnih junaka u borbi protiv Turaka.

NASTUPILO JE RASULO

Na železničkoj stanici i pored pruge, na putevima i stazama između Stalaća i Kruševca, sve češće su se pojavljivali vojnici u grupama i pojedinačno. Neki su bili preobučeni i bez oružja, a neki u uniformi. Išli su raspojasani i nezakopčani, uz put su uzvikivali: »Izdaja!« Bila je to reč koja je sama govorila više nego ma šta. Takve vojnike zaustavljali su radnici naše fabrike i pitali: »Da niste vi dezertirali?« Pitanje je delovalo kao najteži, moralni šamar. »Nismo!« odgovarali su odlučno, na način koji nije ostavljao nikakvu sumnju. Jedan od vojnika pričao je sasvim ubedljivo da je svojim očima video jednog našeg generala kako se vozi u nemačkom tenku i pri tom se kao frajla smeška. Neki su se raspitivali o tome da li ima u Kruševcu vojnih vlasti, da bi im se javili za raspored. Javljali su se vojnom okrugu, ali bez ikakvog rezultata, jer tamo kao da nije bilo nikoga.

Svi putevi kao da su vodili na zapad prema Čačku, kuda su se u neredu povlačile jedinice naše vojske. Bilo nam je sasvim jasno da je vojska razbijena. Već su se čuli topovski pucnji sa istoka, a pričalo se da su Nemci došli do Čokotinog groba. Svaki čas se očekivao njihov dolazak u Kruševac i mi smo na to sa zebnjom pomišljali.

Nije prošlo ni nedelju dana, a jedan nemački kamion je ušao u Kruševac i zaustavio se kod spomenika kosovskim junacima. Dva nemačka oficira su izašla iz kamiona i sa uperenim automatima komandovala našim vojnicima da oružje bacaju kod spomenika, ističući da je sve gotovo i da su nemačke jedinice tu. Naši vojnici su, prepušteni sami sebi, počeli da bacaju puške. Tada je iz hotela »Pariz« izašao major Gruja Bogdanović, oficir

sa solunskog fronta, inače Kruševljanin, i s pištoljem u ruci komandovao da ne bacaju oružje već da pucaju u Nemce. Vojnici su prihvatili komandu. Ranili su jednog nemačkog oficira, a drugi je uskočio u kamion i pobegao.

Bilo je još slučajeva spontanog otpora. O njima se pričalo kao o najvećim događajima. Oni su nam ulivali nadu, uveravali nas u to da je mogućno pružiti otpor. Pričalo se, na primer, o nekom tobdžiji koji je na Čokotinom grobu sam ispaljivao granate iz nekoliko topova na nemačke tenkove koji su nadirali i uspeo da ih, bar za kratko vreme, zaustavi.

Posle kraćeg vremena Nemci su ušli u Kruševac.

Šta sad, — pitali smo jedan drugog — da li uopšte ići na posao?

Dva-tri dana nije bilo ni jednog od vlasnika fabrike. Njihov glavni poverenik rekao nam je da dođemo na rad i da će onaj ko izostane s posla biti smatran za štrajkača i streljan.

Posle nekoliko dana saopšteno nam je da je jedan od sopstvenika postavljen za komesara fabrike. Odmah nam je postalo jasno da nas tretiraju kao fabrički inventar. Rečeno nam je da ubuduće vodimo strogo računa o tome šta i kako radimo.

U fabrici i svuda oko nje nastala je neka čudnovata tišina. Neka neodređena tuga kao da je obavijala ne samo ljude, već i kuće. Fabrika nam je postala mrska i gledali smo na nju kao na tuđ brod koji je uplovio u našu luku i na jarbolu nosi tuđu zastavu. A mi nismo hteli, niti ćemo ikad hteti tuđu zastavu. Odlazio sam u fabriku bez ikakve volje da ma šta radim. Stroga upozorenja nisu mogla da me nagnaju da radim u toj fabrici sa elanom kakav se zahtevao. Osećao sam se obamrlim, kao da je iz mene iscеđena sva energija. Na putu od fabrike do kuće i obratno sretao sam ljude. Neki su mi bili dobri znanci i drugovi. Svi su oni u sebi nosili neku patnju, nešto što ih je kao i mene pritiskalo i to kao da nas je ujedinjavalo, kao da smo se po sumornim izrazima lica sporazumevali i govorili jedan drugome sve što inače rečima nismo stigli da kažemo.

Na dan nemačkog napada na SSSR 22. juna 1941. godine zatekao sam se u svojoj mehaničkoj radionici, u kojoj se bio okupio veći broj radnika. Svi su komentarisali ovaj događaj. Navaljivali su da im kažem svoje mišljenje o daljem razvoju i ja sam u jednom trenutku skočio na pong, dohvatio testiju iz koje smo pili vodu i u onom silnom oduševljenju tresnuo je na pod. Onda sam počeo da govorim kako ćemo sigurno pobediti Hitlerovu Nemačku i kako je ta pobeda pitanje najskorije budućnosti. Na kraju sam uzviknuo: »Živeo SSSR! Živela borba radničke klase!« Radnici, koji su me s najvećom pažnjom slušali, prihva-

tili su moje parole i gromoglasno uzviknuli: »Živeli«. Tek posle sam počeo da razmišljam o eventualnim posledicama i zamolio drugove da svi odu na svoja radna mesta i ne govore mnogo o događaju o kome smo razgovarali. U ovoj grupi radnika bio je i omladinac Mile Stanković Kormanac. Zvali smo ga tako jer je bio rodom iz sela Kormana.

Mnogo štošta vezuje me u mislima za Mileta Stankovića, tog bledunjavog mladića, koji je završio šest razreda gimnazije, pa je posle očeve smrti napustio školovanje i zaposlio se u fabrici »Župa« kao evidentičar. Svakog jutra je dolazio u fabriku, obilazio sve radionice i pogone i pitao da li ima nekog koji se javlja za lekarski pregled i druge lične potrebe. Mile je bio nežnog zdravlja, obolelih pluća i s čestim temperaturama. Kao fabrički kurir odlazio je u banku i poštu.

Posle napada Nemačke na SSSR, u našoj fabrici su se veoma živo komentarisali događaji na istočnom frontu. Ti razgovori prosto su bili prešli u naviku i obavljali se spontano po radionicama, mahom u ranim jutarnjim časovima i to onda kada naiđemo Mile Kormanac ili ja. U to vreme otpočela su hapšenja naprednih ljudi u Kruševcu. Mile i ja smo znali da i nas može slično snaći. Radili smo na zajedničkom poslu: on po zadacima koje je dobijao od Skoja, što u to vreme nisam znao, a ja spontano. Radništvo nas je zaista željno očekivalo i trudili smo se da donesemo što više vesti. Imali smo prilike da i od radnika štošta čujemo. Ja sam do novih vesti brzo dolazio, jer sam imao radio-aparat.

Jednom prilikom, na putu od fabrike do kuće, stigao me Mile kod same osnovne škole u Bivolju i upitao: »Šta ima novo, majstore? Kakva je situacija na istočnom frontu?« Odgovorio sam mu da nije onako kako laže nemačka propaganda. Mile je jedno vreme išao uporedo sa mnom, ćuteći, a onda je odjednom progovorio: »Odakle ti, majstore, sve to znaš? Čitaš li nešto?« Njegovo pitanje bilo mi je po malo čudno, ali sam mu ipak odgovorio da čitam, i to stalno. On kao da se nečeg oslobodio, postao je sasvim pristupačan. Moj odgovor kao da ga je raskravio. Verovatno je osetio da sada ima više dodirnih tačaka sa mnom pa je obećao da će mi dati nešto vrlo zanimljivo za čitanje. Bio sam ljubopitljiv i on mi je rekao da je u pitanju nešto što nije dozvoljeno za čitanje; nešto zbog čega bi čovek mogao da odgovara pred policijom, dakle, nešto zabranjeno.

Sutradan pri uobičajenom obilasku radionica i pogona u fabrici nas dvojica smo se sreli i, bez ikakvog prethodnog dogovora, krenuli u pogon koncentratora sumporne kiseline. On je, krišom, iz postave kaputa izvadio nešto u obliku letka. Bio je to

Proglas CK KPJ. U jednom trenutku su mi u glavi sinuli likovi mnogih komunista koje sam znao, od kojih su neki bili hapšeni, u prvom redu lik Miloja Zakića, jer mi je on bio najbliži. Odmah sam s nestrpljenjem počeo da čitam Proglas. Bio sam kao ošamućen. Na mene je naročito delovao završni poklič »Na oružje!«. Odmah sam upitao Mila:

— Pa dobro, ustanak treba dići, ali s kim? Gde su ti ljudi koji pozivaju na ustanak?

Na to mi je on odgovorio:

Ja ću te, majstore, upoznati s jednim drugom, pa ćeš se ti s njim dogovoriti! a zatim me upitao: Šta misliš, da li bi smeo ovo da pročitaš i pred nekim radnicima, za koje znaš da su poverljivi i dobri?

— Zašto da ne, — odgovorio sam. Pročitaćemo!

I zaista, još istog dana sam pred većom grupom radnika pročitao Proglas. Neposredno posle čitanja Proglasa neki radnici su počeli da se raspituju o tome ima li oružja i gde se treba prijaviti za borbu. Smesta sam odgovorio, kao da sam sasvim upoznat s prilikama i situacijama:

— Ništa se ne brinite, doći će uputstvo i za to!

Mile me je već sutradan doveo u vezu s jednim drugom. Bio je to Kića Stojilović, učenik osmog razreda gimnazije u Kruševcu. Njega sam u svojoj kući upoznao s raspoloženjem radnika u fabrici. Rekao sam da ima dosta onih koji žele da se bore. On mi je tom prilikom objasnio situaciju i upozorio me da bi za sada bilo najbolje da u fabrici organizujem prikupljanje priloga kao pomoć Partiji za dizanje ustanka. Izabrali smo odbor u koji su ušli: Mile Kormanac, majstor Bora, čovek pedesetih godina, Branko Žarković, omladinac, takođe službenik u fabrici i Slobodan Jovanović, stolarski radnik iz Dedine. Opet smo pročitali Proglas CK KPJ i izvršili podelu zadataka. Svaki član je znao od kojih radnika će sakupljati priloge.

Tako je počeo organizovan rad. Prilozi u novcu su tekli stalno, a ja sam ih davao preko veze koju sam održavao u gradu. Postalo je sasvim obično da radnik kad primi platu ode sam određenom drugu i da mu svoj prilog u novcu za narodnooslobodilačku borbu.

Poslovi su se sve više granali. Mile Kormanac je kao skojevac organizovao rad sa omladincima u fabrici. Oni su takođe prikupljali priloge u novcu. U ovome se isticao omladinac Branko Žarković koji je u svom selu, Dedini, vodio grupu skojevaca i njenu delatnost usklađivao s radom skojevske grupe u fabrici. Dok je Mile Kormanac bio veoma tih, staložen i neobično metodičan mladić, Branko se odlikovao vatrenošću i odlučnošću. Bio

je to smeo i neustrašiv omladinac. Veoma je korisno poslužio u obavljanju mnogih zadataka koji su se pred sve nas postavljali. Kad je formiran odred i kad se o njegovoj delatnosti čulo, tražio je da ide u partizane. Bilo ga je stid što je u fabrici, što radi poslove koji njemu kao omladincu ne dolikuju. U partizane je otišao sa nekoliko svojih nerazdvojnih drugova iz fabrike i sela. U jednom žestokom okršaju s Nemcima u selu Slatini ispod Jastrepca, poginuo je smrću zaista ludo smelih mladića.

Bilo je u fabrici više divnih likova koji ostaju za svagda u sećanju. Ne mogu a da ne spomenem čika Duška iz Makrešana, koji je radio kao visokokvalifikovani ložač. Kad bi došao kod njega po zadatku da obiđem kotlarnicu, on bi mi odmah spremio panj na koji treba da sednem, rekavši: »Evo ti klešta, kao da opravljaš pumpu! Sedi i pričaj mi šta ima novo!« Seo bih pored njega i pričao najnovije vesti. Živo se interesovao za novosti, raspitivao se kad će partizani napasti fabriku, »ovu pustinju«, kako je on nazivao. Kad bih ga upitao daje li priloge za partizane, on bi se od srca nasmejao i odgovorio: »Dajem, kako da ne dajem! Ako treba, evo, daću i celu platu«. Tražio je da nabavim za sve oružje. »Puške da nabaviš!« — rekao je i zamislio se kao da je video čitavu našu fabriku naoružanu i spremnu za borbu.

Posebno mesto među svetlim likovima iz tih dana zauzima Bora Obradović, rodom iz sela Sipića, kod Kragujevca. On je bio jedini stručnjak za izradu kesa u fabrici preko puta i naš gazda ga je zbog toga neobično cenio i nije smeo ništa da mu nažao učini, pa se Obradović u fabrici ponašao sasvim slobodno. Bio je tako smeo da se s gazdom katkad i svađao napadajući Nemce kao fašiste i porobljivače tuđih zemalja. Često nam je sugerirao da kažemo drugovima iz odreda da dođu i uzmu brašna i šećera koji se kao produkcioni materijal nalazio u fabrici. »Kaži im neka dođu i sve ovo odnesu!« Jednog dana to je ostvareno uz njegovu pomoć. Od svoje grupe radnika je svakog meseca, kad se primaju plate, uzimao novčani prilog za odred. Veoma uspešno je agitovao ne samo među radnicima, već i kod svojih prijatelja i poznanika. U tome je često bio neobazriv, pa ga je tako jednog dana otkrila kruševačka policija, ali je blagovremeno uspeo da umakne u partizane na teritoriju kragujevačkog okruga.

Tu je bio i Slobodan Jovanović, stolar mlađih godina, iz Dedine, neobično temeljit i zdrav. On je nerado uzimao u ruke letke. Tražio je pušku. Hteo je da se bori. Prilikom primanja plate u blagajni je obično bio Mile Kormanac i kad bi mu ovaj pružio kovertu s novcem, on bi ga upitao: »Jesi li uzeo za ono (prilog za odred)?« U Rasinskom partizanskom odredu Slobodan

je bio jedan od najboljih puškomitraljezaca. U odred je otišao zajedno sa Brankom Žarkovićem i nekim drugovima iz Dedine. Poginuo je 1943. godine.

Bilo je još mnogo drugova koji su u odred pošli iz naše fabrike. Neke je progonila policija. Marta 1943. godine jedna grupa radnika bila je uhapšena i sprovedena u kazneni zavod, zloglasni logor kod Kruševca. Svi su iz te grupe streljani, a jedan od njih, Miodrag Jevtić, iz sela Tekije, bio je podvrgnut strahovitom mučenju. Prosto je neverovatno kako je sve to izdržao. Naime, policijski agenti su mu pekli noge i prebijali ruke, tako da čovek i nehotice pomisli na scene iz narodne pesme »Stari Vujadin«. Držao se zaista kao stari Vujadin. Stoički je podnosio sve, ali nikoga nije odao. Kao priprosta čoveka sa sela fašisti ga nisu likvidirali, već su ga, za svaki slučaj, iz opreznosti, internirali u neki od koncentracionih logora u Nemačkoj. Internaciju je preživeo i sada je invalid.

Lista ovih drugova nije mala. U sećanju čovek ne zna na kom imenu više da se zadrži i kaže sve što treba reći, kako se ne bi zaboravilo vreme koje je značilo našu prekretnicu.

Danilo MILOŠEVIĆ SIMA

SJEĆANJE NA 1. DECEMBAR 1941.

Pošli smo, mislim, 28. novembra sa Velimirom Jakićem iz škole u selu Pandurici, gdje je Pljevaljska četa logorovala i polagala zakletvu. Tamo nam je saopšteno da se priprema napad na italijanski garnizon u Pljevljima i da dolazi vojska iz cijele Crne Gore. Naša kolona je krenula u Glibaće, gdje je trebalo da nas Velimir rasporedi u sastav tih jedinica kao dobre poznavaoce terena. Prošlo je bilo skoro dva sata noći kada smo stigli u selo Glibaće. Hladno je, iako nema snijega. Sve su kuće pune vojske i svuda se ori partizanska pjesma. Glibaćani su se pripremili za doček i obezbijedili dovoljno hrane. Vrlo su raspoloženi i čine sve usluge potrebne vojsci. Iako su borci bili umorni veselje i raspoloženje trajalo je dugo u noći.

Drugog dana uveče, pošto smo večerali, krenuli smo u pravcu sela Brvenice. Zadatak je da se pokret izvrši u najvećoj tišini. Ja sam raspoređen u bataljon »Bijeli Pavle«. Ranije su me upoznali sa komandantom koji je bio vazduhoplovni podoficir, što se vidjelo i po uniformi. Idemo skupa na čelu kolone bataljona. Kolona je duga, u njoj su i ostali bataljoni: Lovćenski, Uskočko-drobnjački i Zetski, svaki od po 300 i više boraca. Kolona često zastaje, a onda dolazi do trčanja da se ne bi prekinula veza. Komandant mi priča o svojim doživljajima iz borbi koje je preko ljeta vodio sa Italijanima. U njima je zadobio sedam rana. To je bilo dovoljno da u mojim očima uživa autoritet starog ratnika.

Kada smo stigli u selo Brvenicu već se razdanilo. Hrana je bila pripremljena, a napravljen je i raspored za smeštaj i ishranu vojnika po kućama. Ja sam sa jednom grupom došao u kuću Mine Bajčete, gdje smo poslije doručka polijegali i zaspali. Poslije ručka, pozvali su me da idem na Gosteč odakle ćemo izviđati Pljevlja. Bila je to velika grupa, u kojoj su bili štabovi

bataljona i neki od članova Glavnog štaba. Grupu je vodio Velimir Jakić.

Išli smo prilično dugo kroz šumu dok najzad nismo stigli na vrh odakle nam se sa jednog proplanka pružao pogled na grad. Neprestano motreći na grad, sa napetom pažnjom slušamo kako Velimir objašnjava kuda će koji bataljon napadati i opisuje detalje koji se ne vide na terenu. U vezi sa tim određuje zadatke koje treba izvršiti: Ševari, u pravcu električne centrale, napada Uskočko-drobnjački bataljon, na vojnu bolnicu napada Zetski bataljon, a u pravcu zgrade vojnog okruga Lovćenski bataljon. Bataljon »Bijeli Pavle« napada na Mali Bogiševac koji prema podacima predstavlja najutvrđeniji položaj u spoljnoj odbrani grada. Prema tim podacima neprijatelj tamo ima dva topa.

Na golom kršu oko Pljevalja jedva se primećuju konture Malog Bogiševca. No, iako ga teško zapažamo, meni je on dobro poznat, jer sam se oko njega mjesecima vrtio najprije kao đak narednik, a kasnije kao rezervni potporučnik i poručnik. Na njemu sam se nalazio i onog dana poslije 6. aprila kada je njemačka štuka nadlijetala Pljevlja. Dok su drugi tražili neka objašnjenja i podatke o svom pravcu ja nijesam morao pitati, jer mi je u glavi bila jasna slika njegovog zaravnjenog vrha sa malom zgradom negdašnjeg austrijskog magacina smještenog nasred kruga (prečnika jedva 40 metara) opasanog zidom visine jednog metra, iza kojega je rov dubok i širok 3 metra. Preko drvenog mosta prelazio sam više puta u to malo utvrđenje, bez ikakvih teškoća. Ovog puta bataljon mora savladati Italijane, oteti im topove i okrenuti ih na njihova uporišta u gradu. Saopšteno nam je da će napad početi po ponoći, jer grad treba da se zauzme u silovitom naletu, pa je bolje da ne ostaje mnogo vremena do svanuća. Noću je u zauzetom gradu teže održavati disciplinu kod jedinica. Saopšteno je da sa Italijanima poslije predaje treba postupati lijepo.

Vraćajući se u selo, razmišljao sam o tome šta sam gledao i slušao. Kada smo stigli u selo nije se više imalo vremena ni raspoloženja za spavanje. Nijesam imao mnogo posla oko priprema jedinica i boraca, jer sam im svima nepoznat, — u stvari, vodič koji, kao dobar poznavalac terena, treba da ide na italijanske položaje u prvim redovima. Jedino sam se bliže upoznao sa komandantom. Svu moju misao okupirao je duboki rov na Bogiševcu i dva italijanska topa iza njega.

Čim se navukao mrak bataljoni su se počeli postrojavati i sređivati za polazak na italijanski garnizon koji noćas treba

osvojiti. Krenula je i moja kolona kroz selo u koje prvi put dolazim i kroz koje mi je put nepoznat. Do sela Židovića u koloni je Velimir duže sa mnom razgovarao o važnosti osvajanja Malog Bogiševca i topova. Nijesam primijetio da sumnja u moju hrabrost, ali je mene mučila misao na prvo vatreno krštenje i kako ću se držati. Ne smijem dozvoliti da se obrukam i često tjeram pomisao na dvoje malih i nejakih koji su ostali kod kuće.

Stigli smo na polazni položaj našeg bataljona iza Velikog Bogiševca. Ostali su se, još ranije, odvojili na svoje pravce. Sa nama je Velimir i upoznaje nas da će u kućama, tu ispod krivina ceste za Rudo biti naš sanitet. Ponoć je prošla poodavno kada su naši pripucali sa Pliješa i počeli »čarku« da privuku pažnju Italijana kako bi naši bataljoni sa svih strana neopaženi prišli što bliže gradu. Međutim, Italijani počinju da tuku artiljerijom u svim pravcima pa i preko nas.

Noć je jako hladna bez snijega. Svu pažnju privlači rijetko gruvanje topova i prasak mitraljeza. Traže se dobrovoljci za bombaše. Prvi se javlja Petar Radović odlučno i odsječno. Za njim se javljaju još oko dvadesetorica. Petar je komandir. Borci daju bombašima bombe tako da ih svaki ima po više komada i to uglavnom »kragujevki«. Ostali ostavljaju suvišne stvari i spremaju se za napad. Pošao sam sa bombašima sa desnim krilom bataljona, pored ceste. Drugi dio bataljona ide lijevo oko Velikog Bogiševca povrh Sjenjaka na isti cilj, a s njim je vodič Miko Knežević.

Dok se krećemo gruvaju italijanski topovi sa malim prekidima. Nikada prije nijesam slušao fijukanje granata kroz vazduh. Svetlosni snopovi reflektora sa Stražice i Balibegova brda ukrštaju se preko Pljevalja i bištu po golom kamenjaru — traže partizane. Talijani i dalje tuku nasumice jer, sem sa Pliješa, naši borci se ne javljaju.

Kada smo prošli Veliki Bogiševac razvila se žestoka pucnjava oko Čitluka. Ispred samog cilja povezali smo se sa lijevim krilom bataljona, dovikujući se, a italijanska »breda« iza zida sipa vatrene mlazeve preko nas. Ipak još niko od naših nije poginuo. Naročito smo se bojali svjetlosti reflektora koji nas srećom nijesu otkrili, jer su nas tražili dalje po Velikom Bogiševcu.

Već smo na domaku utvrđenja. Naše »kragujevke« iznenadno zapraštaše. Mrak je pa mnoge nijesu prebačene preko zida. To je olakšalo Italijanima da nas dočekaju. Bogiševac je gorio u plamenu naših i italijanskih bombi.

»Kragujevke« su, ipak, učinile svoje. Italijani su se ućutali a sa naše strane nije opaljen ni jedan puščani metak. Petar Radović je tada viknuo: »Drugovi ne bacajte bombe, Italijani se predaju«.

On je prvi pošao na most zatrpan ježevima bodljikave žice. Kod nas je tišina. Čuju se jedino povici ranjenika koji zovu po imenu svoje drugove ili braću. Nekoliko njih je upalo u rov.

Brzo smo zbacili žicu i ušlu u utvrđenje. Nekoliko desetina Italijana polijegalo je u magacinu. Pobacali su oružje. Neki zapomažu.

Cijeli naš bataljon se odmah prebacio na ovaj mali plato odakle se odlično vidi čitav grad. Bila je to prva pobjeda i veliko veselje, ali — topova nije bilo. Italijani su ih povukli, jer su ranije obaviješteni o našem napadu. Pa ipak za momenat smo bili pošteđeni artiljerijske vatre, jer neprijatelju nije bilo jasno šta se desilo na Malom Bogiševcu.

Ostali naši bataljoni, takođe, nijesu upotrebljavali drugo oružje osim bombi. Kretanje naših jedinica mogli smo da pratimo prema vatri italijanskog automatskog oružja i eksplozijama naših bombi. Pošto ne dobijamo nikakvo naređenje za dalju akciju pratimo kako se odvija borba Jezero-šaranskog bataljona od gimnazije prema gradu, kako Lovćenci zauzimaju zgradu vojnog okruga, kako Zećani napadaju bolnicu. U tom vatrenom paklu vrijeme je sporo odmicalo. Pošto komandant bataljona nije stizao komesar Đuro Čagorović poziva borce da vode računa o čuvanju položaja. Ono prvo oduševljenje bataljona postepeno je splašnjavalo. Zora se primicala, a sa njom i eksplozije artiljerijskih granata. Već su Lovćenci počeli da se povlače od muslimanskog groblja, a Zećani od bolnice. Mogu se već raspoznati italijanski vojnici koji polaze u napad.

Posmatrali smo jednu desetinu Italijana kako neodlučno vrše protivnapad prema Zećanima. Naš puškomitraljezac u finansijskoj uniformi pripremao se da ih tuče. Ja sam nišanio puškom. Ali eksplozija nas je prekinula. Nijesam odmah znao šta se desilo, samo sam skočio, sav bijel od prašine koja me je zasula, a niz ruke i pušku tekla mi je krv. Prva misao bila je da sam ostao živ. Pojurio sam u magacin gdje su naše partizanke previjale ranjenike. Parčad granate prošla su mi kroz ruke, pa su mi krv zaustavili zavojima. I pored toga mogao sam micati prstima i držati pušku.

Iznad našeg položaja sve češće eksplodiraju granate. Borci se počinju povlačiti. Drugarice su mi objesile pušku preko ra-

mena i uputile u previjalište. Razdanilo se, a paklena vatra italijanskog oružja se ne smanjuje. Bataljon se povlači sa utvrđenja. Nemamo mogućnosti za izvlačenje mrtvih.

U našem previjalištu iza Velikog Bogiševca, u seoskoj kući pod serpentinama ceste Pljevlja — Rudo, drugarice previjaju ranjenike. Ima ih puna kuća. Meni ispiraju rane hidrogenom i ponovo zavijaju, šalju me u drugu sobu takođe punu ranjenika, od kojih je veći broj težih. Leže na prostrtoj slami. Jedan je molio da mu daju pištolj da se ubije i skrati muke. Nije prošlo dugo a preko Velikog Bogiševca su odstupali borci našeg bataljona, praćeni žestokom artiljerijskom vatrom. Pored previjališta su naišli zarobljeni Italijani. Kod nekih boraca se osjeća demoralizacija. U selu Brvenici gdje smo proveli prvi dan prikupljao se bataljon. Odatle je jedna četa upućena u sastav Prve proleterske brigade.

Joko KNEŽEVIĆ

CANKARJEV BATALJON

FORMIRANJE I PRVE AKCIJE

Krajem juna i u prvoj polovini jula 1941. okupili su se u šumama Jelovice, Pokljuke, Mežakle, pod Stolom i Storžičem komunisti, politički radnici — prvi partizani, koji su dolazili po direktivi Partije, ili ako im je pretila opasnost od hapšenja. Najveći broj ovih drugova došao je iz industrijskih centara: Jesenica, Kranja, Lesca, Krope i okoline Bleda.

U to vreme postojala su dva okružna partijska komiteta za jaseničko i kranjsko područje, u kojima su početkom maja formirani i vojni komiteti sa zadatkom da pripreme i organizuju ustanak u Gorenjskoj.

U toku prve polovine jula došao je iz Ljubljane Stane Žagar, član CK KPS i Glavnog štaba POS (Partizanskih odreda Slovenije), s direktivama i instrukcijama za formiranje prvih partizanskih jedinica, kao i tekstom prve zakletve.

Već 17. jula je održan sastanak ispod Malih Gregorjevaca na Jelovici, na kome su učestvovali članovi jeseničkog i kranjskog Vojnog komiteta: Stane Žagar, Lojze Kebe Štefan, Tomo Brejc, Jože Gregorčič, Ivan Bertoncelj Johan, Jože Ažman, Polde Stražišar, Alojz Horvat, Matija Verdnik Tomaž, Ivan Križnar, Alojz Justin, Jože Resman Štefe, Anton Nartnik i Franc Vodopivec.

Na sastanku su donete ove važne odluke:

1. sve partizanske grupe i grupice odmah povezati i formirati čete i bataljone;

2. formirati Gorenjski i Kranjski partizanski bataljon;

3. materijalno obezbeđenje organizovati isključivo u mesnim i terenskim organizacijama; po svaku cenu izbegavati rekvizicije;

4. organizovati opšti narodni ustanak.

Tako su na ovom sastanku udareni vojni i politički temelji ustanka u Gorenjskoj. Glavna parola je bila: tući neprijatelja u svako vreme i na svakom mestu (sabotaže, diverzije itd.).

Od pojedinih grupa partizana sa Pokljuke, Mežakle i Stola formirana je 29. jula Jesenička četa, koja je kasnije dobila ime Ivana Cankara. U njenom sastavu bilo je 39 boraca, od kojih 4 žene. Četa je položila zakletvu 9. avgusta 1941. na Novakovoj Jelovici. Zakletva je glasila:

»Ja, partizan oslobodilačke narodne vojske slovenačkog naroda, koji se borim na strani slavne radničko-seljačke armije Sovjetskog Saveza i ostalih naroda koji se bore za slobodu, kao i za oslobođenje i ujedinjenje slovenačkog naroda, za bratstvo i jedinstvo, za mir među ljudima, za sretniju budućnost radnog naroda — k u n e m s e pred svojim narodom i svojim saborcima da ću dati sve svoje snage i sposobnosti oslobodilačkoj stvari slovenačkog naroda, radnih ljudi i sveg naprednog i slobodoljubivog čovečanstva u svetom ratu protiv fašističkog ugnjetavanja i varvarizma; da neću napustiti partizanske redove u koje sam dobrovoljno i svesno ušao, neću položiti oružje sve do konačne pobede nad fašističkim okupatorima, do potpunog sprovođenja oslobodilačkih ciljeva slovenačkog naroda. Kunem se da ću u borbi za te velike oslobodilačke ideje braniti svojom krvlju čast i slavu partizanske zastave i da ću dati, ako to bude potrebno, i svoj život.

U borbu za slobodu!«

Za komandira je izabran Polde Stražišar, a za komesara Franc Potočnik, oba iz Jesenica.

Od partizana sa Jelovice formirana je Jelovička četa, koja je kasnije dobila ime Ilije Gregoriča (vođe seljačke bune). Četa je brojala 45 boraca. Za komandira je izabran Jaka Bernard (sa Bleda), a za komesara Jože Krajc Žakelj (iz Jesenica). Ova četa je već 29. jula položila zakletvu na Vodiškoj planini na Jelovici.

U to vreme su ispod Storžiča kod Tržiča formirane Tržička i Kranjska četa, koje su brojale oko 60 boraca, dok su u okolini Kamnika i Šentvida kod Ljubljane formirane Kamniška, Rašička i Moravška četa.

Dolaskom Jeseničke (Cankarjeve) čete na Jelovicu, počele su pripreme za opšti napad na Begunje, s ciljem da se oslobodi 300 zatvorenika i podigne ustanak u ovom delu Gorenjske. Za napad su planirane Jesenička, Jelovička i Tržička četa. Akcija nije ostvarena, jer su za pripreme i organizovanje, o kojima su znali mnogi ljudi, doznali i Nemci. Hitno su pojačali posadu u Begunjama od 15 na 120 policajaca i napali Tržičku četu.

Sutradan, 5. avgusta 1941, pošto je napad na Begunje propao, na Jelovici je formiran 1. gorenjski bataljon od Jeseničke i Jelovičke čete (Bataljon je kasnije dobio ime Ivana Cankara). Komandant bataljona je bio španski borac Jože Gregorčič, koji je ubrzo postao legendaran u Gorenjskoj, dok je ko-

mesar bataljona bio dugogodišnji saradnik Staneta Žagara, komunist Ivan Bertoncelj Johan.

Samo tri dana posle formiranja, 8. avgusta bataljon je doživeo vatreno krštenje kod Lipničke planine na Jelovici. Oko 350 Nemaca je napalo njegov logor i bataljon se posle kratke ali žestoke borbe povukao prema Dražgošama i Novakovoj Jelovici. U ovoj borbi ubijena su 32 nemačka vojnika, dok su poginula samo 3 partizana. To je bio vrlo dobar uspeh s obzirom da je bataljon imao samo 1 puškomitraljez i oko 50 pušaka, dok je 35 boraca bilo bez oružja. Treba istaći da je pri povlačenju komandant Jože Gregorčič zakopao jednu protivtenkovsku minu u žar. Kad su Nemci došli do kuhinje, mina je eksplodirala. To ih je privremeno zaustavilo, a partizanima omogućilo da se organizovano povuku.

Dan pre formiranja bataljona borci Jelovičke čete uhapsili su predsednika opštine iz sela Železniki, Hornickog i njegovu prijateljicu Francku. Hornicki je osuđen i streljan, dok je Francka postala vrlo hrabra partizanka. (Poginula je 17. marta 1942.) Nekako u isto vreme četa je likvidirala na putu Bled — Bohinjska Bela gestapovca Franca Svetinu, bivšeg masera kraljice Marije.

Noću između 27. i 28. jula 1941. skojevci iz Lesca i Bleda su izveli propagandnu akciju na Bledu: ispisali razne parole, pocepali nemačke zastave i istakli jugoslovenske, a kod samog hotela »Park«, 50 metara od nemačkog stražara, obesili kokošku kojoj su privezali letak: »Radije sam se obesila nego da nosim jaja za Nemce!« Idućeg dana Nemci su počeli sa represalijama i hapšenjima na Bledu i u Lescama.

Partizani sa Jelovice, po direktivi člana vojnog komiteta Ivana Bertoncelja, u isto to vreme su prodrli u železnički tunel na pruzi Radovljica — Kranj. Tunel je razrušila bivša jugoslovenska vojska, a popravljali su ga članovi nemačke organizacije TOT. Ovaj napad je toliko uticao na radnike da su napustili posao — jedni su se pridružili partizanima, dok su ostali otišli kućama. Alat je bačen u Savu, a kuhinju sa hranom odneli su partizani.

Odlukom komande bataljona Jesenička četa se polovinom avgusta vratila na svoje operativno područje Pokljuka — Mežakla — Stol, dok je Jelovička ostala na Jelovici, sa jednim vodom na sektoru Ratitovec — Dražgoše, a sa drugim iznad Bleda i Radovljice. Štab bataljona se sa Stanetom Žagarom, članom CK KPS i Glavnog štaba POS, nalazio povremeno kod jedne ili druge čete. U toku avgusta i septembra obe čete su vršile diverzantske akcije, likvidirale izdajnike, minirale dalekovod Vintgar — Jesenice — Žirovnica — Jesenice, pruge Bohinj —

Bled i Kranj — Jesenice. Zbog ovih akcija Nemci su u toku septembra bez uspeha preduzimali lokalne ofanzive na Mežaklu i Jelovicu. U kolonama su krstarili planinama, bacali letke i pozivali borce da se vrate kućama, da ne nasedaju komunistima i banditima, obećavali zaposlenje onima koji se vrate itd. Partizani nisu nasedali lepim rečima, već su pojačali diverzantske akcije.

U narodu je raslo poverenje u narodnooslobodilačku borbu, partizani su dobijali sve više simpatizera, i boraca. Od Tržičke i Kranjske čete formiran je bataljon, koji je posle kraćeg vremena rasformiran, jer su se borci priključili drugim jedinicama. Od Rašičke, Kamniške i Moravške čete formiran je Kamniški bataljon. Krajem septembra u Gorenjskoj su postojala dva bataljona, svaki sa oko 100 boraca.

NA MOHORU

Početkom oktobra Jelovička četa je prešla iz Jelovice na Mohor. Tom prilikom je zapalila veliku strugaru u Lancovu kod Radovljice, u kojoj je bilo oko 10 000 m^3 dasaka i razne građe pripremljene da se isporuči Nemcima. Uhapšeni su upravnik i pomoćnik upravnika strugare, oba Nemci, članovi Nacionalsocijalističke stranke od 1934. Kasnije su osuđeni i streljani. Idućeg dana Nemci su za odmazdu na licu mesta streljali 20 talaca koje su doveli iz zatvora Begunje, među njima i prvu ženu taoca, Rezku Dragar. (Kasnije proglašena za narodnog heroja.)

Krajem oktobra je stigla na Mohor i Jesenička četa, tako da je sada bataljon bio kompletan. Nisu došli samo politički radnici, koji su ostali na starom terenu da bi prihvatali nove borce i obavljali manje akcije. U to vreme pao je sneg u visini oko 60 cm, tako da su terenske organizacije sve teže obezbeđivale bataljon hranom, uglavnom zbog konspiracije (tragovi na sengu). Komandir Jelovičke čete Jaka Bernard brzo se snašao: napravio je plan za rekviziciju u mlinu u Žapužama, koji je mleo žito za nemačku vojsku. Kolona boraca krenula je 11. novembra prema Savi, da se preko nje prebaci i produži ka Žapužama. Međutim, reka je prilično nadošla i borci se nisu mogli prebaciti. Tada je doneta odluka da se ide preko železničkog mosta na pruzi Kranj — Tržič, kod Strževa (blizu Kranja). Prelazak je uspeo i borci su došli do glavnog puta Kranj — Bled, gde ih je čekao kamion mobilisan za ovu akciju. Za volanom je sedeo partizan Franc Biček. Pošli su pravo u Žapuže. U mlinu se nalazila velika količina brašna, koje je idućeg dana trebalo da preuzme nemačka vojska. Partizani su brzo

utovarili u kamion oko 40 džakova i spremili se za pokret. Tada je partizan Franc Benigar Gabrin pronašao u garaži još jedan kamion, pa je i taj natovaren sa 40 džakova. Postavljeno je pitanje kako toliko brašno prebaciti preko Save. Komandir je odlučio da se ide preko glavnog mosta u Kranju. Kad su kamioni došli do Nakla, primili su i grupu partizana koja je išla u selo Duplje da nabavi mast i meso. Ovom akcijom je rukovodio komandant bataljona Jože Gregorčič. Dok su prolazili kroz Kranj, patrole i straže na mostu vojnički su ih pozdravljale i propuštale kamione u pravcu Besnice, ne znajući da su to partizani. U Besnici je brašno istovareno i složeno u jedan senjak; prvi kamion je vraćen vlasniku, a drugi zapaljen u neposrednoj blizini Kranja.

Treba istaći veliku snalažljivost i smelost partizana u ovoj akciji. Pokazalo se da se može sprovesti i najteža akcija, ako je dobro organizovana.

Učesnici su se vratili pred zoru u logor mokri kao miševi, ali srećni i zadovoljni zbog uspešno obavljenog posla. Nemci nisu znali gde je i na koji način nestalo brašno, dok su partizani bili obezbeđeni za celu zimu 1941/42. U samu zoru počeo je da pada sneg koji je zasuo sve tragove. Senjak je bio vlasništvo našeg simpatizera seljaka Jerale iz Loga kod Kranja. On je znao da se u njegovom senjaku nalazi čitavo bogatstvo.

U logoru na Mohoru bilo je vrlo živo. Žagar i komesar bataljona Bertoncelj organizovali su političke časove i objašnjavali situaciju na frontu, koja u to vreme nije bila baš najbolja. Nemci su slavili pobedu za pobedom na istočnom frontu, zima je bila na pragu, planine pod snežnim ogrtačem, koji je i na našem logoru iznosio oko 50 cm, tako da je opšta situacija bila prilično teška. Bez obzira na to, borbeno raspoloženje je bilo odlično. Patrole su upućivane na sve strane, najviše prema Selškoj i Poljanskoj dolini, prema Rupnikovim utvrđenjima, u potrazi za oružjem i municijom. Svaka bi donela po koju pušku i municije. Nedaleko od logora imali smo tajno skrovište, u kome je svakog dana bilo sve više municije. Ona nam je kasnije odlično poslužila, naročito za vreme dražgoške borbe.

Nemci su pripremali preseljavanje stanovništva iz ovih krajeva, najpre iz Selške i Poljanske doline, u Besarabiju, a Besarabljane, predane Nemcima, hteli su doseliti u ove lepe krajeve. Štab bataljona brzo je pripremio nove akcije: rušenje mostova, pruga, zasede itd.

Pod rukovodstvom komandanta Gregorčiča, bataljon je krenuo 18. novembra u Praprotno, nedaleko od Škofje Loke, da bi srušio most na Selškoj Sori. Most su obezbeđivale nemačke patrole i zasede. Prema Škofjoj Loki je postavljeno jako obez-

beđenje, a i prema selu Železniki, odakle su se očekivale intervencije Nemaca. Ostatak bataljona raspoređen je u tri grupe, koje su imale zadatak da se približe mostu i napadnu Nemce. No, Nemci su osetili prisustvo partizana i povukli su se bez borbe u pravcu Škofje Loke. Most je bio slobodan. Pošto je bio drven, komandant je naredio da se spali. Nemci uopšte nisu intervenisali. Most je potpuno izgoreo, tako da je duže vremena saobraćaj bio prekinut, a Nemci su odustali od preseljavanja stanovništva.

Na održavanju i uspostavljanju prekinutih telefonskih linija od Škofje Loke do sela Železniki u Selškoj dolini radio je dobro naoružan vod nemačkih telefonista. Štab bataljona je izradio plan da se ovi Nemci razoružaju 19. novembra za vreme večere u selu Češnjici. Večerali su prema ustaljenom redu: od 19.30 do 20 časova. Kad smo stigli u selo u 19.30 časova, tačno prema planu, komandir čete i rukovodilac ove akcije, Bernard morao je da menja plan, jer su telefonisti baš toga dana večerali nešto ranije — u 19 časova. Grupa od 6 partizana dobila je zadatak da se popne na prvi sprat i upadne u sobe u kojima su spavali telefonisti i njihov komandir — oficir. Vrata svih soba su bila zaključana, tako da ih nije bilo mogućno iznenaditi. Bernard i Oskar su dobro znali nemački i pozvali su Nemce na predaju. Vojnici su odgovorili da će to učiniti ako se preda njihov komandir. Nemački oficir nije hteo o tome ni da čuje, već je postavljao uslove na koje nismo pristali. Navalili smo na vrata, po dvojica-trojica, no ona su bila jaka, od tvrdog drveta, tako da je naš napor bio uzaludan. Pokušali smo kundacima. Tada je u sobi odjeknuo pucanj, odmah zatim i drugi. I mi smo otvorili vatru, naročito na vrata i brave. Nemci su uzvraćali, tako da je u hodniku nastao pravi pakao. Bez dobrog zaklona, izloženi unakrsnoj vatri i sa dva ranjena druga, Kersnikom i Jugom, bili smo prinuđeni na povlačenje. Nemci su pucali u noć do same zore. Sutradan smo saznali da je nemački oficir izvršio samoubistvo i da su trojica vojnika ranjena.

Manja grupa partizana, sa komandantom Gregorčičem na čelu, uputila se 24. novembra kod Savnika u Škofju Loku, gde su se izrađivale vunene stvari za nemačku vojsku (džemperi i čarape). Uz pomoć terenske organizacije partizani su se dobro snabdeli za zimu: svaki borac u bataljonu dobio je po džemper i čarape. Nemci su za ovu akciju saznali tek idućeg dana.

Zimu i sneg Nemci su hteli iskoristiti da nas na svaki način likvidiraju. Postali su aktivniji i sve više su angažovali izdajice i plaćenike, tako da ne bi prošao ni dan a da ne uhapse ponekog terenskog radnika ili našeg simpatizera. Na osnovu podataka sa terena štab bataljona je odlučio da se 1. decembra

likvidira osam glavnih izdajnika u Gorenjskoj. Ova akcija je planski izvedena, a ostali izdajnici su se povukli. Nemci su besneli i za odmazdu streljali taoce u mestima u kojima su likvidirani izdajnici.

Aktivnost Nemaca rasla je svakog dana. Terenom su krstarile nemačke patrole od oko 40 vojnika, naročito oko Škofje Loke i Kranja, kao i padinama Jošta i Mohora. Jedna ovakva patrola je 10. decembra izbila na Mohor. Naši stražari su na vreme uočili opasnost, zauzeli smo položaje i spremni sačekali neprijatelja. Razvila se kratka ali oštra borba, Nemci su napustili položaje, a na naš ponovni pritisak dezorganizovano se povukli. Ubijena su dva Nemca, dok je na našoj strani ranjen Viktor Stražišar.

PRENOŠENJE DEJSTAVA U POLJANSKU DOLINU

Posle ovog sukoba logor u kome smo boravili oko dva meseca bio je kompromitovan. Štab bataljona je odlučio da se jedinica premesti u Poljansku dolinu, gde je situacija za dizanje ustanka bila vrlo povoljna.

Čim je pao mrak, bataljon je krenuo preko sela Topole u pravcu Selške doline, sa zadatkom da izbije na most preko Selške Sore. Kad smo bili između sela Dolenje Vasi i Selca, došlo je do puškaranja sa nemačkom patrolom koja se odmah povukla. Noću između 11. i 12. decembra stigli smo u selo Rovte, gde je trebalo da predanimo. Međutim, oko 10 časova idućeg dana osmatrač nas je izvestio da se iz sela Prevalja prema Rovtama kreće kolona od 52 nemačka vojnika sa psima. Odmah je naređeno pripravno stanje, a u štabu bataljona je doneta odluka da borci naoružani vojničkim puškama postave jaku zasedu na čistini ispred samog sela. Ostali borci sa lovačkim puškama i komora bili su spremni da u slučaju potrebe zalome levo krilo, kako bi Nemce uvukli u vatrenu potkovicu. Sve to, međutim, nije bilo potrebno, jer je zaseda brzo obavila svoj zadatak. Nemci su išli u koloni po jedan na odstojanju od oko 5 metara. Kad su došli čelom kolone na 20 metara od zasede, iz jednog žbuna je iskočio zec i jurnuo pravo kroz njihovu kolonu. Oni su počeli da se smeju, pustili su pse za zecom i razbili se u manje grupice, koje su predstavljale izvanredan cilj za naše puškomitraljesce. U tom trenutku komandir čete je dao znak i mi smo otvorili vatru. Za nepunih 12 minuta, koliko je trajala borba, pobijeno je 46 Nemaca, trojica su ranjena, jedan je zarobljen, dok su dvojica pobegla. Ubijena su i tri policijska psa. Na našoj strani je poginuo partizan Saksida, dvojica su lakše ranjeni, a

jedan teže. Ovaj je kasnije podlegao ranama. Ratni plen je bio bogat: 3 puškomitraljeza, 3 automata, 38 pušaka, 6 pištolja, 80 ručnih bombi, dosta cipela, opasača i ranaca sa municijom. Treba istaći da su Nemci bili potpuno iznenađeni, te je otpor pružila samo prethodnica. Od ubijenih Nemaca samo su trojica bili obični vojnici; ostali su bili oficiri i podoficiri policije, žandarmerije i Gestapoa. Ovo je bio jedan od najvećih uspeha Cankarjevog bataljona u Gorenjskoj 1941. Akcija je imala izvanredan politički značaj za dalju borbu i odjeknula je u celoj Sloveniji. Ona je bila dokaz više da se taktikom partizanskog ratovanja može tući i moderno naoružan i brojno jači neprijatelj, te je ugled partizana u narodu još više porastao.

Posle ove akcije sahranili smo poginulog partizana Saksidu, a ranjene drugove predali na lečenje našim simpatizerima, seljacima iz Martin Vrha. Čim je pao mrak, bataljon je krenuo u pravcu Poljanske doline, između Gorenje Vasi i Poljane, jer smo imali nameru da tu pređemo put i Poljansku Soru. Kad smo se našli u neposrednoj blizini druma, naišla je kolona nemačkih automobila punih vojnika, koji su imali zadatak da zatvore prolaz iz Selške u Poljansku dolinu. Naime, Nemci su posle naše akcije u Rovtama organizovali napad na Selšku dolinu. Iskoristili smo trenutak i čim je kolona prošla, prebacili smo se trčećim korakom preko mosta. Potom smo produžili prema Valtarskom vrhu, gde smo stigli 13. decembra oko 9 časova. Nemci su u Selškoj dolini udarili u prazno, jer smo veštim manevrom i brzim premeštanjem bataljona izbegli opkoljavanje.

Štab bataljona brzo je uspostavio vezu sa terenskom organizacijom i sa Maksom Krmeljom (narodnim herojem), koji je rukovodio narodnooslobodilačkim pokretom u Poljanskoj dolini. Tu su u sastav bataljona ušle i grupe partizana iz Rašičko-kamniške i Tržičko-kranjske čete, koje su se nalazile od početka decembra na ovom terenu. Tako je bataljon sada brojao oko 100 boraca. Napominjemo da je početkom decembra poslata iz bataljona, još sa Mohora, grupa od 15 partizana u pravcu Jesenica i Bohinja, sa zadatkom da digne ustanak u Bledsko-bohinjskoj i Gorenje-savskoj dolini. Štab bataljona je razradio sa Maksom Krmeljom plan o dizanju ustanka i izvođenju vojničkih akcija u Poljanskoj dolini.

Od 18. do 24. decembra u bataljon je došlo oko 400 novih boraca, od kojih 60% naoružanih. Najviše ih je bilo iz bivše poljanske opštine, iz koje je došlo oko 300 boraca. Ovaj teren je bio najbolje organizovan, što je u prvom redu bila zasluga Maksa Krmelja. Sada je bataljon brojao preko 500 boraca, od

kojih 140 bez oružja. U međuvremenu izvršio je više različitih akcija.

Između 18. i 19. decembra izvršen je napad na žandarmerijsku stanicu Poljane. Žandarmi su osetili da se priprema napad, pa su pobegli. Zaplenjeno je nešto oružja, veća količina municije i ručnih bombi, kao i žandarmerijske uniforme.

Između 19. i 20. decembra porušeni su mostovi od Škofje Loke do Poljana.

21. decembra, pred sam mrak, manja grupa partizana, obučenih u nemačke uniforme, ušla je u Škofju Loku, vodeći dva vezana čoveka, na prvi pogled — zarobljene partizane. Grupa je imala zadatak da oslobodi zatvorenike iz sudskih zatvora u Škofjoj Loki. Kada smo stigli pred zgradu suda, rukovodilac akcije Alojz Pečnik, u uniformi nemačkog žandarmerijskog majora, zakucao je na vrata zatvora, tražeći da se zatvore zarobljeni partizani. Čuvar nas je lepo pozdravio, pustio unutra, a zarobljene partizane pozdravio psovanjem i šamaranjem. Brzo smo zatvorili vrata i Pečnik je na nemačkom objasnio čuvaru cilj našeg dolaska. Čuvar je uočio naše lukavstvo i suprotstavio se, ali je brzo savladan, razoružan i vezan. Oduzeli smo mu ključeve, otključali ćelije i oslobodili zatvorenike. Među njima je nastalo komešanje: neki nisu verovali da smo mi partizani, drugi su se plašili, tako da je nastala čitava gužva u hodnicima. Politički zatvorenici su se odmah spremili i pošli s nama, dok su ostali, uglavnom razni kriminalci, oslobodili vezanog stražara i tražili pomoć od žandarmerijske stanice. U međuvremenu smo se povukli iz Škofje Loke uz manje puškaranje sa jednom žandarmerijskom patrolom koja je obilazila grad. Ova akcija, posebno drskost partizana, još više je uznemirila Nemce. U ovoj akciji naročito su se istakli Stevo Kobalj i Miha Kavčič.

Deo Jelovičke čete napao je 24. decembra graničnu karaulu Črni vrh. Nekoliko graničara je ubijeno, dvojica su zarobljena, a ostali su pobegli. Zaplenjeno je 6 pušaka i nešto municije.

Četa Jake Bernarda ponovno je 25. decembra napala Poljane. Četa Benedičiča obezbeđivala ju je na pravcima Škofja Loka i Polhov Gradec — Črni vrh — Poljane. Ovaj napad nije potpuno uspeo, nije zauzeta ni žandarmerijska stanica, jer su se iz Škofje Loke probila kroz naše obezbeđenje dva neprijateljska oklopna automobila sa nešto pešadije. Nemcima je ovo pojačanje stiglo u najkritičnijem trenutku i mi smo bili prinuđeni da se povučemo. U ovoj akciji uništena su dva nemačka autobusa puna vojnika i jedan putnički automobil. Nemci su prvi put upotrebili oklopna vozila protiv partizana u Gorenjskoj, a borba se s prekidima vodila u toku celog dana.

Posle ovih akcija, bataljon je 26. decembra zauzeo položaje u trouglu Škofja Loka — Črni vrh — Poljane, na severnim padinama Polhovgradskih dolomita, i to: štab bataljona sa dva samostalna voda na Valtrskom Vrhu; 1. četa (Jesenička) na položajima Povhovec, Stranišče, Gaberk; 2. četa (Jelovička) — Kovski Vrh, Bukov Vrh.

Borci su se odmarali, uvežbavali u rukovanju oružjem i pripremali se za nove akcije. Politički rad je bio vrlo živ; u tome se naročito angažovao Žagar, koji se 19. decembra vratio iz Glavnog štaba Slovenije sa referisanja. On je tako objašnjavao cilj naše borbe novodošlim partizanima da je bila milina slušati njegove vatrene i ubedljive reči.

Međutim, ni Nemci nisu sedeli skrštenih ruku. Vršili su pripreme, i 27. decembra, u ranim časovima, napali bataljon sa tri strane. Ceo bataljon je bio na položaju. Ogorčena borba je vođena u toku celog dana. Svi juriši neprijatelja su odbijeni. Naročito je kritična bila situacija na Valtarskom vrhu. Energičnim protivnapadom rezervnog voda Nemci su odbijeni. Slična situacija je bila i na Bukovom Vrhu, gde su borci jedva odbijali učestale nemačke napade. Komandant bataljona je izvukao jedan vod sa manje ugroženih položaja i poslao ga za pojačanje. Bataljon je sve do mraka izdržao borbu sa 4—5 puta jačim neprijateljem. Cilj Nemaca da preseku bataljon i unište ga po delovima potpuno je propao. U ovoj borbi izbačeno je iz stroja preko 150 nemačkih vojnika. Zaplenjeno je četiri puškomitraljeza, nešto pušaka i veća količina municije. U Kranju su Nemci morali da urede specijalno vojničko groblje.

U štabu je te večeri razrađen plan, i bataljon je noću 27/28. decembra veštim manverom izvučen bez borbe iz gotovo zatvorenog obruča. Sutradan su Nemci udarili u prazno. S njima su bili i Italijani, koji su zatvorili bivšu jugoslovensko-italijansku granicu i dozvolili da se drumom Ljubljana — Polhov Gradec preveze jedan nemački bataljon.

Ove borbe su očeličile naš bataljon. Po izvlačenju iz obruča borci bez oružja su upućeni kućama da prezime, a glavnina je pošla prema Mohoru, na koji se vratila 31. decembra.

U to vreme grupa boraca Cankarjevog bataljona i terenski radnici organizovali su i podigli ustanak na području Jesenica i Bohinja.

Zbog neuspelih nemačkih kaznenih ekspedicija protiv partizana u ovom periodu, smenjen je načelnik civilne uprave Kučera (Kutschera) sa položaja gaulajtera i na njegovo mesto je došao Rajner, koji je već prvih dana svog službovanja prisu-

stvovao u Kranju sahrani 46 ubijenih policajaca i žandarma. Koliku su pažnju Nemci poklonili aktivnosti Cankarjevog bataljona i koliko su se uplašili može se videti i iz njihovih dokumenata.[1]

DRAŽGOŠKA BITKA

Na Mohoru je doneta odluka da se bataljon premesti u selo Dražgoše, da se sredi, odmori i pripremi za nove akcije, a da grupa od oko 50 boraca krene na Dobravu kod Krope, pokupi stoku i preostalu hranu u kućama 35 porodica koje su Nemci već preselili. Od terenske organizacije u Lipnici smo saznali da u

---

[1] Tako, žandarmerijsko područje Radovljica raspisom br. 1039 od 17.XII 1941. naređuje svim žandarmerijskim stanicama:

»1. — S obzirom na sadašnju nepovoljnu situaciju u pogledu bezbednosti, privremeno se ukidaju jače ugrožene žandarmerijske stanice od strane bandita i spajaju se«. (Navedene su stanice koje se ukidaju: Kranjska Gora, Dovje, Bohinjska Bela, Srednja Vas, Brezje, Podnart, Zg. Gorje).

...»Sa napuštenih stanica poneti sa sobom svu dokumentaciju, opremu, naoružanje sa municijom i sve skupocene predmete...«

»2. Članovi porodica i rođaci žandarma moraju odmah napustiti Južnu Korušku.

3. Žandarmerijski stanovi moraju biti zaključani i danju, a stanice obezbediti od iznenadnog napada, tj. fortifikacijski urediti za uspešno odbijanje napada.

4. Žandarmi moraju biti neobično budni, naročito oni koji se hrane u restoranima (banditi su napali i razoružali žandarme za vreme ručka u restoranu sela Dovje).

Po mogućstvu žandarmerijske stanice obezbediti sopstvenim kuhinjama, ili urediti da se hrana dostavlja u stanice.

5. Svi žandarmi, kao i komandiri stanica, moraju spavati u stanicama«.

Komandant bezbednosti jedinica Južne Koruške u direktivi br. 582—14 od 22. XII 1941. kaže i ovo:

»U poslednje vreme na ovoj teritoriji počela je da dejstvuje dobro organizovana munjevita ustanička banda. U vezi s tim potrebno je upoznati sve policijske organe sa situacijom na ovom terenu, preduzeti sve mere bezbednosti i time obezbediti sebe i službene stanice...

Među poslednjim akcijama banditi su iznenada napali dvojicu žandarma za vreme ručka u restoranu, a trećeg u samoj stanici. Svi su bili zarobljeni za tren oka, mogućnost za odbranu nije postojala.

Žandarmima su oduzeli oružje (automat i dve puške), uniforme, službena dokumenta, pisaću mašinu, rublje itd...

Potrebno je obratiti naročitu pažnju, jer postoji mogućnost da se banditi posluže uniformama i legitimacijama. O ovome detaljno upoznati sve policijske organe...

21. XII uveče banditi preobučeni u žandarmerijske uniforme pokušali su prevarom da oslobode zatvorenike iz sudskih zatvora u Škofjoj Loki, što im je delimično i uspelo.

Zato ponovo skrećemo pažnju na mere bezbednosti, naročito pojačati budnost u noćnim čosovima...«

tim kućama nema ništa, jer su Nemci sve odvukli sa sobom. Na predlog terenaca komesar bataljona Bertoncelj, koji je rukovodio ovom akcijom, odlučio je da se izvrši rekvizicija u trgovinskoj radnji. Tako smo se snabdeli potrebnom hranom i drugim materijalom.

Druga manja grupa krenula je sa Mohora u pravcu Besnice. Tamo je minirala most u trenutku kada je naišao voz. pa se vratila u selo Dražgoše. Posle tih manjih akcija, 1. januara 1942. u Dražgošama se okupio ceo Cankarjev bataljon, koji je u tom trenutku brojao 220 boraca sa 22 puškomitraljeza.

Bataljon je smešten po kućama i to: štab bataljona sa jednom četom u centru, Na Pečeh, druga četa na desnom krilu, Pri Cerkvi, samostalni vod na levom krilu, na Jelenščama.

Komandni sastav bataljona tada je bio sledeći:

— komandant Jože Gregorčič (narodni heroj), od formiranja;

— komesar Ivan Bertoncelj Johan, od formiranja;

— intendant Anton Vidic, od oktobra 1941;

— lekar medicinar Janez Konšek, od oktobra 1941.

Komandni sastav po četama:

— komandir 1. čete (Jeseničke) Franc Benedičič, od formiranja;

— komesar 1. čete France Potočnik, od formiranja;

— komandir 2. čete (Jelovičke) Jakob Bernard (narodni heroj), od formiranja;

— komesar 2. čete Jože Krajc Žakelj, od formiranja.

Samostalni vod:

— komandir Franc Biček Bruno.

U četama su postojali intendanti i bolničari.

Od boraca obe čete formirana je bataljonska rezerva od oko 20 boraca i 2 puškomitraljeza.

Idućeg dana štab bataljona je sa komandirima četa izvršio izviđanje položaja. Određeni su položaji četa, a unutar ovih gnezda za puškomitraljesce, tako da je svaki borac znao gde treba da zauzme položaj u slučaju uzbune ili iznenadnog napada. Kad je 3. januara 1942. član Glavnog štaba Stane Žagar naredio probnu uzbunu, za nepunih 15 minuta bataljon je bio spreman za borbu.

Zbog dolaska bataljona u Dražgoše narod je bio malo uznemiren jer se plašio nemačkih represalija. Ali kad su ljudi videli mnogo boraca i naoružanje koje smo imali, strah je popustio. Seljaci su davali pomoć u hrani, stavljali na raspolaganje stoku za klanje itd. U selu je počeo nov život za borce i seljake. Razna politička predavanja, kulturno-zabavni rad, mitinzi, sve je to zbližilo narod sa borcima. — »Sve za borbu — sve za na-

rod!«, — kako je govorio Žagar, koji je Dražgoše nazvao »Dražgoškom republikom«. Mnogo truda posebno u partijsko-političkom radu jedinice uložio je i Lojze Kebe (narodni heroj), član KP za Gorenjsku.

Savetovanje delegata — političkih radnika sa teritorije Gorenjske održano je 6. i 7. januara. Njim je rukovodio Stane Žagar. Delegati su dobili uputstva i direktive za dalji rad, a i detaljno su upoznati sa situacijom u svetu.

Veza sa terenom i obaveštajna služba bile su dobro organizovane, a štab bataljona je svakog dana dobijao nove podatke o kretanju neprijatelja i njegovim namerama. No, radila je i obaveštajna služba Nemaca, tako da su oni brzo saznali da je Cankarjev bataljon koncentrisan u Dražgošama. Pripremili su planove za napad, prikupili snage u Gorenjsku, dovlačili ih sa svih strana, pa čak i iz Austrije i južne Nemačke.

Štab bataljona je saznao već 8. januara da će Nemci jačim snagama napasti Dražgoše i preduzeo je mere bezbednosti pojačavajući patrole i zasede na svim prilazima selu, tako da je iznenađenje bilo isključeno. Štab je doneo odluku da se »Republika« brani sve dok to bude mogućno.

Verujući da je došao trenutak da raščiste s »banditima«, Nemci su u ranim časovima 9. januara 1942. krenuli sa četiri strane na »Dražgošku republiku«, i to pravcima: Kranj — Škofja Loka — Češnjica, Kranj — Besnica — Srajše, Radovljica — Kropa — Jamnik. Samo je kroz Škofju Loku prošlo 180 kamiona punih vojnika sa nešto brdske artiljerije (oko 4200 vojnika), iz Kranja je krenulo preko Besnice oko 150 vojnika, dok su preko Jamnika išle smučarske jedinice jačine oko 150 vojnika i, najzad, sa Bleda preko Jelovice dolazilo je oko 150 vojnika. Ovi su imali zadatak da nam zatvore put prema Jelovici.

Nemci su krenuli u napad sa puno optimizma,[2] ne računajući da pred sobom imaju dobro naoružanu i monolitnu jedinicu sa borcima i komandnim kadrom odličnih moralno-političkih kvaliteta, koji su bili rešeni da se bore do poslednjeg.

Već oko 8 časova oni su naišli na naše zasede u samom području Dražgoša, u dolini Selnice i iznad sela Rudnog. Njihov pokušaj da u naletu likvidiraju naša obezbeđenja propao je, tako da su morali reorganizovati jedinice i ponovo krenuti u napad. Naša obezbeđenja i patrole zadržali su Nemce veštim manevro-

---

[2] Nemačka komanda, na primer, je izjavila:

»Pošto imamo dovoljno snage, sa banditima ćemo se brzo obračunati. Tu su nam pred nosom i uništićemo ih. Za naš Vermaht to će biti samo vežba, koja će trajati nekoliko časova«.

vanjem i borbom sve do 11 časova, povlačeći se na glavnu liniju odbrane. Tada se razvila ogorčena borba na frontu dugačkom oko 3 km. Svi pokušaji Nemaca da uz podršku artiljerije probiju liniju odbrane ostali su u toku celog dana bezuspešni. Naročito jak pritisak trpio je krilni vod na Jelenščama koji je jedva izdržavao učestale nemačke napade. Komandir voda Biček tražio je pomoć. Komandant bataljona, uvidevši situaciju i znajući važnost tog položaja, brzo je uputio kao pomoć jednu desetinu sa puškomitraljezom. Pomoć je stigla baš u trenutku kada je kolona od oko 150 smučara htela da zaobiđe Bičekov vod. Zbog vrlo teškog terena to joj nije uspelo. Našla se oko 70 metara ispod položaja voda u vrlo nezgodnoj situaciji: bočno od Bičeka i sa čelom prema desetini koja je baš u tom trenutku zauzela položaj. Iznenadna vatra voda u bok smučara i desetine sa puškomitraljezom s čela potpuno je razbila kolonu smučara i vrlo malom broju Nemaca je uspelo da se izvuče. To je bila opomena i ostalim delovima neprijatelja na ovom pravcu, i oni se u toku dana nisu usudili približiti položaju voda.

Na ovom krilu zaplenili smo 3 puškomitraljeza, oko 30 pušaka, 35 ispravnih pari smučki i nešto municije. Kada je pao mrak, Nemci su se povukli 2 do 3 km od naše linije odbrane, ostavljajući jača obezbeđenja. Ista situacija je bila i kod nas, najveći deo boraca je povučen u kuće, dok su na položaju ostale samo jače zasede i patrole.

Štab bataljona je u toku večeri ocenio situaciju. Videći da je stanje povoljno, da nijedan partizan ili meštanin nije poginuo, da su nemačke granate jedino zapalile dve kuće, odlučeno je da bataljon i dalje ostane u Dražgošama. Odmah posle večere jedan vod je poslat na Mohor da iz tajnog skladišta donese municiju. Ona je uspešno prebačena u Dražgoše i u toku noći podeljena četama. Drugi vod je poslat u pravcu Selca, da bi idućeg dana sačekao u zasedi eventualna nemačka pojačanja, a i da se infiltrira u pozadinu nemačkih jedinica i u samu zoru izvrši diverziju na položaje nemačke artiljerije. Ova infiltracija nije uspela, jer je vod naišao na jake zasede i morao se vratiti.

Videći da je doživela poraz, nemačka komanda je tražila pomoć u ljudima, naročito u policijskim snagama, a i artiljeriju težeg kalibra sa zapaljivim granatama. Nemci su svoj neuspeh pravdali tvrdeći da »bandita« ima najmanje 500, da su vrlo hrabri, da imaju odličan komandni kadar i da su vrlo dobro naoružani.

U toku noći 9/10. januara dobili su pojačanje — oko 30 kamiona i autobusa punih policajaca, kao i jednu bateriju topova 75 mm. Već u samu zoru počela je jaka artiljerijska vatra duž cele odbrambene linije. Najgušća je bila u centru — jasno

se videlo da je tu težište neprijateljevog napada, koji je hteo preseći bataljon na dva dela i zatvoriti mu odstupnicu prema Jelovici.

Odmah posle artiljerijske vatre naišli su gusti streljački redovi. Naši mitraljesci su imali pune ruke posla i jedva smo izdržali na položajima. Krajnjim naporom svih boraca i rukovodilaca Nemci su odbačeni. Pošto su njihovo nastupanje najviše ometali mitraljesci, to su na mitraljeska gnezda usmerili čitave salve granata. Tako je na mitraljesca Vinka Žaklja i njegovog pomoćnika izbačeno preko 50 granata. To su bile prve žrtve na našoj strani. Nešto dalje poginuo je i mitraljezac Zajc. Na njihova mesta su odmah stupali drugi. Tada me komandant bataljona pozvao da se popnemo na štalu, odakle su se dobro videli artiljerijski položaji. Naredio mi je da uzmem nišan na 1200 m i tučem po posluzi topova. Nemci su bili iznenađeni tom vatrom, neki su ranjeni, neki pobijeni, dok su se ostali razbežali po zaklonima. I drugim mitraljescima koji su imali dobar pregled naređeno je da tuku artiljeriju, tako da je nastao pravi dvoboj između naših mitraljezaca i nemačkih artiljeraca. U to vreme Nemci su dovukli na okolne uzvišice (Novakovu Jelovicu, Križ), teške mitraljeze kojima su horizontalno, preko doline, dejstvovali po našim položajima i time sprečili svaki naš manevar po frontu, pa čak i kretanje pojedinaca.

U toku dana oni su izvršili još nekoliko juriša na naše položaje, ali bez uspeha. Samo su zapalili po koju kuću.

Noću 10/11. januara opet smo se snabdeli municijom iz tajnog skrovišta, jer je štab odlučio da se borbe nastave i idućeg dana. Većina seljaka je izrazila spremnost da se bori s nama, te im je razdeljeno oružje.

U rano jutro, 11 januara, Nemci su opet koncentrisali jaku artiljerijsku vatru na sve delove a posebno na centar naših položaja i krenuli u napad. I ovaj napad, odbili smo kao i mnoge druge u toku celog prepodneva. Njihovi oficiri su stalno gonili vojnike na juriše, davali im rum, te su oni polupijani divljački jurišali. Jedino im je uspelo da se oko 12 časova ukline u naš položaj, ali su brzo odbačeni energičnim protivnapadom naše rezerve.

Videći da se frontalnim napadima ne mogu probiti, ponovo pokušavaju da obuhvate naše levo krilo. To im je uspelo. Bičekov vod, odsečen od glavnine bataljona, našao se u vrlo teškoj situaciji, i da ne bi bio opkoljen, morao se povući prema Dražgoškoj gori. Tako je otvorena breša kroz koju se glavnim snagama bataljona udaralo u leđa. Štab bataljona je brzo poslao rezervu sa 2 puškomitraljeza da spreči dalje prodiranje Nemaca i, što je glavno, da zadrži i obezbedi put koji vodi za Jelovicu.

Na ovom delu vodile su se teške borbe za svaku kuću, sve dok nije pao mrak. Rezerva je uspela da zadrži Nemce i tako omogućila povlačenje celog bataljona na Jelovicu. Time je završena dražgoška bitka. U njoj su partizani za tri dana imali 7 mrtvih, među njima najviše mitraljezaca, 5 ranjenih, dok je više stotina nemačkih vojnika i oficira izbačeno iz stroja; od njih je oko polovina bilo mrtvih. Da bi pravdali gubitke, Nemci su pisali da su jedinice Vermahta naišle na ostatke bivše jugoslovenske vojske i »četnike«, sa kojima su u okolini Dražgoša tri dana vodile ogorčene borbe. Interesantna je i izjava nemačkog pukovnika koji je rukovodio ovim operacijama: »Ovde je gore nego na istočnom frontu, takve strelce još nisam video. Njihov komandant zaslužuje najviše odlikovanje i generalski čin za majstrosko rukovođenje ovom borbom. Ja bih mu, ipak, s najvećim zadovoljstvom sekao kaiševe s leđa«.

Za odmazdu Nemci su streljali i zapalili u kućama 41 ženu, decu i starce, od kojih je najmlađem bilo 9, a najstarijem 72 godine. Celo selo je opljačkano, zapaljeno i najzad do temelja minirano.

Po padinama sela Dražgoša seljaci su u proleće pronašli priličan broj pušaka i puškomitraljeza, tako da se ovim oružjem 1942. naoružao novoformirani Selški bataljon.

Za aktivna dejstva i uspešno izvršene akcije u toku prvih šest meseci borbe, Izvršni odbor Osvobodilne fronte odlikovao je Cankarjev bataljon Slovenskom partizanskom zastavom. Ovu odluku je obnarodovao »Slovenski poročevalec« 30. decembra 1941. godine.

Anton DEŽMAN

POČETAK ORUŽANE BORBE U BIJELJINSKOM SREZU

Oružanim borbama partizana u bijeljinskom kraju prethodio je dugotrajan i organizovan rad partijske organizacije u Bijeljini. Taj rad je počeo nekoliko godina prije izbijanja drugog svjetskog rata, a naslanjao se na veoma bogatu slobodarsku i revolucionarnu tradiciju Semberije, kojoj je već davno udarila temelje KPJ i njeni članovi: Alija Aliagić, Dimitrije Lopandić, Rodoljub Čolaković i drugi.

Od 1933. godine, tj. od prvog procesa protiv komunista u Bijeljini, na kome su mnogi osuđeni pa sve do sloma stare Jugoslavije, organizovani rad KPJ bio je sve organizovaniji i intenzivniji i nije prestajao ni za trenutak. Taj rad se usmjeravao u nekoliko pravaca: među zanatskim radnicima — radi stvaranja borbenih sindikalnih organizacija; među školama i studentskom omladinom, u saradnji sa demokratskim građanskim političkim partijama i grupama koje su htjele da sarađuju s komunistima; kao i na prodiranje u selo i stvaranje partijskih organizacija među seljacima. Ovakva raznovrsna aktivnost Partije imala je vidnih rezultata. U gradu je bujao snažan politički i kulturni život, koji je vlastodršcima zadavao ne male brige.

U trenutku kad je ratni vihor zahvatio i Jugoslaviju, u Bijeljini je postojao Mjesni komitet KPJ, koji je neposredno rukovodio sa dve partijske organizacije — jednom radničkom, a drugom studentskom. Već odavna su bile formirane i partijske organizacije u selima Gornje Crnjelovo i Popovi. Komunisti, neposredno povezani sa Mjesnim komitetom u gradu, djelovali su u selima: Brodac, Međaši, Dvorovi, Baltun, Obarska, Patkovača, Pučile, Golo Brdo, Kovanluk i Trnova. Osim toga, i u gradu i u selima bilo je mnogo simpatizera, spremnih da rade po direktivama Partije. Opšte raspoloženje naroda bilo je borbeno i veoma pogodno za jačanje političkog uticaja KPJ. Tom

uticaju pokušavali su se suprotstaviti pojedini predstavnici nekih građanskih partija u srezu, zatim izvjesni predstavnici muslimanske reakcije u gradu i u nekim muslimanskim selima. Ali svi ti pokušaji nisu imali nekih značajnijih rezultata.

Kad je kapitulirala bivša jugoslovenska vojska i kad je teritorija Jugoslavije bila raskomadana u Bijeljini se nalazio Fadil Jahić Španac, stolarski radnik iz Bijeljine, španski borac i dugogodišnji član Partije, koji je u junu 1941. određen za člana Vojnog oblasnog štaba za istočnu Bosnu, te je u tom svojstvu dobio zadatak da sprovede direktive KPJ o oružanoj borbi u bijeljinskom srezu.

Upoznavši se s političkim stanjem, stupivši u lični dodir sa svim partijskim aktivistima i simpatizerima, Španac je pristupio izvršavanju povjerenog mu zadatka. Tražio je od svih komunista da brižljivo održavaju sve svoje lične veze s ljudima i da stvaraju nove, da se učvršćuju i produbljuju veze sa selom, da se odmah pristupi formiranju vojnih jedinica i da se prikuplja i čuva oružje. U vojne jedinice je trebalo, prije svega, uključivati mlađe ljude koji su bili u vojsci, one kojima vojnički zanat nije sasvim nepoznat. Španac je upozorio sve članove Partije i simpatizere, koji su bili kompromitovani kod policije, na opasnost od masovnog hapšenja tražeći od njih punu opreznost. Osim toga odredio je, u slučaju potrebe, pravac povlačenja iz grada svakom pojedincu, kao i mjesto na kome treba čekati dalja uputstva i direktive.

Napad Njemačke na SSSR bio je ustašama signal za masovno hapšenje komunista, a u isto vrijeme i signal komunistima za početak oružane borbe s neprijateljima. Ustaše, međutim, nisu uspjele sa pokušajem hapšenja, jer su se svi drugovi iz grada na vrijeme povukli, izuzev nekoliko manje-više slučajnih hapšenja, koja nisu mogla imati težih posljedica.

Istovremeni izlazak komunista, nije ostavio prazan grad: u Bijeljini je i dalje ostalo dosta komunista, i to onih koje policija nije poznavala, kao što je ostalo i mnogo simpatizera, spremnih da rade po direktivama Partije.

Poslije izlaska kompromitovanih članova KP iz grada, Fadil Jahić se smjestio u selo Obarsku i odatle organizovao vezu sa formiranim grupama po okolnim selima, kao i sa onima koji su ostali u gradu. Partijskoj organizaciji u selu Crnjelovu dao je uputstvo da odmah pristupi formiranju oružane partizanske jedinice. Takvo uputstvo dato je i grupi komunista koja se nalazila oko sela Brodac i Balatun, a takođe i grupi koja se smjestila oko sela Patkovače, Pučila i Glogovca.

Već početkom jula u bijeljinskom srezu formirane su tri partizanske grupe, i to: Južna, Sjeveroistočna i Sjeverozapadna grupa.

Uporišta južne grupe bila su u početku sela Glogovac, Pučile i Patkovača. U toj grupi su se nalazili Milenko Stojaković i Veso Gavrić, student iz Bijeljine, Nikola Spasojević, student iz Patkovače, Vojin Bobar, student iz Batra, Andrija Blagojević, službenik i Drago Stevanović, omladinac-radnik iz Kojčinovca, Gajo i Boško Andrić, zemljoradnici iz Pučila, Savo Jovanović, zemljoradnik iz Čengića, Stevan Joković, zemljoradnik iz Glogovca i Stevan Lučić, omladinac iz Trnove.

Uporišta sjeveroistočne grupe bila su sela Brodac, Balatun, Veliko Selo i Međaši. Grupu su sačinjavali: Rado-Radika Ilić, pravnik, Sreten Glišić, Nikola Maksimović i Savo Stefanović, zemljoradnici — svi iz Međaša, Stevan Perić, student, Žarko i Strajko[1] Kalabić, zemljoradnici i Teodor Sofronić Tendo, podoficiri bivše vojske — svi iz Broca, Jovo Perić Cicin i Vlado Trifković, zemljoradnici, Đoko i Vujadin Trifković, omladinci — svi iz Balatuna, Mirko Filipović, pravnik, Vukašin Pajkanović, student i Pero Simić, zanatlija — iz Bijeljine.

Jedino uporište sjeverozapadne grupe bilo je, u početku, selo Gornje Grnjelovo. U toj grupi su se nalazili: Fadil Jahić Španac, Svetolik Gospić, student, Slavko Mićanović, diplomirani filozof, Albert Levi, agronom — svi iz Bijeljine, Bogdan Kokanović, Mlađen Jeftić i Jovan Kordić, zemljoradnici, Jovo Kokanović, Milan Petrović Amidža i Boško Jović Šumar, omladinci i Drago Tojić, radnik — svi iz Crnjelova, Đorđe Đojić i Vojo Ivanović Crnogorac, radnici i Veljko Lukić Kurjak, zemljoradnik — svi iz Bukovice, Vaso Nikolić i Ljudo Kićić Dikićević,[2] zemljoradnici iz Graca, Đoko Kostić, zemljoradnik iz Vršana, Dušan Obrenović, zemljoradnik iz Magnojevića i Ivan Manjić, zemljoradnik iz Dragaljevca.

Takav razmještaj prvih partizanskih grupa u bijeljinskom srezu bio je uslovljen razmještajem centara u kojima su već od ranije postojali politički uslovi (partijske organizacije ili grupe komunista — aktivista), kao i pravcem osnovnih komunikacija koje je trebalo napadati i ugrožavati.

Tako formirane i raspoređene grupe, naoružane veoma oskudno, živjele su u šumskim logorima pod vedrim nebom, hraneći se onim što su preko simpatizera i aktivista dobivale od naroda. One su u početku djelovale gotovo samo politički. Kre-

---

[1] Prešao od partizana u četnike, osnovao svoju samostalnu grupu pod nazivom »Komite«, poginuo u međusobnom četničkom razračunavanju 1942. godine.

[2] Pobjegao u četnike u jesen 1941. i tamo poginuo 1942. godine.

ćući se noću po selima, sazivale su ljude na sastanke na kojima su istaknuti partijski radnici iz pojedinih grupa vršili agitaciju za ustanak, objašnjavali političku situaciju i tumačili smisao borbe protiv fašizma. Takvi sastanci, kojima su prisustvovale grupe seljaka, održavani su u većini sela tadašnjeg bijeljinskog sreza i dosta su doprinijeli da se u narodu stvori i ojača volja za borbu i otpor. Na tim sastancima je valjalo neutralisati uticaj onih elemenata koji, iz bilo kog razloga, nisu željeli oružanu borbu i koji su nastojali da se i u novim uslovima nađe kompromis s vlastodršcima. Takvih ljudi bilo je prilično među seoskim knezovima i među bogatijim seljacima koji su zazirali od komunista. Osim svjesnih neprijatelja narodne borbe bilo je i takvih, koji su iz straha unosili sumnju i djelovali defetistički, odazivajući se pozivima vlasti koja je, pod raznim izgovorima, nastojala da bez velike buke što veći broj ljudi iz tih krajeva strpa u koncentracione logore.

Nije uvijek bilo sasvim lako polemisati sa takvim ljudima, niti je polemika s njima mogla uvijek da bude efikasna. Međutim, sistematskim radom i upornim zalaganjem partijskih radnika, došlo je, ipak do stišavanja prvog straha.

Drugi zadatak, kojega su sve tri grupe morale odmah prihvatiti, bio je sakupljanje oružja. Ljudi su, prilikom rasula stare vojske, pokupili odbačene puške, municiju i drugu vojničku opremu, zakopavali ih u zemlju, sakrivali u đubre ili u plastove sijena i slame, uvjereni u to da će doći vrijeme kad će sve to opet biti potrebno. To vrijeme, u stvari, bilo je već došlo, ali se većini onih koji su imali sakriveno oružje nije činilo tako, i oni često nisu bili raspoloženi da se od oružja rastanu bez goleme muke. Zbog toga je bilo potrebno primijeniti i drastičnija sredstva da bi se od nekog, naročito upornog seljaka, istrgnula dobro sakrivena puška. Oko jednog avionskog mitraljeza nedjeljama su se vodili pregovori koji su tek kasnije, kad su se borbe već rasplamsale, doveli do rezultata.

Puške su, ipak, mada veoma sporo i oskudno, dolazile do ruku prvih grupa partizana. Krajem jula grupe su bile ovako naoružane: Južna grupa je imala 8 vojničkih pušaka — mauzerki, Sjeverozapadna je imala 3 takve puške, Sjeveroistočna takođe 3, a sve tri grupe imale su i po nekoliko lovačkih pušaka i pištolja.

*

Vojni štab za istočnu Bosnu donio je još ranije odluku da oružane akcije protiv neprijatelja na Majevici i Semberiji počnu noću 9/10. avgusta 1941. godine. Fadil Jahić, kao predstavnik štaba u bijeljinskom srezu i glavni vojni rukovodilac, odredio

je da prva akcija u srezu bude napad na voz i željezničku prugu Bijeljina — Rača, s tim da se razore tračnica i nasip pruge, i, ukoliko u vozu bude i vojnička pratnja, da se ona napadne i uništi.

Pruga uzanog kolosijeka Bijeljina — Rača bila je u to vrijeme najvažnija komunikacija za neprijatelja u tom kraju. Njom je transportovan ugalj iz rudnika Ugljevika i Mezgraje; tom komunikacijom je iz bogate Semberije izvlačena hrana za potrebe fašista; tuda su se kretali mnogobrojni transporti uhapšenika — »kandidata smrti«, u ustaške koncentracione logore.

U to vrijeme, međutim, bijeljinski partizani nisu imali nikakvih tehničkih sredstava za rušenje većih razmjera. Nije bilo ni eksploziva, ni ljudi vičnih njegovom rukovanju. Prugu je valjalo razarati, tako reći, golim rukama, uz pomoć budaka, pijuka, lopata... Najsavršenije sredstvo, u čiju se pomoć posebno računalo, bio je francuski ključ pomoću kojega su se mogli odvrnuti zavrtnji na tračnicama. A budacima i pijucima mogli su se povaditi pragovi.

Da bi osigurao uspjeh te prve akcije, Fadil Jahić je izdao naređenje da se sve tri grupe prikupe uoči samog napada na prostoru Sjeveroistočne grupe, u blizini sela Gornji Brodac, nedaleko od mjesta na kome je trebalo izvesti akciju. Takva koncentracija bila je potrebna, prije svega, da bi se grupisalo oružje koga je bilo još veoma malo. Zatim, Španac je imao u vidu i momenat psihološke prirode: pošto je u svim grupama bilo ljudi koji nisu prošli nikakvu vojničku obuku, niti su ranije dolazili u bliži dodir s oružjem, a još manje ga upotrebljavali, trebalo je sve njih neposredno pred prvu oružanu borbenu akciju, skupiti na jedno mjesto, kako bi se upoznali i zbližili, kako bi osjetili pouzdanje i snagu koju ulijeva skupina ljudi usmjerena jedinstvenom cilju.

Nakon izvršene akcije trebalo je odmah pristupiti dekoncentraciji grupa: Južna grupa imala je zadatak da se vrati na svoj teren, da bi tamo bez odlaganja presjekla telefonsko-telegrafske komunikacije na cesti Bijeljina — Zvornik i da napada neprijateljske patrole koje se kreću između Bijeljine i Janje; Sjeverozapadna grupa je trebalo odmah da likvidira malu žandarmerijsku stanicu u Crnjelovu, zatim da izbije na cestu Bijeljina — Brčko i da tamo izvrši kidanje veze i napada na patrole; Sjeveroistočna grupa, na čijem se području pripremala ova akcija, povukla bi se poslije nje u brodačke lugove, čestare i ritove oko rijeke Save, odakle bi se, ukoliko bi bila suviše ugrožena, prebacivala u pravcu Sjeverozapadne grupe i mogla da manevriše na širokom, slabo naseljenom i teško prolaznom zemljištu, pogodnom za skrivanje male grupe ljudi.

Međutim, iako je taj plan na izgled bio jednostavan i efikasan, pokazao se pretežak za izvođenje. Naime, pokreti koje je trebalo da izvedu Južna i Sjeverozapadna grupa, da bi se u određenom trenutku našle na zbornom mjestu i spojile sa Sjeveroistočnom grupom, bile su pogrešno planirani i izračunati. Sjeverozapadna grupa, umjesto da svoj put pređe za četiri sata, kako je to bilo predviđeno, i stigne oko pola noći, utrošila je za svoje kretanje čitavih osam časova i našla se na zbornom mjestu tek oko 4.00 časa, dok vezu s Južnom grupom uopšte nije uspostavila (tek docnije se saznalo da je Južna grupa, uslijed nekog neobjašnjenog nesporazuma, bila u blizini zbornog mjesta još noć ranije, pa je, ne uspostavivši vezu sa Sjeveroistočnom grupom, otišla natrag, u svoj rejon).

Pošto su Sjeveroistočna i Sjeverozapadna grupa bile spojene, predanile su u jednom šumarku. Pretpostavljalo se da će Južna grupa stići u toku naredne noći i da će se, s jednim danom zakašnjenja, akciji ipak pristupiti. Ali kad se grupa nije pojavila ni naredne noći, Španac je, u nemogućnosti da akciju izvede sa samo 6 pušaka, teška srca donio odluku da odustane od plana. Poveo je Sjeverozapadnu grupu natrag, dok je Radi Iliću, rukovodiocu Sjeveroistočne grupe, naredio da odmah pristupi kidanju TT linija.

Takav ishod prvog plana mučno je djelovao na sve borce, pa je Španac bio prisiljen da ubrzano stvori novi plan. Preduzeo je mjere za uspostavljanje veze s Južnom grupom, od koje, inače, nije bilo nikakvih vijesti i prihvatio plan za prepad na žandarmerijsku kasarnu u Crnjelovu u kojoj je, prema nekim informacijama, među trojicom žandarma jedan bio simpatizer, drugi neutralan, a treći ustaški raspoložen. Prepad je uspješno izvršen. Ustaški raspoloženi žandarm pušten je kući, dok je simpatizer, Ivica Karinaš, stupio u partizanske redove. Tako je Sjeverozapadna grupa došla do tri nove vojničke puške, kao i do radio-aparata, prvog koji su imali bijeljinski partizani.

Španac je poslije toga pristupio izradi plana za napad na žandarmerijsku kasarnu u Draguljevcu.

U međuvremenu je, Drago Stevanović Šico, borac Južne grupe uspio preko Bijeljine da stupi u vezu sa Sjeverozapadnom grupom. Tek tada se saznalo da je Južna grupa, pošto se vratila sa zbornog mjesta na koje je nesporazumom stigla noć ranije, noću 9/10. avgusta isjekla mnoge telefonske stubove i prekinula žičane veze na cesti Bijeljina — Janja. Osim toga, nekoliko dana kasnije, pošto je došla u dodir sa Cvijetinom Pešaljevićem, komunistom, krojačkim radnikom iz Trnove, grupa se odazvala njegovom pozivu i krenula u napad na žandarmerijsku kasarnu u Tavni (kod sela Banjice). Cvijetin je uvjeravao da će

napad dovesti do uspjeha, jer je komandir žandarmerijske posade antiustaški raspoložen i spreman je da se preda bez borbe. Isto tako tvrdio je da je osigurao masovnu podršku naroda u napadu na kasarnu, da će iz Trnove i okolnih sela krenuti stotine ljudi i da je čitava stvar sigurna. Milenko Stojaković, koji je tada zamjenjivao Španca u Južnoj grupi, pokrenuo je svoju grupu i uspostavio vezu s Cvijetinom i nekolicinom drugova koji su se s njima nalazili u Trnovi. Međutim, tvrdnje da je Cvijetin pokrenuo narod pokazale su se samo djelimično kao tačne. Na mjestima odakle je trebalo krenuti prema kasarni iskupilo se oko 200 seljaka, ali je sve to bilo loše organizovano. Isto tako bila su sasvim proizvoljna i predviđanja da će se posada predati bez borbe.

Neprijatelj je ovdje primijenio ratno lukavstvo — dobio je u vremenu dok mu nisu stigla pojačanja, pa čim su pojačanja stigla, krenuo je u napad. Ta neprijateljeva inicijativa bila je za ustanike i partizansku grupu do te mjere neočekivana, da su ustaše, žandarmi i domobrani bez ikakvih teškoća uspjeli da razbiju cjelokupnu ustaničku koncentraciju dok se Južna grupa dala u bjekstvo i potpuno rasula, a sakupila se tek negdje u Glogovcu.

U nastojanju da izbriše teški utisak koji je nastupio poslije neuspjele akcije, Milenko Stojaković je organizovao zasjedu na cesti Bijeljina — Janja, dočekao grupu ustaša — biciklista, koji su noću patrolirali tim putem. Rezultat je bio: tri mrtva neprijatelja i dvadesetak polupanih bicikla.

Bojeći se da bi i na nekim drugim mjestima moglo doći do tako lakomislene akcije, kao što je bio ovaj napad na kasarnu u Tavni, Španac je odlučio da pripreme napada na kasarnu u Dragaljevcu svede na najneophodnije mjere, kako bi se što prije krenulo u napad i neprijatelj iznenadio. U tome ga je požurivalo i stanje u grupi, gdje su borci zbog neaktivnosti i neizvjesnosti, već postali nezadovoljni i nervozni.

*

Oko 25. avgusta Sjeverozapadna grupa je izvršila pokret iz Grnjelovačkih lugova u pravcu Dragaljevca i zaustavila se u Gracu, zaseoku sela Čađevice, u jednoj šumi udaljenoj oko 8 km od dragaljevačke kasarne. U isto vrijeme tako je stigla i južna grupa.

Španac je riješio da s tom spojenom grupom, jačine oko trideset ljudi naoružanih sa 20 karabina, 2 kragujevačke bombe i nekoliko lovačkih pušaka, izvede namjeravani napad. Ali, dok su prikupljani najneophodniji podaci — o položaju kasarne,

rasporedu rovova i protezanju bodljikavih žica, brojnom stanju posade, njenom sastavu, raspoloženju itd. — prošla su tri dana. Za to vrijeme grupe su reorganizovane, podijeljene na desetine, određeni desetari i vodići za svaku desetinu, jer je svaka trebalo da napada samostalno.

Iako je učinjeno sve ono što se u tim uslovima moglo učiniti u pogledu tajnosti napada, ipak je bilo jasno da svi borci veoma dobro znaju šta se priprema, pa je vijest o predstojećem napadu na žandarme u Dragaljevcu već bila prodrla i u narod. Negdje oko 21.00 časa 28. avgusta Španac je naredio pokret u pravcu kasarne. Oko pola noći grupe su došle nadomak kasarne. Tada su se desetine razdvojile, da bi svaka od njih pošla s vodićem na svoj, unaprijed određeni polazni položaj. Znak za otvaranje vatre bio je predviđen u 2.00 časa.

Desetine su uspjele da se na vrijeme privuku na određene položaje. Španac je tačno u 2.00 dao signal za napad i borba je počela.

Neprijatelj je odmah odgovorio vatrom iz dobro prikrivenih rovova, koji su opasivali zgradu, po čemu se moglo zaključiti da je napad očekivan i da je odbrana bila unaprijed organizovana. Partizani su imali pred sobom težak zadatak. Rovovi su bili nevidljivi i paljba se mogla upravljati samo prema odbljesku neprijateljeve vatre. Sem toga, veza između desetina bila je veoma otežana.

Španac je odmah uočio opasnost, pa je idući od borca do borca desetine u kojoj je bio obustavio vatru i pozvao neprijatelja da se preda. Iz rovova su odgovorili psovkama i još bjesomučnijom paljbom. Španac je, međutim, po nervoznom i suviše glasnom komandovanju, učestalom izbacivanju crvenih raketa, i povremenim zatišjima osjetio da je neprijatelj ipak pokoleban zatišjima, pa je naredio da se ponovo otvori vatra. Ali municije je nestajalo i sad se, umjesto zaglušne, silovite vatre, sa partizanske strane čulo samo pojedinačno puškaranje. Španac, ipak još nije mislio da odstupi. Pomišljao je čak i da povede borce u juriš, ali je u tim trenucima neočekivano neprijatelju počela da pristiže pomoć iz Bijeljine i Brčkog: farovi kamiona nadaleko su bacali svjetlost, mitraljezi su se počeli oglašavati. Borba je prestala, partizani su se morali povući.

Pred zoru su se partizani iskupili na zbornom mjestu, u onoj istoj šumi u Gracu iz koje su i krenuli u neuspjeli napad. Španac je objašnjavao neuspjeh, hrabrio ljude govoreći kako se u ratu neprestano mora računati sa neizvjesnostima i sl., i ubrzo se uvjerio da njegovi borci nisu izgubili hrabrost i da je ono što oni trenutno osjećaju ne strah, već želja za osvetom. Svima je, izgleda, bilo jasno da je neprijatelj na neki način sa-

znao za napad i da se zato tako dobro pripremio. Trebalo je špijuna što prije otkriti i zauvijek onemogućiti za slične rabote.

Ljudi su bili uzrujani, ali ne i obeshrabreni. Svi su se okupljali oko trojice ranjenika, od kojih su dvojica bili teško ranjeni, nastojeći da bar nečim pomognu Nikoli Spasojeviću, studentu medicine, koji je vršio dužnost sanitetskog organa.

Španac je prije svanuća donio odluku: Južnu grupu uputiti u pravcu Broca, a Sjeveroistočnu ojačati i učiniti je sposobnom da može vršiti i krupnije akcije; ojačana Sjeveroistočna grupa treba što više da se približi Drini kako bi uhvatila vezu s partizanima u Mačvi; Sjeverozapadna grupa trebalo je da se i dalje zadrži u svom rejonu, u blizini Crnjelova i Save.

Narednog dana se saznalo ko je otkrio neprijatelju partizanske namjere. Neki seljaci iz Graca tvrdili su da je to učinio neki Ante, zvani Madžar, a koji je kao kovač već godinama živio u Gracu. Španac je odredio dvojicu boraca iz Crnjelova da dovedu Madžara. Ali su oni na svoj način shvatili naređenje: špijuna su uhvatili, ali su mu usput, u jednom potoku, presudili sami.

— Šta ćemo ga dovoditi, kog đavola — branila su se dvojica boraca od Špančevih napada — kad svak živi zna da je on ustaški špijun!

Iako su shvatili da nisu izvršili naređenje, ostali su u uvjerenju da su postupili ispravno.

*

Napad bijeljinskih partizana na žandarmerijsku kasarnu u Dragaljevcu bila je prva vojnička akcija u srezu. Mada partizani u njoj nisu ostvarili svoj cilj (imali su trojicu ranjenika, od kojih je Stevan Lučić, omladinac iz Trnova, umro nekoliko dana poslije borbe, dok je neprijatelj, izgleda, prošao bez gubitaka), ta akcija je bila od velikog političkog značaja i imala je veliki uticaj na dalji razvitak oslobodilačkog pokreta u Semberiji. Prije svega, ona je za malu partizansku grupu, izolovanu i udaljenu od značajnijih centara oslobodilačkog pokreta u Bosni, odigrala ulogu pravog vatrenog krštenja. Osim toga, akcija na Dragaljevac imala je veoma povoljan odjek i u narodu. Najednom su partizani, kao vojnici i ratnici, zadobili narodno povjerenje, ono povjerenje za koje su se oni, do nedavno, morali boriti bezbrojnim riječima. Seljaci su te znamenite noći čuli pucanjavu, čuli su otegnute rafale mitraljeza kojima su ustaše razgonile svoj strah, vidjeli su crvene odsjaje na nebu. I kao da je gromoglasna pucnjava na Dragaljevcu ubila strah kod pojedinaca, okončala njihova oklijevanja i neosnovane nade da će se

nekako razminuti i bez oružane borbe. A u tome je, bez sumnje, bio najveći značaj te akcije.

Ta partizanska akcija, naposlijetku, nemilo je pogodila predstavnika ustaške vlasti u Bijeljini. Ona je kod njih razbuktala paniku i nesigurnost: bez dovoljne vojničke podrške svojih gospodara, Nijemaca, ustaške glavešine su prosto gubile glavu od straha. Oni su još prije napada na dragaljevačku kasarnu, pisali pretpostavljenim panične izvještaje u kojima su dramatizovali situaciju do čudovišnih razmjera, tražili pomoć . . .

U nizu sličnih izvještaja nalazimo i ove:

. . . »Oko Bijeljine pokidane su veze — piše u dnevnom izvještaju od 14. avgusta 1941. Ministarstvu hrvatskog domobranstva — Predstojnik kotarski traži jednu satniju pojačanja iz Vinkovaca«.

Izvještaj od 23. avgusta saopštava:

». . . Oko 17 sati napadnuta je Bijeljina i skoro sva sela pored granice — od Rače do Drinjače. Bijeljina traži hitnu pomoć (3 bojne, po jedna za Brčko, Bijeljinu i Zvornik). Bijeljina je ugrožena i sa pravca Majevice, gdje su sela oko Lopara u pobuni« . . .

Ovi izvještaji o stanju u Bijeljini i oko nje pisani su u vrijeme kad su partizani tek bili izvršili neke sitne akcije, a akcija na Dragaljevac, organizovana i izvedena kao izrazito vojnička akcija, pokazala je ustaškim vlastima da su snage ustanka u neprekidnom porastu. Sigurno, da je zbog ovoga njihova nesigurnost postala još veća.

Ona je izazvala i prvu kontraofanzivu u bijeljinskom srezu: cijela bojna izvršila je akciju »čišćenja«, pošavši iz Brčkog u pravcu Bijeljine i zahvativši prostor sela: Bukovica — Dragaljevac — Crnjelovo. Ali nije dala rezultata, što se može vidjeti i iz dnevnog izveštaja* od 31. avgusta, 1941. godine u kome se, pored ostalog, kaže:

. . . Sjeverno od Bijeljine jednom bojnom vršeno je čišćenje zemljišta i to na prostoru sela Dragaljevac — Crnjelovo — Bukovica. Četnici su se povukli prema Savi i uspjeli da se prebace na lijevu obalu rijeke . . .

Međutim, izvještač nije bio dobro informisan: »četnici« se nisu prebacili na lijevu stranu rijeke, već su izvršili klasičan partizanski manevar: grupisali su se u »trojke« i »dvojke« i prebacili se neprijatelju iza leđa, da bi uskoro nakon toga izvršili ponovo grupisanje snaga.

---

* U ustaško-domobranskim izvještajima često se opominje da su akciju izveli četnici, međutim odnosi se na ustanike-partizane — jer je u početku neprijatelj partizane nazivao četnicima (prim. S. M.).

Južna i Sjeveroistočna grupa spojile su se u jednu grupu i izabrale za svog komandira Mirka Filipovića. Ta grupa je manevrisala na prostoru između Save i Drine, uhvatila je vezu sa Srbijom, prihvatila otuda jednu manju grupu boraca koji su se dotle nalazili u Mačvi i izvodili manje akcije protiv neprijateljskih snaga. U grupi su bili: Borislav-Borika Stančić, Brano Gavrić, Srbo Sekulić Čaruga, Đoko Marinković, Dragiša Maksimović, Branko Jakšić — studenti, Elijas Kabiljo i Veljko Simić, agronomi, Nenad Petrović, pravnik i Buki Kabiljo, radnik — svi iz Bijeljine.

Početkom septembra grupa je, pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, bila prisiljena da se prebaci u Srbiju, gdje je djelovala u sastavu tamošnjih partizanskih snaga, aktivno je učestvovala u teškim borbama za vrijeme prve neprijateljske ofanzive. U oktobru, za vrijeme borbi ispod Vidojevice, kada su Nijemci izvršili kombinovane operacije sa zemlje i iz vazduha, grupa je imala teške gubitke od vazdušnog bombardovanja. Ali, ona je, ojačana i prekaljena, u novembru ponovo prešla Drinu kod Drinjače i došla u sastav Prvog majevičkog odreda. U to vrijeme Sjeverozapadna grupa pomjerila je, takođe, područje svojih akcija prema zapadu i jugozapadu, došla u dodir sa partizanskom grupom na Majevici, i, nešto docnije, zajedno s njom ušla u sastav Prvog majevičkog NOP odreda, koji je svoju aktivnost upravio, uglavnom, na komunikaciju Tuzla — Brčko i već u jesen 1941. godine imao pod svojom kontrolom gotovo cijelo područje Majevice i Semberije.

Na teritoriji bijeljinskog sreza ostala je veoma razgranata partijska organizacija koja je imala odlučujući politički uticaj na terenu. U novembru su formirani Sreski komitet KPJ i Sreski komitet Skoja za srez bijeljinski, koji su, oslanjajući se na već do tada stvorene organizacije, i stvarajući nove, sve više osvajali mase i privlačili ih u front borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.

Tada, u jesen 1941. godine, partijska organizacija sreza bijeljinskog morala je da prihvati novu borbu, borbu protiv četnika koji su, preko oficira takozvane vojske u otadžbini, upravo pristupili izvođenju svojih izdajničkih planova.

Slavko MIĆANOVIĆ

USTANAK NA PODRUČJU KOTARA DELNICE

U prvoj polovini 1941. godine u kotaru Delnice imali smo partijske ćelije u svim većim mjestima. Ukupno ih je bilo osam. U njima je bio organizovan 51 član. Bio je organizovan i Mjesni komitet Delnice od 4 člana i Kotarski komitet od 5 članova. Aktivnost ćelija bila je s vremena na vrijeme dosta dobra, naročito u Delnicama, Fužinama i Liču.

Partijska organizacija je imala i neposredne veze s Centralnim komitetom KPH, od kojeg je primala i informativne materijale.

O događajima 27. marta partijska organizacija je obavještavala javnost i političkim djelovanjem olakšala sprovođenje mobilizacije koja se u to vrijeme vršila. Članovi Partije odazivali su se na pozive, uporno agitovali i stvarali raspoloženje među vojnicima za odbranu naše zemlje.

Djelomičnom mobilizacijom, koju je sprovela bivša jugoslovenska vojska, bio je mobilisan i skoro sav partijski aktiv, kao i dobar dio simpatizera. Većina ih je ostala u 2. planinskom pješadijskom puku, čiji je garnizon bio na području kotara, i bili su međusobno povezani. Uspostavljen je kontakt i s članovima Partije iz Sušaka, koji su se nalazili u toj jedinici. Vojnici su bili raspoloženi da brane zemlju. Slično je bilo i sa raspoloženjem masa u pozadini koje su, iako raspoložene protiv rata, iz bojazni pred okupacijom i fašizmom, odobravale odbranu zemlje. Ovo je raspoloženje bilo rezultat napora koje su u tom pravcu činili članovi KPJ. Oni su u vojsci, pored političke aktivnosti, radili i na uklanjanju dezorganizacije koja je u dobroj mjeri vladala uslijed saboterskog stava nekih vojnih starješina.

Rad partijske organizacije u pozadini sveo se na objašnjavanje aktuelnih događaja, kao i pomoć siromašnim radnicima

Na vijest o rasulu bivše vojske, padu Beograda i Zagreba, održan je sastanak Kotarskog i Mjesnog komiteta i razmotrena novonastala situacija. Tom prilikom su određeni delegati za sastanak s predstavnicima vojske koji su tražili savjet od našeg partijskog rukovodstva. Od strane KP određena su dvojica naših drugova. Naši predstavnici su tražili da dio oficira s vojnicima, koji još nisu odložili oružje, razmotri mogućnost pružanja jačeg otpora okupatoru i predložili da se preko još nemobilisanih radnika u pozadini poduzmu mjere za njihovu mobilizaciju, te da zajedno sa preostalim dijelom vojske pružimo otpor na sektoru Jelenje — Mrzla Vodica. Vojni predstavnici su djelimično pristali na naše prijedloge. Međutim, do zajedničke akcije nije došlo, dijelom zbog kolebanja oficirskog kadra, a dijelom zbog brzine kojom je neprijatelj napredovao.

Istog dana (11. aprila) u 18 sati, svega nekoliko sati nakon održanog sastanka od Zagreba je prodrla manja kolona Nijemaca sa tenkovima. Drugi dan ujutro talijanska vojska je u masama zaposjela to područje, okupirala ga i uputila svoje kolone dalje prema Karlovcu i Sloveniji. Sa njima dolazi i grupa ustaša.

Odmah iza toga, na sjednici članova Kotarskog komiteta koji su se nalazili u tom mjestu donijeti su zaključci:

a) da se prikupi razbacano oružje i vojna oprema preko partijske organizacije;

b) da se pokrenu mase na razvlačenje preostale opreme i hrane u magazinima, kako ne bi pala u ruke okupatora;

c) da se zaštite poznati mještani i oficiri srpske narodnosti koji su se nalazili u mjestu.

U vezi s tim zaključcima održan je sastanak Mjesnog komiteta Delnice gdje je napravljen plan akcije. Članovi Kotarskog komiteta spremili su u svoje skladište 2 puškomitraljeza, 15 pušaka i potrebnu količinu municije. Preko Mjesnog komiteta, članova Partije i simpatizera spremljeno je oko 150 pušaka na razna mjesta, nad kojima se imao djelimičan pregled. Kod te akcije učestvovao je kasnije širok krug ljudi, te je gotovo svaki sposoban muškarac pod utjecajem te akcije samoinicijativno došao do oružja.

Razvlačenje hrane iz vojnih magazina postalo je masovno, pa nije bio u stanju ni okupator, a ni takozvana Narodna straža, to da spriječi. Bila je razvučena hrana i razna oprema, gotovo iz svih magazina, kao i iz dvije kompletne kmopozicije koje su se našle na željezničkoj stanici.

Kako je odmah počeo progon pripadnika srpske narodnosti od strane ustaša, u prvom momentu je većina drugova

Srba sklonjena kod Hrvata u obližnjim zaseocima kao i u Delnicama. Ti su drugovi prebacivani pomoću vodića seljaka kroz šumu u pravcu Gomirja i Drežnice. Među poznatim drugovima nalazio se i Bogdan Jančić, rezervni oficir, član KP i poznati partijski radnik.

Uspostavom ustaške vlasti počela je na području kotara mobilizacija za domobranstvo. Kako su se pojedinci iz susjednih sela i Delnica počeli djelimično javljati, to smo stavili u zadatak da članovi KP i simpatizeri odlaze među njih sa zadatkom da šire demoralizaciju i agituju za vraćanje svojim kućama. Tako smo kroz dva do tri dana uspjeli da povratimo blizu 100 domobrana kućama i to sa uniformama, a pojedince i s puškama. Grupa domobrana koja je trebalo da krene u sastav domobranskih jedinica nije uopće krenula, jer se u međuvremenu rasula.

Gornjim akcijama članova Partije dobar dio oružja već je tada bio spremljen, pa nam je to omogućilo da ga kasnije pri stvaranju partizanskih grupa upotrebimo i naoružamo naše jedinice.

Rad partijske organizacije od maja 1941. se donekle mijenjao, jer je to iziskivala novonastala situacija. Legalna i polulegalna društva i ustanove bili su potpuno rastureni. No, i pored toga, zahvaljujući samo snazi pokreta i ogromnoj podršci masa, partijski aktiv ostao je gotovo potpuno sačuvan. Tak Centralni komitet opet uspostavlja vezu sa Kotarskim komitetom. U toku maja i juna primljene su dvije pošiljke ilegalnog materijala (»SIČ« i leci) od CK KPH. Ujedno su se u tom razdoblju vršile pripreme za kotarsku partijsku konferenciju.

Kotarska partijska konferencija u neposrednoj blizini Delnica održana je 22. juna 1941.[1] Konferenciji su prisustvovali član CK KPH Marko Orešković i 14 delegata iz partijskih ćelija kotara. Tretirana su slijedeća pitanja:

1. rad partijske organizacije i daljnji zadaci,
2. izbor Kotarskog komiteta.

Poslije kraćeg izvještaja delegata o radu partijskih organizacija, kao i izvještaja o radu Komiteta, Marko Orešković je izložio postojeće stanje i dao nam zadatke za budući rad.

U toku same konferencije primili smo od drugova koji su držali stražu vijest o napadu fašističke Njemačke na SSSR. Saznavši za ovo, konferencija je odmah zaključila: a) da se oformi vojni komitet, što je bilo stavljeno u zadatak Kotarskom komitetu; b) da se oforme tri diverzantske grupe za vršenje sabo-

[1] Zanimljivo je napomenuti da je istog dana održan ustaški zbor za kotar, koji je narod bojkotovao. To je bio prvi i poslednji ustaški kotarski zbor na ovom području.

taža na pruzi Zagreb — Sušak i to: 1. grupa za sektor Vrbovsko — Brod Moravice, 2. grupa Brod Moravice — Lokve i 3. grupa Lokve — Lič.

Tajnim glasanjem na konferenciji je izabran Kotarski komitet od 5 članova (Dragutin Mance, Josip Šimec Stipa, Đuka Pavlić, ja i još jedan drug).

Na narednoj sjednici Kotarskog komiteta donesen je zaključak o sastavu Vojnog komiteta, koji je odmah nakon sjednice i oformljen. U Vojni komitet su ušli: Mirko Drenovački, Stanko Majnarić i major bivše vojske Milošević, koji se kasnije povukao. Vojnom komitetu je stavljeno u zadatak da izvidi mogućnost održavanja kratkog diverzantskog kursa i izvođenja akcija. Do potpunog oformljenja tih grupa nije došlo zbog kolebanja pojedinaca, a i pomanjkanja iskustva.

U Delnicama je na mjestu zvanom »Potok« održan 1. jula sastanak kome su prisustvovali Ivan i Andrija Muvrin, Ivan Pleše Rodo, Antun Briški i ja, na kojem smo raspravljali o formiranju grupe, odlasku u šumu i o radu u pozadini. Odlučili smo da pređemo u ilegalnost, a za mjesto sabirališta, u slučaju da odemo u šumu, odredili smo Štimčev vrh. Odmah iza ovog sastanka pristupili smo prikupljanju oružja, vojne opreme, hrane i organizirali prebacivanje sakupljenog materijala u šumi.

Iz Zagreba su 13. jula došli V. Vučinić (Marković) i Bogdan Jančić, kao ilegalci, sa uputstvima CK KPH, da nam pruže pomoć u pripremama za ustanak i organiziranju diverzantske grupe. Uputstva su bila jasna, pa je jedna grupa komunista otišla 15. jula na Štimčev vrh.[2] Kratko vrijeme iza našeg odlaska, u grupu je iz Zagreba došao i Jozo Gržetić, koji nam je pomagao u organiziranju ustanka.

Poslije odlaska prve grupe u partizane neprijatelj je poduzeo mjere kako bi spriječio proširivanje grupe i odlazak novih drugova u partizane. Odmah je izvršen pretres stanova kod svih drugova koji su otišli i pojačana je patrolna i izviđačka aktivnost žandarmerije, ustaša i Talijana. Grupa je uspostavila kontakt s Kotarskim komitetom i mjesnom organizacijom. Prvih dana je nastojala da izvrši sve pripreme za kasnije akcije. Tako je već nakon osam dana izvučeno oružje iz skladišta i grupa je naoružana. Pristupili smo izradi zemunica u koje smo spremili hranu i rezervno oružje. Grupa se je uskoro sa Štimčevog vrha preselila u Dedinske drage, odakle je imala bolju vezu s Delnicama. Ni u ovom logoru nismo se dugo zadržavali:

---

[2] U grupi su se nalazili: Franjo Pleše, Ivan i Andrija Muvrin, Stanko i Drago Majnarić, Josip Pajk i ja. Franjo Pleše i Drago Majnarić vraćeni su već sutradan u Delnice zbog potrebe da rade u samom mjestu, s tim da dođu u logor ako im zaprijeti opasnost od hapšenja.

prešli smo u područje Jezera, pa Vlaških voda i kasnije na Debeli vrh kraj Presike.

Oko 1. avgusta stiže poruka Rade Končara da se odmah pristupi akcijama. Odmah iza toga bilo je takvih pokušaja, koji nisu sasvim uspjeli, ali su ipak bili značajni uslijed sticanja iskustava kojih do tada nismo imali.

Tokom avgusta u logor su dolazili: Ivo Marinković,[3] član CK KPH, Veljko Kovačević i Ivo Vejvoda, španski borci.

Širem partijskom savjetovanju, koje je 16. avgusta održano u logoru Vlaške vode blizu Delnica, prisustvovao je Ivo Marinković, te predstavnici partijskih organizacija kotara Sušak, Crikvenice, Delnice i nekoliko rukovodećih članova KP, koji su već bili u partizanima. Na savjetovanju su razmatrane mogućnosti i planovi da se izvode daljne akcije, kao i da se prošire na veće područje. Pored toga zaključeno je da se pojača aktivnost partijskih organizacija na terenu, te da se pristupi stvaranju ilegalnih mjesnih vijeća (narodnih odbora) i ostalih masovnih organizacija. Iza ovog savjetovanja došlo je do pojačane aktivnosti na čitavom području.

Pod neposrednim rukovodstvom i uz lično učešće Ive Marinkovića izvršena je akcija na fašističko skladište eksplozivnog materijala u Fužinama. Akcija je izvedena s uspjehom. Odnijeto je oko 150 kg eksploziva. Delnička grupa na sektoru Gerova odnijela je 25. avgusta također 150 kg eksploziva iz neprijateljskog skladišta.

U logoru Vlaške vode održan je 6. septembra sastanak s članovima Kotarskog komiteta i partizanskom grupom. Sastanku su prisustvovali i njime rukovodili Ivo Marinković i Veljko Kovačević. Na tom sastanku je formirana Delnička četa sa rukovodstvom. Za komandira je izabran Bogdan Jančić, za politkomesara Jozo Gržetić, a ja za sekretara partijske organizacije. Četa je tada brojala oko 20 drugova. Od naoružanja smo imali: 2 puškomitraljeza, preko 15 pušaka, više hiljada metaka i nekoliko bombi. Na sastanku su dobijene direktive za rad partijskih organizacija u pozadini i za organiziranje vojnih jedinica.

Tada je formiran i štab Primorsko-goranskog odreda u sastavu: komandant Veljko Kovačević, politkomesar Ivo Vej-

---

[3] Ivo Marinković Slavko je od 1939. do 1941. godine sekretar Okružnog komiteta KPH za Karlovac, Kordun i Baniju. Poslije raznih zadataka koje obavlja kao član CP KPH (jedno vrijeme, krajem 1941, nalazio se i na Kozari), u oktobru 1942. dolazi na dužnost sekretara Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku u Zagreb. Početkom 1943. pao je u ruke policije i ubijen. Proglašen je za narodnog heroja 1945. godine.

voda i operativni oficir Tomo Strižić.[4] Štab je bio smješten 5 km daleko od Delnica, u neposrednoj blizini Delničke čete.

Kratko vrijeme iza toga pri štabu odreda je održan osmodnevni diverzantski kurs, kojem su prisustvovali borci iz Primorja i Delničke čete. Kursom je rukovodio Ivan Hariš Gromovnik, španski borac. Kurs je sa uspjehom završen i već u toku trajanja izvedeno je više akcija na pruzi Delnice — Sušak pomoću automatskih strojeva. Akcije su imale vrlo uspješno dejstvo. Jedna od značajnijih akcija izvršena je 19. septembra (četa se je tada nalazila na Debelom vrhu, kraj Presike): minirana je željeznička pruga Fužine — Skrad kod tunela Kupljak, uslijed čega je jedan vlak iskočio iz šina. Tom prilikom je poginulo oko 40 neprijateljskih vojnika.

Četa je na Presiki položila zakletvu, a uskoro je narasla na 35 boraca.

Uslijed sve veće aktivnosti čete na pruzi i ometanja normalnog saobraćaja, neprijatelj je 21. oktobra poduzeo sa oko 700 vojnika napad na Presiku, gdje je bio logor Delničke čete.[5] Prethodno su zapaljeni svi seoski domovi u neposrednoj blizini, a potom je sa tri strane poduzeta akcija čišćenja terena, gdje su se nalazili četa i štab odreda. Kako je jedna desetina bila na akciji van tog sektora, to je samo ostatak od 12 partizana napao jednu kolonu od 150 Talijana, da bi ih skrenuo s pravca njihovog prodiranja. U neravnoj borbi, koja je u kraćim razmacima trajala oko 3 sata, Talijani su zaposjeli čitav teren. Od naših drugova poginuli su Vera Hunkova, španski borac i Nikola Šipek, a ostali su se uspjeli probiti iz obruča. To je bio do tada najžešći, a ujedno i prvi jači oružani sukob s talijanskim okupatorom.

Poslije te borbe četa se brzo konsolidirala, te je svojim djelovanjem stvorila uslove za proširenje. U toku 1941. i pred početak 1942. godine imala je u svom sastavu oko 120 boraca. Ona je kasnije bila u stanju da poduzima veće akcije i, uz pomoć ostalih četa, oslobodila je veća mjesta kao: Mrkopalj, Ravnu Goru i Brod na Kupi.

---

[4] Tomo Strižić formirao je 27. jula 1941. prvi partizanski odred u Hrvatskom primorju (na planini Viševici). Poginuo je jula 1944. godine probijajući se kroz njemačke zasjede. Tada je bio član Oblasnog NOO-a za Hrvatsko primorje i član ZAVNOH-a. Za narodnog heroja proglašen je 1951. godine.

[5] Logor se nalazio ispod Čermaševog vrha, gdje je trebalo da bude formirana i centralna tehnika za sve partijske organizacije i partizanske jedinice Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Drežnice. Neprijatelj je doznao za lokaciju ovog našeg logora.

Oskar Herman: ZBJEG

*

Početkom decembra uhapšen je čitav Mjesni komitet KP Delnice. Istovremeno su uhapšeni i neki simpatizeri. U toku istrage pohapšeni članovi Mjesnog komiteta Ivan Pleše i Ivan Plenk divljački su izmasakrirani, te su u najtežim mukama podlegli ranama, ne odavši neprijatelju ništa. Ta zvjerstva ustaških krvnika još su više pojačala mržnju Gorana protiv neprijatelja.

Kako je ova provala izvršena uz pomoć ustaškog tabornika, donijeli smo odluku da ga likvidiramo. Usred Delnica, gdje je bilo oko 3500 Talijana, naša dva partizana provukla su se, preobučena, u mjesto i 24. decembra ujutro, na 20 m od talijanskog garnizona, likvidirala tog izdajnika. U nastaloj panici uspjeli su se izvući iz garnizona.

*

Odmah nakon stvaranja prvih partizanskih grupa započeo je i razvoj narodne vlasti. Već 1. avgusta oformljeno je prvo Mjesno vijeće (narodni odbor) za Delnice. Taj odbor je bio dosta aktivan u organiziranju prebacivanja oružja i hrane za partizansku grupu. Djelovanjem rukovodilaca partizanske čete i članova Kotarskog komiteta na sektoru od Skrada do Čabra, uspostavljaju se u novembru neki mjesni narodni odbori, sastavljeni od po tri člana za svako mjesto. Na tom sektoru smo imali 5 mjesnih odbora. Oni su odigrali vrlo značajnu ulogu u sakupljanju hrane i materijala, a ujedno su funkcionirali i kao politički organi, te pripremali sastanke sa svojim mještanima na koje su dolazili politički i vojni rukovodioci.

Pored toga oformljen je i prvi odbor organizacije žena za sakupljanje pomoći. Taj je odbor ubrzo proširio svoje djelovanje na sva sela Kupske doline, pa je uskoro počeo funkcionirati rad organizacije žena.

Rad Kotarskog komiteta, što se ticalo partijske organizacije, sastojao se uglavnom u oformljavanju i učvršćivanju organizacija u partizanskim jedinicama, te učvršćivanju i proširivanju postojećih i stvaranju novih jedinica gdje one nisu postojale u pozadini. Odlaskom većine članova Partije u sastav partizanskih jedinica, nametala se potreba da se pojedine organizacije obnove. Tako su u samim Delnicama oformljene nove tri organizacije sa Mjesnim komitetom. Pored postojećih organizacija u Lokvama, Fužinama, Srpskim Moravicama, Brodu na Kupi i Liču, pristupilo se formiranju organizacija u Ravnoj Gori, Skradu, Kupjaku i Kuželju. Proširivanju postojećih i stvaranju novih prilazi se kasnije u svim manjim mjestima na

području Gorskog kotara. Te organizacije su radile uglavnom na širenju naše štampe, mobilizaciji novih boraca, prikupljanju oružja i materijala, te slanju informacija o stanju u pozadini.

Paralelno s tim stvarane su i organizacije Skoja. Oformljene skojevske grupe imali smo u drugoj polovini 1941. godine u Delnicama, Brodu na Kupi i Lokvama. Te omladinske organizacije okupljale su u raznim vidovima i kroz razne akcije gotovo svu omladinu mjesta.

Omladinske organizacije bile su vrlo aktivne i one su postale jači oslonac kod izvođenja pojedinih akcija, vršenja sitnih sabotaža, rasparčavanja materijala, sakupljanja i prebacivanja oružja itd. Većina tih omladinaca prešla je dosta brzo u sastav partizanskih jedinica. Neki su u toku rada pohapšeni i strijeljani. U partizanskim jedinicama oni su postali najbolji borci i aktivni politički radnici na terenu.

Nikola RAČKI KOLJKA

MITING U SELU CAREVIĆ[1]

— 8. novembar 1941. god. —

... Vatra se bila ugasila. Drugovi — svi polegali ko je kako stigao. Ćutljivi, ali im se ipak veselost ogleda na licu. Razume se, bili smo svesni da će ubrzo pasti komanda za polazak, znali smo koliko je dugačak put koji moramo preći, znali smo kuda i zašto idemo. Nije bilo nikog, ko nije znao kakvu dužnost treba da izvrši i kakva ga opasnost čeka, ali su ova nekako čudna, vesela lica čekala akciju sa radošću i nestrpljenjem.

Svaki zna da je partizan. Svaki zna šta znači partizanska borba i šta ona donosi. I mada partizanski život nije lak, on je svakome od nas, u to vreme, najbolje odgovarao. Nisu uzalud, u jednom razgovoru, bile iskazane reči druga K.: »Ne znam kako, ali reč partizan za mene je bilo nešto naročito, nešto što ti u ovim užasnim i teškim danima daje novi život, novu snagu, nešto što omogućava da gledaš na sebe kao na pravog čoveka, ne sam za sebe, već za narod. Jesi li postao partizan — ponovo si se rodio!« — izjavio je on veselo i nekako filozofski. I pogledaj sada u ovom trenutku sva ta lica učiniće ti se kao da iz njihovih usta izlaze iste reči.

U ćutanju je prošlo nekoliko minuta. Dobro pritegnuti, naramljeni ko sa torbom, ko sa rancem, sa prikačenom čuturi-

---

[1] Iako je bilo naređeno da se ne vode nikakve pribeleške, Orde Mijajleski Ocka, borac Prilepskog partizanskog odreda, nije mogao da ne zapiše svoje impresije sa prvog partizanskog mitinga u Makedoniji i, kao da je znao da neće preživeti rat, krajem decembra 1941. godine poslao je ovaj zapis iz svog dnevnika. Nakon nepunih pet meseci, 3. maja 1942. godine u Lavčanskoj Koriji, blizu Bitolja, pao je u neravnoj borbi sa nadmoćnijim fašističkim okupatorom.

Napis je objavljen u partijskoj tehnici u Prilepu decembra 1941. godine. Redakciji ove edicije dostavio ga Borko Temelkovski. (Prim. red).

com, šatorskim krilom i ćebetom, sa puškom u ruci — čekamo. Ne dugo!

— Drugovi, — uzviknu odjednom politkom, kao da je samo na taj minut čekao — vreme je već! Svi smo znali da je ovih dana trebalo izvršiti jednu akciju, ali su nas razni i nepredviđeni slučajevi u tome sprečili. A vreme se zaista približilo. Treba da pođemo. Ovde bih, pre nego što pođemo, hteo da zapišem ono što se među nama često govorilo: Mi smo partizani; mi znamo šta je to disciplina. To ne bi trebalo da zaboravimo. Od svih nas se traži da i sutra budemo onakvi ljudi kakvi su potrebni za našu borbu. Ni reči više! Sve naredbe pravilno da izvršavamo. Pred seljacima da se držimo dostojno, kao što to treba da bude. Odnos treba da bude u saglasnosti sa našim pravilima. Treba da pazimo na svaku reč, na svaki korak! Pred nama stoji teška borba, ali verujemo da će se dobro svršiti, jer je plan siguran. Inače, mnogo razgovora nije potrebno, već — na posao!

I odjednom smo svi bili na nogama — spremni! Ponovo su zalupale čuturice, porcije, zašumela su šatorska krila i ćebad, zaškljocali su orozi na puškama. Pregledali smo svoju opremu. Sve je u redu. Pala je komanda: »U stroj!« Za tren oka smo svi, jedan po jedan, stali na svoja mesta. Stvoren je jedan dugačak i zbijen red. Napred su vodiči, koji imaju zadatak da nađu najkraći, najlakši i najbezopasniji put do mesta akcije. Imena više nisu važila. Nije bilo Petka, Trajka, Kočoski, Stojkoski itd. Već jednostavno 1, 2, 3, 5, 9 itd. To je bilo zbog discipline.

Odred je pošao . . . Predstoji nam dug i težak put . . .

Stigli smo u zoru, pre svitanja.

Pred nama je selo Carević. Između nas i njega — jedna šumica. Trebalo je da se tu privremeno zaustavimo. Prema planu bilo je predviđeno da ostanemo u blizini sela sve do podne, a zatim da se izabere zgodan momenat, u kome bi za kratko vreme selo bilo opkoljeno i miting održan. Sumrak. Planine su opet naše. Jedva smo dočekali taj trenutak. Raspremili smo rance, uredili oružje i polegali gde je ko mogao: na zemlju, grane, na rance i odela. Nije se vodilo računa o tome što nam je slana pala na noge, što su nam se mršava tela ukočila i krv se sledila u žilama toliko nam je odmor bio potreban.

Tri druga su ušla u selo da ispitaju situaciju. Trebalo je doznati razne podatke, koji bi olakšali održavanje mitinga. Iako su saznali i izvestili nas da je u selo došla neka komisija da skuplja žito (predsednik, blagajnik i dva popa), a seljaci su očekivali da ih posete i žandarmi iz obližnje žandarmerijske stanice u Trojacima.

Neka su dobrodošli!...

Pred nama je stajao veliki zadatak. Raniji plan je izmenjen. Rečeno je da selo treba odmah da bude opkoljeno, da se zarobi komisija i da se zapleni oružje ukoliko ga ima, da se dočekaju žandarmi i razoružaju. Zatim da se posle toga održi miting i seljacima govori o raznim pitanjima. Rečeno — izvršeno... Komandu je preuzeo drug P. koji je u tom momentu bio najpogodniji, najspremniji, jer je poznavao selo i najbolje se snašao u situaciji. On je sastavio plan akcije. Izabrao je najpogodnije ljude za stražare i pronašao je najzgodnije mesto za stražarenje. Izabrani su bili i ljudi koji će ući u selo. Bilo je rečeno da se nikome ne dozvoljava izlazak iz sela, pa ma kakvi bili razlozi za to. Ne dozvoliti nikakvo prekršenje ove naredbe, jer bi opasnost mogla postati još veća. Ne može se opisati brzina kojom smo se ubacili u selo Carević. Za tren oka stražari su bili na svojim mestima. Putevi i prilazi, svi do jednoga, bili su zauzeti. Selo je bilo opkoljeno. Carević je prvo selo u Makedoniji u koje su partizani sada prvi put stupili. U ovom selu će se desiti ono, od čega će se porobljivači uplašiti, od čega će se porobljeni okuražiti.

U selu je tama. Ovde-onde sretnem ponekog čoveka. Proći će pored tebe, pogledaće te nekako začuđeno, sa sumnjom, kao da je nastao neki nesporazum, i otići će. Ne znaš da li ga je strah i čudiš se što te izbegava. A mi — mi se još nismo dovoljno snašli.

Bili smo se skupili na sredini sela. Na samom kraju, iznad sela, je i crkva. Vrši se božja služba. Na momente, čini ti se, pojavi se po neka glava nekog starca ili starice i ljubopitljivo gleda u svakoga. Još neznaju ko smo.

Pred nas je bio doveden kmet. Kuća mu je na sredini sela. On stoji pred nama i drhti od straha. Jasno mu je ko smo mi i šta hoćemo. Uplašio se, siromah, misli da će nastradati zato što je kmet. Doznali smo i za kuću gde je odseo blagajnik komisije, koja je došla da skuplja žito. Jedna grupa je bila poslata po njega. Bio je silno uplašen, kada su mu uperili revolver, pretresli ga da nema slučajno oružje kod sebe i oduzeli mu spiskove.

I uskoro nam je palo u ruke prvo neprijateljsko oružje. Od poljaka (čuvara polja) u selu oduzeta je jedna sasvim nova puška. Taj događaj je za prisutne seljake, koji su se već prestrašili, predstavljao veliko iznenađenje. Počeli su da razgovaraju sa nama.

Istovremeno kada je kmetu bilo naređeno da natera seoskog pandura da vikne i da skupi sve seljake nasred sela i kada su sa svih strana počeli da nadolaze i stari i mladi (žena još

nije bilo), mi smo već započeli da razgovaramo sa njima. Evo, drug G. veoma opširno priča o tome kako je danas nastupilo teško vreme, kako narod strada, kako se seljak muči: »Situacija je danas zaista rđava, seljak mnogo strada, prijatelju, obraća se on jednom pedesetgodišnjem čoveku. Vi, seljaci, ste mnogo opterećeni raznim nametima. Žito sejete, ali ga ne možete prodati. Vama rekviriraju stoku. Ako imaš prasence traže ti krmaču. Stoka vam se uzima za jevtine pare, a ono što kupujete tri puta je skuplje. Na ovoj krizi ne možeš ni opanke da nosiš, a kamoli cipele da kupiš. A ko je za to kriv? Pomisli! ... Je li to sloboda? Znače li batine slobodu?« ...

I svaki od nas tako ... kojoj grupi da se približiš, čućeš slične razgovore. Neki se seljak boji za nešto, neko govori sa strahom, a drugi je već zagrejan za ideju: »E, momci, znam ja šta treba, ja bi pošao sa vama, ali veliku brigu imam ... Žena bolesna, sitna deca«.

Nepismen, ali pametan; izmučen ali sa zdravim srcem.

Ovi naši razgovori prekinuti su jednim događajem. Bili su nas sakupili na jednu gomilu i saopštili nam da je uhvaćen i doveden jedan špijun. Stražar na donjem putu zarobio ga je i vodi ga. Čekamo ... Posle kratkog vremena, evo ih. Napred on — vodi konja, a naš drug za njim. Preda mnom je iskrsla poznata figura. Pred nama se pojavio Iljo, sin Milana Joskova, Prilepčanca. On je sin jednih današnjih »mašica«, unuk jednog bugarskog četnika, nekog Nikole Trojačanca, koji je u prošlosti radio protiv Makedonije. Njegova figura — figura pijanca i kockara, odavala je njegovo sadašnje zanimanje. Izjavio je, ne znajući ko smo i misleći da smo milicija poslata od vlasti, da je došao da se raspita da li su se u okolini pojavili partizani. Vezali smo ga, iako je posle toga izjavljivao da je došao iz drugih razloga, da nije bio i da nije špijun itd. Između ostalog, rekao je da će u selo doći kontračeta vojvode Donča Varošanca. »Neka dođu — rekoše mnogi od nas — to nas raduje«. I špijun je stavljen pod stražu. Presuda će mu biti kasnije izrečena.

U crkvi se završila služba. Iz nje i okolnih kuća navalili su seljaci. Sada su seljaci počeli sa nama življe da razgovaraju. Interesovali su se o nama, o situaciji, o ratu između Nemačke i drugih zemalja. Po svemu sudeći, bili su prijatni ljudi. Ali nikako da se osmele, vidi se da zaziru od vlasti. Svaki je pričao o onome što je znao i pamtio: o ropstvu pod Turcima, o tadašnjim četnicima, o nekim događajima u selu, o nekim drugim ranijim borcima, pričali su o mukama pod velikosrpskom diktaturom, o sadašnjim Bugarima — vrlo malo, jer se boje da ih ne bi mučili kao u tursko doba. Govore da ne gaje nikakvu mržnju

prema bugarskom narodu, pa ni prema srpskom. »Kažu: »I oni su ljudi, kao mi — seljaci, radnici, i oni su kao mi goli, bosi, i oni su kao i mi izmučeni«. I zaista je tako.

Posle razgovora razišli su se. Stražar je javio da odozdo, iz sela Trojaci, dolaze dva naoružana žandarma. Blizu su do sela. Odmah smo se rasturili da ne bi bilo ništa sumnjivo. Seljaci su se uplašili. Pomislili su da će doći do pucanja. Kmet i drugi viđeniji ljudi počeli su da nas mole: »Nemojte, nemojte... Molimo vas, da ne bude krvi... strašno će to biti za selo... Proplakaće i staro i mlado. Molimo vas, nemojte ih tući«. Očigledno bili su dosta uplašeni. Mnogo smo muke imali dok smo ih smirili. Uveravali smo ih da se neće nikome ništa dogoditi, pokušavajući da im objasnimo da u slučaju ako žandarmi odgovore pucanjem, onda mi nećemo biti krivi ako neko nastrada.

Mnogima od nas je bilo nekako nelagodno. Nismo se plašili. Bili smo stavljeni pred najteži zadatak toga dana. Trebalo je da ih opkolimo i uhvatimo. Situacija je takva da ne bi mogla bolja biti. Mesto je bilo vrlo pogodno za opkoljavanje. Put će ih voditi pored crkve. U isto vreme dok oni budu pred crkvom, iza njih, ne susrećući ih uopšte, poći će četvorica i paziće na njihovu odstupnicu. Kada budu tačno pred crkvom, iskrsnuće iza trema pred crkvom trojica-četvorica; sa desne strane, pored samih zidova crkve, biće druga trojica, a sa leve ih je čekala uperena puška stražara sakrivenog iza jednih kola. Opkolili smo ih tako da ni na jednu stranu nisu mogli umaći. Trenutak je uzbudljiv. Evo, sad su već iza crkve. U ovom momentu misli mi lete: da li naslućuju, da li ih drugovi iz pozadine prate, da li će se suprotstaviti i slično? Ali je vreme brže — oni su se pojavili. Odjednom skočili su drugovi pred njih i čuo se glas druga P. »Ruke gore«! Oni su bili iznenađeni i strašno uplašeni. Onaj drugi, Bugarin po poreklu, stariji žandarm, bio je malo prisebniji. Ocenio je opasnost i na brzinu se uhvatio za revolver... Ali kasno.

— Pazi! Pogledaj natrag! Ni koraka! Mrdneš li, ubijen si! — viknuo je ponovo isti glas. On je zastao i pogledao. Iza leđa tri uperene puške i tri čelična lica, sa leve i sa desne strane isto tako. Videli su da nemaju kud, digli su ruke, progunđali nešto nerazumljivo, sagnuli su glave i pokorili se — sve je bilo svršeno.

Pošli smo. Svi smo bili veseli i radosni, a oni posramljeni, uplašeni.

— Gospodo, mogu li da pušim? — zapitao je Bugarin malo prisebniji.

— Slobodno! — odgovorismo mi.

Ostao je začuđen. Nije mogao da veruje. Uopšte, naše ih je držanje izgleda začudilo. Nisu verovali da će ostati živi, i pored toga što smo ih na svakom koraku uveravali u to.

— Ne bojte se braćo! Neka se niko ne boji! Nismo mi došli da koljemo i da vešamo, mi ne znamo za pljačkanje i batine. Svako ko padne u naše ruke siguran je. Svakome se sudi pravedno.

Sad su se već toliko oslobodili, pa su počeli da razgovaraju s nama. Lične stvari su im bile vraćene. Bugarin je imao pismo od svojih ukućana, štednu knjižicu, 700 leva i druge sitnice.

— Nije nam stalo do vašeg novca — rečeno mu je.

Atmosfera se stišala. Seljaci su se opet okupili. Čekao se samo govornik.

— Dragi seljaci, — počeo je politički komesar i svi navališe bliže njemu da bi ga bolje čuli. — Danas, na dan vašeg najvećeg praznika, Mitrovdana, videli ste šta se desilo u vašem selu. Gledajte pred vama su mladići naoružani puškama, bombama i revolverima. Pitate se možda: »Ko su ovi«? Mi smo čestiti Makedonci, koji ustaju protiv današnje nepravde. Naša borba je narodnooslobodilačka borba, mi smo borci za narodna prava, za slobodu i za nov život!

Svi ga slušaju sa velikom pažnjom. Vidi se — vrlo su zainteresovani. On je nastavio da govori ukratko o današnjem ratu protiv fašizma, koji hoće da porobi druge narode, koji preko svojih sluga, bugarskih fašista, pljačka Makedoniju da bi prehranio svoje vojnike.

Politički komesar je završio. Taman se drug P. spremao da govori, kad se opet pojavio stražar sa donjeg puta. Javlja da dolaze dva čoveka. Odmah su oni kojima je to bio zadatak zauzeli svoja mesta. Razume se, nije prošao ni jedan minut, i oni su bili razoružani i sprovedeni do sredine sela. Pred nama je bio predsednik pletvarske opštine i jedan žandarm. Miting je nastavljen.

— Braćo seljaci, — počeo je drug koji je rukovodio celokupnom akcijom — gledajući sve ove velike nepravde koje čini današnja tiranska vlada protiv nas seljaka, i nemoguće da to trpimo na svojim leđima, mi smo uzeli pušku u ruke i pošli u borbu protiv te tiranije. Sami vidite šta vam radi fašizam. On vam šalje svoje ljude i agente da vam iz kuće uzmu žito, da vam uzmu zalogaj iz usta vaše dece, da bi se oni prehranili još koji mesec. Ako bugarska vlada hoće da hrani nemačke fašističke zverove, neka ih hrani iz Bugarske. Makedonija žito ne daje! I sam bugarski narod krije žito i ne daje ga fašizmu. Svaki ugnjeten narod — bugarski, srpski, grčki, makedonski i

svaki drugi — ustao je, bori se i treba da se bori protiv tog fašizma. Braćo seljaci, da je ovo tačno što govorim potvrdiće i ovi policajci i gospoda iz komisije. Ovi su to zaista i potvrdili.

— Dragi seljaci — nastavio je on — ovde se skupilo i malo i veliko, pa bih hteo da vas upitam: ima li među vama neko, ko bi mogao da kaže da su nam Bugari doneli neku slobodu? Kažite otvoreno: ovakvu li ste slobodu tražili?

Oni ćute... Još se niko ne usuđuje da progovori...

Nekolicina se okuražuju:

— More, kakva sloboda, kada su došli da nam i hleb otmu!

— Šta smo videli i šta smo osetili od dolaska Nemaca i Bugara! — nastavio je govornik — Gde su opanci, cipele, kamo gasa, šećera, cica i dr.? Gde je brašno? Počeli smo i goli i bosi da idemo, a vi, ako ste na pijaci, ni hleba bez karte ne možete kupiti. Sva ta njihova »sloboda« je na licu, kada vam, ovako, na silu uzimaju žito, a žandarmima vas plaše. Spiskovi, u kojima je žito popisano, u našim su rukama. Mi ćemo ih pocepati. I sutra, ako ove fašističke sluge dođu opet za popis, ako vas predsednik i vlast ponovo oporezuju, mi ćemo biti opet ovde. I danju i noću smo oko vas i ako zatreba pomoći ćemo. Ja vas, na kraju, pozivam: ustanite i malo i veliko i pođite sa nama u borbu, da zajednički srušimo današnje tiranstvo!

Posle njega, drug S. je kratko izneo stradanja seljaka u Makedoniji, opisao je našu današnju borbu, podvukao je razliku između nas i naših nekadašnjih boraca.

Miting je bio završen, a seljaci se još nisu rasturali, iako je već bilo vreme ručku. A i mi smo dosta umorni. Celu smo noć putovali, celog dana smo na nogama. Nismo se nikako odmarali ni spavali. Isto nas i noćas čeka... Od seljaka smo zatražili hranu.

— Braćo seljaci — obratio im se drug P. — nas je petnaest. Predstoji nam dugi put i nismo poneli dovoljno hleba, zbog tereta. Gladni smo i molimo vas da nam prodate nešto za jelo. Izvadio je jednu hiljadarku.

Seljaci su nam doneli hrane, a novac nisu hteli da prime.

Bilo je oko jedan sat po podne. Seljaci nikako da se raziđu već su se sve više skupljali. Došle su žene i devojke. Bilo je vreme polasku morali smo još za videla da se sklonimo u planine.

Šta da se radi sa zarobljenima?

— Braćo seljaci, to što vidimo da se sve više okupljate umesto da idete na ručak, vrlo nas raduje. Zato čujte me, reći ću vam još nešto... Vi ste videli, pred vašim su očima oduzete

puške žandarmima i predsedniku pletvarske opštine. Videli ste kako smo vezali špijuna i ostavili ga vezanog nekoliko sati. Treba da vam kažem ko su oni. Ovaj špijun je sin Milana Joskova, jednog od najvećih bugarskih špijuna u Prilepu. Ovaj što drema je predsednik pletvarske opštine Niče Kantardžija, rođen u Prilepu, živeo u Bitolju, učen je. Neka kaže, zašto je on, kao mlad i obrazovan čovek, prodao svoju dušu gnusnoj bugarskoj vladi za nekakve dve-tri hiljade leva? Zar nije bilo bolje, kao obrazovan čovek, da radi neki časniji posao!? Jedan od žandarma je iz Bugarske. Poznat je kao jedan od najrđavijih policajaca u Prilepu, od koga su nastradali mnogi naši drugovi. U spiskovima mu piše da je već sedam godina u ovoj službi, i on nije video koliko je žalosno što je izgubio svoju mladost u jednoj ovakvoj gnusnoj stvari. Sedam godina je mučio svoj, bugarski narod, a sada je pak došao da muči i Makedonce... Druga dvojica su Makedonci, seljaci kao i vi, iz okoline Prilepa. Jedan je bio i srpski žandarm. Kakva mu je to čast, kada je kod Srba bio Srbin, kod Bugara — Bugarin za Srbe »mašice«, a za Bugare sluga, za sve dobar, a za Makedonca, brata svog — rđav. Ovog drugog i sami ga poznajete, jer vam je sused, iz bliskog sela Belovodice. Sami ga vi znate kakav je bio, jer se samo on iz cele opštine našao da bude »mašica« Bugarima... Šestog znate, jer je i u »srpskom« bio blagajnik u vašoj opštini. Znate da je i u »srpskom« bio jankesedžija i niste smeli pred njim da iziđete. Svi su ovi gadovi u našim rukama, i trebalo bi ih uništiti. Ali, s obzirom da smo vam u početku dali reč da nećemo ubijati, mi, kao partizani koji vode narodnooslobodilačku borbu, održavamo reč. Zbog toga, evo, pred svima vama, saopštavamo im da su slobodni, ali pod uslovom da se još sutra odreknu svoje gnusne službe. Ovo se naročito odnosi na ona dva žandarma, koji su iz naših sela, neka idu kući, neka uzmu plug u ruke i neka budu, kao i vi Carevićani, časni seljaci, dostojni seljaci Makedonije. Predsedniku i blagajniku pletvarske opštine, i špijunu, savetovao bih da se osveste i još sutra da prestanu slugovati gnusnom fašizmu. Ja bih od svih njih ovde zahtevao da se izjasne pred svima nama da nam kažu: je li njihova služba jedna od najgnusnijih službi?...

Na kraju ja bih vas pozdravio ovim rečima:

Neka vam je srećan praznik vašeg sela — Mitrovdan!
Neka se slavi današnji dan!
Da žive borci narodnooslobodilačke borbe!
Da žive i mali i veliki Carevićani!

Zatim je uzeo reč drug L.

— Braćo seljaci, otkako su došli Bugari su se neprestano hvalili da su nam doneli slobodu. Ja sam bio »srpski« vojnik

i kada je na granici i Štipskom polju trebalo da se tučemo sa Nemcima, nisam tamo video ni jednog bugarskog vojnika: od kuda su nam onda oni doneli slobodu?! Sigurno je ovaj gospodin ovde, dok sam ja bio na granici u Štipskom polju, pio kafu u nekoj sofijskoj kafani, a sada se busa u grudi tvrdeći da su nas oni, i slični njemu oslobodili od Velikosrba... Reći ću vam šta mi se jednom desilo s njima... — i drug L. počeo je da priča, kako su se jednom sreli blizu žandarmerijske stanice u Trojicama, kako ga je ovaj zaustavio i počeo da ga isputuje — ko je, odakle je, i kuda ide. — Kada sam mu rekao — nastavio je drug L. — da sam Makedonac, kao da sam mu oči dirnuo — skočio je kao oparen i počeo je da viče: »Nema Makedonije, nema Makedonaca. Ti si Bugarin ili pak Ciganin«. I došlo je vreme, došlo je »kolo na trkalo«. On je sada u našim rukama. Ali neka zna: nismo zveri i nećemo mu ništa učiniti. Od sada neka se osvesti i sve ovo neka mu posluži kao pouka.

Nije bilo više šta da se govori, red je došao i na njih.

Svaki od njih je dao reč da će još sutra da napusti službu. Bugarin je rekao da je stupio u tu službu, jer je bio siromah i nije mogao da izdržava kuću, ali kada vidi da mu je život u opasnosti, ima nameru da je napusti. »Ja sam uvek u vašim rukama. Ja sam u uniformi i primetljiv sam, i jedno dete me može streljati na ulici. Bolje je da podnesem ostavku. Tako će i biti, dajem reč« — reče on i zaćuta, nekako neveseo.

Svima je bilo rečeno da su slobodni. Zamolili smo seljake da ih ugoste i da ih zadrže kod sebe do večeri.

— Niko ne sme da izađe iz sela pre 4 časa. Ko se uhvati, biće streljan.

I oni su poslušali...

Trebalo je da najzad, krenemo... Bilo je naređeno da se okupe stražari i da dođu nasred sela. Svi smo se spremili, naramili smo puške. Red je bio da se pozdravimo sa seljacima. Na rastanku smo zapevali:

A bre, Makedonče,
Kade se spremaš?
Bojot te čeka,
Boj za sloboda.
Boj za sloboda, za Makedonija,
Za Makedonija, zemlja porobena.

Seljaci su zapevali s nama. A jedan je i zaplakao. Star je, ali je od radosti zaplakao, kao dete.

Neka razberat danešnite tirani
Makedonsko ime nema da zagine.

Pozdravili smo se. Svakoga smo po redu pozdravili i drugarski mu stisnuli ruku.

— Živi bili!

— Srećno!

— U zdravlje! Sa životom! U proleće će silno biti! . . .

Odred je pošao . . . Marširajući, sa dignutim puškama i pesnicama, zapevali smo:

Sloboda je mila, sloboda je sve
Za nju se živi, za nju se i mre.

Zazvonio je glas na sve strane . . . Odzvanjale su planine . . . Koliko je lepo da si slobodan — snažan!

Kolika je radost kad nam je u srcu jedno isto:

»Makedonija slobodna, slobodna će biti! . . .

Odre M. MIJAJLESKI OCKA

LAŽNA PARTIZANSKA RADIO-STANICA

Iznenađen oružanim ustankom i razbešnjen njegovim uspehom u vreme kada u ostalim okupiranim zemljama nije bilo ni traga nekoj oslobodilačkoj borbi, nemački okupator u Srbiji je već od samog početka preduzimao najenergičnije mere za ugušivanje partizanskog pokreta. Međutim, vrlo brzo se pokazalo da nikakve mere — i pored njihove krajnje oštrine — nisu bile dovoljne za uspešnu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Vojne akcije, bezbedno-policijske mere, masovne represalije i nasilja ne samo što nisu doveli do ugušivanja narodnog ustanka nego se on — uprkos svemu — još više širio.

Pošto je stvarnost ubrzo pokazala da se sa NOP-om ne može izaći na kraj samo vojno-policijskim akcijama, u taboru okupatora i njegovih pomagača postalo je jasno da je za obračun sa partizanskim pokretom neophodno organizovati sveobuhvatnu borbu na svim poljima, između ostalog na propagandnom i političkom. Organizovanje političke borbe i sistematskih propagandnih akcija imalo je za cilj da oduzme NOP-u glavni izvor njegove snage — povezanost sa narodom.

Od smišljene propagandno-političke akcije protiv NOP-a okupator je očekivao takvo delovanje koje bi uticalo na stanovništvo da uskrati svoju dalju podršku partizanskom pokretu. Trebalo je da vešta propaganda prikaže narodnooslobodilački pokret kao čisto komunističku akciju koja se vodi po nalogu Moskve, a same komuniste kao nerazumne ljude koji vode narod u bezizglednu borbu i samouništavanje. Posle takvog kompromitovanja ustanka protiv okupatora i prikazivanja njegovih aktivista kao stvarnih neprijatelja naroda, ne bi bilo teško uništiti naoružane grupe koje bi ostale bez podrške narodnih masa.

Ostvarenje takvih planova zahtevalo je od okupatora i njegovih domaćih saradnika da se, pre svega, pozabave pitanjem odgovarajućih priprema, planiranja i organizovanja smišljenih propagandnih akcija koje bi mogle obezbediti očekivani uspeh.

1) »PODZEMNA PROPAGANDA«

Gestapovski stručnjaci o »podzemnoj propagandi«

I okupator i kvislinške vlasti pridavali su propagandi veliki značaj, određujući joj važnu ulogu u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije kao njegovog organizatora i rukovodećeg tela. U opštoj propagandi protiv KP i NOP-a posebno mesto zauzimala je tzv. podzemna propaganda od koje se naročito mnogo očekivalo. Pitanjem podzemne propagande, njenog organizovanja, sadržine, načina primene i ostalog, bavile su se pre svega obaveštajno-policijske ustanove i organizacije okupacionih i kvislinških aparata.

Nacizam se u Hitlerovom Trećem Rajhu godinama obračunavao sa Komunističkom partijom Nemačke, a posle okupiranja pojedinih evropskih zemalja i sa komunističkim partijama tih zemalja. Glavni nosilac tog nepoštednog obračunavanja bio je Gestapo. Iz dugogodišnje borbe proisteklo je odgovarajuće iskustvo i poznavanje protivnika. Na toj osnovi organizovana je dalja borba, usmeravan njen pravac, podešavani njeni metodi. Jedan od metoda borbe, koje je Gestapo smatrao vrlo uspešnim, bila je podzemna propaganda.

U žargonu Gestapoa ovakva propaganda se nazivala »kamufliranom ilegalnom propagandom«. Rukovodeće ustanove i funkcioneri Gestapoa stalno su naglašavali značaj primene ovog metoda borbe, objašnjavali šta se njime želi postići i ukazivali na rezultate koji se na taj način mogu ostvariti. U jednom opširnom uputstvu Glavne centrale Gestapoa o borbi protiv komunističkih pokreta kaže se o tome sledeće:

»Pomoćno sredstvo u suzbijanju komunizma pruža kamuflirana ilegalna propaganda... koja stavlja u prvi plan momenat demoralizacije. Ona svoj cilj postiže iskorišćavanjem unutarpartijskih svađa... difamiranjem odbeglih funkcionera koji rade ilegalno i neposrednom političkom dezinformacijom«.

U ovom direktivnom raspisu upućenom svim gestapovskim centralama u Nemačkoj i u okupiranim zemljama skreće se pažnja:

»... da se ilegalna kamuflirana protivpropaganda i propaganda demoralisanja dalje razradi, uz upotrebu većih tehničkih pomoćnih sredstava, da bi se postigla zabuna i cepanje komunističkih partija i vršenje političkog uticaja koji koristi našem aktuelnom političkom i vojnom položaju«.

Kao »glavni napadni pravac« ovakve propagande označuje se »masa pristalica« komunističkih partija i pokreta otpora. Mere takve propagande, kaže se u raspisu, psihološki su sračunate na dejstvo među tom masom pristalica.

Jedna zanimljiva akcija »kamuflirane ilegalne propagande«, sa takvim ciljevima i »uz upotrebu većih tehničkih pomoćnih sredstava«, izvedena je i u okupiranoj Srbiji, tj. u Beogradu, 1941. godine. Ova akcija, koju su zajedno izveli okupatorski i kvislinški »stručnjaci za borbu protiv komunizma« predstavlja vrlo karakterističan i ilustrativan primer podzemne propagande.

Kvislinški stručnjaci ne zaostaju

I u pitanju boljeg organizovanja i pojačavanja propagande protiv partizanskog pokreta, kao i organizovanja drugih vidova borbe protiv KPJ i NOP-a, okupator se u najvećoj meri oslanjao na kvislinški aparat. U okupiranoj Srbiji taj oslonac je u prvom redu predstavljala najpre tzv. komesarska vlada poznatog nemačkog predratnog agenta Milana Aćimovića, a posle nje Nedićeva vlada, sa svojim upravnim aparatom, oružanim i policijsko-žandarmerijskim formacijama.

U leto 1941, već je pod rukovodstvom Nemaca bio potpuno reorganizovan i domaći policijski aparat. Beogradska policija, stari neprijatelj svih naprednih snaga, postala je centralni izvršni organ Nedićeve vlade za borbu protiv KPJ kao organizatora i rukovodioca ustanka. Oslanjajući se na višegodišnje iskustvo i poznavanje komunističkog protivnika, ona se utrkivala sa okupatorskom policijom i obaveštajnom službom u radu protiv oslobodilačkog pokreta u Srbiji.

Specijalna policija je nastojala da se u toj borbi istakne preduzimanjem niza mera i tako na delu pokaže svoju sposobnost, privrženost okupatoru i beskompromisan stav protiv KPJ i ustaničkih snaga. Pored ostalih mera, ona je uzela u ozbiljno razmatranje i pitanje propagande kao jednog od sredstava borbe protiv NOP-a.

Početkom jeseni 1941. godine održano je o tome savetovanje, kome su kao predstavnici Ministarstva unutrašnjih po-

slova prisustvovali: ministar Milan Aćimović, njegov pomoćnik Cekan Đorđević i načelnik odeljenja za državnu zaštitu Aleksandar Joksić, a u ime Uprave grada Beograda i Specijalne policije: Dragi Jovanović, upravnik grada, Ilija Paranos, šef Specijalne policije i Boško Bećarević, šef IV antikomunističkog odseka Specijalne policije.

Ovi najodgovorniji policijski funkcioneri, koji su se Nemcima prikazivali kao »najbolji stručnjaci za borbu protiv komunizma«, dugo su diskutovali o situaciji nastaloj usled narodnog ustanka protiv okupatora. Bili su prinuđeni da na kraju savetovanja zaključe: da je odziv naroda u ustanku mnogo veći nego što se posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske moglo očekivati i da taj »vidljivi odraz snage jedne nevidljive partije« — kako se izrazio Aćimović — predstavlja ozbiljnu opasnost koja se »ne može suzbiti čisto policijskim merama i akcijama vladinih oružanih odreda na terenu«.

Tada se, u kompleksnom razmatranju situacije i određivanja protivmera, postavilo i pitanje uloge propagande u sklopu opšte borbe protiv KPJ i NOP-a. Istaknuta je značajna uloga koju u toj borbi igra propaganda, ali je konstatovano da nasuprot komunističkoj propagandi, koja je »veoma jaka, smišljena i plodonosna«, vladina propaganda »za sada« nema nikakvog uspeha. Naročito je, kao dokaz uticaja propagande NOP-a, istican odziv omladine koja je u velikom broju odlazila u partizanske odrede.

Na kraju savetovanja Aćimović je uzeo na sebe da reorganizuje propagandu kako bi se narod odvratio od »partizanske avanture«. U tom cilju trebalo je da preduzme odgovarajuće mere da vladina propaganda dobije odrešene ruke, da joj se dozvoli više slobode, tj. da manje zavisi od šablona nemačke propagande, da poprimi »čisto srpski unutrašnji karakter«, kako bi se na taj način poboljšala i njen uticaj povećao. Dragi Jovanović se obavezao da će Uprava grada Beograda, »kao centralna politička policija za celu Srbiju«, pojačati svoju aktivnost protiv partijskih organizacija, »da bi se tako onemogućila delatnost partijaca na vrbovanju omladine za šumu«.

Legalna propaganda

Odmah posle savetovanja došlo je do jedne konferencije rukovodećih činovnika Specijalne policije. Konferenciji je predsedavao Dragi Jovanović. Na dnevnom redu je bilo razmatranje zaključaka donetih na savetovanju u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Cilj konferencije bio je da se — u smislu zaključaka sa savetovanja — odrede praktične mere koje treba da preduzme Specijalna policija.

Odlučeno je, pored ostalog, da se dnevna štampa i propaganda snabdevaju materijalima iz istraga uhapšenih pripadnika i simpatizera NOP-a. U stvari, trebalo je te materijale tako obraditi i servirati da se ustanak protiv okupatora prikaže kao pokušaj »komunističke revolucije po nalogu iz Moskve i za njen račun«. Ovi »autentični« podaci imali su da posluže kao »dokumentacija« tvrđenju da u šumi vlada »crveni teror«, teško psihološko stanje, glad i strahovita oskudica u najosnovnijim potrebama.

Učesnici konferencije su došli do zaključka da je propaganda i štampa, u kojoj su ljotićevci imali glavnu reč, činila mnoge greške i da je, u stvari, uprošćavala materijale koje joj je stavljala na raspolaganje policija. Ona ih je tako neumesno menjala i tako grubo propagandistički bojila, da je sve ispadalo vrlo neubedljivo i nije delovalo na mase. Zato su rešili da odabrani činovnici policije obrađuju sve važnije materijale i sami ih pripremaju za štampu. Rešeno je da ovakve »dokumentovane« antikomunističke članke i publikacije pišu Bećarević i Grujičić, koji su to radili i za vreme bivše Jugoslavije.

Posle toga održan je uži sastanak odgovornih funkcionera Specijalne policije posvećen istom pitanju. Sastanku su prisustvovali Dragi Jovanović, Paranos, Bećarević i Grujičić.

— Propagandu po ovoj liniji — rekao je tada Dragi Jovanović — uzećemo u svoje ruke mi, policija... Bećarević i Grujičić će mi sastavljati stručne članke, ja ću im davati politički ton i obezbediti kod cenzure izlazak, a štampa će ih donositi u celosti pod mojim potpisom... To isto i u pogledu govora preko radija. Ja ću kod Nemaca izdejstvovati jedan sat dnevno za našu propagandu...

— Policija i javna propaganda! — upao je Paranos. — Bojim se da to neće biti baš popularno... Treba angažovati istaknute antikomunistički raspoložene javne radnike i profesore, pa da oni u sporazumu s nama i na osnovu naših materijala pišu članke i drže javna predavanja.

S tim se složio i Grujičić izjavivši da on, kao referent za univerzitet i visoke škole, može obezbediti takvu saradnju nekih profesora koji su neprijateljski raspoloženi prema NOP-u.

Podzemna propaganda

Tada je uzeo reč Boško Bećarević.

— I najsmišljenija propaganda — rekao je on — ne može imati željenog uspeha ako se ne prilagodi stvorenoj situaciji. Klin se klinom izbija! Na ilegalnu delatnost NOP-a mi moramo odgovoriti podzemnim protivmerama...

Bećarević je bio za to da takve akcije samostalno sprovodi Specijalna policija. Objasnio je da se tim putem najuspešnije može kompromitovati narodnooslobodilački pokret i narodu »utuviti u glavu« da nije reč o ustanku protiv okupatora nego o komunističkoj revoluciji po diktatu Moskve. Naglasio je da su mase najprijemčivije za takvu propagandu, pošto otvorena nemačka propaganda nema uspeha, i da to treba iskoristiti da se na taj način otrgnu od uticaja KPJ i NOP-a.

Na kraju sastanka doneti su, u smislu ovih izlaganja, zaključci o odgovarajućem angažovanju Specijalne policije u propagandi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Posebna pažnja je poklonjena preduzimanju tzv. podzemnih mera. Rešeno je da se u znatno većoj meri sprovodi tajna, podzemna propaganda, koja bi mogla doneti veće rezultate od javne.

Kao jedan od vidova podzemne propagande predviđeno je propagandno delovanje putem došaptavanja. Naime, Nedić je bio najavio amnestiju prebeglicama i zarobljenicima iz redova NOP-a. Specijalna policija je rešila da tim povodom organizuje »propagandu došaptavanja« preko svojih doušnika i agenata iz redova građanstva. Oni su prilikom raznih društvenih kontakata i na ulici »poverljivo« prepričavali izjave tobožnjih amnestiranih partizanskih zarobljenika i prebeglica ili su se među nepoznatim ljudima sami predstavljali kao takvi i iznosili ono što su »lično doživeli, videli i čuli«. Sadržinu tih priča liferovala je, naravno, Specijalna policija. Da bi sve to delovalo što ubedljivije, doušnici i tajni agenti su se predstavljali kao ljudi koji su i dalje protiv Nemaca i okupacije, ali su se lično uverili da je u tadašnjim uslovima borba bezizgledna, da su žrtve uzaludne, da se ništa ne može protiv ogromne nemačke sile, da nisu mogli izdržati neopisivo teško stanje u šumi itd.

Prihvaćena je dalja upotreba još jedne od Bećarevićevih »podzemnih protivmera«, srčaunate na izazivanje pometnje i unutrašnjeg razdora u partizanskim redovima. Prilikom provala i hapšenja policija je u nekim slučajevima uspevala da natera hapšenike na priznanja koja su joj omogućavala naknadna hapšenja novootkrivenih članova KP ili pripadnika NOP-a. S druge strane, uprkos primene svojih oprobanih sredstava mučenja, policija nije uspela ništa da izvuče od pojedinih hapšenika koji su ostali nepokolebljivo čvrsti u toku cele istrage. U takvim situacijama Bećarević je praktikovao da na svaki način prikrije držanje onih koji su izvršili provale i da proturi glas o njihovom hrabrom stavu pred policijom. To se moglo na pogodan, nenametljiv način staviti do znanja drugim hapšenicima za vreme vođenja istrage nad njima, ali se, pre svega, nastojalo da se takve vesti prošire preko pogodno plasiranih tajnih age-

nata. Na taj način je policija pripremala teren za ubacivanje ovih izdajnika u organizacije KPJ i NOP-a, a proširene glasine o njihovom dobrom držanju trebalo je, po mišljenju policije, da im obezbede da ih organizacije prihvate sa poverenjem i ponovo uključe u rad.

U pogledu onih hapšenika koji su se zaista dobro držali, Bećarević je sprovodio suprotan postupak. Nastojao je da o njima proširi vesti da se slabo drže pred policijom, da prova ljuju, izdaju Partiju i sl. Na taj način je hteo da kompromituje ove ljude i da svali svu krivicu na njih. Dešavalo se čak i da neko od takvih bude pušten, ako je policija procenila da će ga organizacija KP ili NOP-a osuditi kao izdajnika i onemogućiti mu svaki dalji rad, pa će on, razočaran i ogorčen zbog te nepravde, prići policiji i izneti sve što zna.

Pošto je i jedan i drugi postupak Bećarevića, pored koristi u obaveštajnom pogledu, bio sračunat i na stvaranje zabune i deiznformisanja Partije i NOP-a, to je na konferenciji zaključeno da je ovaj metod vrlo koristan i da treba nastojati da se on primeni gde god je to moguće. Trebalo je naročito nastojati da se u redovima aktivista NOP-a izazove međusobno sumnjičenje i nepoverenje, gubitak volje za radom, dezorijentacija i najzad demoralisanje i odustajanje od rada i pokreta.

Zamisao o lažnoj partizanskoj radio-stanici

Šef antikomunističkog odseka Specijalne policije nije ostao samo na ovim predlozima. Svojim rafiniranim metodima dodao je još predlog o preduzimanju jednog posebnog pothvata, koji je predstavljao najrafiniraniju zamisao Specijalne policije u sklopu njenih »podzemnih« mera. Bila je to podmukla ideja o stvaranju provokatorske radio-stanice koja bi, u režiji Nemaca i Specijalne policije istupala kao partizanska radio-stanica.

Bećarević je ovako obrazložio svoj predlog:

»Neophodno je preduzeti nešto što će najubedljivije delovati na mase, a to je: radio-propaganda, vešta i tajna. Za to bi bila potrebna tajna i jaka emisiona stanica koja će nastupati kao partizanska i preko koje će se svakodnevno davati emisije na partijskom, komunističkom jeziku. Sručiti čitav niz grdnji i pretnji sa partijskom terminologijom, izneti tačno tok borbe, priznati po gdekoji uspeh partizana, ali tako da on dobije karakter »Pirove pobede«, i »između redova« ubaciti ponešto što će uticati demoralizatorski, što će odvraćati ljude od odlaska u šumu, što će stvoriti jaz između komunista koji rukovode i boraca koji su iz rodoljubivih pobuda stupili u partizane i ovim poslednjima ukazati da služe u prvom redu interesima Moskve i komunističke revolucije, da za otpor okupatoru još nije vreme, a da za komunističku revoluciju nema mesta — eto, to bi trebalo da postignu ove emisije. One treba da budu podešene tako da ne izazovu ni najmanje sumnje, da o svemu ovome ne kažu ni jednu reč, ali da to odiše iz njih samih«.

Dragi Jovanović i ostali prihvatili su sa oduševljenjem ovaj predlog. Počelo je ređanje svih koristi koje se mogu na ovaj način izvući. U pothvatu sa lažnom partizanskom radio-stanicom videli su nešto novo, originalno i za taj pothvat vezali su mnogo želja i očekivanja. Upadali su jedan drugome u reč, iznoseći predloge, mišljenja, detalje. Sa puno nade su govorili o tome kakve će sve rezultate postići ovom jedinstvenom obmanom.

Pored već primenjivanih metoda borbe protiv KP i NOP-a sada je pronađeno nešto novo. Dotada su Nemci i Nedićeve snage već bili primenili najrazličitije mere: obilnu upotrebu sile, policijskih snaga i oružanih jedinica, sprovođenje čitavog niza bezbednosno-policijskih i vojnih mera, okrutnog sistema represalija itd. Bilo je i intenzivne primene rutiniranih metoda borbe putem tajne agenturne mreže, ubacivanja agenata, podmetanja provokatora i sl. Ali svi ti metodi borbe nisu donosili željeni uspeh. NOP, njihov nepomirljivi protivnik, očigledno je postajao sve jači i uživao sve veću podršku naroda. Zato se u taboru Specijalne policije i došlo do zaključka da je, pored pojačanog terora i oživljavanja obaveštajne službe, bilo neophodno preći i na političko-propagandni teren i veštim metodima i policijskim smicalicama pokušati da se narod odvoji od ustaničkog pokreta i KPJ. U tom pogledu najviše uspeha se očekivalo od pothvata s lažnom partizanskom radio-stanicom.

Od zamisli trebalo je preći na delo.

Bilo je neophodno, pre svega, pridobiti za ovaj plan odgovorne faktore okupatora i osigurati njihovo odobrenje i pomoć. Isto tako, trebalo je rešiti i pitanje tehničkog izvođenja donetog plana. Predratna policijska radio-stanica, koja se nalazila na IV spratu zgrade na Obilićevom vencu, tehnički nije mogla biti preuređena za tu svrhu. Zato je ostala jedina mogućnost da se upotrebi beogradska radio-stanica, koja je bila u rukama Nemaca, pa je i zato bila potrebna njihova saglasnost. Sve je to primio na sebe da svrši Dragi Jovanović.

2) PRIPREME I PLAN

Dva stručnjaka planiraju

Podstaknut zamišlju o stvaranju »partizanske radio-stanice« i priželjkivanim izgledima na uspeh, Jovanović je požurio Nemcima. U ovom »jedinstvenom pothvatu« video je značajnu mogućnost za svoju dalju afirmaciju kod najodgovornijih okupatorskih funkcionera. A on je umeo, kao niko drugi, da im se prikaže nedostižnim i nenadoknadivim policijskim stručnja-

kom i »poznavaocem srpskih prilika, mentaliteta i ljudi«. Svaki svoj predlog ili plan podnosio je na takav način i sa toliko naglašene važnosti i stručnosti, da je uspeo da kod najviših nemačkih rukovodilaca stekne glas dragocenog, sposobnog i potpuno odanog saradnika.

Prvi nemački funkcioner kome se obratio bio je dr Georg Kisel, zamenik šefa okupacione vojne uprave, koji je bio nadležan i za kontrolu policije. Dragi Jovanović je bio sa Kiselom u stalnom službenom kontaktu, a i privatno ga je posećivao u njegovom stanu. Prilikom jedne takve večernje posete istupio je sa svojom »bombom iznenađenja«.

»Jedne večeri početkom oktobra«, izjavio je Kisel, »ne sećam se više pri kojoj čašici i cigareti, iznenada me upitao Dragi šta ja mislim o osnivanju jedne »ilegalne komunističke radio-stanice«.

Kisel, u prvi mah iznenađen, živo se zainteresovao za ovo. Dragi Jovanović ga je detaljno upoznao sa čitavim planom, ukazujući mu kakve im sve koristi može doneti njegovo ostvarenje. Naravno, predstavio mu je sve to kao svoju ličnu zamisao i plan, ne pominjući Bećarevića i ostale učesnike konferencije. Kisel je bio navikao na Jovanovićevo stalno isticanje vlastite stručnosti i važnosti i na pravo bombardovanje raznim predlozima smišljenim u glavi ovog »đavolski veštog čoveka«. Ali predlog o lažnoj radio-stanici je bio zaista nešto novo što je privuklo njegovu izuzetnu pažnju.

U Kiselovom stanu u Rumunskoj ulici, u vili bivšeg predsednika vlade Nikole Uzunovića, te večeri su njih dvojica živo raspravljali i do dugo u noći razmatrali sve detalje u vezi sa ovim pothvatom. Tako je nastao plan o provokatorskoj radio-stanici, delu dva »stručnjaka za borbu protiv komunista«: nemačkog — Georga Kisela, iza koga je stajala gestapovska škola i iskustvo, i kvislinškog — Dragog Jovanovića, koji je kao policijski funkcioner sve svoje snage i sposobnosti godinama ulagao u nepoštednu borbu protiv KPJ.

Obojica su u to vreme već bili »prerasli« svoje policijske funkcije. Kisel, gestapovski funkcioner iz Nirnberga, koji je bio »počašćen« i ulogom šefa ličnog obezbeđenja Hitlera za vreme nacističkih svetkovina u ovom gradu, bio je tada, kao vojno-upravni savetnik, zamenik šefa okupacione uprave za Srbiju. Dragi Jovanović, dugogodišnji funkcioner beogradske policije, bio je u to vreme upravnik grada Beograda. Ali i jedan i drugi su imali takve položaje da je policija bila pod njihovom vlašću. Njihove funkcije su se proširile, ali su obojica i dalje u duši ostali ono što su bili — policajci.

Oduševljeni Kisel

Ono što je započeo Dragi Jovanović nastavio je Kisel. On je preuzeo ulogu pokretača za ostvarivanje rafiniranog plana o lažnoj partizanskoj radio-stanici.

»Odmah sam bio oduševljen ovim planom« izjavio je, »i obećao sam da ću već idućeg dana pokušati da dobijem odobrenje za njegovo sprovođenje«.

Kisel zaista nije gubio vreme. Već sutradan ujutru otišao je svome šefu dr Haraldu Turneru. U njegovoj kancelariji, u zgradi skupštine, izložio mu je plan o lažnoj radio-stanici.

U razmatranju ovog plana obojica su došla do zaključka da im njegovo ostvarenje može posebno koristiti za diskreditovanje razbuktalog narodnooslobodilačkog pokreta. Pored toga, smatrali su da će emisijama »ilegalne« radio-stanice doprineti produbljivanju jaza između partizana i četnika Draže Mihailovića. U to vreme Mihailovićevi četnici još nisu bili stupili u otvorenu borbu protiv partizana (čak su i pregovarali o saradnji), a veze s Nemcima držali su u strogoj tajnosti. Turneru i Kiselu, koji su bili svesni kakvog saveznika u borbi protiv NOP-a mogu imati u Mihailovićevim četnicima, bilo je stalo do toga da te saveznike što pre i što potpunije upregnu u svoja kola. Mada faktički nisu imali razloga za bojazan, ipak su hteli da se definitivno osiguraju od eventualnog sporazuma Mihailovićevih četnika s partizanima. Nosioci politike »zavadi pa vladaj« nastojali su da što sigurnije drže u svom taboru sve snage koje su mogli angažovati u borbi protiv NOP-a.

Pošto su se o svemu saglasili, Turner je ovlastio Kisela da sa ovim predlogom iziđe pred nemačkog vojnog zapovednika, generala Bemea, koji je trebalo da donese konačnu odluku o tome.

Konačna odluka

Beme, koji je došao u Beograd 19. septembra, bio je četvrti vojni zapovednik po redu u okupiranoj Srbiji. Za kratko vreme pre njega izređala su se tri[1]. Na predlog vojnog zapo-

[1] Prvog nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju, vazduhoplovnog generala Farstera (na dužnosti od 23. aprila do 3. juna), zamenio je vazduhoplovni general fon Šreter, koji je na ovom položaju ostao svega mesec dana, jer je nastradao u avionskoj nesreći nad Dedinjem i umro u bolnici 29. jula. Istog dana je dužnost vojnog zapovednika preuzeo vazduhoplovni general Dankelman, koji je na tom položaju ostao do 8. oktobra.

vednika za Jugoistok, general-feldmaršala Lista, a zbog naglog razvoja ustanka, Hitler je naimenovao pešadijskog generala Bemea za »opunomoćenog i komandujućeg generala u Srbiji«, kao najvišeg nosioca vojne vlasti sa izvanrednim ovlašćenjima. »Sve vojne i civilne ustanove imaju se potčiniti njemu«, stajalo je u Hitlerovoj naredbi. Bemeu je bio podređen i dotadašnji vojni zapovednik, general Dankelman, kratko vreme pre nego što je opozvan.

Bemeov specijalni zadatak je bio da najoštrijim merama uguši ustanak u Srbiji, radi čega su mu dodeljene elitne jedinice iz Francuske i Grčke. Svoj zadatak je shvatio kao »kaznenu ekspediciju«, pa je preduzeo sve mere da u krvi uguši ustanak i egzemplarno kazni stanovništvo. U to vreme je bio sav zaokupljen izvršenjem svoje »kaznene ekspedicije« i rukovođenjem početnim akcijama prve nemačke ofanzive protiv partizana.

U zgradi bivšeg »Prizada«, sedištu generala Bemea, rešavalo se pitanje predloga o stvaranju »ilegalne« radio-stanice. Konačnu odluku o tome imao je da donese »opunomoćeni general«. U njegovoj kancelariji Kisel se upinjao da mu što bolje objasni svoj predlog. Izlažući svoju zamisao i sve koristi koje se mogu očekivati od njenog ostvarenja, Kisel je uspeo da svoju veru u uspeh prenese na Bemea. Beme je bio vrlo zainteresovan izlaganjem, jer je u ostvarenju njegovog predloga video još jednu mogućnost za razbijanje protivnika koga je po Hitlerovom naređenju trebalo da uništi. Demoralizacija u redovima protivnika, zabuna i pometnja, kompromitovanje u narodu koji će mu na kraju uskratiti podršku, sve je to — onako kako je to predstavio Kisel — bilo isuviše primamljivo da bi se moglo odbiti. I Beme nije oklevao da dâ svoju saglasnost. Time je doneta konačna odluka o stvaranju lažne partizanske radiostanice.

U daljem razgovoru general je hteo da sazna i pojedinosti. Upitao je Kisela kako on zamišlja parktično izvođenje plana. Kisel je objasnio šta sve treba učiniti i kako misli da organizuje rad »partizanske« radio-stanice. Pri tome se naročito energično založio za to da se tačno razgraniči učešće Nemaca i Specijalne policije. Kisel je, u stvari, potpuno bio prihvatio mišljenje koje je zastupao Dragi Jovanović u pogledu emisija »ilegalne« radiostanice, pa je insistirao na tome da Nemci samo omoguće tehničko sprovođenje plana, a da se sve ostalo poveri Specijalnoj policiji — naravno pod njegovom svakodnevnom kontrolom.

Ovakav svoj stav Kisel je obrazložio realnom procenom da Nemci ne bi bili u stanju da u emisijama pogode odgovarajuću liniju i terminologiju NOP-a, da podese sadržinu i stili-

zaciju vesti mentalitetu domaćeg stanovništva itd. On je ukazao na opasnost koja bi proistekla od uključivanja nemačkog propagandnog odeljenja koje je upravljalo beogradskom radio-stanicom, jer bi to unapred osujetilo uspeh pothvata. Naime, ako bi sastavljači emisija i spikeri bili neki od »patentiranih tumača« propagandnog odeljenja, kako ih je nazvao Kisel, onda bi se, pošto oni nisu dorasli ovom zadatku, čitav pothvat brzo provalio. Tada bi, umesto uspeha i željenog uticaja na stanovništvo, doživeli to da im se ono smeje zbog njihove nespretnosti i neukosti. Uspeh se može očekivati samo ako tekst emisija bude potpuno prilagođen — sadržinski, stilski, terminološki itd. — odgovarajućoj propagandi NOP-a i mentalitetu stanovništva. Zbog toga ovo može primiti na sebe samo Specijalna policija, završio je svoje izlaganje Georg Kisel.

Direktive vojnog zapovednika

Dajući svoju saglasnost vojni zapovednik je odredio Kisela za rukovodioca ovog pothvata i dao mu direktive o radu ove stanice, sadržini njenih emisija itd. Evo šta kaže Kisel o tome:

»1) Beme je načelno odobrio uspostavljanje »partizanske radiostanice«. U isto vreme je odredio ove smernice emisija:

a) Emitovanje preteranih izveštaja o pobedama Rusa na glavnim bojištima na Istoku, kao i o borbama u Srbiji. Radio-stanica treba da zastupa tendenciju da se usled napredovanja ofanziva Rusa i partizana ima računati sa skorim sjedinjavanjem Crvene armije s partizanima, a time i sa završetkom okupacije. Kako smo bili obavešteni o napredovanju nemačke vojske na Istoku — do prve zimske katastrofe došlo je kasnije — a Beme je s pouzdanjem ocenjivao svoje vlastite snage, trebalo je time partizansku propagandu diskreditovati kod srpskog stanovništva kao nerealnu.

b) Zauzimanje oštrog stava protiv Draže Mihailovića da bi se onemogućili ili, u najmanju ruku, omeli pregovori između četnika i partizana.

2) Na mene je preneo celokupnu odgovornost, tj. nadzor nad »srpskim sprovođenjem« emisija.

3) Odredio je da o tome ne sme niko da bude obavešten sem njegovog šefa generalštaba, pukovnika Pemzela, i Turnera.

4) Telefonski je naredio rukovodiocu beogradske radio-stanice, poručniku Rajntgenu, da dođe do mene i da, uz najstrožije čuvanje tajnosti, sprovede ono što ću mu ja narediti.«

Poslednje mere

Još istoga dana rukovodilac radio-stanice, poručnik Rajntgen, našao se u Kiselovoj kancelariji. Kisel je s njim, s tipičnom nemačkom pedantnošću, raspravio do u najsitnije pojedi-

nosti dva pitanja: prvo, očuvanje najstrože tajnosti prilikom praktičnog sprovođenja plana i, drugo, rešenje svih tehničkih pitanja neophodnih za uspešno izvođenje »partizanskih« radio-emisija.

Tako je rešeno da emisije moraju ostati apsolutna tajna za sve osoblje radio-stanice, osim za ona lica čije je učešće iz tehničkih razloga neophodno. Oni, pak, koji su upućeni u tajnu »partizanske radio-stanice« moraju se, pod najstrožom odgovornošću, striktno držati naređenja da apsolutno ne smeju o tome ništa pričati. Kisel je naglasio da o ovom planu zna svega nekoliko lica i da je održavanje čitave stvari u apsolutnoj tajnosti bitan uslov za postizanje uspeha.

Rajntgen je, zatim, izneo Kiselu na koji način misli da reši tehnička pitanja u vezi s tim — da bi sve išlo bez ikakvih smetnji i grešaka i da bi što manje lica bilo upućeno u stvar. Emisije će biti emitovane preko kratkotalasne radio-stanice u Zemunu. On je bio toliko zagrejan za Kiselov plan da je obećao da će sva tehnička pitanja rešiti u toku dana i omogućiti prvu »partizansku« emisiju još iste večeri.

Zadovoljan ovakvim razvojem stvari, Kisel je o svemu još porazgovarao sa svojim dobrim prijateljem, SS-ovskim majorom Helmom, šefom Gestapoa.

Ne gubeći vreme, hitno je pozvao Dragog Jovanovića. Saopštio mu je da su sva praktična pitanja njihovog plana povoljno rešena i naredio mu da odmah pripremi tekst za prvu emisiju. Tako je, pod rukovodstvom Nemaca i Specijalne policije, počela rad provokatorska radio-stanica.

3) PROVOKATORSKA RADIO-STANICA NA DELU

»Partizanske« emisije

Već tokom oktobra 1941. provokatorska radio-stanica je svake večeri davala »partizanske« emisije. Slušaoci su je mogli uhvatiti na talasnoj dužini od oko 25,50 metara, nešto manjoj od dužine kratkotalasne stanice radio Beograda. Vreme početka emisija »ilegalne« radio-stanice poklapalo se sa završetkom redovnih večernjih vesti beogradske kratkotalasne radio-stanice. Svake večeri su slušaoci mogli da čuju borbene proleterske i partizanske pozdrave: »Proleteri svih zemalja, ujedinite se«, i »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!« Oni su pozivani da redovno prate emisije »partizanske« radio-stanice, koja će ih neprestano obaveštavati o najnovijim događajima i koja će im jedina pre-

nositi istinite vesti. Redovno su mogli da čuju nove vesti s fronta, izveštaje o borbama partizanskih odreda, razna saopštenja, proglase i uputstva, direktive o tome šta treba raditi itd.

Odgovorni funkcioneri okupatora i Specijalne policije učinili su sve da njihov pothvat sa »partizanskom radio-stanicom« uspe. Nastojali su da kod slušalaca ničim ne pobude sumnju da je stvarno u pitanju partizanska emisiona stanica na slobodnoj teritoriji, jer su se samo u tom slučaju mogli nadati željenom uspehu.

Sastavljanje teksta za »partizanske« emisije bilo je od prvorazrednog značaja za uspeh plana. Trebalo je da tekst emisija što više odgovara partizanskim. To je značilo da je piscima teksta bilo potrebno osnovno poznavanje političke linije i ciljeva NOP-a, a isto tako je bilo od važnosti i ovladivanje karakterističnom partijskom terminologijom.

Dragi Jovanović se nije kolebao u izboru. U Specijalnoj policiji radio je njegov bliski saradnik koji je napravio karijeru na račun dugogodišnjeg proganjanja naprednih snaga, te je stekao glas priznatog stručnjaka i najboljeg poznavaoca Komunističke partije. Bio je to šef antikomunističkog odseka Boško Bećarević. Njemu je povereno pisanje teksta za emisije te radio-stanice.

Zajedno sa Bećarevićem na sastavljanju emisija radio je i njegov činovnik Stevan Šterić, koji je izabran i za spikera. Pored onoga što su već znali, oni su još i proučavali zaplenjene i nađene letke, proglase, predratne partijske i sindikalne listove i materijale i slično, nastojeći da u svoje emisije unesu »autentičan ton« i u pogledu sadržine i u pogledu terminologije. U tom cilju su i redovno pratili emisije prave partizanske radiostanice kada je ona počela sa radom i prema ovim emisijama podešavali svoj tekst.

Svakodnevno su Bećarević i Šterić sastavljali tekst za večernje emisije i predavali ga Dragom Jovanoviću. Jovanović bi katkad nešto dodao ili popravio i svakog jutra, u određeno vreme, našao bi se u Kiselovoj kancelariji. Pošto bi usmeno preveo tekst na nemački, saslušao je eventualne primedbe ili izmene Kisela. Ali do primedbi je retko dolazilo i obično se sve svodilo na dobijanje saglasnosti za emitovanje predloženog teksta. Kiselovo odobrenje otvaralo je tekstu direktan put u radio-stanicu.

I tako bi svake večeri u određeno vreme spiker Stevan Šterić počinjao »partizansku« emisiju uobičajenim pozdravima: »Proleteri svih zemalja . . .« i završavao sa »Smrt fašizmu . . .«

Na početku emisije obično su davane vesti. Bile su to, manjim delom, vesti sa istočnog fronta i uglavnom o borbama partizana koje su sastavljane na osnovu dnevnih izveštaja dobijenih u toku dana od policijskih i drugih ustanova na terenu. U ovim vestima je govoreno i o stvarnim borbama koje su se vodile u Srbiji i navođeni su katkad i stvarni uspesi partizana. Ali često se govorilo i o pobedama partizana u krajevima gde uopšte nije bilo borbi. Ove »pobede« su naročito isticane i veličane. Na taj način se htelo da se diskredituju NOP i njegova propaganda kao i da se slušaoci uvere u to kako partizani izmišljaju pobede, jer je narod iz navedenih mesta znao da tamo nije bilo nikakvih sukoba.

Često su, u vezi sa nekim borbama, upućivani pozivi »izgubljenim« partizanima, davana uputstva »odsečenim« grupama, odavano priznanje »palim« drugovima i slično kako bi se time stvorio utisak neveštog komandovanja, neukosti u borbi, slabog naoružanja i mnogobrojnih gubitaka kod partizana. Naročito je mučan utisak trebalo da ostavljaju česta saopštenja o poginulim partizanima, pri čemu su »iz konspirativnih razloga« navođena samo početna slova imena i prezimena. U emisijama su oštro osuđivani dezerteri i prebeglice iz partizanskih redova, što je trebalo da pokaže demoralizaciju koja vlada među partizanskim borcima.

Važno mesto u emisijama zauzimalo je pitanje odnosa naroda prema partizanima. Narod je pozivan da pruža veću pomoć borcima koji su iznemogli od teških borbi, koji se odupiru Nemcima gladni, bosi i goli. Seljacima je prebacivano što ne pomažu u dovoljnoj meri partizane, naročito u pogledu ishrane. Napadani su lekari što sede kod svojih kuća dok ranjeni partizani ostaju bez lekarske pomoći i »umiru sa ucrvljanim ranama«. Trebalo je stvari tako predstaviti kao da se narod ne odaziva pozivima NOP-a, da mu ne pruža potrebnu podršku i sl., a da je, s druge strane, u redovima partizana situacija tako teška kao da se nalaze pred raspadom.

Pri takvom stanju stvari, grdnje koje su preko provokatorske radio-stanice izricane na račun okupatora, Nedića i ostalih domaćih izdajnika mogle su da imaju samo ton nemoćnog ogorčenja, ali ne i stvarnih pretnji protivnika koji bi bio u stanju da ih izvrši.

Kada nije bilo dovoljno materijala i podataka za vesti i komentare, praznina se popunjavala čitanjem predratne partijske i sindikalne štampe, zatim partizanskih letaka i proglasa, biltena i sl.

Ipak, najbolju ilustraciju »podzemne propagande« sprovedene preko lažne partizanske radio-stanice i najjasniju predstavu o »govoru između redova« daje zabeleženi tekst jedne emisije. Reč je o emisiji provokatorske radio-stanice emitovanoj 1. novembra 1941. godine od 10.20 do 10.30 uveče, na talasnoj dužini od 25.50. U jeku Bemeove »kaznene ekspedicije«, kada su partizanski odredi vodili ogorčene borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljem i odupirali se prvoj nemačkoj ofanzivi, »partizanska« radio-stanica davala je ovakve emisije:

»Mnogi seljaci su zatvoreni i strahovito mučeni. Poslata je kaznena ekspedicija. Mi ne treba o tome da govorimo, pošto vi najbolje znate šta ona čini. Mi želimo da vas ohrabrimo da ne *napustite borbu*[2], ma koliko vas ona koštala. Najzad, nije to vaša prva borba i mi svi znamo da je želja za borbom naše najjače oružje. Naša borba je borba za istinu. Mi nismo fašisti da bi nam trebale laži. Oni žele da porobe sve snage naroda i da ih upotrebe protiv naše drage Rusije, ali im to nikada neće uspeti. *London kaže da je situacija Rusije vrlo ozbiljna i da su Nemci blizu Moskve,* ali mi stalno verujemo u pobedu Rusije«.

Očigledno je šta se ovim želelo da kaže i sugerira slušaocima. To je Bećarevićev govor »između redova«. Reči ohrabrenja su tu — kako je on objašnjavao — samo zato da bi se govorilo o napuštanju borbe koja tobože predstoji ili već postoji kao pojava, pa zato treba na nju ukazati i sprečavati je. Isticanje vere u Rusiju je izraženo zato da bi se moglo doznačiti da su Nemci blizu Moskve, a da to bude uverljivije navodi se da o tome javlja London.

Daljim nastavkom emisije želi se sprečiti ili umanjiti sabotažna delatnost NOP-a. Pošto je bilo jasno da će poziv na obustavljanje sabotaža biti neuverljiv i providan, to se govori o tome kao o privremenoj meri, koja je nužna zbog prevelikih gubitaka i žrtava.

»Neprijatelj vrši strahovite kazne nad nama. Stoga se preporučuje privremeno obustavljanje sabotaža. Naše akcije su uvek propraćene represalijama. Na taj način mi gubimo naše najbolje ljude. Da, *mi smo izgubili vrlo mnogo dobrih života,* ali najvažnija je stvar da mi nismo izgubili svoje pozicije koje moramo očuvati«.

Posle toga malo grdnje na račun četnika Draže Mihailovića, da bi se odmah zatim posejala sumnja, nesigurnost, nepoverenje u redove partizana.

»Mnogi oficiri Mihailovića prešli su neprijatelju i time pokvarili naše planove. Mi moramo imati u vidu da su mnogi bili prevareni. Utvrdite sigurnost vaših partnera! Primajte naloge *samo od dobro poznatih i poverljivih* ljudi«!

---

[2] Svuda podvukao pisac.

Zatim opet malo povike na domaće izdajnike povodom antikomunističke izložbe u Beogradu, kojoj su Nemci, nedićevci i ljotićevci dali veliki publicitet:

»Najnovija izložba u Beogradu pretstavlja samo trik neprijatelja i izdajnika. To je plod podjarmljivačkog buržoaskog društva. Ali ove bedne parole ne mogu imati uticaja na našu zajednicu«.

I na kraju emisije poruka sračunata na izazivanje međusobnog sumnjičenja i uklanjanja u redovima pristalica NOP-a:

»*Među vama ima izdajnika* koji hoće da za pare prodaju svoje duše Gestapou. Istrebite izdajnike!

Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

»Napad« na radio-stanicu

Naročito su u žestokim okršajima ofanzive ove emisije bile usmerene na izazivanje demoralizacije partizanskih jedinica, na njihovo zastrašivanje, na sejanje nepoverenja i nesigurnosti. Nemcima je baš u to vreme posebno bilo stalo da im radio-stanica donese odgovarajuće uspehe.

Boško Bećarević o tome kaže:

»U vezi sa približavanjem zime i koncentracijom nemačkih, nedićevih i četničkih jedinica za napad na oslobođenu teritoriju, emisije su podešavane tako da odgovaraju tačnom stanju na terenu, ali je sve bilo sračunato na to da se partizanske jedinice dezorijentišu i demorališu, a naročito da se oslabi interes omladine za odlazak u partizane i izazove pojačani pritisak roditelja na omladinu«.

U tim danima upotrebljen je još jedan način da se kompromituju partizani. U vreme kada su partizani bili prinuđeni da se pred nadmoćnim neprijateljem povlače sa terena Čačka i Užica, spiker je odlučnim glasom objavljivao da partizani neće dati više ni pedalj zemlje neprijatelju. Pošto se sa sigurnošću računalo da će koncentrisane nemačke snage osvojiti ova mesta i da će se partizani povući, ovakvo obećanje spikera bilo je sračunato na to da diskredituje partizane u očima naroda i da pokaže da su njihova uveravanja samo prazna obećanja.

»Stručnjaci« nisu mirovali. U stalnom nastojanju da budu što uverljiviji, trudili su se da uvek pronađu način na koji će se približiti slušaocima i što više uticati na njih. Tada se umešao i Kisel sa svojom idejom. Izneo je mišljenje da je potrebno, da bi razbili svaku sumnju kod slušalaca, pokušati s nečim što je trebalo da deluje naročito ubedljivo i efektno. Njegova zami-

sao se sastojala u tome da se inscenira »napad« na radio-stanicu, kako bi se na drastičan način pokazala blizina fronta položaju stanice.

Kiselova zamisao odmah je sprovedena u delo. Jedne večeri, kada je spiker malo nervoznim i uzbuđenim glasom izjavljivao da partizani ne misle više da napuste ni pedalj oslobođene teritorije, slušaoci su odjednom začuli pucnjavu koja se pomešala sa glasom spikera i emisija je naglo prekinuta. Dva dana posle toga radio-stanica se nije javljala. Treće noći opet se mogao čuti glas spikera, koji je slušaocima objasnio da prethodne dve noći nije bilo emisija zato što je stanica iz »tehničkih razloga« morala da promeni položaj.

4) OBMANA ILI SAMOOBMANA?

Sve za uspeh pothvata

Bećarević nije zaostajao za Kiselom u novim idejama. Dosledan svome shvatanju o prednosti »podzemnih mera«, on je, pre svega, razmišljao o delovanju tim putem. Otuda i njegova zamisao da se posluži uhapšenim simpatizerima NOP-a za sakrivanje istine o »partizanskoj« radio-stanici, odnosno za stvaranje uverenja da su zaista posredi partizanske emisije. U stvari, Bećarević je nastojao da na svaki način kod hapšenika ostavi utisak da traga za partizanskom radio-stanicom i da je vrlo zainteresovan da spreči slušanje njenih emisija.

Jedne večeri Bećarević je saslušavao nekog uhapšenog omladinca, simpatizera NOP-a. Ovaj mu je, pod batinama, priznao da je slušao »neku partizansku radio-stanicu«. Bećarević se pretvarao da je vrlo iznenađen i da za tu radio-stanicu prvi put čuje. Naterao je omladinca da mu na radio-aparatu nađe ovu stanicu, doveo jednog svog činovnika i naredio mu da stenografiše emisiju. Za vreme slušanja emisije pretvarao se da je začuđen i vrlo uzbuđen i da prosto »guta« vesti. Tobože pod neposrednim uticajem važnosti ovog otkrića Bećarević je u znak »zahvalnosti« pustio omladinca iz zatvora. Računao je pri tome da će ovaj omladinac pričati drugovima o pokazanom interesovanju policije za ovu stanicu.

Da bi »partizanske« emisije bile što ubedljivije nije se smelo ostati samo na opštim grdnjama okupatora i domaćih izdajnika, zaključili su posle nekog vremena glavni akteri pothvata. Nije se trebalo libiti toga da se povremeno upotrebe oštri izrazi i nazivi i za najviše nemačke i kvislinške ličnosti. Šef okupacione vojne uprave dr Turner i njegov zamenik Kisel

dali su bez dvoumljenja dozvolu da ih, po koji put, mogu nazvati »krvnikom« i sličnim izrazima. General Beme je malo oklevao, ali je i njega Kisel uspeo da nagovori da pristane na to, »inače ton emisija neće biti uverljiv«.

Sve je učinjeno za uspeh »jedinstvenog pothvata«. Sve, čega su se »antikomunistički stručnjaci« mogli setiti kao pogodnog da se uklone sumnje slušalaca i da emisije budu zaista prihvaćene kao partizanske. Upotrebili su sve svoje znanje o protivniku, poslužili se dugogodišnjim iskustvom i rutinom, primenili već oprobane i nove metode, sproveli u delo sve svoje zamisli. Trebalo je, posle svega, videti kakve su rezultate svi ti napori doneli i kakav je bio stvarni uspeh »velike obmane«.

Zadovoljni organizatori

Podnoseći izveštaj Dragom Jovanoviću Bećarević se hvalio:

»Emisije se naveliko slušaju u Beogradu i prenose se krišom od usta do usta. Partijska terminologija je do te mere podešena i kopirana da je stvorena zabuna i kod mnogih intelektualaca u Beogradu, članova Partije i SKOJ-a.«

Jovanović je pak sa istim hvalisanjem opsedao Kisela. Kisel je izjavio:

»Jovanović mi je zajamčio da niko ne naslućuje stvarno stanje i da stanovništvo smatra radio-stanicu kao »pravu«.

To je poslužilo i za zabavljanje u ćaskanju prilikom večerinki u Kiselovom stanu:

»Aćimović i Cekan Đorđević zabavljali su se sa mnom govoreći često o »partizanskoj radio-stanici« sa augurskim podsmevanjem«.

Dragi Jovanović je u svakodnevnim kontaktima neprestano uveravao Kisela da su postigli potpun uspeh, da njihova »ilegalna« radio-stanica ima mnogo slušalaca i da niko ne sumnja da to nije stvarno partizanska radio-stanica. Iako je znao za Jovanovićevu sklonost za preuveličavanjem, iz težnje da istakne sebe, svoj rad, svoje sposobnosti, da bi se predstavio nezamenljivim, Kisel je bez rezerve prihvatio ovakvu njegovu ocenu uspeha obmane sa radio-stanicom, jer je i sam u to bio uveren:

»Moji srpski poznanici su takođe slušali ovu radiostanicu i stvarno je smatrali stanicom NOP-a«.

Svoje uverenje u potpun uspeh obmane Kisel je preneo i na šefa okupacione uprave Turnera, a nije mu bilo teško da u to ubedi i generala Bemea. Pod takvim utiskom oni su se, slušajući emisije provokatorske radio-stanice, zadovoljno smeškali i propraćali ih ironičnim komentarima na račun partizana.

»Skoro svake večeri«, kaže Kisel, »Turner i ja smo slušali »partizansku radio-stanicu«. Isto je to činio i Beme, koji je prilično razumeo srpski, pa je mogao da shvati tekst«.

Uspeh odbmane
— ali kod koga?

Rafinirano sprovođenje podmuklog plana, uz strogu tajnost i ostale mere koje su preduzimane, stvarno je donelo rezultate. Ti rezultati su se pokazali — u samom taboru okupatora i domaćih saradnika.

Najveća nemačka vojna grupacija u okupiranoj Srbiji bila je u to vreme Viša komanda LXV, čije je sedište štaba bilo u Beogradu. Obaveštajni oficir ovog štaba, major Karl Kalsov, naročito se starao da, na osnovu sopstvenih mogućnosti i putem obaveštenja koja je dobijao od raznih obaveštajnih institucija, pruži vojnom rukovodstvu tačne podatke o partizanskom protivniku. Svojim izveštajima trebalo je, pored ostalog, da redovno signalizira svaku značajnu novost iz protivničkog tabora. Tako se desilo da je Kalsov, čim je obavešten o postojanju i emisijama partizanske radio-stanice, požurio da u svom izveštaju upozori na ovo vojnog zapovednika. Neupućen u stvar i smatrajući da je reč o pravoj ilegalnoj radio-stanici NOP-a, on je ukazao na štetnost delovanja ovih emisija po interese okupatora.

Pri štabu vojnog zapovednika, odnosno okupacione vojne uprave, nalazio se kao mađarski oficir za vezu potpukovnik Krasnaj, koji je inače bio obaveštajni oficir i bavio se obaveštajnim radom u Beogradu. Po svojoj zvaničnoj dužnosti saobraćao je gotovo svakodnevno sa Kiselom. Vremenom se ta veza pretvorila i u saradnju na obaveštajnom polju, pri čemu je nemački partner dobijao mnoga obaveštenja od mađarskog obaveštajca. Jednom prilikom je Krasnaj saopštio Kiselu »važnu novost«: postojanje tajne partizanske radio-stanice.

Specijalnoj policiji su isto tako stizali izveštaji o partizanskoj radio-stanici. Upozorenja su dolazila sa raznih strana. Obaveštajni oficiri Nedićeve Srpske državne straže obaveštavali su o otkrivanju postojanja i rada ove stanice i skretali pažnju na štetnost njenog delovanja na stanovništvo. I neupu-

Pivo Karamatijević: KOLONA U NOĆI

ćeni pripadnici Specijalne policije donosili su vesti o tome. Pojedini agenti na terenu i doušnici među građanima obaveštavali su o tome da se dosta slušaju i komentarišu partizanske emisije.

Akteri pothvata sa »ilegalnom« radio-stanicom likovali su.

Uspeh obmane je zaista bio očigledan. Ali kod koga?

Da li je činjenica da je obmana uspela u sopstvenom taboru ujedno značila da je uspeh bio osiguran i u taboru protivnika? Jer, u protivnom, to više ne bi bila obmana protivnika nego samoobmana.

5) NESLAVAN KRAJ

Izveštaji agenata

Za utvrđivanje odjeka emisija provokatorske radio-stanice na stanovništvo poslužila je i mreža tajnih agenata. Agenti i doušnici, razasuti među građanima u raznim sredinama i u raznim krajevima Beograda, trebalo je da otkrivaju sve što je bilo interesantno za okupacione i kvislinške vlasti. Oni su bili oči i uši Gestapoa i Specijalne policije. Pomoću tih nevidljivih pipaka trebalo je otkriti i komentare o »partizanskim« emisijama.

Poseban značaj se pridavao tome kakav je odjek ovih emisija među pripadnicima i simpatizerima NOP-a i KP. Tek je to trebalo da organizatorima da definitivan odgovor na pitanje koliko je uspela »velika obmana« sa radio-stanicom.

Poštanski činovnik Branko Šćepanović, koji je za beogradski Gestapo radio kao agent »br. 11«, bio je agent provokator koji je imao kontakta sa aktivistima NOP-a među službenicima beogradske pošte. Sam se javio Gestapou i ponudio se da radi kao agent. To je bilo 1. oktobra 1941. godine. Već 9. novembra, u svom trećem pismenom izveštaju, agent br. 11 obavestio je Gestapo o reagovanju aktivista NOP-a na emisije »ilegalne« radio-stanice.

Agent br. 11, naravno, nije bio upućen u tajnu ove stanice. On je samo registrovao ono što je rečeno o njoj. Uspeo je, kao tobožnji simpatizer NOP-a, da se uvuče u krug aktivista i da prisustvuje sastanku jedne grupe. Na ovom sastanku, pored ostalog, bilo je reči i o tajnoj radio-stanici. O tome je govorio rukovodilac grupe. Agent br. 11 je to ovako registrovao:

> »Posle toga govorio je o tajnoj radio-stanici, koja daje obaveštenja na srpskom jeziku, a koja se izdaje za partizansku radio-stanicu. U stvari, ona to nije, nego je provokatorska. Izgradili su je Nemci... da bi radila na štetu partizana i smanjila njihov ugled«.

Vest agenta br. 11 nije bila za Gestapo novost, već potvrda prethodna tri izveštaja primljenih ranije od drugog agenta. U tog agenta Gestapo je imao puno poverenje i okategorisao ga je kao svog pouzdanog agenta. Samo nekoliko gestapovskih funkcionera znalo je ko je agent »Hans«, koji je dostavljao opširne izveštaje o komunistima. U strogo poverljivom predmetu A-169, gde su slagani svi njegovi agentski izveštaji, nalazila se i službena zabeleška gestapovskog funkcionera, iz koje se videlo da je reč o studentu veterine Petru Aldanu, koji je u pančevačkom zatvoru priznao da je bio »komunistički kurir« između Beograda i Vojvodine i ispričao sve što mu je bilo poznato. Osmog septembra 1941. godine Aldan je pušten iz zatvora kao agent »Hans«, pošto je prethodno »prepariran« od Gestapoa. Provalnik iz zatvora nastavio je izdajnički rad kao agent-provokator. Revnosno se trudio da što više sazna o pripadnicima i radu KPJ i NOP-a i o svemu izveštavao gestapovce na tajnim sastancima održavanim u jednom konspirativnom stanu.

Prvi svoj izveštaj o radio-stanici »Hans« je podneo 27. oktobra. Tada je revnosni agent obavestio Gestapo »da Partija u Beogradu ima jednu tajnu radio-stanicu«. Nekoliko dana kasnije, 4. novembra, dostavio im je drugo obaveštenje u vezi s »partizanskom« radio-stanicom. Ovoj informaciji proverenog agenta Gestapo je poklonio punu pažnju. Bio je to izveštaj o sastanku jedne beogradske grupe aktivista NOP-a u koju se Aldan bio uvukao, tj. o reagovanju te grupe na emisije tajne radio-stanice. Iz izveštaja se jasno videlo da je u toku opšte upozoravanje komunista, pripadnika NOP-a i simpatizera na pravo poreklo i namenu »ilegalne« radio-stanice.

Prema sažetoj zabelešci Aldan je tom prilikom ovako izneo sadržinu usmenog upozorenja:

> »Svakodnevno u 20.10 i 21.10 jedna jaka radio-stanica daje vesti na talasnoj dužini 25,5. Sve emisije daju se u ime Tita. Kaže se dalje da radio-stanica govori po nalogu partizanskih boraca. Ova radio-stanica navodi da Ratko Mitrović nije ništa izdao.
>
> Rukovodstvo partije smatra i čvrsto je uvereno da je to podmetnuta radio-stanica kojom upravljaju Nemci, a nalazi se po svoj prilici u Beogradu«.

Osmog novembra usledio je treći »Hansov« izveštaj o »ilegalnoj« radio-stanici. Ovim izveštajem se potvrđivalo da se po nalogu Partije sprovodi organizovano demaskiranje lažne partizanske radio-stanice. »Hans« je izveštavao Gestapo da se u redovima NOP-a prenosi sledeće obaveštenje:

»... Radio-stanica na talasnoj dužini 25,5 bezuslovno je prepoznata kao stanica Gestapoa ili Nedićeve vlade iako govori u ime partizana i Tita. Preduzeta je već protivpropaganda preko letaka da KPJ i partizani ni u kom slučaju ne slušaju ovu radio-stanicu ili čak da se prema njoj ravnaju«.

Bili su to za organizatore nedvosmisleni dokazi o stvarnom odjeku njihove »velike obmane« u redovima KPJ i NOP-a

Belgrad, am 9.November 1941.

Betrifft: Kommunistische Organisation
Mitteilungen des V Mannes Nr.11.

wo die Partisanen sie / Kommunisten / verherrlichen und ehren.

Er sprach dann über eine Geheimradiostation, die in serbischer Sprache Nachrichten gibt, die sich für Partisanenradio ausgibt, in Wirklichkeit aber nicht eine solche ist, sondern eine provokatorische, die von den Deutschen in der Postsparkasse in der Stärke von 2 KW errichtet wurde, um den Partisanen zu schädigen und ihr Ansehen

Faksimil izveštaja (od 9. XI 1941) gestapovskog agenta »br. 11« o lažnoj partizanskoj radio-stanici.

Saopštenje Vrhovnog štaba

Iako su već prvi agentski izveštaji pokazali da je obmana sa »partizanskom« radio-stanicom otkrivena i da je u toku organizovano obaveštavanje beogradskih terenskih organizacija KP i NOP-a, ipak se organizatori »jedinstvenog pothvata« nisu odrekli nade u uspeh. U to vreme su vođene velike vojne akcije protiv svih partizanskih odreda u Srbiji, pa su organizatori »ilegalne« radio-stanice računali na zaokupljenost partijskog i partizanskog rukovodstva bobom za održanje, zbog čega ono ne bi posvetilo odgovarajuću pažnju lažnoj partizanskoj stanici. Nadali su se da u ovakvoj situaciji veze NOP-a između raznih gradova i krajeva funkcionišu neredovno i sporo, pa da će za međusobno obaveštavanje — kakvo je sprovedeno u Beogradu — biti potrebno dosta vremena. Gajili su uverenje

da će u međuvremenu doći i do demoralizacije protivnika usled vojnih akcija i dejstva smišljene propagande.

Pri svemu tome, njihova računica se zasnivala na jednoj činjenici koju su od početka smatrali veoma važnom: da partizani još nemaju svoju radio-stanicu. Nepostojanje prave partizanske radio-stanice bio je jedan od bitnih elemenata na koji se računalo počev od samog planiranja pothvata. To je potkrepljivalo veru u uspeh obmane — zbog nemogućnosti brzog demaskiranja. Za celo vreme, pa i sada, to su smatrali naročito pogodnom činjenicom koja im vanredno ide u prilog.

I u tom pogledu je, međutim, organizatore čekalo neprijatno iznenađenje. Sredinom novembra začuo se glas prve partizanske radio-stanice. Prva emisija »Slobodne Jugoslavije« data je 11. novembra i od tada se širom zemlje svakodnevno prenosila istina o narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije. To je iz osnova izmenilo situaciju.

Nije trebalo dugo čekati da se pokaže koliko su i druge nade aktera Gestapoa i Specijalne policije bile varljive, koliko je njihova računica bila nerealna i pogrešna. To se sasvim jasno moglo zaključiti na osnovu partizanskog odgovora koji je ubrzo došao. Odgovor je došao od Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije već 20. novembra 1941. godine. Bilo je to saopštenje o provokatorskoj radio-stanici. Saopštenje je prvo objavljeno preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, a odmah zatim i u »Borbi« br. 17 od 22. novembra.

I »Borba« je bila efikasno sredstvo za obaveštavanje ustaničkih masa i patriota širom zemlje, što su, pored ostalog, prevideli organizatori lažne partizanske radio-stanice. Od dana kada je počela da izlazi, tj. od 19. oktobra 1941. godine, »Borba« se u Užicu štampala u 10 000 primeraka, a zatim preštampavala i rasturala ne samo na oslobođenoj, nego i na okupiranoj teritoriji. Preko ova dva svoja glasila, tj. preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« i »Borbe«, Vrhovni štab je obavestio sve organizacije KP i NOP-a na terenu, sve partizanske odrede i simpatizere i čitav narod o sledećem

»Na talasnoj dužini oko 25,50 metara daje svaki dan emisiju stanica koja sebe naziva »Radiostanicom Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije«. Ustvari, pomenuta stanica delo je provokatora u službi fašističkih okupatora, koji pokušavaju gnusnim, nespretnim zamaskiranim lažima, klevetama i provokacijama da pokolebaju poverenje srpskog naroda u partizanski pokret. Činjenica da je okupator morao da pribegne čak i provokacijama tako jeftine vrste samo je dokaz njegove slabosti. A srpske narodne mase, koje svojim očima vide kakvi su partizani i kako oni postupaju, takvim provokacijama neće nasesti.

Podvlačimo da je jedina prava partizanska stanica ona koja daje emisiju svaki dan u 21 čas na talasnoj dužini 40,7 metara«.

Провокаторска радио станица

Врховни штаб народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије саопштава:

На таласној дужини око 25,50 м. даје сваки дан емисију станица која себе назива „Радио станица народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије. У ствари поменута станица дело је провокатора у служби фашистичких окупатора, који покушавају гнусним, неспретно замаскираним лажима, клеветама и провокацијама да поколебају поверење српског народа у партизански покрет. Чињеница, да је окупатор морао да прибегне чак и провокацијама тако јевтине врсте само је доказ његове слабости. А српске народне масе, које својим очима виде какви су партизани и како они поступају, таквим провокацијама неће насести.

Подвлачимо да је једина права партизанска станица она, која даје емисије сваки дан у 21 сат на таласној дужини 40,7 м.

20 новембра 1941

одлетела
У пос
лијанских
У Сл
успешно д
жава уста
нерадо ид
У Да
ту је разб
жност да
У Сп
десет мрт
складиште
У Ш
је бомба
Итали
наест осу
неколико
донели по

Ун

У чиш
безобзирн
у село Ра
опколили
околине с
тања пре

Saopštenje Vrhovnog štaba o provokatorskoj radio-stanici objavila je »Borba« br. 17 od 22. novembra 1941. godine.

Odgovorni funkcioneri okupatora i Specijalne policije uložili su svu svoju veštinu, angažovali najbolje stručnjake i preduzeli sve potrebne mere da obezbede uspeh svog »jedinstvenog pothvata«. Kada se tome dodaju i mnogobrojni izveštaji koji su govorili o zabuni nastaloj u sopstvenim redovima, organizatori lažne partizanske radio-stanice su se već zanosili uspehom. Ali likovanju nije bilo mesta. Uspeh obmane u sopstvenom taboru nije bio propraćen uspehom u redovima protivnika kome je obmana bila namenjena. Prvi agentski izveštaji su to jasno pokazali.

Uspeh »podzemne akcije« izostao je, dakle, tamo gde je trebalo da bude stvarno postignut. U taboru narodnooslobodilačkog pokreta akteri ove akcije nisu dočekali da požnju planiranu setvu. I pored sveg lukavstva, predostrožnosti i »stručnosti« morali su ubrzo da se uvere da je toliki trud ostao bez željenih rezultata i da je njihova akcija vrlo brzo bila otkrivena.

Tome su doprinele i greške koje su izabrani »stručnjaci« pravili prilikom sastavljanja teksta emisija.

Ma koliko da su se Bećarević i Šterić trudili da što vernije kopiraju prve partizanske emisije i da svoju »podzemnu propagandu«« sprovode što delikatnije, ipak su se odavali grubim propustima i providnim provokacijama. Često je nastojanje da se po svaku cenu diskredituje NOP prevagnulo nad realnom procenom da li će to delovati uverljivo, pa je »govor između redova« bio previše providan. Htela se na svaki način postići obmana i stvoriti zabuna kod protivnika, a nije se pri tome vodilo računa šta se može »servirati« slušaocima a šta ne.

U tom pogledu načinjena je naročito velika greška kada se Bećarević odlučio da i preko provokatorske radio-stanice pokuša da prikrije istinu o Ratku Mitroviću. Izdajničko držanje Ratka Mitrovića u zatvoru i velika provala do koje je došlo na osnovu njegovih iskaza pred policijom nisu mogli da ostanu nepoznati beogradskoj partijskoj organizaciji, pogotovu što je imala svog saradnika u samoj Specijalnoj policiji. Međutim, Bećarević je u svom poznatom stilu pokušao da »podzemnim metodama« stvori zabunu, tj. da postigne da se krivica za izdaju baci na one koji su se stvarno dobro držali, a da poznatog izdajnika Ratka Mitrovića predstavi kao čoveka koji je ostao čvrst i nije ništa odao policiji. Ovako providan manevar nije mogao da ostavi sumnju u to o kakvim je »partizanskim« emisijama reč. Da ova Bećarevićeva obmana nije uspela pokazao je i izveštaj agenta »Hansa« od 4. oktobra, u kome se javljalo »da je KPJ osudila na smrt izdajnika Ratka Mitrovića«.

Providno je bilo i to što se slušaocima predstavljalo da je reč o maloj radio-stanici, tj. o pokretnom predajniku na terenu, što se pre svega htelo pokazati pomenutim insceniranim napadom na radio-stanicu, a bilo je očigledno da je u pitanju stalna radio-stanica velike jačine. Da je ova protivurečnost bila upadljiva videlo se i iz Aldanovog izveštaja u kome se navodi upozoravanje da je reč o »jakoj radio-stanici«.

Pokazalo se i u čemu leže osnovne pogreške u planiranju i sprovođenju akcije sa lažnom partizanskom radio-stanicom. I pored sveg hvalisanja o poznavaju protivnika i o svojoj stručnosti, organizatori provokatorske radio-stanice su izgubili iz vida ono osnovno što je bilo odlučujuće za uspeh odnosno neuspeh njihove »velike obmane«. To je bila činjenica da je rukovođenje tim pokretom bilo centralizovano, da su partizanski odredi i ilegalne organizacije na terenu bili čvrsto međusobno povezani i jedinstveno vođeni, da je njihova povezanost sa širokim narodnim masama bila mnogostruka. A to je bilo od presudnog značaja.

U takvoj situaciji nije bilo teško otkriti prevaru i organizovati upozorenje o kakvoj je emisionoj stanici reč. Pri takvom stanju stvari, računica gestapovskih i kvislinških policijskih antikomunističkih stručnjaka o uspehu »velike obmane«, a zatim i demoralizaciji partizana i o diskreditovanju NOP-a u narodnim masama, predstavljala je samo veliku iluziju organizatora jednog pothvata koji je unapred bio osuđen na neuspeh.

Potpun krah

Iako su već iz agentskih izveštaja mogli videti neuspeh obmane sa »ilegalnom« radio-stanicom, organizatori ovog pothvata nisu mogli tako lako da se pomire s tim. Isuviše je bilo uloženo truda u tu akciju, previše je bilo hvalisanja i vezivanja njenog uspeha za ličnosti njenih organizatora, mnogo je nada izazvano i mnogo obećanja dato u pogledu rezultata akcije. Teško je bilo, posle svega toga, priznati da se očekivanja nisu ispunila i pomiriti se sa neuspehom.

Ipak, saopštenje Vrhovnog štaba zadalo je konačan udarac izvođačima podmuklog plana. Ono je i njima sasvim jasno pokazalo da više nema ni najmanje sumnje u to da su partizanski odredi, ilegalni pokret na terenu i uopšte sav narod obavešteni ko se krije iza tobožnjih partizanskih emisija. Posle toga nije više moglo biti sumnje ni u to da su pokopane sve nade u uspeh pothvata, da je krah potpun.

Dvadesetak dana posle saopštenja Georg Kisel se teška srca uputio vojnom zapovedniku sa predlogom o prestanku rada provokatorske radio-stanice. Bilo je to negde krajem prve dekade decembra. Novopostavljeni vojni zapovednik, general Bader, koji je tek bio stupio na dužnost (5. decembra), nije imao šta da razmišlja: doneo je odluku da se prekine sa »partizanskim« emisijama.

Razobličena »ilegalna« radio-stanica prestala je s radom. »Partizanske« emisije, čiji je život trajao oko dva meseca, ugasile su se. To je bio neslavan kraj jednog pothvata od koga su njegovi organizatori očekivali da će im doneti slavu.

Još jedan pokušaj

Početkom proleća 1942. našli su se u okupatorskom taboru ljudi kojima je palo na pamet da vaskrsnu iz mrtvih već pokopanu provokatorsku radio-stanicu. Ideja je potekla u Propagandnom odeljenju nemačkog Vermahta. Ono je zatražilo odobrenje od tadašnjeg vojnog zapovednika, generala Badera. Ovaj je upoznao s tim predlogom dr Kisela i uputio mu na razgovor poručnika Rajntgena.

Još jednom se Rajntgen po istom poslu našao u Kiselovoj kancelariji. Ovoga puta u pratnji svoja dva »zonderfirera«.[3] Oni su Kiselu objasnili svoje planove o ponovnom stvaranju »ilegalne« partizanske radio-stanice. Samouvereno su izjavili da ovog puta nameravaju da propagandu protiv NOP-a postave na »širu bazu« i da isključuju učešće Specijalne policije i njenih »stručnjaka«. Trebalo je da tekst za emisije sastavlja jedan od dvojice prisutnih zonderfirera, Mert ili Šefer. Taj bi tekst bio sastavljen na nemačkom jeziku i u svemu bi bio prilagođen potrebama nemačke propagande, to jest bio bi pisan na osnovu materijala Propagandnog odeljenja Vermahta. Prevod bi svakodnevno vršio jedan od folksdojčera — »izvanredni tumač«, kako je Rajntgen garantovao.

Kiselu se ovaj plan nije dopao iz prostog razloga što je bio uveren u njegov neuspeh. Iskustvo iz prvog ovakvog »pothvata« pokazalo je da provokatorska radio-stanica nije donela rezultate ni onda kada je sve bilo sprovedeno u najvećoj tajnosti, kada su tekstove emisije sastavljali ljudi koji potpuno vladaju jezikom — Srbi, ljudi koji su imali dugogodišnje iskustvo u borbi sa

---

[3] Za vreme rata u nemačkom Vermahtu uvedeni su činovi zonderfirera za funkcije koje su povlačile podoficirske i oficirske činove i to za lica koja su bila potrebna zbog posebnih znanja a nisu imala vojnih kvalifikacija za te činove.

KPJ i neuporedivo veće poznavanje partijskog rada i partijske terminologije.

Pokušao je da u to ubedi i generala Badera, objašnjavajući mu da Nemci iz Propagandnog odeljenja nikada neće moći da pogode »pravi i autentični ton«, jer nisu u stanju da se užive u antiokupatorsko raspoloženje masa i da pogode liniju i parole ustaničkog pokreta. Kada Bader nije prihvatio ovo objašnjenje Kiselu — rešenom da ne učestvuje u »novom planu« — nije ostalo ništa drugo nego da filozofski zaključi: »Kome nije savetovati, nije mu ni pomoći«.

Novi pokušaj se, zaista, odpočetka pokazao vrlo neveštim i providnim. U pogledu partijske terminologije činjene su tako grube greške da je, na primer, umesto izraza »partijska ćelija« upotrebljavan »partijska jedinka«. Propaganda je vođena tako grubo, »direktive« partizanima bile su tako prozirne i očigledno provokatorske, da se zbilja niko nije mogao prevariti kakva je to »partizanska« stanica.

I sami Nemci su to brzo uvideli, pa su bili prinuđeni da obustave rad druge provokatorske radio-stanice.

Bio je to ponovni neuspeh i ponovni poraz.

Branislav BOŽOVIĆ

USTANAK U MOJKOVCU I OKOLINI

PRIPREME ZA USTANAK

Istog dana kada je izvršen napad na Jugoslaviju partijska organizacija u Mojkovcu razvila je široku aktivnost za odbranu zemlje.[1] U tom cilju organizovala je prikupljanje mleka i drugih životnih namirnica za vojnike, koji su odlazili na front u pravcu Titograda i Berana. Pored toga partijska organizacija, koristeći prisustvo velikog broja građana koji su se okupili u samom Mojkovcu, razvila je agitaciju za javljanje dobrovoljaca u vojsku pod parolom »Odbrana domovine«. Raspoložene mase prihvatile su naše parole o jugoslovenskoj vojsci i Sovjetskom Savezu. Tog istog dana popodne kroz Mojkovac je naišao komandant Zetske divizije koga su komunisti i ostala masa naroda zaustavili, tražeći da održi govor. Pod pritiskom naroda on je izjavio da je vlada zatražila savez sa Sovjetskim Savezom i dao obećanje da će u svoju diviziju primiti sve one koji se dobrovoljno jave u vojsku. Iako se za vojsku javilo oko 40 dobrovoljaca, opštinske vlasti i komandir žandarmerijske stanice nisu ni jednom od prijavljenih dozvolili da se udalji iz mjesta boravka pod izgovorom da moraju čekati poziv od vojne komande.

Sjutradan poslije njemačkog napada na našu zemlju partijska organizacija se, preko svog predstavnika Stanka Bulato-

---

[1] Podaci za pripreme ustanka i ustanka 1941. godine odnose se na ondašnju mojkovačku opštinu. Sve do ukidanja srezova u Narodnoj republici Crnoj Gori ova opština pripadala je srezu bjelopoljskom, a partijska organizacija iz Mojkovca je bila povezana za Sreski komitet KPJ u Bijelom Polju. U 1941. god. Mojkovac je teritorijalno pripadao Bjelopoljskom partizanskom odredu. Iz tih razloga ovi podaci ne obuhvataju sadašnju teritoriju mojkovačke opštine, jer će za jedan dio teritorije opštine podaci biti obrađeni za bivši kolašinski srez odnosno Komski partizanski odred.

Podaci su sastavljeni na osnovu dugih diskusija preživjelih boraca iz bivše mojkovačke opštine, koji su pre ustanka bili članovi KPJ.

vića, obratila opštinskim vlastima i tražila da jedna grupa omladinaca i ljudi koji su čekali pozive u vojsku dobrovoljno obavlja kurirske dužnosti za prenošenje vojnih poziva i ostalih naređenja, kao i da vrši izvjesna patroliranja u mjestu. Ova grupa omladinaca u stvari je bila grupa članova i kandidata KPJ i članova SKOJ-a. Opštinske vlasti prihvatile su ovaj predlog pa je do dana kapitulacije bivše jugoslovenske vojske ta grupa bila stalno na okupu u opštinskoj zgradi i preuzela na sebe sve kurirske dužnosti. Istovremeno ova grupa je razbila petokolonašku propagandu i paniku koja je unošena u narod sa raznih strana.

Na sam dan kapitulacije bivše jugoslovenske vojske Zagorka Bakoč nas je upoznala sa direktivom Mesnog komiteta KPJ iz Kolašina da partijska organizacija odmah otpočne sa radom na prikupljanju oružja i ostalog ratnog materijala. Kako je došlo da ovu direktivu dobijemo od Mesnog komiteta iz Kolašina, a ne od Mesnog komiteta iz Bijelog Polja sada se ne može razjasniti, s obzirom da je drugarica Bakoč poginula u toku NOB-a. Uporedo sa ovim, partijska organizacija dobila je zadatak da obezbjedi prolaz vojnika koji su se vraćali sa fronta i onemogući pljačku od strane pojedinih seljaka. U tom cilju nekoliko grupa članova Partije i SKOJ-a stalno su se kretale putem između Mojkovca i sela Lepenca kuda su prolazili vojnici sa fronta.

Rad na prikupljanju oružja otpočeo je neposredno poslije kapitulacije pa je, pored oružja koje su pojedinci donijeli sa fronta, veliki broj članova KPJ i SKOJ-a i najbližih simpatizera kupio puške i municiju od vojnika koji su prolazili kroz Mojkovac. Nešto pušaka kasnije je kupljeno u danilovgradskom srezu. Nekoliko dana poslije kapitulacije odlukom partijske organizacije Filip Žurić i Mirko Kruščić obratili su se vršiocu dužnosti komandira žandarmerijske stanice Novici Krtolici da preda rezervu oružja koju je imao u stanici. Krtolica je i ranije pravio izvjesne usluge partijskoj organizaciji, pa je ovaj zahtjev odmah prihvatio i partijskoj organizaciji predao 1 puškomitraljez, 4 puške, 5000 puščanih metaka i 200 kilograma eksploziva.

Na početku ustanka partijska organizacija u Mojkovcu raspolagala je sa 2 puškomitraljeza, oko stotinu pušaka, blizu 50 000 metaka, 3 pištolja i oko 50 ručnih bombi.

Tokom mjeseca maja i juna u mojkovačkoj opštini održan je niz sastanaka sa naprednom omladinom i sa seljacima koji su ranije pripadali partijama udružene opozicije, a sve u cilju priprema za ustanak i sabotiranje zahtjeva koje su postavljale opštinske vlasti. Opštinske vlasti su u međuvremenu, po nalogu Italijana iz Bijelog Polja, pokušale da prikupe porez, ali je partijska organizacija uspjela da taj pokušaj potpuno osujeti. U

istom vremenskom periodu pozvati su i svi vlasnici da dovedu svoje konje na pregled u Bijelo Polje. I ovaj je pokušaj potpuno osujećen. Nije bilo ni jednog primjera da se neki od seljaka odazvao ovim zahtjevima opštinskih i italijanskih vlasti.

U junu je partijska organizacija organizovala kurs za obučavanje omladine u rukovanju oružjem koji je pohađalo 15 omladinaca. Ovaj kurs trajao je 20 dana, a njim je rukovodio poručnik bivše jugoslovenske vojske Radomir Vuković i Vuka Milikić, članovi KPJ. Istovremeno održan je kurs prve pomoći, koji je pohađalo 10 drugarica.

Zatim je u junu partijska organizacija uspješno obavila formiranje grupa koje je pripremala za oružanu borbu. U mojkovačkoj opštini je prije početka ustanka bilo 107 drugova i drugarica (drugarica 10 i muškaraca 97) na koje je partijska organizacija mogla računati na početku oružane borbe. Među njima je bio 31 član KPJ (6 žena i 25 muškaraca) i 19 kandidata i članova SKOJ-a. Ove grupe bile su raspoređene po slijedećim selima:

— Grupa u selu Mojkovcu, sa zaseocima Rudnica i Tutiće, brojala je 70 drugova i drugarica. Bila je podijeljena na tri podgrupe: Mojkovačka podgrupa, Rudnička podgrupa i podgrupa u selu Tutiće. Na čelu ovih podgrupa nalazili su se Ljubomir Bakoč, Miro Kruščić i Milić Vlahović. Kasnije, prilikom ustanka ove podgrupe prerasle su u vodove, a rukovodioci grupa bili su određeni za komandire vodova.

— Grupa u selu Stevanovcu od 10 drugova, kojom je rukovodio Radisav Jušković, član KPJ.

— Grupa u selu Prošćenju od 10 drugova, kojom su rukovodili Petar Jokić i Raičević, članovi KPJ.

— Grupa u selu Žarima, od 7 drugova, kojom je rukovodio Boško Bošković, član KPJ.

— Grupa u selu Lepencu, od 11 drugova, kojom je rukovodio Milovan Rakočević, član KPJ.

Neposredno pred ustanak, 12. jula 1941. godine, partijska organizacija u Mojkovcu dobila je zadatak da na tradicionalne narodne skupove u Rudom polju i Šišku pošalje po nekoliko komunista, koji će narodu govoriti o stavovima i politici Partije. U tom cilju za svaki skup određeno je po pet članova KPJ, koji su imali zadatak da na skupovima pročitaju proglas CK KPJ za ustanak i utiču na političko raspoloženje prisutnih. Na Rudom polju (na Prošćenskoj planini — opština mojkovačka) govorio je Ljubomir Bakoč.[2] On je i pročitao Proglas CK. Na ovom skupu

---

[2] Član KPJ od prije rata, proglašen za narodnog heroja.

bilo je prisutno oko 2000 stanovnika iz opštine mojkovačke i šahovićke. Od članova Mojkovačke partijske organizacije na skupu na Šiški (planina Bjelasica) nije istupio niko, jer je na tome skupu govorio Đoko Pajković.

POČETAK USTANKA

Od maja mjeseca 1941. godine na Mojkovcu je često boravio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak Rifat Burdžović Tršo, koji je u ovom kraju neposredno rukovodio pripremama ustanka. Dvanaestog jula 1941. Burdžović je tražio da se hitno održi sastanak partijske organizacije. Sastanak je zakazan za 12. naveče, međutim, nije održan, jer se nisu mogli skupiti svi članovi organizacije, s obzirom da se nekoliko njih nalazilo na raznim zadacima. Sastanak je održan 13. jula u neposrednoj blizini Mojkovca na mjestu zvanom Kruškova lazina. Tršo nas je tom prilikom upoznao s direktivom PK KPJ za početak ustanka, koju su 12. jula prenijeli drugovi iz kolašinskog sreza. Na sastanku je donijeta odluka da se odmah formiraju tri voda i da se izvrši napad na italijansku i žandarmerijsku stanicu u Mojkovcu. Po direktivi druga Burdžovića nije bilo govora o formiranju čete, jer, kako je on objasnio, čete se nisu mogle formirati, nego manje gerilske jedinice-vodovi, koji će izvoditi manje akcije. Prilikom formiranja vodova nisu postavljeni ni politički komesari, već je u svakom vodu određen po jedan član KPJ, čija je funkcija bila veza sa narodom.

Na ovom sastanku formirana su tri voda po 20 boraca, čiji su prvi komandiri bili: Ljubomir Bakoč, Mirko Kruščić i Milić Vlahović. Donijeta je i odluka za formiranje četvrtog voda od ljudstva iz sela Stevanovac, Lepenac, Prošćenje i Žari. Poslije formiranja, dva voda su dobila zadatak da 14. jula pođu po danu i presijeku put Mojkovac — Bijelo Polje na mestu zvanom Rogov krš i sprečavaju intervenciju Italijana iz Bijelog Polja u pravcu Mojkovca. Treći vod dobio je zadatak da 14. jula naveče izvrši napad na italijansku stanicu na Mojkovcu.

Četnaestog jula prije podne Italijani su iz Bijelog Polja dotjerali u Mojkovac dva kamiona oružja i ostalih namirnica sa namjerom da pojačaju svoju stanicu u Mojkovcu, koja je imala svega 7 karabinijera. Istog dana jedan kamion Italijana pokušao je da pođe za Kolašin, ali je na putu između Mojkovca i Kolašina bio napadnut od Podbiškog gerilskog voda. Iz tih razloga nije došlo do pojačanja italijanske stanice u Mojkovcu.

Da bi se paralizovao rad žandarmerijske i finansijske straže u Mojkovcu, koje su imale oko 20 žandarma i finansa, donijeta

je odluka da se s njima pregovara kako u slučaju napada ne bi štitili italijansku stanicu. Zahvaljujući tome što se među žandarmima nalazio Novica Krtolica, koji je i ranije izvršavao neke zadatke koje mu je postavila partijska organizacija, a među finansima takođe jedan simpatizer KPJ koji je činio izvjesne usluge Partiji, i jedni i drugi su pristali da se ne suprotstavljaju napadu na Italijane. Oni su takođe, izuzev navedene dvojice, odbili da uzmu učešća u tom napadu. Na taj način ne samo što su finansi i žandarmi neutralisani, nego je i njihova stanica, koja se nalazila u neposrednoj blizini italijanske, iskorišćena da u nju po danu uđe grupa od pet naoružanih partizana i prva otvori vatru prilikom napada.

Napad na italijansku stanicu otpočeo je u prvi sumrak 14. jula, ali je osvojena tek 15. jula oko 8 časova. U zoru 15. jula Mojkovačkom vodu pritekla je u pomoć jedna desetina iz sela Podbišća kojom je rukovodio Aleksa Đilas Bećo. Zgrada stanice bila je od tvrdog materijala, te se posada predala tek kada je Đilas zapalio zgradu. Prilikom zauzimanja stanice dva Italijana su bila ranjena, a zaplijenjeno je oko 20 pušaka, nekoliko hiljada puščanih metaka i razne druge vojničke opreme.

Odmah na početku napada nekoliko stotina seljaka iz okolnih sela je došlo sa oružjem i bez poziva se priključilo ustanicima. Poslije zauzimanja Mojkovca većina njih je zahtijevala da se ide u napad na Bijelo Polje. Tako je u napadu na Bijelo Polje, odnosno u njegovoj blokadi, učestvovalo, pored tri formirana gerilska voda, i nekoliko stotina seljaka iz mojkovačke opštine.

Istog dana u popodnevnim časovima kapetan bivše jugoslovenske vojske Jovo Mišnić (likvidiran krajem 1941. godine) počeo je da agituje da se odustane od ustanka, jer će italijanska vojska preduzeti velike represalije. Pronio je glas da se jedan bataljon Italijana iz Berana preko Bjelasice kreće u pravcu Mojkovca. Ova agitacija trenutno je izazvala kolebanje kod izvjesnog broja prisutnih, pogotovo što su vijesti o pokretu Italijana od Berana bile tačne. Međutim, partijska organizacija je uspjela da razbije kolebanje i da naveče, sa vodom koji je oslobodio Mojkovac, pođe u pravcu Šahovića. U Mojkovcu je ostavljena jedna desetina Narodne milicije, koja je imala zadatak da uspostavi i održava red i čuvanje pošte u Mojkovcu. Dva voda u Rogovom kršu, koja su bila porušila mostove i potporne zidove, dobila su zadatak da pređu na Ribarevine, u neposrednoj blizini Bijelog Polja, i učestvuju u njegovoj blokadi.

Vod koji je oslobodio Mojkovac i koji je u početku imao svega 20 boraca prerastao je u četu koja je brojala oko 60 boraca. Ova četa učestvovala je u napadu i oslobođenju Šahovića

zajedno sa Šahovićkim gerilskim vodom. Šahoviće je oslobođeno 15. jula poslije podne, i tom prilikom je ubijen jedan italijanski vojnik, a šest ih zarobljeno. Zaplijenjena je velika količina oružja i drugog ratnog materijala. Prilikom napada na Šahoviće italijanska posada pokušala je da bez borbe pobjegne u pravcu Pljevalja. Dok su se partizani borili van naselja jedna grupa seljaka pokušala je da opljačka magacine životnih namirnica u samom mjestu.

NAPAD NA BIJELO POLJE

U blokadi Bijelog Polja iz mojkovačke opštine su učestvovali jedna četa i dva samostalna voda sa oko stotinu partizana i oko 300 seljaka koji su spontano prišli pokretu. Mojkovačka četa je imala zadatak da napada Bijelo Polje sa sjeveroistočne strane, dok su ostala dva voda i dobrovoljno prikupljeni seljaci imali zadatak da grad napadaju lijevom obalom rijeke Lima. U ovom napadu učestvovalo je i više jedinica iz drugih opština. Vojno i političko rukovodstvo ovih akcija nalazilo se na mjestu Ribarevine (oko 5 kilometara od Bijelog Polja).

Za vrijeme blokade Bijelog Polja, koja je trajala tri dana, vođeni su pregovori sa pojedinim predstavnicima građana. Devetnaestog jula u zoru Đoša Mišnić prenio je direktivu sa kolašinskog sektora da se ne napada na gradove, već da se jedinice povuku i napuste blokadu Bijelog Polja. Pošto direktiva nije bila dobro obrazložena, to je izazvala dosta zabune, pa čak i panike. Rukovodstvo akcije zajedno sa dva mojkovačka voda i Poljskim bataljonom kojim je komandovao Jagoš Radenković povuklo se a da ne obavijesti sve jedinice oko Mojkovca. Povlačenje je izazvalo negodovanje u samim jedinicama, a naročito kod naroda okolnih sela. Pošto sve jedinice, koje su učestvovale u blokadi Bijelog Polja, a među njima i jedna mojkovačka četa, nisu bile obaviještene za povlačenje od napada na Bijelo Polje došlo je prema ranije utvrđenom planu. Napad je otpočeo 19. jula negdje oko 8 časova, a grad je oslobođen nešto prije 12 časova.

U oslobođenju grada učestvovali su: Nedakuski bataljon, na čelu sa Pavlom Žižićem, Rasovski bataljon, na čelu sa Brankom Radičevićem, Šahovićki bataljon, na čelu sa Krstom Radojevićem, Čeočka četa, na čelu sa Rabrenovićem i Mojkovačka četa na čelu sa Ljubomirom Bakočem i njegovim zamjenikom Radomirom Rakočevićem.[3]

Na početku napada Nadakuski bataljon zauzeo je veći dio grada uzvodno na lijevoj obali Lima i prisilio italijanske pred-

[3] Član KPJ od prije rata; proglašen je za narodnog heroja.

straže da se povuku u staru gimnaziju. Rasovski bataljon zauzeo je zgradu Sreskog načelstva i zgradu zatvora na desnoj obali rijeke Lima, a Šahovićki bataljon, Mojkovačka i Čeočka četa, rasadnik u neposrednoj blizini stare gimnazije. Na najveći otpor naišao je Rasovski bataljon, no i taj otpor bio je brzo savladan, te je zauzet poslije tročasovne borbe. Prilikom zauzimanja gimnazije u kojoj su se bili utvrdili Italijani, jedan seljak, čiji je brat poginuo u aprilskom ratu, iz osvete je ubio jednog zarobljenog italijanskog vojnika. Ovaj slučaj bio je signal da reakcionarni elementi počnu sa agitacijom i pripremama za ubijanje već zarobljenih italijanskih vojnika, a i muslimana koji su se nalazili u gradu. Na ovu pojavu brzo su reagovale partizanske jedinice, tako da u samom gradu nije bilo nijednog ubistva, ni slučaja pljačke.

Jedinice koje su se povukle prije napada vratile su se tek pošto je grad oslobođen i formirana narodna vlast u licu Vojnog komiteta.

Prilikom oslobođenja Bijelog Polja ubijen je 1 italijanski vojnik, a zarobljeno 138 vojnika i oficira sa velikim količinama ratne opreme i životnih namirnica. Sa naše strane nije bilo gubitaka. Tom prilikom vojno i političko rukovodstvo učinilo je jednu grešku, koja je kasnije imala ozbiljnije posledice. Naime, zarobljenim Italijanima nije ograničeno kretanje, već im je bilo dozvoljeno da se tog i narednog dana razoružani slobodno kreću po gradu. Oni su imali prilike da upoznaju i fotografišu priličan broj građana koji su uzeli učešća u ustanku. Kasnije, kada je stigla italijanska kaznena ekspedicija ovi građani su bili internirani ili poubijani.

U popodnevnim časovima u centru grada održan je veliki narodni zbor kojem je prisustvovalo oko 3000 građana iz Bijelog Polja i okolnih mjesta. Na ovom zboru saopštena je odluka partijsko-političkog rukovodstva o formiranju sreskog vojnog komiteta, gradskog vojnog komiteta, gradske narodne milicije. Istovremeno je saopšteno da je Narodna milicija ovlašćena da uspostavlja i održava red; kao oznake milicioneri su imali crvene trake oko lijeve ruke. Građanstvu je, dalje, saopšteno da je oslobođeno svih poreskih obaveza a da će siromašni i socijalno ugroženi građani dobiti pomoć u životnim namirnicama od zaliha koje su zaplijenjene u italijanskim magacinima.

Već sjutradan poslije formiranja Vojnog komiteta izvršen je popis svih vojnih obveznika i počelo je sistematsko prikupljanje oružja, municije i ratne opreme. Vojni komitet je zatim donio odluku o uspostavljanju telefonskih linija između Bijelog Polja i Kolašina, Bijelog Polja i Berana i Bijelog Polja i Šahovića. Pored toga preduzete su mjere za opravku porušenih mo-

stova i uspostavljanja saobraćaja na oslobođenoj teritoriji. Već 20. jula 1941. godine bila je oslobođena celokupna teritorija sreza i na njoj su počeli da funkcionišu organi vlasti, vojni komiteti i Narodna milicija. U isto vrijeme Vojni komitet je organizovao front prema Sjenici, snabdjevao ga redovno životnim namirnicama i materijalnim potrebama.

Bijelo Polje bilo je slobodno od 19. jula do 7. ili 8. avgusta. Za to vrijeme u gradu je vladao red i mir.

Dvadesetog jula u zoru Mojkovačka četa, koja je učestvovala u oslobođenju Bijelog Polja, dobila je zadatak da ide na položaje prema Sjeničkim Barama i da se, zajedno sa partizanima i seljacima bistričke opštine, suprotstavi ustašama i muslimanskoj miliciji, koji su napadali srpska sela iz pravca Sjenice, palili ih i pljačkali.

Kako su 19. jula ove ustaše i muslimanska milicija iz pravca Sjenice otpočeli napad na srpska sela u bistričkoj opštini, to su nakon nekoliko dana, kao pomoć bistričkom bataljonu upućeni, pored Mojkovačke čete pod komandom Ljubomira Bakoča, još jedna mojkovačka četa pod komandom Mira Kušića i Poljski bataljon pod komandom učitelja Jagoša Rabrenovića. Ove jedinice zajedno sa Savinopoljskim bataljonom i seljacima iz savinopoljske opštine stupile su 22. jula u borbu sa ustašama na položaju Ugrinac. Iako je neprijatelj bio oko tri puta brojno i materijalno nadmoćniji, borba je vođena cio dan. Neprijatelj je imao oko 50 mrtvih, dok su naši gubici iznosili 17 mrtvih i 2 ranjena. Poginuo je i predratni član KPJ Šukrija Međedović. To je bio i naš prvi gubitak u ustanku 1941. godine.

Poslije borbe na Ugrincu organizovano je zatvaranje pravaca prema Sjeničkim Barama na frontu dužine oko 20 km, na kojem je učestvovalo oko 2000 partizana. Ovaj front napušten je tek poslije prodiranja italijanske kaznene ekspedicije u Bijelo Polje.

Dok su naše snage držale front prema ustašama pojedini reakcionarni elementi u pozadini, kasnije četnici, pokušali su da pljačkaju muslimanska sela i paljenje muslimanskih kuća. Zbog toga je dolazilo do češćih sukoba, istina ne oružanih, između naših jedinica i pojedinih pljačkaških grupa.

Poslije nastupanja italijanske kaznene ekspedicije od pravca Kolašina, Bijelo Polje je napušteno 7. ili 8. avgusta. Prilikom napuštanja grada slabo je organizovana evakuacija zaplijenjene ratne opreme i životnih namirnica, kao i pojedinih građana koji su bili kompromitovani kao učesnici u ustanku. Ponovnim padom Bijelog Polja u italijanske ruke, u stvari je izgubljena cijela slobodna teritorija. Poslije toga došlo je do

osipanja naših snaga, pa su se članovi Partije i SKOJ-a kao i najbliži saradnici KPJ povukli u planinske predjele. Tako je, od više od 2000 partizana, koliko je bilo prilikom oslobođenja grada, ostalo nešto oko 200 najodanijih i najsigurnijih. Ni životne namirnice, koje su izvučene prilikom napuštanja grada, nisu sačuvane, već su ih opljačkali seljaci iz pojedinih sela. Radi toga su gerilske jedinice koje su se nalazile na ograncima planine Bjelasice, a pogotovu drugovi iz Bijelog Polja, gladovali, što je pojedince pokolebalo i navelo ih na predaju italijanskim vlastima.

Kada je palo Bijelo Polje italijanske jedinice su se negdje do 20. avgusta kretale samo drumovima, a zatim su napustile teritoriju mojkovačke i šahovićke opštine. U stvari, u drugoj polovini avgusta na teritoriji mojkovačke opštine nije bilo ničije vlasti. Gerilske grupe su se za izvjesno vrijeme kretale van naselja, u manjim grupama, većinom noću. Početkom septembra Italijani su u Mojkovcu ponovo formirali opštinsku vlast i za predsednika opštine postavili Radisava Krgovića, poručnika bivše jugoslovenske vojske u penziji. Prilikom formiranja vlasti pokušali su da formiraju neku vrstu milicije, za koju su se javila svega tri seljaka, od kojih je jedan odmah poslije prijema puške ranjen i razoružan od strane jednog partizana. Opštinska vlast počela je opravku mostova i uspostavljanje telefonskih linija. Ovo je izvršila sa jednom grupom starijih seljaka koji su se plašili novih represalija.

Krajem septembra u Mojkovcu su ponovo formirana dva partizanska voda jačine po 25 boraca koja su, zajedno sa Šahovićkim i Bjelopoljskim partizanskim vodom porušila 2. i 3. oktobra, put od Slijepac Mosta do Mojkovca u dužini 22 kilometra. Porušeni su svi mostovi i potporni zidovi, tako da je saobraćaj između Bijelog Polja i Mojkovca bio potpuno prekinut sve do jula 1942. godine. Isto veče pokidane su telefonske linije i porušeni telefonski stubovi na istoj relaciji, pa ni ova veza nije uspostavljena sve do jula 1942. godine. Sa ovom akcijom je mojkovačka opština ponovo postala slobodna teritorija i kao takva ostala sve do povlačenja naših snaga za Bosnu.

Ista ova dva voda, kojim je rukovodio Bakoč Ljubomir, u zajednici sa Šahovićkim i Bjelopoljskim partizanskim vodom porušili su oko 10. oktobra mostove i potporne zidove od Slijepac Mosta uz Majinu Goru do Šahovića. Sa ovom akcijom prekinut je saobraćaj Bijelo Polje — Pljevlja preko Šahovića i Kovrena.

Sedamnaestog ili 18. oktobra 1941. godine dva mojkovačka voda zajedno sa Podbiško-bjelojevičkim vodom i vodom iz Bijelog Polja napali su most na Ribarevini preko reke Lima, 5 kilometara od Bijelog Polja. U ovoj akciji kojom je rukovodio član Mjesnog komiteta KPJ iz Kolašina, Vukman Kruščić,[4] učestvovalo je oko 60 partizana. Prilikom izvođenja akcije karabinijerska posada pružila je otpor, pa su tom prilikom ubijena četiri karabinijera, a jedan je zarobljen. Iako je most zapaljen, izgorjelo je svega desetak patosnica, te su ga Italijani vrlo lako popravili i osposobili za saobraćaj. Akcija je u suštini imala više moralno dejstvo pogotovu što je izvedena u neposrednoj blizini italijanskog garnizona i na domaku njihove artiljerije.

Vukman Kruščić je bio na kraju upaljenog mosta kada je jedan od karabinijera, koji se bio pritajio u neposrednoj blizini mosta, opalio metak i ranio ga, ali je ranjeni Kruščić uspio da ga pristigne i ubije. Pored Kruščića u ovoj akciji ranjen je i Milorad Bakoč.

Ponovni napad na most u kome je učestvovalo oko 80 partizana, organizovan je 1. novembra. Akcija je izvedena naveče, ali, kao i prva, nije uspjela, jer je most zapaljen, ali nije porušen. Poslije izvršene akcije, u kojoj se istakao Aleksa Đilas Bećo jedinica se povlačila drumom uz Ravnu rijeku sve do Slijepac Mosta. Tu je otvorena vatra na našu prethodnicu i od prvog plotuna je poginuo Aleksa Đilas Bećo.[5]

Poginulog Đilasa ponijeli smo svega stotinak metara, ali pošto je jedinica izgubila komandu ostavljen je neprijatelju koji ga je mrtvog prenio u Bijelo Polje. Naše povlačenje poslije smrti Beće Đilasa bilo je potpuno neorganizovano, povlačili smo se po pojedinim grupama tako da smo se tek naveče okupili u mjestu zvanom Rudnica. Poslije prikupljanja jedinica je otpočela normalni vojnički život.

Četvrtog novembra 1941. godine Mojkovačka partizanska jedinica (u stvari Prva partizanska četa sreza bjelopoljskog sastavljena od partizana iz Bijelog Polja i Mojkovca, kojoj je kasnije priključen i Šahovički partizanski vod) raspustila je opštinsku vlast u Mojkovcu, zapalila opštinsku arhivu i formirala Narodnooslobodilački odbor. Za predsjednika prvog Narodno-

---

[4] Poginuo 21. januara u Kraljskim Barama. Proglašen je za narodnog heroja.

[5] Član KPJ od 1935. Proglašen za narodnog heroja.

oslobodilačkog odbora postavljen je Filip Žurić, predratni član KPJ.

Šestog novembra na Mojkovcu je održana komemoracija Aleksi Đilasu Beći, kojoj je, pored Bjelopoljske partizanske čete, prisustvovao i Poljski partizanski bataljon pod komandom Jagoša Rabrenovića. Ovaj bataljon je dobio ime »Aleksa Bećo Đilas«. Od toga dana pa sve do povlačenja naših snaga za Bosnu u Mojkovcu je redovno funkcionisala narodna vlast, a za cijelo to vrijeme mojkovačka opština bila je slobodna teritorija.

Desetog i 11. novembra 1941. Mojkovac su bombardovale po dvije eskadrile bombardera. Bacili su 72 srednje i teže bombe, koje su razrušile zgradu osnovne škole, žandarmerijsku stanicu, dvije kuće i oštetile veći broj kuća. Sem jednog poginulog seljaka i jednog teže ranjenog partizana, drugih ljudskih žrtava nije bilo.[6]

Velimir JUŠKOVIĆ

---

[6] Od partizana iz Mojkovca, koji su u NOR-u učestvovali od julskog ustanka, poginulo je tokom rata: pet komandanata bataljona, jedan zamjenik komandanta odreda, deset komandira i komesara četa, jedan pomoćnik komesara bataljona, dva rukovodioca SKOJ-a u bataljonu, jedan član Sreskog komiteta KPJ, jedan član Sreskog komiteta SKOJ-a i 96 komandira vodova, komandira odjeljenja i boraca.

Iz opštine mojkovačke danas ima 24 nosioca »Partizanske spomenice 1941. godine«.

PRVA ZAGREBAČKA GRUPA PARTIZANA

Premda su prve oružane akcije u Zagrebu naišle na oštru odmazdu okupatora i ustaša, partijske i antifašističke organizacije Zagreba su nastavljale intenzivnu borbu i besprijekorno su funkcionisale. Strijeljanja su samo pojačavala moral i borbenu odlučnost. U Zagrebu je sredinom jula vladala prava ustanička atmosfera. Na sve strane su komunisti i antifašisti sakupljali i prenosili oružje, sanitetski materijal i odjeću za partizane. Na desetine boraca iz Španije tada je prošlo kroz Zagreb i upućeno na terene cijele Jugoslavije. Drugovi koji su kompromitovani ili izbjegli hapšenja, živjeli su kratko vrijeme u ilegalnosti, dok ih partijska organizacija ne bi uputila na terene Žumberka, Banije, Korduna, Gorskog kotara, Zagorja i Slavonije. Slično je bilo i sa nama koji smo 14. jula uspjeli da pobjegnemo iz logora Kerestinec. Da bih se što bolje pripremio za partizane i stekao bar nešto vojničkog znanja, drugovi su mi donijeli neka uputstva o rukovanju oružjem. To sam proučavao kao ilegalac u stanu Kreše Rakića i Boška Šnajdera. Konačno sam 21. jula upućen u Prigorje, nedaleko od Zagreba, na teren općine Sesvete. Zbog specifičnih formi u kojima je Njemačka držala pod okupacijom dijelove Hrvatske, zbog izdaje Mačeka i uloge reakcionarnog klera, ovo je bez sumnje bio teren koji je za dizanje ustanka spadao među najteže u zemlji.

FORMIRANJE GRUPE

S pištoljem u džepu odvezao sam se 21. jula poslije podne tramvajem do Dubrave. Pratio me je Ljubo Šarić, koji je imao zadatak da mi pomogne u slučaju da me neko od ustaša prepozna. Na utvrđenom mjestu nedaleko od mitnice čekao me je

Silvo Pelcl.[1] Odveo me je svojoj kući, u Dubravu, u kojoj je trebalo da formiramo prvu zagrebačku partizansku grupu.

Prvi sastanak grupe održan je iste večeri u drvarnici te kuće. Pored Pelcla tu su već bili Branko Špalj, Jandrija Ćorković[2] i Dobrila Ante.

Na tom sastanku Pelcl je objasnio cilj stvaranja diverzantsko-partizanske grupe i njene zadatke. Kod njega smo ostali nekoliko dana i učili kako se pomoću raznih kemijskih sredstava pripremaju tempirane paljevine, kako se kidaju telefonske i električne žice, kako se rukuje eksplozivom i slično.

PRVI ZADATAK

Nakon nekoliko dana ulogorili smo se na obali obližnjeg potoka Trnave, a zatim na rubu šume Brestovčine. Trebalo je da iskopamo sklonište za nas, za materijal i hranu. S pištoljima u džepovima kretali smo se poljima i šumarcima po dvojica. Tražili smo mjesto gdje ćemo iskopati bunker. Šuma je bila vlasništvo Kaptola, a zemljište oko nje privatno vlasništvo, zasijano kukuruzima i pšenicom. Već drugi dan utvrdili smo da će biti najbolje da ga sagradimo u koritu obližnjeg potoka Rijeka, koji je imao relativno visoke obale. Pribavili smo potreban alat i u korijenju jedne velike vrbe počeli da kopamo. Kopali smo samo noću, a iskopanu zemlju smo skupljali u vreću i prosipali u kukruzište. Preko dana smo obično sjedili u šumi Brestovčini, ili u kukuruzima i ponešto čitali. Raspoloženje je bilo vrlo dobro. Hrana nam je pripremana u kući Viktora Pečnika, soboslikara iz Dubrave. Njegovi sinovi Oto i Vilim, dječaci od 13 i 9 godina, donosili su je na određeno mjesto u dogovoreno vrijeme svaku večer. Preko iste veze organizacija iz Zagreba je snabdijevala grupu i drugim potrebama: daskama za sklonište, ćebadima, odijelima i slično. Nakon nekoliko noći rada završili smo bunker.

---

[1] Silvo Pelcl, elektromehaničarski radnik, rođen 1917. u Slavonskom Brodu. Još kao učenik učestvovao je u sindikalnom pokretu i bio primljen u SKOJ. Član KPJ postao je 1939. Strijeljan je 11. februara 1942. u Maksimiru kod Zagreba.

[2] Branko Špalj, student veterine, rođen 1919. u Zagrebu, član KPJ od 1941. Bio je član fakultetskog odbora na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu. Strijeljan je u Bjelovaru januara 1942.

Jandrija Ćorković, rođen 1821. u Žirovcu, Banija. Učiteljsku školu položio je u Banjoj Luci, odakle je istjeran zbog aktivnosti u SKOJ-u. Školovanje je nastavio u Zagrebu, gdje se upisao na Filozofski fakultet 1940. god. Član KPJ od 1940. godine. Strijeljan je u Zagrebu septembra 1941. godine.

Dok smo gradili bunker spavali smo pod vedrim nebom. Stražu smo mijenjali svaka dva sata. Dva dana nakon što smo sagradili bunker iznenada je, usred noći, počela da pada jaka kiša. Pošli smo u naš bunker. Kroz usku rupu, koja je preko dana bila zakamuflirana korijenom stare vrbe, uvukli smo se u sklonište i ugodno se smjestili na spavanje, premda se nismo mogli opružiti. Uskoro nam je počelo da nestaje kisika. To je prvi osjetio Ante Dobrila. Počeo je da gubi svijest. Teškom mukom smo mu glavu gurnuli kroz otvor bunkera. Uskoro smo svi osjetili nedostatak kisika, grčevito ga izgurali van i za njim se izvukli. Do jutra smo sjedili na kiši, pokriveni ćebadima i razgovarali kako da bunker proširimo i napravimo ventilaciju. U zoru je kiša prestala.

Iste večeri grupa se povećala: došli su Petar Biškup Veno i Đuro Mirković Čiča.[3]

Veno i Čiča donijeli su dosta zimske odjeće i drugih stvari, a i dvije puške (Čiča je od svog stana na Trešnjevki prošao biciklom kroz cijeli Zagreb noseći rastavljenu pušku, kamufliranu četkama i kantom za boju; tako je stigao do Viktora Pečnika u Dubravu, gde je dobio vezu s nama).

KROV NAD GLAVOM

Te noći smo proširivali bunker i kopali rupe za ventilaciju. Iznenada je počela da pada jaka kiša. Svi nismo mogli da stanemo u bunker, a nama, koji smo već jedne noći pokušali da spavamo u njemu, nije se ulazilo. Neko je predložio da odemo do obližnje novogradnje na cesti za selo Granešinu i da se tamo sklonimo dok kiša ne prestane. Već je svanjivalo kad smo se popeli na tavan potkrovljene, ali nedovršene prizemnice. Bilo je ugodno leći na suhe daske i imati krov nad glavom nakon desetak dana boravka pod vedrim nebom. Odredili smo dežurnog i zaspali. Međutim, i dežurni je zaspao, tako da smo se probudili oko osam sati. Kiša je i dalje beznadežno padala. Oko nas sve

[3] Petar Biškup Veno, soboslikarski radnik, rođen 1917. kod Bjelovara. Aktivista u sindikatu soboslikarskih radnika, član KPJ od 1941. godine. Poginuo februara 1945. kao komandant 32. divizije X zagrebačkog korpusa, potpukovnik. Proglašen za narodnog heroja.

Đuro Mirković Čiča je rođen oko 1896. u Gorskom kotaru. Učestvovao je u I svjetskom ratu kao austrougarski vojnik. Potkraj rata oduševio se idejama oktobarske revolucije, dezertirao iz vojske i uključio se u zeleni kadar. Do 1941. aktivno radio u sindikalnom pokretu i, kako je često sam govorio, spremao se za revoluciju. Nije bio član KPJ, ali je »uvijek bio uz Partiju«, što je javno isticao. U prvoj partizanskoj grupi vršio je dužnost oružara. Podučavao je mlađe kako se održava i čisti oružje. Poginuo je na Kordunu 1943.

je bilo tiho. Odlučili smo da do prestanka kiše, a možda i do večeri, ostanemo na tavanu. Merdevine smo izvukli k nama. Lješkarili smo. Bilo nas je sedam. Dežurni je ispod pridignutog crijepa osmatrao okolinu i cestu koja je vodila od Dubrave za Vranešinu. Prolazila su kola, seljaci u grupama i pojedinačno. Jedan domobranski vojnik je, sjedeći na kolima, čitao naglas naslove iz novina o velikim pobjedama Nijemaca u SSSR-u. Kad bi se neko cestom približavao, dežurni nam je davao znak da budemo mirni. Iznenada je signalizirao da se cestom približavaju dva čovjeka.

Jedan nosi sjekiru . . . Drugi nosi veliku batinu . . . Gledaju napadno u pravcu kuće . . . Približavaju se . . . Ulaze u dvorište.

Odmah smo zauzeli položaj, tako da je svaki od nas kroz šupljine između dasaka i kroz otvor osmatrao s oružjem na gotovs. Čuli smo razgovor:

— Neće nam pobjeći . . .

— Ti stani tu, a ja idem ovuda . . .

Počelo je traženje po prostorijama ispod nas i prevrtanje nekih dasaka.

— A gdje su merdevine? . . .

— Hej, vi, koga ima gore? . . .

Tišina. Zaustavili smo dah. Naši kažiprsti su mirno stajali na orozima pištolja i pušaka. Pogledima smo se sporazumjeli da ćemo ih pustiti da se popnu i žive uhvatiti. Počelo je traženje merdevina uz psovke i ponovno pozivanje: »Ko je gore?« Poslije toga neko šaputanje, koje nismo razumjeli. Koraci su se iznenada počeli udaljavati. Osluškivali smo. Kroz podignut crijep vidjeli smo istu dvojicu kako se brzim koracima udaljavaju. Ocijenili smo da će biti najbolje da hitno napustimo naš »krov nad glavom«.

Pokupili smo stvari, spustili merdevine i sišli s tavana. Sačekali smo da prođu neka kola, a zatim se prebacili u kukuruze preko ceste. Brzim korakom smo izbili na potok Trnavu i požurili prema šumi Brestovčini. Očekivali smo potjeru. Na rubu šume smo zauzeli položaj i čekali. Odlučili smo da manju potjeru iznenada napadnemo i razoružamo, a ako nas napadnu veće snage, da se povučemo prema Sljemenu. Čekali smo više od jedan sat. Mrak se spuštao, a potjera nije dolazila.

Kad je pala noć, krenuli smo na vezu i po hranu. Kiša je ponovo počela beznadežno da pada. Nakon dužeg dogovaranja odlučili smo da se sklonimo u kuće kod drugova koji su nam bili veza sa organizacijom u Zagrebu. Tako je jedna grupa prespavala u kući Viktora Pečnika, a druga u kući njegovog susjeda

Dobričevića. Rano ujutro smo krenuli po vedrom, sunčanom danu kroz kukuruze prema šumi Diviči.

Iste večeri drugovi iz Zagreba su nam poslali pojačanje: Zvonka Firsta, Marijana Grozaja, Jožu Fistrića i Branka Šragaja.[4] Oni su donijeli i dva šatora.

Odmah smo u šumi postavili šatore i osnovali logor. Odredili smo stražarska mjesta, slali patrole u razne pravce, vršili izviđanja; stvorili smo dnevni program vojne obuke, čistili oružje i slično. Počeli smo da živimo pravim vojničkim životom. Obuku gađanja iz puške vršili smo obično predvečer u jednoj udolini nedaleko od logora. Svaki od nas je imao pravo da opali po dva metka u određenu metu na udaljenosti od oko 150 m. Tada nas je bilo jedanaest. U velikom šatoru spavalo nas je osam, a u malom ostala trojica.

Iz Dubrave nam se 7. avgusta priključio Kuzmiak Ivan koji je do tada sa drugovima iz svoje partijske jedinice radio na snabdijevanju grupe.

»PADOBRANAC«

Jednog od idućih dana Veno je sjedio u kukuruzima uz cestu koja vodi iz Dubrave u Sesvete. Očekivao je dolazak avijatičarskog podoficira, Rudija Rajmana, koga je još ranije nagovorio da dođe u partizane. Čekajući, opazio je na cesti jednog mladića, drvodeljskog naučnika, kojeg je poznavao iz URS-ovih sindikata. Zviždukom ga je dozvao. Mladić mu je rekao da je upravo toga jutra pobjegao od hapšenja ustaške policije. Pristao je da dođe u naš logor. Veno je mladića predstavio kao »padobranca«, pošto isti nije došao po planu organizacije. Uskoro se pokazalo da je dosta labilnih živaca. Kad mu se desilo da je u jednom kritičnom času nehotice opalio iz pištolja, sazvali smo sastanak ćelije i odlučili da ga »otpustimo iz NOB-e«. Otišao je u pravcu sela Vrbovca suznih očiju. Koliko se sjećam, zvao se Marjan.

---

[4] Zvonko First, učenik III razreda Srednjetehničke škole u Zagrebu, član SKOJ-a. Poginuo u Žumbereku koncem 1941.

Marijan Grozaj, učenik III razreda STŠ u Zagrebu, član SKOJ-a Bio politkomesar 18. brigade XII divizije. Umro kao major JNA od tifusa 1945.

Joža Fistrić, soboslikarski radnik, star 17 godina. Poginuo u Žumbereku 1941. kao borac odreda »Matija Gubec«.

Branko Šragaj, učesnik III razreda STŠ u Zagrebu. Poignuo na Kalniku 1941.

AKCIJE I PLANOVI

Odlazeći po zadacima u Zagreb i Sesvete, članovi grupe su vršili sitne sabotažne akcije: kidali telefonske i električne veze, vršili sabotaže na motornim vozilima i slično. To su obično radili vraćajući se iz Zagreba u logor.

Jedne noći, sredinom avgusta, Pelcl je donio u logor grubu skicu jednog vojnog objekta. Objasnio je da je to skica njemačkih vojnih magazina u selu Sopnici, južno od Sesveta. Napad na Sopnicu trebalo je da bude naša prva veća akcija. Na skici su označeni prilazi, stražarska mjesta, baraka u kojoj je smješten vod njemačkih vojnika i magazini sa municijom i eksplozivom. Ovu skicu su izradili drugovi koji su kao radnici bili zaposleni na proširenju baraka. Postojala je vjerovatnost da se dobiju i znaci raspoznavanja.

Pelcl je planove o ovoj akciji povjerio samo nama nekolicini. Ona nas je oduševila. Objašnjavali smo jedan drugom kako se na njemačkom komanduje »ruke uvis!« i već smo »vidjeli« kako razoružavamo Nijemce. Cijenili smo da će eksplozija magazina u Sopnici biti tako snažna, da će i u Zagrebu pucati prozorska stakla i letjeti krovovi. Bili smo upoznati s tim da će u akciji učestvovati i grupa drugova iz tvornice Badel, kao i iz Dubrave. U planu je bilo da se poslije ove akcije kamionima tvornice Badel prebacimo na Kordun ili u Slavoniju. Očekivali smo takođe da će pred akciju na Sopnicu neko iz vojnog komiteta Zagreb doći na dužnost politkomesara čete. U međuvremenu poslove komesara smo obavljali Dobrila i ja.

SUKOB

Popodne 18. avgusta bio sam na straži na sjevernoj strani logora, kad je iznenada nabasao jedan seljak s dječakom od svojih dvanaest godina. Čim me je opazio, dao se u bijeg. Trčanje za njim nije pomoglo. Na tom mjestu, istočno od kote 195 u šumi Divljači, logorovali smo već četvrti dan, a da nas niko nije uznemirio. Iste večeri smo odlučili da u zoru izvršimo pokret i preselimo logor na drugi kraj šume. Na sekciji smo odredili mjesto preseljenja — u blizini kote 154. First, Fistrić i Rajman bili su na zadatku u Zagrebu, a Pelcl je bio u Dubravi. Pelcl se vratio kasno u noć, a pomenuta trojica nisu te noći stigla. Nedolazak trojice drugova prisilio je Pelcla, koji je bio komandir logora, da odstupi od do tada ustaljene prakse o preseljenju logora. Dan je protekao normalno. Trojica drugova nisu se još vratila iz Zagreba.

Na straži od 5 popodne bio je Ante Dobrila. Branko Špalj je naložio vatru i spremao večeru. Ćorković i Grozaj otišli su po vodu na obližnji izvor. Čiča Mirković se brijao, ali je prema svom geslu da partizan uvijek mora biti »berajt«, imao pušku s torbom municije i par konzervi naslonjenu na isto drvo na kome je stajalo ogledalo. Ostali su bili zabavljeni ličnim stvarima: spremanjem ranaca, čitanjem i slično.

Seljak, koji je dan ranije otkrio stražarsko mjesto, bio je vodič žandarmerskoj koloni. Neopaženo ih je doveo stotinak metara od stražarskog mjesta. Komandir kolone odlučio je da zarobi našeg stražara, a zatim da napadne logor. Odredio je da prema Anti nastupaju iz dva pravca. Lomljenjem grančica žandarmi su mu privlačili pažnju u jednom pravcu, a za to vrijeme su mu se drugi oprezno približavali, i obratno. Ante je uspio da nas u dva maha upozori. Odmah zatim iza njegovih leđa čuo se oštar povik: »Stoj, ruke uvis!«

»Stoj ti!«, viknuo sam i istog časa raspalio u pravcu odakle je dolazio glas. To je zbunilo žandarme i omogućilo Anti da pretrči kroz šumu desetak metara i nađe se u logoru. Nas osam smo odmah zauzeli položaje iza stabala i otpočeli borbu. Borba je bila oštra. Nismo znali kolike su snage neprijatelja, te se nismo mogli odlučiti na juriš. Izgleda da je Pelcl donio odluku o povlačenju istog časa kada su se žandarmi počeli povlačiti. Pošto smo se povukli kojih stotinak metara, Pelcl i Čiča su krenuli u izviđanje. Naišli su na žandarme u povlačenju. Čiča je opalio i pogodio jednog u oko, a ostali su se dali u bijeg i ostavili ubijenog. Zaplijenjeni karabin — čehoslovačku zbrojovku i municiju sa opasačem dobio sam ja, a bluzu i kapu Čiča. Sad smo otpočeli diskusiju o situaciji. Nikakvih podataka o neprijatelju nismo imali. Jedni su tvrdili da smo vodili borbu s prethodnicom, a da neprijateljska glavnina stiže u širokom obruču. Špalj i ja smo cijenili da se radi o pojačanoj patroli i predlagali da se ponovo zauzmu položaji u logoru, neprijatelj odbaci, pokupe šatori i ostale stvari i tada da se krene dalje. Zato smo nas dvojica krenuli ka logoru i pripucali u njegovom pravcu, ali smo se na pozive ostalih drugova vratili. Grozaj i Ćorković, koji su u času napada otišli po vodu, ocijenili su da je u pitanju veća akcija protiv nas i krenuli su prema Zagrebu (pri ulasku u Zagreb Ćorković je uhapšen i kasnije strijeljan, dok je Grozaj iz Zagreba otišao u Slavoniju i priključio se tamošnjoj grupi partizana).

Premda je ova borba u šumi Divljači po obimu i rezultatima sitna, ona je kao pojava na terenu zagrebačke oblasti imala svoje mjesto i značaj, jer je bila znak da se oružana borba protiv okupatora širi iz samog Zagreba u njegovu okolicu — na

teren. Za nama je »veliki župan Prigorja« izdao potjernicu[5] štampanu u formi oglasnog plakata, koja je odigrala značajnu moralnopolitičku ulogu među širokim masama antifašista. Ona je jasno govorila da se poslije borbi od 14. jula (Kerestinec — borba kod Stupničke šume i sela Obrež) oružane borbe na terenu u neposrednoj blizini Zagreba ponovo razvijaju.

U NEDOUMICI

Koliko smo bili radosni što smo iz ove borbe izašli kao pobjednici, isto toliko smo bili tužni što su nam se pokvarili planovi o napadu na Sopnicu[6] i što smo ostali bez šatora i sekcija. Zaključili smo da se moramo hitno izvući sa ovog terena, a kasnije da uspostavimo veze s organizacijom. Krenuli smo kroz šumu Novoselice u pravcu sjevera. Pošto smo prošli pokraj sela Dobrodol, promijenili smo pravac i krenuli na jug kroz Markovo polje. Još je bio dan kad smo prešli cestu Sesvete — Kašina. Kretali smo se proplancima šume Mokrice i osjećali smo

---

[5] Tjeralica za komunističko-četničkom bandom koja se pojavila na području obćine Sesvete.

Zadreb, 21. kolovoza. Veliki župan Velike župe Prigorje dr. Marko Lamešić izdao je pod brojem 604-pr-1941. ovu tjeralicu:

»Dne 19 kolovoza 1941. god. poslije podne u šumi Divljača, obćina Sesvete, pojavila se četničko-komunistička banda, oko desetak njih, koji su iz zasjede pucali na oružničku obhodnju i ubili oružnika Milu Novakovića.

Redarstvenim i oružničkim izvidama je ustanovljeno, da je ta četničko-komunistička banda krenula u smjeru Sljemena.

Velika župa Prigorje sa sjedištem u Zagrebu raspisuje za navedenom četničko-komunističkom bandom tjeralicu i poziva oblasti, služenike i pučanstvo na vršenje tjeralice, kako bi se ta četničko-komunistička banda uhvatila.

Raspisuje se podjedno nagrada od 10.000 kuna za svaku glavu ove četničko-komunističke bande. Nagradu će dobiti onaj koji uhvati ili doprinese uhićenju kojeg iz te bande.

Tko opazi tu četničko-komunističku bandu ili nešto o njoj dozna, dužan je to smjesta prijaviti najbližoj oblasti, odnosno najbližoj oružničkoj, ustaškoj ili redarstvenoj obhodnji.

Upozorava se stanovništvo, da će se svaki onaj, koji propusti učiniti prijavu, smatrati pomagačem te četničko-komunističke bande, kao i onaj koji bi dao sklonište, hranu ili inače bilo kakovu pomoć toj četničko-komunističkoj bandi. Protiv njega će se prema tome postupiti. (Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, knjiga I, tom V, str. 357. — izdanje Vojnog istorijskog instituta JNA.)

[6] Napad na Sopnicu izvršila je 13. proleterska brigada »Rade Končar« tek dvije godine kasnije.

se potpuno sigurni. Sreli smo grupu seljaka koji su nas preplašeno gledali. Pelcl im reče da smo se malo potukli sa ustašama. Bili su sretni da ih ne diramo. Oko 22 sata smo izbili na cestu Zagreb — Varaždin. Ponovo smo razmotrili situaciju i odlučili da postavimo zasjedu i napadnemo prvo motorno vozilo koje naiđe. Ležali smo uz cestu skoro čitav sat. Nismo imali sreće. Niko nije naišao, pa čak ni seljačka kola. Krenuli smo dalje kroz šumu Gajišće u pravcu Dugog Sela. Pravac kretanja određivali smo po zvijezdama, a kao »sekcija« nam je služila karta Jugoslavije u džepnom kalendaru.

U zoru ustaše su pokrenule sve jedinice zagrebačkog garnizona i policajce sa psima u pravcu Zagrebačke gore. Mi smo, međutim, već bili van domašaja njihove potjere.

U zoru se grupa zaustavila na rubu šume Lazine, sjeverno od Dugog Sela. Odredili smo dežurnog i zaspali. Kad sam došao na red da dežuram, već je grijalo sunce. Kroz kukuruze je nešto šuškalo i uskoro se pojavio seljak[7] s korpom na leđima i srpom u ruci, kojim je sjekao travu i zakržljale kukuruze. Vidjevši me s podignutom puškom, stavio je prst na usta u znak razumijevanja i blagonaklonosti. Prišao sam mu. Bez pitanja mi reče: »Znam ko ste; i ja sem bil zeleni kader«. Bio je radićevac — republikanac, te je po nekom iskonskom seljačkom buntu mrzio svu gospodu, pa i ovu njemačko-ustašku. Na njegove predstave o zelenom kadru mi smo davali savremena objašnjenja. Otišao je i po dogovoru se vratio kroz jedan sat, noseći veliku pogaču, dosta sira i bocu vode. Za nagradu smo mu dali lance[8] koje smo uzeli sa ubijenog žandarma, a zatim smo ga poslali u selo do Predavca, koga smo poznavali iz Zagreba kao naprednog omladinca. Za svaki slučaj premjestili smo se na drugi kraj njive. Naš prijatelj se nije vratio. Uvečer je Pelcl predložio da pođe vlakom u Zagreb da uspostavi vezu. Njega, kao partijskog rukovodioca, je pritiskala obaveza o izvršenju akcije na Sopnicu više nego bilo koga od nas. Ipak smo odlučili da krenemo prema Bjelovaru, do sela u kojem je rođen Veno Biškup, da tamo uhvatimo vezu s organizacijom i vidimo šta ćemo s akcijom na Sopnicu.

BORBA KOD PRIKRAJA

Iste večeri krenuli smo prema Bjelovaru. Kretanje je bilo sporo, jer nismo imali vodiča. I dalje smo uz pomoć zvijezda određivali pravac. Tokom noći počela je da pada kiša. Nismo se

---

[7] Bio je to Bojničić Mato iz sela Drenčec, kraj Dugog Sela.

[8] Ovi lanci služili su žandarmima za vezivanje uhapšenih lica.

zaustavljali, premda je već potpuno svanulo. U okolini Božjakovine seljaci su nas sretali i čudili se kakva je to vojska. Naša objašnjenja da smo narodna vojska i saveznici Crvene armije, seljaci su slušali s podozrenjem. Niko nije ništa pitao. Jedva su čekali da odemo. Tog dana štampa i radio NDH prenijeli su proglas o »komunističko-četničkoj bandi«, što je bez sumnje imalo svoje dejstvo.

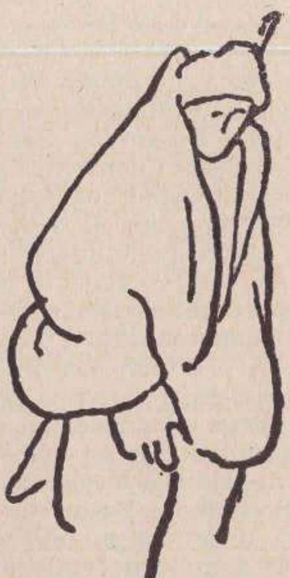
Dvadeset prvog avgusta zadržali smo se u jednom šumarku, pošto smo prešli cestu Dugo Selo — Bjelovar. Nismo ni slutili da se ispred nas nalazi željeznička pruga Zagreb — Koprivnica i da smo se zaustavili na veoma pogodnom mjestu za opkoljavanje. Pojeli smo posljednju konzervu koja se našla u Čičinoj torbi. Na cesti smo vidjeli dva vojna kamiona u pokretu. Tog časa smo to povezali s avionom koji nas je jutros u nekoliko navrata nadlijetao. Uskoro smo vidjeli kako se prema nama sa ceste razvija u strelce jedna vojna jedinica. Odmah smo krenuli dalje iz šume kroz polje i kukuruze. Vojnicima, koji su nastupali, nije se žurilo. Izbili smo na željezničku prugu i vidjeli grupu žandarma. Zasjeda. Nisu nas opazili. Krenuli smo jarkom uz prugu. Streljački stroj se za nama približavao. Pelcl prvi iskače na prugu, mi ga slijedimo. Zasjeda je oko 200 metara udaljena od nas. Osmatraju pravac odakle nastupa streljački stroj. Pošto smo se trojica prebacili, žandarmi nas opaziše i osuše vatru. Uzvratili smo stojeći. Odmah su polijegali na prugu, a mi smo nastavili da pucamo iz klečećeg stava. Za to vrijeme ostalih pet drugova se također prebacilo preko pruge. Čiča je bio posljednji. Obustavili smo paljbu i povukli se u kukuruze i dalje nekim jarkom do obale rijeke Lonje. Pregazili smo rijeku. Našli smo se potpuno van obruča i domašaja neprijatelja. Još malo smo išli šumom, a zatim stali da se odmorimo i osušimo. Dalje smo se kretali samo po noći i zato mnogo sporije.

Nakon nekoliko noći sporog kretanja i zaobilaženja dugih moslavačkih sela, grupa je uspjela u rodnom selu Vene Biškupa da uhvati vezu s partijskom organizacijom. Preko te veze grupa se idućeg dana spojila sa Bjelovarskom partizanskom grupom, u kojoj su bili Gustav Perl Benda, Gabrijel Santo, Antun Blažić, Vilko Jurec, Franjo Marenčić i drugi. Tada je formirano jezgro kroz NOB proslavljenog Kalničkog partizanskog odreda, a zagrebačka grupa partizana je prestala da postoji kao samostalna partizanska jedinica. Rukovođenje ovom fuzioniranom partizanskom grupom preuzeo je OK KPH za Bjelovar. Sa Bjelovarskom grupom spojilo se pet drugova: Veno, Kuzmiak, Čiča, Do-

brila i Šragaj, dok smo Pelcl, Špalj i ja dan ranije u selu Progomelju pali u ruke neprijatelju. Naš pad bio je velika pouka ostalima: da se u selo ne ide ujutro i bez oružja, kao »frenteri«, da se ne ulazi u kuće ako nije postavljeno obezbjeđenje i slično.

Svi uspjesi i propusti ove grupe partizana iz Zagreba služili su ostalim i kasnije osnovanim grupama kao snažna pouka o tome kako treba i kako ne treba da ratuju partizani na ovom terenu. Najvažnija pouka bila je u tome da se partizanski rat ovdje ne može da vodi bez organizovane podrške u selima, bez učešća seljaka u partizanskim grupama, bez vodiča, obavještajne službe i ostalog što obezbjeđuje slobodu akcija i garantuje uspjeh u borbi.

Zvonimir KOMARICA

KRUŽNI MARŠ PARTIZANA OKO BOSANSKOG PETROVCA

Krajem septembra 1941. godine italijanske jedinice ponovo su došle na teritoriju Bosanske krajine. Jačina tih snaga bila je oko 20 000 vojnika i oficira. Oni su zaposjeli sva mjesta na komunikacijama: Knin — Drvar — Bosanski Petrovac — Jajce i Bosanski Petrovac — Ključ — Sanski Most. Domobranske i ustaške jedinice, protiv kojih su do tada vodile dvomjesečne borbe partizanske jedinice pod komandom štaba bataljona u rejonu Oštrelja, bile su povučene iz tih krajeva, dok je okupacionu vojnu vlast preuzela italijanska komanda sa svojim jedinicama. Aktivnost partizanskih jedinica, koje su ostale na terenu Grahova, Drvara i Bosanskog Petrovca poslije prodora Italijana bila je svedena, sem intenzivnog političkog rada uglavnom, na izviđanje, patroliranje i obavještavanje o kretanju neprijateljevih jedinica i pojedinaca. Većih i značajnijih borbi nije bilo. Razloga za takvo stanje bilo je više. Jedan od njih je bio i taj što su Italijani u prvo vrijeme izbjegavali neposredne oružane sukobe sa partizanima težeći da, prije svega, propagandnim sredstvima, kompromituju i izoluju komuniste od naroda, a da poslije toga, prisilnim putem, upotrebom vojnih jedinica ako ustreba, primoraju narod na poslušnost i poštovanje okupacijskih vlasti. Stoga su odmah po dolasku u te krajeve počeli da se povezuju sa kolebljivim elementima iz redova ustanika i da ih vrbuju za četničke formacije, koje su prvo organizovali u Drvaru i Bosanskom Petrovcu. Pored tih četničkih grupa po gradovima, u kojima su bili okupatorski garnizoni, Italijani su počeli da formiraju četničke formacije i u pojedinim selima i da ih uključuju u svoju službu.

Partijsko rukovodstvo, prateći i analizirajući razvoj događaja na terenu, došlo je do zaključka da je neophodno preduzeti niz mjera kako bi se spriječilo dalje širenje neprijateljeve

propagande i stvaranje oružanih četničkih formacija. Zbog toga je odlučeno da se hitno sazove partijska konferencija članova sa područja Petrovca i Drvara. Ta konferencija trebalo je da riješi nekoliko veoma važnih zadataka. Prije svega, trebalo je dati ocjenu o radu partijskih organizacija i vojnih komandi do sazivanja partijske konferencije, zatim ocijeniti novonastalu situaciju na terenu i odrediti jasne zadatke o daljem radu na razvoju ustanka i borbe protiv okupatora. Konferenciji, koja je održana u selu Risovcu 29—31. decembra 1941. godine, prisustvovali su: Đuro Pucar Stari, Osman Karabegović, Ilija Došen, Rudi Kolak, Nikola Kotle, Ljubo Babić, Slavko Rodić, Nikola Karanović, Milutin Morača i izvjestan broj poznatih partijskih radnika iz Krajine. U vrlo otvorenoj i konkretnoj diskusiji podrobno su analizirani dotadašnji uspjesi, kao i slabosti u radu, te nastali problemi poslije dolaska Italijana. Ukazano je na konkretne slabosti i propuste kako u radu vojnih komandi, tako i u radu partijskih organizacija na terenu. Bilo je oštre kritike i iskrene samokritike. Svi su se manje-više osjećali odgovornim za nastalu situaciju na terenu. Konferencija je odredila konkretne zadatke partizanskim jedinicama i partijskim organizacijama. Kao najvažniji i osnovni zadatak, kojeg je trebalo ostvariti bez oklijevanja, trebalo je organizovati borbu protiv okupatora i njegovih slugu i to u svim mjestima u kojima se okupator nalazi. Radi toga trebalo je blokirati italijanske garnizone i prekinuti svaku njihovu vezu sa stanovništvom van garnizona. Ukazano je na značaj političke djelatnosti na terenu kao i na način na koji se to može ostvariti. Takođe je odlučeno da za izvršenje tih zadataka na svakom od tri sreza — Grahovo, Drvar i Petrovac — treba organizovati posebne vojne komande. U komandu za petrovački srez određeni su Slavko Rodić i Nikola Karanović, a za drvarski Milutin Morača i Nikola Kotle. Na teren grahovskog sreza upućen je Ljubo Babić sa nekoliko kurira-pratilaca. Sem toga, u sva tri sreza trebalo je organizacijski srediti jedinice i što hitnije preći na aktivnu oružanu borbu protiv Italijana.

Da bi se izvršili zadaci na terenu petrovačkog sreza trebalo je pojačati snage koje su se već nalazile na tom terenu. Stoga je odlučeno da se iz Podgrmeča dovede jedna petrovačka četa, komandir je bio Milan Zorić, zatim Vakufska četa (komandir Maćuka Filipović) i jedan drinićki vod (vodnik je bio Dmitar Smiljanović). Te jedinice bile su potčinjene Slavku Rodiću, a njima se priključio i jedan broj političkih radnika sa teritorije petrovačkog sreza. Osnovni zadatak tih jedinica bio je da razoružavaju sve četničke grupe na terenu, blokiraju italijanski garnizon u Bosanskom Petrovcu i održe više političkih zborova u pojedinim selima radi objašnjenja narodu novonastale situ-

acije. Bilo je predviđeno da se sa određenim jedinicama pređe kroz ona petrovačka sela iz kojih je stanovništvo, iz bilo kojih razloga, dolazilo u grad i kontaktiralo s okupatorom.

Nakon završetka konferencije svi drugovi pošli su na teren radi sprovođenja donijetih odluka. Slavko Rodić i Nikola Karanović otišli su na teren Kulen-Vakufa (u sela Oraško Brdo i Stjenjane) gdje se tada nalazila Vakufska četa. Poslije pripreme boraca i starješina za predstojeći zadatak, četa je izvršila pokret po marš-ruti koja je prolazila kroz sela: Stjenjani — Bjelaj — Vodjenica — Marjanovića Do — Smoljana. Pod komandu Slavka Rodića ušla je u selu Smoljani i Petrovačka četa, te su tako obje čete nastavile marš za selo Drinić. U tom selu četama se priključio i Drinićki vod. Poslije dva dana boravka u Driniću sve jedinice su nastavile pokret: Vedro Polje, Kolunić i Medeno Polje.

Prvi politički zbor, za vrijeme tog marša, održan je 14. januara 1942. godine u selu Bjelaju (zaseok Cimeše). Na zboru su govorili Slavko Rodić i Nikola Karanović. Narodni zbor održan je 16. januara u Vodjenici na kome je, pored Slavka Rodića, govorio i jedan politički radnik sa tog terena. U tom selu razoružano je i nekoliko četnika. Treći zbor održan je 18. januara u selu Smoljani. U Driniću su se jedinice zadržale dva dana (20. i 21. januara) i za to vrijeme su održana dva zbora: jedan u selu Bukovači (kod osnovne škole), a drugi u Driniću (zaseok Banjci).

Iz Drinića jedinice su izvršile pokret ujutro 22. januara po predviđenoj marš-ruti. Marš je izvršen pod vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima: pored dubokog snijega i niske temperature, kretanje su otežavale i jake snježne vejavice. Istog dana poslije podne, jedinice su prošle i kroz selo Vedro Polje i izbile u Rakića Dolinu (zaseok sela Kolinić). Tu smo saznali od mještana da u šumi iznad sela jedan vod Italijana siječe drva i da će uskoro naići putem na kojem su se trenutno nalazile naše jedinice. Odmah poslije tog obavještenja, primijetili smo da se Italijani, u koloni, približavaju našim jedinicama ne sluteći šta će ih snaći. U ovoj koloni bilo je oko 20 vojnika, koji su vodili nekoliko mula i konja na kojima su vukli drva. Kad su se Italijani približili i ugledali nas odmah su stali jer nisu znali da li su pred njima četnici ili partizani. I dok su tako stajali i zagledali našu kolonu, jedan vod partizana sa čela kolone iskoristio je tu zabunu, pa se za kratko vrijeme našao oko njih s puškama na gotovs. Italijani, iznenađeni i zbunjeni, nisu ni pokušali da upotrijebe oružje, sem jednog podoficira koji je brzo onemogućen da bilo šta učini.

Čim je završeno razoružanje italijanske kolone, marš je nastavljen za selo Medeno Polje, u kome je bilo predviđeno prenoćište. Dan je već bio prošao, a trebalo je još više od jednog sata maršovati po dubokom snijegu, pa je zbog toga naređeno da se kretanje ubrza. Poslije dolaska u Medeno Polje izvršen je raspored jedinica za odmor i spavanje. A pošto se pretpostavljalo da će Italijani brzo reagovati zbog zarobljavanja njihovog voda, to je za svaku četu i svaki vod bio određen rejon za razmještaj i izdato naređenje kakve mjere obezbjeđenja treba preduzeti u toku noći. Petrovačka četa bila je razmještena u zaseok koji gravitira prema Rakića Dolini, a vod pod komandom Dmitra Smiljanića — u kuće Mirkovića, koje se nalaze na putu za selo Bjelaj. Takav raspored jedinica izvršen je radi toga što se pretpostavljalo da će neprijatelj napasti iz Kolunića ili Bjelaja. Vakufska četa bila je razmještena u središtu sela. Zarobljeni italijanski vojnici bili su razmješteni po seoskim kućama.

Narednog dana u zoru jedna naša patrola primijetila je dužu italijansku kolonu kako nastupa ka našem selu. Patrola se vratila da obavijesti komandu. I dok je patrola podnosila izvještaj, Italijani su već počeli da gađaju iz artiljerije. Ta paljba je bila istovremeno i znak za uzbunu u našim jedinicama. U takvoj situaciji nije bilo vremena za posjedanje najboljih položaja za borbu, već su se po izlasku iz kuća zaposjedali najbliži položaji. Sem toga, dubok snijeg usporavao je kretanje i nije dozvoljavao udaljavanje od prtine. Uspjelo se samo to da se prenese naređenje da se vatra ne otvara dok Italijani ne dođu do samih kuća, tj. u neposrednu blizinu naših položaja.

Italijani su krenuli iz Petrovca u zoru 23. januara i to po vrlo niskoj temperaturi i jakoj snježnoj vijavici, pa su, po svim izgledima, više bili raspoloženi za to da se dokopaju toplih soba nego da se bore protiv partizana. I pošto nije došlo do borbe na ulazu u selo, pretpostavljali su da su se partizani već ranije povukli pa su požurili u prve kuće da se ogriju i nahrane. Ali, čim su se razmiljeli po kućama i sa tavana počeli da skidaju suho meso, partizani su izvršili napad. Tog trenutka nastao je pravi krkljanac oko svih seoskih kuća. Neki italijanski vojnici su bježali u kuće, a drugi iz njih, tako da njihovi oficiri nisu mogli da uspostave red i organizuju odbranu. Napad naših jedinica potpuno ih je obezglavio i jedino im je bilo preostalo da počnu što prije da se povlače. Ali povlačenje nije bilo lako, jer je naš napad unosio još veću paniku i dezorganizaciju u njihove redove. Za nekoliko časova borbe partizani su ubili i zarobili oko 60 neprijateljskih vojnika i oficira. Među zarobljenim oficirima bio je i ljekar italijanskog garnizona u Petrovcu. Zaplijenjena su, pored 60 pušaka i pištolja, i 2 neispravna brd-

ska topa. Komandant razbijene italijanske jedinice pobjegao je u Petrovac, gdje je istog dana naprasno umro. Na našoj strani teže je ranjen zamjenik komandanta odreda, Nikola Karanović, i borac Tanasije Lukić iz Petrovačke čete. Obojica su bila teško ranjena, a naročito Nikola Karanović, kome je kroz pluća prošlo nekoliko mitraljeskih zrna.

Zaplijenjeno oružje dato je Omladinskoj četi u Medenom Polju, koja je tada i formirana. Dobila je zadatak da spriječi snabdijevanje italijanskog garnizona drvima i da obezbijedi blokadu grada i ne dozvoli održavanje veze između garnizona u Petrovcu sa susjednim garnizonima u Oštrelju i Drvaru.

Svi ranjeni zarobljeni italijanski vojnici bili su preneseni seoskim saonicama do Petrovca i predati italijanskoj komandi, dok su zdravi upućeni u Podgrmeč u štab odreda, koji ih je rasporedio na rad kod pojedinih seljaka.

Ta borba je po svom političkom značaju za dalji razvoj ustanka u tom kraju, po našem mišljenju, dolazila u red najznačajnijih borbi koje su petrovački partizani vodili u prvoj godini ustanka. Ona je dokazala da se partizanske jedinice mogu vrlo uspješno boriti protiv italijanskih okupatorskih jedinica, bez obzira na to što su one bile i brojno i tehnički daleko nadmoćnije.

Jovo PAVIĆ

BOLJEVAČKI PARTIZANSKI ODRED

Posle kapitulacije, i na području Zaječara kao i u drugim krajevima, stari upravni aparat dosledno je izvršavao naređenja nemačkih vlasti koje su izvlačile rudna, poljoprivredna i druga bogatstva ovog kraja Srbije. Sem toga, na teritoriji zaječarskog okruga su po većim mestima bile raspoređene snage nemačke 714. posadne divizije, a u Zaječaru je uspostavljena »Krajskomandantura 857«. Jače nemačke snage su se nalazile i u rudnicima radi obezbeđivanja proizvodnje. U službu okupatora stavio se i nedirnut žandarmerijski aparat. Sreski načelnici, preko opštinskih i sreskih uprava, postaju glavni pomagači okupatora. Pored izvlačenja materijalnih dobara, okupator je svoje pljačkaške planove sprovodio i primenom prinudnog rada. U takvim uslovima je partijska organizacija zaječarskog okruga počela pripreme za oružani ustanak. Njena uporišta su tada bila u gradovima i rudničkim centrima kao što su Borski rudnik, Rtanj, Bogovina, Vrška čuka kao i čitav Timočki rudnički basen i sela oko njih iz kojih su poticali rudari. Uoči ustanka partijska organizacija je samo na području boljevačkog i borskog područja imala 20 članova Partije i 5 partijskih ćelija: u Boru, selu Zlotu, Podgorcu i u rudnicima Bogovini i Rtnju. U Boru je radio i skojevski aktiv od 30 članova.

Posle proglasa CK KPJ od 22. juna 1941. godine, kojim se članovi Partije i građani naše zemlje pozivaju na oružani ustanak, Okružni komitet Zaječara je već krajem juna održao sastanak na Belom bregu kome je prisustvovao i član PK Moma Marković i gde je doneta odluka da se ubrzaju pripreme za oružani ustanak i da se na teritoriji zaječarskog okruga formiraju tri partizanska odreda: Boljevački, Krajinski i Zaglavsko-timočki.

Pripreme za formiranje partizanskih odreda odvijale su se kroz angažovanje mesnih i gradskih desetina na prikupljanju oružja i ostale opreme za borbu.

Zadatak odreda je bio da uništavaju neprijateljsku živu silu, razbijaju upravni aparat u službi okupatora i uništavaju industrijske i druge objekte kojima se služio okupator.

Partijska organizacija Bora, u čiji je rad sekretar OK Dobrivoje Radosavljević Bobi imao najneposredniji uvid, pokazala je najbolje rezultate. Ubrzo za sekretara OK Zaječar dolazi instruktor PK Srbije Milenko Brković, te se Dobrivoje Radosavljević sasvim posvećuje radu na formiranju odreda.

28. jula 1941. godine iznad sela Podgorac, u podnožju planine Malinika, na mestu zvanom Balc, formiran je Boljevački partizanski odred — prvi u Timočkoj krajini.

Na dan formiranja odred je imao 22 borca, uglavnom radnika Borskog i boljevačkih rudnika (Bogovine i Rtnja). Za komandanta je naimenovan Duško (prezime nepoznato), podnarednik bivše jugoslovenske vojske (koga je na toj dužnosti, posle nekoliko dana, zamenio Sveta Marinković, rudarski radnik, rezervni narednik bivše jugoslovenske vojske), a za političkog komesara Dobrivoje Radosavljević. Pored njih su u rukovodstvu odreda bili Janko Simeonović i Dušan Gligorijević, studenti i Jovan Dobrić, rudar.

Prvi borci Boljevačkog odreda, pored navedenih bili su: Jovan Muskalović, Josip Čalković, Ljuba Kojadinović, Milan Gogić, Ostoja Đurić, Mile Sajević, Đorđe Ilić, Milan Milojković, Miodrag Cojić, Miloš Ganić, Jovan Jovikić, Mladen Dolapović, Jovan Pantelić, Svetozar Lazić, Petar Gramić, Pavle Đujić. Gotovo svi su bili članovi Partije ili Skoja.

Odred je imao 19 pušaka, 1 puškomitraljez, 5 revolvera i 20 bombi.

Rukovodstvo odreda odmah je sačinilo plan napada na železničku stanicu uskog koloseka Obradove Stolice da bi se uništio voz koji je prevozio Nemce iz Paraćina u Zaječar. Napad je predviđen za 2. avgust u zoru.

Nemci su, izgleda, saznali za napad i da bi ga izbegli naredili su mašinovođi da se ne zaustavlja na železničkoj stanici. Mašinovođa je izvršio naređenje i voz je bez zaustavljanja nastavio put ka Boljevcu. Partizani su otvorili vatru, ali nisu mogli da zadrže voz koji je jurio punom brzinom. Pošto nisu uništili nemački transport upali su u železničku stanicu, demolirali je i od čuvara pruge zaplenili pet pušaka. Ovom akcijom je u stvari zabeležen početak oružane borbe u Timočkoj krajini protiv okupatora i njegovih slugu. Sve dotle se u narodu samo

sumnjalo, pretpostavljalo, nagađalo da se »nešto sprema, nešto mora da pukne«. I puklo je!

Ubrzo zatim, noću 7/8. avgusta, odred je uništio telefonsko-telegrafske linije između sela Šarbanovca i Bogovine, a 10. avgusta je onesposobio telefonsko-telegrafske veze između sela Zlota i Brestovačke banje. Stavljanjem okupatorskog saobraćaja pod udar, Boljevački partizanski odred stupa u neposredniji kontakt s narodom u dolini Crnog Timoka.

Povodom ovih akcija Nedićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo je tzv. raspis br. 8 u kome piše: »Nepoznata lica presekla telegrafske i telefonske žice i 11 bandera između Šarbanovca i Bogovine«, a dva dana kasnije isto ministarstvo javlja: »Banda od 50 naoružanih lica rasterala je nenaoružanu stražu na putu Brestovačka banja — Zlot, presekla telefonske linije. Starešina ispostave otišao na lice mesta.«

Akcije Boljevačkog odreda narod je uistinu prihvatio sa oduševljenjem i za kratko vreme brojno stanje odreda je poraslo na 50 boraca naoružanih puškama i puškomitraljezima. Prirast odreda uglavnom je bio iz sela Zlota i Podgorca ili Borskog rudnika.

U zoni dejstva Boljevačkog partizanskog odreda neprijatelj je, pored korišćenja pruge Zaječar — Paraćin kao najkraćeg puta iz Timočke u Moravsku dolinu, eksploatisao i rudnike uglja: Bogovinu, Rtanj, Vršku čuku, rudnički gigant bakra u Boru. Stoga je rukovodstvo odreda odlučilo da napadne rudnik Bogovinu i uništi njegova postrojenja koja je čuvalo 9 naoružanih stražara. Noću 11/12. avgusta, grupa boraca Boljevačkog odreda upala je u rudnik, razoružala stražu, porušila električnu centralu i druga rudnička postrojenja, tako da je proizvodnja u rudniku obustavljena puna 3 meseca.

Dva dana kasnije, 14. avgusta, odred je srušio železnički most na pruzi između Boljevca i sela Bogovine, čime je saobraćaj na ovoj pruzi onemogućen više od mesec dana. Tako je dolina Crnog Timoka postala žarište ustanka koji okupator i njegov upravni aparat iz sreza Boljevac nisu mogli sprečiti. Porobljeni narod je dobio zaštitnika, svoj odred, čiji su redovi bili svakim danom sve veći.

Pored oružanih akcija i diverzija odred je po selima boljevačkog i dela zaječarskog sreza održavao političke zborove, uništavao opštinske arhive i smenjivao upravni aparat koji je služio okupatoru. Na zborovima je narodu objašnjavana situacija u srezu, celoj zemlji i svetu. Posle svakog zbora odredu su pristupale desetine novih boraca. Odred je brojno narastao na

preko 100 boraca i već je predstavljao ozbiljnu oružanu snagu naroda.

Noću 20/21. avgusta odred je izvršio jednu od svojih do tada najvećih akcija — napad na rudnik Rtanj koji je čuvalo sedam Nemaca i više žandarma. Taj rudnik je bio od posebne važnosti za Nemce zbog proizvodnje kamenog uglja pa ga je čuvala jaka posada. Napad je izvršen u saradnji s partijskom organizacijom rudnika. Planom napada je bilo predviđeno da članovi Partije iz rudnika (Alojz Hiršl i Milutin Ružić) sa ostalim radnicima napadnu Nemce iznutra. Oni su to učinili u trenutku kada su Nemci seli da večeraju. To je ujedno bio znak da odred počne napad spolja.

Nemci su brzo savladani, a žandarmi su se predali. Rudnik je potpuno uništen, tako da ga okupator nije mogao koristiti do kraja okupacije. Potpuno uništenje rudnika izvršili su stručni radnici rudnika, poznavaoci njegovih najosetljivijih mesta. Zahvaljujući pomoći i odlučnosti rudara odred je ovu akciju izveo bez ijedne žrtve. Pored uništenja nemačke posade i rušenja rudnika, razoružana su 22 žandarma, a zaplenjeno je: 2 puškomitraljeza, 15 pušaka i 7 pištolja. Ova akcija je, pored vojničkog značaja, imala i snažno političko dejstvo na narod ovoga kraja.

Posle tog prvog sukoba s Nemcima osetno su porasli samopouzdanje i borbenost boraca Boljevačkog partizanskog odreda. Odmah sutradan, 21. avgusta, odred je uništio opštinske arhive i dezorganizovao upravne organe okupatora u Krivom Viru i Podgorcu. Noću 23/24. avgusta i drugi put je miniran i potpuno razoren most na Timoku, kod sela Bogovine. Most je dva meseca bio van upotrebe.

Prvog septembra su deset žandarma i dva nemačka vojnika upućeni kamionima u selo Zlot »nekim poslom«. Između Zlota i Podgorca partizani su ih sačekali i u kraćoj borbi zarobili. To je dalo nov podstrek partizanima.

Napadi na rudnike Rtanj, Bogovinu, rušenje mostova, komunikacija, paljenje opštinskih arhiva i dezorganizacija upravnog aparata koji se stavio u službu okupatora, pročuli su se širom okruga, do najmanjeg sela. Pored akcija na objekte i komunikacije, odred je upadao u pojedina sela i palio opštinske arhive, uništavao evidencije o materijalnim dobrima, poreske knjige i spiskove vojnih obveznika. U paljenju opštinskih arhiva i rasturanju opštinskih uprava koje su od naroda oduzimale žito i ostala materijalna dobra za potrebe okupatora, učestvovao je i narod.

Retka je opština u kojoj nije bilo takvih akcija, a u nekima su se i više puta ponavljale. Odred je naglo jačao, tako da je početkom septembra već brojao oko 400 boraca. Celokupna

industrija i saobraćaj u dolini Crnog Timoka bili su paralisani. Stvorena je slobodna teritorija koja je zahvatila čitav boljevački srez. Razbijene su i razoružane gotovo sve žandarmerijske stanice. Usred slobodne teritorije ostalo je još samo sresko mesto, varošica Boljevac, zbijena na podnožju litica Rtnja, gde su se okupili svi žandarmi iz sreza.

Drugog septembra u 5.30 časova odred je izvršio napad na Boljevac. Iznenađeni neprijatelj nije pružio ozbiljniji otpor. Razoružano je 29 žandarma, uništena je telefonska i telegrafska centrala u pošti i spaljena arhiva u svim ustanovama sreza. Ali, pošto je Boljevac udaljen od Zaječara jedva oko 30 km, stigla je još za vreme napada na železničku stanicu Boljevac vozom iz Zaječara jedna nemačka četa iz 714. posadne divizije koja je odmah stupila u borbu sa Boljevačkim odredom. Posle kraće borbe odred se, uz gubitke od dva partizana, povukao iz Boljevca. Neprijatelj je imao tri mrtva i više ranjenih. Tako je varošica Boljevac i dalje ostala jedino neoslobođeno mesto sreza.

Intervencija Nemaca iz Zaječara i prilična pometnja među partizanima pri povlačenju iz Boljevca otkrili su rukovodstvu Boljevačkog odreda slabosti u formaciji koja više nije mogla obezbediti jedinstvenu komandu. Odmah se pristupilo reorganizaciji i 3. septembra odred je formiran u tri čete. Svaka četa, jačine 120—150 ljudi, dobila je svoje rejone dejstva u težnji da se proširi slobodna teritorija prema Boru i Zaječaru:

— 1. četa kojom neposredno rukovodi štab odreda (komandir je bio Sveta Marinković) kreće prema Brestovačkoj banji i Borskom rudniku, najjačem uporištu Nemaca, odakle se i očekivao napad na slobodnu teritoriju odreda;

— 2. četa, čiji je komandir bio tek prispeli žandarmerijski narednik Dragomir Vranešević, a politički komesar Janko Simeonović, kreće ka selu Krivi Vir odakle kontroliše pravac iz Paraćina preko Čestobrodičke klisure[1];

— 3. četa, čiji sam komandir bio ja, a politički komesar Miodrag Cojić, ostaje u rejonu Markovog Kamena, orijentišući se prema Zaječaru.

I čete su krenule svaka u svom pravcu.

Istoga dana je 1. četa pokidala železničku prugu između Šarbanovca i Sumrakovca. Voz koji je naišao iz Zaječara iskočio je iz koloseka i sa lokomotivom i prednjim delom kompozicije survao se u ambis. Sutradan je četa prodrla ka Bresto-

---

[1] Čitaj napis iz I knjige Edicije: »U dolini Crnog Timoka« od Janka Simeonovića.

vačkoj banji gde je razbila jednu manju nemačku jedinicu i ubila joj dva vojnika.

Druga četa je prodrla ka Krivom Viru gde je 6. septembra potpuno demolirala železničku stanicu, oslanjajući se na to veliko selo poznato po svom učešću u timočkoj buni, kao na bazu.

Prva četa je prodrla ka severnom delu sreza Zaječar dopirući do sela Lenovac, rodnog mesta Hajduk Veljka. I legendu o tom velikom junaku iz prvog srpskog ustanka partizani su potpuno iskoristili.

Veliki uspesi koje je odred postigao u uništavanju neprijateljskih industrijskih i saobraćajnih objekata i dezorganizacija upravnog aparata primorali su okupatora da koncentriše svoje i kvislinške vojne snage radi uništenja odreda. Prvo, likvidacija nemačke posade u rudniku Rtanj, zatim žrtve u Boljevcu, a sada i kod Brestovačke banje, nagone okupatora da organizovano krene u napad na Boljevački partizanski odred. Pada to upravo u vreme priprema prve okupatorske ofanzive na slobodnu teritoriju u vreme priprema prve okupatorske ofanzive na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji.

Boljevački partizanski odred je za mesec dana narastao na preko 400 ljudi, ali je organizaciono i vojnički bio slab. Većini boraca nedostajala su osnovna vojnička znanja te ih je trebalo sticati kroz borbe i akcije. Najveći nedostatak je bio u vojnom rukovodećem kadru, koji je neophodan za ovako vojnički neobučenu boračku masu. Napad na Boljevac je samo otkrio, a ofanziva neprijatelja na slobodnu teritoriju Boljevačkog partizanskog odreda sasvim je to i potvrdila.

U napadu na slobodnu teritoriju odreda učestvovale su jake nemačke snage 714. posadne divizije, sa oklopnim jedinicama, artiljerijom, motorizovanom pešadijom i avijacijom. Prema do sada proverenim podacima, jačina neprijateljskih snaga u napadu na slobodnu teritoriju Boljevačkog odreda iznosila je: 700 nemačkih vojnika sa 30 kamiona i bornih kola, 30 mitraljeza i 7 topova. Napad je izvršen sa tri strane: iz Paraćina, Zaječara i Bora. Prethodilo mu je bombardovanje partizanskih baza i ustaničkih sela Zlot i Podgorac 6. septembra, a 9. i 10. septembra nemačke trupe su i spalile ova dva sela iz kojih je bila većina boraca odreda; izgorelo je oko 853 kuće, pojate i druge zgrade, kao i velika količina ljudske i stočne hrane. Samo u Zlotu je oko 200 porodica ostalo bez krova nad glavom. Neprijatelj je vršio strahovita zločinstva. U Zlotu i Podgorcu je ubijeno više desetina ljudi, žena i dece, dok je nekoliko stotina odvedeno u koncentracioni logor. Posle ovih nedela u Zlotu i Podgorcu, organizujući istovremeno Borski četnički odred, samozvani vojvoda Sava Marković i nemački krajskomandant

uputili su poziv partizanima iz tih sela da se vrate u selo, predaju oružje i »nastave miran život kod svojih kuća«.

Vojnički neobučena a politički nedovoljno izgrađena boračka masa odreda pokolebala se gledajući popaljene kuće. Pod izgovorom da samo obiđu zastrašene porodice više se nisu ni vraćali u odred. A on se osipao i od blizu 450 boraca, ostalo je posle nekoliko dana u Boljevačkom partizanskom odredu 30 — uglavnom članovi KPJ, SKOJ-a i radnici. Bio je to nepojmljivo brz poraz masovnog odreda čije će demoralisane borce izdajnici naroda prevariti da postanu četnici pod izgovorom »da brane svoje popaljene kuće«.

— Da nije bilo komunista i tih partizana, mi ne bismo palili sela. Eto, morali smo — prenosili su zaplašenom narodu navodne poruke Nemaca domaći izdajnici.

13. septembra pao je u ruke gestapovskim krvolocima sekretar OK Zaječar Milenko Brković Crni. On je oko 9 časova ujutru otišao na železničku stanicu, izvadio kartu i uputio se prema vagonu. Nije ni primetio da ga gestapovci i agenti već prate. Mirno je ušao u kupe i seo. Bilo je to pred sam polazak voza.

U njegov kupe su iznenada banuli gestapovci i sručili se na njega. Brković se nije predavao. Bez oklevanja je snažno zamahnuo rukama i, onako snažan, posle kraćeg gušanja, uspeo je da se oslobodi napadača. Istrčao je iz vagona i pojurio preko perona ka izlazu. U tom trenutku iz džepa mu je ispao revolver. Nije imao vremena da se saginje. Agenti su već pucali za njim. Milenko je brzo trčao da bi se što pre dokapao gradskih ulica. Stigao je već na ivicu perona. Tada je pred njega istrčao jedan izdajnik, železničar. Podmetnuo mu je nogu. Nastalo je rvanje. Gestapovci su pristigli i izboli ga isukanim noževima. Obliven krvlju, Milenko se borio još neko vreme. Tada je posustao od udaraca i uboda. Gestapovci su ga odveli u krajskomandanturu. Znali su da je odgovorni funkcioner u Partiji i jedan od organizatora partizanskih odreda u Timočkoj krajini. Želeli su ga živog, te su mu odmah previli rane. Zatim, kad se malo oporavio, počeli su ga ispitivati. Nastalo je mučenje. Pet dana i noći su ga mrcvarili. Tukli su ga gvozdenim polugama, kidali mu zavoje sa nezalečenih rana, pekli ga usijanim gvožđem, vadili mu nokte, testerom pilili kosti na nogama i rukama. Milenko Brković je u mukama gubio svest. Kada bi se povratio nastavljali su mučenje. Nije hteo da prizna ni jednu jedinu reč. Po gradu su se već bili pročuli Brkovićevi odgovori fašistima: »Fašisti, zar ne vidite da vam gori po nogama. Bežite iz moje

zemlje dok nije kasno. Svi ćete biti uništeni«. Šestog dana od hapšenja, 18. septembra 1941. godine, fašisti su podigli vešala na Kraljevici kod Zaječara i obesili Brkovića.

Za Partiju i pokret ovog kraja to je bio veliki gubitak. Odmah posle vešanja Milenka, 21. septembra, pao je u ruke neprijatelja član KPJ i jedan od organizatora ustanka u boljevačkom srezu, Đorđe Ilić, pravnik iz sela Podgorca. Bio je hrom u jednu nogu pa se nije mogao kretati sa odredom koji se povlačio. Uhvatili su ga četnici Koste Pećanca. Najbrutalnije su ga mučili, a zatim predali Nemcima u Zaječaru. Počelo je šestodnevno mučenje. Đorđe je neustrašivo prkosio neprijatelju. Obešen je 27. septembra na Kraljevici, na istom mestu gde je nekoliko dana ranije obešen i Milenko Brković Crni.

*

Važnost Timočke krajine u Hitlerovim strateškim planovima bila je dovoljno procenjena kako s vojničke, tako i s privredne strane. Samo na užem području boljevačkog sreza nalazilo se nekoliko rudnika. Pored toga u neposrednoj blizini ovih je i rudnik bakra u Boru, koji je bio od neprocenjive važnosti za ratne potrebe Hitlera. Timočka krajina je imala i poseban vojnički značaj jer se nalazi u trouglu između železničke komunikacije Beograd — Niš i Dunava, važnog vodenog puta za istočni front. Imajući to u vidu, Boljevački odred se nije smeo vezivati za usku teritoriju jer se sasvim sigurno moglo očekivati da će neprijatelj upotrebiti sva raspoloživa sredstva i poslužiti se svim drastičnim merama za uništenje oslobodilačkog pokreta u ovom za neprijatelja osetljivom području. A odred se zalogorio baš na uskoj teritoriji ustaničkog Zlota i Podgorca i to u neposrednoj blizini ovih sela iz kojih je bilo oko 300 partizana. U ovakvoj situaciji neprijatelju nije bilo teško da koncentriše sve raspoložive snage i udari kako na odred, tako i na ustanička sela koja su dala najveći broj boraca za odred.

Posle izmenjene situacije u boljevačkom srezu, znatno oslabljen odred nije mogao da pruži ozbiljan otpor brojno jačem neprijatelju, te je odlučeno da se ostatak boljevačkog odreda spoji sa oslabljenim Zaglavsko-timočkim odredom koji je 29. septembra pretrpeo jak iznenadni neprijateljski udar, tako da je i on ostao sa 30—40 boraca (a istog dana je na Stevanskim livadama kod s. Sikola poražen i Krajinski odred). Osmog oktobra je došlo do spajanja delova Boljevačkog i Zaglavsko-timočkog odreda koji su zajedno imali oko 70 boraca. Za komandanta novog odreda, koji je dobio naziv Knjaževačko-boljevački,

postavljen je Voja Jelenković Boža, a za njegovog zamenika Sveta Marinković. Za političkog komesara odreda postavljen je Janko Simeonović Sava.

Novoformirani Knjaževačko-boljevački odred je odmah stupio u akciju. Odlučeno je da se najpre poruše železnički mostovi na Timoku i Grliškoj reci kod sela Vratarnice, i onesposobe rudnici uglja: Podvis i Dobra sreća. Još istoga dana, 8. oktobra uveče, izvršen je napad na rudnik uglja Dobra sreća koji je onesposobljen za proizvodnju. Pri tom je zaplenjena veća količina eksploziva za rušenje mostova. Posle napada na rudnik Dobru sreću, odred je krenuo prema Vratarnici i noću 14/15. oktobra demolirao železničku stanicu na pruzi Niš — Negotin. Iste noći srušen je železnički most na Grliškoj reci. Sledeće noći odred je upao u sresko mesto Andrejevac, demolirao poštu, zapalio ostatke sreskog načelstva, demolirao železničku stanicu i onesposobio telegrafsko-telefonske linije na nekoliko kilometara. Posle ove akcije, 17. oktobra, došlo je do napada na rudnik Podvis u kome je učestvovao i Svrljiški odred. Rudnik je čuvalo 20 žandarma i oko 60 četnika Koste Pećanca. Štabovi odreda doneli su zajedničku odluku o napadu na rudnik. Napad je izvršen noću 17/18. oktobra, iznenada: neprijatelj nije ni imao vremena da pruži bilo kakav organizovani otpor. Žandarmi i četnici su na prve pozive za predaju položili oružje. Zarobljeno je devet žandarma i 28 četnika, dok su se ostali razbežali. Srušeni su električna centrala i druga rudnička postrojenja. Sem toga, zaplenjena je veća količina eksploziva, odeće i obuće od koje je dosta razdeljeno samim radnicima. Istovremeno je manja grupa partizana minirala železnički most kod Palilule. Rušenjem ovog i mosta na Grliškoj reci za duže vreme je prekinut železnički saobraćaj na ovom delu pruge Zaječar — Niš.

To je bio najbolji odgovor neprijateljskoj propagandi da su partizanski odredi razbijeni i partizani uništeni.

Od akcije na rudnik Podvis pa sve do marta 1942. godine, Knjaževačko-boljevački odred je dejstvovao na području svrljiškog i zaplanjskog sreza kao samostalna jedinica u sastavu Svrljiškog odreda učestvujući u svim akcijama i borbama koje je za to vreme vodio Svrljiški odred. Oba odreda su iz Podvisa krenula prema Sokobanji, gde je bilo oko 100 — 120 četnika Koste Pećanca i 20 žandarma. Uoči samog napada u Knjaževačko-boljevačkom odredu su izvršene izvesne organizacione promene. Za komandanta sam postavljen ja, na mesto Voje Jelenkovića.

Napad na Sokobanju je izvršen 20. oktobra. Garnizon je blokiran u prvi mrak. Silovit i iznenadan nalet partizana onemogućio je organizovani otpor četnika i žandarma. Njihova od-

brana je brzo slomljena i veći broj četnika i žandarma je zarobljen. Najveći broj zarobljenih četnika — seljaka je pušten kućama, dok je okorelim zlikovcima, sreskom načelniku, četničkim vojvodama i drugima narodni sud izrekao smrtnu kaznu. Spaljena je arhiva sreskog načelstva, demolirana je pošta i zaplenjen veliki broj pušaka, odeće i drugog materijala. Posle ove akcije odredi su krenuli prema Svrljigu i ostali su na području svrljiškog sreza, sa glavnim uporištem i osloncem na Zeleni vrh. 20. novembra je doneta odluka da se Knjaževačko-boljevački odred vrati na teritoriju knjaževačko-timočkog sreza. Pokušaj odreda da prodre tamo nije uspeo, jer je neprijatelj grčevito branio taj teren. Dvadeset trećeg novembra odred je uspeo da se probije u Timok do manastira Suvodola (blizu sela Selačke), ali je odmah napadnut i primoran na povlačenje prema Staroj planini. U selu Radičevcu je razoružao graničnu stražu i održao politički zbor, a 30. oktobra noću u s. Balincu su ga napale jače nemačke i četničke snage. U toj borbi poginula su dva partizana i jedan je ranjen. Jedan od poginulih je Milutin Ružić, učesnik u poznatoj akciji Boljevačkog odreda na Rtanj. Neprijatelj je takođe pretrpeo gubitke u mrtvim i ranjenim. Odred se nije mogao odupreti mnogobrojnim neprijateljskim snagama i vratio se na teritoriju svrljiškog sreza.

Decembra 1941. Knjaževačko-boljevački odred je sa jednom četom Svrljiškog odreda, pored drugih akcija, održavao političke zborove po svrljiškim selima. Jedan od tih zborova održan je 12. decembra u selu Krenta na Tresibabi, između Knjaževca i Svrljiga. Na zboru su govorili komesar i komandir Svrljiške čete, objašnjavajući narodu izdaju četnika Koste Pećanca, Nedića, Ljotića i Draže Mihailovića. Posle zbora u Krenti izveden je kulturno-zabavni program, a zatim je nastalo narodno veselje koje je trajalo do kasno u noć. Sutradan, 13. decembra oko 11 časova, kad su se partizani spremali za pokret, stražar je obavestio da sa pravca Knjaževca ide neprijateljska kolona i da su prednji delovi već u neposrednoj blizini. Situacija je bila vrlo teška. Jačina neprijateljskih snaga nije bila poznata. Upustiti se u neravnopravnu borbu protiv mnogo jačeg neprijatelja bilo je opasno, a povući se bez borbe znači pokolebati poverenje naroda u snage partizana. Stoga je odlučeno da se primi borba. Nemci su već bili zauzeli borbeni raspored na dominantnim položajima (u groblju iznad sela).

Svrljiška četa je imala da napadne Nemce i Timočki četnički odred u groblju, a Knjaževačko-boljevački odred da odbaci Knjaževački četnički odred koji je napao naše desno krilo. Borba je počela iz pokreta. Što je vreme više odmicalo, ona je dobijala sve veću žestinu. Knjaževačko-boljevački odred je brzo

razbio knjaževačke četnike i naterao ih u bekstvo. Svrljiška četa je za to vreme vodila tešku borbu s Nemcima i Timočkim četničkim odredom u groblju. Deo snaga Knjaževačko-boljevačkog partizanskog odreda je posle razbijanja četnika udario u desni bok Nemaca, a sa preostalim snagama štitio komunikaciju prema Knjaževcu. Borba s Nemcima je dostigla kulminaciju. Nastao je presudan trenutak. Front Nemaca se tada poljuljao i oni su počeli da se povlače u neredu. Ali su ogavni četnici Save Markovića »Borskog« iznenada udarili u levi bok Svrljiške čete sa pravca Svrljiga. Teren je bio čist i borbeni raspored levog krila Svrljiške čete jasno se ocrtavao. Ona se tako našla pod jakom unakrsnom vatrom. Nastali su teški trenuci. Četa je počela da se povlači u neredu. Dr Milenko Hadžić, popularni svrljiški partizan, ustao je i počeo da dovikuje četnicima iz sveg glasa: »Četnici, ne prolivajte bratsku krv za račun Nemaca! Pređite na stranu partizana, tu vam je mesto.«

Pao je pokošen, a za njim još osam drugova.

Pomerio se ceo front. Levo krilo se povlačilo u neredu i po grupama, a desno je uzmicalo organizovano. Posle izvlačenja iz sela, desno krilo se svilo u kolonu i nastavilo pokret prema Zelenom vrhu, a levo se po grupama uključilo u kolonu. U neravnoj borbi koja je trajala nekoliko sati partizanske snage su bile primorane na povlačenje, ostavljajući na mestu borbe devet poginulih drugova. Gubici neprijatelja nikada nisu bili tačno utvrđeni.

Sve do marta 1942. godine Knjaževačko-boljevački odred je proveo u Zaplanju (leva obala Nišave) kada je izvršio pokret ka Timoku.

Jovan ČEDA KECMAN

ODLAZAK BORACA SA TERENA ZETE NA PLJEVLJA 1941.

Odmah poslije ustanka u Crnoj Gori, partijska organizacija u Zeti je intenzivno radila na pripremama za jednu dužu i upornu borbu protiv okupatora.

U kratkom periodu likvidirane su sve bivše opštine na terenu Zete, a njihovi predsjednici nijesu se smjeli udaljavati od neprijateljskih garnizona.

Uz pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Okružnog komiteta KPJ za Podgoricu partijska organizacija je uspjela da formira partizanski bataljon u čijem sastavu su ulazile čete koje su se formirale u više sela na terenu Zete. Rukovodstvo i jezgro ovih jedinica bili su komunisti i skojevci.

U to vrijeme okupator je na terenu Zete imao prilično jake snage, tako da je svaka četa na svom terenu živjela poluilegalno. Komunisti i skojevci u ovim četama živjeli su vojničkim životom i izvršavali manje akcije dok su ostali obavljali stražarsku službu i druge poslove. Naoružanje bataljona bilo je dosta slabo. Veći dio boraca nije imao ni pušaka što je kod nekih unosilo izvjesnu nesigurnost. Pored veze sa Zetskim odredom, u čijem je sastavu i bio, bataljon je održavao stalnu vezu i sa partijskim rukovodstvom. Pošto okupator noću nije vršio nikakve pokrete, to su partijska organizacija i formirane jedinice bili apsolutni gospodari terena van područja neprijateljskih garnizona, na kome su predstavljali strah i trepet za petokolonaške elemente koji su se jedino mogli spasti u okupatorskim garnizonima. To je omogućilo da se neometano izvrši direktiva o mobilizaciji boraca sa ovog terena za crnogorski partizanski odred za dejstva u Sandžaku i njegovo učešće u napadu na Pljevlja 1. decembra 1941. godine.

Prilikom odabiranja boraca, vodilo se računa da iz svake čete pođe i učestvuje po nekoliko boraca, da bi se na taj način

Pivo Karamatijević: SMJEŠTAJ RANJENIKA

za pokret vezivalo svako selo i što više porodica. Bili su to zdravi i većinom mladi ljudi, izuzev 3—4 koji ipak nijesu htjeli da odustanu i da ne učestvuju u toj borbi.

Iz partijske organizacije Zete pošlo je na Pljevlja 25 članova KPJ i nekoliko skojevaca, što je otprilike predstavljalo polovinu tadašnje partijske organizacije. I pored svih napora ostalog broja komunista, slanje ovolikog broja komunista i skojevaca odmah se osjetilo u radu organizacije na terenu.

Poslije napada na Pljevlja jedan broj boraca vratio se na teren Zete i ponovo stupio u Zetski bataljon.

Oni komunisti i skojevci koji su učestvovali u napadu na Pljevlja ostali su na terenu Sandžaka, formirali četu i nastavili borbu protiv neprijatelja, na području Sandžačkog odreda. U Sandžaku su ovu četu nazivali Zetskom četom. Ona je na području Sandžaka vodila nekoliko teških borbi i imala gubitaka.

U jednoj borbi je, boreći se prsa u prsa sa neprijateljem na čelu ove čete, poginuo junačkom smrću njen komandir Drago Kukuličić, istaknuti borac i revolucionar, jedan od najstarijih članova Partije sa područja Zete, koji se i prije rata isticao svojim revolucionarnim radom. Pored njega u borbama u Sandžaku poginuo je i jedan od mlađih komunista, njegov nerazdvojni drug Špiro Klikovac.

Koncem marta 1942. godine ova četa se vratila i trebalo je da uđe u sastav Zetskog bataljona. Ali, pošto je bataljon već bio napustio teren Zete i prebacio se na područje Lovćenskog odreda, borci ove čete su nešto kasnije stupili u proleterske brigade i ostali dosledni narodnooslobodilačkoj borbi sve do konačnog oslobođenja zemlje.

Poslije napada na Pljevlja okupatori i domaći izdajnici pojačali su svoju aktivnost na području Zete, kako bi paralizovali narodnooslobodilački pokret i rad partijske organizacije na ovom terenu, ali u tom nijesu uspjeli. Jedinice koje su živjele poluilegalno na ovom terenu dobijale su pomoć od štaba Zetskog odreda i lično od komandanta Zetskog odreda Blaža Jovanovića. On je poslije jednog savjetovanja sa štabovima bataljona na području lješanske nahije, početkom januara 1942. godine, došao u Zetu i održao nekoliko konferencija.

Pod kakvim uslovima su se održavale ove konferencije pokazuje i primjer konferencije u selu Bijelom Polju koje je u to vrijeme bilo puno neprijateljskih vojnika. Dok su neprijateljske patrole krstarile na nekih 40—50 metara od kuće u kojoj se održavala konferencija, njen rad se blagodareći dobroj organizaciji i obezbjeđenju odvijao normalno.

Spaso DRAKIĆ

PRIPREME I RAZVOJ USTANKA NA PODRUČJU SELA STRAŠEVINE I OKOLINE[1]

Krajem 1938. u selu Straševini je formirana partijska ćelija, koja je u početku brojala samo 4 člana. Uz podršku Mjesnog komiteta iz Nikšića i tek oformljenog partijskog biroa Trebješke opštine, komunisti Straševine proširili su svoj uticaj i na omladinu i na starije ljude. Stoga je narod ovoga kraja masovno učestvovao na svim manifestacijama i demonstracijama, koje je Mjesni komitet u Nikšiću organizovao od 1938. godine pa na dalje.

Aprilskih dana 1941. znatan broj mladih ljudi bio je u jedinicama stare jugoslovenske vojske. Nakon kapitulacije skoro svi su se vratili kućama. Većina je donijela puške i nešto municije. Do kraja aprila pristigao je iz raznih krajeva zemlje i znatan broj intelektualaca iz ovih sela.

U neposrednoj blizini Nikšića, u Trebješkoj pećini vlada bivše Jugoslavije — u bjekstvu — smjestila je skoro sav novac Narodne banke. Poluge u zlatu istovarene su na Kapino polje. Te »pećinske pare« razgrabljene su preko noći i najveći dio »pripao« je seljacima iz Ozrinića, a nekoliko miliona dograbili su seljaci iz drugih sela. Počela je kocka najširih razmjera.

U tim danima izrazitog rasula, neviđene pometnje i gramzivosti, komunisti su se ipak snašli i počeli organizovano prikupljanje oružja, municije, odjeće i obuće. Početkom maja prikupljeno je oko 40 pušaka, 10 000 metaka, jedan puškomitraljez, 50 bombi i drugog materijala. Četiri sanduka municije komunisti su noću prenijeli u podnožje Budoša. U drugoj polovini

---

[1] Selo Straševina i Kličevo, sa zaseocima: Studenca, Obrežje, Gudelja i Čađalica su u stvari južno predgrađe Nikšića. Pred sam drugi svjetski rat ovo područje je brojalo 114 domova, sa prosječno 5 članova porodice u svakoj kući. Stanovnici su bili pretežno zemljoradnici, a pomalo se bavili i stočarstvom.

maja počinje, po direktivi Mjesnog komiteta u Nikšiću, postepeno i obazrivo obučavanje omladinaca u rukovanju oružjem. Uporedo sa tim komunisti danonoćno drže omladinu na okupu, a i seljacima objašnjavaju novonastalu situaciju.

Početkom juna osniva se gerilski vod, koji broj 25 mladih ljudi. Za komandira voda postavljen je Mijuško Vukićević, a za desetare Jagoš Kontić i Radojica Vukićević. Četrnaestog juna gerilski vod polaže svečanu zakletvu u kući Luke Vukićevića u Straševini. Od tog momenta otpočela je sistematska vježba i vojna obuka sa pripadnicima voda, koja je izvođena isključivo noću.

Istovremeno partijska organizacija je razvijala intenzivan rad i na konferencijama, manjim skupovima i sa pojedincima ukazivala na potrebu dizanja oružanog ustanka. Reakcionarni elementi, a posebno separatisti, tzv. »zelenaši«, su naprotiv, uporno propagirali stvaranje samostalne Crne Gore pod okriljem Italije i njeno »proglašenje« za samostalnu državu. Njima su se pridružili i neki imućniji seljaci i oni koji su preko noći postali milioneri. Oni su počeli da se često sastaju u kući Pavla Kontića, Rista Boškovića, popa Milete Varajića i dr. Uglavnom, sve ove i ovakve akcije organizovao je Simo Mijušković uz pomoć svojih bogatih rođaka iz sela Kličeva.

Na nekoliko dana pred napad fašističke Njemačke na SSSR primljena je direktiva od Mjesnog komiteta da gerilski vod bude u strogoj pripravnosti i da održava stalan kontakt sa susednim selima. Nekoliko dana kasnije formirana je seoska četa, koja je brojala oko 100 ljudi i bila podeljena u 4 voda. Kada je Mjesni komitet Nikšića donio odluku da se napadne Nikšić i ovoj je četi određen pravac napada i objekti na prilazu grada koje je trebalo da zauzme. No, do napada nije došlo.

Desetog jula 1941. partijska jedinica ovog područja organizuje masovan zbor, koji je održan noću, na jednoj poljani ispod sela Straševine. Tu se diskutovalo o pripremama za sveopšti ustanak. Na tom skupu došla je do izražaja kolebljivost izvjesnog broja intelektualaca, koji su ranijih godina živjeli van svog rodnog kraja. Nekima od njih teško je padalo što nemaju bilo kakav uticaj, pa su često postavljali pitanje: »Ko rukovodi borbom i ko je ovlašćen da poziva narod na ustanak?« Ipak su se priključili formiranoj boračkoj jedinici.

Nakon tri dana počeo je ustanak. Gerilskom vodu ovog kraja je naređeno da se pod oružjem zadrži u selima i prati razvoj događaja. Partijska jedinica i rukovodstvo čete su u samu zoru 13. jula odlučili da vodovi Straševske čete posjednu položaje iznad sela. Tako je oko 70 dobro naoružanih boraca ostalo na položajima prema Studenačkim glavicama i prema Čađalici

puna četiri dana i četiri noći bez smjene. Omladina je donosila hranu na položaje. Rukovodstvo čete je zabranilo svako kretanje prema gradu i svuda je postavilo jake i sigurne straže. Istovremeno su poslate patrole prema Štedimu i Pandurici i tako se održavala veza sa susjednim jedinicama. Okupatorski garnizon iz Nikšića nije reagirao tako da na ovom sektoru nije došlo ni do kakve borbe.

Nakon splašnjavanja ustanka, a poslije znatnih pojačanja pristiglih okupatorovom garnizonu u Nikšiću, Pavle Kontić, samozvani kmet, Boško Agramović »Agram« i drugi »zelenaši«, uzimaju nacionalnu zastavu iz seoske crkve i sačekuju dijelove novopridošle divizije okupatora na Carevom mostu. U istom momentu i Mirko Nikčević, po političkoj boji takođe zelenaš, postaje javni saradnik Ovre (tajne fašističke policije).

Nastaje vrlo teška situacija za ovaj kraj. Okupator, uz pomoć domaćih izdajnika, organizuje straže, koje se noću mijenjaju i obilaze put od Nikšića, preko Kličeva do Pandurice. Seljaci su primorani da idu na straže goloruki, a partijska organizacija šalje pojedine drugove noću da ovim seljacima objašnjava štetnost i sramotu služenja okupatoru. Ujedno ih informiše o svim značajnim događajima u zemlji i na istočnom frontu. Uporedo s tim komandir čete sa nekoliko boraca često presreće kmeta Kontića i oštrije mu prijeti zbog izdajničkog rada. Uz to, skoro svake noći, partijska jedinica okuplja odlučnije seljake i omladinu i održava sastanke po kućama ili na pogodnim mjestima ispod sela. Ujedno šalje po nekoliko gerilaca u susjedna sela, koji se naoružani kreću prema Ozrinićima, Stubici i Štedimu.

Polovinom avgusta rukovodstvo ove gerilske jedinice određuje pet drugova da uđu u sastav Samostalnog bataljona Nikšićkog odreda, koji polazi u Hercegovinu. Na tu akciju su pošli: Mijuško Vukićević, Milan Rončević, Jagoš Kontić, Radojica Vukićević i Milan Živković. Ovi drugovi ostaju na terenu Hercegovine skoro mjesec i po dana. U tom periodu i seoska reakcija se koncentriše. Velike količine namirnica dovoze se iz okupatorovih magacina u kuću kmeta Kontića i on ih dijeli kolebljivim seljacima, a u isto vrijeme Mirko Nikčević i Boško Agramović javno prolaze kroz sela sa okupatorskom policijom, prijete i vrbuju pojedince.

Krajem septembra rukovodstvo gerilskog voda upućuje jednu grupu od tri druga: Pera Lalovića, Raka Savićevića i Miloša Backovića na akciju u Javarov Do. Isto tako se šalju grupe boraca, da preko Ozrinića ili Štedima, uđu u sastav pojedinih jedinica, koje izvode akcije u selima severno od Nikšića. Sve se

ovo sprovodi po naređenju već oformljenog štaba Nikšićkog odreda.

U tom periodu se formira za Straševinu i okolna sela Narodnooslobodilački odbor, u čiji sastav ulaze i nekoliko vrlo uglednih i odlučnijih seljaka. Predsjednik odbora bio je Mileta Milunović. Ujedno se organizuje AFŽ i NOF. U te dane je nekoliko kandidata primljeno u KPJ. Razvija se vrlo široka aktivnost za prikupljanje odjeće, obuće i hrane. Desetine omladinaca i omladinki noću prenose razni materijal u određena skladišta u susjednim selima. Pored toga, u Straševini se organizuje i izrada nekoliko stotina petokrakih zvijezda, koje se šalju jedinicama u okolini Nikšića.

Za politički rad koristio se svaki skup, pa i pogrebi istaknutijih ljudi. U tom pogledu karakterističan je pogreb Ilije Backovića, dugogodišnjeg predsjednika mjesnog fudbalskog kluba »Sloga« i istaknutog pripadnika NOP-a. Pogrebu je, pored velike mase seljaka iz okolnih sela i povećeg broja građana Nikšića, prisustvovao kompletan gerilski vod, naoružan revolverima i bombama. Do incidenta nije došlo, ali je nakon pola sata, vod karabinijera, predvođen špijunom Mirkom Nikčevićem, opkolio kuću Radojice Vukićevića, koji je govorio na pogrebu, ali ga nijesu našli kod kuće. Karabinijeri su opalili nekoliko rafala prema vrbljacima Zete i udaljili se iz sela.

Početkom novembra okupatorski garnizon počinje da se još jače utvrđuje i na Čađalici i na Studenačkim glavicama. Tu je napravio vrlo jake i solidne fortifikacijske objekte. Tih dana naše jedinice u okolini Nikšića postižu zavidne rezultate u nizu okršaja sa okupatorom, koji je pokušavao da se probije prema Gornjem Polju, Župi i Stubi. U sastavu tih jedinica nalazili su se i partizani sela Straševine. Za ovaj kraj je od osobite važnosti bila akcija na Stubi u kojoj je, pored Toma Počeka, ubijen i dobro poznati agent Ovre Mirko Nikčević iz Straševine, a zarobljen je i nešto kasnije strijeljan Radojica Ralev Nikčević iz sela Kličeva. Od toga momenta izdajnici i reakcionarni elementi u Straševini, Kličevu i pomenutim zaseocima, počinju da se povlače i ostaju noću kod svojih rođaka i prijatelja u gradu.

Polovinom novembra okupatorova policija šalje u selo Straševinu svog specijalnog agenta dobro poznatog i uvježbanog policajca stare Jugoslavije Milutina Vulanovića. Poslije jedne masovne konferencije u selu, komandir partizanske čete dobija izvještaj da se Vulanović nalazi u kući Magovčevića i da ima namjeru da tu prenoći. Dvanaestog novembra uveče 8 partizana dobilo je zadatak da uhapsi špijuna Vulanovića i sprovede ga u štab odreda.

Na vratima same kuće inače poznatog »krilaša« Blaža Magovčevića grupa partizana je bila nesmotrena i počela da pretresa agenta Vulanovića. U tom momentu Blažo Magovčević je revolverskim metkom ubio Radosava Backovića, borca partizanske čete. Pucanj je ugasio petrolejsku lampu a vješti policajac je pao na pod. Svi prisutni borci su pomislili da je neko od drugova ubio agenta Vulanovića i udaljili su se iz kuće. Tek kada su sišli na seosku poljanu saznali su da je Radosav poginuo, a da je Vulanović pobjegao preko Studenačkih glavica u Nikšić. Poslije toga komanda čete je odlučila da se svi drugovi, koji su učestvovali u ovoj akciji, iste noći prebace u Štedim i da za nekoliko dana napuste selo.

Iako je situacija u Straševini i okolnim zaseocima tih dana bila vrlo nezgodna i mučna, ipak je partijska jedinica uspjela da pripremi, dobro naoruža i pošalje kompletan vod za borbu na Pljevljima. Za komandira voda postavljen je Radojica Vukićević a za zamjenika Milan Rončević. Za desetare su određeni Jagoš Kontić i Vasilije Lalović. Vod je brojao 25 boraca i ušao je u sastav 3. čete bataljona »Peko Pavlović«. Za komandira ove čete prilikom njenog formiranja na Gvozdu, postavljen je Mijuško Vukićević. Za vrijeme dugog marša prema Pljevljima, u izvođenju samih akcija na ivici opsednutog grada, Straševski partizanski vod u potpunosti je izvršio svoj zadatak. Bio je u svemu jedinstven i samopregoran. Iz borbe se, po naređenju, organizovano povlačio sa dva ranjena borca, Vasilijem Lalovićem i Nikolom Miljanovićem. Poslije organizovanog povratka sa Pljevalja vod je ušao u sastav svoje matične čete.

Baš u tim danim nastaju osobite teškoće za borce iz Straševine i okoline, jer je, uslijed velikih snežnih nanosa, voda preplavila donji dio Nikšićkog polja, pa je gotovo onemogućeno kretanje po selu i zaseocima. Uz saglasnost štaba Trebješkog bataljona i odobrenja štaba odreda, Straševska partizanska četa se prebacila u selo Orlinu pod planinom Budošem i tu organizovala logorski život. Iako je organizaciono bila u sastavu Trebješkog bataljona, ona je od tog momenta praktično pružala znatnu pomoć Pljешivačkom bataljonu, čije su jedinice držale položaje na Pandurici i sa južne strane blokirale garnizon u Nikšiću.

Komanda čete je jedan svoj vod, naoružan i sa dva puškomitraljeza, dislocirala u neposrednoj blizini Careva mosta. Na samom mostu, u bunkerima, nalazile su se okupatorove straže. Vod je održavao stalan kontakt sa jedinicama Pješivačkog bataljona na Pandurici. Pored toga dva druga voda neprestano su bila u pokretu prema selu Broćancu, Štedimu, Miločanima i dr. Omladinci i omladinke donosili su noću veće količine hrane,

odjeće i obuće, koju su borci splavovima prevozili do Orline. Vraćajući se kućama omladina je raznosila po selu i okolini desetine primjeraka obrađenih radio-vijesti, čitala ih na svojim sastancima i davala znatnom broju domaćinstava.

U tim okvirima odvijao se uglavnom rad ove jedinice, sve do polovine februara 1942. U te dane, s obzirom da su Straševina i pomenuti zaseoci praktično ostali bez naoružanih boraca, domaći neprijatelji počinju da se koncentrišu, da istupaju javno, održavaju konferencije i proširuju saradnju sa okupatorom. Njima se postepeno priključuju kolebljivci svih vrsta, među kojima i neki intelektualci. Tek tada se javno ističu: Radojica Mišurov Nikčević i advokat Radosav Bošković. U te dane nadiru vrlo jake snage okupatora od Danilovgrada prema Bogetićima. Skoro čitava Straševska četa je bila angažovana i u sadejstvu sa Pješivačkim bataljonom danonoćno ostala na položajima od Bogetića do Pandurice.

Nakon proboja našeg fronta na Pandurici i povlačenja jedinica sa tog sektora u dva pravca: prema Poviji i Bršnu i prema Bročancu i Štedimu, Straševskoj četi je naređeno da i dalje ostane u Orlini i u okolnim zaseocima. Baš prilikom povlačenja Straševske čete sa ovih položaja, dobija svoj epilog teški događaj od 12. novembra 1941. u Straševini (kada je poginuo Radosav Backović). Naime, neprijatelj je širio glasove da je za smrt Radosava kriv njegov komandir Mijuško Vukićević. Pod uticajem te propagande Radojica Backović, brat od strica poginulog Radosava, koristeći mrak puca u leđa svog komandira Mijuška. Misleći da ga je ubio, Radojica baca pušku i iste noći se prebacuje u Štab Pješivačkog bataljona, govoreći komesaru Aleksi Backoviću: »Ubio sam Mijuška i osvetio sam brata Radosava«. Neprijatelj nije prezao ni od takvih sredstava da bi razbio naše borbene redove. Inače, komandiru čete Mijušku Vukićeviću taj metak nije naškodio, jer se zaglavio u rancu punom municije koji je komandir nosio na leđima.

Kratko vrijeme poslije ovih događaja, okupator formira i komandu žandarmerije u Nikšiću, u čiji sastav su isključivo ušli notorni izdajnici. Ova »komanda« šalje svoje patrole i u Straševinu i u okolne zaseoke. Patrole su se tako osmelile da su se i noću po ovom terenu kretale slobodno i upadale u kuće partizanskih porodica, maltretirale ih i zlostavljale. Krajem februara rukovodstvo čete je odlučilo da se jedna grupa naših boraca noću prebaci splavom u Straševinu. Ovu grupu su predvodili Jagoš Kontić i Milan Rončević. Grupa je, pored ostalog

oružja, imala teški mitraljez i znatnu količinu municije. Trojica boraca ostali su na splavu, na ivici »jezera«, ispod same Straševine, a petorica su krenuli po selu. U susretu sa jednom žandarmerijskom patrolom od 5 — 6 žandarma naši borci su odmah otvorili vatru. Žandarmi su se razbježali, ali su borci uspjeli da zarobe vođu žandarmerijske patrole, dovedu ga na splav i krenu prema svojoj jedinici. U tom trenutku okupator je sa Studenačkih glavica, Čađalice i ostalih položaja osuo bjesomučnu paljbu u pravcu Straševine — Orlina. Partizani su odgovorili paljbom iz teškog mitraljeza i pušaka i bez gubitaka stigli u samu zoru u svoj logor. Ova akcija je, s obzirom na sve što se u njoj zbilo, imala veliki značaj za cio kraj.

Početkom marta, po naređenju štaba Trebješkog bataljona, nekoliko rukovodećih drugova Straševske čete raspoređeni su u novoformirane jedinice štaba Nikšićkog odreda. Nešto ranije pošao je Pero Lalović — za komesara Trebješkog bataljona. Mijuško Vukićević, sa grupom boraca, odlazi u samostalnu udarnu četu na sektoru Ozrinići — Bršno — Povija. Jagoš Kontić, Miloš Lalović i drugi odlaze u sastav 1. udarnog bataljona Nikšićkog odreda, a Vasilije Lalović sa grupom boraca odlazi u jedinice 2. udarnog bataljona i postaje zamjenik komesara čete. Milan Rončević i Vladimir Kontić, sa još četiri borca, odlaze u sastav samostalnog udarnog bataljona — za operacije u Vasojevićima. Sa preostalim borcima Straševske čete u Orlini ostaju Radojica Vukićević, Drago Lakčević i Radan Vukićević i oni se 25. marta, sa svim ostalim borcima ove jedinice, po naređenju štaba Nikšićkog odreda, priključuju novoformiranom 5. udarnom bataljonu, koji se raspoređuje na sektoru Budoš — Garač. Za komandira 3. čete ovog bataljona postavljen je Radojica Vukićević, a za vodnike 1. i 2. voda Drago Lakčević i Radan Vukićević.

Oko 10. marta 1942. u selu Straševini i okolini ponovo nastaje izvanredno teška situacija za naš pokret. Saradnici okupatora na tom terenu počinju sa formiranjem četničke jedinice. Tačno 10. marta u 10 časova pred Straševsku crkvu su okupljeni (pomoću crkvenog zvona) skoro svi domaćini i njihovi sinovi, koji su se zatekli u selu i zaseocima. Poslije dužih i vatrenih govora, Mijuškovići povjeravaju komandu Radojici Nikčeviću, koji je nekada bio komita u ovom kraju i kao takav osuđen od dinastije Karađorđevića na doživotnu robiju. Cio skup, koji je brojao oko 120 ljudi, sa onom istom nacionalnom zastavom kojom je Pavle Kontić iza 13. jula 1941. dočekao italijanske trupe, odlazi u Nikšić i postrojava se pod balkonom koman-

danta okupatorskog garnizona. Simo Mijušković, Radojica Nikčević, Pavle Kontić, Boško Agramović i Risto Bošković odlaze kod komandanta i zaklinju se na vjernost.

Istog dana, nakon kraćeg zadržavanja u Nikšiću, novoformirana »vojska«, naoružana italijanskim oružjem, po već sačinjenom spisku hapsi sve preostale članove narodnooslobodilačkog odbora, istaknutije aktivistkinje AFŽ-a, NOF-a i sve aktiviste SKOJ-a. Uhapšeno je i nekoliko bivših boraca Straševske čete, koji su se po naređenju rukovodstva ili na svoju ruku našli u selu i okolini. Oko 35 ljudi i žena, omladinaca i omladinki, nakon maltretiranja i vređanja u selu, odvedeno je i predato Italijanima. U isto vrijeme su izdajnici predložili koga sve treba internirati u albanske logore, a koga zadržati u zatvoru u Nikšiću. U hapšenju i maltretiranju naših aktivista naročito se ističu Risto i Radosav Bošković i kmet Pavle Kontić.

Tih dana se Radojici Nikčeviću proširuju kompetencije u komandovanju i on, dobijajući u svemu podršku predsjednika opštine u Nikšiću, Jevrema Šaulića, mobiliše oko 250 ljudi i 14. marta ujutro pojavljuje se u selu Bršnu. U sastavu ove skupine našlo se desetak rođaka Radojice Nikčevića, kao i nekoliko Straševljana. Zahvaljujući vanredno dobrim pripremama samostalne udarne čete, čiji je komandir bio Bajo Nikolić, a komesar Mijuško Vukićević i koja je baš tog dana boravila u Bršnu i neposrednoj okolini, likvidirani su poslije kraće borbe, Radojica Nikčević i 13 njegovih bliskih rođaka i ličnih prijatelja. Poslije toga se ova neobična četnička rulja razbježala u takvoj panici, da je njen veći dio pobacao oružje i municiju do ivice polja, ispod Ozrinića. Mnogi su se i bez kaputa i kapa vratili ili kod Šaulića u Nikšić ili kod kmeta Kontića u Straševinu.

Tokom aprila 1942. i partizani sela Straševine dali su, u novoformiranim udarnim bataljonima i drugim jedinicama Nikšićkog odreda, svoj doprinos u žrtvama i samopregoru.[2]

U organizovanom povlačenju partizanskih jedinica sa područja Nikšićkog odreda, krajem aprila i početkom maja, pretežan broj boraca iz sela Straševine i okoline, počinje da malaksava i da se koleba. Stariji i iznemogli u rukovodstvu jedinica vraćaju se kućama, sa uvjerenjem da će se i dalje

[2] Tih dana ginu dva istaknuta borca Straševine i to Vladimir Kontić, radnik i predratni komunista, u borbi u okolini Rovaca i Vasilije Lalović, zamjenik komesara 1. čete 2. udarnog bataljona, u borbi kod Malog Garča.

dobro držati i pomagati našu borbu do kraja. Većina takvih ostala je zaista i dosledna, bilo da su se našli u fašističkim zatvorima ili u logorima Albanije[3].

Do kraja rata su ostali dosljedni svi oni komunisti sela Straševine i okoline, koji su se svrstali u redove Pete crnogorske brigade, njih osam na broju, kao i onih šest partizana koje je Okružni komitet KPJ za Nikšić organizovano vratio u pozadinu na ilegalni rad i rasporedio po terenu.[4]

Tako su sela Straševina i Kličevo, sa okolnim zaseocima, koja ni u jednom momentu nisu ostala bez legalnih ili ilegalnih boraca, dala častan doprinos oslobodilačkoj borbi u krvi i patnjama i sa ponosom dočekala slobodu naroda Jugoslavije.

Radojica M. VUKIĆEVIĆ

---

[3] Iz Straševine okupator je strijeljao aktivne saradnike NOP-a Blagoja Vukićevića i Draga Lalovića, koji su se nalazili u logoru u Baru i u zatvoru u Podgorici. U logorima Albanije umrli su Peko Radojičić i Toma Kontić.

[4] Tokom 1943. godine, sa područja Straševine, u borbama ginu: Drago Lakčević, zamjenik komandira čete 5. crnogorske brigade, Jagoš Kontić, raniji komesar čete i ilegalac u okolini Nikšića, Živko Vukićević, komandir čete 1. prekomorske brigade i Pero Roganović desetar 1. proleterske brigade.

Krajem 1944. godine i početkom 1945. u borbenim jedinicama naše vojske, kroz Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu, ginu šest boraca iz Straševine i Kličeva i to: Mirko Bajov Nikčević, Dušan i Blažo Backovići, Božo Savićević i Radovan i Tomo Roganović.

17. maja 1944. četničke jedinice Ivana Ružića, strijeljaju u Studencima šest rodoljuba i to: Đukana Đukića sa dva maloljetna sina, Baja Đukića, Radosava Tešalja i Krsta Markovića.

PRVI UDARCI

SLAVISTIČKI SEMINAR

Prostorija je bila toliko zadimljena da smo jedva videli jedan drugog. Prozore nismo otvarali, da se ne bi posumnjalo da smo tu.

Bili smo verovatno prva univerzitetska borbena grupa avgusta 1941. godine. Međusobno se nismo poznavali, jer je među nama bilo drugova sa raznih fakulteta. Drolc, koji nas je po skojevskoj liniji okupio tražio je od svakoga da se prilikom izgovaranja lozinke predstavi nadimkom. Onaj koji nije imao ilegalno ime morao je da ga izmisli na licu mesta, ili ga je izmislio sam Drolc.

Bilo je to u garderobi »Frančiškanskog odra« (sadašnjeg Gradskog pozorišta u Ljubljani), u pravom klerikalnom gnezdu, gde u to vreme niko nije zalazio. Mesto nije bilo sumnjivo, ali ni naročito bezbedno.

Sedeli smo oko stola, među praznim vešalicama. Nas petorica. Znali smo da smo se okupili radi izvršenja neke teške akcije.

Drolc je govorio o potrebi oružanog otpora, o organizaciji petorki. Govorio je prilično dugo. Opširno je objašnjavao stvari koje smo svi već dobro znali i osećali.

Neko je tiho rekao: Vraga, zar smo došli na studijski sastanak?

Drolc je bio uporan: Neće vam biti od štete ako više puta razmotrite iste stvari. U našim glavama mora biti sve jasno ako želimo da akcije budu brze, oštre i odlučne.

Bili smo pomalo i uvređeni. Svaki od nas je bio ubeđen da mu je sve jasno.

Jedan drugog nismo poznavali i međusobno smo se procenjivali po pokretima, očima i licu.

Drolc je ulivao poverenje na prvi pogled. Govorio je kratkim i odsečnim rečenicama.

Drugi je bio Tego, mladić jednostavnih pokreta, širokog lica. I on je govorio jednostavno i jasno.

Treći je rekao da se zove Trenta. Crn, suv, uskog lica, živih očiju. Rekao je da teško živi i da je begunac iz Štajerske. Stalno je govorio o neprijateljstvu prema fašistima i Nemcima. Bio je nervozan i žustar. Više puta je izjavljivao da je spreman i na smrt. Činilo mi se da se plaši.

Četvrti je bio onaj koji je rekao da nismo došli na studijski sastanak. Predstavio se kao Janez.

Peti sam bio ja.

Fašiste treba ubijati na svakom koraku! Okupator mora osetiti da smo tu! — završio je Drolc.

Svi smo se složili. Objašnjavao je razne detalje o konspiraciji. Zatim je prešao na konkretne zadatke. To smo svi nestrpljivo očekivali. Znali smo da nas čeka velika akcija i dugotrajno teorisanje bilo nam je zamorno.

Mi smo borbena petorka. Sada su nas angažovali da izvršimo jedan zadatak. Ići ćemo u akciju . . .

Umeo je da dramatizuje stvari: kao da je oklevao da li da nam poveri nešto vrlo konspirativno. Svi smo bili u nekom stanju izvanredne napregnutosti. U »Poročevalecu« smo već čitali razne vesti o sabotažama, o atentatima na izdajnike i gestapovce, na fašiste. Hici su odjeknuli već i u Ljubljani. Gorela je Rašica. Akcije s listićima, napisima i lecima, prikupljanje pomoći, sve su to bile svakidašnje stvari. Oslobođenju su bile posvećene sve naše misli, nervi su bili napeti.

Drolc nas je upitao svečanim glasom:

Jeste li spremni da izvršite svako, pa i najmanje, naređenje Partije?

Naravno, odgovorili smo potvrdno. Njegov svečani glas nije nam se sviđao. Nismo trpeli frazerstvo, hteli smo konkretne zadatke.

Pa zato smo i došli ovamo rekao je Tego.

Mi smo komunisti i nećemo se zaklinjati — rekao je Drolc. Svi smo ga napeto gledali, očekujući da iznese taj konkretni zadatak.

Uostalom — nastavio je Drolc — pre svega ovo: da li se već razumete u ovakvim igračkama?

Izvukao je iz džepa veliki jugoslovenski oficirski revolver.

Svi smo se u to »već razumeli«. Nekoliko nedelja ranije OF je organizovala tečaj za rukovanje revolverom, kojim je

rukovodio Tugomir Tori. I ja sam bio na tom tečaju. Tamo su nam pokazali kako se rukuje revolverom, kako se puca, delove od kojih je sastavljen, naučili nas da ga punimo, da ga rasklopimo i opet sastavimo. Naravno, na tom tečaju nismo pucali. U gradu bi svaki pucanj privukao okupatora. Tada smo imali na raspolaganju neki manji, »damski« pištolj. Sad smo hteli da vidimo taj veliki i snažni revolver, da ga rastavimo na delove i da ga zatim sastavimo.

Kada nas je upitao da li je ko od nas već pucao, morali smo, naravno, priznati da još nismo.

Samo je Janez rekao:

— Ja jesam.

Pogledali smo ga kao da je neznani junak. Naćulili smo uši želeći da čujemo kad i gde. Janez je nastavio:

— Pre rata sam jedanput opalio u metu.

Odmah je zažalio što je ovo rekao. Svi smo se slatko nasmejali. U sebi smo, međutim, morali priznati da niko od nas nije pucao ni u metu.

Drolc je progovorio:

— Sad su na redu drukčije mete.

Ponovo je sastavio revolver, ubacio u njega pun šaržer, brižljivo ga ukočio i stavio nasred stola.

— Za našu grupu sam preuzeo zadatak koji nije ni lak ni težak — i izvršićemo ga ... — rekao je polako, a mi smo mu se još više približili, jer mu je glas bio sve tiši i tajanstveniji.

— Naravno, izvršićemo ... — čulo se kao odjek.

— Likvidiraćemo gestapovca, ljubljanskog Nemca i kulturbundovca. Zove se Vuti (Wuti).

Nastala je tišina. Svaki je pogledom odmeravao ostala četiri druga. Svaki je osećao da se i na njemu zadržavaju pogledi ostalih. Svaki je tada pomislio: da li ću morati baš ja?

Atentati u leto 1941. godine u Ljubljani još nisu bili tako česti kao nekoliko meseci kasnije. Stvar je izgledala vrlo krupna. Iznenada čak i neobično teška. Svi smo bili neiskusni studenti, svi stari oko dvadeset godina. I puni oduševljenja. Spremni na sve. Da, tako smo govorili: spremni smo na sve. Ali, ove reči su bile nekako olako izgovorene. Znali smo da ćemo raditi nešto teže i veće nego što smo radili do sada. Na našem Filozofskom fakultetu rad za OF je bio neobično razvijen. Naročito u Slavističkom seminaru. Tu je bilo vrlo živo u toku celog leta 1941. godine. Slavisti su bili stoprocentno organizovani. I u toplim letnjim danima Seminar je bio uvek go-

tovo pun. Neki su studirali i prikupljali naučni materijal koji je trebalo da dokaže, posle oslobođenja, granice slovenstva na severu, zapadu i istoku. Brižljivo su sastavljali obimne kartoteke, registrovali svako selo, svaku kuću i porodicu na granici, da bi se naučno dokazale slovenačke granice i od pre sto, dvesta i više godina. Drugi su kao na tekućoj traci radili letke i plakate. Maks Jeza, koji je kasnije poginuo odlično je crtao karikature fašista i umnožavao ih. Mi ostali smo lepili plakate na javnim mestima i zasipali lecima sve ulice od Univerzitetske biblioteke do strogog centra. Prikupljane su ogromne sume novca za OF, sabirano mnogo raznog materijala, odela itd. U jednom delu Seminara još i danas postoji veliki ormar sa još neisečenim starim ruskim knjižurinama. Tu smo među neisečenim stranama krili ogromne količine ilegalne literature. U Seminaru je bio organizovan i tečaj za rukovanje revolverom, koji je u svojoj kući vodio Tugomir Tori. Konci OF su se raspredali iz Slavističkog seminara po celoj Ljubljani, otud se prenosila literatura, novac, oružje... Sve je to bila gotovo svakidašnja stvar.

PRIPREME ZA PRVI ATENTAT

Jednom me je zaustavila Živa Krajger, koja je svu ovu aktivnost povezivala s višim univerzitetskim forumima OF.

— Ti si skojevac i još pre rata si bio komunista. Prikupljam dobrovoljce za sabotažne akcije. Hoćeš li se javiti?

Naravno, javio sam se. Pretpostavljao sam da je u pitanju sečenje telefonskih žica, stavljanje mina na šine, struganje greda na mostovima nasapunjenim testerama u trenutku kada straže okrenu leđa... Svakako, vrlo romantično. Korak dalje od rada u Seminaru, koji je već postajao jednoličan.

A sad: atentat. I to s drugovima koje nisam poznavao, s kojima zbog konspiracije i ne smem da budem intiman. Došli smo svaki sa svog fakulteta, svaki je već imao slična iskustva, ali smo bili različiti. Razlikovali smo se već i po karakterima.

O atentatima smo znali malo: o Gavrilu Principu, o atentatima na ruske careve, o dekabristima, o atentatu na kralja Aleksandra. Sve je to bilo školsko znanje, a sudbina svih tih atentatora nije bila nimalo privlačna. Svi su bili obešeni, giljotinirani ili pregaženi konjskim kopitama...

Svi smo, međutim, imali vrlo hrabra i odlučna lica, gotovo bih mogao reći da su nam iz očiju letele munje. Pesnice su nam bile stegnute. Pred nama na stolu ležao je revolver. Kada smo

u toj beskonačnoj tišini jedan drugom pripaljivali cigarete da bismo sakrili zbunjenost, drhtali su nam prsti.

Pušili smo i ćutali. U sobi je bilo sve više dima, a pepeljara na stolu napunila se pepelom i opušcima.

Drolčeve reči: »Likvidiraćemo gestapovca, ljubljanskog Nemca i kulturbundovca. Zove se Vuti« lebdele su u vazduhu, teške i guste.

Najzad je neko došao do reči:

— Ja . . .

Drolc je čekao.

— Ja . . . da nije ovo suviše težak početak?

— Suviše težak?!

— Malo teška stvar za početnike u ovakvim stvarima . . .

Janez je govorio s visine. Rekao je »za početnike« i pogledao sve nas kao da nije bio i sam početnik. Kao da iza sebe ima izvanredno bogata iskustva u likvidacijama. Zauzeo je nekako očinski, prebacujući ton, kao da je u pitanju neprijatna greška. Glas mu je lako podrhtavao, umeo je da se pretvara . . .

Gledali smo ga kao spasitelja. Rekao je nešto što niko od nas nije imao kuraži da kaže.

— Mislili smo da ćemo vršiti sabotaže, na primer, seći kakve žice . . . — rekao sam ja — to bi bilo lakše . . .

Činilo mi se da se stvar nekako okreće. Ali, javio se Trenta:

— Ja sam spreman na sve. I na smrt.

Drolc je ove Trentove reči o spremnosti na smrt — koje na nas nisu tako prijatno delovale — jednostavno prečuo.

— Jeste li pametni, momci? Takva sabotaža je obično mnogo teža. Telofonske žice se čuvaju, pa i pruga. I te kako! A Vuti i ne sluti šta ga čeka, slobodno se šeta ulicama Ljubljane. Sačekaćemo ga na nekom mestu — mesto ćemo sami izabrati — ubiti i nestati. To je mnogo lakše . . . Smrt? Vraga, na smrt se može misliti na svakom koraku. Borimo se za život, a ne za smrt!

Govoreći to stalno se smeškao . . .

Janez je i dalje insistirao:

— Da, da, ali niko od nas zaista nije pomislio da će već prvog dana morati da ubije čoveka.

Rekao je u stvari »niko od ovih ovde«, kao da je njemu bilo svejedno.

Drolc nije bio u nedoumici sa odgovorom:

— Čoveka? Pa to nije čovek! To je zver! Da te slučajno ne muči neka hrišćanska samilost prema neprijatelju?

— Mene ne!

— Možda koga od vas?

Naravno, gestapovca niko nije sažaljevao. Svi smo mu od srca želeli smrt i to smo glasno izjavljivali.

— Dakle, slušajte, momci! Najpre moramo doznati kojim ulicama ide, gde svraća, gde stanuje. Imam samo jedan podatak: pre podne posećuje Kulturbund iznad poslastičarnice »Zalaznik« na Starom trgu. Organizovaćemo stražu i pratiti svaki njegov . . .

Hodnikom su odjeknuli nečiji koraci. Svi smo podigli glave, jer su nas omeli u najkonspirativnijem razgovoru, u trenutku kada su nervi bili najzategnutiji. Drolc je dohvatio revolver, stavio ga u džep, ali ruku nije izvukao.

Koraci su se udaljili, ali su se približavali drugi.

— Konspiracija! — prigušeno je rekao Drolc. Mi smo ovde literarni kružok i čitamo pesme . . . Ko ima kakve pesme?

Niko se, međutim, nije tako brzo snašao. Drolc je uperio prst na mene:

— Ti si pesnik. Čitaj ili recituj neke stihove!

Još više sam se zbunio. Moje početničko literarno delo bilo je prikriveno i među samim slavistima.

— Nemam ništa . . . — zamuckivao sam zbunjeno.

Koraci se više nisu čuli i mi smo odahnuli. A Drolc se nasmejao:

— Dakle, ipak si pesnik, pogodio sam po tvom držanju . . .

Smejao se, a ja sam pocrveneo, dok su se ostali malo kiselo smešili. Psihološki skok od pripremanja atentata do takve šale bio je ipak suviše velik. A nervi suviše zategnuti. Ipak je šala pozitivno uticala i kada je u hodniku ponovo nastala tišina, Drolc je ozbiljno rekao:

— Vraga, nekako moramo da kamufliramo naše ovdašnje sastajanje. Ako nas iznenade, da ne bude kakve sumnje, najverovatnije bi mogao biti neki literarni kružok.

To je i nama izgledalo najpogodnije, ali pre nego što smo se konkretno dogovorili, koraci su se opet čuli. Išli su pored naših vrata, zaustavljali se negde u blizini, vraćali se i zadržali pred samim našim vratima.

Zastajao nam je dah. Bilo je suviše kasno. Kamuflaža još nije bila spremna. Tada se setio Janez, koji je još uvek sedeo na korpi za kišobrane.

— Ja imam Murna.

I bacio je minijaturno izdanje Murnovih pesama na sto.

— Čitaj!

Otvorio je knjižicu na jednom mestu i počeo da čita:

»Kakor bela grud
gorka od krvi
mlade radosti
v cvetju ajda diši.«

Koraci su se još uvek čuli pred vratima. Janez je nervozno nastavljao:

»Že vsa polna medu
zacvetela je,
pala k nogam ko v snu
ji čebela je.«

Tada su se vrata odjednom otvorila i pred nama se našao neki nepoznati student. Čuo je poslednje stihove, gledao nas je začuđeno, a i mi njega. Onda se sigurno dosetio, »pročitao nas je«, nasmešio se i rekao:

— A, tako.

— Šta hoćeš? — upitao ga je Janez.

— Vidi, no, Petar. Pa to si ti!

— Tiše, šta si hteo? Bilo je suviše kasno, izdao je njegovo pravo ime.

— A gde su oni drugi?

— Koji?

— Vraga! — rekao je tada Drolc — znam odakle si, ali, vraga, hoćete li se jednom navići na konspiraciju?! Tako se ne sme pitati!

Izašao je s njim u hodnik, zatvorio vrata za sobom i nešto mu oštro prebacivao i objašnjavao. U sobi je nastalo olakšanje, kao da nas je, nas »strašne zaverenike«, obuhvatio duh Murnove poezije, duh heljde i meda... Kada se Drolc vratio, nastavljeno je savetovanje o likvidaciji gestapovca Hermana Vutija. Bilo nam je lakše, jer smo sada znali da se u istoj kući održava još jedan sličan sastanak. Nismo, dakle, bili sami.

Drolc je objašnjavao »kako se to radi«, kakvi su metodi takve likvidacije. Ulivao je poverenje. Ali su podaci koje je doneo o Vutiju bili vrlo oskudni. Mogao je jedino da ga opiše kao srednje visokog čoveka koji hramlje i ide sa štapom. Svako pre podne dolazi u Kulturbund. Tražili smo bolje mesto za likvidaciju. Reč »likvidacija« mnogo nam se dopala, bila je tako jednostavna kao da je u pitanju najlakša stvar na svetu. Možda na ulici? Ne, tih dana to još nije bilo preporučljivo. U Kulturbundu? Kod kuće? Gde? Kako? Čime? Najzad smo zaključili da ga najpre moramo dobro upoznati, da ga svi moramo videti da ne bismo kasnije likvidirali nekog drugog čoveka. Odlučili smo

da ga prvo pratimo, da tačno utvrdimo kuda se kreće, a onda da pripremimo atentat do svih detalja. Mora nam poći za rukom, mora!

Preuzeo sam zadatak da izjutra čekam ispred Kulturbunda i gledam kada će naići taj srednje visoki šepavi čovek sa štapom u ruci. O tome sam morao obavestiti drugog, a onda bismo se svi izmenjali na straži, gledajući kada se on vraća na ručak, gde stanuje, gde ide u toku popodneva, a gde uveče. Jednom rečju, njegovo celokupno kretanje i sve njegove navike moramo što pre da utvrdimo i upoznamo.

Kada su svi detalji bili dogovoreni, ustali smo. Idući sastanak trebalo je da se održi tri dana kasnije na istom mestu.

Pala je reč:

»Sad smo zaverenici!«

Smejali smo se, cela stvar nam je izgledala divna.

Nije bilo prijatno stražariti na uglu Starog trga i Florijanske ulice. Tuda su prolazili poznanici i rođaci i izgledalo bi im čudno da me vide kako tu stojim bez nekog naročitog posla, s rukama u džepovima. Na tom mestu ljudi se mnogo ne zadržavaju, čak se i na tramvajskoj stanici nikad ne vidi veća grupa ljudi. U šentjakopskoj školi su bili nastanjeni fašisti. Crne kićanke su se videle na svakom koraku. Ova blizina nije bila prijatna. Morao sam paziti na svakog poznanika, videti ga još izdaleka, zatim se napraviti kao da idem u nekom određenom pravcu.

Pa ipak me je neko iznenadio.

— Koga ti ovde čekaš?

— Devojku.

Odgovor je bio spreman i izgovoren vrlo brzo, bez predomišljanja. Takva iskrenost između mladića nije bila uobičajena.

— Jesi li na nju ljut?

— Zašto?

— Zato što si tako odlučan i ljut!

— Oh . . .

Nasmejao se i otišao.

Kroz sat — dva se vratio.

— Ti si zaista strpljiv! — začudio se.

— Sad je kraj . . . Već odlazim . . . Ako je nema, nema . . .

Pošao sam prema Starom trgu.

Tada sam sreo na smrt osuđenog. I pored toplog vremena imao je na sebi tamno odelo, hramao je i oslanjao se na štap. Sigurno je to bio onaj pravi. Lice suvo i koštunjavo, koža već naborana. Kratka i retka kosa, razdeljak na strani. Oko pedeset godina. Mišljenje o tom licu je bilo unapred određeno: neo-

bično ružno lice. Izgledao je, međutim, tako svakidašnje, tako obično i bez ičeg posebnog, da me je to iznenadilo. Naravno — fantazija je stvorila nešto strahovito.

Ušao je pravo u Kulturbund. Nema sumnje: pravi je.

Minut kasnije sam ušao u hodnik i potražio tamno stepenište. U polukrugu se penje na prvi sprat. Srce je lupalo kao ludo u trenutku kada sam našao ulaz u kancelariju Kulturbunda.

»Dakle, ovde . . .« pomislio sam i brzo se povukao.

Našao sam Trentu.

— Je li već unutra?

— Jeste.

— Jeste?

— Aha.

Trenta je zatim otkrio njegov stan. Nalazio se u Gledališkoj ulici. Na drugom spratu.

Pratili smo ga cele nedelje. Nije imao mnogo puteva. Nekoliko puta je bio u kavani, inače se kretao između kuće i Kulturbunda. Išao je najživljim ulicama: bivšom Aleksandrovom, Prešernovom, preko Tromostovja, Mestnim i Starim trgom.

»Čuva se.«

»Možda nešto naslućuje?«

»Verovatno uvek nosi revolver u džepu?«

Bio je uvek sam.

Nedelju dana kasnije, na sastanku, na istom mestu, izneli smo sve okolnosti.

»Dakle, gde ćemo ga ubiti?«

U Kulturbundu bi bilo nezgodno. Nekoliko koraka dalje su fašisti.

Kod kuće, u Gledališkoj ulici? I tu je u neposrednoj blizini bila kasarna, u klasičnoj gimnaziji.

Na ulici ne.

U kavani ne.

Gde, dakle?

— To je stari mačak, koji se drži samo kuće i ne sme nigde da se pojavi . . . — rekao je Trenta.

— Kako bi bilo da ga negde izvučemo . . .?

— Kuda?

— Samo bi se izdali! Čovek je oprezan.

— Vraga, valjda će bar jedanput otići na neko zgodnije mesto — rekao je Drolc. Stoga smo ga pratili još nedelju dana.

Rezultati iduće nedelje su bili isti: Aleksandrova, Prešernova, Tromostovje, Mestni i Stari trg, Kulturbund. Iz dana u

dan... U nedelju se odvezao autom s jednim muškarcem i dvema ženama srednjih godina. Nismo mogli doznati kuda. U ponedeljak, međutim, isto.

Utorak: isto.

I dalje: isto, isto.

»Samo traćimo vreme«, rekao je Drolc. »Direktiva je jasna i odlučna: mora biti ubijen!«

Ali kako?

U garderobi smo dugo razbijali glave, dugo razmišljali. Bili smo uvereni da bi atentator bio uhvaćen na licu mesta, bilo gde da puca: u Kulturbundu, kod kuće ili na ulici. Bili smo polaskani kada je Drolc rekao da ne smemo reskirati nikog, da svaki od nas više vredi nego deset Vutija. Tako smo izmislili nešto drugo — da tempiramo bombu u Kulturbundu. Tada još niko nije znao da pripremi takvu bombu. Međutim, Drolc je već idućeg dana nabavio materijal, raspitao se kako se ona priprema i dan kasnije trebalo je da eksplodira.

Eksplozija je morala nastati u trenutku kada Vuti otvori vrata svoje kancelarije. Bomba bi raznela i njega i vrata.

Sve je bilo spremno, a onda su nastale nove teškoće: kad montirati bombu da bi baš njega ubila? Pokazalo se da izjutra dolazi u kancelariju najpre čistačica, a kasnije je u hodniku vrlo živo. Vrata su, međutim, zaključana. Ne samo što se pojavio problem ključa, već smo uviđali da onaj koji bi pokušao da stavi bombu verovatno ne bi mogao blagovremeno da obavi posao. Osim toga, Vuti nije uvek prvi dolazio u kancelariju.

Ne, to nije bilo dobro.

»Sutra mora pasti« — dali smo svečano obećanje.

Sad smo bili saglasni da ga moramo ubiti na tih način.

Nožem? Da, treba ga zaklati i to na stepenicama Kulturbunda!

Gde su danas oni prizori, ona lica, osećanja i doživljavanja kada smo se odlučili za takav akt? To su bili prvi koraci, lagao bih kada bih rekao da su bili hrabri: bili su plahoviti. Ipak, to su bile odluke. Mada same akcije nisu bile uvek efikasne, to su bila doživljavanja koja su nas psihološki pripremala za kasnije dane. Ne samo uspešne, već i neuspešne akcije učinile su svoje.

Gledali smo jedan drugog i svima nam je izgledalo da je najbolje ako ga zakoljemo. Razgovor je bio napet, nervozan, tako da su se detalji izgubili iz sećanja. Znam da Drolc nije pitao: ko će? Bilo nam je jasno da neće postaviti to pitanje. Videli smo lica jedan drugom, a i Drolc ih je video. Sećajući se toga i danas se uvek nasmešim. Svi smo se oduševljavali tom idejom i detaljno je obrađivali.

Znali smo — krik žrtve ne sme da se čuje.

Da li se čuje krik čoveka kada mu zabiješ nož u srce?

Takve scene smo videli samo u filmovima i na pozornici. A ovo nije bio film, to je bila stvarnost. Filmovima već u načelu nismo verovali.

Ipak smo bili saglasni da čovek ne pušta krik kada ga pogodiš pravo u srce. Sve je zavisilo od prvog udarca, koji je morao da bude brz i tačan.

Šta će biti ako nožem udariš u rebro?

— Moraš ga tačno pogoditi između drugog i trećeg rebra na levoj strani... — rekao je Drolc nama četvorici.

Neko se našalio:

— Misliš li da će čovek dozvoliti da ga opipamo, izbrojimo rebra, a onda mu zabijemo nož u grudi?

Na svaki način to bi morao učiniti neko koji je vešt u tim poslovima.

A među nama takvih nije bilo.

Kako bi bilo kada bismo svi zajedno, svaki sa svojim nožem, navalili na njega i izboli ga? Nekako slično zavereničkoj akciji na Julija Cezara? Predlog je odbačen, jer bi žrtva sigurno vikala. Osim toga, ne smemo svi biti na tom poslu, neko mora da ostane napolju, da bi čuvao stražu i pazio na opasnost, kako bismo blagovremeno umakli. Nisu se smeli svi ljudi angažovati u ovoj akciji.

Onda smo diskutovali i o čekiću. O teškom ili nešto lakšem kovačkom čekiću, jer nije sumnjivo ako se čekić nosi ulicama grada. Ako bismo ga udarili po glavi — dali bi viknuo?

Drolc je rekao da će o celoj situaciji informisati više forume, da će pitati kako reaguje čovek kada ga udariš čekićem po glavi, a i inače će pokušati da dobije čoveka vičnog tom poslu. Jer, sve je spremno, podaci su sakupljeni i jasni, boljih ne može biti, a mi ćemo se pobrinuti za bezbednost i za sve ostalo, sve...

Idućeg dana je sve bilo spremno: nož i čekić, a i »čovek vičan poslu« je došao na naš sastanak. Doznali smo da je on radnik i govorili smo kako radnici nisu takvi mekušci kao mi studenti. Bilo nas je sramota. To je bio visok plav čovek, lepog lica, nemarno se oslanjao na zid slušajući našu diskusiju, a kada je čuo šta bi trebalo da uradi, začudio se:

— Zar ja?

Nije bio spreman.

Objašnjavali smo mu da mi nešto tako ne znamo. Rekao je da bi mogao to da učini, jer sada ništa više nije teško. Napomenuli smo da je za to potreban vešt čovek, a on je na to dodao:

— Ni ja nisam kasapin.

Ipak je, najzad, pristao.

Međutim, idućeg dana Vuti nije došao sam u kancelariju. Pratila su ga dva lica koja nismo poznavali. »Stručnjak« je imao u džepu nož i čekić, pa i revolver za svaki slučaj. Mi ostali smo naoružani stajali na ulici da bismo upozorili na opasnost i osigurali bekstvo.

Kulturbundovci su nestali u tamnom hodniku, a »stručnjak« je nestao za njima.

Sekunde su prolazile.

Stari trg je imao uobičajen izgled, nije bilo nikakve opasnosti. Stražari pred štentjakopskom školom su bili mirni.

»Stručnjak« je izašao iz hodnika.

— Jesi li ga?

— Ne, nije bio sam!

— Pa zašto si ušao za njim u hodnik?

— Tek onako da malo pogledam!

Nije ga ubio ni on, ni niko od nas. Ni tada, ni kasnije.

NAŠI METODI BORBE

Razišli smo se, a da se nismo dogovorili za nov sastanak. Čekali smo obaveštenje kada ćemo se opet sastati. Obaveštenje nije dolazilo, i tek kasnije smo doznali da je Vuti tih dana otpirio za Nemačku (kao i mnogi drugi ljubljanski Nemci) i otputovao u svoj »slavni« Rajh. Nikad više nismo ništa čuli o njemu. I Drolc je uskoro otišao u partizane, gde je poginuo.

To je bio kraj prve borbene grupe. Nismo se više sastajali. Njen kraj nije bio slavan, njenom radu, možda, nije trebalo posvetiti toliko pažnje. Nismo ništa obavili. Ništa, apsolutno ništa. Međutim, negde duboko u našoj duši ipak je stvoren jak i čvrst temelj. Revolucija nije bila šala, akcije, na prvi pogled lake i jednostavne, iziskivale su više nego samo svest, više nego samo političku spremnost. Nešto mnogo više, nešto što se ne može opisati, što nije samo hrabrost, odlučnost, iskustvo i znanje. Tražile su sve to i još nešto više. Teško je naći pravu reč. Baš to smo stekli u ovoj akciji koja se završila samo na pripremama. Nije nam nedostajala svest. Imali smo, najzad, i nešto hrabrosti. U celoj stvari, najzad, zapreke nisu bile toliko velike da se nisu mogle prebroditi. Bilo je i grupa koje su već tada, na samom početku, izvršile akcije koje su ostavile svoje tragove u arhivama okupatora i OF. Ja ne znam kako su

one to činile. Mi tada nismo obavili svoj zadatak, mada smo to iskreno želeli.

Organizacija, leci, napisi, prikupljanje i prenošenje materijala, čak i oružja — sve je to obavljano, u tome smo bili vrlo aktivni. Ali, to je gotovo malenkost.

Prvi udarac, pravi udarac, nije bio tako jednostavan.

Pola godine, ili nešto kasnije, sasvim slučajno sam sreo jednog druga iz grupe.

— Zar nam je onaj Vuti morao pobeći?

— Neka ga đavo nosi, bili smo deca!

— Danas nam se to ne bi desilo!

— Danas bi to bilo jednostavno.

Tada se u Ljubljani pucalo na sve strane, i mnogi tipovi nisu mogli mirno da spavaju.

Smeškali smo se gledajući jedan drugog, a šta smo sve u međuvremenu doživeli nismo govorili, jer se nije smelo govoriti o tome. Znali smo mnogo jedan o drugom, o onome što smo doživljavali, znali smo da je sada situacija sasvim drukčija.

Tada nismo imali ni češće neposredne kontakte. Posao se produbio, a bilo je i sve više aktivista. Nije trebalo više sastavljati grupe sa raznih fakulteta. U svakom seminaru je bilo dovoljno ljudi i za najteže akcije. Naročito u Slavističkom seminaru, koji je u neku ruku predstavljao »oslobođenu teritoriju«. U toku jeseni je u ovom seminaru bilo sve slobodno, sve organizovano, sve provereno, sve jasno, sve sigurno. I to nekoliko koraka od kancelarije Gufa, koji se nalazio pored današnjeg Istorijskog seminara.

Ko bi nabrojao i opisao sve akcije u Ljubljani i širom Slovenije koje su obavili slavisti, ili su na bilo koji način u njima učestvovali? Na spisku je tada bio sto jedan slavista. Više-manje svi su radili.

U sećanju živi visoka figura Ceneta Padaršiča. Čini mi se da je bio visok preko dva metra. Bio je glavna ličnost na brucoškim ispitima, veliki humorista, u čijem se govoru osećao gorštački akcenat.

Zvali smo ga Batreja.

— Da li ko zna koja je slovenačka književnica jela mušice?

Naravno, niko nije znao.

— Pajkova! (Paukova) — viknuo je veselo.

1942. godine fašisti su ga opkolili na Gorjancima. Sakrio se u jedno karstno udubljenje, odakle je davao otpor. Pričalo se da ih je jednog za drugim — tako da u mraku ni sami

nisu znali kad i kako — ubio nekoliko, dok su puzali prema njemu, misleći da je već mrtav. A onda su ga zasuli ručnim bombama . . .

Maks Jeza, onaj koji je crtao karikature, poginuo je u Gorenjskoj.

Lojze Drnovšek, koji je nosio bradu, nestao je bez traga.

Erna Jamar je pala u Dolenjskoj.

A gde je »dr France« Prešern, onaj koji nije bio ni France, ni doktor, ni pesnik, već samo dobar slavista i Prešern. Ni njega više nema.

Uostalom, ostalo nas je još dosta živih.

Raznih zadataka i akcija bilo je bezbroj. Da ih je svaki prosečno obavio samo po deset — a bilo ih je mnogo više — to bi iznosilo hiljadu deset.

Bilo je takvih koji su uspeli, a bilo je i neuspelih. Ovih poslednjih više.

U Seminaru se glasno i javno govorilo o svim problemima, o literaturi, novostima i o organizaciji OF. Samo su akcije bile tajne, za njih su smeli znati samo neposredni učesnici. U uglovima su pojedine grupice stalno nešto međusobno šaputale. Za takve smo znali da »nešto imaju« i niko im nije smetao. Ponekad bi neko od prisutnih otvorio fioku, uzeo iz nje pištolj i predao ga dalje, prilično brzo, da je malo ko to video. Međutim, činio je to tako da su pojedinci ipak videli ono što ne bi smeli da vide. To je činio zbog toga da bi se nekoj slavistkinji steglo srce ili joj zastala krv u venama. Naravno, nijedna to nije javno pokazala, sve su htele da budu junaci. Nešto malo treninga za nerve je bilo potrebno onima koji nisu bili toliko angažovani . . . Mnoge devojke iz Seminara su, uostalom, prenosile ne samo »Poročevalec«, već i pištolje, a pružale su i pomoć u raznim akcijama.

Ne znam ko je sačinjavao borbene trojke iz Slavističkog seminara. Mislim da ih je bilo pet ili šest. Ceo komplikovani sistem raznih imena i veza imao je zapisan dr Anton Vratuša u svom džepnom kalendaru, čudnim, samo njemu razumljivim stenografskim kraticama. Kada su ga upozorili da takve stvari nije dobro zapisivati, pokazao je kako sve to može i drukčije objasniti: kao nekakve izvode iz lingvističke diskusije, ili nešto slično. To je zaista bilo mogućno i verovatno.

Bilo bi zanimljivo opisati sve one hiljade smicalica kojima se služila organizacija. Unapred su bili predviđeni svi mogućni slučajevi, za sve njih su pripremljeni objašnjenja i svedoci.

Tako se dešavalo da smo prve slaviste koji su na bilo koji način pali u italijanske zatvore izvukli na slobodu. Mislim da je to bila prvo Vida Hreščakova, a nešto kasnije Staša Kurent. Obadve su bile uhapšene. Staša je iza Ljubljanice pisala parole po zidovima. Veza sa zatvorom je odmah uspostavljena i zahvaljujući raznim poznanicima organizacija je uspela da italijanskog, za Vidu Hreščakovu čak i gestapovskog, istražnog sudiju obrlati raznim neistinitim izjavama. On je najzad bio uveren u nevinost svoje žrtve i grešku prilikom hapšenja. Umesto sastanka OF otkrio je ljubavni sastanak, umesto u ogorčenom otporu »ribele« (»ribelle«) našao se iznenada među sentimentalnim srcima koja su krvarila u ljubavnoj tragediji. I sve izjave, one koje je davala uhapšena devojka i one koje su davali svedoci, koje bi pozvao ili koji su se »slučajno« našli, bile su u skladu . . . Najzad se još i izvinjavao zbog hapšenja. . .

U Seminaru je, naravno, posle toga bilo neobično veselo.

IZRASTAMO

Jedna od najuspešnijih akcija, u kojoj su učestvovali uglavnom slavisti, u toku jeseni 1941. godine, bila je dizanje oružja iz magacina na Bregu, koji su jugoslovenski finansi predali okupatoru.

Palo je nešto snega, zatim se sav istopio i na ulicama je bila velika lapavica.

U poslednjem trenutku smo doznali za celu stvar, plan je već bio pripremljen do pojedinosti i sve je išlo glatko kao po loju. Jože Brejc i ja bili smo na straži, imali smo pištolje u džepovima i nevino smo šetkali pored Ljubljanice. Kod Šentjakopskog ili Čevljarskog mosta su stajala još dva čoveka koje nismo poznavali. Palo je naređenje da pucamo na svakog Italijana koji bi se nekako sumnjivo zaustavio pred kućom. Po lapavici je prošao kamion srednje veličine, sveže obojen, sa oznakom MEL (Mesna elektrana ljubljanska). Stao je pred jednom kućom. U kuću su ušli dr Vratuša, Živa Krajger i još neki ljudi koji su se dovezli kamionom. Dogovoreni znak za opasnost je bio: staviti ruke u džepove. Prolazili su minuti, a nama stražarima je bilo sve hladnije. Ruke smo morali držati napolju. U džepu je bio pištolj, nismo smeli ni da ga pipnemo, jer čim bismo stavili ruke u džepove, značilo bi da se približuje neprijatelj i akcija bi propala. Niko sumnjiv nije prolazio, kamion je stajao pred kućom.

Ruke su već bile ukočene od mraza kada su na kamion počeli utovarivati nekakve čudne džakove, nešto podugačko je

bilo u njima — puške. Vratuša i ostali su uspešno, tiho preteći, ubeđivali čuvara koji je pazio na oružje. Džak za džakom — bilo ih je desetak — bacani su na kamion. Najzad je kamion otišao, a čovek koji je sedeo pored šofera i koga, naravno, nismo poznavali, veselo nam je mahnuo rukom. Drugim rečima — gotovo je! Brzo smo nestali, razišli se i tek onda smo bezbrižno stavili ruke u džepove i zagrejali prste pored pištolja, koji je bio topao od našeg tela.

Deset minuta kasnije projurilo je pored nas sigurno pola bataljona Italijana, koji su napravili pravu uzbunu. Pohapsili su neke ljude, ali prave nikad nisu pronašli.

Kasnije smo se u Seminaru svi osmehivali, bili smo neobično raspoloženi. Vest o ovom događaju je izašla i u »Slovenskom poročevalcu«. Naravno, osim učesnika, niko nije smeo znati da smo to bili mi. Kada se govorilo o ovoj akciji o kojoj je ubrzo saznala cela Ljubljana, slatko smo se smejali.

Gotovo svakog dana smo raznosili po Ljubljani oružje, municiju, ili literaturu. U akcije smo odlazili u početku jednom, a kasnije dvaput nedeljno. Za njih su bili određeni dani koji su se menjali samo prema potrebi. I grupe, trojke (tada više nije bilo petorki, jer su se trojke pokazale kao elastičnije i uspešnije), bile su fiksno utvrđene, tako da su stalno išli zajedno oni koji su se dobro poznavali. Naravno, sastav trojki se prema potrebi mogao menjati. Kod nas su često »gostovali« i članovi drugih seminara, pa čak i fakulteta. Vratuša je u svom notesu imao čitav raspored odlazaka trojki u akcije. (To je u isto vreme mogla biti i neka tabela starocrkvenoslovenskog jata u slovenskim dijalektima.) Ta šema nije morala biti potpuno tačna. To je bila apstraktna »metrika«, a mi smo radili prema borbenom, životnom ritmu.

Akcija je, naravno, morala biti tiha i po svaku cenu bez žrtava. Pištolje smo uvek nosili sa sobom, ali je bilo dozvoljeno pucati samo u odbrani. Nismo smeli ništa da rizikujemo. Imali smo cilj da neprijatelja zaplašimo što nečujnije, tako da mu pištolj samo pokažemo ili podnesemo pod nos. To je po koji put polazilo za rukom, ali ne uvek. Pre svega, želeli smo da dođemo do što više oružja, naročito pištolja. Sanjarili smo i pravili planove koji se nikad nisu ostvarili.

Hteli smo da dođemo do italijanskih vojnih uniformi sa kompletnom opremom, da bismo formirali patrole koje bi u njima mogle da idu u akcije i noću, posle policijskog časa. Do ovoga nije došlo, sve je ostalo na planovima. Međutim, od toga nismo bili daleko.

Odlazili smo »u lov« na Italijane, ili bolje rečeno na njihovu opremu. Kada smo bili »slobodni«, odnosno onih dana kada trojka nije bila angažovana za neku određenu akciju, tražili smo dobra mesta gde bismo mogli najbrže i najefikasnije da sačekamo nekog vojnika ili oficira; pratili smo one koji su imali privatne stanove, da bismo doznali kojim ulicama idu i gde ih možemo naći usamljene.

Sa Vratušom smo zatim razmatrali planove i išli u »zasede« od Prula sve do Tivolija. Bili smo čas na jednoj, čas na drugoj strani obično uveče pred početak policijskog časa. Tajanstvene grupe su sa revolverima u džepu išle usamljenim manjim ulicama, kao što su bile Hrenova, Vožarski put, Zvonarska staza, Krakovo, pored Ljubljanice i Gradaščice, pa preko Tržaške ceste sve do Viča, Večne poti i Tivolija. To je bilo naše područje.

Jednom prilikom smo u Tivoliju održali neku vrstu »manevra«. Tada su se verovatno okupile sve trojke univerzitetske organizacije i mislim da smo bili raspoređeni od stare crkve sve do Večne poti. Svako je morao poneti šibicu. Tamo nismo bili skupljeni po trojkama, već po parovima. Momak i devojka su bili gotovo kraj svakog drveta, iza svakog žbuna. U pitanju je bio brz prenos nekog obaveštenja. Znak: upaljena šibica. Plamenčići su se u jednom trenutku svuda videli, od drveta do drveta, po drvoredu, tu i tamo preko parka i nestajali u daljini. Ne sećam se više tačno kakav je bio smisao tih »manevara«, ali su u svakom slučaju uticali na naš moral: osećali smo da smo već porasli u čitavu armiju . . .

Sa još većom radošću i još većim nestrpljenjem smo zatim odlazili u zasede po onim usamljenim ulicama. Gde god bi se pojavio neki usamljeni Italijan — udri po njemu! To su, naravno, bile želje, a uistinu stvar je bila »nešto« manje jednostavna. Znali smo i nekoliko italijanskih rečenica koje nam je napisao Vratuša, a mi smo ih, mada nismo znali jezik, naučili napamet. Počelo se sa: »Mani in alto! Silencio! (. . . »Ruke uvis! Tišina!«) Zatim približno ovako: Neće ti se ništa desiti, samo nam moraš predati oružje! Ako budeš viknuo, dobićeš metak! Nismo sami, oko nas su naše jedinice. Naša borba je pravedna, ne borimo se protiv italijanskog naroda, borimo se samo protiv fašizma! Time se borimo i za slobodu italijanskog naroda!

To bi svakako bio čitav politički čas. Na žalost, nikad nije došlo do takve situacije da bih ove rečenice, koje sam odlično naučio napamet, izgovorio nekom vojniku, gurajući mu tom prilikom cev revolvera između rebara, kako sam to romantično zamišljao . . .

Ipak se desilo nešto što nam je pošlo za rukom. Posle tolikog posla, tolikih priprema, napora i oduševljenja moralo se nešto dogoditi.

Najpre su imali sreće Vratuša i Venišnik. Naša trojka, u kojoj smo bili Gregor Počkar, Milan Venišnik i ja, dok je Vratuša kao neki naš vođa išao s nama, već se gotovo razišla, ne obavivši — po starom običaju — nikakav posao. Bilo je oko tridesetak minuta pre policijskog časa. Vratuša i Venišnik su imali zajednički put do kuće. Prilika im se pružila na Tržaškoj cesti . . . Jedna ptičica im je pala u ruke kao zrela kruška! Odneli su mu pušku! U mraku je bilo mogućno nositi je ispod mantila. Sakrili su je kod Kunca u Postojnskoj ulici.

Idućeg dana se ova vest munjevito pročula u Seminaru bar među onima koji su bili organizovani po trojkama. Širenje vesti nije se moglo zadržati.

Zašto bismo danas tajili? Svi oni koji nisu bili prisutni zavideli su drugovima na ovom uspehu i hteli su što pre da učine nešto slično. Ali, uvek je dolazila neka hitnija stvar. Sada je bilo potrebno odneti onu pušku na neko bezbednije mesto. Ova čast je dodeljena meni i ja sam je srećno preneo usred dana, zavijenu u jorgan, uvezanu kao dete u pelenama. Prva stanica je bio Narodni muzej. Nije bila šala prenositi takve stvari, i to za sve vreme u levoj ruci, ispod miške, jer je desna ruka bila u džepu gde se nalazio revolver. Italijanske patrole su često zaustavljale ljude na ulici, opipavale ih, pretresale tašne, zembilje, pa čak i ženske tašne. Ne bi bilo ništa čudno kada bi nekog zainteresovalo šta je zavijeno u tom podebljem jorganu. Od Postojnske ulice do Muzeja je prilično daleko i leva ruka se gotovo ukočila od nezgodnog i prilično teškog tereta, tako da sam škripao zubima od bolova. Sreo sam nekoliko patrola, jedna se čak okretala za mnom, ali se sve dobro svršilo. U Muzeju sam potražio Glezenera i rekao mu da sam doneo violinu. Muzejska organizacija je bila o tome obaveštena, ali mi se učinilo da među njima nema nikog ko bi poverovao da će neko doneti zaplenjenu pušku. Naročito kad su videli čudan paket. A ja sam tvrdio da sam doneo violinu, i to samo violinu. . . Umesto da nasamo govorim sa Glezenerom, okupilo se još nekoliko drugova koji su buljili u mene i tražili da pokažem tu prokletu violinu. Još uvek nisu verovali. Ja to nisam hteo da učinim, tvrdeći da je to samo za Glezenera. Tek na njihova navaljivanja, pa i na preporuku samog Glezenera koji je tvrdio da je kod njih bezbedno, razvili smo paket u sobi na tlu. Kada se pokazala prava italijanska kratka puška, svi su u

nju gledali kao u čudo. Njihova sekretarica, ili neka druga službenica, kršila je ruke od čuđenja i užasa... Naravno, pušku su odmah odneli na sigurno mesto i kasnije su je — kako smo doznali — poslali partizanima.

Obavljali smo zatim i neke druge manje zadatke. Prošla je čitava nedelja pre nego što se okupila trojka da bi došla do druge puške. Puška broj dva! Ništa lakše od toga! Pošto smo znali da je to laka stvar, hteli smo i više: pored puške — i kapu, mantil, opasač, municiju. Sve što se može...

I stvarno, desilo se...

Tržaška cesta. Zima. Snega napretek. Koraci nečujni, sneg pomalo pada, glasovi prigušeni.

Išao je ulicom ponizno, nekako spokojno i nevino...

Grupa: Vratuša, Drago Kunc, Milan Venišnik i ja, šetala je gore — dole levom stranom ulice.

Čovečuljak u zelenom odelu, s našom dragom puškom na ramenu, polako se približavao desnom stranom. Išao je prema Viču, noseći pod miškom prilično veliki paket zavijen u novinsku hartiju...

Sve se desilo tako brzo i tiho, da je to teško opisati. U tren oka smo prešli ulicu preko manjih gomila snega i... Vratuša mu je nabio cev pištolja između rebara, s druge strane je to učinio Kunc, a pozadi nas dvojica. Bili smo »velika sila« i siromah je podigao ruke veoma visoko, možda više nego što je trebalo. Na Vratušino naređenje je morao malo spustiti laktove.

Posle toga smo ušli u jednu sporednu ulicu i on je odano koračao s nama, pažljivo slušajući Vratušin »politički čas«. Govorio mu je kako smo mi dobri ljudi, kako je fašizam naš zajednički neprijatelj i da mu se neće ništa desiti ako bude dobar.

I zaista je bio dobar.

Vratuša i Kunc su ga prijateljski vodili ispod miške, a pozadi smo išli Venišnik i ja.

Išli smo... Dugo, dugo se vukla ova šetnja, sve do fabrike duvana, odnosno jedne slepe ulice iza fabrike.

Tamo smo mu ljubazno oduzeli pušku, zatim kapu, mantil, opasač, bluzu... posle čega na sebi više nije imao ništa osim košulje i gaća. Stajao je u prilično dubokom snegu, sneg mu je padao na ćelavu glavu. Novčanik iz bluze Vratuša mu je stavio u gaće.

Pogledali smo i njegov paket. U novinskoj hartiji je nosio obična drva. Išao je negde na Vič i tamo je hteo da založi neku peć.

Bio je iz Napulja, po zanimanju obućar.

Rekao je da nije fašista.

Savetovali smo mu da ide u partizane i on je to obećao.

Pre toga Vratuša mu je rekao da mora stati mirno, pogleda uperena u zid. Ne sme da se okrene, jer su naši borci raspoređeni svuda unaokolo da pažljivo čuvaju stražu i ako samo malo okrene glavu, odmah će ga ubiti. Mora da broji do 20 000, a onda može da ide.

Verovatno je ozbiljno brojao, dok smo mi bežali s plenom. S puškom ispod mantila i po svežem snegu nije se moglo brzo ići, jer je puška ometala kretanje. Ipak sam je srećno doneo do Kunca. Kunc je nosio mantil, bluzu, kapu i opasač, uvijene kao poveći omot. Išao je ispred nas, a opasač se vukao po tlu. Jednom mu je na zemlju pala i kapa. Najzad smo sve srećno sakrili u njegovoj bašti. Za to vreme ona druga dvojica su vršila nadzor nad okolinom kuće. Sve se svršilo u najlepšem redu.

Razoružavati italijanske vojnike postala je strast i velika želja. Nije bilo veće radosti od toga. Njih su u to vreme razoružavali po celoj Ljubljani, ali se još nije desilo da se sve to obavi tako jednostavno i lako. Naše iduće akcije su bile bezuspešne. Išli smo u zasedu jednom tamo, drugi put ovamo, ali se nigde i nikad više italijanski vojnik nije pojavio sam. Uvek su išli po gradu u većim grupama, čak i s puškama. Njih smo, naravno, izbegavali. Vojnici i karabinijeri su pooštrili opreznost. Sve češće su zaustavljali ljude na ulicama, legitimisali ih i pretresali. Dešavalo mi se da su me na putu od kuće do Seminara pretresali i dva-tri puta. Više nije bilo mogućno ići s pištoljem u džepu po Ljubljani i tražiti povoljnu priliku. Sada je trebalo to činiti drukčije. Nijednu akciju nismo više smeli da obavljamo na slepu sreću, put pištolja od skrovišta do mesta napada morao je biti što kraći i unapred proračunat. I prenošenje oružja od skrovišta do skrovišta bilo je sve teže i iziskivalo je precizne i pažljive pripreme.

Uostalom, to je više bila teorija. U praksi je još uvek važila smelost.

Najzad su terenci javili gde se može pronaći Italijan sam. U pitanju je bio stražar karabinijera pred Vladinom palatom u Blajvajsovoj ulici. Tada je ovde bilo sedište komande za Ljubljansku provinciju. Ovaj stražar je bio sam samo u ranim jutarnjim časovima. Kasnije su na istom mestu stražarila dvojica, pa čak i trojica.

Dakle, izjutra u šest, odmah posle policijskog časa razoružati stražara pred Vladinom palatom, onoga koji šetka pored zgrade Erjavčevom ulicom. Treba mu uzeti pušku, pištolj (što

je bilo naročito privlačno), mantil, onaj široki šešir i sve ostalo.

Rekli su: plen će biti tako obiman da će se s mukom brzo odneti na bezbedno mesto. Onaj široki karabinijerski šešir uopšte se ne može sakriti ispod mantila, a na glavi se, naravno, ne može odneti. U svitanje teško se i puška može sakriti ispod mantila.

Dakle, kako?

Pronašli smo rešenje: potreban nam je kofer. Tako veliki da se dijagonalno u njega može staviti i puška.

Odmah smo ga našli. Pozajmio ga je Janez Koselj, pravnik, koji se mnogo interesovao za naše akcije, moleći da ga povedemo da bi i on zatim pokušao nešto slično s pravnicima.

Međutim nismo ga poveli, jer bi nas bilo suviše. Uzeli smo samo njegov kofer. . .

Nikad ga više nije video!

NISMO USPELI

Jutro je bilo maglovito, ulice pune snega. Magla gusta, to je bilo dobro.

Vratuša je rekao da obavimo posao sami — bez njega. Tvrdio je da smo već dosta naučili. Otišao je prema Tivoliju, napomenuvši da će posmatrati iz daljine šta radimo i posredovati ako zatreba.

U prvom redu su išli Gregor Počkar i Milan Venišnik, a zatim ja sa koferom u levoj ruci. Svaki je imao pištolj . . .

Od Vratuše smo pošli u pravcu Drame — prema stražaru koji se nije naročito interesovao za nas trojicu . . . prošli smo pored njega i došli gotovo do Drame.

— Pa dobro — zašto smo ga prošli?

— Bio je nekako nezgodno okrenut — direktno prema nama.

— Onda ćemo ga sad . . .

— Sad . . .

I opet smo pošli Erjavčevom ulicom natrag. Njih dvojica napred, a ja za njima s velikim praznim koferom.

— Vraga, sad stoji baš na uglu . . .

I zaista je u tom trenutku stajao baš na uglu Blajvajsove i Erjavčeve ulice. Dakle, na prilično otvorenom mestu, iako je bila magla.

Opet smo prošli pored njega i išli dalje prema Tivoliju. Došli smo do Vratuše.

Vratuša je bio ljut. Ne znam šta je sve rekao, ali mi se čini da je upotrebio i reč kukavice. Brzo smo se opet okrenuli natrag.

Stražar se u međuvremenu pomerio nešto dublje Erjavčevom ulicom prema Drami.

Zastao je i gledao nas.

I mi njega . . . približavajući se ravnomernim korakom kao da je sve u najboljem redu.

Njih dvojica napred, a ja pozadi s velikim praznim koferom. Sva trojica s pištoljima u džepu . . .

Sve više smo se približavali. Išli smo normalno.

Najzad je Počkar, veliki flegmatik i čovek sigurnih, promišljenih i proračunatih pokreta (studirao je matematiku), stao pred njega, izvukao iz džepa revolver i rekao: »Mani in alto!« nekako tako kao da bi mu rekao dobar dan.

U tom trenutku smo i nas dvojica izvukli pištolje. Kofer sam spustio na pločnik.

Teško je opisati šta se desilo u toj sekundi.

U desetom delu sekunde stražar je već imao pušku u rukama. Počkaru je izbio za tren oka pištolj iz ruku u trenutku kada je odjeknuo pucanj. Zatim je opalio Venišnik. Posle toga su munjevito nestali i jedan i drugi. Onda sam ja opalio. Dok se stražar teturao, ja sam nespretno udario nogom o kofer, gotovo sam se okliznuo, zakasnio jedan trenutak, a onda pojurio za njima. Bili su već prilično daleko.

Vratuša je kasnije rekao da je čuo dva pucnja jedan za drugim, a treći sekundu — dve kasnije.

Trčali smo Erjavčevom ulicom prema Drami. Njih dvojica napred, a ja za njima. Kofer je, naravno, ostao na ulici.

Tada je počelo.

Najpre je odjeknuo hitac ispred glavnog ulaza u Vladinu palatu. Onda još jedan, pa još jedan. Zatim je počelo da puca iz Liceja. Kasnije i iz klasične gimnazije . . . Čuli su se i mitraljezi . . . Kao za vreme prave bitke negde na frontu.

A mi smo trčali Erjavčevom ulicom prema Drami.

Mislim da je to najduža ulica u Ljubljani . . .

Njih dvojica su skrenuli desno, a do raskrsnice je preda mnom bilo još tridesetak metara. Počela su da zvižde zrna. Zviždala su visoko. Tada sam prvi put čuo kako zvižde zrna.

Učinilo mi se da nije dobro trčati pravo napred, već je bolje preći ulicu i skrenuti kroz prolaz u Nunsku ulicu. Najpre je trebalo da se otarasim pištolja. U takvim situacijama u Lju-

bljani si se tada mogao pre spasti nenaoružan nego naoružan, jer su naoružanog uvek ubijali, a nenaoružan je mogao da im izbegne i da ne bude sumnjiv.

Sad je trebalo trčati. Preći ulicu nije bilo tako jednostavno ne samo zbog zrna koja su zviždala, već i zbog velikih gomila snega. Preskačući preko njih upao sam u sneg do pojasa, tako da sam se jedva izvukao. Trčao sam dalje sredinom ulice, a onda našao prolaz među gomilama snega i pojurio prema Nunskoj ulici. Bio sam u zaklonu, ovde zrna nisu više zviždala, ali je zato situacija bila opasnija. Na sve strane su trčale neke žene, vrištale i nisu znale gde da se sakriju.

Zaustavio sam se kraj ograde jedne kuće, sačekao da se utiša bežanje i trčkaranje (za to vreme se stalno pucalo), a onda sam brzo uvukao pištolj u sneg na ogradi — mislim da je to bilo kraj druge gvozdene šipke od kuće... Zatim sam brzo prešao Kongresni trg, Vegovu ulicu i srećno umakao. Niko me nije zaustavio. Pucnji su i dalje odjekivali.

Onda sam napravio dugačak krug i nekoliko časova kasnije ponovo prošao pored onog mesta gde smo se sukobili. Bio sam radoznao šta se tamo dešava. Morao sam otići i da uzmem pištolj koji sam sakrio u Nunskoj ulici. Nije mi još bilo jasno da li sam stražara ubio ili ne. Gurnuo sam kapu u džep, a na glavu stavio beretku da me ne bi ko na prvi pogled poznao (na takve promene smo bili spremni). Promenio sam način hodanja i zategao pojas na mantilu, koji je za vreme akcije bio otkopčan. Malo sam se pogrbio i kašljucao kao da sam tuberkulozan. Tako »jadan i bolestan« mislio sam da prođem pored onog mesta. Tamo je stajala grupa karabinijera i živo diskutovala. Imali su o čemu! Nisam se čestito ni približio, a prema meni se okrenuo jedan od njih i mahnuo mi rukom: »Via, via!« Kao da juri muve. Napravio sam začuđeno lice, kao da ne znam da se ne sme tuda proći, i uslužno sam ga poslušao. Video sam samo da je ono mesto posuto strugotinom. Dakle, ipak smo ga pogodili.

Prešao sam ulicu, a onda drugom stranom došao do Nunske ulice, gde sam pronašao pištolj i srećno ga doneo kući. Sakrio sam ga u šupi. Na stepenicama sam sreo Vratušu. Zagrlio me. Za sve to vreme je sedeo kod mojih roditelja i čekao me. Nije mi ništa rekao, ali sam dobio utisak da je mislio da sam mrtav. Gregor i Milan su takođe ostali živi i zdravi.

I ova akcija se, na kraju krajeva, ipak srećno završila, mada ne onako kako smo želeli. Svakako, bila je pobedonosna.

Slavisti su učestvovali u mnogim akcijama.

Naravno, to nisu bila velika junaštva i veliki događaji. Ipak je to nešto značilo, i ko poznaje prilike u tadašnjoj Ljubljani znaće da te akcije nisu bile tako jednostavne. Borac u Ljubljani nije se protiv okupatora borio samo oružjem, već u znatnoj meri i raznim lukavstvima. Pratio je, pretraživao i na svakom koraku ga napadao. Trebalo je mnogo veštine i dosetljivosti da bi ga sačekao na najboljem mestu i uspešno napao. U vojničkom pogledu to možda nije bilo mnogo, ali je moralno i politički takav mali napad vredeo više nego hiljadu okupatorovih protivudaraca. Osim toga, to je bila i strahovita psihička borba.

Ostavljam na stranu one sitne, mada značajne poslove: prenošenje oružja, obezbeđenje akcija itd. Govoriću još samo o jednoj, našoj poslednjoj akciji, koja se, nažalost, završila hapšenjem.

Bio nam je potreban pištolj, a imao ga je jedan oficir koji je stanovao na Žabjeku. Kada se vraćao kući, a to je bilo svakog dana u 19.15 časova, morao je proći uskom i usamljenom Zvezdarskom ulicom. Žabjek je bio uopšte privlačan, tajanstven, usamljen. Samo je šentjakopska škola bila u blizini, a u njoj fašisti. Devet stražara je i danju i noću šetkalo oko nje, pored svakog zida trojica.

Nameravali smo da oficira razoružamo u Zvezdarskoj ulici ili na Žabjeku, dakle, oko stotinu koraka daleko od ove fašističke kasarne. Što smeliji napad, utoliko sigurniji — tako smo bar mi mislili.

Bio je to 20. februara 1942. godine. Zima i mnogo snega.

Anton Vratuša, Drago Kunc, Janez Koselj i ja. Onaj Janez Koselj koji nam je u ranijoj akciji pozajmio svoj kofer. Sada smo i njega poveli.

Pištolje smo imali samo nas trojica. Koselj je bio bez njega. U akciji je mogao doći do oružja.

Sa Šentjakopskog trga smo ušli u tajanstvenu Zvezdarsku ulicu. Pre nego što smo njome došli do raskrsnice gde se spaja sa Rožnom ulicom i gde počinje Žabjek, oko nas se okupila velika grupa Italijana. Dotrčali su Rožnom ulicom, jurili za nama Zvezdarskom, pristizali su sa obadve strane.

»Mani in alto! Mani in alto!« — čula se vika.

Ovu rečenicu smo dobro znali, znali smo šta ona znači . . . Samo, uloge su se iznenada izmenile . . .

Šta sad?

Pogleđao sam Vratuša koji je išao napred. Da li će pucati? Pitanje je bilo naivno. Cevi pušaka su bile uperene na njega. Stalno su vikali: »Mani in alto!« Vratuša je neprimetno izvukao pištolj iz džepa i spustio ga na smrznuto tle. Istog trenutka je podigao ruke uvis i kada je koraknuo, gurnuo je pištolj u gomilu snega. Zvuk koji se čuo prilikom pada pištolja na smrznuto tle ostao je nezapažen zbog urnebesne vike Italijana.

Ja sam tog trenutka stajao bliže zidu. Izvukao sam pištolj iz džepa i držao ga iza leđa. Hteo sam da ga spustim pored zida, i to na petu da se ne bi čuo udarac o led i da bih ga odmah zatim gurnuo u sneg. Pištolj mi je izleteo iz ruke, ali nije pao na petu. Do mene su već dotrčala dva dvojnika s puškama na gotovs, vičući: »Mani in alto! Mani in alto!« Podigao sam ruke ne znajući šta se desilo s mojim pištoljem i čudeći se što nije pao na tle. Zatim sam, kao da sam se strahovito uplašio, pobegao pet do šest metara dalje od opasne tačke gde je morao ostati. Oni su potrčali za mnom i uzbuđeni počeli da me pretresaju. Bacio sam pogled na sve strane da bih video pištolj. — Bio je kraj zida, na jednoj ivici, pola metra visoko od pločnika. Zakačio se i nije pao na tle. Izgledao je kao u izlogu. Nisu ga odmah primetili samo zbog mraka koji je padao.

Zaduvani, uzbuđeni i goropadni, Italijani su nas i dalje pretresali. Prevrtali su nam džepove i rukave, pipali nogavice, udarali nas po leđima, gurali u rebra i vikali: »Avanti!«

Dovukli su i Kunca, prevrnuli mu džepove, gužvali šešir, otkopčali kaput, odvezali kravatu . . . svakog časa smo očekivali da kod Kunca pronađu sakriveni pištolj.

Ali, nisu ga našli. I on se srećno otarasio pištolja!

Janeza su pretresali naročito dugo. Nisu našli ništa.

Odmah zatim je došlo naređenje: »Avanti«, i kroz čitav špalir puščanih i mitraljeskih cevi poveli su nas Zvezdarskom ulicom, preko Sentjakopskog trga u šentjakopsku školu, a onda pravo u podrum, gde su bili drva i ugalj.

Za vreme puta, dok su nas vodili sa podignutim rukama, dogovorili smo se o osnovnim stvarima:

— Pošli smo u gostionicu . . .

— Koju?

— »Oražem«.

— Da proslavimo moj rođendan, rekao je Vratuša.

— Je li ti zaista rođendan?

— Zaista.

— Dogovorili smo se u Seminaru oko 5 časova. Jasno?

— Jasno!

Šaputali smo preko ramena, a ruke su sve vreme bile podignute.

Uzbuđenje Italijana nije se stišalo ni u podrumu. Razgledanje legitimacija, zapisivanje imena i opštih podataka vršili su nekako zbunjeno.

Još više su se uzbudili kada je za nama dojurio u podrum jedan serđente vičući: »Pistola, pistola!...«

Našli su sva tri pištolja i doneli ih za nama. U tom trenutku su doveli u podrum još trojicu, koje su, zajedno s nama, uhapsili kraj jedne kuće u Zvezdarskoj ulici. To su bili radnik Rode, železničar Okoren i trgovac Mraz.

— Chi aveva pistola? vikao ie serđente.

Svi smo slegli ramenima i buljili u naše drago oružje kao da prvi put vidimo takve nemani. Nas četvorica, kao i njih trojica. Bilo nas je sedmorica, a tri pištolja. Jadni serđente je morao rešiti tešku zagonetku: čiji su pištolji.

— Tu pistola? — upitao je Vratušu ništa manje grubo. bio najbliži.

Kunc je bio uvređen.

— Io sono profesore — rekao je, jer je zaista tih dana diplomirao.

Upalilo je. Nije bilo verovatno da profesor nosi pištolj.

— Tu pistola? — upitao je Vratušu ništa manje grubo.

— Io sono dottore — rekao je Vratuša, koji je zaista već bio promovisan. To je rekao nekako nadmeno da je serđente izgubio hrabrost. Čak mu je reč »dottore« ulila i neko poštovanje. Zar on da nosi pištolj?

Zatim je pitao mene šta sam.

— Studente — odgovorio sam.

Šta sam mogao drugo? To nisam mogao da sakrijem već i zbog dokumenata. Studenti su, međutim, bili prilično ozloglašeni kod Italijana, jer su smatrani udarnom snagom OF u Ljubljani. I zaista serđente se poradovao. Pre toga je upitao još i Janeza šta je. Janez nije hteo da upotrebi reč »studente«, videći da to slabo deluje. Rekao je da je pravnik.

— Giudice.

Naravno, nije mu poverovao. Posle dužeg objašnjavanja i vrdanja Janez je najzad rekao »univerzitet« i tada je serđente viknuo:

— Allora studente! Alora tu e tu pistola! — i pokazao je na njega i mene.

Nas dvojica smo to odlučno odbili, što je serđenta strahovito naljutilo. Počeo je da viče i psuje. Janez je tvrdoglavo ponavljao: ne, ne i ne.

— Come no? — vikao je serđente, kao da je bilo nemoguće da neki student ide u to vreme kroz Ljubljanu bez pištolja. I Janez je dobio snažan šamar.

Tada je počeo celu stvar da objašnjava Vratuša, najpre sa nekoliko rečenica na italijanskom, zatim mešajući sa slovenačkim, tako da smo i mi razumeli šta je govorio, da bi najzad prešao potpuno na slovenački i ponovio sve one činjenice koje je ranije izneo serđentu na italijanskom. Rekao je da ima rođendan — što se vidi i iz njegove legitimacije, da nas je pozvao na čašu vina, da smo mi njegovi lični prijatelji i da o revolverima nemamo pojma. Tvrdio je da smo videli tri senke koje su pobegle kad su vojnici navalili. To je govorio vrlo ubedljivo — koliko se dalo — i to je objasnio polako, biranim rečima, da svi čujemo i da dobro zapamtimo.

Saslušali su i ostalu trojicu, koju niko od nas nije poznavao. I na njih su vikali: »Tu pistola? Tu pistola?« U već zbunjenim italijanskim glavama nastala je nova zbrka. Naša odbrana je za sve vreme bila jedinstvena i logična. U međuvremenu su još uvek hvatali ljude po Šentjakopskom trgu i okolnim ulicama. Dok su nas vodili iz podruma na prvi sprat, videli smo u jednoj učionici puno ljudi koje su Italijani pretresali.

U toku noći su nam stavili lisice na ruke i odveli nas vezane u Belgijsku kasarnu. Tu su nas zatvorili svu sedmoricu zajedno u istu sobu. Kada su ona trojica zaspala, nas četvorica smo se tačno dogovorili o svim detaljima. Docnije se istražnom sudiji učinilo nepravilnim što smo svi zajedno u jednoj sobi, i onda nas je razdvojio: nas četvoricu u jedno odeljenje, a onu trojicu u drugo. Time nam je učinio veliku uslugu. Na saslušavanju smo kasnije uvideli da je sudija upao u pogrešne kombinacije. Na onom mestu je verovatno provaljen neki drugi sastanak, a mi smo slučajno tuda naišli. Po njegovom mišljenju mi smo, na svaki način, bili u nekoj vezi s tim sastankom, o kome nismo imali ni pojma. Cela priča se zatim razvukla, uspostavljena je veza sa porodicama, odbrana precizirana do najmanjih detalja, došlo je i do izvesnih intervencija i to nas je spaslo, inače bismo verovatno bili streljani kao taoci, kao što su streljani mnogi drugi osumnjičeni građani. Posle dužeg zatvora poslali su nas u internaciju, odakle smo posle kapitulacije Italije svi srećno stigli u partizane.

Slavistički seminar je ostao žarište aktivnosti OF sve do juna 1942. godine, do masovnih hapšenja. Kasnije je, naravno, trebalo pronaći druge oblike borbe, okupljanja i organizovanja.

Boris GRABNAR

BORBE 1. BATALJONA 3. KRAJIŠKOG NOP ODREDA KRAJEM 1941.

Nakon uspešno završene borbe 3. decembra kod sela Rastičeva, kod Kupresa sazvan je sastanak štaba 1. bataljona »Pelagić« radi razmatranja učešća i držanja rukovodilaca i boraca bataljona u toj borbi. Konstatovano je da su i borci i rukovodioci bataljona u toku cele borbe bili na visini zadatka i da su ga u potpunosti izvršili.

Naše jedinice pripremale su napad na Kupres. Neprijatelj je to osetio, skoncentrisao oko 1200 talijansko-ustaško-domobranskih vojnika i od sela Rastićeva krenuo u napad na naše jedinice kod Blagaja. Bataljon »Pelagić« u toj borbi je branio najvažniji položaj, na Matića-brdu. Položaj se nalazio na glavnom pravcu nadiranja Italijana i ustaša, izložen jakoj artiljerijskoj, minobacačkoj i pešadijskoj vatri. I pored toga, ni jedan naš borac nije odstupio, tako da neprijatelj nije uspeo ni koraka da napreduje. Oko 15 časova, na dati znak za juriš, borci bataljona, zajedno s ostalim borcima i masom Blagajčana, složno su jurnuli u napad i za vrlo kratko vreme razbili neprijatelja i prisilili ga na povlačenje.

Posle tog sastanka održan je sastanak štaba bataljona sa komandama četa na kome je, pored ostalog, izvršena i smena u štabu bataljona. Na mesto Stanka Kutanjca, dotadašnjeg komandanta, izabran je Dušan Metlić. Kutanjac je po svojoj vlastitoj želji, kao i po želji većine u štabu, stavljen na raspoloženje štabu Trećeg krajiškog NOP odreda. Dušan Metlić je, kao i Kutanjac, bio od prvih boraca koji je uzeo pušku i stupio u prve borbene redove. U tim redovima on se do tada stalno nalazio i u svim akcijama se isticao. Bio je vrlo hrabar i skroman, tih, vrlo popularan kod naroda i boraca.

Štab bataljona nije konsultovao štab odreda o tim merama, iako se kasnije štab odreda u potpunosti složio sa tom izmenom.

Odluka o smeni komandanta 1. bataljona, kao i sve ostale važnije odluke sa sastanka, dostavljene su pismeno svim četama bataljona u vidu naredbe, sa potrebnim obrazloženjem. Politički komesari četa detaljnije su obrazložili te odluke borcima.

Uskoro posle ove izmene štab odreda je doneo odluku da se Kutanjac pošalje u sela na desnoj strani reke Vrbasa, između Jajca i Bugojna radi dizanja ustanka. Uslovi za dizanje ustanka u tim, kao i u drugim srpskim selima na desnoj strani Vrbasa, bili su tada veoma povoljni. Borci iz tih sela, kao i njihovi zemljaci, više puta su dolazili u štab bataljona i štab odreda s molbom da se u njihova sela pošalje jedna jedinica radi dizanja ustanka.

Štab 1. bataljona dobio je zadatak da izabere 20 naoružanih boraca s jednim puškomitraljezom i da ih stavi pod Kutanjčevu komandu. Većina boraca trebalo je da bude iz tih sela. Međutim, štab je odugovlačio s tom odlukom. Vođena je duža prepiska i na kraju je odlučeno da se za ovaj zadatak iz 3. čete, koja se nalazila u selu Podobziru, izdvoji 5 boraca, naoružanih puškama i to onih koji su bili iz sela preko Vrbasa. To je, u stvari, bilo polovično rešenje.

Ta grupica boraca sa Kutanjcom i Mirkom Grabežom, pod vrlo teškim vremenskim i drugim uslovima prebacila se noću, između 31. decembra 1941. i 1. januara 1942. godine, u Zjamet, između Donjeg Vakufa i Bugojna. Posle prelaska te grupe mobilizacija se vrlo uspešno obavljala. Ali, ustaše nisu mirovale. One su, pored redovne vojske, mobilisale ljude iz svih okolnih sela i iz grada, i pod komandom čuvenog ustaškog zlikovca Jurišića iz Bugojna, organizovale napad na tu grupu. Ustaše su, iako daleko brojnije, pretrpele potpun poraz. Tom prilikom poginuo je i sam Jurišić. Ovaj uspeh delovao je mobilizatorski na seljake tih sela koji su se kasnije masovno javljali u partizane, tako da je uskoro formiran 5. bataljon 3. krajiškog odreda.

Uskoro posle tih zbivanja — 10. decembra, u selu Gerzovu, kod Mrkonjića — u bataljonu »Pelagić« održano je veliko savetovanje kome su prisustvovali vojni i politički rukovodioci 3. krajiškog odreda. U osnovnoj školi sakupilo se oko 150 osoba. Sastankom je rukovodio Đuro Pucar Stari. U ime bataljona na konferenciji su govorili Đorđe Jokić, politički komesar, i Dušan Metlić, komandant bataljona. Jokić je u referatu izneo stanje u jedinicama bataljona, kao i bilans čuvene neprijateljske ofanzive na Janj 3. septembra 1941. godine.

Na toj konferenciji Uroš Drenović je istupio sa četničkom parolom da ne treba voditi borbu protiv Italijana, pošto su oni jaki, već samo protiv ustaša, a tek pošto se unište ustaše, onda

se po njegovom mišljenju treba okrenuti i protiv Italijana. Istovremeno je izjavio da će se on i njegovi borci nazivati — četnici, kao i to da jedino priznaju Dražu Mihailovića za svog vrhovnog komandanta. Takav stav Drenovića osudili su svi prisutni kao izdajnički sem njegovih malobrojnih pristalica.

Simela Šolaja zauzeo je dosledan stav prema NOB-i. On je rekao da će se sa svojim borcima boriti protiv svakog ko je protiv naroda i oslobodilačkog pokreta. Rekao je da bi se borio i protiv Staljina, ako bi bio protiv nas. Gotovo svi prisutni pozdravili su aplauzom ovu izjavu Šolaje.

Posle izlaganja mnogih prisutnih govorili su Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović koji su i rukovodili konferencijom. Oni su podvlačili potrebu jedinstva i zajedničke borbe protiv okupatora i njihovih slugu.

Drenović je u to vreme sve više klizio u otvorenu izdaju i sistematski potkopavao jedinstvo u jedinicama 1, a naročito 2. bataljona. U njegovom bataljonu sve komandne pozicije držali su četnici. Drenovićevi borci počeli su razoružavati kurire štaba odreda, koji su prolazili preko njegovog sektora.

U 2. bataljonu — »Iskra« situacija je bila nešto povoljnija, iako je i tamo bilo četničkih elemenata. Ali, to je bilo više subjektivne prirode — posledica slabog političkog, odnosno partijskog rada.

Na sastanku štaba 1. bataljona sa komandama četa, na kome je za komandanta izabran Dušan Metlić, donesena je odluka da se svake sedmice održavaju sastanci štaba sa komandama četa, kojima su kasnije prisustvovali i komandiri vodova. Ti sastanci su uvedeni da bi se iskoristila zimska, »mrtva« sezona, za vojničko i političko učvršćenje jedinica. Na tim sastancima raspravljana su različita opšta i konkretna politička pitanja, rešavani različiti slučajevi nediscipline i neposlušnosti, zatim neke nezdrave pojave, a posebno odnos prema narodu, priprema za akciju i analiza tih akcija, kao i neka pitanja iz rada narodnih odbora i pojedinih odbornika.

Jedno od glavnih pitanja, koje se često nalazilo na dnevnom redu sastanka, bilo je ishrana boraca, s obzirom na to da su sela bila spaljena i opljačkana. Tada bi se donosile i odluke koje su spadale u nadležnost narodnooslobodilačkih odbora. Tako je, na primer, koncem decembra donesena odluka da se zabrani uništavanje mlade šume u Jelovcu, koju su seljaci iz okolnih sela nemilosrdno sekli radi ishrane stoke.

Zahvaljujući tim sastancima štab bataljona je uspešnije sprovodio svoje odluke i naređenja.

Koncem januara 1942. godine smenjen je sa položaja komandira 4. čete, Jovo Mršić,[1] a na njegovo mesto postavljen Krsto Prole, koji je bio vodnik i ujedno zamenik komandira u toj četi. Postavljanje Prole za komandira 4. čete izvršeno je bez nekih trzavica. Jedino je gunđalo nekoliko boraca iz čete, koji su bili pod Mršićevim uticajem i kojima je odgovaralo njegovo lutanje i pročetnički postupci. Međutim, na ličnu intervenciju pojedinih članova štaba bataljona i komande čete, a naročito radom neumornog politkomesara 4. čete, Mehe Kestena, to gunđanje je brzo likvidirano. Sem toga, Prole je bio vrlo hrabar čovek, pošten, skroman i brzo su ga svi borci zavoleli.

Ishrana boraca u to vreme organizovana je tako što se pri štabu bataljona nalazila centralna intendantura koja je snabdevala štab, opštinski NO odbor i njegovu miliciju, kao i 1. i 2. četu. Ostale čete (3. i 4) su se snabdevale sa svoga terena preko seoskih NO odbora. Opštinski NO odbor zajedno sa komesarima bataljona i četa, odredio je rejone u kojima su se jedinice snabdevale hranom. Inače, kuvanje i ishrana su bili centralizovani — po jedinicama. Sve čete su imale četne kuhinje i ekonomate, koji su se bavili prikupljanjem hrane i organizovanjem kazanskog kuhanja i ishrane četa. Politički komesari četa su u to vreme pored ostalog bili zaduženi i pitanjima ishrane jedinica.

Iako je očekivan tzv. mirni (zimski) period koji bi bio iskorišćen za sređivanje i učvršćenje jedinica 1. bataljona, ipak on nije došao. U tom periodu bilo je i nekoliko većih akcija, pored niza manjih.

Jedinice 1. i 2. bataljona izvršile su 21. novembra napad na ustaško-italijanske posade u Donjem Vakufu i Semešnici. Iako Vakuf nije zauzet (radi intervencije Italijana iz Bugojna), ta akcija je imala veliki vojni i politički uspeh. Likvidirana je posada u Semešnici, zapaljene su pilane i železnička stanica, a neprijatelju su naneseni osetni gubici: 80 poginulih i ranjenih, a 14 zarobljenih.

Dve čete 1. bataljona, jedinice 2. bataljona, Kupreška četa i Livanjski odred razbili su 2. i 3. decembra italijansko-domo-

---

[1] Jovo Mršić je pre rata bio žandarm, a njegovi postupci i česte šovinističko-četničke izjave bile su suprotne liniji NOB-e. Njegovom krivicom pored ostalog, 2. i 4. četa bile su 14. januara 1942. god iznenađene na svojim položajima u Jezeru i na Bagu. Naime, Mršić je kao komandir čete, dobio zadatak od štaba bataljona da u toku noći obezbedi te naše položaje ali to nije učinio, već se s jednim vodom uputio prema selu Magaljdolu — radi ličnog provoda. Iznenađene, čete su bile prisiljene da se brzo povuku u pravcu sela Volara. U povlačenju je poginuo zamenik komesara bataljona Mustafa Ganibegović Ganija.

bransko-ustaške snage u selu Rastičevu kod Kupresa u jačini od oko 1200 vojnika. Plan je bio da te i druge naše snage 4. decembra napadnu i likvidiraju Kupres i okolna ustaška uporišta. Međutim, neprijatelj je 3. decembra preduzeo akciju prema selu Blagaju. Naše snage (1. i 2. bataljon), koje su bile koncentrisane u tom selu, prihvatile su borbu i vodile je od 9 do 15 časova, kada je izvršen juriš, u kome je, pored boraca ta dva bataljona i čete meštana, učestvovao i veliki broj meštana — seljaka. Neprijatelj je bio razbijen. Ubijeno je i ranjeno oko 80 italijanskih i ustaških vojnika, dok je 8 italijanskih vojnika i jedan oficir — »crnokošuljaš« zarobljeno.

Oko 20. decembra patrola 2. čete sukobila se sa patrolom domobrana kod sela Glasinca na pruzi Jajce — Donji Vakuf. Jedan domobran je ranjen, a drugi zarobljen i upućen u štab bataljona. Posle ispitivanja domobran je pušten. Ljudski postupak prema tom zarobljenom domobranu naišao je na vrlo dobar odjek kod ostalih domobrana i građana Jajca, koji su doznali da se na položajima i po šumama oko Janja nalaze naše velike snage, dobro naoružane.

Pred zoru 25. decembra 20 boraca 3. čete, pod komandom Dušana Rakite, izvršili su napad na železničku stanicu Barice, na pruzi između Donjeg Vakufa i Vijenca. Posle borbe koja je trajala pola sata, odbrana domobrana jačine jednog voda, bila je likvidirana. Zaplenjeno je 8 pušaka i nešto municije. Dva domobrana su poginula. Četa nije imala gubitaka.

*

Štab 1. bataljona — »Pelagić« koji se tada nalazio u Janju, dobio je 26. decembra od štaba Trećeg krajiškog NOP odreda pismeno naređenje da u toku noći, između 31. decembra i 1. januara 1942. godine, izvrši napad i likvidira domobransku posadu u Jezeru. Početak napada određen je za 4 časa.

Za zaštitu komunikacije Jajce — Jezero — Mrkonjić-Grad neprijatelj se brižljivo utvrdio u zidinama spaljenog Jezera, kao i na uzvišenju na severnoj strani iznad Jezera (na koti 548). Na tom prostoru neprijatelj je iskopao i rovove. Linija utvrđenih položaja bila je duga oko 1 km. Na najugroženijem odseku nalazile su se dve istrurene predstraže, svaka u jačini od po jedne desetine, koje su štitile desnu stranu položaja. U samom Jezeru, s obe strane drvenog mostića na ušću Jošavke u Plivu, na udaljenosti od nekih desetak metara, nalazile su se zidine popaljenih kuća u kojima se neprijatelj utvrdio.

Neprijatelj je u potpunosti iskoristio i prirodne pogodnosti zemljišta za odbranu svojih položaja i komunikacija. Naime, rečica Jošavka, koja teče od Majdana i uliva se u Plivu, na oko 3 km ispred Jezera izliva se za vreme kišnih i zimskih dana, tako da je na tom delu bila gotovo neprelazna. Sem toga i Pliva za vreme visokoga vodostaja uzdizala bi nivo Jošavke, koja je plavila veći deo terena oko Jezera.

Između Jezera i železničke stanice, koja se nalazila na desnoj strani Plive, bila su dva drvena mosta, iznad dva rukavca Plive koja ona obrazuje neposredno pred Jezerom. Neprijatelj je porušio oba mosta i tako onemogućio pristup Jezeru i položajima s južne strane. Jedini pristup Jezeru s te strane bio je preko mostića na ušću Jošavke.

Tih dana je sneg u Janju dostizao visinu do 80 cm, dok je u dolini Plive bio oko 25 cm. Živa se noću spuštala ispod 20 stepeni C.

Suočen s tim teškoćama, štab bataljona je, nakon dužeg savetovanja, pismeno upoznao štab Trećeg NOP odreda o situaciji zaključujući da je pod takvim uslovima gotovo nemoguće uspešno izvršiti postavljeni zadatak. Štab bataljona istovremeno me je poslao u štab odreda (tada sam bio na dužnosti operativnog oficira 1. bataljona) da objasnim situaciju i da se usmeno dogovorim sa štabom o akciji, pošto je ona bila usklađena sa zadatkom 2. bataljona — »Iskra«, koji je te noći trebalo da napadne i likvidira domobransku posadu u utvrđenjima iznad sela Majdana.

Upoznavši se sa situacijom, štab odreda je preinačio prvobitni zadatak 1. bataljona, naredivši da on obezbedi pravac od Jajca i da sa desne strane Plive i Jošavke u toku noći vrši demonstrativne napade na domobranske položaje na Bagu i Jezeru u cilju onemogućavanja intervencije neprijatelja prema Majdanu.

Na osnovu ovoga štab 1. bataljona je doneo odluku da izvrši napad sa tri čete na Jezero Bag. S odlukom su upoznate komande četa, koje su dobile sledeće zadatke: 1. četa da u toku noći zaposedne uzvišenja iznad železničke pruge, na oko 500 m od Jezera prema Jajcu, sa zadatkom da teškim mitraljezom i drugim automatskim oružjem potpomogne napad ostalih četa, da spreči odstupanje domobrana prema Jajcu i obezbeđuje jedinice od eventualnih intervencija neprijatelja od Jajca;

2. i 4. četa da napadne domobrane sa severnog pravca preko Jezera. Jedan vod, koristeći noć, da se prebaci preko mostića na Jošavci i, pored zidina i kroz voćnjak da se provuče između domobranskih položaja i izbije za leđa neprija-

telju. Na signal koji će dati 4. četa počeće opšti napad, dok će vod, koji se prebacio preko Jošavke, likvidirati posadu u zidinama pored mostića i tako omogućiti ostalim snagama da se prebace preko mosta.

U toku 30. i 31. decembra izvršena je koncentracija tri čete u selu Volarima, odakle su krenule 31. decembra po padu mraka.

1. četa, sa komandantom bataljona, Dušanom Metlićem, i komesarom Đorđom Jokićem krenula je železničkom prugom prema Jezeru na određene položaje.

2. i 4. četa prebacile su se u Volarima splavom na levu obalu Plive, a zatim krenule cestom prema Jezeru. I ja sam bio s njima.[2]

Noć je bila vedra. U dolini Plive skupljala se sumaglica. Hladnoća je sve više stezala. Sneg je škripao pod nogama boraca.

Kad su 2. i 4. četa stigle u južni deo Jezera na oko 1000 m od neprijateljskih položaja, zaklonile su se iza zidina triju kuća koje su se nalazile pored ceste Mrkonjić-Grad — Jajce. Odatle su upućeni komandir Jovo Mršić i komesar 4. čete, Meho Kesten, da izvide situaciju oko mostića na Jošavci. Međutim, kada su se približili mostu, stražar ih je primetio i opalio iz puške, pa su se odmah morali vratiti nazad. Tada je nastala mučna situacija. Plan — da se preko mosta na Jošavci prebaci jedan vod u pozadinu neprijatelja — propao je. A to je bio glavni uslov za izvršenje postavljenog zadatka.

Nakon kraćeg zastanka i zabune, odlučeno je da se 2. četa uputi cestom prema Majdanu i da se na pogodnom mestu prebaci preko Jošavke, kako bi istočno od kote 431, napala domobrane. Tom prilikom je naglašeno da se, po mogućstvu, cela četa neprimetno prebaci iza leđa neprijatelju radi iznenađenja. Međutim, neki rukovodioci 2. čete stavili su primedbu da oni dovoljno ne poznaju teren i da bi radi toga teško mogli da izvrše zadatak. Zato je taj zadatak poveren 4. četi u kojoj je bilo nekoliko boraca iz Jezera i okolnih sela, koji su dobro poznavali teren.

---

[2] Pri štabu bataljona tada se nalazio Nurija Ribić, omladinac iz Jezera. Molio je da i on, kao borac, uzme učešća u napadu na Jezero. Međutim, štab bataljona ga je odbio, jer je bio suviše mlad i fizički nedorastao za tako napornu akciju. On je, međutim, bio uporan i kroz plač molio da mu se to odobri uveravajući drugove u štabu da je potpuno sposoban za borbu, a da će se tako naoružati i obući. Štab je, najzad, popustio i odobrio mu da pođe u akciju. Njegovoj radosti nije bilo kraja.

Četa je primila zadatak i sa 25—30 boraca krenula prema Majdanu. Međutim, nekoliko boraca te čete ostalo je u Jezeru bez odobrenja komande te četa nije otišla kompletna na izvršenje zadatka.

Kada je stigla blizu kuće Danila Lakanovića, koja se nalazila ispod same ceste, na nekih 3 km od Jezera prema Majdanu, četa se zaustavila i prema kući uputila patrolu da ispita situaciju. Tom prilikom četi se dobrovoljno javio za vodiča Stole Danilović, koji je, inače, bio iz te kuće, a bio je dobar saradnik partizana.

Četa je preko mostića, ispod kuće Lakanovića, prešla Jošavku, a onda su se vodovi ovako rasporedili za napad:

— 1. vod, pod komandom komandira čete, Jove Mršića, trebalo je da nastupa južnim delom sela Prisoja, da razoruža predrstražu kod jedne usamljene kuće, na oko 600—700 m prema Bagu. Posle toga, vod je imao zadatak da se zabaci neprijatelju iza leđa i na dati znak — da ga napadne na Bagu težeći za tim da što pre izbije na cestu Jezero — Jajce, kako bi sprečio bekstvo domobrana u tom pravcu.

— 2. vod, pod komandom zamenika komandira čete, Krste Prole, imao je zadatak da nastupa desno od 1. voda, u pravcu kote 578, kako bi izbio u Jezero kod osnovne škole.

Kad je 1. vod došao na oko 40 metara od domobranske straže, vodič Stole Danilović je pokazao gde se nalazi stražar. Domobrani su bili u kući. Borci su se privukli stražaru, koji se bio zaogrnuo ćebetom, jedan je skočio na njega i razoružao ga. Borci su, zatim, jurnuli u kuću u kojoj se nalazio vodnik sa 7 domobrana. Čuvši komešanje, vodnik je uspeo da skoči kroz prozor i da pobegne prema Bagu. Ostali domobrani bili su razoružani i upućeni u štab bataljona. Vod je nastavio nastupanje u streljačkom stroju. Na oko 800 m od kuće, u kojoj je razoružana predstraža, u drugoj kući nalazila se druga domobranska straža jačine jedne desetine. Pošto se vod, oko 6 časova, približio toj kući, domobrani su na njega otvorili vatru, na što je vod uzvratio.

U tom trenutku i 2. vod je počeo borbu. Domobrani su počeli da napuštaju svoja utvrđenja i da beže u pravcu Baga.

Domobranski vodnik, koji je kroz prozor pobegao ispred 1. voda, alarmirao je domobransku posadu, što je donekle poremetilo ostvarenje plana.

Kada su oba voda stupila u borbu, već je počelo da sviće. Do tog vremena 2. četa je ostala u Jezeru očekujući znak za napad. No, vreme je prolazilo, a znaka nije bilo, niti se znalo šta je sa 4. četom. Kada je počelo svanjivati, 1. i 2. četa su povučene na oko 500 m prema Šipovu, kako u toku dana ne bi bile izložene vatri neprijatelja koji je bio utvrđen na dominirajućim položajima.

Tek što su čete stigle do određenoga mesta za povlačenje, primećena je crvena raketa. Čula se i borba. Istovremeno su stigli i zarobljeni domobrani. Obe čete su u trku krenule u napad. 2. četa, posle kraće borbe, prebacila se preko mosta na Jošavci i ušla u Jezero. Za to vreme 4. četa je likvidirala sve položaje u Jezeru i na Bagu.

Pošto 4. četa nije uspela da izbije na vreme na cestu Jezero — Jajce, to su domobrani uspeli da pobegnu prema Jajcu. Sem toga, zahvaljujući jarku i visokoj trsci koja se nalazila pored Plive, ni 1. četa nije mogla vatrom efikasno da dejstvuje na domobrane koji su panično bežali prema Jajcu.

Bilans te akcije bio je: 45 zarobljenih i dva mrtva domobrana. Zaplenjeno je oko 30 pušaka, 3 puškomitraljeza i jedan teški mitraljez, kao i celokupna oprema neprijatelja.

Prilikom povlačenja kroz trsku pored Plive dva domobrana su u baruštinu, pored reke, bacili cev i postolje jednog teškog mitraljeza. Kada je za to doznala komanda čete poslala je dva borca sa domobranima da pronađu i donesu bačene delove mitraljeza. Jedan od boraca, Vid Radmah, zaglibio se u mulj vadeći mitraljez; tu se prehladio, dobio zapaljenje pluća i od toga kasnije umro.

Posle završetka borbe pred komandanta je stupio Nurije Ribić — u novoj domobranskoj uniformi sa puškom o ramenu. Bio je srećan što je izvršio zadatak i što je ispunio dato obećanje.

Zarobljeni domobrani postrojeni su u Jezeru i u kratkom razgovoru upoznati s ciljevima naše borbe, zatim su upućeni u štab Trećeg NOP odreda koji ih je smestio u osnovnu školu u selu Pljevi, u kojoj su se nalazili delovi 2. bataljona. Mesec dana kasnije, međutim, četnički elementi, koji su se nalazili u 2. bataljonu, pobili su sve te domobrane. To nam je nanelo znatnu političku štetu, pošto je među zarobljenim domobranima bilo dosta ljudi koji su bili simpatizeri našeg pokreta, a u domobransku vojsku bili su prisilno mobilisani.

Dok su se naše jedinice i štab bataljona bavile oko zarobljenih domobrana i prikupljanjem pobacanog oružja i municije,

neprijatelj je krenuo iz Jajca prema Jezeru i to u nekoliko pravaca. Jedna kolona izbila je oko 12 časova na Lice (kota 862) nastupajući na zapad, prema brdu Straža. Druga kolona je nastupala južno od Lica, u pravcu sela Prisoja, dok je treća kolona sa teškim bacačem nastupala cestom Jajce — Jezero.

Kada je neprijatelj došao na domak Baga i Jezera, počeo je da tuče naše jedinice jakom vatrom sa položaja, koji su za njega bili daleko povoljniji. Radi toga su se naše jedinice brzo povukle u pravcu Šipova i Volara.

Ovog istog dana, negde iza podne, stigla je vest da je 2. bataljon, pod komandom Simela Šolaje i štaba odreda, posle žilave borbe, likvidirao domobranske položaje iznad sela Majdana.

Posle odmora od dva dana, dve čete 1. bataljona ponovo su zauzele Jezero i počele da kontrolišu Magaljdo i Lice.

Tako su borci 1. i 2. bataljona Trećeg krajiškog NOP odreda dočekali i proslavili prvu ratnu Novu Godinu.

Makso DAKIĆ

FORMIRANJE KAŠTELANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Zadatak koji je pred komuniste i sve rodoljube postavio Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju na osnovu proglasa CK KPJ i CK KPH, nakon napada Hitlerove Njemačke na SSSR, bio je da se smjesta od diverzija i štrajkova pređe na oružanu borbu, na formiranje oružanih grupa.

U vezi s tim pristupilo se osnivanju prvih partizanskih odreda u Dalmaciji, i to tamo gdje je Komunistička partija imala najmasovniji utjecaj, gdje su se široke narodne mase pod rukovodstvom Partije između dva rata istrajno i svestrano pripremale za posljednji, odlučni boj. Uskoro su formirani Splitski, Solinski, Sinjski, Primoštensko-rogoznički, Šibenski i Vodički odred. Pored njih, 13. avgusta 1941, formiran je i Kaštelanski partizanski odred. Svi ti odredi, sastavljeni mahom od radnika, većinom komunista i skojevaca, trebalo je da pomognu ustanike oko Livanjskog polja, tromeđe Dalmacije, Like i Bosne i oko Knina (gdje je ustanak srpskog stanovništva poprimio masovni karakter) i da oslanjajući se na Dinaru otpočnu borbu za oslobođenje Dalmacije.

Kaštelanska partijska organizacija na čelu s Mjesnim komitetom,[1] odmah se odazvala pozivu Pokrajinskog komiteta. Već u izvođenju prvih diverzantskih akcija ona u Kaštelima ima masovnu podršku naroda. To je i razumljivo, jer je partijska organizacija Kaštela jedna od starijih organizacija u Dalmaciji. Njen utjecaj u masama, koje su u Kaštelama (osim Šućurca i dijelom Gomilice) bile seljačke, bio je velik. Osim toga imala je i bogatu borbenu prošlost. Radnici u tvornici cementa u Šućurcu vodili su između dva rata niz štrajkova,

---

[1] Članovi Mjesnog komiteta bili su: Dušan Tadin, Ante Bonacin, Srećko Peran, Josip Babin Bepo, Ante Savin Manistra i Jozo Pavlov.

Sava Nikolić: PRIJATELJ

a neki od njih spadaju u red najpoznatijih štrajkova koje je vodila radnička klasa u Jugoslaviji. Donjekaštelanski seljaci su već 1922. godine uskratili davanje dohotka bogatim veleposednicima i prigodom jednog sukoba razoružali su žandarme. Aktivnost Partije u Kaštelima neprestano je rasla u borbi protiv mačekovaca, frankovaca i jugonacista, koji su po svom šovinizmu i brutalnosti naročito bili poznati u Donjim Kaštelima i Šućurcu.

Uoči formiranja Odreda kaštelanska partijska organizacija brojala je 92 člana, 15 kandidata i 120 skojevaca. Nakon kapitulacije Jugoslavije njeni članovi prikupili su više od 200 pušaka, 24 puškomitraljeza, 6 avionskih mitraljeza, 1 teški mitraljez, oko 40 000 metaka, 60 ručnih bombi i 24 pištolja. Najveći dio tog oružja i municije odnijeli su drugovi iz Donjih Kaštela iz hidro-avionske baze u Divuljama, gdje su u danima kapitulacije i zapalili neke magazine. Oružje je pohranjeno na sigurna mjesta.

Pri Mjesnom komitetu Kaštela već u aprilu 1941. formira se Vojna komisija u sastavu: Drago Britvić, Ante Beretin, Ante Bonacin, Srećko Peran, Josip Babin Bepo, Ante Savin Manistra i Janko Mirković, koja je organizovala obuku nekih članova KP i skojevaca u rukovanju oružjem. U tim danima neposredno sam rukovodio Vojnom komisijom za područje Solin — Kaštela — Trogir i po odluci PK održavao stalne veze s MK Kaštela.

Neposredno poslije napada na SSSR, po direktivi PK, mnogi članovi Partije odlaze u ilegalnost. Zbog opreza spavaju izvan kuća, u polju, a Kaštelani među prvima u Dalmaciji bilježe značajne uspjehe u diverzantskim akcijama. Pored ostalog, oni noću 3/4. avgusta 1941. u Kaštelanskom polju s uspjehom ruše oko 200 metara željezničke pruge i teretni vlak koji je dolazio od Knina. Cijela kompozicija bila je natovarena vojnom opremom i oružjem, koje je pri rušenju voza bilo oštećeno ili sasvim uništeno. S lokomotivom se tada srušilo u vinograde šest vagona, koji su ostali da leže pored pruge sve do oslobođenja zemlje. Nedugo iza toga partizani su srušili i dizalicu kojom je okupator pokušao da digne lokomotivu. U takvim se uslovima prišlo formiranju Kaštelanskog partizanskog odreda.

Pošto sam po odluci PK formirao Solinski partizanski odred, otišao sam u Kaštele da bih s ostalim drugovima organizirao Kaštelansko-trogirski odred.[2] Po odluci PK za komandira odreda postavljen je Ante Roje Levaj iz Splita, a ja za

[2] Trebalo je, zapravo, formirati Kaštelansko-trogirski odred, ali Trogirani nisu stigli na određeno mesto, pa su odred sačinjavali Kaštelani, njih 41 i 13 radnika Solinskog bazena.

komesara. U Kaštelanskom polju, kod crkvice, trebalo je da se 1. avgusta u 21 čas sastanem s rukovodećim drugovima iz Kaštela. Nakon tri sata uzaludnog čekanja, pošto nitko nije došao, vratio sam se u Solin i o tome izjutra preko Kaja Vučičića obavijestio PK. Prije nego što se Vučičić vratio iz Splita došla je moja drugarica i donijela pismo, koje joj je organizacioni sekretar PK Ivo Amulić predao za mene. U pismu mi je javio da se Kaštelani 11. avgusta nisu pripremili za odred, pa zato nisu ni došli na zakazano mjesto. Poručio je da će se u toku 12. avgusta spremiti i navečer stići, pa neka ponovo odem tamo.

Sa mnom je navečer 12. avgusta pošlo i nekoliko drugova iz Solinskog bazena, među kojima su bili Branko Dude i Vjekoslav Gizdić, strojar u tvornici cementa Majdan. U Kaštele smo stigli na vrijeme i ovaj put našli kod kambelovačkog groblja nekoliko Kaštelana, među kojima i Dušana Tadina i Dragu Britvića. Odatle smo otišli prema Lukšićkom polju gdje su se sakupili ostali drugovi iz Kaštela. Ovdje smo zatekli i Josipa Babina, Vjeku Butira, Anđelka Matijacu i Antu Beretina. Tu smo ostali da čekamo drugove iz Trogira, da bismo formirali odred i krenuli u određenom pravcu (preko brda Kozjak i sela Vučevice, Broćanca, Prugova, Zeleva i Maljkova) na Dinaru, gdje smo se blizu sela Zasioka morali sastati sa Sinjskim, Splitskim i Solinskim odredom, koji su također imali tamo da stignu u to vrijeme.

Od PK, odnosno organizacionog sekretara Ivana Amulića, dobio sam 160 000 kuna, sekciju ovog terena i kompas. Vodiča preko Lećevačko-mosećkog terena u Odredu nismo imali, jer je po odluci delegata CK KPH Pavla Papa Šilje i Mirka Kovačevića Lale partizanske odrede na terenu Splita i Šibenika trebalo formirati i uputiti prema Dinari u roku od 3—4 dana. Za tako kratko vrijeme nisu se mogle izvršiti ni najnužnije pripreme, pa se nisu pronašli ni kuriri, koji bi poznavali teren, ni obezbijedile veze. Tako brzo pripremanje i upućivanje u »šumu« prvih dalmatinskih odreda dovelo je do neuspjeha, što je narodnooslobodilačkoj borbi u Dalmaciji 1941. zadalo teške udarce. Prema odluci Lale, trebalo je, čim pријeđemo selo Neorić, na putu za Dinaru, početi s održavanjem zborova po selima.

Kako Trogirani do zore 13. avgusta nisu stigli, to smo se zbog sigurnosti popeli u Kambelovački gaj, pod sam Kozjak, i tu ostali cijeli dan a trebalo je već da budemo na putu za Dinaru. Dan je prošao u iščekivanju Trogirana, ali oni nisu stizali. Za ručak smo dobili toplu hranu, koju su nam iz Kaštel Kambelovca donijeli Miloš, Mara i Dobrila Bedalov.

Komandir odreda Ante Roje došao je tog dana iz Splita i tada smo u odredu (u kojem je bio 41 Kaštelan i 13 radnika Solinskog basena) formirali dva voda, svaki po 27 boraca. Za vodnike vodova postavljeni su Dragan Britvić[3] i Josip Babin Bepo, a za političke delegate Dušan Tadin i Ante Beretin. Tako je formiran Kaštelanski partizanski odred. U Trogir smo poslali jednog od najodvažnijih drugova, Antu Savina Manistru,[4] da vidi što je s Trogiranima i kad će stići. On se navečer vratio, ali bez rezultata, jer nikog nije našao na vezi. Kako ni u toku noći nisu stigli, niti što javili, izjutra smo se zbog sigurnosti prebacili preko Kozjaka. Komandir je otišao u Split, da pita šta da radimo. Predložili smo da više ne čekamo, nego da krenemo, makar i bez Trogirana. Odgovor PK bio je da još čekamo na njih. Tog dana dobili smo od naših simpatizera — Srba iz Vučevice i Broćanca — nešto hrane (preko Ilije Prosenice i Jove Novakovića). Talijani su ovog dana s jačim snagama iz Kaštela pretresli gaj, u kojem smo bili dan ranije.

Noću 14/15. avgusta premjestili smo logor Odreda nešto bliže selu Vučevici. Komandir je ponovo otišao u Split s istim prijedlogom: da krenemo bez Trogirana, koji su nas izvijestili da ne mogu stići, jer nisu još spremni. U međuvremenu, ipak su se uputili prema nama i stigli do crkvice sv. Nafore (k. 208 iznad Divulja), ali su se svi pod utjecajem starijih, osim Ante Hrabara Rica i Ivana Guine, vratili natrag.

U toku dana doznali smo od mještana iz Kaštela iznenađujuće i teške vijesti: da su Solinski i Splitski odred na putu za Dinaru nastradali, vodeći tešku borbu protiv ustaša i Talijana, i to Solinski kod sela Dicma, a Splitski kod sela Košuta. Te su nas vijesti, iako još nisu potvrđene, naprosto prenerazile. Komandir, koga smo s nestrpljenjem očekivali, vratio se predvečer i potvrdio vijesti o stradanju ovih odreda. Saopštio je da je zbog toga PK odlučio da Kaštelanski odred ne ode prema Dinari, kao što je ranije odlučeno, već da se drugovi privremeno vrate na svoje terene, a da se i dalje smatraju mobiliziranim i da čuvaju oružje, kako bi se ponovo mogli sastati i krenuti čim se naredi.

Tako smo se razišli teška srca. S grupom Solinjana otišao sam u Solinski partizanski logor. Komandir Ante Roje vratio

---

[3] Student prava iz Kaštel Kambelovca, istakao se u gimnaziji u Splitu, a zatim na fakultetu u Zagrebu naprednim shvatanjima i aktivnošću u revolucionarnom radu. Koncem 1939. godine interniran je s grupom naprednih Dalmatinaca u Lepoglavu, odakle je pušten u proleće 1940. Poginuo je kao komandir Kaštelanskog odreda početkom februara 1943. godine.

[4] Poginuo juna 1942. u Kaštelima, narodni heroj.

se u Split, Kaštelani su se spustili u Kaštelansko polje i tu produžili aktivnost, iako u smanjenom broju. Komandu kaštelanskih partizana preuzeli su: Dragan Britvić, Josip Babin i Dušan Tadin. U jesen 1941. za Solinski i Kaštelanski odred formira se zajednička komanda, ali svaki od tih odreda ostao je i dalje da djeluje na svom terenu.

Pošto su savladane početne teškoće i prebrođena osjeka koja je nastala razbijanjem i neuspjesima prvih partizanskih odreda u srednjoj Dalmaciji u avgustu 1941, kao i postepenim razvitkom oružane borbe na ovom području, Kaštelanski partizanski odred odlukom PK odlazi koncem februara 1942. na Svilaju i priključuje se tamošnjem partizanskom odredu, koji s ostalim jedinicama čisti Dalmaciju od talijanskih okupatora i njihovih slugu, ustaša i četnika.

Kaštelani su kroz cijeli tok rata ostali čvrsto vezani uz KP, a Narodnooslobodilačkoj vojsci dali su preko 1500 boraca od kojih je 318 položilo svoje živote za slobodu domovine.

Drago GIZDIĆ

PRIKUPLJANJE ORUŽJA U PRILEPU ZA USTANAK

Osmog aprila 1941, neposredno pre ulaska nemačke vojske u Prilep, Mesni komitet KPJ, ocenivši novonastalu situaciju, organizovao je akciju članova Partije i SKOJ-a, kao i svih poštenih rodoljuba za sakupljanje oružja i evakuaciju hrane iz vojnih magacina, kako ne bi pala u ruke okupatora. Time su se, u stvari, vršile i početne pripreme za pružanje otpora porobljivaču.

Narod je provalio u sve gradske i vojne magacine koji su bili smešteni u kasarni, sokolskom domu, železničkoj stanici i još na nekim mestima. Ubrzo je sve bilo odneto: brašno, sanduci sa dvopekom, mast, ćebad, cokule, zatim stoka mobilisana za potrebe vojske, kao i konji koji su se nalazili u kasarnskim štalama. Nemci su u grad ušli već 8. aprila, ali su zatekli prazne magacine.

U ovoj situaciji Mesni komitet je dao zadatak da se odmah formiraju grupe od članova Partije, Skoja i proverenih simpatizera Partije, radi prikupljanja oružja bivše jugoslovenske vojske, koje je bilo ostavljeno u magacinima kod mesta zvanog Crveni bregovi, u kasarni i drugim slagalištima. Sem toga, te grupe su imale zadatak da se dokopaju i oružja koje su Nemci, posle rasula jedinica bivše vojske, prikupili na putu koji vodi od Prilepa za Pletvar.

I ja sam bio u jednoj takvoj grupi, koju je 8. aprila formirao Blagoja Talevski. U toj su grupi još bili: Risto Ristoski Ričko, limarski radnik (poginuo 1943) i Cvetan Igevski, opančarski radnik (poginuo 1944, proglašen za narodnog heroja).

Istog dana, oko 10 časova, održali smo jedan »leteći sastanak« ispred moje kuće i tom prilikom nam je objašnjeno da drugovi koji su bili na tom sastanku formiraju grupu koja po

odluci Mesnog komiteta KPJ za grad Prilep ima zadatak da prikuplja oružje. Zatim smo izmenjali mišljenja o tome kako ćemo najsigurnije doći do oružja, pa smo se složili da je najpogodnije da se odmah krene na magacine kod mesta Crveni bregovi, na desnoj strani druma Prilep — Bitolj, baš na jednom zavijutku Selečke reke. Većina je mislila da bi bilo najbolje ako se u krug magacina uđe sa obale Selečke reke, jer straža na tu stranu nije mogla imati dobru preglednost tako da se moglo prići magacinu neprimetno i to kroz žičanu ogradu. Odluka je donesena. Cilj: snabdeti se ručnim bombama. I grupa je krenula da izvrši partijski zadatak.

Čim smo stigli do mesta Crveni bregovi, najpre smo izvideli da li u stražarnicama ima vojnika. Imali smo sreću — stražarnice su bile prazne i napuštene. Ali, magacini su bili ograđeni bodljikavom žicom, tako da smo morali razmicati redove žice, koje je jedan pridržavao dok bi se drugi provukao. Najteže je bilo poslednjem, a to je — koliko se sećam — bio Cvetan Igevski.

Već u prvom magacinu naišli smo na puno različitih sanduka. Ne razmišljajući mnogo uzeli smo 4 zatvorena sanduka i brzo krenuli natrag, pri čemu nismo naišli ni na kakve smetnje.

Kad smo stigli mojoj kući otvorili smo sanduke. I — na naše veliko iznenađenje — u njima nije bilo ručnih bombi, već barut u kesicama i šipkama! Bili smo razočarani. Smatrali smo da zadatak nismo uspešno izvršili. Zato je donesena jednoglasna odluka da ponovo pođemo u magacine i nađemo sanduke sa bombama.

Uskoro smo se ponovo našli u magacinu. Prevrtali smo sanduke jedan po jedan. Naposletku smo našli ono što smo tražili — ručne bombe. Sanduke smo odneli mojoj kući gde smo ih i otvorili. Našli smo: 50—60 bombi. Nakon toga dobio sam zadatak da privremeno sakrijem i barut i bombe. Barut sam sakrio ispod drvenih stepenica, kojima se išlo na doksat, a bombe iznad vrata podruma (sa unutrašnje strane). Međutim, bombe sam docnije predao Šotčetu Georgijevskom (Bugari su ga obesili u bitoljskom zatvoru, 1944. godine).

Posle ove prve uspele akcije dogovorili smo se da grupa, sa još jednim drugom — Stevanom Sazdovskim, obućarskim radnikom krene da prikupi oružje sa puta koji vodi za Pletvar. Na kraju dana, po padu mraka, sastali smo se u kući Stevana Sazdovskog, u naselju zvanom Višne mala. Tu smo se dogovorili da svaki od nas uzme onoliko pušaka koliko može poneti, i to sa onog dela puta koji je najbliži kući.

Kada smo stigli na određeno mesto videli smo da su vojnici raspoređeni na svakih stotinak metara da čuvaju kolonu kamiona, bornih kola i drugih motornih vozila. Ali onog trenutka kad smo se približili cilju, stražar se nalazio na desnoj strani puta, te smo morali pričekati da se on udalji od gomile pušaka kako bismo mogli neprimetno da se približimo i uzmemo oružje. Tako smo i učinili. Najpre je svaki od nas uzeo po tri-četiri puške i najvećom brzinom i obazrivošću, u pognutom stavu, odnosio ih i ostavljao u Stevanovoj kući. Zatim smo, iste noći, ponovili tu akciju. Međutim, kada smo poslednji put uzeli puške, jedan od drugova se sapleo o neki kamen. To su stražari čuli i odmah su počeli da trče pored kolone i da pucaju nasumice. Ipak smo im umakli, tako da smo te noći u kući Stevana Sazdovskog prikupili tridesetak pušaka, jedan puškomitraljez i neke delove mitraljeza. U istoj kući, oružje smo privremeno sakrili, ali smo ga krajem septembra iste godine preneli u kuću sada pokojnog Dimčeta Kačakota.

Kiro RISTOVSKI

PRVA GODINA NARODNE VLASTI U CRNOJ GORI

(jul 1941 — jun 1942)

U prvim danima 13-julskog ustanka oslobođena je prostrana teritorija u Crnoj Gori, skoro cijela Crna Gora, osim nekoliko gradova koji su bili jaka neprijateljska uporišta. Vlast koju je okupator naslijedio i njome se služio u porobljavanju naše zemlje, raspala se od prvih udara partizanskih snaga. Prestale su da funkcionišu opštinske kancelarije i drugi organi okupatorske vlasti. Neki su se raspali čak i prije nego što je naoružani narod uspio da ih razjuri čim je stvorena slobodna teritorija. Okupatora je to zabrinjavalo, jer je gubio svoj oslonac u borbi protiv naroda koji se nije mirio sa okupacijom svoje zemlje. Zabrinutost okupatora vidi se iz više dokumenata iz toga vremena. Komanda karabinijera u Podgorici izvještava svoju pretpostavljenu vlast na Cetinju 19. jula 1941. godine da se u pobunjenim krajevima »tako brzo raspala vlast« da to »upravo začuđuje« i da se »nikada nije desilo na nekoj okupiranoj teritoriji u drugim zemljama da nestanu organi vlasti i prije nego što mogu i da osjete udarac«.[1]

U tom smislu pisala je i komanda karabinijera iz Kolašina.

O tome postoji i jedan dokument okupatorske vlasti na Cetinju (20. jula 1941) u kome se analizira stanje stvoreno ustankom u Crnoj Gori i, između ostalog, kaže: »Iznenađujuća je činjenica da su svuda gdje su banditi digli pušku prestali da postoje bez ikakvog otpora organi vlasti, a ima slučajeva da su se ti organi raspadali čim su bili suočeni sa neposrednim napadom bandita«.[2] Okupatora je to zaista moralo čuditi, a naš narod

---

[1] Dokumenta okupatorske arhive u vezi sa ovim nalaze se u SUP NR CG, fasc. 87. Dokumenta nijesu sređena ni numerisana.

[2] Isto, fasc. 89.

je to smatrao sasvim razumljivim i opravdanim, jer je prestajala da postoji vlast koja je stalno bila protivnarodna. Narodno raspoloženje izrazio je Ivan Milutinović na jednoj konferenciji održanoj krajem novembra 1941. godine u Gostilju, na kojoj je, govoreći o počecima oružanih akcija u julu mjesecu, rekao, između ostalog, i ovo: »Za uspješan razvitak narodne borbe protiv okupatora i njegovih slugu nije mogla poslužiti vlast koju je okupator naslijedio od stare Jugoslavije, nego se ona raspala pošto nije imala nikakvog korijena u narodu. Narod ju je pregazio zajedno sa njenim nosiocima kao nešto tuđe, nešto što nema veze sa slobodoljubivim težnjama našeg naroda. Istorija nas, uostalom, uči da je narod uvijek znao da održi lekciju svemu što nije bilo njegovo, što mu se suprotstavljalo na putu napretka«.[3]

Oslobođeni narod počeo je, umjesto dotadašnje vlasti, da stvara svoju vlast koja će da ga predstavlja, da se stara o potrebama boraca, o ishrani sirotinje i o održavanju reda i mira na slobodnoj teritoriji. Ima podataka da su ti privremeni organi vlasti počeli da se stvaraju već od 15. jula, dakle, svega dva dana pošto su počele oružane akcije protiv okupatora. Gerilski odred iz Virpazara izvještava Sreski komitet KP o svojim akcijama 16. jula, pa, između ostalog, piše i ovo: »U selu oko Vira održavamo konferencije i svuda narod traži da se izaberu jedan ili dva ugledna čovjeka kao mjesna vlast, pošto smo dosadašnju razjurili«.[4] Tako javlja i gerilski odred iz Rijeke Piperske pod istim datumom.[5] Gostilje Brajovićko javlja 17. jula da se »neodložno nametnulo« da se »mjesto opštinske vlasti stvori neka privremena vlast koju sam narod traži. Mi smo u selu odredili jednog čovjeka koji treba da bude kmet u selu. Nećemo ga, istina, tako zvati, nego možda narodnim povjerenikom (tako nam je predložio jedan drug). Uostalom, sporedno je kako ćemo ga zvati, glavno je da nekog imamo kome treba narod da se obraća u vrijeme kada komanda nije u selu«.[6] Slično pišu i borci iz Kuča (18. jula) i iz još nekih mjesta. To dokazuje, između ostalog, da je Komunistička partija Jugoslavije od samog početka narodnooslobodilačke borbe imala jasnu perspektivu da započeta borba mora donijeti narodu konačno oslobođenje ne samo od okupatora nego i od eksploatatorske vlasti domaće buržoazije. Narod je onako masovno prihvatio borbu zbog toga što

---

[3] Autor ovih redova prisustvovao je toj konferenciji i zabilježio je ukratko Milutinovićevo izlaganje i tok konferencije.

[4] Iz diskusije na Ostroškoj skupštini. Zabilješke kod autora ovih redova.

[5] Isto.

[6] Isto.

je bio uvjeren da poslije oslobođenja zemlje neće biti povratka na staro, a za to mu je bila garancija Komunistička partija koja je rukovodila ustankom. Ti novi organi narodne vlasti, dakle, nijesu nicali stihijno, nego su ih stvarali narodni borci, najčešće na seoskim konferencijama.

Do kraja jula imali smo prostranu slobodnu teritoriju: oslobođeni su Petrovac na moru, Danilovgrad, Kolašin, Berane, Andrijevica, Bijelo Polje, Šavnik, Žabljak, Spuž i još neka mjesta. Oslobođena je skoro čitava Crna Gora. Okupator je uspio da zadrži samo veće gradove, kao: Cetinje, Podgoricu, Kotor, Nikšić, Pljevlja.

U takvim uslovima postavilo se kao neodložno pitanje formiranja organa narodne vlasti, koja bi imala čvrsto postavljeni zadatak da bude oslonac narodnooslobodilačke borbe i da predstavlja oslobodilačke snage crnogorskog naroda. U slobodnom Kolašinu Vojnorevolucionarni komitet je imenovao 19. jula 1941. prvi organ narodne vlasti, koji je nazvan nacionalnooslobodilačkim odborom.

Imenovanjem prvog organa narodne vlasti započeo je specifičan proces u organizovanom izgrađivanju organa privremene narodne vlasti, sa jasnom perspektivom da se ti organi u ognju oslobodilačkog rata i narodne revolucije izgrade u stalnu i istinsku narodnu vlast. Tako je u slobodnom Kolašinu stvoren prvi organ narodne vlasti u našoj zemlji. On je, istina, imenovan, a ne izabran kao u Beranama dva dana kasnije. Ali, s obzirom na snage u ime kojih je imenovan i na uslove u kojima je stvoren, to nimalo ne umanjuje demokratičnost izbora tog organa narodne vlasti.

Prvi sastanak nacionalnooslobodilačkog odbora u Kolašinu održan je istog dana poslije podne sa dnevnim redom: »Osnovni zadaci organa nove vlasti«. Prvo su održani posebni sastanci Opštinskog i Sreskog odbora, a oko 19 časova održan je zajednički sastanak svih imenovanih odbornika, na kome je govoreno o političkoj situaciji, o perspektivi naše borbe i o nužnosti zbijanja svih narodnih snaga u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Na zajedničkom sastanku govoreno je, isto kao i na posebnim, o zadacima i dužnostima u toj situaciji, a kao najvažnije pitanje, kojeg su se doticali svi diskutanti, bilo je skupljanje hrane, lijekova i drugih najosnovnijih potreba za borce.

U Beranama izabran je demokratskim putem, na skupštini narodnih predstavnika beranskog sreza, prvi organ narodne vlasti u tom kraju. Taj organ narodne vlasti je u isto vrijeme i prvi izabrani organ naše revolucionarne vlasti.

Na skupštini narodnih predstavnika beranskog sreza održanoj 21. jula 1941. godine prisustvovalo je: iz Berana 33 dele-

gata, iz poličke opštine 55 delegata, manastirske 13 delegata, budimske 30 delegata, ržaničke 39 delegata, gornjoselske 28 delegata, štitarske 17 delegata i iz Petnjice 2 delegata. Na toj skupštini bilo je, dakle, prisutno 217 delegata. Osim njih skupštini su prisustvovali i predstavnici bivših građanskih stranaka beranskog sreza i oko stotina ljudi iz grada Berana. Skupština je održana u velikoj sali Doma trezvenosti. Sačuvan je originalan zapisnik sa te istorijske skupštine, pa, mislim da bi bilo interesantno ako iznesemo nekoliko detalja.

Skupštinu je otvorio istaknuti komunista ovog kraja Panto Mališić. On je čestitao narodu beranskog sreza oslobođenje Berana i izrazio radost što su oslobodilačke puške narodnih boraca za slobodu omogućile da se sastanu »istinski narodni predstavnici prvi put u slobodnim Beranama«. Na kraju svog pozdravnog govora Mališić je pozvao sve prisutne da »svako učini sve što može da ovaj dogovor bude onakav kako su se naši preci dogovarali o zajedničkim narodnim poslovima«. »U narodu treba da vlada sloga i borbeno jedinstvo i, treba sve staviti u službu narodu i borbi za slobodu«, završio je Mališić. U diskusiji su učestvovali: Gavro Cemović, inženjer, Mihailo Kuč, seljak, Mirko Dedović, inženjer, Milan Kuč, seljak, i još tri-četiri govornika. Inženjer Gavro Cemović je tom prilikom predložio da se na skupštini formira »jedno vijeće koje bi upravljalo narodnim stvarima i koje bi predstavljalo narod u njegovoj herojskoj borbi za slobodu«. Na skupštini su počeli da se osjećaju i petokolonaši. Bivši oficir Božo Joksimović upao je Milanu Kuču u reč tvrdeći da su komunisti iskoristili vrijeme »da se sebično dočepaju vlasti na štetu drugih slojeva stanovništva«. Nije ga umirila izjava Milana Kuča da komunisti ne vode borbu za sebe, nego za narod, da borba koja se vodi protiv okupatora nije borba ove ili one partije, pa ni Komunističke partije, da bi se na kraju »iz sebičnih razloga« dočepala vlasti, nego da je ovo borba za slobodu ispod jarma fašističkog okupatora. »Danas dok se vodi borba«, naglasio je Kuč, »treba da upravljaju oni koji imaju narodno povjerenje, a kada se zemlja oslobodi, onda će odlučiti sam narod«. Oficir Joksimović je ponovo upao u riječ pitanjem zašto se u tom slučaju ne formira komanda isključivo od stručnjaka, tj. od oficira, bez stranačkih ljudi, pa i bez komunista, na što mu je odgovoreno da je Komunistička partija rukovodilac borbe, da ona ima i stručnosti i sposobnosti da borbom rukovodi, a da će u redovima narodnih boraca imati svoje časno mjesto svi patriotski oficiri »kojima je i dužnost da su uvijek s narodom, jer ih je narod školovao da smatraju svojom najsvetijom dužnošću stavljanje svih svojih snaga i sposobnosti u službu naroda«. Na dalja zagrižena pitanja Joksimo-

vića i još nekoliko prisutnih bivših oficira, u ime koga se vodi borba protiv okupatora i pod čijom se zastavom ona vodi, i on i drugi dobili su odgovor da se »borba vodi u ime naroda, a pod zastavom slobode«. Diskusija je bila duga, a s vremena na vrijeme i vrlo oštra, naročito kada se ticala upadica u vezi sa rukovodećom ulogom Komunističke partije. Poslije pauze i pošto se više nije niko javljao za riječ, predsjedavajući Panto Mališić rezimirao je čitavu diskusiju, iznio je u vezi s tim i nekoliko bitnih predloga i zapažanja, i na osnovi svega toga formulisao ove zaključke:

— na oslobođenoj teritoriji beranskog sreza ukidaju se svi civilni, sudski i vojni organi vlasti bivše Jugoslavije, i okupatorski, a cjelokupnu sudsku, civilnu i vojnu vlast preuzima narod preko svojih demokratski izabranih predstavnika;

— skupština narodnih predstavnika beranskog sreza bira svoj Odbor narodnog oslobođenja, koji će imati cjelokupnu vlast u ovom kraju, a sačinjavaće ga predsjednik, sekretar i devetnaest članova. U opštinama na teritoriji ovog sreza izabraće se opštinski, a u selima seoski odbori narodnog oslobođenja;

— Narodni odbor oslobođenja preuzeće čitavu državnu imovinu i sva finansijska sredstva nadleštava i banaka i da se tim sredstvima rukuje u interesu oslobodilačke borbe;

— revolucionarna narodna vlast garantuje ličnu sigurnost i imovinu svim građanima na teritoriji sreza. Svako je obavezan i dužan da svim svojim snagama pomaže borbu protiv fašističkog okupatora i da dâ sve od sebe da se ona uspješno i pobjedonosno završi. Svi građani su obavezni da izvršavaju naređenja i da se obavezuju svim zahtjevima i odlukama koje donose odbori narodnog oslobođenja;

— na oslobođenoj teritoriji sreza beranskog isticaće se u svim slučajevima i prilikom svih svečanosti kao zastava jugoslovenska trobojka.

Skupština je burnim aplauzima pozdravila čitanje ovih zaključaka i jednoglasno ih usvojila. Mali broj petokolonaša, skoro isključivo bivših oficira, kojih je na skupštini bilo desetak, nije mogao ni u najmanjoj mjeri da spriječi izglasavanje i donošenje ovih istorijskih odluka.[7]

U Sreski odbor narodnog oslobođenja izabran je 21 član: šest prosvjetnih radnika (profesora i učitelja), tri inženjera, četiri studenta i sedam zemljoradnika.

Čim je skupština završena Sreski odbor narodnog oslobođenja održao je svoju prvu sjednicu radi konstituisanja. Sjed-

---

[7] »Istorijski zapisi« za 1951, sv. 2, 323. Fotokopija ovog zapisnika nalazi se kod autora ovih redova.

nica je trajala nešto više od tri sata. Diskusija se kretala u okviru aktuelnih pitanja i zadataka i poslije vrlo plodnih predloga i sugestija odlučeno je da se rad odbora odvija preko šest odsjeka: vojnog, sudskog, unutrašnjeg, finansijskog, ekonomsko-privrednog i prosvjetnog. Osim toga, s obzirom na situaciju, odlučeno je da se na čitavoj teritoriji sreza formiraju terenski bataljoni i seoske straže, a naročito da se pitanjima vojne organizacije pokloni i u buduće »za čitavo vrijeme dok traje rat« najveća pažnja.

Prihvatajući odluku skupštine da svu vlast u beranskom srezu uzme u svoje ruke, Sreski odbor narodnog oslobođenja odlučuje da i formalno raspusti policiju, žandarmeriju, opštinske uprave i finansijsku kontrolu i da uništi sve dotadašnje novčane knjige i arhive.

Jedna od najglavnijih tačaka usvojenih na tom sastanku bila je da se muslimanima sreza beranskog uputi proglas u kome treba naročito naglasiti da je najglavniji i osnovni problem narodnooslobodilačke borbe — bratstvo i jedinstvo u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, da je upravo to najmoćnija zaloga narodne pobjede protiv višestruko brojnijeg neprijatelja. Upućivanje proglasa bilo je u toj situaciji utoliko potrebnije što se još od kapitulacije u aprilu mjesecu među muslimanima vršila otrovna propaganda protiv Crnogoraca i zajednice s njima. Komunisti su i do tada stalno radili na kovanju bratstva i dokazivali da vjera ne smije biti takav činilac da bi se mogli prenebregnuti svi drugi činioci koji uslovljavaju međusobne bratske odnose. U tom smislu je i napisan taj proglas. U njemu su muslimani pozvani ne samo da gaje bratstvo sa svojom braćom Crnogorcima, nego i da zajedno sa njima stupe u odlučujuću borbu protiv fašističkog porobljivača. Napominje se da bi zajednica i bratstvo u oružju, u junačkoj borbi, bila najbolji dokaz bratstva i jedinstva.

Na tom sastanku Odbor narodnog oslobođenja zadužio je Veselina Maslešu da pokrene informativni bilten. Prvi broj informativnog biltena pojavio se već sjutradan, tj. 22. jula. Izlazio je do 9. avgusta, kada je prestao zbog ofanzive neprijatelja na slobodnu teritoriju.

Po primjeru narodnooslobodilačkog odbora u Kolašinu i Odbora narodnog oslobođenja u Beranama počeli su da se stvaraju narodni odbori i u drugim oslobođenim krajevima Crne Gore i Boke. A i borbe sa okupatorom i njegovim slugama postajale su sve žešće. Organi narodne vlasti nicali su svuda na oslobođenoj teritoriji. Najviše ih je osnovano u septembru. Prema jednom izvještaju do 10. oktobra 1941. godine osnovano je na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka ukupno 62 narodna

odbora, od kojih samo na teritoriji Crne Gore 32. Taj izvještaj pravljen je na osnovu više izvještaja datih od strane sreskih komiteta KP.[8] U izvještaju se vidi ne samo brojno stanje narodnih odbora, nego donekle i njihov rad i snalažljivost u rješavanju problema u tim prvim mjesecima. Iz njega možemo da vidimo kako su ti odbori izvršavali svoje zadatke i kako uspijevaju da se afirmišu i popularišu kao narodna vlast. Iznijećemo nekoliko važnijih podataka iz tog izvještaja.

Najviše podataka ima o radu narodne vlasti u šavničkom srezu. Krajem septembra 1941. godine opštinski narodnooslobodilački odbor u Šavniku imao je u plenumu 17 članova, od kojih tri žene. »Plenum se sastaje obično jedanput petnaestodnevno, a izvršni dio, koji ima pet članova, svake nedelje«, kaže se tu. »Obično se diskutuje o skupljanju namirnica za borce, o ishrani sirotinje, o mobilisanju boraca i uopšte o svemu što nam nalažu svakodnevni događaji. Ali mi nemamo uslova da razvijemo aktivnost i u drugom smislu (kao sudska vlast itd.)«. Opštinski narodnooslobodilački odbor u Rovcima piše 23. septembra 1941. godine da on ima u plenumu 27 članova, od kojih osam žena. »Ovaj Opštinski narodnooslobodilački odbor sastaje se vrlo često: plenum za sada svake nedjelje, a izvršni dio često i dva puta nedjeljno. Plenum sačinjavaju borbi odani ljudi koji shvataju šta treba da čine u interesu narodnooslobodilačke borbe. Sada nas najviše zaokupljuje pitanje ishrane boraca i briga o sirotinji, koje ima mnogo, naročito izbjeglica iz Peći. Prema popisu koji smo izvršili sada imamo 24 porodice kojima moramo davati pomoć, a znamo da će ih biti do kraja ove godine i u toku zime mnogo više, možda i preko stotinu porodica... Opštinski narodnooslobodilački odbor u Vir Pazaru tek što je osnovan«, piše tu, »pa nema mnogo da se kaže o njegovom radu. Vidi se da nastoji da se učvrsti i da ga narod pomaže kao svoju vlast«.[9]

Ima podataka u tom izvještaju i o radu nekih drugih opštinskih i seoskih narodnih odbora. Oni nam pokazuju da se narodni odbori brzo snalaze, da shvataju svoje zadatke i dužnosti, ali i to da je dva mjeseca od njihovog osnivanja isuviše mali rok da steknu iskustvo, snažnije i sa više perspektive da razviju svoju aktivnost. Njihov rad ograničavao se, uglavnom, na najosnovnije zadatke i potrebe. Prema podacima kojima raspolažemo svega jedanaest slučajeva suđenja pominju se u radu pojedinih narodnih odbora, i to više seoskih, nego opštinskih i sreskih. Suđenja su vršena zbog dijela pljačke (dva slu-

---

[8] Taj izvještaj koji je djelimično sačuvan nalazi se u SUP Crne Gore, fasc. 27.

[9] Isto.

čaja o kojima su sačuvani podaci), zbog ubistva (tri slučaja o kojima su sačuvani podaci), i zbog neizvršavanja naređenja narodnog odbora (šest slučajeva o kojima su sačuvani podaci).[10] Nesumnjivo je da je bilo mnogo više slučajeva suđenja zbog pojedinih dela, kako u seoskim tako i u opštinskim i sreskim narodnim odborima, ali o njima nemamo više dokaza. Nije to toliko ni važno. Nije toliko potrebno da ih tražimo i imenujemo pojedinačno. Važno je da znamo čime su se bavili narodni odbori u prvom periodu njihovog razvitka i koliko je narod aktivno učestvovao da svoje organe vlasti razvije i podigne. Dakle, aktivnost narodnih odbora za prvih nekoliko mjeseci njihovog rada sastojala se, uglavnom, u sakupljanju namirnica za borce, u organizovanju pozadine i u brizi za porodice koje nijesu imale sredstava za život. To je i razumljivo, s obzirom na situaciju stalnih borbi protiv okupatora i njegovih slugu. U nekoliko izvještaja se pominje da sreski narodnooslobodilački odbori nijesu uspijevali da nađu sadržaj rada kada su god bili malo aktivniji seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori. U tom slučaju njihov posao se sastojao skoro bez izuzetka da pišu raspise i uputstva, naročito u vezi sa nekom proslavom, sa nekim događajem, koji je trebalo popularisati. Tako, narodnooslobodilački odbor nikšićkog sreza obavještava 27. septembra 1941. godine da je u toku toga mjeseca »poslao četiri raspisa« opštinskim narodnim odborima i to »u prvom redu po pitanjima još većeg njihovog zalaganja na skupljanju hrane, sanitetskog materijala i brige za izgladnjele porodice«. Taj isti odbor piše nešto kasnije, polovinom oktobra, novi raspis u vezi sa proslavom oktobarske revolucije. U njemu on savjetuje da bi trebalo da »narod masovno prisustvuje proslavama i da se pogodnim programima i predavanjima ukaže na značaj i veličinu ovog događaja, koji, uistinu, predstavlja zoru čovječanstva. Proslave treba da budu politički uspješne i pogodne za mobilizaciju masa«. Slično obavještava i Sreski narodnooslobodilački odbor Kolašina pismom datiranim dva dana kasnije. Narodnooslobodilački odbor cetinjskog sreza piše 3. oktobra da je »potrebno izvršiti okupljanje svih odbora narodne vlasti u jednu cjelinu koja bi mogla da sumira iskustva dosadašnjeg rada i da dade podstreka za rad koji nam predstoji«.[11]

Kao što se vidi iz ovog izvještaja, a bilo je i drugih nagovještaja, data je ideja za osnivanje centralnog odbora narodne vlasti, jednog glavnog odbora, koji bi objedinjavao rad lokalnih odbora i usmjeravao njihovu dalju aktivnost. Da to

---

[10] Iz diskusije na Ostroškoj skupštini. Zabilješke kod autora ovih redova.

[11] Isto.

nije bila tek tako nabacana misao, vidi se i iz nekih zapisnika sa sastanka opštinskih narodnih odbora u Šavniku i Kolašinu i zapisnika nekih narodnih odbora u srezovima cetinjskom i podgoričkom. U tim zapisnicima se pominje takav predlog, u njima se postavlja pitanje organizovanja jednog centralnog odbora za Crnu Goru i Boku, kao važno pitanje u procesu izgrađivanja organa narodne vlasti.

Uslovi da se organizuje jedan centralni organ vlasti za Crnu Goru, Boku i Sandžak, koji bi mogao da usmjerava rad sreskih narodnooslobodilačkih odbora, koji bi im pomogao i podsticao ih da još smjelije idu naprijed, bili su već zreli. Njegovo osnivanje sve se više nametalo.

Narodnooslobodilačka borba snažno se razvijala zbog čega je okupator sve grozničavije okupljao svoje saradnike da bi ugušio ustanički pokret. Iako je italijanski okupator imao u Crnoj Gori brojne snage, koje je uz to stalno pojačavao dovlačeći nove i svježije trupe, ipak je morao uvidjeti da neće biti u stanju da uguši ustanak ako se što čvršće ne poveže sa domaćim izjadnicima. Svakodnevne borbe uvjeravale su ga u to. Pobjeda oslobodilačkih snaga na Jelinom dubu 18. oktobra 1941. godine predstavljala je krupan događaj u razvitku narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori; ona je bila još jedan snažan podstrek da se borba još žešće rasplamsa u svim krajevima Crne Gore i Boke. Istih dana grahovski partizani zarobili su nekoliko italijanskih tenkova koje su odmah upotrijebili i zadali okupatorskim snagama više snažnih udaraca. Borbe su se rasplamsavale i u drugim krajevima Crne Gore. Ubrzo poslije tih krupnih uspjeha počinju pripreme za prelaz nekih partizanskih snaga u Sandžak i za napad na Pljevlja. Pod pritiskom brojnih partizanskih odreda Italijani su polovinom oktobra evakuisali Žabljak, Šavnik, Boan, a zbog stalnih napada jedinica Komskog odreda napustili su krajem oktobra Kolašin, Mateševo i Lijevu Rijeku. Tako je stvorena velika slobodna teritorija na neprekinutom prostoru čitavog sjevernog dijela Crne Gore.

U tim burnim danima oslobodilačke borbe razvijala se narodna vlast brže i upornije nego do tada. No, gubici koje su pretrpjele naše snage na Pljevljima 1. decembra 1941. godine i teške posljedice koje su nastupile poslije tog događaja, odrazile su se nepovoljno na čitavu situaciju u Crnoj Gori, što je dalo Italijanima i njihovim slugama veću mogućnost za još grozničaviji rad na organizovanju kvislinških snaga za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Krajem decembra 1941. godine general Pircio Biroli održao je na Cetinju konferenciju sa nekim vođama domaćih izdajnika (četnika i separatista) radi stvaranja vojnih formacija za borbu protiv partizana. Tih dana

takvi sastanci održavani su i u drugim mjestima u Crnoj Gori. Četnici i drugi kvislinzi naoružavali su se iz italijanskih magazina, stvarajući u svim krajevima krupne jedinice koje su dobijale zadatak da u sastavu okupatorskih snaga vode borbu protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske. Borbe su vođene svakodnevno u svim krajevima. Partizani su zadavali Italijanima i njihovim slugama teške udarce, podnoseći pri tom i sami velike gubitke. Italijanima je tako uspjelo da izazovu unutrašnji rat između partizana i četnika, uspjelo im je upravo ono što su od početka željeli i na čemu su onako uporno radili od prvih dana oslobodilačke borbe. Četnici su 20. januara 1942. godine prevarom masakrirali u Barama Kraljskim 36 partizana, a tri dana kasnije (23. januara) u Lubnicama, kod Berana, četnici Pavla Đurišića ubili su 42 partizanska borca.

Glad je harala u narodu, što su Italijani i domaći izdajnici znali obilato da koriste. Po selima su ljudi jeli oklasinu, lješkove rese; gladna smrt prijetila je kao najopasniji neprijatelj. U Prekobrđu bilo je nekoliko slučajeva smrti od gladi, bilo ih je i u Lipovu, a i u još nekim mjestima. No, narod se borio i uprkos svim patnjama koje su bile često neizdržljive, zadavao je neprijatelju velike gubitke.

U takvim uslovima, u okolnostima vrlo teškim, morale su se preduzimati mjere da se još više učvrsti narodno jedinstvo i da se umnogostruče napori da bi se savladale mnogobrojne teškoće i velike opasnosti pred ujedinjenim snagama neuporedivo brojnih neprijatelja. Jedna od tih mjera bila je i sazivanje skupštine crnogorskih i bokeljskih predstavnika u Ostrogu 8. februara 1942. godine. Toga hladnog jutra sastalo se 65 rodoljuba iz Crne Gore i Boke, borci i rukovodioci narodnih oružanih snaga, nepokolebljivi predstavnici ponosnog naroda koji nije znao za uzmak. Neprijatelj je i tog jutra, kao i svakog dana prije, sipao vatru sa Taraša, sa visova oko Danilovgrada; bjesnila je neprijateljska ofanziva, koja nije prestajala ni dana od početka januara. Granate su zasipale zemljište oko manastira gdje se održavala ova istorijska skupština. Skupštinu je otvorio Ivan Milutinović. On je tom prilikom podnio izvještaj o stanju u Crnoj Gori, o borbama, o heroizmu boraca, o izdajnicima i izdaji, o masovnom heroizmu ljudi koji nijesu htjeli da pokleknu pred nasrtljivim neprijateljem, o narodnim odborima, o mreži narodne vlasti koju je narod izgrađivao sa perspektivom da ona od privremene postane prekaljena u ognju bitaka, istinska narodna vlast pobjedničkog naroda. Ukazao je na značaj te skupštine i na značaj momenta u kome se održava. »Mi smo do sada razvili mrežu narodnooslobodilačkih odbora u selima, opštinama i srezovima naše oslobođene teritorije«, istakao je

on, »ali treba da je i dalje uporno razvijamo, da je osposobljavamo kako bi ti odbori postali istinska narodna vlast. Moramo, dakle, sve učiniti da se ti naši organi vlasti razviju i osposobe, da izvršavaju svaki zadatak koji im ovaj herojski narod postavi kao svojim organima. Ova skupština treba da bude prelomna u čitavoj našoj aktivnosti, u našoj borbi da uništimo neprijatelja, da uništimo petu kolonu koju je italijanski okupator organizovao protiv crnogorskog naroda. Na ovom stepenu razvitka naše borbe«, govorio je on dalje, »treba da povežemo sve opštinske i sreske narodnooslobodilačke odbore, da stvorimo jedan organ koji bi mogao da usmjeri njihov rad, da proširi i upotpuni sadržinu njihova rada, kako bi se još bolje osposobili za rješavanje gorućih zadataka«.

Poslije referata Ivana Milutinovića razvila se vrlo plodna diskusija koja je trajala nekoliko sati. U toku diskusije dato je više korisnih predloga kao: da se odmah popiše sva stoka, da se popiše hrana i sve namirnice, da se organizuju pazari na oslobođenoj teritoriji, da se izvrši popis porodica kojima prijeti smrt od gladi, da se formiraju seoske straže i da se pri narodnim odborima osnuju narodni sudovi, koji će da sude sve sporove i da osuđuju izdajnike borbe, saradnike okupatora. Svi ti predlozi su prihvaćeni i dat je zadatak odboru koji će biti na kraju izabran da ih uzme u obzir prilikom stvaranja plana daljeg rada. U diskusijama, kojih je bilo više, konstatovano je da na oslobođenoj teritoriji u Crnoj Gori i Boki ima ukupno 123 seoska narodnooslobodilačka odbora. U svim tim odborima radilo je tada oko 650 ljudi, ne uzimajući u obzir članove plenuma. Osim toga, konstatovano je da na neoslobođenoj teritoriji ima oko 20 seoskih i 15 opštinskih narodnooslobodilačkih odbora, koji su radili ilegalno pod vrlo teškim uslovima.

Ostroška skupština je usvojila Proglas narodu Crne Gore i Boke u kome se podvlači kao osnovna misao da »jedinstvo svih rodoljubivih snaga, proizašlo iz dosadašnjih borbi, mora da bude osnova svake dalje borbe«. Konstatuje se da je na skupštini »došlo do izraza borbeno jedinstvo svih kojima je narodna sloboda najveća i najpreča stvar«. »Rodoljublje nas je sve ujedinilo, rodoljublje nam svima daje one ogromne snage potrebne za borbu protiv jačeg neprijatelja«, ističe se u Proglasu. »Rodoljublje nas je kroz pet vjekova održalo slobodnim, rodoljublje će nas održati slobodnim«. U Proglasu se dalje navodi da »nikada ništa nije moglo razbiti jedinstvo našeg naroda kada su bili u pitanju njegova sloboda, opstanak i čast«. Ukazuje se da je kapitulacija bolno pogodila naš narod i da je ona nastala kao rezultat najsramnije i najveće izdaje »u nizu sramnih i velikih izdaja koje su toku godina vršili razni reakcionarni i nena-

rodni režimi, koji su od Jugoslavije bili stvorili tamnicu naroda«. »Kapitulacija je bila djelo pete kolone«, ističe se tu, »koja se tako otkrila i sklopila otvoren savez sa spoljnim neprijateljem narodne slobode«. U Proglasu se željelo potcrtati da narod nije htio kapitulaciju, da je nije ni priznao, nego je »sloboda bila i ostala najveća životna vrijednost našeg naroda«. »Fašistički okupator je htio pomoću pete kolone da pripremi proglašenje nekakve separatne Crne Gore, a pomoću svojih karabinijera i crnih košulja pripremao je i ostvarivao potpuno porobljavanje i pljačkanje naroda Crne Gore i Boke. Crnogorski narod je odlučno odbacio sve što je pripremao okupator sa domaćim izdajnicima i »na poziv Komunističke partije Jugoslavije odgovorio je svojom junačkom borbom za slobodu . . . « Navodi se da su u toj junačkoj borbi iznikli herojski partizanski odredi kao oružana snaga svoga naroda, u koje su ušli »najbolji sinovi crnogorskog naroda bez obzira na njihovu raniju političku i partijsku pripadnost«. U proglasu se još ukazuje na rezultate dotadašnje borbe crnogorskog naroda, ističu se veliki uspjesi u kovanju bratstva i borbenog jedinstva, pa se prelazi na rezultate i uspjehe na izgrađivanju organa narodne vlasti. Javlja se da je na skupštini u Ostrogu izabran Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku. Izneseno je i kako su postavljeni njegovi zadaci kao najvišeg organa vlasti u slobodnoj Crnoj Gori i Boki. Među njegovim zadacima naročito se ističu ovi:

Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku ima zadatak da organizuje, izgradi i poveže sve narodnooslobodilačke odbore (seoske, opštinske i sreske), da ih »podigne na stepen istinske narodne vlasti« i da ih »osposobi da postanu živi centri naše pozadinske organizacije«;

Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku ima zadatak da organizuje nabavku hrane i drugih potreba za vojsku i narod i da shvati da je glad u toj situaciji najopasniji neprijatelj protiv koga treba povesti najodlučniju borbu;

Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku ima zadatak da mobiliše čitav narod u borbu protiv pete kolone i protiv svih izdajnika narodne borbe.[12]

Ostroška skupština je vrlo značajan događaj u oslobodilačkoj borbi crnogorskog naroda. Ona je rezimirala dotadašnja iskustva, utvrdila osnovne zadatke u toj situaciji i dala snažan podstrek razvitku narodnooslobodilačkih odbora kao privremenih organa narodne vlasti. Ona je doprinijela mobilisanju

---

[12] Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, tom III, knj. 4, str. 218—219.

snaga u borbi, razgorjela je još više patriotski žar i pružila snažnu podršku organima narodne vlasti, koji su još početnički tražili put i sadržaj rada. Ona je podstakla još upornija nastojanja da se broj organa narodne vlasti poveća kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji.

Ostroška skupština je izabrala Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku od 22 člana. Odbor se istog dana konstituisao i izabrao Izvršni odbor od tri člana. Kako se vidi iz izvještaja koji je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak 13. februara poslao Centralnom komitetu KPJ »Plenum je stavio u dužnost Izvršnom odboru da sprovede u život zaključke konferencije...« Proglas sa skupštine u Ostrogu umnožen je, kako se vidi iz istog izvještaja Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u 3500 primjeraka i poslat u sve krajeve, od kojih oko hiljadu primjeraka na neoslobođenu teritoriju.

Sve do kraja maja 1942. godine članovi plenuma Narodnooslobodilačkog odbora za Crnu Goru i Boku održavali su konferencije na oslobođenoj teritoriji radi učvršćenja narodnih odbora po opštinama i srezovima. Narod je upoznavan sa odlukama Ostroške skupštine, objašnjavani su njeni zaključci, sve u vezi sa teškom situacijom nastalom kao posljedica neprestanih ofanzivnih operacija Italijana i raznih kvislinga protiv oslobodilačkih snaga crnogorskog naroda. Organi narodne vlasti na terenu popunjavani su, na konferencijama su izbacivani nepouzdani članovi, birani novi koji su pokazivali želju za pružanje svestrane pomoći i podrške narodnoj borbi. Taj period učvršćivanja narodnooslobodilačkih odbora bio je vrlo značajan, jer kada su u junu partizanske snage prešle u Bosnu, mnogi odbornici ostali su vjerni oslobodilačkoj borbi i pomagli su, bez obzira na sve opasnosti, ilegalcima na terenu na ponovnom razgorijevanju narodnog ustanka.

Prema mnogim izvještajima sa terena Proglas Ostroške skupštine i odluke koje su na njoj usvojene, pozitivno su uticali i doprinosili učvršćivanju narodnooslobodilačkih odbora. Navešćemo nekoliko primjera. Izvještaj Narodnooslobodilačkog odbora sela Štitara od 24. februara 1942. godine glasi: »Prije nekoliko dana održan je kod nas prošireni sastanak Narodnooslobodilačkog odbora na kome smo proradili Proglas Ostroške skupštine i nastojimo da zaključke provedemo u život. Za sljedeću nedjelju predvidjeli smo da izvršimo izbore radi popune dosadašnjeg odbora. Mislimo da neće biti potrebno da mijenjamo ni jednog dosadašnjeg člana«. Narodnooslobodilački odbor sela Gostilja izvještava 26. februara 1942. godine da je održan sastanak odbora na kome je bio prisutan Marko Savićević koji nam je objasnio značaj Ostroške skupštine, proučili smo

proglas i odlučili smo da popunimo odbor novim članovima, kako bismo mogli da izvršimo sve veće zadatke koje danas stavlja pred nas naša borba«. U istom smislu izvještavali su narodnooslobodilački odbori iz raznih krajeva, kako seoski tako i opštinski. Opštinski narodnooslobodilački odbor Rovaca piše 25. februara 1942. godine da je u Međuriječju održan sastanak odbora »na kome su vođeni razgovori o primjenjivanju zaključaka Ostroške skupštine od 8. februara i u vezi s njima da se proširi naš odbor, kako bi uspješnije mogao da izvršava svoje zadatke«. Raspolažemo sa nekoliko pisama seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora koja su direktno vezana za ovo pitanje. Ima podataka da su samo tri sreska narodnooslobodilačka odbora održala sastanke u vezi sa zaključcima Ostroške skupštine (sreski NO: Podgorica, Danilovgrad i Cetinje).

U jeku najžešćih borbi u svim krajevima Crne Gore i Boke protiv italijanskog okupatora i njegovih slugu u toku aprila, maja i juna 1942. godine, Izvršni odbor Narodnooslobodilačkog odbora za Crnu Goru i Boku održao je nekoliko sastanaka, u prvom redu o mobilisanju svih snaga za borbu protiv mnogobrojnih snaga neprijatelja koje su vodile uporne ofanzivne operacije. Predloženo je da se održi nova skupština crnogorskih i bokeljskih rodoljuba radi donošenja novih odluka u skladu sa novom situacijom. To se vidi iz jednog pisma delagata Vrhovnog štaba NOO i DV Jugoslavije Ivana Milutinovića, koji o tome obavještava druga Tita. Njegovo pismo nije datirano, ali se misli da je pisano 4. juna. Ivan Milutinović obavještava druga Tita da je odlučeno da se održi skupština crnogorskih i bokeljskih rodoljuba 14. juna u Gorenskom, u Pivi, i da je on u vezi s tim preduzeo sve što je potrebno da se delegati okupe na vrijeme. Međutim, zbog vrlo teške situacije i odstupanja naših snaga za Bosnu, ta skupština se nije mogla održati u vrijeme kada je bila zakazana, već dva dana kasnije, 16. juna, u selu Mrkalju, na Tjentištu. Skupština je otvorena oko 14 časova i trajala je oko šest časova. Bilo je prisutno svega 38 delegata od preko 80, koliko je bilo pozvano. Mnogi delegati nijesu se u to vrijeme mogli probiti kroz neprijateljske redove, ali su skoro svi naknadno potpisali rezoluciju koja je prihvaćena na skupštini. Skupštini je predsjedavao Stojan Cerović, profesor, a za sekretara je izabran Mirko Vešović, advokat. U diskusiji je učestvovalo više delegata. Vrijeme je bilo ograničeno, borbe su vođene u neposrednoj blizini, pa se moralo raditi brzo kao na frontu. Na kraju, na skupštini je usvojena rezolucija koja se smatra jednim od najznačajnijih dokumenata u narodnooslobodilačkoj borbi. U toj rezoluciji se ističe da je cilj narodnooslobodilačke borbe »protjerivanje okupatora iz naše domovine,

uništenje fašizma i narodno oslobođenje«. »Naš narod bio je u ovoj borbi jedinstven i uspio je bio da oslobodi veći dio svoje teritorije«, ističe se u rezoluciji, »sve dok okupator nije našao domaće izdajnike koje je organizovao, naoružao i poveo u borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta«.[13]

U tom dokumentu se imenuju neki poznati izdajnici crnogorskog naroda: Bajo Stanišić, Đorđe Lašić, Pavle Đurišić i drugi, za koje se kaže da su po naređenju i uputstvima Draže Mihailovića, uz svestranu pomoć i saradnju sa okupatorom, poveli oružanu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. »Mi rodoljubi Crne Gore, Boke i Sandžaka pretpostavljamo«, kaže se u toj rezoluciji, »da jugoslovenska vlada u Londonu nije upoznata sa izdajničkim radom Draže Mihailovića, jer bi ga inače dezavuisala i javno osudila, što zahtijevaju bezbrojne žrtve i patnje našeg naroda, a iznad svega naša borba i borba naših saveznika na svim frontovima protiv fašističkog porobljivača, a za oslobođenje svih potlačenih naroda«.

Rezoluciju druge skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba potpisali su, kako smo istakli, naknadno skoro svi koji su bili pozvani da lično prisustvuju, a nijesu mogli stići, tako da je na kraju na njoj bilo svega 74 potpisa.

Rezolucija sa druge skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba vrlo je značajan akt koji je upoznao demokratsku, antifašističku javnost u savezničkim zemljama ko vodi borbu u našoj zemlji, a ko za račun okupatora vodi građanski rat. Ona je uz to dokument od velike istorijske važnosti kojim su upoznati naši saveznici i svi prijatelji naše borbe sa stanjem u našoj zemlji, dokument iz koga se moglo vidjeti izdajničko lice ministra u izbjegličkoj jugoslovenskoj vladi Draže Mihailovića.

Jagoš JOVANOVIĆ

[13] Zbornik III/4, 368—373.

SJEĆANJE NA NEKE AKCIJE BANIJSKIH PARTIZANA 1941.

IZ PRVIH AKCIJA

Ravnim cestama Posavine, vijugavim putevima Banije i Pokuplja promarširale su fašističke horde. Kapitulacija i rasulo. Strah i dezorijentacija zahvata stanovništvo Banije, a iz razbijene i rasute vojske vraćaju se nesuđeni ratnici — borci i pričaju o rasulu i izdaji. Ustaše preuzimaju vlast i od samog početka, mnogim teškim zločinima, pokazuju svoje pravo lice i namjere.

U tim teškim danima članovi Komunističke partije stupaju u akciju, ohrabruju narod, objašnjavaju situaciju i pripremaju ustanak. Već 22. juna 1941. godine iz Siska odlaze komunisti u šumu Brezovicu i formiraju Brezovički partizanski odred, a nešto kasnije nastaju gerilske grupe banijskih partizana na Kalinama, Stojanovoj kosi, u Prolomu, Čerkezovcu.

Lengendarni komandant Vasilj Gaćeša je u noći 23. jula izveo prvi organizirani napad na ustašku posadu u Banskom Grabovcu. On je s 36 ustanika likvidirao posadu ustaša i žandarma i upalio ustaničku vatru na Baniji. Iza toga su slijedile još teže represalije ustaša: na najzvjerskiji način zaklali su samo u Banskom Grabovcu 800 ljudi, u glinskoj crkvi oko 1250, a poznata su i druga stratišta na Bajića jamama kraj Kostajnice, Mrcinište kraj Sunje, Krečane kod Dubice i mnogo drugih. Prolijevala se nevina krv, a narod je predvođen komunistima ustao na oružje da brani svoja ognjišta i gole živote. Šuma je postala najbolji saveznik.

Zbog opasnosti od ustaša narod se sklanjao u zbjegove koje su organizirali komunisti. Na području šume Šamarice, zvanom Kaline, nalazio se Kalinski zbijeg u koji su izbjegla mnoga sela petrinjskog i kostajničkog kotara. To su bili organizatori ustanka: Artur Turkulin, Đuro Kladarin, Čedo Borčić, Uroš Krunić i drugi, a na drugom kraju Šamarice, na Stojano-

voj kosi, bio je Glinski partizanski odred sa zbjegom naròda, na čelu s Vasiljom Gaćešom, Rankom Mitićem, Čanom Bjelajcem, Milanom Despotom; među njima sam bio i ja.

Pored ostalih iz tog vremena sjećam se jedne akcije koju smo izveli zajedno s drugovima iz Kalinskog odreda.

Bilo je to noću 9. septembra 1941. godine. Išli smo u akciju na željezničku prugu Sisak — Sunja. Kao najpogodnije mjesto za napad odabrali smo dio pruge kod sela Brđana, nedaleko od Sunje. Bilo je oko 60 boraca Kalinskog i Glinskog odreda. Naoružanje je bilo različito: karabini, duplice, štucevi i koja kubura. Na oko 150 do 200 metara od pruge borci su raspoređeni u dva streljačka voda: jednim je komandirao Stanko Bjelajac, a drugim Artur Turkulin. Četiri borca trebalo je da s Tkalcom, koji je bio iskusan miner, postave minu na prugu i budu na osiguranju. Za ovo su se dobrovoljno javila dva Hrvata i dva Srbina. Njihov zadatak je bio da omoguće nesmetano postavljanje mine i da zadrže eventualne prolaznike, čuvare pruge ili patrolu koja je mogla naići. Tkalc je ukopao minu pod šine, zatim je za okidač zavezao špagu koja je protegnuta do Vasilja Gaćeše, koji je bio više nas.

Sve je bilo spremno. Čekali smo vlak. Naređeno je da se nakon eksplozije mine, koja je trebalo da izbaci lokomotivu i zaustavi vlak, izvrši juriš i uništi neprijatelj.

Voz je nailazio. Čuli smo ga. Zinuli smo (tako nam je naređeno, zbog detonacije) i s uperenim puškama očekivali eksploziju i komandu na juriš. Čekamo, čekamo, a vlak juri kraj nas. Šta je? Zbog čega nema eksplozije? Da li je mina zatajila? Možda je krivo ocijenjeno vrijeme? To su bila pitanja koja su nas u tim časovima mučila.

Netko je vikao: »Vuci«! Onda se opet čuo isti glas. Netko je razumio da je komanda glasila: »Tuci!«, a ne »Vuci!« i opalio iz puške. Za njim su i ostali otvorili vatru po vlaku koji je promicao kraj nas. Nastao je prasak pušaka. Prozorska stakla na vagonima sipaju. Učinilo mi se da je voz usporio brzinu. Ni fašisti nisu mirovali. Pribrali su se i otvorili vatru. Čuo se mitraljez. Vidio sam svijetleće žiže kako jedna za drugom jure prema našim položajima.

Svi su se priljubili uz zemlju. Ja sam stajao. Za vrijeme stare Jugoslavije nisam služio vojsku, pa sam bio bez vojnog znanja i iskustva. Samo sam znao da pucam iz puške. Upitao sam druga do mene kakve su to svijetleće žiže, a on mi je rekao da su to svijetleći metci.

— Da li to može ubiti?

— Kao i svaki drugi metak, odgovorio je.

Brzo sam se našao na zemlji kraj njega. Vlak je već odmicao u mraku, a naša akcija nije uspjela onako kako smo je zamislili. Nešto se dogodilo što nismo predviđali.

Poslije akcije naređeno je brzo povlačenje. Gaćeša je nosio sa sobom špagu koja je trebala da aktivira minu. Izgledalo je kao da špaga nije bila vezana za minu. Šta je bilo?

Došli smo u jednu šumicu više Starog Sela. Tu nas je uhvatio dan, pa smo morali da čekamo noć. Narod nam je donosio hranu i piće. Susret je bio topao i dirljiv, a rastanak još dirljiviji. Uzbuđenju nije bilo kraja. Poznanici su se grlili, a naše torbe i džepovi nisu više mogli primiti darova koje je donio narod svojim borcima.

Dok smo se odmarali pregledavali smo špagu. Htjeli smo rasvijetliti tajnu zbog čega je mina zatajila. Ustanovili smo da je špaga bila prerezana na kraju do mine. »Sabotaža« — jurnulo mi je, kao i ostalim drugovima, kroz glavu. Ali je bilo važno pronaći ko je to učinio. I zbog čega?

Bio sam u tom času kraj Vasilja koji je zamišljeno gledao u zemlju i upitao me:

— Šta misliš ti, Simo?

Teško je bilo odgovoriti. Ipak sam rekao:

— Treba razmisliti. To je djelo neprijatelja — sabotaža.

Dodao sam da treba poći od onih drugova koji su bili na osiguranju kad je miner postavljao minu. Gaćeša je to prihvatio i ljutito dodao:

— Neprijatelja treba pronaći i biti nemilosrdan.

Pri pomisli da su to učinili oni iz osiguranja koža nam se ježila. Zašto bi to napravili? Situacija se još više komplicirala zbog toga što su na osiguranju bila dva Hrvata i dva Srbina. Možda je netko ubačen? Ako su to učinili Srbi, zašto? A ako su Hrvati? U našoj agitaciji i političkom radu mnogo smo truda ulagali da razvijemo povjerenje jednih u druge. Koristili smo se činjenicom da su komunisti Hrvati iz Siska prvi otišli u partizanski odred, da su Hrvati iz Petrinje, Kostajnice, Gline i okolice došli da se zajedno borimo protiv izdajica i fašista. Tako smo, u zajedničkoj borbi kovali bratstvo i jedinstvo i učvršćivali međusobno povjerenje Hrvata i Srba, jer bez toga na ovom području ne bismo mogli uspjeti.

U noći između 10. i 11. septembra stigli smo do partizanskog logora Kaline. Tu smo se odmorili, oprostili sa drugovima iz ovog logora i spremili se za pokret u svoju bazu.

Na drugom kraju Šamarice, u Glinskom partizanskom logoru na Stojanovoj kosi, netko je pronio glas da smo opkoljeni od ustaša. Čitav zbijeg se uzbunio. Digla se masa i naoružala

čim je ko mogao: od kakove stare lovačke puške, a najviše sa koljem i po nekom sjekirom i tako naoružani ljudi i žene krenuše u pravcu Kalina. Kad su se pojavili pred Kalinskim logorom ovako naoružani, slabo obučeni, većinom bosih nogu, izgledali su kao prava »Gubčeva vojska«. Nas su zatekli gdje se spremamo za polazak. Susret je bio ganutljiv i nezaboravan, a radost neopisiva. Rekli su nam da su odlučili da nas oslobode, pa makar svi izginuli.

I ovog puta smo se uvjerili u bezgraničnu ljubav naroda prema nama, partizanima, još jače osjetili da smo s narodom nerazdvojna cjelina i u tome nalazili sopstvenu snagu i nepobjedivost.

Vratili smo se zajedno u logor i nastavili da obavljamo razne zadatke kojih je bilo na pretek. Ja sam jednog dana otišao u selo Dabrinu, gdje je bio pripremljen sastanak nekolicine drugova iz hrvatskih sela iz okolice Gline. Oni su s vremena na vrijeme dolazili na vezu. Sastao sam se sa Ilijom Šubarom, Cvjetkom Kreštalicom i Josom Kovačević, od kojih sam primio neka obavještenja i usput im prenio šta će i kako dalje da rade. Na povratku sam održao sastanak s partijskom organizacijom u selu Klasnić. Nakon sastanka, grupa ljudi tražila je da bude primljena u Odred. Mi nismo imali oružja za sve, pa sam im govorio da se još strpe dok ne bude više oružja. Baš sam im pričao o našim akcijama, kada je u kuću ušao kurir, pozvao me ustranu i saopćio da je komandant Gaćeša naredio da odmah dođem u štab. Pitao sam ga što ima novoga, a on je odgovorio da je dobio naređenje da ne govori ništa.

Pun znatiželje žurio sam u Brestik, gdje se u to vrijeme nalazio štab Glinskog partizanskog odreda. Pred štabom sam zatekao Gaćešu. Pozdravio sam ga stisnutom šakom i, onako znatiželjan, požurim i upitam zašto me je zvao, a on mi odgovori: »Sve je sada jasno oko rezanja špage!«

Vasilj se smješkao zadovoljan što je uspio da raščisti jednu tajnu, o kojoj je u priličnoj mjeri zavisio uspjeh daljih akcija.

Pošli smo u kuću. Uđem u jednu sobu i Vasilj pokaza rukom na dvojicu svezanih ljudi. Bila su to dvojica »dobrovoljaca« iz akcije kod Brđana. Stao sam i gledam. Vidim dva izdajnika srpskog naroda, dvije nesreće. Osjećao sam se loše pri pomisli na to da su se i ovakvi pojavili u našim redovima. Činilo mi se je da je ipak bolje što su to Srbi, jer nam je jedan od najvažnijih zadataka bio da učvrstimo povjerenje Srba prema Hrvatima, da ih uvjerimo da su samo izrodi hrvatskog naroda otišli među ustaše.

Na saslušanju su priznali da su špagu prerezali, jer su takav zadatak dobili kad su pošli iz Beograda, gdje su bili jedno vrijeme kao izbjeglice, a onda se vratili po zadatku. Njima je rečeno da je u interesu »kralja i otadžbine« da se stvori jaz između Srba i Hrvata i da se onemogući zajednička borba.

Naš zadatak je upravo bio obrnut. Po svaku cijenu smo radili na kovanju bratstva i jedinstva, već u prvim danima naše borbe. Tim je opasnija bila rabota ovakvih izdajnika koji su se uvukli među nas da ruše ono što smo gradili. Oni su priznali da je bilo u planu da se poslije rascijepa između Srba i Hrvata priđe formiranju dobrovoljačke srpske vojske, odnosno četničkih formacija na Baniji.

Sve nam je bilo jasno. Otkrili smo opasne neprijatelje, kojima je trebalo izreći osudu i u začetku razbiti pokušaje četnika da se infiltriraju na ovo područje. Prema tadanjem partizanskom običaju sazvali smo masovni sastanak u selu i sudili im. Narod je saslušao krivicu jednog i drugog i jednoglasno ih osudio.

Ovaj slučaj je za nas bio poučan. U masama se izgubio svaki efekat proturivane propagande da su Hrvati, koji su došli u naše redove, ubačeni kao neprijatelji. Mogli smo učvršćenju bratstva i jedinstva da poklonimo još više pažnje, da s još više uspjeha sprovodimo liniju naše Partije.

SPAJANJE ODREDA

Ne dugo iza akcije na Brđanima, drugovi iz Brezovičkog odreda došli su na Kaline, pa su se spojila ova dva partizanska odreda u jedan odred, — Kalinski. Brezovički odred je prešao na Baniju 21. septembra 1941. godine, a već 26. septembra izvedena je prva zajednička akcija udruženih snaga Brezovičkog, Kalinskog i Glinskog partizanskog odreda na ustaško-žandarmerijske posade u selima Malom Gradcu i Gornjem Klasniću (petnaestak kilometara jugoistočno od Gline) i na žandarmerijsku ispostavu u selu Ljeskovcu.

Na stanicu i općinsku upravu u selu Mali Gradac napadala je grupa partizana na čelu sa Vladom Janjićem Capoom, a grupom koja je napadala na Gornji Klasnić komandovao je Vasilj Gaćeša. Manje snage su napadale žandarme u Ljeskovcu, a s njima je komandovao Stanko Kreća.

Na Malom Gradcu i Gornjem Klasniću borba je bila žestoka. Tukli smo se cijelu noć. Ujutro su ustašama stigla pojačanja iz Gline i Maje, te smo bili prisiljeni da se povučemo. Neprijatelj je imao 9 mrtvih i više ranjenih. Naši gubici bili su:

4 poginula i 1 ranjen borac. U Malom Gradcu poginuli su: jedan Hrvat (Stevo Bezuh, radnik iz Grede) i dva Srbina (Milan Kajgana, intelektualac iz Borojevića i Jovo Drobnjak, seljak iz Mlinoge); u Klasniću je poginuo Mijočinović. Ove žrtve doprinijele su daljem jačanju bratstva i jedinstva.

Ostatak ustaša i žandara se povukao istog dana zajedno s pojačanjima. Oni su se stacionirali u selu Maji kraj Gline i za čitavo vrijeme rata više se nisu mogli povratiti u ova oslobođena mjesta.

Tako je stvoren prvi veći slobodni teritorij na Baniji, oslobođen zajedničkom akcijom partizana Hrvata i Srba. Na području općine Mali Gradac formirali smo već 9. i 10. septembra narodnooslobodilačke odbore (u selima Trnovcu i Kozaperovici), a likvidacijom ustaško-žandarmerijskih stanica i bivših općinskih uprava odmah se prišlo daljem formiranju narodnooslobodilačkih odbora u svim selima ovog područja.

U akciji na žandarsku postaju u Ljeskovcu neprijatelj je imao 1 mrtvog i 1 ranjenog, a mi nismo imali gubitaka. Zaplijenjen je jedan karabin i nešto municije. Akcija na Ljeskovac je zanimljiva po nekim detaljima.

Kako je bila noć, a vidljivost minimalna, isturena je prethodnica. No, i žandari su uputili patrolu koja se kretala u našem pravcu. Kad su se ovi istureni dijelovi približili i osjetili jedni druge, žandari su upitali:

— Tko je tamo?

To isto su upitali i naši. I jedni i drugi odgovorili su jednako:

— Patrola!

— Čija patrola? — čulo se pitanje kroz noć.

— Tko je tamo? — zvonilo je u mraku.

Ostalo je bez odgovora, ali je naš borac Nikola Kovačević šapnuo vođi grupe:

— Čane, to nisu naši. To su žandari. Vidiš kako se na njima lisika. Udri, majku im njihovu!

Puška je pukla. Čane je svoga »skinuo«, a Nikola je svog ranio. Pitao sam ga kako je bilo kasnije, a on ispriča:

— Uteče mi lopov. Odjaukao na neku njivu među plastove otave.

— Koliko ste bili daleko kad ste se sreli?

— Oko pedeset metara.

— A zašto nisi pucao po drugi put za njim?

— Ma iz čega, druže?

— Iz čega si pucao prvi put. Trebao si ponoviti.

— Kako sam mogao ponoviti kad sam imao štuc-kapislar!

— Tako mi kaži. Sad mi je jasno. Ja sam mislio da si ti imao još neko vatreno oružje uza se.

— Pa, imao sam, ali... tu Nikola zastade kao da nešto želi utajiti.

— Šta je? De, reci!

— Kad si već navalio, reći ću ti sve. Imao sam kuburu. Pružim ja i — škljoc! Ona ništa. Spala mi je kapisla sa pistona. Bio je mrak i nisam mogao ništa učiniti. Ipak sam trčao za njim. Jurnem k jednom stogu sijena, a netko za mnom. Ja oko sijena, a on opet za mnom. Da ga ustrašim, povičem: »Stoj! Ne idi k meni, jer ću pucati!« »Iz čega ćeš pucati?« odgovori mi drug iz patrole, Petar. Bilo mi je mnogo lakše kad sam spoznao da je to moj drug, a ne neprijatelj kojega sam tražio. A šta bi bilo, druže Simo, da je umjesto Petra bio neprijatelj, kad sam ja s oružjem bio bez oružja?

Tako smo počeli borbu. Nije bilo oružja, a trebalo je ratovati, uništavati neprijateljske posade, žandarmerijske stanice, rušiti staru vlast i boriti se za slobodu. U akcijama smo se naoružavali otetim oružjem od neprijatelja.

Dva dana iza ovih akcija, 28. septembra, došlo je do službenog čina — spajanja ovih odreda u jedan jedinstveni partizanski odred i formiranja jedinstvene komande za Baniju. Tom prilikom je položena i prva partizanska zakletva. Ovo je bio dan velikog slavlja. Na jednom proplanku kod Čavić brda u Šamarici, u prisustvu oko 3000 ljudi, žena i djece, koji su se tu okupili većinom iz zbjegova, stajao je stroj boraca — partizana u kojem je bilo 150 Srba i 70 Hrvata. U stroju se nalazilo i 11 žena-boraca. Iako različito i šareno obučeni, sa šeširima, kapama i šubarama na glavama, čelo svakog borca u stroju krasila je crvena petokraka zvijezda kao antifašistički znak i simbol bratstva i jedinstva.

Na ovu svečanost došli su komandant Glavnog štaba za Hrvatsku, Ivo Rukavina Vladić i komandant Grupe odreda Korduna i Banije, Srećko Manola.

Gaćeša je predao raport komandantu Rukavini. Svečanost je počela. Pristupilo se polaganju partizanske zakletve. Tekst zakletve je ispred stroja čitao komandant Srećko Manola, a borci su za njim gromko ponavljali:

»Zaklinjem se da iz ruku neću pustiti oružje sve dok posljednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude iskorijenjen!

Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je pomoću domaćih izdajica i plaćenika porobio i opljačkao moju zemlju, klao i ubijao moj narod, žene i djecu, otimao moje žito, moj trud i muku, i izgonio me iz mog djedovskog ognjišta — zaklinjem se da ću mu se osvijetiti nemilosrdno, da ću mu nanositi udarac za udarcem, krv za krv, smrt za smrt!

Zaklinjem se da ću u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati i kaniti svakog samovoljnog ispada i osvjećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom, ma kakove vjere i narodnosti bili!

Zaklinjem se da ću uvijek i svagdje zastupati misao bratstva i jedinstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i muslimana za čišćenje moje zemlje od domaćih izdajica i plaćenika, bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova.

Zaklinjem se da ću prije umrijeti, nego odati sebe ili svoje drugove i našu svijetu borbu, da ću prije umrijeti nego pljačkom, samovoljom i nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim.

Ako prekršim ovu svijetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nedisciplinovanost ili zlonamjernost i izdam interese svoga naroda, neka sramno padnem od ruke svojih drugova!«

Za komandanta Prvog banijskog partizanskog odreda postavljen je Vasilj Gaćeša.

Iza svečanosti održali su govore okupljenom narodu i borcima: Ivo Rukavina, Marijan Cvetković, Ranko Mitić i Vasilj Gaćeša, a zatim je nastalo narodno veselje.

Bilo je dosta na ražnju pečene prasetine i bravetine, a i banijske šljivovice, častilo se i veselilo taj čitav dan i čitavu noć uz pjesmu i igru. To je bio jedan od događaja koji je za nas Banijce ostao nezaboravan.

U novembru 1941. izvršili smo jednu značajnu akciju: likvidirali smo žandarmerijsku stanicu u selu Donjem Žirovcu. U čitavoj okolici Žirovca, koji se nalazi na cesti Glina — Dvor na Uni — Bosanski Novi, imali smo narod uza se, a ilegalni narodnooslobodilački odbori su već bili formirani u Donjem i Gornjem Žirovcu, Donjoj i Gornjoj Komori i drugim selima tog za nas važnog područja. Odlučili smo da likvidiramo stanicu i tako da stvorimo cjelovit oslobođeni teritorij.

Par dana prije likvidacije žandara, jedna grupa partizana dobila je zadatak da postavi zasjedu i uhvati zakletog ustašu i načelnika općine Žirovac, Graberovića, koji je bio rodom iz Gvozdanskog. U ovoj zasjedi učestvovali su pored ostalih i: Ilija Španović[1], Ilija Tarabić, Gojko Tintor i drugi. Zasjeda je postavljena u Lukinu potoku između sela Donje Komore i Gvozdenskog. Došlo se prije dana na položaj. Vrijeme je bilo hladno. Čekalo se dugo, a ustaša nije nailazio, pa je vođa zasjede Ilija Tarabić odlučio da prekine sa čekanjem. Kad su se partizani povukli i smjestili u jednu kuću u selu Donjoj Komori, naišao je dugo očekivani ustaša na biciklu i utekao im ispred nosa. Uto je netko viknuo da idu ustaše. Nekom se od jednih kola sa košem za ugljen, koja su dolazila iz sela Majdana, pričinilo da idu ustaše, pa je digao alarm. Partizani su brzo istrčali iz kuće i zauzeli položaj uz cestu. Propustili su kola, jer su vidjeli da u njima nisu ustaše, ali je iza kola nenadno naišao cestom automobil, kojeg su zaustavili i u njemu zarobili šofera i inženjera iz Bosanskog Novog, koji je gradio most na riječici Žirovcu, između Gornje i Donje Komore. Tarabić je sa još trojicom partizana sjeo u automobil i prisilio šofera da vozi kroz neoslobođeno područje, pokraj žandarmerijske stanice u Žirovcu prema našoj bazi u Klasniću, gdje su sretno stigli, pozdravljajući uzput žandare u Žirovcu stisnutom pesnicom. Drugi dan šofera smo pustili, a zadržali samo inženjera. Kasnije smo doznali da je šofer bio ustaški krvnik, koji nam je olako izmakao. Po povratku u Žirovac hvalio se ustašama, koje su upućene kao pojačanje žandarima, kako je ovo drugi put da je dospjeo u ruke partizana i da se opet izvukao, iako je pobio oko 200 ljudi na mostu na Uni, između Bosanskog Novog i Dvora.

Žandari u Žirovcu su imali poseban stav u odnosu na narod i vlast. Naime, oni su pokušavali da zaštite narod od zlodjela takozvanih »divljih ustaša«[2] koji su prodirali na ovo područje iz Cazinske krajine. Bili su uz vlast, ali su zaštićivali narod, tvrdeći da vlast ne zna za sve što rade ustaše. To se naročito vidjelo jednom prilikom u avgustu 1941, kad su »divlje ustaše« i komandir žandarmerijske stanice u selu Ravnicama, Pilinger izvršili pokolj u srpskim selima na međi. Komandir stanice u Žirovcu zatražio je pomoć, pa je iz Dvora stiglo pet kamiona

---

[1] Poginuo u IV ofanzivi 1943. godine, narodni heroj.

[2] Radi se o muslimanima, izbjeglicama iz istočne Bosne koji su pobjegli ispred četničkih pokolja, pa su ih ustaše lako pridobile, naselile u Cazinsku krajinu, naoružale i upućivale u pljačku i zločine u srpska sela na međi između Hrvatske (Banije) i Bosne.

domobrana, koji su zajedno sa žirovačkim žandarima opkolili ustaše i Pilingera. Nastala je pucnjava, ali u prazno, dok žandarmerijski podnarednik Leopold Greb iz Žirovca nije neprimjetno otvorio vatru na domobrane i jednog ranio. Domobrani su mislili da to na njih pucaju ustaše i Pilingerovi žandari, pa su zarobili Pilingera i ustaše, povezali ih i otpremili kamionima u Glinu, misleći da će biti kažnjeni za zločine koje su učinili. Međutim, tamo su ih ustaše ponovo naoružale i vratile preko Topuskog i Kladuše da i dalje vrše zlodjela.

Pored ovog primjera koji govori o stavu žandara iz Žirovca navest ću još i to, da su oni partizanima prodavali oružje i vojnu odjeću. Za jednu pušku plaćalo se 15 000 kuna. Jednom je sa naše strane upućena grupa boraca da od ljudi pokupi oružje, jer se tačno znalo tko ima neko oružje kod kuće. Kad je grupa zašla u selo, ljudi su rekli da su već neki naši drugovi bili i odnijeli oružje. Kasnije smo saznali da je to učinio jedan žandar, Mile, koji se preobukao kao partizan, koristio se našim utjecajem i ugledom i tako pokupio oružje da bi ga nama mogao prodati. To oružje je nađeno kad smo zauzeli žandarmerijsku stanicu, a Mile je u toj akciji bio ranjen.

Znali smo kakvi su žandari i pokušavali smo ih pridobiti da priđu nama, ali bez uspjeha. Tada je odlučeno, da stanicu treba likvidirati.

Gojko Tintor iz Žirovca je imao najbolje podatke o žandarima, o njihovom kretanju i raspoloženju, a oni nisu znali da je povezan s nama. On nas je obavijestio da će 28. novembra trojica žandara ići iz Žirovca za Gvozdansko. Odlučili smo da ih pohvatamo. Upućena je grupa boraca na čelu s Ilijom Španovićem, koju je vodio Gojko Tintor. Zasjeda je postavljena u jednoj uvali kod Baučkog mosta, ispod Žirovca.

Žandare je vozio u svojim kolima Vojin Bunjac, koji je znao za cijeli plan. On je dobio zadatak kako će postupati kad naši izvrše napad.

Sve je išlo po planu. Kola su naišla i u njima žandari. Partizani su iznenada iskočili pred njih s povikom: »Predajte se! Ovdje partizani«.

Vojin je odmah po zadatku zaustavio kola. Žandari su bili toliko iznenađeni da nisu stigli dati bilo kakav otpor.

Mi smo sa zarobljenicima postupali vrlo lijepo. Human i ljudski postupak s ljudima koji nisu ogrezli u nevinoj krvi provodili smo uvijek i on je bio odlična propaganda naše borbe i njenog karaktera. Žandare smo otpremili u Klasnić. Dobili smo naoružanje i opremu za tri borca, a to je tada značilo mnogo.

Štab odreda je odlučio da se 28. novembra likvidira stanica u Žirovcu. Za uspjeh u izvršenju ove akcije lično se angažovao komandant odreda, Gaćeša. Gojko Tintor, koji je sproveo zarobljene žandare u Klasnić, kada je doznao za odluku štaba, pokušao je da nagovori Gaćešu da se prvo likvidira uporište žandara i ustaša u selu Ravnicama, jer su po njegovom mišljenju ovi bili opasniji za narod. Tada smo se ponovo sastali: Vasilj Gaćeša, Ranko Mitić, Stanko Bjelajac i ja, da definitivno odlučimo. Analizirali smo podrobno čitavu situaciju. Svaki od nas četvorice trebalo je da se izjasni. Ranko Mitić je dobacio da je stvar sa Žirovcem vrlo uskomešana i vruća. Gaćeša je na to odmah reagirao i rekao: »Željezo se najlakše kuje dok je vruće« i dodao: »Ja zato mislim da udarimo na žandare u Žirovcu«. I mi ostali smo tako osjećali, pa je donesena odluka da se bez odlaganja, u noći istoga dana, krene na likvidaciju žandarmerijske stanice u Žirovcu.

Štab je znao koliko je važno likvidiranje ovih žandara usred partizanskog teritorija. K njima su lako mogla stići pojačanja iz Dvora, Novog i Gline. Zbog toga je i donijeta odluka da se stanica odmah likvidira.

Nakon konsultacije s Tintorom, kao obavještajcem i čovjekom koji je poznavao teren, razmještaj straže i smještaj žandara, napravljen je plan akcije, za koju je određeno oko 50 boraca s raznolikim naoružanjem: karabinima, štucevima, kuburama i ponekim pištoljem.

Oko devet časova naveče stigli smo na brdo Čukur, odakle se stazom silazi kroz šumu u Donji Žirovac. Do cilja je preostalo oko 500 metara. Zaustavili smo se i u potpunoj tišini čekali komandu. Niko ne govori, niko i ne pomišlja da puši. Nepisan zakon za svakog partizana bio je da samodisciplinovano očuva tajnost pokreta i namjeravane akcije.

U žandarmerijskoj stanici bilo je tada 9 stalnih i 5 pomoćnih žandara (trojicu smo već ujutro razoružali).

— Tišina! Netko dolazi — prenijelo se vezom.

Bio je to Gojko Tintor koji se vraćao iz sela i donosio posljednja obavještenja. On je predviđao mogućnost da žandari pruže ozbiljan otpor i predlagao je da se pokuša pregovarati s narednikom Brezovcem. Prijedlog je usvojen. Odlučeno je da Stanko Bjelajac, Ranko Baždar i ja pođemo na pregovore, a da se u međuvremenu izvrše sve pripreme za napad ako pregovori propadnu.

S Gojkom smo ušli u selo nešto prije 22 sata. Išli smo slobodno, jer je selo bilo naše, partizansko. Došli smo pravo u kuću Adama Ostojića gdje smo našli podnarednika Greba.

Upoznali smo se i odmah prešli na stvar. Tražili smo da razgovaramo s komandirom stanice, narednikom Brezovcem, pa je Greb zajedno s Adamom otišao po njega.

Adam se vratio i saopćio nam da Brezovac neće da ide tako daleko od stanice, već predlaže da se sastanemo u kući Olge Ostojić koja se nalazi oko 50 m od nje. Malo smo se dvoumili, ali smo ipak odlučili da idemo.

Došli smo u kuću Olge Ostojić i čekali. Uz put smo jedan drugom dobacivali kako smo uvijek bježali pred žandarima, a sad im, evo, sami dolazimo. Uskoro su stigli Greb i Brezovac, s kojima smo se upoznali. Obojica su bili opasani i imali su pištolje. Razgovor je počeo uz čašu.

Izlagali smo svoje stavove (kako smo znali i umijeli) o okupatoru, o ustašama i našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Po svemu sudeći oni su nas dobro razumjeli, ali su i dalje odbijali da se predaju. Čitali smo im neke materijale i letke CK KPJ o ustanku. Često smo gledali na sat, jer su bila blizu 23 časa, kad je prema dogovoru trebalo otpočeti napad.

Odjednom se vani prolomi pucnjava. Brezovac i Greb su brzo ustali i posegnuli za pištoljima, ali mi smo bili brži: naši su pištolji već bili upereni u njih i kao po komandi smo viknuli:

— Ne diraj! Ruke uvis!

Sve se brzo odigralo. Vani je prestala pucnjava. Nastala je neka mukla tišina i neizvjesnost. Žandari su nas pitali što bi to moglo biti, a mi smo se pravili da ništa ne znamo. Mislilili smo kakav je ishod borbe. Odjednom smo začuli korake. Očima smo jedan drugog upozorili na oprez. Netko lupnu u vrata i u sobu upadoše naši borci: Gojko Tintor, Ilija Španović, Dušan Todorović, Lazo Bunjac i Stevo Vučković. Na svakom od njih sjao je prebačen preko leđa još po jedan karabin, po čemu smo znali da se akcija dobro završila.

Ilija Španović nam kratko raportira: »Neprijatelj je razoružan. Naš plijen je 13 karabina i jedan puškomitraljez, više sanduka municije i nekoliko ručnih bombi. Neprijatelj je imao jednog mrtvog i jednog ranjenog, a mi nemamo žrtava. Drug komandant Gaćeša želi da mu se odmah javite«.

Predali smo pištolje i dvojicu zarobljenika borcima i otišli da vidimo šta treba još raditi. Zanimao nas je tok borbe. Gaćešu smo našli kraj jednih kola kojima je trebalo prevesti ranjenog žandara u Bosanski Novi radi liječničke pomoći.

Gaćeša nas je pogledao i rekao: »Dobro je ispalo. Možemo biti zadovoljni. Naši su bili hrabri«. Iza toga smo pošli da razgledamo stanicu. Gaćeša i Ilija su nam ispričali kako je sve teklo.

Saznali smo da je borcima rečeno da su Brezovac i Greb u našim rukama i da će zbog toga biti lakše jednoj grupi da priđe stražaru. Ti borci su prilazili, glasno razgovarajući o kartanju, pa stražar nije ništa sumnjao, jer su se žandari mnogo kartali između sebe i sa seljacima. Stražara su tako iznenadili i razoružali. Zatim su iznenada upali u zgradu. Žandari su bili potpuno iznenađeni. Jedni su ležali na krevetima, drugi su sjedili oko stola nasred sobe i igrali karte. Među njima je bio i jedan seljak, Blagoje Popović, koji je izbjegao iz Bosne od ustaša i ovdje služio. Na poziv: »Ruke uvis! Predajte se!«, nastala je kratka gužva. Da li je neko od njih pokušao da pobjegne, ili da se brani, teško je bilo ocijeniti. Kako su njihovi pokreti bili sumnjivi, a jedan je krenuo prema soškama gdje su stajale puške, Ilija Španović je opalio iz pištolja i žandar je pao mrtav. Drugi žandar je pošao rukom prema opasaču, ali Dušan Todorović je bio oprezan, opalio i ranio ga. Tada je Blagoje, koji je podigao ruke u vis i još uvijek držao asa u ruci, u strahu povikao: »Predajte se, gospodo! Nije glava oraće kolice da se svrće i navrće!«. Ovaj tok nam je u uzbuđenju ispričao Ilija Španović, koji je i u ovoj borbi pokazao primjernu hrabrost i snalažljivost.

Tako smo istog dana izveli dvije akcije i likvidirali žandarmerijsku stanicu koja nam je smetala, jer je bila uporište ustaške vlasti u srcu teritorija gdje smo imali sva sela uza se. Od razoružanih žandara u partizane su odmah stupili Metod Brezovac, Leopold Greb[1] i Anton Jereb, njihova kuharica Bara Šantek, kao i Blagoje Popović.

Tako su mi ostale u sjećanju neke od mnogih akcija herojskih banijskih partizana, kad su pod vođstvom komunista 1941. krenuli u borbu za slobodu svoga naroda.

Simo TODOROVIĆ

[1] Brezovac i Greb poginuli su kao borci 7. banijske divizije u Petoj ofanzivi, 1943.

NA KARANU OD JULA DO SEPTEMBRA

Ustanak na Kozari bio je u samom početku masovan. Skoro čitav narod je u njemu učestvovao. Manji broj ustanika imao je puške, a većina je bila naoružana sjekirama, vilama, noževima i sl.

Pre ustanka, a naročito od napada Njemačke na SSSR, članovi komunističke Partije iz ovog kraja su često održavali sastanke po selima, u početku s manjim grupama ljudi, dok su kasnije održavane i šire konferencije. Prvi sastanci i konferencije su održavani noću, a kasnije i danju. U prvo vrijeme na tim sastancima postavljani su zadaci da se sakuplja oružje, da se sakriva žito i ne dozvoli neprijatelju da ga odvozi iz sela. Na konferencije su pozivani najpoverljiviji seljaci, ali su često masovno dolazili i svi oni koji su čuli za te skupove. U selima: Svodnoj, Marinima i Gornjoj Dragotinji na konferencijama je učestvovalo i po nekoliko stotina ljudi, većinom omladinaca. U selu Svodnoj, u zaseoku Janjetovići, u kojem se govorilo o pripremanju za borbu i o tome da se ne dozvoli ulazak žandarma u sela, u koja su dolazili zbog hapšenja ljudi i pljačke, jedan čovjek iz skupa je upitao: »Kada će početi ustanak?« A kada mu je odgovoreno da će to biti brzo, da on za to treba da bude spreman, uzvratio je: »Nemojte oklijevati, jer ako se zabavite, mi ćemo sami početi«.

U to vrijeme, prema odluci KPJ, na Kozaru su već došli: Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Josip Mažar Šoša, Boško Šiljegović, Ranko Šipka i drugi.

Čim je okupator saznao za pripremanje ustanka, postao je oprezniji, te su svi naši drugovi koji su bili poznati po svojoj aktivnosti, a živjeli su u gradovima, prešli u ilegalnost.

Ja sam došao u Bosanski Novi sa određenim zadatkom i otišao do kuće Miće Šurlana, koji je u to vrijeme bio sekretar

Mjesnog komiteta KPJ u Bosanskom Novom. Mićina majka mi je rekla da Mića nije kod kuće. Stoga sam pošao u grad da potražim nekog druga koji bi me povezao sa Šurlanom. Našao sam takvog čovjeka i sa njim se vratio Mićinoj kući. U jednoj sobi potkrovlja zatekli smo Šošu i Šurlana. U toku razgovora Šoša je tražio podatke o tome koliko ima oružja na terenu, o raspoloženju naroda za ustanak i o broju ljudi koji su spremni da pođu u borbu. Pošto sam podnio kratak izvještaj, u kojem sam rekao da nemamo dovoljno oružja i da je to osnovni problem, a da je velik broj onih koji su raspoloženi za borbu, Šoša je rekao: »Jeste, teškoća je što se nema oružja, ali kada imamo ljude koji su spremni da se bore — biće i oružja«. Na tom sastanku je Šoša postavio zadatak da se formira jedna desetina naoružanih boraca i da se snabdiju dobrom odjećom. Ta desetina bi imala da uništava neprijateljske patrole i manje grupe vojnika koji zalaze u sela, da ruši pruge i vojne objekte. Šoša je takođe rekao da će naredbu za početak akcije kasnije dostaviti. Isto tako je dao zadatak da se produže pripreme za ustanak, da se po selima stvara mreža povjerljivih ljudi koji će za formiranu jedinicu sakupljati oružje i odjeću i preko kojih će ići snabdijevanje.

Šoša je, od prve riječi, na mene ostavio utisak veoma temperamentnog, odlučnog i smjelog čovjeka. Vatreno i ubjedljivo je izlagao direktivu Partije i davao konkretne zadatke.

*

Ustanak na Kozari je u početku poprimio karakter frontalne borbe. U prvim danima ustanka stvoreni su frontovi prema: Prijedoru, Bosanskom Novom, Bosanskoj Kostajnici i Bosanskoj Dubici. Na prijedorskom sektoru bili su Mladen Stojanović i Osman Karabegović na novskom — Šoša, Mićo Šurlan, Milorad Mijatović i Dušan Misirača, a na dubičkom — Boško i Miloš Šiljegović itd. Front su zaposjedale male snage naoružanih ustanika, s velikim brojem nenaoružanih ljudi, odnosno naoružanih hladnim oružjem. Rukovodstvo je imalo potpunu kontrolu nad ustanicima, a naročito nad onima koji su bili naoružani puškama. Zahvaljujući ranijim pripremama i dobrom radu članova KPJ, već u samom početku ustanka postignuti su veliki uspjesi. Napadnut je i razrušen rudnik Lješljani, ustanici su upali u Kostajnicu i Dobrljin, zauzeli su žandarmerijsku stanicu u Knežici, željezničku stanicu Brezičani i Dragotinja, prekinut je saobraćaj na pruzi Prijedor — Bosanski Novi. Ustanici su, takođe, bili pred Prijedorom i Bosanskom Dubicom. Neprijatelj je bio zbunjen, jer nije znao kakvim snagama i na-

oružanjem raspolažu ustanici, pokušavao je tu i tamo da prodre u sela, ali je bio odbijan.

Poslije nekoliko dana borbi bilo je jasno da se frontalnom borbom protiv nadmoćnijeg neprijatelja ne može postići uspjeh. Tu istinu mnogi ustanici nisu mogli da shvate, već su tražili da se drži front, da se brani svaki zaselak, svako selo, i čitav kraj, iako se pokazalo da je to nemogućno.

Polovinom avgusta održana je partijska konferencija na Kozari, u selu Knežici, u zgradi bivše žandarmerijske stanice. Konferencijom su rukovodili Osman Karabegović i Mladen Stojanović, a prisustvovali su Boško i Miloš Šiljegović, Šoša i mnogi drugi. Na konferenciji je analiziran rad partijske organizacije u rukovođenju ustankom. Osnovno pitanje koje se postavilo bilo je: šta dalje raditi, kako voditi borbu? Utvrđeno je da na Kozari ima svega 240 pušaka i jedan puškomitraljez (mitraljez na Balju) sa nekoliko desetina hiljada puščanih metaka. To oružje je bilo razvučeno na širokom frontu, pa nije bilo mogućno koncentrično napadati i uništavati neprijatelja i od njega otimati oružje i tako jačati ustaničke jedinice. Na konferenciji je bilo i kritike. Naročito je zamjereno nekim drugovima koji nisu uspjeli da sruše most Prijedor — Ljubija, a kritikovana je i samovolja nekih ustanika sa sektora Kostajnice. Odlučeno je da se prestane sa frontalnom borbom i da se formiraju pokretne partizanske jedinice. Kao prvu trebalo je formirati partizansku jedinicu na prijedorskom sektoru. Delegati su dobili zadatak da sa svih sektora (novskog, dubičkog, kostajničkog) odmah pošalju Mladenu i Osmanu na prijedorski sektor po šest dobrih boraca. Tako je i urađeno poslije povratka delegata sa konferencije. Uskoro je odred na Maslin-bairu (jugozapadnim padinama Kozare) bio formiran od upućenih boraca i grupe boraca sa prijedorskog sektora. Komandant odreda bio je Mladen, a politički komesar Osman. U odred je, isto tako, ušla i grupa od 10 boraca iz sela Marina i Gornje Dragotinje, koji su dejstvovali na sektoru brda Vranića.

Poslije formiranja i sređivanja odred je krenuo u pravcu sela Marina sa zadatkom da ispita stanje na pruzi Prijedor — Bosanski Novi, da utvrdi da li se pruga može onesposobiti i da li se mogu napasti i uništiti manje neprijateljske posade. Istovremeno trebalo je da se po selima održe zborovi, da se objasni novi kurs, koji je usvojen na partijskoj konferenciji na Knežici, jer mnogima nije bio jasan. Sa odredom su pošli i Mladen i Osman.

Po dolasku odreda u selo Marini narod se brzo iskupio. Bio je to veliki zbor na kojem su govorili Mladen i Osman. Narod je bio oduševljen kad je video Mladena u svojoj sredini

sa velikim brojem naoružanih partizana. Stvoreno je uvjerenje da je moguće voditi uspješnu borbu za oslobođenje. Val raspoloženja se prenosio iz sela u selo. Pesimizam koji je, u izvjesnoj mjeri, zavladao narodom poslije napuštanja fronta, ustupio je mjesto novom optimizmu i vjeri u uspjeh oružane borbe.

Na ovakvo raspoloženje naroda u velikoj mjeri je djelovala i popularnost doktora Mladena Stojanovića na Kozari. Mladen je u tim krajevima i prije rata bio popularan i vrlo cijenjen. U predratnim godinama on je povremeno izlazio u obližnja sela u kojima je održavao predavanja iz svoje struke pomažući seljacima da se bore protiv zaraznih bolesti. Tada se po selima pričalo da je Mladen kao liječnik pregledao nekog siromašnog bolesnika, i ne samo da pregled nije ništa naplatio, već je bolesniku dao novac da kupi lijekove. Takvi njegovi postupci su ostavljali dubok utisak na narod, a njegov ugled i autoritet je rastao. Njega su prije rata smatrali zaštitnikom sirotinje. U očima naroda Mladen je bio veliki čovjek.

Odmah poslije okupacije okupator i ustaše su počeli hapsiti one ljude koji su im smetali i odvodili su ih u zatvor kao taoce. U okolnim selima mještani su se pitali šta je sa Mladenom, jer se pročulo da je uhapšen. Kada se kasnije saznalo da je Mladen pobjegao iz zatvora, zavladalo je opšte veselje.

Na Kozari niko nije bio tako voljen, cijenjen, poštovan i slušan kao Mladen. Kada je dolazio na zborove i konferencije sa svojim drugovima, oni koji su ga poznavali govorili su: »Ono je Mladen«. Drugi su dodavali: »Gledaj našeg Mladena, ne zna se da li je ljepši, hrabriji ili pametniji«, i dalje: »Znaš li, druže, Mladen je i doktor i komandant i političar — on je sve«. Kada je formiran prvi odred i Mladen postavljen za komandanta odreda, Kozarčanima se učinilo da je malo zvati Mladena samo komandantom odreda, pa su ga nazivali — komandant Kozare i komandant odreda. Kada bi se Mladen ponekad naljutio i viknuo, pojedinci bi govorili: »Ču li Mladena kako na nas galami«, a drugi bi odgovarali: »Druže, rat je, mora se strogo, zna Mladen kako treba«. Za sve Mladenove riječi i postupke narod je nalazio opravdanja i smatrao ih pravilnim. Sve što je Mladen naređivao, narod je smatrao da je to mogućno uraditi, da je to opravdano.

Prvih dana avgusta neprijatelj je pokušao da ustanike odbaci od pruge Bosanski Novi — Prijedor i omogući nesmetan saobraćaj na toj komunikaciji. Drugog avgusta neprijatelj je stigao sa pravca Bosanski Novi do blizu željezničke stanice Dragotinja, i tu je naišao na otpor ustanika. Borba je potrajala duže. Neprijatelj je oprezno nastupao jer nije znao čime ustanici raspolažu.

U toj borbi se dogodilo i ovo: odjednom, dok su trajale čarke s neprijateljem, svi ustanici su prešli u napad snažno vičući »Ura!« I protivnapad je uspio — neprijatelj je odbačen u pravcu Svodne i Bosanskog Novog. Svi su bili zadovoljni uspjehom, ali se nije znalo ko je tako energično sve borce pokrenuo na juriš. Poslije borbe se doznalo da je tuda na konju naišao neki kurir iz Kozare i kada se približio položaju, neko je uzviknuo: »Ide Mladen«. To je bilo dovoljno, pa se vijest brzo pronijela od ustanika do ustanika i svi su potrčali u prve redove. Tako su, zahvaljujući slučaju i Mladenovoj popularnosti, ustanici jednim jurišom odbacili neprijatelja.

Jednog dana, za vrijeme borbe na sektoru Vranića, kritikovani smo od ustanika. Naime, pronijela se vijest da je Mladen naredio da se istaknu crvene zastave i vijest da se takva zastava već vije na Maslin-bairu kod Mladenove komande. Mi to još nismo bili uradili, pa su se borci pitali zašto se Mladenova naređenja tako sporo izvršavaju. Ali, ustanici se nisu zadržali samo na pitanjima: brzo su sakupili barjake sa kojih su skinuli crveno platno i od njega napravili veliku crvenu zastavu i pobili je na Vraniću, na vis Gorenjsko sedlo.

Drugog dana odred je krenuo preko Gornje Dragotinje u pravcu željezničke pruge Dragotinja — Brezičani sa zadatkom da se u toku dana skloni u šumu i da patrolama neprimjetno ispita stanje na pruzi, a naročito u uporištu na željezničkoj stanici Dragotinja, koju je noću trebalo napasti i likvidirati. Međutim, taj zadatak nije izvršen. Odred se prema dobijenom naređenju morao vratiti i odmah se uputio u pravcu sela Palančišta koje je neprijatelj napao iz Prijedora, potisnuo naše slabe snage koje su se tu nalazile, a zatim je počeo paliti sela. Odred se s neprijateljem sukobio u selu Gornji Jelovac, ali je u toku dana morao odstupiti na Kozaru. Kako je, međutim, neprijatelj i s juga i s jugozapada opkoljavao Kozaru, s namjerom da uništi partizanske snage, to je donesena odluka da se odred podijeli na dvije grupe, na dva odreda. Jači deo — sa Mladenom i Osmanom — trebalo je da ide u pravcu Lisine (najviši vrh Kozare), a drugi — da krene u pravcu Pastireva i Karana. Odluka je izvršena i odredi su otišli svaki u svom pravcu.

Komandir drugog dijela odreda bio je Žarko Zgonjanin, a komesar Ivica Marušić Ratko. Taj dio odreda je došao na Karan. Međutim, neprijatelj je i na tom sektoru već potisnuo naše snage. Sa lješljanskog sektora Šoša je morao da odstupi na Kozaru. Sa njim smo se susreli po noći na Karanu, drugog dana poslije našeg dolaska. S njim su bili Milorad Mijatović, Mićo Šurlan, Dušan Misirača i preko stotinu partizana naoružanih puškama (to je u ono vrijeme bila najjača partizanska jedinica

na Kozari). Lješljanski rudari su najbrže i najpravilnije razumjeli i prihvatili odluke knežičke partijske konferencije, a naročito odluku o potrebi napuštanja fronta i prihvatanja partizanskog načina ratovanja.

Poslije dolaska na Karan, komanda odreda je uspostavila veze sa svim borcima i grupama boraca u trouglu: Sana, Una, cesta Prijedor — Dubica. Grupa boraca iz sela Grabašnice, Svodne, Ahmetovaca i dijela Prusaca priključila se odmah odredu. Tako je postupila i grupa boraca iz sela Strigova, Čitluka i Pobrđana. Malo kasnije, a poslije sastanka i razgovora sa njima odredu su prišli i borci sa rejona Žuljevice, Dobrljina, Gornjeg i Donjeg Vodičeva. Naposlijetku, uz izvjestan otpor, odredu su prišli i borci sa Balja. Oni su na tom sektoru već bili formirali vod. Imali su i svog vodnika, a front su držali prema Kostajnici. Bili su vrlo borbeni, ali u početku nikako nisu htjeli da priznaju komandu odreda i niti da se svrstaju u pokretnu partizansku jedinicu. U toj se grupi najduže zadržalo shvatanje o potrebi vođenja frontalnih borbi i o potrebi da se brani svaki zaselak i selo. Poslije razgovora i diskusija koje je sa njima vodila komanda odreda, grupa je na kraju pristala i da napusti svoju teritoriju, ali tek kada je odred obećao i poslao svoj prvi vod koji je tu grupu zamijenio na položaju. Dolazak Baljskog voda u logor odreda, koji je tada bio u šumi Pastirevo, i njegov kraći boravak u blizini komande odreda (tu su borci tog voda bili podrobnije upoznati s ciljevima i zadacima NOB), doprinijeli su da su ti borci potpuno usvojili i prihvatili da se svrstaju u odred kao već oformljen vod. Tako je bilo završeno prikupljanje i organizaciono sređivanje partizanske jedinice na tom sektoru. Partizani su tada imali oko sto boraca naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom.

Sjedište odreda (komande i čitave jedinice) bilo je u Pastirevu. Logor je imao nekoliko drvenih baraka na istočnim padinama Pastireva, nedaleko od potoka koji dijeli Pastirevo i Karan. Nešto kasnije (krajem oktobra) logor je premješten na Karan, na kosu Rakovac u blizini zaseoka: Kesari, Popovići i Marjanovići. I taj logor je bio izgrađen od drvenih baraka, ali je, ipak, bio nešto bolji nego onaj u Pastirevu. Sjedište čete (kasnije Karanskog bataljona) ostalo je u tom logoru sve do juna 1942, tj. do velike neprijateljske ofanzive na Kozaru.

Od partizana koji su bili uz Mladena i Osmana (onih partizana koje je doveo Šoša sa područja Lješljana, Boško i Miloš Šiljegović sa dubičkog sektora i onih na Karanu) formirane su tri partizanske čete na Kozari — Prva i Druga sa sjedištem u Kozari, a Treća sa sjedištem na Karanu. Komandir Treće čete je bio Ivica Marušić Ratko, zamjenik komandira

Drago Marin, politički komesar Obrad Stišović i zamjenik komesara Mićo Šurlan. Tada je formiran i štab bataljona, koji je trebalo da rukovodi formiranim četama. Komandant bataljona je bio Šoša, a komesar Boško Šiljegović. Taj štab, međutim, nije dugo rukovodio jer je ubrzo formiran Drugi krajiški odred za Kozaru, koji je rukovodio četama, a kasnije i bataljonima.

Tako je na Kozari postignut veliki uspjeh u formiranju partizanskih jedinica, u organizaciji jedinica i rukovodstva u izboru i postavljanju komandnog kadra — počev od desetara, vodnika i vodnih političkih delegata, pa do komande odreda. Kozarski partizani su bili osposobljeni i vojnički i politički da otpočnu sa izvođenjem krupnih akcija, što su kasnije i činili. Na terenu je, takođe, postignut veliki uspjeh u pripremi naroda za nov način ratovanja i za izbor organa narodne vlasti. Sve je to omogućilo da Kozara ubrzo postane veliko žarište ustanka. Kozara je počela ozbiljno da zabrinjava okupatora i domaće izdajnike, i to ne samo zbog udaraca koje su im nanosile jedinice ovdje formirane, već i zbog jedinstva naroda, njegovog povjerenja u NOP i nepokolebive čvrstine.

Žarko ZGONJANIN

AKCIJE SKOJEVSKIH UDARNIH GRUPA U LESKOVAČKOM KRAJU 1941. GODINE

Na sastanku Okružnog komiteta Skoja za Leskovac koji je održan 12. jula 1941. u selu Vinarcu, pored Leskovca, u prisustvu Dragog Stamenkovića, predstavnika PK Skoja za Srbiju, i Boška Krstića, predstavnika OK KPJ za okrug leskovački, rešeno je da se od najodvažnijih skojevaca formiraju udarne oružane grupe za izvođenje diverzantskih akcija. Posle nekoliko dana u Leskovcu i okolini je formirano nekoliko desetina udarnih grupa koje su bile pripremljene i za najteže akcije. One su smelim diverzijama i akcijama u samom gradu i okolini tokom jula, avgusta i septembra označile početak oružane borbe protiv okupatora.

Jedna od prvih akcija leskovačkih diverzanata je bilo paljenje stogova sena na železničkoj stanici u Leskovcu, koje su Nemci utovarivali u vagone. Seno su posula fosforom i zapalila tri skojevca, na čelu sa Žikom Petrovićem. Fosfor je »nabavljen« u hemijskom kabinetu gimnazije, u koji su skojevci ušli kroz prozor. Akcija je izvršena 20. jula oko 11 časova i izazvala je znatnu zbrku kod nemačkih stražara, koji su bezglavo jurili oko lomače. Ni intervencija vatrogasaca nije pomogla.

Istog dana su, u centru grada, zapaljene novine »Novo vreme«, koje su veličale nemačke pobede i preporučivale poslušnost okupatoru.

Naoružani pištoljima, bombama i bočicama benzina, skojevci su sa uspehom izveli još nekoliko sličnih akcija, koje su imale snažan odjek u gradu i okolini.

Specijalne grupe su neumorno, iz noći u noć, ispisivale i lepile po gradu, okolnim selima i na svim važnijim saobraćajnim raskrsnicama parole i tekstove koji su pozivali narod na oružanu borbu protiv okupatora pod rukovodstvom KPJ.

Nemci su u obližnjim selima rekvirirali veliku količinu žitarica i pokupili sve žito sa opštinskog imanja. U snopovima su ga uzimali sa njiva i odnosili na gradski aerodrom koji je bio ograđen bodljikavom žicom i čuvan nemačkom stražom. Tamo su ga sami vrli. Udarna grupa Vuksana Bulatovića dobila je zadatak da zapali žito. Omladinci su rešili da to učine 27. jula ujutru. Petorica iz udarne grupe, presvučeni u seljačka odela, naoružani pištoljima, benzinom i fosforom, uputili su se pravo na glavni ulaz. Na pitanje nemačkih stražara kuda idu rekli su da su upućeni da rade na vršidbi žita. Nemci su ih pustili u krug. Na putu prema upravi, gde je tobož trebalo da se prijave, diverzanti su prolazeći pored žita vešto ubacivali u stogove fosfor umotan u kudelju nakvašenu benzinom. Kada su ubacili fosfor u četvrti stog prvi je naglo buknuo. Za tren je izbio takav požar da je ceo aerodrom bio u plamenu. Panika je zahvatila Nemce i radnike na vršidbi. Koristeći se zabunom bosonogi diverzanti su se izvukli preko žičane ograde — svi sem Bulatovića koga su Nemci uhvatili. Dim i plamen dizao se u oblake; mogao se videti sa udaljenosti i do pedeset kilometara. Požar se nije mogao ugasiti. Izgorelo je preko hiljadu tona žita.

Posle nekoliko dana grupa Slavka Zlatanovića zapalila je seno koje su Nemci skupljali u Leskovcu kod parka »Devet Jugovića«.

Tih dana su magacini tekstilne fabrike »Ilić« u Leskovcu bili puni robom. Doznalo se da Nemci pripremaju ovu robu za transportovanje. Trebalo ih je sprečiti u tome. Zadatak je primila grupa pod rukovodstvom Žike Ilića Žutog. Odlučeno je da se magacin zapali. Ali, fabriku su čuvali naoružani stražari. Omladinci su naumili da akciju izvedu noću i to na taj način što će se popeti na krov magacina, otvoriti ga i kroz tavan ubaciti varnicu. Plan je uspeo i magacin je izgoreo.

Skojevcima je smetao jedan autobus koji su ljotićevci dobili od Nemaca. S njim su oni danonoćno jurili po gradu i okolini vršeći represalije i hapšenja. Zato je odlučeno da se autobus zapali. To je skojevcima pošlo za rukom iako je naoružani ljotićevac čuvao autobus. Ljotićevci su posle išli pešice, jer im Nemci nisu dali drugi autobus.

Grupa Branka Korčagina je na samoj železničkoj stanici u Leskovcu, u prisustvu nemačkih stražara, ubacila fosfor u vagone natovarene vojničkim ćebadima. Tek što je voz izišao iz stanice — buknuo je požar, izgoreli su vagoni i ćebad.

Železnička stanica je svakodnevno bila krcata kompozicijama natovarenim nemačkom vojskom i ratnom opremom. Jula i avgusta ova pruga je bila preopterećena transportom za nemačke ratne pothvate u pravcu Grčke, Krita i Afrike, a nešto

kasnije i u pravcu severa za rat protiv SSSR. Pruga je tada bila jedna od životnih arterija Hitlerove ratne mašine. Skojevci su se vešto zavlačili ispod točkova vagona i puzeći između šina sipali pesak u ležišta osovina. Kompozicije su polazile iz stanice, ali su se već na nekoliko kilometara od grada zaustavljale i vršile pretovar, ostavljajući na pruzi onesposobljene vagone. Krajem jula i avgusta izvedeno je više ovakvih akcija. Inicijativu je dao Dragi Stamenković, na sastanku udarne grupe Borivoja Kocića, u Podvrcu.

I drumove su u to vreme pritiskivali nemački transporti. Grupa Milivoja Lazarevića, iz Čiflika, dobila je zadatak da na njima vrši sabotaže. Skojevci, metalski radnici, sami su konstruisali i izrađivali trokrake bodeže duge do sedam santimetara. Vešto su ih kamuflirali na putevima, posebno na glavnom putu Beograd — Skoplje i svakodnevno se moglo videti kako na drumovima stoje kolone kamiona sa probušenim gumama.

Omladinci su oštećivali gume na nemačkim kamionima i na taj način što su ih kvasili sonom kiselinom i one su se brzo raspadale. Za ove akcije omladinci su se tako bili izvežbali da su ih mogli vršiti i dok je vozilo u pokretu. Najviše nemačkih kamiona je na taj način oštećeno u bivšoj fabrici guma »Rekord«, koju su Nemci bili pretvorili u svoju veliku radionicu za opravku motornih vozila. Nekoliko skojevaca iz udarne grupe se zaposlilo u ovoj radionici i svakodnevno vršilo sabotaže ove vrste.

U avgustu su počele akcije na pruzi Beograd — Skoplje. Dve specijalno opremljene grupe iz grada, u zajednici sa grupama iz okolnih sela, počele su da kidaju telefonske i telegrafske žice pored pruge i da demontiraju prugu u blizini Pečenjevca i kod Đorđeva i Grdelice. U ovim akcijama su učestvovale veće grupe koje su brojale i do 20—30 omladinaca opremljenih alatkama za uništavanje telefonsko-telegrafskih stubova i žica i za demontiranje pruge. Naoružani su bili pretežno puškama i bombama jer su prugu čuvali četnici i Bugari. Sem toga mobilisani seljaci su bili poređani duž pruga da bi digli uzbunu prilikom svakog pokušaja napada na prugu. Sve to nije moglo sprečiti akcije skojevaca. Često je saobraćaj na pruzi obustavljan po 10 i više časova. Još veća je bila šteta u materijalnim i ljudskim žrtvama. Na stotine nemačkih vojnika je poginulo i ranjeno prilikom izletanja lokomotiva i vagona na oštećenim delovima pruge.

Istovremeno su udarne grupe sa sela sekle telegrafsko-telefonske stubove i uništavale žicu na linijama od Leskovca u pravcu Niša, Skoplja, Vlasotinaca i Lebana. I Bilten Vrhovnog

štaba NO POJ (broj 10 i 11) ovo spominje: »U okolini Leskovca su posečene gotovo sve TT veze«.

Nemci i njihove sluge su uporno tragali za diverzantima, ali uspeha nisu imali. Početkom avgusta četnici su jedne noći, oko 23 časa, nabasali na kuću u kojoj je Pavkina grupa imala sastanak. Osetivši na vreme četnike koji su se spremali za blokadu kuće, nekolicini je iz grupe pošlo za rukom da kroz prozor umaknu. Neki su ostali u sobi. U trenutku kada su četnici kroz razvaljena vrata prodrli, vičući »Ruke uvis!« Pavka je hitro opalio iz pištolja. »Ne dajte, braćo, izgibosmo«, zavapio je ranjeni četnik. Ostali su se zbunili i razbežali, tražeći zaklon. Za to vreme su diverzanti napustili kuću. Docnije je grupa saznala da ih je četnicima prokazao policijski agent zvani Ćućulija. Zbog toga su rešili da ga ubiju. Dva dana i dve noći dvojica iz grupe su uhodila agenta. Treće noći agent je došao u trošarinsku stanicu. Omladinci su nečujno prišli prozoru i sručili mu u grudi četiri zrna iz pištolja. Ubistvo ovog zloglasnog agenta i sluge Nemaca kao i ubistvo policijskog agenta zvanog Pištalo, koje je izvršeno nešto ranije, imalo je snažan odjek u gradu i okolini. Ostale agente i neprijateljske elemente zahvatio je samrtni strah i oni su počeli da kriju svoju neprijateljsku delatnost, dok su se ranije razmetali i hvalili svojim nedelima i zločinima.

Krajem avgusta i početkom septembra počelo je paljenje opštinskih arhiva u okolini grada. Prvo je zapaljena opština u Turekovcu, zatim u Vinarcu, Bošnjaku, Konjuvcima, Kosančiću, Bojniku, Oranu, Slišanu itd.

Sve ove i više drugih akcija izvele su skojevske udarne grupe. One su dobijale zadatke od članova OK Skoja koji su često neposredno rukovodili krupnijim akcijama, naročito onima koje su izvođene noću, uz učešće više udarnih grupa.

U paljenju opštinske arhive u Turekovcu, 15. septembra 1941. učestvovale su jedna grupa iz Leskovca i udarne grupe sela Belanovca, Petrovca, Turekovca i Svirca. Grupe sa sela su bile veće — imale su do 10 omladinaca, dok su one iz grada brojale od tri do pet omladinaca. Uz put su se sastajale i dogovarale. Tačno u 23 časa počeo je napad na opštinu koja se nalazila usred sela, nekoliko kilometara od Leskovca. Celo selo je bilo uznemireno, a akcija je izvedena po planu, prisebno i bez žurbe. Ta akcija, u kojoj je učestvovalo preko 30 dobro naoružanih omladinaca i koja je izvršena po svim vojnim pravilima, imala je veliki odjek u okolnim mestima.

Posle nekoliko uspelih akcija udarne grupe po selima su naglo ojačale, tako da neke akcije nisu mogle da obuhvate sve grupe, pa smo učesnike akcija birali po redosledu.

Dok smo u početku članove udarnih grupa i same akcije držali u najvećoj tajnosti, čak i od skojevaca koji nisu bili obuhvaćeni njima, tajna se posle nekoliko akcija nije mogla održati. Sela su znala za ove grupe. One su obuhvatile sve skojevce, pa i omladince koji nisu bili u Skoju. Počeli su da se prijavljuju i stariji, zahtevajući da i oni učestvuju u akcijama.

Bilo je slučajeva da su se stariji ljudi prosto naturali grupama i disciplinovano izvršavali naređenja rukovodilaca grupa, a to su bili omladinci ispod 20 godina. Ni jedan od njih nije služio vojsku. Seljacima je bila poznata delatnost grupa, ali ni reči nisu govorili o tome neprijatelju koji je posle svake akcije krstario po selima, saslušavao, pretio i premlaćivao starce, žene i decu, tražeći da prokažu učesnike akcija.

Ni u samom Leskovcu se od građana nisu mogli sakriti omladinci koji su učestvovali u mnogobrojnim akcijama. Ali grad je ćutao i nije otkrivao svoje borce. Na svakom koraku građani su izlazili u susret omladincima i pomagali njihovu aktivnost i to u gradu punom nemačkih, ljotićevskih, nedićevskih i Pećančevih jedinica.

Nemci i njihove sluge su besneli zbog toga što nisu mogli da otkriju učesnike diverzija. Nisu pomogla ni masovna hapšenja ni streljanja. Omladinci su i dalje sa uspehom izvodili akcije i to tamo gde se najmanje očekivalo, na mestima koja su najbolje obezbeđivana.

Kada bi u nekoj akciji neprijatelju pošlo za rukom da uhvati nekoga od diverzanata, građani su pred Nemcima i policijom tvrdili da taj mladić nije učesnik u akciji, da ga lično poznaju i garantuju za njega. Na taj način su uspeli da oslobode i Vuksana Bulatovića koji je uhvaćen za vreme paljenja žita. Okupator nije mogao da se osloni ni na one činovnike — meštane koji su radili u policiji. I oni su pod pritiskom meštana slabo izvršavali naloge okupatora. Zato su Nemci bili primorani da u Leskovac dovedu specijalnu policiju i agente sa strane. Međutim, i posle te mere Leskovac je ostao revolucionaran i slobodarski grad za sve vreme rata.

Među mnogobrojnim diverzijama i akcijama koje su 1941. godine organizovali i izveli skojevci Leskovca posebno mesto zauzima napad na četnike Koste Pećanca u Lapotincu, 21. septembra. To je bio prvi oružani sukob sa četnicima Koste Pećanca u ovom kraju i poslednja akcija udarnih grupa ove vrste u 1941. godini. Akciju je organizovao i njome rukovodio sekretar OK skoja Žika Ilić. Učestvovalo je oko 70 naoružanih ljudi. Među njima je bilo i nekoliko starijih sa sela koji su doznali za akciju i nametnuli se da i sami u njoj učestvuju.

Broj od 70 učesnika je, u ono vreme i s obzirom na to da su bile u pitanju ilegalne grupe, značio mnogo, a sem toga ta je akcija pokazala da omladina može ići i na krupnije oružane sukobe sa okupatorom i njegovim slugama. Učesnici su predstavljali veliko područje koje je već bilo organizovano i spremno za oružani ustanak. Ovde su se našli zajedno znanci iz ranijih akcija, ali sada u mnogo većem broju, što je ulivalo još veću snagu i perspektivu kod svakog učesnika akcije. Međutim, ni u ovoj akciji nisu mogli da učestvuju svi oni koji su bili već organizovani u udarne desetine.

Pojedine grupe su imale da prevale i po 20 kilometara. Išlo se noću, preko blokiranih izlaza iz grada i mostova, pored mnogih straža i patrola. Trebalo je stići do Lapotinca, u čijoj je školi bilo 40 dobro naoružanih četnika Koste Pećanca. Zakašnjenja nije smelo biti. Glavno zborište je zakazano na nekih tri kilometra od Lapotinca, na groblju sela Petrovca. Gotovo u isto vreme su stigle grupe iz Leskovca, Presečine, Rudara, Priboja, Vinarca, Svirca i Belanovca. Negde oko 23 sata grupe su se spojile iznad Belanovca i uputile u koloni po jedan prema glavnom zborištu. Bila je to prava vojska.

Na petrovačkom groblju čekala nas je triput veća grupa naoružanih ljudi nego što je bilo predviđeno. Neke smo poznavali, a neke smo prvi put sreli. Tu je bilo predviđeno kratko zadržavanje, samo dok se ova grupa pridruži koloni. Trebalo je odmah da se krene na Lapotince, jer nas je na ulazu u selo čekala udarna desetina meštana koji su imali zadatak da nas upoznaju sa položajem sela i putevima koje treba blokirati, da nam daju podatke o mestu boravka četnika, o tome kolika je njihova snaga i naoružanje. Na petrovačkom groblju smo se međutim, zadržali nešto duže, jer su neki nama nepoznati ljudi iz petrovačke grupe poveli sa rukovodiocem akcije, Žikom Ilićem razgovor o tome šta predstavljaju četnici Koste Pećanca i da li ih treba napasti. Žika je bio energičan u tome da su četnici sluge Nemaca i da se zato moraju napasti i razoružati.

Brzo smo od drugova iz udarne grupe Petrovca saznali da su ovi nepoznati, koji su počeli razgovor, rodom iz Petrovca, da su bili državni službenici, a neki i oficiri bivše vojske i da su posle kapitulacije došli kod svojih rođaka u selo.

Naposletku su se i oni složili sa akcijom, ali su tražili da neko od njih rukovodi napadom, a ne Žika Ilić koji ni vojsku nije služio. Najgrlatiji u zahtevima bio je neki Vojislav Pavićević,[1] pravnik, inače viši državni službenik stare Jugoslavije.

---

[1] Kasnije je pobegao iz sela, kada je celo selo krenulo sa NOP i postao funkcioner kod Draže Mihailovića.

Pošto je i ovaj zahtev energično odbijen, kolona je ubrzanim maršem krenula ka Lapotincu. Na ugovorenom mestu zatekli smo grupu, nervoznu zbog našeg zakašnjenja. Žika je bio takođe ljut, zbog nepredviđenog zadržavanja na petrovačkom groblju. Na brzinu je saslušao informacije i rasporedio udarne grupe, dodavši svakoj po jednog meštanina kao vodiča.

Četnici su bili u školi, naoružani puškama, bombama i sa dva puškomitraljeza. Trebalo ih je iznenaditi i ne dozvoliti im da se srede. Zato su za napad na školu stvorene specijalne grupe od najboljih i najiskusnijih omladinaca, dok su ostali pošli na obezbeđenje i blokadu sela.

Čim su grupe stigle pred školu Žika je, ispalivši nekoliko metaka iz pištolja, dao znak za opšti napad. Odjeknuli su plotuni sa svih strana. Pucnjava je trajala samo nekoliko trenutaka, posle čega je dat znak za prekid vatre. Akcija je završena za tren oka. Četnici su se predali. Za nas omladince — većina je bila od 16 do 18 godina — to je bio prvi i pravi rat.

Ova uspešna akcija bila je pre svega delo spretnosti, brzine i hrabrosti grupe koja je napadala školu. Stražar je iznenađen i razoružan. Ulazak naših grupa u školu, lupa i galama zbunili su četnike. Ipak su se brzo snašli i isturili mitraljez na prozor. Odvažni omladinci su skočili na mitraljez — dohvatili cev i oduzeli četnicima mitraljez. Bombe, plotunska vatra na školu, povik »Predajte se!« i sve je bilo gotovo. Zarobljeno je 35 četnika i zaplenjeno 30 pušaka, dva puškomitraljeza, dosta municije i bombi.

Razoružanim četnicima Žika Ilić je govorio o njihovoj izdajničkoj ulozi. Oni su obećavali da više neće ići u četnike i molili da ih puste. Dozvoljeno im je da idu svojim kućama u Retkocer i druga sela gornje Jablanice.

Druga grupa je za to vreme zapalila opštinsku arhivu. Akcija je na vreme izvršena i svaka grupa je po planu otišla svojim pravcem.

Radost zbog uspeha ove krupne akcije pomutio je jedan neočekivan slučaj. Ranjen je komandant ove akcije i sekretar OK Skoja Žika Ilić Žuti. Ranjeni Žika je ostao u Belanovcu u kući Dimitrija Stefanovića, istaknutog skojevskog aktiviste. Sutradan je Skoj iz grada uputio Anu Đurić, naprednu omladinku, inače studenta medicine, i poznatog hirurga iz Leskovca dr Kašikovića. Ana je u svojstvu bolničarke ostala pored ranje-

nika, a doktor Kašiković ga je često obilazio. No, i pored svega, Žika je posle nekoliko dana podlegao ranama.

Ta je akcija značila krupnu pobedu ali i smrt organizatora akcije — završetak jednog načina borbe Skoja u ovom kraju i početak drugog, složenijeg, šireg i još veličanstvenijeg.

Narodnooslobodilački pokret je u ovom kraju uzimao sve veći zamah. Formirani su prvi partizanski odredi na Kukavici, Babičkoj gori i u Jablanici. Skojevci iz udarnih grupa su prvi otišli u odrede i sačinjavali njihovo jezgro. I ostali skojevci i omladinci, iz grada i sela, masovno su odlazili u odrede. Za njima i sa njima odlazili su i stariji. Tako su članovi skojevskih udarnih grupa iz Leskovca i okoline u novoj sredini, u novim uslovima, produžili borbu koju su započeli s diverzijama.

Stojan MILENKOVIĆ

MUSLIMANSKA PARTIJSKA ĆELIJA U SKOPLJU 1941.

Do dolaska druga Tita na čelo KPJ 1937. godine, u Makedoniji, a naročito među nacionalnim manjinama, nije postojao gotovo nikakav politički rad. Prepuštene same sebi, trpeći zajedno s makedonskim narodom žestoku eksploataciju, žandarmerijski teror i nasilje u svakom pogledu, nacionalne manjine su bile ekonomski, politički i kulturno potpuno zaostale. Politika stare Jugoslavije izazivala je duboko nezadovoljstvo i mržnju šiptarske i turske manjine prema toj državi i podsticala je emigracione tendencije (kod Šiptara) i potpuno iseljenje (kod Turaka). U takvoj situaciji pripadnici manjina su postajali robovi sebičnih interesa pojedinih političara ili klera iz svojih redova.

Opšta situacija u Makedoniji, naročito u Skoplju, 1939. godine ukazivala je na to da organizacije KPJ još uvek ne deluju dovoljno. Tada su begovi i neke hodže pokušavali da preko vakufske organizacije ostvare svoj politički uticaj. Pod maskom zaštite manjina igrali su doslednu vazalsku ulogu, sprovodeći velikosrpsku hegemonističku politiku. Ta vešta igra dostigla je vrhunac u vreme izbora, kada su se do maksimuma koristili zaostalošću manjinskih masa.

U takvoj situaciji jedina nada za nacionalne manjine mogla je biti Komunistička partija Jugoslavije sa pravilnom politikom i u nacionalnom pitanju. Pružajući otpor velikosrpskom hegemonizmu, ona se uvek obraćala nacionalnim manjinama i pozivala ih da zajedno sa ostalim našim narodima stupe u borbu za demokratizaciju zemlje, za jednakost nacionalno ugnjetenih naroda, poboljšanje njihovih životnih uslova i za rušenje fašističkog petokolonaškog režima.

Takvim stavom i radom KPJ je stvorila oslonac u redovima šiptarske i turske manjine.

U Skoplju, na levoj obali Vardara, gde živi gro šiptarske i turske manjine, KPJ je ulagala velike napore da ih aktivira, naročito omladinu. Izvanrednom strpljivošću partijski kadrovi su svakodnevno objašnjavali aktuelne političke i ekonomske probleme. To se naročito osetilo krajem 1939. godine, kada se aktivnost sprovodila preko masovnih izleta i priredbi sa naprednim programima. Tada je u Skoplju bila stvorena i skojevska organizacija koja je razvila veoma raznovrsnu delatnost među omladinom. Godine 1940. ona uzima maha među radnicima i u kulturno-umetničkim društvima, a prodire i u sela. Skojevci se i direktno sukobljavaju sa svojim klasnim neprijateljem. Za kratko vreme skojevska grupa je okupila preko 200 omladinaca — simpatizera, koji su razvijali najraznovrsniju delatnost. Iz redova skojevaca 1940. godine je bila formirana i prva grupa kandidata KPJ — pripadnika nacionalnih manjina, s kojom je Gradski komitet KPJ održavao tesnu vezu i vodio o njoj posebnu brigu.

Ta grupa i skojevska organizacija razvijale su svakodnevno široku i sistematsku aktivnost među omladinom grada. Rezultati ovih akcija postali su naročito vidljivi 27. marta, kada su pripadnici nacionalnih manjina uzeli masovno učešće u demonstracijama.

Po dolasku fašističkih okupatora u Skoplje, dok se partijska organizacija prilagođavala novim uslovima, grupa kandidata se direktno sukobljavala sa neprijateljem koji je našao podršku kod nazadnih pripadnika nacionalnih manjina, kod onih koji su govorili da će se osloboditi pomoću »spoljašnje akcije iz Nemačke«. U takvoj situaciji Gradski komitet je u maju 1941. rešio da formira takozvanu muslimansku partijsku ćeliju, koja je za kratko vreme preko mnogih akcija došla u red aktivnijih partijskih organizacija Skoplja.

KAKO JE FORMIRANA »MUSLIMANSKA ĆELIJA«

Tog lepog majskog dana trebalo je da se skupimo u radnji Hamdija Demira da bismo porazgovarali o odzivu ljudi na izlet u selo Šiševo, u kome su učestvovali i članovi Gradskog i Rejonskog komiteta. Izlet je potpuno uspeo i o njemu su neki verski krugovi govorili, naročito među roditeljima učenika, da je to zavera protiv vere i da komunizam predstavlja najveću opasnost od koje se treba čuvati i protiv koje se treba boriti.

Tih dana smo se često sastajali, obično u kući Mustafe Karahasana ili u Hamdinoj radnji. Jednom u podne, dok sam završavao posao na radnom mestu, došao je Mustafa i saopštio:

— Druže, danas naša kandidatska grupa ima važan sastanak. Tako je javljeno iz komiteta. U pet časova kod mene . . .

Tako iznenadan poziv za sastanak prilično me je začudio, zato što to nije bilo u našoj praksi. Iz radionice sam se uputio u radnju Hamdija. Drugi su već bili tamo. Nisu mogli da prikriju uzbuđenje i pretpostavljali su sve mogućnosti:

— Možda ne radimo pažljivo, pa zato . . .

— Svakako je u vezi sa svetskom situacijom . . .

— Možda ćemo dobiti nove zadatke . . .

To su bile samo pretpostavke. Prešli smo da govorimo o teškoćama više nego o uspesima, znajući da je lako uspavati se na lovorikama.

U prvi sumrak smo otišli na određeno mesto. Sakupili smo se u najskrovitijem delu Mustafine kuće. Znali smo da neprijatelj ne spava. Osetio je da se i u ovom delu grada širi uticaj Partije i sve budnije je pazio šta se radi.

Zabrinulo nas je zakašnjenje člana Gradskog komiteta. Pretpostavljali smo svašta. Mučile su nas crne slutnje.

— Da nije pogrešio put?

— Ne, on zna ovu kuću!

— Možda je pao u ruke policiji?

Baš kad smo rešili da jedan od nas pođe i izvidi šta je, došao je visok čovek s kačketom na crnoj bujnoj kosi. Bio je to Periša Savelić.[1] Počeo je da govori o delatnosti i uspesima naše grupe kandidata i o novim komplikovanim zadacima. Kada je završio, jedan od naših članova govorio je o situaciji među nacionalnim manjinama, o uticaju grupe kandidata na radnike, trgovačke pomoćnike, šegrte, učenike, i o vezama s ranijim članovima sindikalnih organizacija, studentima i nekim sportskim organizacijama.

Savelić je ponovo istakao naše uspehe i saopštio da je Gradski komitet doneo odluku da Mustafa Karahasan, Hamdi Demir, Abduš Husein, Osman Jusuf i ja budemo primljeni u Partiju.

Najednom se sve utišalo. Gledali smo jedan drugoga Radost je bila neopisiva.

Savelić je, čestitajući nam, veselo rekao:

— Da, drugovi, vi ste od danas članovi Partije.

Posle toga dugo smo razgovarali o uslovima i radu partijske ćelije. U to vreme na levoj obali Vardara je živelo više

[1] Crnogorac, student na Skopskom univerzitetu, inače poznat partijski radnik među skopskim komunistima. Krajem 1941. godine, posle jedne blokade u Skoplju, bio je uhvaćen, osuđen na smrt i obešen u sofijskom zatvoru.

nacionalnih manjina pod jednim nazivom — muslimani. Među njima je trebalo da delujemo. Zato je i formirana ova pomalo čudna ćelija. Savelić nam je rekao:

— Hteli vi ili ne, ova partijska organizacija zvaće se muslimanska ćelija.

Ne sećam se datuma formiranja ove ćelije, ali svakako da je to bilo u prvim danima maja.

Ubrzo su neki članovi ove partijske ćelije dobili nove dužnosti: Mustafa Karahasan je postao član Gradskog komiteta Partije, Hamdi Demir član Crvene pomoći, a ja član Gradskog komiteta Skoja. Iz redova najaktivnijih članova skojevske grupe primljeno je u Partiju nekoliko novih članova: Kemal Musli, Rešat Džafer, Halil Mustafa, Zarif Osman i Jusuf Zekirija.

U prvoj polovini jula, pored važnih zadataka koje je ćelija dobijala od Gradskog komiteta, pojedini njeni članovi su dobili i vanredne zadatke, kao što je rad u partijskoj tehnici i drugo. Bilo nam je jasno da Partija sasvim ozbiljno računa na nas i borili smo se da opravdamo to poverenje.

PARTIJSKA TEHNIKA

Druga polovina juna donela je mnoge novosti. Nemci su, posle zauzimanja Balkana, pripremali napad na Sovjetski Savez. Ta vest je među članovima muslimanske ćelije bila stalna tema. Tada su naše veze s Gradskim komitetom bile češće. Bilo nam je povereno prebacivanje nekih već kompromitovanih drugova u tetovski kraj.

Kada su Nemci 22. juna napali Sovjetski Savez, nismo bili iznenađeni. U stvari, to smo i očekivali i bilo nam je jasno da ovaj događaj predstavlja opasnost za ceo svet. Očekivali smo nove odluke CK naše Partije. Bili smo na pragu velikog rata. U prvim danima jula čuli smo da su u nekim delovima Jugoslavije pukle prve partizanske puške. Rešili smo da oružane akcije detaljno objasnimo širokim narodnim masama, kako bismo ih pripremili za buduće događaje. Ali, to je u Skoplju bilo veoma teško. O akcijama su postojala razna mišljenja. Tih dana sekretar MK Skoplja i član Pokrajinskog komiteta Koce Stojanovski Metalec hteo je da se sastane samnom i da se posavetuje u vezi s čuvanjem partijske tehnike. To je za partijske organizacije bio važan i opasan zadatak, za koji, osim nas, niko nije znao. Sa Metalcem je trebalo da se sastanem na brežuljku iznad Sahat-kule.

Čim se spustio mrak uputio sam se ka Sahat-kuli sa korpom punom povrća. Na sebi sam imao radničko odelo. Dok sam išao ka vrhu pojavio se čovek, isto tako s korpom u rukama.

Koce Metalec — pretpostavio sam i produžio prema njemu. Nisam se prevario.

Metalec je istakao važnost partijske tehnike u ovoj situaciji.

— Ovo ne možemo svakome poveriti. Odluka komiteta je da se dâ vama — rekao mi je.

Spustili smo se do Stare-nove banje.

— Mesto mora biti sigurno — dodao je Metalec.

Kada smo se rastali pred očima su mi se ređale kuće članova Partije. Sve su mi izgledale suviše izložene. Počeo sam da razmišljam o domovima članova Skoja. Te noći nisam mogao da zaspim. Sutradan sam se sastao s Metalcem kod Kuršumli-hana. On je bio uznemireniji. Na sebi je imao drugo odelo, naočare i tašnu. Ličio je na bugarskog činovnika.

Obišli smo sve kuće. Mahale duž reke Serave bile su najsigurnije. To je i Koce znao. Smatrao je da je kuća Kemala Muslije vrlo pogodna. U avliji su se nalazile voćke. Bilo je mnogo kapija, na zidu oko avlije, te se u slučaju opasnosti moglo kroz njih izaći u mahale Dućandžik i Topana, na drugom kraju Serave. Za neupućene ljude to je bio lavirint.

Metalec je kratko rekao:

— Ovde će biti najpogodnije.

To sam saopštio Kemalu i ovaj je bez prigovora pristao. U prvi mrak fijakerom smo dovezli geštetner. Posle nekoliko časova Pero Tikvar je doneo boje, hartiju i jedan uzorak letka CK KPJ. Ne dozvolivši da ukućani primete bilo šta, smestili smo našu malu štampariju u jednu tamnu sobicu. Iste večeri je trebalo odštampati proglas o iznenadnom napadu Nemačke na SSSR, i do svanuća ga doturiti drugovima koji su bili odgovorni za rasturanje po gradu. Imali smo velike teškoće: slaba svetlost petrolejke i oskudno štamparsko iskustvo.

Noć je bila skoro prošla, a još nismo imali ni jedan čitak uzorak letka. Ali malo docnije posao je krenuo neobično brzo. Radovali smo se. Ponovo smo izbrisali geštetner i stavili otisak letka. Ubrzo smo imali čist i čitak letak. Svitalo je. Radili smo sve brže. Gotove letke vezivali smo u paketiće. Rano u zoru smo predali pakete odgovornim drugovima, a najveći deo Ljiljani Manevoj, na ugovorenom mestu ispod Kalea.

Leci su pravilno orijentisali mase o novonastaloj situaciji. Ljudi su ih nalazili na kućama pored Serave. Leci su bili dopunjavani tekstovima koje su po zidovima pisali krupnim slovima članovi skojevske grupe. Rasturanje ovih letaka bila je tema dana, a stoga i velika radost za nas. Prvi put smo ovako

otvoreno istupali protiv neprijatelja. Zato je okupator po svaku cenu nastojao da otkrije mesto ove male štamparije.

Nije prošlo mnogo vremena i prvi naši ljudi su pali u zatvor. Opreznosti radi i plašeći se provale, odlučio sam da se posavetujem sa Tikvarom. On mi je sutradan saopštio da geštetner predam jednom drugu na određenom mestu u parku. Muslija mi je pomagao u pakovanju. Zatim sam potražio fijakeristu koga sam poznavao iz dečaštva. Iako je osetio da je tovar opasan, nije se protivio. U određeno vreme bili smo u parku. Međutim, tamo nije bilo nikoga. Bližio se policijski čas. Fijakerista se uznemirio. Rešili smo da se vratimo nazad. Čazim je vozio brzo, da bismo stigli pre policijskog časa. Kod Kamenog mosta jedan policajac je hteo da nas zaustavi, ali Čazim je bičem poterao konje, te smo projurili pored njega. Kada je opasnost prošla, fijakerista se našalio glasom u kome je još bilo straha:

— Druže, kada ćete isterati ove lešinare?

Šala me obradovala, ali me je mučila misao o geštetneru. Gde da ga sklonim; Opet kod Muslije? Pokušao sam, ali tamo niko nije odgovorio na kucanje. Isto se ponovilo i kod nekih mojih rođaka. Znao sam da ljudi nerado otvaraju vrata u vreme policijskog časa. Najzad sam se setio i Ćamijana u Dućandžikdžamiji, koga sam dobro poznavao, te sam uz pomoć fijakeriste odneo geštetner tamo. Čazim je otišao ne tražeći novaca. Geštetner sam smestio u blizini minareta i tu sam prespavao.

Okupator nije otkrio geštetner, iako su mnoge mahale u Skoplju bile pretresane i mnogo drugova saslušavano.

Posle izvesnog vremena potpuno sam bio angažovan radom partijske tehnike.

Tih dana sreo sam Peru Tikvara u okolini Čaira. On je dugo pričao o značaju tehnike koju je trebalo dobro osigurati. Reč je bila o štampariji koja je 1940. i 1941. godine uz pomoć Svetozara Vukmanovića Tempa dopremljena u Skoplje.

— Posle dva dana videćemo se, a do onda treba naći sigurno mesto za štampariju — rekao je Tikvar.

Ispitivao sam mnoga mesta, ali ni jedno nije moglo doći u obzir. Tih dana je grupa simpatizera imala sastanak kod Stare-nove banje. Za grupu je odgovarao Hamdi. Rastajući se sa Hamdijem bio sam obuzet mišlju o mestu za mašinu. Uto sam prolazio pored Zincirli-tekea. To je bilo pogodno mesto. Mladić iz tekea bio je član skojevske grupe, ali se iz bojazni povukao iz aktivnog rada. Nekad sam ga sretao. Često mi je govorio:

— Ako je potrebno spreman sam da pomognem, ali samo u četiri oka!

Setio sam se ovih reči. Međutim, ovo je bio opasan posao i razmišljao sam o tome da li će ga on prihvatiti. Jedna žena sa detetom je ušla u teke da zapali sveću. Ušao sam i ja. U tami sam gledao grobove. Grobnica »Zelen-babe«, najveća i sa najviše ukrasa, bila je pogodna za štampariju.

To me je prilično ohrabrilo. Moj prvi zadatak za sutradan bio je da pronađem mladića iz tekea. Prethodno sam razgovarao sa Mustafom Karahasanom, budući da je on dobro poznavao tog mladića. Istog dana našao sam se i sa Perom Tikvarom. Obojica su se saglasili sa tim.

Sat kasnije bio sam u tekeu i pronašao mladića. Izdaleka sam počeo da mu objašnjavam cilj posete, podsećajući ga na njegova obećanja. Slušao me je pažljivo. Shvatio je ozbiljnost zadatka. Rekao sam mu da ćemo samo mi znati tajnu. Govorio sam mu da se ne treba bojati, a u slučaju da štamparija bude otkrivena mogao bi se pravdati da je bez njegovog znanja donesena. Njegovo lice su orosile kapi znoja. Vreme je prolazilo. Počeo je policijski čas. Bio sam prinuđen da te noći ostanem kod njega. Malo zatim ušao je jedan derviš. Pitao sam ko je taj čovek. Odgovorio je:

— Govori slobodno, on je gluvonem.

Sledećeg dana, pre rastanka, mladić je bio odlučniji:

— Može — rekao je — smesti mašinu. Ali ja ništa ne znam o ovome.

To sam saopštio Tikvaru. Sutradan je bila nedelja. On me je upoznao sa Gigom Mihajlovskim, sa kojim je trebalo da prebacim štampariju. Gigo i ja smo napravili plan za prebacivanje. Odlučili smo da razmontiranu mašinu u ručnoj korpi prenesemo u teke. Tog dana od jutra do mraka u jednom pravcu smo nosili punu korpu, a vraćali smo je praznu. Konspiracije radi ja nisam znao mesto odakle Gigo donosi delove, a on nije znao kuda ih ja smeštam. Gluvonemi iz tekea pomagao mi je pri stavljanju delova u grob. On je govorio samo očima.

Ubrzo zatim neki odgovorni drugovi su dospeli u zatvor. Neprijatelj je i danju i noću uzalud radio na tome da otkrije mašinu.[2]

---

[2] Godine 1942. kada sam bio u Drugom skopskom odredu, komandant me je jednom pozvao i rekao da moram ići u Skoplje zbog važnog zadatka.

Drugog dana našao sam se sa članom Gradskog komiteta i on me je uputio da se sastanem sa jednim drugom iz Pokrajinskog komiteta. U određeni čas i na određenom mestu sastao sam se sa Krumom Naumovskim. Saopštio mi je da za štampariju u zapadnoj Makedoniji treba naći neke delove, naročito slova. Dogovorili smo se kada i gde da mu predam delove. Posle nekoliko dana, preobučen, sa feredžom preko lica,

Koristeći se iskustvom srpskih hegemonista, okupator je hteo u Makedoniji da podeli narodnosti, nastojeći da među njima poseje mržnju. Pored velikobugarskih eksponenata, izdajnika makedonskog naroda tipa Čkatrova, Đuzelova, Kitinčeva i nekih drugih, okupator je sprovodio tu politiku i preko manjinskih političara koji su ranije sarađivali s rukovodiocima kraljevine Jugoslavije. Po dolasku okupatora oni su pokušali da odvoje manjine od makedonskog naroda i njegove borbe za slobodu. U 1941. godini u kafani Kamihlan bila je organizovana konferencija viđenih muslimana, na kojoj se, između ostalog, govorilo o tome da roditelji treba da utiču na svoju decu kako bi ih odvojili od uticaja komunista i time u stvari bacili u borbu protiv njih. Sem toga, uz pomoć okupatora su organizovali demonstracije »belih kapa« sa parolom: »Albanija se mora proširiti do Aleksinca«. To je unelo zabunu kod nacionalnih manjina u Skoplju. Cilj je bio da se odvoje manjinske mase od makedonskog naroda. Slika ove situacije biće potpunija ako se imaju u vidu i unutrašnje borbe u partijskoj organizaciji, izdajnička parola Šarla: »za sovjetsku Makedoniju«, direktiva za pasivno čekanje i predavanje oružja, itd.

U takvoj situaciji partijske i skojevske organizacije su morale ulagati ogromne napore da bi razobličile paklene namere okupatora i njegovih slugu i pokrenule mase u borbu protiv neprijatelja. Članovi naše partijske ćelije, koji su u štrajkovima, demonstracijama i drugim akcijama stekli prilično iskustvo, nisu bili iznenađeni ovom situacijom. Nismo hteli da gubimo vreme i stalno smo preko skojevaca i grupa simpatizera objašnjavali nameru okupatora i njegovih slugu, pozivajući ljude da se suprotstave provokacijama.

Približavao se 2. avgust. Bugari su se pripremali za ovaj praznik. Spremala se još jedna mistifikatorska svečanost na dan oružanog ustanka makedonskog naroda protiv otomanske vlasti. Partijski komitet u Skoplju dao je direktive o pripremanju demonstracija na sam dan praznika. Uoči Ilindena održali smo poslednji sastanak. Bilo je sve spremno. Prihvatili smo konačne zadatke. Trebalo je da sva omladina bude 2. avgusta na trgu gde će Bugari održati govore, a naveče je trebalo ispisati parole po zidovima i rasturiti letke dobijene od GK, koji će stanovnicima objasniti namere Bugara. Nisu izostali ni transparenti sa parolama o bratstvu i jedinstvu Makedonaca, Turaka i Šiptara,

---

ušao sam u teke. U trenutku kada sam otvarao sanduk pojavio se gluvonemi derviš i hteo je da me spreči. Kad sam otkrio lice, nasmešio se, Delove štamparije predao sam Naumovskom.

napisanim na tri jezika, koje je trebalo izneti na trg. To je bio jedan od najvažnijih zadataka naše organizacije. Pored drugih transparenata imali smo i citate iz Kruševačkog manifesta, kao, na primer, poznat poziv Turcima i Šiptarima da se zajedno sa Makedoncima bore protiv begova, tih trulih stubova otomanske carevine.

Na sam Ilinden narod se sreo sa nama i našim parolama. Ali ljudi su bili uzdržani i nisu se pojavljivali na trgu, valjda iz straha od terora. Muslimanska partijska ćelija sa svim svojim članovima, skojevcima i simpatizerima — ukupno dve stotine lica — sastala se ispred današnje »Sloge«. Male grupice od 2 ili 3 člana pošle su ka trgu u tri pravca. Jedni pored Serave, drugi ka kamenom, a ostali prema malom drvenom mostu. Usput su nam se priključili mnogi mladi šegrti i kalfe, ostavljajući posao.

Grupa u kojoj sam se nalazio približila se kamenom mostu. Videli smo članove druge grupe na drvenom i novom mostu. Iz drugih ulica pojavili su se skojevci i simpatizeri. Svi smo išli prema trgu. Prenosili smo jedni drugima poruku:

— Ne žurite!

— Čekajte znak!

Bio je lep sunčan dan. Bugarski »velikodostojnici« već su bili na svečano ukrašenom trgu. I svečanost je počela. Nije bilo mnogo sveta. Vojska, policija i kordoni policijske konjice su ispunili sve ulice. Mi smo još čekali. Pronosili su se glasovi:

— Ne počinjite!

— Napuštajte trg!

— Postoji opasnost!

— Možete pasti u ruke policiji!

Počeli smo da napuštamo trg. Vraćali smo se slomljenih krila. Ali, propala je i namera okupatora da proslavi ovaj dan. Na trgu je bilo malo ljudi. Mada naša akcija nije izvedena do kraja, ona je pokazala naše jedinstvo i spremnost za borbu.

VEZA SA OKOLNIM SELIMA

Od jula, kada je u ostalim delovima Jugoslavije počeo oružani ustanak, sastanci partijskih organizacija postali su češći. Govorilo se uglavnom o pripremama za ustanak. Na sastanku naše muslimanske partijske ćelije posle 2. avgusta diskutovalo se o vezama sa selima. Zaključak je bio da postoje uslovi za vezu sa selima.

Na ranijim izletima bili su uspostavljeni izvesni kontakti, naročito u Šiševu, Svilaru, Jurumlerima, Nerezima, Sindželićevu, Glumovu i drugim selima. U Šiševu smo bili 1. maja i 2.

avgusta 1940. kada smo dali kulturno-umetničku priredbu, zbog čije smo se revolucionarne sadržine sukobili sa žandarima. Ti događaji su nam stvorili simpatizere i među seljacima. Neki omladinci sa sela donosili su šimširovo drvo u Hamdinu radnju, u kojoj sam i ja radio. Nastojali smo da i te veze ojačamo. Govorili smo mladićima o namerama okupatora da pljačkaju sela, što su već otpočeli, i objašnjavali ciljeve naše borbe.

Prema zadatku koji sam dobio jednog dana pošao sam sa Hamdijem u Šiševo. Sunce je već zalazilo kada smo stigli u selo. Seljaci su se prilično smelo suprotstavljali grubim merama okupatora. Nama su bili naklonjeni, jer su nas znali sa izleta. Posle večere okupili smo se u jednoj kući. Bilo je više starijih seljaka. Oni su nam izneli svoje muke i pitali nas šta da rade sa žitom, jer okupator namerava da im ga uzme. Mi smo im odgovorili da sakriju žito. Zbog toga smo upravo i došli u Šiševo.

Pre odlaska održali smo sastanak i sa omladincima. Rekli smo im da saznaju koliko i kakvog oružja ima u selu. Sastanak je dugo trajao. Bili smo zadovoljni i mi i oni.

Avgust je prošao u uspostavljanju veza sa selima. Zadaci su bili izvršeni, a uspeh veći od očekivanog. Posle jednomesečnog rada okupili smo se da sumiramo rezultate i podelimo nove zadatke. Omladinci iz nekih sela pokazali su veliko razumevanje i docnije su ispoljili želju da stupe u odred. Gradski komitet je prihvatio naš rad i preporučio da nastavimo aktivnost.

Jednog dana u Hamdinu radnju došla su dva mladića iz sela Svilara.

— Bugarski policajci su pretresali selo — rekao je stariji.

— Tražili su od nas oružje — dodao je mlađi.

Nije nas iznenadilo. To smo i očekivali. Pitali smo ih šta je dalje bilo.

— Ništa nisu našli. Sve je zakopano — rekli su.

I dalje smo razvijali naše veze sa selom, jer smo znali da one imaju veliki značaj za nastupajuću borbu.

PRVE AKCIJE

Glasovi o oružanim ustancima u drugim delovima Jugoslavije širili su se svakodnevno. I mi smo hteli da u tome sudelujemo. Teme svih naših sastanaka bile su o oružanoj borbi. Članovi Partije i Skoja bili su spremni. Najvažniji poslovi oko toga (veza sa selima i sakupljanje oružja) bili su uspešno završeni. O tome smo često obaveštavali Gradski partijski komitet

i tražili uputstva. Održavali smo veze s masama, skupljali hranu preko Narodne pomoći, formirali grupe za pomoć i drugo. Hamdina radnja i jedna soba u Suli-hanu bile su prava skladišta hrane i odeće. Sakupili smo i nešto novca za potrebe organizacije.

Tih dana u okolini Skoplja je formirano nekoliko diverzantskih grupa. Novi zadatak skopskih partijskih organizacija bio je da ubrzano sakupljaju oružje i municiju. Nama je bilo lakše, jer smo znali da ima zakopanog oružja po selima i u nekim kućama u kojima su stanovali pripadnici nacionalnih manjina. O tome smo bili dobro obavešteni. Hteli smo da formiramo diverzantsku grupu. O sličnim grupama čuli smo od članova GK. Jedna od najpoznatijih akcija tih grupa bila je ona kada su diverzanti iz magacina rudnika Raduša izneli dinamit (oko 200 kg), fitilje i kapisle. To nas je ohrabrilo. Kasnije je izvedena druga akcija u pirotehničkom magacinu u Hanrievu s ciljem da se dođe do oružja. Među diverzantima je bilo i članova naše ćelije. Akcija nije bila sasvim uspešna. Ručne bombe koje smo tamo uzeli sakrili smo u selu Vodnom.

Neprijatelj se uznemirio. Očekivao je veće akcije. Ali direktiva o oružanom ustanku još nije bila izdata. Od članova Gradskog komiteta saznali smo da postoji pet diverzantskih grupa u Skoplju. Ove grupe su mogle formirati partizanski odred. One su želele veće akcije. Gradski komitet je imao poverenja u njih, i on je želeo krupnije akcije, ali unutrašnje borbe u vezi sa »šarlovštinom« sprečavale su ga da donese takvu odluku.

Razvoj događaja nagoveštavao je da se nalazimo uoči ustanka. Jednom smo na sastanku u kući Ramadana Mahmuda, kome je prisustvovao i jedan član Gradskog komiteta, najavili da će se u najskorije vreme poći u planine. Kasnije smo saznali o otvorenom pismu CK KPJ koje je pozivalo članove Partije i Skoja na ustanak. U vezi sa tim muslimanska partijska ćelija je održala sastanak koji je dokazao da se očekuje konačna odluka za odlazak u partizane.

SASTANAK U SULI-HANU

Prvih dana septembra ćelija je bila u iščekivanju. Pri svakom susretu pitali smo se zašto još čekamo, pogotovu što smo već dosta znali o ustancima u drugim krajevima naše zemlje. Nismo shvatali držanje Mesnog komiteta. Kolebanje u vezi sa oružanim ustankom i parole o predavanju oružja objašnjavani su kao briga o članovima koji se ne smeju izlagati opasnosti. Ko bi prekršio ovo bio bi uzet na odgovornost. Me-

đutim, mi smo rešili da oružje ne ispuštamo iz ruku. I dalje smo ga sakupljali i uskladištavali.

U takvoj situaciji bilo nam je javljeno da će našem sastanku, koji je trebalo uskoro da održimo, prisustvovati jedan član Pokrajinskog komiteta. Sastanak je bio u Suli-hanu, gde sam radio. Znali smo da je važan i bili smo svi na okupu. Kod Murat-pašine džamije smo čekali druga iz komiteta. Iz jedne tesne ulice pojavio se Strašo Pindžur. Pitao me je da li je mesto sigurno. Pošao sam napred. Lice Straša Pindžura odavalo je čvrstinu i odlučnost. Sastanak je počeo. To je, u stvari, bio poslednji kompletni sastanak muslimanske partijske ćelije. Na dnevnom redu je bila jedna tačka: pismo CK KPJ komunistima Makedonije.

Strašo nam je objasnio pogrešnu stranu politike koju je vodio Šarlo. Pitali smo zašto se Šarlo i slični ne isključe iz Partije. On nam je objašnjavao teškoće. Posle polučasovnog izlaganja pročitao nam je pismo.

Gutali smo reči iz pisma. Komunisti Makedonije pozvani su da se dignu na oružani ustanak. Nastao je tajac, koji je prekinuo Strašo:

— Vi, drugovi, šta mislite o ovome?

Nas devetorica, koliko nas je bilo, odmah smo izjavili da podržavamo stav CK KPJ i da smo spremni za borbu.

— Kada možete izaći?

— Odmah. I ne samo mi, već i skojevci.

On je bio iznenađen i ponovio je pitanje. Naš odgovor »ove noći« — izazvao je zadovoljni smešak na licu Pindžura. Obavestili smo ga o svim našim pripremama.

On nam je rekao da zasad ne možemo ići svi, već polovina članova ćelije i neki skojevci. Podelili smo zadatke. Rešili smo ko će ostati. Prvo je trebalo da idu: Hamdi Demir, Abduš Husein, Kemal Musli, Halil Feta, Rešat Džafer i skojevci Ramče i Hairi. Za vođu grupe određen je Hamdi Demir.

Odlazak je trebalo da bude posle dva dana. Vršene su poslednje pripreme. Zbog policijskog časa odlučeno je da se ide u dvoje. Čuvali smo tajnu. Pripreme smo izvodili vrlo obazrivo.

. . . . . .

Čas polaska. Maglovito vreme. Na Bit-pazaru bili su svi i oni koji odlaze u partizane i oni koji ostaju. Pošli smo prema Topani, na rastojanju od 15 metara. Bilo je pusto. Čuo se samo lavež pasa. Ispratili smo drugove i svi smo bili veseli. Iste večeri smo saznali da su Kemal Musli, Rešat Džafer i Abduš Husein

uspeli da izađu iz grada, dok je Hamdi Demira zadržala policija kao »špekulanta«. Kada su videli da nosi oružje uhapsili su ga. Ostali su izgubili vezu i vratili se.

To je bilo neočekivano. Trebalo se povući u ilegalnost. Iste večeri prešli smo u kuću Mitreta Inadevskog. Posle kraćeg vremena drugovi iz ilegalstva su rešenjem Gradskog komiteta bili priključeni Skopskom partizanskom odredu.

U SKOPSKOM PARTIZANSKOM ODREDU

Septembra 1941. godine neki drugovi iz ćelije su uhapšeni, dok su ostali iz opreznosti prešli u druge stanove. Abduš Husein, Kemal Musli i Rešat Džafer bili su u Skopskom partizanskom odredu, koji se uglavnom kretao po Skopskoj crnoj gori. Nastala je nova situacija i dobili smo nove zadatke. Svi napori bili su usredsređeni na to da se članstvo Partije i Skoja pripremi za odlazak u odred, a s druge strane da se preko Narodne pomoći sprovede šira akcija za sakupljanje materijala, hrane i odeće za odred. Sve to trebalo je da bude izvedeno u najvećoj tajnosti.

Neprijatelj je bio razjaren. Velike vojne i policijske jedinice organizovale su blokade u celom gradu. Svakodnevno su hapsili, maltretirali i ispitivali članove porodica pojedinih drugova. U naročito teškoj situaciji bili su tih dana ilegalci. Mi smo bili kod Mitreta Inadevskog u blizini mlina »Balkan«. Tu je i Rejonski komitet održavao sastanke. Nekoliko dana kasnije sa Mustafom Karahasanom bili smo prebačeni u jednu kuću u Železničkoj koloniji. Tamo su bili i članovi Mesnog komiteta Partije i Skoja: Davkov, Savelić, Ljiljana Maneva, Čede, Mito Matevski, Ruža Bak i drugi. Neki su nas posećivali. Znali smo da nas policija traži i u grad smo izlazili samo za najhitnije potrebe radi održavanja veze sa ostalima.

Uoči jedne blokade napustili smo skloništa, noseći najpotrebnije stvari. Drugog dana padala je jaka kiša. Bili smo u kolibi (Ljiljana Maneva, Ruža Bak, Davkov i ja). Očekivali smo ostale drugove. Odjednom su pred nas stala dva bugarska policajca sa uperenim puškama. »Ko ste vi? — pitali su. Odgovorili smo da tu radimo i čekamo da kiša stane, pa ćemo kući. Pitali su nas da li smo videli koga. Odgovorili smo negativno i oni su otišli. Zatim smo i mi sišli u grad.

Jedne večeri, u dogovoreno vreme, krajem septembra ili početkom oktobra, sastao sam se sa Aleksandrom Urdarevskim kod Francuskog groblja. Trebalo je da me odvede u partizanski odred. Uvek veseo, govorio je o odredu, o kontaktu odreda sa

seljacima i o nekim drugovima. U razgovoru smo preko Teneke-mahale stigli do ciglane u Topani na putu ka selima u Skopskoj crnoj gori. Kod ciglane Urdarevski je tri puta udario kamenom o kamen. Čuli smo isti odgovor. To je bio znak da su stigli Srećko Muželko i Boro Ovčevski.

Putem je bilo tiho. Stigli smo u selo Čučer. Tu smo bili sigurni. Urdarevski, koji je bio iz Čučera, rekao nam je da celo selo zna za odred.

Kod potoka ispod crkve smo se odmorili. Najmlađi partizan Trajko Stojkovski došao je da nas odvede. Rešet, koji se tu lečio, interesovao se za muslimansku ćeliju i skojevce. Bio je ljut što je bolestan. Govorio nam je o odredu i bilo mu je krivo što nije tamo.

Pošli smo, noseći hranu za partizane iz odreda. U svitanje bili smo u blizini manastira Blagoveštenie u Skopskoj crnoj gori. Radost je bila beskrajna kada smo se sreli sa odredom koji je imao 23 partizana.

U podne smo položili zakletvu. Mi, jugoslovenski partizani, borićemo se protiv fašističkog okupatora i njegovih slugu pod rukovodstvom Vrhovnog štaba. To je bio izvanredno svečan trenutak.

Sva pažnja odreda bila je usmerena na to da se savlada rukovanje oružjem. To nije bilo sasvim lako, jer veći deo drugova nije služio vojsku. Ideološko-politički rad redovno se odvijao preko predavanja, čitanja knjiga i diskusija. Tako su prolazili dani. U oružane akcije nismo išli. Počela je da se uvlači dosada, osetila se nervoza. Uskoro su se začule i kritike što odred ne dejstvuje. Tražilo se da se počne s akcijama. Psihoza iščekivanja bila je skoro nepodnošljiva. Tako smo jedne večeri komesar, Korčagin i ja počeli razgovor o situaciji u odredu. Korčagin je rekao da Bote ima pravo što traži akcije. Zamisli, pada na kolena i traži akcije, a oni ga kritikuju. Krapčev je hteo da umiri Korčagina govoreći mu da moramo biti disciplinovani i da ne smemo prenagliti. Malo kasnije, pokazujući ka Skoplju, Danilo je rekao:

— Gledajte drugovi, koliko je malo svetla u Skoplju. Kada isteramo pse grad će plivati u svetlosti.

Nato je Korčagin oštrim tonom primetio:

— To je tačno. Ali oni neće napustiti grad dok ih mi ne isteramo. Hajde da preduzmemo nešto.

Situacija je postala mučna i Krapčev je nastojao da ih umiri:

— Nemojte, drugovi, tako. Vi bar znate da bez saglasnosti iz Skoplja ne smemo preduzeti ništa. Strpite se. Ovih dana očekujemo direktivu od komiteta.

Krsto Hegedušić: ČELIJA BR. 3

Očigledno je bilo da je i Krapčeva mučio isti problem. Samo je kao komesar odreda bio nemoćan i za svaku akciju morao je tražiti i dobiti odobrenje iz Skoplja.

. . . . . .

Jednog dana krajem oktobra krećući se po Skopskoj crnoj gori čuli smo puškaranje. Zauzeli smo položaj. Čekali smo da vidimo o čemu se radi. Izvidnica se vratila i komandir odreda, Gorski, je objasnio da je prethodnica naišla na seljake i šumare koji su hteli da nas zaustave. Bili su naoružani. Jedan šumar je poginuo, drugi su se razbežali. Odlučeno je da se ispita situacija. Možda su iz neprijateljske izvidnice. Podelili smo se u tri dela i ništa naročito nismo mogli da primetimo.

Pokret. Pošli smo ka Lepencu. Stali smo u jednoj šumi. Noćni hod nas je umorio (tih dana je bilo malo hrane). Rešili smo da odemo do obližnjeg šiptarskog sela Nikištana, preko Lepenca, radi hrane. Pošli smo Kemal Musli, Boro i ja. Prvom seljaku, na koga smo naišli rekli smo da smo radnici iz rudnika Raduše i da želimo da kupimo hranu. Kada je seljak video da nismo Bugari, pomislio je da smo ruski padobranci; rekao nam je da su čuli o nama, partizanima, a da nas on prvi put vidi. Zatim nam reče da su im Bugari naredili da nas ne pomažu i da se bore protiv nas.

Okrenuo se i rekao sinu da donese dva hleba. Posle su nam ostali seljaci dali još hleba, sira, kukuruza. Neki su nam rekli da sada peku hleb i da će nam dati još. To je trajalo do podneva.

Kada smo hteli da napustimo selo, naišla su dva policajca na konjima. Bili smo spremni na sve.

— Da li ste čuli da se ovde vrzmaju banditi? — upitali su jednog seljaka u grupi gde je bio i Kemal Musli. — Možda su došli kod vas? Ako ih nađemo, zapalićemo selo.

Seljaci su prisebno odgovorili da ne znaju ništa.

Policajci su nastavili put. Sa sakupljenom hranom, uz pomoć nekoliko mladića, uputili smo se ka odredu. Dva mlada seljaka su nam rekla da imaju oružje, dobro poznaju planine i da im je želja da pođu s nama. Rekli smo im da kroz nedelju dana dođu na sastanak. Bilo im je žao.

Naveče smo nastavili put prema Vodnu. Komandir odreda Negrievski je sišao u grad radi dogovora sa Mesnim komitetom. Rano toga jutra bili smo u Đorče Petrovu kod Belbune. Vardar je nadošao i teško ga je bilo preći. Na drugoj strani je bila

skela. Pokušavali smo da je dovučemo. U tom momentu iza mene pojavio se komesar Krapčev:

— Požurite! Odred je u opasnosti.

Uspeli smo u nekoliko puta da se prebacimo. Aco Spasovski i Abduš Husein ostali su da čekaju na vezu iz Skoplja. Svitalo je. Situacija je bila kritična, a mi umorni. Seljaci su nas gledali. Neki drugovi su jedva hodali. S mukom smo se peli na Karlijak iznad sela Krišopeka. Odatle smo dogledom mogli videti bugarsku vojsku i policiju kako se kreće prema planini. Ubrzo smo čuli puškaranje (kasnije smo saznali da su Aco i Abduš bili opkoljeni i uhvaćeni).

U ovakvoj situaciji trebalo je brzo delovati. Krapčev me je pozvao na stranu. Tamo su već bili Korčagin, Boro Trajkovski, Kolendić i Vaso Stefanović. Korčagin je predlagao da pođemo ka Tetovu, a ja da krenemo ka selu Sv. Petka, na jugozapadnim padinama Karlijaka, gde smo imali poznanike i simpatizere. Odlučeno je da se prihvati ovo drugo.

. . . . . .

Jednog dana krajem oktobra Krapčev je saopštio direktivu da za nekoliko dana siđemo u Skoplje, odakle ćemo se prebaciti na drugo mesto. To je bilo riskantno. Trebalo je da po dvojica silazimo u grad. Mogli smo poneti samo pištolje i bombe.

Ova odluka revoltirala je svakog borca, jer je to bilo fatalno rešenje za odred. Krapčev nas je skoro sa suzama u očima pozvao na mesto gde je bilo prostrto šatorsko krilo, na koje smo sada stavljali svoje oružje i rekao mi:

— Ljas, nas dvojica ćemo sakriti oružje.

Našli smo veliku jarugu ispod kestenova. Zakopali smo oružje i pokrili ga kamenjem i travom, a zatim smo pošli u grad, 1. ili 2. novembra. Kiša nam je otežavala silazak. Dogovorili smo se da se posle tri dana sastanemo.

U zakazano vreme umesto Krapčeva dočao je Čedo,[2] povezao me je sa braćom Tomić i postavio zadatak da se oružje odnese u Skoplje. Sutradan smo braća Tomić, Čanak i ja kolima za prevoz sode pošli kao trgovci u Krušopek. Celog popodneva nosili smo oružje i predali ga Iliji Jakimovskom koji je odgovarao za skladišta. Kasnije je policija otkrila skladište i zaplenila oružje koje su skopski komunisti sakupili.

---

[2] Čedo Milanović Mirko, jedno vreme bio komandir odreda; obešen u zatvoru.

U Skoplju je okupator besneo. Veliki broj drugova pao je u zatvor. Štab je naredio da čekamo. Trebalo je ići na drugi teren, ali to se odugovlačilo. Tako je prošla i 1941. godina.

. . . .

Položaj članova muslimanske partijske ćelije bio je težak. Neki su bili u zatvorima, drugi u ilegalnosti. Kontakti su izgubljeni. Međutim, rad se nastavljao. Koristeći stečena iskustva, ulažući poslednje napore, Partija je 1942. godine formirala 2. skopski partizanski odred. Tada, kao i 1941. godine, muslimanska partijska ćelija učinila je, u granicama svojih mogućnosti sve da opravda ukazano poverenje i da izvrši zadatak koji je Partija pred nju postavljala.

Kemal SEJFULA

IZLAZAK IZ OKUPIRANE PODGORICE

U aprilskom ratu 1941. godine veliki broj skojevaca i omladine javljali su se vojnim komandama u Crnoj Gori kao dobrovoljci za odbranu zemlje. Vojne komande su, kao što je poznato, odbijale da ih naoružaju i upute na front.

Poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, u Crnoj Gori se po direktivi KPJ otpočelo sa pripremama za borbu protiv okupatora. Članovi SKOJ-a su vrlo aktivno radili na prikupljanju oružja, municije i razne vojne opreme, kao i na okupljanju sve poštene omladine za borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Kada su 13. jula 1941. godine otpočele oružane akcije u Crnoj Gori, u Podgorici se užurbano produžilo sa pripremama. Omladinske organizacije bile su neprekidno aktivne. Održavani su sastanci sa omladinom, deljeni su leci koje su izdavala rukovodstva KPJ i Skoja, prenošeno je i skriveno oružje i municija, oformljavane su jedinice (grupe, vodovi i čete).

Okupator je u gradu zaveo opsadno stanje, tako da je noću bilo zabranjeno svako kretanje stanovništva, a danju je ograničeno na najnužnije obavljanje poslova. Stalno su krstarile vojne patrole sa ratnom opremom, vršile pretrese stanova i hapsile sve koji su im bili sumnjivi. U tim danima, u gradu je bilo gotovo dva puta više okupatorskih vojnika nego stanovništva.

Mjesno partijsko rukovodstvo je 16. jula 1941. godine odlučilo da iz grada pošalje jednu ustaničku četu od 122 borca. S obzirom na situaciju u gradu i mjere koje je okupator preduzimao to je bila velika akcija skopčana sa teškoćama i rizikom da će oni koji budu uhvaćeni biti streljani. Otuda je sve moralo biti detaljno pripremljeno. Trebalo je najprije odrediti

ko će poći u borbu van grada, pošto je omladina bila tako raspoložena da su svi htjeli da pođu, a to nije bilo moguće. Uz to je trebalo napraviti plan izlaska, odrediti vrijeme i pravac kretanja za svakog pojedinca, zborno mjesto i vrijeme prikupljanja i sve to, u cilju tajnosti, saopštiti svakom pojedinačno.

Svaki borac je bio dužan da od oružja i opreme ponese ono što je imao (pištolj, bombe, municiju, sanitetski materijal i drugo).

Poslije izvršenih priprema, 18. jula između 11 i 16 časova, iz okupiranog grada, gdje su takoreći na svakom koraku krstarile neprijateljske patrole sa punom ratnom opremom, pošlo ih je u ustaničku četu 122 — radnika, đaka, studenata i mlađih službenika. Iako većina do tada nije bila u vojsci niti je u rukama držala oružje, iako niko od njih nije znao koliko će borba za slobodu trajati i da li će se ko u svoj grad koji sada napuštaju vratiti — ipak su svi bili spremni da idu do kraja za pravednu stvar, za oslobođenje svoje zemlje, uništenje fašizma i bolji život svih ljudi.

Nemamo tačnih podataka ko je ostao živ od ovih drugarica i drugova, ali je sigurno da su mnogi (gotovo dvije trećine) poginuli u toku četvorogodišnjeg rata i revolucije.

Ilija MUGOŠA

PREDUSTANIČKO PROLJEĆE U NIKŠIĆU

Nešto prije raspuštanja koncentracionog logora u Smederevskoj Palanci, pod pritiskom borbe masa koje predvodi KPJ i na intervenciju crnogorskih opozicionih političara, puštena je grupa logoraša iz nikšićkog sreza. Kad smo se vratili u grad osjećali smo primijetnu napetost i iščekivanje krupnijih promjena i događaja, upravo, već je počela da vlada ratna psihoza. Od našeg povratka pa do 27. marta porasla je i aktivnost mjesne organizacije KPJ, a toga dana u Nikšiću je vladalo revolucionarno raspoloženje. Pored žive aktivnosti partijske organizacije, na zborovima i manifestacijama koji su održavani tog i narednih dana uzimale su vidnog učešća i mase iz opozicionih građanskih stranaka, dok se i onako mali broj režimskih stranaka povukao pred valom narodnog gnjeva. S druge strane, državna vlast postojala je, još samo formalno, jer se zbog svoje nemoći nije ni mogla suprotstavljati masovnim mitinzima i manifestacijama patriotski raspoloženog naroda, već je to u strahu samo posmatrala.

Ubrzo zatim, kao što je poznato, došao je 6. april — napad fašističkih država na Jugoslaviju. Tada su grupe dobrovoljaca — na inicijativu mjesne partijske organizacije, a i samoinicijativno — tražile od vojnih vlasti da im se da oružje i da se upute na ratište. Ali je sve to bilo uzalud. Takav kapitulantski stav viših vojnih starešina, pojačavao je nezadovoljstvo borbeno raspoloženih masa i izazivao dalje protestne mitinge i manifestacije za odbranu zemlje. I dok su ove mase u toku onih nekoliko dana, od napada na Jugoslaviju do njene kapitulacije, provodile u sve većem uzbuđenju i ogorčenju, dotle su petokolonaši i pripadnici vlasti širili razne tendenciozne, protivrječne i lažne vijesti koje su stvarale dezorijentaciju. Haotično stanje postajalo je iz dana u dan sve veće, naročito kada su u

Nikšić neočekivano stigli kralj i vlada i za vrijeme njihovog kratkotrajnog boravka u blizini grada. Ono je dostiglo kulminaciju kada su oni isto tako iznenadno avionima pobjegli iz zemlje sa Kapinog polja i kada je sjutradan došlo do kapitulacije bivše jugoslovenske vojske.

Sa kakvim su se sve obmanama i podvalama služili predstavnici stare uprave ovdje ću, radi ilustracije, uzgredno iznijeti ovaj karakterističan slučaj. Upravljači ondašnje naše opštine su na jednom sastanku sa »uglednim« građanima donijeli pored ostalog i odluku o organizovanju građanske straže, sa zadatkom da čuva državne magacine i da tobož pripomaže u održavanju reda. Tome je u početku nasjelo i nekoliko mlađih radnika, pa i komunista, tako da su dan-dva išli na stražu, dok im naši stariji radnici nisu objasnili da se zalihe u državnim magacinima u stvari čuvaju za neprijatelja, koji tek što nije ušao u grad. Ovi su tada napustili stražu, tako da je narod mogao nesmetano da raznosi hranu i raznu opremu. I dobro je bilo što je tako urađeno.

Nesumnjivo je da ni tajno skrivanje znatnog dijela državnog zlata kod Sreskog načelstva u Nikšiću i manastiru Ostrogu nije moglo proći bez negativnog uticaja na tu mučnu situaciju, jer se ipak ponešto o tome načulo i prepričavalo. To je već onda nametalo sumnju da se zlato namjerno ostavlja kako bi poslužilo pristalicama emigrantske vlade koje su ostale u zemlji za kasnije protivnarodne svrhe. Međutim, kasnije se pokazalo da je zlato ubrzo zaplijenio okupator — možda i uz neku kompenzaciju emigrantskoj kliki ili njenim pristašama u zemlji.

Isto tako spaljivanje novca u Trebješkoj pećini u blizini grada, koje nije sasvim uspjelo, imalo je štetne posljedice, jer su pojedinci iz grada i obližnjih sela, koji su se dočepali velikih količina nesagorelog novca počeli da crnoberzijanče i vrše razne špekulacije širokih razmjera. A tu tešku situaciju i ružnu sliku sumnjivog manipulisanja sa zlatom i papirnim novcem koje su vršili organi vlade, upotpunjavalo je kasnije crnoberzijančenje i špekulisanje novih milionera — njihovih prijatelja i agenata. To je, osim toga, odvlačilo pažnju ljudi od tragičnog položaja u kome se tih dana našao naš narod, a čini mi se da je baš taj novac i bio jedan od glavnih uzroka što je kasnije izvjestan broj ljudi iz nekoliko sela otišao sa reakcionarnim elementima, iako im ranije nijesu pripadali.

Partijska organizacija i SKOJ preduzimali su mjere za okupljanje masa, u prvom redu naprednog dijela omladine i drugih rodoljuba. Oni su organizovali nasilno otvaranje vagona na željezničkoj stanici u Nikšiću i odnošenje oružja i municije,

zatim je uz znatnu pomoć vojnika i nižih oficira razbijen vojni magacin u Rudom Polju iz koga je sklonjeno oružje, municija i drugi vojni materijal, a narodu su prepuštene namirnice i ostalo. Istovremeno je živo agitovana kod vojnika, koji su odstupali sa fronta, da ne predaju svoje oružje neprijatelju već da ga nose ili daju našim ljudima u gradu, u čemu se imalo dosta uspjeha.

Poslije napada na Jugoslaviju pa do ulaska okupatorske vojske, u Nikšić je iz Beograda i drugih mjesta došlo više poznatih komunista Crnogoraca od kojih su se neki tu zadržali a neki su otišli u ostala mjesta Crne Gore. Oni su pružali pomoć mjesnoj partijskoj organizaciji kako u pogledu pravilne orijentacije tako i u konkretnom radu. Između istaknutih komunista iz drugih krajeva koji su se tom prilikom našli u Nikšiću bili su: Veselin Masleša, Bora Prodanović i Rajko Jovanović, dok su Mošu Pijade vlasti zadržale u Trebinju. Oni su, kako mi je rečeno, išli za vladom Simovića da bi se preko jednog od njenih ministara informisali o razvoju tadašnje situacije. Sa njima je mjesno partijsko rukovodstvo imalo više razgovora. I kasnije, sve do pred sam ustanak, u Nikšić su češće dolazili pojedini drugovi po zadatku višeg partijskog rukovodstva, a neki su se kraće zadržavali prilikom putovanja u ostala mjesta. Njihova pomoć mjesnoj partijskoj organizaciji bila je neosporno veoma korisna.

Ulaskom italijanskog okupatora situacija u gradu se odmah promijenila. Pošteni dio građanstva povukao se sa ulica i javnih mjesta, a radništvo je po direktivi partijske organizacije, u novim uslovima nastavilo organizovanu i individualnu agitaciju protiv neprijatelja i dalje pripreme za docniji obračun. Suprotno toj pozitivnoj aktivnosti, pojedinci iz vrhova federalističke stranke, vrše nazadnu propagandu i time na vidan način pokazuju svoje separatističko obilježje, i otpočinju, sa drugim petokolonašima, saradnju s okupatorom. Oni tom izdajom sa neprijateljem, prirodno, izazivaju prema sebi veliku mržnju i prezir naroda. Pošto je okupator još u tim prvim danima naslućivao opasnost od komunista i rodoljubivog naroda, on je — podstaknut i od pomenutih domaćih izdajnika — pojačao svoju predostrožnost i počeo da preduzima represivne mjere.

Iako se situacija tako naglo komplikovala i pogoršala, ipak su radništvo i većina rodoljubivog stanovništva nastavili rad u pojačanoj mjeri. Ni napad Njemačke na SSSR nije mogao obeshrabriti mjesnu partijsku organizaciju. Naprotiv, ona je već u prvoj nedjelji jula organizovala i u neposrednoj blizini grada, pod nosom okupatora, održala jedan širok sastanak, na

kome je referisano o nastaloj vanjskoj i unutrašnjoj situaciji i o mučnom položaju u kom se našao narod i posebno njegova radnička klasa. Stoga je odlučeno da se ubrzaju pripreme i dovrši vojnička organizacija. Pošto je još prije završetka sastanka dobijena vijest iz grada da u toku iduće noći predstoji velika racija i hapšenje komunista po nekom spisku, koji je policijska vlast uz pomoć špijuna sastavila i predala okupatoru,[1] preporučeno je svim drugovima koji su bili poznati kao komunisti da narednu noć ne provedu u svojim stanovima nego kod nekompromitovanih prijatelja i građana. Iako je ta vijest primljena sa izvjesnom rezervom, ona je bila istinita, jer su cijelu tu noć brojne patrole karabinijera, vođene od žandarma, špijuna i plaćenika, pretraživale grad. Međutim, zahvaljujući pomenutoj predostrožnosti, komunisti i ostali sa spiska izbjegli su hapšenja, tako da je uhapšeno samo nekoliko drugova sa još nekim građanima i maloljetnim učenicima. Sjutradan, tri druga su pobjegla iz zatvora a ostali su kasnije dijelom pušteni, a dijelom internirani.

Narednih dana drugovi koji su izbjegli iz Nikšića okupili su se u obližnja brda, nadomak grada, naoružali se i formirali ustaničke grupe. Nedjelju dana kasnije, otpočeo je i trinaestojulski ustanak.

Boco LAZOVIĆ

[1] Ovo mi je pri povratku sa sastanka ispričao Vojo Popović Cuk, a i još neki drugovi koji su bili s njim.

NAPAD NA LOŽ

Plan za napad na Lož[1] izradio je Ljubo Šercer 17. oktobra 1941. Svim borcima je na skici objašnjavao kakvi će biti njihovi zadaci, kako će se podeliti po grupama i kakav će zadatak imati puškomitraljesci. U to vreme bio sam mitraljezac u Loškoj četi i dodeljen sam prvoj grupi, koja je imala zadatak da prodre u sam centar Loža. Druga grupa je išla da osigura put od Starog trga prema Ložu, u slučaju da Italijani intervenišu. Treća grupa trebalo je da likvidira vatrogasni dom, gde se nalazio deo italijanske posade. U ovoj je grupi bio i jedan bivši kuvar, koji je po svaku cenu želeo da postane mitraljezac. Želju smo mu ispunili: dodeljen mu je puškomitraljez.

Poslednjeg dana uoči akcije Ljubo Šercer je pozvao komandire, puškomitraljesce i vodiče i u detalje nam objasnio kada će se i kako izvesti akcija, ističući potrebu da se napad izvrši brzo i odlučno. Akcija je bila predviđena za 19. oktobar u 5 časova po podne, u vreme kada Italijani u stroju primaju večeru. Trebalo je iskočiti pred njihov stroj s mitraljezima i puškama i zahtevati predaju. Ako se ne predaju, zasuti ih rafalima.

Svi smo s nestrpljenjem očekivali taj trenutak. Govorili smo kako ćemo dati lekciju Italijanima i šta ćemo sve izneti iz Loža. Noću 18/19. oktobra na straži su bili samo oni koji su ostajali u logoru na Bloškoj visoravni, dok smo mi ostali, otišli na spavanje, da bismo bili odmorni za akciju.

U 12 časova pošli smo prema Ložu. Prebacivanje je bilo veoma teško, jer je drveće bilo bez lišća, te nas nije zaklanjalo, a još je i sunce sijalo. Na nekim prostorima bila je potpuna

---

[1] U napadu na Lož učestvovale su Loška i Preserska četa Krimskog bataljona. Ovim polubataljonom komandovao je Ljubo Šercer.

čistina, a iz Loške doline se videlo brdo po kome smo se spuštali u dolinu. Međutim, mi smo se trudili da se približimo Ložu u najvećoj tajnosti. Bila je nedelja. Mnogo ljudi na polju, koji su nas sigurno primetili. Ipak nam je uspelo da dođemo do starog zamka koji se uzdiže iznad samog Loža, a da nas Italijani ne primete. Tu nam je Ljubo Šercer još jednom u detalje objasnio kako ćemo izvršiti akciju.

Pripremali smo se za juriš na Lož. Čekali smo tren kada će italijanski trubač objaviti večeru. Međutim, trubač nije dao znak za večeru, već za uzbunu, jer su nas primetili pored zamka. I pored toga Ljubo Šercer nije hteo da odustane od akcije, već je dao naređenje za brz napad, kako Italijani ne bi mogli da organizuju odbranu.

Napad na Lož počeo je jurišem i s velikim oduševljenjem. Svaki je znao svoj zadatak. Najvećom brzinom smo se sjurili od zamka prema Ložu. Napad je izvršen takvom brzinom da zbunjeni Italijani nisu imali vremena da se pripreme. Ja sam dotrčao na sam trg, ali me Italijani nisu odmah primetili. Kada sam došao do centra, s leve strane sam čuo puškaranje grupe koja je poslata za osiguranje prema Starom Trgu. Njome je komandovao Stanko Kovač Smeli. U blizini ove grupe našao se italijanski kapetan, komandant mesta, koji je šetao sa ženom i dvoje dece. Čim je kapetan primetio da naši jure čistinom prema njemu, počeo je pucati iz pištolja. Grupa se nije zaustavila, već je jurila dalje prema putu koji od Loža vodi prema Starom Trgu. Smeli se sakrio iza drveta blizu kapetana, koji je stalno pucao iz revolvera. Sačekao je da ovaj izbaci sve metke, a zatim je skočio na njega i uhvatio ga.

Grupa je zauzela položaj prema Starom Trgu osiguravajući Lož s te strane. Uskoro je stigao kamion pun italijanskih vojnika koji su došli u pomoć garnizonu u Ložu. Zaseda je pustila kamion da se približi, a onda ga zasula rafalima, tako da se zaleteo u kapelu pored puta. Nekoliko Italijana je ranjeno, a ostali su se sakrili iza kapele.

Drugoj grupi, koja je određena da se upusti u borbu kod vatrogasnog doma, nije pošlo za rukom da razoruža Italijane ili da ih likvidira, jer je bila veoma spora. Suviše brzo je zauzela položaje pored vatrogasnog doma, umesto da juriša pravo na njega. Italijani su počeli da daju otpor. Grupa je pokušala još jedanput da juriša. Tom prilikom je mitraljezac, kuvar, ranjen u petu. Tako je ova grupa samo držala položaje, boreći se sa Italijanima iz svojih zaklona.

Naša grupa, određena za centar, uspela je neprimećeno da uđe u sam Lož. S ovom grupom je bio Ljubo Šercer, koji je neposredno vodio akciju. U toj grupi bili su komesar Loške čete

Ante Novak i komandir Franc Hudej, rodom iz Lavrice. Bio je to čovek uvek vedar i raspoložen, dobar pevač koji nas je često uveseljavao svojom pesmom.

U koloni jedan za drugim stigli smo nasred trga. Na čelu sam bio ja s mitraljezom. Trebalo je da prvi otvorim vatru, jer smo imali samo jedan mitraljez.

Kada sam postavio mitraljez na trg, primetio sam mnogo civila pomešanih sa italijanskim vojnicima, koji su jurili od kuće do kuće da bi došli do oružja. Do tog trenutka oficiri se nisu mnogo uzbuđivali. Sedeli su blizu pošte i razgovarali sa svojim ljubavnicama. Viknuo sam da se civili odmah povuku u kuće. U trenutku su ostali na trgu samo vojnici, i to bez komande. Obratio sam se oficirima i naredio da se predaju. Pobegli su u kuće. Oružje su ostavili na klupama, jer nisu uspeli da ga ponesu. Pustio sam rafal na vojnike. Neki su u međuvremenu pobegli u kuće. Naša grupa, koja je imala 15 ljudi, odmah se rasturila po kućama da ih »lovi«. Ubijeno je nekoliko italijanskih vojnika, a bilo ih je i nešto ranjenih. Najviše Italijana nalazilo se u pošti, jer su tu i stanovali. Pogledao sam na prozore pošte i video tamo veći broj vojnika. Italijani su gledali šta se to zbiva, i ne znajući ko ih napada. Još su bili zbunjeni. U jednom trenutku prema meni je ispaljeno nekoliko hitaca iz kuće u koju su pobegli oficiri. Komandir Hudej, komesar Ante i ja napali smo zatim poštu. Da bi se zaštitili, Italijani su na prozor ispred sebe stavili jednu četvorogodišnju devojčicu. Kad smo to videli, skočili smo u hodnik pošte, gde nismo videli nijednog Italijana. Komandir je pokušao da otvori vrata na levoj i desnoj strani, ali bez uspeha, jer su bila zaključana. Ispalio sam rafal u bravu i vrata su se otvorila.

Pogledali smo u sobu. Italijani su stajali sa puškama u rukama, jedni iza vrata, drugi iza peći, treći iza kreveta, a četvrti iza ormana. Puške su držali na gotovs. Ponovo smo ih pozvali da se predaju. Odskočili smo od vrata. Komandir je držao u ruci okruglu jugoslovensku bombu. Rekli smo mu da iziđe i baci bombu kroz prozor u sobu u kojoj je bilo petnaestak Italijana. Pošto je bomba napravila čitavu pustoš, skočili smo u sobu. Tu smo naišli na razbijene krevete i Italijane koji su se valjali jedan preko drugog. Ranjenike smo izjurili i rekli im da odu kod lekara u Ložu, da ih previje.

Za sve to vreme napolju se vodila borba. Najteže je bilo oko kuće u kojoj su se nalazili oficiri. Kad je komandir izašao iz

pošte, oficiri su pripucali iz pušaka. Njima su se priključili i neki vojnici.

Pošto je komandir otišao, ušao sam sa komesarom u susednu sobu, gde se nalazila poštanska kasa. Vrata smo otvorili pucajući u bravu. Moj pomoćnik je izašao na ulicu da pozove još nekoliko drugova. Kod susedne kuće, koja se nalazila preko puta oficirske, primetio je komandira koji je već bio u ropcu. Dobio je metak u grudi. Hteo je da pređe u susednu kuću, u kojoj se nekoliko partizana borilo s oficirima. Odmah sam napustio poštu i skočio da vidim komandira. Na vratima susedne kuće nalazio se drug Bunker. Zamolio me da pokušam da zadržim vatru oficira da bi on izvukao komandira. Ali, komandir je već izdahnuo. Otrčao sam natrag u poštu. Partizani su već izvlačili Italijane ispod kreveta. Razoružali su ih.

Izašao sam ponovo na ulicu i primetio da oficiri pucaju iz jedne kuće ispod samih crepova na krovu. Otvorio sam vatru iz mitraljeza da bih omogućio našim borcima da se povuku iz susednih kuća na koje su Italijani stalno otvarali vatru. Pošto smo ih ućutkali, utrčali smo u prizemlje kuće i počeli pretres.

Najpre smo tražili skladište u kojem su Italijani držali municiju. Ušli smo u kuhinju koja se nalazila iza pošte. Tamo smo naišli na nekoliko skrivenih Italijana. Pozvali smo ih da se predaju. Predali su se samo dvojica. Ostali su odbili. Osuli smo ih rafalima. Zatim su nam zarobljenici pokazali zalihe municije. Učinili smo grešku — nismo pogledali šta ćemo odneti. Dva borca su dohvatila prva dva sanduka. Kasnije, prilikom povlačenja, kada smo otvorili sanduke, u njima smo našli samo ispucane čaure.

Borba u Ložu trajala je ukupno 40 minuta. Uspelo nam je da Italijane gotovo sasvim savladamo. Uporište je imalo sto ljudi. Od njih smo mnoge ubili i ranili. Ostali su se sakrili, javljali su se samo pojedinačnim pucnjima iz pušaka. Posle borbe čulo se zujanje italijanskih automobila, koji su sa više strana pristizali loškoj posadi u pomoć. Dolazili su od Rakeka, Postojne i Logateca. Jedna automobilska kolona stizala je i od Bloške Police.

Ljubo Šercer je naredio povlačenje iz Loža. Tada smo konstatovali da su nam tri druga poginula. Šest ih je bilo ranjeno, najvećim delom u noge. Trojicu ranjenika smo morali da nosimo. Poveli smo četiri konja italijanskih oficira i na njih natovarili ranjenike.

Ovo je bila naša prva veća akcija na dobro naoružano uporište. Međutim, mi smo bili malobrojni a i slabo naoružani. Tu i tamo mogao se među borcima videti i poneki uniformisani italijanski vojnik bez oružja. Nismo imali vremena da ih prebrojavamo. Svaki borac koji je zarobio italijanskog vojnika držao ga je pored sebe i u putu pazio na njega.

Među zarobljenicima je bio i jedan kapetan. Dok smo se odmarali, čuli smo kako Italijani idu prema Ložu. Od Bezuljka čulo se i puškaranje. Tamo je grupa Mirka Bračiča (Borovnička četa) vodila borbu s Italijanima. Njoj je pošlo za rukom da pobije oko 30 neprijateljskih vojnika i baci u vazduh skladište eksploziva.

Za nama je polako išla zaštitnica, koja se za vreme napada nalazila kod zamka.

Stane SEMIČ DAKI

SJEĆANJA NA „FRONT" USTANIKA U POTKOZARSKOM SELU KOMLENCU I NA FORMIRANJE 2. KOZARSKE ČETE

Stanovnici Potkozarja i Kozare nisu se veselili prolećnim sunčanim jutrima 1941. kao ranijih godina. Sa tugom su posmatrali doline Une i Save kojima su prolazile njemačke kolone, dok su po selima krstarile ustaše hapseći viđenije ljude i mladiće, koje su zatim tjerale na prisilan rad. Zato je svako »sutra« bilo neizvjesno. Nešto vedrine unijela je u narod vijest da je Njemačka napala Sovjetski Savez. Ljudi iz Johove, Vranovca i drugih sela su govorili: »Crvena armija će slomiti Njemačku. Brzo će biti oslobođena i naša zemlja«. U to vrijeme je i u Johovi održan sastanak komunista i uglednijih ljudi iz sela. Sastankom je rukovodio Boško Šiljegović, dugogodišnji ilegalni partijski radnik.

Istočno od Johove nalazi se malo selo Vranovac, u kome je, pored Srba, živjelo i nekoliko porodica Hrvata koje je narod zvao »Ličani« i Nijemaca (»Švaba«). Ali je selo uprkos tome živjelo u slozi; stariji su se pomagali, mladići i djevojke voljeli. Međutim, okupacija je unijela nemir i u to selo. »Švabe« su se priključile Nijemcima. Neki »Ličani« su govorili: »Ja sam hrvat i idem u hrvatsku vojsku«. A Srbi su ostali kod kuće.

Ali, već krajem jula iz Knež-polja se bio proširio glas da se diže opštenarodni ustanak. Glas je išao s brda na brdo, od kuće do kuće i stigao u Johovu, Vranovac, Komlenac, Suhaju i druga sela. Na ustanak se diglo sve što je bilo sposobno za borbu.

Poslije neuspjelog napada na Bosansku Dubicu mnogi nenaoružani ljudi su se vratili kućama, a na položajima prema Dubici ostali su samo ustanici koji su imali oružje.

»Front« (tako smo ga tada zvali) koji su držali ustanici iz Johove, Vranovca, Mrazovaca i Komlenca — bio je u selu

Komlencu, na lijevoj obali rijeke Mlječanice. Desno obalom Une prema Kostajnici, front su držali Knežpoljci. Položaj na Komlencu je držalo tridesetak ustanika (dvije trećine je bilo sa oružjem), koji su povremeno odlazili kućama da se preobuku i posjete porodice.

Narod je ustanicima dobrovoljno davao hranu. Žene su pekle kruh i donosile ga na položaj. Za prikupljanje hrane bilo je mnogo dobrovoljaca iz svih sela. To su, najčešće, bili stariji ljudi bez oružja koji su htjeli da pomognu svojim borcima, onoliko koliko su mogli.

Situaciju u svijetu nismo podrobno poznavali ni mi na frontu, a ni oni u selu. Ali zato smo svi dobro znali da su Nijemci okupatori, da ustaše njima služe i da ih zbog toga treba uništavati. Smatrali smo, isto tako, da je naša dužnost pomoći borbu naroda Sovjetskog Saveza.

Jednog dana, iza naših položaja u blizini škole u Komlencu, na visokoj stogodišnjoj trešnji razvili smo crvenu zastavu. Pošto je selo na brijegu, zastava se iz daleka vidjela i zadavala je mnogo muka neprijatelju. Ustaše su nas iz uporišta Baćin, sa suprotne obale Une, stalno dovikivali pogrdnim riječima.

U Bosanskoj Dubici je bio neprijateljski garnizon, ali nedovoljno jak da bi nas napao. Mi smo, međutim, bili slabiji nego što su u Dubici mislili. To vrijeme koristili smo za prikupljanje oružja i vojničke opreme od ljudi koji iz bilo kojih razloga nisu bili s nama.

Na čelu naše grupe bio je Nikola Luketić,[1] učitelj iz sela Mrazovca, tih, staložen i sa ljudima vrlo prisan. Ljutit je bio samo onoga dana kada su prve granate pale na naše položaje, jer je jureći prema frontu, sav u prašini i dimu, vidio Stevu Banjca kako je, uplašen, napustio položaj i bježeći vikao: »Znam ja šta je artiljerija, u vojsci sam bio artiljerac. Mi se protiv artiljerije ne možemo boriti«.

Iza našeg fronta, u Vranovcu, ostale su porodice »Švaba« iz kojih su svi sposobni muškarci odmah poslije okupacije otišli u njemačku vojsku. Zabrinuti za svoje domove, a budući da nisu imali dovoljno vojne snage da se s nama obračunaju, ovi dobri njemački vojnici su bili prisiljeni da pregovaraju s nama. Tako su trojica »Švaba« došla na most preko Mlječanice na pregovore. S naše strane je tamo otišao Luketić sa još dvojicom boraca. »Švabe« su tražile da iz Vranovca pustimo njihove po-

---

[1] Poginuo je kao komesar bataljona 1942. godine u poznatoj kozarskoj ofanzivi. Proglašen je za narodnog heroja.

rodice. I mi smo ih pustili, ali pod uslovom da sobom ponesu samo one stvari koje mogu natovariti na dvoprežna kola.

Dok smo držali položaje, neki imućniji seljaci su odvraćali narod od borbe i govorili svojoj djeci: »Bacite te cjepanice (puške), gdje ćete se vi boriti protiv vlasti i zakona«. Međutim, nisu naišli na odziv. Naši su redovi još više ojačali. Oni koji nisu bili ni na jednoj, ni na drugoj strani, ipak su, kada se od njih nešto tražilo, davali pomoć borcima na frontu.

I neprijatelj je prikupljao nove snage. U avgustu je počeo planski da napada naše položaje vrlo jakim snagama. Njihov veći dio uputio se ka Kruškovcu i Knežici, a nešto manjim snagama udario je na naš položaj, uspio da probije front i razbije na tri grupe. Veća grupa boraca, koja se borila na Kruškovcu, povukla se na Kozaru. Na čelu te grupe bio je Boško Šiljegović. Druga grupa, s Luketićem, povukla se u selo Vranovac, a treća na Balj iznad Kostajnice.

Poslije ove ofanzive naš prvi logor bio je u Ševarskim šumama, iznad Stojić potoka. Kasnije smo prešli u Bosiočića gaj, na granicu između sela Johova i Dvorišta. Hranu su donosili ljudi koji su bili veza između nas i naroda. Spavali smo ispod drveća i povremeno se selili iz logora u logor. Među borcima je vladala čvrsta disciplina.

U logoru u Bosiočića gaju bilo je održano i suđenje borcu Janku Čibiću, koji je koristeći se oružjem, u toku noći napao na kuću jedne starije udovice. Taj njegov postupak je bio osuđen od svih naših boraca. Neki su tražili da bude osuđen na smrt. Ta nam se kazna ipak učinila preoštra, pa smo ga otjerali iz naših redova. Tada sam prvi put vidio kako izgleda kada kolektiv sudi o grešci svog člana i donosi odgovarajuću kaznu.

*

Stanje na Kozari nismo poznavali, pa je tamo otišao Luketić. Njegov put je trajao nekoliko dana i čim se vratio, upoznao nas je sa tamošnjom situacijom. U isto vrijeme u naš logor je iz sela Johova dotrčala sestra Tomice Španovića[2] i javila nam da su ustaše došle na Vranovac i da se kreću prema Begovu polju, u pravcu našeg logora. Odmah smo im postavili zasjedu, našu prvu partizansku zasjedu. Postavili smo je u Vikalskom gaju, iznad kuće Mile Bosiočića, pored puta koji vodi od sela Komlenca prema Begovu Polju. Prvi redovi boraca (u grupi nas je bilo dvadesetak) bili su na ivici gaja. Borci su se nalazili ispod

---

[2] Poginuo kao komandir čete u Podgrmeču i proglašen za narodnog heroja.

hrastova, čije su ih krošnje dobro sakrivale. Nestrpljenje zbog čekanja je raslo i u nama stvaralo nemir. Kada su ustaše došle blizu kuće starog Mirka Kneževića, bivšeg solunskog borca, čuli smo kako ga pitaju: »Znaš li, stari, gdje je banda?« Mirko je na to odgovorio: »Nisam ja vojnik, prestar sam, a vi ste vojnici pa ih tražite«. Tek što se razgovor završio već su naši prvi hici opaljeni na ustaše. Nekoliko ih je ubijeno, a ostali se razbježaše. U bijegu su naletjeli na starog Mirka, izveli ga na put desetak metara daleko od kuće, iskopali mu oči i zaklali ga. To je bila prva ustaška žrtva, koju smo mi vidjeli. U isto vrijeme druge ustaše su mu zapalile kuću i staju.

Slijedeće večeri krenuli smo da se, po direktivi koju nam je Luketić prenio od drugova sa Kozare, spojimo sa Kozarskom četom. Put je bio vrlo naporan. Pješačili smo čitavu noć i u prve jutarnje sate stigli na Kozaru, u Sastavke, ispod Vitlovske kose. U Sastavcima je bila hrana za četu, pa smo, pored natovarenih kola, i mi ponijeli po jednu vreću (od pedesetak kilograma) sa žitom.

Logor Kozarske čete nalazio se u gustoj, teško prohodnoj šumi. U logoru je bila organizovana kuhinja i izgrađena pekara. Hrana se dijelila u obrocima, kao u regularnoj vojsci. Organizovano je obezbjeđenje, određivane su straže i patrole. Pečat životu u logoru davao je strogi, ali pravedan komandir Miloš Šiljegović. Borci su spavali u barakama. Naređeno je i nama da ih sagradimo. Prvu veću baraku sagradili smo za komandu čete, a kasnije smo ih gradili i za nas, jer se računalo na duži boravak.

Specijalne patrole boraca odlazile su u sela, da prikupljaju oružje i odjeću, naročito vojničku odjeću koju su seljaci sačuvali.

Naša je četa dobila naziv 2. kozarska četa (narod je zvao i »četom šiljegovaca«) i svakim danom je jačala. Ranija kozarska nazvana je 1. kozarskom četom. Tu četu su još zvali i »Šošina četa«, po ilegalnom imenu Josipa Mažara.

U našu četu su najčešće dolazili mladići ispod 20 godina iz sêla podno Kozare. Došlo je i nekoliko mladića iz Bosanske Dubice, najviše muslimana — članova Partije i Skoja. Priliv novih boraca bio je toliki, da ih četa nije mogla sve primiti, jer nije bilo dovoljno oružja. Kad bi im bilo rečeno da ne mogu ostati u četi, mnogi su od njih plakali, jer — vratiti se u sela, bila je velika sramota; tamo bi im se rugali, naročito djevojke koje su pjevale slavopojke o borcima sa Kozare. To nas je često prisiljavalo da ih zadržimo i pored toga što nismo imali oružja.

U to vrijeme veliko djelo učinili su stanovnici Johove i Vranovca. Oni su požnjeli i ovršili nekoliko vagona napuštenog

»švapskog« žita i dovezli ga partizanima na Kozaru. Dok su oni želi i vrhli, osiguravali su ih borci od eventualnog ustaškog napada. Pripremljeno je i skladište. Gradili su ga borci-komunisti, koji su na svojim leđima prenijeli nekoliko vagona žita i smjestili ga u to skladište.

Logor na Kozari smo pripremili tako da se u njemu može ostati duže. Počeo je i svakodnevni politički rad u četi. Nekoliko dana smo proučavali prvu glavu Historije SKP(b). Jedne večeri oktobra mjeseca ovdje sam primljen u Partiju. Poslije su, pojedinačno primljeni u Partiju svi drugovi koji su zajedno proučavali Historiju SKP(b).

Čim je neprijatelj doznao da na Kozari ima mnogo ustanika, povukao je veći dio svojih snaga iz Bosanske Dubice i drugih garnizona da bi napao kozarske partizane. Jednog dana se sa dijelovima tih snaga približavao obroncima Kozare. Kad smo ga primijetili, naša četa je napustila logor i zauzela položaje na sjevernim obroncima da bi spriječila neprijatelju ulaz u šumu. Moja je desetina zatvarala put koji vodi iz sela Vojskove prema Pašinim Konacima i Mrakovici. Na položaju smo ostali čitav dan. Pred veče smo dobili naređenje da se povučemo u sastav čete. U povratku nam se neočekivano s boka pojavila veća neprijateljska kolona, udaljena svega dvadesetak metara. Primijetila je i ona nas i mi nju, ali smo se mimoišli bez borbe. Vjerovatno su to bili domobrani.

Isto veče smo, u sastavu čete, prošli neopaženo kroz neprijateljske redove i osvanuli u jednoj šumi blizu sela Vlaškovaca. Trebalo je neprijatelju zaturiti trag. Vrijeme je bilo hladno. Legli smo na golu zemlju, neispavani i gladni. Tu smo sačekali nove zadatke.

Branko VIGNJEVIĆ

FORMIRANJE I AKCIJE 2. (DUBIČKE) ČETE KOZARSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Početkom avgusta čitavo područje Kozare obuhvatio je narodni ustanak. Lokalne ustaške snage u garnizonima oko Kozare (Bosanska Dubica, Prijedor, Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica) postale su slabe za zaštitu tih gradova, a još manje su bile sposobne za neki ozbiljniji napad na našu slobodnu teritoriju. Zato je u drugoj polovini avgusta Glavni stožer hrvatskog domobranstva formirao posebnu borbenu grupu od domobranskih i ustaških jedinica, pod komandom ustaškog potpukovnika Nojbergera, sa zadatkom da očisti područje planine Kozare od ustanika, uspostavi saobraćaj na komunikacijama između Une i Save, obezbedi aktiviranje rudnika Lješljani i zaštiti vijadukt Volinja — najosetljivije tačke na pruzi Sunja — Bihać.

Ustanici su, tih dana bili blokirali garnizone Prijedor, Bosanski Novi, Bosansku Dubicu i Bosansku Kostajnicu. Međutim, Nojbergerova grupa koja je po delovima nastupala iz pomenutih garnizona ka padinama Kozare uspela je da razbije tu blokadu. Borba se vodila 22. i 23. avgusta. Ustanici su se pod pritiskom jačih snaga povlačili ka padinama Kozare. Seljaci sa ženama i decom su bežali ispred neprijatelja — koji je na mnogo mesta (tamo gde su nastupale ustaške jedinice) palio sela i brutalno postupao sa narodom, ubijajući sve živo — i sklanjali se u Kozaru, Pastirevo i druge šume.

Neprijateljeve snage su 23. avgusta ovladale komunikacijama, zaposele sela Potkozarja i onemogućile svaki dalji prodor ka planini. Ustaničke snage su se koncentrisale u četiri grupe, na Lisini, Mednjaku, Vitlovskoj kosi i Karanu.

Početkom septembra, štab odreda je doneo odluku o formiranju partizanskih četa. Tako su na teritoriji odreda formirane tri čete: 1. sa logorom na Mednjaku, 2. sa logorom na Vitlovskoj kosi i 3. četa sa logorom na Karanu.

Stvaranje partizanskih četa bio je vanredno značajan korak u organizovanju ustaničkih snaga. To je za ustanike značilo prekid frontalnih borbi na Kozari, orijentaciju na partizanski način ratovanja i na organizovaniji vojnički život. Novoformirane čete postale su vojnička jezgra iz kojih su, posle mnogobrojnih akcija na neprijatelja, nikli do kraja godine kozarski bataljoni.

Četni logori bili su izgrđeni u vidu baraka. Neposredno uz logor izgrađena su i podzemna spremišta za hranu, koja su sa unutrašnje strane bila obložena drvenim trupcima. U te zemunice smeštena je rezervna hrana, koju je mreža narodnih odbora sa Kozare u izobilju prikupljala po selima.

Organizacija 2. (dubičke) čete bila je ovakva: štab čete sa komandirom i politkomesarom; 3 voda, sa vodnicima i političkim delegatima voda; svaki vod je imao desetine sa desetarima, zatim bolničara i ekonoma — nabavljača sa kuhinjom. Prvi komandir ove čete bio je Miloš Šiljegović, a politički komesar — Nikola Luketić. Oba su bili učitelji u potkozarskim selima: Miloš u Međuvođu, a Nikola u Mrazovcima.

Dok je 2. četa bila u logoru na Vitlovskoj kosi, u njoj se odvijao intenzivan politički i vojnički rad. Izvođena je desetična i vodna obuka i nastava gađanja. Bojna gađanja nisu vršena, jer je svaki metak bio dragocen. Organizator političkog rada bio je neumorni komesar Nikola Luketić. On je svake noći borcima okupljenim oko vatre u baraci iznosio političku situaciju u svetu, govorio o borbama na frontovima u Evropi i o razvijanju ustanka u zemlji. Sem toga u štabu čete su hvatane vesti na baterijskom radio-prijemniku koje su otkucavane na pisaćoj mašini i često, do duboko u noć, komentarisane.

Od svog formiranja do kraja 1941. godine četa je imala nekoliko značajnih borbi i okršaja. Noću 30. septembra izvršila je napad na žandarmerijsku kasarnu u selu Draksenić, koje leži na drumu Bosanska Dubica — Bosanska Gradiška, u blizini Jasenovca. To je bila značajna, a u neku ruku i probna akcija za dejstva partizana Kozare na ravničarskom terenu. Borba se završila uspešno. Kasarna je zauzeta na juriš, dok je posada od osam žandarma brzo razbijena i zarobljena, a njihovo oružje i oprema zaplenjeni. Međutim, četa nije ostala u Drakseniću, pošto nije mogla da se izlaže frontalnim borbama. Tim pre što je neprijatelj nastojao da po svaku cenu zadrži kontrolu nad drumom Dubica — Gradiška kako bi sprečio izbijanje kozarskih partizana na Savu (a naročito u blizini Jasenovca, u kome je već bio formiran veliki koncentracioni logor), kao i svako približavanje partizana železničkoj magistrali Zagreb — Beo-

grad. Zato je neprijatelj ponovo zaposeo Draksenić, i to jačom posadom nego ranije.

Donesena je, međutim, odluka da se Draksenić ponovo napadne. Četa je bila ojačana jednim vodom 1. kozarske čete. Napad je izvršen noću 7/8. oktobra. Čitavu noć vodila se borba za selo. Neprijatelj se bio dobro utvrdio u kamenim kućama oko bivše kasarne i pružao žilav otpor. Posle nekoliko uzastopnih juriša, pošto nisu uspeli da istisnu neprijatelja iz utvrđenih zgrada, partizani su se u svitanje povukli prema selu Klekovcima. U toj borbi je ranjen Mile Brga, borac 2. čete, a poginuo je jedan od istaknutih partizana iz prijedorskog sreza, Milan Kitonić, član KPJ.

Zatim je 2. četa 23. oktobra učestvovala u borbama, zajedno sa glavninom snaga Kozarskog partizanskog odreda, na selo Podgradce, neprijateljsko uporište ispod same Kozare, koje je bilo vrlo značajno za neprijatelja i ekonomski centar (u Podgradcu je radila najveća pilana na Kozari, čiji su kapaciteti bili dragoceni za neprijatelja). Neprijateljska posada u Podgradcu štitila je komunikaciju Bosanska Dubica — Bosanska Gradiška, kao i komunikaciju Bosanska Gradiška — Banjaluka sprečavajući time prodiranje i aktivnost partizanskih snaga ka Bosanskoj Gradiški i bogatom polju Lijevču. S obzirom da je stanovništvo tog kraja bilo masovno naklonjeno partizanima (ono je za njih moglo biti ekonomski izvor i izvor za regrutovanje novih boraca).

Podgradce je branilo oko 280 neprijateljskih vojnika, od kojih su 130 bili domobrani iz jedne kombinovane satnije, a ostali ustaše, oružnici i mesna policija. Taj prvi napad kozarskih partizana na veće, dobro branjeno neprijateljsko uporište, imao je još jednu osobenost. Naime, otkako su se partizani Kozare organizovali u čete i definitivno prihvatili partizanski način ratovanja (za razliku od držanja frontova u doba ustanka), napadi na neprijateljska uporišta, vršeni su redovno noću. Izuzetak su predstavljale zasede koje su postavljene danju. Međutim, napad na Podgradce izvršen je danju. Neposredna blizina kozarskih šuma omogućila je našim snagama da se neprimetno skoncentrišu i razviju za borbu pre nego što ih neprijatelj primeti.

Ne očekujući dnevni napad, neprijatelj je bio potpuno iznenađen, tako da je primetio partizane tek kad je streljački stroj bio već na domaku naselja. U borbi, koja je trajala celo popodne, partizani su postigli osnovni cilj napada — uništili su pilanu. Mašine su demolirane, a zgrade i stokovi građe zapaljeni. Veći deo posade domobrana je zarobljen (oko 40 ljudi) i zaplenjen dobar deo oružja i drugog materijala. Neprijateljsko

uporište u mesnoj školi, partizani nisu uspeli da likvidiraju: ono se branilo sve do završetka napada. Partizani su se povukli, a neprijatelj je sutradan dovukao pojačanje iz Bosanske Gradiške i Siska i ponovo zaposeo uporište. Uspeh kozarskih partizana na Podgradcu znatno je podigao borbeni moral boraca i naroda Kozare, dok je neprijatelj bio iznenađen i zaplašen. Stožer hrvatske divizije u Banjaluci u svom izveštaju od 24. oktobra 1941. godine, izveštavao je da je »3000 četnika«[1] napalo Podgradce. To je, u stvari, bio panični izveštaj, jer je u tom napadu učestvovalo, zajedno sa pozadinskim nenaoružanim grupama, jedva oko 450 boraca.

U Sastavcima, ispod Vitlovske kose 7. novembra 1941. godine 1. i 2. četa su organizovale zajedničku proslavu oktobarske revolucije. Do podne su stizale kolone naroda i kola puna hrane. Na lepom sunčanom danu narod Kozare slavio je revoluciju koja mu je davala snagu, budila nadu u pobedu. Trpeze su bile prepune. Vijorile su se crvene zastave revolucije, igralo se kozaračko kolo i pevale pesme do kasno u noć.

U to vreme 2. četa je brojala 120 boraca sa 80 pušaka, jednim puškomitraljezom, 15 bombi i 5000 metaka. Međutim, Kozarski partizanski odred narastao je tada na 6 četa, koje su imale 670 boraca sa 510 pušaka, 5 puškomitraljeza, jednim teškim mitraljezom, sa 115 bombi i 33 000 metaka. To je bila snaga koja je neprijateljskoj komandi zadavala ozbiljnu brigu.

Stoga su, na inicijativu Nemaca, 24. novembra, ustaše organizovale novi napad na kozarske partizane, krećući se ka Kozari sa osnovice: Banjaluka — Bosanska Gradiška — Bosanska Dubica — Bosanska Kostajnica — Bosanski Novi — Prijedor — Kozarac. Štab odreda je naredio svim četama da izbegnu svaku frontalnu borbu i da vrše prepade. Čete su se, uz manje sukobe patrola, povlačile ka padinama kozarskih visova. A kada je neprijatelj završio opkoljavanje Kozare, čete su se noću provukle kroz neprijateljske linije i neopažene otišle duboko u njegovu pozadinu. Evo kako je taj zadatak, 24. novembra, izvršila 2. četa na položaju Kruškovac, iznad Bosanske Dubice.

Neprijatelj je prodirao iz Dubice cestom ka Prijedoru. 25. novembra uveče, uz manja čarkanja, jedan vod 2. čete izvršio je prepad na jednu snabdevačku kolonu i zaplenio nekoliko kola sa hranom. Sutradan, 26. novembra, neprijatelj je čitav dan podilazio obroncima Kozare i predveče prodro u šumu. Četa se povlačila prema šumi i noću 26/27. novembra provukla

---

[1] Ovih prvih dana ustanka u ustaško-domobranskim izveštajima može se naići na termin »četnici«; međutim to se odnosi na ustaničke snage, a ne na četnike (prim. red.).

se kroz linije neprijatelja duboko u njegovu pozadinu. Ujutru 27. novembra četa je doprla do sela Vlaškovac, nekoliko kilometara od Dubice, dok je neprijatelj bio duboko u kozarskim šumama. U maloj brezovoj šumi, na obroncima ispod sela, četa je ostala celi dan. Neprijatelj, ne naišavši na otpor na Kozari, vraćao se seoskim putem u Dubinu, stotinak metara od čete skrivene u šumici, spremne, ukoliko bude otkrivena, da izvrši proboj preko ceste Dubica — Prijedor, u pravcu Karana. Međutim neprijatelj je nije otkrio te se ona uveče povratila u zaseok Elezovaču, ispod Kozare. Takav uspešan manevar izvršile su sve čete.

Razbešnjeni zbog uzaludne ofanzive, ustaše su izvršile masovne zločine u selima Miloševom Brdu i Sovjaku, masakrirajući oko 300 žena, staraca i dece.

No, neprijatelj je hteo da iskoristi taj prodor u Kozaru i ostavio je 2. bojnu 11. pješačke pukovnije (oko 500 vojnika) na poznatom letovalištu Mrakovici, koje se nalazi na jednom od najviših kosa u samom srcu planine Kozare. Neprijateljske jedinice su se dobro utvrdile u zgradama letovališta. Ova jedinica je, očigledno, imala zadatak da tu ostane duže, kako bi sa tog pogodnog položaja napadala partizanske čete čiji su logori (pa i logor štaba odreda) bili na domaku tog uporišta, a i da obezbedi izvoz drva iz Kozare.

Takva odluka neprijatelja dovela je brzo do protivakcije kozarskih partizana. Štab odreda, posle prikupljenih obaveštenja, naredio je koncentraciju svih četa radi napada i likvidacije uporišta Mrakovica. Sve čete su odvojile neznatne delove da štite sela od eventualnih ispada neprijatelja, dok su sa glavninom krenule prema Mrakovici. Ujutru 5. decembra do 5 časova Mrakovica je bila okružena streljačkim strojem partizana Kozare. Pre napuštanja logora Vitlovska, tj. pokreta za Mrakovicu, član Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, Boško Šiljegović, održao je govor 1, 2. i 4. četi i, između ostalog, rekao: »Drugovi, neprijatelj se ugnijezdio u srcu Kozare. Možemo li to dozvoliti? Ne! Mi smo se zakleli da su ministarstva šuma, ruda i narodne pravde — u našim rukama«.

Ujutru, nešto posle 6 časova, počeo je koncentričan napad. Napadale su 1, 2, 4, 5. i 6. (novoformirana) kozarska četa. Druga četa je napadala duž ceste koja od Mrakovice preko Kozare vodi ka Bosanskoj Dubici. Ona je u prvom naletu zaplenila jedan teški mitraljez, razbivši jedno istureno neprijateljsko mitraljesko gnezdo. Taj mitraljez je odmah bio upotrebljen u daljem toku napada.

Neprijatelj se žilavo branio. Imao je i bateriju teških bacača koja je brzo stupila u dejstvo, ali bezuspešno, jer su par-

tizani neprimećeno došli do jurišnog odstojanja. Razvila se žestoka borba, borba prsa u prsa, koja je trajala oko 3,5 časa. Oko 10 časova palo je i poslednje neprijateljsko uporište u utvrđenoj zgradi koju su bombaši zapalili.

To je bila najsjajnija pobeda kozarskih partizana do decembra 1941. godine. Ona je imala višestruki značaj. Pre svega, to je bio napad na utvrđeno uporište koje je branio dobro naoružani neprijateljski bataljon. Drugo, zadobijen je za ono vreme vanredno značajan plen u oružju: 4 minobacača, 6 teških mitraljeza i 12 puškomitraljeza, 155 pušaka, 19 000 metaka, 90 ručnih bombi. Neprijatelj je imao 78 mrtvih, 19 ranjenih i 92 zarobljena vojnika. Ostatak je uspeo da pobegne u Kozarac. Partizanski gubici su iznosili: 5 mrtvih i 6 ranjenih.

U toj akciji iz 2. čete posebno su se istakli desetari i borci: Rade Rauš, Uroš Bakić, Dragutin Ćurguz, Tomica Španović, Ljuban Aćimović, Miloje Bokan. U borbi je poginuo član Okružnog komiteta Dragoje Miljatović Švarc. Njegova smrt bolno je odjeknula u narodu Kozare i u svim našim četama.

Posle završene borbe na Mrakovici, još dok su borci izvlačili plen sa bojišta, jedan avion je dugo kružio iznad Mrakovice. I tek kada na bojištu nije bilo ni jednog partizana, avion je izbacio svoj teret bombi. U avionu je bio Franjo Kluz, komunista, koji je štabu odreda javio da ima zadatak, ukoliko partizani zauzmu Mrakovicu, da je bombarduje. Zato je preporučio brzu evakuaciju.

Nedaleko od bojišta, na jednom proplanku, Boško Šiljegović je održao govor zarobljenim domobranima, koji su odmah pušteni kućama. On im je povodom Švarcove pogibije rekao: »Sve vaše glave ne mogu platiti glavu Švarca. Ali vi ste zavedeni ljudi. Puštamo vas kućama. Kažite ustaškim vlastima da je poginuo Dragoje Miljatović Švarc — junak Kozare! Mostovi i fabrike naše u oslobođenoj Bosanskoj krajini nosiće ime Dragoja Miljatovića Švarca.«

Posle pada Mrakovice neprijatelj je, moralno oslabljen, počeo bez borbe napuštati manja uporišta ispod Kozare. Tako je napustio sela Draksenić i Orahovo. Partizani 2. i 6. čete odmah su zaposeli ta bogata sela. Ugledni seljak, musliman iz sela Orahova, Rasim Golubić, prihvatio je prilikom ovog neprijateljevog povlačenja, deo oružja, navodno da bi se selo samo štitilo. Međutim, Rasim je bio aktivni saradnik partizana i odmah je, čim je neprijatelj napustio selo, o ovom obavestio komandu 2. čete. Jedan vod sa zamenikom komesara čete otišao

je u selo i preuzeo oružje: 19 pušaka, 2 pištolja i 500 metaka. To je ujedno bio i prvi neposredni kontakt kozarskih partizana s jednim većim muslimanskim selom. U selu je održan politički zbor, na kojem je Rasim Golubić izabran za predsednika prvog narodnooslobodilačkog odbora.

Druga četa (Dubička) imala je stalnu vezu sa Bosanskom Dubicom i partijskom organizacijom u tom mestu. Vezu je održavao Husein Hatipović Uroš, obućarski radnik, komunista. On je jednom nedeljno, naoružan pištoljem i bombom, prenosio poštu i različite materijale (sanitetski i pisaći materijal, municiju, odeću i sl.) iz Dubice preko sela Mrazovci u komandu čete na Vitlovsku.

Do decembra 1941. iz Dubice su otišli u 2. četu ovi omladinci — komunisti i skojevci: Božo Dimitrijević, Enis Seferović, Smajil Šerić, Pašo Dizdar, Fadil Šerić, Uzeir Zubović, Adem Kalabić, Idriz Ćejvan, Izudin Čaušević i Husein Hatirpović.

Idriz ĆEJVAN

PARTIJSKA ORGANIZACIJA ŽELJEZNIČARA U ZAGREBU 1941.

Centar revolucionarnog klasnog radničkog pokreta željezničara Hrvatske bila je radionica državnih željeznica u Zagrebu, koja je imala preko 2000 radnika, a značajno mjesto zauzimala je i ložionica, iako po broju radnika daleko manja. Cjelokupnom revolucionarnom djelatnošću, posebno u 1941. godini i neposredno pred rat, čvrsto je rukovodila jaka partijska organizacija.

Partijska organizacija željezničara u Zagrebu bila je u to vrijeme, po riječima Rada Končara, po broju i kvalitetu jedna od najjačih organizacija u zemlji. Imala je 12 ćelija sa oko 75—80 članova KP (ne računajući kandidate kojih je bilo oko 50—60). Ćelijama je rukovođeno preko partijskog rukovodstva od 5 članova u kojem sam 1941. bio politički sekretar. Organizacioni sekretar bio je Janko Gredelj, blagajnik Karlo Korošec, a ostali članovi Boško Miloš[1] i Stjepan Debeljak. Rukovodstvo je bilo direktno povezano sa CK KPH i MK Zagreb.

Zaduženja u ovom našem rukovodstvu ovako smo podijelili: ja sam održavao vezu s višim partijskim rukovodstvima i to sa CK KPH preko sekretara Rada Končara (za vrijeme okupacije preko Vlade Popovića), a sa MK Zagreb preko Antona Roba Bumbara i Anta Miljkovića (ove veze sa MK su se za vrijeme okupacije često mijenjale zbog provala i odlaska poje-

---

[1] Janko Gredelj je poginuo 24. decembra 1941. u borbi s ustaškim agentima u Klajićevoj ulici u Zagrebu.

Karlo Korošec, željeznički službenik, nakon bjekstva pred agentima ustaške policije iz Zagreba u maju 1942. godine, otišao je u partizane u Hrvatsko Zagorje, gdje je uskoro poginuo.

Boško Miloš zbog oklijevanja nije se na vrijeme prebacio na oslobođen teritorij, pa je 1. avgusta 1941. prilikom jednog većeg hapšenja u željezničkoj radionici odveden od ustaških agenata i ubijen.

dinih drugova). Janko Gredelj radio je na organizacionim pitanjima, a kad smo u aprilu 1941. pristupili formiranju udarnih grupa (po direktivi CK) rukovodio je njima, a bio je zadužen i za ostala vojna pitanja. Karlo Korošec (jedini službenik u rukovodstvu — ostali su bili radnici), pored blagajničke dužnosti odgovarao je i za rad željezničkih ustanova i radionica na kolodvoru Sava. Boško Miloš bio je zadužen za rad s omladinom, a Stjepan Debeljak za rad partijske organizacije u ložionici. Preko partijskih ćelija bili su obuhvaćeni svi organizovani željezničari u Zagrebu, uključujući tu i Direkciju željeznica za Hrvatsku.

Naša partijska organizacija je imala odlučujući utjecaj na Savez hrvatskih željezničara, koji je u to vrijeme imao preko 10 000 članova. Taj utjecaj je ostvarivan preko naših članova koji su se nalazili u upravi Saveza, te gotovo u svim sekcijama, a naročito u sekciji radnika koja je bila daleko najmnogobrojnija i time odlučujuća (bez obzira na činjenicu što je tajnik Saveza bio frankovac i ustaša Ante Vokić, kasnije Pavelićev ministar domobranstva). Zbog ovog utjecaja su Vokić i ustaše odmah u prvim danima okupacije zabranili rad Saveza i zaplijenili njegovu imovinu.

Aktivnost željezničke partijske organizacije pred rat snažno se osjećala i u političkom radu i agitaciji, i u izvršavanju mnogobrojnih konkretnih, pa i veoma teških zadataka. Tako je organizacija u pojedinim mjesecima uspijevala da prikupi za Crvenu pomoć veću svotu od svih ostalih partijskih organizacija u Zagrebu, i silčno. Njoj su posvjećivali punu pažnju Rade Končar i Pavao Pap Šiljo i pružali pomoć za njeno stalno jačanje i razvijanje.

Početkom 1941. naša organizacija je po direktivama CK KPH počela ozbiljno da se priprema za predstojeće krupne događaje koji su imali da uslijede. Radi jednodušnog sprovođenja priprema došlo je do smjenjivanja starog partijskog rukovodstva na željeznici (neki su članovi ispoljavali oportunizam) i izbora novog, od članova koje sam naveo. Da bi nam pomogao, CK KPH je izdao jedno cirkularno pismo o pitanjima i rezultatima partijskog rada na željeznici. Ono nam je pomoglo da se brže sredimo i lakše podnesemo udarce koji su protiv KPJ uslijedili od reakcionarne vlade Cvetković — Maček, a koji nisu mimoišli ni našu organizaciju. Najprije su uhapšeni Šiptar i Mrak, dvojica dobrih i starih komunista, koji su tada za uvijek nestali, a nakon duljeg skrivanja uhapšen je i Vinko Jeđut i otpremljen u logor Kerestinec.

Na zajedničkom sastanku CK KPJ i CK KPH, pod rukovodstvom druga Tita (mislim da je to bilo u noći 7/8. aprila), je odlučeno da se uputi jedna delegacija, ispred radničke klase i inteligencije Hrvatske, komandantu IV armije, armijskom generalu Panteliji Jurišiću. Delegacija je trebalo da kod njega uloži protest zbog sabotaže pri mobilizaciji koju je trebalo sprovesti, a koju su vršili svi mogućni petokolonaški elementi u vladi i vrhovima, kao i frankovci i Mačekova »zaštita«. Delegacija je imala zadatak da izrazi spremnost proletarijata i inteligencije Hrvatske za borbu protiv okupatora i da odmah zatraži oružje za radnike i druge patriote koji bi obezbijedili red i nesmetanu mobilizaciju.

U delegaciju su određeni Antun Rob, Jakov Blažević i ja. Rob i ja trebalo je da predstavljamo radničku klasu, a Jakov Blažević inteligenciju Hrvatske i grada Zagreba.

O tome da sam određen u tu delegaciju izvijestio me je Rob 8. aprila ujutru, kada me je, pod izlikom da me traže iz Saveza, izvukao iz radionice. Na uglu Vinogradske ceste i Ilice, sastali smo se s Jakovom Blaževićem, pa da se ne bi dogovarali na ulici, ušli smo u jedan zabačen bife da načinimo plan za nastup delegacije. Kada smo se dogovorili, hrabro smo krenuli u Gornji grad, gdje se nalazio štab IV armije. U prijavnici je bio čitav džumbus: jedni su se javljali u dobrovoljce, drugi su se interesovali kakva je situacija na frontu, a treći su širili alarmantne vijesti. Mi smo se jedva probili do komandantovog ađutanta, nekog vrlo patriotski nastrojenog narednika-đaka. Ispričali smo mu zašto smo došli, pa nas je najavio i rekao da sačekamo. Dok smo čekali on nam je s velikim oduševljenjem pričao kako naši ruše njemačke avione i kako uspješno tuku Švabe. Bio je toliko uvjerljiv da smo mu gotovo vjerovali, te smo i sami postali nekako sigurniji u uspjeh naše dosta problematične misije. No, general nas tog dana nije primio — pozvani smo da dođemo sutra ujutro.

Rano ujutro 9. aprila sastali smo se Rob i ja; Blaževića nije bilo, jer je otputovao na zadatak u Liku. Telefonirali smo Mladenu Ivekoviću i pozvali ga da pođe s nama, kako bismo imali predstavnika inteligencije. Iveković se odmah odazvao i opet smo se našli u prijavnici štaba IV armije. General Jurišić nije bio u zgradi. Čekali smo. Opet smo vidjeli iste mladiće koji su došli da se dobrovoljno jave na front, a koji nisu mogli da dobiju ni dokumente da su primljeni u vojsku, a kamo li da dobiju uniformu i oružje. Na licu mjesta vidjeli smo kako se i tu sprovodi sabotaža, pa smo odlučili da i o tome konkretno govorimo generalu, no tog dana uopšte nije došao u komandu.

Ujutro 10. aprila Iveković nije mogao s nama, pa opet nismo imali predstavnika inteligencije. Telefonom smo pozvali ađutanta, koji nas je izvijestio da je general u zgradi. Sada je bio problem da nađemo trećeg člana delegacije. Rob se sjetio da je iz zatvora izišao Pajo Gregorić Brzi i pošto je znao njegovu adresu, odmah smo pošli po njega i srećom ga našli. Odmah je pristao da pođe s nama. Čim smo stigli, ađutant nas je najavio. Nakon dugog čekanja došao je jedan viši oficir i upitao nas, prilično naduveno, zašto želimo da idemo kod generala. Rekli smo mu zašto, a on je prasnuo i rekao da smo poludili kada tražimo da vojska daje oružje civilima. Bili smo uporni, jer smo tvrdo odlučili da izvršimo već jednom zadatak koji nam je postavio CK, pa smo mu rekli da nas je poslala radnička klasa i inteligencija Hrvatske i da se ne mičemo odavde dok nas general ne primi. On je na to ljutito rekao da sačekamo. Nakon nekoliko minuta se vratio i upitao nas ko je vođa delegacije. Bili smo iznenađeni, jer to nismo predvidjeli, a nismo se prethodno dogovorili. Tu se prvi snašao Rob i gurnuo me naprijed, rekavši da sam ja vođa delegacije. Meni to baš nije bilo najugodnije, ali oni nisu mogli dati svoja imena, jer su bili ilegalci. Rekao sam svoje ime i prezime, što je zapisao na jednu cedulju. Nakon toga nas je upitao ispred koje organizacije dolazimo. Ponovili smo mu da dolazimo ispred radničke klase i inteligencije grada Zagreba i Hrvatske, našto nam je odgovorio da nas general može da primi samo ukoliko dolazimo od neke organizacije. Bili smo na velikoj muci, jer nismo mogli reći da dolazimo ispred KPJ koja je tada bila van zakona, te bi jednostavno mogli da budemo uhapšeni, a da ništa ne učinimo. Međutim, Rob se ni tu nije dao smjesti i hladnokrvno je izjavio da smo došli ispred Saveza hrvatskih željezničara. Ovaj oficir je i to zapisao i odnio cedulju.

Dok smo ponovo čekali, ađutant nas je izvijestio da generala zove ban Šubašić i da se sprema da pođe. Mi smo očito vidjeli da će nam izbjeći, pa smo se na brzinu dogovorili da ga sačekamo i zaustavimo. Čim se spustio niz stepenice prišli smo mu, no on je brzim koracima samo prošao kraj nas mahnuvši rukom. Međutim, Brzi je potrčao energično za njim, sustigao ga i zajedno sa njim izišao na ulicu i prosto prisilio da nas sasluša. Kad mu je ukratko objasnio zašto smo došli, rekao je da nam ne može odmah dati odgovor, ali da će razmotriti šta se tu može učiniti, pa neka dođemo sutra prije podne po definitivan odgovor. Mi smo lično bili prilično zadovoljni s odgovorom, koji nam je davao izvjesne nade da ćemo ipak nešto po-

stići. Međutim, general Jurišić nas je nasamario, samo da nas se što prije riješi, pošto je znao da je već sve propalo i sa Šubašićem se spremio da bježi iz zemlje. Istog dana poslije podne Nijemci su već bili u Zagrebu.

AKCIJE I DIVERZIJE

Odmah po okupaciji, mi smo, po direktivama CK, mobilisali čitavu našu organizaciju za borbu protiv okupatora i ustaša. Naša organizacija je u ovome imala značajnu ulogu s obzirom na osjetljivost i važnost željezničkog saobraćaja za okupatora. Odmah smo pristupili organizovanoj sabotaži, koristeći za to i one željezničare i radnike, a posebno omladince, koji nisu bili članovi KP, ali su simpatisali pokret i bili spremni da ga aktivno pomažu. Okupljali smo ih u udarne grupe, kojima su na čelu bili članovi KP. Kroz razne oblike sabotaže radionica i ložionica u Zagrebu smanjile su 1941. godine proizvodnost i produktivnost rada za preko 50%, a u narednim godinama okupacije to smanjenje je povećano za još nekoliko puta.

Važan zadatak koji je vršila naša organizacija bilo je prebacivanje ilegalne štampe i letaka. Taj zadatak je dat nama pošto se željezničarima u vozovima gotovo nikad nije pregledavao prtljag. U 1941. godini prebačena je velika količina tog materijala u razna mjesta Hrvatske. Iako je manipulisano s velikim količinama materijala, nikad nije bilo ni jedne provale, uglavnom zbog toga što smo to radili veoma slobodno i drsko. Tako, na primjer, primljeni materijal sa koferima odnosio sam u Frankopansku br. 7, gdje je bilo sjedište Mačekove »zaštite«. U istoj zgradi su bile i prostorije Saveza hrvatskih željezničara (čiji sam bio funkcioner) koje smo koristili za čuvanje materijala. Pred zgradom je stajala straža te je materijal tamo bio najsigurniji. Drugovi koji su dolazili po materijal nisu bili sumnjivi, jer se iz iste zgrade preuzimao »Hrvatski željezničar«, glasilo Saveza. Mi smo uvijek, za svaki slučaj preko našeg materijala stavljali nekoliko primjeraka tog lista, jer je tako bilo sigurnije. Pored prostorija, koristili smo od tog Saveza i mnoge druge stvari. Mnogim drugovima, ilegalcima, radi lakšeg kretanja načinio sam legitimacije Saveza s njihovom slikom. Takvu legitimaciju načinio sam i za Rada Končara, koju je uspješno koristio.

U aprilu 1941, prvih dana okupacije, naučio sam kako se s kalijevim kloratom i dušičnom kiselinom prave tempirne zapaljive boce i razarajući eksploziv. Za tempirne boce bilo je potrebno malo navedenih hemikalija i boca benzina, a ako se

želilo da se dođe do razorne eksplozije, tada se jednostavno pored bočice stavljala brzogoreća korda, utaknuta u kocku ili više trotila i eksplozija je gotova, tačno u vrijeme koje se želi. Efikasnost ovih bočica bila je velika. Omladinci Zagreba su pomoću njih zapalili veliki drveni stadion u Maksimiru koji je u trenutku bio sav u plamenu i vatrogasci cijelog Zagreba nisu mogli spriječiti da izgori do temelja.

Kad sam ovo naučio, u svom stanu održao sam kratak kurs s ostalim članovima partijskog rukovodstva i sekretarima ćelija o diverzijama i drugim oblicima sabotaže. Polaznici kursa imali su zadatak da održe kurseve sa ostalim članovima KP i mlađim drugovima iz udarnih grupa, koji su osim toga podučavani i u rukovanju oružjem, naročito pištoljem i bombama.

U početku smo vršili sabotaže manjeg obima, kao sipanje pijeska i željezne prašine u ležajeve vagona i lokomotiva, rezanje parnih cijevi na vozovima i gumenih cijevi kod zračnih kočnica, kvarenje raznih uređaja, motora i slično. Kasnije smo pristupili vršenju krupnijih i složenijih akcija kao što su dizanje pruga i mostova, te paljenje vagona i čitavih vozova. Krupnije akcije su mnogo zavisile od materijalnih sredstava, naročito od eksploziva, kojim smo raspolagali u ograničenim količinama.

Najjeftinije i najefikasnije sredstvo koje smo masovno upotrebljavali bile su naše boce sa benzinom, tempirane da se nakon izvjesnog vremena same upale, koje smo koristili za paljenje vagona i vozova. Naši željezničari na stanicama, pri formiranju teretnih vozova za vojni transport, stavljali bi u svaki drugi ili treći vagon po jednu bočicu sakrivenu među materijalom. Prije pokreta, pod nadzorom ustaša i Nijemaca, vagoni bi se blombirali i nakon toga transport bi, po njihovom mišljenju, potpuno ispravan i obezbijeđen krenuo na put. Poslije dva do tri sata vožnje vagoni bi se kao nekim čudom sami od sebe počeli da pale i naskoro bi čitav voz bio u plamenu. Tako je jednom zgodom u selu sv. Klari izgorjelo 16 vagona; u Blinskom Kutu je izgorjeo čitav jedan voz sa sijenom i slamom za njemačku vojsku. U željezničkoj radionici bili smo česti očevici vraćanja u Zagreb samo golih željeznih kosturova vagona pojedinih vojnih transporata, što je bio dokaz da su naše akcije uspijevale. Ustaše i Nijemci su bjesnili, ali su bili nemoćni, jer unatoč njihove, tako reći, totalne kontrole na svim stanicama, bočice su njima na očigled stavljane u vagone, koji su se na za njih nerazumljiv način palili na putu. Interesantno je da na tim i takvim akcijama nije nikada bio uhvaćen ni jedan naš drug.

Veoma dobar efekat postizali smo i time što smo trgali uputne cedulje na vagonima, što je dovodilo do zastoja u pro-

metu, jer su se vagoni gomilali na stanicama, a da se nije znalo kuda treba da idu. Pored toga smo često ispisivali nove i krive cedulje na pojedine vagone, tako da su upućivani u razne krive pravce, što je takođe pravilo veliku zbrku u prometu.

Karlo Korošec izvršio je dvije uspješne akcije rušenja manjih željezničkih mostova. Prvu akciju je izvršio zajedno sa svojom drugaricom usred dana, kada su, tobože, išli na kupanje u Podsused; u torbi su ponijeli sa hranom i paklenu mašinu koju su podmetnuli pod željeznički most koji je uveče, kada su oni već bili kod kuće, odletio u zrak. Promet je na toj pruzi obustavljen 24 sata. Drugi takav mostić porušio je Korošec sa svojom grupom kod Videm Krškog, kojom prilikom je takođe promet zaustavljen 24 sata. O tim akcijama izvršenim početkom ljeta 1941. govorio je i Radio-Moskva. Korošec i njegova grupa izvršili su nekoliko akcija obijanja zablombiranih vagona iz vojnih transporata, odakle su uzeli manje količine oružja i municije.

Veoma uspješna akcija izvlačenja oružja i municije iz zablombiranog vagona izvršena je noću 25. juna 1941. Tu akciju je izvršio Janko Gredelj sa Antom Miljkovićem, članom Zagrebačkog komiteta i još četvoricom drugova iz naše organizacije. Te noći u službi na Zapadnom kolodvoru bio je Karlo Korošec, koji je i dao sve podatke za tu akciju. Pomenuta grupa bila je na licu mjesta još prije 21 časa zbog ograničenog kretanja. Blombe sa vagona skinute su u 23 časa, a sam rad je završen tri minuta iza ponoći. Tom prilikom je izvučeno 60 pušaka, 5 puškomitraljeza, 10 000 metaka i nešto ručnih bombi. Sav taj materijal je smješten privremeno u kanal ispod mosta kojim protiče potok Černomerac, a kojim nitko nije prolazio. Prilikom vađenja oružja naišao je željeznički stražar, na kojeg je Janko Gredalj uperio jednu praznu pušku i tako ga uplašio, da je od straha ispustio svoju pušku, koju su naši drugovi takođe uzeli.

U izvršavanju raznih akcija i diverzija u našoj organizaciji posebno se isticao Šukrija Bijedić Crni, za koga nije postojao zadatak koji ne bi izvršio. Smatrali smo ga za jednog od najboljih komunista naše organizacije. Bio je vođa jedne udarne grupe u kojoj su bili: Franjo Kolar, Slavko Glavati, Matko Matković, Ahmet Kapetanović i Siktija Sadiković. Sa Kolarom je onesposobio nekoliko parnih čekića u kovačnici, a jedno poslije podne provalili su u električnu radionicu gdje se pune akumulatori i tamo sve porazbijali. U septembru 1941. električar Ahmed Kapetanović, iz njegove udarne grupe, prilikom montiranja jednog motora od 75 KS za pogon pilane spriječio je dovod ulja i motor se, nakon nekoliko sati rada, zaribao i stao.

Formirana komisija je ustanovila sabotažu i nastala su saslušavanja svih radnika, ali krivac nije pronađen. Motor je ponovo osposobljen za rad i montiran. Drugi dan rano ujutro u pilanu su otišli Šukrija i Kolar i u ležaje istog nabacali željezne piljevine, te sastrugali izolirane dijelove žice, tako da je motor po uključivanju odmah izgorio. Ustaše su bijesnile, ali nisu mogle pronaći krivca.

Jedna sanitetska kompozicija, spremna za pokret, stajala je blizu naše radionice. Šukrija, Glavati, Kolar i omladinac Sadiković prošli su s alatom pored njemačke straže i približili se kompoziciji, koja je bila zablombirana. Glavati je skinuo blombu sa zadnjeg vagona i otključao vrata. Po ulasku grupe opet je zaključao vrata, a kroz prozor je natrag namjestio blombu. Poslije toga je nastalo razaranje iz vagona u vagon. Uništena je i isječena sva posteljina i ćebad, uništena su sva postrojenja, etažno grijanje, električni kablovi za osvjetljenje; uništen je rendgen-aparat i svi hirurški instrumenti; lijekovi su prosuti, a zavoji uništeni (jedan dio lijekova i materijala su uzeli sa sobom). U toj akciji je demolirano petnaest sanitetskih vagona. Prilikom izlaska iz kompozicije stražar ih je opazio: nastala je uzbuna, ali oni su se razbježali na razne strane i nitko nije uhvaćen.

Udarna grupa Šukrije Bijedića dobila je zadatak da likvidira starog reakcionarnog politikanta i ustaškog eksponenta Orsaga. Grupa je u nekoliko navrata pokušala da ga likvidira, ali nije uspjela. Da bi barem nešto učinila, grupa odlučuje da ubije nekog ustašu ili njemačkog vojnika. Plan za to je načinjen prvom polovinom oktobra u Šukrijinom stanu. Za mjesto akcije izabran je teren kod nogometnog igrališta bivšeg »Građanskog«, gdje su obično dolazili njemački vojnici s raznim ženama. U akciju su pošli Šukrija, Kolar, Glavati i Matković, naoružani. Akcija je izvršena — likvidiran je jedan njemački vojnik i zaplijenjen njegov pištolj. Tom prilikom, u gušanju, Kolar je dobio od svojih drugova jak udarac željeznom polugom po ramenu. Nakon akcije pobjegli su svaki na drugu stranu. Sutradan kad su se sastali na poslu Kolar se tužio na bolove u ramenu, pa su mu savjetovali da ide liječniku. Na pregledu je ustanovljeno da mu je pukla ključna kost, te je morao ostati kod kuće nekoliko dana.

Pošto nikako nisu imali priliku da likvidiraju staroga Orsaga, Slavko Glavati (22-godišnji omladinac, kovinotokar, ranije odgajan u klerikalnom duhu, a kasnije je u dodiru s komunistima i naprednim radnicima postao i sam napredan, veoma hrabar i odlučan član Šukrijine udarne grupe) odlučuje da načini paklenu mašinu i da se pomoću nje konačno obračuna

sa istim. Njemu je zaista uz pomoć Mate Matkovića uspjelo da u radionici izradi dijelove za tu mašinu i da je kod kuće montira, pa ju je noću upakovanu odnio pred vrata Orsagove kuće u Maksimiru. Drugog dana ujutro ta mašina je eksplodirala i ranila Orsagovog sina, ustašu, koji je prvi naišao na vrata; starom Orsagu se nije dogodilo ništa. Slavko Glavati je kasnije izvršio još nekoliko minskih akcija, od kojih mu je najdrskija bila likvidacija kulturbundovca Eshajmera, zloglasnog poslovođe II odjeljenja željezničke radionice, u martu 1943. Poslije te likvidacije teror ustaša u radionici je uzeo velike razmjere te je pred opasnošću hapšenja Glavati otišao u partizane. Poginuo je na dužnosti političkog delegata u 13. proleterskoj brigadi »Rade Končar« u jednoj borbi sa ustašama.

*

Raznovrsne sabotaže i akcije na željeznici u Zagrebu nagnale su okupatora i ustaše u pravo bjesnilo. Već polovinom 1941, radionica, ložionica i sve stanice bile su upravo preplavljene ustaškim agentima, a osiguranje radionice preuzela je njemačka vojska. Međutim, broj akcija je unatoč svega toga bio u porastu i što je za njih bilo još najnerazumljivije, s obzirom na sve mjere obezbjeđenja, nove akcije su bile sve krupnije i sve drskije.

VEZE S BANIJOM I ODLAZAK U PARTIZANE

Naša organizacija je imala direktnu i neposrednu vezu s partizanima u Baniji, gdje se u šumi Šamarici nalazio željezničar iz Siska Vlado Janjić Capo, sa svojom grupom. U Šamaricu je kao kurir odlazio Dušan Krist i njegova žena Milenka. Oni su partizanima prenosili sanitetski materijal i ostalu prikupljenu opremu. Preko naše organizacije izvršeno je prebacivanje mnogih drugova u partizane, pojedinačno i u grupama. Pojedinačno prebacivanje je vršeno tako što su drugovi oblačili željezničarska odijela, a mi smo ih smještali po pojedinim vozovima kao kočničare i slično. Grupno su prebacivani smještavanjem u zablombirane vagone, koji su po vezama upućivani na pojedine stanice, a tamo su ih naši ljudi primali i upućivali na sporedne kolosjeke. Po padu mraka vagoni su otvarani i posebni kuriri su te grupe sprovodili direktno u partizane.

Koncem juna 1941. naša organizacija je uspješno organizirala bjekstvo Vinka Jeđuta iz bolnice i prebacila ga u Moslavinu (on je iz logora Kerestinec prebačen u bolnicu i tamo bio

pod stražom). Početkom juna uhapšen je Janko Gredelj, član našeg rukovodstva. U zatvoru je zadržan svega desetak dana i pušten, pošto ni pod najtežim batinama nije htio ništa da prizna. Poslije toga odlučili smo da pređe u ilegalnost, kako se ne bi izvrgao ponovnom hapšenju. Gredelj je od tada prestao da radi na željeznici, te je kao ilegalac radio u centralnoj tehnici CK, a sa nama je samo održavao stalnu vezu. Boško Miloš i ja uhapšeni smo 1. avgusta 1941. tako da je naše rukovodstvo ostalo sa dva člana (Karlom Korošcem i Stjepanom Debeljakom). Da bi mogli normalno da rade, drugovi su u rukovodstvo kooptirali Šukriju Bijedića Crnog.

Uhapšen sam baš u vrijeme kada smo pripremali akciju za uništenje velikog transformatora željezničke radionice. Kod mene se nalazio sav materijal i eksploziv potreban za tu akciju, a i velika količina kalijevog klorata, što je trebalo da podmiri potrebe čitave zagrebačke organizacije. Taj klorat mi je dva dana prije hapšenja predao Miljković na pohranu, s tim da uzmem onoliko koliko nam treba. Prilikom premetačine, ustaški agenti u mom stanu nisu pronašli taj materijal, koji je stajao u ormanu pomiješan sa živežnim namirnicama, ni štapine za eksploziv koji su bili utrpani u brašno, a ni veliku količinu ilegalnog materijala, kao ni tri pištolja, koje sam sakrio u šupljinu između stropa i tavana. Nisam bio uhapšen radi kompromitovanja u radu na željeznici (bio sam odlično zakamufliran kao funkcioner Saveza hrvatskih željezničara), već na inicijativu zloglasnog ustaškog agenta i provokatora Majerholda, koga sam poznavao još od ranije, kada je bio smatran dobrim drugom i velikim revolucionarom. Nešto konkretno o mojoj ulozi i partijskoj funkciji na željeznici nije znao, niti je znao da sam član KP, jer mu se nikada nisam povjeravao. Doznao sam da je provokator od Rada Končara, koji je uvijek pred njim bježao. Majerholdova sumnja je poticala najviše s toga, što me je nekoliko puta vidio s Končarom i Šiljom, za koje je dobro znao ko su i šta su. Zato se nije mogao pomiriti s činjenicom da ustaški agenti nisu ništa pronašli kompromitujućeg u mom stanu, pa je odlučio da sam stupi u akciju. Poznavao je način i metod našeg ilegalnog rada, pa je od nekuda doznao da upotrebljavamo kalijev klorat za diverzije i da ga radi konspiracije nazivamo »sol«. Dok sam bio u zatvoru, jedno poslije podne došao je kao tobožnji drug mojoj drugarici, rekavši joj da sam ga poslao da uzme od nje »sol«. Srećom, ja sam joj još ranije kazao tko je Majerhold i ona se odmah dosjetila o čemu se radi. Uvidjevši da je dalje opasno držati te stvari u stanu, ona je to sve poslala Korošcu. Na taj način naši drugovi su opet dobili materijal i mogli da nastave s akcijama.

Početkom avgusta ustaše su došle u radionicu da uhapse člana KP, Frntića, koji im je, međutim, pobjegao i organizacija ga odmah prebacila u partizane, kao i Vjekoslava Janjića. Unatoč hapšenjima i teroru, naša partijska organizacija je ostala i dalje čvrsta i neprovaljena, jer su izolovana hapšenja izvršena bez nekih konkretnih dokaza. Nekako u to vrijeme uhapšen je i Mato Bertićević, iz moje ćelije, koji je u zatvoru zadržan mjesec dana. Svi u to vrijeme uhapšeni članovi KP imali su odlično držanje pred ustaškom policijom i nisu ništa priznavali, tako da je sama partijska organizacija ostala netaknuta. I mene su nakon nešto preko dva mjeseca pustili, jer protiv mene nisu imali nikakvog dokaza. Tome je doprinijela i činjenica što su naši drugovi ubili Majerholda. Svakako da ustaše time nisu digle ruke od mene. Po izlasku iz zatvora nastavio sam da radim na željeznici i u partijskom rukovodstvu, ali vrlo oprezno i obazrivo, u stalnom očekivanju da ponovo dođu po mene. I zbilja, početkom novembra ustaše opkoljavaju radionicu s namjerom da me uhapse, kao i još neke drugove. U zadnji čas sam o tome izvješten i odmah krenuo u bijeg već ranije ispitanim putem. U brzini nisam uspio da uzmem sakriveni pištolj, a što me je moglo skupo stajati, jer sam na izlasku iz ložionice naišao na jednog ustaškog agenta i jednog policijskog stražara, koji su čuvali taj izlaz. Srećom, prevario sam i njih, pobjegao im ispred nosa, dokopao se ulice i mijenjajući tramvaje, dok su agenti jurili za mnom, došao do Koroščevog stana, gdje sam se zadržao do pada mraka, a potom se sklonio na sigurnije mjesto.

Moj sretan bijeg završio se jednom nesrećom, koja me je bolno dirnula. Tom prilikom je nastradao jedan naš vrlo dobar i vrijedan omladinac, član KP, Stjepan Bergant, koji je bio odgovoran za tehniku u našoj organizaciji. Bio je toliko neoprezan da je pošao navečer da javi mojoj drugarici kako sam sretno pobjegao i da ne bude u brizi. Kuća je bila opkoljena ustaškim agentima, koji su odmah za njim ušli u stan i uhapsili ga. Više se nije vratio iz zatvora, kao ni njegova sestra, koja je ranije bila uhapšena.

Još neko vrijeme ilegalno sam živio u Zagrebu i krio se u zgradi carinarnice, gdje sam bio najsigurniji, jer je istu čuvala njemačka straža. Jednog jutra sam sa Milenkom Krist[3] krenuo vozom za Sunju sa svojom legalnom legitimacijom,

---

[3] Milenka Krist, iako onda nije bila član KP, bila je naš odličan kurir i prebacila je dosta važne pošte i materijala na slobodnu teritoriju Banije i Gorskog kotara, a sprovela je mnoge i mnoge naše drugove u partizane. Hladnokrvno je prolazila kroz mnoge teške i komplikovane situacije sve do 1943. godine kada su je uhapsile ustaše i ubile.

na kojoj sam samo krivotvorio ime. Milenka je nosila poštu i neki materijal za partizane, kao i moj pištolj sakriven među ostalim stvarima u torbi.

Na Baniju sam sretno stigao. Dok sam bio tamo održavao sam vezu sa svojom partijskom organizacijom u Zagrebu i drugovi su na moje ime slali razni materijal, vojničku opremu i poštu CK KPH za OK Baniju, kao i pojedine drugove upućene u partizane. Još jednom je k meni došla kao kurir Milenka, a jednom Šukrija Bijedić. U razgovoru sa Šukrijom potužio sam mu se kako imamo premalo oružja, što ga je ponukalo da drugi put ponese jednu kratku karabinku pod kaputom (do tada je uspio u nekoliko navrata da prenese pištolje, municiju i bombe). Ovoga puta je zaglavio zajedno sa omladincem Feridom Lukačevićem, jer je bio provaljen. Na željezničkoj stanici Krajiški Brđani, kada su sišli sa voza, dočekale su ih ustaše sa uperenim puškama. Prilikom pretresa kod Šukrije je pod kaputom pronađen karabin, u koferu pištolji i kod Lukačevića pištolj. Šukrija i Lukačević su poslije toga pretrpjeli strašne batine i mučenja u Brđanima, Sunji, Sisku i u petrinjskom zatvoru, gdje su ih na kraju prebacili. Doznavši za Šukrijino hapšenje obavijestili smo o tome organizaciju u Zagrebu, a preko Danice Kladarin poslao sam mu pismo o namjeri da ga oslobodimo. Za ovo smo angažovali petrinjsku partijsku organizaciju. Iz Zagreba, u zatvoru su ga posjetili Dušan Krist, njegov brat i Lukaćevićev brat. Šukrija je u sapunu napravio otisak zatvorske brave, na osnovu kojeg je u radionici u Zagrebu napravljen ključ. Taj ključ i jedan otpirač dostavljen mu je u zatvor. Pored toga, preko Danice Kladarin poslao sam mu u zatvor jedan pištolj s municijom, tako da je sve bilo spremno za bijeg. On sam je napravio i plan za bijeg, s kojim se složila i partijska organizacija. Bio je već krajnji čas, jer je Šukrija u međuvremenu osuđen na smrt, a Ferid Lukačević da ide u logor Jasenovac i samo su čekali na izvršenje kazne. Bijeg iz zatvora je uspio. Od predviđenih 16 zatvorenika, podijeljenih u tri grupe, uspjelo je da poslije pucnjave po zatvorskom dvorištu i ulicama Petrinje pobjegne samo šest zatvorenika, među njima i Šukrija, i Ferid. Ostala desetorica su ili uhvaćena, ili pobijena na bijegu.

Na Baniji sam doznao od Ilije Engela, španskog borca, kako je poginuo Janko Gredelj. U društvu Ilije Engela i jedne drugarice bio je poslije sastanka u noći 24. decembra opkoljen od ustaških agenata, koji su blokirali čitavu Klajićevu ulicu i kuću u kojoj je držan sastanak. Pošto je samo Janko imao oružje, otvorio je vatru na agente, čime je omogućio Engelu i drugarici da se povuku u dvorište jedne zgrade i da pobjegnu preko

zida. Janko je ubio jednog agenta, a drugog ranio, pa je pokušao da se istim putem povuče, ali nije uspio da preskoči zid, jer je bio ranjen, tako da je, pogođen novim hicima, pao. Odveli su ga odmah u Vinogradsku bolnicu ne bi li dobili od njega kakvo priznanje, u čemu nisu uspjeli, pa su mu bijesne ustaše, onako polumrtvom, čizmama smrskale glavu. Janko Gredelj bio je jedan od najboljih i najagilnijih omladinaca, članova KP na željeznici.

To je prikaz samo nekih akcija partijske organizacije željezničara u Zagrebu u 1941. godini, koja se preko svojih junačkih članova, omladinaca i simpatizera uporno i bespoštjedno borila protiv svih neprijatelja, okupatora i domaćih izdajnika, izvršavajući uspješno zadatke koje je pred nju postavljao CK. Iako je pretrpjela i stalno trpjela teške udarce od ustaških agenata, policije i Gestapoa, gubeći pri tom najbolje kadrove, partijska organizacija željezničara održala se i bila je neprekidno aktivna sve do konačnog oslobođenja.

Vlado MUTAK

FORMIRANJE PRVE SEOSKE PARTIJSKE ĆELIJE U KIČEVSKOM KRAJU

Posle sloma stare Jugoslavije Kičevo je bilo pripojeno »Velikoj Albaniji«. Novostvorene granice su u velikoj meri otežavale veze između Kičeva i ostalih delova Makedonije, koji su potpali pod upravu bugarskih okupatora.

Oktobra 1941. u Kičevo je došao Kuzman Josifovski Pitu i formirao Mesni komitet KPJ. Bilo je osnovano više partijskih organizacija u gradu, zatim vojni komitet, komisija za selo i drugo.

Posebna pažnja posvećivala se stvaranju partijskih organizacija, grupa simpatizera i drugih uporišta narodnooslobodilačke borbe po selima.

*

Bio je decembar 1941. godine. Padala je najpre kiša, a onda suvi sneg. Od magle se nisu videla ni najbliža brda oko grada.

Pri ovakvom vremenu Kičevljani, obično okupljeni u kućama oko ognjišta ili u esnafskim dućanima oko mangala, raspredaju o dnevnim događajima. Za nas je ovaj dan, iako hladan i kišovit, bio veoma pogodan.

Boris Aleksovski Karče i ja trebalo je da odemo u selo Klenovec i da tamo od grupe simpatizera NOB, koja radi na tom terenu, formiramo partijsku organizaciju, prvu ćeliju u kičevskim selima.

Krenuli smo u prvi mrak. Na ulicama nije bilo ni žive duše, gradom su krstarile samo italijanske vojničke i karabinijerske patrole. Prošli smo i poslednje kućice na periferiji. Sneg je i dalje padao. Iza nas je ostalo i selo Drugovo. Tišina. Kao da je i Treska usporila svoj hod. Ne čuje se ni njen žubor.

Malo dalje, pod brdima Goljaka, kroz guste snežne pahuljice i zamagljeno nebo, nazirali su se seoski prozorčići Podvisa, osvetljeni raspaljenim ognjištima ili čađavim petrolejkama. Tamo je negde blizu i železnička stanica Podvis. Trebalo je da požurimo jer se tamo nalazila straža.

Išli smo više od dva časa. Sneg je prilično napadao. Teško smo se probijali. Odela su nam potpuno mokra, otežala. Obojica ćutimo. Samo sneg škripi pod našim nogama.

Ne znam još koliko smo pešačili. Pažnju nam je privukla osvetljena kuća kraj samog puta. Zastali smo. Bili smo pred hanom Misajleta. Znači, stigli smo u Izvor. Treba proći kroz selo. U njemu su: karabinijerska stanica, zatim opština, pa železnička stanica. Okupatori budno prate kretanje ljudi kroz ovaj kraj. Treba prebroditi i poslednju prepreku. Nismo potpuno sigurni da ćemo neprimećeno proći kroz Izvor. Odlučili smo da svratimo u han seljaka Bilbila, on je Karčetov rođak. Domaćini su nas dočekali veoma srdačno, mada su se čudili šta nas je nateralo da po ovom vremenu pođemo na put. Nude nam večeru i spavanje. Sumnja je postala još veća kada smo im rekli da nećemo ostati, jer treba da nastavimo put, idemo poslom.

Prošli smo kroz Izvor i nastavili prema školi. Tu se put odvaja za Klenovec. Sastanak sa drugovima zakazan je pod samim selom, tamo gde prolazi pruga uskog koloseka.

Sneg je bio pokrio sve i nismo sasvim bili sigurni u to da li smo tačno stigli na zakazano mesto. Rešili smo da malo pričekamo. Posle izvesnog vremena primetili smo grupu ljudi koja nam je dolazila u susret. Oni su! Ko bi drugi mogao da bude u ovo doba noći i po ovakvom nevremenu? Približili su se. Prepoznali smo ih: Mirko Milevski[1], učenik VII razreda gimnazije, koga je rat sprečio da završi školu, Zlate Treneski, radnik — pečalbar, Nikola Siljanovski, radnik u Beogradu i Vasilko Jovanovski, pečalbar. Gde da održimo sastanak? U selu nema uslova. Napolju je prosto nemoguće. Drugovi su nam predložili da se sklonimo u jednu štalu ispod samog sela. Štala je bila potpuno mračna. Posedali smo na slamu i sastanak je otpočeo.

Govorilo se o političkoj situaciji u svetu i kod nas, o oružanoj borbi protiv okupatora, o potrebi pripremanja stanovništva za tu borbu. Posebno smo govorili o ulozi Komunističke

---

[1] Mirko Milevski Uroš, učenik, predratni skojevac, veoma smeo, poletan i energičan. Poginuo prilikom oslobođenja Kičeva u borbi na Bukoviku s Nemcima kao komesar čete Kičevsko-moravskog partizanskog odreda. U toj borbi izginula je cela četa, čiji je bio komesar. Proglašen za narodnog heroja.

partije u mobilizaciji naroda, o njenom značaju za ovu našu veliku borbu. Sva četvorica pažljivo su nas slušala.

Sastanak je trajao nekoliko časova. Na kraju smo im svečano saopštili da su od ove večeri sva četvorica članovi KPJ. Oni su činili prvu partijsku ćeliju u ovom kraju. Posle toga govorili smo o novim zadacima i obavezama koje treba da ispunjavaju kao članovi KPJ i kao partijska organizacija. Oni su bili veoma uzbuđeni i spremni da ispunjavaju sve zadatke koje će im postaviti Partija.

Ponoć. Dogorevaju poslednje cigarete. Završen je i prvi sastanak ove ćelije. Vasilko, Zlate i Nikola otišli su u selo, a Karče, Mirko i ja odlučili smo da pođemo za Popovec i da prespavamo u popovečkim košarama ispod sela. Mirko dobro poznaje ovaj kraj, te smo ubrzo stigli do prvih košara i ušli u jednu. Puna je slame. Bilo je užasno hladno, a mi smo pokisli do gole kože. Slama nam je zamenila i toplu sobu i mekanu postelju.

Najzad je svanulo. Napolju je sve smrzlo. Mirko[2] je otišao za Popovec, a Karče i ja prema Izvoru, zadovoljni što smo i ovaj partijski zadatak izvršili sa uspehom.

Tako je bila formirana prva seoska partijska ćelija u kičevskom kraju.

*

Ova osnovna partijska organizacija kasnije je prerasla u Rejonski komitet i odigrala značajnu ulogu u razvitku narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju.

Tome BUKLESKI MAĆULI

---

[2] S Mirkom sam se poslednji put video septembra 1943. godine u oslobođenom Kičevu. Drugog dana poginuo je u borbama na Bukoviku.

SEĆANJA NA FORMIRANJE I PRVA DEJSTVA 1. ŠUMADIJSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

FORMIRANJE ODREDA

Neposredno pred napad Nemačke na Jugoslaviju članovi Okružnog komiteta Kragujevac (Stanislav Sremčević Crni, Milan Ilić Čiča i ja) preneli su svim partijskim organizacijama u orašačkom i oplenačkom srezu direktivu Partije da se članovi i kandidati javljaju u vojne jedinice i bore protiv agresora ako do napada dođe. Pošto ih je vrlo mali broj pozvan i raspoređen, ostali su uporno tražili da im se odredi ratni raspored, ali ga nisu nikada dobili. Odmah posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske članovi KPJ i kandidati su se javljali svojim partijskim organizacijama. Oni su doživeli izdajstvo i rasulo u svojim vojnim jedinicama i videli organizovan rad petokolanaša, te su pitali šta da se dalje radi. Pošto još nismo imali vezu sa OK niti smo znali kakav je njegov stav, Sremčević, Ilić i ja smo se dogovorili da im postavimo zadatak da prikupljaju i čuvaju oružje i municiju do dalje direktive, što je veći broj drugova već bio učinio po svojoj inicijativi. Nešto kasnije, kada smo se povezali sa OK Kragujevac, videli smo da smo pravilno postupili.

U maju 1941. godine Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju formirao je Okružno povereništvo KPJ za okrug Aranđelovac, u koje su ušli predratni članovi kragujevačke partijske organizacije: Stanislav Sremčević (limarski radnik iz Kragujevca), Milan Ilić (zemljoradnik iz Gornje Trešnjevice), Milutin Todorović (profesor iz Kragujevca), Dušan Petrović Šane (kamenorezački radnik) i ja. Za sekretara ovog povereništva, koje je obuhvatalo teritoriju orašačkog, oplenačkog, kolubarskog i kosmajskog sreza[1], određen je Stanislav Sremčević. Tako je sada, pored

[1] Nešto kasnije, kada je formirano Okružno povereništvo za okrug Mladenovac, našem povereništvu je pripao kačerski srez umesto kosmajskog koji je pripao novoformiranom Okružnom povereništvu za okrug Mladenovac.

OK Kragujevac, stvoreno još jedno okružno partijsko rukovodstvo.

26. juna 1941. godine u moju kuću u selu Kopljare došao je Milan Blagojević,[2] stari član Partije i revolucionar sa velikim iskustvom. Tada sam ga prvi put video. U toku vrlo kratkog razgovora rekao mi je da dolazi uime PK KPJ za Srbiju i da treba što pre zakazati sastanak Okružnog povereništva na kome će preneti vrlo važnu direktivu Partije. Pošto smo ugovorili taj sastanak za 28. jun u Kopljaru, otišli smo u vinograd moga strica, gde smo prenoćili. Milan je sutradan rano ujutro otišao vozom prema Mladenovcu, ali mi nije poznato zašto je išao niti sam ga o tome pitao.

Na zakazan sastanak, koji je održan 28. juna u jednoj šumici na periferiji Kopljara, došli su svi članovi Okružnog povereništva. Dok su sekretar i Milan Blagojević pre otvaranja sastanka imali kratak razgovor, mi smo posedali u krug očekujući da čujemo tu važnu direktivu. Tada je Crni bez uvoda saopštio jedinu tačku dnevnog reda: »Stvaranje partizanskog odreda i oružani ustanak«. Na licima drugova videlo se zadovoljstvo. Mnogi su se još pre rata pitali kada će doći taj trenutak da se uzme puška u ruke. Pošto nam je Crni saopštio da sastanku prisustvuje izaslanik PK KPJ za Srbiju Milan Blagojević, koji će preneti zadatke Partije, Blagojević je ukratko, ali oštro i sa revoltom, izneo uzroke propasti bivše jugoslovenske vojske i države, a zatim uglavnom ovako saopštio odluku CK KPJ o oružanoj borbi i formiranju odreda u Šumadiji:

»Po odluci CK KPJ u centralnoj Srbiji formiraće se četiri odreda. Prvi šumadijski na vašoj teritoriji, Drugi šumadijski u okolini Smederevske Palanke, Kragujevački na teritoriji Okružnog komiteta KPJ Kragujevac i Kosmajski u okolini Beograda. Partija je mene odredila za komandanta Prvog šumadijskog odreda, dok će PK KPJ za Srbiju poslati za političkog komesara jednog starog komunistu koji će doći za dan-dva.[3] Naši će odredi, kao i Crvena armija, pored komandanata, imati i političke komesare. Vi treba da odredite zamenika komandanta i zamenika komesara. Potrebno je da se odmah pristupi prikupljanju boraca i oružja i da se odredi mesto dolaska u logor, dok se odred ne formira. Takođe treba odrediti nekog dobrog

---

[2] Milan Blagojević, metalski radnik, španski borac, komandant 1. šumadijskog odreda, uhvaćen i ubijen od četnika 27. oktobra 1941. u Požegi. Proglašen za narodnog heroja.

[3] Za komesara je poslat stari komunista Nedeljko Zakula, advokatski pripravnik, član Okružnog komiteta KPH za Liku, koji je posle okupacije prešao u Srbiju. Svi su ga brzo zavoleli. Poginuo je početkom decembra 1941. godine u selu Gornjem Crnuću kod Gornjeg Milanovca.

komunistu koji će vršiti dužnost intendanta odreda dok se odred bude nalazio u određenom logoru. Na kraju, interesuje me kolika je vaša partijska i skojevska organizacija i kako stojite sa oružjem?« — završio je svoje izlaganje Milan Blagojević.

Posle kraćeg dogovora Sremčević je predložio Milana Ilića Čiču za zamenika komandanta. Čiča je bio član KPJ od 1919. godine, ranije je bio član OK Kragujevac, a sada član Okružnog povereništva za okrug Aranđelovac. Za zamenika komesara predložio sam Dušana Petrovića Šaneta, takođe starog člana KPJ koji je bio na raznim partijskim dužnostima. Pošto su se svi složili s tim, Čiča je predložio da se borci odreda prikupljaju u G. Trešnjevici na mestu »Orlovac«, na ograncima Rudnika. Tamo su postojale dve partijske organizacije koje će moći da obezbede ishranu boraca, veze i drugo što je potrebno.

Za intendanta odreda odredili smo Branka Ilića, člana KPJ iz Gornje Trešnjevice.

Zatim sam u izveštaju o brojnom stanju članstva izneo da na ovom terenu imamo oko 20 partijskih organizacija sa oko 120 članova KPJ i 17 skojevskih sa oko 70 članova SKOJ-a i da pored njih postoje gotovo u svakom selu i bliski simpatizeri na koje se možemo potpuno osloniti. Zatim sam rekao da smo u većem broju sela držali masovnije sastanke na kojima su članovi rukovodstva govorili o nenarodnim režimima, ratnoj opasnosti, skupoći, porezima, agrarnoj reformi, seljačkim dugovima i drugim problemima koji su interesovali selo.

— Kako stojite s radnicima? upita Blagojević.

Odgovorio sam mu da su u Aranđelovcu, Lazarevcu, Topoli i ostalim varošicama većina zanatski radnici, da u Aranđelovcu i okolini Lazarevca postoje rudnici uglja, ali su u njima zaposleni uglavnom ljudi iz okolnih sela, tako da ima malo proletera. Zatim sam dodao da je veći broj članova Partije i skojevaca sklonio puške i municiju, ali ih ima i bez oružja.

— Molim vas da u odred obavezno dolaze ljudi s oružjem. Ako neko nema oružja treba da ga uzme od onih koji sada neće stupiti u odred — upade Blagojević.

Na kraju smo izvršili podelu terena, kako bismo što pre sproveli ove zaključke i odluke. Blagojević je uzeo Natalince i okolna sela, Sremčević većinu sela kolubarskog sreza, Šane i ja delove oplenačkog i orašačkog, Čiča izvestan broj sela orašačkog i kolubarskog sreza, a Mile Todorović kosmajski srez[4].

---

[4] Međutim, za Todorovića nam je javljeno da će ostati na Kosmaju, zato što je određen za komandanta Kosmajskog odreda i da kosmajski srez pripada partijskom rukovodstvu Beograda.

Odmah posle toga počeli smo da održavamo sastanke partijskih i skojevskih organizacija po selima, na kojima smo izlagali političku situaciju i govorili o odluci Partije za formiranje oružanih odreda i otpočinjanju borbe. U nekim organizacijama i selima bilo je kolebanja, naročito kod starijih ljudi. Iznošeni su razni razlozi: »dok ovršem žito«, »treba da obezbedim hranu za porodicu«. »kako da ostavim porodicu« itd. Međutim, skojevci i drugi omladinci bili su sasvim drukčiji. Oni su se bez kolebanja javljali za stupanje u odred.

Još mi je u svežem sećanju sastanak sa 5 članova Partije u selu Vukosavcima pod Bukuljom, od kojih niko nije mogao da stupi u odred. Svi su iznosili prilično ubedljive razloge — neki zato što je bolestan, neki će stupiti kad završi neodložne poslove itd. Pošto se nisam mogao pomiriti s tim da niko iz ove organizacije ne pođe u odred, uporno sam počeo da ubeđujem Bogosava Mijajlovića, starijeg čoveka, koji je bio na solunskom frontu. Bogosav je disciplinovano slušao moje ubeđivanje, ali me je na kraju upitao da li sam služio vojsku. Kada sam mu odgovorio da nisam, on se nasmeja i reče: »Zato se ja i ti ne možemo da sporazumemo. Pošto sam prilično gluv, ne mogu na stražu, ne mogu u prethodnicu ni u zaštitnicu. Zbog mene mogu da nastradaju ostali ljudi. Ja mogu više da doprinesem našoj borbi ovde gde sam nego u odredu«. Kad mi je izneo ove razloge prestao sam sa ubeđivanjem.[5] Iako iz ove partijske organizacije niko nije stupio u odred, ipak su njeni članovi izvršavali važne partijske zadatke u selu i van njega.

Radili smo danonoćno da bismo odred što pre formirali. Tako su već prvih dana jula počeli da pristižu prvi borci na zborno mesto u G. Trešnjevici. Dolazili su partijci, skojevci i napredni seljaci iz Darosave, Vinče, Kopljara, Trešnjevice, sela Kolubare, Aranđelovca itd. U logoru se već 2. jula okupilo oko 50 ljudi, a sledećeg dana došlo je još nekoliko grupa radnika komunista i skojevaca iz Kragujevca[6].

Od oko 80 ljudi, koliko ih je bilo u odredu 7. jula, 45 su bili članovi KPJ, a oko 15 skojevci. Odred je imao oko 50 pušaka, 2 puškomitraljeza, 8 pištolja, 70 ručnih bombi i oko 1500 puščanih metaka.

---

[5] Bogosav je zaista mnogo više učinio u pozadini. U njegovoj kući bila je odredska bolnica. On je organizovao snabdevanje ranjenika, čuvao ih i negovao. Kad su se naše snage povukle u Bosnu, četnici su ga ubili u kući. Nije hteo da ide van nje, jer je bio svestan da će ga ubiti. »Ako moram da poginem, neka to bude u mojoj kući. Neću da me vučete po jarugama«.

[6] Među njima su bili Trifun Petrović, Danilo Stanković, Blagojče Filipović i drugi sa kojima sam još pre rata ilegalno radio u Kragujevcu.

Komandant odreda Milan Blagojević je svakoga dana od 7. do 15. jula izvodio vojnu obuku pridošlih boraca. U šumi su improvizovani mali poligoni na kojima su se borci obučavali u nišanjenju, rasklapanju i sklapanju puške, puškomitraljeza i pištolja, bacanju bombe, organizovanju zaseda i napadima na motorna vozila, patrolnoj i stražarskoj službi itd.

U logoru Prvog šumadijskog odreda bilo je 15. jula svečano. Već rano izjutra borci su uređivali logor, sebe i svoju opremu. Toga dana su u logor došli članovi Glavnog štaba za Srbiju Rodoljub Čolaković i Sreten Žujović da prisustvuju zakletvi boraca. Pošto je komandant Blagojević predveče postrojio odred, Čolaković je, svečanim glasom pročitao tekst zakletve, a borci su ponavljali njegove reči. Na njihovim licima se videlo uzbuđenje i odlučnost. Po završetku zakletve Čolaković i Žujović su se rukovali sa svakim borcem i poželeli uspešnu borbu za oslobođenje zemlje.

Istog dana u odredu su formirane 4 čete. Blagojević je saopštio sastav ljudstva svake čete i njeno rukovodstvo, a istovremeno i sastav štaba. Time je završeno formiranje Prvog šumadijskog odreda.

PRVI SUKOBI

Sutradan je došlo do prvog sukoba odreda i žandarma iz Donje Šatornje. Dok su nam se žandarmi (koji su bili obavešteni o mestu logora našeg odreda) oprezno privlačili, borci su ih na vreme primetili i sačekali na jednoj kosi nedaleko od logora. Posle dva-tri rafala iz puškomitraljeza i nekoliko plotuna iz pušaka žandarmi su se dali u panično bekstvo. Jedan je zarobljen, razoružan i pušten; mi nismo imali gubitaka. Zatim je štab odreda održao sastanak sa borcima na kome su razmotreni propusti i nedostaci u borbi. Pošto su se svi dobro držali izuzev komandira 3. čete (odmah je smenjen sa dužnosti), čete su dobile određene zadatke i teritoriju na kojoj će se kretati i dalje boriti. Komandant i komesar su ostavili vezu komandirima i naredili im da preko kurira izveštavaju o izvršavanju postavljenih zadataka.

O ovoj borbi su žandarmi iz Šatornje odmah obavestili Nemce tako da je njihova kolona od 9 kamiona i 2 topa stigla iste noći 16/17. jula u Gornju Trešnjevicu, blokirala ovo selo i ceo rejon u kome je bio partizanski logor. U zoru 17. jula Nemci i žandarmi iz Topole, Šatornje i Stragara su razvijenim streljačkim strojem uzaludno pretresali blokirani teren, pošto su naše čete bile dobile nove borbene zadatke u drugim rejonima. Neprijatelj je udarao u prazno. Za to vreme smo Bora

Nešković[7] i ja iz vinograda Milana Ilića Čiče, zaklonjeni gidžama, sa podsmehom posmatrali kako Nemci uzaludno pretresaju šume i plastove sena. Ni na kraj pameti nam nije bilo da mogu pretresti i vinograd.

— Eno žandarma pored vrzine! — viknu Bora. Pogledah, ali pored njih videh i streljački stroj Nemaca kako ide kroz vinograd pravo na nas. Dadoh Bori jednu ofanzivnu bombu i otkočih revolver. Pratili smo pogledom jednog Nemca koji je sa »šarcem« preko grudi zverao levo i desno. Prošao je neposredno pored nas, samo što nas nije nagazio. Prišao je Ljubici i Savi, Čičinoj ženi i kćeri, prevrtao puškomitraljezom ćebad i nešto pitao na nemačkom. One su slegale ramenima. Iskoristili smo ovo i neopaženo se izvukli iz vinograda.

Sledeći zadatak odreda bio je da likvidira žandarmerijske stanice i opštinsku vlast koja je počela da funkcioniše posle okupacije. Izvršavajući ovaj zadatak čete su već do kraja jula spalile gotovo sve opštinske arhive po selima. One su sem toga zabranile i zapretile razvlašćenim predsednicima i kmetovima da ma šta rade za okupatora. Prilikom paljenja arhive svaka četa je držala političke konferencije u selu i objašnjavala ciljeve borbe. Paljenje arhiva narod je masovno odobravao. Tih dana su likvidirane sve žandarmerijske stanice, izuzev onih u sreskim mestima. Prva i 3. četa su 28. jula napale i razoružale žandarmerijsku stanicu u Darosavi, oduzele oružje i uniforme žandarmima i zabranile im da služe okupatoru. Sledećeg dana je 4. četa razoružala žandarme u Natalincima, ali napad koji je 30 jula izvršen na žandarmerijsku stanicu u Donjoj Šatornji nije uspeo, jer su se žandarmi bili dobro zabarikadirali (ova stanica je likvidirana tek 5. avgusta). Trećeg avgusta razoružani su žandarmi u Vreocima, a nekoliko dana kasnije i u Belosavcima. Uporedo sa likvidacijom žandarmerijskih stanica rušene su železničke stanice (u nekoliko mahova napadnute su i demolirane stanice Kopljare i Banja — u kojoj smo imali saradnika, izvršen je upad u železničku stanicu Aranđelovac, a rušene su i ostale stanice) i železnička pruga Mladenovac — Aranđelovac — Lajkovac.

Zahvaljujući uspešnim borbama sa žandarmima i likvidaciji žandarmerijskih stanica, kao i svakodnevnom političkom radu na terenu, u odred su neprekidno pristizali novi borci, tako da su čete narasle na 100 — 150 ljudi. Postavilo se pitanje energičnije borbe protiv Nemaca, jer je teritorija okruga, izuzev sreskih mesta, bila manje-više slobodna. U prvoj polovini avgusta održan je zajednički sastanak Okružnog povereništva

---

[7] Bora je preko Aranđelovca došao u odred, ali mu se nije mogao priključiti zato što su čete već bile napustile Gornju Trešnjevicu.

KPJ i štaba odreda u selu Brezovcu — zaselak Vujanovića. Na ovom sastanku je odlučeno da se odred više orijentiše na borbu s Nemcima, da se komandiri i komesari četa oslobode stražarske službe i da se više ne određuju u prethodnice kako bi uspešnije rukovodili borbom i mogli više politički da rade. Posle ovog sastanka okupator u Šumadiji više nije mogao bez opasnosti da zalazi u sela niti da se slobodno kreće glavnim komunikacijama, jer su naše čete postavljale zasede svuda gde su Nemci prolazili. Tako su 2. i 4. četa već 12. avgusta izjutra postavile zasedu na putu Beograd — Kragujevac u blizini sela Čumića, u koju je upao jedan kamion sa sedam Nemaca. Tri Nemca su poginula, jedan je teže i tri lakše ranjena. Kamion je zapaljen. Zarobljenim Nemcima je svučena uniforma i oduzeto oružje. Komesar čete je objasnio zarobljenicima cilj borbe srpskih partizana i pozvao ih na »proletersku solidarnost u borbi protiv fašizma«. Zatim su partizani odneli plen, a ranjene Hitlerove vojnike ostavili kraj zapaljenog kamiona.

Kad je 14. avgusta oko 60 Nemaca počelo da popravlja most na rečici Bistrici na putu Aranđelovac — Lazarevac, koji je 1. četa porušila još krajem jula (građu za opravku su oduzeli od seljaka iz Bistrice, a puške su bili sastavili u kupe na maloj zelenoj poljani), oko podne su ih iznenada napale 1. i 3. četa. U kratkoj borbi ranjen je veći broj Nemaca, ali su se oni ipak izvukli pošto im se čete pre napada nisu mogle više približiti da ne bi bile pre vremena otkrivene.

Oko 10 časova 15. avgusta na putu Topola — Šatornja, na mestu Prokopu, u selu Vinči, zaustavio se jedan kamion sa 10 Nemaca, jednim oficirom i jednim podoficirom usred zasede kojom je rukovodio komandant odreda Blagojević. Kad su Nemci otpočeli da bezbrižno popravljaju ranije posečenu telefonsku liniju, naši borci su iskočili iz zaklona sa uperenim puškama. Nemci su bili potpuno iznenađeni. Đole Nešić im je na nemačkom komandovao da bace oružje i dignu ruke uvis. Pošto su već imali iskustva, Nemci su bez naređenja poskidali uniforme i čizme i mimikom tražili od partizana da zamene odela i obuću. Posle »političkog ubeđivanja« upućeni su u pohabanim odelima prema Topoli. To je bio poslednji susret ovakve vrste Nemaca i partizana. Naime, da bi ubuduće sprečila ovakvu predaju i razoružavanje, nemačka komanda je tako razoružane vojnike izvodila pred vojni sud i streljala.

Prilikom napada između 15. i 16. avgusta na nemačko uporište u rudniku uglja u Junkovcu, ceo vod Nemaca se razbežao po kukuruzima. A kad su 16. avgusta u selu Banji kod Aranđelovca upala dva nemačka kamiona i jedan oklopni automobil u partizansku zasedu, Nemci su imali tri mrtva i više

ranjenih. Isto tako je jedan autobus sa nemačkim oficirima (pošli su na izlet u Topolu) upao 17. avgusta izjutra u zasedu koju je postavila 2. četa na putu Beograd — Kragujevac, između Krćevca i Belosavaca. Zaseda je otvorila vatru samo iz pušaka, jer je mitraljez zatajio, tako da je autobus uspeo da izađe iz zasede i umakne prema Topoli, ali sa okrvavljenim Nemcima.

Posle ovih borbi Nemci su se kretali drumovima samo uz jako obezbeđenje, iznenadno i brzo, kako bi izbegli naše zasede.

FORMIRANJE BATALJONA

Krajem avgusta su čete Prvog šumadijskog odreda kontrolisale gotovo čitavu teritoriju okruga. Narod im je pružao punu podršku, a priliv boraca je bio veliki. Okružno povereništvo KPJ i štab odreda su na Blagojevićev predlog održali 23. avgusta i drugi zajednički sastanak u Brezovcu, na kome je razmatrana politička i vojna situacija. Posle kraće diskusije doneta je odluka da se formiraju tri bataljona sa štabovima. Pošto su istog dana predviđena i rukovodstva ovih bataljona, već 25. avgusta se u dvorištu osnovne škole u selu Masloševu okupio ceo odred sa štabom. Tu je došao i sekretar Okružnog povereništva Sremčević. Oko podne odred je postrojen po četama. Komandant odreda je govorio o značaju formiranja bataljona, a komesar Žakula je pročitao naredbu o formiranju bataljona i postavljanju: Dušana Dugalića za komandanta i Dače Stankovića za komesara 1. bataljona, Race Terzića za komandanta i Velje Gerasimovića za komesara 2. bataljona i Živadina Miladinovića za komandanta i Trifuna Petrovića za komesara 3. bataljona. Zatim je izvršena podela boraca po četama, tako da je svaki bataljon imao po 3 čete s komandirom, komesarom i zamenikom komesara čete. Prvi bataljon je uglavnom bazirao na oplenački, 2. na kolubarski, a 3. na orašački srez. Sada su štabovi bataljona imali nešto više slobode u vršenju akcija, ali je štab odreda lično ili preko kurira usmeravao i koordinirao njihov rad.

U drugoj polovini avgusta obavestila me je partijska organizacija iz Aranđelovca da četnici pripremaju sastanak svih vojvoda iz Srbije na kome će prisustvovati Kosta Pećanac i grupa generala Novakovića. Nešto kasnije smo doznali da su na sastanak pozvani i viđeniji ljudi iz nekih sela orašačkog sreza. Iz jednog takvog poziva (objave), koji je dobio jedan član KPJ, video sam da je sastanak zakazan na Bukulji za 24. avgust. Zato se 23. avgusta na sastanku u Trešnjevici, u kući Dragutina Ilića, kome su prisustvovali: Sremčević, Šane, Milan Ilić, Milan Blagojević i Žakula, diskutovalo o četničkom sastanku, o tome ko

je sve pozvan iz orašačkog sreza, o čemu će četnici razgovarati i o tome kako bi se oni mogli uvući u borbu protiv Nemaca. Na kraju je odlučeno da ja ilegalno odem na taj sastanak, izvidim situaciju i podnesem izveštaj.

NA ČETNIČKOM SASTANKU

Posle ovog sastanka odmah sam otišao u Brezovac i tu saznao da su na četnički sastanak na Bukulji, između ostalih, pozvani i neki članovi KPJ iz ovog sela i da su i oni dobili objave. Uzeo sam objavu jednog od njih i na Bukulju pošao sa Milošem Vujanovićem, članom KPJ, koji je takođe bio pozvan. Mislio sam da li da ponesem oružje. Ipak sam odlučio da ne idem bez njega. Poneo sam dve bombe i revolver sa nekoliko metaka. Vrelo avgustovsko sunce je već bilo upeklo kad smo naišli na prve četničke straže. Nadmeni i zvanični, okićeni redenicima i bombama, tražili su objave. Dok smo stigli do planinske kuće morali smo ih pokazati na pet do šest mesta. Kod planinske kuće bilo je već dosta ljudi. Neke sam poznavao, ali su se pravili da me ne vide. Odvojio sam se od Vujanovića i prošetao po proplanku oko planinske kuće na kome su ljudi sedeli po grupama. Neki su razgovarali, a neki ćuteći posmatrali četničko kočoperenje. U hladovini bukvi četnici su okretali prasiće i jaganjce na ražnju. Zapazio sam poveću grupu aranđelovačkih trgovaca, kafedžija i bogataša. Za to vreme su se četničke glavešine i njihove viđenije pristalice dogovarale sa Kostom Pećancem u planinskoj kući.

Kad su oko 11 časova pozvali ljude na okup, jedan od četničkih vojvoda je sa stepenica počeo da govori zašto je sazvan ovaj sastanak i tom prilikom je rekao: »Komunistička opasnost raste i treba je u korenu uništiti. Pošto je okupatorska sila velika, mi moramo prema njima biti lojalni. Sad nije vreme ni za kakvu borbu protiv Nemaca. Za jednog Nemca pada sto srpskih glava. Ovo će biti detaljnije izneto u rezoluciji koju priprema komandant svih četničkih odreda, vojvoda Kosta Pećanac, sa svojim saradnicima. Rezolucija će vam biti saopštena«.

Iako mi je bilo jasno da Pećanac šuruje s Nemcima, ipak sam odlučio da sačekam »rezoluciju«. Oko 14 časova (kad je veći broj seljaka već bio napustio Bukulju i otišao kućama) četnici su pozvali prisutne da im se saopšti rezolucija. Da bih bolje čuo priključio sam se grupi koja je pošla prema planinskoj kući. U toj »rezoluciji«, koja je bila nešto detaljnija od prvog saopštenja, osuđena je borba komunista protiv okupatora. Koliko se sećam, u njoj su postavljeni i određeni zadaci četničkim jedinicama. Da ne bi za jednu nemačku glavu padalo

100 srpskih glava, Pećančeva vojska će razjuriti komunističke grupe. Uhvaćene vođe i komuniste treba predati Nemcima, a seljacima udarati po 25 batina. Mlađima udarati po 20 batina i slati ih u popravne domove, koji će biti pod kontrolom četnika. Četnici će obezbeđivati Nemcima prolaz drumovima i prugama. Zato će tražiti od Nemaca da im se stave pod komandu sve žandarmerijske stanice, da im se daju oružje i municija itd.

Dok je Pećančev vojvoda čitao poslednje fraze ove četničke »rezolucije«, s leđa su me zgrabila dva četnika i u pratnji još dvojice s uperenim puškama odveli u šumu nedaleko od planinske kuće gde su me razoružali i pod stražom čuvali. Razmišljao sam kako da se izvučem. Pao mi je na pamet jasan stav Partije: uključiti sve snage u borbu protiv okupatora. Zato sam odlučio da tražim sastanak sa Kostom Pećancem i ponudim mu pregovore u ime štaba našeg odreda, radi organizovanja zajedničke borbe protiv Nemaca, iako za to nisam imao ovlašćenja. Da bih ostvario ovu svoju nameru počeo sam da se bunim i uporno tražim sastanak sa Pećancem ili Novakovićem, ali četnicima koji su me čuvali nisam rekao ko sam i šta sam. Tek kada su vojvode završile ručak poveli su me u planinsku kuću. U sobi, u vrhu stola pretrpanog pečenjem, vinom i rakijom, sedeo je Pećanac. Jedna žena u četničkom odelu stavljala mu je jastuk pod leđa. S njegove leve strane sedeo je Novaković u generalskoj uniformi, a oko stola još nekoliko četničkih vojvoda.

— Ko si ti? — upita me Pećanac.

— Došao sam iz štaba Prvog šumadijskog odreda radi pregovora o zajedničkoj borbi protiv Nemaca.

Izlapeli starac se više interesovao kako sam uspeo da naoružan dođem na Bukulju.

— Šta si imao od oružja?

— Dve bombe i revolver — odgovorih.

— Kažem ti ja — obrati se Pećanac Novakoviću — da je on hrabar i da vredi naših 10 četnika.

— Preteruješ, vojvodo, nije baš tako — protestuje Novaković.

Pošto je odbio da prihvati ma kakvu zajedničku borbu protiv Nemaca, Pećanac reče:

— Vaša borba samo nanosi štetu srpskom narodu, jer za jednog Nemca koga vi ubijete padne 100 srpskih glava.

Nije mi ništa pomagalo ni to što sam ga podsetio na borbu našeg naroda protiv zavojevača kroz istoriju i na četničku borbu u prvom svetskom ratu.

— Reci ti tvom komandantu da prestane sa ubijanjem Nemaca, inače... — završi Pećanac.

Bilo je iluzorno dalje insistirati. Zamolio sam ga da mi se vrati oružje. Pošto je naredio da mi ga donesu, ponudio mi je da ručam. Zahvalio sam, rekavši da nisam gladan. A kad jedan četnik donese moje oružje i stavi ga na sto pred mene, Pećanac me pogleda i, vrteći glavom, reče:

— Neka ga neko otprati do poslednjih naših straža!

Tako sam u pratnji četničke trojke napustio Bukulju.

Kosta Pećanac je, posle uspešnih pregovora s Nemcima, otišao prvih dana septembra u gradove sa svojom »vojskom«, a general Novaković je ostao sa svojom grupom na Bukulji. Kada smo za ovo saznali, Sremčević i ja smo otišli na pregovore sa Novakovićem, da bismo ga pridobili za borbu protiv Nemaca. Njegov zahtev da se i naš odred stavi pod njegovu komandu energično smo odbili i pri rastanku mu rekli da još razmisli o našem predlogu. A kad je prvih dana oktobra sa svojom grupom prešao u manastir Voljavču kod Stragara, ponovo smo pokušali da njega i njegove četnike uvučemo u borbu protiv Nemaca. Posle izvesnog natezanja na pregovorima,[8] na kojima su s naše strane (pored mene) učestvovali Sremčević, Šane, Blagojević, Milan Ilić i Žakula, Novaković je pristao da stupi u akciju. Međutim, njegove akcije su se svodile na sečenje desetine telefonskih stubova i rušenje manjih mostova na sporednim putevima. U njegovoj grupi su se nalazili ljudi koji nisu bili spremni da se bore, tako da su neki posle ovih akcija prišli četnicima Koste Pećanca, a neki četnicima Draže Mihailovića, dok je on s malom grupom krenuo prema Gruži.

KLICE NARODNE VLASTI

Uporedo sa stvaranjem odreda pristupili smo i formiranju narodnooslobodilačkih fondova koji su imali zadatak da snabdevaju odred odelom i sanitetskim materijalom i da po selima prikupljaju oružje i municiju, žito i drugo. Tako su u većem broju sela organizovani magacini za smeštaj prikupljenog žita. Ti fondovi su u avgustu 1941. godine prerasli u narodnooslobodilačke odbore — organe revolucionarne vlasti, s tim što su istovremeno primili i sve zadatke fondova. Pored toga oni su

---

[8] Dok smo pregovarali, u dvorište manastira ušao je naš 1. bataljon pod Dugalićevom komandom. Ovaj bataljon je bio dobro naoružan i obučen, a Dugalić je imao kompletnu vojničku uniformu. Disciplina i vojničko držanje boraca ovog bataljona fascinirali su Novakovićeve četnike.

organizovali bezbednost svoga sela i stvarali partizanske straže koje su se borile s manjim grupama neprijatelja, čuvale sela od njegovog iznenadnog upada itd. Tako je u drugoj polovini oktobra na našoj teritoriji dejstvovalo preko 30 seoskih narodnooslobodilačkih odbora, a koncem oktobra smo (Sremčević, Šane i ja) u Jarmenovcima formirali Sreski narodnooslobodilački odbor, u koji su ušli: Živko Jovanović (zemljoradnik iz Brezovca), Vojin Gajić Gorilo (zemljoradnik iz Kopljara), Žika Kostić (advokat iz Aranđelovca), Boža Marinković (sopstvenik mlina iz Aranđelovca) i Čeda Plećević (advokat iz Aranđelovca) kao predsednik odbora.[9] Ovaj odbor je imao zadatak da koordinira rad seoskih odbora, da stvara odbore u selima gde ih nije bilo, da drži političke konferencije itd. Krajem novembra svi članovi ovog odbora su se s našim snagama povukli u Bosnu.

PLEMENITE ŽRTVE

Ne mogu a da ne istaknem drugove sa kojima sam radio, koji su pali u prvoj godini naše borbe. Iako smo imali sporazum o zajedničkoj borbi protiv Nemaca, četnici Draže Mihailovića su mnoge mučki poubijali. Od učesnika na junskom sastanku u Kopljaru prvi je pao Mile Todorović. Zarobili su ga Dražini četnici kod Ljiga, na putu prema Užicu i predali Nemcima u Valjevu, gde je streljan. Tom prilikom je zarobljena i njegova žena kao i izvestan broj bolničarki i ranjenika.

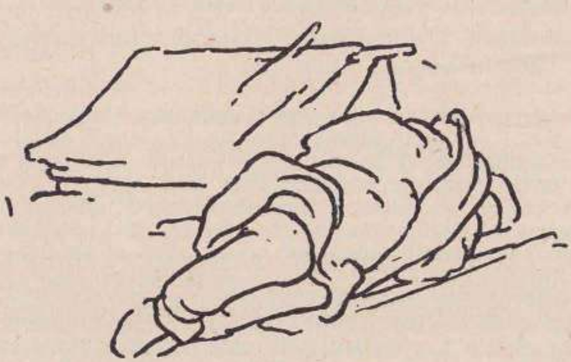
U oktobru je pao komandant našeg odreda Milan Blagojević, takođe učesnik junskog sastanka u Kopljaru. Prilikom povratka sa jednog savetovanja iz Vrhovnog štaba, četnici vojvode Javorskog su ga 27. oktobra na prevaru uhvatili i posle zverskog mučenja ubili u Užičkoj Požegi. Nismo znali kako je ova banda uspela da savlada ovog hrabrog revolucionara i starog borca koji je često gledao smrti u oči. O njegovoj pogibiji saznali smo iz užičke »Borbe«.

Na Rudniku sam 7. novembra saznao za još jednu potresnu vest. Naime, dojučerašnji naši »saveznici« u borbi protiv okupatora, četnici Draže Mihailovića, zarobili su posle teške borbe većinu boraca našeg 2. bataljona u Gornjem Milanovcu. Dok su dve čete našeg 3. bataljona, sa Čačanskim odredom, po naređenju Vrhovnog štaba, isterivale četnike iz oslobođenog Čačka, četnici u Gornjem Milanovcu su kovali zaveru protiv partizanskih snaga u ovom slobodnom gradu. Međutim, njihov plan je bio privremeno poremećen kad su u Milanovac izne-

[9] Gajić, Kostić, Marinković i Plećević su pripadali levom krilu Udružene opozicije. Pošto su u septembru 1941. zatražili vezu sa Okružnim povereništvom KPJ, došli su u partizane.

nadno stigli 2. bataljon i 7. četa 3. bataljona Prvog šumadijskog odreda. Zato su sačekali noć kada su Šumadinci pospali u bolničkoj zgradi. Pošto su u ponoć sa nekoliko svojih četa opkolili bolnicu, počela je žestoka borba koja je trajala sve do svanuća. A kada su partizani istrošili svu municiju, četnicima nije bilo teško da prodru u zgradu i da ih zarobe, tako da se mali broj izvukao. Neke, većinom sa sela, pustili su kućama, dok su oko 120, pretežno članova KPJ i SKOJ-a, oterali u milanovačku kasarnu gde se nalazilo oko 200 partizana iz drugih odreda koje su četnici na sličan način zarobili. Iako su partizani oko podne ponovo oslobodili Gornji Milanovac, četnici su prilikom povlačenja prema Ravnoj gori odveli i zarobljene drugove. Oni su kasnije ovih 120 boraca iz Šumadijskog odreda i 240 boraca iz drugih odreda predali Nemcima u Valjevu koji su ih postreljali. Tom prilikom su između ostalih streljani i hrabri skojevci iz Aranđelovca: Lida Marinković, komandir voda, Branko Savić Ćaća, puškomitraljezac, Mališić, komandir 7. čete i mnogi drugi.

Milovan MILOSAVLJEVIĆ MIKA

TRINAESTOJULSKI USTANAK POD OBODOM

U Donjem Kraju kod Cetinja 28/29. maja 1941. održan je sastanak tek formirane Sreske vojne komisije za srez Cetinje na kome je razrađena direktiva i plan formiranja pripremnih gerilskih odreda za dizanje ustanka. Na tom sastanku je odlučeno da se za riječku opštinu,[1] s obzirom na geografski položaj i težinu zadatka, oformi Opštinska vojna komisija. Na prvom sastanku ove komisije, koji je održan 31. maja više sela Meteriza na mjestu zvanom Pržnik, odlučeno je gdje će se skladištiti sačuvano oružje, isplanirani su borbeni odredi na teritoriji opštine, način vojne obuke omladinaca, sanitetska služba itd. Rad je počeo odmah. Početkom juna smještena je iznad Gornjeg Ceklina tehnika MK KPJ Cetinje, gdje je umnožavan partijski i drugi materijal. To je znatno pomoglo ionako intenzivnom političkom radu u narodu ovog kraja.

---

[1] U Gornjem Ceklinu iako pod teškim ilegalnim uslovima neprekidno je živjela i radila partijska organizacija, što je imalo pozitivnog uticaja i na simpatizere i na prijatelje Partije u Rijeci Crnojevića i okolini. Na parlamentarnim izborima 1923, 1925, 1927, 1931, 1935, i 1938. najveći broj glasača za sreskog kandidata NRPJ, odnosno »radničko-seljački savez« i radničko-seljačku stranku bio je baš iz Rijeke Crnojevića, odnosno iz okolnih ceklinskih sela. Sjajnom akcijom ceklinski komunisti uspijevaju da se 1934. izbore za potpuni uticaj nad upravom ceklinskih ribolova. Na opštinskim izborima od 22. novembra 1938. godine i opštinska vlast u Rijeci prelazi u ruke komunista. Sve jače i stabilnije pozicije KP u narodu istiskuju uticaj građanskih partija i pretvaraju ovaj kraj u najjače uporište revolucionarnog pokreta.

Autoritet KP ispoljavao se u brojnim manifestacijama i istupanjima protivu nenarodnih diktatorskih režima kao i u demonstracijama 27. marta 1941, zatim prilikom bojkota dočeka italijanskog kralja na Cetinju 17. maja 1941. itd. Narod opštine riječke, već vođen jakom, autoritativnom i borbenom KPJ (koja je u opštini imala 68 članova, desetak kandidata i oko 100 skojevaca) spremno je dočekao čas oružanog ustanka.

Na dan napada fašističke Nemačke na SSSR, 22. juna, na teritoriji opštine je postojalo 13 gerilskih odreda sa 215 boraca, i to: dva odreda na Gornjem Ceklinu (jedan od 21, drugi od 13 boraca), odred na Ulićima sa Strugarima od 18 boraca, odred u Rijeci Crnojevića sa najbližom okolinom od 18 boraca, odred Petrovići — Oćevići od 16 boraca, zatim Jankovići — Šinđon od 10 boraca, Meterizi-Dobrska Župa — Zagora od 31 borca, Češljari — Đalci od 9 boraca, dva odreda Rvaši — Bobija od po 16 i 15 boraca, odred Drušići i Prevlaka od 21 borca, Dodoši — Žabljak od 11 boraca, i odred iz Dujeva od 9 boraca. Pomenuti odredi raspolagali su sa 102 puške, 4 puškomitraljeza, 1 teškim mitraljezom (»švarcloze«), velikim brojem bombi i sa preko milion metaka.[2] Na sastanku opštinske vojne komisije i dijela rukovodilaca formiranih odreda na Gornjem Ceklinu, koji je održan u zaseoku Petrovići 12. jula, delegat PK KPJ za Crnu Goru i Boku Bajo Sekulić[3] prenio je direktivu da se sjutradan 13. jula u 15 časova otpočne sa oružanom borbom. Plan operacija na terenu riječke opštine razrađen je detaljno. Organizovan je napad na Rijeku, s tim da prvi odred sa Gornjeg Ceklina napadne sa položaja od Riječkog Grada (sada Obod), Riječki odred sa položaja Jovanova brijega, Petrovićko-oćevićki odred sa pravca Oćevića, pola Dujevskog odreda od pravca Lipovika, Jankovićko-Šinđonski odred od pravca Šinđona, odred Meterizi-Dobrska Župa — Zagora s istočne strane od pravca Selišta i Šinđona. Tako je određeno 6 gerilskih odreda sa oko 100 boraca pod komandom komandanta Nika Jovićevića i komesara Janka Lopičića. Ostali odredi dobili su zadatke da zaposjednu položaje i to: Drugi odred sa Gornjeg Ceklina (odnosno dva dijela tog odreda) položaj na Košćelama (komunikacija Cetinje — Rijeka), odred Strugari — Ulići položaj Dobrska ploča na istoj komunikaciji (uz pomoć odreda sa terena sokolske opštine i dijela Gornjoceklinskog odreda), dva odreda iz sela Rvaši i Bobija položaje na komunikaciji Rijeka — Podgorica (Titograd) u Carevu Lazu, odred Drušići — Prevlaka položaj na mjestu Brestovi na istoj komunikaciji Rijeka — Podgorica, odred Češljari — Đalci (sa nekoliko boraca Meteriškog odreda) takođe na komunikaciji Rijeka — Podgorica na mjestu pod Pavlovom Stranom. Odred Dodoši — Žabljak imao je zadatak da likvidira žandarmerijsku stanicu u Žabljaku, a ostatak Dujevskog odreda da zaposjedne položaje na komunikaciji

---

[2] Ova municija sa drugim eksplozivom dovezena je preko partijske veze Cetinje — Ceklin, aprilskih dana u Dom kulture na G. Ceklin, odakle je prije dolaska Italijana 16. aprila sklonjena i uskladištena.

[3] Narodni heroj, poginuo kod Kolašina 21. marta 1942. godine kao član PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Rijeka — Virpazar. Na komunikaciji Rijeka — Cetinje na mjestu Košćele određen je i odred Žačir — Dubova (sa terena ljubotinjske opštine). Svaki borbeni odred je imao komandu: komandira i komesara (lice za održavanje veze sa narodom) i svaki je morao neopaženo da stigne na određeno mjesto tačno u 14.30 časova.

Bilo je tačno 15 časova kada je iz signalnog pištolja 13. jula 1941. godine dat znak za opšti napad na Rijeku Crnojevića. U garnizonu se nalazilo 20 karabinijera i oko 150 drugih neprijateljskih vojnika, koje je trebalo iznenaditi. Međutim, istog dana u ranu zoru napadnut je i oslobođen Virpazar, te neprijatelj u Rijeci nije mogao biti iznenađen. Osim toga, istoga dana oko 9 sati, u Pavlovoj Strani 7 boraca Meteriškog odreda u sukobu sa jakom neprijateljskom patrolom ubilo je fašističkog majora, ranilo kapetana i zarobilo 13 Italijana. Neposredno pred napad na Rijeku došla je iz Podgorice neprijateljska kolona od 27 motociklista i kamion posluge naoružane sa 3 laka mitraljeza i jednim puškomitraljezom. Međutim, sve to nije uticalo na plan napada na Rijeku, koji je otpočeo tačno u predviđeno vrijeme. Napad je bio jednovremen i tako žestok, da se preplašeni neprijatelj teško mogao pribrati za jači otpor. Poslije nepunih pola sata borbe, neprijatelj je kapitulirao. Pretrpio je samo neznatne gubitke (3 mrtva i nekoliko ranjenih), a od gerilaca niko nije ni ranjen. Zarobljeno je oko 30 vojnika sa 3 oficira i trojicom izrazitih saradnika okupatora. Kolona motociklista je za vrijeme napada uspjela da se probije iz obruča, ali je na putu ka Cetinju, više sela Oćevića, bila iznenađena napadom odreda sa Gornjeg Ceklina i Ljubotinja. Neprijatelj je imao 5 mrtvih, ostali su zarobljeni. I na drugim sektorima bilo je borbi i uspjeha. Na Dobrskoj ploči oko 14 časova likvidirana je neprijateljska posada sa 3 kamiona (7 mrtvih, ostali zarobljeni). Na Košćelama su likvidirana jedna neprijateljska kola sa posadom, a na Carevu Lazu, oko 15 časova, 2 kamiona sa posadom. Oko 18 časova na Dobrskoj ploči zarobljeno je 5 italijanskih oficira. Oko 15 časova žandarmerijska posada u Žabljaku likvidirana je skoro bez borbe. Tako je ovaj slavni ustanički dan u ovom kraju krunisan krupnim uspjesima.

Toga dana, 13. jula, u 16 časova u oslobođenoj Rijeci, poslije 22 godine otkada ga je prvi razvio Marko Mašanović, ponovo je razvijen crveni barjak, pred kojim su prodefilovali borci i narod čitavog ovog kraja. Radovali su se zajedno i narod i borci, koji su, uz snažnu i gromoglasnu pjesmu, već u prvi sumrak pošli u pravcu sela Rvaši, gdje se neprijatelj koncentrisao od Podgorice i gdje su se već vodile žestoke borbe. Ovog istorijskog dana, na ovom istorijskom terenu — Carevu Lazu,

borba nije prestajala i nastavila se, sve krvavija i žešća, do 18. jula kada su se naše snage morale povlačiti.

U Rijeci je kao posada ostao dio riječkog gerilskog odreda dok je sve ostalo — i narod i borci — evakuisano, zbog sve veće ugroženosti od pravca Podgorice, odakle su nadirale snage italijanskih divizija »Pusterija« i »Mesina«. Idući dan, 14. jul, protekao je u Rijeci i najbližoj okolini mirno uz veliku radost pobjedničkog naroda. Samo je u Rvašima nastavljena krvava borba. Tamo su angažovane glavne snage ovog kraja, ne zanemarujući, naravno, ni komunikaciju Rijeka — Cetinje, sa koje se takođe mogao očekivati neprijatelj. Noću 14/15. jula dijelovi italijanske divizije »Mesina« uspjeli su da probiju naš obruč u Rvašima i kod Careva Laza i prodru do Rijeke poslije čega su skoro bez zadržavanja nastavili put prema Cetinju. Motorizovani bataljon ove divizije od oko 800 vojnika naišao je 15. jula negdje oko 2 sata na našu zasjedu na mjestu Košćele (k. 277). Razvila se žestoka borba između 70 boraca sa Gornjeg Ceklina i Ljubotinja i ovog italijanskog bataljona, koja je trajala do 9 sati. Bataljon je bio do nogu potučen. Neprijatelj je imao 58 mrtvih, oko 140 ranjenih i oko 600 zarobljenih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je: 42 teška mitraljeza »breda«, 3 topa, 6 bacača, 10 puškomitraljeza, 30 kamiona, 35 motocikla i preko 400 pušaka, uz brojnu municiju, odjeću, hranu i sanitetski materijal.[4] Isto jutro, 15. jula, grupa boraca pod Pavlovom Stranom uništila je 4 neprijateljska kamiona, i tom prilikom je poginulo desetak Italijana. Za to vrijeme je u Rvašima i dalje bjesnila borba sa jakim neprijateljem, koji je koncentrisao sve brojnije snage da bi se pošto-poto probio do Cetinja. I 16. jula u Rvašima se nastavila teška borba sa gotovo sto puta jačim neprijateljem koji je počeo da pali sve i ubija i maltretira svakoga koga je stigao. Međutim, ustanici su uspješno zadržavali neprijatelja. Sjutradan, 17. jula oko podne, jedna grupa rvaških boraca je iznenadila na brdašcu Veliki drač polupijani odred Italijana i nanijela mu teške gubitke (oko 30 mrtvih, dok su ostali uspjeli da se spasu bjekstvom).

Dolaskom divizije »Pusterija« i drugih italijanskih jedinica na sektor Rvaši — Carev Laz iz nekoliko pravaca, neprijatelj je uspio da probije partizansku blokadu i stigne na Rijeku, a odatle skoro nesmetano produži za Cetinje. Naše snage kao i veliki dio naroda morali su se povlačiti. Razbješnjeli okupator

---

[4] U pogledu broja mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika i količina zaplenjenog oružja, naročito pušaka, upor. članak »Borba u Košćelama« od Andrije Pejovića (u ovoj knjizi) i delo »Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji« knj. I, str. 118, od Batrića Jovanovića — Prim. red.

je svuda kuda je prošao ostavljao pustoš — palio i uništavao sela, ubijao desetine ljudi i žena (većinom nejači) i listom internirao živalj. Rijeku Crnojevića su fašisti opustošili gore nego mnogi raniji osvajači,[5] strijeljajući desetine njenih rodoljuba i goneći u ropstvo sav zatočen narod. Obod i cio kraj oko njega kupao se u krvi kao nikada u svojoj ionako teškoj i mučnoj istoriji. Hrabri ceklinski borci, u saradnji sa ljubotinjskim i onima sa terena sokolske opštine, odnijeli su u toku ovih pet slavnih i krvavih dana velike pobjede i nanijeli neprijatelju znatne gubitke (110 mrtvih, 200 ranjenih i preko 700 zarobljenih), kao i veliki ratni plijen.

Međutim, ni poslije splašnjavanja ustanka i ponovnog porobljavanja ovog kraja, nije se prestalo boriti. Krajem 1941. godine ponovo su počele značajnije akcije protiv okupatora na komunikacijama Rijeka — Podgorica i Rijeka — Cetinje. Početkom 1942. sve do povlačenja partizanskih snaga za Bosnu, te su akcije prerastale u prave bojeve. Ni poslije odlaska boračkih snaga za Bosnu, ni poslije prisilne mobilizacije nekih ljudi u izdajničke četničke redove, narod se u ogromnoj većini nije pokorio. Podnosio je stalne žrtve, popunjavajući naše slavne brigade svojim najboljim sinovima i čuvajući na svom terenu grupu ilegalaca-terenaca, sve do kapitulacije Italije 1943. godine. Ni pored zvjerstava i terora zloglasnog fašističkog majora Salvatora Spitalijera i njegovih mnogobrojnih gnusnih saradnika-četnika, herojski otpor naroda nije izostao sve do konačnog oslobođenja Rijeke i ovog kraja — 14. novembra 1944. godine.

Janko LOPIČIĆ

---

[5] Rijeku su palili: Sulejman-paša 1692. Numan-paša 1714. Mahmut-paša 1785. i Omer-paša 1862. godine. Ovaj posljednji ju je skoro iz temelja razorio.

ZA POSLJEDNJI I ODLUČNI BOJ

JEDAN DNEVNI RED: PRIPREMA ORUŽANE BORBE

Kada je sekretar naše partijske ćelije u Piperima saopštio odluku Partije o pripremi komunista (članova Partije i SKOJ-a) za »posljednji i odlučni boj« u svima nama razbuktao se žar osvete nagomilavan nizom godina. Sve je to bilo sabrano i nabijeno u nama čitajući Marksa, Lenjina, slušajući i čitajući legende o mornarima sa »Aurore«, brigadistima sa Elbe, o krvavoj akciji na Savskoj cesti, 14. decembru, krvavim demonstracijama 1936. godine u Podgorici i dr. Nešto neobuzdano, silno, nosilo nas je tog trenutka. Jedva smo se obuzdavali. Samo svjesna i gvozdena partijska disciplina sabijala nas je u okvire trezvene prisebnosti.

Čovjek koji nije tako nešto doživio ne može običnim riječima iskazati oduševljenje, mladički zanos i sve ono što sobom nosi jedna velika ideja.

Sekretar je nastavio:

— Napadnuta je kolijevka komunizma; fašizam, Hitler je posegao rukom na našu svetinju — otadžbinu radnika i seljaka. Napadnut je SSSR. Naša je dužnost da mu pomognemo. Nijedan čovjek naše zemlje ne smije otići sa Hitlerovim hordama na Rusiju! Nijedan vagon, nijedan metak, nijedno zrno žita ne smije tiranin ubrati sa ovog tla... Neka mu naša zemlja bude još jedna prepreka...

— Naše pripreme moraju biti brze i efikasne. Svaki komunista je dužan da bude na svom mjestu, ako treba danonoćno na zadatku — nastavio je sekretar.

Pripreme za oružanu borbu morale su biti svestrane.

Razmišljam o svemu ovome. O političkom radu već smo se dogovorili. Precizirali smo vođenje i održavanje seoskih konferencija, utvrdili kako na njima treba istupati — sa kojim

parolama i na koji način. Pobrinuli smo se da individualno posjetimo i porazgovaramo sa određenim brojem uticajnih ljudi koje je Partija uvijek koristila u situacijama kada su bile u pitanju akcije širih razmjera. Njihovo razumijevanje događaja uvijek nam je dobro koristilo. Glas takvih ljudi nekada je bio i odlučujući.

Predvidjeli smo posebne sastanke organizacije SKOJ-a i posebne konferencije omladine. Omladina je u tim danima bila velika garancija. Nju nije bilo teško pokrenuti. Njena mobilnost i spremnost za borbu nije dolazila u pitanje. Neke omladince — a njih smo znali od ranije — morali smo obuzdavati, da ne bi prenaglili, preuranili ili potcenili događaje. U ovakvim situacijama moralo se sve ovo imati u vidu. Ocjena o svakom pojedinom čovjeku nije se smjela brzo donositi. Bilo je mnogo onih koji su se s nepovjerenjem i nedoumicom raspitivali o svemu što je prethodilo — o fašizmu i njegovoj snazi, snazi SSSR-a itd. To nije uvijek značilo kolebljivost. Ali gorčina života na suhoj besplodnoj zemlji, nemaština i prošli ratovi tjerali su ponekad ove ljude da traže više objašnjenja, da čekaju osluškujući — budući da je svakidašnjica mogla biti još teža i neizvjesnija. Sve se to moralo predvidjeti.

I među nama komunistima bilo je takvih. Bilo je čak i onih koji su uskogrudošću, nekom vrstom inata, oštrim riječima gledali da nekako revolucionišu tok događaja. To se donekle opravdavalo neznanjem i zaostalošću. Na partijskim sastancima mi smo često o tome raspravljali, pa smo se znali i dobro međusobno iskritikovati.

S druge strane milina je bilo posmatrati spremnost komunista. Prosto smo se grabili ko će više da primi zadataka. Svaki od nas je bio uvijek gotov na sve. Nesavladljivog problema, kako smo mi tada smatrali, nije bilo. Zar nije nagoviještena velika borba — revolucija. O tome smo sanjali, maštali, međusobno razgovarali. Očekujući to osjećali smo da se nalazimo na pragu velikih događaja kad treba skinuti jaram eksploatacije. Znali smo da mi — komunisti treba da u revoluciji ponesemo najteže breme na svojim plećima. Bili smo zaista svjesni zadatka avangarde i u tom potpuno jedinstveni — bez kolebanja i gunđanja.

Mi, članovi Partije, koji smo radili u partijskim organizacijama na terenu bacili smo se u akciju. Dolazili su nam mnogi da od nas traže objašnjenja i savjete. Mase su u nama vidjele — nadu. One su svakodnevno sve više dolazile do uvjerenja da će jedino komunisti biti u stanju da izvuku narod iz tako teške situacije. Nikada do tada, kao tih dana — u Piperima — gdje

sam radio i živio nijesam osjetio takvu uskovitlanost masa. Nikada kao tada, nijesam doživio aktivniji rad partijaca, zrelija rasuđivanja i tako živu političku aktivnost. Od 6. aprila pa nadalje održavali smo sastanke partijske ćelije svakog drugog — trećeg dana. Bilo je slučajeva kada smo se sastajali i po dva puta dnevno. Partija je bila takoreći u mobilnom stanju. Događaji su se smjenjivali takvom brzinom da je trebalo još brže rasuđivati, zauzimati stavove, donositi odluke i brzo preduzimati one najnužnije mjere i akcije.

Naša organizacija koja je ovih dana brojala oko 80 članova KPJ nije bila toliko mlada. Po svome sastavu možda, ali po dužini rada — u Piperima — ona je bila veoma stara. Živjela je i radila aktivno i neprekidno sve od 1920. godine. Mase su je i te kako osjećale i voljele. I u najtežim uslovima ilegalnog rada ljudi su znali gdje da je nađu, gdje da potraže savjet a ponekad i da joj ga sami daju.

No, vratimo se ponovo tom nezaboravnom sastanku. Pošto smo razradili plan i taktiku političkih mjera, sekretar je označio da treba diskutovati — o oružanoj pripremi. Nije trebalo dugo razglabati. Oružje koje smo odmah poslije aprilskog sloma sklonili u 6 zajedničkih magacina iznećemo na svijetlo dana. Izdvojili smo ljude koji su nas mogli naučiti rukovanju oružjem. Bili su to većinom rezervni oficiri i podoficiri. Sjećam se da smo za to bili odabrali, pored ostalih, i drugove Božu Lazarevića, Petra Perkovića i još neke. Formirali smo u Piperima 6 pripremnih gerilskih odreda u kojima je bilo preko 200 drugova i napravili plan obuke. Zato su bila određena tri popodneva u nedelji. U obuci su učestvovali i skojevci kao i jedan broj istaknutih omladinaca. Trebalo je odmah početi. Osjećali smo da treba veoma brzo raditi.

Dobro se sjećam kada je naš sekretar Vojo ukazao da uporedo sa oružanom pripremom moramo znati čime raspolaže naše selo — približan račun o tome koliko koji seljak ima stoke, mrsa i drugog što bi pomoglo opstanak naših gerilskih odreda. Trebalo je osim toga pomoći i onima koji nijesu imali ničega — čija su djeca gladovala. Zaduženja za ovo dobili smo pokojni Miloš Božović i ja. Odmah poslije sastanka nas dvojica smo prešli u akciju. Sjećam se prvog reagovanja sekretara Voja, kada smo ga kasnije upoznali sa »bogatstvom« našeg sela.

— Zar nema više? pitao je on.

— Ne, odgovorili smo kratko.

Tajac koji je iza toga nastao nije bio samo psihološke prirode. Nas trojica smo svaki za sebe mislili, preslišavali se o ovom važnom pitanju koje nas je umnogome iznenadilo.

ZAKLETVA

Poslije napornih julskih akcija i borbi krajem jula 1941. godine jedva smo našli vremena za organizaciono i političko učvršćenje mladih i još dovoljno neučvršćenih jedinica. Ta potreba je bila potencirana izvjesnim pojavama — pričama pojedinaca o »preuranjenosti ustanka« o tome »da još nije došlo vrijeme« itd.

U takvoj situaciji biro partijske ćelije za Pipere sastao se i donio zaključke da se poslije održanih konferencija organizuju svečani zborovi četa na kojima će borci položiti zakletvu. Od starijih ljudi nije se tražilo da ovu zakletvu polažu, nego samo od onih od kojih se s pravom tražilo da budu ne samo u prvim borbenim linijama nego da budu spremni da se bore na svakom terenu i u svakoj situaciji.

Poslije niza konferencija, zborova, razgovora sa narodom, došao je red i na zbor naše Stijenske čete. Za nas komuniste to je bio poseban doživljaj. Svi smo se osjećali svečano. Još samo nekoliko časova dok se u svečanom stroju ne obavežemo na vjernost narodnooslobodilačkoj borbi.

Zakletva. Zakletva . . . čini mi se, hiljadama puta sam izgovorio tu riječ. Nije to bilo samo radi toga što je ta riječ nekako neprimjetno tražila mjesto u mom rječniku, kao i mnoge druge do tada. Ne, to nije bila obična riječ koja objašnjava samo neki uzak pojam. Ona je označavala čitav jedan kompleks pojmova koji su bili osnov i bit naše djelatnosti, našeg postojanja.

Mi komunisti bez rezerve i odano svrstali smo ovaj pojam u našem mozgu, duši i srcu tamo gdje je gajen čitav niz drugih pojmova kao komunizam, revolucija, KPJ, SSSR, SKP(b) i druge.

Što smo više razmišljali o zakletvi sve smo se više uvjeravali u to da je ona naš ponos, obaveza avangarde. Sjećali smo se i zakletve nad odrom Lenjina i bezbroj puta smo je citirali. Uočavali smo razliku, ali i mnogo čega zajedničkog.

Obadvije su značile zakletvu revoluciji, komunističkoj ideji, narodu.

Noć uoči toga dana zatekla je našu četu u Kameniku. Spavali smo raspoređeni u 3—4 čobanske kolibe. Iako veoma

umorni, nijesmo mogli da zaspimo. Svaki je preživljavao jedno isto.

Nazirući kroz pukotine daščanog krova kolibe biserno-zvezdano i punim mjesecom osvijetljeno parče julskog neba — odlučili smo da na pragu otvorenih vrata sjedne Radomir (Raco, mlađi student filozofije) i da nam na mjesečevoj svjetlosti čita rečenicu po rečenicu teksta zakletve koju smo tek bili dobili i koju je Jovan čak po mraku prekucao na mašini. Tek što smo počeli da se uvježbavamo za sutrašnji »nastup« ponavljajući riječi našega »spikera«, ustadoše drugovi iz 2. i 3. voda, posijedaše oko kolibe i pridružiše nam se. Eho reči zakletve širio se kroz mekanu planinsku tešinu. Šum borovih grana njihanih svježim planinskim povjetarcem, udvostručavao je snagu eha i raznosio ga kroz pašnjake Kamenika. Za kratko vrijeme nije nam ni trebalo da gledamo u papir. Uskoro smo čitav tekst znali napamet.

Tek kad smo ocijenili da je sve savladano, naslanjajući se jedan na drugog postepeno smo tonuli u dubok san u kakav može da utone samo umoran i zadovoljan čovjek.

Čim je sunce provirilo kroz guste grane borovih stabala, koje su se bile nadnele nad našim kolibama, dežurni nas probudi. Brzo smo se spremili — formirali kolonu i krenuli prema Petibukvama. Odmah se zaorila pjesma. Četa od oko 70 partizana u kojoj je bilo preko 30 članova KPJ, zadovoljno je gazila uskim planinskim stazama. Na domaku zbornog mjesta ugledali smo grupu žena i djece. I dok smo sjedeli u hladovini stoljetnih bukovih stabala, ta mala neobična kolona išla je pravo ka nama. Svi su nosili torbe na ramenima. Odmah smo ocijenili o čemu se radi — htjeli su svojim prisustvom i skromnim zavežljajima u kojima je bila hrana da uveličaju ovu našu svečanost. Morali smo priznati da su nas iznenadili. Nijesmo se tome nadali. Računali smo na daljinu i na to da neki od njih treba da budu na obezbjeđenju. Ali snašli su se. Na stražama i obezbjeđenju ostali su starci — a dio žena i djece došao je ka nama. Predvodio ih je Radovan — partijski radnik na terenu.

Tek što smo se pozdravili naš komandir je dao pištaljkom znak »zbor« i pokazao rukom odakle i u kom pravcu da se postrojimo. I ovo je brzo učinjeno. Postrojeni po veličini i tačno poravnati — izgledali smo svečano. Komandir je komandovao »na mestu voljno« i potom dao riječ našem političkom komesaru. Komesar visok i vitak čovjek, načitan i sa velikim revolucionarnim iskustvom iz okršaja Partije na Beogradskom univerzitetu — objašnjavao nam je cilj zbora i svrhu zakletve.

Odmah iza tog uvoda komandovao je »Mirno«, a potom izvadio tekst i počeo da čita rečenicu po rečenicu:

»Zaklinjem se svojom čašću i čašću svoga naroda da ću se predano i nesebično boriti za oslobođenje«. Mi smo za njim glasno ponavljali svaku rečenicu. Složnije i otresitije nego prošle noći. I kad je ovaj svečani dio bio završen nastalo je veselje, kolo, pjesma.

Tog dana, svaka na svom sektoru 5 četa Piperskog bataljona položila je zakletvu, isto tako svečano i sa istim oduševljenjem. Samim tim bataljon je ušao u novu moralno-političku i organizacionu fazu. Zakletvu je položilo oko 250 boraca iz Pipera. Među njima je bilo oko 90 članova KPJ, koji su bili zaduženi za rad u sastavu bataljona. Od svih 250 boraca koji su ovom prilikom položili zakletvu do oslobođenja je poginulo na raznim bojištima širom Jugoslavije oko 150, a sa čitave opštine Piperi, koja je pred rat brojala oko 600 kuća, poginulo je u NOB-u oko 400 boraca.

Zakletva je časno izvršena.

Vukalica MILUTINOVIĆ ĐEDO

USTANAK U KNINSKOJ KRAJINI 1941.

Aprilski slom jugoslovenske države i kapitulacija njene vojske bolno su odjeknuli selima kninskog kamenjara. Narod je strahovao, jer su frankovački elementi još u samom početku rata počeli pretiti srpskom življu fizičkim uništenjem. Prva žrtva njihovih pretnji bio je Jovo Tintor, seljak iz Radljevca, koga su frankovci ubili samo zato što nije hteo da pozdravi ustašku zastavu, iako je u Kninu još postojala vlast stare države. Ipak su april i prva polovina maja, protekli relativno mirno, jer se u to vreme još nije znalo kome će Knin pripasti — Italijanima ili takozvanoj NDH. Mnogi viđeniji građani srpske narodnosti sklonili su se, još prvih dana po dolasku ustaša, pod okrilje italijanskog okupatora u Kistanju.

Ovo »zatišje« trajalo je sve do sporazuma između Pavelića i Musolinija (potpisanog u Rimu 18. maja 1941), kojim je cela Kninska krajina pripala Pavelićevoj »državi«. Tada su ustaše, odmah po preuzimanju vlasti od Italijana, pristupile zatvaranju srpskih škola, crkava i trgovina, hapšenjima i ubijanjima uglednijih Srba da bi docnije po dolasku zloglasnog Juce Rukavine u Knin 29. maja 1941. prešle na masovan pokolj i nasilje nad srpskim stanovništvom. Ustaška vojska dovedena je u Knin mahom sa strane, jer među kninskim Hrvatima ustaše nisu mogle naći dovoljan broj onih koji bi se uhvatili u njihovo kolo.

U hajci na Srbe, koja je uzela široke razmere početkom juna, od kninskih ustaša posebno su se isticale Nikola Ikica, Franja Arapović, frater Šimić i katolički popovi. Za nepuna dva meseca, od preuzimanja vlasti od Italijana pa do 27. jula, ustaše su na svirep način umorile oko 550 ljudi, žena i dece u okolini Knina. Svoje žrtve, izmrcvarene u kninskom zatvoru, odvodile su kamionima i žive bacale u Mratovsku jamu u planini Promini i u jednu drugu jamu prema Gračacu. Poput crnog

bauka smrti glasine o ovom zločinu, kakav narod ovog kraja nije doživeo još od turskih vremena, stale su kolati od sela do sela, prisiljavajući svet da traži spas u brdima i šumama.

Plavanjci su bežali u okolna brda, Golubićani u Plješevicu, Strmičani u Orlovicu i Uilicu, ali ni ovde nisu bili pošteđeni, jer su ustaše pravile »izlete« i u ove planine. Tako se, na primer, 1. jula grupa ustaša iskrcala na otvorenoj pruzi u selu Donjem Tiškovcu i uputila se u plavanjska brda, da pobije seljački zbeg, koji se tu nalazio. Međutim, Pera Jarić, radnik iz Tiškovca, koji se još po propasti stare države odmetnuo u šumu sa dvadesetak naoružanih ljudi, napao je ustaše i naterao ih u bekstvo. Ustaše su imale jednog mrtvog i više ranjenih. Ovo se dogodilo 1. jula 1941. godine. To je u stvari bio prvi metak koji je opaljen na ustaše na tromeđi Dalmacije, Like i Bosne. O ovoj borbi počele su kružiti čitave legende.

Posle napada Nemačke na Rusiju već se uveliko počelo šaputati o dizanju ustanka. Naročito su seljaci sela Plavna, većinom mlađi ljudi-radnici bili za bunu, pogotovo što se pričalo da će biti pobijeni i iseljeni, a u njihove domove doseljeni Hrvati iz sela Kijeva, koji su, za razliku od kninskih Hrvata, u većini bili proustaški nastrojeni.

U to vreme nalazio se u Orlovici odmetnut Nina Đumić, sa grupom mladića koji su bili naoružani i vežbali se u vojničkim veštinama, pripremajući se na taj način za predstojeće događaje. Na drugom kraju, u istorijskim Crnim potocima, nalazio se sa svojim ljudima Pera Jarić. S njim su bili Opačić, Jovan Savić i Sima Marinković sa još nekoliko ljudi iz Plavna i Tiškovca. Svi su bili naoružani puškama, a imali su i puškomitraljez. O ustanku se već uveliko govorilo. Samo se još nije znalo tačno kad će početi. Zbog toga su se odmetnici povezali sa grupom ljudi kod Drvara koji su bili sa Ljubom Babićem, kao i sa Perom Boltićem u Trubaru i Milanom Tankosićem u Dugom Polju.

Međutim, pripreme za ustanak nisu išle lako. Među izbeglim seljacima bilo je i skeptika koji su bili protiv ustanka, jer su mislili da će ustaškom zulumu ipak jednom doći kraj. Neki su govorili: »Ovo je privremeno. Ustaše će prestati ubijati Srbe, jer svaka država voli da ima više ljudi, pa i ustaše. Šta će i njima država bez naroda«.

Ovakvom skepticizmu suprotstavljali su se mladi sezonski radnici, koji su mahom bili članovi Ursovih sindikata u Beogradu. Među njima su se isticali: Nina Đumić, Dušan Pajić, Savo i Glišo Opačić, Đuro S. Alfirević, Marko Dubajić Moler i drugi.

U to vreme dobijen je i proglas CK KPJ preko Kistanja, u kome se poziva narod na ustanak. Pred sam ustanak neki su seljaci iz Plavna uspeli da dođu iz Beograda. Oni su govorili o borbama u Srbiji i Crnoj Gori. Tako su pristalice ustanka počele još intenzivniju propagandu među izbeglim seljacima za dizanje ustanka. Ovaj rad imao je svoje pozitivne posledice, jer se većina izjašnjavala za borbu.

Tri dana pre ustanka, 24. jula, ustaše su po drugi put pokušale da razbiju odmetnute seljake na Tromeđi, ali su se i ovoga puta loše proveli. U sukobu sa seljacima ostavili su jednog mrtvog i dvojicu ranjenih.

Ustanak koji je izbio u Drvaru i Srbu 27. jula 1941. nije zatekao nespremne za borbu ni Plavanjce i Tiškovčane. Tog dana sunce je u Plavnu pripeklo svom snagom još u prvim jutarnjim časovima. Selo je izgledalo pusto. Napuštena stoka, lutala je bez nadzora po njivama. Prošlo je devet sati. Sve je izgledalo mirno, mrtvo. Odjednom, nešto iza devet časova, iznenada je odjeknuo prvi pucanj na ustaškoj kasarni. U isto vreme zvona su zazvonila. Po ranijem dogovoru, Nina Đumić sa nekoliko drugova napao je kasarnu gde su se nalazile ustaše. A zvona su bila signal za ustanak. Borba je bila dosta duga i teška, jer su se ustaše zabarikadirale u kamenoj kući koja je podsećala na tvrđavu. Davale su očajnički otpor, municije su imali dovoljno, a bombe su svakog časa bacale kroz prozore.

Naoblačilo se. Posle nesnosne sparine kiša je linula kao iz kabla. Seljaci su sa svih strana dolazili kao nabujala reka — naoružani vilama, sekirama, kosama, a najmanje vatrenim oružjem; jer su ustaše uspele da pred sam ustanak oduzmu od seljaka veći broj pušaka, kako vojničkih tako i lovačkih.

Među ustanicima je nastalo izvesno kolebanje, jer se nisu mogli približiti kasarni, a bojali su se da ustašama ne dođe pomoć sa železničke stanice Plavno. U ovakvoj kritičnoj situaciji, kada je izgledalo da ustanici neće uspeti u zauzimanju ustaškog uporišta, odvažni omladinac Stevo Đurić privukao se do kasarnskog zida i kroz prozor ubacio nekoliko bombi u ustašku kasarnu. Odjednom su ustaše prestale davati otpor. Posle toga ustanici su provalili u kasarnu gde su našli mrtve i teško ranjene ustaše. Minulo je podne. Ustanicima su u poslednjem momentu pristigla pojačanja od ustanika iz Tiškovca. Ustanici su u ovoj borbi zaplenili preko 200 vojničkih i lovačkih pušaka, 2 puškomitraljeza, nekoliko hiljada metaka, sanduk bombi, kao i 200 pari gumenih opanaka. U ovoj borbi ubijene su 4 ustaše, a među ustanicima poginuo je jedan i dvojica su ranjena. Tom prilikom ubijena je i ustaška kuvarica, koju su ustaše koristile

kao obaveštajca. U ustaškom uporištu nađena je i poštanska činovnica koju su ustaše dovele za upravnika kada su dotadašnju poštansku činovnicu otpustili kao Srpkinju. Posle par dana ustanici su je sproveli do blizu Knina i pustili.

Oko četiri sata po podne došao je kurir iz Strmice. Paja Kurbalija tražio je pomoć. Ustanici iz Plavna bili su na mukama. Kako poslati pomoć u Strmicu kad oko sela prolaze dve železničke pruge i ustaše mogu svakog časa upasti u selo da izvrše odmazdu nad golorukim stanovništvom? Lička pruga prolazi pored samog Plavna, a Šipadova kroz Golubić. Prva je udaljena od sela svega tri kilometra, a druga šest, što znači da su ustaše svakog časa mogle upasti u selo.

Po zauzimanju ustaškog uporišta, na brzu ruku se formira i ustanička komanda. Za komandira je izabran Obrad Bojanić, a za njegovog zamenika Nina Đumić, koji je prvi opalio metak na ustaše. Ustanička komanda deli ustanike na tri grupe sa zadatkom da što pre zauzmu položaje s kojih bi najlakše mogli suzbiti ustaše u slučaju njihovog pokušaja da prodru u selo. Prvu grupu predvodi Nina Đumić, sa zadatkom da posedne Crni vrh i Starčevo brdo i spreči prodor ustaša u selo iz tog pravca, a u isti mah i da pomogne Paji Kurbaliji i njegovim ljudima u Strmici. Drugu grupu predvodio je Jovan Opačić. Ona je posela položaj Ćulum — Velika gradina — Radljevac, sa zadatkom da štiti selo od ustaša, koji su mogli doći sa železničke stanice Plavno. Treću grupu predvodio je Jovan Savić sa zadatkom da zaposedne kotu Čupkovića kita i da se poveže sa ustanicima iz sela Pribudića.

Prve dve grupe celu noć su vodile žestoke borbe sa ustaškim i domobranskim jedinicama koje su pokušavale da uguše i da povrate izgubljenu teritoriju. Prva grupa pod komandom Nine Đumića odbila je sve napade na svoje položaje na liniji Bolandža — Starčevo brdo — Crni vrh. S prvim zracima sunca, ustaše su dale vatre tabanima i počele bežati prema Kninu.

Iz Strmice su takođe stigle radosne vesti. Pajini ljudi slomili su otpor neprijatelja. Ustaška vojska u neredu se povlačila prema Kninu.

Druga grupa vodila je borbu do pred samu zoru. Ustaše su još svečera napale na njene položaje, čim su došle oklopnim vozom do železničke stanice Plavno. Ustanici su držali front na liniji Radljevac — Velika Gradnja — Ćulum. U ovoj borbi naročito se istakao Stevo Opačić. Ustanici su izjutra zauzeli železničku stanicu Plavno. Pri povlačenju ustaše su poubijale Srbe železničare koji su se zatekli u službi i na stanici, kao i seljake koje su pri povlačenju pohvatali.

Treća grupa učestvovala je u rušenju pruge sa ustanicima iz sela Pribudića. Ustanici su porušili prugu na jednom nasipu i bacili u provaliju voz, koji je išao od Gračaca u pravcu Knina. U vozu je poginulo i ranjeno više neprijateljskih vojnika i oficira.

Drugi dan borbe doneo je ustanicima nove brige i nove nade. Plamen ustanka širio se kao plima. Dizala se sela, jedno za drugim. Ustanici sela Otona, na čelu sa Boškom Kneževićem i Nikolom Vujnovićem, pridružili su se ustanicima Plavna i produžili gonjenje neprijatelja prema selu Pađenima. U munjevitom naletu oslobodili su Pađene i železničku stanicu, potpomognuti seljacima iz Očestova i Pađena koje su predvodili Obrad Knežević, Luka Tanjga i Obrad Vukojević. Ubijeno je više neprijateljskih vojnika i zaplenjena veća količina razne robe na stanici, kao i neprijateljsko oružje.

Istog dana diglo se na ustanak i selo Golubić. Seljaci predvođeni od Jove Vukovića i Nike Kablara pridružili su se ustanicima Plavna i Strmice i oslobodili selo pred noć; nailazeći na slabiji otpor neprijatelja došli su do samog Knina.

Val ustanka zahvatio je Radljevac i Žagrović. Radljevčane je predvodio Nikola Dobrijević, metalski radnik. On je svoje ljude vodio prema Staroj Straži gde su zajednički sa Žagrovčanima oslobodili selo i zauzeli železničku stanicu. Sve železničke stanice koje su ustanici zauzeli potpuno su demolirali i onesposobili za upotrebu.

Sela zapadno od Knina takođe su se digla na ustanak. U Mokrom Polju seljake je organizirao Špiro Bjedov i poveo u borbu. Posada neprijateljske žandarmerijske stanice u selu, predala se bez borbe. Ustanici su produžili za selo Kučević, zauzeli ga, a odatle su krenuli na Rvenik, gde su se sukobili sa ustaškim snagama 29. jula 1941. Garnizon je branilo 48 ljudi. Otpor je slomljen 30. jula izjutra. U ovoj borbi ubijeno je pet ustaša, a 17 zarobljeno. Ovom akcijom ustanika istovremeno su oslobođena sela Krupa i Golubić pod Velebitom.

Plamen ustanka se naglo proširio i na sela istočno od Knina, kao i na jug.

Polača se digla 27. jula. U ovom selu ustaše su izvršile jedan od najtežih zločina u Kninskoj krajini. Seljaci predvođeni Jovom Milivojevićem, krojačkim radnikom, razbili su sve pokušaje ustaša da ponovo upadnu u selo. U borbi, ustanici su ubili nekoliko ustaša, 12 zarobili, a ostale su se dale u bekstvo. Ustanicima Polače priključili su se i seljaci iz Podinarja. Oni su uništili sve telegrafsko-telefonske linije između Knina i Vrlike prema Sinju i na taj način onemogućili svaku vezu iz-

među ova dva neprijateljska garnizona. Ni seljaci sela Biskupije nisu sedeli skrštenih ruku. I oni su se digli na ustanak i u zajednici sa Polačanima proterali neprijateljsku posadu iz svog sela. Ni Kosovska dolina nije ostala mirna. Seljaci su se takođe pobunili i srušili ustašku vlast. Za svega nekoliko dana ustanici su oslobodili 18 sela u kojima je živelo preko 20 000 ljudi. Slobodna teritorija Kninske krajine bila je povezana sa slobodnom teritorijom u Bosanskoj krajini i Lici, tako da je Drvar bio neka vrsta glavnog centra ustanika.

U ovakvoj situaciji, kad se ustanak naglo širio, ustaše su u paničnom strahu napustile Knin. Za vreme ovih borbi u Kninskoj krajini, ustanici su izbacili iz stroja preko 280 neprijateljskih vojnika i oficira. Zarobljene ustaše ustanici su po kratkom postupku likvidirali, a domobrane su ili puštali kućama ili slali u Drvar — centar ustaničke komande.

Početkom avgusta ustaničke snage imale su tri odreda i sedamnaest seoskih četa, sa oko dve hiljade boraca. To je bila snaga sa kojom se moglo računati i na krupnije akcije. Međutim, ustanici nisu imali jedinstvenu komandu, jer nije imao ko da je organizuje. Svi pokušaji koje je činilo rukovodstvo iz Drvara, u tom pravcu, nisu uspeli. Pop Đujić, koji se vratio iz Kistanja, dao je ustanicama prilikom prvog dodira s njima italijanske i srpske zastave, govoreći da italijanske treba držati na položajima, »da nas Italijani ne tuku«. Iz ovoga se odmah videlo da se Đujić nije vratio da pomogne ustanicima, nego da razbije njihove redove i da ih, tako razbijene, lakše uvuče u službu fašističkom okupatoru. Nastalo je trvenje između tri glavna rivala — popa Đujića, Paje Popovića i Brane Bogunovića, oko vođstva i komande nad ustanicima. Što je vreme više odmicalo, to su sva trojica sve više i više padala u blato izdaje. Mnogi trezveniji i pametniji ustanici, uglavnom mlađi i otresitiji, to su uvideli i otvoreno se suprotstavljali njihovoj politici. Većina je bila za produžetak borbe, ali, na žalost, nije imao ko da organizuje i povede ovu masu u borbu. Disciplina među ustanicima je slabila i ubrzo je došlo do podvajanja: jedni su bili za borbu, drugi za čekanje, a treći protiv borbe.

Ustanici za ovo vreme nisu iz Knina od partijske organizacije dobili nikakvu pomoć. I ne samo to, nego nisu bili obavešteni ni o tome da su ustaške snage napustile Knin. Da je bilo ovakve pomoći, verovatno bi ustanici u prvim danima borbe zauzeli Knin, a docnije to nije bilo ni moguće, jer su Italijani dovukli u grad pojačanja, a i ustaše su se vratile kada su se uverile da ustanici ne nameravaju da napadnu ovaj garnizon. Da su ustanici obavešteni o pravom stanju, tj. da su ustaške

vlasti i jedinice posle tri dana borbi napustile Knin, bežeći ispred pobunjenih seljaka da spasu svoje gole živote, verovatno bi ga ustanici zauzeli, što je moglo da ima dalekosežne posledice na dalji tok borbe u ovom kraju.

U kritičnom momentu ustanici nisu dobili pomoć ni od Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.

Ali i pored svih slabosti i grešaka koje su ustanici počinili u prvim danima, plamen ustanka koji je na teritoriji Dalmacije najpre buknuo u selu Plavnu, više niko i nikad nije mogao ugasiti. Tokom četvorogodišnje NOB-e partizani iz Kninske krajine borili su se u raznim jedinicama NOV-e širom naše otadžbine, a pri konačnom oslobođenju zemlje u borbama je učestvovalo preko 7 000 sinova i kćeri Kninske krajine.

Sava OPAČIĆ

SUŠAK U DANIMA USTANKA

Od presudnog značaja za organizovanje narodnog otpora u Hrvatskom primorju bilo je postojanje mnogobrojnih ćelija i grupa simpatizera KPJ i pravilna politika usmjeravanja patriotskog raspoloženja naroda protiv italijanske okupacije. Borbom je rukovodio Okružni komitet KPH za Sušak, osnovan 1940. godine.[1]

Organizacija se oslanjala prije svega na radnike sušačke luke, radnike tvornice papira i brodogradilišta »Lazarus« (današnji »Viktor Lenac«). Osnivanju Okružnog komiteta, kao i u kasnijem njegovom radu, ogromnu pomoć pružali su sekretar CK KPH Rade Končar i članovi CK: Marko Orešković, Josip Kraš, Ivo Marinković i drugi, koji su 1940. i 1941. godine svojim stalnim kontaktom osposobljavali snažno revolucionarno jezgro za vođenje oslobodilačke borbe u ovom kraju. Samo takvi, narodu odani i u ilegalnoj revolucionarnoj djelatnosti oprobani borci, su mogli sprovesti u život liniju KPJ za okupljanje svih patriotskih snaga u beskompromisnoj borbi protiv okupatora i njegovih pomagača. Pritom treba imati u vidu da je Sušak bio ne samo centar pokušaja italijanske penetracije, već i centar protunarodne četničke aktivnosti, gdje su se Jerešević i drugi narodni izdajnici, pod okriljem okupatora, na sve načine

---

[1] Sekretar Okružnog komiteta (kasnije Kotarskog komiteta) od njegovog osnivanja 1940. godine do 21. jula 1942. bio je Rade Šupić, kada je strijeljan od italijanskih fašista u Orehovici. Šupić je bio obalski radnik i kao član KPJ učestvovao je u svim važnijim akcijama sušačkog proletarijata u razdoblju od nekoliko predratnih godina. Zbog velikog ugleda i povjerenja, OK ga je 1940. izabrao za svog sekretara. Svojim radom i držanjem on je ovo povjerenje potpuno opravdao. Nepokolebivo odan Partiji i narodu, neustrašiv i neumoran u revolucionarnom radu, Rade Šupić je bio jedan od onih koji su i svojim životom utirali put oslobođenja i narodne revolucije.

upinjali da odvrate narod od oslobodilačke borbe, raspirivali šovinizam i nisu nikad napustili namjeru da u ovim krajevima formiraju četničke grupe. Zahvaljujući prvenstveno pravilnoj političkoj liniji koju je sprovodio OK i svesrdnoj podršci od strane patriotskih elemenata Sušaka i cijelog Hrvatskog primorja, četnicima nije uspjelo da naprave ni najsitniju pukotinu u jedinstvu i privrženosti NOP-u naroda ovog kraja.

Neki dan nakon što sam došao na Sušak i povezao se sa partijskom organizacijom prvih dana avgusta, OK je vršio poslednje pripreme za osnivanje prve partizanske čete. Ovo nije bilo ni malo lako. Osnovati partizansku četu u neposrednoj blizini Sušaka, u šumi koja je okružena cestama i putevima kojima su se svakog dana kretale jake motorizovane jedinice mnogobrojnih italijanskih garnizona, to je zaista bila i smjelost, i fanatična uvjerenost u pravednost i pravilnost poziva KPJ na ustanak. Devetog avgusta pošli su sušački radnici i omladinci Josip Bogatec, Slavko Krancek, Vjekoslav Dukić, Drago Šćitar, Franjo Brentini, Božo Felker, Stane Vončina i zagrebački student Moša Albahari na brdo Tuhobić (oko 15 km istočno od Sušaka) i tu obrazovali partizanski logor. Njima su se odmah priključili Romano Polić i Josip Kružić iz sela Hreljina, zatim Ivo i Vlado Felker, Poldo Marač, Mitar Rahelic i još nekolicina iz Sušaka, Kastavštine i Grobinštine (među njima su bili i Nenad i Marija Drakulić iz Karlovca, Milan Hofman iz Zagreba i drugi).

Prvi komandant ovog partizanskog logora bio je Moša Albahari, a formirana partizanska četa je dobila ime »Božo Vidas Vuk«, u čast poznatog radničkog prvoborca iz Hreljina, koji je prije rata ubijen u zatvoru kao član CK KPJ. Partizanska četa na Tuhobiću odmah se povezala sa bribirskim partizanima na brdu Viševici i Goranskom četom, koja se nalazila u šumi iznad Delnica. Odmah se pristupilo zajedničkim akcijama, među kojima su značajnije: napad na italijanski kamion kod Stalka i diverzije na pruzi Rijeka — Zagreb. Koliki je značaj pridavan ovim akcijama, i to posebno na prometnu arteriju Rijeka — Zagreb, govori nam i činjenica da je već u avgustu 1941. bio od strane CK KPH na Viševicu upućen Ivan Hariš (poznati diverzant Ilija Gromovnik), stari španski borac, da organizira kurs za diverzante. Pod njegovom komandom su primorski partizani vršili prve akcije, koje su zadavale teške udarce okupatoru na tako važnoj pruzi.

Već u septembru i oktobru 1941. na Tuhobiću se nalazilo preko stotinu boraca. Tih dana odlazio sam kao delegat OK na sastanke sa Kotarskim komitetom Kastva i u sela Grobinštine, gdje smo vršili mobilizaciju boraca, koja je nailazila na odu-

ševljen odziv. Mislim da je ovo bio najveći uspjeh, jer je partizansko jezgro stvoreno i razvijano u zaista teškim okolnostima. Prvi primorski partizani okupili su se na poziv KP, iako većina od njih nije, možda, lično bila ugrožena. Oslobođene teritorije, koja bi obuhvatala i neka naselja, nije bilo niti je bilo u to vrijeme uopće objektivnih uslova za stvaranje ma i najmanje takve teritorije. Uvjeti za snabdijevanje partizana bili su zaista neobično teški. I samo zahvaljujući organizatorskoj sposobnosti i umješnosti partijskih i drugih patriotskih organizacija, bezgraničnom povjerenju i podršci koju je narod davao svojim partizanima (ili »šumarima«, kako ih je prvih dana od milja zvao) može se objasniti stvaranje i jačanje partizanskog jezgra u ovakvim uvjetima, iz kojeg je već u proljeće 1942. nastalo šest partizanskih centara, koji su postali žarišta narodnog ustanka ovog kraja.

Zanimljivo je da nije bilo ni razlike između radnika i ostalih građana Sušaka u odnosu prema pokretu i pomaganju partizana. Svakako, radnici su bili nosioci i osnovna snaga i naših partijskih organizacija i partizanskih grupa. Ali podršku i pomoć su davali svi, sa vrlo rijetkim izuzecima. To je upravo i bila naša snaga kojom smo se mogli suprotstaviti neprijatelju i koja je partizanski pokret činila nepobjedivim.[2] Sjećam se, na primjer, kad je trebalo skloniti Slavka Komara, koji je u septembru 1941. došao na Sušak, poslije poznatog napada bombama 4. avgusta na ustaše u Zagrebu kod Botaničkog vrta. Sklonili smo ga u stan tadašnjeg direktora Jugoslovenske banke na Sušaku, Ivana Rihtmana. Italijani nisu mogli ni sanjati da nam takvi ljudi pomažu i da aktivno sarađuju u NOP-u. Isto smo tako krili i Mošu Albaharija, kad je ranjen u leđa prilikom poznate akcije i sukoba s Italijanima na Tuhobiću 12. novembra 1941. Poslije te akcije smjestili smo nekoliko ranjenih boraca i u sušačku bolnicu. O tome su znali mnogi liječnici i bolničko osoblje, od kojih su neki aktivno surađivali, a ostali simpatizirali naš pokret. Takvih i sličnih, upravo dirljivih momenata, pomaganja bilo je mnogo. Izlažući se najvećim opasnostima i žrtvama, ilegalni borci i partizani nalazili su nesebičnu pomoć u kućama Vlatke i inženjera Zvonka Babića, Ljube Ko-

[2] Ja sam od kraja jula 1941. pa sve do kraja marta 1942. živio kao ilegalac u Sušaku. U tom sam razdoblju povremeno odlazio i na području Kastka, Grobinštine, na Krk svugdje gdje su se nalazili punktovi, ali najviše sam bio upravo na Sušaku. Osim toga sam bio poznat još od prije rata kao komunista, pa mi nije bilo lako da se krećem po Sušaku i okolnim mjestima, bez isprava i prijave. Što ipak nisam bio prokazan i hapšen zahvaljujući jednim dijelom iskustvu stečenom u ilegalnom radu, a još više pomoći koju su meni i ostalim ilegalcima pružali građani Sušaka.

vačića, Blanke i inžinjera Stanka Šilovića, profesora Vladimira Švalbe, inženjera Kazimira Ostrogovića, profesorice Rute Levi i Slave Zagorac, profesora Nikole Hercigonje i nebrojeno drugih, od kojih su mnogi i sami kasnije pošli u partizane.

Ono što posebno uzdiže učešće Sušačana u NOR-u je upravo divna suradnja njegovog proletarijata i inteligencije u burnim i slavnim ustaničkim danima.

Kad sam 30. jula došao na Sušak, OK je već izdavao radio-vijesti, koje su se umnožavale najprije na običnoj kancelarijskoj pisaćoj mašini, a kasnije na hektografu. Ove radio-vijesti su nakon nekoliko brojeva dobile ime »Crveni vjesnik«. Kako se, međutim, osjećala potreba za većim brojem ovog vjesnika (na hektografu se moglo otisnuti samo oko stotinu primjeraka), a i za proširenjem sadržaja, OK je odlučio da se formira redakcija »Crvenog vjesnika« i ilegalna tehnika. Tako je pokrenut »Primorski vjesnik« (kako smo prekrstili »Crveni vjesnik«), koji je postao organ narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatskog primorja. Osim radio-vijesti u njemu su bili članci i vijesti o našoj borbi. »Primorski vjesnik« se štampao na ciklostilu 500—600 primjeraka, a štampariju smo uredili u stanu Mire Šepić u zaselku Dragi, Tijani broj 8. Odatle se list iznosio u kantama za mlijeko, sa dvostrukim dnom. U kući drugarice Šepić se, naime, prodavalo mlijeko, jer je u svom gospodarstvu imala i dvije krave. Među mušterijama za mlijeko je bio i karabinijerski »marešijalo« u Dragi, koji je često i sam dolazio po mlijeko. Nama to nije smetalo, već što više, to nam je bila i garancija da će teže doći do provale štamparije. A za svaki slučaj, štampari »Primorskog vjesnika« su bili naoružani pištoljima i bombama, u slučaju da »marešijalo« ili neko drugi nepozvani provali u štampariju. Na proljeće smo je preselili u šumu, tako da okupator nikad nije doznao gdje se štampa »Primorski vjesnik« i leci koji su preplavljivali Sušak i zadavali mnogo brige neprijatelju.

Tako se Sušak borio u ustaničkim danima 1941. godine.

Milan SLANI

FORMIRANJE I AKCIJE 1. ČETE KOZARSKOG NOP ODREDA U TOKU 1941.

Pošto je neprijatelj razbio ustaničku blokadu gradova kozarski partizani su se po grupama povukli na određena mesta za prikupljanje. Ustanici sa područja Prijedora posle povlačenja na Kozaru podelili su se u dva odreda. Jedan odred je sa štabom i oko 30 boraca otišao na Mednjak, a deo boraca otišao je u odred »Staljin« kojim je rukovodio Josip Mažar Soša; ovaj odred imao je oko 80 naoružanih boraca.

Prvih dana septembra formirana je Prijedorska četa, koja je kasnije dobila naziv 1. četa Kozarskog NOP odreda. Četa je imala 3 voda, a svaki vod po 3 desetine. U četi je bilo, sa komandom, preko 80 boraca[1].

U komandi čete su bili: komandir — Milorad Mijatović, politički komesar — Mićo Šurlan, zamenik komesara — Dušan Miurača, zamenik komandira i istovremeno vodnik 1. voda — Veljko Stojaković.

---

[1] U četi su u to vreme bili i ovi borci:

Dragan, Mlađo i Milan Stanić, Ostoja, Milan i Vid Đukanović, Miloš, Mirko, Ljuban, Branko, Gojko (Mirkov) i Gojko (Milin) Zec, Rajko i Gojko Bundalo, Gojko i Dušan Marinković, Mirko Gligić, Mihajlo, Branko, Miloš, Stanko i Ljuban Đurić, Dušan, Lazo, Stole, Gojko, Mićo i Dragan Šurlan, Branko Damjanović, Pero Vukojević, Petar Jovičić, Božo Mlinarić, Miloš Domuzin, Branko, Sveto i »Brko« Vuković, Simo Ivanović, Mlađan i Mirko Granić, Dragan Serdar, Miloš i Sande Jelisavac, Dragan Marak, Lazo Desnica, Ljuban i Tode Kantar, Ostoja Popović, Gojko Pepić, Dušan Misirača, Milorad Mijatović, Rade i Milan Kondić, Rade Bašić, Mile i Đuro Vučenović, Sava, Rade i Pero Kesić, Veljko, Luka, Stojan i Dmitar Stojanović, Radan Simatović, Milan Vukota, Stanko Banović, Gojko Andželić, Dragoja Munjiza, Dušan Utješinović, Pele i Džemal Glamočanin, Ratko Novaković, Mirko Cvijić, Joco Stefanović, Milan Kitonić, Lazo Inđić, Milan Vukmirović, Ljuban Kecman, Dušan Džapa, Simo Prodan i Kojo Medić.

U toku septembra četa je pripremala logor, izgrađivala barake za stanovanje, zemunice za smeštaj hrane i izvodila vojnu i političku nastavu.

Istovremeno 1. četa je preuzela kontrolu nad komunikacijom Prijedor — Kozarac i Prijedor — Knežica i održavala stalnu vezu sa partijskom organizacijom u Prijedoru.

Svi dopisi koji su slati iz čete za prijedorsku partijsku organizaciju i obratno išli su preko Boška Simatovića, Luke Medića i Rada Gnjatovića. U Prijedoru je u vojnom odseku sreskog poglavarstva radio Sveto Marjanović koji je raspolagao svim podacima vojne prirode. Te podatke, veoma dragocene za partizane, on je redovno dostavljao preko veze 1. četi. Isto tako javljao je o svim promenama koje bi nastale u neprijateljskom garnizonu u Prijedoru.

Kontrola područja Prijedor — Kozarac i Prijedor — Knežica sastojala se u tome što je 1. četa redovno upućivala patrole koje su na terenu održavale dodir s narodom i narodnooslobodilačkim odborima. U ove patrole birani su ljudi koji su imali uticaja na sela kuda je patrola trebalo da prođe, a da mogu obaveštavati narod o događajima u svetu i kod nas. Obično su nosili u sela radio-vesti; tako su pored vojnog izvršavali i politički zadatak.

Politika bratstva i jedinstva, koju su poveli partizani Kozare, naišla je u Prijedoru i Knežici na vrlo pogodno tlo, dok je muslimanski živalj u Kozarcu i Muslimanskim selima oko Kozare prema istoj bio nepoverljiv. To nepoverenje imalo je korena u ranijem verskom trvenju između Srba i Muslimana, koje su podržavali političari bivše Jugoslavije. U otklanjanju ovog nepoverenja veliku ulogu odigrali su dodiri između boraca ove čete i muslimanskog življa na području Kozarca. Stav i bratski odnos boraca prema ovom življu, uporno obajšnjavanje karaktera NOB-e sve više su zbližavali muslimanske seljake s partizanima. Ovde treba istaći značajnu ulogu koju je u razjašnjavanju istine o partizanima i o partizanskoj borbi, odigrao Eminbeg, ugledni musliman iz Kozarca.[2]

U toku ustaničke godine 1. četa je izvela nekoliko značajnijih akcija.

Deo 1. čete sa glavninom snaga 2. čete 30. septembra, napao je žandarmerijsku kasarnu u selu Drakseniću. Uporište je likvidirano. Zarobljeno je 8 žandarma.

---

[2] Eminbeg je pre rata bio vlasnik kafane na Mrakovicu. U doba ustanka ostao je na Mrakovici, povezao se sa štabom odreda na Lisini i odlazeći u Kozarac bio je verni tumač politike bratstva i jedinstva među muslimanima tog kraja.

Noću 7/8. oktobra obnovljen je napad na Draksenić, kojeg je neprijatelj ponovo zaposeo. U napadu je učestvovao deo snaga 1. čete sa delom snaga 2. čete. Napad nije uspeo. Poginuo je Milan Kitonić borac 1. čete.

Noću 8/9. oktobra deo snaga 1. čete učestvovao je sa 3. (karanskom) četom u napadu na železničku stanicu Svodnu. Posada stanice je razoružana. U ovoj akciji je zaplenjen prvi teški mitraljez na Kozari.

Između 18. i 20. oktobra iz garnizona Prijedor jedna kolona neprijatelja u jačini do 300 vojnika prodrla je preko Maslinbaira i Mednjaka u selo Pogleđevo. Ovaj upad neprijatelja u Kozaru bio je iznenađen. Čim je stigao na Mednjak, neprijatelj je pokušao da prodre u logor 1. čete. U logoru je bila jedna desetina koja je pružila otpor i sprečila upad u logor. Neprijatelj je posle kratkog puškaranja zaobišao logor i preko sela Pogleđeva produžio za Bosansku Dubicu. Pred logorom je imao jednog mrtvog i nekoliko ranjenih vojnika. Naši nisu imali gubitaka.

Kompletna 1. četa je 23. oktobra učestvovala sa ostalim snagama odreda u napadu na neprijateljevo uporište Podgradci. U ovom napadu su iz 1. čete poginuli: Mirko Zec, Golub Bundalo, Dragan Serdar, Stanko Radaković i Stanko Đurić, a ranjen je Sveto Vuković.

Na Kozari je 24. novembra otpočela poznata »ofanziva čišćenja«. Na početku ove ofanzive glavnina 1. četa se nalazila u logoru. Jedan njen vod bio je na Mrakovici u izviđanju sa zadatkom da u slučaju nadiranja neprijatelja ka logoru pruži otpor.

Neprijatelj je zalogorovao na cesti Mrakovića — Bosanska Dubica sa očiglednom namerom da u svanuće produži nadiranje kroz Kozaru. Vod koji se nalazio prema ovoj neprijateljskoj grupaciji povukao se iste večeri u sastav svoje glavnine. Iste noći cela 1. četa izvršila je vešt manevar. Ona se između neprijateljskih položaja zabacila duboko za leđa neprijatelju, koji je prodro u Kozaru i zaposeo položaje za blokadu 1. i 2. čete i u samu zoru se spustila sa Maslinog baira u selo Božiće, 12 km od Prijedora. Četa je ostala u selu tri dana odmarajući se i patrolirajući noću u pravcu Kozare, Kozarca i Prijedora. Neprijatelj se posle prolaska kroz Kozaru, ne naišavši na partizanske snage, povukao u svoje garnizone: Dubicu, Prijedor i Kozarac, a na Mrakovici je ostavio posadu u jačini jedne bojne.

Posle povlačenja neprijatelja 1. četa se vratila u logor na Mednjak.

U zoru 6. decembra 1. četa je u sadejstvu s ostalim snagama Kozarskog odreda, izvršila napad na Mrakovicu. U ovom napadu su se istakli: Mlađen Stanić, Mlađen Granić, Milan Đukanović, Đure i Mile Vučenović, Slavko Banović i Rade Kondić.

Krajem decembra 1. četa je napala železničku stanicu Kozarac i zauzela je. Zarobljeno je 6 domobrana.

U prvoj polovini januara 1942. 1. četa je izvršila još neke značajne akcije. U jednoj od njih grupa od 19 izabranih boraca, sa komandirom Radom Kondićem, napala je u predgrađu Prijedora stalnu stražu spoljne odbrane grada. Zaogrnuti belim plahtama, borci su neprimetno došli do stražare, upali u zgradu i razoružali bez borbe 6 domobrana, zapalili stražaru i povukli se u selo Božiće. To je bio pravi partizanski prepad, jer je grupa upala gotovo u sam Prijedor koji je bio pun neprijateljskih vojnika. Ovaj prepad je za grad bio pravo iznenađenje.

Četa je sa dva zaplenjena bacača na Mrakovici, povremeno uznemiravala garnizon u Prijedoru tukući železničku stanicu.

Na savetovanju u štabu 2. Kozarskog NOP odreda, 19. decembra 1941, kome su prisustvovali Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović, odlučeno je da se od kozarskih četa formiraju tri bataljona.

U 2. bataljon su ušle: 1. prijedorska, 2. dubička i 3. moštanička četa.

Prvi komandant 2. bataljona bio je Miloš Šiljegović, a politički komesar Nikola Luketić.

Početkom januara 1. četa je izvršila prvi napad na Kozarac. Borci su zbog snega bili maskirani belim ogrtačima. Napad je bio koncentrisan na zgradu pošte koja je bila pretvorena u žandarmerijsku kasarnu. Zadatak je bio da se zauzme uporište i uništi neprijateljska posada. Bio je pripremljen i sanduk eksploziva radi miniranja zgrade. Borba se vodila 3 sata, ali je neprijatelj uspeo da spreči postavljanje eksploziva pod zgradu. Pred zoru su se partizani povukli. U ovoj borbi je poginuo istaknuti partizan i komunista Koja Medić, a ranjen Ilija Šurlan.

To su neke od akcija koje je 1. četa izvršila u ustanku.

Dragutin STANIĆ
Mile VUČENOVIC
Savo KESAR
Idriz ĆEJVAN

TAJNA PARTIJSKA TEHNIKA U SKOPLJU

Posle hapšenja članova Partije, skojevaca i simpatizera, izvršenih od strane bugarske fašističke policije u leto i jesen 1941. godine, Skoplje je neko vreme ostalo bez rukovodstva Partije. U septembru je Strašo Pindžur izvanrednim naporima uspeo da obnovi partijsku organizaciju i da formira Mesni komitet Partije, Mesni komitet Skoja i Vojni štab.

Uporedo sa drugim zadacima, Mesni komitet je pristupio osposobljavanju svoje mesne tehnike za umnožavanje propagandnog materijala. Neka od tehničkih sredstava ranijih mesnih komiteta pala su u ruke policije, dok su druga bila tako sakrivena, da su se veoma teško mogla pronaći. Trebalo je početi iznova.

Bugarska policija i Gestapo svakodnevno su vršili racije po gradu. Nije mogao proći dan, a da nasu bili blokirani pojedini gradski kvartovi. Često je policija vršila opštu blokadu grada i uz pomoć vojske pretresala sve kuće.

Zbog toga je bila otežana ne samo nabavka pribora i sredstava za rad tehnike, već i obezbeđivanje prostorija za njen rad.

Nakon dužeg razmišljanja, doneto je bilo rešenje da se pronađe kuća u kojoj bih ja stanovao i u kojoj bi u isto vreme bila smeštena i tehnika. Pogodnu kuću smo pronašli u kvartu Taftalidže, u Ulici 530 br. 5. Zgrada je imala dosta velikih prostorija, pogodan podrum, a što je najvažnije — u njoj niko nije stanovao. Ubrzo sam se uselio u ovu zgradu. Tehnika je smeštena u podrumu. Za svaki slučaj u zgradi je, uz pomoć Blagoja Šošolčevskog Šošola i Levka Ognenovskog, uređeno sklonište. Podigli smo dupli zid i na jednom kraju ostavili mali otvor, koji se mogao zazidati u svako vreme. Za ovo su bile pripremljene cigle.

Tehnika je raspolagala veoma oskudnim sredstvima. Imali smo jednu pisaću mašinu (preostala od stare tehnike i pronađena preko Jovanke Georgijeve i Dese Kuturec) i novu presu koju smo kupili preko Vase Stojanovića u knjižari Lazara Taneva. Na njoj su radili Ratka Inadevska i Blagoja Šošolčevski. Često sam im pomagao i ja. Ratka je danju prepisivala materijale na mašini, a posle podne je dolazio Šošol (radio je u jednoj od skopskih štamparija) i umnožavao materijal na presi. Često je Šošol radio i celu noć.

Ova tehnika je postojala relativno kratko vreme, ali je ipak dala dobre rezultate. Umnoženo je šest brojeva »Radio-biltena« na 38 stranica u tiražu od 1200 primeraka; jedan broj »Biltena«, organa Vrhovnog štaba NOV i POJ u 70 primeraka; dva proglasa u 600 primeraka; tri saopštenja pod naslovom »Građanima Skopja« u 720 primeraka.

Umnožene materijale Šošol je iz kuće iznosio noću i predavao ih jednom drugu kod škole »Njegoš«. Deo ovih materijala je preko Borka Talevskog, koji je u to vreme rukovodio partijskom organizacijom u Skoplju, prenošen i u druga mesta Makedonije. Borko je posvećivao naročitu brigu tehnici i na njegovu inicijativu je nabavljen i jedan geštetner.

Sedamnaestog decembra 1941. godine probudilo nas je snažno lupanje na vratima. Odmah sam pomislio da to mogu biti policajci. Misli su se namah okrenule tehnici. Lupnjava je bila sve jača. U zgradi smo bili nas troje: Ratka, ja i moj brat. Ustao sam, bacio preko ramena kaput i pitao:

— Ko je?

— Policija... Otvori... Brzo...

Svi ustadosmo. Otključao sam vrata. U sobu su uletela dva agenta sa revolverima i jedan policajac. Jedan agent je držao nekakav spisak sa imenima i adresama lica koja je trebalo uhapsiti.

I pored upornog traganja, policajci nisu mogli da pronađu nikakav sumnjiv materijal.

Dok je trajao pretres, u kuću je, na nesreću, ušao Borko Talevski. On je od strane okupatora još ranije bio osuđen na smrt. On se, iako je situacija bila teška, brzo snašao, čim je primetio policajce. Mirno se okrenuo Ratki pitajući je:

— Gde ti je otac?

Ona mu je odgovorila da je otputovao za Debar. Odmah zatim Borko je krenuo nazad. Jedan od agenata ga je zapitao kuda će. Borko je odgovorio da ga je uputio majstor da pozove

staroga. Agent je na to pitao: »Koji majstor?« Borko je odgovorio: »Moj majstor, kod koga radim«. Agent ga je zatim pitao kako se zove. Borko je odgovorio da se zove Petre Jovčev. Agent je zatražio ličnu kartu. Borko je slobodno pružio, imao je ličnu kartu na ime Petra Jovčeva, obućara rođenog u Bitolju. Agent je pogledao u spisak, ali u njemu nije bilo ime Petre Jovčev, već Borko Talevski. Agent je ipak naredio da ostane.

— Ali kako da ostanem, majstor će me tražiti.

— Stoj ovde i ne govori više.

Borko je stao do vrata. Pretres je nastavljen. Malo zatim svi su se zagledali u sanduk pun knjiga, kojeg su izvukli ispod kreveta. Borko je iskoristio taj trenutak, otvorio vrata i počeo da beži. Za njime su potrčali agenti, stigli su ga na stepenicama i uhvatili za kaput. Bežeći, Borko je uspeo da svuče kaput i pobegne. U rukama agenata ostao je samo kaput Borka Talevskog.

Agenti su zatim mene sproveli u Oblasnu policiju.

Tehnika nije bila otkrivena.

Mitre INADESKI

SITUACIJA 1941. NA PODRUČJU KOSOVSKE MITROVICE

Teški politički i ekonomski problemi, a naročito nerešeno nacionalno pitanje na Kosovu i Metohiji pre rata, na poseban način su se odražavali i na stanje na području Kosovske Mitrovice, dajući pečat tamošnjim prilikama i stavljajući partijsko rukovodstvo i komuniste pred vrlo složene i teške zadatke u 1941. godini, kao i za vreme celog NOR.

Veoma težak položaj Šiptara pod nenarodnim režimima, istina, stvarao je objektivne mogućnosti Partiji da među njima šire politički deluje (za potvrdu toga mogli bi se navesti primeri velikog učešća Šiptara u dva štrajka u Trepči 1936. i 1939. godine). Ipak do ozbiljne klasne i političke diferencijacije dolazilo je veoma teško, jer su apsolutnu većinu među Šiptarima činili seljaci sa najzaostalijim sitnosopstveničkim i konzervativnim shvatanjima. A i oni koji su radili u industriji nisu, u velikoj većini, bili profesionalni radnici i proleteri. Pored toga, bili su pod veoma jakim verskim šovinističkim i uticajem raznih seoskih prvaka — barjaktara. Kod šiptarskog seljaštva, a i kod gradskog stanovništva, s obzirom na njihov opšti položaj pod velikosrpskim režimima, bilo je, s malim izuzecima, usađeno krajnje nepoverenje i rezervisanost prema Srbima uopšte, što se ispoljavalo čak i onda kada su im Srbi — komunisti prilazili, govorili i pokretali na aktivnost. Sem toga, i malobrojnost Šiptara komunista (bilo je samo desetak članova KPJ), njihov relativno nizak ideološki i politički nivo, a takođe neznatan broj napredne inteligencije, bilu su prepreka za širi i ozbiljniji prodor KPJ u šiptarske mase. Uz sve to relativno mlada partijska organizacija, u kojoj je nekad bilo i sektaštva i nesnalaženja, nije mogla i nije stigla do rata da obezbedi veći uticaj u šiptarskim masama.

Otuda pre rata, prirodno, i nije došlo do neke ozbiljnije političke i klasne diferencijacije među Šiptarima, što je za

druge narode Jugoslavije, manje-više, već bio završen proces. Sve je to raznim begovskim, buržoasko-nacionalističkim, iredentističkim i petokolonaškim elementima išlo na ruku da, u danima neposredne opasnosti i pripremanja napada na Jugoslaviju, priželjkuju i popularišu njenu propast kao mogućan »spas« i »oslobođenje« Šiptara od velikosrpske vladavine.

Međutim, i pored propusta i slabosti partijska organizacija je naročito u predratnim godinama razvijala široku političku aktivnost i stekla prilično iskustva u pokretanju i organizovanju radnih ljudi. Ovo je naročito došlo do izražaja u dva velika štrajka rudara Trepče (1936. i 1939. god.) organizovana uz pomoć i pod neposrednim rukovodstvom Mesnog i Oblasnog komiteta KP, zatim u aktivnosti Partije prilikom raznih skupštinskih i mesnih izbora, bojkota i razbijanja Ljotićevih i Hođerinih zborova, borbi za mir i formiranju Mirovnog odbora, u protestima i demonstracijama protiv okupacije Čehoslovačke i Albanije i povodom 27. marta, u izdavanju lokalnog naprednog lista »Osvit« od grupe naprednih intelektualaca, u rasturanju proglasa KPJ, pisanju parola itd.[1]

Prad rat u Kosovskoj Mitrovici deluje Mesni komitet koji objedinjuje rad partijskih ćelija: u gradu (dve), u Zvečanu (u fabrici), na Prvom tunelu i u Starom Trgu. Postoji i nekoliko skojevskih grupa koje takođe imaju svoj Mesni komitet. U vreme pripremanja V zemaljske konferencije KPJ, avgusta 1940, u Kosovsku Mitrovicu su došli Krsto Popivoda, delegat CK KPJ i Miladin Popović, sekretar Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju, u čijem je prisustvu održana partijska konferencija, izabrano mesno rukovodstvo i delegati za oblasnu konferenciju. U takvim prilikama dolaze i aprilski događaji 1941. god.

I

Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata došlo je do opšteg haosa na ovom području. Tih dana počeli su javno da se pojavljuju naoružani velikosrpski šovinisti, da sprovode teror i vrše ubistva, navodno radi »spasavanja Srba i održavanja reda«. A još su tu, na licu mesta, bile jedinice jugoslovenske vojske, pa i policija. U kasarni, pod komandom pukovnika Kaličanina, ubijeno je više vojnika Šiptara, bilo onih koji su pokušavali da dezertiraju, bilo drugih. No, istovremeno su se po selima i u

[1] U danima građanskog rata u Španiju je otišao kao dobrovoljac Vlado Četković, radnik iz Zvečana, inače jedan od organizatora KPJ u Kosovskoj Mitrovici. Poginuo je 20.X 1944. g. u Lici kao komandant 8. korpusa NOVJ — narodni heroj.

okolini gradova pojavili naoružani Šiptari, a i grupe Šiptara, koje su počele ubijati pojedine Srbe. Tako je nastao opšti metež i rasulo.

Tih dana najupadljiviju, ali ne i iznenađujuću ulogu odigrao je petokolonaš Džafer Deva koji je pre rata javno propagirao hitlerizam, a sada se sasvim slobodno kretao, i uoči ulaska Nemaca u grad primio »ključeve grada«, odnosno vlast od komandanta mesta, pukovnika Kaličanina. Ovakvoj situaciji umnogome su doprinele i razne druge petokolonaške grupacije i elementi: ljutićevci, belogardejci i folksdojčeri, koji su se za ovu priliku i pripremili. Nakon kapitulacije jugoslovenskih jedinica, iz Kosovske Mitrovice i okoline izbegli su istaknuti predstavnici građanskih partija i kompromitovani velikosrpski elementi i povukli su se prema Raškoj i dublje u Srbiju. Iz Trepče su se povukli Englezi.

Još dok su nemačke jedinice nadirale prema oblasti, u Kosovskoj Mitrovici i okolini počelo je uspostavljanje kvislinške vlasti. Bilo je očigledno da se Džafer Deva sa svojom agenturom za to već odranije pripremao. Po dolasku okupatora i pod njegovim okriljem već prvih dana se u Kosovsku Mitrovicu sjatio čitav niz garnitura raznih emigrantskih formacija koje su ranije živele u Jugoslaviji, a i onih koje su došle iz Albanije sa »Kosovskim komitetom« (na čelu sa Bedri Pejanijem i Redžepom Mitrovicom), idući za petama Italijana. Njihova glavna garnitura koncentrisala se u Kosovskoj Mitrovici. Sve te fašističke, profašističke i velikoalbanske garniture nastupale su s velikom pompom kao »oslobodioci« i sa otvorenim iredentističkim pretenzijama o stvaranju »velike Albanije« (ovde izuzimam povratak i dolazak naprednih ljudi koji su se osećali komunistima i potpuno prišli KPJ i NOP-u).

Dolaskom emigrantske garniture okupljene oko »Kosovskog komiteta« prividno je izgledalo da postoje dve grupacije kvislinga: jedna oko Džafera Deve, druga oko Ferat-bega Drage i Bedri Pejanija, predsednika »Kosovskog komiteta«. U stvari, i jedna i druga grupa bile su jedinstvene po ciljevima. Obe su se potpuno oslanjale na okupatora i služile mu; prva otvoreno i brutalno sa svim hitlerovskim metodama, druga perfidno, zamaskiranim nacionalističkim i velikoalbanskim parolama. Obe su bile krvavi neprijatelji jedinstva Šiptara, Srba i Crnogoraca, kao i NOP-a, što se i pokazalo tokom čitavog rata.

Kada su početkom oružanog ustanka u Srbiji i Crnoj Gori, otpočele akcije i na ovom terenu, cela kvislinška garnitura našla se ugrožena, te je nastojala svim silama da oružani ustanak i oslobodilačku borbu naroda prikaže kao da je uperena protiv Šiptara. Ona nije delovala samo politički, nego je istovremeno

zajedno s okupatorom direktno organizovala razne bande. Radi navodne samoodbrane ove su bande u nekoliko mahova tokom 1941. napadale, pljačkale i palile po okolnim srpskim selima u Kolašinu (severozapadno od Kos. Mitrovice) i prema Kopaoniku.

U ovakvoj situaciji kvislinzima, izgleda, nije više bila pogodna dotadanja organizacija i rukovodstvo sastavljeno samo od emigranata. Zato su formirali novu, odnosno prekrstili staru garnituru u »Lidhja kombetare šćiptare« (Nacionalni savez Šiptara), s područnim organizacijama i s velikoalbanskim programom. Na čelu ove organizacije bio je Ferat-beg Draga.

Kada je formirana Nedićeva vlada, ova teritorija (Kosovska Mitrovica, Vučitrn, Podujevo i Novi Pazar), priključena je s proleća 1942. takozvanoj »Nedićevoj državi«. Sin Ferat-bega Drage, Ali Drago, bio je tada delegiran od »Lidhja kombetare šćiptare« i postao je jedan od komesara Nedićeve vlade.

Prvih dana okupacije, pod okriljem Nemaca, formirana je »Šiptarska žandarmerija« od najgoreg ološa, kriminalaca i zavedenih ljudi. Za komandanta je postavljen major Bajazit Boljetinac (završio je vojnu akademiju kao pitomac kralja Aleksandra), a u komandni kadar su postavljeni i razni emigranti, oficiri bivše Zoguove vojske. Žandarmerija je dobila uniforme s grbom Skender-bega. Bilo je to, u suštini, jezgro oružanih snaga izdajnika, pored raznih drugih naoružanih bandi u civilu, koje su terorisale i pljačkale srpski živalj i vodile borbu protiv partizanskih jedinica u Srbiji, Crnoj Gori, a kasnije i na Kosmetu i u Albaniji. Koristeći dugo nezadovoljstvo Šiptara u bivšoj Jugoslaviji i teror raznih srpskih šovinističkih elemenata u danima kapitulacije, raspirivala se besomučna šovinistička hajka i teror protiv Srba. Otkopavani su masakrirani leševi pobijenih Šiptara u kasarni i nošeni kroz grad, čime su se raspaljivale najgore šovinističke strasti protiv Srba.

Istaknuta je i albanska zastava. Počelo je otvaranje škola na šiptarskom jeziku i to ne samo u Kosovskoj Mitrovici, nego, pod uticajem »Kosovskog komiteta«, i u Novom Pazaru, za muslimansku decu čiji je maternji jezik inače srpski.

II

U danima okupacije Partija je radila, pre svega, na konsolidaciji KPJ i SKOJ-a. Trebalo je u potpuno novim, teškim i složenim uslovima obezbediti dalji rad i akcije partijskih organizacija i SKOJ-a, pripremajući ih za oružani ustanak. Ove organizacije preživljavale su ozbiljne krize zbog novonastale situacije. Neposredno pred rat došlo je do dve provale i hapše-

nja komunista, među kojima i članova Mesnog komiteta, čime je poremećen kontinuirani rad rukovodstva. Tako je, sem pojedinačnih progona i hapšenja, februara 1940. uhapšena grupa komunista: Meto Bajraktari, Cvetko Nikolić, Duško Tomović, Ali Šukrija, Rafet Kurteš, Ljuba Ristić.[2] Ova grupa je posle 4 meseca izvedena pred sud za zaštitu države, ali je usled nedostatka dokaza puštena. Pred sam rat uhapšena je druga grupa od oko 18 komunista među kojima i Mate Kršulj, sekretar MK, Božo Žarković i Duško Trpković, članovi Mesnog komiteta. Tom prilikom policija je, posle strašnog mučenja, bacila kroz prozor Duška Trpkovića, radnika iz Zvečana i člana MK i kasnije objavila da je izvršio samoubistvo. Svi pohapšeni članovi KP poslati su u koncentracioni logor u Smederevsku Palanku. Duško Tomović i Rafet Kurteš pušteni su iz logora negde pred sam napad na Jugoslaviju.

Nešto pre ulaska Nemaca u Kosovsku Mitrovicu neki članovi Mesnog komiteta i KP vratili su se iz zatvora, logora ili ilegalstva. Obavešteni smo o stavu Partije da komunisti — vojni obveznici samoinicijativno organizuju otpor svojih jedinica u slučaju da komande sabotiraju borbu protiv fašističkih napadača. U tom smislu je preneta direktiva da se komunisti — vojni obveznici jave svojim vojnim jedinicama. Međutim, oni koji su pošli da traže svoje jedinice uskoro su se vratili, a drugi nisu ni stigli da krenu, jer su slom bivše vojske i prodor Nemaca došli mnogo brže nego što se očekivalo.

Iako prvih dana posle kapitulacije okupatorska vlast još nije bila sređena, ipak su preduzete mere da se kompromitovani komunisti što manje javno kreću, kako ne bi pali neprijatelju u ruke. Istovremeno su preduzete akcije preko članova Partije i SKOJ-a da se iz vojnog logora — kasarne izvuče što veći broj zarobljenika, pri čemu su se naročito spretnim pokazali skojevci iz grada.

Krajem aprila i tokom maja uloženi su veliki napori da se okupe članovi KPJ i srede partijske organizacije i organizacije SKOJ-a. Zbog opštih prilika došlo je i do pomeranja članova Partije. Oni koji su se zatekli tu ili vratili, bili su pozvani i počelo je obnavljanje partijskog rada.

Krajem maja došao je u Kosovsku Mitrovicu Miladin Popović, sekretar Oblasnog komiteta, pa je u njegovom prisustvu održan sastanak i formiran nov Mesni komitet u sastavu:

---

[2] Meto Bajraktari, student — poginuo na Šari 1943; Cvetko Nikolić, krojač, poginuo u ratu — streljan; Rafet Kurteš, berberin — 1943. u zatvoru postao provokator i 1944. prebegao u Nemačku.

Dane Brkljač,[3] rudar; Rafet Kurteš, radnik; Omer Čerkez, student; Duško Tomović, student; Ali Šukrija, student. Sekretar i jedan član starog Mesnog komiteta udaljeni su iz Partije zbog slabog držanja u zatvoru pred rat. Nakon analize rada i situacije Miladin Popović je konstatovao da je organizacija uglavnom pravilno orijentisana, no da je potrebno da se još više učvrsti, što šire se poveže sa svim poštenim građanima, naročito Šiptarima koji ne žele da sarađuju s okupatorom i izdajnicima. Na sastanku je rečeno da preko njih treba ne samo politički delovati u masama, nego ih pripremati i uvlačiti u aktivnu borbu protiv okupatora i bratoubilačke borbe između Šiptara i Srba. Data je direktiva da se prikuplja oružje i drugi ratni materijal, da se to obezbedi i čuva na sigurnom mestu; da se prodre i obrade tereni Kolašina, Ibarske doline, Kopaonika i Šalje, pošto je odatle dobar broj Šiptara radio u Trepči.

U to vreme su veze između organizacije na terenu i Oblasnog komiteta bile privremeno prekinute. Krajem maja održan je sastanak Oblasnog komiteta u Vitomirici, na kome je ocenjena novonastala situacija u oblasti i postavljeni zadaci. U toj situaciji najozbiljnije se postavljalo pitanje kako komunisti sada, a naročito komunisti Šiptari, iako malobrojni, treba da deluju na šiptarske mase, pre svega na one koji nisu otvoreno stajali uz okupatora. Trebalo je objašnjavati Šiptarima da ne treba da se povedu za izdajnicima i palikućama, jer ih oni upućuju protiv Srba i Crnogoraca koji nisu krivi za nenarodnu politiku bivših režima. S druge strane, Srbima i Crnogorcima treba objasniti da se odgovornost za akcije koje sada sprovode okupator i begovi preko bandi, nesvesnih i obmanutih Šiptara, ne sme baciti na šiptarski narod, da se ne sme međusobno prolivati krv, jer to koristi samo okupatoru i njegovim slugama.

Posle ovog sastanka nastaje još življa aktivnost u celoj organizaciji. Povezuju se i obnavljaju rad partijske ćelije i skojevske grupe i formiraju nove: u gradu, u Zvečanu, Prvom tunelu, Starom Trgu. Uspostavljeni su punktovi u Banjskoj, Šalji, Srbici, Kolašinu i Vučitrnu, kao i na železničkim stanicama: Vučitrnu, Kosovskoj Mitrovici, Leposaviću i Raškoj i u pošti u Kosovskoj Mitrovici.[4] Ovi punktovi na železnici i pošti bili su veoma značajni, naročito u vreme formiranja odreda, zbog održavanja veza i prebacivanja ljudi. Istovremeno je obezbeđena i partijska tehnika, odnosno nabavljeni su mašina i šapirograf.

---

[3] Rudar iz Trepče, poginuo 1941. kao zamenik komesara Kopaoničkog odreda.

[4] Ovde su po direktivi Partije bili zaposleni članovi KPJ: Muharem Bekteš i Kadri Reufi, ranije đaci srednjotehničke škole. Muharem je poginuo u tiranskom zatvoru 1943. i proglašen za narodnog heroja.

U prvoj polovini jula u Mitrovicu je došao član Oblasnog komiteta Krsto Filipović, a posle njega i Miladin Popović. Oni su saopštili direktivu da po svaku cenu treba onesposobiti proizvodnju u Trepči, s obzirom na njen značaj za okupatora. Takođe su saopštili da na ovom terenu treba formirati partizanski odred, da se izvuče najborbenije ljudstvo i komunisti, a pogotovo oni kojima preti opasnost od hapšenja.

Zamisao Mesnog komiteta bila je: da je najbolje oba zadatka jednovremeno pripremiti i izvršiti. Radi toga je, na osnovu ranije donetih odluka o prodoru na okolne terene, član Mesnog komiteta Dušan Tomović već bio na terenu Kopaonika. Tom prilikom je ocenjeno da tu uglavnom postoje povoljne mogućnosti za formiranje baze i za prebacivanje ljudi radi formiranja partizanskog odreda. Ljudstvo koje bi bilo prebačeno iz rudnika i grada, članovi KPJ i SKOJ-a, uz pomoć tamošnjih drugova s terena,-sačinjavali bi jezgro odreda.

Posle razmatranja kako da se brzo i efikasno izvrši sabotaža u Trepči i posle više dogovora s članom Mesnog komiteta Danom Brkljačom i grupom rudara članova KPJ, odlučeno je da se od tri predložene akcije na žičari, centrali i jami, usvoji prva, kao najrealnija u toj situaciji.

Plan akcije za sabotažu sastojao se u sledećem:

1) da se dignu u vazduh dva najudaljenija stuba na žičari, čime bi se za duže vreme onemogućio transport rude;

2) da na čelu grupe rudara koja će izvršiti akciju bude član Mesnog komiteta Dane Brkljača, s tim da ova grupa posle izvršenog zadatka produži za Kopaonik u određenu bazu, pošto je na ugovorenom mestu prihvate Duško Karić i Dane Božović;

3) da se istovremeno pripreme grupe i pojedinci koji će biti prebačeni na Kopaonik iz rudnika i grada radi formiranja odreda.

Posle ovog sastanka Miladin i Krsto su sa Duškom Tomovićem otišli u pravcu Raške da bi se prebacili prema Beranima. Krsto Filipović je s Duškom Tomovićem i učiteljem Svetom Trifunovićem učestvovao u razgovoru o formiranju odreda. Na putu za Berane Miladin i Krsto su uhapšeni i internirani u Albaniju.

Sabotaže na rudniku trebalo je brzo organizovati i izvršiti. Počelo se s pripremanjem eksploziva. Rudari su u nedrima sakrivali dinamit i kapsle i tako ih iznosili iz jame. U međuvremenu je grupa rudara koja je određena da izvrši sabotažu izlazila nekoliko puta na teren da pripremi konkretan plan. Pošto se raspolagalo sa svega nekoliko bombi i pištolja, s jednom ili dve puške, rudari su sami napravili neke primitivne bombe od

izrezanih gvozdenih cevi. Najzad su pripreme privedene kraju. Obezbeđen je i eksploziv. Uoči akcije održali smo poslednji sastanak i utvrdili konačan plan i tačno vreme za izvršenje sabotaže.

Očekivale su se represalije okupatora, pa je data direktiva da drugovi kojima zapreti opasnost od hapšenja budu van svojih kuća. Isto tako je određena i zamena članova Mesnog komiteta.

Drugovi koji su pošli u akciju nisu imali nikakvog iskustva na sličnom poslu. Zahvaljujući vanrednim naporima, tačno u određeno vreme, u ponoć 17/18. jula, izvršeno je miniranje. Došlo je do jake detonacije, ali ne i do rušenja stubova. Oni su bili samo delimično oštećeni, jer eksploziv nije bio dobro postavljen.

Sedam rudara sa članom MK stiglo je s te akcije na Kopaonik.

Iako akcija nije potpuno uspela, skrenula je pažnju okupatoru na veću budnost i čuvanje objekata. Iako nije postigla cilj, ona je imala politički i propagandni značaj, jer je ukazala da ustanak počinje i na Kosmetu, gde je okupator računao da je sasvim siguran. Sutradan je uhapšeno više Srba, koji su nekoliko dana zadržani kao taoci. Isto veče MK je organizovao rasturanje majskog proglasa Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju.

U toku jula i avgusta obrazovan je Kopaonički odred. U prvo vreme njegovo jezgro su sačinjavali rudari iz Trepče i komunisti i omladinci iz grada, od kojih je jedan deo prebačen nešto pre, a drugi nešto posle sabotaže na žičari.

Još pre ove akcije MK je poslao na Kopaonik svog člana, Šiptara Rafeta Kurteša, sa zadatkom da se posebno pozabavi organizovanjem veza sa MK i koordinacijom akcija odreda sa akcijama partijske organizacije na terenu. Međutim, posle nekoliko dana on se vratio saopštivši da tamo nije bilo uslova za njegov opstanak.[5]

Formiranje Kopaoničkog odreda, uz direktno učešće Oblasnog i Mesnog komiteta, čije je jezgro u početku bilo sa ovog terena, imalo je po svom političkom i vojničkom značaju karakter oružanog ustanka. Odred je krajem jula i početkom avgusta brojao oko 60 ljudi. Komandu su sačinjavali: komandant Predrag Vilimović, njegov zamenik Sveta Trifunović (obojica učitelji sa tog terena), komesar Duško Tomović i zamenik komesara Dane Brkljača (obojica članovi Mesnog komiteta).

---

[5] Njegovo kasnije držanje u zatvoru 1943. god. kada nas je izdao i postao agent neprijatelja, može da objasni što nije bio odlučan u izvršenju partijskog zadatka.

Međutim, sticajem okolnosti Kopaonički odred, iako u ovakvom sastavu, nalazio se praktično van teritorije Kosmeta. Zamisao Oblasnog i Mesnog komiteta bila je, međutim, baš u tome da se formiranjem ovog odreda stvori baza i mogućnost za izvlačenje ljudstva sa ove i teritorije pećkog sreza. Cilj mu je uz to bio da obezbedi aktivnost i na teritoriji Kosmeta. Međutim, potrebe ustanka zahtevale su da i taj odred bude angažovan u borbi protiv okupatora u dolini Ibra i oko Kraljeva. Ali i pored toga, činjenica je da je odred delovao snažno politički na terenu i da je sproveo više vojnih akcija u neposrednoj blizini Kosovske Mitrovice. Tako je onesposobio rudnik Belo brdo i železničku prugu kroz Ibarsku dolinu i držao slobodnu teritoriju od Lapotnice do Slatine. U septembru je jedna jedinica tog odreda ponovo došla i oštetila žičaru Trepče. Tom prilikom je ubijen jedan žandarm, a poginula su 2 borca-rudara iz Trepče. Otada je odred nosio ime rudara Todora Milićevića.

Odred je razvijao aktivnost naročito u selima koja su napadali naoružani Šiptari sa Kosova i branio ih od njih. Istovremeno je radio i na pridobijanju ovih seljaka za borbu protiv okupatora. Međutim, odlazak odreda prema Kraljevu i protiv četnika u Raškoj prekinuo je njegovu aktivnost među ovim seljacima.

Borbe u prvoj ofanzivi, naročito oko Kraljeva protiv Nemaca, omogućile su oživljavanje i jačanje četnika, naročito u okolini Mitrovice, gde je odred ranije dejstvovao. Zbog toga a i zbog veoma teške situacije na granici Kolašin — Slatina — Borčane, gde je okupator stalno raspirivao oružane sukobe između srpskih i šiptarskih sela, održavajući tako pravo ratno stanje na tom području, veze sa MK su bile sve ređe. Time je gotovo potpuno onemogućeno naše kretanje preko tog terena.

Pod pritiskom sve jače oslobodilačke borbe u Srbiji i akcija Partije na Kosovu i u Metohiji, Nemci su preduzimali sve oštrije mere. Oni su pomoću šiptarske žandarmerije i drugih organizovanih bandi s jedne, i četničkih odreda s druge strane, nastojali svim silama da održe veštački stvorenu granicu između šiptarskih i srpskih sela na ovoj teritoriji. U svojoj propagandi među Šiptarima izjednačavali su borbu protiv partizana s borbom protiv Srba. Istovremeno su Džafer Deva, Kosta Pećanac, Ferat Draga i Nedić sve više javno sarađivali, što je u redovima poštenih Šiptara izazvalo kolebanje i gubljenje poverenja u njih. Međutim, partijska organizacija nije imala dovoljno snage da to kolebanje i nezadovoljstvo, naročito među Šiptarima, pretvori u otpor protiv okupatora i izdajnika.

Odlazak većine članova Partije i SKOJ-a u odred ozbiljno je uticao na privremeno slabljenje političkog rada na terenu,

a naročito u rudniku. Do kraja 1941, pa i početkom 1942, morali su se ulagati veliki napori da bi se proširile i učvrstile partijske, skojevske i druge naše organizacije.

Zbog odlaska dva člana MK kooptirana su dva nova: Mile Banić, rudar iz Starog Trga i Miladin Rađulović Krcun. inženjer iz Zvečana (kasnije komandant Ibarskog odreda).

U toku jeseni 1941. obnovljene su i popunjene ćelije novim članovima u Starom Trgu i Tunelu i dve partijske ćelije u Zvečanu, kao i dve skojevske grupe u Rudniku. U gradu je formiran biro za 4 partijske ćelije. U Šalji je osnovana kandidatska grupa od 3 Šiptara, a u Vučitrnu partijska ćelija.

U gradu je postojalo više skojevskih grupa po rejonima. Omladinci su obučavani u rukovanju oružjem (naročito u rasadniku, gde je bio zaposlen sekretar MK SKOJ-a Omer Čerkez, i na drugim mestima). U gradu i rudniku obrazovane su i vojne pozadinske desetine i čete. Ove desetine su polagale zakletvu i obučavale se u vojnoj veštini. Rudari su pravili primitivne bombe od gvozdenih cevi. Vršene su i svakodnevne sabotaže: u rudniku su radnici lomili, onesposobljavali i bacali alat, eksploziv i drugi materijal u kanale; u Zvečanu je takođe uništavan materijal, hemikalije i drugo; izazivani su i razni kvarovi na mašinama; omladinci i stariji pioniri sipali su pesak u ležišta osovina vagona, cepali okupatorske plakate i brisali kukaste krstove, crtajući petokrake.

Naročito dobro je radila organizacija žena. One su održavale bolničke kurseve, prikupljale priloge za partizane, plele čarape, džempere i drugo. Postojao je odbor žena. na čijem je čelu bila Silvija Tomazini.[6]

Organizovano je i izdavanje vesti o događajima na frontovima, kao i o borbama partizanskih jedinica. Te su vesti rasturane među poštene porodice i građane.

Okupator je u zajednici s »Kosovskim komitetom« pripremio proslavu 28. novembra — dana albanske zastave. Uoči proslave MK je ocenio da bi trebalo iskoristiti manifestacije za raskrinkavanje okupatora i izdajnika i tako ih pretvoriti u demonstracije, računajući tom prilikom na kolebanje kod Šiptara. Stoga je bilo rešeno da Šiptari komunisti uzmu učešća u proslavi, s tim što bi uzvikivali parole protiv okupatora i izdajnika, a za sprečavanje terora nad Srbima. Učestvovali smo u tim ma-

---

[6] Silvija Tomazini — profesor gimnazije u Kosovskoj Mitrovici. Došla je kao član Partije. Bila je među najaktivnijim komunistima. Aprila 1942. je uhapšena. Prilikom sprovođenja je na železničkoj stanici digla pesnicu, pozdravila masu i viknula: »Živela Komunistička partija«. Vraćena je u zatvor i streljana. Proglašena je za narodnog heroja.

nifestacijama i govorili Šiptarima da oni nisu slobodni i da se sopstvenim snagama moraju boriti za slobodu, kao i ostali narodi.

Još u toku manifestacija dok smo izbacivali parole, pre nego što su se kvislinzi snašli i krenuli da intervenišu, sklonili smo se uz pomoć drugova koji su nas štitili, i od tada, a i zbog toga što su ranije kompromitovana dva člana MK, morali smo se povući u ilegalnost, pa su uslovi za rad i kretanje postali još teži.

Povodom ovog događaja MK je kritikovan od Oblasnog komiteta zbog pogrešne ocene ovih manifestacija, koje su okarakterisane kao profašističke, a stav MK o učešću komunista u njima kao pogrešan.

Iako je aktivnost Partije i NOP-a na terenu rasla, okupator je uspevao da pomoću izdajnika učvrsti svoju obaveštajnu i policijsku službu, pojačavajući teror nad pripadnicima NOP-a. Pri tome se obilato služio šiptarskom žandarmerijom, ljotićevcima, belogardejcima, četničkim elementima, a kasnije Nedićevom stražom i šiptarskim fašističkim organizacijama.

Već u 1941. godini Gestapo je zatvor u Kosovskoj Mitrovici pretvorio u pakleno mučilište za likvidaciju komunista i pripadnika NOP-a, omladinaca, pa i pionira. Uskoro je u rudniku Stari trg formiran i logor koji su čuvali Bugari. U ovaj logor i na rad u rudniku dovođeni su uhvaćeni pripadnici NOP-a i drugi antifašisti.

Do kraja 1941, a i kasnije, uslovi za rad partijske organizacije i razvoj NOP-a postajali su sve teži. Posle povlačenja partizanskih snaga iz Srbije, NOP se u pozadini sve više razvijao, ljudi su se kompromitovali, a mogućnosti za njihovo slanje u odrede nije bilo, pošto u blizini nije bilo partizanskih jedinica. Pokušaji uspostavljanja veza s partizanima sa teritorije Srbije i prebacivanja ljudi nisu uspevali, a kada se to i činilo, radilo se po cenu žrtava.

U takvoj situaciji Mesni komitet se počeo baviti mišlju da ponovo formira odred, bilo na svom, bilo na obližnjem terenu: Kolašin — Rogozna — Kopaonik. Za to su posebno bili zaduženi: član MK Miladin Radulović Krcun (za raniji teren Kopaoničkog odreda), a Ali Šukrija za teren Šalje radi formiranja makar manje grupe naoružanih partizana — Šiptara. Oblasni komitet je bio saglasan s tim planom. Međutim, do realizacije ove zamisli došlo je tek kasnije, krajem 1943. uz pomoć Oblasnog komiteta, kada su Šiptari osnovali Ibarski i Šaljski partizanski odred.

Ali ŠUKRIJA

KAKO SMO SE PRIPREMALE ZA USTANAK 13. JULA 1941.

Nas oko osam drugarica iz Ljubotinja, članova SKOJ-a i omladine, pripremale smo se za oružanu borbu protiv okupatora. Pohađale smo sanitetski kurs u selu Bogutima, na kome su obučavane prve partizanske bolničarke.

Okupile smo se prvi put na kraju sela Boguta (opština ljubotinjska) negdje u junu 1941. godine. Iako sam i ranije znala da se nešto važno sprema, jer se prikupljalo i prikrivalo oružje i municija, tek tada sam osjetila da će zaista doći do borbe. Bila sam, kao i sve mi na kursu, veoma oduševljena.

Kursom je rukovodila Milica Lopičić, član Partije, rodom iz Gornjeg Ceklina (opština Rijeka Crnojevića). Kurs je s prekidima trajao oko dvadesetak dana. Održavao se uveče. Neke od drugarica su, pod pritiskom roditelja, odustale od pohađanja kursa, jer se brzo doznalo da se drže nekakvi sastanci ako niko, osim odgovornih drugova, nije tačno znao o čemu se radi. Tako smo kurs završile nas 4 — 5 drugarica.

Kao djevojke sa sela malo smo znale o previjanju rana, zaustavljanju krvarenja i dr., ali i nas je same zadivilo kako smo brzo zavoljele posao saniteta — taj naš budući poziv u odredima i shvatile svu veličinu i važnost zadataka bolničarke u ratu. No i pored toga svim bićem smo priželjkivale da nam se ne dogodi i to da u praksi moramo primenjivati stečeno znanje, jer bi to značilo ranjavanje naših najbližih drugova, sa kojima ćemo biti zajedno u jedinicama. I zaista, na sreću, želja nam se u prvim danima ustanka i ispunila. Poslije završetka kursa raspoređene smo po odredima formiranim iz pojedinih sela i u prvim danima ustanka nijesmo imale nekih težih zadataka.

Prvih dana ustanka, pa i prvih mjeseci poslije ustanka, nama drugaricama u odredima padalo je osobito teško neshva-

tanje izvjesnog dijela starijih seljaka, naših mještana, da i mi kao žene učestvujemo u ustanku i da pripadamo gerilskim odredima. Bilo je čak i takvih slučajeva da, bez veze sa političkim stavom prema ustanku i našoj borbi uopšte, pojedinci u selu nijesu prvih dana ustanka htjeli sa nama da razgovaraju. Takvi, naravno, nijesu bili prema našim drugovima. To nam je nametalo posebne zadatke prilikom dolaska i boravka u selu. Jer, pored pomoći partijske i omladinske organizacije, koja je bila u tom pogledu svestrana, trebalo je i sa naše strane naći načina i mogućnosti da se razbije ovakav stav i da se shvati nov položaj žena u ustanku i ratu. Morale smo prije svega da svojim držanjem razbijemo pokušaj izolacije. Tako smo, uprkos osipanja nekih drugarica iz naših redova, uspjele da seljaci to brzo shvate i da se u stvari i »legalizujemo« u selu i među seljacima, kao borci naših oružanih snaga. U selu smo imali nekoliko starijih žena vrlo pozitivno orijentisanih prema našem pokretu, pa nam je to uveliko pomoglo. One su nas ne samo podržavale, već i otvoreno pomagale. Među njima prednjačila je Maša Tomova Vukićević, majka dvojice partizana, koja nas je ne samo materijalno pomagala, već je u svakom pogledu bila čvrsto vezana za partizane iz sela, sve do našeg odstupanja za Bosnu 1942. godine i dalje. S punim pravom smo je zvali partizanskom majkom. Ona je posebno mnogo značila za nas drugarice, bodreći nas i pobijajući priče o tome da mi kao žene ne treba da se borimo kao i naši drugovi.

Uglavnom, 1942. godinu smo dočekale kao ravnopravni članovi naših partizanskih jedinica. Ne samo da su nas onda priznavali u selima kao borce, već su nas posebno i cijenili baš zbog toga što smo žene i što smo se riješile da se, skupa sa svojim drugovima, sa puškom u ruci borimo protiv neprijatelja svoga naroda sve do njegovog oslobođenja. To je za nas bila velika stvar i to nam je, pored svega ostalog, davalo više snage u naporima koje smo kao žene borci imale tokom čitavog narodnooslobodilačkog rata.

Jelena DRECUN KOSTIĆ

POLIČKI GERILSKI ODREDI I PRVI BERANSKI BATALJON

Odmah poslije sloma bivše jugoslovenske vojske u aprilu 1941. narodne mase u Polici bile su ozlojeđene zbog izdaje buržoazije i kapitulantskog stava ondašnjih političkih partija i vojnog rukovodstva. One su, kao i u drugim krajevima naše zemlje, imale povjerenja jedino u Komunističku partiju Jugoslavije, jer su jasno uvidjele da je istina sve ono što su komunisti uoči rata govorili o paktiranju vladajućih krugova sa fašistima i pripremanju izdaje zemlje, o progonu naprednih snaga i drugo. Zato su komunisti uživali opšte simpatije naroda.

Još u proljeće 1941. godine u Polici su postojale tri partijske ćelije: Babinska, Dragosavska i Goraška, sa ukupno 32 člana i nekoliko kandidata KPJ kao i nekoliko skojevskih grupa, omladinskih i ženskih aktiva. Partijska organizacija je, poslije povratka članova Partije iz raznih jedinica bivše jugoslovenske vojske, razvila široku političku aktivnost radi okupljanja narodnih masa na liniji otpora okupatora. Ona je pri tome, razumije se, svestrano koristila situaciju koja je u Polici zavladala poslije sloma bivše Jugoslavije. Partijskim ćelijama su rukovodili: Milan Kuč, Vukadin Vukadinović, Vlado Šćekić i Vojo Maslovarić.

Komunisti i skojevci koji su se vratili iz vojske donijeli su oružje, a oni koji ga uopšte nijesu imali, kupovali su ga. U stvari, puške su kupovane za žito i novac, naročito u okolnim selima Mateševa, Plava i Gusinja, gdje su ih bacale jedinice bivše vojske. Tako su naoružani ne samo svi komunisti i skojevci već i ostali napredni ljudi — rodoljubi.

Po direktivi Partije, krajem maja 1941, pristupilo se formiranju gerilskih odreda i pripremama za ustanak. Tako su u Polici formirani: Babinski, Dragosavsko-maštanski i Goraški odred sa ukupno preko 60 boraca, pod rukovodstvom Pera Bori-

čića, Vučka Boričića i Muja Šćekića. Ovi odredi su odmah otpočeli obuku u rukovanju oružjem i u izvođenju vojnih vježbi na koje su polazili rano izjutra ili predveče.

Na planinskoj visoravni Džakovici, na desnoj obali Lima, 12. jula 1941. organizovana je smotra svih odreda, na kojoj su, pored tri polička odreda, učestvovali Budimsko-dapsički i Luško-rženički odred sa omladincima koji su bili vezani sa pokretom. Pošto su svi odredi u određeno vrijeme došli na zborno mjesto, Vlado Šćekić je, poslije izvršene smotre, održao govor o političkoj situaciji kod nas i u svijetu i o našim zadacima, zatim je izveden zabavni program, a uveče su se odredi ponovo vratili na svoju teritoriju. Na svom sastanku, Mjesni komitet KPJ za srez Berane 14. jula se upoznao sa direktivom CK KP Jugoslavije i razradio organizacione i druge mjere za otpočinjanje borbe protiv okupatora. Do prvih sukoba sa okupatorskim snagama došlo je 16. jula u selu Lušcu, dok su polički vojni odredi istog dana uveče zapalili mostove na Limu kod Skakavca i u Grocu i pokidali telefonske linije na pravcima Berane — Bijelo Polje i Berane — Rožaj. Ovim akcijama poličkih partizana bio je prekinut saobraćaj okupatora između Sandžaka i Srbije.

Pošto su Italijani sjutradan 17. jula za odmazdu strijeljali devet talaca na Jasikovcu kod Berana, odmah je sa Jejevice i Bukovice dat znak za opšti napad na italijansku posadu u Beranama, a zatim je izvršeno opkoljavanje grada. Polički odredi i veliki broj dobrovoljaca iz okoline su zaposjeli položaje na desnoj obali Lima — Rudeša — Jasikovac i, poslije uporne borbe, 18. jula, ušli u Berane, gdje su, pored ostalog, zaplijenili jednu italijansku brdsku bateriju od 4 topa sa dosta municije, ali bez kapisli. Toga dana je na Jasikovcu od članova Partije i SKOJ-a formirana četa narodne milicije, pod komandom komandira Pera Boričića. Ova četa je imala zadatak da održava red i bezbjednost u gradu, pošto je narod bio ozlojeđen zbog represalija koje je okupator izvršio.

Na dan 21. jula u Beranama je formiran prvi sreski narodni odbor u zemlji i narodni odbori u selima Maštu, Dragosavi, Babinu i Goraždu. Sreski narodni odbor je na prvoj sednici donio odluku da se odmah formira vojni komitet za rukovođenje vojnim akcijama. Pošto se vojnim odredima već bio priključio veoma veliki broj dobrovoljaca, to je 22. jula formiran i Polički bataljon narodne vojske.

Da bi ponovo okupirali oslobođenu teritoriju, Italijani su tih dana mobilisali muslimane iz okoline Rožaja, Peći i Bihora, a zatim su 26. jula krenuli u napad na sektoru Police i Turjaka, paleći kolibe i sijena po katunima i selima. Pošto je bio

razvučen od Gradine do Turjaka, na frontu od blizu 18 km širine, Polički bataljon nije mogao da izdrži veoma snažan pritisak neprijateljskih snaga, tim prije što je u toku dosta oštrih borbi došlo do izražaja kapitulantstvo oficira i građanskih političara bivše Jugoslavije koji su počeli da bježe sa položaja i dezertiraju. Neprijatelj je 31. jula do podne zauzeo dio sela Police: Tmušić i Zagrađe i polovinu sela Goražda i Babina. Iako je zapalio veliki broj kuća, naročito komunističkih i unio pometnju među stanovništvom, ipak su borci Poličkog bataljona, komunisti i skojevci, upornom odbranom takoreći svake kuće uspjeli da zadrže neprijatelja i da mu ne dozvole da zauzme Police.

Uviđajući tešku situaciju na sektoru Police, Vojni komitet nam je istoga dana poslao u pomoć Manastirski i Gornjoselski bataljon i neke ustaničke jedinice sa desne obale Lima, tako da je neprijatelj uz velike gubitke odbačen na polazne položaje, a zatim smo u toku noći i sjutradan ovladali planinom Turjak sve do Cmiljevice i oslobodili okupirana sela Police zaključno sa kosom Oštra jela. Pošto nam je Vojni komitet 1. avgusta sa pojačanjem poslao i jedan top (nišandžija je bio borac Oleg Smirnov), postavili smo ga na mjesto zvano Dub, odakle je opalio jedan metak u pravcu s. Petnjice, a drugi u pravcu s. Trpeza. To je podiglo moral naših boraca, a unijelo demoralizaciju u redovima neprijatelja. Poslije toga top smo brzo prebacili na planinu Bukovik da bismo pomogli svoje snage pri zauzimanju planine Turjaka. I zaista, kad smo iz topa ispalili još četiri metka, naši odredi su zauzeli Turjak, odakle smo istim topom dva dana (sve dok mu nije prsla cijev) tukli Cmiljevicu i brdo iznad s. Kolača na pravcu Rožaja. Kako je dr. Božo Milačić pomoću kapisli za lovačku pušku osposobio i čaure za zaplijenjenu municiju brdske baterije, to smo 1. avgusta jedan brdski top upotrijebili na pravcu Polica — Rožaj, jedan na pravcu Andrijevica — Plav, a dva smo dodijelili jedinicama na pravcu Kolašin — Titograd. Tom prilikom nijesmo dozvolili paljenje i pljačku muslimanskih sela, iako su zavedeni muslimani napravili pravu pustoš. Suzbijanje odmazde bilo je veoma značajno za bratstvo i jedinstvo naših naroda, jer je okupatoru išlo u prilog da se sve više raspiruje bratoubilački rat.

Međutim, zbog prodora jakih neprijateljskih snaga preko Trešnjevika i Čakora dolazi do napuštanja položaja i grada i do osipanja ustaničkih jedinica. Vojni odredi se ipak nisu raspali. Oni su, i pored vrlo jakih kaznenih ekspedicija, i dalje ostali u selima, iz kojih su danju odlazili u šume, a noću se vraćali.

Neprijatelj okuplja petokolonaške i reakcionarne elemente, stvara miliciju za čuvanje komunikacija i otpočinje da pali kuće, ubija i internira, da bi zastrašio narod i odvojio ga od partizana. I dok su polički partizanski odredi u ovom vremenu održavali straže po selima i obavještavali narod o pokretima neprijatelja, dotle su partijski aktivi danonoćno uporno razvijali agitacionu djelatnost, ukazujući na izdajničku ulogu petokolonaša i namjere okupatora da razbije jedinstvo naroda.

U toku avgusta i septembra okupatorske jedinice su više puta upadale u sela i vršile razne represalije, a uz pomoć muslimanskih elemenata i izvjesnog broja milicionera koji su se aktivno angažovali na strani okupatora pod komandom Tomice Čukića, tadašnjeg predsjednika opštine. Tako je milicija u selu Maštu, pokušala da razoruža jednog partizana, ali se sukobila sa gerilskom jedinicom koja je došla u pomoć ovom partizanu i uspjela da ga spase iz opkoljene kuće. Tom prilikom su milicioneri mučki, s leđa ubili borca Radovana Lazovića, predratnog komunistu, pravnika i jedinca sina, i ranili skojevca Miliju Pođanina. Zbog toga su partizanski odredi bili prinuđeni da u ime narodne osvete otpočnu prve akcije za likvidaciju izdajnika i neprijatelja naroda. Tako su borci Poličkog odreda upali u Berane i u samo podne ubili Tomicu Čukića, koji je stajao na čelu izdaje u beranskom srezu.

Ova akcija je zastrašila izdajnike i petokolonaške elemente i naišla na odobravanje svih poštenih ljudi. Tada dolazi do priliva novog ljudstva u partizanske odrede, tako da se u drugoj polovini oktobra, prema uputstvima KPJ za Crnu Goru, u Polici formira Prvi beranski partizanski bataljon Komskog odreda, koji je 7. novembra u selu Dragosavi, u prisustvu velikog broja građana, na svečan način položio partizansku zakletvu i prišio petokrake zvijezde na kapama. (Komandant ovog bataljona bio je Pero Boričić, a komandiri četa: Babinske — Vučko Boričić, Goraške — Mujo Šćekić i Dragosavsko-maštanske — Milonja Stijović).

Pošto su okupator i njegovi saradnici krajem oktobra pripremali kasarne bivših žandarmerijskih stanica na Polici i Petnjici za smeštaj karabinijera i milicije, partizani su ih zapalili i porušili. Ali kada je okupatoru pošlo za rukom da u Petnjici organizuje miliciju pod komandom hodže Osmana Rastodera, tadašnjeg komandanta oružanih snaga na teritoriji bivše petnjičke opštine, štab bataljona i partijska organizacija su pravilno ocijenili negativnu ulogu ove novoformirane milicije. Zato je bataljon noću između 11. i 12. novembra izvršio napad, zapalio kasarnu, ubio 12 milicionera, a ostale razjurio. U toj borbi poginuo je predratni komunista komandir Babinskog voda Ivo Kuč.

Dok je jedna četa boraca, na čelu sa Vladom Šćekićem, krajem novembra pošla u sastav jedinica koje su učestvovale u napadu na Pljevlja (od koje je kasnije jedna polovina stupila u sastav Prve proleterske brigade prilikom njenog formiranja, a druga se vratila u sastav Komskog odreda kao pojačanje terenskim jedinicama), dotle je Prvi beranski bataljon, uoči napada na Plevlja, porušio dva mosta na Šćepanici na putu Berane — Bijelo Polje, iduće noći most na r. Lešnici kod Bioča, a zatim i most na Jargovan-potoku. Rušenjem ovih mostova trebalo je onemogućiti neprijateljskim jedinicama da iz Berana stignu u pomoć napadnutim italijanskim snagama u Pljevljima. Zato je okupator energičnom intervencijom iz Berana osujetio pokušaj bataljona da poruši veliki most kod Skakavca na Limu.

Zbog svakodnevnih borbi i akcija bataljona okupator je bio prinuđen da se zatvori u grad, ogradi žicom i da iskopa rovove unutar grada. Pošto više nije smio da izlazi ni u najbliža sela, prepustio je miliciji i petoj koloni da noću čuva važnije komunikacije. Osim toga on je u tako nesigurnoj situaciji u toku novembra i decembra u Polici počeo da stvara i četničke organizacije, čiji su glavni nosioci bili: Simo Popović, kapetan bivše vojske, Miro Đurišić, seljak, Nikola Kastratović, učitelj, Dragiša Boričić, direktor gimnazije, Vukić Đukić, učitelj, Dragiša Bajić, major bivše vojske, Nikola Trifunović, major bivše vojske, i drugi. Da bi primorali ljude da stupaju u četnike, vršili su pomoću okupatora razne akcije u cilju zastrašivanja — okupatorska artiljerija tukla je sela po Polici i okolini, milicijske, četničke, muslimanske i italijanske jedinice vršile su represivne akcije i dr. S druge strane, okupator je snabdijevao četnike oružjem, hranom, odjećom i obućom i davao im po 3000 lira mjesečne plate. Tako su se u četničke redove svrstavali: bivši jugoslovenski oficiri, žandarmi i finansi, razni šverceri i špekulanti, dio bogatijih seljaka i politikanata, ali i dobar dio poštenih građana, iseljenika iz Peći i sl., koji su zbog svojih porodica i nemaštine bili prinuđeni da u prvom momentu nađu materijalnu zaštitu, da bi kasnije ogrezli u zločine i postali aktivni saradnici okupatora.

Okupatoru i njegovim saradnicima bilo je glavno da prikažu kako svako »zlo« dolazi zbog partizana, pa su početkom decembra 1941. godine otpočeli sa organizovanim napadima jačim snagama na partizane u selima: Lušcu, Dolcu, Buču, Donjoj Rženici, Lubnici, Štitarima i Polici, da bi to »zlo« uništili. Tako su 15. januara 1942. italijanske i četničke jedinice napale Policu iz pravca Groca, Poganog dola, Skakavca i Podgrađa, a muslimanske jedinice iz pravca Lješnice, Petnjice i Vrbice, tako da su se opkoljene partizanske jedinice morale povući iz sela

Goražda prema Dubu, odnosno prema Vučjoj glavici, a iz Dragosave i Babina ka Bijelom Potoku. Prilikom povlačenja borci Dragosavskog, Babinskog i Goraškog partizanskog odreda su preko cijelog dana vodili borbu. Predveče su se Italijani povukli u grad, a partizani su na Jaštaku napali muslimanske pljačkaše i oteli im opljačkanu stoku i druge stvari. Toga dana su poginuli zamjenik komandira voda Dragiša Nenadović predratni komunista i drugarica Dika Nenadović, takođe predratni član Partije, a ubijeno je 7 neprijateljskih vojnika. Poslije ove akcije porastao je ugled partizanima u Polici i moral naroda. Međutim, Italijani i četnici su 24. januara, uz podršku avijacije, izvršili napad na selo Lubnice, gde su se nalazili Sreski komitet i štab bataljona i primorali ih da se po velikoj hladnoći i snijegu povlače preko Bjelasice ka Mojkovcu i Kolašinu. Taj neuspjeh se negativno odrazio na čitavu situaciju u Vasojevićima.

Pošto nije bio obaviješten o napadu na Lubnice, Polički bataljon se spremao da 24. januara pregazi Lim (koji je pri obali bio zaleđen) i da u selu Zaostru napadne četnički štab Pavla Đurišića, koji je tu bio formiran po sporazumu sa Dražom Mihailovićem. I tek pošto je 86 boraca, uglavnom komunista i skojevaca — sa 8 automatskih oruđa i 2 minobacača, prešlo Lim, bataljon je obaviješten o napadu na Lubnice; dobio je zadatak da krene ka Mojkovcu u Sandžak.

Tako je Polički partizanski odred (kasnije bataljon) od ustanka 1941. do 24. januara 1942. godine u čestim borbama i akcijama ubio 67 neprijateljskih vojnika, porušio nekoliko mostova i telefonskih stubova i zaplijenio velike količine ratnog materijala, ali je izgubio i priličan broj istaknutih boraca — predratne komuniste Radovana Lazovića, Danila Delevića, sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a, Boža, Ivana i Dušana Šćekića, Ivana Kuča, Dragišu Nenadovića i Diku Nenadović, zatim skojevce Draga Pantovića, Miška Lazovića i Vasa Popovića i borce Boža Vukadinovića, Đura Mirkovića, Miloša Vujadinovića i Mihaila Vujoševića.

Jagoš i Mujo ŠĆEKIĆ

PRVA POHORSKA PARTIZANSKA ČETA

Odlukom Vojnog revolucionarnog komiteta u Mariboru, jula 1941. godine pristupilo se osnivanju partizanske čete na Pohorju. Član Okružnog komiteta Partije Boris Čižmek Bor bio je određen da na Pohorju pripremi bivak i okupi prve partizane.

Kod takozvane Urbančeve kuće, u blizini Josip-dola na Pohorju, Bor je organizovao neku vrstu prihvatnog centra.

Na poziv Partije u partizane je otišlo više skojevaca, članova Partije i nekoliko naprednih omladinaca iz sokolskih redova. Po nalogu Partije ja sam tada još ostao na terenu u Mariboru.

Do kraja jula kod Urbančeve kuće se okupilo 60—70 dobrovoljaca, prvih partizana. Ali, verovatno zbog izdaje Nemci su doznali za ovu grupu. Pokušali su da je zarobe. Tom prilikom, prvi pohorski partizani, bez iskustva i bez oružja, nisu Nemcima pružili veći otpor i većina ih se razbegla. Neke su Nemci pohvatali, dok se jedna manja grupa, pod rukovodstvom Bora, povukla prema Šumiku.

Ovaj prvi dodir sa neprijateljem neke drugove je uplašio, pa su se vratili kući, te je samo njih petnaestak ostalo na Pohorju.

Pod Šumikom kraj Lobnice Bor je postavio novi bivak, dobro sakriven i bezbedan od neprijateljskih iznenađenja. S Borom je bio i Svenšek iz Maribora, koji je preuzeo komandu čete.

Prvih dana avgusta član PK KPS za Štajersku Miloš Zidanšek[1] saopštio mi je da i ja moram otići u partizane. Nabavio

---

[1] Član CK KP Slovenije, sekretar pokrajinskog rukovodstva Partije za severnu Sloveniju; sekretar Okružnog odbora OF za Maribor. Početkom 1942. postao komandant bataljona »Ljubo Šercer«. Poginuo 8.III 1942. u Hribarjevu u borbi s Italijanima. Proglašen za narodnog heroja.

sam ranac i nešto hrane, imao sam stari jugoslovenski pištolj, i tako opremljen, jedne večeri oko 15. avgusta, krenuo sam prema Pohorju. Pošao sam ka smučarskoj skakaonici kod Betnave, gde je trebalo da me sačeka četni kurir. Išao sam Tršćanskom cestom. Bio je već mrak kad sam se približio pogonu gradskog vodovoda. Išao sam bezbrižno i razmišljao kako će biti na Pohorju. Iz razmišljanja me prenuo motor automobila, koji mi se približavao iz Maribora. Nisam se čestito ni okrenuo, kada su zaškripale kočnice i nečiji glas oštro odjeknuo na nemačkom jeziku: »Ej, Vi, ko ste i kuda idete?« Video sam da su to nemački policajci. Mada sam se uplašio, mirno sam se okrenuo i odgovorio da sam radnik i da se vraćam kući s posla. Onda je drugi policajac rekao da uđem u dvorište obližnje kuće. Policajci su autom skrenuli prema dvorištu. Napravio sam se kao da ih nisam razumeo i pošao dalje. Nemci su povikali da odmah dođem do njih. Šta da činim, nisam bio raspoložen da tako nesrećno završim svoj put u partizane. U blizini je bila jedna velika njiva zasejana kukuruzom. Munjevito sam skinuo ranac i skočio prema njivi. Za mnom su odjeknuli hici, ali sam već bio sakriven u kukuruzu. Posle dvadesetak koraka legao sam na zemlju. Nemci su jedno vreme pucali, a zatim je nastala tišina. Približili su se ivici njive, nešto su govorili, ali dalje nisu išli. Jedno vreme su tako stajali pored njive, a onda se ponovo čuo motor i policajci su nestali. Sa njima je, naravno, nestalo i moga ranca.

Još i danas nije mi jasno zašto nisu pretražili njivu. Verovatno su mislili da se nisam zaustavio.

Tek kasnije sam se setio da sam imao pištolj, ali sam u strahu bio zaboravio da se njime mogu braniti.

Kada je auto nestao, obazrivo sam ustao i preko polja pošao natrag prema Mariboru. Noć sam prespavao na polju. Nisam se dobro osećao. Prvi put su oko mene fijukali neprijateljski meci, i pitao sam se kako li će to tek kasnije izgledati!

Izjutra sam ušao u grad i pronašao Miloša. Saopštio sam mu šta mi se desilo. Još me izgrdio što sam tako bezglavo išao glavnim putem, kad postoje poljski putevi. Priznao sam da je u pravu.

Iste večeri sam ponovo pošao prema skakaonici, ovog puta preko njiva i livada, a i bez ranca.

Svaki član Partije, ili skojevac, koji je odlazio iz Maribora u partizane, bio je obavezan da prilikom odlaska izvrši neku veću sabotažu. Toga sam se setio kada sam prolazio pored zamka Betnave. Zamak je bio vlasništvo mariborskog biskupa, ali su ga Nemci zaposeli prilikom okupacije i u njemu osnovali neki

dom za »Hitlerjugend«. Odlučio sam da i ja ispunim dužnost. Približio sam se privrednim objektima zamka, izvadio iz džepa šibice i zapalio suvo seno. Uskoro su svi privredni objekti bili zahvaćeni plamenom, dok sam se ja brzo udaljavao prema skakaonici.

Brinulo me da li će me čekati kurir kod skakaonice. Obazrivo sam se približavao mostu skakaonice i posmatrao oko sebe da li ću koga videti. Nisam dugo čekao, a iz obližnjeg šipražja se čuo glas: »Stoj, ko ide?« Odgovorio sam: »Partizan!« To je bila dogovorena lozinka. Iz šipražja se pojavio čovek sa uperenom puškom. Prišao sam bliže i prepoznao starog prijatelja Krušnika, pekarskog šegrta iz Maribora. Umesto pozdrava nešto je opsovao što me već dva dana čeka. Rekao sam mu šta mi se desilo, posle čega je odmah postao ljubazniji.

Još jedanput sam bacio pogled na požar u zamku i na mariborske svetlosti, a onda smo krenuli prema vrhu Pohorja. Išli smo oko pet časova. Od Šumika smo išli jednim koritastim udubljenjem. Pola časa kasnije pošli smo desno, sve do bivaka prve pohorske partizanske čete. Na straži je u tom trenutku bio moj brat Blisk. Na ramenu mu je bila puška. Bio je ogrnut nekom starom pelerinom. Pogledao me i rekao: »Najzad si i ti došao.«

Krušnik nam je našao mesta u jednom šatoru, a zatim smo legli i zaspali.

Izjutra sam se javio komandiru čete Svenšeku i politkomesaru Viliju Šlanderu. Poznavali smo se još iz Maribora, tako da nije bilo nikakvih formalnosti; novo je bilo samo to da se četa povećala još jednim borcem.

Obišao sam naš logor. Mesto za njega je bilo lepo izabrano. Ispod nastrešnice jedne velike stene stajali su šatori, a svuda unaokolo bila je gusta šuma, koja nas je dobro skrivala. U bivaku sam našao stare prijatelje. Osim Krušnika i mog brata tu su bili: Vili Šlander, stari komunista iz Savinjske doline, Avgust Svenšek iz Maribora, član KP, Verner Breznik List, bivši sekretar OK KPS iz Maribora, Ivo Polančič Ubo, skojevac iz Maribora, Angel Besednjak Don[2] iz Maribora, Vlado Robič Porga, skojevac iz Maribora, Boris Čižmek Bor, član Okružnog komiteta Partije iz Maribora, Drago Flis Pangalos, student iz Hoča, Krušnik, pekar iz Maribora, Bavcon, bravar iz Maribora, Jaka Volga iz Ruša i još nekoliko drugova, čijih imena se više ne sećam.

---

[2] Radnik, član KPJ od 1936. Poginuo 1. novembra 1941. pri brežičkom pohodu. Proglašen za narodnog heroja.

Naoružanje ove prve partizanske čete na Pohorju bilo je slabo. Imali smo pet-šest pušaka raznih izvora i fabrikacije, od lovačke dvocevke do puške bivše jugoslovenske vojske. Imali smo i nekoliko pištolja raznih tipova i nešto ručnih bombi.

Brzo sam se saživeo s novim prilikama. Po ceo dan smo lenstvovali, vodili razgovore o tome kada će biti kraj rata i odlazili u Ruše za hranu. O hrani se starala partijska organizacija u Rušama. Svi smo bili uvereni da će uskoro doći kraj rata. Niko nije sumnjao da će Crvena armija za najkraće vreme obračunati sa hitlerovcima i da ćemo se uskoro vratiti u Maribor svojim kućama. Niko od nas tada nije pretpostavljao šta ga sve čeka, gde će nas sve odvesti partizanski putevi i da mnogi od nas nikad više neće videti svoju kuću.

Uskoro je došao kraj romantike. Gestapovci su u Rušama otkrili neke članove partijske organizacije. Veze su prekinute i doturanje hrane je otežano, a vremenom je i potpuno prestalo. Jedini naš oslonac bila je domaćica pansiona iz Lobnice — Ančka. Ona nam je još doturala hranu iz Ruša i pomagala nas iz svojih zaliha. Maks Grohar, gostioničar iz Studenaca kod Maribora, koji nam se pridružio posle mog dolaska, brao je pečurke, koje su nam po koji put bile jedina hrana. Za ovaj posao bio je pravi stručnjak. Osim toga, odlazili smo na njive obližnjih retkih poljoprivrednih imanja i tamo rukama vadili krompir. Jednom rečju, počelo je gladovanje.

Kraj rata nije dolazio. Nemci su pobedonosno išli prema Istoku i nije se moglo naslutiti da će Crvena armija uskoro potući neprijatelja.

Približavala se jesen, za njom je dolazila zima. To je povećavalo naše brige. Partijski sastanci su se pretvorili u razgovore i nagađanja — šta činiti? Predlagalo se da se četa rasformira i da svako ide kamo zna. Najzad smo se dogovorili da pre nego što donesemo kakvu odluku, obavestimo o situaciji partijski forum u Mariboru.

Na put u Maribor smo određeni Bor i ja. Bila je druga polovina avgusta kad smo krenuli prema Rušama, a onda na voz. Ušli smo u kupe u kojem je bilo nemačkih vojnika, smatrajući da ćemo tu biti najbezbedniji. Tako smo došli u Maribor bez smetnji. Potražili smo vezu i već u toku popodneva sastali se sa Zidanšekom. Miloš je pažljivo saslušao naš izveštaj. Kada smo završili, jedno vreme je ćutao, a onda planuo. Ne bih mogao tačno da ponovim njegove reči, ali se sećam da je rekao da smo otišli na Pohorje da se borimo protiv Nemaca, a ne da leškarimo i čekamo kraj rata. Rekao nam je da se oko Pohorja bezbrižno šetkaju nemačke patrole, a mi još nijednu nismo na-

pali. Svuda oko Maribora nalaze se imanja kulturbundovaca, puna stoke i hrane, a mi govorimo o gladi. To i mnogo šta smo čuli iz njegovih usta. Najzad se umirio i poručio da se o svemu dogovorimo u četi i pređemo u akciju.

Vratili smo se na Pohorje i referisali drugovima o razgovoru sa Zidanšekom. Svi smo priznali da je Miloševo stanovište jedino pravilno. Razmišljali smo šta da činimo i u kakvu akciju da idemo. Porga je predlagao da izvršimo rekviziciju na bivšem Osetovom imanju u Bistrici na Pohorju, koje su Nemci zaplenili. Predlog je prihvaćen.

Krajem avgusta pošli smo prema Osetovom imanju. Iz Lobnice smo se kretali prema osmatračkom tornju, tu smo ostali do noći, a zatim se spustili prema Bistrici. U ovu prvu akciju pošli smo nekako hladna srca. Prvi put smo išli s puškama u rukama da zaplenimo neprijatelju hranu. Međutim, sve je bilo vrlo jednostavno. Blisk i Ubo su dobili zadatak da preseku telefonske žice, a mi ostali da opkolimo imanje i prodremo u kuću. Drhteći od straha, čuvar kuće nam je predao lovačku pušku, mi smo pretražili zgradu od prizemlja do vrha, pokupili nekoliko kokošaka i nešto masti i brašna, a zatim zgradu zapalili. Tako je jedne tople avgustovske noći 1941. godine planuo ispod Pohorja prvi kres, koji je stavio do znanja narodu u Dravskoj dolini da je počela neumitna borba sa nemačkim osvajačem.

Iz Bistrice smo se povukli ponovo prema Šumiku. Raspoloženje je bilo odlično. Zaliha hrane je trajala nekoliko dana. Kada je hrane nestalo, dogovorili smo se da ispraznimo Huterovu vilu kod Ribničke kuće. Jedna grupa je upućena u Hoče da uspostavi vezu s našim simpatizerima. Od njih je dobila nešto hrane.

Treba istaći da o akcijama i životu u četi nikad nije odlučivao pojedinac. Kakav će biti režim našeg života, gde ćemo ići u akciju, gde ćemo postaviti bivak — o svemu tome je odlučivao kolektiv. Sve što smo imali — bilo je kolektivna svojina. Jednom rečju, među nama je vladao strog komunistički režim, koga smo smatrali jedino mogućim u tadašnjim prilikama. Bilo je dogovoreno, a to je postalo pravilo, da komandir odlučuje samo u slučaju borbe i da za svoj rad odgovara četi, koja ga može smeniti ako kolektiv smatra da ne ispunjava uslove za ovu funkciju. Isto pravilo je važilo i za politkomesara.

U Hoče je otišlo pet drugova na čelu sa komandirom Svenšekom, a nas deset prema Huterovoj vili, opasanoj visokom ogradom. Bili smo obavešteni da je čuvar vile naoružan. Razmi-

šljali smo kako da prodremo u zgradu. Niko nije hteo da ide prvi. Jedno vreme smo razgovarali i prepirali se zbog toga. Pošto se nismo sporazumeli, okrenuli smo se i otišli u svoj bivak. Uz put smo se kraće vreme zadržali u Senjorjevom domu, gde nam je čuvar dao hleba i mleka. On je bio naš čovek i pomagao nam je kad god je mogao. U bivaku nas nisu ljubazno dočekali. Nazvali su nas zečevima. Pravdali smo se da je stvar bila opasna i da bi neko od nas mogao i život izgubiti. Kasnije sam se više puta sećao ovog događaja i uvek me je bilo sramota što smo se uplašili od jedne lovačke puške.

Drugovi koji su otišli u Hoče još se nisu vraćali. Nadali smo se da će bar oni imati više sreće i da će se vratiti s punim rancima. Ali, i ova nada nas je izneverila. Vratio se samo Pangalos s dvojicom drugova. Umesto punih ranaca doneo je tužnu vest da su Nemci zarobili Svenšeka i još jednog druga, čijeg se imena više ne sećam. Uhvatili su ih na jednom senjaku u Hočama. Ova vest nije bila nimalo prijatna. Izgubili smo dva druga i ponovo ostali bez hrane.

Dugo smo vodili razgovore šta dalje da radimo. Na sastanku čete odlučeno je da ja preuzmem funkciju komandira. Poslali smo u Maribor Vilija i Uba da referišu Milošu o situaciji u četi i o poslednjim događajima. Vili se nije vratio, poslali su ga nekud u Savinjsku dolinu. Za politkomesara smo izabrali Bora.

Pošto nismo bili sigurni kako će se zarobljeni drugovi držati pred neprijateljem, premestili smo svoj bivak. Išli smo prema Ruškoj kući gde smo u nekom grmlju, u blizini kuće, imali sakriveno nešto materijala — šatorska krila, posuđe itd. Ulogorili smo se oko jedan kilometar od Ruške kuće. Jedna patrola je otišla da donese pomenuti materijal. Uskoro se vratila i javila da ne može doći do materijala, jer se kod Ruške kuće nalaze nemački policajci i neki drvari. Nisam bio mnogo oduševljen ovom vešću, ali sam sa šest drugova ipak pošao prema kući da izvidim situaciju. Kada smo došli blizu našeg skladišta, raspoređeni u strelce, polako smo se približavali šipražju. Na oko 50 metara od skladišta primetio sam dva drvara koji su nešto glasno razgovarali. To mi je bilo sumnjivo. Zaustavio sam svoje ljude, a ja sam puzao dalje. Srećno sam se uvukao u nisko žbunje. Podigao sam malo glavu i primetio neko svetlucanje. Kada sam pažljivije pogledao, video sam da je to nemački šlem. Nemac je od mene bio udaljen najviše 10 metara. Osećao sam kako mi telom promiče laka drhtavica. Legao sam na zemlju i razmišljao šta da činim. U tom trenutku šlem je

počeo da se diže i ja sam pred sobom video nemačkog policajca. Tada sam i ja brzo ustao, uperio pušku i opalio. Policajac je samo viknuo »Hilfe«, a zatim pao. Ni ja nisam čekao, već sam pojurio prema svojim drugovima. Za mnom je ispaljeno nekoliko hitaca, ali me sakrila šuma. Brzo smo stigli do našeg bivaka. Mada nismo ostvarili svoj prvobitni cilj, ovim smo postigli više nego što smo očekivali. Prvi put smo ubili okupatora na Pohorju. U logoru su svi bili radosni.

Tu gde smo bili, više nismo mogli ostati. Pokupili smo sav materijal i pošli da tražimo novi bivak. Pre toga smo imali nameru da posetimo bivši sokolski dom i da tamo dođemo do hrane. Došli smo u blizinu doma, ali dalje nismo išli, jer nam se učinilo da su u njemu Nemci. Odatle smo preko Šumika otišli ka Rogli i u blizini razglednog tornja organizovali novi bivak.

U ovom bivaku dobili smo nove ljude. Iz Saleške doline došli su: Toledo,[3] Kristl, Brko i još jedan čijeg se imena ne sećam. Doveo ih je Miloš. Za nas je bio najzanimljiviji Toledo, koji je učestvovao u španskoj revoluciji i tamo dobio čin oficira španske revolucionarne armije. Pre njih u logor je iz Ptuja došao Zvonko sa ocem. Njih je doveo Bor koga smo poslali u Ptuj da donese mitraljeze koji su sakriveni prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Doneo je njih i znatnu količinu municije.

Prilikom dolaska Toleda u četu, njega smo izabrali za komandira. Bilo je krajnje vreme da nam se podigne moral. Bili smo gladni. Neke drugove je zahvatila malodušnost. Približavala se zima i mi smo se pitali kako ćemo izdržati na Pohorju. Došli smo do uverenja da je najbolje ako se vrate na teren oni koji misle da ne mogu izdržati. Ko bude sada otišao, neće se smatrati za dezertera. Bolje da ide sada, nego da s njim imamo neprijatnosti. Skojevci Ubo, Fidži, Blisk i drugi nisu hteli ni da čuju o odlasku. Rekli su da će se vratiti tek onda kada budu proterali Nemce. Za odlazak su se odlučila dvojica: Bavcon i Grohar. Mi ostali smo odlučili da ostanemo, pa ma šta se desilo.

Sa Toledom je počeo novi život. Njegovo prisustvo i njegova pričanja o revoluciji u Španiji nekako su nas oživeli.

Pošto nismo imali hrane, trebalo je nešto učiniti da opet do nje dođemo. U blizini Klopnog vrha mariborski fabrikant

---

[3] Pintar Miha Toledo, učitelj, španski borac, komandir Pohorske i Seleške čete. Herojski poginuo početkom juna 1942. kod Preloga, pokušavajući da iz obruča izvuče teško ranjenog druga. Proglašen za narodnog heroja.

Fišer — inače Jevrejin — imao je veliko imanje i strugaru, koje su, naravno, Nemci zaplenili. Pošli smo na to imanje. Tu smo našli ogromne količine hrane. Čuvar kuće, sluge i sluškinja, gledali su nas zapanjeno. Rekli smo im ko smo i da ćemo sve zapaliti. Onda su i oni počeli da raznose sve što im je došlo do ruku. Služavke su izvlačile iz kuće posteljno rublje, odela i haljine, a muškarci ostale stvari. U štali smo pronašli dve puške, koje su nas obradovale više od hrane. Kada smo napunili rančeve, pobili smo nekoliko svinja i dali znak da se zapale zgrade. Uskoro je sve obuhvatio plamen, počela je da gori i šuma u blizini, požar je osvetlio dobar deo Pohorja. Jedini koji je sve ovo tužno gledao, bio je čuvar. Došao je odnekud iz Nemačke, izgleda da je bio sudetski Nemac. Razmišljali smo šta da učinimo s njim. Bili smo saglasni da ga treba streljati. Niko se nije dobrovoljno javio da to učini. Rekli smo mu tada da se gubi sa slovenačke zemlje, i onda ga najurili. Bila je sreća što je ostao živ: tada nismo znali da su Nemci za ubijenog policajca kod Ruške kuće streljali taoce.

Posle ove akcije vratili smo se u bivak. Nekoliko dana smo živeli mirno. Toledo nam je pričao o svojim doživljajima iz španske revolucije. Rekao nam je da se više ne možemo orijentisati samo na rekvizicije sa nemačkih imanja, već treba početi i s napadima na nemačku vojsku. Tako smo se dogovorili da napadnemo žandarmerijsku stanicu u Ribnici na Pohorju.

Bila je to prva ozbiljna akcija koju smo hteli preduzeti. Već u bivaku smo izradili detaljniji plan napada. Među nama je bio i Tone iz okoline Ribnice, tako da smo raspolagali svim potrebnim podacima. Plan je bio da cela četa ide u Ribnicu. Pre nas bi otišla jedna trojka. Ovi bi simulirali da su pijani, vikali bi i pravili nered pred žandarmerijskom stanicom. Čim bi žandarmi izašli, mi bismo jurnuli i pobili ih. Od te trojice koje smo odredili da prvi odu, sećam se samo Dona.

Tako pripremljena, četa je pošla prema Ribnici. Bilo je to prvih dana septembra. Kratko vreme smo se zadržali u Josipdolu, kod radnika tamošnjeg kamenoloma. Bili su ljubazni i ponudili nas hranom. Kada je počeo da pada mrak, pošli smo prema Ribnici. Pred selom su se trojica drugova odvojila i uskoro smo iz sela čuli pijanu viku: »Kaj nam pa morejo, kaj nam pa morejo!« Malo kasnije je odjeknuo pucanj. Munjevito smo jurnuli prema stanici. Kad smo stigli pred nju, Don nam je objasnio da je iz zgrade bio izašao jedan žandarm, na koga je Don odmah pucao, te se ovaj, teško ranjen, povukao u zgradu. Opkolili smo stanicu i počeli da pucamo u prozore. Nekolicina

je otišla u selo, među njima i ja. Na jednoj zgradi video sam osvetljen prozor. Bila je to gostionica. U trenutku dok sam bio pored prozora gostionice, primetih da iz nje izlazi jedan nemački žandarm u društvu jedne devojke. Video sam ga na pragu, izašao je mirno i pozdravio hitlerovskim pozdravom. Odskočio sam od prozora i požurio oko kuće prema vratima. U međuvremenu je već odjeknuo pucanj i čuo se očajan ženski krik: »Mein Pepi!« Dotrčao sam i video da je žandarm dobio svoje. Okrenuo sam se i video Bliska, koji ga je ubio. Ostali su pronašli predsednika opštine i prekinuli njegov izdajnički život pred samom opštinskom oglasnom tablom.

U žandarmeriju nismo uspeli da prodremo. Nemci su bili dobro naoružani i nisu dozvoljavali da se približimo. Ipak smo se zadovoljni vratili na Pohorje. U Senjorjevom domu smo se okrepili jelom i pićem, a zatim otišli u svoj bivak.

Posle ribničke akcije došao je kod nas na Pohorje Miloš Zidanšek. Doneo nam je poruku da napustimo Pohorje i da se što pre združimo sa ostalim partizanskim grupama u Štajerskoj. Tom prilikom nam je rekao da se o nama mnogo govori ne samo u Mariboru, već po celoj Štajerskoj. Govori se da nas je na Pohorju nekoliko hiljada, da su Nemci proglasili Pohorje za takozvani »Spergebiet« i da više nema govora o tome da je Štajerska sastavni deo Hitlerovog Rajha. Nas je bilo nešto više od dvadesetak partizana, pa nam je činilo čast što se govorilo o hiljadama ljudi na Pohorju.

Pre odlaska sa Pohorja spremali smo se da posetimo kuću na Klopnom vrhu, da bismo tamo ispekli hleb za put. Pošlo nas je 12, među nama je bio i Miloš. Pored brašna, poneli smo i oba mitraljeza. Išli smo u koloni po jedan. Bor i ja smo bili u izvidnici. Obazrivo smo se približavali kući. U trenutku kada smo je ugledali, odjeknuo je poziv »Halt!«, a zatim je odmah odjeknuo pucanj. Skočili smo iza obližnjeg drveća i počeli da pucamo. Toledo je razvio našu grupu u strelce, posle čega je došlo do oštre obostrane paljbe. Kuću smo odmah opkolili. Više se nismo plašili. Posle napada na Ribnicu, videli smo da se i Nemci plaše. Nemci su činili mnoge pokušaje da se probiju. To im je najzad i pošlo za rukom posle jednočasovne borbe. Odneli su nekoliko mrtvih i ranjenih. Mi smo jednog zarobili i zaplenili gotovo celokupnu opremu. Na našoj strani jedan drug je poginuo, a ja sam ranjen u lopaticu. Pao je Brko, prvi partizan koji je izgubio život u borbi s Nemcima u Štajerskoj. Svima je bio težak ovaj gubitak. Došao je bio pre kratkog vremena iz svoje Saleške do-

line da se s nama bori. Nemo smo se postrojili kraj njegovog mrtvog tela. Miloš je održao oproštajni govor, a onda smo se podignutih pesnica oprostili od njega, rešeni da njegovu smrt plati mnogo Nemaca.

Zatim smo saslušali zarobljenog Nemca, koji nam je rekao da ih je u zgradi bilo tridesetak. Previli smo ga i ostavili da leži na putu.

Kuću smo polili benzinom i zapilili je. Mada bez hleba, vratili smo se ponosni i zadovoljni u bivak.

Pre odlaska sa Pohorja Zvonko je izrazio želju da se sa ocem vrati na teren Ptuja. Plašio se fizičkih napora. Složili smo se da odu. Radije to, nego da kasnije imamo s njima neprilike.

Krajem septembra 1941. godine oprostili smo se od Pohorja. Zapalili smo kuću na Pesku, kako Nemci ne bi imali mogućnosti da se nastane na Pohorju.

Iz Peska smo pošli prema Saleškoj dolini novim događajima i novim borbama u susret. Bili smo u borbama svuda, od Maribora do Trsta, svuda su prvi pohorski partizani koračali na čelu partizanskih brigada.

Martin GREIF

UNIŠTENJE RUDNIKA LJEŠLJANA

Bio sam u »kućnom zatvoru« kad mi je prišao dječak od oko desetak godina i šapnuo mi da me pozvao Mićo Šurlan svojoj kući. Međutim, ja sam već bio kod ustaškog logornika na saslušanju i tamo saznao da se Mićo Šurlan i Hajro Kapetanović nalaze u bjekstvu, jer ih ustaška patrola nije našla kod kuće. Zbog toga sam shvatio ozbiljnost poziva i neprimjetno sam se uputio Mićinoj kući.

Mićina majka otvorila mi je vrata jedne zamračene sobe. U polutami, koja mi je tada izgledala još veća, jer sam dolazio spolja, malo sam se ušeprtljao kad me Mićo upoznavao s novim drugom. Polako, dok su mi se oči privikavale na polumrak, promatrao sam nepoznati lik. Bio je to čovjek srednjeg rasta, s mršavim, žutocrnim licem, izraženim nosom, gotovo orlovskim. Ispod njegovih gustih veđa plamsale su kao ugljen crne oči.

Poslije uobičajenog upoznavanja nastupilo je kratko ćutanje, a zatim mi je do tada nepoznati drug počeo da govori o situaciji. Govorio je o oružanom sukobu između Njemačke i SSSR-a, o proglasu CK KPJ i zadatku komunista na terenu sreza Bosanski Novi. Valjda je od Miće saznao da sam rezervni oficir, pa mi je odmah rekao, da se vojne vještine koju sam stekao u školi i vojsci, moram prihvatiti i da je moram obnoviti, »jer, reče, valja rušiti mostove, vozove, a možda će negdje biti potrebno i jedinicu razviti u strelce, prihvatiti borbu s neprijateljem« . . .

Dok mi je tako skladno i rječito izlagao zadatke koji mi predstoje, u mojoj glavi obnavljale su se lekcije iz »borbene obuke«. Sjetio sam se i komandira kad nam je čitao rang-listu: ja sam bio pretposljednji. Nikada nisam mislio da će moje vojno znanje nekome biti od koristi, a najmanje radničkoj klasi. Zato sam se najrađije priključivao onima, koji su svaku vojničku

vježbu htjeli da »zabuše«. Ali vremena se mijenjaju. Moj novi poznanik govorio je tako ubjedljivo da ni za trenutak nisam ni pomislio da mu se suprotstavim kad mi je saopštio da ću biti vojni rukovodilac.

Poslije detaljnih uputstava o tome kada treba da dođem, šta da ponesem i kako da se rastanem s porodicom, rastali smo se stežući čvrsto jedan drugome ruku.

Te noći (26. jula 1941) uskočio sam u voz i krenuo kući. U vozu sam saznao od jednog pričljivijeg ustaše, da voz iz Bihaća nije stigao, jer su prugu između Bosanske Krupe i Otoke porušili »Srbi koji neće da se pomire sa ustaškim vlastima«. Ustaša je usput ispričao i to kako je već kod Drvara učestvovao u borbi protiv »bande«, te kako je jednog takvog »bandita« lično zarobio sa mitraljezom i punom torbom municije, pa se naslađivao govoreći kako je zarobljeniku zabijao klince pod nokte, da bi odao ostalu družinu . . .

Čim sam došao kući, utrpao sam ženi pismo, koje sam sastavio u kancelariji. U njemu je stajalo da se ona odriče mene kao Srbina i otpadnika, jer je poštena Hrvatica i namjerava da uzme punog učešća u izgradnji nezavisne hrvatske domovine. Dok je žena kroz plač čitala pismo, ja sam brzo oblačio uniformu koju sam imao kao rezervni oficir, a u lovački ruksak sam trpao najpotrebnije stvari. Jedan veliki nož, koji sam kupio za klanje svinja — bilo mi je čitavo naoružanje. Pomislio sam: za prvi susret s neprijateljem i on će mi dobro doći.

Moja mala Cica, kćerka, imala je tada, kada sam je ostavio rasplakanu u majčinom zagrljaju, svega tri mjeseca.

Sa Lazom Desnicom oprezno sam kod Petkovca prešao cestu Bosanski Novi — Prijedor. Onda smo krenuli uz jedan potok obrastao sitnom šikarom, kupinama i trnjem. Noć je bila više nego tamna. Spoticali smo se o žbunje i zaplitali u kupine. Povremeno bi na jugu zaparala munja i za čas osvijetlila guste oblake pune kiše. Lazo mi nije dao da upalim džepnu lampu, iako smo se jedva snalazili u mrkloj noći. Uskoro je počela i kiša, koja se naposljetku pretvorila u pravi ljetni pljusak. Prokisli, stigli smo u jednu pojatu. Tu smo našli nešto stare slame u koju smo se zakopali, kako bismo se vlastitom toplotom osušili.

Julska zora brzo nas je pokrenula na dalji put. Stigli smo u selo Svodnu, kući Đure Tramošljanina. Moji vjerni drugovi još su spavali u štali. Lazo ih je probudio. Očigledno su se obradovali. Srdačno smo se pozdravili. Tada sam saznao da se drug, sa kojim me Mićo Šurlan neki dan ranije upoznao, zove Josip Mažar Šoša. Čim sam ga vidio, oživjele su mi predstave sa posljednjeg sastanka. A on je odmah priskočio da me oslobodi mo-

krog odijela. Preporučivao mi je da malo prilegnem, ne bi li možda zaspao i tako se što bolje odmorio. Pokazao sam mu moje »naoružanje« i to ga je obradovalo. Zatim ga je dao nekom seljaku »majstoru« da mi ga usarači, kako bih ga mogao nositi na opasaču. Nešto kasnije pronađen je negdje i pištolj »gaser« sa nekoliko metaka. Šoša mi ga je predao i rekao da ću ja biti komandir, a Mićo Šurlan politički komesar. U početku mi se činilo da se bolje razumijem u politiku, nego u vojnu vještinu. Ali kako da se suprotstavim tom prijatnom i tako prostodušnom čovjeku, koji, činilo mi se, sve najbolje zna.

Bio sam umoran i na Šošino navaljivanje pokušavao sam da zaspim. Ali san je sve dalje bježao od mene. Svaki čas pristizala su nova lica sa raznim zadacima i izvještajima. Stigla su i 2 karabina, prava vojnička, tri-četiri lovačke puške i dve lovačke jednocijevke. Neko je napravio i minu od 5—6 kg. To je bilo naše početno naoružanje.

Negdje oko šesnaest časova krenuli smo prema rudniku Lješljani. Usput mi je Šoša rekao da je Partija postavila zadatak da onesposobimo ovaj rudnik. Reče, da u prvom redu, treba uništiti električnu centralu, kao pogonsko vrelo, a zatim ostala postrojenja. Podaci o neprijatelju, koji se nalazio u rudniku, bili su protivrječni. Jedni su govorili da se u rudniku nalaze samo žandarmi (oko 20), a drugi su tvrdili da tu ima još i oko 70 ustaša i drugih civila, na brzu ruku naoružanih. Mi smo brojno bili daleko nadmoćniji. Ali nas je zabrinjavalo njihovo naoružanje. Zato smo odlučili da napad izvršimo noću i to pred samu zoru.

Polako smo se primicali mjestu napada. Iz raznih zaseoka i gajeva, pridruživala nam se grupa za grupom nenaoružanih ljudi. Ta brojnost unosila je sve više hrabrosti u moju dušu, naročito kad sam vidio ljude sa sjekirama, vilama, roguljama, motikama. Onima koji ništa nisu nosili u rukama, preporučio sam da iz obližnje ograde iščupaju po neki kolac, jer sam računao da će i takvo naoružanje doprinijeti zabuni kod neprijatelja.

U jednoj šumi pred rudnikom trebalo je da sačekamo noć, a napad bismo izvršili pred zoru, kako sam ja to, kao »komandir«, zamišljao. Međutim, ta narodna »roguljaška« vojska, ponesena osvetničkim duhom, nije mogla da se potčini volji pojedinaca. Rasla je nezadrživo i bučno kao poplava. Osvetničkom gnjevu i duhu — kao i metanu kad se u rudniku nagomila — dovoljna je samo jedna iskra, pa da strašna eksplozija odjekne kroz sva okna. Tako je i bilo. Neko je ispalio metak iz pištolja i povikao »Ura! Juriš!«. Taj uzvik koji je podržalo stotine grla, razlegao se snažno, jedinstveno, kao kod najuvježbanije vojske.

Osjetih kako mi neki čudni trnci poletješe uz leđa, a onda, kao da dobih krila, poletjeh zajedno sa roguljaškom masom na rudnik.

Dočekaše nas neprijateljski pucnji. Tu i tamo poneko bi se i preturio. Da li od puščanog pogotka, ili se možda sapleo o neki predmet — nisam imao vremena da vidim. Činilo mi se da sve — i ljudi i predmeti i drveće oko nas — nezadrživo juriša ka rudniku.

Čim smo stigli do prvih zgrada rudnika Lješljane, rasuli smo se u različitim pravcima. Jedan mlađi drug, sa sjekirom, lupao je po roletni magacina. Odjedanput mu je ispala sjekira iz ruku, a onda se čuo kratki jauk i — odstupanje. Kad je prošao ispred mene, glas mu se čuo kroz probijena pluća. Ja sam ga pokušao utješiti, jer ništa drugo trenutno nisam mogao. Vidio sam i prozor sa koga je tukao neprijatelj. Rekli su mi da se ta zgrada zove »Stara direkcija«. Upozorio sam ostale da se čuvaju toga prozora, a istovremeno sam na njemu isprobao svoj pištolj »gaser«. Odnekud se, najednom pored mene stvorio i jedan mlađi borac sa karabinom. Pokazao sam mu prozor, koji je branio prilaz magacinu. Neustrašivi osvetnik gađao je neprijatelja ne koristeći se bilo kakvim zaklonom. Ubrzo smo na tom dijelu zgrade potpuno neutralisali neprijatelja, koji je bio u boljem položaju, jer se branio iz tvrde zgrade, a mi nismo imali nijedne ručne granate.

Kad smo obijali vrata na magacinu, već je bio mrak. Sa lampom sam osvijetlio prostoriju. Ono što mi je prvo palo u oči, bio je veliki smotuljak fitilja za paljenje mina. To me je podsjetilo da u tim prostorijama mora biti i eksploziva, a vjerovatno i kapisli za paljenje mina. Sa mnom je bilo još 5—6 boraca. Upitao sam za kapisle. Jedan stariji seljak mi je rekao da ih ima, ali se nalaze u magacinu sa željeznim vratima u čiju bravu je »uvedena« struja i čim se neko dotakne brave — čeka ga »smrt«. Takvu tvrdnju sam odbio dok je jedan omladinac odmah i demantovao starijeg druga. Omladinac je tražio da sa njime pođu dva druga — jedan koji je bio naoružan karabinom, a drugi sa gvozdenom polugom, koji je, inače spretno obio i magacin u kome smo se trenutno nalazili.

Za nekoliko minuta omladinac se vratio sa punim naramkom minskih kockastih kutija u kojima je bilo na stotine kapsli. Odmah iza toga javila su se dva druga dobrovoljca za donošenje eksploziva, koji su, takođe, brzo izvršili zadatak. Na taj način imali smo sve što je bilo potrebno za minu. Ali nisam znao kako se to pravi. Pokazao mi je jedan rudarski radnik. Odlučio sam da tu prvu minu bacim kroz prozor, na sprat magacina, jer nas je baš sa toga prozora neko zasipao vatrom,

mada se trenutno bio povukao. Zapalili smo fitilj, a potom smo se razletjeli i zauzeli zaklone. Ja sam istrčao pred magacin i sa najpovoljnijeg odstojanja ubacio minu kroz prozor na sprat magacina. Čim sam zalegao u zaklon, ugledao sam plamen. Zatim je odjeknula eksplozija.

Prikupili smo se u magacinu, koji je već bio u našim rukama. Iz drugih zgrada čula se pucnjava. Ljudi su promicali, natovareni raznim predmetima. Bilo je i takvih koji su iskoristili gužvu za svoj račun, ali su takvi obično jeftino i ginuli.

Ja sam, međutim, i dalje mislio na zadatak koji mi je Šoša postavio: treba srušiti centralnu ložionicu. Znao sam da onaj visoki odžak predstavlja dušu centrale. Njega je, dakle, trebalo minirati! Opet su se javila dva dobrovoljca. To su već bili iskusniji radnici, koji su znali taj posao. Ovog puta eksplozija je bila mnogo snažnija, tako da su i cigle sa odžaka letjele čak i preko nas.

Naša »minerska« grupa, zbog svoje aktivnosti, postajala je sve brojnija. Ja sam samo upisivao imena, dok su sanduci eksploziva zamicali u noć, koju su parale strašne detonacije. A da bih održao tempo miniranja, morao sam odobriti dvojici omladinaca da miniraju i kantinu, jer, rekoše, skupo su im u toj kantini naplaćivali piće.

Miniranjem smo osvojili i žandarmerijsku stanicu. Mnogobrojni taoci pušteni su na slobodu. Neki su došli da me vide, a jedan je, kroz plač počeo i da me ljubi, uporno tvrdeći da sam mu ja život spasio.

Ali ustaška grupa uporno se branila još iz jedne zgrade. Jasno sam čuo kako zapovjednik viče: »Štedi municiju«. Naša dva karabina, postavljena sa suprotne strane, zaslepljivala su prozor, koji je kontrolisao vrata prema kojima su se dva omladinca povlačili, natovareni sandukom eksploziva. I kada su potpaljeni eksploziv ubacili na vrata — nisu mogli odoljeti srcu, a da ne poviču: »Gotovo«! I, zaista, bilo je gotovo.

Učesnici napada na rudnik u Lješljanima prikupljali su se kod Brezičke crkve. Najdragocjeniji plijen bila je — puška. Svi oni koji su se vraćali s puškom — bili su više nego ponosni.

Održali smo sastanak komunista i dogovorili se da formiramo četu.

U našoj četi bili su ovi članovi Partije: Šoša, Mićo, Đuđa Tramošljanin, Gojko Šurlan, Relja Lukić, Lazo Desnica.

Šoša, koji je rukovodio sastankom, stavio mi je u zadatak da iz ove skupine ljudi izaberem one koji će nastaviti borbu. Postrojio sam sve prisutne muškarce: na jednu stranu one sa oružjem, a na drugu stranu one bez oružja. Šoša je objasnio:

»Ko iz bilo kojih razloga ne može da ide s nama, neka preda oružje onome koji ga nema, a želi da nastavi borbu«...

Svega je nekoliko pušaka prešlo iz ruke u ruku.

Naoružane ljude postrojio sam po veličini. Bilo ih je 63 sa mnom i sa komesarom Mićom.

Tako smo iz roguljaške vojske oformili partizansku četu.

Prva partizanska noć, koju smo proveli na Pošti, bila je gotovo romantična. Pošta je, u stvari, jedna čuka koja je dominirala okolinom, a uz to obrasla debelim hrastovim stablima, koja su u borbi mogla poslužiti i kao dobri zakloni.

Nezaboravna je ta prva julska noć, sa ogromnim crvenim mjesecom, koji se probijao kroz krošnje drveća i neopaženo, ali brzo, kretao prema centru zvjezdanog neba. U toj čarobnoj noći, zanesen raskošnim dekorom neba, za časak bih zaboravio zašto sam zanoćio u šumi, na vlažnoj zemlji, da mi pogled nije skrenuo u pravcu Prijedora. Tamo su, kao buktinje, gorjele kuće pored ceste. Neki drug je objašnjavao: »To čini Pavelićeva kaznena ekspedicija, sastavljena od najokorelijih zlikovaca, koji su stigli iz Ljubuškog.«

Dok sam tako »uživao« u mjesečnoj noći, naš marljivi Šoša uporno je čeprkao oko radio-aparata, koji smo konfiskovali od nekog bjelogardejca, koji se od prvog dana stavio u službu okupatora. Kad je Šoša najednom podigao glavu i sav se u uho pretvorio, svi smo se okrenuli prema njemu, jer smo jasno razabrali moskovskog spikera na našem jeziku. Emisija je uhvaćena na završetku, tako da smo čuli samo: »Proleteri svih zemalja, ujedinite se«, i zvuke Internacionale.

Ne znam da li ću ikada u životu biti tako srećan. Meni se učinilo da sam se toga časa, sa svojom novooformljenom partizanskom četom, uklopio u neku milionsku armiju, koja kao nezadrživi valjak ruši sve nepravde ostavljajući za sobom novu aleju na kojoj niče radost i sreća ljudskom rodu. Iz tih začaranih snova probudila me jutarnja planinska svježina, puna rose i mirisa koji su me i bili uspavali.

Milorad MIJATOVIĆ

SJEĆANJA NA USTANIČKU 1941. GODINU U SLAVONIJI

APRIL 1941. U ZAGREBU

Aprilski rat je trajao već nekoliko dana. Zagreb je izgledao kao mravinjak pred kišu. Svi žure. Nitko se ne zaustavlja: nekako užurbano, ne zastajući, u prolazu pozdravljaju se ljudi. Gradom se pronose najrazličitije vijesti. Tek što si čuo paničnu priču o rasulu naše vojske, kad li nešto kasnije pripovijedaju da se fašisti uopće nisu uspjeli probiti preko granice.

— Umarširali su u Sloveniju, već su i u Mariboru ... — pričaju jedni, a drugi se prse:

— Nijemci su na svim frontovima odbijeni ...

Pronio se glas i o komandantu nekog konjičkog puka, koji je sa svojom jedinicom jurišao na tenkove i artiljeriju negdje kod Koprivnice. Jedni su o njemu tvrdili da je istupio kao hrabar vojnik, junačina, drugi su ga napadali da je fašistički špijun koji je namjerno poveo u smrt svoje odvažne vojnike.

Bili su to mučni dani. Koja je glasina vjerodostojna? Malo smo znali o Hitlerovoj armiji, a isto tako i o našoj vojsci. O sposobnosti naših visokih oficira također smo znali veoma malo. Mišljenja smo zasnivali više na temelju svojih želja nego na činjenicama. O činjenicama smo mogli samo nagađati.

Još uvijek se nikakve sigurne obavijesti nisu mogle čuti o okupaciji. Nitko od nas nije znao kad će Nijemci upasti u Zagreb, a posla je bilo napretek. Radio sam kao član Drugog rejonskog komiteta Partije i rukovodstva na Sveučilištu. U onih nekoliko dana neizvjesnosti trebalo je pronaći podesne ilegalne stanove, organizirati stalne veze, punktove za obavještenja, dogovoriti javke, predati odboru Crvene pomoći novac sakupljen među studentima u našim društvima i organizacijama.

Užurbano smo obavljali poslove. Sa sekretarom Mjesnog komiteta, Antunom Robom, tih dana sastajao sam se dvaput

dnevno, obavještavao ga o toku poslova, a on mi je davao upute za dalji rad. Nije bilo ugodno misliti o danima koji su dolazili. Nije zapravo ni bilo vremena za razmišljanja.

Do 10. aprila s još četvoricom drugova studenata, prenosio sam inventar, hranu i legalni materijal iz Vojvođanske studentske menze u jednu radničku menzu kraj Kanala. Trebalo je što prije rasformirati ovaj naš punkt i spasiti dragocjeni materijal. Već smo bili prenijeli pisaću mašinu, geštetner, matrice, knjige i ilegalni partijski materijal. Ali, toga dana smo izgubili vezu s Mjesnim komitetom. Pobrkani su nam planovi. Nismo znali što sad. Dan je počeo kao prethodni. Nas petorica sastali smo se u zoru. S ručnim kolicima, koja nam je posudio jedan naš drug, piljar, došli smo pred Vojvođansku menzu. Trpali smo na kola zalihe hrane i odvozili je na Kanal. Još prije podne sva je hrana bila prevezena. A točno u podne trebalo je da se po običaju nađem sa sekretarom Mjesnog komiteta. Sastanak je zakazan pred Čelapovom knjižarom.

— Još samo namještaj — rekao sam sekretaru — i naš je posao završen.

Sekretar me je obavještavao o stanju na frontovima.

— Nijemci su prodrli duboko u Slavoniju. Kreću se prema Zagrebu. Treba bez nervoze završiti posao, još imate dosta vremena . . .

— Večeras opet ovdje? — upitao sam ga na rastanku.

— Da, u 6. — i oba poravnasmo kazaljke na satovima, da koji iz zabune ne zakasni. A ako me što hitno spriječi, onda sutra u podne, — dodao je sekretar.

Informirao sam drugove o novim vijestima. Oni su čitavo vrijeme radili. Posao smo nastavili još neko vrijeme, a onda smo se razišli do popodnevnog sastanka. Izašao sam na ulicu da se malo osvježim.

Lagano, kao u šetnji, išao sam Zrinjevcem prema Jelačićevom trgu (danas: Trg republike). Odjednom pažnju mi privuče neka udaljena tutnjava.

— Šta je to? — pomislim.

S Trga se čula galama.

Pogledam duž Zrinjevca i spazih nekoliko uzbrektalih tenkova. Na kupolama ukočeni Nijemci. O tenkove objesili se s jedne i s druge strane nekakvi mladići. Deru se, uzvikuju. Poneki prolaznik baci s pločnika cvijeće na tenkove. Čuje se i ženski smijeh.

— Tu su! — dopre mi do svijesti, a onda, i ne pomišljajući na opasnost, pođem im ususret.

Brekću tenkovi. Gusjenice ostavljaju vidljiv trag. Marširaju zelene uniforme i kacige nabijene do očiju.

Ali, sve to više sliči nekoj tugaljivoj, strašnoj paradi nego ratu.

Nasta neka jurnjava, galama, dovikivanje. Obuze me očaj i osećaj poniženja. Kad u mladićima koji su se natrpali na njemačke tenkove prepoznah frankovce, javi se i osjećaj gađenja.

Krenuo sam prema Trnju, gdje sam poznavao mnoge radnike iz Željezničke radionice. Tamo smo imali i jaku partijsku organizaciju.

Bio sam već kod drvenog mosta što se raskoračio preko željezničke pruge i počeo se penjati uz drvene stepenice, kad mi pažnju privuče grupa civila kako u vojničkom poretku maršira od hotela »Esplanade« prema željezničkoj stanici. Zastao sam uz ogradu stepeništa, znatiželjan! To su frankovci studenti. Do juče smo bili zajedno na fakultetu a sada marširaju pod okriljem okupatorskih mitraljeza!

Tvorničke sirene su baš najavljivale prekid rada kad sam stigao u Trnje. Radnici iz željezničke radionice najednom nagrnuše. Išli su s posla šuteći.

Svi su oni nekoliko dana ranije tražili oružje. Svi su oni htjeli biti odbrana svoga grada, svoje zemlje. Svi su oni bili u stanju žrtvovati svoje živote za slobodu, a sad... Nitko im nije htio dati oružje. No, s radnicima nitko nije htio pregovarati!

Stajao sam pred kapijom željezničke radionice i pažljivo motrio smrknuta lica. Bilo je među njima dosta mojih poznanika. Šutke sam ih pozdravljao klimanjem glave, zamahom ruke, pogledom. Umiješao sam se među njih. Išli smo onako u skupini, šutljivi. Nema se što reći. Svi ovdje jednako misle. Jednako osjećaju. Ta duhovna veza, taj govor šutnje, jasno se osjećao. A kad smo stigli do raskršća Trnjanske i Varaždinske ceste, gdje je od prije stajala jedna skupina radnika, stali smo i mi. U toj skupini sam prepoznao strojobravarskog radnika Franju, ovisokog mladića dvadesetpetih godina. Poznavao sam ga vrlo dobro, jer smo zajedno učestvovali u nekim akcijama, radili zajedno u partijskim organizacijama, ali osim tih partijskih zadataka, nas je vezalo i intimno prijateljstvo. Cijenio sam njegovu borbenost. Kad zavlada potpuna tišina, Franjo se izdvoji i diže dugu desnu ruku, kao da će njome udariti nekoga:

– E, pa, čemu stajati tu? Riječ je sad na nama. Armija je poklekla, generali su zemlju izdali... Kažem: riječ je na nama i svi će je čuti! A sad, prijatelji, vrijeme je da se raziđemo!

Nestalo je maloprijašnje malodušnosti. Među ovim radnicima, među ovim šutljivim vojnicima revolucije, osjetio sam se jakim. Razišli smo se. Znali smo što nam je činiti i kakvi nas teški poslovi čekaju.

U zakazani čas stigao sam pred Čelapovu knjižaru. Sekretara nije bilo. Moji drugovi studenti čekali su me nestrpljivo. Zbuniše se kad im rekoh da sekretar nije došao na sastanak.

— A što sad? — upitaše u glas.

U naš dom Josipovac, gdje smo do tada stanovali, nismo te večeri smjeli otići, jer bi nas sigurno pohvatali i pozatvarali, a znalo se što iza toga slijedi. Grad su preplavile naše dojučerašnje kolege koje su sad obukle ustaške uniforme i nastojale da se svakome od naših osvete.

— Već će se nešto naći — smirivao sam svoje prijatelje, odlučivši da pođemo u Trnje do drugarice Varge, udove jednog željezničara. Nadao sam se da bismo kod nje mogli dobiti prenoćište. Pošto je živjela među radnicima, i sama radnica, iako nije bila organizirana, iako čak nije bila ni politički aktivna, osjećala je svoju pripadnost radničkoj klasi. Tako je i nas prihvatila: bez pitanja, s puno razumijevanja.

Sjutradan smo se gotovo čitavo dopodne zadržavali u krivudavim ulicama Trnja. Bilo je opasno prelaziti na drugu stranu mosta, u centar grada. Oko pola dvanaest krenuo sam ponovo prema Čelapovoj knjižari. Tako sam se dogovorio sa sekretarom: ako ne stigne na prvi sastanak, onda ćemo se sastati drugi dan u podne. Išao sam Savskom cestom prema kazalištu.

Od Nijemaca zasad nisam strahovao: nisu me poznavali. Najviše sam se bojao studenata — frankovaca. Gotovo svi su me znali, a s mnogima sam se tukao za vrijeme demonstracija i sukoba. Znao sam da će me bez razmišljanja ubiti ako me prepoznaju. A bili su po uglovima, naoružani neki već i u uniformama. Stoga mi je sastanak pred Čelapovom knjižarom, u blizini fakulteta, bio vrlo neprijatan.

Išao sam vrlo oprezno, obazirući se na sve strane, da bih poznatog frankovca ugledao prije nego on mene. Zahvaljujući tome primijetio sam na vrijeme poznatog frankovačkog lidera Milu Musu, koji me je dobro znao. Projurio je pored mene na motociklu.

Stigao sam pred knjižaru baš kad je grički top najavio podne. No, na moju nesreću, sekretar ni ovaj put nije stigao. Čekao sam nekoliko minuta, a onda, shvativši da se sekretaru moralo nešto desiti, otišao sam, jer ovdje više nisam smio stajati.

— Kako uhvatiti partijsku vezu? — razmišljali smo nas petorica nešto kasnije. A onda mi sinu spasonosna ideja: sjetio sam se da se neki drugovi iz Centralnog komiteta hrane u Laginjinoj ulici 6.

Dobro je bilo što sam tamo otišao. Ušavši u kuću, obradovao sam se. Našao sam na okupu nekoliko naših drugova, među kojima su bili Rade Končar i Vlado Bakarić.

— Šta ti još radiš u Zagrebu? — zaprepastio se Vlado. U prvi mah se osjetih neprijatno, zbunih se, a onda sam im objasnio u kakvu sam nepriliku zapao zbog Robovog nedolaska na sastanak.

— Još danas otputuj u Slavoniju. Ovdje je isuviše opasno. Tamo možeš pomoći drugovima. Sad, u okupiranoj zemlji, znaš kakvi nam zadaci predstoje. Svaki komunist mora na zadatak ... — savjetovali su mi drugovi iz CK.

— Kako ću se povezati s komunistima?

— Ne brini, mali. Tamo će te potražiti drug Jozo iz Posavine. Mi ćemo ga obavijestiti. On će ti sve objasniti — prijateljski, gotovo nježno me prigrli Rade. Bilo je to zadnji put, naše poslednje viđenje. Zatim mi drugovi izneše koji me zadaci čekaju u Slavoniji i kakva je tamo situacija: šalju me na dužnost u Okružni komitet KPH Nova Gradiška, čiji je sekretar uhapšen, da pronađem i povežem komuniste, da se ponovo uspostavi organizacija i produlji partijski rad na ovom terenu.

MEĐU SLAVONCIMA

Djelatnost partijskih organizacija u Slavoniji uoči rata bila je veoma razvijena. Postojala su 4 okružna komiteta KPH: Novogradiški, Osječki, Slavonskobrodski i Virovitički. Novogradiški je imao četiri kotarska komiteta: Nova Gradiška, Pakrac,[1] Novska[2] i Okučani.

Onog istog dana kad je CK KPJ uputio proglas narodima Jugoslavije za borbu protiv fašističkog okupatora i nacionalnog porobljavanja, 15. aprila, u endehazijskoj »državi« je osvanulo više koncentracionih logora u kojima je kasnije uništeno oko 600 000 ljudi.

---

[1] Mjesni komitet u Pakracu (5 članova) rukovodio je sa 5 ćelija u kojima je pred okupaciju bilo 35 članova i oko 40 kandidata KP.

[2] Neposredno pred okupaciju u 13 sela kotara Novska bilo je 104 člana KP, 42 kandidata i 43 Skojevca. Najstarija i najjača organizacija bila je u Banovoj Jaruzi. Tu je bio jedan od tri partijska centra u kotaru. Drugi centar bio je u Posavini, a treći u Novskoj. Organizacije su nakon okupacije bile desetkovane, a većina članova KP pozatvarana.

U prvom naletu, na terenu Nove Gradiške, su uhapšeni gotovo svi članovi Okružnog komiteta KPH. Tako su se u zatvoru našli sekretar komiteta Mirko Kljajić i članovi: Lina Ferić, Gemberovski, Svečnjak i Dane Šarić. Još s proljeća bio je provaljen čitav komitet. Bednarik je prvi uhapšen, a potom i ostali. Svečnjak, Gregl i Bednarik su poslati u Sremsku Mitrovicu, a ostali u Požegu, da bi ih ponovo vratili u Gradišku. Ispitivali su ih i batinali, ali zatvorenici nisu ništa priznavali. Pozatvarani su i mnogi članovi Kotarskog komiteta (uhapšeni su članovi kotarskog komiteta iz Novske, te nekoliko drugova iz Pakračkog komiteta).

Osim drugova iz komiteta, u prvoj hajci dospjeli su u zatvor gotovo svi istaknuti članovi Komunističke partije, kao i oni o kojima se znalo da simpatiziraju komuniste. Slično se desilo i s okružnim komitetom u Slavonskom Brodu i Osijeku. Tako se dogodilo da su partijske organizacije u Slavoniji, kao i u ostalim krajevima Hrvatske, osobito u Zagrebu, već prvim naletom fašizma doživjele teške udarce.

Osim toga partijske organizacije su bile oslabljene i time što su mnogi komunisti, a među njima je bilo i uglednih partijskih rukovodilaca, bili već prije mobilizirani, dok su neki po okupaciji odvučeni u domobranske jedinice. Tako su na području gdje sam stigao aprila 1941. bili odsutni mnogi poznati komunisti.

Sa istom žestinom neprijatelj je napao i skojevske organizacije. Mnogi članovi organizacije i njeni rukovodioci bili su već tokom aprila ili maja pozatvarani. U Novoj Gradiški je uhapšen veći deo članova Okružnog komiteta SKOJ-a, među njima Ranko Zec i Nikolić.

Uza sve te nedaće desilo se da se jedan manji broj članova KP nije pokazao doraslim prilikama. Ostali su, izgleda, ošamućeni; premda pripremani, bili su iznenađeni. Valjda stoga u onim prvim, sudbinski značajnim danima i nisu uspjeli da shvate događaje i da ih svojom djelatnošću prate.

Neki su komunisti bili i neoprezni. Bilo je među njima čak i odgovornih partijskih rukovodilaca. Valjda zbog nekih svojih ljudskih vrednota i poštenja nisu vjerovali da će fašistički režim onako neljudski, stravično, bez mogućnosti odbrane, suditi i zvjerski ubijati. Negdje pritajeno, u sebi, nadali su se da ni jedan režim ne može a da ne prizna bar neke osnovne zakone, bar neke u buržoaskim zemljama ustaljene norme. Oni nisu bili kukavice. Naprotiv. Ali baš zbog lakovjernosti neki su od njih i nastradali.

Takvo sam stanje zatekao kad sam u zoru 13. aprila stigao u svoje selo Benkovac, pod Psunjom, oko 6 km od Okučana.

Od toga aprilskog jutra počeo sam se uključivati u aktivni pokret otpora. Rade Končar mi je rekao da će me Joza iz Posavine povezati s Okružnim komitetom, ali ja nisam mogao da čekam.

Znao sam dvojicu komunista u ovom kraju, drugove s fakulteta: Jefta Šašića i Čeda Grbića. Istina, Čedo je još onda bio skojevac, ali dobrog skojevca nije ni trebalo razlikovati od člana Partije. Istog dana potražio sam ih obojicu. Do Čeda je put bio kraći.

Nakon nepunog sata hoda prečacem kroz šumu stigao sam u selo Rajiće.

Čedo je bio iznenađen.

— Treba da dižemo ustanak — rekoh mu iznebuha.

Dvadesetogodišnji skojevac, tri godine mlađi od mene, kao da sam mu predložio nešto najobičnije, pribrano odgovori:

— Znam. Pokušavao sam već razgovarati s ovim mojim seljacima, ali svi su mlaki, svi s reda prestrašeni — ljutito dodade. Sve im je crno. Ne vide izlaza. Bjesne i povlače se ako im čovjek predloži da bilo što poduzmu.

— Trebao si se povezati s komunistima.

— Ne znam ni jednoga, a do Jefta ne mogu, u zatvoru je.

— Kako u zatvoru? — pogledao sam s nevjericom Čeda, jer nije prošlo ni nekoliko dana od okupacije, pa kud baš da odmah njega zatvore!

— Zapravo, kod kuće je, ali ustaše ga čuvaju, nitko ne smije k njemu, niti on smije iz kuće — objasnio mi je Čedo. Zbog toga sam se oneraspoložio, jer je Jefto više od svih nas bio povezan s partijskim organizacijama u Slavoniji.

Odmah prvog dana našao sam se posvema otcijepljen od ostalih komunista na terenu. Slijedeća dva dana sam s nadom očekivao Jozu iz Posavine, ali njega nije bilo. I on kao da je u zemlju propao. Pomislih drugog dana da do njega još nije stiglo obavještenje drugova iz CK. Odlučio sam da ja njega nađem. Zamolio sam jednog pouzdanog mladića u selu da ode u Posavinu i potraži Jozu. Ali i taj posjet je bio uzaludan. A onda, onako ljut, sasvim sam otvoreno upitao svog tetka Marka:

— Znaš li možda nekog komunistu u ovome kraju?

— Dašto, ta gdje ja živim — odgovorio je Marko Živković i nabrojio mi nekoliko imena. Sjećam se, spomenuo je uči-

telje Radakovića, Potkonjaka i još neke, ali najviše je hvalio Nikolu Guberovića iz sela Bijele Stijene. U prvi sam mah pomislio da su učitelji pouzdaniji od Nikole Guberovića, pa sam njih potražio. Potkonjak je nešto smišljao, on je o prilikama imao neka svoja posebna mišljenja. U Okučanima sam našao Jocu Radakovića. No i on je bio izdvojen, jer je tek dan ranije stigao kući poslije kapitulacije.

Nikolu Guberovića sam posjetio tek drugi dan. Sastali smo se predvečer. Jak, sav nagruvan, a koščat četrdesetgodišnjak, nepravilno izvajanih crta lica u kojima je bilo neke osobite draži, modrih, inteligentnih očiju, stajao je naslonjen na deblo starog oraha blizu trnakovačkog groblja, na putu između Trnakovca i Benkovca. Gledao me sa smiješkom, s nekom prikrivenom ironijom. Bio sam obukao svoje najbolje odijelo, pažljivo se očešljao — i valjda mu se to učinilo smiješnim.

— Rekoše mi da si komunist — prvi sam prekinuo tišinu. Odgovorio mi je potvrdno. Zatim smo dugo razgovarali.

Sunce je već davno bilo zamaklo iza Kričkog brda i sumrak se dobrano uhvatio šumaraka i polja, kad smo se razišli. Nikola mi je pri tom prvom susretu rekao da nema vezu s Okružnim komitetom, premda je i sam njegov član.

— Trebalo bi stupiti u vezu i s ostalim članovima komiteta — rekao sam Nikoli. Valjda znaš nekoga?

— Nekoga ću već pronaći — zamišljeno je odgovorio Nikola. Mene je posavjetovao da ne hodam okolo obučen u gradsko odijelo.

— Padaš u oči — reče, a osim toga i smiješno je u selu biti tako obučen . . .

I kad se sutradan pojavio u Benkovcu nije došao sam: s njim je bio i jedan bucmasti srednjogodišnjak, Josip Trnka.

— Danas si se dobro obukao — pohvali Nikola moju novu, u stvari već iznošenu seosku odoru, kad me je upoznao s Trnkom.

Trnka je, kao i Nikola Guberović, bio predratni član Partije. Bez opširnih uvoda ukratko mi je saopštio da je sekretar OK Mirko Kljajić zatvoren, a s njim i još neki drugovi.

— Hapse sve rodoljube, Srbe i Hrvate, konstatirao je Trnka. A i Nikola je već bio prikupio neke podatke o pakračkoj općini. U selu Dragaliću, otkud je Trnka, bo je znatan broj naprednih ljudi i nekoliko članova Partije. Tamo je revolucionarno sjeme zasijao Ivan Krajačić.

Desilo se to nekoliko dana poslije prvog sastanka s Trnkom. Dogovorili smo se da se nađemo u selu Kovačevcu, na

cesti prema Gradiški. Trnka je trebalo da me poveže s jednim drugom iz OK.

— Seljak je, ali obrazovan i veoma popularan u Gradiškoj Posavini — rekao mi je o njemu.

— A zatvoreni, može li im se pomoći — upitah. Najviše sam se brinuo za Mirka Kljajića. O njemu su mi pričali s velikim poštovanjem.

— Ja s njima nemam vezu — rekao je Trnka.

— Vjerovatno ih posjećuje žena Mirka Gemberovskog. Dobro bi bilo da nju potražimo — predložio je Nikola Guberović.

Drugog dana ujutro smo otišli u Kovačevac, kući Mirka Gemberovskog. Žena mu je bila prestrašena. Rekao sam joj:

— Javite vašem suprugu i Mirku Kljajiću da bježe iz zatvora. Neka se snađu. Ako ne odu — namjerno sam izmislio — čuli smo da će ih strijeljati.

Prestrašena žena je molećivo, suzno, promrmljala neko obećanje, neku hvalu i tako nešto. Mi smo se vratili biciklima u svoja sela.

U Benkovcu me dočekao Čedo.

— Ustaše su mi ograničile kretanje, odredile su mi nekakav kućni pritvor, ali pobjegao sam iz sela neprimjetno, nitko ne zna da sam ovdje.

— Čuvaj se — opomenuh ga.

— Trebalo bi raditi s omladinom — predložih, a Čedo onda živnu, mršavo mu lice bljesnu:

— Već jesam. I da vidiš, primaju ih se naše ideje, kao sjeme u plodnom tlu. Odlučni su. Ako se slažeš, mogli bi kod mene osnovati i skojevsku grupu . . .

— Da, dakako, — bio sam zadovoljan — o svemu ćemo se dogovoriti za koji dan. Svi ćemo se sastati . . .

Odlučio sam da na sastanak pozovem učitelja Jocu Radakovića, Nikolu Guberovića, onoga seljaka iz Posavine — Trnkinu vezu, Čeda, a možda će u međuvremenu, još netko naići . . . Došlo ih je nekoliko. Najprije Jovica Marković.

Baš sam se bio vratio iz Bijele Stijene. Htio sam se s Nikolom dogovoriti za sastanak komunista, ali je nekud pobjegao.

— Bile su ustaše da ga zatvore. Pobjegao je — reče mi njegova žena.

Vratio sam se u Benkovac zabrinut. Zar će i Nikola, zasad najpouzdanija veza s oslabljenim partijskim ćelijama, završiti u zatvoru? Sišao sam u dvorište, a onda na ulicu. Pusta cesta bjelasala se između ranog zelenila i kuća. Gurnuh neki kamen

Vojislav Stanić: POGINULI BORAC (ulje)

što mi se našao pred nogom, a onda gledajući za njim, najednom se začuđen zagledam u čovjeka koji je u užurbanom hodu naglo izbio iza okuke na putu od Okučana. Visok, mršav, danima nebrijan, gologlav, gledao je preda se ne osvrćući se na rijetke seljane. Bijeli sijedi čuperak u crnoj kosi osobito se isticao: takvu je — šarenu — kosu imao samo jedan čovjek, moj prijatelj, partijski drug Jovica Marković. Nisam ni posumnjao da li je to zaista on. Potrčah mu u susret.

— Jovica, druže . . .

On zastade, iznenađen, najprije se smrknu, a onda mu se lice preli smiješkom:

— Ti li si!

Dobro smo se znali iz zagrebačke partijske organizacije. Često smo zajedno radili: on kao član, a kasnije i sekretar Mjesnog komiteta, ja pak kao član rukovodstva zagrebačkog Sveučilišta i član drugog rejonskog komiteta.

Radosno se pozdravismo, a on me nakon nekoliko trenutaka, poslije prvog iznenađenja, obasu pitanjima:

— Kako si, gdje si? Što se u Zagrebu zbiva? Što je sa drugovima iz CK? Gdje su? Gdje je Rade?

Što sam znao — rekao sam, ali kako mu mogu kazati mnogo, kad u ovim danima nitko ne može znati što će se dogoditi do sutra, a kamoli da znam što se sve zbilo s našim drugovima od kad sam došao u Slavoniju. Ispričao sam mu kako su me na ovaj teren poslali Rade Končar i Vlado Bakarić. Pričao sam mu o svojim zadnjim danima u Zagrebu, o svemu što nam je moglo biti zajedničko. Jovica je jedno vrijeme šutio, smrknut, a zatim mi reče da je razgovarao s Nikolom Guberovićem.

— Sreo me u Okučanima. I ovako prašnjavog i neobrijanog me prepoznao. Možda će i on do večeri doći ovamo. On može mnogo pomoći . . .

Jovica Marković je u novogradiškom okrugu znao sve partijske rukovodioce. On je bio jedan od glavnih reorganizatora partijske organizacije u tome kraju. Bio je u narodu veoma omiljen. Osobito u pakračkom kotaru. Baš na području toga kotara postojala je uoči rata najjača partijska organizacija.

Predveče je došao i Nikola.

— Ti s robije? — našalio sam se.

— E, jok. Ja se držim one: treba znati stići i utjeći — nasmije se Nikola.

Pitali smo Jovicu da li će ostati kod nas, no odgovorio je da se mora javiti drugovima u Zagreb.

— Idem u Pakrac vidjeti majku, a potom ću u Zagreb.

Odgovarali smo ga da ne ide u Pakrac gdje ga svi poznaju, no nismo ga nagovorili. On je uporno insistirao na svom putu u Pakrac.

— Otac ti je već zatvoren, i tebe će uhapsiti — opominjao ga je Nikola. Ali on je bio uporan.

Predložio sam mu da iz nekog obližnjeg sela pošalje kojeg povjerljivog seljaka svojoj kući, da se s majkom sastane van Pakraca. No, on nije povjerovao našim argumentima o opasnosti. Direktno od mene, koračajući dugim koracima prašnjavom cestom, otpješačio je u Pakrac; sam se uputio ravno u klopku ubica. Ustaše su ga sačekale i odvele. Kasnije je otpremljen u Koprivnicu i zatvoren u zloglasnu »Danicu«, gdje je i ubijen.

Eto, Jovica Marković je bio iskusan komunist, odrastao u velikoj partijskoj organizaciji, u jednoj od najvećih u Hrvatskoj, a ipak je naivno postao žrtva svoje nebudnosti. Inače, bio je od ljudi kojima se Slavonija može ponositi. Divno pošten, hrabar, vrsan komunista — bio je uzor revolucionara.

ORGANIZACIJE SE STVARAJU

Nekoliko dana kasnije sastao sam se u selu Kovačevcu s Trnkinom vezom, s drugom iz novogradiške Posavine, Stipom Dragmanovićem Seljom, članom OK.

Bila je subota, sajamski dan u Novoj Gradiški, pa je cesta bila puna putnika. Sa Stipom i Trnkom trebalo je da se sretnem na cesti. Ušao sam u selo gurajući bicikl; ispod oka sam gledao oko sebe, oprezno i pažljivo. Bilo je vrijeme učestalih ustaških hajki, vrijeme nespokoja. Na ugovorenom mjestu priđoše mi Trnka i jedan nepoznat čovjek. Nisu me zaustavljali. Ja sam lagano gurao bicikl. Oni proslijediše uza me. Jedva čujno me pozdraviše:

— Zdravo, druže!

Odmahnuh zadovoljno. Od mog dolaska u Benkovac nestrpljivo sam čekao susret s nekim od članova Okružnog komiteta. Svima se nama onda žurilo. Svi smo htjeli da što prije počnemo s poslom. Slutio sam da su organizacije oslabljene hapšenjima i provalama, da su mnogi komunisti međusobno nepovezani, da ne postoji sistematska, dobro organizirana aktivnost. Tako je i bilo. Te subote, sastavši se sa Stipom, dobio sam ključ partijskih organizacija, mogućnost da se upoznam s ostalim komunistima, da lakše djelujem. Stipova obavještenja su bila dragocjena. Znao je mnoge komuniste novogradiškog okruga. A u zapadnom dijelu kotara, u hrvatskim selima u Posavini, znao je svakog našeg čovjeka.

Otada i počinjem s pravim radom. Sada je valjalo svojski uprijeti: reorganizirati neke partijske organizacije u aktivne jedinice pripravne za akcije, a zatim uspostaviti stalni, sigurni kontakt s CK u Zagrebu.

Obučen u jednostavno seosko odijelo, u opancima, zasukanih nogavica, pošao sam po psunjskoj okolici u potragu za komunistima i skojevcima. Od sela do sela, od čovjeka do čovjeka, od javke do javke. Kretao sam se s prvim mrakom i vraćao u Benkovac u svanuće. Polako, iz dana u dan, sve je bio brojniji krug budućih boraca. Bilo je među njima ljudi koji su me već prvim nastupom, svojim stavom, načinom kako su me primili, svojom odvažnošću, impresionirali.

Iste one subote kad sam se upoznao sa Seljom, u kući mi rekoše da su me tražila dva mlađa čovjeka iz Čapraginca.

— Rekao sam im da dođu uveče — obavijestio me tetak Marko — dobri su oni, obojica. Jedan je lugar, spominjao ga je i Nikola Guberović . . .

Iste večeri su stigli Jovo Delibašić Delija i Stevo Delibašić Pobro. Pao je već i mrak kad su me potražili. Sjedio sam s nekim seljanima pred dućanom. Kad bi obavili poljske poslove i nahranili marvu obično su se tu sakupljali. To mjesto pred dućanom u Benkovcu je bilo kao neko zborište; pričalo se o svemu i svačemu, a o politici, o prilikama u zemlji i svijetu, dakako, najviše. Rado sam ih slušao. Ponekad sam i sam, pripitkivan, pričao. Tu sam često do kasno u noć sjedio i razgovarao s Milanom Zlatovićem, Nikolom Šaulom, Jocom Vučkovićem i drugim seljanima. Bili su to bistri ljudi: brzo su shvaćali moja tumačenja, i osjećao sam da ću u njima imati verne suradnike. Nisam se u svojim očekivanjima prevario. Svi su ovi veoma rano, prvih dana ustanka, pristupili oslobodilačkom pokretu.

Delibašići uskoro pođoše kući tetka Živkovića. Nešto kasnije i sam se uputih za njima.

— Pa, što mislite o svemu, što ćete preduzeti? — počeo sam odmah s razgovorom.

— Što počnu komunisti to ćemo i mi. Bit će kako oni kažu — odgovori mi Jovo Delibašić. Ispričao je tada kako ga je Nikola poslao k meni:

— Veli mi: javi se ti, Delija, studentu Dušku u Benkovcu. On će ti dati direktive, uputit će te. Znaš, mi smo baš stigli iz vojske, iz one gungule, pa ne zna čovjek kuda da se okrene, komu da se obrati . . .

— A vas dva niste komunisti? — neposredno ih upitah.

— Dašta, komunisti — naglas se javiše.

— Oba ste članovi Partije?

— To baš ne: nismo u Partiji, ali Nikola iz Bijele Stijene, on je stari komunista, on je s nama radio; davao nam brošure, komunističke knjige, letke...

Čapraginčani su se raspričali. Kazivali su o pročitanim knjigama, iznašali svoje ideje, prekidali jedan drugog. Bili su domaći ljudi, znali su gotovo sve mještane iz okolnih sela, mogli su mi pomoći.

— Znate li još komunista?

— Dakako — rekoše i onda mi nabrojiše više imena. Sjećam se, spominjali su: učitelja Đuru Potkonjaka iz Medara, Jocu Radakovića, Katalinića... Tek u kasnu, veoma kasnu noć se rastadosmo: te noći imao sam još posla. Zahvalih Delibašićima na pomoći.

— Oprostite, moradoh prekinuti razgovor. — A sad, kad se znamo, treba uprijeti. Nama treba oružja, ljudi i oružja...

— Naći će se i toga! — obećao je Pobro.

Sutradan, u nedelju, stigao je još jedan borac revolucije.

Iz Zagreba je bila doputovala moja sestra Dušanka, gimnazijalka. S njom je bila i jedna nepoznata, lijepa djevojka. Sestra mi reče:

— Da te upoznam s drugaricom Nadom Dragosavljević. Porijeklo: buržoasko. Zanimanje: student prve godine — nabrajala je Dušanka. — Političko uvjerenje: komunističko. Organizaciona pripadnost: skojevka od petog razreda gimnazije. Eto, znam, to te zanima.

Nada je šutjela. Gledao sam u nevjerici sestru, a tren zatim lijepu gošću. Nikad ne bih pomislio da je ona skojevka.

— Druže, prenu me ona, mi smo u Okučanima organizirali grupu skojevaca. Dušanka je kazala da su vas poslali drugovi iz Zagreba...

— Šta radi vaša grupa? — smogao sam na koncu srediti misli i usredotočiti se na razgovor.

— Ima nas čitava desetina. Skupili smo i nešto oružja. Spremni smo za borbu.

— Spremni ste za borbu... — ponovio sam i tek tad, zapravo, shvatih da je moj dojam o Nadi bio pogrešan, da sam je krivo procijenio. Kasnije, kad je otišla, Dušanka mi je pričala o njenoj aktivnosti u II ženskoj gimnaziji, o skojevskoj grupi koju je tamo organizirala, o njenoj borbenosti...

— Znači od povjerenja je.

— Možeš je smatrati iskusnim komunistom — oduševljeno ju je hvalila Dušanka, a zatim mi je ispričala da je Nada početkom aprila iz Zagreba otputovala u Okučane, gdje su joj

živjeli roditelji. Odmah se povezala s ostalim skojevcima: Nikicom Vujasinovićem, sa Sokolom, Duhačekom, Smiljanićem, Radivojevićem i među njima počela veoma aktivno raditi.

Slijedeća dva dana ponovo sam se sastao s Nadom Dragosavljević. U ponedjeljak je sa mnom bio i Čedo Grbić. On se s Nadom znao odranije, no nije mislio da je u Okučanima. Razgovarali smo o mogućnosti povezivanja s komunistima u Novoj Gradiški. Stipa Dragmanović mi je bio rekao da je i tamo organizacija znatno razbijena hapšenjima i mobilizacijom, ali da vjerojatno postoji grupa aktivista. Seljo mi je kazao i jedno ime. Radilo se o Antunu Tenceru, stolaru, koji je osobito bio aktivan u prikupljanju Crvene pomoći. Smatrao sam da bi ga trebalo pronaći, a on će, valjda, znati još drugova. Osim toga, valjalo je ispitati mogućnost akcije u zatvoru: drugovi u uzama su nam bili potrebni. Nismo ih smjeli žrtvovati.

— Netko bi morao u Gradišku — govorio sam na sastanku u vinogradu više Okučana — Treba naći Antuna Tencera...

Čedo je htio ići, a javila se i Nada. Ona mi se učinila pogodnijom za putovanja. Čedo je bio u kućnom pritvoru, a Nada se, nekompromitirana, mogla slobodno kretati. Napisao sam i kratko pisamce za Mirka Kljajića u zatvoru. Nisam bio siguran da li je žena Mije Gemberovskog prenijela raniju poruku. Opet sam pozvao drugove da organiziraju bijeg. Predložio sam da im pribavimo ključeve i osiguramo zaštitu. Sutradan ujutru ponovo sam se sastao s Nadom. Ona je uspješno obavila zadatak. Našla je Tencera i predala mu poruku za zatvorene drugove.

— Mislim da je vrlo hrabar, taj Švabo.

— Kakav, dovraga, Švabo? — nisam razumio Nadu.

— Znaš, ja sam ga prekrstila. Ima njemačko prezime, pa sam ga prozvala Švabo...

Od tog dana Tencer »Švabo« postao je naša glavna veza za Novu Gradišku.

Istog dana upoznao sam Nadu s Đukom Milosavljević. U Benkovac, gdje je rođen, došao je nekoliko dana poslije mene. Prije rata je bio sindikalni funkcioner u sekciji kožaraca i herihtera i član Mjesnog odbora Ursovih sindikata u Beogradu. U Benkovcu je radio s omladinom; organizirao je grupu mladih i odvažnih mladića iz Caga i Benkovca. Obično su se sastajali u kući Gojka Vojnovića, jednog od prvih aktivista u Benkovcu, gdje su dolazili i napredniji mladići iz drugih sela (Trnakovca, Čapraginaca). Mislio sam da bi bilo dobro da se Đuka zaposli u Okučanima, gdje bi nam mogao biti pogodna veza. Zbog toga sam ga i upoznao s Nadom, koja se prihvatila zadatka da ga se uposli.

Odlučio sam da otputujem u Zagreb. Na terenu smo već počeli raditi. Trebali smo instrukcije i daljnje veze. Trebali smo i propagandnog materijala: proglase, letke, brošure, partijsku štampu, knjige. Svoju nakanu sam objasnio Nikoli Guberoviću. Sinoć sam mu pod kamenom, kraj neke stare kruške, uz živicu kraj ceste kod Trnakovca, bio ostavio poruku. Tu smo ostavljali poštu jedan za drugog. Nikola se sa mnom složio.

Nisam znao direktnu vezu za Centralni komitet. Prema ranijem dogovoru u Zagrebu, poštu sam trebao slati i primati preko Joze iz Posavine, ali taj mi se prvi put javio tek 1943. godine. Morao sam se sam snaći.

Sutradan je Nada u općini uredila da izdaju legitimaciju na ime Ivana Ribarića iz sela Dragalića. Samo su slike bile izmijenjene. Umjesto Ivanove, pečat je udaren na moju. To mi je trebalo da omogući odlazak i povratak iz Zagreba. Da bi bilo što manje sumnjivo, uzeli smo isprave na ime čovjeka koji je postojao.

U odijelu slavonskog seljaka sretno sam stigao u Zagreb.

Taj dan je bio uzbudljiv. U nekoliko navrata zamalo se nisam sudario s mojim predratnim znancima s Univerze, s frankovcima, sad u ustaškim uniformama. Tragao sam za poznatim drugovima. Znao sam neke adrese, ali svaka je od tih adresa mogla sada biti zamka. Morao sam biti iznimno oprezan. Ipak, nekako sam se snašao. Pronašao sam vezu. Od javke do javke, od druga do druga, stigao sam na cilj: za sutradan ujutro zakazan mi je sastanak s Vladom Popovićem.

Kad sam se sastao s Vladom pričao sam mu o radu, o drugovima, o prvim sastancima sa Slavoncima, o Jovici Markoviću, o povratnicima iz razbijene vojske, o teškoćama: hapšenjima, razbijenim organizacijama, neuspostavljenim i uspostavljenim vezama, o Nadi i skojevcima . . .

— U Slavoniji je Pavle Gregorić. Obaviješten je o tebi i vjerojatno će te uskoro potražiti. Ti nastavi s radom kako si i počeo. Drugog izlaza nema. Oformi novo rukovodstvo, uspostavi veze među komitetima, poveži sve komuniste, primi u članstvo sve aktivne drugove, reorganiziraj ćelije . . . — rekao mi je Vlado najprije ono što je trebalo da učinim, a onda mi je pričao o zbivanjima u Zagrebu, o promjenama, o smjernicama novog rada, o partijskim direktivama za pripremanje ustanka. Ovaj mi je razgovor mnogo pomogao. Osjetio sam kako je čitava zemlja počela disati, buditi se, kako se naši svuda i stalno pripremaju . . .

U sobi gdje smo se sastali bilo je mnogo knjiga. Pretežno je to bila revolucionarna literatura. Pogled mi je zapao za neke naslove. S čežnjom sam gledao u knjige: tako bi ih rado ponio sa sobom. Vlado je to primijetio:

— Zanimaju te?

I te kako su me zanimale. Zamolih Vlada da mi dade neke.

— Opasno ih je sada nositi, mogle bi te odati — ali mi je ipak neke pružio.

— Samo čitaj, drugaru, ali pazi se...

Zaista, umalo da nastradam u povratku, kad je ustaša iz patrole tražio isprave. Sve je na koncu ispalo dobro. Donio sam u Benkovac najpotrebnije propagandne materijale. Direktive su mi bile jasne. Osim toga, s Vladom sam se dogovorio da mu uskoro pošaljem kurira: pripremit će mi još materijala.

— Ne smijemo prekidati vezu — rekao je tom prilikom.

Putovanje u Zagreb je po svemu bilo uspješno: uspostavljena je veza s Centralnim komitetom, informirani smo podrobno o stanju u zemlji, saznali smo na čemu smo i da moramo nastaviti kako smo započeli. Valjalo je svim umjećem, svom snagom uprijeti, pokušati sve moguće da ustanak bude što prije pripremljen. Tako je i Vlado govorio:

— U isto vrijeme požar revolucije treba da zahvati čitavu Jugoslaviju.

STVARANJE UDARNIH GRUPA

Vrativši se iz Zagreba prihvatio sam se posla s još više elana. Poslao sam poruke Čedi, Nikoli, Nadi, Joci Radakoviću i obojici Delibašića, da se sastanemo u petak u Okučanima. Morali smo ubrzati pripreme za početak oružane borbe. A nije bilo lako. Ljudi su se plašili.

Sastali smo se u kući Joce Radakovića, učitelja iz Okučana. Joco je bio predratni komunist — znao je mnoge drugove i neke organizacije, mogao je biti od znatne pomoći. Na sastanku smo dugo raspravljali o narednim zadacima. Podijelili smo zadatke. Plan akcija je bio širok: rad s omladinom i ženama, prikupljanje oružja, organizacija partijske tehnike i propagande, pripremanje diverzantskih akcija... Svatko je imao brojne prijedloge, svoje ideje, svoje zamisli. Govorili smo o ljudima i našim mogućnostima u onim prilikama. Nada Dragosavljević je govorila osobito pribrano, razborito i veoma koncizno. Njeni su prijedlozi pretežno bili prihvatljivi. Samo, kad je predložila da u naše akcije uključimo i jednog oficira bivše

vojske, Milana Stanivukovića[3] iz sela Klenika, nisam se složio. Bili su mi sumnjivi kraljevski oficiri.

— Milan je komunist. U vojsci je primljen u Partiju. I sam agituje među svojim seljacima u Okučanskoj Posavini — ustrajala je Nada, ali meni se tada nije raspravljalo o tom oficiru.

— Dobro, vidjet će se.

Predložio sam neke konkretne akcije za proslavu Prvog maja. To je za koji dan i nismo imali mnogo vremena. Rekao sam drugovima da promisle što bi bilo najpogodnije da učinimo.

Poslije sastanka sam s Nadom posebno razgovarao. Trebalo je opet ići u Zagreb, a iz više razloga mi se činilo najpogodnijim da ide Nada. Prema dogovoru s Vladom Popovićem znao sam na koji će način, preko kojih veza, najlakše doći do drugova iz CK, ali kako je putovanje krilo bezbroj opasnosti, veliki broj naizgled neopasnih zamki, pomalo sam strahovao za tu odvažnu djevojku.

Otišla je izjutra i vratila se još iste večeri. U Zagrebu se sastala s Vladom Popovićem koji joj je dao okružnice Centralnog komiteta o organizaciji ustanka, letke s proglasom i još neke, nama veoma dragocjene propagandne materijale. Sve to mnoštvo papira spretno je naslagala ispod bluze i oko struka. Bila je za koju kilu teža, nešto manje vitka, nepokretnija.

Zadatak je bio uspješno završen.

Razdragana, Nada je živo pričala o putovanju, o sastanku u Zagrebu, o nekom pjegavom oberšturmbanfireru iz vlaka, o narednim zadacima.

— Drugovi u Zagrebu su se složili s nama. Za 1. maj treba istupiti organizirano. Rekli su da moramo biti oprezni.

Dakako, nismo ni pomišljali na legalne, javne manifestacije za 1. maj, jer je svakom živom bilo jasno da bi nas to sve odvelo iza rešetaka, u logore, a možda i ravno na vješala. Smatrao sam da je potrebno pripremiti propagandno-diverzantske akcije.

— U jednoj grupi će učestvovati Nadini skojevci iz Okučana, a u drugoj stariji komunisti i simpatizeri, koje će voditi Pobro i Delija — iznio sam svoj plan Nadi, Nikoli Guberoviću i Čedi, kad smo se uoči 1. maja sastali u Benkovcu. Čedo i Nikola su se odmah složili, a Nada je ponovo povela razgovor o oficiru iz Klenika:

---

[3] Poginuo kao komandant 12. slavonske divizije 17. decembra 1944. Za narodnog heroja proglašen u martu 1945.

— Vrijeme je da i njega uključimo u naše akcije. On je i onako organizirao sposobnu vojničku grupu. Javno istupaju kao sportska družina, a ustvari oficir ih uči vojnim vještinama.

Složio sam se s Nadinim prijedlogom:

— U redu, može nam samo pomoći. Samo nemoj mu ništa govoriti o našim grupama. Ako je zaista pošten, ima vremena . . .

— Poslat ću mu poruku po Nikici Vujasinoviću. Vjerujem da će zadatak s uspjehom obaviti. — Činilo mi se da joj je bilo osobito stalo do toga, meni još uvijek nepoznatog i pomalo sumnjivog oficira. Ali, ako je već pripravan da se bori protiv okupatora — neka se bori.

— Pa da i to čudo vidimo, rekoh. Neka mu Nikica javi da sa svojom grupom uništi telefonske veze prema Gradiški, a u okolnim selima neka narodu podijeli crvene zvijezde i letke. Daj to Nikici neka mu odnese . . . — Da će mladi Vujasinović sve uraditi kako je najbolje, bio sam sasvim siguran. Imao sam dojam da je marksistički obrazovaniji od ostalih Nadinih skojevaca, a očite su bile i njegova skromnost i odvažnost.

Kad smo se dogovorili za oficira, iznio sam svoj plan za prvomajsku proslavu. Da se u Okučanima izlijepe antifašističke parole i crtaju crvene zvijezde po uočljivim mjestima; da se režu telefonske žice i sijeku stupovi; da se po cestama pospu ekseri i staklo, te da se u selima i Okučanima dijele leci.

Tako smo za proslavu proleterskog praznika organizirali tri grupe. Istovremeno smo se dogovorili i s Čedom, koji je u to vrijeme upravo osnivao skojevsku ćeliju u Rajićima, da i on sa svojim drugovima uzme izvjestan broj letaka i podijeli ih u Rajićima.

U noći uoči 1. maja 1941, dvadesetak dana nakon okupacije, išuljale su se iz kuća grupe mladića i poneka djevojka. Zastali bi pred kojom kućom, uz kakav stup, na raskršćima. Tek koji tren — i krstovi su ostavljali crveni trag, ili bi bila pribijena koja parola ili letak. Dva mladića su se privukla zastavi s kukastim krstom na željezničkoj stanici. Jedan se okretno osloni o ramena drugoga, pope se na zid, pa presječe uže; zastava kliznu niz stijeg. Odmah zatim pričvrstiše na zid ranije ispisanu poruku: Ovo nije mjesto za fašističke zastave!

U isto vrijeme Nada Dragosavljević i Duhaček su se prikrali do žandarmerijske stanice. Nada je brzo i vješto na samom ulazu nacrtala ogromnu petokraku zvijezdu, a Duhaček je na zid pribio parolu: Dolje fašisti!

Sutradan, 1. maja 1941. u mjestu punom fašista osvanule su komunističke parole i crvene petokrake zvijezde. Iz komande mjesta su uzaludno dozivali Novu Gradišku. Nitko im se nije

mogao odazvati, jer su članovi Oficirove grupe posjekli telefonske stupove. Ta je grupa obavila najteži zadatak. Ni jedne greške. Radili su sve točno kao sat.

Nisam više imao razloga za sumnjičavost, jer sve što sam do tada bio poručio preko Nade ili Nikice Vujasinovića da učini, bilo je vrsno obavljeno. Naime, nekoliko dana iza 1. maja pažljivo sam pratio svaku akciju Oficirove grupe. Po Nadi ili Nikici sam im poručivao što da učine. Nada im je rekla samo moj nadimak i da sam sekretar okružnog komiteta. U ono vrijeme svaki od nas je u svakoj sitnici bio konspirativan. Inače kako bi se moglo dogoditi da ustaše i nekoliko mjeseci poslije mog dolaska u Benkovac, premda su tragale za mnom, nisu saznale ništa drugo nego da se zovem Cule i da sam student?

Oficirova je grupa izvanredno djelovala. Odlučio sam da se sastanem s vođom grupe i to javio preko Nade: da ću ga sutra u predjutro čekati više potoka između Benkovca i Caga. I neka bude sam.

Obučen u seosko odijelo pošao sam na sastanak s Milanom Stanivukovićem Oficirom. On je o meni imao izvjesnu određenu predodžbu. Sve zadatke što mu ih je od mene prenosila Nada ili Nikica Vujasinović savjesno je izvršavao, jer su to bili zadaci sekretara okružnog komiteta. Vrativši se iz vojske obradovao se kad je saznao u svome kraju za pripreme otpora. Obradovao se što još ima slobodoljubivih boraca, kojima se i sam odmah priključio. Zamišljajući me nekako drugačijim vjerojatno se iznenadio kad je vidio gdje mu se približuje neki mlad seljak. Najprije je pomislio da to šaljem kurira. Kad sam mu pružio ruku i rekao da sam ja Cule, iznenađeno se trgnuo — onakvim, vjerovah mu, nije me zamišljao. Ni on nije kraljevski izgledao. Nakrivljeni crni šešir bio mu je tijesan. Odjelo od seoskog sukna djelovalo je siromašno. A lice preplanulo, koščato.

Bio je šest godina stariji od mene. Ruku, što mu je pružih, zadrža nešto duže u svojoj.

Stajali smo još koji tren. Onda, više se ne obuzdah. Počeo sam se smijati. I Milan je prihvatio taj smijeh. Kasnije smo postali veoma bliski prijatelji.

Predložio sam mu da sa svojom grupom nabavi radio-aparat. Oskudijevali smo s propagandnim materijalom. Htjeli smo zapisivati vijesti Radio Moskve i umnožavati ih, pa ih u obliku letaka dijeliti po selima.

Milan je nabavio radio. Preobučen u seljaka natovario je kola s brašnom, kao da ide s meljave. Među vreće ubacio je i radio, pa ga tako bez smetnji izvezao iz grada i dovezao do Benkovca.

Sličan susret imao sam i s Josipom Vojačekom Bumbarom. On je radio na pripremama za ustanak u Novskoj. Direktnu vezu je imao s Centralnim komitetom preko dr Pavla Gregorića. Drugovi iz Zagreba su ga poslali da potraži mene u Benkovcu.

Bilo je još rano jutro kad je stigao. Mora da je noću putovao. Ja sam čistio jarak uz cestu. Majka je upravo izišla pred kuću, kad je Bumbar naišao. Upitao je za mene.

— Eno ga tamo, kopa jarak.

— Zaista mi Duško hitno treba — ljutnu se Bumbar misleći valjda da se majka šali. Nekoliko minuta su se tako prepirali o meni, pa im priđoh:

— Tražite li mene?

— Ne, trebam studenta Duška.

Trebalo mi je nekoliko minuta da ga uvjerim da sam ja čovjek kojega on traži.

Nekoliko dana poslije susreta s njim stigao je s Čedom u Benkovac Gabro Vidović Buco. Njega je poslao Bumbar. Buco je bio iz komunističke obitelji.

— Kod nas je bio drug Gregorić. Dao nam je potrebne direktive — obavijestili su me drugovi iz Novske. Ja sam i sam znao da je Pavle Gregorić u Slavoniji. Očekivali smo ga svakog dana i u Benkovcu.

Uspostavivši vezu s Novskom, oformio sam i treći kotarski komitet na svom okrugu. Tu je već postojala aktivna grupa komunista u Okučanima; Švabo je uspješno djelovao u Gradiški, a Bumbar, Buco i ostali drugovi, surađujući s Pajom, uspješno su razvijali predustaničku aktivnost u Novskoj. Predstojao je još zadatak da se uspostave veze s Pakracom. Prema Jovičinom pričanju i prema onom što je znao Nikola Guberović, tamo bi morala postojati jaka organizacija, samo ako nije okupacijom potpuno razbijena. Kako u Pakracu nisam znao nikoga, teško mi je bilo povezati se s Mjesnim komitetom.

Jednog kišnog predvečerja, tek što sam se rastao s Čedom Grbićem, usplahireno dotrča u našu kuću Marija Bogičević. Okretna seljanka, pametna i znatiželjna, bila je valjda u selu najobavještenija o svim zbivanjima. Kasnije su je naši drugovi prozvali »Promidžba« (propaganda).

— Traži te neki nepoznat čovjek. Ne pozna nikoga u selu. Stalno pita: ima li tu neki student iz Zagreba? — zadihana i mokra pričala je Promidžba. Seljaci nisu neznancima govorili

o meni. Kad bi ih netko i pitao, slijegali su ramenima — nemaju oni pojma.

— Pogledaj ti da kakvi vojnici nisu za njim. Pripazi je li naoružan — posavjetovao sam Promidžbu. A nedugo zatim eto je opet:

— Sam je i izgleda nema oružja. Samo pita za studenta.

Bio je to naš čovjek, predratni komunist Jovan Milanović Crnja. Bio je mojih godina. Rodom iz sela Sloboštine, radio je kao krojač u Slavonskoj Požegi.

— Ima nekoliko mladića spremnih za borbu u Sloboštini. A povezao sam se i s nekima iz okolnih sela. Već smo i nekoliko sastanaka održali. Samo, nemam partijskih direktiva, bez veza sam. Poznati drugovi su zatvoreni. Mi u Sloboštini smo sasvim otcijepljeni. I eto, čuo sam za tebe... — pričao mi je Crnja umoran od puta i mokar od kiše. Prepješačio je oko 60 km od Sloboštine do Benkovca.

— Prvi put sam išao ovamo i dosta sam lutao. To ti je, kad čovjek ne zna prečice, pa luta, — kao da se ispričava što ranije nije stigao. A došao je čim je čuo za mene. Uistinu, malo je čuo. Tek: neki student u Benkovcu priprema ustanak. Nije mi čak ni ime znao. Međutim, onaj jedan jedini podatak bio je njemu sasvim dovoljan da pođe na dugi put, da ispita i tu šansu:

— Kakav bih ja bio komunist, kad bih čekao da mene traže. Ja sam morao poći prvi...

Pričao sam mu o svom putu u Zagreb, dao sam mu nešto materijala što ih je Nada donijela, savjetovao mu što da dalje radi. Opraštajući se s njim, savjetovah:

— Treba nam što više oružja. Treba nam ljudi. Ali sve što činite, činite konspirativno. Ljude treba čuvati. Uskoro me izvijesti...

Crnja je povezao komuniste u jednom velikom dijelu požeškog kotara. Bio je dragocjen suradnik. Najaktivniji komunisti u tom kraju bili su drugovi koje je Crnja aktivirao već prvih mjeseci okupacije.

TETKA LJUBA

Nisu međutim samo predratni komunisti tako samoprijegorno tražili načina da se uključe u pokret. To su činili i mnogi drugi pošteni ljudi, rodoljubi. Među njima je bila i Ljuba Vrhovec — tetka Ljuba, bogata mlinarica iz Skenderovaca, koja je prije rata bila članica glavnog odbora Kola srpskih sestara. U nekoliko navrata bila je gošća na dvoru. Kad mi je rečeno

da me traži ta bogata mlinarica, začudio sam se. Nisam se mogao domisliti što me treba, što hoće od mene, kad je upala u sobu:

— Jesi li ti taj vođa? — ukrutila se preda mnom, povisivši glas. Mogla je imati oko 35 godina. Meni bi smiješno njeno pitanje:

— Kakav vođa, ženska glavo. Nema tu vođa.

— Dobro, dobro, ne ljuti se odmah, ako i nisi vođa, ali ti tu organiziraš bunu?

Pokušao sam da joj objasnim da sam komunista, da sam antifašist, da pomažem organiziranje oružanog otpora. Prekinula me u pola rečenice:

— Baš sam tebe i tražila. Takvog ja trebam — i žena se onda razveseli i raspriča:

— Evo me, brate, vođo, komandante, evo me spremne. Tu sam i naređuj. Prva sam pod tvojom zastavom. Tvoj sam vojnik.

Od rca sam se nasmijao. Htjedoh je najprije posavjetovati da se smiri, da ode kući i da se ne uzbuđuje. Ali, pomislih: možda bi ipak mogla pomoći. Htjedoh je isprobati:

— Ako surađuješ sa mnom, ustaše će te smatrati komunistom. Uhvate li te, bit ćeš mučena. A vidiš, komunisti i na najtežim mukama nikad ništa ne odaju.

— Misliš da ću ja odati? — gotovo se rasrdi tetka Ljuba.

Ipak, valjalo mi je biti sasvim siguran u nju. Prvi dojam o njoj bio je pozitivan. Ali čovjek se može i prevariti. No, neće biti zgoreg da joj povjerim neki zadatak. Jer svi oni koji su za nas, za našu borbu, bili su nam samo dobro došli. Dao sam Ljubi paket letaka, što ih je Nada donijela iz Zagreba.

— Ovo bi trebalo razdijeliti narodu. Odi lijepo u Rajiće pa razdijeli letke. To ti je zadatak.

— Razumijem, gospodine komandante — odrešito pozdravi žena i gotovo otrča prema svom fijakeru, što je stajao pred kućom. Uzela je letke, a potom sjela u fijaker i ravno, cestom, pored ustaških patrola odvezla se u Rajiće. Kako je vozila kroz selo tako je svakom prolazniku, ženama, mladićima, starcima, dijelila letke CK. Za pola sata posao je bio obavljen. A sutradan, opet je dojurila u svom fijakeru:

— Gospodine komandante, naređenje je izvršeno. A sad, evo me opet: naređuj!

Tek što je tetka Ljuba otišla, dođe k meni Čedo Grbić. Uzbuđen, pitao je:

— Kakva je to nova partijska organizacija u Rajićima? Netko je jučer dijelio partijske letke. Nemam pojma o tome...

Smijao sam se.

— Nije partija, nego bogata mlinarica — a malo kasnije, kad sam mu objasnio o čemu se radi, i on se zajedno sa mnom smijao. Dvije godine kasnije oba smo bili veoma tužni zbog tetke Ljube. Stigla je vijest da je umrla od gladi u zatvoru u Staroj Gradiški. U nekoliko navrata pokušali smo je izvući. Na svim listama što smo ih slali okupatoru sa spiskom naših drugova, koje smo željeli zamijeniti za zarobljene fašiste, među prvima je bila Ljuba Vrhovac. Ali nju nam nikako nisu htjeli poslati. Junački je podnosila mučenja. Ni riječ na ispitivanjima nije htjela kazati. Polumrtva, smijala se mučiteljima u lice. Po jednoj drugarici, koju su nam iz zatvora poslali u zamjenu za nekog višeg oficira, poslala je poruku:

— Pozdravi mi moje sinove, moje partizane. Neka se bore, neka me osvete. A Culu mi poljubi po sto puta i reci da nisam izdala, da sam se kao pravi komunist držala. Tako im reci, tako pozdravi naše drugove... — na umoru je šaptala te riječi.

Slučaj tetke Ljube nije jedinstven. Bilo je mnogo i seljaka i radnika i intelektualaca koji nisu bili članovi Partije, a ipak su sve žrtvovali za revoluciju. Po nekoj prirođenoj mjeri poštenja, po osjećanju, po načinu razlikovanja dobra i zla, oni su se pravovremeno opredijelili i postali naši suradnici.

Primjer za to je i ustaška ucjena za mene. Naime, nedugo iza moga dolaska u Benkovac, čim su ustaše osjetile moj rad, raspisale su za mnom tjeralicu i ucjenu. Sto hiljada kuna su nudili svakom »tko prokaže, uhvati ili ubije četničko-komunističkog bandita studenta Culu«. Ucjena je bila prilično značajna, svota je bila velika i potkazivač se je zaista mogao okoristiti. Proglašujući ucjenu, neprijatelj nije znao moje ime niti otkuda sam, samo je slutio da živim negdje u okolici Okučana ili u samim Okučanima. Mene su pak u selu znali svi seljaci, kao i mnogi iz okolice. Bilo im je jasno da se tjeralica i ucjena odnose na mene. A ipak, ni jednom ni na um nije palo da me izda.

Valja znati da u Benkovcu nije prije rata postojala partijska organizacija. Sve do rata tu nije živio ni jedan komunist. Većina seljaka jedva da je i čula za komunističku partiju. Ali, to nije značilo da će se krivo opredijeliti, da će surađivati s okupatorom. Ustaše su se više mjeseci uporno raspitivale o meni, slale svoje patrole, lijepile oglase s ucjenom, ali svaki je Benkovčan uporno na sve upite o meni odgovarao:

— Nikad nisam čuo za takvoga.

Ali uvijek bi me pravovremeno obavijestili ako bi prijetila i najmanja opasnost.

Kada govorim o mentalitetu tog našeg seljaka, valja uzeti u obzir jednu značajnu činjenicu, a to je, da je taj dio Slavonije bio vojna krajina — od starina granica. Ljudi toga kraja nisu bili kmetovi. Kao ratnici živjeli su pod vojnim režimom. Svaki muškarac od 16 do 60 godina bio je vojni obveznik. Uvijek su svi imali oružje. Bili su svrstani u redove, u regimente, u vojne jedinice. Točno se je znalo tko gdje pripada. I dok je Bosna bila turska, graničari su stalno bdjeli: čim bi se primijetila vojska, dimni signali, zapaljeni stogovi sijena ili kukuruzovine su opominjali graničare o najezdi. Svako selo je imalo svoga stražara, a osobito su bili budni planinski stražari: bdjeli su stalno na visovima. Tako bi Benkovčani odmah primijetili vatre na Savi. Zatutnjili bi bubnjevi, graničari bi prestajali biti ratari, napuštali bi polja i prihvatali oružje. Imali su i neke beneficije, što je kasnije ukinuto, ali djedovske navike i ratnička krv nisu izumrli. Mi smo pravovremeno ocijenili ta shvatanja, znali smo mentalitet naših graničara i pristupili smo im kao prijatelji, kao njihovi ljudi. Tako smo ih pridobili. Oni su postali borci revolucije. Jasno, među takvim ljudima bio sam siguran: oni nisu nikad bili izdajnici. Samo su se smijali ucjenama.

POSLEDNJE PRIPREME

S Čedom i Nadom sam se sastajao gotovo svakodnevno, a često i s Delibašićima, kao i s nekim skojevcima iz Nadine grupe. Povezali smo se i s Novskom.

— Pohapšeni su mnogi drugovi. Teško je bez njih, a mogli bi i nastradati — pričao mi je Gebro Vidović Buco.

— Treba ih osloboditi. Najbolje je da bježe. Što prije, to bolje. Tako im i poruči. Neka odmah bježe.

Neki naši drugovi nisu onda ni htjeli bježati iz zatvora. Desilo se u nekoliko slučajeva da ljudi u kućnim pritvorima, bez stalne policijske paske nad glavom, nisu koristili tad još mogućnu šansu da se oslobode. Čini mi se da se bar u onim slučajevima što sam ih znao nije radilo o kukavičluku, već o izvjesnoj lakomislenosti, o nepoimanju prilika.

Isto takve poruke sam slao i u gradiški zatvor osuđenim članovima Okružnog komiteta. Ni jednog od njih nisam lično poznavao, ni Mirka, ni Gemberovskog, ni ikoga drugog. Ali naši su kuriri često nosili poruke Tenceru ili nekim drugim drugovima da ih pošalju zatvorenicima: »Bježite iz zatvora. Ustaše će vas pobiti. Ne čekajte više ni trena. Potrebni ste«.

Mirko je jednom prigodom javio: »Čekamo pogodan tren. Sad mi je razbijena glava. Ne mogu se kretati«.

Vjerovao sam da će doći i nestrpljivo ih čekao. Ali dugo ih nije bilo. Mi nismo mogli čekati na njih. Vrijeme je nezaustavljivo proticalo.

Inače maj i jun 1941. godine bili su mjeseci posvemašnje aktivizacije partijskih organizacija. Mjesta u kojima su komunisti prije rata bili aktivni, vanredno poduzetni, ponovo su bila postala žarišta ustaničkog vrenja.

Nisam poznavao drugove iz Okružnog komiteta, niti sam znao o snazi naših organizacija. Nisam našao Jozu iz Posavine, koji je trebao biti moja veza, ali zato sam našao druge, ili su oni našli mene. S CK smo bili povezani. Organizacije na terenu smo aktivizirali. Oformili smo kotarske komitete. Veze iz Benkovca s Požegom (Crnja), Novom Gradiškom (Švabo), Novskom (Bumbar, Buco), Okučanima (Nada), Rajićima (Čedo), Posavinom (Oficir), s novogradiškim selima oko Save (Seljo) — bile su veoma čvrste. Trebalo je da vidim što je s našima u Pakracu.

Prije toga u Okučanima smo već oformili posebni komitet. Najprije smo ga zvali Komitet za Okučane i Novu Gradišku, a uistinu bilo je to jezgro novog okružnog komiteta. Organiziranje toga komiteta smo pripremili još prije 1. maja, kad sam odlazio u Novu Gradišku na sastanak sa Antunom Tencerom Švabom. Na sastanku te noći bili smo četvorica: Švabo i njegov brat, Milan Tomić (mladić, onda još skojevac) i ja. Dao sam im direktivu za daljnji rad. A negdje između 10. i 15. maja poručio sam Tenceru da dođe u Okučane na sastanak. Osim njega tu smo se našli: Milan Tomić, Stipa Dragmanović, Krunić iz Kapele i ja. Sastali smo se u Nadinoj kući. Na tom sastanku smo ovako podijelili zaduženja: za Novu Gradišku — Tencer, za Okučane — Nada Dragosavljević, za Cernik i okolicu — Milan Tomić, za posavska sela — Stipa Dragmanović i za Kapelu — Krunić.

Pakrac je, međutim, još uvijek bio otcijepljen. Ni Čedo, ni Nada, ni Nikica Vujasinović nisu tamo znali ni jednog našeg druga. Znali smo da postoji mjesni komitet, naime, da je prije postojao, no da li su drugovi iz komiteta još uvijek slobodni i koji su to — nismo znali. Ali tada sam se sjetio Ljube Vrhovac. Ta promućurna žena je znala taj kraj, pa sam mislio da možda pozna i kojeg komunistu. Čim je ponovo došla u Benkovac, zavaljena u fijaker što su ga vukli obijesni ždrijepci, galameći po običaju još s vrata:

— Evo me, komandante. Naređuj! — požurio sam pred nju.

— Ne znam naše drugove u Pakracu. Nikog ne poznam. A moram pronaći komuniste . . .

— Pa... — vidjeh da je shvatila što želim, no pustila me da budem određen.

— Znaš li, tetka Ljubo, nekog komunistu u Pakracu?

— Dašta, nego znam.

Vraška žena — mislio sam u sebi, diveći joj se sve više. Ali onda sam morao tražiti od te žene i više: ne samo da mi kaže imena komunista, nego da me i poveže s njima. Ja sam u Pakrac nisam smio. Ucjena je na mene već bila raspisana. A i drugovi u Pakracu su mogli biti pod policijskom paskom. Ljuba Vrhovac je nabrojila nekoliko imena. Pamtim, rekla je: sudac Ilić i šumar Lončar. Nisam ranije čuo niti za jednoga.

— Kako ću do njih?

— Ja ću — ustade žena mirno.

— Ne mogu ti ja, tetka Ljubo, naređivati. Mogu te samo zamoliti i molim te dovedi ih nekako u Skenderovce, pa da se kod tebe sastanemo...

Ljubi Vrhovac nije trebalo dva puta kazati. »Naređeno, učinjeno« — promrmljala je po običaju, uvalila se u fijaker i odjurila ravno u Pakrac.

Nekoliko dana kasnije otpješačio sam prečacem preko Psunja u Skenderovce. Išao sam sam. Neprimjećeno sam prišao kući Ljube Vrhovac. Pakračani su već bili unutra. Ljuba me dočekala na ulazu. Osim Vladimira Ilića i inž. Vladimira Lončara stigle su i njihove supruge. To me u prvi mah zbunilo. Ilić mi je prvi prišao. Pruži mi ruku, a onda me upozna s ostalima.

— Ovaj znate... — htjedoh nešto o konspiraciji, da bi ih opomenuo, da bih dvojicu Vladimira podsjetio na partijsku disciplinu, ali me sučeva žena prekinu:

— Samo vi, druže, govorite. Sve mi znademo.

Sad je bilo smiješno okolišiti. A i nisam volio vrdati. Ili — ili. Prešao sam odmah na stvar:

— Vi ste, zar ne, komunisti?

— Možda i jesmo — neodređeno odgovori Ilić, ali se odmah zatim dopuni: — Znate, kolega, mi nismo članovi Komunističke partije...

Ljut, htjedoh nešto reći, ali me spriječi tihi glas šumareve supruge, profesorice Danice Lončar:

— Možemo vam ipak pomoći. Znamo neke komuniste, a i sami se osjećamo komunistima — govorila je prirodno i pribrano.

— Da, kolega — na to će sudac — naš dobar prijatelj je Preč. Mislim da je on sekretar Mjesnog komiteta.

Sudac i šumar, kao i njihove drugarice, s mnogo povjerenja su mi pričali o životu u Pakracu, o tome kako je nastradao Jovica Marković (i njega su otprije poznavali), o prilikama, o svojim prijateljima. Bili su to veoma pošteni ljudi. Najviše sam pričao s Vladimirom Ilićem. Osjećao sam u njemu veoma poštenog rodoljuba, razumnog i smionog. Skroman i odmjeren, govorio je o ustaškim zločinima, o progonima i mučenju, o suđenju nevinima.

— Nemoćni smo, kolega, ali neće dugo potrajati ova nemoć. O, i ja vjerujem u našu snagu, u našu pobjedu... — onda bi digao prst — Blizu je naše vrijeme... — govorio je kao da mene hrabri.

Ilić je nekoliko dana kasnije doveo k meni na sastanak Preča: prvu partijsku vezu s Pakracem. Bonifacije Preč Garavi, mršav čovjek s uskim, podsječenim brčićima, radnik u Pilani, bio je u ono vrijeme sekretar Mjesnog komiteta u Pakracu. Bio je srdačan i neposredan.

— Nemamo vezu s Okružnim komitetima. Nemamo direktiva. Neki drugovi su u zatvorima, a ovo nas što smo još ostali, radimo koliko se može... — rekao mi je Preč. Spomenuo mi je tom prilikom mladog suca Duška Marijana Zucu, pilanskog radnika Josipa Prajku, Manu Trbojevića i Bogdana Crnobrnju, učitelje, kao najaktivnije komuniste u pakračkom kotaru.

Tako je poznanstvom s Prečom, a odmah potom i s Manom Trbojevićem i Bogdanom Crnobrnjom, uspostavljena veza sa svim komunistima na području novogradiškog kotara. Imao sam pregled svih organizacija i mogao sam u Zagreb poslati drugovima u CK opširan izvještaj. Ali prije nego je taj izvještaj bio poslat, stigao je u Benkovac dr Pavle Gregorić.

Očekivao sam ga već ranije, ali svejedno sam se iznenadio kad je jednog jutra izašao iz daruvarskog autobusa. Putovao je sasvim legalno. Dakako, ne s ispravama na ime Pavla Gregorića, člana Centralnog komiteta, već na ime apotekara Franje Sajferta, zastupnika neke njemačke firme za prodaju lijekova. Lice mu je bilo oznojeno, sav je blistao, no nije pustio da zamijetimo umor na njemu. Prisno mi je prihvatio obje ruke i odmah se počeo raspitivati o zbivanjima i ljudima, o našim dogovorima i prikupljenom oružju, o pripremama za akcije i akcijama... I sam je pričao. Najednom se prekide, osmjehnu se:

— Znaš, gladan sam... — bi me stid što se prije nisam sjetio. A Pajo je bio jednostavan, srdačan, prostodušan u razgovoru, šalio se s mojim rođacima. Činilo se kao da on oduvijek dolazi u Benkovac, da tu svakoga znade. Znao sam koliko on

mnogo radi na organiziranju ustanka. Vlado mi je u Zagrebu pričao:

— Taj se ne odmara. A putuje smiono kao da je ustaški komandant.

Čuo sam o njemu i prije rata. Sjećam se: vodio je jednu partijsku delegaciju na pregovore kod generala Jurišića, komandanta IV armije. Zahtijevali su od generala da pusti rodoljube iz zatvora ako dođe do fašističke agresije, da da radnicima oružje.

U Benkovcu je ostavio izvanredan dojam. Najprije sam razgovarao s njim kao sa starijim revolucionarom, sa svojim rukovodiocem, ali što smo duže pričali gubilo se rastojanje što sam ga ja iz poštovanja uspostavio. Rastali smo se kao dva dugogodišnja prijatelja. Zagrlio me:

— Nastavi kako si započeo i redovito šalji izvještaje — ostavio mi je i stalnu vezu da bih ga mogao obavještavati. Osim toga rekao mi je da će se on uskoro prebaciti u naš kraj i tu ostati duže vrijeme.

— Brzo ćemo mi njih slomiti — samouvjereno sam rekao Paji.

— Tko zna hoćemo li brzo, ali sigurno je da hoćemo.

Tako smo tada, dolaskom Pavla Gregorića, uspostavili dvostruku vezu s Centralnim komitetom. Izvještaje sam od tada slao Pavlu Gregoriću, koji se čitavo vrijeme nalazio na našem području (u Bjelovaru, Virovitici, Čazmi), u Slavoniji ili Sremu, a osim toga još jedno vrijeme i direktno u Zagreb Vladi Popoviću. Partijske organizacije su bile reorganizirane, stvorene su omladinske udarne grupe i uslovi za formiranje oružanih grupa i otpočinjanje oružane borbe.

Dušan ČALIĆ

AKTIVNOST NARODNE POMOĆI I ŽENSKE ORGANIZACIJE U PRILEPU 1941.

Organizacija Crvena pomoć je još pre rata prerasla u organizaciju Narodna pomoć, koja je za vreme okupacije u Prilepu delovala na širokoj nacionalnoj i antifašističkoj platformi. Već početkom 1943. u Prilepu je od najboljih aktivista Narodne pomoći formiran prvi Narodnooslobodilački odbor, kojim je zamenjen dotadašnji Mesni odbor Narodne pomoći.

U rad te organizacije uključila sam se polovinom 1941. godine. Istog dana, 22. juna 1941. kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, Mesni komitet je održao sastanak i doneo odluku da se pojača sastav Mesnog odbora Narodne pomoći i da se proširi aktivnost te organizacije; drugim rečima da se i ona uključi u neposredne pripreme za podizanje oružanog ustanka.

U to vreme u Mesnom odboru Narodne pomoći bili su: Orde Čopela (bio je član Mesnog komiteta KPJ a rukovodio je odborom), Nedan Sabotkovski, Kiro Gavrilovski, Goce Dimitrievski, ja i još desetak drugova i drugarica. Nešto kasnije neki članovi su otpali, a na njihova mesta su došli Krume Volnarovski, Milka Hadži-Ilijeva, Dimče Ivanovski i Boca Ivanovska. U odboru su pored članova Partije, većinom bili ugledni građani — antifašisti, među kojima su bili i oni koji su u predratnoj Jugoslaviji bili aktivni opozicioneri velikosrpskom režimu.

Pored toga, u gradu i u nekim susednim selima postojali su i pododbori Narodne pomoći, kako su se u ono vreme i zvali. Ti pododbori su bili formirani u raznim delovima grada (u »Monopolu«, Momiroku, i u svim rejonima) i u selima: Varošu, Dabnici, Mažučištu itd. Ne sećam se tačno koliko je bilo tih pododbora, ali mogu da kažem da ih je bilo mnogo, da smo imali okupljen veliki broj antifašista i simpatizera koji su bili

članovi i tih pododbora. Isto tako je bio okupljen i velik broj uglednijih građana koji nisu bili članovi pododbora, ali sa kojima su održavane pojedinačne veze i koji su radili na zadacima Narodne pomoći.

Svaki član Mesnog odbora je rukovodio sa po jednim ili dva pododbora.

Pored toga, u svim partijskim ćelijama, pored drugih sektora, postojao je i sektor Narodne pomoći, pa su tako članovi Partije bili zaduženi da rade na tim poslovima: da rukovode svojim pododborom, da organizuju sakupljanje narodne pomoći i slično.

Glavni zadatak Mesnog odbora bio je, kao što je rečeno, sakupljanje narodne pomoći: hrane, medicinskog materijala, odeće, oružja itd., kao i proširivanje mreže Narodne pomoći obuhvatanjem što većeg broja simpatizera NOP, koje je trebalo aktivirati kao članove pododbora ili ih održavati na pojedinačnoj vezi. U tom poslu postignuti su veliki uspesi, i to ne samo u stvaranju materijalne baze za borbu, već i u širokom okupljanju radnih ljudi na liniji borbe protiv okupatora.

Pripreme za ishranu partizanskog odreda razvijale su se normalno. Mesni odbor je septembra 1941. organizovao veliku akciju za pripremanje zimnice, za konzerviranje hrane. U pripremi zimnice učestvovao je veliki broj aktivista, a naročito žena. Pripremljene su velike količine marmelade, paprike, žita, krompira, meda i sl., koje smo slali odredu. Te namirnice su odredu upućivane direktno ili preko organizacija u selima. Te rezerve su korišćene i za davanje pomoći partizanskim porodicama, a jedan deo smo slali u Skoplje. Zimnica je pripremana u kućama Ljiljane Debranke, Spasije Tutevske, Nedana Sabotkovskog i desetorice drugih, uz masovno učešće i podršku građana Prilepa. Koliko je meni poznato u toj akciji su, pored ostalih, učestvovali i ovi: Orde Čopela, Nedan Sabotkovski, Kiro Gavrilevski, Krume Volnarovski, Nada Lamevska, Cenka Tuteska, Ljiljana Debranka, Milka Hadži-Ilijeva, Vera Orovčanec, Menka Ivanovska, Pace Narodot i mnogi drugi. Zapravo u tom poslu učestvovalo je više stotina kuća, bilo u spremanju ili u uskladištenju rezervi hrane, odeće i sl.

U tom periodu od velike važnosti je bila i akcija Mesnog odbora na oporezivanju u korist NOP (oporezivani su imućniji građani, antifašisti Prilepa, dosta visokim sumama novca). Svim tim ljudima upućivani su specijalni pozivi, u kojima je tačno određena suma novca koju je trebalo da prilože. U toj akciji je postignut veliki uspeh, jer su se svi oporezovani građani odazvali i priložili određene sume novca. Takve akcije je odbor više puta organizovao.

Pošto smo imali velike količine vune sakupljene po selima, u jesen te iste godine organizovana je nova akcija preko pododbora Narodne pomoći i gradske komisije žena. Vuna je razdeljena ženama aktivistkinjama. Zatim je prerađena i od nje su žene isplele džempere, pulovere i čarape za partizane.

Odbor je skoro svake nedelje redovno održavao sastanke, najčešće u kućama: Joske Magdevskog, Dare Đambaza, Nari Blagoja, Dimče Ivanovskog, Nedana Sabotkovskog i dr.

Pri MK KPJ još pre rata je postojala i komisija za rad sa ženama. U toku okupacije razvila se aktivnost na širokom okupljanju žena u ženske grupe i aktive. U Prilepu je 1941. godine bilo više od 20 žena i devojaka članova Partije i stotinu skojevki.

U novembru 1941. god. ženska komisija je reorganizovana. U njoj su tada bile: Vera Orovčanec (mislim da je bila predsednik komisije), Steve Rasolkovska, Franče Nikolovska, Anđa Trpevska, Talija Đajkovska i ja.

Članice te komisije su bile zadužene da rade sa ženama, da što veći broj žena okupljaju u ženske grupe i aktive. Komisija je, takođe, održavala redovno sastanke svake nedelje. Na svojim sastancima pored organizacionih pitanja, postavljala je na dnevni red i pitanja iz okvira ideološko-vaspitnog rada. Na sastancima su proučavani leci i proglasi Komunističke partije Jugoslavije o narodnooslobodilačkom pokretu i borbi partizana, vesti o situaciji na istočnom frontu itd.

Preko ženske organizacije izvedene su mnoge akcije: ishrana zatvorenika, pružanje pomoći porodicama partizana i zatvorenika, sakupljanje narodne pomoći, organizovanje žena na preradi vune, štrikanje džempera, pulovera, čarapa i svega drugog što je bilo potrebno za partizane i ilegalne radnike na terenu.

Svaki član komisije je rukovodio sa po dve do tri grupe žena, koje su najčešće bile sastavljene od 3 do 7 članova. Te su grupe održavale svoje redovne sastanke, na kojima su podnosile izveštaje o rezultatima rada sa ženama.

Članice i aktivisti u ženskoj organizaciji, koliko se sećam, bile su drugarice: Paraskeva Jaskoska, Para Vojnevska, Zorka Krstevska, Vaska Ciriviri, Ljubica Kozarovska, Vera Đambazova, Cenka Krstevska, Mara Kozarica, Stevka Tuteska, Ljuba Popovska, Nada Čopelovska, Todorka Kajđanova, Kata Ljutvinska i mnoge druge, čijih se imena ne sećam.

Na sastanku od 21. novembra 1941. godine izvršene su dopune u Mesnom komitetu KPJ u Prilepu. Tada su izvršena sledeća zaduženja: politički sekretar bio je Borko Temelkovski,

organizacioni sekretar Vera Ciriviri; Penko Zdravkovski je bio odgovoran za agitaciju i propagandu, a Ratka Krstevska za organizaciju žena. Tom sastanku su prisustvovali Strašo Pindžur i Trajko Boškovski. Nešto kasnije u Prilep je kao instruktor PK došao Cvetko Uzunovski, a u decembru i Borko Talevski.

U tom periodu pred Mesnim komitetom, pored ostalih, bili su sledeći važniji zadaci: normalizovati rad partijske organizacije; pojačati sastav i rad mesnih rukovodstava Skoja, komisije za rad sa ženama i Mesnog odbora Narodne pomoći; razviti veću aktivnost na selu preko komisije za selo. Posebnu pažnju smo obratili pojačanju ideološko-vaspitnog rada u partijskoj organizaciji, Skoju i drugim organizacijama. Tako je najpre organizovan kurs ideološko-vaspitnog rada za članove Mesnog komiteta, na kome su držali predavanja Cvetko Uzunovski i Borko Temelkovski. Posle završetka rada tog kursa svi članovi Mesnog komiteta bili su zaduženi sa po nekoliko partijskih ćelija, pred čijim su članovima održavali predavanja sa diskusijom.

Ratka KRSTEVSKA

NEODRŽANI GOVOR

Polovinom decembra prve ratne godine postrojio se ceo Mačvanski partizanski odred na Proslopu, na putu između Valjeva i Ljubovije, da čuje reč o povratku na svoju teritoriju, u rođenu Mačvu, gde je bolje i »sit poginuti« nego »gladan živeti« ovde, u ovim brdima. Bio je to oproštaj od Maljena, Povljena i Medvednika, po kojima su se borci Mačve više od dva meseca tukli, čas na jednoj, čas na drugoj strani, s Nemcima i izdajnicima svih vrsta. Od uspona ustanka kada je odred bio narastao na blizu hiljadu boraca — prošla su gotovo tri meseca, ali je u odredu sada bila tek trećina tog broja. Ostali su oni koji su bili spremni da istraju do kraja. Na proplanku, u to zimsko jutro, postrojilo se šest četa, podeljenih u dva bataljona. Nešto više od 300 boraca bilo je spremno da krene u Mačvu i Pocerinu, ostavljajući na terenu Valjevskog odreda svoju bolnicu, skladište hrane i odeće i radionice.

Mačvani su se radovali povratku. I Sremci su imali čemu da se vesele, jer bi samo »preskočili« Savu ako dođe do kakve nevolje. Lembika iz Laćarka se zaklinjao da će odavde poneti veliki kamen i staviti ga pod glavu, a sremske jastuke staviti pod noge — da bi »kaznio ludu glavu koja ga je dovela ovamo«, a jastucima će utopliti noge koje su ga spasavale ovih nekoliko meseci. Radovali su se i Srbi »kolonisti« i izbeglice iz Slavonije, jer će se naći kod svojih porodica u mačvanskim selima.

Drukčiji su bili oni koji su organizovali i rukovodili ustankom i bili svesni duge i neposredne borbe. Brižni su oni bili, jer su znali da je do Mačve dalek put, da su četničke jedinice zaposele sva veća sela Mačve i krstare kao predstraža nemačkim posadama. Oni bi radije krenuli sa partizanskim snagama koje idu u pravcu Užica, ili tamo gde se lakše može doći do municije i iznenada napasti neprijatelja. Kod četnika

municije nema, Nemci su svuda dobro utvrđeni, a nas odavna zovu »petmetkovići«. Četnici nas u poslednje vreme samo uznemiravaju, a čim krenemo prema njima beže bez traga. Ne daju nam ni da se iznenadno pojavimo pred sigurnim izvorom municije i oružja, pred nemačkim skladištem.

. Dogovor je bio kratak, kao svaka vojnička zapovest. Bataljoni su dobili pravce kretanja. Svaka četa svoj zadatak. Sastanak štaba odreda i štabova bataljona zakazan je u Beloj Reci, ispod Cera. Sa 3. četom Pocerskog bataljona, čiji je komandir bio Josip Antolović Hrvat, a politički komesar Radojica Nenezić, krenuo je i štab bataljona (komandant je bio Steva Filipović, a ja polit-komesar) sa nekoliko kurira. Sa komandom ove čete krenuli su i zamenik komandanta odreda, Danilo Lekić Španac, sekretar Okružnog komiteta Dobrivoje Radosavljević Narod, član komiteta Milorad Petrović Ujka i instruktor Pokrajinskog komiteta Mile Ivković.

U blizini Cera, u selu Pomijači, od čete su se odvojili Španac, Steva i Narod, sa još dva kurira. Sa četom smo ostali Ujka, Mile i ja, jer nije bilo potrebno, kako smo se ranije dogovorili, da idemo svi na sastanak u Belu Reku. Treća četa je, uz manje čarke sa četničkim patrolama stigla preko Tekeriša na padine Cera. Vesti o ostalim četama i štabu odreda bile su poražavajuće. Svi napori da se ma sa kojom jedinicom uspostavi bilo kakva veza ostajali su uzaludni. Upućene su patrole od dva do tri borca, ali se one obično nisu vraćale, ili su se vraćale sa izveštajima da su sve čete razbijene. Upućena je zatim i desetina sa jednim »šarcem« na čelu sa vodnikom Nikicom Bavoševićem, koja je donela izveštaj da je štab odreda pobijen, da je Nebojša, komandant odreda, mrtav provezen kroz Šabac. Svi su izveštaji govorili o tome da je od celog Mačvanskog odreda ostala samo ova 3. četa.

Četa je bila veoma pokretna. Komanda je primenjivala taktiku da ne zanoći tamo gde omrkne, a da ne osvane tamo gde prespava. Bilo je to desetak dana neprekidnih kretanja i manjih sukoba sa neprijateljevim patrolama.

Nastali su teški dani za partizane u zapadnoj Srbiji. Već mesecima, od prve ofanzive i kaznene ekspedicije pa do ovih decembarskih dana, u neprekidnom pokretu i bez prave borbe u kojoj bismo došli do municije, odeće i obuće, u selima prestrašenim i oskudnim u hrani. Vesti sa istočnog fronta već dugo nemamo. Za druge odrede i partizanske borbe niotkuda glasa. Izveštaji o pokoljima, logorima i streljanju — sve su strašniji. Preko četničkih saradnika dolaze obećanja i pretnje. Pojedinačno ili u manjim grupama četu su, krišom ili javno, počeli napuštati neki borci iz Mačve. Među njima je bio i poznati

prvoborac i politički radnik Mačve Milan Đaković sa svoja dva sina. Svi su oni računali da će se probiti do svojih sela i tamo prikriti do proleća, jer su već veliki snegovi onemogućavali i borbu i kretanje partizana. Neki borci već su bili iscrpeni i izgubili perspektivu uspešne borbe i održanja.

Četa se kretala prema Radovašnici, Bojiću, Rumskoj i spuštala čak do Jevremovca, ali od 300 boraca odreda nigde nije srela nijednog partizana od koga bi doznala nešto o odredu i ostalim četama. Komanda 3. čete nije prihvatila predlog Ujke i Mila da se ide u Mačvu gde su, prema mišljenju ove dvojice, preostale čete već uspele da se probiju i da čiste Mačvu od neprijatelja. Ona je, na osnovu podataka koje je imala, smatrala da bi to značilo uništenje i poslednje organizovane jedinice odreda. Prihvatila je da njih dvojicu prebaci do baze i omogući im prelazak u ilegalnost, ali je zauzela stav da se četa vrati na teren Valjevskog odreda i poveže sa bolnicom i intendanturom, koja je ostala u Dragodolu kod Pecke.

Poslednjih dana decembra oko čete se sve više stezao obruč. U Jevremovcu su se pojavile jače nemačke snage. Najpametnije je bilo, znači, povlačiti se prema Medvedniku i Valjevskom odredu. Poslednjeg dana 1941. godine napravljen je duži marš u pravcu Cera, po dubokom snegu koji je i dalje neprekidno padao. Zatim je učinjen nagli zaokret prema Tekerišu, da bi četa mogla zanoćiti u Velikoj Rumskoj. Na brdašcu, upravo na jednoj kosi iznad sela, bila je kuća nekog bogatijeg seljaka, pogodna za smeštaj čete, pa i za borbu, ako bi zatrebalo. Tu je četa nameravala da isprati staru i dočeka Novu godinu.

Borcima je bila potrebna dobra večera i topla soba. Drugarice i neki drugovi zabavili su se oko večere. Preostali su se dogovarali kako da se isprati stara i dočeka Nova godina. Ja sam spremao politički govor. Trebalo je da govorim o tome kako je pred nama godina u kojoj će ovim teškoćama biti kraj, u kojoj ćemo slaviti pobedu. Na prtini i maršu, umoran, gladan i iscrpen, »kuvao« sam taj govor poslednjeg dana prve ratne godine desetkovanoj i potpuno usamljenoj našoj četi.

Patrola koju smo poslali u selo nije se vraćala. Na čelu patrole bio je hrabar borac (iz nekog slavonskog sela). Nismo verovali u to da je otišao u Mačvu.

Vreme povratka patrole davno je prošlo. Svi smo bili uznemireni. Partijski sastanak se završio odlukom većine da se vratimo u pravcu Valjevskog odreda. Ujka i Mile su se pokorili odluci komunista, iako su zastupali stanovište da četa treba da se po svaku cenu probije u Mačvu i poveže sa ostalim četama, za koje su oni tvrdili da su negde u selima Mačve ili

Pocerine. Bio je to, verovatno, poslednji partijski sastanak koji je neka ćelija u zemlji održala u 1941. godini, sastanak na kojem su članovi višeg partijskog rukovodstva usvojili opravdano obrazloženje članova ćelije.

Po završetku sastanka skoknuo sam preko puta u kuću u kojoj se odmarala većina boraca. Tu se spremala večera i pušilo desetak hlebova, izvađenih iz peći. Razgovarao sam sa domaćinom kuće, pedesetogodišnjakom. Bile su to kuće Popovića. Najmlađi sin je bio na zanatu u Šapcu i došao je tih dana kući, te sam i s njim započinjao razgovor. Dve ili tri snahe, užurbano spremajući po kući, nervozno su vukle decu za ruke. Ni stari nije izgledao mnogo miran ni prijateljski razgovorljiv. Sve mi je to postalo sumnjivo. Ubrzavao sam podelu večere i počeo da zaboravljam na svoj dragi govor o radosti koja nas čeka u novoj godini, koja je za sat-dva trebalo da počne. Bilo je sada preče od svega što pre nahraniti borce. Većina je spavala na slami. Sigurno su pre sanjali večeru nego moj govor.

Najednom, iz polukruga sa druge kose otvoren je venac puščane i mitraljeske vatre. To je bilo ono čega smo se u potaji najviše pribojavali. Borci su poskakali. Pojurio sam kući u kojoj je bila i komanda čete. Kratak dogovor. Proboj samo na onu stranu odakle je bila najžešća vatra. Nikako ne na onu odakle se ne puca. Najverovatnije je tamo klopka. Tamo je i drum za Šabac. Mogućno je da su tamo i Nemci. Verovatno su nas pratili ceo dan. Verovatno su zarobili i patrolu koja je odavno trebalo da se vrati.

Prva ratna godina se približavala kraju. Mi smo je, umesto moga govora i male priredbe koju smo planirali, morali provesti u proboju iz obruča, kroz celac i mećavu na nepoznatom terenu. Dobro smo uradili što smo ovuda krenuli. Ne naiđosmo na otpor.

U svitanje prvog dana 1942. godine stigosmo do sela Pomijače. Borci su gladni i iscrpeni zaspali pre nego što su i ušli u kuće na drugom kraju sela. Opet sastanak sa komandom čete i dogovor o daljem pokretu. Opet sam prešao iz jedne kuće u drugu. Toga puta sam, međutim, ostavio pušku. I samo što sam požurio da se vratim po nju, ugledah stražara kako beži niz padinu, napuštajući stražarsko mesto bez ikakvog znaka uzbune. Istoga trena otvori se strašna vatra iz tog pravca. Preda mnom je stajala visoka ograda od šiljatog kolja. Borci su ispadali iz kuća. Mila, moja drugarica, pojavi se na vratima pružajući mi pušku.

Iza leđa, na suprotnoj kosi, ugledah manju grupu četnika kako se ubrzano prebacuje da nam zatvori pravac kojim smo

nameravali da krenemo. Komandir i komesar, Hrvat i Radojica, krenuše na čelu čete. Nikica sa »šarcem« i ja ostadosmo na začelju. Spretno smo se izvukli iz kritične situacije. Uzeli smo jednoga starca za vođu puta.

— Deco moja, šta li će biti od vas? — govorio je usput ovaj stari srpski ratnik. — Znam da će vaša stvar pobediti, jer bi bilo veliko zlo da to ne bude, ali dotle ćete svi vi izginuti. Šta li će biti od vas dotle?

Drage su mi bile njegove reči i drag mi je ostao taj starac koji, verovatno, nije dočekao oslobođenje.

Večera nam je bila slatka te noći u selu iznad Jadra. A još slađi prelaz preko Jadra i ceste Valjevo — Loznica. Po vedroj, prvoj januarskoj noći 1942. godine, vešto nas je preveo švercer duvana između svih zaseda i postaja na tom putu. Znao je prelaz pokraj vodenice, ali je tražio da se porcije i nožnice umotaju u krpe i da se obezbedi apsolutna tišina. Otada sam kroz ceo rat, kad god je bilo »gusto«, švercere tražio za vodiče.

Prvu noć 1942. godine, negde posle njene polovine, zanoćili smo u valjevskom Belotiću. Obilazeći borce koji su već spavali, nađoh pod krevetom jednog četnika za kojega je domaćica tvrdila da je otišao u vodenicu. Probudih dva borca da ga čuvaju kraj ognjišta. Dok sam se vratio iz druge kuće, on im je pobegao. Ostalo nam je samo da probudimo borce i da krenemo dalje. Napustili smo selo u osvit zore. Opet ispraćeni pucnjavom koja je dolazila iz daleka i ne bi trebalo mnogo da nas zatekne na spavanju. Sa susednog brda ugledali smo Dragodol i kraj kruške, iznad Andrića kuća, partizanskog stražara.

Idemo na začelju čete: Radojica, Mila i ja, sada već sigurni u to da nas čekaju mirniji dani. Razgovaramo o poslednjem danu 3. čete Mačvanskog partizanskog odreda u 1941. godini i njenom prvom danu u 1942. godini. Složismo se da je ispraćaj stare i početak nove godine i pored svega bio uspešan, iako mi ne dadoše da u miru održim govor . . .

Mitar BAJALICA

UGRABILI SU GA ISPRED ITALIJANSKE STRAŽE

Prilikom izvođenja poznate akcije 18. oktobra 1941. godine na Jelinom dubu, pod komandom Blaža Jovanovića, iz Kombinovanog bataljona odreda »Bijeli Pavle«, nestao je Neđo Jovanović iz s. Jovanovića. Pošto niko iz njegove čete nije znao šta je sa njim bilo, kada je i gdje nestao, četa se 18. oktobra po podne prebacila preko r. Morače i vratila u svoja sela na teren Pavkovića.

Međutim, partijska organizacija u Pavkovićima je odmah poslije povratka na vanrednom sastanku postavila pitanje njegovog nestanka i odgovornosti za to i odredila patrolu da ga pronađe. U tu patrolu su određeni Vojo, Živko i Miladin Jovanović, s tim što Neđovom bratu i članovima uže porodice nije bilo dozvoljeno da idu. Patrola je 19. oktobra uveče krenula iz Jovanovića preko Gostilja i Gornjih Pipera po vrlo ružnom i hladnom vremenu (na Radovču je već padao snijeg) ka mjestu gdje je akcija bila izvedena.

Pri prolazu kroz Gostilje, drugovi iz Glavnog štaba su obavijestili patrolu da su od partizana iz Pipera saznali da su Italijani našli nekog partizana koji je poginuo negdje iznad Peleva brijega i da ga čuvaju na nekoj livadici, čekajući valjda da se neko pojavi od partizana, da bi još koga uhvatili ili ubili, jer su s pravom pretpostavljali da će ga partizani tražiti. Zato su preporučili patroli da se u s. Rijeci Piperskoj obrati za pomoć Radulu Božoviću, koji zna gdje Italijani čuvaju mrtvog partizana i koji dobro poznaje teren i prelaze preko r. Morače.

Kad je ova trojka došla kod Radula Božovića, dala mu pismo Glavnog štaba i objasnila zadatak koji je dobila, nastalo je dugo objašnjavanje, ubjeđivanje i dogovaranje o načinu izvođenja akcije i o tome da li treba žrtvovati nekoliko drugova za jednog mrtvog i sl. Pošto je odlučnost drugova u pa-

troli imponovala borcima Riječke partizanske čete, prijavio se čitav vod od 18 dobrovoljaca da ide sa njima u akciju, da otmu mrtvog Neđa.

Po mrkloj, hladnoj i kišovitoj noći borci su morali da gaze hladnu Moraču. Živko Jovanović ih je nekolicinu prenio preko nje. Kretali su se po bespuću i oštrom kamenju, kako bi se nečujno prikrali mjestu gdje su italijanski vojnici čuvali mrtvoga Neđa. Posle dvočasovnog hoda, Radule je doveo dio voda do toga mjesta, dok je drugi dio u pomrčini zalutao i izgubio vezu. Prirodno je da ove zalutale drugove nijesu smjeli zvati da se ne bi otkrili.

Oko vatre, na poljanici, skakutao je italijanski stražar. Vjerovatno nije ni pretpostavljao da mogu doći komunisti.

Partizani su se privukli skoro na 20 metara od leša i stražara. I dok je Radule sa grupom boraca ostao iza međe, Vojo i Živko su po ranijem dogovoru otpuzali ka lešu, s namjerom da ga izvuku, dok je Miladin držao na nišanu stražara. Živko, stari švercer, pokretan kao mačka, a Vojo aktivni podoficir bivše jugoslovenske vojske, napeto i bez daha iščekivali su da stražar prođe na drugu stranu vatre i da se bar malo udalji. Svakako su preživljavali duge i mučne trenutke, iako se nijesu bojali za sebe. Bilo je bitno da ničim ne odaju svoje prisustvo, dok ne ugrabe Neđa i izvuku ga bar 20 metara, i prebace preko međe, pošto nijesu znali gdje su ostali italijanski vojnici. A stražar, baš kao da im je išao na ruku — nije čuo kada su ga ugrabili, nije htio da čuje kada su ga vukli po livadi, a nije »vidio« ni pucao ni onda kada se međa pod teretom oburdala. Svakako je bio iznenađen i uplašen. Naravno, ni partizani nijesu na njega pucali, jer im je bilo stalo da se što dalje i što prije neopaženo udalje.

Tek kada su odmakli 150—200 metara, italijanski vojnici, vjerovatno na poziv stražara, otvorili su paklenu vatru u prazno, ali se nijesu krenuli u potjeru za otmičarima. Dotle su pristigli i ostali borci iz Radulove čete i odnijeli Neđa do manastira Duge, gdje su ga i sahranili.

Dva dana kasnije u Jovanovićima je organizovana žalba druga Neđa, koja je ujedno bila i najveći »pogreb« koga pamte Pavkovići. To je u isto vrijeme bio i masovni politički skup, na kome su se u tom mjestu prvi put javno, usred bijela dana, pojavili partizani pod oružjem i novim oznakama — crvenom petokrakom zvijezdom iznad crnogorske trobojke.

Glavni štab je istog mjeseca za ovaj podvig predložio Vrhovnom štabu da se pohvale Radule Božović i svi drugovi koji su uspješno izveli akciju.

Zarije ŠKEROVIĆ

AKCIJE BUKOVIČKOG GERILSKOG ODREDA I ČETE PRVIH DANA USTANKA 1941.

Poslije kapitulacije i rasula bivše jugoslovenske vojske, većina mobilisanog ljudstva sa teritorije bukovičke opštine vratila se svojim kućama. Svi su bili ogorčeni i potišteni zbog tako brzog sloma, ali se osjećala vrlo živa aktivnost članova KPJ. Ta aktivnost mi je padala u oči zato što su tih dana, pred ustanak, pojedini drugovi često posjećivali oboljelog sekretara Sreskog komiteta Jovana Ćorovića. U stvari, tada su vršene pripreme za organizaciju oružanog ustanka.

Koncem juna na sastanku u s. Vrtoč-Polju, kome je, pored članova Partije, prisustvovalo i nekoliko simpatizera i rodoljuba, izvršeno je formiranje Bukovičkog gerilskog odreda, u koji je ušlo oko 25 drugova iz sela G. i D. Bukovice, Provalije, Vukodola, Vrtoč-Polja i Skočkog Omara.

Na tom sastanku je sekretar Sreskog komiteta (sastanak se održavao u njegovoj sobi, dok je on ležao bolestan u krevetu) iznio političku situaciju u zemlji i perspektive i posebno naglasio potrebu da se organizuje jedan čvrst gerilski odred i da se preduzmu potrebne mjere za prikupljanje oružja i municije. U diskusiji je učestvovalo više drugova, uglavnom članova KPJ (kasnije sam saznao ko je bio član Partije). Stupanje u odred bilo je dobrovoljno, a za komandanta odreda izabran je Tomica Ćorović, koji je bio i sekretar osnovne organizacije. Na kraju su iznijeti zadaci odreda i određeno ko će koga obavještavati u slučaju potrebe. Formiranje gerilskog odreda, njegov sastav i zadaci koje je dobio još uvek su se morali držati u najvećoj tajnosti.

Noću 19/20. jula trebalo je ljudstvo odreda hitno prikupiti kod brda Kovačice, jer mu je predstojalo izvršenje prvog zadatka. Noć je bila oblačna i dosta tamna, pa smo imali poteškoća dok smo izvadili oružje iz sklonjenih mjesta. Nas ne-

kolicina smo morali izvući puške i municiju koje smo ranije spakovali u sanduk i zatrpali u jedan plast sijena.

Bukovički gerilski odred dobio je zadatak da poruši mostove i propuste na putu od Slatine do Bukovice i da na toj dionici puta izvrši potrebna zaprečavanja i rušenja puta i kidanja telefonskih veza. Odred je u tome uspio — zapalio je drvene mostove i propuste, i na izvjesnim mjestima porušio put i zaprečio ga oborenim bukvama i slično. U toku izvršenja zadatka povezali smo se sa Timarskim gerilskim odredom koji je u našoj blizini imao sličan zadatak. Saznali smo i o razoružanju Italijana u Žabljaku i bilo nam je žao što u tome i mi nijesmo učestvovali.

U toku toga dana su u naš odred stupili mnogi mještani koji su se ljutili, naročito stariji ljudi, što i oni nijesu bili blagovremeno pozvani. A kad je pao mrak naređeno je da se svi borci odreda vrate svojim kućama, s tim da budu spremni za izvršenje sljedećih zadataka. Međutim, odred se u prvobitnom sastavu više nije ni okupljao, jer su se događaji brzo razvijali. Na sve strane se rasplamsao 13-julski ustanak u kome je učestvovao gotovo svako ko je mogao pušku nositi. Na sve strane su se lepršale crvene zastave, klicalo se KPJ, SSSR-u i Crvenoj armiji. Situacija je bila sazrela za formiranje većih vojnih jedinica, čemu se narednih dana i pristupilo.

Dvadesetpetog jula pronio se glas da su Italijani na putu iz Pljevalja već stigli do Tare i da uz put ubijaju i pale. A sjutradan, 26. jula ujutru, stigao je u s. Vrtoč-Polje član Sreskog komiteta Bogdan Kotlica sa još jednim drugom koji je na Ošljoj kosi (iznad sela), po Bogdanovom naređenju, dva puta opalio iz puške. Pošto je to bio ugovoreni znak, neki drugovi iz sela su počeli na sav glas dozivati da se svi odrasli okupe na zbor u Skočki Omar (Kotlica se izvjesno vrijeme zadržao sa Jovanom Čorovićem, a potom je produžio za Uskoke). Uskoro zatim su u Skočki Omar počeli pristizati takoreći svi za borbu sposobni drugovi, pa čak i stari ratnici iz prošlih ratova, iz sela Gornje Bukovice, Provalije, Vrtoč-Polja, Merulje, Vukodola i Skočkog Omara. Na tom opštem zboru govorio je sekretar Sreskog komiteta KPJ Jovan Čorović. Poslije toga se uz česte poklike KPJ i SSSR-u, prišlo formiranju Bukovičke čete. Za komandira čete izabran je Vojin Čorović. Od prisutnih na zboru formirana su dva voda — u jedan su ušli ustanici iz G. Bukovice, Vrtoč-Polja i Merulje (za vodnika je izabran Uroš Pejanović), a u drugi ustanici iz sela Provalije, Vukodola i Skočkog Omara (za vodnika je izabran Isajilo Jauković). U treći, u stvari pozadinski vod, određeni su stariji i za borbu manje sposobni drugovi, sa zadatkom da snabdijeva četu hranom i

drugim materijalnim sredstvima za vrijeme dok ona izvršava borbene zadatke. Za lice za vezu sa narodom izabran je Tomica Ćorović. Poslije izvršenog popisa ljudstva čete svima je naređeno da se niko bez znanja rukovodstva ne smije udaljavati iz rejona čete, jer su se očekivale brze akcije. Međutim, dok su četa i narod još bili na okupu, jedan mještanin iz Sandžaka je obavijestio rukovodstvo zbora da se u Sandžaku ništa ne zna o pokretu Italijana i da ih nigdje nije primijetio u toku svog putovanja. Pošto je kasnije dobijen sličan izvještaj, odlučeno je da se svi borci raziđu svojim kućama s tim da budu spremni da se u slučaju potrebe brzo okupe na Skočkom Omaru koji je određen kao zborno mjesto.

Nekoliko dana kasnije došla je direktiva da se na teritoriji tadanje bukovičke opštine formira jedna četa na teritorijalnom principu. Zbog toga je od boraca dotadašnje Bukovičke čete formiran jedan vod (za vodnika je izabran Uroš Pejanović). Drugi vod je formiran od boraca iz sela D. Bukovice i Borovca (za vodnika je izabran Pavle Srdanović) a u treći vod ušli su ustanici iz s. Novakovića i Bara Žugića, koji su za vodnika izabrali Stojana Žugića. Za komandira novoformirane Bukovičke čete, koja je ušla u sastav Jezerskog bataljona, ponovo je izabran Vojin Ćorović.

Jezerski bataljon je imao 4 čete: Bukovičku, Pošćenskokomarsku, Tepačku i Žabljačku. Komandiri ovih četa su u Žabljaku izabrali Dušana Obradovića za komandanta bataljona, koji je tom prilikom upoznao komandire sa narednim zadacima pojedinih četa, potrebom njihovog što bržeg prikupljanja i načina održavanja veze sa komandantom.

Početkom avgusta su Italijani iz Nikšića krenuli da ponovo zauzmu Šavnik i Žabljak i da očiste teritoriju Drobnjaka od ustanika. Njima su pružale otpor partizanske snage iz okoline Nikšića, kao i jedna kombinovana Jezersko-drobnjačka četa, koja je ranije bila upućena na Krnovo. Međutim, naše nedovoljno jake snage nijesu bile u stanju da zaustave Italijane koji su zauzeli s. Kruševice i Mokro i palili sve pred sobom, tako da je i Šavnik sa okolnim selima bio pred padom. U takvoj situaciji naređeno je da se prikupe i čete Jezerskog bataljona. Na znak koji je dat pucnjavom iz pušaka i dozivanjem otpočelo je (4. avgusta po podne) prikupljanje boraca. Bukovička četa se prikupila za relativno kratko vrijeme. Pojedine njene grupe upućivane su ka Šavniku, onako kako su pristizale, s tim što se cijela četa imala prikupiti na planini Ivici. Odatle smo u toku noći po plamenu zapaljenih kuća mogli uočiti liniju na koju su Italijani izbili. Ogorčeni borci su predlagali da odmah krenemo i još u toku noći napadnemo

Italijane. Međutim, u okviru opšteg zadatka i sadejstva susednih bataljona i četa komandant bataljona Dušan Obradović je naredio da Bukovička četa sačeka i razbije neprijateljske snage na položaju Tvrdan. Tako je četa pred zoru stigla na određene položaje i rasporedila se po vodovima, zadržavajući neznatan broj boraca u rezervi. Počeli smo se utvrđivati u blizini automobilskog puta koji je prolazio sredinom odbrambenog rejona čete. Određeni položaji bili su prilično pošumljeni i pogodni za odbranu.

Dobro naoružani Italijani, uz podršku tenkova i aviona, produžili su u toku dana ka Šavniku iako su nailazili na vrlo jak otpor, naročito od strane grupe boraca pod komandom Matije Jakića. Tako su pred mrak uspjeli da sa prethodnicama uđu u Šavnik.

Pošto su stalnim izviđanjem u toku dana, naročito duž komunikacija, a možda i uslijed našeg nedovoljnog maskiranja, otkrili položaj naše čete, Italijani su je pred mrak obasuli snažnom artiljerijskom vatrom, a skoro u isto vrijeme i bombama iz vazduha. Dok su »Savoje« u grupama od po tri bombardovale naše položaje kao i položaje susednih jedinica sve do pada mraka, dotle je artiljerija produžila dejstvo i u toku noći. Naši izviđački dijelovi, koji su bili istureni ka neprijatelju, morali su se povući.

Uslijed jakog dejstva neprijateljske avijacije i artiljerije, a i direktive da se ne daje frontalan otpor, ljudstvo je napustilo položaje, s tim što su se komunisti i kompromitovani drugovi povukli u šume. Italijani su poslije toga nastavili napredovanje i kroz nekoliko dana uspjeli da se povežu sa svojim snagama iz Pljevalja. Međutim, iako je u toku avgusta bila dosta teška situacija, ipak su u tom periodu ponovo počeli da oživljavaju i da se formiraju partizanski odredi, koji su nešto kasnije prerasli u čvrste vojne jedinice.

Vojin ĆOROVIĆ

U OKUPIRANOM KARLOVCU S VODOM PARTIZANA

U štab grupe odreda, gdje smo stigli jednog oktobarskog dana oko podne, bili smo pozvani Milutin Košarić Čiko, Ignjatije Perić Gnjaco i ja. Dočekali su nas Veco Holjevac i Čanica Opačić, vedri, nasmijani, tako da je to raspoloženje prešlo i na nas, iako smo znali da nas zovu radi nečeg vrlo važnog.

Poslije ručka, nakon razgovora o drugim stvarima, Veco Holjevac nam je saopćio:

— Drugovi, treba da izvršimo jednu smjelu, ali vrlo važnu akciju u samom Karlovcu. Vi ćete sami izabrati borce za nju. Akcija mora ostati u najvećoj tajnosti tako da ni jedan borac za nju ne smije unaprijed saznati. Radi se, naime, o spasavanju druga Zvonka Dugog, koji je u Karlovcu pao u ruke policiji. Spasavanje ćemo izvršiti upadom u grad.

Veco je pogledao svakom od nas u oči i upitao:

— Slažete li se, drugovi?

— Slažemo se — odgovorili smo znatiželjni kako je dalje ta akcija zamišljena.

— Akciju treba da izvršimo po danu — nastavio je Veco. Od vaših boraca formirat ćemo vod od dvadeset i pet ljudi, a u grad ćemo ući u domobranskim uniformama s bosanskim fesovima na glavi.[1] U grad bismo ušli u popodnevnim satima, tako da još po danu stignemo do bolnice iz koje treba da spasimo Zvonka. On će tog dana u zatvoru prerezati sebi vene na rukama i policija će morati da ga preveze u bolnicu. Vodom, koji će trebati da izvrši ovaj zadatak, komandovat ću ja a pomagaće mi Todorić, koji poznaje Karlovac kao i ja.

Srce mi je jače zakucalo, osjećao sam kako mi je krv šiknula u glavu, tako da su mi i uši gorjele. Činilo mi se kao

[1] Takve fesove nosio je jedan rod domobrana.

da sam ovom odlukom naročito počašćen i sigurno je da se to zadovoljstvo odrazilo i na mom licu.

— Štab će osigurati fesove i domobranske oznake (kokarde), a vi ćete osigurati određeni broj odanih, požrtvovanih i posebno hrabrih boraca. Svi borci treba da budu u domobranskim uniformama a takove se kod vas mogu naći, jer ste nedavno imali više uspješnih akcija u kojima ste zaplijenili oružje i uniforme; puške moraju biti mauzerke. Dan akcije još nije određen, ali sve pripreme treba da su gotove do 12. oktobra — završio je Veco.

Za tren je nastala tišina. Počeli smo se iskašljavati i paliti cigarete. Nijedan od nas nije postavio nikakvo pitanje, iako smo znali da ovom akcijom rizikujemo živote svih onih koji će sačinjavati vod. U meni se borilo saznanje o ozbiljnosti i opasnosti ove akcije željom da makar i tako uđem u Karlovac.

Veco i Čanica, kao da su u šutnji osjetili našu zabrinutost, hrabrili su nas.

— Drugovi, znamo da je akcija opasna i vi se sigurno bojite da vam borci ne izginu, ali ona mora uspjeti ako se dobro i temeljito pripremi, a sve to ovisi o vama. Naš vod neće pasti u oči ako sačuvamo hladnokrvnost, jer je grad pun neprijateljevih vojnika. Ako uspijemo, a mi uspjeti moramo, ta akcija će se pročut nadaleko i našem vodu, a i odredu, donijet će slavu i priznanje.

S drugovima smo se zadržali u nevezanom razgovoru sve do zalaska sunca. Pričali su nam o uspjesima naših odreda u ostalim mjestima Korduna i Banije. Naročito nas je razveselilo što su lički borci zarobili tri teška mitraljeza, dva puškomitraljeza i jedan minobacač. Ova vijest nas je osvježila, ohrabrila i dala poleta za našu predstojeću akciju.

BIRAMO BORCE

Oko 20.00 časova stigli smo umorni u logor odreda. Noć je bila tamna, maglena i vlažna.

Odmah po dolasku, borci su nas okružili i obasuli pitanjima:

— Drugovi, šta je novo? Šta se sprema? Ajde, recite!

Nas trojica još smo se putem dogovorili da treba da budemo vrlo oprezni u razgovorima s borcima i da nam ne smije da izmakne ni jedna riječ o akciji koja se priprema. Bila su to uobičajena pitanja od kojih smo se lako odbranili.

Ujutro nitko nas nije budio tako da smo spavali dô devet sati. Bio je vedar, sunčan dan i izlazeći iz zemunice osjećao sam se bodro i veselo.

Oko deset sati sjedeli smo nas troje pod jednom bukvom, čija je široka zelena krošnja počela da gdje-gdje postaje smeđa.

Trebalo je izabrati borce za akciju. Bila je to teška odluka i za njeno donošenje potrebna je puna jedinstvenost sve trojice.

Razmatrali smo svakog pojedinog borca, jednog po jednog, isticali mu sve odlike, uočavali sve nedostatke ili eventualne slabosti i tako vagali i procjenjivali koga da uzmemo. U razmatranju vrijeme je teklo, tako da nismo ni osjetili da već sjedimo, razmišljamo i raspravljamo dva sata, a da se s mjesta gdje smo sjeli nismo ni pomakli.

— Ja mislim, drugovi — najednom živnu Gnjaco — ne bi li, možda, bilo najbolje i najpravilnije da naš čitav odred predložimo za izvršenje zadatka?

— Pa ako uzmemo u obzir sve o čemu smo do sada raspravljali i razmišljali i ja mislim da bi to, možda, bilo najbolje — složi se Čiko.

Razmišljao sam. Šta bi bilo najbolje? Šta bi najbolje osiguralo uspjeh naše akcije? Da li bi bilo dobro da zato angažiramo cijeli odred? Ili samo neke borce? Koje? Kakove? Ne bi li ipak najbolje bilo da izaberemo samo neke borce i to baš one iz Karlovca, koji vrlo dobro poznaju grad, koji su mladi, a ipak već iskušani u borbama, pa bili oni iz našeg odreda ili iz bilo kojeg drugog.

— Drugovi, i ja sam čitavo vrijeme — rekao sam kad smo se ponovo sastali — razmišljao o zadatku. Svoj trojici je jasno da zadatak mora biti izvršen a uspjeh akcije unaprijed osiguran. Da bi to postigli, mislim, da je najbolje da za akciju prvenstveno predvidimo drugove borce koji su iz samog Karlovca.

Gnjaco, koji je kod sebe imao popis svih boraca odreda, ponovo ga izvadi, jer smo ga i do podne razgledavali i reče:

— Eto, počnimo iznova. Sada imamo konkretan prijedlog Todorićev.

Čitao je ime i prezime svakog pojedinog borca, a zatim smo o njemu razmišljali, ocjenjivali ga i kad bismo se za jednog odlučili, odmah bismo ga upisali u poseban spisak.

Prvi na popisu bio je Ivica Gojak. Karlovčanin, divan drug, hrabar i omiljen borac; a onda redom: Stevica Lukačić, Đorđe Momčilović, Vojo Martinović, ja, Pero Peurača, Uroš Opačić, Miloš Petrović Pek, Nikola Sipić, Drago Vukić, Dušan Đurić, Rade Savić, Nikola Kovačić, Pajo Bukva, Miloš Korač,

Veljko Blažević, Dušan Pekić i Branko Kresojević. Veco Holjevac je već bio predviđen za komandira voda. Uoči samog odlaska još pet boraca iz drugih partizanskih odreda, pripojeni su našem vodu.

PRIPREME

U sumrak, iznenada, u logor je došao Veco iz Petrove Gore. Vedar i nasmijan on nas je odmah kod rukovanja upitao:

— Kako ste, momci? Jeste li se odmorili od jučerašnjih napora? Šta ste do sada uradili?

Čiko, očito zadovoljan, odgovori mu:

— Eto, upravo smo dovršili izbor boraca koje smo predvidjeli da sudjeluju u akciji.

Veco nam je dao detaljna uputstva kako da vršimo ostale pripreme i produžio je s kurirom i još trojicom boraca prema Donjem Skradu i Perjasici.

Iako je čitav odred i do tada svakodnevno vršio prilično naporne vojne vježbe, odlučili smo da od slijedećeg jutra te vježbe pojačamo i da kao vrlo važan zadatak, koji se i do sada vršio, istaknemo kompletiranje vojne odjeće, temeljito čišćenje pušaka, te podmazivanje i brušenje noževa.

Drugog dana obavijestio nas je vodnik Mile Ljepović da su seljaci doznali od domobrana o nekoj većoj ofanzivi koju će izvršiti Talijani u kombinaciji s konjicom i artiljerijom. Te vijesti nisu nas mnogo uzbudile, jer smo bili potpuno zaokupljeni dobijenim zadatkom, ali smo se pribojavali da nam Talijani neće kakvim pokretima pomrsiti račune i sve ono što smo do sada pripremali za akciju.

Međutim, iduća dva dana prošla su mirno. Život u logoru tekao je normalno, samo smo nas trojica postajali sve nervozniji. U očekivanju poruke iz štaba mi smo uglavnom šutjeli, sjedili osamljeni i bili toliko zaokupljeni tmurnim mislima i zlim slutnjama, da mi se danas čini kao da su nas i borci izbjegavali. Najzad, kurir iz Štaba. Kad sam čuo za njegov dolazak, napetost je popustila.

Te noći uopće se nije spavalo. Čitav je logor bio budan i na nogama. Radilo se užurbano, pripremalo za odlazak, razgovaralo, nagađalo i određivalo što će da rade ostali do povratka odsutnih boraca. U sebi sam, promatrajući drugove određene za akciju, razmišljao koliko će se nas nakon akcije vratiti jer će u njoj veliku ulogu igrati ratna sreća, ali sam osjećao i ponos što se i moje ime nalazi na spisku.

Oko četiri sata ujutro sve je bilo spremno. Osamnaest postrojenih mladih boraca spremnih čekalo je naređenje za pokret.

Krenuli smo i u određeno vrijeme bili smo postrojeni pred Štabom u Petrovoj gori.

Prvi je pred stroj izišao Veco i pozdravio nas, a zatim su se na izlazu iz barake pojavili Srećko Manola i Stanko Opačić Čanica. Opazio sam da su sva trojica vrlo dobro raspoložena. Manola je prišao bliže stroju i rekao:

— Divni vojnici, baš prava vojska! Eto, Veco, sada ćeš imati prilike da s njima okušaš ratnu sreću!

Zatim su se sva trojica povukli u stranu i nešto su tiho govorili.

— Druže Todoriću, šta ćemo i kuda ćemo? — pitali su borci.

— Drugovi, samo još malo strpljenja, čut ćemo i vidjet ćemo!

Nakon doručka, koji je bio vrlo obilan, borci su bez ikakvog naređenja posjedali do svojih hrpa oružja i počeli brisati puške od vlage.

Čisteći oružje borci započeše živ razgovor ispunjen šalama i prekidan smijehom.

Poslije podne kurir pozva Čiku, Gnjacu i mene u štab. Posjedali smo na grubo otesanu klupu. Baraka je bila od pletera i mirisala na vlagu i dim od cigareta. Za stolom su sjedjeli Srećko Manola, Veco Holjevac i Čanica Opačić.

Prvi je progovorio Veco:

— Drugovi, ja bih vas htio obavijestiti da su stigli fesovi i ostala sprema. Sada imamo sve što nam treba. U Štabu takođe imamo i rezervnu municiju i nju treba podijeliti borcima, tako da svaki imade po stotinu metaka, a puškomitraljez četiri stotine. Dakle, sve pripreme za akciju u potpunosti su izvršene prema planu. Sada treba pristupiti izvršenju.

Manola je nastavio:

— Od Mjesnog komiteta u Karlovcu dobili smo opširan izvještaj i podatke o broju neprijateljskih vojnika, o njihovom patroliranju gradom, o jačini straža na mostovima i ostalim prilazima gradu. Siguran sam da su borci dobro izabrani, a duboko sam uvjeren u uspjeh akcije. Možemo s punom sigurnošću preći na izvršenje planirane akcije. Veco je u detalje razradio samo izvršenje akcije, kao i sve eventualne promjene koje bi situacija zahtijevala i sa svim tim Štab je upoznat i smatra da je vrlo dobro zamišljeno i razrađeno. Za dan akcije određen je 12. novembar, između osamnaest i dvadeset časova. Sa svim tim

će Veco u detalje da upozna vas i ostale borce. Želim vam mnogo sreće.

Sastanak je bio završen. Veco je izišao s nama iz barake. Kad su se svi borci okupili, Veco im je rekao:

— Drugovi, sada ćemo izvršiti poslednje pripreme. Podijelit će vam se i municija tako da povećate svoje zalihe. Kompletirat ćete svoju vojnu odjeću, a kad dođe vrijeme ja ću vas detaljno obavijestiti o akciji koju treba da izvršimo.

Intendant Sava, koji je svoju dužnost u štabu vrlo dobro vršio, sve je već unaprijed pripremio tako da je raspodjela municije i odijela tekla bez ikakvog zastoja.

Jedna domobranska kapa i jedan fes ostali su neraspakovani. Kako nisam znao šta ćemo s njima, očima sam upitao Vecu.

— Neka ostanu tako, ponijet ćemo ih sa sobom jer će nam trebati — rekao je.

Oko četiri sata po podne, kada je već sunce bilo vrlo nisko, naređeno je da se postrojimo i pripremimo za pokret. Našim borcima priključeno je još pet drugih partizana.

Stajao sam u stroju, osvrnuo se i na licima drugova nisam zapazio strepnju ili nesigurnost.

Veco, vedar, siguran i odlučan, smiješeći se, rukovao se s Manolom, Čanicom, Gnjacom i Čikom. I mi krenusmo.

Išli smo kroz selo Crnu Lokvu i preko riječice Radonje do sela Cvijanovića u podnožje Babine gore. Naša se kolona kretala brzo i u toku noći ušla u Cvijanoviće. Selo je već spavalo — budni su bili samo psi, koji su lavežom razdirali noćni mir.

U Cvijanovićima smo zanoćili.

Petorica boraca bili su iz susjednog sela, poznavali su gotovo sve seljane u Cvijanovićima tako da nije bilo nikakvih poteškoća da se osigura spavanje, prehrana i rezervna hrana za dva dana — kako je naredio Veco.

Konspiraciju akcije nije bilo teško održati, jer nijedan od boraca, osim Stevice Lukačića, još nije znao ni mjesto ni svrhu akcije.

Umorni, te noći smo dobro spavali, a drugog dana seljaci su nas dobro i obilato nahranili i pripremili nam dovoljno hrane za rezervu. Čak je Drago Vukić, veseljak i stari seoski bećar, odnekud donio i vina.

Oko podne krenuli smo pravcem sela Macuti i dalje ka selu Carevcu. Idući držali smo se ruba šume. Tako smo nezapaženi prošli Cerovac i približavali se selu Miljuši. U nekom omanjem šumarku Veco je zaustavio vod.

— Da se malo odmorimo — obratio se nasmijan borcima.

Kad smo posjedali u krug, upalili cigarete i započeli s razgovorom, Veco nas je prekinuo:

— Drugovi, vrijeme je da vas obavijestimo o akciji koju treba da izvršimo.

Sve su se oči s napregnutom pažnjom uprle u njega.

— Naš je zadatak da danas upadnemo u Karlovac i da iz bolnice oslobodimo druga Zvonka, zvanog Dugi.

Pošto je ukratko objasnio zadatak, Veco je govorio o ulasku u grad.

— U grad ćemo ući preko Koranskog mosta, kao vod domobrana koji se vraća s nekog zadatka. Zato imademo i fesove koje ćemo staviti na glave, i domobranske kape. Naše kretanje gradom treba da bude vojnički besprijekorno. Koračati treba apsolutno sigurno. Pjevat ćemo pjesmu »Kolika je Jahorina planina . . .«. Sipić će voditi, a mi ćemo ostali pratiti. Ja ću biti na čelu kolone, a Todorić u sredini ili na začelju. Nas dvojica najbolje poznajemo grad. Svi ostali treba da se ravnate po čelu voda. Upamtite, držat ćemo se točno predviđenog kretanja po gradu. Prije nego dođemo do mosta pred nas će doći jedan drug iz Karlovca i dat će nam poslednje obavijesti, pa i o tome nije li došlo do bilo kakovih promjena. Dva borca treba da ostanu na straži pred bolnicom, dva u bolničkom dvorištu, dva u hodniku a po dva u prvom i drugom katu bolnice. Stražu će rasporediti Todorić i Stevica Lukačić. Kad postavimo straže svi ostali, pa i Todorić i Lukačić, poći će sa mnom da među pacijentima pronađemo druga Zvonka. On bi trebalo da bude u sobi broj 8, drugi kat desno. Dakle drugovi, sve je unaprijed predviđeno. Nama ništa drugo ne treba osim sigurnosti i odlučnosti, a mi to imademo. Još jedanput naglašavam, straže treba da se najstrože pridržavaju vojnih pravila. Svako lice, bez obzira tko to bio, a koje bi htjelo ući u bolnicu, treba zaustaviti i zadržati na mjestu gdje se zatekne, uz samu stražu. Tako isto treba postupiti i s bolesnicima, koji bi slučajno iz svojih soba izišli na hodnik. Eto, drugovi, to je sve. A sada — pokret!

Kad je Veco završio, borcima kao da je laknulo. Sada svi znamo što nam je zadatak. Veco je o akciji govorio s takvom sigurnošću, kao da ćemo za koji čas ući u neko mjesto na oslobođenom području gdje želimo da imponiramo svojim vojničkim držanjem.

ULAZIMO U GRAD

Krenuli smo. Osjećam neki unutrašnji nemir, a i radost što ću se za koji čas naći u voljenom gradu, na čijim se sada prilazima, kod mostova, nalaze jake straže, a na strani prema Kordunu rovovi i bodljikava žica. Znamo i to da se u gradu

nalazi više od dvadeset hiljada naoružanih vojnika: Talijana, Nijemaca, ustaša i domobrana. Nije trebalo sumnjati u njihovu snagu i oružje.

Bio je već sumrak kada smo ugledali upaljena ulična svijetla grada. Korana je bila nabujala i poplavila dobar dio polja. Od odsjaja uličnih svijetiljki zlokobno se ljeskala razlivena voda.

U neposrednoj blizini mosta došao nam je u susret mali Jovica Martinović.

U prolazu je saopštio drugu Veci:

— Sve je u redu. Ništa se novo nije dogodilo. Možete ući!

Osvijetljeni grad je bio pred nama.

Dug i otegnut zvižduk lokomotive skrenuo nam je pažnju na osvijetljeni vlak koji je užurbano odmicao u pravcu Duge Rese.

Vod je šuteći odmicao. Stigli smo blizu mosta.

Pooštrili smo korak, jer smo stupili na cestu koja vodi od mosta i preko njega u grad. Na mostu su se vidjeli talijanski vojnici sa šljemovima i crnim perjanicama. Instinktivno smo jače stisnuli remen puške. Ali, već smo na mostu. Prožeo me je neki čudan osjećaj i radosti i tuge u isti čas. Pogled mi je lutao koranskim parkom, za koga me je vezivalo toliko dragih uspomena.

Neki ulickani talijanski oficir s djevojkom ispod ruke lagano je išao prema parku.

Vod je i dalje išao sigurno, čvrstim korakom.

Već smo ispred zgrade Hrvatskog doma u centru grada.

Sipić se je glasno raspjevao a mi mu ostali pomažemo.

»Ej, kolika je Jahorina planina . . .«

Dobro smo se uživili u trenutnu situaciju. Rijetki prolaznici ne osvrću se na nas. Nije nikakvo čudo da ulicom prolazi vod običnih domobrana s fesovima na glavi — ta, grad je pun vojske!

Stigli smo i do ceste koja vodi za Rakovac — Turanj i Kordun. U susret nam je dolazila veća kolona talijanskih vojnika s triciklima, na kojima su se nalazili mitraljezi. Na začelju kolone bila su dva manja tenka, koje smo mi zvali »krmačice«. Za nas više nije bilo prostora za prolaz cestom, pa smo se morali skloniti i sačekati dok oni prođu. Prilično neugodan susret, a osim toga i vrijeme nam je bilo dragocjeno.

Nakon prolaza kolone brzo smo prešli cestu i ubrzanim koracima odmicali od starog sajmišta, na kome je bilo smješteno mnogo kamiona. Iz odjeka glasova ljudi, koji su kao mravi vrvili sajmištem, razabrali smo da su to Talijani. Upravo su dije-

lili večeru. Mrak je bivao sve jači; počela je da pada kiša pomiješana sa snijegom.

Prošli smo domobransku kasarnu, u kojoj je svirala truba, i čulo neko podvikivanje, zov ili nešto slično. Preko željezničke pruge izbili smo na cestu koja vodi na Švarču. Tu smo krenuli ispred nogometnog igrališta i poprečnim poljskim putem izbili pred samu bolnicu.

Pogledao sam na sat. Bilo je osamnaest časova i trideset minuta.

Kod prelaza ceste, pred bolnicom bila je trgovina mješovitom robom »Zonenšajn«. Ispred ulaznih vrata stajala su dva talijanska vojnika na straži, svaki na jednom uglu. Kad su primijetili naš vod, pozdravili su nas svojim parađnim pozdravom. Drug Veco je važno odzdravio.

U BOLNICI

Zaustavili smo se u stroju pred ulaznim vratima bolnice.

Veco je pogledom prešao čitavi vod, kao da nas ohrabruje, i pritisnuo zvonce. Čuli smo kako je negdje u hodniku oštro zazvonilo.

Portir je pogledao kroz prozorčić i, ne rekavši ni riječi, užurbano nestao i brzo otvorio vrata.

— Samo izvolite, gospon poručnik!

— Gdje je službujući liječnik? — upita Veco.

Odgovor nismo ni čekali, jer su se određeni borci odmah uputili na svoja stražarska mjesta i onemogućili portira da bilo šta preduzme.

Dvojica boraca ostala su pred vratima bolnice, a dvojica u dvorištu. Oni pred vratima bolnice bili su baš nasuprot onoj dvojici talijanskih stražara. Svi ostali ušli smo u hodnik. Karakteristični mirisi bolnice.

Za tren oka našao sam se u prijemnom uredu. Soba je bila prazna, a na jednom od stolova crnio se telefon. Presjekao sam žicu i prekinuo vezu s gradom — kao da sam od toga osjetio neko olakšanje. Zamalo da nisam zaboravio na taj prokleti telefon. Smireno sam izišao iz sobe u hodnik.

Straža na hodniku već je bila postavljena, a i oni borci koji su bili određeni za stražu u prvom i drugom katu već su zauzeli svoja mjesta.

Veco i Lukačić pronašli su dežurnog liječnika i s dvije opatice vraćali se iz dubine hodnika prvog kata, prema stjepeništu koje vodi na drugi kat.

Naša grupa od osam boraca pridružila im se, jer je i naša dužnost bila da pronađemo i oslobodimo Zvonka i da eventualnim stražarima pred njegovom sobom ili krevetom onemogućimo da izazovu bilo kakvu pometnju ili uzbunu.

Penjući se stepenicama Veco je razgovarao s liječnikom:

— Gospodine doktore, izgleda da imadete mnogo bolesnika.

— Ne mnogo, gospodine poručniče, nego i previše. Svi su nam kreveti puni, a u gotovo sve sobe namjestili smo i nove krevete. Tako nam je sav prostor prenatrpan i to nam stvara nove poteškoće.

— Vi se, možda, sjećate nekog bolesnika imenom Zvonka, koji je danas iz zatvora dopremljen u ovu bolnicu?

Liječnik se je malo zamislio i ponovio:

— Zvonko... Zvonko... danas... ne, ne sjećam se... čini mi se da danas bolesnik s takvim imenom nije došao u bolnicu.

Liječnikove riječi su me uzbudile.

— On bi navodno morao da bude u sobi broj osam, na drugom katu — nastavio je Veco.

— Da vidimo... ne znam... promucao je liječnik.

Ušli smo u sobu broj osam. Zapahnuo nas je miris znoja u ustajalom zraku. To je bila velika soba s desetak kreveta stisnutih jedan uz drugoga. Neki su bolesnici sjedili na krevetima, a neki ležali pokriveni, tako da su im se vidjele samo glave. Dvojica su stajala kod prozora i razgovarala.

Kad smo ušli u sobu svi su nas pogledali.

Pregledali smo cijelu sobu ne bi li, eventualno, pogodili koji je od bolesnika Zvonko. I Veco je pažljivo gledao po sobi ne bi li opazio Zvonka, jer on ga je jedini poznavao, ali ga nigdje nije vidio.

Razišli smo se po svim sobama i prvog i drugog kata da potražimo Zvonka, dok su Veco i Lukačić ostali s liječnikom i časnim sestrama.

— Gospodine doktore, da vam odmah kažem mi treba da uhapsimo tog Zvonka. Žurno je. Osim toga raspolažemo s podacima da se u ovu bolnicu sklonio veći broj komunista i sumnjivih lica. Taj Zvonko je trebalo danas da dođe u bolnicu. Sjetite se, izvidite i utvrdite nije li ipak u kojoj drugoj sobi.

Uznemiren i prestrašen dežurni liječnik nije ni slutio tko se krije pod domobranskim uniformama.

— Gospodine poručniče, ne znam ja tog Zvonka. Nije moguće da je danas došao u ovu bolnicu, jer ja bih to znao. Svaki

bolesnik u ovoj bolnici je tačno evidentiran i zna se kada je ušao i kada je izašao. Sve se to može vidjeti u knjizi.

Na to će Lukačić brzo:

— Pa, gospodine doktore, to mi i tražimo! Dajte nam tu knjigu da vidimo i da se uvjerimo nije li on stvarno već bio u bolnici i iz nje izišao.

Liječnik je odmah naredio jednoj od časnih sestara da donese knjigu i zajedno sa Vecom, pomalo nesigurnim i drhtavim prstima, listao je list po list.

Konačno, pronašli smo. U knjizi bolesnika bilo je i ime druga Zvonka. On je stvarno danas do podne bio doveden u bolnicu, ali je sat prije našeg dolaska ponovno odveden iz bolnice u policijski zatvor.

Veco je pogledao liječnika. Liječnik, kome se je na licu vidjelo da mu je neugodno, promuca:

— Bogami, gospodine poručniče, ja to nisam znao... to je bio zatvorenik.

Nama se žurilo, dragocjena nam je bila svaka minuta, i Veco nije htio da više raspravlja s liječnikom.

Dok sam s dvojicom boraca obilazio sobe tražeći Zvonka, dvojica bolesnika digla su se iz svojih kreveta i drsko i naduveno nas upitali:

— Šta je? A šta vi tu njuškate i tražite?

Vidjeli su nas u domobranskoj uniformi i to su nam pitanje uputili s očitim omalovažavanjem. Odgovorio sam oštro i službeno:

— Imam nalog od zapovjedništva da u ovoj bolnici potražimo neke sumnjive tipove, koji se tu kriju pod krinkom bolesnika. Prema podacima među njima imade i opasnih komunista.

Ova dvojica, ne čekajući daljnje obrazloženje, počeli su se oblačiti govoreći:

— A tako. To je dobro. Sad ćemo mi da vam ih pokažemo. Znamo ih mi dobro. Ova dvojica koje ćemo vam pokazati najsumnjiviji su. Njih bi trebalo maknuti, odvesti, ispitati da ne utiču na druge bolesnike.

Odveli su nas u jednu sobu u kojoj se takođe nalazio veći broj bolesnika. Gledajući po krevetima pokazali su nam prstom dvojicu, koji su pokriveni ležali na krevetima.

— To su ta dvojica. Iako ne priznaju, sigurno je da su ili odmetnici ili komunisti.

Gledali smo, iznenađeni, u dvije muške glave, vjerovatno seljake, starih oko pedeset godina, neobrijane, blijede, izmučene.

— Dobro — odgovorio sam, ali meni ipak izgleda da su ta dvojica stvarno teški bolesnici. No, vodit ćemo računa o njima.

Na hodniku sam susreo Vecu i ispričao mu šta se zbilo. U to su naišli i liječnik i časne sestre i ona dvojica.

Veco je tada glasno rekao da su svi mogli da čuju:

— Slušajte vas dvoje! Vi ste meni sumnjivi. Šta ste vi?

— Mi smo zakleti ustaše iz Poglavnikove tjelesne bojne počeli su oni naduveno. Zašto bi vam baš mi bili sumnjivi?

— Eto, baš ste mi vi sumnjivi — odgovori Veco.

— Ako nam ne vjerujete nazovite telefonom našu jedinicu. Recite da smo iz tenkovskog odjeljenja. Baš mi sumnjivi? A mi smo u bolnicu došli iz borbi koje smo s odmetnicima vodili na Kordunu!

— Ne znam! Ja vas ne poznajem, ali naša sumnja je opravdana. Vi ćete s nama i tamo u zapovjedništvu provjerit ćemo vaše izjave.

Uznemireni, ova dvojica razrogačenim očima promatrali su Vecu i nas ostale.

— Pa, gospodine poručniče . . .

— Odvedite ih dolje u hodnik i tamo me pričekajte — naredio je Veco.

Kad su ovu dvojicu odveli, mlađa opatica počela je da uvjerava Vecu:

— Gospodine poručniče, vi ste u zabludi. Ova dvojica nisu nikakvi sumnjivci. Ja ih znadem i poznajem. To su dobri vojnici naše vjere u borbi protiv antikrsta. Oni se svakog dana mole Bogu. Zamislite samo, oni imadu i krunice. Uistinu su došli u bolnicu iz borbe koju su vodili na Kordunu protiv odmjetnika i komunista. Zašto im ne vjerujete? Vjerujte, onda, barem meni!

I druga je opatica, starija žena, crnomanjasta, muškobanjasta lica i zlobnih očiju, takođe počela da brani ustaše:

— Gospodine poručniče uistinu griješite. Ta dvojica sigurno su ustaše. Vjerujte nam. Barem mi ne lažemo i ne smijemo da lažemo.

— Dobro, sestro, ne uzbuđujte se — prekine je Veco — sve ćemo mi pažljivo provjeriti.

POVLAČENJE

— Učinili smo ono što smo mogli, a sada svi se postrojte u prizemlju — naredio je Veco.

Uz nas, u prizemlje, skupili su se liječnik, opatice i ostalo bolničko osoblje.

— Mi smo našu dužnost obavili — obratio se Veco skupljenom bolničkom osoblju — i odlazimo. I vi izvolite na svoje dužnosti.

Zatim nam je naredio da pođemo.

Čitava akcija u bolnici trajala je pola sata.

Kad smo izišli iz bolnice i u naš se postrojeni vod uključila i ona dvojica stražara pred bolnicom, zaključao sam ulazna vrata bolnice i ključ stavio u torbicu.

Talijani su nas, kao i kod dolaska, pozdravili paradnim pozdravom. Prošavši kraj njih, mi smo ubrzanim korakom nastavili put.

— Vraćamo se istim putem — obrati nam se Veco. Tu, odmah u polju, sudit ćemo ovoj dvojici zlikovaca.

Bio je već dubok mrak i sve je više padala kiša pomiješana sa snijegom.

Kazna nad ustašama izvršena je u polju.

Čvrstim vojničkim korakom nastavili smo sve do sajmišta. Tu smo skoro načinili grešku, koja je mogla da nas skupo košta. Naime, htjeli smo da pređemo poprijeko i da se ne primaknemo domobranskoj kasarni odakle bi mogla da zaprijeti opasnost.

— Stoj! — povikao je talijanski stražar, kojeg u prvi mah nismo ni opazili.

Uopće ne zastavši, a ni ne zbunivši se, Veco je skrenuo lijevo od stražara, koji nije dalje ništa reagirao, i mi smo produžili. Tako smo od domobranske kasarne mogli biti udaljeni oko pedeset metara kada smo čuli da truba svira uzbunu, da je nastalo dozivanje i topot mnogih nogu. U kasarni je uzbuna! Zašto? Zbog nas? Ili zbog čeg drugog? Zar se već sve saznalo?

Žurnim koracima prešli smo cestu Rakovac — Turanj i približavali se koranskom mostu, mirno, bez panike, pa čak i bez nekog vidljivog uzbuđenja.

Veco me je pozvao na čelo kolone.

— Ovo je najopasnije mjesto — rekao je. Ne znam kakva je situacija na mostu. Odredi najbolje i najhrabrije borce da dođu na čelo voda jer ćemo, bez obzira na situaciju morati likvidirati talijansku stražu na mostu. Preko mosta smo sigurni.

Kad sam odredio borce na čelo kolone, osjetio sam da je kod svih porasla napetost i iščekivanje. Zaključio sam to po tome, što su neki počeli skupljati snijeg sa šinjela i stavljati ga u usta.

Unatoč svemu, vod je i dalje išao čvrstim korakom.

Talijani nas promatraju kako prilazimo. Čini mi se kao da ništa ne slute. Dvojica su nam čak okrenuta leđima.

Veco oštrim glasom vikne:

— Alta mani — i u isti mah uperi revolver u jednog, a mi puške u druge.

Četvorica stražara padaju. Dvojica bježe u baraku. Tu ih dočekaše Đorđe Momčilović i Dragan Vukić. Jedan od stražara, iako ranjen, uspio se uvući u baraku gdje grabi puškomitraljez. No Vukić ga je slijedio i prije nego što je mogao da ga upotrijebi, Talijan je pao pogođen iz Vukićeve puške.

Pred mostom se vodila kratka borba. Dvojica Talijana su uspjela da se povuku niz obalu rijeke, ranivši pri tom smrtno Ivicu Gojaka, a lakše u ruku Đorđa Momčilovića.

Pucnjava se uskoro stišala. Straža je likvidirana, dvojica su pobjegla.

Četvorica boraca nose Ivicu Gojaka preko mosta. Mi ostali, bez obzira na opasnost, pobiremo plijen — oružje.

Plijen je bogat. Puškomitraljez, deset šaržera, pet pušaka, šest punih fišeklija, sedam torbica s municijom i šest šinjela.

Povlačimo se preko mosta pod kojim teče nabujala Korana, mutna i duboka. Iscrpljeni smo i umorni. Osjećam kako mi koljena klecaju. Gledamo u pravcu grada, u njegova kišom i snijegom prigušena svijetla i kao da šapćemo:

— Do skorog viđenja!

Tužan sam. I ostali drugovi su potišteni. Druga po kojeg smo išli nismo uspjeli da spasimo, a naš najbolji drug, Ivica Gojak, smrtno je ranjen. I Đorđe Momčilović krvari.

UZBUNA U GRADU

Svrstani u kolonu žurno koračamo. Sa ceste koja vodi u Donje Mekušje skrećemo stazom u polje. Mrak je. Kiša i snijeg stalno padaju. Nad gradom bljeskaju rakete i reflektori, koji se ukrštaju kao da traže avione. Sve nam to ukazuje da je u gradu uzbuna.

Žurimo blatnjavom stazom, cipele nam postaju sve teže zbog nakupljenog blata, ali niko se ne tuži na težinu plijena, koji kao teret nosimo na leđima. Naizmjenice na rukama nosimo i ranjenog Ivicu.

Odmakli smo od mosta nešto više od dva kilometra.

Pogledao sam na sat. Tačno je dvadeset časova. Dakle, put po gradu do bolnice, zadržavanje u njoj i povratak do ovog mjesta trajao je svega dva sata.

Kiša i snijeg cijede nam se s lica, dok idemo dalje, šuteći.

Stigli smo do pred selo Mekušje. Zaobišavši selo žurimo, jer znamo da je blizu šumarak u kome smo se prije ulaska u grad zaustavili i gdje nam je Veco saopštio zadatak koji treba da izvršimo.

U šumarku zastajemo. Umorni tražimo bilo kakvo mjesto da sjednemo, a pušači skrivajući žar pale cigarete.

Ivica Gojak jako krvari.

Opet pokret.

Šumom sporije napredujemo jer blato je veće, a razlivene vode, mokro šiblje i granje otežavaju nam hod.

Držimo se određenog pravca. Znamo da tim pravcem moramo stići na cestu koja vodi za Kamensko — Popović Brdo. Nakon pola sata izbili smo pedesetak metara od ceste.

Bio sam negdje na začelju kolone, ali sam osjetio neko komešanje i zastajanje. Na cesti smo posmatrali upaljena električna svijetla na podjednakim razmacima. Tenkovi?

Veco je naredio da se privučemo cesti.

Tišina, niotkud glasa — samo rominja kiša. Da li su to zaista tenkovi?

Cesta je, međutim, bila prazna. Nama se, onako iscrpljenim i umornim pričinilo od običnih žarulja na električnim stubovima — da su farovi od tenkova.

Malo smo postiđeni, a netko se od srca nasmijao.

Brzim koracima, unatoč blata, krenuli smo prema selu Miljušama, gdje smo stigli oko dvadeset dva časa. Selo je spavalo. Psi su počeli žestoko lajati, a iza toga osjetili smo neko gibanje u selu. Upućen sam s još četiri druga u patrolu. U kućama osjećamo gibanje, škripu vrata i korake koji bježe u mrak.

U patroli je i jedan borac iz ovog sela, Miljuš koji nas vodi do svoje kuće. Dolazimo pred kuću, čujemo kako se otvaraju vrata i vidimo jednu sjenu kako bježi.

— Cijelo selo je u strahu — pričala nam je kasnije Miljuševa žena — jer po danu dolaze ustaše i domobrani, pa kad u noći jače zalaju psi, sve živo bježi u guštik.

Dok smo razgovarali, pred kuću je stigla cijela kolona.

SMRT IVICE GOJAKA

Drugovi su odmah unijeli u kuću Ivicu Gojaka. Bio je smrtno blijed, jer je izgubio mnogo krvi. Putem ga nismo mogli da previjemo, pa smo sada užurbano spremali toplu vodu, rakiju i zavoje da to učinimo.

Kad smo ga skinuli videli smo da je rana vrlo teška. Metak je zahvatio desnu ruku iznad lakta, ušao sa strane u prsni koš i na lijevoj strani izašao i povrijedio mu kičmu. Grozničave oči postajale su sve mutnije. Izdahnuo je na našim rukama prije nego što smo ga previli.

Nije bilo ni jednog od nas koji nije plakao. Zar je to baš uvijek tako da prvi padaju oni najbolji?

Pokopali smo ga u guštiku bez ikakve oznake, da zlikovci ne pronađu njegovo mrtvo tijelo.

Njegov sprovod nikada neću zaboraviti.

Bila je duboka noć kad smo, kao nijema povorka, nosili njegovo mrtvo tijelo na ramenima. Šutljivi i tužni, pognutih glava, vratili smo se s groba u selo.

POVRATAK

Iako je bila duboka noć, pred Miljuševom kućom sakupilo se mnoštvo mještana. Žene su nam donosile vodu. Donijele su nam i hrane, ali nismo željeli jesti. Bili smo suviše iscrpljeni, umorni i uzbuđeni.

Odmor je trajao samo jedan sat.

Na odlasku Veco je upozorio okupljene mještane:

— Drugovi, nikome ne prepričavajte o našem dolasku u selo i o našem zadržavanju.

Kad smo stigli do Macutovog brda osjećao sam da više ne mogu odljepljivati noge od zemlje i činilo mi se da umjesto cipela nosim teške batove. Bio sam iscrpljen. Ni s ostalima nije bilo bolje.

Na Macutovom brdu odmarali smo se deset minuta.

Sjeo sam; očni kapci počeli su se sklapati sami od sebe, ali — opet pokret.

Oko jedan sat po ponoći stigli smo u selo Cvijanoviće, koje je mirno spavalo dubokim snom.

Iz naših odjeća cijedila se voda i znoj. Smjestili smo se u iste kuće iz kojih smo u podne krenuli u Karlovac. Kako je ugodno ući u toplu sobu i sjesti. Ali, treba se i osušiti, osigurati i postaviti straže.

Pronašli smo šestoricu mladih momaka, podijelili im puške koje smo zaplijenili u Karlovcu i uputili kako i gdje da drže straže. Njima se svojevoljno pridružilo i pomagalo bar još deset starijih seljaka.

Kad smo sutradan ustali, u kuće u kojima smo se nalazili počeli su da pristižu mještani. Kao da je svaki htio da nas vidi, nešto upita i malo porazgovara s nama.

— Ma, je li moguće da ste bili u Karlovcu?

U podne mještanke su nam donijele toliko hrane, da su stolovi bili puniji nego na najbogatijim svadbama.

Uzmite, drugovi, od srca je — govorile su žene.

Mladići koji su noću umjesto nas čuvali stražu molili su nas da im ne oduzimamo puške, nego da ih povedemo sa sobom. Kako su samo zadivljeno ogledali puške, mitraljez i ostali plijen. Bio sam siguran da neće proći mnogo vremena i oni će pohrliti k nama.

Kad sam iz torbice izvadio ključ od bolničkih vrata, bilo je dosjetaka, i šale, i smijeha.

— Evo ključa od bolnice... kako bi bilo da ga vratimo?..

— Deder, da ga vidim i opipam... — gotovo svi su tražili.

Gledali su ključ, opipavali ga i on je išao tako od ruke do ruke. Ne znam na koji način, ali nevjerojatno brzo za našu akciju i za naš uspjeh saznala su i okolna sela, pa su i iz njih dolazili ljudi da nas vide i da nam čestitaju.

Kad smo se spremali za pokret, okruženi velikim brojem ljudi, žena i djece, razdragana masa podigla je druga Vecu na ramena i nosila.

Vedri, odmorni i ponosni produžili smo klancem u štab, gdje smo stigli oko deset sati.

Veco je raportirao komandantu Manoli:

— Druže komandante, zadatak je izvršen.

Grga MILAŠINČIĆ TODORIĆ

BOMBE SU PRAVLJENE USRED SKOPLJA

Sećam se jednog razgovora, u junu 1941. godine. Bilo je to nekako odmah posle napada Nemačke na Sovjetski Savez.

Robert Gajdik Slavko je rekao:

— Sad će najzad da počne.

— A oružje? — zapitala je Nevena Georgieva.

— Nešto imamo, nešto ćemo uzeti, a nešto ćemo napraviti sami. Ja znam kako se prave bombe. . .

Svi troje smo bili skojevci. Naša prošlost je bila kratka, jer smo bili mladi. Jedino je Gajdik preživeo nešto više. On je pre okupacije Čehoslovačke pobegao na biciklu, došao u Jugoslaviju i zaustavio se u Skoplju.

— Uh! — produžio je Gajdik, da mogu rukama bi ih rastrgao. Ali, napraviću ja dobre bombe za njih.

Robert i Nevena su kasnije pred kraj leta pošli u Prvi skopski odred i kad se Nevena jednom vratila u Skoplje, rekla mi je:

— Sećaš li se onog dana, kada je Robert govorio da će praviti bombe?

— Sećam se.

— Znaš, on je stvarno i napravio bombe i isprobao ih je gore, u odredu.

Rat je prošao. Roberta su fašisti streljali na Kosmetu, a Nevena je poginula negde kod Velesa. Razgovor o bombama sam zaboravila.

Pre izvesnog vremena srela sam Serafima Vidova. On je sad instruktor Elektrometalske škole u Skoplju. Inače ranije sam ga poznavala kao simpatizera Partije. Razgovor je nekako prešao na 1941. godinu. Serafim je rekao:

— Lepo je bilo onda kad smo sa Gajdikom pravili bombe.

— Sa Gajdikom.

— Razume se. Imali smo radionicu u mojoj kući u Cetinjskoj broj 2.

— Zar si ti bio član Partije u to vreme? Ja sam mislila da si samo simpatizer.

— Pa i nisam bio član Partije — rekao je Serafim. — Ja sam bio samo stari član Ursovih sindikata i nisam voleo fašiste.

— Pričaj mi o tome.

— Jednom — počeo je Serafim — došao je kod mene Robert Gajdik. Sigurno ga je uputio neki član Partije, jer su drugovi znali da ne volim fašiste i da sam spreman da se borim. Imao sam kod kuće i dosta sakupljenog oružja: jedno desetak revolvera, pušaka, municije, bombi i sve sam im to ponudio.

Serafim je mislio da je Gajdik došao po oružje. Međutim, on je bio došao da se s njim dogovori o tome da počnu da prave bombe i paklene mašine.

— Ja sam Slavko — rekao mu je Robert — a ti ćeš biti Đorče. Tvoj će zadatak biti težak i zato treba da paziš da okupatori ne posumnjaju u tebe.

— Dobro — odgovorio je Serafim. — A šta treba da radim?

— Treba da praviš bombe, paklene mašine i videćemo šta još drugo.

Serafim se složio. Zatim je upitao:

— A eksploziv?

— Naći ćemo eksploziv.

Jednog dana je Gajdnik došao i upitao:

— Đorče, možeš li da napraviš radio-telegrafsku stanicu?

— Ne, Slavko — rekao je Đorče — ne znam kako se to radi.

— A ako ti neko da planove i objasni, da li ćeš moći?

— Mogao bih da pokušam.

Gajdik je zatim doveo Serafimu Branislava Šikića. Šikić je doneo planove i uputstva o tome kako se pravi radio-stanica. Uputstva su bila na nemačkom i Šikić ih je prevodio.

Radio-stanica i četiri prijemnika polako su postajali stvarnost.

Zatim, jednog dana, bilo je već leto 1941. godine, Gajdik je doneo otiske nekakvih ključeva.

— Đorče, možemo li da napravimo ove ključeve?

— Može, Slavko — odgovorio je Serafim.

I oni su izradili ključeve.

— Eh — rekao je Gajdik — sad će biti eksploziva za naše bombe.

Tog meseca, avgusta 1941, skopski diverzanti su upali u rudnik Radušu i odatle uzeli ekrazit.

Gajdik i Serafim su zatim počeli da prave bombe. Neki bivši oficir, inženjer — pirotehničar, objasnio im je kako se prave takve stvari.

— Samo — kazao je — ako vas uhvate, nemojte da uplićete mene.

Njega su ubrzo i zaboravili.

Važno je to da je u Cetinjskoj ulici broj 2, usred Skoplja, počela da radi radionica bombi, paklenih mašina i druge opreme.

Krajem septembra bilo je gotovo više bombi, deset paklenih mašina, 12 upaljača za daljinsko paljenje, radio-stanica sa četiri prijemnika, mnogo boca sa zapaljivom tečnošću, koje su razvijale temperaturu od 3500 stepeni, nekoliko mina, mnogo eksera koje su drugovi rasipali po putevima izazivajući na taj način defekte na gumama okupatorskih vozila, i mnogo drugoga.

Radili su oprezno, u rukavicama, da ne bi ostavljali otiske, i sve su tragove uklanjali benzinom, a gotove stvari su odmah iznošene iz radionice i smeštane u jedno od četiri skladišta oružja koja su postojala u Skoplju. Više proizvoda ove radionice je poslato organizacijama u drugim makedonskim gradovima.

Jednog je dana Robert, koji je već bio u Skopskom partizanskom odredu, opet došao Serafimu.

— Đorče — rekao je — naše su bombe dobre. Isprobao sam ih...

Ali krajem oktobra 1941. došlo je do velike provale u Skoplju. Neko je provalio i radionicu oružja. Bugarska policija je došla u Cetinjsku ulicu broj 2. Nije našla ništa. Iako je tu u dvorištu bilo zakopano 100 kilograma ekrazita. Serafima su ipak zatvorili, no pošto kod njega ništa nije nađeno i on ništa nije priznao, na suđenju je oslobođen i zatim interniran. Radionica oružja prestala je da radi. Stečeno iskustvo Serafim je iskoristio kasnije kad se vratio iz internacije i kada je sa još 15 drugova počeo da pravi bombe u jednoj drugoj radionici.

Ruža BAK

ZBOR NA GORANSKOM 2. AVGUSTA 1941.

Italijani su odmah poslije okupacije uspostavili u Pivi dvije karabinijerske stanice i to na Goranskom i u Donjoj Brezni. U oba ova mjesta ostale su i žandarmerijske stanice, a na Goranskom i finansijska ispostava.

Na jednom omladinskom zboru, održanom 18. jula 1941. na Ravnom, dobili smo od ondašnjeg Privremenog mjesnog komiteta iz Žabljaka zadatak da napadnemo i razoružamo sve neprijateljske i žandarmerijske stanice. Na ovom zboru Veljko Mićanović nas je upoznao da je ustanak počeo i da treba da razoružamo karabinijere u Pivskoj župi.

U zoru 19. jula, razoružali smo karabinijere na Goranskom i u Breznama. Žandarmima, koji nijesu davali otpora, saopštili smo da idu u svoja mjesta i tamo se priključe ustanku ili ako žele mogu da ostanu i priđu nama. U protivnom moraju da polože oružje. Dan-dva kasnije saopšteno je predsjednicima opština da je ustanak u Crnoj Gori otpočeo i da oni treba da predaju svoju arhivu i cio inventar rukovodstvu ustanka. Ovo je sprovedeno bez ikakvog otpora.

Poslije nekoliko dana počele su se pronositi vijesti da su italijanske kaznene ekspedicije došle iz Albanije, da su već u Nikšiću, da će doći u naš srez (onda šavnički), pa i u Pivu, da je ustanak »preuranjen«, da će italijanska vojska sve popaliti i slično.

Da bismo suzbili ovakve vijesti i da bismo izabrali rukovodstvo pokreta zakazan je za 2. avgust zbor na Goranskom, na koji je došlo nekoliko stotina ljudi. Prisustvovao je i Radoje Dakić Brko koji je uglavnom i davao smjernice za rad zbora. Pored Dakića govorili su: Veljko Mićanović, Obrad Cicmil i Obren Blagojević.

Prvi put su tada Pivljani detaljnije upoznati o ustanku, o cilju borbe, o prestanku vlasti bivše Jugoslavije. Raskrinkana je reakcionarna emigrantska vlada. Našima je objašnjena izdaja Nedića i Pavelića i krvava zlodjela ustaša u susjednim srezovima Hercegovine — Gacku i Bileći. Na zboru je istaknuta nužnost izbora komandnog kadra bataljona, a komandant bataljona je ovlašćen da postavi komandire četa. U sastav bataljona ušlo je pet četa. Odlučeno je da se izabere lice za vezu s narodom i da se oformi opštinski odbor, kao civilna vlast u opštini. Odbor je formiran, kako je tada objašnjeno, da ne bi bilo bezvlašća, anarhije, i da bi se ostvarila saradnja i pomoć novog organa vlasti vojnom rukovodstvu. Ostala je i dalje na snazi naredba o zabrani povećavanja cijena raznoj robi potrebnoj domaćinstvu (so, gas, pirinač, tekstil, brašno itd.).

Na zboru su svi prisutni Pivljani prihvatili sve predloge i dali punu saglasnost i podršku ustanku. Čak i Mujo Sočica, bivši ban Zetske banovine, koji je bio prisutan zboru djelimično se pozitivno izjasnio o borbi protiv okupatora. Istina, on je rekao da je preuranjeno za ustanak, ali kada je već počelo treba istrajati.

Jedini koji je na ovome zboru istupio potpuno suprotno bio je Danilo Radoičić, bivši jerezovski poslanik. Govorio je da je ustanak preuranjen, da njime nema ko da rukovodi, da se ne može tako raditi bez »naše« vlade i kralja i da treba čekati njegovu naredbu, da borbu ne treba nastaviti, već da se ide na pregovore sa Italijanima i da predamo oružje. Sve je ovo bilo zavijeno pretnjom da će Italijani popaliti sela, ubijati, internirati.[1]

Nakon nekoliko govora i diskusija donijeta je odluka da se postave: za komandanta bataljona Vukosav Topalović, artiljerijski kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske; za lice za vezu s narodom Veljko Mićanović; za predsjednika odbora Bećko Jovović, a za sekretara Gojko Durutović. Dalje je odlučeno da komandant bataljona, lice za vezu s narodom, predsjednik i sekretar sa još nekoliko najaktivnijih drugova odrede i komandire četa i seoske odbornike. Odbor — uže rukovodstvo — i seoski odbornici su imali da rade kao privremeni organ vlasti dok se po svim selima ne održe sastanci i izvrši izbor odbornika u svih trideset sela i zaselaka koji bi sačinjavali plenum opštinskog odbora i na svojoj prvoj plenarnoj sjednici izvršili izbor užeg rukovodstva — predsjednika i sekretara.

Prilikom bombardovanja Goranskog, koje je sa prekidima trajalo oko tri do četiri sata, tri bombardera su izvršila naj-

[1] Ostao je neprijatelj ustanika sve dok nije likvidiran u proljeće 1942. godine.

manje petnaestak letova i bacili preko dvjesta bombi, većinom od pet i deset kilograma. Samo nekoliko ih je bilo od oko pedeset kilograma. I pored tolikog bombardovanja, porušene su samo dvije kuće i bivša žandarmerijska stanica. Bilo je svega dvije ljudske žrtve. Zanimljivo je da su se oba poginula već bila afirmisala kao protivnici ustanka.

Nas četiri-pet drugova smo posmatrali ovo bombardovanje dosta daleko od Goranskog, ali kad su počeli da bacaju bombe i na pojedine zgrade (škole u Rudinicama i Bezuju) mi smo se, — prilikom novog naleta, sklonili oko nekih plastova sijena.

Piva je bila slobodna i poslije ponovnog dolaska italijanskih jedinica u Šavnik i Žabljak. Posebna pažnja se u to vrijeme poklanjala jačanju partijskih organizacija i formiranju novih ćelija u Pivskoj župi. Pred ustanak, i do ovog zbora, u Pivskoj župi su bila samo dva partijca. Naše mogućnosti bile su tada nedovoljne da se, u datoj situaciji, uspješno borimo i mobilišemo Pivljane, iako su u ogromnoj većini prišli pokretu, pa je primanje novih članova u Partiju i formiranje ćelija imalo izvanrednu važnost za taj kraj.

Tokom avgusta formirane su tri ćelije — Brezna od sedam članova, a Goransko i Smriječno po četiri. Nakon formiranja ovih ćelija, krajem avgusta ili prvih dana septembra, izabran je opštinski biro od tri člana.

Gojko DURUTOVIĆ

ZAPIS IZ LJUBOMIRA

Ustaše nas nijesu dugo držale u neizvjesnosti. Prvog juna su u Trebinju ubili 13 ljudi. Kad smo to saznali, Ljubomir[1] je bio na oprezu. Organizovali smo straže koje su patrolirale po selima i okolnim brdima motreći da nas ustaše ne iznenade.

Krajem juna pristižu nam, sa zakašnjenjem, obavještenja o ustaškim zločinima nad srpskim stanovništvom sjeverne Hercegovine. U isto vrijeme pozvano je 40 uglednijih ljudi iz ljubomirske opštine da se jave žandarmerijskoj stanici Zminac.

Mi iz sela Domaševa upozoreni smo 26. juna, kratkim pismom od ljudi sa planine Viduše, da ustaše nastupaju od Gacka i redom ubijaju. Toga dana, pišu, već su se čule puške preko Tisca. Zato nam predlažu da odmah dođemo u Vidušu radi dogovora o tome šta treba preduzeti.

Krenuo sam sa Miloradom Zotovićem. Ponijeli smo i oružje. Padao je mrak kada smo stigli na Suvu Lokvu. Tu nam rekoše da je zakazan zbor kraj stare čatrnje zvane Djeduša.

Našli smo na okupu poveću grupu ljudi. Raspravljaju da li da se pozvani ljudi odazovu žandarmima.

Dogovorili smo se da uspostavimo vezu sa Zvijeranom, jer smo pretpostavljali da će nam na taj način biti detaljnije objašnjeni glasovi o događajima u Gacku. I nas četvorica pošli smo u tom pravcu.

U zoru 27. juna na brdu Sić saznali smo da je prethodnog dana izvršen napad na žandarmerijsku stanicu Krstače, da je stanica zauzeta a žandarmi razoružani... Potvrdili su nam i istinitost kazivanja o nečuvenom masakru, koji su ustaše poči-

[1] Više sela i zaseoka ispod planine Viduše, zajedno sa prostranom kotlinom, nosi zajednički naziv Ljubomir.

nile na Koritskoj jami. Saznanje o tim događjima bilo je za nas dragocjeno iskustvo i pouka.[2]

Mi se odmah vratismo u Vidušu.

Naš izvještaj saslušan je s uzbuđenjem. Umjesto o odazivanju na poziv žandarma, ljudi su govorili kako da se organizuju za borbu. Na zakazani sastanak u Čelini Do otišao je Spasoje Papić sa dvojicom ljudi. Uspostavljena je veza i sa Mirlovićima.

Usvojen je predlog da se napadne žandarmerijska stanica Zminac.

Pošli smo oko podne. Na uzvišenju Zidak, nedaleko od cilja, priključili su nam se Krtinjci. Okupili smo se u jednoj udolini, pod samim vrhom: Domaševci, Krtinjci i Ždrijelovčani. Bilo je i nekoliko boraca iz Žrvnja i Ivice. Kasnije je pridolazilo sve više boraca. Oružja nijesmo imali dovoljno: 27 novih pušaka sa po 50 do 100 metaka. Ponijeli smo i nekoliko starih austrijskih pušaka, od kojih su neke imale skraćenu cijev, a neke skraćen kundak. (Tako ih je bilo lakše skrivati pod režimom stare Jugoslavije.) Ljudi bez pušaka nosili su sjekire i druga priručna sredstva.

Svi poduhvati zahtijevaju kakvu-takvu organizovanost. Mi smo tu potrebu osjetili već prvoga dana. Jedinici smo dali ime »Viduški odred«, a za komandira većinom glasova izabrali Stevana Bokića.

Razrađen je plan napada. Prvo smo prekinuli telefonske veze prema Ljubinju, Trebinju i Bileći. Zatim smo žandarmima poslali ultimatum za predaju.

Izaslanik koji je prenio naš zahtjev vratio se sa negativnim odgovorom. Istog trenutka mi smo otvorili vatru. Žandarmi

---

[2] Novak Mastilović bio je prvi vjesnik o stvarnim ustaškim zločinima. Ustaše su početkom juna uhapsile oko 150 Srba iz Gatačkog sreza, među kojima je bio i Novak, i zatvorili ih u zatvor u Gacku. Devetog juna poslije podne njih 20 ustaše su odvele na pogubljenje kod mjesta Zborne gomile. Tom prilikom ustaše su ih ubijale gvozdenim polugama pod parolom: »Za Srbina nije metak, već gvozdena poluga ... Ne pucaj, štedi municiju trebaće za druge« itd. Tom prilikom Novak je slučajno ostao živ. Pošto su ustaše otišle za Gacko, on je, koristeći noć, otišao do sela Samobora. Ispričao je o strahotama koje su počinile ustaše i o načinu na koji ubijaju nevine ljude. Tek tada je narod ovog kraja shvatio šta je ustaška »vlast« i NDH. Ovo je imalo velikog odjeka u narodu, te su se već tada preduzele izvjesne mjere za upoznavanje ljudi: da se ne odazivaju na pozive ustaša, koji su već tada bili učestali. Novak je išao od sela do sela i okupljenom narodu pričao kako nova »vlast« postupa sa narodom. To je uticalo da drugi ljudi koji su imali oružje nijesu ni po koju cijenu htjeli da ga predaju. Naprotiv, pristupilo se njegovom organizovanom prikupljanju i sklanjanju na sigurna mjesta. (Iz knjige »Hercegovina u NOB«, I izd. Vojnog dela, 1961).

su prihvatili borbu. Puškaranje je trajalo oko dva sata, a nijesu postojali izgledi da ćemo iznuditi predaju. Kad se otvorila borba, pridružilo nam se još nekoliko ljudi.

Čim je čuo puškaranje na Zmincu, Jovo Cuca je nasred Ljubomirskog polja razapeo crveno ćebe koje je predstavljalo crvenu zastavu.[3]

Padao je mrak. Opkoljeni žandarmi i dalje ne popuštaju. Zbog mogućnosti da im dođe pomoć od Trebinja i Bileće, trebalo je zaposjesti položaj u pravcu sela Moska. Zato je odlučeno da dva borca obavijeste cio Ljubomir o ustanku. Milorad Zotović i ja određeni smo da izvršimo taj zadatak.

Odmah se uputismo cestom — prisojnom stranom. Prolazeći kroz sela dozivali smo ljude i pozivali sve koji imaju oružje da se upute prema Mosku i postave zasjedu. Kod Crkvine u Ždrijelovićima našli smo grupu ljudi, koji su se tu sakupili kad su čuli pucnjavu. I njih smo obavijestili o odluci. Prema dogovoru Jovo Cuca ode uz Ljubomir da obavještava ljude. Nas dvojica iz Ugaraka okrenusmo na Šćenicu da bismo i tamo postupili na isti način.

Na Zminac smo se vratili sjutradan, 28. juna.

U međuvremenu žandarmi su se predali. Razoružani su i sprovedeni za Trebinje.[4] Tako je pao Zminac, »najvažnija tačka između Trebinja i Bileće«, prema ocjeni zapovjedništva 4. oružničke pukovnije iz Sarajeva. U žandarmerijsku stanicu uselili su se ustanici. Tu je smješten naš štab.[5]

Ovaj događaj nije iznenadio ustaše. Ostavljajući za sobom zlodjela u stolačkom, mostarskom, ljubinjskom, gatačkom i nevesinjskom srezu, morale su očekivati reakciju. Ustaše su vezivale mogućnost otpora baš za 28. juni. Zato im je ćutanje žandarma sa Zminca moralo biti sumnjivo.

---

[3] Kad smo se skupili na Zitku, neki borci su prišili na kape komadiće crvenog platna, što je prema njihovom mišljenju trebalo da označava crvenu vojsku. Kasnije su prišivane i petokrake na kape, na rukave, itd. Često su se čuli razgovori boraca o Crvenoj armiji. Po čemu je dobila ime Crvena armija? Neki su govorili da nose crvene uniforme, a drugi su to pobijali kao nemoguće, jer bi kao takvi bili jako upadljivi na frontu; nose samo crvene košulje, itd.

[4] Oko 8 sati istakli su bijelu zastavu. Komandir je postrojio žandarme. Naš komandant, Stevan Bokić, zapisnički je preuzeo stanicu i njen inventar, odjeću i obuću, 11 pušaka, 2 ispravna i 1 neispravan pištolj i 7 sanduka municije. Žandarmi su dobili pratnju i ispraćeni do Grunča-gomile.

[5] Krilni zapovjednik iz Bileće izvještava o tome 28. juna svoje pretpostavljene na ovaj način: »Oružnička postaja Zmijinac zaposjednuta od pobunjenika. Oružnici se sa iste povukli«.

28. juna iz Trebinja je krenulo jedno odeljenje ustaša, kojima su se priključili i žandarmi sa Jasena, da bi uspostavili vezu sa stanicom na Zmincu. Poveli su i jednog telefonistu radi opravljanja prekinutih telefonskih veza. Oni su imali zadatak da sprovedu i onih 40 pozvanih ljudi iz Ljubomira.

Grupa ustanika, na brzinu okupljena, presrela ih je i napala sa Radačkog brijega, čim su stigli u Ljubomir. Žandarmi i ustaše su se povukli u dvorište i zgradu osnovne škole. Iz Trebinja im je poslato u pomoć 50 domobrana sa »dva časnika i dvije strojne puške«. Njih smo presreli kod Andrića ćuprije. Tu su se naročito istakli borci sa Šćenice, Vlaške i Pijavica — Božo i Luka Popovac, Rajko Ateljević, Aleksa Bratić, Vule Čuk, Ilija i Aćim Mijanović i drugi.

Poskakali su iz kamiona. Put smo na vrijeme bili prekopali. Bojeći se našeg okruženja, domobrani su se povukli. Iz Trebinja im je upućeno novo pojačanje: jedan vod i dvije »strojne puške«.

Tek sjutradan, 29. juna, ustašama i žandarmima opkoljenim u školi pošlo je za rukom da se izvuku. Dvojicu smo ranili. Jedan je ostao na bojištu. Sa naše strane niko nije ni ranjen ni poginuo. Kod Andrića ćuprije uništili smo dva kamiona koje su domobrani napustili u bjekstvu.

Poslije ovih borbi skoro cijeli mjesec dana vlada zatišje. To smo mi iskoristili. Uspostavljena je redovna služba straže i riješeno da se održava čvršća veza između sela. Uspješno se odvijala i neposredna saradnja sa zbjegovima u planinama Iliji i Sitnici. Uspostavljanjem veza sada smo već bili u toku događaja na jednom širem području: od Nevesinja i Gacka, preko Bileće i Trebinja, do Ljubinja i Stoca.

Prvoga jula došli su u Ljubomir na pregovore žandarmerijski pukovnik Aganović i kotarski predstojnik Šakić. Pokušavali su da nagovore nekolicinu domaćina, s tim da ovi povuku i ostale, da idu kućama i mirno žive. »Državna vlast NDH sve će srediti; više neće biti pokolja«, itd. Razumije se, niko u to nije vjerovao i parlamentari su se vratili neobavljena posla.

Iako Ljubomir još nije imao partijsku organizaciju, linija Partije i njene direktive su ostvarivane. Zato elemenat stihije, iako prisutan, ne karakteriše ni prve dane otpora ovoga dijela Hercegovine. Neki napredni omladinci i stariji ljudi još ranije su uspostavili kontakt sa komunistima iz Trebinja i tako se vezali za Partiju. Već prvih dana ustanka, sredinom jula, Ratko Krunić, Danilo Kijac i ja išli smo u Fatnicu da uspostavimo vezu i dobijemo uputstva za rad od Mira Popare. Tada nas je njegov brat Čedo obavijestio da se Miro nalazi u Mostaru.

U prvoj polovini jula održan je jedan širi sastanak, tačnije rečeno — skupština, na Suvoj Lokvi. Bili su prisutni predstavnici Ljubomira i sela koja gravitiraju Viduši. Opšti zaključak skupa bio je da se nastavi započeta borba i odlučno brani teritorija koju smo kontrolisali, naročito Viduša u kojoj je formiran zbjeg.[6]

Dvadeset sedmog jula naša patrola od tri čovjeka išla je prema Zagori da se obavijesti o novostima sa te strane. U Vlasačama, pred kućom Draškovića, zatekla je Meha Kafedžića, ustaškog tabornika za sela Trebinjskih brda, Salka Begovića, muhtara, Salkova sina i nekog učitelja, koji se predstavljao kao Poljak. Ne znajući ništa o njihovim vezama na terenu, bez naređenja i uputstva, patrola je stražarno sprovela ovu četvoricu ljudi na Zminac.

Iz razgovora sa njima saznali smo da je partijska organizacija iz Trebinja, preko Asima Zupčevića,[7] održavala vezu sa Mehom Kafedžićem.

Mehu i ostalima iznijeli smo i obrazložili ciljeve naše borbe. Sjećam se, naglašavali smo više puta:

— Mi smo oslobodilačka vojska i svojim neprijateljima smatramo jedino okupatora i njegove pomagače.

Trudili smo se posebno da ih uvjerimo kako nemamo ništa protiv Hrvata i muslimana. Govorili smo im:

— Ostanite komotno u svojim selima. Naša je želja da zajednički osiguravamo teren na kome živimo. Nadamo se da ćete nas pomoći, naročito u oružju.[8]

Meho je usvojio naše predloge. On i ostali bili su voljni da nam pomognu i u oružju.

Radovao nas je postignuti sporazum. Ali, Meho Kafedžić je tek polazio sa Zminca da bi postupio prema dogovoru, kad smo iz Zagore dobili obavještenje da se iz Trebinja na nas sprema napad. U svemu tome iznenadilo nas je jedno: žandarme sa Begovića Kule u nastupanju prema Zagori pomagali su i neki mještani.

---

[6] Posle prvih borbi stanovništvo Ljubomira i drugih sela koja gravitiraju Viduši, povlačilo se u Vidušu. Tako je nastao Viduški zbjeg.

[7] Narodni heroj. Član KPJ od 1937. Poginuo decembra 1942. na Ravnoj Gori kod Turbeta.

[8] Muslimani u ovim selima imali su dovoljno oružja sa kojim su ih snabdjele vlasti NDH iz Trebinja u namjeri da ih lakše mobilišu u borbu protiv svojih susjeda Srba.

Odlučeno je da se u toku sjutrašnjeg dana, dok ne dobije pojačanje, likvidira žandarmerijska stanica na Begovića Kuli. Bilo bi veoma loše po nas da se neprijatelj tamo utvrdi.

Odmah smo poslali kurire u sva ljubomirska sela. Nosili su poziv borcima da hitno idu na određene položaje. U posebnom pismu obavijestili smo muslimane iz Trebinjskih brda da naša vojska ne preduzima ništa protiv njih, nego protiv žandarma i vojske NDH; tražili smo da se ni oni ne bore protiv nas.

Uveče 28. jula grupa od 50 do 60 boraca krenula je sa Zminca preko Bioca i Bodiroga prema Begović Kuli. Stigli smo izjutra, 29. jula, i zaposjeli položaj na Grunča-gomili u dužini od 500 metara. Borci iz Zagore obvijestili su nas da se u stanici nalazi 7 ustaša — žandarma i mještanin Briša Begović.

Jedna grupa boraca upućena je na Crne vrhove, prema Bileći, radi obezbjeđenja našeg zaleđa.

Nas je dijelila od neprijatelja vazdušna linija od 300 do 400 metara. I ovog puta napadom je rukovodio Stevan Bokić, komandir Viduškog odreda. Slučaj je htio da baš on bude ranjen, negdje oko 11 časova. Kugla je prošla kroz vrat i kičmu. Nijesmo imali sanitetskog osoblja ni materijala i sjutradan je podlegao ranama. Vrlo hrabar, čestit i napredan čovjek, naš prvi komandir pao je kao prva žrtva u našim borbama. Njegova smrt unijela je priličnu pometnju među nas.

Nadajući se pomoći, žandarmi su davali otpor. Kasarna je predstavljala pravu tvrđavu. Ipak, borcima je uspjelo da se privuku do samih zidina i da kroz puškarnice ubace nekoliko bombi. Kad smo zaprijetili da ćemo kasarnu dići u vazduh, žandarmi su se pokolebali i oko 3 sata poslije podne se predali. Prilikom pretresa prikrili su jedan pištolj i njime ubili jednog od sprovodnika, omladinca Mirka Bodirogu. Strijeljali smo ih. Ustaški stožer iz Trebinja tražiće kasnije u dva maha izručenje zarobljenika.

Poslije zauzimanja kasarne jedna domobranska bojna pokušala je 2. avgusta da se uz Vardište probije do Begović Kule i tako ugrozi zbjegove u Iliji i Viduši. Dočekali su ih borci iz Zagore i Podbrđa, odnosno iz zbjega Ilije. Borci iz sela Jušića (Trebinjska šuma) napali su domobrane s leđa. Neprijatelj je odbijen. Tom prilikom izgubili smo četiri borca.[9]

Meho Kafedžić poslije svega ovoga umjesto da ode u muslimanska sela i pokuša da realizuje naš sporazum, produžio je za Trebinje. To je izazvalo zabunu kod muslimanskog življa, pa

---

[9] Poginuli su braća Simo i Stevo Vulešević iz Jušića, Krsto Čihorić iz Popova Polja i Ilija Savović iz Turice.

se jedan dio poveo za njim i otišao u grad, a drugi se sklonio u Zelenikovac.

Saglasno ranijem stavu mi smo ponovo uložili sve napore da ubijedimo muslimansko stanovništvo u iskrenost naše želje za saradnjom. Obren Vuković i ja pošli smo bez oružja u Zelenikovac gdje je muslimanski živalj bio sklonjen. Već je uveliko bila noć. Primili su nas i pristali na razgovor. Pričali smo im dugo o našoj borbi i njenim ciljevima. Predlagali smo im da obrazujemo zajednički front protiv neprijatelja.

Stekli smo utisak, tako su i rekli, da prihvataju naš stav. Zadovoljni, krenuli smo zajedno iz Zelenikovca u selo Turani. Namjerno nijesmo pitali koliko ih ima i da li su svi sa nama pošli. Da bismo izbjegli svaku sumnju, nijesmo se uz put ni okretali. Tek u selu vidjesmo da su sa nama došli samo starci, žene i djeca. Boraca skoro nije ni bilo. Jednoga nađosmo sa puškom pred selom, ali on nije bio došao sa nama. Čovjek nam je dao pušku. Kao i ostalom narodu i njemu smo rekli da se ne plaši i da nema potrebe da napušta selo.

Doznali smo da neprijatelj prikuplja snage za novi obračun. Očekujući ga sa komunikacije Trebinje — Ljubinje, krenuli smo u pravcu brda Kličanj. Grupa Mata Milićevića pošla je kući i potjerala dva vola, koja su pripadala jednom Hrvatu iz Popova Polja. Govorili su: »Ovo su ustaški volovi a ne muslimanski. Na njih imamo pravo i ne možete nam to zabraniti . . .« Došlo je do oštrih riječi. Vrijeđanja su se svakog trenutka mogla izmetnuti u obračun. »Mi smo vojnici a ne pljačkaši. Ko ne poštuje disciplinu, nije nam potreban«, objašnjavao se sa njima Radovan Kijac. Čuvši svađu, došlo nas je još nekoliko, da bi podržali Radovana. U selu Glavinići našli smo Sava Brajića. Ubjeđivao nas je da ne postoji opasnost od napada.

Našli smo u selu i sreli uz put dosta muslimanskog življa. Među ostalima neki su ugledali i onoga čovjeka iz Turana. Ponovo je bio naoružan. Matu Milićeviću, u kome je tinjao šovinizam koji će ga kasnije odvesti u četnike, i njegovoj grupici to je bilo dovoljno da ispredu priču kako muslimanima ne treba vjerovati. I dok smo mi na strani razgovarali sa mještanima, oni najednom svezaše onog čovjeka i stadoše ga tući. Prvi je incident primijetio Tripo Zotović. Sišao je sa brijega da ga zaštiti. Matova grupa se usprotivila. Nastala je svađa.

— Šovinizmu nema mjesta među nama, — vikao je Tripo.

Brzo smo strčali i mi ostali. Žučne riječi nijesu prestajale. Oni su bili uporni. Potegli smo puške jedni na druge. Ipak, kad su vidjeli s koliko odlučnosti mi branimo svoj stav, povukli su se.

Pivo Karamatijević: RUGOVAC

Za vrijeme dok smo se mi raspravljali sa ovom grupicom, ostali borci posjedali su pred kućom Brajića i raskomotili se. Poveli smo onog čovjeka i sklonili ga u kuću.

U tom trenutku sa okolnih visova zapucali su mitraljezi i puške. Trenutak kasnije zasule su nas eksplozije granata! Sve je došlo neočekivano, iznenada. Kod nekih boraca nelagodnost je prerasla u paniku. Čule su se optužbe da nas je Savo izdao »jer je morao znati da su ustaše blizu, pošto je svaki čas osmatrao«. U pozadini, u Zelenikovcu, ostao je veliki broj naoružanih muslimana.

Napad se odigrao pred suton. Nekoliko boraca otvorilo je vatru iza zaklona i štitilo odstupanje ostalih. Do mraka svi smo se povukli iz Glavinića i u toku noći napustili teritoriju muslimanskih sela.

Čovjek iz Turana, koga smo ostavili — kako smo kasnije obaviješteni — prenoćio je u kući Sava Brajića. Nije smio izići, jer nije znao čija je vojska napolju. U zoru, kada mu se sve učinilo pusto, izašao je. Ustaše su kuću osmatrale sa uzvišenja i spazivši neku priliku na čistini — pokosile ga mitraljezom.

Ustanici su do tog vremena uspjeli da sačuvaju sva muslimanska sela od pljačke i paljevine. Međutim, ustaše su u nastupanju popalile sela kroz koja su prošle: Vladušiće, Postraševicu, Bodiroge, Bioce i Rosulje. U Rosuljama je izgorio u svojoj kući stari Petar Kijac. Prema pričanju, ustašama su se pridružili neki muslimani iz Brda. To je bio još jedan povod da šovinistički elementi otpočnu sa raspirivanjem mržnje protivu muslimana.

Preko spaljenih sela ustaše su, podržavane artiljerijom, stigle do Zminca.

Spalili smo žandarmerijsku stanicu i povukli se u Vidušu. Neprijatelj je istovremeno spremao napad i od Bileće i Ljubinja. Zaposjeli smo položaje na Zitku i Zminačkim gredama, riješeni da tu i izginemo, a da ne odstupimo. Da bi odgovorili na obje strane, pregrupisavali smo snage. Jedni su držali pomenute položaje, a zadatak drugih bio je da zaposjednu Crne vrhove. Tu grupu predvodili su Stojan Kijac i Drago Tomanović. Uveče im se pridružio Radovan Milićević sa četom boraca iz Zvijerine i borci iz Mirilovića.

Opet smo pred Zmincem. Kod neprijatelja: mitraljezi, puškomitraljezi, bacači i mali brdski top. Kod nas: puške, moralna snaga i odlučnost da ih protjeramo. Izvršili smo kontranapad služeći se lukavstvom.

S mrakom je jedna grupa od 3 borca zaobišla Zidak i došla u Guvnine, za leđa neprijatelju. Druga se spustila niz Vučiji klanac do ceste, pod Zmincem. Ostali, kao »artiljerci«, pripremali su na gredama veliko kamenje. Na ugovoreni znak obje grupe počele su istovremeno vatru — brzom paljbom. Nijesmo imali dovoljno metaka i dovikivali smo jedni drugima samouvjereno:

— Ne pucaj, hvataj žive!

U stvari, hteli smo da stvorimo kod neprijatelja utisak da je opkoljen. Borci sa brda valjali su kamenje. Silovito organje, kao grmljavina, sručilo se u dolinu. Djelovalo je fantastično i nama koji smo sve to pripremali. Rekao bi čovjek — brda se ruše. Prestrašen, neprijatelj je za trenutak otvorio vatru iz svih oružja, a zatim se dao u bjekstvo jedva uspijevajući da organizuje zaštitnu vatru.

Plan je uspio. Ranili smo više ustaša, četvoricu ubili,[10] zaplijenili dio komore, nekoliko sanduka mina od bacača, jedan puškomitraljez i nepotpun bacač. Iste noći bile su prinuđene da se povuku i neprijateljske snage koje su od Bileće napadale prema Crnim vrhovima.[11]

Za sve to vrijeme narod iz Ljubomira sklonio se u Vidušu. Manja grupa boraca držala je položaje prema Mosku. Sjutradan, veći dio naših snaga uputio se prema Ljubinju i odbacio neprijatelja, koji je prodirao kroz Bukovi potok.

U ovim borbama na našoj strani bilo je nekoliko žrtava[12]. Neprijatelj, nesiguran u svoje snage i pokoleban[13], razračunavao se sa neboračkim stanovništvom. U povlačenju ustaše su odvele

---

[10] Među ubijenim je bio i jedan oficir. U vezi s njim general Iser iz Mostara upućuje izvještaj Ministarstvu hrvatskog domobranstva 14. oktobra 1941. godine: »Oružničko krilo Bileća javlja 30. rujna t. g. na zahtjev jednog rođaka pokojnog poručnika Josipa Petrinića, bivšeg vodnika oružničkog voda u Trebinju, koji je sa tri oružnika ubijen 3. kolovoza od strane četnika (ustaše su nas u to vrijeme nešto iz neobavještenosti, a više namjerno, jer su znali koliko je kod hrvatskog naroda nepopularno to ime, zvali četnicima — primjedba B. Z.), u selu Zmijincu, da mu Talijani ne idu na ruku oko pronalaska posmrtnih ostataka za prenos u Zagreb«.

[11] O tome zapovjednik 4. oružničke pukovnije izvještava: »3. kolovoza 1941. godine oko 16.30 sati pred selom Mirilovićima, na području postaje Bileća, napali su četnici jedan odjel vojske, oružnika i ustaša, te se nakon dvosatne borbe u kojoj su 4 vojnika ranjena povukli u nepoznatom pravcu«.

[12] Poginuli su Nikola I. Tasovac i Vlado V. Šišković, a ubijeni kod svojih kuća, djevojka Saveta J. Rosandić, Risto S. Kokić, Đuro L. Kokić, Pero T. Brajić i Obren Đ. Rosandić.

[13] Nespokojnost zbog ustanika vidi se iz izvještaja zapovjednika 4. oružničke pukovnije ministru unutrašnjih poslova NDH Andriji Artukoviću, od 6. avgusta 1941. godine: »Svakodnevno pojedine bande sa-

28 ljudi iz Brda (selo Grbeši), uglavnom iz tri porodice (Milojevići, Šikovići i Brajići). Kasnije su deportovani i nestali negdje oko Čapljine.

Do ovih ubistava, pljački i paljenja, koje su počinile ustaše, kao što je već rečeno, odnosi između Srba i muslimana iz Brda, i pored nesporazuma, nijesu bili loši. Nastojali smo na svaki način da ostvarimo saradnju. Ali, i ustaše su se trudile da prikažu muslimane kao svoje saučesnike u većoj mjeri nego što su to oni stvarno bili. To je samo pogodovalo velikosrpskim elementima, koji će se uskoro pretvoriti u perjanike četništva. Jezgro ustanika, koje je od prvog dana sprovodilo pravilnu liniju, garantovalo je bezbjednost muslimanskom stanovništvu, ali se ono — u strahu od odmazde za djela ustaša — povuklo u Trebinje kad i neprijateljska vojska sa Zminca.

U takvim uslovima šovinisti su bili nezajažljivi u svojim zahtjevima. Bilo je nemoguće spriječiti ih u paljenju napuštenih muslimanskih sela.

Odstupanjem ustaša sa Zminca nastao je kratak predah pa je, sredinom avgusta, sazvan drugi sastanak domaćina iz Ljubomira, na Suvoj lokvi. Šovinisti su smatrali da je došao njihov trenutak. I pored nesuglasica, naprednoj struji je pošlo za rukom da se izbori za formiranje jednog odbora, u čiju je nadležnost stavljen zadatak da organizuje novu vlast na slobodnoj teritoriji. Odbor su sačinjavali: Stojan Kijac, Stevo Zotović, Todor Šešlija, Tomo Bokić, Gojko Popovac, Spasoje Kapor, Mihajlo Zotović, Luka Dabović, Mato Čečur, Jakov Dabić i još neki drugi. Od odbornika izabran je narodni sud koji je imao pet članova. Usvojen je i Pravilnik o čijoj primjeni je trebalo da se staraju odbornici. Pored ostalog Pravilnikom su predviđene sankcije za nedopustiva djela, kao što su: krađa, pljačka, otkazivanje poslušnosti i drugo.[14] Pravilnik je, ako ništa drugo, donio moralnu pobjedu naprednim snagama, jer je u njemu kao nedozvoljeno i sramno označeno sve ono što je činilo sadržinu šovinizma i anarhizma. Ono što je te elemente još vezivalo za nas bilo je samo zajednička borba protiv ustaša.

---

stavljene od naoružanih seljaka pod vođstvom istaknutih vođa napadaju na naše oružničke postaje, željezničke pruge, telegrafske i telefonske linije itd. Ove bande operiraju na području kotareva Bileća, Gacko, Ljubinje i Trebinje«.

[14] Pravilnik je imao 14 tačaka. Po jednoj odredbi pravilnika komandir je za svaki namjeravani napad na neprijatelja morao prethodno dobiti saglasnost odbora. Sud je, između ostalog, kaznio neke borce za neposlušnost.

Po selima smo formirali čete[15] a unutar njih, od najboljih boraca gerilske odrede. (Bila je čast postati gerilac.)

Radilo se i na organizovanju omladine. Tako je Ljubomir već u oktobru imao aktiv SKOJ-a. Prvi njegovi članovi bili su: Spasoje Skender Pajo, sekretar aktiva, Gašo Mijanović, Rade Miljanović, Miroslav Zotović, Ratko i Mirko Krunić, Jela Milojević, Zora Grkavac, Mara Dabović, Zora Lečić i drugi.

Krajem avgusta borbe u okolini Bileće uzimale su maha. Dvadeset drugog bio sam na straži na Crnim vrhovima. Poslije podne čuli smo puške negdje u Mirušama. Još prije smjene poslali smo jednog borca da obavijesti Ljubomir. U toku noći stigli su kuriri iz Čepelice i Miruša da nam prenesu novost i zatraže pomoć.

Nas deset boraca koji smo se tu zatekli, požurili smo da stignemo prije zore u Čepelicu. Ispričaše nam da su Mirušani napali nekakve finanse, pa su ustaše i domobrani iz Bileće dan ranije bili pošli da se svete. Poslije neuspjelog pokušaja, sada su, sa jačim snagama, spremali novi napad na Čepelicu, Panik, Orah i druga obližnja sela.

Tek što se razdanilo, neprijatelj je otpočeo napad. Dočekali smo ga žestokom vatrom. Osjetila se razlika između nas koji smo i ranije učestvovali u borbama i onih za koje je ovo bilo »vatreno krštenje«. Trenutak krize skoro je prošao. Kad je neprijatelj počeo uzmicati, pojačali smo vatru i krenuli na juriš u dva talasa. Za kratko vrijeme neprijatelja smo satjerali u zidine logora. U to nam je iz Ljubomira stiglo novo pojačanje. Bili smo zadovoljni rezultatom: zarobili smo dva neprijateljska vojnika i zaplijenili jedan teški mitraljez.

Neprijatelj se nije mirio sa izgledima da je garnizon u Bileći izgubljen. Partijska organizacija iz Trebinja obavijestila

---

[15] Viduška četa (teren: Domaševo, Ždrijelovići, Podosoje, Ugarci do Čukova čardaka, Vladušići, Postraševica, Bodiroge i Bioci) komandir — Radovan Kijac; vodnici — Novak Lečić, Sava Kovač, Rade Sušić i Lazo Mumalo.

Krtinjsko-ivička četa (teren: Krtinje i Ivica) komandir — Spasoje Bokić, zamjenik — Milovan Slijepčević, vodnik — Milan Lugonja.

Ljubomirsko-brdska četa (teren: Šćenica, Pijavice, Vlaška, Brani Do i Brova) komandir — Luka Popovac; vodnici — Rajko Ateljević i Aćim Mijanović.

Ljubomirska četa (teren: Ukšići, Podvori i Čvarići) komandir — Trifko Sorajić, vodnici — Šćepan Zubac, Milan L. Ateljević, Nedeljko M. Mijanović.

Vrpoljska četa (teren: Vrpolje, Borkovića Bare, Borilovići, Cibrijan i Podgljiva) komandir — Marko Miljanović.

Žrvanjska četa, komandir — Mirko Sikimić.

Podaci su nepotpuni (prim. B. Z.).

nas je da jedna kombinovana bojna, od oko 800 domobrana, kreće preko sela Jasena. Neprijatelj je raspolagao i sa dvije poljske haubice 105 mm, bacačima i teškim mitraljezima. Pratili smo njegovo kretanje i spremali mu zamku.

Domobrani su zanoćili na Milima. Sjutradan rano jakom artiljerijskom vatrom vršili su pripreme za predstojeći napad. Nastupali su oprezno razvivši se u strijelce 200 do 300 metara sa obje strane ceste. Upustili smo ih kao kroz strugu, mada nijesmo imali jedinstvenu komandu. Kad je njihovo čelo stiglo do Kljenka, napali smo ih s bokova i s leđa. Zaprepašćenju nije bilo kraja. Komandant bojne je poginuo među prvima. Bacajući oružje domobrani su se dali u panično bjekstvo prema Trebinju. Stari i iskusni borac, dobrovoljac sa Solunskog fronta, Luka Dabović, mada invalid u nogu i ruku još iz prvog svetskog rata, svojom hrabrošću i umješnošću bio je primjer i mladim i starim borcima. Istakao se i Šćepan S. Zubac. U borbi smo koristili i teški mitraljez, ranije zaplijenjen. Među neprijateljske redove je naročito unio pometnju udar Mila Kilibarde sa 10—12 Crnogoraca od pravaca Dubočana.

Tog dana postigli smo najveći uspjeh od početka ustanka. Od naših boraca nije niko ni ranjen ni poginuo. Mnogo domobrana nije se vratilo sa bojišta. (Nijesmo ih brojali.) Zarobili smo ih oko 130. Među njima su i oficiri. Plijen: pušaka preko dvjesta, dva bacača, nekoliko puškomitraljeza i teških mitraljeza. Naša najveća radost — zaplijenili smo top, haubicu 105 mm.[16]

U logoru Bileća ustaše nijesu imale mnogo izgleda da se duže održe. Odnos snaga je izmijenjen. Oružje prvobitno namijenjeno našem uništenju, okrenulo se protivu njih. Prevezli smo zaplijenjeni top na Mistijalj i postavili ga kod crkve, uperivši cijev na logor u Bileći.

Svanuo je 29. avgust. Naše samopouzdanje je veoma naraslo. Počeli smo sa lovačkim puškama, a sad imamo i haubicu. Međutim, desetak prvih granata promašilo je cilj. Malo čudno. Kasnije se govorilo da je tome bio kriv Jovan Mišeljić i njegove veze sa Italijanima. Moguće, jer logor je s našeg položaja bio tako na udaru da se moglo kroz cijev nišaniti. Nas nekoliko prišli smo haubici. Neki bivši artiljerci slabo su se snalazili. Ipak se nađe i jedan dobar poznavalac ovog oružja. Okupili smo se oko njega. On nam je zaista znalački davao osnovna uputstva u rukovanju. Najednom, čula se reska komanda:

— Neprijateljski avion. Hvataj zaklon!

[16] Druga zaplijenjena haubica bila je neispravna i ostala je na cesti, jer nijesmo imali dovoljno konja za zapregu. Po noći su je odvukli oružnici sa postaje na Jasenu.

»O, pa mi smo sila, pomislih. Napadaju nas već i iz vazduha. Imamo top... nema šale. Još samo da nam je organizovati službu veze«. Zatim u šali i više kao za sebe, upitah:

— Javlja li to naša radio-stanica?

Onome što je komandovao nije se sviđala ova moja upadica. Priđe, drsko me pogleda i prostački opsova.

— Najviše si se uplašio... a ovamo stvaraš nered!

Poznao sam po njegovom osionom držanju da se radi o nekom bivšem oficiru ili podoficiru. Nijesam do tada poznavao Jovana Mišeljića. Uvrijeđen, potegoh pušku na njega.

— Griješiš delijo, nije ti ovo stara Jugoslavija.

Pritrčaše drugovi. Avion je nadlijetao. A Mišeljić se povuče.

Iz aviona polećeše rojevi letaka. U njima Talijani poručuju da se vratimo kućama i položimo oružje. Predstavljaju se kao »oslobodioci«: ustaše će otići a oni sprovode ponovnu okupaciju. Smiješno: i okupatori i »oslobodioci«!

U to se pojaviše kamioni i tenkovi od Moska. Prije toga mnogo topovskih granata zasulo je naše položaje. Bilo je jasno: Talijani koriste svoj trenutak. Druga kolona tenkova pojavila se od Nikšića.

Poslije mnogih ustaških pokolja Talijanima su ponegdje i uspijevale špekulacije sa slobodom. Oni su prevazišli sami sebe u demagoškom objašnjavanju karaktera svoga dolaska. Uzeli su iz ustaškog zatvora u Trebinju (»oslobodili ih«) Rajka Bokića, profesora i Bogdana Davidovića, bivšeg predsjednika okružnog suda i stavili ih ispred svoje kolone. Njihova dužnost bila je da uz put daju ona »objašnjenja« koja su sadržali leci namijenjeni nama.

Nijesmo ništa preduzimali. Iznenadna pojava jakih talijanskih trupa, napad koji su izvršili artiljerijom i naša još uvijek nedovoljna organizovanost odlučili su da ne prihvatimo borbu.[17]

Povukli smo se preko ceste i polako krenuli za Vidušu.

Kroz nekoliko dana sa ustanicima iz zbjega sa Ilije napali smo ustaško uporište u Ljubinju. U odlučnom trenutku, kao pred Bilećom, pojavile su se talijanske kolone tenkova i kamiona od Stoca i Trebinja. I ovog puta smo se povukli bez borbe.

Kad su Talijani zaposjeli sva sreska mjesta, nastupio je duži period zatišja. Prestankom oružanih akcija otpočela je po-

[17] Bilo ih je koji su nas odmah i prijeteći upozoravali da nam neće dozvoliti da se na njihovom terenu borimo protiv Talijana.

litička borba. Dok su komunisti na terenu radili na okupljanju masa za borbu protiv okupatora, reakcionari su otvoreno sabotirali njihove napore.

U trenutku opredeljenja mogli su se na reakcionarnoj paroli »iščekivanja pravog momenta« zavesti čak i mnogi dobri i pošteni ljudi, da se na čelo četništva u našem kraju nijesu stavili ljudi od ranije poznati kao loši borci. Narod je već imao takvo mišljenje o njihovom vođi Savi Kovaču, dvorskom žandarmu i njegovim saradnicima Novici Čuku, bivšem predsjedniku opštine, Vojku Miljanoviću i Jovu Trapariću, bivšim politikantima iz Ljubomira, koji su bili protivnici borbe od prvih ustaničkih dana. Takvo vođstvo moglo je postati privlačno samo za kolebljivce, špekulante i slabiće. Zbog toga po Ljubomiru počeše da krstare razni reakcionari sa strane. Najaktivniji od svih bio je Novica Kraljević, doktor prava iz Šume trebinjske, bivši profesor pravnog fakulteta u Subotici. Prednjačio je i kao zagovarač saradnje sa Talijanima. Ali i pored sve upornosti nije mnogo napredovao u svom poslu. Za čitavo vrijeme dok smo se mi borili on je bio kod Talijana u Herceg-Novom. Vrijeme zatišja dopremilo ga je ovamo i sav se predao propagandi — protiv borbe. Pisao je pisma, letke, proglase . . . Slao ih na sve strane Hercegovine. Sve sa malo uspjeha.

Kao pomoć na tome poslu malo sposobnim četničkim perjanicama iz Ljubomira, krajem oktobra došli su u Domaševo Jovan Mišeljić, bivši oficir, Vidak Kovačević, pravnik iz Gacka i Đoko Trklja, politikant iz Bileće. Vođen pogrešnom računicom, Jovan Mišeljić je požurio da mi se izvini za postupak kod topa, na Mistijalju. Za sve vrijeme njihovog boravka u Domaševu nijesmo ih gubili iz vida. Zato su se trudili da ubjeđuju prvenstveno nas, koji smo se već davno i čvrsto odlučili za partizane i narodnooslobodilački pokret. Naša najveća teškoća da ih raskrinkamo bila je u tome što se nijedan od njih u narodu, do tada, nije kompromitovao kao otvoreni saradnik okupatora. Sem toga, Vidak je bio vješt demagog i predstavljao se kao vatreni pristalica SSSR.

Četnici su za 23. novembar zakazali veliki skup u Zvijerini. Osjećali su da im tle izmiče ispod nogu pa su svim sredstvima nastojali da spasu što se može spasti. Na zboru su se nadmetali u govorništvu, Vjekoslav Đurić, Jovan Mišeljić, Sava Kovač, Mato Milićević, Špiro Dželetović, Simo Savović, Savo Vuković Šašaulica i drugi. Bile su to, bez izuzetka, izmišljotine i klevete na račun Komunističke partije, partizana i organizatora NOP-a. Slavljen je kralj Petar, »čojstvo i junaštvo« Draže Mihailovića i »zasluge« njegove vojske u ustanku. Pominjana je

izbjeglička vlada, Englezi, Amerikanci i momenat kada se »treba« dići.

Osobito su se okomili na poznate borce i »strance«, kako su oni nazivali partijske radnike koji su po zadatku došli na naš teren. Za četnike partizani su bili »organizacija uperena protiv Srba«. Partizani pozivaju narod na borbu protiv Talijana, »jer hoće da izazovu Talijane i tako istrijebe srpstvo«.

— A ide zima, ljudi — govorili su oni. — Ne volimo ni mi okupatora. Samo smo pametniji. Dići ćemo se kad za to dođe vrijeme.

Međutim, zbor je iznevjerio očekivanja četnika. Čim smo čuli da je zakazan skup, mi smo održali sastanak u Domaševu. Odlučeno je šta treba činiti. Odredili smo nekoliko drugova, koji su čvrsto stajali na pozicijama Partije, a od ranije nijesu bili poznati kao komunisti, da idu, nepozvani, na zbor. Svi oni bili su ugledni ljudi u narodu. Pored ostalih na zbor su krenuli Todor Čapin, Mihajlo Zotović, Vidomir Krunić, Mirko i Pero Papić, a s njima je krenuo i Danilo Kijac, koga su još od ranije znali kao komunistu.

Četnicima je bilo jasno da su naši ljudi organizovano došli da im prave teškoće. Zato su pozvali svoje pristalice u osnovnu školu da bi tamo nesmetano nastavili sastanak. Dobar dio naših ljudi, bez ustručavanja i nepozvan, ušao je u školu s namjerom da omete dogovor glavešina. Nijesu mirovali ni oni koji su ostali u dvorištu. Uloženi su svi napori da se omalovaži i razbije ovaj četnički skup.

Cilj skupa je bio: formiranje I hercegovačkog vojnočetničkog puka. Iz časa u čas izgledi za to bivali su sve manji. Narod je otvoreno podržavao NOP. Ne očekujući mnogo bolje dane, glavešine odlučiše da pošto-poto osnuju puk, makar bez boraca. Za komandanta su imenovali Jovana Mišeljića. U stvari, puk nije nikada formiran niti je kao takav djelovao.

Prema dogovoru, nedjelju dana kasnije trebalo je formirati bataljone. Tridesetog novembra u Domaševo su došli: Sava Kovač, Radovan Anđelić, Obren Drašković, Simo Savović, Spasoje Bokić i drugi da budu osnivači ljubomirskog vojnočetničkog bataljona. Sakupilo se nekoliko stotina ljudi. Rezultat je bio isti kao na skupu u Zvijerini. U svom govoru Vaso Popovčević se okomio na muslimane i Hrvate. Izvikali smo ga. Došlo je do teških riječi, svađe i prijetnje oružjem.

Većina ustanika nije se dala zavesti od četnika. Svojom odlučnošću naročito su se istakli: Novak Lečić, Milovan Papić, Obren i Stevo Vuković, Pero Tanasijević, Tripo Zotović, Vukan Petrović, Jovan Grkavac, Slavo Skender, Lale i Marko Miljanović, Vule Čuk, Danilo Zečar i drugi. Od ljubomirskog čet-

ničkog bataljona nikad ništa nije postojalo. Jedino se za njegovog komandanta izdavao Sava Kovač.

Konačno su sazreli uslovi da naše čete i zvanično dobiju naziv i organizaciju partizanskih jedinica. Većina boraca već se bila opredijelila za partizane, naročito u selima: Domaševo, Ukšići i na Brdima — Šćenica, Vlaška, Pijavice, Brani Do.

Proteklih mjeseci članovi Partije, simpatizeri i napredni omladinci razvijali su živ politički rad. Poslije borbe kod Bileće na naš teren je upućen, na partijski rad, radnik iz Mostara Rade Salatić, a još od ranije su dolazili Đoko Skočajić, Mićo Aleksić, Vojo Osmokrović i drugi. Borci i narod su prihvatili liniju Partije. Imali smo podršku i od starijih ljudi koji su stali na stranu narodnooslobodilačkog pokreta. Među njima su se naročito isticali Spasoje Papić, Božo Skender, Luka Dabović, Maksim Zotović, Mato Čečur, Pero Zubac i drugi.

Devetog decembra 1941. borci Domaševske čete prišili su petokrake zvijezde, a svoju jedinicu nazvali — partizanskom. Istog dana formirana je partizanska četa u Vrpolju. Ubrzo, Ljubomir je imao šest partizanskih četa.[18] U januaru 1942. formiran je Ljubomirski partizanski bataljon. Sačinjavale su ga: Domaševska, Ukšićka, Vrpoljska, Šćenička, Brdska i Krtinjsko-ivička četa. Kasnije je ovom bataljonu pripojena i Zagorska četa koja je formirana još početkom oktobra 1941. a do tada bila u sastavu bataljona »Šuma«. Komandant bataljona bio je Luka Popovac, zamjenik Tripo Zotović, politički komesar Vasilije Kovačević Čile, zamjenik Jovo Grkavac. Bataljon je brojao oko 1200 boraca a obuhvatao je teritoriju od Jasena do Ivice, uključujući Trebinjska brda, Zagoru, Kočela, Mostaće, Zasadu, Rupjele, Podgljivu i Goricu.

---

[18] Vrpoljska četa: Komandir Božo Murišić, zamjenik komandira Marko Miljanović, politički komesar Gašo Čečur, zamjenik polit. komesara Lale Miljanović.

Čvaričko-podvorsko-ukšićka četa: komandir Pero Zubac, zamjenik komandira Slavo Skender, politički komesar Grujo Sorajić, zamjenik Nedjeljko Mijanović.

Ljubomirsko-brdska četa: komandir Jovan Mijanović, komesar Danilo Zečar, zamjenik komandira Aleksa Bratić.

Domaševska četa: komandir Stojan Kijac, polit. komesar Novak Lečić, zamjenik komandira Drago Tomanović, zamjenik komesara Milorad Zotović.

Krtinjsko-ivička četa: komandir Spasoje Bokić, zamjenik komandira Milovan Slijepčević, politički komesar Milorad Kalajdžić, zamjenik Nedjeljko Bokić.

Brdska četa: komandir Dušan Brajić, zamjenik Dušan Milojević, politički komesar Đorđo Grkavac, zamjenik Drago Jokanović.

Zagorska četa: komandir Stevo Vuković, zamjenik Pero Tanasijević, politički komesar Obren Vuković, zamjenik Vukan Petrović.

Podaci su nepotpuni (prim. B. Z).

U decembru 1941. godine počele su borbe sa Talijanima. Već šestog januara 1942. razbili smo jednu njihovu kolonu. Tom prilikom zaplijenili smo dosta ratnog materijala.

Sada su grupice četnika, bez perspektive, samo rovarile tu i tamo. Tako je i Sava Kovač sa grupom svojih istomišljenika napao iz zasjede, kod Sorajića kuća u Čvarićima, jedan naš vod od 20 do 30 ljudi. Vodom je komandovao Majo Benderać. Išli su poslije akcije, niz Ljubomir — za Domaševo. Četnici su zahtijevali od partizana da se vrate nazad. Ne osvrćući se na njihov zahtjev, vod je krenuo naprijed. Četnici su otvorili vatru i ranili Benderaća.

Pokušali su da nas iznenade i 14. januara 1942, ali im ovog puta nije uspjelo. Za taj dan zakazan je zbor u Ljubomiru, na koji je trebalo da dođu Sava Kovačević, Slobodan Šakota i pukovnik Savo Orović. Četnici su imali namjeru da razbiju taj zbor. Kada sam sa grupom partizana krenuo na Andrića ćupriju pred drugove, četnici su pokušali da nas onemoguće u tome. Uperili su oružje na nas. Trenutak kasnije mi smo počeli uzimati zaklone. Vidjevši našu spremnost na oružani obračun uvjerili su se da ne mogu osujetiti zbor, odustali su od svojih namjera i otišli kućama. Od tada se ne pojavljuju više ni u ovakvim grupama. Svi borci Ljubomira, osim Save Kovača, prišli su u partizanski bataljon. Pokušaj vrbovanja ljudi sa našeg terena, koje je činio Dušan Kapor, komandant četničkog letećeg bataljona iz Bileća, nije uspio. Jedino je još izvjesno vrijeme besciljno životario Kosto Bodiroga, bivši žandarm. Došao je bio odnekud iz Bosne ili Srbije, iz četničkih jedinica, na završetku previranja kod nas.

Partizanski pokret definitivno je odnio pobjedu. Kontrolisali smo veliku teritoriju, držali položaje na komunikaciji Trebinje — Bileće, napadali sa uspjehom talijanske snage . . . Likvidirali smo i oružničku postaju na Jasenu.

U našim redovima nije bilo boraca koji bi se javno protivili ciljevima borbe, jer je to, u organizovanim vojnim formacijama, već bilo i opasno. Ipak, osjećali smo da nije sve u redu. Izvjesni ljudi prišli su partizanima noseći i dalje u sebi nezadovoljstvo i kompleks stihije. Zahvaljujući tome četničke glavešine (Jovan Mišeljić, Lazar Trklja, Sava Kovač i drugi) još nijesu gubile nadu. Stalo im je bilo da po svaku cijenu podvoje Ljubomir, jer bi se to po njih povoljno odrazilo i na drugim područjima. A činjenica je da se stvari, iz dana u dan, sve više konsoliduju u našu korist. Zato nastoje da održavaju stalnu vezu sa nezadovoljnicima i u tu svrhu pronose razne glasine da bi narod odvratili od NOP-a.

Da bi i u tome pogledu riješili stvar u svoju korist i razbili sumnje kolebljivih, u Ljubomir je došao Đorđe Putica, komandant Operativnog štaba za Hercegovinu.

Na zakazanu konferenciju, pod uticajem Save Kovača i još njih nekoliko, u Domaševo nijesu došli borci iz Ždrijelovića i Podosja, a među njima je bilo najviše neodlučnih. Ne sluteći o čemu se radi, ovom slučaju nijesmo poklonili neku naročitu pažnju.

Đoko je i ovom prilikom govorio snažno i ubjedljivo o ciljevima NOB-e da su i najveći skeptici otišli sa konferencije ubijeđeni u veličinu i značaj ideala kojima je inspirisan partizanski pokret. Ljude je osvajao njegov takt, istinska i prava riječ.

— Mi, partizani, nipošto nećemo dozvoliti da budemo uzročnici bratoubilačke borbe... Lako ćemo skršiti okupatora ako smo složni, jedinstveni. Ni život nije prevelika cijena tome jedinstvu. Jer, rasulo narodnih snaga uvijek je, kroz istoriju, koristilo samo našem zajedničkom neprijatelju.

Sjutradan, 21. februara 1942, Đoko Putica je krenuo iz Domaševa zajedno sa zmjenikom komandanta Ljubomirskog bataljona, Tripom Zotovićem, za Lastvu. Đoko je bio nasmijan i raspoložen — i ne sluteći da je to njegovo posljednje jutro.

Na putu između Domaševa i Ždrijelovića upali su u zasjedu. Opkolila ih je grupa otpadnika predvođena Savom Kovačom. Putica i u ovim časovima ostaje dostojanstven i dosledan svom stavu. Znao je da među odmetnicima ima i zavedenih ljudi. Zato, vjerujući u ljude i pravednost stvari za koju se bori, pokušava da osujeti namjere izdajnika. Mislio je da će i ovoga puta, kao što je to bilo u mnogo slučajeva do tada, snagom svoje razumne riječi ubijediti ih da su na pogrešnom putu. Međutim, u trenutku kada im se obratio, iza leđa mu je prišao bivši žandarm Krsto Kašiković i mučki ga udario kundakom po glavi. I rulja je navalila.

Shvatajući konačno u kakvom su se položaju našli, dva partizana pokušavaju da izbjegnu napad. Đoko se istrgao četnicima, skočio sa puta i potrčao u pravcu Kovačevih kuća. No, i tamo se ispriječilo mnoštvo kundaka i kamenica. Jedan udarac kamena u glavu ga je oborio, a zatim su mu kuršumima izrešetali tijelo.

Pala je prva žrtva četničke izdaje.

Nade četnika da će ubistvom Đoke Putice pocijepati naše snage u Ljubomiru i paralisati borbu protiv okupatora, nijesu

se ostvarile. Početkom marta formirana je Prva udarna četa Ljubomirskog bataljona, a ubrzo iza toga i Druga.[19]

*

Sa formiranjem partizanskih četa uporedo se radilo i na izgradnji organa narodne vlasti. Prvi narodnooslobodilački odbori formirani su krajem 1941. godine, a već početkom 1942. u svim selima na terenu Ljubomirskog partizanskog bataljona djeluju NOO.[20] Odbori su odigrali važnu ulogu. Brzo su se snašli jer ih je narod primio kao svoju vlast.

Tokom 1941. godine imali smo mnogo teškoća u organizovanju propagande. Slali smo ljude na razne strane da bi pri-

---

[19] 1. četa — komandir Ljubo Miljanović, komesar Danilo Kijac. 2. četa — komandir Aleksa Bratić, komesar Obren Vuković, zamjenik komesara Branko Zotović, zamjenik komandira Milan T. Bokić.

Ubrzo je došlo do spajanja ove dvije čete. Za komandira je postavljen Aleksa Bratić, za zamjenika Milan Todorov Bokić, političkog komesara Danilo Kijac i za zamjenika komesara Branko Zotović.

[20] Svako selo ili grupa sela imali su svoje narodnooslobodilačke odbore koje su sačinjavali: u Zagori Ilija Petrović, predsjednik, Milan Savović i Risto Drašković, odbornici.

za Grkavce, Trebijove, Grbeše. Parojsku Njivu, Glaviniće i Turane — Savo Brajić, predsjednik, Aćim Brajić, Jovo Milojević, Petar Tasovac, Zora Grković i Gojko Kokić, odbornici;

za Domaševo, Vladušiće, Postraševicu, Bodiroge, Bioce, Ždrijeloviće i Morče — Gavrilo Bokić, predsjednik, Pero T. Papić, sekretar, Kanda Bula Zotović, Sava Ostojin Kovać i Petar Bodiraga, odbornici;

za Ugarke i Podosoje — Drago Dursun, predsjednik, Obrad Manojlov Ćuk, sekretar, Obrad N. Popovac, odbornik;

za Ukšiće, Čvariće i Podvori — Božo Skender, predsjednik, Momčilo Ćurić, sekretar, Luka Dobović i Krsto Sorajić, odbornici;

u Vrpolju — Obren Šljuka, Savo Berdović i Akim Ivanković.

za Borkovića Bare — Jovo Čerović, Mirko Borković i Radovan Milinić;

za Brani Do — Andrija Petković, Nikola Ivanković i Dušan Anđelić;

za Pijavice, Vlašku i Međugrađe — Blagoje Čukvas, Vasilj Vidačić.

za Šćenicu — Ilija Ćuk Iko, predsjednik, Krsto Zečar, sekretar i Tomica Ćuk, odbornik;

za Krtinje i Ivicu — Milan Milov Bokić, predsjednik, Milan Obrenov Bokić, sekretar, Tomo Vukanov Bokić, Mara Save Bokić i Lazo Lugonja odbornici.

za Podglivu i Goricu: Branko Mijanović, Miro Kolak i Milan Ninković.

za Zasad: Mihajlo Grković, predsjednik, Vuko Basor, Đorđo Gurović i Milutin Bukvić, odbornici.

za Hrupjele: Luka Radulović, Neđo Ćurić i Vuko Miljković.

za Mostaće: Risto Rajković, predsjednik, Lazo Sorajić, Čedo Mucović i Čedo Kovačević, odbornici.

za Tvrdoš i Kočela: Drago Drekalović, predsjednik, Nikola Nogulić, sekretar, Drago Ružić, Risto Ružić i Jovo Vlatković.

kupili vijesti i drugi propagandni materijal, a onda sve to prepisivali, najčešće rukom, i rasturali po selima, čitali po skupovima . . . Primitivnost tehnike zadavala nam je naročite teškoće, pa smo se dali na posao da je koliko-toliko kompletiramo. I već početkom 1942. godine Ljubomir ima solidnu tehniku. Nabavili smo radio-aparat, pisaću mašinu, šapirograf i dobre zalihe kancelarijskog materijala. U snabdevanju nam je najviše pomogla partijska organizacija iz Trebinja.

Slušali smo vijesti radio-stanice Slobodna Jugoslavija, Radio-Moskve i Radio-Londona. Vijesti su umnožavane na šapirografu. Na taj način rastureni su i mnogi proglasi, uputstva, pjesme o borbi i drugi materijali. Između ostalog izdali smo Teoriju KP i Statut SKP(b).

Početkom 1942. štampali smo i naš list *Partizanska zvezda crvena.*[21]

Omaldina je postala glavni oslonac borbe i Partije. Iako politička svijest većine omladinaca još nije mogla biti na naročitoj visini, njena odanost i borbenost bile su zaista zavidne i primjerne. Već početkom 1942. godine Ljubomir ima Opštinski komitet SKOJ-a[22] i Opštinski odbor USAOBiH-a. U više sela stvoreni su aktivi SKOJ-a.[23]

Zapažena forma aktivnosti i okupljanja omladine bile su omladinske straže. One su imale zadatak da patroliraju po seli-

---

Zatim je formiran Opštinski narodnooslobodilački odbor. Izvršni dio odbora sačinjavali su: Božo Skender, predsjednik, Mato Čečur sekretar, Dušan Murišić, Danilo Tasovac, Jela Milojević, Spasoje Skender Pajo, Risto Papić i sekretari seoskih NOO. Bilo je još nekoliko odbornika, članova plenuma. Administrator u odboru bio je Mirko Radojičić.

Podaci nijesu potpuni. Vršene su česte promjene a o tome nema pisanih dokumenata (prim. B. Z).

[21] U nedostatku bolje tehnike zaglavlje listu udarali smo jednim štambiljem izrađenim u gumi od automobila. Na početku je bila partizanska zvijezda, a ispod zvijezde zastava.

[22] Sekretar OK SKOJ-a bio je Pajo Skender a članovi komiteta: Ratko Krunić, Miroslav Zotović, Ranka Stefanović i Mirko Borozan.

[23] Domaševo je imalo najbrojniji aktiv. Sačinjavali su ga: Miroslav Zotović sekretar, Risto, Slavko, Borika, Anđa i Radojka Kijac, Mileva i Vlado Zotović, Obrad, Nedeljko, Branko i Rajko Čapin, Obrad Denda i Pero Tomanović, Danilo Turnić, Spasenija Paja, Darinka i Stevan Papić.

U aprilu 1942. godine formirana je organizacija SKOJ-a u Zagori. Prilikom formiranja na sastanku su bili prisutni: Dragica Pravica, Zora Vasković i Spasoje Skender Pajo. Tom prilikom u SKOJ su primljeni: Stana P. Petrović, Mila J. Petrović, Đorđe V. Petrović, Nikola J. Vuković. Sava i Risto J. Petrović, Drago i Zora P. Kovač, Ljubica Đorđo i Marko M. Savović, Rajko Petrović, Dušan M. Vuković, Jovo i Risto P. Anđić, Luka M. Petrović, sekretar aktiva bio je Marko M. Savović.

ma i vrše kontrolu kretanja, naročito nepoznatih i nepoželjnih ljudi.

Većinu u omladinskim stražama sačinjavale su djevojke, jer su mladići bili u jedinicama. Djevojke nijesu učestvovale u borbama, pošto oružja nijesmo imali dovoljno ni za oprobane borce. Ali su zato većina njih bile veoma aktivne u pozadinskom radu.

Ukorijenjena, konzervativna shvatanja predstavljala su glavnu kočnicu u organizovanju ženske omladine. Roditelji često nijesu mogli da se pomire sa tim da njihove kćeri idu na konferencije i sastanke, naročito noću, a noću su se jedino sastanci i mogli održavati, jer je omladina preko dana bila zauzeta raznim drugim poslovima. Dešavalo se da majka (ili otac) povede ćerku na sastanak i čeka sve dok se sastanak ne završi.

No, ipak se išlo naprijed. Kako je odmicala borba, granala se i aktivnost omladine. Stariji su ranije bili uvijek spremni da omalovaže omladinu. Naročito žensku. Smatrali su je neiskusnom i nedoraslom za ma kakav ozbiljan posao. Često je bilo podsmijeha na njen račun. Najednom, ta ista omladina pokazala se zrelom i jakom za najveće napore. Naravno, sve to nije moglo proći bez preloma u shvatanjima ljudi.

Ubrzo su pored omladinskih straža formirani i omladinski radni vodovi. Njihov je zadatak u početku bio da pomažu partizanskim jedinicama na rušenju putova i vršenja drugih sabotaža.

Sredinom maja 1942. godine formirana je »Prva ljubomirska omladinska radna brigada«. Brigada je imala pet četa, a svaka četa po dva voda. Brigada je imala i svoju zastavu. Pored rušenja puta na relaciji Trebinje — Bileća i drugih zadataka koje je obavljala neposredno za vojsku (prenos ranjenika, doturanje hrane i dr.), brigada je radila na obradi polja, u prvom redu napuštenih imanja i onih koji su ostali bez radne snage.

Sa razvitkom ustanka rasla je svijest boraca i naroda. Tih dana, može se reći, da je cio Ljubomir čvrsto stajao uz narodnooslobodilački pokret.

Branko ZOTOVIĆ

MORAVIČKA PARTIZANSKA ČETA „BOŠKO PETROVIĆ"

(do oslobođenja Ivanjice)

PRIPREME ZA DIZANJE USTANKA

Kada je 19. aprila 1941. godine narod Ivanjice video kako grupa Nemaca, sa četvoro bornih kola, jednim tenkom i nekoliko motociklista razoružava čitavu diviziju bivše vojske sa nekoliko generala, jasno mu je bilo da je tu posredi izdaja. Na ulasku u Ivanjicu Nemce je svečano dočekao general Majstorović, sa predstavnicima vlasti (predsednikom opštine, delovođom i drugima) i podneo raport da je vojska pripremljena za predaju i razoružanje. Sramni čin, kad je nekolicina nemačkih vojnika skidala sa postrojenih oficira epolete, opasače i pištolje, građani nisu mogli mirno posmatrati.

Sreto Glavinić, Jovan Popović (obojicu su Nemci streljali 1944. u Ivanjici), omladinac Miro Jelić (poginuo na Sutjesci), Periša Perišić, Miko Velimirović i Uroš Šabanović zgrabili su puške, odjurili u šumu Ravana (iznad Ivanjice) i počeli pucati. To je bio spontan poziv na otpor okupatoru kome se vojska i oficiri nisu odazvali, već su dozvolili da budu razoružani i odvedeni u zarobljeništvo. Pojedinačni pucnji iz Ravane morali su najzad prestati.

Tako je započela okupacija i ivanjičkog sreza koja je narodu pala veoma teško. Ljudi su otvoreno govorili da su komunisti bili u pravu kada su predvideli da vlastodršci pripremaju izdaju zemlje i naroda. Izdaju su pripremali ne samo vrhovi, već i lokalni organi vlasti, za šta je odmah pružen dokaz: čitav činovnički aparat, sa žandarmerijom, ostao je na svojim dužnostima. Korumpirana vlast u prvim zvaničnim aktima poziva narod na red, mir i iskazivanje lojalnosti okupatoru, revnosno prikuplja i predaje mu znatne količine oružja i opreme bivše vojske, a ide čak i dotle da zahteva (uz pretnju streljanjem) da se predaju i lovačke puške. Narod se osetio prepuštenim samom sebi.

U ovoj situaciji članovi KPJ usmeravaju rad da narod upoznaju sa uzrocima brže kapitulacije i upućuje ga da se priprema na borbu: prikuplja oružje, sklanja ga i ne predaje okupatoru. Na tom zadatku partijska organizacija se oslanjala prvenstveno na radnike i omladinu. Sreski komitet KPJ tada još nije postojao.

U drugoj polovini aprila u srez dolazi Petar Stambolić, potvrđuje pravilnost odluke komunista o prikupljanju oružja i daje uputstva za dalji rad. Stigao je i Proglas CK KPJ kojim se ukazuje na borbu koja predstoji. Proglas je umnožen u više primeraka i prorađen sa članovima KPJ, kandidatima, članovima SKOJ-a i simpatizerima.

U prvoj polovini maja došao je u Ivanjicu sekretar Okružnog komiteta KPJ za Užice, Želimir Đurić Željko[1] i održao sastanak ivanjičke partijske ćelije, kome je prisustvovao i Mićo Matović,[2] sekretar osnovne partijske organizacije u selu Brezovi. Izveštaj o radu organizacije podneo je Dragan Milivojević. Željko se povoljno izrazio o dotadanjem radu ćelije i ukazao na nedostatke. Govorio je o budućim zadacima partijske organizacije, naglašavajući da treba da proširi rad i na okolna sela. Mićo Matović je dobio zadatak da se poveže s naprednim ljudima u Ivanjici i okolini. Sutradan, na sastanku u paviljonu kod vodopada, kojem je prisustvovalo 13 ljudi (Borko Poledica, Periša Perišić, Bogosav Ocokoljić, Jovan Popović, Miloje Dilparić, Vojislav Bojović, Momčilo Milutinović, Miko Velimirović, Tanasije Milenković, Mišo Ajdačić, Sreto Glavinić, Mićo Matović i Dragiša Petrović), Željko je, pored ostalog, obavestio drugove da je stari revolucionar Milinko Kušić[3] pobegao s robije i da će uskoro doći na ovaj teren. Prisutne je upozorio da Partija na njih računa kao na aktivne borce protiv okupatora i njegovih pomagača.

Uskoro (u maju) OK Partije uputio je u ivanjički srez Milinka Kušića, čijim dolaskom partijsko-politički rad dobija organizovaniji sadržaj, naročito na pripremama za oružanu borbu. U to vreme je u srezu bilo oko 24 člana KP, 4 do 5 kandidata i oko 30 skojevaca, organizovanih u dve ćelije i nekoliko grupa. Partijska ćelija u Ivanjici brojala je oko 10 članova. Pored Milinka Kušića ovde su aktivno radili Periša Perišić,

---

[1] Poginuo 29. novembra 1941. god. na Zlatiboru pri povlačenju VŠ NOPOJ u Sandžak. Proglašen za narodnog heroja.

[2] Poginuo 13. jula 1942. god. više Bugojna kao zamenik komesara 1. bataljona 2. proleterske brigade. Proglašen za narodnog heroja.

[3] Kao komesar 4. krajiške divizije izvršio samoubistvo 1. maja 1943. godine (u bunilu kao teški tifusni bolesnik); proglašen za narodnog heroja.

Milan Zarić i Vukadin Stojanović koji je bio zadužen za smeštaj i čuvanje oružja. Dragan Milivojević Veljanac bio je zadužen za rad sa omladinom, a Milka Petrović za rad sa ženama. Partijska ćelija u selu Brezovi imala je 6 članova; radom su rukovodili Mićo Matović, učitelj i Miodrag Stambolić. Na Velikim Livadama i Pridvorici bila su 2 člana i 1 kandidat, a u selu i rudniku Gliječu 2 člana i 2 kandidata; radom je rukovodio Mate Ujević. U selu Srednjoj Reci bila su 3 člana KP, rukovodio je Ratko Petrović. U selu Vionici i Pridvorici aktivnošću se isticao stari član KP, profesor Velijamin Marinković.[4]

Pored članova bilo je aktivnih pojedinaca u mnogim selima, mada nisu bili članovi KP, kao: u Cerovi Nikola Božanić, učitelj i u Prilikama Miloš Glišić, učitelj (poginuo u bici na Sutjesci); u Opaljeniku Svetomir i Vladimir Savić; u Milandži Nada Dilparić i Radoš Krivokuća; u Deretinu Novica Višnjić i Božidar Racić; u Raščićima Dragiša Mičić, seljak. U Ivanjici je delovała jaka i aktivna skojevska grupa, koja je brojala preko 20 članova, među kojima je bilo i omladinki. U preko 6 vaspitnih grupa, SKOJ je obuhvatio gotovo svu omladinu Ivanjice. Pored toga, veliki broj sindikalno organizovanih radnika, simpatizera, zatim đaci i ostala omladina, aktivno sarađuju i pomažu u sprovođenju zadataka Partije — u pronalaženju i prikupljanju oružja, prenošenju ilegalnog materijala, rasturanju letaka, obaveštavanju o saradnicima okupatora itd.

Ovakva aktivnost Partije na pripremi za oružanu borbu nije mogla ostati nezapažena. Nemačka krajskomandantura u Užicu, preko svojih špijuna i saradnika iz Ivanjice, obaveštavana je kako o delatnosti pojedinih drugova, tako i o radu KP uopšte. Zbog toga je, 29. maja krajskomandant, s nemačkim jedinicama, iznenada blokirao Ivanjicu i u sreskom načelstvu održao savetovanje, zahtevajući od mesnih vlasti da sastave spisak komunista i sumnjivih po kome će se odmah izvršiti hapšenje. Prema podacima kojima se raspolaže, u spisku (sastavili su ga, navodno, inženjer Nikolajević, inače belogardejac i petokolonaš i pop Dragoljub Milutinović, docnije četnički vojvoda Koste Pećanca) je bilo oko 70 drugova. Posle iznenadnog upada Nemaca u Ivanjicu, komunisti postaju obazriviji, a noću se sklanjaju iz grada.

U ivanjičkom srezu započinje anarhija: krađa i pljačka na sve strane; ovde-onde se pojavljuju grupe i grupice lopova i razbojnika; sve su manje sigurni imovina i život. Grupe raznolikog ološa okupljaju se oko Boža Ćosovića, koji se odmeće u šumu i proglašava četničkim »vojvodom Javorskim«. U početku

[4] Poginuo za vreme I ofanzive, 1941, kao komandant mesta u oslobođenoj Užičkoj Požegi.

on istupa demagoški: priča kako će se boriti protiv okupatora i vlasti koja mu služi; nagovara seljake da ne plaćaju porez i da čine razne druge stvari koje im pogoduju, čime uspeva da privuče izvestan broj lakovernih u svoj odred, pored ološa koji je još u početku okupio. Prvo pojedini, a zatim i svi reakcionari i fašisti počinju da popularišu Javorca, jer je umesto protiv okupatora i petokolonaša, počeo da poziva narod u borbu protiv muslimana u Sandžaku, govoreći da će »uništiti Turke, a njihovu imovinu podeliti četnicima«. Na bazi vekovnog raspirivanja mržnje protiv Turaka, sa kojima je identifikovao naše muslimane, uspeo je da oko sebe okupi i izvestan broj primitivnih i lakovernih seljaka.

Čosovićeva banda radi šta hoće: danju i noću premlaćuje i pljačka pojedince na putevima, izvršava osvete po narudžbi, ucenjuje seljake, siluje žene, ubija iz koristoljublja. Pale su prve žrtve: na putu između Ivanjice i Sjenice, pred Crvenom Gorom, presreli su, opljačkali i ubili 6 muslimana koji su se vraćali s pijace iz Ivanjice. Partizanskih jedinica, koje bi sprečile ovaj teror, još nije bilo. Ovakva situacija u srezu otežavala je rad komunistima na terenu. Nametala se potreba što bržih priprema za dizanje ustanka i zaštite naroda od Javorca i njemu sličnih.

Prvo se prišlo sređivanju partijskih organizacija i rukovodstava. U junu 1941. formiran je Sreski komitet KP u koji su ušli: Milinko Kušić, student, Mićo Matović, učitelj, Mate Ujević, radnik, Milka Petrović, omladinka, Ratko Petrović, radnik i Dragan Milivojević, đak. Za sekretara je izabran Mićo Matović. Istog dana formirano je i sresko rukovodstvo SKOJ-a u koje su ušli: Dragan Milivojević, Periša Perišić i Milka Petrović; za sekretara je izabran Dragan Milivojević.

DIZANJE NA USTANAK

Na dan napada Nemačke na SSSR, 22. juna, održan je, po manjim grupama na ivanjičkoj plaži, sastanak sa članovima KP, kandidatima i ljudima bliskim Partiji iz Ivanjice. Sastancima je rukovodio Milinko Kušić. Pored ostalog, ukazao je i na potrebu intenzivnijeg rada na popularisanju SSSR-a i pripremanju naroda za borbu. Skrenuta je pažnja drugovima koji su već bili kompromitovani da se čuvaju, a on lično morao je definitivno da se povuče u ilegalnost, jer ga je tražila policija (bio je poznat kao revolucionar, zbog čega je dve i po godine bio na robiji).

Već 23. juna u Ivanjici je bio umnožen Staljinov govor, hvatan preko radija, koji je odmah u vidu letaka rasturen po

selima. Okupator je odmah naredio da se uhapse oni što rasturaju letke. Tako je 24. juna uveče 7 žandarma došlo pred brezovačku školu da uhapse Mića Matovića, koji je inače bio pod njihovom prismotrom, a baš je u to vreme sa Dragomanom Radojčićem, članom SKOJ-a, završavao umnožavanje pomenutog letka. Mićo i Dragoman su uspeli da pobegnu kroz podrumski prozor. Mićo je posle ovoga otišao za Ivanjicu da se skloni, a posle dva-tri dana došla je i direktiva OK za Užice da se članovi Partije moraju sklanjati. Tako su Mićo, a ubrzo i Mate Ujević, morali iz ilegalnosti da rukovode pripremama za ustanak.

Početkom jula Sreski komitet je poslao Matu Ujevića u studenički srez (Raška) da se poveže s aktivistima i pomogne oko priprema za dizanje ustanka (on je ranije radio u Ibarskim rudnicima, pa je poznavao situaciju u tom kraju). U ovo vreme (početkom jula) u rudniku Ibar-Jarande formirana je partijska ćelija u kojoj su bili: Dušan Jemović, radnik, sekretar ćelije, Đoko Pavičević, radnik, Šane Lekić, student i Sveto Trifunović, učitelj. Ova organizacija otpočela je da vrši pripreme za ustanak. Njen uticaj se brzo osetio, naročito u rudnicima.

U prvoj polovini jula u Ivanjicu je došao Milan Mijalković Čiča,[5] član PK KPJ za Srbiju. Prisustvovao je sastanku Sreskog komiteta (u šumi iznad ivanjičke bolnice) na kojem je podnet izveštaj komiteta o situaciji u srezu i o pripremama za formiranje oružanih jedinica. Upoznao je članove komiteta sa situacijom kod nas i u svetu, a naročito je govorio o borbama koje se već vode u Srbiji i drugim krajevima, podvlačeći da Partija užurbano radi na pripremama za opšti ustanak i da odmah treba prići okupljanju ljudi za formiranje partijskih jedinica na ovom terenu. Na sastanku je zaključeno da se formiraju dve čete i obrazuje Sreski vojni štab u sastavu: komandant Momčilo Milutinović,[6] politički komesar Mićo Matović. Predviđeno je da 1. četa nosi ime »Boško Petrović«,[7] a 2. »Major Ilić« (junak iz srpsko-turskog rata 1876—1878. godine). Predviđena su i rukovodstva obeju četa.

---

[5] Poginuo 18. avgusta 1941. godine kraj Užica; proglašen za narodnog heroja.

[6] Oficir bivše jugoslovenske vojske, lišen čina zbog učešća u mariborskom puču 1932. godine i osuđen na robiju. U ovo vreme živeo je u Bariču kod Beograda. Odluku Sreskog komiteta da se dovede Milutinović trebalo je da izvrši Dragan Milivojević. No, kad je sa Draganom krenuo na železničku stanicu, Milutinovića je prepoznao ivanjički petokolonaš Stevo Marasović i prijavio Nemcima. Bežeći ispred Marasovića i Nemaca Milutinović je teško ranjen i podlegao ranama.

[7] Borac španskog građanskog rata, iz Ivanjice, poginuo kao pilot-dobrovoljac u Španiji.

Posle ovog sastanka Milinko Kušić je otišao u Užice, jer je bio određen za političkog komesara Užičkog partizanskog odreda, a kao glavni organizatori ustanka u srezu Ivanjičkom ostali su Mićo Matović i Mate Ujević. Rad Partije postaje vrlo intenzivan. Svaki član, kandidat, Skojevac, pa i simpatizer, dobija konkretne zadatke. Sada se još otvorenije istupa protiv okupatora i njihovih saradnika i poziva narod u borbu. Na partijskom sastanku, 11. jula, u selu Brezovi (na Katićima) Mićo Matović i Mate Ujević proradili su Proglas CK KPJ kojim se narod poziva na ustanak. Sastanak je održan u školi u kojoj je Matović bio učitelj. Na sastanku su određeni i članovi KP iz ove organizacije koji treba da idu u četu. Zatim je rešeno da se 12. jul (Petrovdan), kada je narodni sabor kod Bele Crkve, iskoristi za miting na kome će se pročitati Proglas CK, što je i učinjeno. Pred oko 800 građana brezovačke, priličke, javorske, i drugih susednih opština i sela, Mićo Matović i Mate Ujević pročitali su Proglas CK KPJ i pozvali narod u borbu protiv okupatora i njihovih slugu. Narod je bio iznenađen ovolikom smelošću (na saboru, su, radi održavanja reda, bila i tri žandarma koji nisu smeli ništa da preduzmu protiv Matovića i Ujevića kada su videli sa kolikim oduševljenjem narod sluša i prihvata reči iz Proglasa). Pored Miće Matovića i Mate Ujevića, na ovom mitingu su bili i svi članovi i kandidati KP iz Brezove i još neki iz drugih opština, spremni da napadnu žandarme ako pokušaju da intervenišu. Gotovo svi članovi Partije bili su naoružani pištoljima. Miting je imao velikog odjeka u čitavom srezu, a Partija je stekla još veći ugled u narodu. Iza toga ubrzano se radilo na umnožavanju Proglasa CK KPJ, njegovom rasturanju i proradi u celom srezu.

25. jula održan je ponovni sastanak Sreskog komiteta, kome je iz Užica prisustvovao Milinko Kušić, a iz Vionice profesor Velijamin Marinković. Na sastanku se odustalo od formiranja sreskog vojnog štaba i dve partizanske čete, već je odlučeno da se formira samo jedna — »Boško Petrović«, čiji će rukovodioci biti: komandir Evgenije Glavinić Gejo, zamenik komandira Aleksandar Glavinić Leko (podoficir bivše vojske), politički komesar Velijamin Marinković, zamenik komesara i partijski rukovodilac Mate Ujević. Četa će se formirati na planini Klekovici između 1. i 5. avgusta. Određeno je ko sve treba da pođe u četu i mesto za izlazak i prikupljanje drugova iz Ivanjice. Zatim je ukazano na najveću tajnost ove odluke kako se ne bi otkrili planovi o formiranju čete. Mesta za prihvat drugova iz Ivanjice bila su pod stalnom prismotrom određenih članova KPJ, kako ih neprijatelj ne bi otkrio.

Posle ovog sastanka organizovan je bolnički kurs[8] kojim je rukovodila Milka Vučićević-Perišić, student. Organizovano je pletenje čarapa i džempera za partizane, prikupljanje vune, rublja i posteljine za bolnice. Organizovana je i obućarska radionica, u već postojećem lokalu obućara Vukadina Stojanovića, člana Partije. Vukadinova radnjica postala je neka vrsta štaba partijske organizacije gde su dobivana sva obaveštenja i direktive. Preduzete su mere za organizovanje tajnih magacina, s čime je zadužen Vojislav Bojović, metalac, kandidat KP. On je sa Sretom Glavinićem, Jovanom Popovićem, Milojem Dilparićem i drugima uspešno obavio ovaj posao.

Skojevska organizacija je intenzivno radila među omladinom,[9] a u njenom radu veliku pomoć je pružio Aco Čizmić, koji je kao instruktor OK za Užice bio poslat na rad u Ivanjicu.

Uz pripreme za ustanak organizovano je i prikupljanje priloga koji su stavljani u kasicu skrivenu u kafani Milije Dragutinovića. Na tom poslu su se naročito isticali: Milan Zarić, član KP, Vukadin Stojanović, Periša Perišić, Milka Petrović, Miko Jelić, Miloje Dilparić, Bogosav Ocokoljić, Dragan Milivojević, Milija Dragutinović, Miko Velimirović i dr. Najveće priloge su dali: Sreto Glavinić, Mirčeta Vučićević, Drago Jelić, Jovan i Dobrivoje Popović, Mileva Petrović i Olga Jeremić.

Organizovana je i partijska tehnika koja je imala tri pisaće mašine i radio-aparat. Njome je rukovodio Dragan Milivojević. U prvo vreme bila je skrivena u ivanjičkoj bolnici, gde je Dragan radio kao ekonom, a kasnije je preneta u selo Rocki u kuću Milana Radojevića. Preštampavani su članci iz brošura, proglasi, revolucionarne pesme, »Osnovi lenjinizma«, vesti Radio-Moskve i Londona. Sve je to deljeno građanima na čitanje, a leci su lepljeni na vidnim mestima.

Aktivnost oko priprema za ustanak dovela je i do omasovljenja partijske organizacije u Ivanjici. Tako su do tog vremena učlanjeni u Partiju: Periša Perišić, Vojislav Bojović, Draginja Nešović Cula i Bogosav Ocokoljić.

U srezu su krajem jula konačno završene sve pripreme za otpočinjanje oružane borbe.

---

[8] Prve polaznice kursa bile su Ljuba Zarić, Dana Tripković, Marija Jelić, Miloranka Marić, Draginja Nešović Cula i Nada Popović.

[9] U radu su se naročito istakli: Mišo Mihajlović, Vučić i Olga Veličković, Marija, Mirko i Miro Jelić, Mišo i Milojica Nikolić, Dragica Parezanović, Ljubo Zarić, Blagoje Stašić, Dragomir Tubić, Mile Kušić, Mićo Rajković, Bogdan i Kiko Simić, Lale Rabrenović, Mićo Anđelković i drugi.

Prvih dana avgusta, po ranijem dogovoru, budući partizani su neprimetno dolazili iz Ivanjice na određena mesta, gde su ih sačekali vodiči i odvodili na mesta za prikupljanje pojedinih grupa. Već 2. avgusta (na Ilindan) prispeli drugovi iskoristili su sabor kod crkve u Kumanici i održali miting kome je prisustvovalo oko 600 građana. Na mitingu je Mićo Matović objasnio narodu ciljeve oslobodilačke borbe i pozvao na saradnju s partizanima. Isto veče su prispeli drugovi krenuli prema planini Klekovici, gde je bilo mesto određeno za formiranje čete. Do Klekovice smo maršovali gotovo celu noć i izjutra stigli na određeno mesto. U toku 3. avgusta pristigli su iz Vionice Velijamin Marković i Kovačević, a iz Srednje Reke Ratko Petrović sa još četiri druga. Čekali smo da stignu drugovi iz Brezove. Međutim, došao je samo Obren Čekerevac, mada je na njihovom partijskom sastanku bilo odlučeno da svi članovi Partije pođu u četu. 5. avgusta se pristupilo formiranju čete.

Rukovodstvo čete, koje je 25. jula odredio Sreski komitet, prihvatili su svi borci, a zatim je položena zakletva pred Milinkom Kušićem, politkomesarom Užičkog partizanskog odreda. Nakon zakletve Kušić je održao govor u kome je predočio težinu zadatka i obaveza koje stoje pred nama, a u isto vreme i veličinu naše buduće borbe. Od 22 druga, koliko je četa brojala na dan formiranja,[10] više od polovine (12) bili su radnici. Organizacijski četa je pripadala Užičkom partizanskom odredu. Od oružja je imala: 12 pušaka, 6 pištolja, 14 bombi i oko 2000 metaka. Posle nekoliko dana je kod jednog seljaka pronađen i jedan puškomitraljez.

Posle formiranja čete Kušić je otišao u odred, a Mićo Matović, kao sekretar Sreskog komiteta, na rad u pozadinu. On je gotovo svakodnevno održavao vezu i organizovao upućivanje novih boraca, kao i namirnica i drugih potreba za četu. U Klekovici je četa ostala do 16. avgusta. Za to vreme se odlazilo u okolna sela radi prikupljanja oružja i ostale vojničke opreme,

---

[10] Prvi borci čete bili su: Velijamin Marinković, profesor iz Vionice, Mate Ujević, radnik iz Imotskog, Evgenije Glavinić, zemljoradnik, Aleksandar Glavinić, bivši podoficir i Milorad Danilović, zemljoradnik — svi iz Gliječa, Ratko Sofijanić, radnik iz Prilika, Obren Čekerevac, zemljoradnik iz Brezove, Miloje Popović, trgovački pomoćnik iz Svešticе, Milorad Radišić, student iz Božetića, Milomir Ćiriman, radnik iz Medovina, Dragiša Kovačević, zemljoradnik iz Pridvorice, Petar Damjanović Crni, radnik iz Sjenice, Ratko Petrović, radnik iz Srednje Reke, Bogosav Ocokoljić, radnik, Vojislav Bojović, radnik, Mića Anđelković, radnik, Ratomir Avramović, radnik, Radojica Rabrenović, radnik, Miko Velimirović, učitelj, Periša Perišić, student i Dragiša Petrović, nastavnik — svi iz Ivanjice.

objašnjavala se politička situacija i potreba borbe protiv okupatora. Održano je i nekoliko političkih konferencija na kojima su pozivani seljaci u borbu. Intenzivno se radilo na vojnoj obuci boraca koji nisu služili vojsku. Prikupljani su podaci o žandarmerijskim stanicama i drugim neprijateljskim ustanovama i tako vršene pripreme za otpočinjanje oružanih akcija. Pomagalo se seljacima u sabiranju letine.

Hranu su nam dobrovoljno davali seljaci iz okolnih sela. U Ivanjici su namirnice prikupljane preko Vukadina Stojanovića, Voja Bojovića, Mike Jelića i Milke Petrović (koji su bili zaduženi za rad u pozadini). Oni su po seoskim rabadžijama slali hranu i novac u Klekovicu. Vukadin je predstavljao glavnu vezu čete sa Sreskim komitetom, a povremeno su i pojedini drugovi iz čete dolazili u Ivanjicu, održavali vezu s onima u pozadini i odnosili namirnice i drugu prikupljenu opremu.

Negde 13. avgusta doznali smo od seljaka da je grupa naoružanih ljudi u jednom obližnjem selu opljačkala i tukla seljake. Preplašeni seljaci molili su da ih zaštitimo od te bande. Odazvali smo se pozivu. Napravili smo zasedu, pohvatali i razoružali grupu od oko 10 četnika, koji su izjavili da pripadaju odredima Koste Pećanca i da se spremaju za borbu protiv okupatora. Vratili smo im oružje i pustili ih, ali smo im zabranili da vrše pljačke pod pretnjom da ćemo ih ponovo razoružati.

Značajan datum za dalji razvoj čete bio je 15. avgust kada je održan partijski sastanak kome su prisustvovali Željko Đurić, sekretar OK, Milinko Kušić, komesar Užičkog odreda i Mićo Matović, sekretar Sreskog komiteta. Pošto su se upoznali sa stanjem u četi i situacijom na ovom terenu, informisali su nas o razvoju ustanka u drugim krajevima naše zemlje, a naročito na teritoriji Užičkog odreda. Zaključujući sastanak Kušić je oštro kritikovao komandu čete što još nije otpočela s napadima na opštine i žandarmerijske stanice, što su već učinile ostale čete Užičkog odreda, pa je postavio zadatak da se s takvim akcijama odmah otpočne.

Nakon partijskog, održan je sastanak s četom. Kušić je i borce upoznao s razvojem ustanka u Srbiji i oštro kritikovao našu dotadašnju pasivnost, postavljajući pred četu sledeće zadatke: razoružavanje žandarmerijskih stanica; paljenje opštinskih arhiva (sem invalidskih spiskova); hvatanje i likvidiranje okupatorovih agenata; prikupljanje skrivenog oružja od naroda; pomoć seljacima u sakupljanju letine i sprečavanje da ona dođe okupatoru u ruke (»Ni zrna žita okupatoru«); održavanje zborova i konferencija s narodom (koristiti seoske sabore, skupove, uspešno izvedene akcije), na kojima širiti ideje narodnooslobodilačke borbe i raskrinkavati okupatora i njegove sluge,

dobrovoljna mobilizacija u naše redove itd. Napomenuto je da se četa ne upušta u borbe s jačim okupatorskim snagama dok se brojno ne ojača i bolje naoruža. S četnicima je potrebno uspostaviti što bolje odnose i nastojati da se organizuje zajednička borba protiv okupatora i pete kolone. Rečeno je da se u slučaju konflikta s četnicima odrede najodgovorniji drugovi da s njima rešavaju sporove. Posebno je ukazano na pravilne odnose prema narodu. Predviđeno je da se snabdevanje čete hranom organizuje na dobrovoljnoj bazi od naroda, a gde se ukažu povoljne mogućnosti — prići formiranju organa narodne vlasti i preko njih obezbediti snabdevanje, kao i rešavanje drugih pitanja.

Četa je s oduševljenjem prihvatila izlaganje komesara odreda i sekretara OK Partije Đurića. Kritika naše pasivnosti teško nam je padala, jer smo već predlagali da se ide u akcije, ali nam je komandir uvek govorio da mu je Kušić naredio da se ništa ne preduzima dok se on ponovo ne vrati u četu. Sada se stvorila izvesna neverica prema komandiru čete pogotovu što nije reagovao na ovako oštre kritike komesara odreda. Ubrzo se utvrdilo da komandir čete izbegava da povede četu u akciju zbog oportunizma. Čim su iz čete otišli Đurić i Kušić, komandir Evgenije Glavinić, koji se na partijskom sastanku složio s postavljenim zadacima, počeo je pri razradi plana budućih akcija i pokreta da daje otpor, govoreći da četa još nije sposobna za ma kakve akcije, a da će i okupator preduzeti represalije protiv stanovništva. Tvrdio je da će se u tom slučaju četa raspasti ili biti uništena jer je mala, a što je najgore, u njoj su većinom omladinci koje je on nazivao »balavci«. Čak je bio protiv toga da se u četu primaju omladinci, zahtjevajući da se primaju samo oni koji su služili vojsku. Ovakve stavove on je pre sastanka potajno prenosio na 3—4 jednomišljenika, a naročito ga je podržavao njegov zamenik Aleksandar Glavinić. Sazvan je ponovo partijski sastanak na kome se dugo diskutovalo. Osuđeni su ovakvi stavovi komandira Glavinića koji se ni posle sastanka nije složio sa odlukama za akciju i nastojao je da sprovede svoje stavove. To je u četi stvorilo vrlo teško stanje. U međuvremenu su dezertirala četiri borca. Zahvaljujući energičnim stavovima komesara čete Velijamina Marinkovića i partijskog rukovodioca Mate Ujevića, kao i podršci većeg dela boraca koji su podržavali stavove partijske organizacije, prisilili smo komandira da popusti, što je on privremeno i učinio.

Bilo je i neophodno da se izvede neka značajnija akcija kojom bi se dokazala sposobnost čete za dejstvo i time dezavuisali oni što nisu imali poverenja u omladince. Odlučeno je da

se izvrši napad na žandarmerijsku stanicu u Devićima, opština Vionica. Komandir se akciji energično suprotstavio, odbijajući da u njoj učestvuje. Tada sam predložio (bio sam komandir voda) da mi se da 10 omladinaca da s njima izvršim akciju. Predlog su odmah prihvatili Velijamin Marinković i Mate Ujević, pa se i Glavinić morao složiti. Doneta je odluka da pola čete s Matom Ujevićem i sa mnom razoruža žandarmerijsku stanicu i spali opštinsku arhivu u Pridvorici, a druga polovina sa Velijaminom Marinkovićem i Glavinićem da spali opštinsku arhivu u Srednjoj Reci i sačeka našu grupu koja će tamo doći posle izvršenog zadatka.

16. avgusta uveče, krenuli smo na prvi borbeni zadatak. Bilo nas je 11, od čega 6 omladinaca. Imali smo 5 pušaka, 6 bombi i 2 pištolja; 6 drugova je od »oružja« nosilo motke. Iz Klekovice smo kod seljaka prikupili podatke o žandarmerijskoj stanici. Kad smo se približili cilju na oko kilometar, Mate Ujević i ja pošli smo da izvidimo kakvo je obezbeđenje stanice. Izviđanje je zbog noći bilo otežano, no ipak smo uspeli da ustanovimo da ni ispred zgrade, kao ni u blizini, nije bilo straže. Brzo smo pozvali drugove i sa svih strana opkolili žandarmerijsku stanicu. Niko nas nije primetio. Naoružane drugove postavili smo prema prozorima da spreče žandarmima da ostvaruju vatru ili pokušavaju bekstvo, a »naoružane« s motkama postavili smo iza ograde. Motke su provukli kroz lese, kako bi se kod žandarma stvorio utisak da su to puške.

Raspored i pripreme za napad izvršili smo brzo i tiho. Za to vreme je u zgradi žandarmerijske stanice vladao potpun mir, te smo pomislili da su žandarmi verovatno doznali da će biti napadnuti, pa su pobegli ili su nam negde napravili zasedu. Nije bilo vremena za nagađanje — trebalo je izvršiti napad. Mate i ja smo pošli direktno na vrata stanice. Obojica smo držali otkočene pištolje, a ja i odšrafljenu bombu u drugoj ruci. Nečujno smo došli do vrata, zaklonili se za zid i snažno zakucali na vrata. Unutra se čulo neko komešanje, a zatim bunovan glas: »Ko je?«. Oštro smo odgovorili: »Srpska narodnooslobodilačka vojska. Opkoljeni ste sa svih strana. Predajte se! Jedan neka otvori a ostali da ostanu u krevetima, ako ne želite da vam se što dogodi«. Još to nismo ni izgovorili, a na vratima se, drhteći od straha, pojavio žandarm u pidžami. Na naš poziv je bez reči podigao ruke uvis. Uleteli smo u stanicu, naredili da se upali lampa i da se ostali ne miču. Ponovo smo naglasili da im nećemo ništa, da se za život ne boje. Preplašeni žandarmi trudili su se da ni prstom ne maknu, gledajući stalno u bombe i pištolje u

našim rukama. Dok smo se nalazili u zgradi nastao je žagor i ostalih boraca oko stanice, tako da su se žandarmi uverili da su opkoljeni. Počeli su da nas preklinju da ih ne pobijemo, a jedan je čak i zaplakao govoreći da ima »sitnu decu«. Pozvali smo nekolicinu boraca i naredili da pokupe oružje iz stanice, što su odmah učinili, izneli ga napolje i podelili ostalim borcima.

Tako je završena naša prva akcija u kojoj smo razoružali 12 žandarma i zaplenili 12 pušaka, 1 puškomitraljez, 4 pištolja, 5000 metaka i nešto vojničke opreme. Žandarmerijske uniforme nismo uzeli, dok smo ostalu opremu odneli. Polazeći, skrenuli smo žandarmima pažnju da ne smeju primati drugo oružje od okupatora i ponovo se staviti u službu neprijatelja. Uz to smo im objasnili ciljeve naše borbe i pozvali ih da pođu s nama. Nisu pristali da odmah pođu, ali su obećali da više neće služiti neprijatelju, a da će u partizane doći dok obiđu svoje porodice i slično (9 od njih je ponovo otišlo u Ivanjicu i stavilo se u službu okupatoru, a 3 su otišla kod četnika Bože Javorca).

Razoružavši žandarme krenuli smo ka opštini u Pridvorici, pošto smo usput digli sa spavanja i poveli predsednika koji nam je otvorio opštinu i pokazao gde se nalazi arhiva. Po spaljivanju arhive u Pridvorici krenuli smo u Srednju Reku, gde smo se oko podne spojili sa drugim delom čete koji je u međuvremenu spalio opštinsku arhivu u tom selu.

VEZA SA SANDŽAKLIJAMA

Uspeh čete u prvoj akciji imao je velikog značaja za njeno moralno-političko jedinstvo i sticanje samopouzdanja. U četi je nastalo opšte oduševljenje i spremnost za dalje akcije. Posebno su uspehom bili zadovoljni omladinci koji su učestvovali u razoružavanju žandarma. Prepričavali su ostalim drugovima kako je to izvedeno, o kukavičkom držanju žandarma i predsednika opštine, mada su i preuveličavali pojedine momente.

17. avgusta doneta je odluka da se spale opštinske arhive u bratljevačkoj i javorskoj opštini, a zatim da se razoružaju žandarmi u stanici Javoru. Radi toga su upućeni neki naši simpatizeri iz Srednje Reke da prikupe podatke o žandarmerijskoj stanici, a četa je krenula u pravcu sela Bratiljeva i u toku istog dana stigla u selo Rovine. Tu smo saznali da su se žandarmi sa Bratljeva povukli za Ivanjicu. Pošto smo bili premoreni, komanda je donela odluku da tu prenoćimo, a da sutra spalimo

opštinsku arhivu u Bratljevu. Međutim, tek što smo večerali i razmestili se za odmor, neki seljaci su nas obavestili da su žandarmi na Javoru dobili naređenje da se 18. avgusta povuku u Ivanjicu (ovi seljaci bili su toga dana kod opštine Bratljevo, pa su čuli kada su tamošnji žandarmi, dok su se spremali za povlačenje, govorili nekom opštinskom službeniku da su takvo naređenje dobili i žandarmi sa Javora).

Odmah je promenjena prvobitna odluka da se ide na Bratljevo i doneta nova: da se odmah krene prema selu Kušićima (na putu između Ivanjice i Javora), gde se nalazila Javorska opština, pa u slučaju da žandarmi krenu prema Ivanjici, da im se postavi zaseda.

Ovoj odluci se opet usprotivio komandir čete i nekoliko njemu bliskih boraca, govoreći da idemo u sigurnu smrt, da su borci premoreni itd. očigledno nastojeći da se četa zadrži i tako omogući žandarmima da se nesmetano povuku. No, kad su videli da većina energično zahteva da se ova povoljna prilika iskoristi i odmah krene za Kušiće, priklonili su se većini, ali je komandir naglasio da ne prima na sebe nikakvu odgovornost u slučaju neuspeha u akciji.

U Kušiće smo stigli 18. avgusta izjutra i tu doznali da je kamion iz Ivanjice otišao na Javor da evakuiše žandarme. Brzo smo krenuli u zasedu. Na oko 500 m od Kušića prema Javoru, u šumi, postavili smo zasedu; iza jedne krivine puta oborili smo telefonski stub, a borce rasporedili uz ivicu s obe strane puta i naredili im da se dobro maskiraju. Naređeno je da se vatra ne otvara dok se kamion ne zaustavi kod oborenog stabla. Na oko 30 metara od mesta gde je trebalo da se zaustavi kamion postavljen je puškomitraljez, kraj kog smo se nalazili Mate Ujević, Obren Čekerevac, Periša Perišić i ja. Zaseda je bila tako postavljena da je svaki borac odlično mogao tući duž komunikacije. Obren Čekerevac i ja određeni smo da pozovemo žandarme na predaju. Ostalim borcima je naređeno da do tog momenta ništa ne preduzimaju. Plašili smo se da borci ne otvore vatru pre vremena i ne pokvare celu akciju, te je na to nekoliko puta skrenuta pažnja. Dok smo postavljali zasedu, komandir Glavinić ništa nije preduzimao, već se sa nekoliko svojih pristalica udaljio od mesta gde smo bili u zasedi i zaseo iza jednog brega.

Sve je bilo spremno. Čekali smo u zasedi i posle jednog časa čula se huka motora. Mate i Velijamin izdali su poslednja naređenja. Odmah iza toga pojavio se kamion pun žandarma.

Laknulo nam je kad smo videli da je prošao pored prve zasede, a niko nije otvorio vatru. Približavao se mestu gde je bandera preprečavala put. Došavši na krivinu šofer je odjednom opazio prepreku, tako da je naglo morao kočiti, pa su žandarmi koji su stajali na karoseriji poleteli napred. Dok je kod njih nastala zbrka, Obren Čekerevac Mate Ujević i ja iskočili smo iz zaklona na put, petnaestak metara ispred kamiona, s uperenim puškama i viknuli: »Ruke uvis!« Pri tom smo opalili preko njih po jedan metak, našto su zagalamili i ostali borci pozivajući žandarme na predaju. Zbunjeni i preplašeni žandarmi su odmah digli ruke i predali se, ne ispalivši ni metka. U ovoj akciji ponovo smo razoružali 12 žandarma i zaplenili 20 pušaka, 1 puškomitraljez, 2 sanduka puščanih metaka, 14 bombi, 1 radioaparat i drugu vojničku opremu. Među arhivom koju su žandarmi nosili nalazilo se i naređenje nemačke komande iz Ivanjice za povlačenje, u kojem je između ostalog stajalo:

»U slučaju da vas u međuvremenu, pre povlačenja, napadnu komunistički banditi, morate se energično suprotstaviti i ni po koju cenu ne smete dozvoliti da vas banditi razoružaju, te da oružje padne u ruke našem zakletom neprijatelju, kao što se to desilo žandarmima na Devićima«.

Pošto smo žandarme razoružali pustili smo ih, savetujući im da ne idu u Ivanjicu i pozivajući ih da pođu s nama. Međutim, i pored obećanja da se neće više stavljati u službu okupatoru, većina je ponovo otišla i primila oružje, dok je nekoliko njih otišlo četnicima Bože Javorca, a samo je Radivoje Jovanović stupio u četu. Kamion je bez žandarma otišao u Ivanjicu. Sutradan smo krenuli na Javor i razoružali finansijsku stanicu (to je bila granica između italijanske i nemačke okupacione zone); zaplenili smo 8 pušaka, nešto municije i druge opreme.

19. avgusta četa je otišla na mesto tzv. Kadinjaču (Kadina stena) gde se održavao crkveni sabor i iskoristila prisustvo naroda za održavanje zbora na kome su govorili Matović i Velijamin Marinković. Narod je s pažnjom slušao o ciljevima naše borbe, izražavajući istovremeno divljenje zbog smelog napada na žandarme. U Čemernici smo se 20. avgusta sastali sa nekoliko drugova iz Zlatarske (Novovaroške) čete i održali zbor s narodom, na kome su govorili Periša Perišić ispred Moravičke i Mirko Čuković ispred Zlatarske čete. Naročito je bilo reči o potrebi bratstva i jedinstva između Srba i muslimana radi zajedničke borbe protiv okupatora.

Naš dolazak u ove krajeve odrazio se u bržem razvoju ustanka u novovaroškom, a imao je uticaj i na sjenički srez.

21. avgusta vratili smo se u ivanjički srez kada smo spalili opštinsku arhivu na Katićima (opština Brezova).

Uspeh ovih akcija i opšti razvoj ustanka doprineli su da četa ojača i moralno, i brojno i u pogledu naoružanja. Prebrođena je kriza i nije više postojala opasnost da se četa razbije zbog oportunističkog držanja komandira Glavinića i njegovog zamenika. Oni su bili izgubili autoritet kod većine boraca. Pošto su se gotovo stalno odupirali i partijskoj organizaciji (bili su članovi KP), to su Marinković i Mate Ujević po svim pitanjima konsultovali ostale drugove, pa i mene, naročito po vojnim pitanjima. Tako sam, iako komandir voda, često stavljan u ulogu komandira čete.

Videći u nama istinske svoje borce, narod sve više pomaže četu, dajući joj skriveno oružje, municiju i drugu opremu, a u njene redove stupaju novi borci, naročito iz redova omladine.

KAZNENA EKSPEDICIJA I PROMENA U KOMANDI ČETE

Videći razvoj ustanka oko Ivanjice, okupator preduzima mere da zaplaši narod. Pored represalija nad simpatizerima i partizanskim porodicama u Ivanjici, on 25. avgusta dovodi iz Užica oko 300 Šiptara »balista«, kao »kaznenu ekspediciju« koja pljačka Ivanjicu, pali nekoliko kuća u selu Sađevcu i ubija Jelku Bogdanović, Vladu Mladenovića i Miodraga Avejića.

Čim smo saznali za tu kaznenu ekspediciju održali smo sastanak i doneli odluku da napadnemo »baliste«. Međutim, i ovoj akciji se energično suprotstavio komandir čete Evgenije Glavinić. Predložio je da se četa zakamuflira negde u šumi, jer će inače biti uništena. Kad mu je rečeno da mi nismo pošli u borbu da se krijemo već da se borimo protiv okupatora, on se sa svojim zamenikom Aleksandrom Glavinićem i još nekoliko jednomišljenika odvojio od čete i ostao u blizini svog sela (na Jevačkim stenama). Četa je sa Velijaminom Marinkovićem i Matom Ujevićem krenula usiljenim maršem u klisuru između Ivanjice i Arilja, u nameri da na putu napravi zasedu i sačeka kaznenu ekspediciju kad se bude vraćala. No, sve je bilo kasno jer se kaznena ekspedicija već bila vratila.

U klisuri smo držali zasedu 2—3 dana. Tada su četu ponovo posetili Milinko Kušić i Mićo Matović. Pošto su videli

stanje u četi i bili obavešteni o dezerterstvu i izdaji Glavinića, održan je partijski sastanak, na kojem sam izabran za komandira, a Obren Čekerevac za mog zamenika. Na četnoj konferenciji i borci su se složili s takvom odlukom.

Smenjivanje Glavinića i njegovog zamenika došlo je kao posledica jednomesečne uporne borbe partijske organizacije da se ovi pokore partijskoj disciplini. Ali njihovim smenjivanjem nisu prestale i sve glavobolje koje su do tada stvorili svojim postupcima. Otcepljenjem od čete Glavinić nije raspustio svoje ljude; naprotiv, okupio ih je oko sebe i tu grupu prozvao 1. moravičkom četom, a nas smatrao 2. četom. Osim toga, iako je dezertirao, sebe je i dalje smatrao komandirom naše čete. A na terenu nije delovao u skladu sa direktivama koje su važile za partizane, nije izvodio nikakve akcije, već je pljačkao po selima, maltretirao ljude i po izjavama nekih ljudi brutalnošću pokušavao da natera ljude da mu predaju »sakrivenu opremu«. Tako, dok smo bili u zasedi u klisuri, nekoliko preplašenih žena i dece iz Prilika došlo je kod nas da mole da ih zaštitimo od »partizana« koji ih pljačkaju i tuku, tražeći oružje i opremu koju oni nemaju. Ovim i sličnim postupcima ta nam je »divlja« četa pod imenom partizana nanosila velike štete. Trebalo je mnogo vremena da uverimo narod da to nisu partizani.

Sa Glavinićem smo pokušali više puta pregovore da nam se priključi. Čak smo predlagali da se formiraju dve čete i da on jednoj bude komandir, ali pod uslovom da radi po direktivi Partije. Međutim, nismo se složili: on je zahtevao da postoji samo jedna četa i da on bude njen komandir. Glavinić je mislio da će doći do raspada naše čete. Međutim, njegovo držanje nije na jedinicu imalo nekog jačeg uticaja, jer se svojim kukavičlukom i pogrešnim stavovima bio kompromitovao kod boraca. A kad je video da mu se zamisao ne ostvaruje, kovao je planove o likvidaciji nekih drugova iz čete koji su mu najviše smetali, pa nam je kasnije postavio zasedu u blizini Lišanskog rudnika, što je blagovremeno otkriveno.

Ovakav razbijački stav Evgenija Glavinića, na koga se ozbiljno računalo u pripremama za ustanak, imao je svoju dublju pozadinu. Istina, vaspitavan je od oca koji je za vreme oktobarske revolucije bio u Rusiji i na koga su snažan pečat ostavile socijalističke ideje. U predratnoj Jugoslaviji stari Glavinić je bio opozicionar, više puta je istupao i na zborovima i govorio protiv tadašnjih vlastodržaca, pa ga je Partija koristila kao viđenijeg seljaka i poštenog političara. Tako se i Evgenije

opredelio i počeo da izvršava partijske zadatke, čime su se rukovodili drugovi kada su ga primili u Partiju i odredili za komandira čete. Kad je počeo da oportunistički istupa smatrali smo da je to zato što je nenaviknut na teškoće, što je bio prilično bogat seljak, neprekaljen i bez revolucionarnog iskustva. Međutim, pokazalo se da to nije bio razlog ovakvog njegovog držanja i sabotiranja akcija. To su bili smišljeni potezi koji su mu diktirani izvan čete. Naime, on je ostao pod vrlo jakim uticajem ivanjičke reakcije koja je želela da razbije četu i tako onemogući razvoj partizanskog pokreta u moravičkom srezu. To je Glavinić dokazao kad se, posle neuspeha u razbijanju čete, priključio četnicima Bože Javorca i zajedno s njima 2. novembra 1941. učestvovao u opštem napadu na partizane u oslobođenoj Ivanjici. (Pod uticajem svog oca on se kasnije pokolebao i uvideo svoju grešku, pa su ga Javorčevi četnici krajem 1943. godine zaklali u njegovoj kući.)

OSLOBOĐENJE IVANJICE

Do kraja avgusta su razoružane sve žandarmerijske stanice (sem u Ivanjici) i spaljene opštinske arhive. U to vreme su pored Moravičke partizanske čete postojale i ove oružane formacije: grupa Evgenija Glavinića; oko 15 četnika pod komandom fašiste Đure Smederevca koja se pripojila »vojvodi« Javorcu, pošto su njihovi odnosi prema okupatoru i narodu bili istovetni; zatim, najveća formacija, oko 40—50 četnika, pod komandom Bože Ćosovića Javorca. Četnici Draže Mihailovića tek počinju da organizuju svoje odrede. Ovlašćenje od Draže za formiranje odreda koji se počeo stvarati u planini Goliji imao je aktivni poručnik bivše vojske Mirko Purić. Pored ovoga, pop Dragoljub Milutinović prikupljao je ljude za formiranje i drugog odreda Pećančevih četnika.

I dok se Dražini četnici nalaze u fazi formiranja, Javorac, koji je oko sebe okupio najveći ološ, šeta se po selima sreza, primorava seljake da mu pripremaju bogate gozbe, pljačka potrošačke zadruge i bogatije seljake, ucenjuje, batina i ubija ljude radi pljačke. Kod naroda vlada strah od mnogobrojnih zločina koje vrše četnici, ali se ne usuđuje da ma šta govori o tome. Slučaj koji se desio 2. avgusta na saboru na Čemernici još više je ogorčio meštane. Tamo je Javorac, naočigled okupljenog naroda, uhvatio seljaka Nikolića, odsekao mu uši i nos, odrao kožu s lica, a zatim ga zaklao. Znalo se i za Stevana Stamato-

vića, iz Ravne Gore, koga su istukli i opljačkali, Ranisava Tošića, trgovca iz Jesenova, koga su opljačkali a zatim ubili; Milisavu Stojkoviću iz Brezove, Vučiću Stamboliću, kafedžiji na Katićima (bio je pristalica NOP-a), Miodragu Stamboliću, sekretaru potrošačke zadruge (članu KPJ) i mnogim drugima oduzeli su novac.[11]

U takvoj situaciji narod sve više traži zaštitu partizana. Videvši da ovi postaju sve popularniji, četnici pokušavaju da raznim trikovima prikažu partizane kao pljačkaše. Zato noću organizuju pljačku pojedinih seljaka stavljajući petokrake zvezde na kape, čime se služe i pri vršenju drugih nedela. Dokle su u tome išli potvrđuje i ovaj primer: prilikom pljačke u selu Šareniku s njima je bio i jedan konobar iz Ivanjice koji je dezertirao iz partizana. Posle izvršene pljačke oni su ovog nesrećnika vezali i kao mečku vodili sa sabora na sabor, pred narodom ga tukli i mrcvarili, govoreći da su ga zarobili kad je s grupom partizana bio u pljački, dok ga nisu u selu Milandži (javorska opština) streljali pred narodom, a neke opljačkane stvari vratili. I svoje ljude su žrtvovali da bi odvratili narod od partizana.

Mi u to vreme (takva je bila direktiva) nismo hteli zaoštravati odnose s četnicima, već smo na sve moguće načine (ponekad čak i na našu štetu) nastojali da ih privolimo da s nama sarađuju. U tom smislu, a i u vezi sa direktivom Glavnog štaba za stvaranje slobodne teritorije, užurbano smo vršili pripreme za napad i oslobođenje Ivanjice. Da ne bi došlo do sukoba s četnicima, sklopili smo sporazum s Javorcem o zajedničkim akcijama na Ivanjicu, Arilje i Požegu. U ime partizana ovaj sporazum su potpisali 29. avgusta Mićo Matović i Velijamin Marinković. Ali, zbog uspešnih akcija ostalih četa Užičkog odreda i jakog pritiska naših snaga na komunikacije oko Užica, Požege, Arilja i Ivanjice, zatim Čačanskog odreda oko Čačka, Nemci su se sa žandarmima iznenada spremili za evakuaciju iz Ivanjice. O tome su obavestili Javorca koji krši sporazum, i, ne obaveštavajući nas, upada 31. avgusta u Ivanjicu, nakon što su Nemci i žandarmi napustili ovo mesto (Javorac je o povlačenju bio obavešten 30. avgusta uveče, pa je u toku noći 30/31. prišao sa četnicima bliže Ivanjici i komunikaciji kuda su se Nemci kamionima povlačili; nje ih hteo napasti, mada je za to bila povoljna prilika).

---

[11] Prema podacima iz hronike sela Brezova — Rajac.

Po ulasku u Ivanjicu četnici su otpočeli sa bezobzirnom pljačkom radnji. Kad smo saznali da su Nemci napustili Ivanjicu krenuli smo tamo, ali kad smo usput obavešteni o pljački koju vrše četnici, odustali smo od ulaska u mesto (da ne bi na nas mogli baciti krivicu za pljačku). Krenuli smo na rudnik i fabriku antimona u Lisi (oko 8 kilometara od Ivanjice), gde smo demontirali fabriku i rudnička postrojenja da ne bi više koristila okupatoru. Zaplenili smo velike količine hrane, eksploziva, benzina i drugog.

Istog dana uveče Nemci su sa nekoliko kamiona došli u Ivanjicu. Naša četa nije bila u blizini komunikacije da ih napadne, a četnici su se povukli bez borbe. »Vojvoda« Jevđević, koji je tada bio sa Javorčevim četnicima, potajno je s Nemcima sklopio sporazum da oni predaju vlast četnicima u Ivanjici, a četnici će im pomagati u borbama protiv partizana. Posle toga Nemci su se povukli, a četnici se ponovo vraćaju u Ivanjicu i nastavljaju s pljačkom.

Još nekoliko dana četa se nalazila u neposrednoj blizini Ivanjice i na rudniku Lisa. Nismo hteli da se žurimo sa ulaskom u Ivanjicu, da bismo narodu ostavili više vremena da se sam uveri o postupcima i ponašanju četnika. Pojedinačno smo odlazili u Ivanjicu i slušali reagovanja građana. U četu je tih dana stigao Milinko Kušić sa komesarom Čačanskog odreda Ratkom Mitrovićem, koji su potvrdili pravilnost naše odluke da ne ulazimo u Ivanjicu zajedno s četnicima.

Pošto smo procenili da su se četnici dovoljno kompromitovali, odlučili smo da krenemo u Ivanjicu. Ulazak smo pripremili na svečan način: u primernom vojničkom redu, sa zastavom i pevajući borbene pesme ušli smo 8. septembra u Ivanjicu. Bio je lep, sunčan dan. Cela varošica je izišla i srdačno nas dočekala. Pošto smo zaposeli poštu i postavili obezbeđenja na važnijim mestima, ostali borci i građani su se okupili na trgu, gde je uz prisustvo velikog broja ljudi održan zbor. Otvorio sam zbor, a zatim su govorili Milinko Kušić, Ratko Mitrović, Mićo Matović, Velijamin Marinković i u ime omladine Blagoje Stašić, opančarski radnik. Govornici su često prekidani aplauzom i odobravanjem. Upoznali su narod s međunarodnom situacijom, sa stanjem na frontovima, naročito istočnom; govorili su o borbama kod nas i potrebi jedinstva svih naših naroda u borbi protiv okupatora; o značaju i ulozi KPJ; o NOP-u, partizanima i ciljevima oslobodilačke borbe itd. Na kraju je narod pozvan da se svrsta u redove boraca za slobodu.

Posle zbora nastalo je narodno veselje. Omladina je igrala i pevala borbene pesme, pisane su parole i crtane petokrake zvezde gotovo na svakoj kući i po trotoarima. Narod je bio oduševljen ponašanjem i odnosom partizana. Organizovan je zajednički ručak u kafani »Javor« na koji smo, pored ostalih, pozvali i stare ratnike. Ova pažnja prema njima imala je velikog odjeka. Stari ratnici su bili ponosni i uzbuđeni ovim našim gestom. Mnogi od njih su isticali da je ovo prvi put da ih neko pozove na svečanost i da im ovako javno odaje priznanje za njihovu borbu.

Tog dana se u četu prijavilo oko 40 novih boraca, naročito omladine (među njima i 5 omladinki). Pored njih, gotovo toliko ih je vraćeno zbog rada u pozadini, a neki i što su još bili suviše mladi. Tako je nakon mesec i po dana od formiranja, i pored svih teškoća koje su nam u dotadanjem radu stvarali kolebljivci, četnici. okupator i njegove sluge, četa kroz akcije narasla na oko 110 boraca i osposobila se za veće zadatke koji su je čekali i van svoga sreza i Srbije. Ona je posle nekoliko dana provedenih u Ivanjici i počela da izvršava te zadatke. Do kraja rata njeni borci ostali su verni svojoj zakletvi datoj na planini Klekovici prilikom formiranja čete.

Ratko SOFIJANIĆ

PRILOG

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE IZ 1941. GODINE

Proslava 1. maja 1941. god. Selo Maleš — Kavadarsko — Makedonija

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

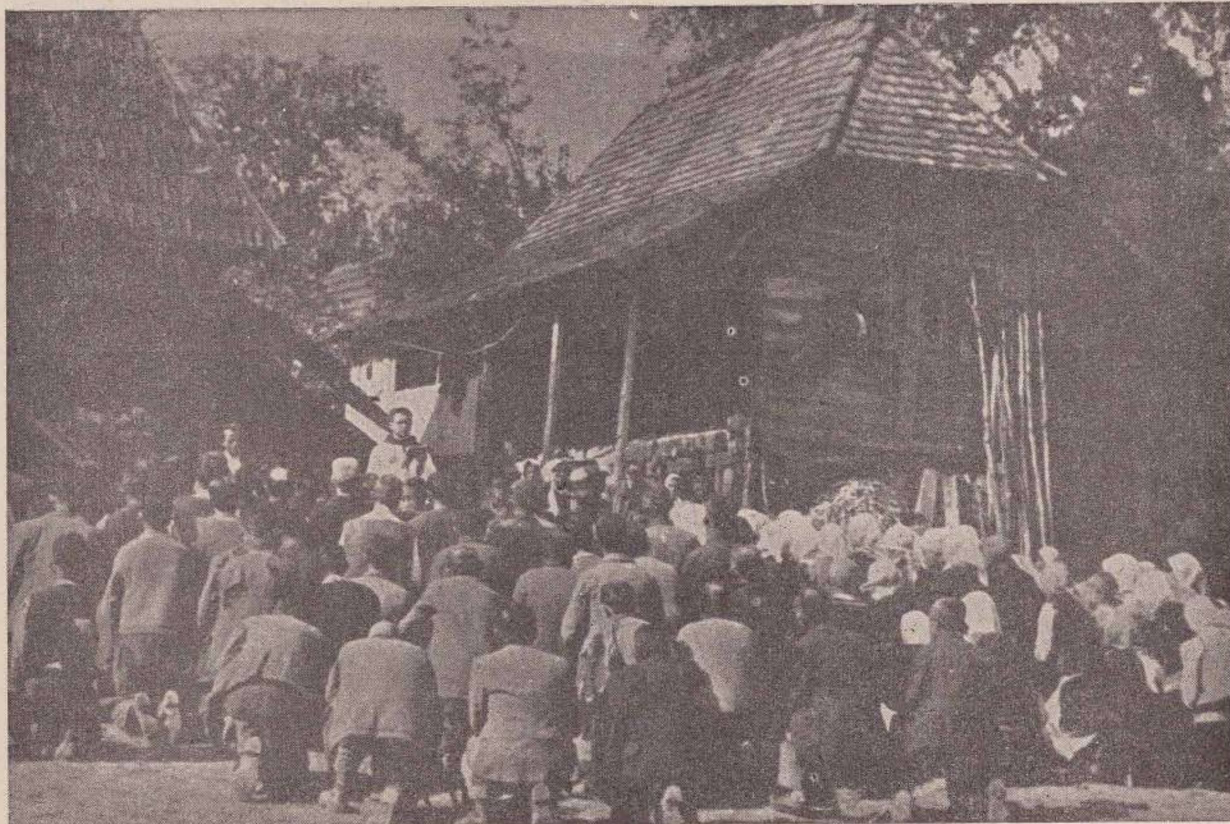

Narod Bosanske krajine beži pred ustaškim pokoljem

(Narodni muzej u Banjoj Luci)

Stevan Filipović pred vešanje u Valjevu)
(Muzej revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu)

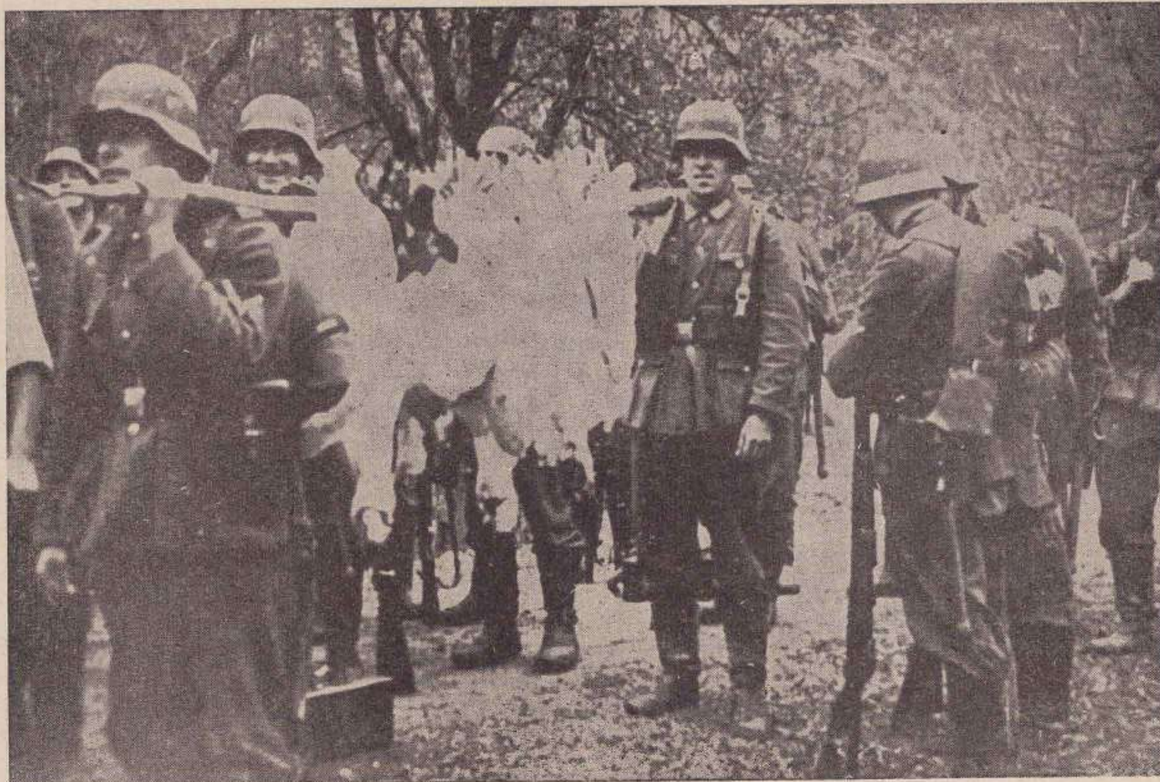
Nasilno pokrštavanje Srba u Hrvatskoj Dubici 1941.

(Muzej revolucije u Zagrebu)

Kulturbundovci i ustaše pored stvari oduzetih od zatvorenika u logoru Jasenovac 1941.

(Agencija za fotodokumentaciju u Zagrebu)

Nemačke jedinice pljačkaju po Srbiji 1941.

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Nemci dovode stanovnike iz Slovenskih Konjica jula 1941. u zbirni logor
(Muzej revolucije u Ljubljani)

Sprovođenje na streljanje simpatizera NOP u Zemunu, 1941.
(Muzej revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu)

Nemački podoficiri nad rakom streljanih u Kragujevcu 1941.

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

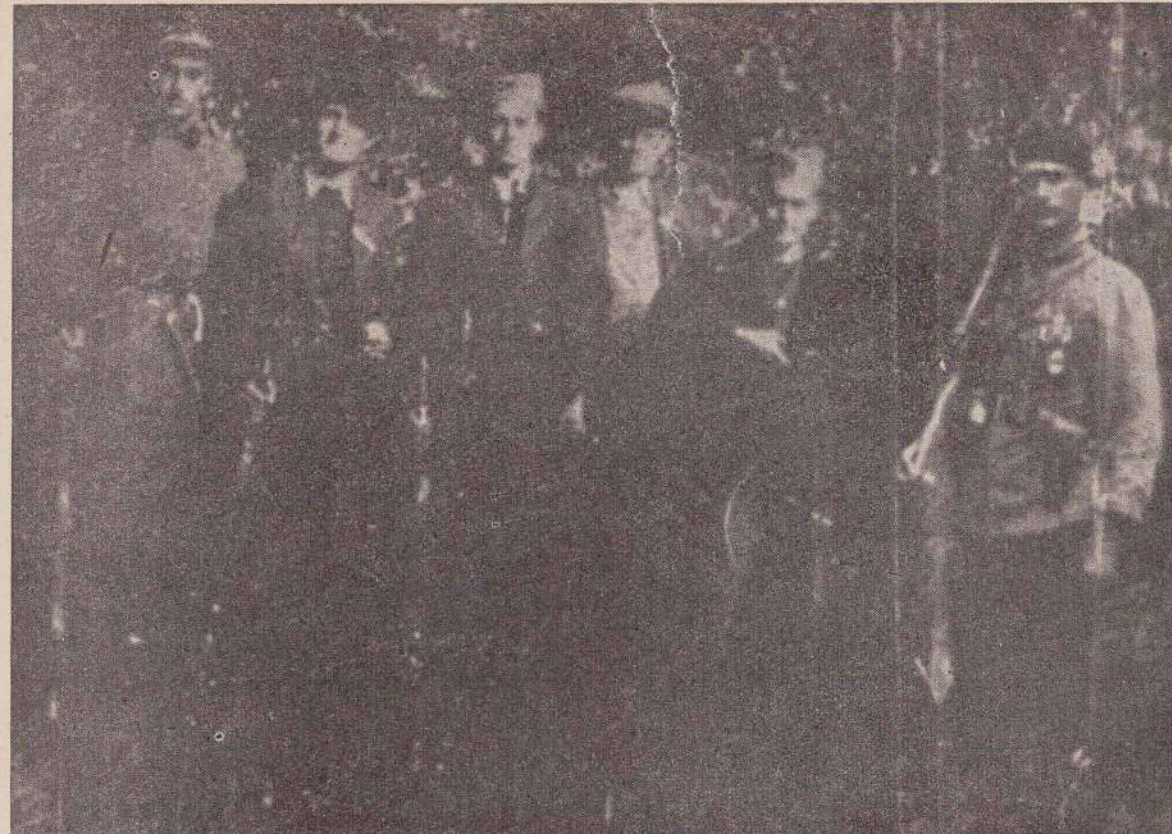
Borci Livanjskog odreda 1941.

(Muzej narodne revolucije u Sarajevu)

Prvi prilepski partizani Trajko Tarzan i Mile Kozar, 1941.

(Istorijski muzej u Skoplju)

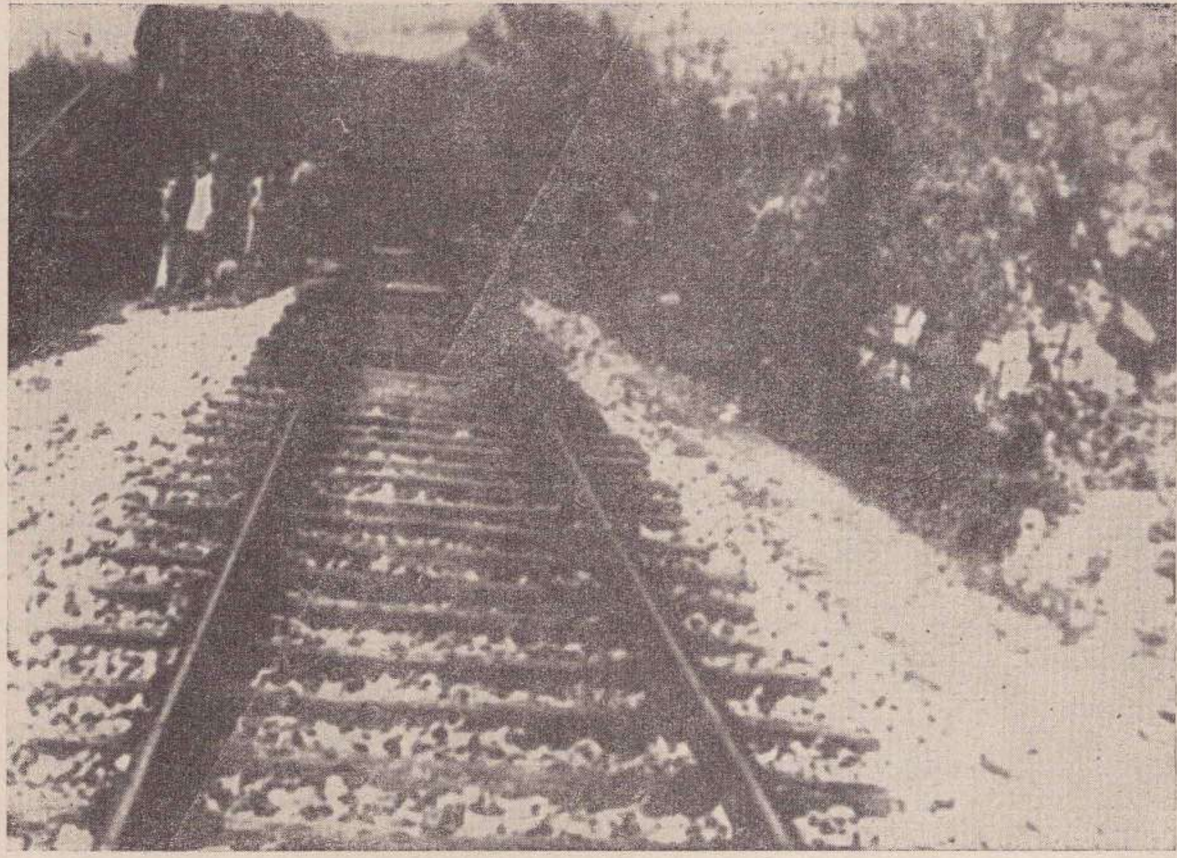
Psunjska partizanska grupa u avgustu 1941. (Prika, Jole, Koljka, Zuco, Don i Stjenka)

(Muzej revolucije u Zagrebu)

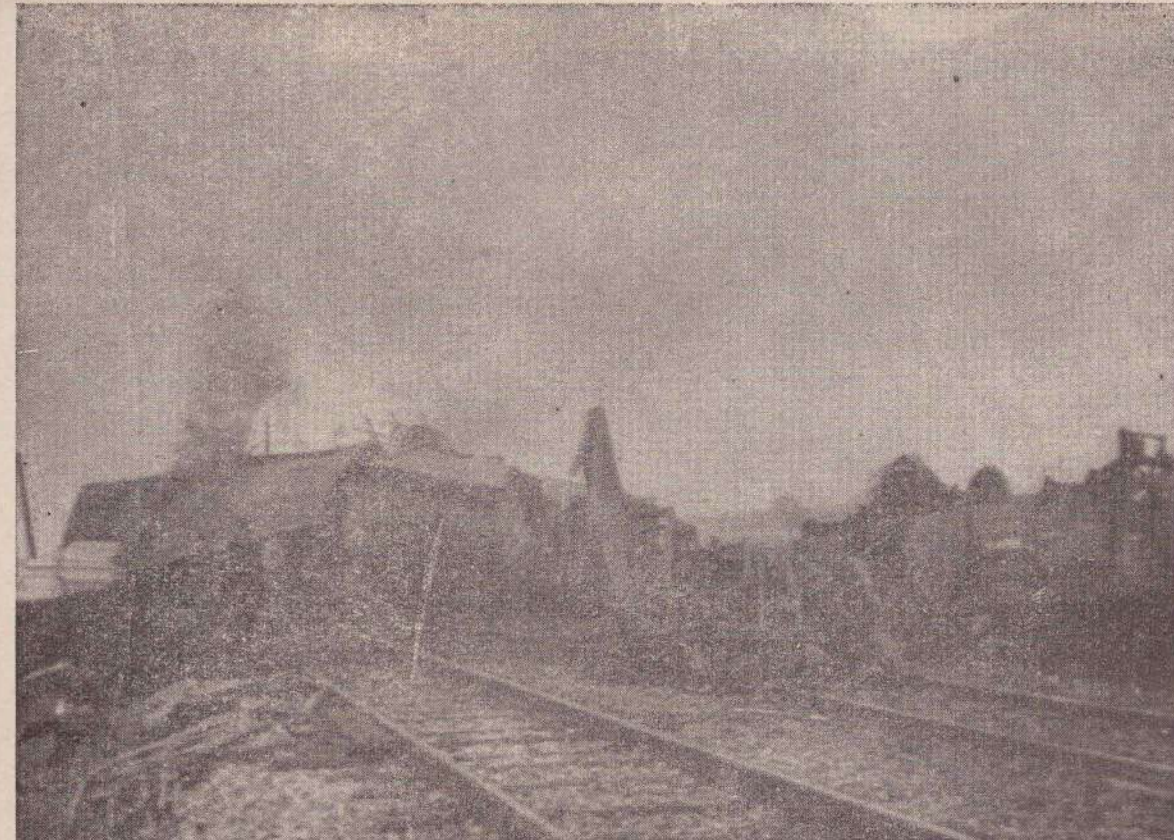
Partizani iz bataljona »Vladimir Gaćinović« u Davidovićima (Bileće)

(Muzej narodne revolucije u Sarajevu)

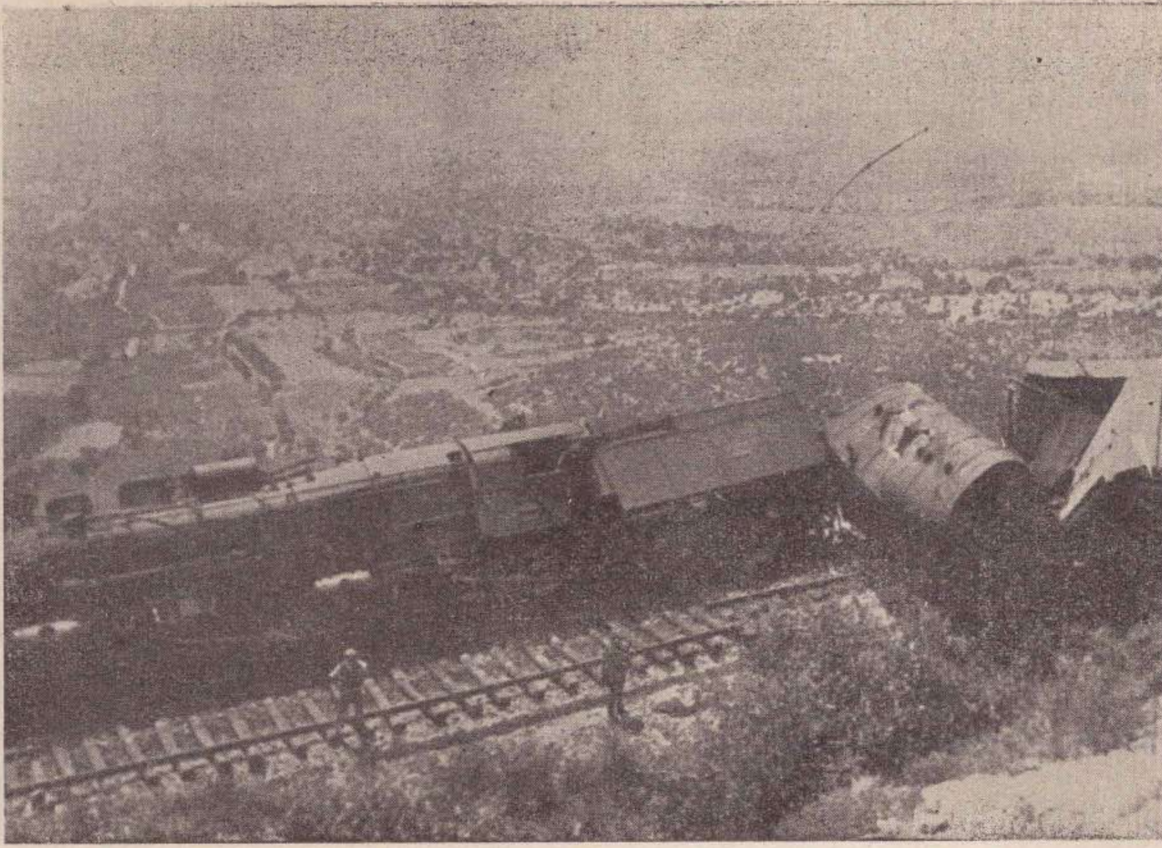
Rušenje pruge kod Kaštela (Dalmacija) avgusta 1941.

(Muzej revolucije u Zagrebu)

Diverzija na pruzi Beograd—Zagreb, kod Okučana novembra 1941.

(Muzej revolucije u Zagrebu)

Diverzija na pruzi Karlovac—Knin, kod Blata, decembra 1941.

(Muzej revolucije u Zagrebu)

Grupa gerilaca u Budimilić Japri (kod Sanskog Mosta) 1941.

(Narodni muzej u Banjoj Luci)

Zarobljeni Nemci u Užicu 1941.

(Muzej revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu)

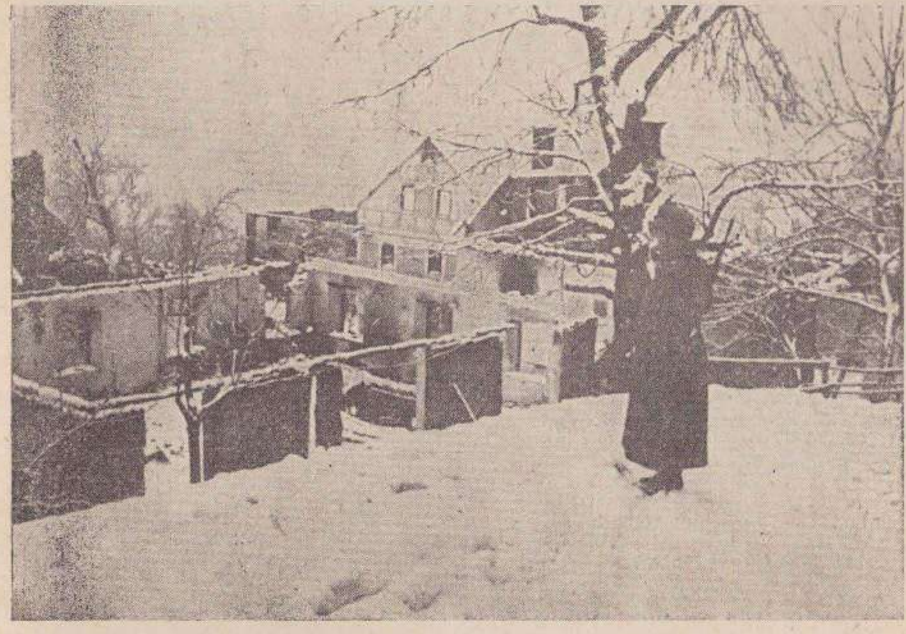
Grupa partizana iz bataljona »Nevesinjska puška« u Mekoj Grudi kod Bileća — jesen 1941.

(Muzej narodne revolucije u Sarajevu)

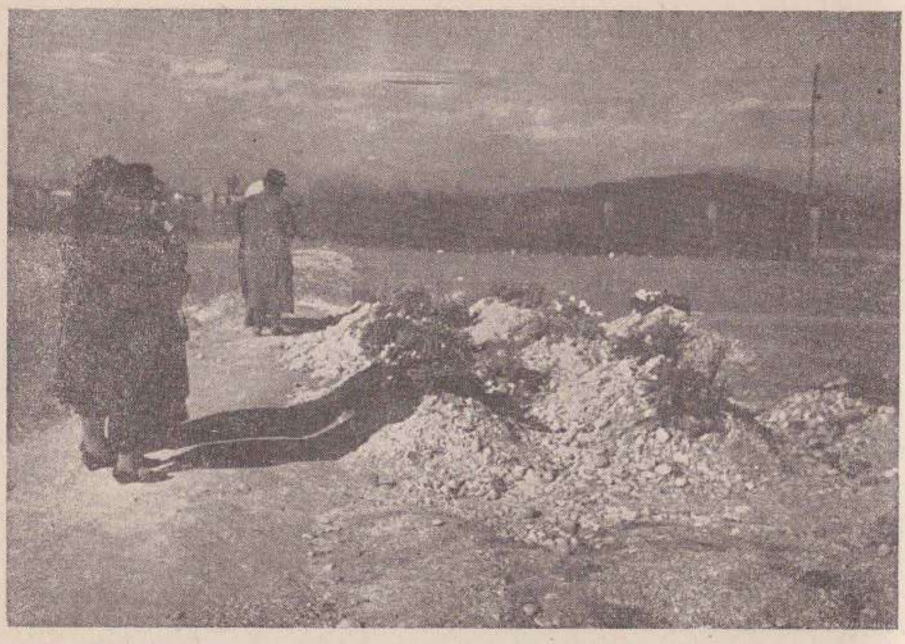
Prelaz partizana preko Dunava kod Surduka

(Muzej revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu)

Selo Dražgoše (Slovenija) koje su Nemci spalili januara 1942.

(Muzej revolucije u Ljubljani)

Na humkama rodoljuba (Slovenija) koje su Talijani streljali posle uspele diverzije partizana na jedan most decembra 1941.

(Muzej revolucije u Ljubljani)

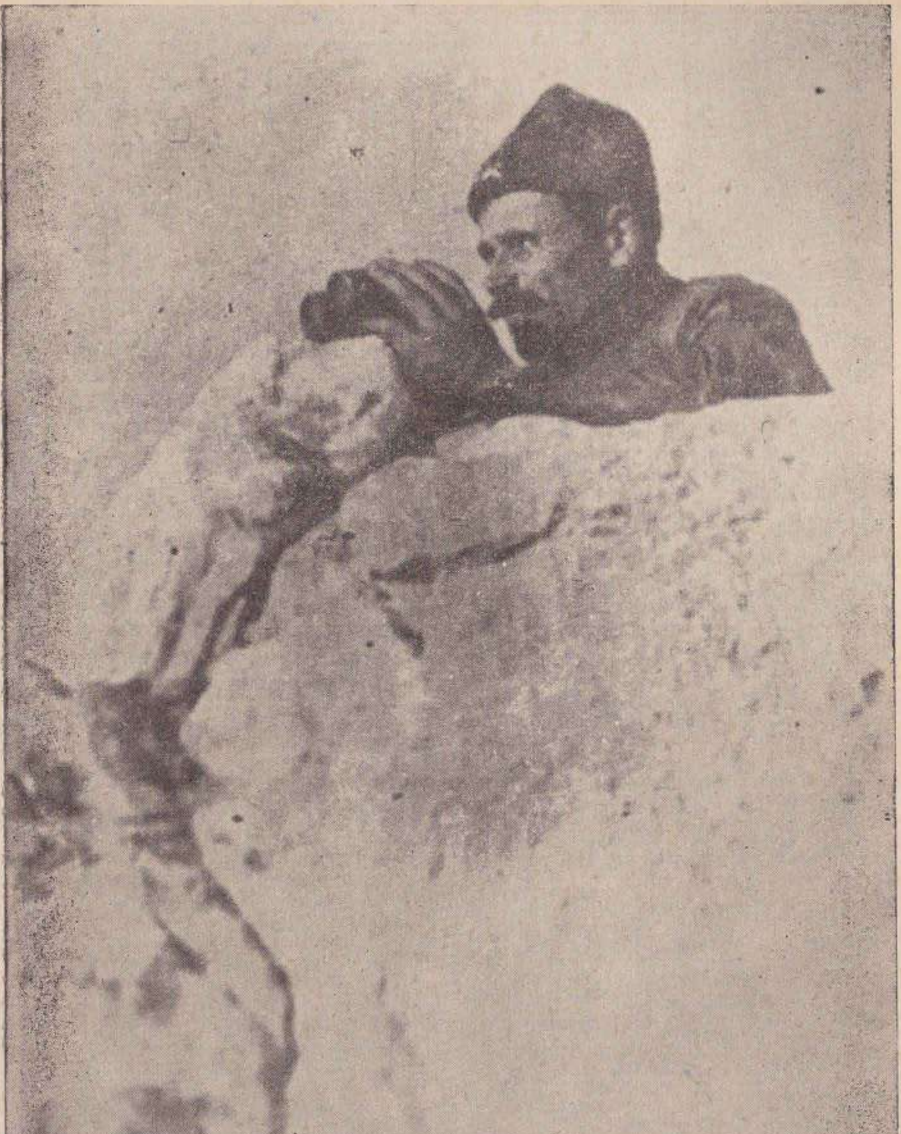
Štab bataljona »13. juli« Lovćenskog odreda na Ljubotinju (s leva na desno: Vaso Šofranac, kurir, Blažo Lompar, komesar, Ljubo Vučković, komandant i Andrija Prlja, savjetnik štaba

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Bajo Sekulić na osmatračnici na Durmitoru decembra 1941.

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

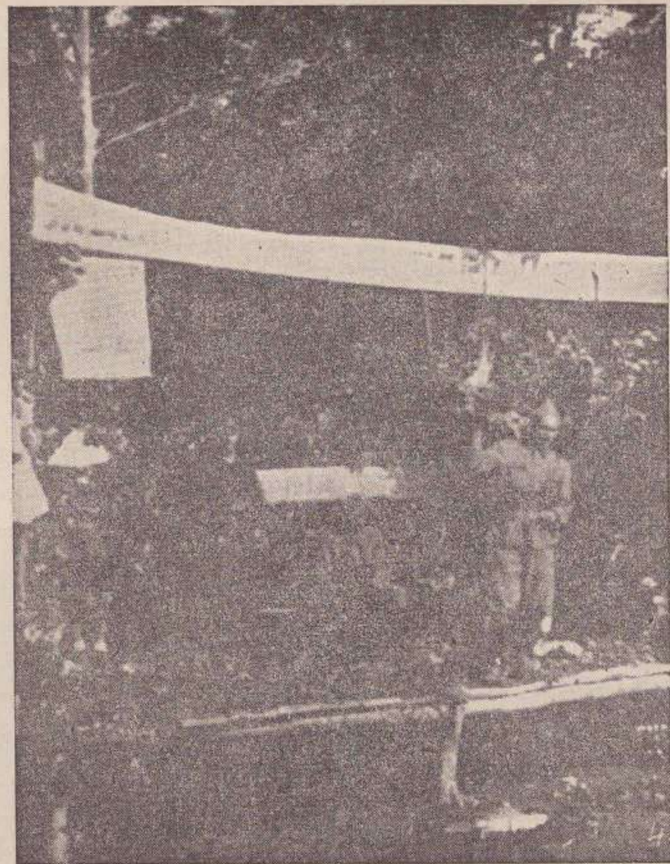
Sava Kovačević na osmatračnici (položaj kod Crkvica, 11. decembra 1941)

(Savo Orović, Beograd)

Italijanska tanketa koju je zaplenila grupa partizana kod Vilusa 4. decembra 1941.

(Vojni muzej JNA u Beogradu)

Komandant 1. krajiškog odreda Milorad Mijatović govori na mitingu u Podgrmeču krajem 1941.

(Narodni muzej u Banjoj Luci)

Partizanska radionica mina u Belegišu (Srem)

(Muzej revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu)

Članovi Narodnooslobodilačkog odbora u Sokolcu 1941.

(Muzej narodne revolucije u Sarajevu)

Cekinski partizani 1941.

(Muzej Narodnooslobodilačke borbe na Cetinju)

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

SADRŽAJ

Strana

Strana

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

*

OMOT I KORICE

Bogdan Kršić

*

VINJETE

Danilo Bošković, Pivo Karamatijević, Marjan Detoni i Branko Šotra

*

REDAKTORI

Gligorijević Ivan, Ljubinković Živojin, Petković Radomir, Rešetić Ivan, Sarajlić Abdulah

*

LEKTORI

Stevan Kojić, Stana Stanić, Veljko Aleksić, Blagoje Svorcan, Radmila Brajović

*

TEHNIČKI UREDNIK

Andro Strugar

*

KOREKTORI

Vera Đurić, Vera Radulović, Gordana Rosi, Dana Glumac

*

Štampanje završeno marta 1963.

TIRAŽ: 10 000

Štampa Vojnoštamparsko preduzeće Beograd — Mije Kovačevića 5